

**Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты**

Сұлтан Әкімбеков

Ауғанстан тарихы

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 94(100-87)

КБЖ 63.3(0)

Ә 47

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған*

Әкімбеков С.М.

Ә 47 Ауғанстан тарихы. – Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2020. – 852 б.

ISBN 978-601-7972-39-4

Кітап Ауғанстанның тарихына арналған. Мұнда Үндістан, Иран және Орта Азия арасындағы жолдар қиылысында орналасқан маңызды елдің негізгі тарихи кезеңдері кешенді түрде қарастырылады.

Ауғанстан әрқашанда маңызды оқиғалардың бел ортасында орын алып, өз мүдделері үшін күрес жүргізген ұлы және өңірлік державалар арасында болды.

Ежелгі және орта ғасырлардағы ұлы империялардан бастап Британ және Ресей империяларының «Үлкен ойынына» дейін, «Талибаннан» американдық қатысуға дейінгі кезеңді қамтиды.

Зерттеу жалпыға қолжетімді дереккөздер мен ғылыми әдебиеттер негізінде орындалды. Бұл басылым кітаптың 2015 жылы жарыққа шыққан орыс тіліндегі нұсқасының қазақ тіліне аудармасы. Кітап көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94(100-87)

КБЖ 63.3(0)

ISBN 978-601-7972-39-4

© ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2020

© Әкімбеков С.М., 2020

*Анам
Дина Ерғазықызы Абдрахимованың
жарқын бейнесіне бағышталады*

Мазмұны

Кіріспе	9
1-тарау. Ауғанстан: аймақ тарихының басталуы және мемлекеттің құрылуы	13
<i>Үндістан, Иран және Орта Азия арасындағы аймақ.....</i>	<i>13</i>
<i>Аймақтың ежелгі тарихы.....</i>	<i>16</i>
<i>Аймақтың саяси тарихы.....</i>	<i>18</i>
<i>Моңғолдардан моғолдарға дейін .....</i>	<i>37</i>
<i>Ауғанстан: тарихтың басталуы .....</i>	<i>51</i>
2-тарау. Ауғанстан және Үлкен ойын.....	61
<i>Дуррани державасының дағдарысы.....</i>	<i>61</i>
<i>Еуропалық ықпалдың өсуі.....</i>	<i>65</i>
<i>1838-1841 жж. бірінші ағылшын-ауған соғысы .....</i>	<i>73</i>
<i>Азиядағы «Үлкен ойын»: Ұлыбритания мен Ресей.....</i>	<i>81</i>
<i>«Үлкен ойын» контекстіндегі Ауғанстан: екінші ағылшын-ауған соғысы.....</i>	<i>94</i>
<i>Абдуррахман-хан билігі кезіндегі Ауғанстан.....</i>	<i>111</i>
<i>«Үлкен ойынның» соңғы аккордтары.....</i>	<i>122</i>
3-тарау. Дәстүрлі қоғамды жаңғыртудың мәселелері	126
4-тарау. Ауғанстан: Хабибулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін	142
<i>Хабибулла-хан: жаңғырту және реформа талпыныстары.....</i>	<i>142</i>
<i>Аманулла-хан : Ауғанстанның тәуелсіздігі және үшінші ағылшын-ауған соғысы.....</i>	<i>152</i>
5-тарау. Ауғанстан: Аманулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін	165
<i>Аманулла-хан реформаларының сәтсіздігі .....</i>	<i>165</i>
<i>Пуштун әулетінің құлауы: бірінші тәжік әмірі Хабибулла-хан (Бачаи Сакао).....</i>	<i>171</i>
<i>Нәдір-шах: пуштундық реставрация .....</i>	<i>177</i>

6-тарау. Ауғанстан: Захир-шахтан Дәуітке дейін.....	184
<i>Консервативтік саясат.....</i>	184
<i>Оқшаулану кезеңі және Екінші дүниежүзілік соғыс .....</i>	190
<i>1946-1952 жж. ырықтандыру жүргізу әрекеті.....</i>	198
7-тарау. Ауғанстан: сыртқы саясат және Британ империясының ыдырауы	206
8-тарау. Ауғанстан: Дәуіттің он жылы.....	222
9-тарау. Ауғанстан: «Жаңа демократия» (1963-1973)	244
<i>Ырықтандырудың жаңа әрекеті .....</i>	244
<i>Партиялық құрылыс: АХДП құрылуы.....</i>	253
<i>Саяси исламның қалыптасуы.....</i>	258
10-тарау. Күйзелістің басталуы	264
<i>Либералдық саясат дағдарысы және Дәуіттің төңкерісі.....</i>	264
<i>КСРО мен АҚШ арасындағы Дәуіт.....</i>	270
<i>1978 жылғы сәуір төңкерісі.....</i>	276
<i>«Хальк» фракциясының билігі.....</i>	283
<i>Кеңестік басып кіру қарсаңында: Таракиден Аминге дейін .....</i>	288
<i>Амин төңкерісі: Ауғанстандағы кеңес саясатының дағдарысы .....</i>	306
11-тарау. Кеңес Одағының басып кіруі: Кармалдан Наджибуллаға дейін.....	316
<i>Кеңес басшылығы үшін ауған дилеммасы.....</i>	316
<i>Кеңес одағының араласуы және Аминнің биліктен шеттетілуі.....</i>	321
<i>Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуының басы.....</i>	323
<i>«Парчам» фракциясының билігі және елдегі жағдайды тұрақтандыру әрекеттері .....</i>	329
<i>Кеңестік әскери араласу.....</i>	334
<i>Ауған оппозициясының күшеюі.....</i>	342

<i>Кармальдан Наджибуллаға дейін</i>	352
<i>Кеңес әскерін Ауғанстаннан шығару және Наджибулла режимінің тұрақтылығы үшін күрес</i>	372
12-тарау. Наджибулланың құлдырауы: мемлекеттік институттардың дағдарысы	385
<i>Режимнің құлдырауы қарсаңында: тығырықтан шығу әрекеттерін іздеу</i>	385
<i>Режимнің құлдырауы және ұлттық мәселе</i>	401
13-тарау. Ауғанстан: Наджибулланың құлдырауынан «Талибан» қозғалысына дейін	415
14-тарау. Ауғанстан мен Орталық Азия үшін Кеңес Одағының ыдырауы	434
<i>Тәуелсіздік қарсаңындағы жаңа Орталық Азия мемлекеттері</i>	434
<i>Тәжік пасьянсы</i>	444
15-тарау. «Талибан» қозғалысы: Қандағардан Гератқа дейін (1994-1996)	465
<i>Ауғанстан және Пәкістан: аралықта</i>	465
<i>«Талибан» қозғалысы: жолдың басында</i>	482
<i>Газни үшін шайқас: талибтер Хекматиарға қарсы</i>	507
<i>«Талибанның» Кабулға алғашқы шабуылы: талибтер мен Хекматиар арасындағы Пәкістан</i>	511
<i>Гераттың құлауы</i>	515
16-тарау. «Талибан» қозғалысы: Кабулдан Мазари-Шарифке дейін (1996-1997)	520
<i>«Талибан» және аумақтың геосаясаты</i>	520
<i>Кабулға шабуыл</i>	528
<i>Геосаяси бомбаның жарылуы</i>	538
<i>Кабулды талибтер басып алғаннан кейінгі Ауғанстан</i>	548

<i>Күштердің жаңа конфигурациясы және өзбек генералы Мәліктің көтерілісі (1997 жылдың көктемі).....</i>	552
17-тарау. Ауғанстан: Мазари-Шарифтен	
2001 жылдың 11 қыркүйегіне дейін.....	572
<i>Тығырықтан шығу әрекеттерін іздеу .....</i>	572
<i>Бетбұрысты 1998 жыл .....</i>	589
<i>Орталық Азия үшін шайқас .....</i>	606
18-тарау. 2001 жылғы 11 қыркүйекке дейінгі және одан кейінгі Ауғанстан	629
<i>Үлкен өзгерістер алдындағы саяси тәсілдер .....</i>	629
<i>11 қыркүйектен кейін .....</i>	641
19-тарау. Ауғанстан: мемлекеттік құрылыс (2001–2008).....	672
<i>Саяси реттеуді іздеу.....</i>	672
<i>Мемлекеттік құрылыс және «әскери лордтар» дәуірі.....</i>	681
<i>Пәкістан таңдауы .....</i>	698
<i>Ауғанстан: жаңа шындық.....</i>	710
20-тарау. Ауғанстан: сыртқы басқарудан мемлекеттік дербестілікке ме? (2009–2015)	716
<i>2009 жылғы президенттік сайлау қарсаңындағы Ауғанстан .....</i>	716
<i>2009 жылғы президенттік сайлау .....</i>	727
<i>«Мәселе–2014» .....</i>	741
<i>2014 жылғы президенттік сайлау .....</i>	759
Қорытынды	773
Ескертулер	785
Библиография	825
Индекс	835

Кіріспе

Шамамен төрт онжылдық бойы (егер 1978 жылдың сәуір революциясынан, немесе төңкерістен бастап санайтын болсақ) Ауғанстан бүкіл дүние жүзінің назарын өзіне аударып отыр. Алдымен екі ұлы империяның эпикалық шайқас алаңы ретінде, содан кейін құрылмаған мемлекет ретінде танылды. Бұдан кейін – «Талибан» радикалды ислам қозғалысы тарапынан қауіп ретінде көрінсе, ақыр соңында, халықаралық көмекпен жаңа заманауи мемлекет құруға әрекет етуі арқылы назарда болды.

Алайда Ауғанстанды өңір үшін де, бүкіл әлем үшін де өте маңызды қылған осы ауқымды оқиғаларға дейін де бұл ел, немесе, нақтырақ айтқанда аумақ әртүрлі мемлекеттер мен империялар арасында болды. Қазіргі таңда Ауғанстан орналасқан таулы аумақ әрдайым Үндістан, Орта Азия мен Иранды, сондай-ақ әртүрлі уақытта мұнда болған мемлекеттерді бөліп отырды. Дәлірек айтқанда, бір мезгілде бөліп, сондай-ақ байланыстырып отырды. Бұл өте қызықты ауданның ерекше қызметі немесе миссиясы болды.

Ауғанстанның мемлекет ретінде XVIII ғасырда, оның бұрынғы мықты көршілері дағдарыста болған жағдайда пайда болғаны мәлім. Бір жағынан, Сефевидтік Иран, екінші жағынан – Үндістандағы Ұлы Моғолдар мемлекеті, үшінші жағынан – Орта Азиядағы өзбек мемлекеті. Ерте заманда, XVI-XVII ғасырларда, жоғарыда аталған үш мемлекеттің гүлдену кезеңінде, пуштун тайпаларының өз мемлекетін құруға мүмкіндігі болмады.

Алайда қазіргі шекарасындағы ауған мемлекеті Британдық және Ресейлік екі қуатты империя арасындағы ықпал ету үшін ауқымды күрес жүргізу арқасында құрылды. Іс жүзінде олар Ауғанстанды өздерінің арасында буферлік аумақ ретінде қалдырып, сол арқылы оның өз бетінше өмір сүруін қамтамасыз етті. Бұл жағдай тәуелсіз Ауғанстанды өзінің көршілері болған Үндістан және Орта Азиямен салыстырғанда күрделі жағдайға қалдырды.

Өйткені, отарлық басқарудың барлық шығындарына қарамастан, Еуропалық күштердің қатысуы Ауғанстанның солтүстіктегі және оңтүстіктегі көршілерінің дәстүрлі азиялық өмір салтын жаңғыртуды қамтамасыз етті. Тәуелсіздік жылдары ауған билігі өзінің жаңғырту саясатын жүргізуге ұмтылды. Олар өз елін ұйымдастырудың ескірген жүйесін өзгертуге тырысты. Мұны монархшылар да, республикашылар да, коммунистер де жасауға тырысты. Әрбір жаңа әрекет реакцияның пайда болуына әкелді. Бұл мемлекеттік институттар кеңестік режим құлағаннан кейін түбегейлі жойылып, мемлекет пен қоғам үшін қиын кезең басталған уақытқа дейін жалғасын тапты.

Ауғанстан кез келген зерттеуші үшін өте маңызды, сонымен қатар өте қызықты ел. Бәлкім біздің өңірде осылайша егжей-тегжейлі зерттелген, орасан зор ғылыми еңбектердің объектісіне айналған бірде бір басқа мемлекет жоқ шығар. Ауғанстан библиографиялықтардың ғылыми зерттеулерімен ғана шектеліп қоймайды. Оған соңғы екі жүз жылда Ауған жерінде болған барлық айтулы оқиғаларға қатысушылардың көптеген мемуарлары кіреді.

Мемуарлық әдебиеттің мұндай саны, бір жағынан зерттеушіге болып жатқан оқиғалар туралы түсініктерді жақсартуға көмектеседі. Алайда, екінші жағынан, ол айтарлықтай шиеленіскен жағдайды көрсетеді. Әрине, барлық мемуарлар идеологиялық және саяси артықшылық пен сипаттамалардан бастау алатындығы бұл жағдайға себеп болып табылады.

Ауғанстанға «Эльфинстонның әсері» деп аталатын көрініс тән. Осы британдық барлаушы аталмыш ел туралы еуропалықтар арасында алғашқылардың бірі болып жазба қалдырған. Соңғы екі жүз жылда Ауғанстанда қанша барлаушылар мен әскердің болғанын және олардың құпия немесе ашық майдандарда, қанды шайқастарда қатысқандарын ескере отырып, осы әсердің таралу ауқымын елестетуге болады.

Ресейлік ауған зерттеушісі Бойконың пікірін атап өтуге болады: «Ғылым мен талдаудың көптеген өкілдерінің саяси үрдіске тартылуы саяси және жеке басының қалауында жасырынған ақиқат туралы көптеген жұмыстардың пайда болуына әкелді, ал аса өткір қақтығыстар кезінде ауғаншылардың зерттеу өнімдері қарсылас күштер күресінің

элементіне айналды, оның үстіне осы саладағы көптеген мамандар практикалық саясат пен аналитиканың алғы шептерінен көрінді. Олардың қызметінде Британдық ауғантанушы пионерлердің бірі, «Эльфинстонның феномені»- зерттеліп отырған ел және оның халықтары туралы өз білімдерінің әсері, зерттеліп отырған объектіге деген жеке қарым-қатынасы және тіптен дипломатия болсын, кеңесшілік қызмет немесе мемлекеттік істерге тартылудың басқа да түрлері болса да, саяси жолдағы дүниетанымдық құндылықтардың әсері айқын көрінді». ¹

Ауғанстан зерттеу объектісі ретінде өте қызықты мемлекет болғаны және әлі де ұзақ уақыт бойы аса қызықты болатынына ешқандай күмән жоқ. Оның қазіргі заман тарихындағы көптеген жағдайлары әлі де геосаяси мүдделер мен құпия операциялардың көлеңкесімен көмескіленген. Әрбір жаңа жұмыс көбінесе қайғылы, бірақ әрдайым ұлы Ауған тәжірибесін жақсы түсіну бағытындағы шағын қадам болып табылады.

Ауған эпопеясы сонау 1997 жылы менің ғылыми қызығушылығымның елеулі бөлігі болып қалыптасты. Сол кезде жақында құрылған «Талибан» қозғалысы солтүстікке қарай өтіп, сырт бақылаушыға түсініксіз және қарқынды оқиғалар орын алды. Сол уақытта «Талибан» тарапынан төнген қауіп нақты болып көрінді. Әсіресе, олардың Орталық Азияға әлеуетті соққы бағыттау үрейі оңтүстікке қауіппен қарап, онда үлкен қатер көрген бұрынғы кеңес адамдарын алаңдатты.

Сол кезде Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтында мен «Ауған түйіні және Орталық Азия қауіпсіздігінің мәселелері» атты алғашқы монографиямды жаздым, онда Ауғанстан туралы, талибтер туралы және біздің өңірге төніп тұрған қауіп-қатерлер туралы аса маңызды сұрақтарға жауап беруге тырыстым. Бұл еңбек 1998 жылы 500 данадан тұратын шағын таралыммен жарыққа шықты. Монография Ланьчжоу университетінде қытай тіліне аударылып басылымға шыққаны мені сол кезде қатты таңғалдырды.

Содан кейін 2001 жылы «Талибан» қозғалысы талқандалып, жағдай күрт өзгерді. Осыған байланысты 2003 жылы түзетілген және толықтырылған «Ауған түйіні және Орталық

Азия қауіпсіздігінің мәселелері» кітабының екінші басылымы жарияланды. Осы жолы 4,5 мың данадан асатын ауқымды таралым болды. Бұл кітапты да 2010 жылы Қытайда аударып, Ланьчжоу университетінде басып шығарды.

Содан кейін ауған тақырыбы өзінің өзектілігін жоғалта бастады. Мен үшін басты міндет «Дала тарихы: Еуразия тарихындағы Шыңғысхан мемлекетінің феномені» атты монографияны жарыққа шығаруға дайындықпен байланысты болды. Монография 2011 жылы «Азия орталығы» баспасында жарық көрді. Осыдан кейін менің ғылыми жұмыс жоспарымның күн тәртібінде Ауғанстан қайтадан орын алды.

Алдыңғы кітап шыққан сәттен бері біраз өзгерістер болды. Бір жағынан, жалпылама да, арнайы да көптеген ғылыми зерттеулер жарияланды. Екінші жағынан, оқиғаға тікелей қатысушылардың көп еңбектері пайда болды. Бұл еңбектерден 1990 жылдары тек ақпараттық мәліметтер бойынша ғана пайымдауға болатын оқиғалардың әртүрлі түсініктемелерін көруге мүмкіндік пайда болды. Аталған еңбектерге ұстамды қарау керектігі түсінікті, өйткені олардың авторлары ерікті немесе еріксіз түрде өз іс-әрекеттерін ақтап, қақтығыстағы өзінің жағын ақтауға тырысты. Бірақ, кез келген жағдайда олар Ауғанстан тарихының ең күйзелісті кезеңінде орын алған оқиғалардың жалпы көрінісін көрсетеді.

Тақырып бойынша жұмыс жасау барысында маған «Ауған түйіні және Орталық Азия қауіпсіздігінің мәселелерінің» үшінші басылымы болмауы тиіс деп көрінді. Нәтижесінде «Ауғанстан тарихы» атты жаңа кітап пайда болды. Ол айтарлықтай үлкен кезеңді қамтиды және Ауған соғысының тарихын жақсы түсінуге мүмкіндік беретін жағдайларда Ауған тарихы мен онымен шектес мемлекеттердің тарихы бойынша кең ауқымды мәселелерге жауап беруге тырысады. Сондықтан кітапта Британдық Үндістанның құлдырауына және Кеңес Одағының ыдырауына арналған тараулар бар. Жалпы мен үшін бұл өте маңызды және жауапты еңбек болды. Елдің тарихын жазу – бұл айтуға келмейтін жауапкершілік. Әсіресе, Ауғанстанның тарихы, аса күрделі жағдайларда мемлекет пен халықтың өмір сүруі үшін күрестің эпикалық тарихы болып табылатындығына еш күмән жоқ.

Ауғанстан премьер-министрі Абдулла Абдулланың алғыс хаты

«Ауғанстан тарихы» кітабын жазған қазақстандық танымал автор Сұлтан Әкімбеков мырзаға ризашылығымды білдіргім келеді. Әкімбеков мырза көрнекті ғылыми нәтижеге қол жеткізді, оның кітабы Ауғанстан тарихы бойынша ең толық ғылыми зерттеу деп санаймын. Авторға ғылыми-зерттеу жолында жетістіктер мен табыстар тілеймін. Ауғанстан мен Қазақстан арасындағы достық жасасын.

Қабул, 2019 ж.

1-тарау.

Ауғанстан: аймақ тарихының басталуы және мемлекеттің құрылуы

Үндістан, Иран және Орта Азия арасындағы аймақ

Географиялық тұрғыдан қазіргі Ауғанстанның аумағы Азияның осы өңірінің негізгі және айтарлықтай дамыған орталықтары арасында орналасқан. Бір жағынан Орта Азия, екінші жағынан – Үндістан, үшінші жағынан – Иранмен шектеседі. Бұл ретте қазіргі ауған аумақтарының кейбірі географиялық және мәдени-тарихи жағынан соңғылардың құрамдас бөлігі болды. Мысалы, Герат ауданы Иранның тарихи кеңістігіне тиесілі, осындай жағдай қазіргі Ауғанстанның оңтүстік-батыс бөлігін алып жатқан Систанның тарихи ауданында орын алған. Қазіргі уақытта Саманган, Балх, Кундуз, Бадахшан және т.б. провинциялары орналасқан Гиндукуш тау жотасынан солтүстікке қарай аумақ дәстүрлі Орта Азия аймағына жатады. Географиялық тұрғыдан алғанда, жалпы Орталық Ауғанстанның таулы алқабы және географиялық жағынан көршілес орналасқан Сулеймен тауларының ауданы қазіргі Пәкістан аумағындағы Үндістанның, Орта Азия мен Иранның тарихи жерлерін бір-бірінен бөліп, олардың арасында орын ала отырып, оларды бөліп отыр.

Аумақтың осындай географиялық орналасуы Үндістан, Иран және Орта Азия арасындағы сауда, әскери және басқа да байланыстарды қамтамасыз ету болып табылатын тарихи

мәнін нақты айқындап берді. Мұнда саудагерлер, әскерлер, қоныс аударушылар ағыны, қандай да бір себептермен – экономикалық, әскери-саяси, сауда немесе басқа да себептермен, аталып кеткен тарихи маңызы бар үш аумақтың біріне жетуге ұмтылғандар жүріп өтті.

Бұл ретте Ауғанстан арқылы жүру табиғи сипаттағы қиындықтармен күрделенді. Таулы жер бұл үшін елеулі кедергілер тудырды, таулар арқылы асулар салыстырмалы түрде аз болды, олардың көпшілігіне қысқы уақытта жету мүмкін болмады. Атап айтқанда, мұндай қиындық Гиндукуш тауларында ерекше мәнге ие болды, олар солтүстіктен қазіргі Орталық Ауғанстанның аудандарын Орта Азиядан бөліп жатты. Оңтүстік-шығыста Үндістанға қарай Орталық Ауғанстаннан үш негізгі жол торабы орын алған, онда да тау асуларын кесіп өту керек болды. Біреуі Кабул алқабынан Хайбер өткелі арқылы Үнді өзеніне, екіншісі – Точи тау өткелі мен Гомал өткелі арқылы Газниге, үшіншісі – Қандағардан Ходжагин шатқалына, содан соң Чаман мен Болан өткелі арқылы өтті.¹ XX ғасырдың басында ресейлік әскерилер өз тарапынан Ауғанстан арқылы Үндістанға үш негізгі операциялық бағытты бөлгені белгілі. Біріншісі – Қандағар арқылы, екіншісі Гиндукуш арқылы Кабулға дейін, одан кейін оңтүстік-шығысқа Хайбер асуы арқылы, одан әрі – Сулеймен таулары мен Үнді өзені арқылы, ал үшіншісі Ферғана алқабынан Памир арқылы Кашмирге дейін.² Бұл ретте соңғы нұсқасы әсіресе, қыс мезгілінде өте күрделі болды.

Сондықтан сауда керуендері, әскерлер, ал кей кезде қоныс аударушы халықтың көпшілігі жүріп өткен негізгі жолдар Ауғанстанның Кабул және Қандағар орналасқан аудандары арқылы өтті. Аталған қалалардың соңғысының оңтүстігіне қарай Араб теңізіне дейін кең шөлді аудандар орын алған, бүгінгі таңда мұнда қазіргі Белуджистан облысы орналасқан. Бұл жерде Үндістанға қарай маңызды бағыттардың бірі өткен, алайда, жергілікті шөл дала жол жүруді ерекше қиындатқаны белгілі.

Қазіргі Ауғанстан аумағының осылайша орналасуы оны Үндістан, Иран немесе Орта Азия аумағында тарихтың әртүрлі кезеңдерінде болған ірі мемлекеттердің шабуыл жасауы үшін де, қорғанысы үшін де стратегиялық маңызды орынға

айналдырды. Алайда, мұндай жағдай барлық аталған азиялық орталықтарға қатысты Ауғанстанның шеткі және тәуелді жағдайын алдын ала анықтады. Ауғанстанның орталық таулы аудандары мұнда ірі мемлекеттілік қалыптастыру үшін негіз бола алмады. Өмір ағыны негізінен бір-бірінен оқшауланған таулы алқаптарда шоғырланды, мұндай алғышарт мемлекеттік құрылыс үдерістерінің басталуына ешқалай ықпал ете алмады.

Егер Ауғанстанның таулы аудандарында осындай мемлекеттер пайда болса, олар негізінен бай Үндістанды жаулап алуға ұмтылды. Оның ресурстары Ауғанстан мен Үндістан аумағына кіретін жаңа империялардың пайда болуы үшін экономикалық негіз болды. Мысал ретінде кушан, эфталит, Газневид немесе Бабыр тарихын келтіруге болады. Бұл ретте Ауғанстан аумағы Үндістанға шабуыл жасайтын плацдармнан, оны жаулап алғаннан кейін шекаралық солтүстік-батыс периферияға айналды. Оның басты функциясы Үнді иеліктерін солтүстік және батыс жақтан жаңа бәсекелестердің пайда болуынан қорғау болды.

Осылайша, Үндістанға қарай бағытталған кез келген қозғалыс қазіргі Ауғанстан аумағын және Сүлейман тауларының ауданын алдын ала алуды, және де тиісінше кез келген Үндістанды қорғау шаралары осы аумаққа бақылау жасауды талап етті. Атап айтқанда, Үндістанда Бабыр және оның ұрпақтары құрған Ұлы Моғолдар мемлекеті өзінің гүлденуі кезеңінде Ауғанстан аумағын сенімді түрде бақылап, орталығы Кабул болған провинцияға ие болды.

Жалпы алғанда, Орта Азия мен Иран өңірлерінің Ұлы Жібек жолында орналасуының тарихи ерекшелігі сияқты, бай Үндістанға бағыт алу қазіргі Ауғанстан аумағындағы мемлекеттерінің аса бір ерекшелігі болды. Сонымен қатар, аталған өңірлер халықтың орналасу сипатымен ерекшеленгенін атап өту қажет. Жоғарыда атап өтілгендей, Орталық Ауғанстанда бұл негізінен таулы алқап, ал Орта Азия мен Иранда көшпелі өмір салтын жүргізуге ыңғайлы дала кеңістіктерінің ауқымды учаскелері орналасқан отырықшы оазистер болды.

Соңғы жағдай Орта Азия мен Иранда ірі империялық мемлекеттіліктің пайда болуы кезінде үлкен рөл атқарды.

Өйткені ашық кеңістікте орналасқан отырықшы оазистер сыртқы жаулап алу үшін немесе сырттан мәдени ықпал ету үшін қол жетімді болды. Тиісінше, оларды қандай да бір сыртқы күш арқылы салыстырмалы түрде біріктіруге болады, мұндай рөлді қандай да бір көшпелі тайпалар атқара алды. Орталық Ауғанстан аумағындағы бір-бірінен оқшауланған таулы алқаптар олардың халқын бір мемлекет шеңберінде біріктіруге кедергі келтірді. Сонымен қатар оларды оқшаулау қазіргі Ауғанстанға да тән мәдени және тілдік алуан түрлілікті сақтауға ықпал етті. Керісінше, Орта Азия мен Иранда әртүрлі аумақтар арасындағы экономикалық, саяси және мәдени өзара іс-қимылды жүзеге асыру оңайырақ болды, бұл тілдік және мәдени тұрғыда анағұрлым маңызды ортаның пайда болуына жағдай жасады.

Осылайша, Ауғанстанның таулы орталық аудандарының жағдайы жергілікті мемлекеттік құрылыстың кез келген үдерістерінің жолында негізгі елеулі кедергі болғанын атап өткен жөн. Бұл көбінесе Азияның басты экономикалық және саяси орталықтарына қатысты оның перифериялық жағдайын айқындады. Сонымен қатар, Ауғанстан Азиядағы ең маңызды аудандардың бірі Үндістанға қарай транзиттік аумақ ретінде үлкен маңызға ие болды.

Аймақтың ежелгі тарихы

Аймақтың ежелгі тарихы айтарлықтай көмескі. Шамамен б.з.б. III мыңжылдықта Солтүстік Үндістан, Орта Азияның оңтүстік бөлігі және оңтүстік-батыс Иранның (Элам) халқы біртекті болған. Олар дравид тілінде сөйлеген. Атап айтқанда, Солтүстік Ауғанстанда, ежелгі Бактрияда Үнді³ өзені алқабынан Хараппа мәдениеті өкілдерінің колониялары байқалды. Батыста дравидтілді халық Месопотамияда семиттілді және Иранда кавказтілді халықтармен көршілес болды.

Б.з.б. II мыңжылдықтың басында аймаққа үнді-еуропалық тайпалар ене бастады. Олардың шығу тегі мен қозғалыс бағыттары әлі күнге дейін мамандардың дауларын туғызады. Бір нұсқаға сәйкес Кавказ арқылы Иран аумағына б.з.б.

II мыңжылдықтың басында протоүндірий тайпалары кіре бастаған. Содан соң, кейінірек Кавказ арқылы Иранға қоныс аударған протоирандық тайпалардың қысымымен, олар біртіндеп Үндістан бағытына қарай жылжиды. Б.з.б. II мыңжылдықтың ортасында протоиран тайпалары Иранның бүкіл аумағын алып, Амудария мен тарихи Бактрия алқабына дейін жетеді. Шамамен б.з.б. XIV-XIII ғғ. олар үндірийлерді Үндістанға біржола ығысуға мәжбүр етеді.⁴ Осы теориядан алғанда ежелгі иран тілінен Бактрийдің тарихи атауы «Шығыс елі» деп аударылатынын айтуға болады. Әдетте қоныс аударушылар Орта Азия аймағына батыс жағынан келген деген қорытынды жасалады.⁵

Сонымен қатар Иранның ирантілді тайпалармен қоныстануы Кавказ арқылы емес, Орта Азияда арқылы орын алған деген болжам бар. Тәжік ғалымы Бабаджон Гафуровтың пікірінше, «мидиялықтар, перстердің және басқа да Батыс ирандықтардың ата-бабалары Кавказ арқылы Иранға келген деген теориясына қатысты айтар болсақ, осы көзқарас тұрғысынан қазіргі уақытта бірқатар авторлардың пікірлері бір арнаға тоғысады, дегенмен оны дәлелденген деп санауға болмайды. Бізге Иранға да, сондай ақ бірқатар басқа аумақтарға да, ирандық тайпалар Орта Азиядан келген сияқты. Орта Азиядан да, Кавказ арқылы да өткен деп екі жолды да айтуға болады».⁶

Археология деректеріне сәйкес пастуш тайпаларының солтүстіктен Орта Азияға қоныс аударуы б.з.б. II мыңжылдықтың екінші тоқсанынан басталған. Аталған көшіп-қонушылар Андронов және срубная мәдениетінің тайпаларынан шыққан. Б.з.б. XII-IX ғасырларда олар аймақтың барлық аумағын қамтыған.⁷ Андронов және срубная археологиялық мәдениеті дәстүрлі түрде ирантілді тайпалармен бірегейленеді.

Яғни, ирантілді тайпалардың теориялық қозғалысы солтүстіктен, Орта Азиядан, және батыстан, Кавказ арқылы да болуы мүмкін. Мұндағы басты мәселе ирандық тайпалардың қалай қоныс аударғандығы болып табылады. Өйткені үндірий тайпалары, әрине, Үндістанға ирандық тайпалардың пайда болуынан бұрын жеткен.

Кез келген жағдайда үндіеуропалық халықтардың қоныс аудару толқыны Ираннан Солтүстік Үндістанға дейінгі кең аумақтағы өзгерістерге алып келді. Қазіргі Ауғанстанның аумағы осы қоныс аударуға қатысты болды.

Б.з.б. III және II мың жылдық шекарада Оңтүстік Иранның күрт аридизациясы басталды, «бұл жоғарыда сипатталған үлкен кеңістіктің (Месопотамиядан Үнді өзеніне дейінгі аумақ – *Авт.ескерт.*) өмір сүруге жарамды анағұрлым қолайлы облыстары арасындағы байланысты қиындатып, бір кездері үлкен ойкуменаның бір-бірінен оқшауланған субөңірлерге ыдырауына ықпал етті».⁸ Сәйкесінше, үнді тайпалары өткен маршрут бойынша халықтардың жаппай қоныс аударуы қиынға соқты. Сонымен қатар, Белуджистан орналасқан Оңтүстік Иранның ауқымды аймағының шөлейттену үдерісі Ауғанстанның Орталық таулы аудандарының маңызын арттырды. Бір жағынан, Үндістаннан Иранға дейінгі сауда жолдары су көздерін табуға болатын тауларға тартыла бастады, бұл қазіргі Ауғанстан аудандарының маңыздылығын арттырды. Екінші жағынан, Үндістаннан Орта Азияға Кабул өзенінің алқабы бойымен Орталық Ауғанстан арқылы және одан әрі Гиндукуш арқылы бағыт белсенді түрде пайдаланыла бастады.

Аймақтың саяси тарихы

Б.з.б. VI ғасырдан бастап Ауғанстан мен іргелес аумақтардың саяси тарихы жазбаша деректермен өте жақсы белгілі. Орта Азия мен Ауғанстан жерлері Парсы империясының құрамына кірді. Парсылар даламен сыртқы шекараларда, Сырдария өзені шекара болған, көшпелі ирантілді сақтар мен массагеттердің тайпаларымен соғысты. Атап айтқанда, б.з.б. 529 жылы олармен соғыста Ахеменидтер әулетінен шыққан Парсы мемлекетінің негізін қалаушы Кир қайтыс болды.⁹ Басқа ахеменид – Дарий патша кезінде Парсы империясының құрамына Үнді өзенінің алқабы кірді. «Үндістан» (Үнді алқабы, оның шығыстағы шекарасы Раджпутан шөлі болды) он екінші және анағұрлым елді мекенді әкімшілік аумақты (сатрапияны) құрады. Одан

360 талант алтын құм мөлшерінде алым алынды».¹⁰ Парсы империясының құрамында Орта Азия, Ауғанстан аумағы, сондай-ақ Үнді алқабы шамамен 200 жыл бойы бірге болды.

Б.з.б. 334 жылы Ескендір Зұлқарнайын Парсыға қарсы соғысты бастады, ол 327 жылға қарай Парсы империясының шығыс бөлігінің барлық аумағын, оның ішінде қазіргі Герат орнында болған Дрангиананы, қазіргі заманғы Қандағардың орнындағы – Арахосияны, және Мерв ауданында Маргиананы жаулап алды. Сонымен қатар, қазіргі Ауғанстанның Гиндукуштен солтүстікке қарай орын алған Бактрия, орталығы Балх (Бактра қаласы) болған аудандар, одан бөлек орталығы Самарқанд (Мараканда) болған Согдиана македондықтардың бақылауына көшті. Б.з.б. 327 жылы Ескендір Зұлқарнайын Гиндукуш арқылы Орта Азиядан Солтүстік батыс Үндістанға жорық жасады. Бұл жерде ол Сүлейман таулары мен Үнді өзені арасындағы ауданда қоныстанған тайпалармен күресті. Б.з.б. 326 жылы ол Үндінің шығысындағы жергілікті үнді билеушілерімен соғысты. Б.з.б. 325 жылы Ескендір бірнеше жеңістерден кейін Иранға оралып, қазіргі Белуджистан шөлінен өтті. Олар тағайындаған грек сатраптары Үнді алқабында б.з.б. 317 жылға дейін Маурилік үнді мемлекетінің тарапынан соққыға түсіп, жеңіліске ұшырағанша тұрды.¹¹ Сол уақытта Согдианда және Бактрияда македондықтар мен гректер билігі сақталды.

Аталған кезеңде Орталық Ауғанстанның таулы аудандарында, мысалы, оларға іргелес Дрангиан, Арахосии, Маргиана, Бактрия және Үнді алқабы сияқты егіншілік аймақтарда болған дербес экономикалық маңыздылық оларда болған жоқ. Бұл таулы аудандардың басты мәні барлық осы өңірлердің арасындағы көлік қатынасына байланысты болды. Македониялық билік иелері коммуникациялық қиындықтарға байланысты ақыр соңында Үнді алқабында тұрақтай алмағандығы айқын. Оларға Ирандағы империяның орталық аудандарымен де, сол кезде грек қоныстары мен сарбаздары болған Бактриямен де байланыс орнату қиынға соқты. Бірінші жағдайда коммуникациялар қазіргі Белуджистанның шөлді аудандары арқылы, екінші жағдайда Орталық Ауғанстанның таулы аудандары арқылы өтті.

Македон империясының құлауынан және б.з.б. 312 жылы оның мұрасы үшін ұзақ уақытқа жалғасқан соғыстардан кейін оның шығыс бөлігінде Селевк есімді Ескендірдің әскери қолбасшыларының бірі бекітілді. Орта Азиядағы Бактрия мен Согдиана алғашында Селевкидтер мемлекетінің құрамына кірді, бірақ Үндістан олар үшін қол жетпес болған еді. Шамамен б.з.б. III ғасырдың ортасында Бактриядағы селевкидтік билік өкілі Диодот бұл жерде дербес билеуші болды. Бұл Селевкидтердің арасындағы өзара күрестің басталу уақытымен тұспа-тұс келді. Осы күрестің нәтижесі ретінде Шығыс Иранда Селевкид мемлекетінің орталығы орналасқан Сириядан Бактрияны бөлген тәуелсіз Парфян мемлекеті құрылды. Бұл Диодот үшін Селевкидтерден сәтті бөлініп шығуға жағдай жасады.

Диодоттың мұрагерін басқа грек Евтидем тақтан тайдырды, ол б.з.б. III ғасырдың аяғында Селевкид патшасы III Антиох әскерінің Бактрияға жасаған шабуылын қайтарған. Селевкидтер шығыс провинцияларда өз билігін қалпына келтіруге тырысты. III Антиох парфянды талқандап, Бактрияға басып кірді, алайда Бактра (Балх) қаласын ала алмады. Ұзақ қоршаудан кейін ол Евтидеммен бейбіт келісім жасап, сөйтіп Грек-Бактрия патшалығының тәуелсіздігін растады.

III Антиох Бактрияда болған сәтсіз соғыстан кейін Сирияға өз үйіне қайтпай, б.з.б. 206 жылы Үндістанға жорыққа шықты. Оның әскері қазіргі ауғандық Балх провинциясынан, мұнда Бактра қаласы орналасқан, Үнді алқабына қарай Гиндукуш пен Сүлейман таулары арқылы өтті. Бірінші кезекте бұл әскери олжаға кенелу сапары болғанын атап өткен жөн. Бұл ретте, Антиох Бактриядағы соғыс сәтсіздігіне кек қайтаруға және өзінің жалдамалы әскер жауынгерлерінің қызмет ақысын төлеуге ұмтылғандығы әбден ықтимал. Тағы да біз жаулап алушының бай Үндістанға деген қызығушылығы қазіргі Ауғанстанның Орталық таулы аудандары арқылы әскери жорықтарының басты түрткісі болып табылатынын байқай аламыз.

Евтидем билігі кезінде Грек-Бактрия патшалығы толығымен дербес болды. Евтидемнің ұлы Деметрий б.з.б. II ғасырдың басында өзінің Үндістанды жаулап алу жорығына шыққан. Мұндай жорық солтүстік көшпенділер – сақтар тарапынан тікелей қауіп болмаған жағдайда ғана мүмкін болғанын атап

өтуге болады. Грек-бактриялық патшалар, оларға дейін македониялық басшылар, ал одан бұрын парсылар сияқты сақтардың соққысынан қорықпаған болар. Бактрия мен Согдианадағы орталықтандырылған мемлекет жергілікті әскери ресурстарға сүйене отырып, көшпенділер тарапынан қауіп-қатерге қарсы тұруға және тіпті Үндістанға әскери жорық үшін әскердің қомақты бөлігін бөлуге әбден қабілетті еді.

Бұл жағдайда Орталық Ауғанстанның аумағы Орта Азия мен Үндістан арасындағы байланыс желілерін қамтамасыз ету құралы ретінде тағы да өзінің рөлін атқарды. Алайда бәрінен бұрын таулар арқылы хабарлау, әсіресе қыс мезгілінде өте қиын болды. Дәл осы себеп Грек-Бактрияда патшаның болмауын пайдалана отырып, Евкратид атты гректің жүзеге асырған төңкерісі үшін жағдай туғызғандығы әбден мүмкін еді.¹² Нәтижесінде Деметрий Бактрия билігін қайтара алмады, бірақ ол өзінің Үндістандағы олжасын сақтап қалды. «Оның иеліктері Үнді алқабымен шектелді және ол «үндістердің билеушісі» ретінде танымал болды. Оның астанасы Евтидемия немесе Сакала (Батыс Пенджабтағы Сиалкот) болды».¹³ Евкратид те Бактрияда нығайып, Үнді алқабына Ауғанстанның таулы аудандары арқылы жорықтар жасап, Пенджабтың бір бөлігін жаулап алды. Бірақ Евкратид б.з.б. шамамен 155 жылы Ауғанстан тауларында қаза тапты, содан кейін Грек-Бактрия Үндістанда да, Орта Азияда да бір-біріне тәуелсіз бірқатар иеліктерге ыдырады. Атап айтқанда, Үндістанда дербес Грек-Үнді билеушісі Менандр танымал болды. Соңғы грек билеушісі Гермай Үнді алқабында б.з.б. I ғасырға дейін қоныстанған, оны кушандар талқандады.¹⁴ Орталық Азияда қуатты орталықтандырылған мемлекеттің жоқтығына қарамастан, осы кезеңде Солтүстік көшпенділер саяси үдерістерде дербес рөл атқара алмады. Ең болмағанда, олар грек-бактриялық билеушілерге Үндістанды жаулап алу соғыстарын жүргізуге және өзара ішкі қақтығыстарға түсуге кедергі келтірмеді.

Орта Азиядағы солтүстік көшпенділер мен отырықшы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас б.з.б. II ғасырда, Орта Азия шекараларында юэчжи тайпалары пайда болған кезде айтарлықтай өзгерді. Юэчилер ирантілді болды және б.з.б. II ғасырдың басына дейін батыс Моңғолияда, сондай-

ақ Қытаймен шекараларда өмір сүрді. Олар Қазақстан аумағына тән, андронов мәдениетіне жақын болған карасук археологиялық мәдениетіне жатқандығы ықтимал. Шығыста – батыс Моңғолияда, Сібірде және Қытаймен шекарада ирантілді көшпенділердің жағдайы б.з.б. II және I мыңжылдық аралығында тұрақты болды, б.з.б. II ғасырдың басында олар ғұндардан жеңіліске ұшырап, кейін Орта Азия жағына қарай бет бұруға мәжбүр болды.

Орта Азияда юэчжилердің пайда болуы көшпелі тайпалар мен отырықшы мемлекеттер арасындағы тепе-теңдікті бұзғандығын атап өткен жөн. Естеріңізге сала кетейік, юэчжилердің ізашарлары – ирантілді сақтар ұзақ уақыт бойы Орта Азияда ірі орталықтандырылған мемлекеттердің, мысалы, парсылардың, македондықтар мен грек-бактрийлердің өмір сүруіне айтарлықтай қауіп төндіре алмады. Юэчжилер өздерінің дала бәсекелестері – сақтардан тез арада басымдыққа шығып қана қоймай, нәтижесінде грек-бактриялық патшалықты жеңіліске ұшырата білді.

Көп жағдайда бұл жаңадан құрылған орталықтандырылған Қытай мемлекеттілігі мен көшпенді тайпалар арасындағы Қытай-дала шекарасындағы қақтығыстардың нәтижесі болған көшпелі тайпалар ұйымының жаңа формасының арқасында мүмкін болды. Бұл жерде болған тайпалар Қытаймен, сондай-ақ өзінің көшпелі бәсекелестерімен күресу үшін өзінің шоғырлану деңгейін күрт арттыруға мәжбүр болды. Сондықтан ғұндар мен юэчжилер арасындағы қақтығыс – шоғырланған екі тайпа тобының арасындағы шайқас болды, мұнда юэчжилер жеңіліс тапты, бірақ олар ұйымдасудың жоғары деңгейін сақтап қалды. Бұл жағдай, кейіннен оларға, Сырдариядан солтүстікке қарай далада және Грек-Бактрияда бөлек-бөлек орналасқан сақ тайпаларынан басым болуын қамтамасыз етті.

Қытай шекарасындағы өзгерістердің нәтижесінде Еуразия далаларындағы тайпалардың салыстырмалы түрде тұрақты таралуы осыған дейін бірнеше мыңжылдықтарда болған тайпалардың таралуын бұзды. Сонымен қатар, көшпенділер шығыстан батысқа қарай тұрақты түрде қозғала бастады. Дәстүрлі тайпалар бай отырықшы аумақтарға ұмтылды. Бұл олардың Қытай, Месопотамия, Орта Азия бағытында, кез келген

басқа отырықшы аумақтарға қозғалуына себеп болды. Қытайда орталықтандырылған империя құрылғаннан кейін Қытаймен шекара маңындағы нақты механизм іске қосылды, ол шығыстан батысқа қарай жақсы ұйымдастырылған тайпаларды қайта-қайта ығыстыра бастады. «Қытайдың Цинь империясының билігімен бірігуі, әсіресе Ұлы қытай қорғанының құрылысы Солтүстік көшпелі тайпалар үшін жағдайды күрт өзгертті. Сонымен қатар, біртұтас Қытай мемлекетінің қолындағы орасан зор әскери ресурстар мен материалдық құндылықтардың шоғырлануы жекелеген тайпалардың Қытайға қатысты қандай да бір неғұрлым тиімді дербес саясатты жүргізу мүмкіндігін күрт шектеді, ол үшін олар дәрменсіз болды. Сондықтан Қытайға қарсы күрес үшін дала көшпенділерінің әскери ресурстарын шоғырландыру идеясының пайда болуы әбден орынды болды. Бұл Қытайдың бұрын болған бірігуіне деген жүйелік реакция болды деп болжауға болады».¹⁵ Қытай мен көшпенділер қатынастарындағы өзгерістер Орта Азияны қоса алғанда, даламен шектес аумақтардың барлық тарихына орасан зор әсер етті.

Юэчилер шығыстан келген көшпенді тайпалардың ішінен алғашқылардың бірі болды. Олар б.з.б. 140-130 жж. Орта Азия шекарасында пайда болды және өз орындарынан қазіргі Қазақстан даласындағы сақ тайпаларын шегіндірді, олардың бір бөлігі Орта Азия мен Ауғанстан арқылы Үндістанға бет алды. Сақтар Үнді алқабында бірқатар мемлекеттер құрды. Біраз уақыт мұнда бір мезгілде үндігрек және үндісақ мемлекеттері болды. Сонымен қатар, сақтардың ықпал етуі Шығыс және Оңтүстік Үндістанға дейін тарады. Соңғы сақ билеушілері Үндістанда б.з. IV ғасырдың ортасына дейін үстемдік етті.¹⁶ Сақтар Орта Азияның оңтүстік аумағына кеткеннен кейін бұл жерлерді Грек-Бактриялық патшалықты түпкілікті жойған юэчилер басып алды. Юэчилердің бір тобы Кушан патшалығын құрды.¹⁷ Алғашқы әйгілі Кушан билеушісі Кадфиз I Бактриядан өзінің жаулап алу жорықтарын Кабул алқабында іске асырып, сол жерден соңғы бактриялық гректерді ығыстырып шығарғандығы белгілі.¹⁸

Оның іс-әрекетінің қисыны айқын болды – Кабул ауданын бақылауда ұстау одан әрі Үндістанды басып алу жолындағы

міндетті шарт болды. Канишка патша болған кезде Кушан патшалығы өзінің гүлдену кезеңін басынан кешірді. Олар Орта Азияның көп бөлігін және Үндістанның едәуір аумағын, оның ішінде Үнді алқабының шегінен тыс жерлерді де бақылауында ұстаған. Әрине, Орталық Ауғанстанның таулы аудандары Кушан мемлекетінің осы екі негізгі құрамдас бөлігі арасындағы байланыстырушы буын рөлін тағы да атқарды. Дәл осы уақытта Ауғанстан тауы Бамианда Будданың атақты мүсіндері салынды.

Орта Азиядағы кушандардан кейін шамамен V ғасырдың ортасынан бастап басқа көшпенділердің гегемониясы басталады. Бұл «ақ ғұндар» деп аталатын эфталиттер болды. Аталған халықтың шығу тегі әлі де түсініксіз. Оларға қатысты қолданылатын «ғұндар» атауы эфталиттер ғұндарға қатысты болды деп болжауға мәжбүрлейді. Тиісінше олар Ғұн мемлекеті орналасқан Моңғолияның түріктілді немесе моңғолтілді халқымен байланысты болуы тиіс. Ғұндардың тілдік шығу тегі де белгісіз. Сонымен қатар, эфталиттер ирантілді деген ақпарат бар. «Эфталит жазуы – Кушан (бактрий) жазуының тікелей жалғасы».¹⁹ Бактрийлер мен кушандар ирантілді болғаны түсінікті.

Эфталиттер юэчилер сияқты қытай шекарасынан келген тәрізді. Сондықтан, олар ғұндардан жеңіліс тапқан соң юэчилермен кетіп қалған ирантілді тайпалар тобын құрды. Мүмкін олар басқа тайпалармен қатар ғұн одағына кіріп, оның құрамында Қытаймен соғысқан болар. Моңғолиядағы ғұндардың күштілігінің құлдырауынан және қуаттың моңғолтілді сяньби тайпаларына көшуінен туындаған саяси күйзелістер эфталиттерді оңтүстік-батысқа, Орта Азияға қарай қоныс аударуға мәжбүр етті. Мұнда олар «Ақ ғұндар» атымен танымал болды. Егер эфталиттер ирантілді болса, онда олар Еуразия даласының шығыс бөлігінің соңғы ирандық көшпенділері болды.

Эфталиттер, кушандар сияқты, бастапқыда Бактрияға сүйеніп, б.з. 460 жылы олар солтүстік батыс Үндістанды алды. Орталық Ауғанстан тағы да эфталиттердің ортаазиялық және үнді иеліктерінің арасындағы басты байланыстырушы орталықтың рөлін атқарды. Негізгі байланыстар Кабул

ауданы арқылы жүзеге асырылды. Эфталиттер өзінің құдіреті жүріп тұрған кезеңінде Иранды да алым төлеуге мәжбүр етті. Стратегиялық тұрғыдан олар Орта Азия мен Ауғанстаннан Иранға кез келген мүмкін болатын бағытта қысым көрсете алды. Иран эфталит мемлекетінің екі бөлігін – Үндістан мен Орта Азияны бір-бірімен байланыстырған, Кабул арқылы өтетін жолдарға ешқандай әсер ете алмады.

VI ғасырдың ортасында Моңғолияда жаңа көшпелі мемлекет – Түрік қағанаты құрылды. 560 жылы түрік қағаны, Бумынның ағасы Істімі Иранмен эфталиттерге қарсы бағытталған келісімге қол қойды. 565 жылы Істімі Шашты (Ташкент) жаулап алып, Қаршыдағы ұрыста эфталиттерді талқандады. «Түріктер Ираннан оларға бұрын эфталиттер берген алымды төлеуді талап етті және қазір түрік қағаны бағынысындағы соғдиялық жібек саудагерлері үшін өз аумағы арқылы жол ашты. Хұсраудың осы алым-салықты үзілді-кесілді қабылдамағанынан түрік әскері Иран шекарасына қарай жылжыды, бірақ Горган қаласында парсылар орналасқан мықты бекіністерге тіреліп, оларға шабуыл жасауға бел байлаған жоқ. 571 жылы түріктер мен Иран арасында бейбітшілік орнады. Олардың арасындағы шекара Амудария өзені болды».²⁰ Нәтижесінде Иран мен Түрік қағанаты Орта Азиядағы ықпалды бөліп алды. Эфталиттер Үндістанда өз билігін VI ғасырдың соңына дейін ішінара сақтап қалды. Солтүстік-батыс Үндістанда раджпуттардың әлеуметтік тобының пайда болуы жергілікті үнді халқының ортасында эфталиттердің (ғұндардың) ассимиляциясымен байланысты деген қызықты нұсқа бар.²¹ Үндістанға VI ғасырда басып кіруге мүмкіндік беретін ірі орталықтандырылған мемлекет болмағанына қарамастан, түрік экспансиясының негізгі бағыты Иранмен және Қара теңіз далаларымен байланысты болды.

Оның себебі Түрік қағанатының экономикалық басымдығында болған тәрізді. Оның мүдделері негізінен Византияда Қытай жібегін өткізу нарығына қол жеткізумен байланысты болды. Сондықтан түріктер Иранмен соғысты, сондықтан олар Византия нарығына еркін қол жеткізу үшін Кавказға және Қара теңізге шығуға ұмтылды. Үнді бағыты

олар үшін осындай экономикалық тұрғыдан маңызды болған жоқ.

Алайда, түріктердің күштілігі ұзаққа созылмады, олардың үстемділігі Қытаймен қарым-қатынаста олардың позицияларының әлсіреуімен қатар төмендеді. Түріктер Бэй-Ци және Бэй-Чжоу екі жаулас қытай империяларының саясатын бақылап отырған кезде, оларда Еуразия даласының барлық кеңістігінде империялық саясатты жүргізуге ресурстар болды. Қытайда Суй бірыңғай империясының пайда болуы Түрік қағанатының экономикалық және саяси мүмкіндіктерін күрт шектеді, нәтижесінде Батысжәне Шығыс Түрік қағанатына бөлінді. Соның салдарынан түріктер Орта Азияда да өз ықпалын жоғалтты.

VII ғасырдың басында Орта Азия мен Ауғанстан бірқатар шағын иеліктерге бөлінді. «Ірі иеліктермен қатар, көптеген ұсақ-түйек иеліктер де болды, олардың кейбіреулері тіпті өз тиындарын соққан».²² Бұл жерде өз әсерін көрсететін, сонымен қоса Үндістанға үстем көрсете алатын үлкен империялық мемлекеттілік болған жоқ. Сондай-ақ, Иран ресми адалдық таныта отырып, Ауғанстанның Орталық таулы аудандары мен Орта Азияны өз бақылауына алуға ұмтылмады. Осы уақыт кезеңінде ирандық Сасанидтер әулеті батыстағы Византия империясымен күресі нәтижесінде барынша мол жетістіктерге қол жеткізгенін атап өткен жөн. VII ғасырдың екінші онжылдығында сасанидтер Мысыр, Сирия және Палестина сияқты Византия провинцияларының бір қатарын жаулап алып, Константинопольге дейін жорыққа шықты.²³ Бұған VII ғасырдың басында, Иранның шығысында эфталиттер, кейін түріктер сияқты мықты жаудың болмауы себеп болған шығар. Шын мәнінде, бұл парсыларға барлық күштерін батыс бағытта шоғырландыруға мүмкіндік берді.

Алайда, VII ғасырдың басында Таяу Шығыстағы Византия мен Иранның ұзақ уақытқа жалғасқан соғыстары екі мемлекетті де әлсіретіп, жаңа әскери-саяси күш – Араб халифатының жетістікке жету себептерінің бірі болды. 637 жылы арабтар сасанид әскерін Кадисия маңында, одан кейін тағы да 642 жылы Нехавенд тұсында талқандады. 651 жылы соңғы ирандық шах Йездигерд Мерв ауданында өлтірілді.²⁴

Содан кейін арабтар Орта Азия мен Үндістанға шабуыл жасады. 712 жылы арабтар Үндістандағы Синд провинциясын жаулап алады.²⁵ 737 жылы Гиндукуштың солтүстігіндегі Балх қаласының тумалары, Бармакидтер отбасының ақсүйектері ислам дінін қабылдайды.²⁶ 751 жылы арабтар Талас шайқасында қарлұқтардың түріктілдес тайпасының қолдауымен Қытай армиясының Тан империясын талқандайды, өз кезегінде бұл олардың Орта Азиядағы ықпалын күшейтті. Аймақ халықтарының тарихында ислам кезеңі басталды.

VIII ғасырдың ортасында Араб халифаты Испаниядан Үндістанға дейін үлкен аумақты алып жатты. Бұл кезеңде халифатта орталықтандырылған басқару жүйесінің әлсіреуі орын алып, оның көптеген шеткі аудандары дербес аймаққа айналды. Бұл жерде билік жергілікті билеушілерге өтеді. Атап айтқанда, бұл Үндістандағы Синд ауданына да, Орта Азияға да, Ауғанстанның таулы аудандарына да тән болды. Ауғанстанмен көршілес Орта Азия мен Үндістанның аудандарында көптеген дербес билеушілердің болуын айта кеткен жөн, демек, мұнда орталықтандырылған мемлекеттіліктің болмауы олардың арасында орналасқан таулы аудандардың маңызын автоматты түрде төмендетті. Мұнда ішкі ресурстар дербес мемлекет құру үшін де жеткіліксіз болды.

900 жылы Орта Азияның көптеген дербес билеушілері арасында Самарқан пен Бұхарадан бастап Хорасан мен Систанға, сондай-ақ қазіргі Оңтүстік Ауғанстандағы Газни қаласына дейін билік еткен, саманилер әулетінің негізін қалаушы, Исмаил Самани бөлініп шықты. Саманилер Орта Азиядағы соңғы ирантілді династия болды деп саналады.

Осы кезеңде бүкіл өңірдің отырықшы халқы бұрынғысынша негізінен ирантілді болған. Алайда, Орта Азиядан солтүстікке қарай дала алқабында осы сәтте түрлі түріктілдес тайпалар тығыз қоныстанды. Олардың қоныс аударуы ғұндар дәуірінен басталды, одан кейін Моңғолиядағы үстемдік кезеңінде моңғолтілді жуанжуандар мемлекеті жалғасты, олардың билігінен түріктілдес тайпалар батысқа қарай бет алды. Түрік қағанатының өмір сүру кезеңі, сондай-ақ оның ыдырау үдерісі олардың үстемдігін орнықтырды.

Нәтижесінде Орта Азияның отырықшы халқы мен онымен шекаралас солтүстік көшпенділер арасындағы қарым-қатынаста тілдік шектеу пайда болды. Бұл жерде көшпелі тайпалардан шыққандар әскери қызмет атқаруға дайын болу мәселесінде отырықшы тұрғындар алдында басымдыққа ие болғанын атап өту керек. Бұл отырықшы мемлекеттердегі бұрын болған әлеуметтік дифференциацияға байланысты қоғамның елеулі бөлігінің бағынушы тап қатарына өтуіне байланысты болды, бұл олардың жеке жауынгерлік сапасын автоматты түрде төмендетті. Сондықтан көшпенділер отырықшы мемлекеттерде әскери күш ретінде ерекше сұранысқа ие болды. Ал көшпенділер түріктілдес болғандықтан, Орта Азия өңірінің отырықшы халқы иран тілдес болғандықтан, нәтижесінде әскери басымдықтың, сәйкесінше, саяси басымдықтың да Иран халықтарынан түрік халықтарына бірте-бірте көшу үрдісі қалыптасты.

Сондықтан да, Саманилер державасы сияқты ирантілді мемлекеттерде де көшпелі түріктілдес тайпалардан шыққандар негізгі әскери күшке ие болды. Олардың кейбіреулері қызметке ерікті түрде кірді, басқалары құл-жауынгерлер болды. Алайда, оларды әскери күш ретінде қолдану нақты түрік тайпаларына тиесілі болғанына байланысты емес, олардың көшпелі шығу тегіне байланысты болды. Ерте кезеңде отырықшылар қоныстанған алқаптардың шекарасында осындай функцияны ирантілді сақтар, скифтер және киммерийліктер табысты орындады. Сондықтан Еуразия даласындағы көшпенді халықтың иран тілінен түріктілдес елдерге ауысуы аймақтың негізгі отырықшыл елдеріндегі басты әскери күштің ауысуын білдірді.

Саманилердің негізгі әскери күші түрік құл-жауынгерлері болды. Сонымен, Газни қаласының гарнизонында, Оңтүстік Ауғанстанның таулы аудандарында, 963 жылы Саманилердің қызметінде жалдамалы болған түрік командирі Алптегін ерекшеленді. 977-ші жылы Газнидегі билік Алптегіннің күйеу баласы – тағы да түрік жалдамашысы Сабұктегінге ауысады. 998 жылы Сабұктегіннің ұлы Махмуд билеуші болды. Сол кезеңде, 999 жылы Орта Азияда түрік-қарахандықтардың соққысымен Саманилер мемлекеті құлады.

Махмұд құрған Газневид мемлекетінің негізгі билік көзі оның иелігінде түрік жалдамашыларының көптігі болды. Орта Азияда Саманилер құлағаннан кейін олар солтүстіктен Газниге ағыла бастады. Алайда Газни өңірі жалдамалы сарбаздардың осыншама санын қамтамасыз ете алмады. XVI ғасырда Үндістанды жаулап алған Бабыр қандай да бір аумақтың экономикалық мәнін оның солдаттарының белгілі бір санын қамтамасыз ету қабілеті тұрғысынан бірінші кезекте қарастырып, бұл аймақтың осы тұрғыда айтарлықтай маңызды болмауын атап өтті.

«Газни айтарлықтай елеусіз аймақ, Хиндустан мен Хорасанды бағындырған мемлекет, осындай жерлерге ие бола отырып, түкке тұрмайтын жерді астана еткеніне мен әрдайым таң қалам».²⁷ Сондықтан да Газниде қуатты мемлекет құрудың бірден-бір мүмкін тәсілі Ауғанстанның аумағында осы тау ауданымен көршілес орналасқан Үндістаннан әскери олжа табу болды. Замандастары «Махмуд жыл сайын Үндістанға жорық жасау міндетті деп есептегенін» атап көрсетті.²⁸ Іс жүзінде бұл, біріншіден, аса маңызды жалдамалы әскер қызметіне ақы төлеу үшін мемлекеттік қажеттіліктерді қамтамасыз етудің тұрақты тәсілі ретінде көрінді. Бір мезгілде бұл газневидтердің Үндістандағы аумақты тұрақты пайдалануды ретке келтірудегі қабілетсіздігінің белгісі болды. Олар үшін олжаға кенелу үшін жорықтарға шығу оңайырақ болды.

Үндістанмен шекаралас таулы жерлердегі Газнидің орналасу орны және түрік жалдамашыларын қызметке тарту қабілеті газневидтердің күштілігінің басты себебіне айналды. Бұл ретте газневидтер, солтүстіктегі, қазіргі Орталық Ауғанстанның таулы аудандарын асып өтуі қажет болатын, Орта Азиядағы бәсекелестерінен қауіп күтпеді. Сонымен қатар, Үндістанда әскери олжадан алынған қомақты табыс кез келген бәсекелестердің жеңуіне қиындық келтіретін жалдамалы түрік әскерін ұстауға мүмкіндік берді.

Мұндай бәсекелестердің бірі 1035-1040 жылдары Сырдария бассейнінен батысқа қарай Иран бағытында түрік оғыз тайпаларының қозғалысы басында тұрған селжүктер болды. Оңтүстікте селжүктер газневидтермен соқтығысып, олардың әсер ету аймақтары арасындағы шекара біраз уақыт Гиндукуш

арқылы өтті. Бұл ретте Газневидтер үшін орталық таулы Ауғанстан өз иеліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде қызығушылық танытты. Әрине, сол селжүктерден олар өздерінің тікелей бәсекелестерін көрді. 1040 жылы газневид билеушісі Махмұд ұлы Масудты селжүктер Мерв қаласының шайқасында талқандады. Алайда, осы жеңілістен кейін де газневидтер Газниде, сондай-ақ Үндістанда да біраз уақытқа тұрақтады.

Селжүктер газневидтердің әлсіреуін пайдалана алмады. Бұны қазіргі Орталық Ауғанстандағы Гура ауданынан шыққан ирантілді тау халқы пайдаланды. 1173 жылы Гийас уд-дина Мұхаммед Гуридің басшылығымен олар Газниді басып алып, газневидтерден олардың Үндістанмен қарым-қатынас жүйесін мұра етіп алды. Атап айтқанда, олар әскери олжа табу мақсатында солтүстік Үндістанға өз шабуылдарын ұйымдастыра бастады. Алайда, олардың әскерінің басым бөлігін түрік жалдамшылары құрғаны айқын, яғни үстемдік үрдіс өзгерген жоқ.

Гурилерде қызметте болған түрік командирлерінің бірі Құтб әд-Дин Айбек, 1206 жылы Мұхаммед Гури қайтыс болғаннан кейін өзін дербес Дели сұлтандығының билеушісі етіп жариялады. Оған Гурилер әскерінен басқа түрік командирлерімен, атап айтқанда Газниді басып алған Тәж әд-Дин Йилдузбен күресуге тура келді.²⁹ 1211 жылы Дели сұлтандығындағы билік Құтб әд-Дин Айбекте гулям болған, түрік командирлерінің бірі Илтутмиштің қолына көшті. Нәтижесінде Илтутмиш түрлі түрік бәсекелестерімен ұзақ соғысып, соңында Солтүстік Үндістанда өз билігін орнатты.

Жеке жағдай – биліктің ирантілді орталық Ауғанстан тумаларына өтуі, тұтас алғанда, жалпы ережені растады. Бір жағынан, Гурилер, Газневидтердің ізбасарлары ретінде, Үндістанды жаулап алуға тырысты. Екінші жағынан, бұл үдерісте олар мұсылман әлемінің шығыс бөлігінің басты әскери күшін – түрік жалдамашыларын пайдаланбай тұра алмады. Орталық таулы Ауғанстан Үндістанды жаулап алуға ұмтылған мемлекет үшін тірек база болды.

Сондай-ақ, ирантілді Гура халқы, Орта Азия мен Ауғанстанның негізгі отырықшы халқы – тәжіктерге жақын болғанын

атап өткен жөн. Алайда, өз ұйымы бойынша гур тау халқы жазық қалалар мен оазистердің ирантілді тұрғындарынан ерекшеленді. Таулы алқаптардағы өмір нәтижесінде олар айтарлықтай жалпы және әскери ұйымға ие болды, сондай-ақ әскери қызметке жеке дайындығының дәрежесі жоғары болды. Таулы және жазық жер тұрғындар арасындағы бұл айырмашылық Орта Азия мен Ауғанстанның тарихына одан әрі де әсер етті. Қоғамдық ұйымдағы олардың арасындағы айырмашылықтар дағдарыс жағдайларында әртүрлі әрекет етуге әкелді.

Сондай-ақ, осы уақытта бір-бірінен Ауғанстан таулары арқылы бөлінген Орта Азия мен Солтүстік Үндістан өңірлері арасындағы өзара іс-қимылдардың күрделі жүйесінде өзгерістер болғанын атап өткен жөн. Ертеректе, Орта Азияда қалыптасқан мемлекет бірінші кезекте Ескендір Зұлқарнайын, грек-бактриялық патша, кушандар мен эфталиттер сияқты Үндістанды жаулап алуға ұмтылған болса, енді орта азиялық мемлекеттерде батысқа қарай жаңа басым бағыт пайда болды. Мәселен, Орта Азиядан шыққан селжүктер Иран мен Кіші Азияға бет алды. Сол бағыт бойынша, кейінірек Хорезмшах мемлекетінің әскері де жорыққа шықты. Кейін батыс бағыт Әмір Темір мемлекеті үшін негізгі бағыт болды. Бұл жағдайды бірнеше мән-жаймен түсіндіруге болады.

Біріншіден, Орта Азияда қалыптасқан мемлекеттер үшін батысқа қарай бағыт орта ғасырлардағы басты сауда жолы – Ұлы Жібек жолының өту бағытын өз бақылауына алуға ұмтылуымен байланысты болды. Барлық ортаазиялық мемлекет-империялардың қуаты осы бағыттармен байланысты болды. Сондықтан селжүктер де, хорезмшахтар да, кейін Әмір Темір де батысқа, Сирияға және Месопотамияға қарай ұмтылды. Ал кушандар мен эфталиттер кезінде Ұлы Жібек жолы экзотикалық тауар – жібек саудасының эпизодтық бағыты ретінде ғана бар болды. Алайда, б.з. X ғасырына қарай жағдай өзгерді.

VI ғасырда іс жүзінде жібектің жалғыз монополиялық тұтынушысы болған, үлкен орталықтандырылған Византия империясының орнында ислам мемлекеттерін қоса алғанда, бірқатар мемлекеттер пайда болды. Бір уақытта Еуропада

қалалар мен сауда өркендей бастады. Осының барлығы сауда қатынастарының қарқынды дамуына алып келді, тұтынушылар саны артты, сауда қатынастарына сұраныс өсті. Шығыс пен Батыс арасындағы сауда көлемі айтарлықтай өсті. Тиісінше, шығыс тауарларымен сауда-саттық жүргізілген бүкіл аумақты өз бақылауында ұстауға ұмтылу күштілікті және табыстың артуын білдірді. Сондықтан Ұлы Жібек жолының басында орналасқан мемлекеттер өздерінің бақылауындағы аумақты Ұлы Жібек жолы бойымен өтуін барынша кеңейтуге ұмтылды.

Екіншіден, IX ғасырға қарай Испаниядан Үндістанға дейінгі үлкен аумақта бірыңғай ислам қоғамдастығы қалыптасты. Ол әртүрлі үдерістерге ұшыраса да, біртұтас кеңістіктің ортақтығы әртүрлі мұсылман билеушілерінің өз басқаруын бүкіл аумақта орнатуға талпынуы үшін жағдай жасады. Бұл жерде бір жағынан Қытай мен Үндістаннан Еуропаға бағытталған көлік жолының едәуір бөлігін бақылауда ұстаған, екінші жағынан исламдық шығыстың басты әскери күш көзі – түрік жалдамалы сарбаздарына ие болған шығыс және Орта Азиядан шыққан билеушілер басымдыққа ие болды. Мұсылман діні батысқа жорыққа шығып, олжаға кенелу әрекеттерін автоматты түрде заңды етті.

Үшіншіден, Солтүстік Үндістан осы сәтте мұсылман әлемінің бір бөлігі болды, билік мұнда бұрынғы құл-сарбаздар қатарынан шыққан түрік билеушілеріне тиесілі болды. Соңғылары Орта Азиямен байланыс орнатуға мүдделі болып, өз әскерін толықтыру үшін кем дегенде жаңа жауынгерлерді тартты. Бұл Орта Азия мен Үндістанның мұсылман бөлігі арасындағы тұрақты сауда байланыстарының жұмыс істеуіне әкелді, ол Ауғанстанның таулы аудандары арқылы өтті. Алайда, екінші жағынан, бұл Үндістанды жаулап алудың жаңа талпыныстары кезінде елеулі қиындықтар туғызды. Өйткені Орта Азияда, Ауғанстанда және Солтүстік Үндістандағы көптеген мемлекеттердің қарулы күштерінің сапалық құрамы өз құрамы бойынша ұқсас болды. Олар әртүрлі көшпелі түрік тайпаларынан шыққан сарбаздардан жасақталған. Сондықтан солтүстіктен Үнді бағытындағы кез келген жаулап алу соғысы тарихи ерте кезеңдерге қарағанда, аса қиын іс-шараға айналды.

Осы мән-жайлар, шамамен X ғасырдан бастап, кез келген ортаазиялық билеушілердің негізгі күш-жігері батысқа бағыттала бастағанының себебі болды деп пайымдауға болады. Сондықтан біз Орта Азия мен Ауғанстан ауданында империялық құрылыстың екі түрін байқай аламыз. Бірінші түрі Орта Азия билеушілері Үндістанды жаулап алуға ұмтылған ерте кезеңге тән және Ауғанстан олар үшін транзиттік аумақ болды. Екінші түрі Орта Азия империялары батысты жаулап алуға ұмтылған кейінгі уақытқа тән. Үндістан сондай-ақ олар үшін елеулі қызығушылық танытты, бірақ жаңадан пайда болған бірқатар жағдайлар ортаазиялық империялық саясаттың жалпы басымдықтарын өзгертті. Ең бастысы, бұл, әрине, Ұлы Жібек жолы бойынша сауда қатынастарын дамыту, сондай-ақ өңірдегі әскери-саяси басымдықтың 1000 жылдан бастап түрлі түрік тайпаларынан шыққан адамдарға өтуі болды.

Орын алған оқиғалар, әрине, Орталық Ауғанстанның таулы аудандарының жағдайына әсер етті. Олардың өзіндік империялық мемлекеттілікті қалыптастыру үшін тірек база ретіндегі маңыздылығы біртіндеп өсті. Егер ерте кезеңде бұл аудандар Орта Азия мен Үндістанда бір мезгілде орналасқан ірі мемлекеттер үшін шеткі аумақ болса, енді біз Ауғанстанның таулы аудандарында орналасқан орталықпен кемінде екі тұрақты құрылымның пайда болуын байқай аламыз. Бұл Үндістанды өз бетінше жаулап алуға ұмтылған Газневидтер мен Гурилер мемлекеттері. Алайда, олар негізінен әскери күштің сыртқы көзіне – түрік жалдамалыларына сүйенгенін атап өткен жөн. Яғни, олардың күші Ауғанстанның таулы аудандарынан ішкі ресурстарды, оның ішінде әскери ресурстарды пайдалануға емес, негізінен сырттан жалданушылардың көп санын тартуға негізделген. Олардың қызметтері кейін бай Үндістанды жаулап алу есебінен төленді. Бұл ретте түрік жалдамалылары ағынының негізгі көзі Орта Азиямен, нақтырақ айтқанда, одан солтүстікке қарай орналасқан дала аумақтарымен байланысты болды.

Алайда, Ауғанстанның таулы аудандарында орналасқан мемлекеттер адамдар мен материалдық ресурстарды сырттан тарту мүмкіндігін жоғалтса, яғни солдаттарды түрік көшпенділері қатарынан алып, сондай-ақ оларға үнемі

Үндістаннан алынған қаражат негізінде ақы төлеу қабілетінен айырылған жағдайда, олар барлық артықшылықтарын автоматты түрде жоғалтады және оқиғалардың перифериясында қалады. Сонымен қатар, оларға империялық мемлекеттілік үшін өз ресурстары жетіспейді. Сондықтан да, түрік жалданушылары Гурилер қызметінде Үндістанда жеке мемлекет құрғанда – Дели сұлтанаты, Орталық Ауғанстанның таулы аудандары біріншіден, Дели сұлтанаты үшін, екіншіден, Орта Азияда құрылған барлық империялық мемлекеттер үшін қайтадан периферияға айналды.

Атап айтқанда, хорезмшахтар Ауғанстанның таулы аудандарын бақылауда ұстады, оларға Гура қаласы да бағынды. Алайда, Хорезм Үндістанды түгелдей жаулап ала алмады, бұған Дели сұлтанаты кедергі келтірді. Бұл үнді мемлекетінің әскері негізінен түрік жалдамашыларынан құрылған, сондықтан хорезмшах әскерлеріне қарсы тұра алды. Бұл әскер негізінен түріктілді қыпшақтар мен қаңлы тайпаларынан шыққан. Сонымен қатар хорезмшахтардың сыртқы экспансиясының негізгі бағыты Ұлы Жібек жолының өту бағытына байланысты болды. Шығыста олар Самарқан пен Шығыс Түркістанның оазистерін қоса алғанда, мұсылман аумақтарының елді-мекендері үшін күрес жүргізді. Алдымен бұл күрес қарақытайлардың буддистік мемлекетімен, одан кейін оның жеңімпазы найман тайпасынан шыққан христиан Күшілікпен және соңында Шыңғысханмен жүргізілді. Батыста хорезмшах Мұхаммед, Бағдад халифатымен соғыс жүргізген Месопотамияны жеңіп алуға ұмтылды. Үндістан Хорезм үшін басты басымдық болған жоқ.

Дегенмен, Ауғанстанның Орталық таулы аудандары хорезмшах мемлекетінің құрамына кірді. Дәл осы жерде оның ұлы және мұрагері Жәлел ад-дин моңғол әскерінен жеңіліс тауып, сол жерден Үндістанға қашып, онда жергілікті түрік билеушілеріне қарсы соғыс жүргізді. Алайда ол Үндістанда тұрақтай алмады және 1224 жылы Белуджистан арқылы Иранға бет алды, онда хорезмшах мемлекетін қалпына келтірудегі сәтсіз әрекетінен кейін өлтірілді.

Жәлел ад-динді құдалау барысында моңғолдар да Үнді өзенінің алқабына жорық жасады, бірақ Дели сұлтанатын жаулап

ала алмады. Нәтижесінде олардың назары негізінен батысқа, Иран бағытына қарай бағытталды. Дәл осы жерде Хулагудың басшылығымен тағы бір Моңғол империясы әскерінің соңғы ірі жорығы ұйымдастырылды. Моңғол империясының ыдырауынан кейін Хулагу мен оның мұрагерлері Иран, Месопотамия және Кавказдан тыс аумақта тарихқа ильхан моңғол мемлекеті атауымен белгілі мемлекет құрды. Қазіргі Ауғанстанның негізгі халықтарының бірі – хазарейлердің тарихы дәл осы мемлекетпен байланысты болды.

Хазарейлер парсыша сөйлесе де, олар өздерінің сыртқы, көбінесе моңғолоидты келбетімен, көршілес басқа ирантілді еуропаид халықтарынан ерекшеленді. Бастапқыда олар 1257 жылы Ұлыс Хулагумен Иранға жорыққа жіберілген Шыңғысхан әскерінің бөлігіне тиесілі болды. Олардың алғашқы атауы – никудерлер, Шыңғыс ханның ұрпағы, Шағатай отбасынан шыққан Никудердің аты бойынша берілген. Никудер ол уақытта басқа Шыңғыс ханның ұрпағы – Хулагудың қызметінде болды. Оның Шағатай отбасымен әскери қақтығысы кезінде Никудер адал емес деген күдікке ілініп, өзінің әскери құрылымын басқарудан шеттетілді. Нәтижесінде орталық Ауғанстанда орныққан және ирандық моңғолдармен шиеленіскен бұрынғы моңғол әскері жауынгерлерінің бір бөлігі, Орта Азияны билеген Шағатайдың отбасына өзінің адалдығы туралы мәлімдеді. Бұл ретте оларды никудерлер деп атай бастады, бұл Иранның моңғол әулетіне қатысты олардың дұшпандылығын көрсетуі тиіс еді. Кейіннен никудерлерге қатысты хазарейлердің атауы қолданыла бастады.

Бұл жерде Батыс моңғол мемлекеттерінде – Жошы Ұлысында, Иранда ильхандар мемлекетінде және Орта Азияда әскерлердің көп бөлігі түрік тілдерінде сөйлегенін атап өткен жөн. Сәйкесінше, түрік тілі моңғол армиясының құрамына Алтайдан батысқа қарай кірген барлық жауынгерлер үшін басым тіл болды. Никудерлер (хазарейлер) Батыс моңғол мемлекеттері әскерлерінің тарихындағы жалғыз ерекшелікті құрады – олар парсы тіліне көшті. Осы арқылы олар бұрынғы Ұлыс Шағатай жауынгерлерінің басқа да екі тобын құрған жауынгерлерінен ерекшеленді – әсіресе шағатайлардан, олардың арасынан Әмір Темір мен Бабыр шыққан, сондай-ақ белгілі тарихшы Мұхаммед

Хайдар Дулати шыққан моғолдар да бар болды. Ең алдымен, бұл жерде олардың Ауғанстандағы оқшауланған таулы аудандарда ирантілді халықтың ортасында орналасуы өз рөлін атқарды.

Сонымен қатар, XII–XIII ғғ. осы аймақтың тарихында үлкен рөл атқарған халадж тайпасының жағдайын мысал ретінде келтіруге болады. Бастапқыда түріктілді халаджи кейіннен ирандалып, гильзайлар тайпасының бір бөлігі ретінде шығыс ирандық пуштун тайпаларының құрамына кірді деген пікір бар.³⁰ Осылайша, түріктендіру Орта Азиядағы отырықшыл халықтың көптеген топтарын қозғағанымен, осы аймақта XV ғасырда, Иран мен Солтүстік Үндістандағы сияқты түрік тілі бірінші кезекте әскери таптың тілі болды. Мысыр мен Кіші Азиядан Солтүстік Үндістанға дейін түріктілді жауынгерлер жергілікті әскерлердің негізгі күшін құрады.

Өз кезегінде түрік жауынгерлерінің көп бөлігі көшпелі тайпалардан шыққан. Олардың көшпенді қоғамдастықтардан шыққан тегі олардың нақты түріктерге тиесілігін емес, олардың барлық әскери табыстарының басты себебі болды. Көшпелі өмір салты мұсылман шығысының отырықшыл тұрғындарында болмаған жеке дағдылар мен ұйымдастыру принциптерін қалыптастырды. Сондықтан көптеген ғасырлар бойы түрлі түрік көшпенділері әскерде қызмет етіп, саяси билікке ие болды.

Бұл жағдай Ауғанстан тарихы үшін де маңызды болды. Орта Азияда түрік тілдес халықтардың саяси үстемдігі ақыр аяғында өңір халқының жалпы түріктенуін анықтады. Иран тіліндегі халықтың ірі анклавтары ірі орта азиялық сауда қалаларында, мысалы, Самарқан пен Бұхарада, Ферғана алқабында, сондай-ақ оған іргелес таулы аудандарда сақталған болса да, түрік тілдес халық Орта Азияның барлық аймағында, Гиндукуш тауына дейін басым болды.

Ал таулы аудандарда Гиндукуштен оңтүстікке қарай Иранның бағытындағы аудандарда, мысалы Гератта ирандық халықтың басым бөлігі сақталды. Сол Иранда түріктілді жауынгерлер мұндағы барлық мемлекеттерде – селжүктерден, хорезмшахтардан, моғол ильхандарынан Сефевидтерге дейін әскердің қаңқасын құрғанымен, бұл Иранның отырықшы халқының жаппай тілдік ассимиляциясына әкеп соқпады.

Сол сияқты иран тілдері қазіргі Ауғанстан аумағында және оларға іргелес Сүлейман тауларында да, таулы аудандарда да өз басымдығын сақтап қалды. Солтүстік Үндістанда да, кем дегенде 1206 жылдан бастап, саяси билік түрік тілдес діндерге, алдымен Дели сұлтанатына, содан кейін Ұлы Моғолдар мемлекетіне тиесілі болды.

Яғни, түрік тілдес әскери топқа сүйенген түрік әулеттері ұзақ уақыт бойы қазіргі Ауғанстанның таулы аудандарының айналасында – Иранда, Орта Азия мен Үндістанда саяси билікті жүзеге асырды. Алайда, Ауғанстан мен Сүлейман таулары жағдайында жергілікті жердің таулы сипаты Иран тілдерін сақтауға және тіпті олардың таралуына жағдай жасады. Осы орайда түрік тілдес хазарейлер мен халадждардың ассимиляциясының мысалы өте айқын. Бұған, бір жағынан, қазіргі Ауғанстанның таулы алқабында парсы тіліне жақын тілде сөйлейтін ирантілді халықтың тұруы ықпал етті, бұл жағдайды сақтап қалуға, оның ішінде тілдік органы сақтап қалуға септігін тигізді. Екінші жағынан, еңістеу Сүлейман таулары иран тілдерінің шығыс тобына жатқызылған пушту тілінде сөйлеген көшпелі және жартылай көшпелі, пуштун тайпалары үшін жағдай жасады.

Моңғолдардан моғолдарға дейін

XIII ғасырдың моңғол шапқыншылығы және кейіннен Иран мен Орта Азияда постмонғол мемлекеттерінің құрылуынан бастап Орталық Ауғанстанның таулы аудандары олар үшін периферия бола бастады. Орта Азия мен Иранда XIII ғасыр бойы қираған жерлерде пайда болған Моңғол империясының Хулагу, Жошы және Шағатай ұлысы мемлекеттерінің арасында қиян-кескі шайқас болды. Бұл шайқастың нәтижелерінің бірі орта ғасырдағы негізгі сауда бағыт – Ұлы Жібек жолының өту бағытының өзгеруі болды. Шамамен 1280-ші жылдардан бері Қытай мен Еуропа арасындағы сауда Ферғана алқабы арқылы дәстүрлі емес бағытпен өтті: Самарқан-Бұхара-Мерв-Герат және одан әрі Иран мен Сирия порттарына, ал жаңа бағыт бойынша Отырар арқылы: Сырдария маңындағы қалалар – Хорезм – Еділ

жағалауы – Қырымдағы қара теңіз Кафы порттарына және Азов теңізінде Тана порттары. Маршруттың басым бөлігі енді Жошы ұлысының аумағында өтті.

Керуен саудасының солтүстікке ауысуы салдарынан Орта Азия аймағының мәні автоматты түрде төмендей бастады. Мысалы, Моңғол мемлекетінің саяси орталығы Шағатай ұлысы XIV ғасырдың ортасына дейін аймақта емес, оның шығыс шетінде, Ертіс және Іле өзендерінің арасында орналасқан. Осы сәтте хазарейлер белсенді ирандық тілдік ассимиляцияға ұшырайды. Бұл себептердің бірі олардың Шағатай ұлысының алыс батыс шетінде орналасуы және осы моңғол мемлекетінің әскерін құрайтын басқа тайпалармен әлсіз байланыстары болуы мүмкін. XIII ғасырдың соңына қарай соңғылары негізінен түрік тілдес болды. XVI ғасырдың басында Бабыр «Газни тауларында Хазарей мен Никудер тайпалары өмір сүреді; хазарейлер мен никудерлер арасында кейбіреулері моғол тілінде сөйлейді» деп атап өткен болатын.³¹ Бұл жерде түрік тілдес болған қазіргі моғол Бабырлар сөйлеген тіл айтылып отыр. Яғни хазарейлердің тілдік ассимиляциясы осы сәтте әлі де болса аяқталған жоқ.

Хазарейлер шағатайлардың мүддесін білдіру ретінде XIII-XIV ғғ. көп бөлігінде Иранға әскери қысым көрсеткенін атап өткен жөн. Алайда, Шағатай ұлысының билігі осы ауданда көбіне немқұрайлы болды. Қалай болғанда да, шағатайлар Орта Азия мен Үндістан арасындағы таулы аудандарға тұрақты бақылау жасаған жоқ. Сонымен қатар, Солтүстік Үндістанда орналасқан Дели сұлтанаты өз аумағынан солтүстік-батысқа қарай таулы аудандарды бақылауында ұстамады. Олардың назары негізінен Орталық Ауғанстан арқылы Кабул өзенінің алқабы арқылы сауда жолдарына түсті. Тау алқабының халқы бытыраңқы, тұтас алғанда өз бетінше өмір сүрді.

Таулы Ауғанстан белгілі бір дәрежеде Орта Азиядағы әртүрлі моңғол мемлекеттерінің және Үндістандағы мұсылман иеліктерінің, атап айтқанда Дели сұлтанатының ықпал ету салаларын ортақтастырды. Бұл ретте оның аумағы ірі әскерлердің өтуі үшін кедергі болған жоқ. Мысалы, Орта Азиядан шағатай әскерлері XIII ғасырдың аяғында – XIV ғасырдың басында бірнеше рет Солтүстік-Батыс Үндістанға

жорықтар жасады. 1398-1399 жылдары Үндістанға Әмір Темір шабуыл жасап, Делиді басып алды. Барлық жағдайларда Орта Азиядан шыққан әскерлерге Ауғанстанның Орталық таулы аудандары арқылы өтуіне тура келді және олар үшін бұл айтарлықтай қиындық тудырмады.

Сонымен қатар тағы бір жағдай үлкен мәнге ие болды. Дели сұлтанаты әдетте түрік жасақтарынан құралған өз әскерін толықтыруды қажет етті. Мұсылман шығысының классикалық әскерінде қызмет ету үшін қолайлы, түрік көшпенділері қатарындағы әскерлердің Үндістанға соңғы ірі ағыны 1222 жылы Хорезмшах мемлекеті моңғолдарының талқандалуымен байланысты болды. Сол кезде Хорезм қызметінде болған көптеген қыпшақ, қаңлы және халадждар Жәлел ад-динмен бірге Солтүстік Үндістанға қашты. Олардың кейбіреулері Жәлел ад-дин Иранға кеткеннен кейін Дели сұлтандығының билеушілерінде әскери қызметте қалды.

Моңғол дәуірінде далалы Еуразияның тарихында барлық түрік көшпенділері моңғол мемлекеттері әскерлерінің құрамына кіруіне байланысты Үндістанға солтүстіктен жаңа түрік жауынгерлері келмеді немесе олардың келуі шектеулі болды. Дәл осы жағдай Солтүстік Үндістанның саяси тарихында пуштун көшпелі тайпаларының маңыздылығын арттыруға әкелгені мүмкін. Пуштундар көшпенді немесе жартылай қоныс аударушылар болды, олар мұсылман шығысының типтік әскерінің кавалериясында, бұл жағдайда Дели сұлтандығында қызмет ету үшін қажетті барлық қасиеттерге ие болды. Бұдан бөлек, олар мұсылмандар еді, бұл оларды Үндістанда мұсылман мемлекетінің әскерін толықтыру үшін ыңғайлы контингент етті, ол көбіне индуизм дініндегі халық орналасқан аумақты басқарды. Сөйтіп, Сүлеймен тауларындағы пуштун тайпалары өте көп болды, бұл оларды жақсы ұйымдастырылған, сапалы әскери күштің сарқылмас көзі етті. Атап айтқанда, 1260-шы жылдары дели сұлтаны Гийяс уд-дин Балбан «ауған жауынгерлерінің иелігіне тәртіпті сақтау шартымен» жер берген болатын.³² Үндістанда жергілікті мұсылман әскерлерінде қызмет ету үшін Түрік жауынгерлерінің айқын тапшылық жағдайында ирантілді пуштундар (ауғандықтар) оларға пәрменді балама бола алды.

Әрине, бұл пуштундардың Солтүстік Үндістандағы саяси үдерістерге ықпалының біртіндеп өсуіне әкелді. Олар мұнда анағұрлым дербес рөл атқара бастады. Пуштундық жалданған әскерлер қарулы күштердің негізін құрай бастады, ал олардың командирлері Дели сұлтандығының құрамына бұрын кірген Үндістан жерлерінде тәуелсіз билеушілер болды. Олардың көпшілігі бұрын қызметке шартты түрде иелену құқығына ие болған. Үндістанда мұндай иелік джагир деп аталды.

1451 жылы пуштун көсемдерінің бірі Бахлол Лоди Делиді басып алып, Дели сұлтанын жойды. 1489 жылы оны Лодидің ұлы Сикандар алмастырды, 1517 жылы билеуші болып соңғының ұлы Ибраһим Лоди тағайындалды.³³ Одан бөлек, пуштундар Үндістанның басқа да бірқатар тәуелсіз иеліктерін тұтастай басқарды. Іс жүзінде XV ғасырдан бастап олар түріктерді негізгі Үнді мемлекеттерінің әскери тап өкілдері ретінде алмастырды. Алайда, түрік тілдес шағатайлар мен моғолдардың әскері бар, Әмір Темірдің ұрпағы, Бабырдың Үндістанға басып кіруі тағы да жағдайды өзгертті.

Бабыр Ферғана билеушісі болған және XV ғасырдың соңынан Орта Азия аумағында Әмір Темір мұрасы үшін өте ауқымды және ұзақ уақытқа жалғасқан соғысқа қатысты. Бұл соғысқа Жошы ұлысы, Әмір Темірдің жекелеген мемлекеттері, сондай-ақ Моғол мемлекеті құрамынан шыққан түрік тілдес көшпенділердің барлық топтары тартылды. Түрік тілдес көшпенділердің аталған топтары – бұрынғы Жошы ұлысынан шыққан қазақтар мен өзбектер, Әмір Темір мемлекеттері мен Моғолдар құрамынан шыққан шағатайлар өзара Орта Азия ресурстарын бақылауға алу үшін күрес жүргізді. Бұл күрестің мәні – Әмір Темірдің ұрпақтары кезінде шағатайлардың құзіреттілігінде болған әскери тап өкілдерінің орнын басып алуда болды. Бұл күресте Шайбани хан басқарған өзбектер жеңіске жетті.

Шағатайлықтар мен моғолдардың бір бөлігі Әмір Темірдің мұрасы үшін шайқаста жеңіліс тауып (олардың кейбіреулері жеңімпаз өзбектерге бағынған), Орта Азиядан кетуге мәжбүр болды. Нәтижесінде көпшілігі Кабул бағытында, оңтүстікке қарай бет алды. 1504 жылы Кабулды Бабыр биледі, ол осында бұрын талқандаған әртүрлі әскерден шағатайлықтар мен

моғолдардың құрамынан шыққан жауынгерлерді қол астына жинады. Бұл туралы Бабыр былай деп жазды: «Самарқанд, Хисара және Кундуздан Кабул облысына көптеген адамдар мен халық келгендіктен, біз мынадай шешім қабылдадық: Кабул – сөзге емес, шапқыншылыққа бағыныңқы елеусіз аймақ, бұл халықтың барлығына ақша табу мүмкін емес. Осы адамдардың отбасыларына біраз нан береміз, ал жауынгерлер олжа табуға барсын».³⁴ Кабул ауданында жергілікті ресурстардың жетіспеушілігі және мұнда кәсіби жауынгерлердің жоғары деңгейі Бабырдың алдына сыртқы экспансия мәселесін қойды. Бастапқыда ол Орта Азияға қайта оралуға тырысты. 1512 жылы өзбек ханы – Шайбани хан қайтыс болғаннан кейін, Бабыр Иран сефевидтерінің қолдауымен Орта Азияда кек қайтаруға тырысты, ол әрекеті сәтсіздікпен аяқталды. Өзбектер Бабыр мен оған одақтас сефевид әскерлерінің шабуылын тойтара алды. Осы жеңілістен кейін Бабыр Үндістанға жорыққа шығуға дайындалды, оған одан басқа әрекет қалмады.

XVI ғасырдың басында Кабул облысының аумағы әртүрлі халықтармен қоныстанды. Бұл жергілікті жердің таулы сипатының тікелей салдары болды, бұл жекелеген халықтардың, әсіресе таулы алқаптарда тұратындардың өзара оқшаулануына ықпал етті. Бабыр өзінің айтуынша, «менің білуімше, басқа бір де бір облыста мұндай әртүрлі тілде сөйлейтін көптеген тайпалар өмір сүрмейді».³⁵ Бұл ретте ол қалада және провинция ауылдарында тұратын адамдарды (оларды сарттар деп атаған) және белгілі бір тайпаға тиесілі адамдарды айқын бөліп отырды. Олардың арасында ауғандықтар, паша, хазарейлер, никудерлер және тәжіктер болды.³⁶ Соңғы ақпарат өте қызықты.

Сөйтіп, Бабырдың сөзіне қарағанда, парсы тілінде сөйлеген Кабул және оның маңындағы тұрғындар, сарттар, олар сияқты парсы тілінде сөйлеген кейбір тәжіктерге қарағанда өзгеше болған. Егер мұндай айырмашылық болса, онда ол өмір салтында және осыған байланысты әртүрлі ұқсастыққа байланысты болды. Сарттар, қалалар мен ауылдарда тұрған райаттар сияқты салықтар төледі. Бұл ретте тәжіктер сарттармен бір тілде сөйлесе де, сірә тау алқаптарында тұрған және салық төлемеген немесе салықты қала мен ауыл

тұрғындарына қарағанда басқа жүйемен төлеген. Кез келген жағдайда, Бабыр өз анықтамасында көрсеткеніне қарағанда, таулы жер тұрғындары мен қала тұрғындары арасында ұйым айырмашылығы болды. Біз осы өте қызықты жағдайға кейінірек қайта ораламыз.

Бабыр заманында пуштун (ауғандық) тайпалары негізінен Кабулдан оңтүстік жаққа қарай орналасқан аудандарды мекендеген. Ол Кабулдан солтүстікке қарай Гиндукуш тауының артынан Кундуз аймағы, ал оңтүстігіне қарай Ауғанстан орналасқанын көрсетті.³⁷ 1519 жылға дейін Бабыр Кабул мен Сүлеймен таулары арасында әртүрлі пуштун тайпаларына қарсы белсенді соғысты, олардың арасында ол хугиандарды, «гильджаларды», «мехмандарды», юсуфзайларды және т.б. атаған. Хугиандар мен юсуфзайлар осы күнге дейін танымал, ал «гильджалар» шамамен гильзайлар болса, онда «мехмандтар» – белгілі пуштун тайпасының өкілдері момандтар болған. 1520 жылдан бастап Бабыр Үнді алқабына шабуыл жасай бастады.

Тағы да Орталық Ауғанстанның таулы аудандарын алдын ала бақылау Үндістанды одан әрі табысты жаулап алу үшін шарт болды. Бабыр Орта Азия аумағындағы көп жылдық соғыста шыныққан шағатайлар мен моғолдардың кәсіби жауынгерлерін жинап қана қоймай, сонымен қатар Кабул, Газни және басқа да аудандардан көптеген жергілікті көшпелілер мен таулы жерлерді өзіне қызметке тартты. Бұл оған сол хазарейлер мен ауғандықтар (пуштундар) есебінен әскер құрамын арттыруға мүмкіндік берді.

1526 жылы Үндістанға жаңадан басып кіру кезінде Панипат жерінде Бабыр негізінен ауғандардан (пуштундар) құралған Ибраһим Лоди әскерін талқандаған. 1529 жылы Бабыр Гоградағы шайқаста тағы да Ауған мен Сұлтан Бенгалидің біріккен әскерін талқандады.³⁸ Жеңілгендер Үндістанның жаңа билеушісіне бағынды. Бірақ 1540 жылы Бабырдың өлімінен кейін басқа Ауған көсемі Шер-шах Сур Канауджадағы шайқаста Бабырдың ұлы, Хумаюнның әскерін талқандады, нәтижесінде ол Үндістаннан Иранға қашуға мәжбүр болды.

Хумаюн Үндістанға тек 1554 жылы оралды, мұнда ол Сикандар Сураны жеңді, содан кейін Дели мен Аграны иеленді. 1556 жылы Хумаюн қайтыс болғаннан кейін

Моғолдар ауғандықтарды Панипат жанында екінші шайқаста талқандады.³⁹ 1564 жылдан бері Бенгалияның билеушісі болған Сүлейман Карарани Үндістанда ауғандық соңғы дербес билеуші болды. Оның ұлы 1576 жылы Ұлы Моғол билеушісі Ақбардан жеңіліс тапты.⁴⁰ Осы кезде түрік және Ауған көшпелі тайпалары арасында Үндістан билігі үшін өткір бәсекелестік күрес кезеңі аяқталды.

Осылайша, ауғандықтар (пуштундар) Үндістанда айрықша әскери тап мәртебесін жоғалтты. Ол мәртебе Орта Азиядан шыққан түріктілді моғолдар мен шағатайларға, сондай-ақ Ұлы Моғолдар мемлекетінде айтарлықтай рөл атқарған ирантілді парсыларға көшті. Алайда Үндістанның батыс шекарасында, бірінші кезекте Сүлейман тауларында, пуштундар ислам дінін ұстанатын көшпенді халықтардың ең көп бөлігі болған.

Олардың көпшілігі Ұлы Моғолдар мемлекетінде қызмет етті. Мысалы, XVII ғасырдың ортасында Шығыс пуштундардың хаттак тайпасының көсемі Хушхал-хан моғол императорынан жыл сайынғы табыстың 150 мың рупиден тұратын ірі джагир алды, оның орнына бір жарым мың жауынгерлерден тұратын жасақтарын беріп отыруға тиіс еді.⁴¹ Алайда, 1672 жылы Ақмалхан басқарған пуштундық африди тайпасының көтерілісі болған кезде Хушхал хан көтеріліске қосылды.⁴² Сонымен қатар, пуштун тайпалары Иранда Сефевид мемлекетіне де қызмет етті. Атап айтқанда, абдали тайпасының көсемдерінің бірі, попользай тайпасынан шыққан Мәлік Садо, Сефевид шахы Аббас I-дің рұқсатымен Гераттан бастап Қандағарға дейінгі керуен жолын қорғауға құқық алды деп саналады.⁴³ Осыдан Ауған мемлекетінің бірінші билеушісі Ахмад-шахтың шыққан тегі болған садозай руының атауы шыққан.

Осылайша, пуштун тайпалары батысқа қарай Иранның аумағына дейін кеңінен таралды. Олар бір мезгілде Үндістан мен Иранда жалдамалы құрылымдар ретінде көбірек сұранысқа ие болды. Сол абдалилер кейінірек Герат ауданында қызмет атқарды. Бұған пуштундардың тиімді әскери құрылымдар құруға мүмкіндік берген тайпа ұйымын сақтап қалуы ықпал етті. Үндістанда түріктердің мұндай мүмкіндігі болған жоқ, Орта Азиядан келетін ағым шектеулі болды. Сондықтан Ұлы Моғолдар жергілікті әскери ресурстарға көбірек сүйенуі керек

еді, олардың арасында пуштундар мен үнді әскерлері, атап айтқанда Раджпуттар болды.

XVI-XVII ғғ. өзінің гүлденуі кезеңінде солтүстік-батыс бағытта Ұлы Моғол мемлекеті Кабулды қоса алғанда, Гиндукушқа дейінгі барлық аумақтарды, сонымен қатар кей кездері парсы шекарасындағы Қандағарды бақылауында ұстады. Бұл Сефевидтік Иран мен Үндістан иеліктерінің шекарасында шекаралық қала болды. XVII ғасыр бойы Қандағар бірнеше рет моғолдардан парсыларға және керісінше парсылардан моғолдарға өтті. 1622 жылы Иран шахы Аббас Қандағарды басып алып, моғол әкімшілігін Үндістанға жіберді.⁴⁴ 1649-1653 жылдары моғол әскері Қандағарды үш рет сәтсіз қоршап, нәтижесінде ол Сефевидтердің бақылауында қалды.⁴⁵ Бұл ретте Гиндукуш, атап айтқанда Балх пен Бадахшан маңындағы аумақтар Орта Азиядан өзбектерге жол берді. Осы Гиндукуш Ұлы Моғолдар мен өзбек иеліктерінің арасын бөлу қызметін атқарды. Нәтижесінде XVI ғасырдың соңына қарай аймақта тараптардың – Сефевидтердің, Ұлы Моғолдар мен өзбектердің тепе-теңдігі орнады. Сонымен қатар, аталған үш мемлекеттің барлығында сол кезде әскери тектілік түрлі түрік тілдес тайпалардан шыққан жауынгерлерден құралған болатын.

Иранда бұл қызылбастылар, түрік тілдес тайпалардың әскери-саяси бірлестігі болған. Олар өз атауын он екі шииттік имамдарға арналған чалмада он екі қызыл жолақтан алды. Қызылбастылардың тайпалары, олардың ішінде жалайырлар, афшарлар, шамлу, румлу, устаджл және басқалары әскери-саяси бақылауды жүзеге асыра отырып, Иранның барлық аумағына тарады. Иранның географиялық жағдайы көшпелі тайпаларды отырықшы халықпен көршілес жерлерге орналастыруға мүмкіндік берді. Бұл ретте соңғылары осы тайпаларға салым – қызметке алмасуға шартты түрде ақы берген. «Көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың көптеген әмірлері сол бір облысты сол мәртебесінде берген облыстардың билеушілері болып тағайындалды. Салым жерлері шын мәнінде тайпаның ақсүйектерінің иелігіне түсті, ол халықтан түскен табыс пен жерді өзіне билік етті».⁴⁶ Бұл жерде тайпалардың бұрынғы көшпелі өмір салтын ұстауы және сонымен бірге қандай да бір егіншілік немесе қала аумағынан түскен табыс көзі болуы

өте маңызды болды. Мысалы, «Сефевидтердің жанындағы ұстаджлы Қызылбастылар тайпасының басшысы Ереван хандығының мұрагерлері болды».⁴⁷ Қызылбастылардың басқа тайпасы – Афшар сыртқы шекараларды қорғау үшін өзбектермен шекарада, Хорасанда қоныстанды. Түріктілді қызылбастылар құрамына көптеген ирантілді – күрдтер, лурлар, белуджилер кірген Иранның басқа көшпелі және жартылай көшпелі тайпаларына қарағанда Сефевид мемлекетінің әскери элитасы болды.

Үндістанда Ұлы Моғолдар кезінде әскери тап түрік тілдес тайпалардан шыққан, Орта Азиядан Бабырмен бірге келген шағатайлар мен моғолдардың ұрпақтары болды. Сондай-ақ, бұл жерде қызметке айырбастау үшін шартты түрде ақы беру жүйесі қолданылды, ол джагир деп аталды. Алайда Иранда салым алу субъектісі тайпа болса, ал Үндістанда мұндай субъект жоғары әскери-бюрократиялық аппараттың өкілі болды. Мұндай шенеулік мансабтар деп аталды, ол иерархияда белгілі бір орынға ие болды және мемлекеттен ақшалай қаражат немесе шартты түрде ақы джагир алды. Ол өзіне мемлекет берген кірістерден әскер жинақтады.⁴⁸ Мұндай жүйе тиімді болды.

Мысалы, пуштун тайпаларына, жоғарыда аталған хаттактарға, Моғол мемлекетінің батыс шетіндегі жерлер қызмет орнына джагирге берілуі мүмкін. Сонымен қатар Үндістан аумағының ішінде негізінен көшпелі шаруашылық жүргізу үшін жағдай болған жоқ, сәйкесінше тайпаларды орналастыру үшін орын болған жоқ. Бұл жерде джагир немесе ақшалай үлесті мансабтар алды, олар осылайша мемлекетке тәуелді болды. Кез келген тектен шыққан әскери қолбасшы Мансабтар бола алды, олар әскерін кез келген тиісті көздерден жинақтай алды. Бұл Үндістанда Ұлы Моғолдардың иелігінде әскери тап құра алатын тайпалар болмаған жағдайда ақталды. Бұрын Орта Азия аумағында, Әмір Темірдің мемлекеттерінде шағатайлар, сондай-ақ моғолдар арасында тайпалар әскери таптың негізгі құрылымдық бірліктері болған.

Сол кезде Орта Азияда Жошы ұлысынан шыққан, Мұхаммед-Шайбани бастаған өзбек тайпалары бұрын Шағатай тайпалары орналасқан жерлерде қоныстанды. Олар мұнда әскери

табынушылықты құрады және Ирандағы сияқты көшпелі шаруашылық жүргізуге жарамды, отырықшы аудандармен көршілес жатқан учаскелерде орналасты. Өзбек тайпалары қызмет орнына осы аумақтардан өздеріне шартты түрде ақы беруге берілген кірістерге бақылау жасады.

Сонымен қатар, XVII ғ. басында әлемде Азия мен Еуропа арасындағы халықаралық сауданың еуропалықтардың қолына көшуінің экономикалық салдары пайда болды. Енді тауарлар қозғалысының негізгі бағыты олар бақылайтын теңіз жолдарымен басталады. Тиісінше, құрлықтағы Ұлы Жібек жолы әлемдік саудадағы басты бағыт ретінде өзінің бұрынғы маңыздылығын біртіндеп жоғалтады. Осыған байланысты Ұлы Жібек жолының бойындағы транзиттік өңірлердің экономикалық маңыздылығы да сөзсіз төмендеуде, бірінші кезекте бұл Орта Азияға қатысты болды.

Шамамен XVII ғасырдың соңынан бастап бұл аймақта гегемонияға және кейіннен әртүрлі географиялық бағыттарда – оңтүстікке Үндістанға және батысқа қарай, Иран бағытында экспансияға ұмтылатын ірі мемлекеттер құрылмайды. Мысалы, кезіндегі хорезмшах мемлекеті және Әмір Темір империясы сияқты. Сірә, мұндай мемлекеттер құру үшін тиісті экономикалық база болған жоқ. Нәтижесінде Орта Азия аумағындағы Өзбек хандығы XVII ғасырдың ортасынан бастап бірте-бірте жекелеген өзбек тайпаларының иелігіне ыдырай бастайды. Мұндай хандықтардың қатары солтүстіктен Гиндукушке іргелес жатқан аумақта – Меймен, Шиберган, Балх, Андхойда қалыптасты.

Континент арқылы құрлық саудасының қысқаруы бір мезгілде Иранға да әсер етеді, бұл Сефевид мемлекеті дағдарысының себептерінің бірі болды. «Транзиттік керуен саудасы күрт қысқарды. Бұл Шах қазынасы кірістерінің қысқаруына, Иран қалаларының әл-ауқатының біртіндеп құлдырауына және елдің экономикалық жағдайының нашарлауына алып келді».⁴⁹ Иранда орталықтандырылған биліктің әлсіреуі қысқарған мемлекеттік кірістерді өтеу мақсатында халыққа салық салуды күшейтуге алып келді. Нәтижесінде Иранның батысында Курдистанда, Луристанда, Ширванда көтеріліс басталды. Көтерілістер Шығыс

провинцияларына да тарады. 1709 жылы хотеки бөлімшесінен шыққан гильзай тайпасының көсемі Мир Вайс Қандағар ауданындағы Сефевидтерге қарсы көтеріліске шықты, кейін ол оның басқаруына көшті. 1716 жылы Герат ауданында көтеріліске пуштун тайпасының өкілдері абдалилер шықты, 1719 жылы олар өздеріне қарсы жіберілген Сефевид әскерін талқандады.⁵⁰ Гильзайлар мен абдалидің Қандағар және Герат ауданында Ұлы моғолдар шекарасында Иранға қызмет атқару жағдайында болғанын байқауға болады. Атап айтқанда, пуштун тайпасы абдалилер 1622 жылдан кейін ирандық Шах Аббастың өкімімен Гератқа қоныс аударды.⁵¹ 1716 жылдан 1719 жылға дейінгі кезеңде абдали тайпа жасағы бірнеше рет қызылбастылар тайпаларының жасақтарынан тұратын Иран әскерлерін жеңді.

Иранның жоғарыда көрсетілген пуштун тайпаларын әскери қызмет үшін тартуы, әрине, моғол мемлекеті шекарасындағы шиеленіскен жағдайға байланысты болды. Десе де, қызметке жалдамалылардың жеке жасақтары емес, тайпалар тартылды. Ұйымның тайпалық құрылымы шекара қызметі жағдайында талап етілген пуштун тайпаларының ұйымшылдығы мен ұйымдастырылуының жоғары деңгейін қамтамасыз етті. Алайда мемлекеттің әлсіреуі жағдайында жақсы ұйымдастырылған және топтастырылған шекара тайпалары Иран үшін қауіп төндірді.

Қандағарды басып алу гильзайларға бастапқы табысты қамтамасыз етті, алайда бұл шекара провинциясының ресурстары гильзайлар мен оларға жанасқан басқа да пуштундар санынан кәсіби әскери қызметшілердің едәуір санын қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болған еді. Атап өтетіні, маңызды шекаралық бекініс мәртебесі Ираннан оның гарнизонын тұрақты қамтамасыз етуді талап еткен болар. Қандағар бөлімшесі оны Ираннан жасалған керек-жарақтар мен ақша ресурстарымен жабдықтауды тоқтатуға алып келді. Ресурстарға кедей Ауғанстанның белгілі бір ауданында, бұл жағдайда Қандағарда, кәсіби әскерлердің көп санының шоғырлану жағдайы қайталанып, оларды сыртқы экспансия жүргізуге ынталандырды. Естеріңізге сала кетейік, дәл осындай жағдай Үндістанға Бабыр жорығы қарсаңында Кабулда болған.

Иранның одан әрі әлсіреуі Гильзайлардың Иранға шабуыл жасауы үшін барлық жағдай жасады.

Бірақ тікелей Иранға жорық алдында гильзайлар Гераттан абдалимен күреске түсті. Садозай руы, абдали тайпасының попользай табынан шыққан Асадулла хан, Фарах провинциясының билеушісі бола отырып, Қандағарға жорыққа бет алды, бірақ 1719 жылы Мир-Вайстың ұлы Мир-Махмұд гильзайларынан жеңіліс тапты.⁵² Абдалидің жеңілісі арқасында гильзайлар бәсекелестерден құтылды. 1722 жылда гильзайлар, басқа да пуштундар, сондай-ақ белудждар әскерін басқарған Мир-Махмұд Иранға шабуыл жасап, Исфаган маңындағы Сефевид әскерін талқандады және қаланы қоршап алды. Иранның Сефевид билеушісі Сұлтан-Хосейн гильзайларға қаласын берді, Мир-Махмұд Иранның жаңа шахы болды.⁵³ Алайда гильзайлар бүкіл Иранды өзіне бағындыра алмады. 1725 жылы Мир-Махмұд қастандық жасау нәтижесінде өлтірілді, билік оның немере ағасы Ашрафқа көшті. Соңғысына ирандық ақсүйектер тарапынан қарсылықтың өсуімен бетпе-бет келуіне тура келді. Бірінші кезекте бұл Сефевидтер мемлекетінде әскери тектілікті құрайтын қызылбастылар тайпаларының өкілдеріне қатысты болды.

Сефевидтердің жеңілісі, Ирандағы билікке пуштун – гильзайлардың келуі қызылбастылар тайпаларын күрделі жағдайға қалдырды. Олардың қоғамдағы артықшылық жағдайына қауіп төнді. Пуштун тайпалары ирандық мемлекеттегі әскери тектік мәртебесі үшін күресте қызылбастылардың тікелей бәсекелестері болды, сондай-ақ осы мәртебеге байланысты шартты түрде ақы берген. Сондықтан қызылбас тайпалары пуштундарға қарсы шайқасты бастады.

Бұл ретте қызылбастылар жергілікті ирантілді халықтың қолдауын пайдаланды, алайда олар түрік тілдес болған, ал пуштундар Шығыс ирандықтардың қатарына жатқызылды. Бір жағынан, бұл жерде бұрынғы Сефевидтердің заңды әулетінің өкілдері, атап айтқанда Сұлтан-Хосейннің ұлы Тахмаспа тарапынан қызылбастылардың қарсы келуіне ресми қолдау көрсеткен болатын. Екінші жағынан, қызылбастылар жергілікті парсы халқының көп бөлігі сияқты имамиттік тұрғыдағы шииттер болды, пуштундар сунниттер болды.

Иранның шығысындағы пуштун-гильзайларға қарсы шығуды афшардың хорасандық қызылбас тайпасынан шыққан Нәдір-хан басқарды. 1726 жылдан 1729 жылға дейін ол бүкіл Хорасанды алды және Герат ауданын бақылайтын Абдали тайпасынан шыққан пуштундарды капитуляцияға шығарды. 1729 жылғы қыркүйекте Нәдір Дамғандағы шайқаста, одан кейін тағы да Исфаганда Ашраф ханның гильзай-пуштундар әскерін талқандады.⁵⁴ 1732 жылы Нәдір хан соңғы Сефевидтік Тахмасп-шахты тақтан тайдырды. 1736 жылы оның өзін Иран шахы деп жариялады. Сонымен қатар, бұл жариялау барысы классикалық көшпенді әскери-саяси дәстүрде, құрылтайда (съезде) қазіргі Әзірбайжандағы Мұған даласындағы қызылбастылар тайпаларының ақсүйектерімен жүзеге асырылды.⁵⁵ Сол жылы Нәдір-шах Қандағарға жорыққа шығып, оны 1738 жылы басып алды.

Гильзайларды жеңгеннен кейін, Нәдір-шах оларға қарсы қуғын-сүргіндер ұйымдастырды, олардың мақсаты осы пуштун тайпасының мәртебесін төмендету болды. «Гильзайлардың көптеген тайпалары, атап айтқанда, хотектер, қазіргі Әзірбайжанның аумағына Хорасанға, Мұған даласына қоныс аударды, олардың жерлері мемлекет меншігі болып жарияланып, абдалилерге берілді. Қандағар провинциясының өкілдері болып абдали хандары тағайындалды. Соңғылары Нәдір-шахтың әскерінде ерекше орынға ие болды: оларға жоғары ақы белгіленді».⁵⁶ Нәдір-шах абдалилерді гильзайларға қарсы қойып, сөйтіп өз мемлекетінің шығыс аудандарында өз билігін нығайтқысы келгені түсінікті. Сөйтіп, артықшылық неліктен абдалилерге берілгені анық болды. Иран аумағында Сефевид мемлекетінің әлсіздігі кезеңінде Мир-Махмұд басқарған гильзайлардың әскери жетістіктері туралы естелік әлі де болса жаңалау болды. Нәдір-шахтың репрессиясы нәтижесінде гильзайлар елеулі түрде әлсіреп, олардың бәсекелестеріне абдалидің артықшылығын арттырды.

Қандағарға бақылау орната отырып, Нәдір-шах Үндістанға жорыққа шығуға мүмкіндік алды. Осы кезеңде Ұлы Моғолдар мемлекеті Орталық биліктің терең дағдарысы жағдайында болды. Жергілікті жерлердегі моғолдар біртіндеп дербес билеушілерге айнала бастады. 1724 жылы моғол мемлекетінен

Декан бөлініп шықты, онда Хайдарабад, содан кейін Бенгалия княздігі және елдің барлық оңтүстігі құрылды.⁵⁷ Мұхаммеды-Шах жанындағы моғолдардың күрт әлсіреуі Нәдір-шахтың Үндістанды сәтті жаулап алу жорығы үшін жағдай жасады.

Нәдір-шах бұл жорықты әскери олжаға кенелу мақсатында жүргізді. Бұл көптеген жалданбалы әскери құрылымдарға, сонымен қатар, сол абдалиден шыққан пуштун жасақтарына да ақы төлеу үшін қажет болды. Ұзақ соғыстар мен гильзайлық жаулап алудан күйзелген Иранда бұл үшін қажетті ресурстарды іздестіру қиынға соқты. 1738 жылы Нәдір-шах алдымен моғол провинциясы Кабулды алып, содан кейін Пенджабқа басып кірді. 1739 жылы Карналдағы шайқаста ол моғол әскерін талқандап, Делиді жаулап алды, онда шамамен 700 млн. рупи олжаға кенелді.⁵⁸ Үндістанға табысты шабуыл жасау үшін алдын ала жағдай ретінде алдымен Ауғанстан аумағын бақылауды қамтамасыз ету қажет болған жағдай қайта қайталанды. Сондықтан Нәдір-шах алдымен Қандағар мен Кабулды алып, содан кейін Үнді өзенінің алқабына жорыққа шығады.

Нәдір-шахты Үндістанда табысқа жеткізген факторлардың бірі Иранның әртүрлі көшпелі тайпаларынан шыққан және оларға іргелес жатқан пуштундардан құралған көптеген әскерлер болды. Атыс қаруының кең таралуына қарамастан, мұсылман Шығысында XVIII ғасырдың ортасында көшпенділерден құрылған атты әскер кез келген әскердің негізгі соққы күші болды. Сонымен қатар Иранда Сефевид мұрасы үшін жойқын күрес аяқталғаннан кейін көшпенділер қатарында айтарлықтай кәсіби сарбаздар, соның ішінде пуштундар да болды. Міне дәл солар Нәдір-шах әскерінің негізін құрады.

Сол кезде 1747 жылы Нәдір-шах Қызылбастылардың арасындағы қастандық салдарынан Хорасандағы әскери лагерьде қаза тапты. Осыдан кейін ирандық лагерьде тәртіпсіздік басталды. Нәтижесінде Нәдір-шахтың жеке гвардиясының жауынгерлерінің бірі Ахмад-хан абдали тайпасының жауынгерлері бастаған лагерьден шығып, Қандағарға бет алды. Осы сәттен бастап бастапқыда абдалиден шыққан пуштун тайпасының салыстырмалы түрде шағын иелігін көрсеткен Ауғанстан мемлекетінің тарихы басталады.

Ауғанстан: тарихтың басталуы

Абдали пуштун тайпалары тобының попользай табының садозай руынан шыққан Ахмад хан 1747 жылы Қандағарда Шах деп жарияланды. Оған қоса оны абдалидің 9 тайпасының өкілдерінен джирга таңдап алды. Бұл оны Иран мен Үндістан арасындағы стратегиялық маңызды орынға ие болған Қандағар қаласын бақылайтын беделді пуштун тайпалары одағының тайпа көсеміне айналдырды. Кез келген таңдалған көшбасшы сияқты Ахмад-шах оны таңдаған басқа тайпалардың бетке ұстарларына тәуелді болды. Ол шыққан садозай руы бүкіл абдалидің арасында елеусіз болғаны белгілі. «Абдали тайпаларының хандары садозай руының аз санын ескерді».⁵⁹ Бұл түрткіжайт үлкен рөл атқарды, өйткені жоғарғы билік ірі тайпа өкілдерінің бірінің қолына өтуі соңғысының гегемониясына алып келуі мүмкін еді, және мұндай жағдай басқа тайпалардың мүдделерін жақтамады. Жоғарғы билеуші шыққан тайпа өкілдері неғұрлым аз болса, ол билеушінің тайпалар одағы шеңберіндегі басымдығы соғұрлым төмен болады. «Ахмад-шахтан басқа мемлекеттік басшы қылып сайлау үшін қолайлы адам жоқтың қасы еді, өйткені оның садозай руы айтарлықтай әлсіз және адам саны аз еді. Сондықтан да, егер Ахмад-шах елді басқару кезінде мемлекет кеңесі өкілдерінің нұсқаулықтарын басшылыққа алмайтын болса, онда оны халқы көп және одан да күшті тайпаның көсеміне қарағанда тақтан тайдыру оңай болатын еді».⁶⁰ Ахмад-шахты сайлау барысында, оның Нәдір-шах әскерінде әскер қолбасшы ретінде қызмет атқаруы өзінің рөлін ойнады. Бұл оны тиімді әскери көшбасшыға айналдырды, бұл әсіресе Қандағарда абдали пуштундары үшін орын алған жағдайда сұранысқа ие болды.

Өйткені, Нәдір-шахты қинап өлтіргеннен кейін Иранда билік үшін түрлі ирандық тайпалар қатысқан жойқын шайқас басталды. Абдали Нәдір-шахтың мұрасы үшін күрескен көптеген тайпалардың бірі болды. Иранның солтүстігінде, Мазенадаранда қаджар тайпалары нығайып, Оңтүстік Әзірбайжанда билікті Нәдір-шахтың әскери қолбасшыларының бірі, абдалиге қарсылас пуштундық гильзай тайпасынан шыққан Азад-хан басып алды. Иранның

астанасы Исфаганда билікті бахтиарлар тайпаларының көсемі Әли-Мардан-хан және зендтер тайпаларының көсемі Керім-хан бөлісті.⁶¹ Орталық мемлекеттің әлсіреуі жағдайында тайпалар болып жатқан саяси үдерістің басты субъектілері болды. Тарихи тұрғыдан бағыныңқы тапты құраған, жергілікті отырықшы халық ирандық саясатқа еш қатыспады. Өйткені тек қана тайпалы ұйым ішкі жанжалдарға қатысу үшін ішкі адалдығы жоғары дәрежелі тұрақты әскери құрылымдарды қалыптастыруды қамтамасыз етуге қабілетті болды. Сондай-ақ, тайпалық жасақтарды қалыптастырған адамдардың жеке жоғары жауынгерлік қасиеттерін атап өту маңызды, бұл негізінен көшпелі өмір салтына байланысты болды.

Абдали Ахмад-шахтың басшылығымен Иран тайпаларының билігі үшін осы шайқасқа белсене қатысты. Олар, атап айтқанда, Хорасанның билеушісі ретінде Нәдір-шахтың немересі Шахрохты қолдады.⁶² Бірақ, абдалидің жергілікті жетістіктеріне қарамастан, олар Иранның шеткі шығыс провинцияларының бір бөлігін ғана бақылауда ұстады. Иранда орталықтандырылған мемлекетті кез келген басшылықпен, мысалы ирандық тайпалардың бірімен қалпына келтіру үдерісі басталатын болса, абдалиге оған қарсы тұру қиын болар еді. Дәл осылай, ертеректе, XVIII ғасырдың басында, Иранның бірігуі үшін күресті афшар тайпасынан шыққан Нәдір-шах басқарған. Ирандағы кез келген билік үшін Хорасан мен Қандағар өте маңызды болды.

Алайда, жалпы жағдай Ахмад-шах пен абдалиге қолайлы еді. Бір жағынан, Нәдір-шахтың кезінде олардың батыс пуштундар арасындағы басты бәсекелестері – гильзайлар айтарлықтай әлсіреді. «Оның (Ахмад хан. – авт.ескерт.) қарсыластары, гильзайлар өзінің парсы шабуылы нәтижесінде әлсіреп, оның басқаруына көшті».⁶³ Екінші жағынан, Иранда жаулаушы тайпалар арасындағы күрес бастапқыда зендер тайпасының көсемі Керім-хан билікке келген кезде 1760 жылға дейін созылса, кейін, 1779 жылы Керім-ханның өлімінен кейін зендтердің тектілері арасында билік үшін соғыс басталды. 1785 жылдан бастап Иранның жаңа билеушісі болған, солтүстік иран тайпасының көсемі каджар Ага-Мұхаммед 1782 жылдан бастап зендтерге және басқа да тайпаларға қарсы соғыс жүргізді. Ага-

Мұхаммедтің өзі 1797 жылы қаза тапты, оның орнына Шах болып оның немересі Фатх-Әли келді, оның Иранға билік етуі формалды ғана болды.⁶⁴ Сәйкесінше, Иранда ұзақ уақытқа созылған өзара тартыс және онда орталықтандырылған мемлекеттің болмауы абдалилердің Қандағарда тұрақтануына және 1796 жылға дейін Хорасанды айтарлықтай дәрежеде бақылауға мүмкіндік берді.

Әрине, XVIII ғасырда Ирандағы тұрақсыздықтың ұзақ кезеңі мұнда орталықтандырылған мемлекеттің негізін бұзды, бірақ құрлықтағы Ұлы Жібек жолының қызметін тоқтату әлі де маңызды рөл атқарды. Транзиттік саудадан айтарлықтай табыс түсімінің болмауы қуатты орталықтандырылған мемлекеттің өмір сүруі үшін экономикалық негізді қысқартты. Нәтижесінде ол орталық биліктің әлсіздігі кезінде жекелеген тәуелсіз билеушілердің иелігіне ыдырады. Бірақ абдали пуштундарына Ирандағы күрделі ішкі саяси жағдай Қандағарда орнығып, оларға шығыста және солтүстікте белсенді шабуыл саясатын жүргізу үшін тылдарды қамтамасыз етті.

Пуштун-абдали мемлекетін құру жобасының табысты болуының тағы бір маңызды шарты Үндістандағы – Ұлы Моғолдар мемлекетінде орталық биліктің дағдарысы болды. Делидің әлсіздігі Ахмад-шахқа ұзақ уақыт үнді бағытында белсенді шабуылшылық саясат жүргізуге мүмкіндік беріп, өзінің әскерін және бастапқы мемлекеттік құру үдерістерін қаржыландыру үшін әскери табыстармен қамтамасыз етті. 1748 жылы абдалидің билеушісі болып сайланғаннан кейін Ахмад-шах Үндістанға басып кіріп, Лахорды басып алды, бірақ моғол әскері бұл жолы оған тойтарыс берді. Содан кейін Ахмад-шах Үндістанға бірнеше жорықтар жасады, олардың ең табыстысы 1757 жылы болды, ол шамамен 120 млн. рупийге бағаланған үлкен әскери олжаны қанжығасына салып, Пенджаб, Синд-шах және Кашмирді өз бақылауына алды. 1759 жылы ол Панипатта болған шайқаста маратхов әскерін жеңді, 1761 жылдан 1767 жылға дейін Сикхами соғыстарын жүргізді, бұл Үндістанда кейбір иеліктердің жоғалуымен аяқталды.⁶⁵ Осымен қатар Ахмад-шах 1752 жылы өзбек тайпаларының тәуелсіз және жартылай тәуелсіз иеліктері орналасқан Гиндукушқа жорыққа шықты. 1740 жылға дейін бұл аумақтар

Бұхар хандығына тиесілі болған. Алайда, Бұхарды Нәдір-шах талқандағаннан кейін аталған аумақтарда Бадахшан, Мазари-Шариф, Кундуз, Балх, Андхой, Меймене және Шиберган сияқты бірқатар тәуелсіз иеліктер пайда болды. Бұл бірінші қадам, содан кейін оны Ахмад-шахтың мұрагерлері жалғастырды және нәтижесінде аталған аумақтардың Ауғанстанға бірігуіне әкелді.

Әрине, Ахмад-шах табыс табу мақсатында үнемі жаулап алу жорықтарына шығып отырды. Мұндай жорықтар бірінші кезекте Үндістанға бағытталды, себебі осы арқылы ол өз әскерінің қажеттілігін қаржыландырып, оның адал болуын қамтамасыз етті. Нәдір-шахтың өлімінен кейін Ахмад-шахтың қоластында тек абдалиден шыққан сарбаздар ғана емес, сонымен қатар басқа да пуштундар – гильзайлар, сондай-ақ белудждер мен басқа да тайпалы жасақтың көптеген жауынгерлері кірген. Қандағар мен оның төңірегі олардың барлық қажеттіліктерін қамтамасыз ете алмады. Ұдайы сыртқы экспансия барлық кәсіби жауынгерлерді ұстап тұруға мүмкіндік берді, бірақ тұрақты мемлекет құру үшін тұрақты табыс көздерін табу қажет болды, яғни, отырықшы халқы бар аумақтарды бақылау талап болды. Алайда, бұл мәселеде Ахмад-шах пен абдали күрделі қиындықтарға тап болды.

Бір жағынан, Иранда, Үндістанда Ұлы Моғолдар мемлекетінде, сондай-ақ Орта Азияда бір мезгілде болған орталық билік дағдарысы пуштун тайпасы абдалилердің тәуелсіз иелігінің пайда болуы үшін жағдай жасады. Екінші жағынан, осы дағдарыстың өткір кезеңінің аяқталуы Иран мен Үндістанда бұрынғы орталықтандырылған мемлекеттіліктің Ұлы Моғолдар мен Сефевидтердің деңгейін қалпына келтіруге әкеп соқпаса да, дегенмен ол жеткілікті тұрақты жергілікті мемлекеттердің пайда болуына ықпал етті. Абдали үшін олар бағыныңқы халқы бар аумақтарды бағындыру үшін, атап айтқанда шығыста Үнді өзенінің алқабы үшін және батыста Хорасан үшін күресте тікелей бәсекелестер болды. Осы бәсекелі күресте абдали жеңіліс тапты. Атап айтқанда, Ахмад-шах солтүстік-батыс Үндістанның айтарлықтай бөлігін сикхтарға берді. Сондай-ақ, Хорасан да қолдан тайды, оған XVIII ғасырдың екінші жартысында Ахмад-шахтың және оның мұрагерлерінің

қорғанысын пайдаланған Нәдір-шах ұрпақтарының әулеті билік жүргізді.

Үндістандағы өзінің алғашқы әскери жетістіктеріне және солтүстік-шығыс Ирандағы әсерлеріне қарамастан, неге абдалилер өзіне тәуелді аумақтарын бақылауды өз қолдарында ұстай алмады, неге олар ақыр соңында Ирандағы кадждарларға және Үндістандағы сикхамға жол берді? Оған қоса, Иран кадждарлары кезінде, әсіресе Фатх-әли-хан кезінде өзінің қуаты мен билікті орталықтандыру дәрежесі бойынша Сефевидтерден төмен болған. Сол сияқты, соңғы жылдары Үндістанда Ахмад-шахтың күресін жүргізуге тура келген сикхтарды өзінің маңыздылығымен Ұлы Моғолдар мемлекетімен салыстыруға болмайтын еді.

Мүмкін, басты себептердің бірі Сефевидтер мен Ұлы Моғол арасындағы бұрынғы шекара аумақтарында абдалилердің мемлекеті орналасқандығы болған шығар. Бір жағынан, бұл оларға барлық бағыттарда әскери жорықтар жасауға мүмкіндік берді. Яғни, біраз уақыт бойы олар орталық биліктің вакуумын пайдалана алды, ол бір мезгілде барлық үш дәстүрлі өңірлік күш орталықтарында – Үндістанда, Иранда және Орта Азияда пайда болды. Екінші жағынан, олардың Қандағардағы және қазіргі Оңтүстік Ауғанстанның басқа да аудандарында орналасқан аудандары тарихи түрде барлық аталған аудандарға қатысты периферия болып табылды. Атап айтқанда, бұл жерде мұсылман шығысы үшін классикалық үлкен жалдамалы армияны ұстап тұру үшін ішкі ресурстар объективті түрде болған жоқ.

Сондықтан Ахмад-шах жорықтарға әскери табыс үшін, бірінші кезекте өз әскеріне ақы төлеу үшін, сондай-ақ Қандағардан Сүлейман тауларына қарай бағытта өмір сүрген пуштун тайпаларын өзіне қарату үшін шықты. Пуштундардың едәуір саны Ахмад-шахтың әскеріне кірді, бұл ретте абдалидің басым бөлігін құрады және олармен жаңа мемлекет сәйкестендірілді. Алғашқы сәттен ақ, жаулап алу жорықтарынан алған әсерімен Ахмад-шах абдалиге жаңа атау берді – дуррани (пуштун тілінен аударғанда – інжу). Ал Ахмад-шахтың өзі Дурр-и Дурран (інжу маржаны) деген атаққа ие болды. Мұндай қайта аталу абдалидің Ахмад-шах басқарған тайпалар конфедерациясындағы ерекше рөлін атап өтуге ұмтылысымен байланысты болған шығар.

Яғни, бірінші кезекте бұл абдалы/дуррани тайпалық мемлекеті болды.

Бұл жағдай жаңа мемлекет үшін белгілі бір қиындықтар туғызды. Дәстүрлі түрде Орта Азия мен Иранның аудандарында дәл осы тайпалар әскери тапты құрады, олар бағынышты тапты құраған отырықшыл халықтан басым болды. Бұл дәстүр моңғол кезеңінде кеңінен тарады. Бұған дейін көшпелі тайпалар отырықшы аумақтарды жаулап алған жағдайда, мысалы, бұл селжүктерде орын алған жағдайда, көшпенділер әдетте мемлекеттік құрылыстың жергілікті дәстүрін қабылдаған болатын.

Соңғысы қызметке айырбастауға шартты түрде ақы беруге негізделді, бірақ мұндай ақы беру субъектісі қандай да бір әмір болды. Бұл ретте тайпалар қоғамдық өмірдің шетіне ығыстырылды, сонымен қатар оларды жиі салық төлеуге, яғни табынушы тапқа өтуге міндеттеді. Моңғолдар кезінде тайпалардың орнына «мыңды жасақ» әрекет етті, олар мемлекеттің мүддесін білдіруде әскери-полицейлік бақылауды жүзеге асыра отырып, отырықшы орталықтармен дала кеңістіктерінде орналасты. Моңғол мемлекеттерінде, Иранда және Орта Азияда орталықтандыру деңгейінің әлсіреуіне қарай «мыңдықтар» қайтадан тайпалар деп аталып, аталған аумақтарды шартты салым ретінде ала бастады. Моңғол мемлекеттерінде мұндай салым алуды білдіру үшін икта немесе моңғолдар әкелген сойырғал, Сефевидтер кезінде – тиул және сол суюргал дәстүрлі анықтамасы пайдаланған.

Сефевидтердің негізінен Иранда Моңғол мемлекетінің билігін ұйымдастыру принциптерін сақтағаны анық. Олардың мемлекет билігі қызылбастылар тайпалары тобынан тұратын әскери тектерге сүйеніп, олардың бір бөлігі әскери құрылым ретінде жасанды түрде қалыптасты. Мысалы, шамлу мен румлу, яғни Шама (Сирия) мен Румнан (Кіші Азиядан) шыққандар.

Батыс пуштун тайпалары, сондай-ақ дәстүрлі ирандық-зендтер, кадजारлар, бахтиарлар, лурлар және белуджалар сияқты осы жүйеге енгізілмеген. Сефевид мемлекетінің құлдырауы оларға позицияның артықшылығы үшін күресті бастауға мүмкіндік берді. Бұл жерде тапшы тұрғындарды бақылау басты маңызға ие болды. Сол Иранда саяси инерция

салық төлеуге қабілетті отырықшы халқы бар аумақтардың неғұрлым көп санын жаулап алуды талап етті. Тиісінше, бұл шешім жеңімпазды бірінші кезекте бағыныңқы халықтың тұрақты пайдалану жүйесін жолға қоюға ынталандырды. Яғни мемлекеттік құрылыс үдерістерін бастауға мәжбүрледі. Алайда, абдали/дуррани сияқты Батыс пуштундар үшін, сондай-ақ Ирандағы гильзайлар үшін ерте кезеңде, Мир-Махмұд уақытында, әскери олжаға кенелу оңай шешім болды. Сондықтан Ахмад-шахтың жорықтары көп жағдайда аумақты тұрақты пайдалану үшін алуға емес, олжа алуға бағытталған. Егер осындай аумақтар Пенджаб сияқты алынса, онда оны басқару ұзаққа созылмады және де, ең алдымен, өте тиімді болмады.

Кей жағдайда Ахмад-шах мемлекетінің жағдайы Газневидтер мен Гуридтер мемлекеттерімен болған жағдайды еске түсіреді. Барлық осы мемлекеттер үшін қазіргі Ауғанстанның Үндістан мен Иран үшін шеткі аудандарына сүйенуге және бай Үндістанға тұрақты әскери жорықтар есебінен өз табысын бір мезгілде қамтамасыз етуге ұмтылу тән. Газневидтер мен Гуридтер үшін өңірдегі сыртқы күш – түрік жалдамалыларын пайдалану болды. Сол кезде Ахмад-шах пуштун әскерлеріне сүйенді.

Бірақ бұл тайпалар тек әскери табыстар мен олжаға кенелу кезінде адал болды. Үндістан мен Ирандағы табысты аумақтардың жоғалуы және әскери олжа алу үшін мүмкіндіктердің қысқаруы енді Дуррани мемлекетінің жекелеген пуштун тайпаларына әсер ету мүмкіндігін төмендетті. Яғни, тұрақты салық салу көздерінің болмауы, әскери олжадан табыс алудың шектен тыс бейімділігі мұндай мемлекетті кездейсоқ әскери табыстарға тәуелді етіп қойды. Мысалы, Ахмад-шах 1759 жылы дүрбелең кезіндегі шайқастардан кейін жалданбалы әскерлердің нәпақасы үшін ақы төленбеуіне байланысты Үндістаннан кетуге мәжбүр болды.⁶⁶ Соңғылардың арасында көптеген пуштундар болды. Естеріңізге сала кетейік, бұл оқиға Ахмад-шах Делиді басып алған 1757 жылғы жеңіс салтанатынан кейін орын алды және осы жерде бай әскери олжаға кенеліп, Пенджаб, Синд-шах және Кашмирді өз қанжығасына салды. Дегенмен, Ахмад-шах оларды дұрыс пайдалануды реттей алмады, сәйкесінше әртүрлі пуштун

тайпаларынан құралған жалдамалы әскердің қызметін төлеу үшін тұрақты табысы қалмады.

Сондықтан, Үндістан мен Ирандағы әскери сәтсіздіктер, әскери олжадан түскен табыс ағынын тоқтату дуррани мемлекетін күрделі жағдайға қалдырды. Оның басқа пуштун тайпаларымен қарым-қатынасы негізінен шартты негізде құрылды және тиісінше тайпалар дербестіктің жоғары дәрежесіне ие болды. Одан әрі тайпалар неғұрлым Дуррани мемлекетінің саяси орталығынан болған сайын, соғұрлым олар дербес болды. Ең бастысы, пуштун тайпалары салық төлеген жоқ. Осының салдарынан Дуррани мемлекеті әрдайым тайпалармен келісе отырып, қандай да бір тәсілмен олардың адалдығына ақы төлеуге тиіс еді. Дуррани мемлекетінің құрылымында «орталық билікке (тайпалардың) бағынуы айтарлықтай дәрежеде атаулы болды, өйткені бұл тайпалар өз дербестігін сақтап, оларды өз хандары басқарды».⁶⁷

Барлық басқа да пуштун тайпаларымен салыстырғанда дуррани патшалықтың белгілі бір санын бақылаумен ерекшеленді, соның ішінде Қандағар мен Кабул да болды. Одан басқа, Азия мен Еуропа арасындағы құрлықтағы сауданың тоқтатылуына қарамастан, аймақта Иран, Үндістан мен Орта Азия арасында жергілікті сауда-саттық жалғасты. Бұл белгілі бір ресурстармен жаңа мемлекетті қамтамасыз етті, әрине, бұл ресурстар Үндістан мен Иранда белсенді шабуыл саясатын жүргізу үшін жеткіліксіз болды, бірақ жалпы алғанда жергілікті деңгейде мемлекеттік құрылыс үдерістерін бастау үшін жеткілікті еді. Бұл ретте Үндістанда, Иранда және Орта Азияда ірі империялық мемлекеттердің болмауы таулы ауданда олардың арасында пуштун-дуррандармен толықтыруды көздеген саяси биліктің қармауын құрады.

Сонымен қатар, жаңа мемлекеттің ресурстары барлық пуштун тайпаларының қажеттіліктері үшін жеткіліксіз болды. Сондықтан, Үндістанға жорыққа шығу үшін Қандағар мен Үнді алқабының арасында тұрған барлық пуштун тайпаларының қатысуы қажет болған шабуыл жүргізу саясатының белсенді кезеңі аяқталғаннан кейін, дуррани үшін өз мүдделерін қорғау саясатына көшу қисынды болды. Осыған байланысты көптеген пуштун тайпалары, әсіресе Сулеймен таулары ауданында

тұрған пуштун тайпалары өз-өздеріне қожа болды. Дуррани мемлекетінің ықпал етуі олардың көпшілігіне әсер етпеді, ал олардың арасындағы қатынастар келісу негізінде құрылды.

Өзінің дамуының осы кезеңінде Дуррани мемлекеті барлық пуштундардың мүддесін білдіру мақсатын алға қойған жоқ. Бұл Қандағарды, Кабулды және жергілікті сауда маршруттарын бақылауда ұстаған, өз табыс көздерін бәсекелестерден қорғауға мүдделі тайпалық мемлекет болды. Дуррани үшін қалған пуштун тайпалары, әрине, басқа табынушылық таптарды бақылауға алудағы бәсекелестер болды. Барлық басқа пуштундар арасында көшбасшылыққа наразылықтар кейінірек қазіргі Ауғанстанның таулы аудандары айналасындағы жағдай өзгергенде пайда болды. Дуррани пуштун тайпалық мемлекетінен біртіндеп пуштун мемлекеті қалыптасты, ол кейіннен пуштундық этникалық сана-сезімнің өсуімен барлық пуштундар үшін ұлттық мемлекет рөліне үміткер бола бастады.

Әрине, тайпалардың бір бөлігі Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс үдерісіне тартылғандығы сөзсіз, бірақ олар Ауғанстан мемлекетінің саяси орталығынан одан әрі болған сайын, олардың тайпалық өзін-өзі ұйымдастыру деңгейі және дербестікке наразылықтары соғұрлым жоғары болды. Сол сияқты Британдық Үндістанның қала орталықтарына жақындауы да пуштун тайпасының рөлін төмендетті. Алайда, Сүлейман тауларында орналасқан аумақтардың дәл ортасында жергілікті жердің географиясы таулы алқаптарда оқшауланудың бұрынғы деңгейін ұстап тұруға мүмкіндік беріп, тайпалар өзінің ұйымдық құрылымын сақтап қалды. Ауғанстанда және британдық Үндістанда Шығыс пен солтүстік-батыстан бір уақытта жаңғырту пуштун тайпаларына өз әсерін тигізді.

Бірақ бұл кейінгі тарих еді. Ауғанстан мемлекеті пайда болған кезде оның жеке дербес құрылымдық бірліктерден құрылғанын атап өту қажет. Бір жағынан, бұл Дурранидің өзін қоса алғандағы пуштун тайпалары болды. Екінші жағынан, Үндістан, Иран және Орта Азия арасындағы таулы аудандарда және олармен шекарада тарихи өмір сүрген халық топтары еді. Тау алқабы халықтың жекелеген топтарын өзара оқшаулауды

және өзін-өзі ұйымдастыруды қамтамасыз етті. Ең бастысы, Дуррани тайпаларына Ауғанстан ресурстарын қолдана отырып, тиімді мемлекеттілікті құру өте қиынға соқты. Тарихымызда бұл өңір Үндістанға кейінгі шабуылдар үшін транзиттік аумақ және база ретінде үлкен маңызға ие болды.

Сондықтан осы ауданда пуштун-дурран тайпа мемлекеті қалай сақталғанын түсіну үшін Британдық және ресейлік отарлық империялардың Азиядағы бәсекелестік тарихына назар аудару қажет.

2-тарау. Ауғанстан және Үлкен ойын

Дуррани державасының дағдарысы

Егер Дуррани (Ауғанстан) тәуелсіз мемлекетінің пайда болуы Сефевид Ирандағы орталық биліктің дағдарысымен, Үндістан мен Орта Азиядағы өзбек хандығындағы Ұлы Моғолдар империясының дағдарысымен тікелей байланысты болса, онда оның тәуелсіздігін нығайту, әсіресе қазіргі шекаралардың қалыптасуы Британдық және Ресейлік екі еуропалық отарлық империяның аймаққа әсер ету үшін ұзақ шайқастың тікелей салдары болды.

XVIII ғасырдың соңына қарай Ахмад-шахтың ұлы Гинд-шахтың кезінде Дуррани мемлекеті әлі де болса өзінің көлемі мен әсері бойынша айтарлықтай маңызды болды. Ауғанстанның Орталық таулы аудандарынан басқа ол Үндістанда Пенджаб, Кашмирді тікелей бақылаған, оған Үндістанда Синд-шах және Белуджистан, Өзбек хандықтарының Гиндукуштан солтүстікке қарай Амудария өзеніне дейін, сондай-ақ Ирандағы Хорасан тәуелді болған. Аумақтың тәуелділігі жергілікті билеушілердің билігін сақтауды білдіреді, олар орталық билікке салық төлеу арқылы және талап бойынша әскерлер шығару қажеттілігімен міндетті болды. Бірақ бақылау дәрежесі әртүрлі, кейде елеусіз болды. Сонымен, мысалы, Темір-шахқа Ахмад-Шах қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай Үндістанның билігі мойындамаған және оған құрмет көрсетуден бас тартқан бірқатар билеушілермен соғыс жүргізуге тура келді.

Кейбір жағдайларда Темір-шах бұрынғы қуатын қалпына келтіре алды. Мысалы, Үндінің Бавалпур иелігінде 1780 жылы осындай жағдай орын алып, ол үшін жеке әскери жорық қажет болды. Алайда Пенджабта ол тек Мультана ауданын ғана ұстап тұрды.¹ Солтүстікте 1789-1790 жылдары Бұхарамен

соғыстан кейін Темір-шахтың бақылауында тек Балха ауданы ғана қалды, бірақ бұл жерде олардың нақты әсері болмады. Осы аумақтан Дуррани мемлекеті ешқандай табыс алған жоқ.² Жалпы, 1780-ші жылдары Темір-шах кезінде Үндістандағы тәуелді аумақтардың көп бөлігінің жоғалуына байланысты Ахмад-шахтың заманымен салыстырғанда Дуррани мемлекеті қазынасының табысы жылына 30 млн. рупиден шамамен 10 млн. рупиге дейін қысқарды. Темір-шахтың ұлы Заман-шахтың жанында олар одан да кеміп, 67 лакхқа дейін (6,7 млн. рупий) азайды. Сонымен қатар Үндістандағы иеліктер, атап айтқанда Пенджабтың бір бөлігі, сондай-ақ Дуррани мемлекетінің бақылауында қалған Кашмир оның табысының көп бөлігін қамтамасыз етті. Салыстыру үшін, Кашмир 40 лакх (4 млн. рупий) берген болса, Қандағар – 2 лакх (200 мың рупий), Кабул – 2,6–5 лакх (260–500 мың), Газни – 1 лакх (100 мың) берді. Батыстық вилайеттердің барлығы бірігіп Ауған мемлекетіне 17 лакх (1,7 млн. рупий) берген, бұл Заман-шах кезіндегі барлық мемлекет табысының төрттен бір бөлігін құраған.³ Әрине, Ахмад-шахтың мұрагерлері кезінде мемлекет табыстарының айтарлықтай азаюы оған қиындықтар туғызды.

Бұл жерде басты мәселе көптеген пуштун тайпаларында болды, олардың біріккен әскери мүмкіндіктері, шын мәнінде, Дуррани мемлекетінің басты күшін құрады және оған Ахмад-шахтың жаулап алу жорықтарының табысты болуын қамтамасыз етті. Сонымен қатар, жекелеген жағдайларда Дуррани жорықтарына белудждардың, хазарейлердің, балхадан өзбектерінің және басқа да одақтас тайпалардың тайпалы жасақтары да қатысты. Мұндай тайпалы құралымдардың шоғырлануы Ахмад-шах кезінде оның әскери күш-қуатының көзі болды. Бұл басқа да мәселені тудырды – барлық тайпалардың қажеттіліктерін қамтамасыз ету қажеттілігі. Дуррани мемлекеті Ахмад-шах кезінде болғанда ол жаугершілік жорықтарды ұйымдастыруға қабілетті болды, бұл жорықтар тайпаларға әскери олжа әкелді және ол Үндістандағы тәуелді иеліктерді пайдаланудан айтарлықтай табыс алып тұрғандықтан, тайпалармен тұрақты қатынасты ұстап тұруда айтарлықтай қиыншылықтар болған жоқ. Әрине, Үндістандағы шығындарға байланысты мемлекет

табыстарының қысқаруы жағдайды түбегейлі өзгертті және оның иелігінде қалған болмашы ресурстар үшін мемлекетте күрестің басталуын тудырды.

Заман-шахтың кезінен-ақ билеуші отбасының ішінде билік үшін күрес басталды. Бастапқыда Заман-шахты оның ағасы Махмұд тақтан тайдырады, содан кейін соңғысын оның тағы бір ағасы Шуджа тақтан тайдырады, кейін Махмұд 1809 жылы билікті Шуджадан күшпен алып, 1818 жылға дейін билік етті. Алайда, оның басқаруы әбден дербес болған жоқ. Билік бірте-бірте Дуррани тайпасының ішіндегі халық саны ең көп ру – баракзай ақсүйектерінің қолына өтеді. Жоғарыда аталған Махмұдтың ұлы садозай Камран Гератта билікті сақтай алса да, бірақ Дуррани мемлекетінің бұрынғы батыс вилайеттерінен қалған аумақтарды баракзайлық элита өкілдерімен өзара бөлінген болатын.

XIX ғасырдың басындағы қарқынды оқиғалардың нәтижесінде баракзайлар, мемлекеттің негізін қалаған Ахмад-шахтың отбасы шыққан басқа дурранилік ру – попользайлардан шыққан садозайларды биліктен ығыстырды. Ахмад-шахтың өзі тек жігерлі әскери шабуылшы ғана емес, жоғарыда оның билікке келуі Дуррани тайпасының қарсылас рулар арасындағы ымыраға келуінің нәтижесі болды. Белсенді экспансионистік саясатты жүргізу кезеңінде бұл толығымен ақталды. Алайда, Дуррани мемлекеті Ахмад-шахтың өлімінен кейін айтарлықтай жаулап алу жорықтарын жүргізген жоқ. Тиісінше, мемлекетте бар ресурстарды бөлу туралы мәселе өте өзекті болды. Көптеген баракзайлар саны аз садозайлар класындағы қолхаттарды пайдалана отырып, билікті өз қолына алды. Бұл ретте олар бағындырып алуға келетін халқы бар табысты аумақтарды өзара бөліп алды. Нәтижесінде Қандағарда, Кабулда, Газниде және басқа да аудандарда түрлі дербес иеліктер пайда болды. Кейбір дәрежеде бұл Орта Азиядағы өзбек тайпаларының XVIII ғасырдағы әрекетін еске түсіреді, олар орталық билік дағдарысы және Ұлы Жібек жолының қызмет етуінің тоқтатылуына байланысты мемлекеттік табыстардың күрт қысқаруы жағдайында халықтың қалған аумақтарын өзара бөліп берді. Сондай-ақ, Ауғанстанда да отырықшыл халқы бар аумақтарды баракзай көсемдері арасында бөлу көп жағдайда

биліктің орталықтандыру деңгейінің күрт төмендеуіне, сондай-ақ мемлекет кірістерінің төмендеуіне байланысты болды.

Дуррани мемлекетіндегі орталық биліктің әлсіреуі Үндістандағы соңғы қалған иеліктерін жоғалтуға жағдай жасады. XVIII ғасырдың соңында Пенджабтың көптеген сикх билеушілері Ранджит Сингхпен біріктірілді, ол Дуррани ақсүйектерінің арасында билік үшін күресті пайдаланып, Үндістандағы өздеріне тиесілі аумақтарды басып ала бастады. 1819 жылы сикхтер Кашмирді, содан кейін Пенджабтың қалған бөлігін алып, Пешауар Хайбер асуына жақындады. Бұл Дуррани мемлекеті табыстарының көп бөлігін жоғалтуды ғана емес, Шығыс пуштун тайпалары арасында оның ықпалының құлдырауын білдірді.

Әрине, Дуррани Үндістанда өз позицияларын қайтаруға тырысты және ол үшін сикхқа бірнеше шабуыл жасады. Алайда, олардың әрекеттері әдетте сәтсіз аяқталды. Мысалы, 1813 жылы, сондай-ақ 1823 жылы Ранджит Сингх оларға сойқын жеңіліс әкелді. Әлбетте, бұл кезеңде Дуррани мемлекетінің әскерлері Үнді өзенінен Хайбер өткеліне дейін мекендеген әртүрлі шығыс пуштун тайпаларының құрамына кірді, бірақ олар табысқа жете алмады. Үндістандағы сәтсіздіктер, ақыр соңында, Дуррани мемлекетінің орталық билігінің құлауының негізгі себебі болды. Әрине, осыдан кейін баракзайлық билеушілердің Шығыс пуштун тайпаларына әсер ету дәрежесі төмендеді. Атап айтқанда, баракзайларда барлық пуштун тайпасын ұстап тұрудың бұрынғы саясатын жалғастыру үшін ресурстар болған жоқ, сәйкесінше бұған қажеттілік те болмады. Үндістандағы жаулап алу саясатын жалғастыру мүмкін болмады. Сәйкесінше, Шығыс пуштун тайпалары сикх мемлекетінің билігін мойындады, оның өкілдері жер ақысын – джагирлер алды.

1826 жылы баракзайлар арасында Кабулдың билеушісі Дост-Мұхаммед бөлініп, оның билігі садозай әулетінің өкілі жалғастыратын Гератты қоспағанда, басқа да иеліктерге біртіндеп тарады. Осы уақытта еуропалық отарлық державалардың ықпалына бәсекелестік күрес басталатын аймақтағы әскери-саяси жағдайдың өзгеруі салдарынан Орталық билік күшейе бастады.

Еуропалық ықпалдың өсуі

Еуропалықтардың Азиядағы жағдайға ықпалы жалпы алғанда XVII ғасырдың басынан бастап әсер етеді. Негізгі өзгерістер теңізде болды, онда еуропалық державалар (алдымен португалдықтар, содан кейін голландтар мен ағылшындар) бірте-бірте өзінің сауда монополиясын орнатты. Олар алдымен Азия мен Еуропа арасындағы сауда қатынастарын, содан кейін ішкі азиялық сауданы да өз бақылауына алды. Бұл ретте осы революциялық өзгерістерден Азияның ішкі аудандарына әсер тікелей болған жоқ, ол жанама сипатқа ие болды. Ең бастысы, Азия мен Еуропаға құрлықтағы маршрут бойынша тауарлар қозғалысының біртіндеп тоқтауына байланысты болды. Бұл Орта Азияға, Иранға тікелей әсер етті және мұнда орналасқан мемлекеттердің транзиттік саудадан түскен табыстарының қысқаруына және осыған байланысты жергілікті экономиканың құлдырауына себеп болды. Нәтижесінде мұнда орталықтандырылған мемлекеттіліктің пайда болуы үшін мүмкіндіктер қысқарды, ал саяси күрес тек қана жергілікті ресурстарға бағытталды.

Азиядағы өз қызметінің келесі кезеңінде еуропалықтар ірі теңіз маңындағы Азия мемлекеттерінің сыртқы саудасында преференциялар алуға бағдар берді, мысалы, сауда бажынан босатылуға ұмтылды. Содан кейін олар жалпы сыртқы саудаға ішінара бақылау жасай бастайды, ол біртіндеп жергілікті әкімшілік басқару аппаратын бақылауға көшті. Ақырында, белгілі бір жағдайларда тікелей отарлық басқару орнатылды. Атап айтқанда, XIX ғасырдың басында ағылшын Ост-Инді компаниясы жоғарыда көрсетілген схема бойынша әрекет ете отырып, қандай да бір дәрежеде Үндістан аумағының көп бөлігін бақылап отырды. 1803 жылы маратхтарды жеңгеннен кейін ағылшын әскерлері Делиге кірді, моғол шах Алам II ағылшынның қамқорлығына өтті.⁴ Бұл осы уақытқа дейін әлі де формальды тәуелсіз болып келген Ұлы Моғол мемлекетінің өмір сүруінің аяқталуын білдірді.

Британдықтар үшін Үндістанның экономикалық мәні мұнда дамыған салық салу жүйесінің болуымен, сондай-ақ салық төлеушілердің көп санымен және кең ішкі тұтыну нарығының

орын алуымен анықталды. Орталықтандырылған жүйе шеңберінде осыны сауатты пайдалану айтарлықтай табысты қамтамасыз ете алды. Бұл кезеңде Азияда тұрақты тұтыну жүйесі шеңберінде өмір сүруге үйренген, көп саны бар, осындай үлкен аумақ болған жоқ. Кейбір мағынада ағылшындар бірінші кезеңде өткен Үнді империяларынан пайдалану жүйесін мұраға алды, онда тәуелді Үнді халқын сыртқы басқаруды әдетте әртүрлі әулеттер жүзеге асырды, көбінесе көшпелі тайпалардан шыққан ирандық және түрік тайпалары. Содан кейін олар оны жаңғыртып, соңында Үндістанның жағдайына мемлекеттік құрылыстың өзіндік тәжірибесін бейімдеді. Бірақ отарлық басқарудың бірінші кезеңінде ағылшындар жергілікті ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге қабілетті Үндістан үшін дәстүрлі салық және сот жүйесін қолданғанын атап өту қажет.

Нәтижесінде осы елден түскен табыстар тұтастай алғанда Англия шығындарының едәуір бөлігін қамтамасыз етті, бір жағынан, жергілікті халықтың жиналатын салықтары есебінен, екінші жағынан – Үнді саудасын бақылау есебінен. Үндістанды пайдаланудан түскен үлкен табыстар Англияға Еуропадағы гегемонияға қарсы күрес үшін, атап айтқанда Франциямен ұзақ бәсекелестік үшін қажетті маңызды ресурстарды берді.

Үндістандағы ағылшындар мен француздардың арасында мүдделердің қатаң күресі XVIII ғасырдың елеулі бөлігін алды. Екі тарап Еуропада олардың арасындағы бәсекелестіктің нәтижесі үшін Үндістанның құндылығына есеп берді. Үндістан жеті жылдық соғыстың аяқталуынан кейін XVIII ғасырдың ортасында Франция үшін қол жетпеске айналды. Дегенмен, француздар Үндістанда ағылшын иелігіне соққы жасаумен ауқымды жоспарлар құруды жалғастырды. Мысалы, болашақ француз императоры Наполеонның, ол кезде генерал Бонапарттың 1799 жылы белгілі Мысырға жорығы осы жоспарлардың бір бөлігі болды. Ол бұл туралы былай деп жазды «Каирден Үндіге дейін Байоннадан Мәскеуге дейін сияқты алыс. 50 күнге азық-түлік қоры және 6 күнге су қоры бар 50 000 түйе мен 10 000 жылқыға отырғызылған 60 000 адамнан тұратын әскер 40 күнде Евфратқа жетіп, 4 айдан кейін Үнді жағалауында, сикх, маратх және

Үндістан халықтарының арасында, олардың өшіп қалған заттаңбаларын тастау үшін өз сәттерін тағатсыздана күтер еді».⁵ Мысыр жорығының сәтсіздігінен кейін Үндістанға жету идеясын іске асыруда француздар Ресейдің араласуын ұсынды. Шын мәнінде, Франция алғаш рет Ресей империясын Үндістан үшін ағылшындармен күреске әкелді. Дегенмен, Үндістанға шабуылдың бірінші құжаттық тіркелген жобасын ресейлік патшайым II Екатеринаға 1791 жылы ханзада Нассауский ұсынды. Белгілі бір француз штаб офицері әзірлеген схема бойынша Бұхара мен Кашмир арқылы Үндістандағы Британдық иеліктерге соққы жасау ұсынылды. Дегенмен, жоспар шытырманы көп деп қабылданбады.⁶ Сондай-ақ, 1801 жылы ресейлік император Павел қабылдаған Дон казактарының корпусын Үндістанға жорыққа жіберудің экстравагантты әрекеті бұл жағдайды айқын көрсетеді.

Англиямен қарым-қатынастардың нашарлауынан кейін 1800 жылы император Павел Наполеонмен Франция және Ресейдің біріккен күштерімен Үндістанды жаулап алу туралы келісім жасады. Осы жоспарға сәйкес 35 мың адамнан тұратын француз Рейн әскерінің корпусы Дунай бойымен оның сағасына дейін түсіп, содан кейін Ресей кемелеріне отырғызылады және Таганрогқа дейін барады деп болжанған. Одан әрі корпус Дон арқылы өтіп, Царицынға барады. Осыдан кеме корпусы Астраханьға жетеді. Астраханьнан біріккен франк-орыс әскері Астрабадқа дейін және Герат пен Қандағар қалалары арқылы Үндінің оң жағалауына жетеді. Бірақ император Павелдың өз жоспары болды. Оған сәйкес, орыс әскері 1801 жылдың 1 наурызында Үндістанға жорыққа шығып, басқа бағытпен жүрді. Дон генералы Орловтың әскері Атаманның басшылығымен жорыққа 41 полк, ат артиллериясының екі ротасы, 500 қалмақпен, барлығы 22 507 казактар шықты. Әскерлерге егер олар Үндістанды жаулап алса, онда марапатқа барлық байлықтарды алады делінген. Орлов 1801 жылдың 25 наурызы Павел императорының өлгені туралы хабарды және кері қайтару туралы бұйрықты бір уақытта алды.⁷ Әскери жоспарда мұндай операцияның табысты болу ықтималдығы нөлге жақын болды.

Француздық жоспар, әскерді қажетті ресурстармен кем дегенде ішінара қамтамасыз етуге қабілетті отырықшыл

халқы бар аумақтар бойынша алға жылжуды көздеді. Қазақстан даласы, Орта Азия, Гиндукуш таулары және одан әрі Үндістанға саяхат XIX ғасырдың басында айқын авантюраға айналды. Бірақ XIX ғасырдың басында Азияда Ресей мен Англия арасындағы мүдделер қақтығысы әлі ресімделмеген жағдай аса маңызды болды. Басымдыққа негізгі күрес осы уақытта Еуропада ағылшындар мен Наполеон Франциясының арасында болды, және мұнда Англия мен Ресей одақтас болды. Бұл ретте Үндістан Ресей үшін тым алыс периферияға айналды.

Ресей мен Англия арасындағы қарым-қатынастар Наполеон соғыстары аяқталғаннан кейін өзгерді. Ресейдің Еуропадағы әсері Наполеонның шабуылында ойнаған рөліне байланысты айтарлықтай артты. Ол «Вена әлемі» деп аталатын кепілгерлердің бірі, сондай-ақ қолданыстағы қоғамдық-экономикалық қатынастардың тұрақтылығы болды. Оның Еуропадағы қуатын нығайтудың салдары ретінде Ресей саясатының азиялық бағытын күшейту туралы мәселе тұрды. Мұнда оның басты мүдделері Түркиямен, сондай-ақ Иранмен байланысты болды. Санкт-Петербург Осман империясының билігіндегі православтық христиандар туралы (Ресей империясының элитасы өзін табиғи қорғаушы ретінде қарастырды), сондай-ақ Қара теңіз бұғаздарының мәселелерін шешуге мүдделілік танытты. Ресейді Ирандағы христиан халқы басым Закавказие аумағы қызықтырды. Сондай-ақ олардың мүдделерін қорғау тұжырымдамасы Ресей саясатының басымдықтарының бірі болды. Мұнда да Ресейдің мүдделері Англия мүдделерімен өткір қарама-қайшылыққа түсті.

Себебі, Санкт-Петербургтің Шығыс саясаты Англияда оның Азиядағы мүдделеріне тікелей қауіп ретінде қабылданған. Мәселе, шын мәнінде, Ресей ұмтылған, Босфор және Дарданелланың Қара теңіз бұғаздарын бақылауға алуда ғана болған жоқ. Лондон үшін мәселе Ресейдің Азияда күшеюі оны Үндістандағы ағылшын иелігіне автоматты түрде жақындатты.

Ұлыбритания теңіздерде айырықша үстемдік еткен жағдайда, барлық еуропалық державалардан тек Ресей теориялық жолмен Үндістандағы ағылшын иелігіне жетуге қабілетті болды. Түркия мен Иранның жетекші Азия мемлекеттерінің әлсіздігі айқын болған жағдайда, Ресейдің

өзінің шығыс саясатында табысқа жетуіне барлық мүмкіндік бар болды. Табыс санаттары әртүрлі болуы мүмкін. Бір жағынан, Ресей Түркия мен Иранның әскери талқысына және олардың аумақтарының бір бөлігінің аннексиясына қол жеткізе алды, екінші жағынан – ол бұл елдерді өз саясатына тәуелді етуге қабілетті болды.

Лондон үшін бұл екі нұсқа да қолайсыз болып көрінді. Наполеон соғыстарынан кейін Ресейдің құрлық әскерінің қуаты Еуропадағы ең маңыздылардың бірі болып, құрлықта ол көп жағдайда Англияның әскери мүмкіндіктерінен асып түсті. Азиядағы Ресей империясының кеңеюі оны Үндістан шекарасына алып келіп, бұл елдегі ағылшындардың ықпалына күмән тудыруы мүмкін. Бұл жағдайда Лондон үшін ең қисынды шешім Түркия мен Иранда ресейлік әсердің кез келген күшеюіне кедергі жасау, демек, осы елдерге жеке бақылау орнату үшін не болмаса олардың Ресеймен күресудегі мүмкіндіктерін қолдау үшін барлық шараларды қабылдау болып табылды. Кейін Лондонның барлық тактикалық іс-қимылдары осы жалпы стратегиялық санаға негізделді.

Бастапқыда Лондонның ең үлкен алаңдаушылығын әлбетте Үндістанға қарай стратегиялық маңызды орынға ие болған Иран туғызған шығар. Ағылшындар осы елде орнығуға тырысты. Олар 1813 жылы Иран үшін тиімсіз Гюлистан бейбіт келісім-шартқа қол қою нәтижесі болған сәтсіз орыс-иран соғысынан кейін пайда болған жергілікті билік ақсүйектерінің арасында антиресейлік жағдайды қолдады. 1826 жылы Тегеран жойқын жеңіліспен аяқталған кезекті орыс-иран соғысын бастап, кек қайтаруға тырысты. Соғыс нәтижесінде Ресейге Закавказье аумағы көшті, ал Иранның өзі ресейлік ықпалға тәуелді болды. Қарама-қайшылы, бірақ бұл әсер Тегеранда 1829 жылы белгілі жазушы, ресейлік елші болған Александр Грибоедовты өлтіру оқиғасынан кейін күшейе түсті.

Ресей үкіметі Иранның осы мәселе бойынша кешірімін қабылдап қана қоймай, 1828 жылғы Түрікменчай бейбіт келісім-шартында қарастырылған контрибуция мөлшерін де төмендетті.⁸ Бұндай жағдай тек Тегерандағы Үкімет жауап ретінде Ресейдің пайдасына қосымша шегіну жасаған жағдайда ғана орын алуы мүмкін еді. Мысалы, шах ауласынан

ресейге қарсы ниеттенген ирандық элита өкілдерін шығарып тастауға болатын еді. Бұған Грибоедовпен болған оқиға ықпал еткен сияқты. Санкт-Петербург мұндай шарт қоя алар еді. Себебі, Петербург үшін Ирандағы Ресей ықпалының күшеюі Үндістанның шекараларына жақындауды білдірді, және де бұл Ресей елшісімен болған жергілікті оқиғаға назар аудармауға мүмкіндік берді. Әрине, Иранда Ресей ықпалының нығаюы Англияда елеулі алаңдаушылық тудырды, ол өз тарапынан осы елде өзінің ықпалын орнату бойынша белсенді шаралар қабылдай бастады.

Ресейлік және британдық мүдделердің алғашқы күрделі қақтығысы 1830-шы жылдары Иран билігінің Герат провинциясын өз бақылауына қайтару әрекеті кезінде орын алды. Билікте жоғарыда аталған, Дуррани тайпасының, попользай ру қауымдастығының, садозай руынан шыққан бұрынғы ауған билеушісі Махмуд-шахтың ұлы Камран болды. Бұл бұрынғы Дуррани державасының қалған бөлігіндегі билік қарсыластарының, Дурранидің дәл сол руынан шыққан баракзайлардың қолына көшкеннен кейін садозай әулетінің соңғы иелігі болды. Әрине, садозайлық Камран мен Ауғанстанның баракзай билеушілері арасындағы дұшпандық қарым-қатынас Гератты қайтару үшін қолайлы жағдай жасады. Герат билеушісі қалған Ауғанстан тарапынан қолдау таба алмады.

1833 жылы Аббастың ұлы, шах тағының мұрагері, атасы Фатх-Али науқас кезінде Иранды нақты басқарған Мұхаммед-мирзаның басшылығымен иран әскерлері бұрында Тегераннан тәуелсіз болған Хорасанды жаулап алды және Гератқа жорық ұйымдастырды. Алайда, бұл жорық Аббастың қайтыс болуына байланысты бірден үзілді, соның салдарынан Иранда билік үшін күрес басталды.

Мұхаммед-мирза өз мүдделерін қорғау үшін армиямен Тегеранға бет алды, онда 1834 жылы өзінің атасы Фатх-Али-Шах қайтыс болғаннан кейін Мұхаммед-шах атымен елдің жаңа билеушісі атанды. Сонымен қатар, британдық және ресейлік өкілдер Тегеранда жаңа шахқа әсер етуге өзара белсенді түрде араласып кетті. Жағдай шах Гератқа жорықты қайталауды шешкен кезде шиеленісіп, бұл оның Англиямен қарым-

қатынасын шиеленістірді. Лондон қоршауды тоқтатуды талап етті, өз өкілдерін кері шақыртып, Тегеранды соғыс бастаумен қорқытты, 1838 жылы флотты Парсы шығанағына кіргізіп, Харк аралын басып алды.

Бір қарағанда, Англияның мұндай шұғыл реакциясы шамадан тыс көрінеді. Иранның Герат провинциясын басып алуы Британ мүдделеріне тікелей қауіп төндірмеді. Үндістандағы оның иеліктері Гераттан алыста болды және одан Ауғанстандағы баракзай иеліктерімен, сондай-ақ Солтүстік-батыс Үндістандағы бірқатар тәуелсіз иеліктерімен бөлінген. Британдық мүдделер үшін теориялық тұрғыда Иранның мүдделерін Ресей жақтағандығы күдік туғызды. Бұл жағдай Герат ирандықтардың бақылауына көшкен жағдайда өңірдегі стратегиялық перспективаны айтарлықтай өзгертті. Осы сәтте Ресей Иранда сауда преференциялары да басым ықпал еткенін ескере отырып, Герат провинциясында Иранның қатысуы ресейлік әсердің күшеюіне алып келуі мүмкін еді.

Осыған байланысты Герат Англия мүдделері үшін ерекше маңызға ие болды. Осы қала арқылы Қандағар бағытына қарай тікелей жол ашылып, одан әрі Үнді өзенінің алқабына шығуға мүмкіндік туды. Герат пен Қандағарда жергілікті Ауған билеушілерінің бақылау астында болған кез бір бөлек және Еуропадағы ең қуатты құрлық әскері бар бірінші класты еуропалық державаның ықпал етуі мүлдем бөлек. Сондықтан 1838 жылы ағылшындар ирандықтардың Гератты басып алуына жол бермеді. Соғыс қимылдарын қоса алғанда, батыл іс-қимылдарға барынша әзірлік осындай жағдайда көрінеді. Мұндай демарш Иранға емес, Ресейге де жолданғаны айдан анық.

Бір уақытта Лондон Санкт-Петербургке дипломатиялық қысым көрсетіп, оны Иранның ресей елшісі граф Симоничті кері шақыртуға мәжбүр етіп, оны ағылшындар ирандықтардың Гератқа шабуылын ұйымдастырды деп күдікті етті. Жанжалдың басында ресейлік сыртқы істер министрі граф Нессельроде Британдық Сыртқы істер министрі Лорд Пальмерстонға «Граф Симоничтің шахты Гератқа шабуылға итермелеуге нұсқаулары болған жоқ» деп жазды.⁹ Дегенмен, 1838 жылдың маусымында Герат шабуылының сәтсіз

болғанынан кейін, ағылшындардың деректері бойынша, шахтың қызметіндегі авантюрист поляк, генерал Беровскидің басшылығымен шабуылдаған «орыс жалдамашыларының батальоны» айрықша рөл атқарды деп танылып, Нессельроде Симоничті қызмет лауазымын асыра пайдаланды деп айыпталғанын және елге қайтарылатынын айтқан.¹⁰ Нәтижесінде ирандықтар шегінуге мәжбүр болды. 1838 жылдың қыркүйегінде олар Гераттың қоршауынан шығып, 1841 жылы Герат провинциясынан соңғы әскерлерді шығарды және ағылшын көпестеріне сауда артықшылықтарын берді.¹¹ Бұл оқиғада Ресей өзінің елшісі Симоничтің атынан ирандық шахтың Гератқа шабуыл жасау шешіміне әсер етті ме, әлде бұл Мұхаммед-шахтың өз бастамасы болды ма маңызды емес. Қалай болғанда да, ағылшындар өз мүдделеріне қауіп төндіріп, оларды қорғау үшін барынша күш-жігер жұмсады.

Өз тарапынан, Ресей қақтығыстың ушығуына бармады, Симонич кері қайтарылып алынды, және Мұхаммед-шах Гератты басып алуға ұмтылса да, Ресейдің тікелей қолдауынсыз бел бумады. Ресей Англияға қарағанда ашық қақтығысқа түспеді немесе оған дайын болмады. Мүмкін, себебі осы кездегі жағдай оның өмірлік маңызды мүдделерін тікелей қозғамаған болар. Мүмкін, ол тек ағылшын реакциясын тексеру мақсатымен, Гератты басып алуға ниет білдірген Мұхаммед-шахқа кедергі келтірмеген болар.

1839-1841 жылдары бейбіт келіссөздердің қорытындысымен ағылшындар Иранда сауда артықшылықтарын алды, бұл оның тек Ресейден ғана емес, сонымен қатар Англиядан да тәуелділік дәрежесін арттырды. Тиісінше, Иран қарсылас тараптардың әрқайсысы енді ықпал еткен буферлік мемлекет болды. Бұл факт Үндістан бағыты бойынша Иран тарапынан қауіп деңгейін Англия үшін төмендеткені сөзсіз. Дегенмен, Герат айналасындағы оқиғалар ағылшын биліктеріне Үндістанның шекараларында Ресейдің пайда болу ықтималдығын көрсетті. Ағылшын көзқарасы бойынша «Парсы істері Үндістанға қатысты Ресейдің ой-пікірлеріне түрткі болды; Персияның әлсіздігі ұлғайған сайын, Ресей саясаты әрекет етті».¹² Жағдайды осындай бағалау олардан Үндістанда өздерінің негізгі билік етуінің қауіпсіздік жүйесіне жедел өзгерістер енгізуді талап

етті, оның нәтижелерінің бірі алғашқы ағылшын-ауған соғысы болды.

1838-1841 жж. бірінші ағылшын-ауған соғысы

Герат төңірегіндегі жанжал ағылшындардың осы аумақтың тәуелсіздігін Ираннан барынша қорғауға дайын екендігін көрсетті. Алайда, олар құрлықта жергілікті садозай билеушісімен байланыса алмады және тиісінше оған қолдау көрсете алмады. Үндістандағы ағылшын иеліктері Гераттан Үнді алқабында орналасқан Ранджит Сингхтың тәуелсіз сикх мемлекетін, сондай-ақ Кабул мен Қандағардағы тәуелсіз баракзай билеушілері бақылайтын аумақтарды бөліп жатты. Соңғысы садозайлармен және сикхтармен қатар дұшпандық қарым-қатынаста болды, олар бұған дейін ауғандықтардан Пешауарды тартып алды. Олардың арасындағы барлық өткір қарама-қайшылықтар ағылшындарға Үндістанмен шекараның жанында беделді еуропалық бәсекелестің пайда болу перспективасы байқалған жағдайда объективті түрде кедергі жасады. Атап айтқанда, Гератты қорғау олардан флотты Иран жағалауына жіберумен қоса ерекше күш-жігерді талап етті. Сонымен қатар, Гераттың өзі Тегеран тарапынан төнген қысымға өз бетінше қарсы тұру үшін өте елеусіз иелік болды, бұл оның осалдығының дәрежесін арттырады. Тиісінше, Гератты ұзақ мерзімді қорғау міндеті ағылшындардан оның қорғанысының мүмкіндігін қандай да бір жолмен арттыру тәсілін табуды талап етті.

Мұндай жағдайда ағылшын билігі садозай әулетінің билігімен бұрынғы Бірыңғай Ауған (Дурранилік) мемлекетін қалпына келтіру үшін тактикалық шешім қабылдады. Оның үстіне, олардың қол астында Үндістанда қуғында жүрген, бүкіл Ауғанстанның бұрынғы билеушісі, гераттық Камран-Шахтың ағасы, садозайлық Шуджа-шах болған. Мұндай шешім өте қисынды болды, өйткені Герат провинциясын Ауғанстанның қалған бөліктерімен біріктіруге, сол кезде бақыланатын баракзайлармен біріктіруге, олардың біріккен әскери ресурстарын пайдалануға және сол арқылы оны сыртқы

күштермен басып алудың кез келген әрекеттеріне қарсылық дәрежесін күшейтуге мүмкіндік берді.

Негізінде бұл шешім 1837-1838 жылдары Герат айналасында болған қақтығыс барысында қалыптасқан тактикалық жағдайға байланысты болды. Алайда, ол нәтижесінде Англияның аймақтағы стратегиялық мақсатын – Үндістанның солтүстік-батыс шекарасында оның мүдделеріне адал мемлекет болу қажеттігін айқындауға әкелді. Бастапқыда ағылшындар Иранды осылай жасауға тырысты, бірақ мұнда олар Ресеймен ықпал ету салаларының бөлімімен келісуге тура келді, бұл іс жүзінде Иранды Үндістанға жақын орналасқан бірінші буферлік мемлекет ретінде жасады.

Бірінші ағылшын-ауған соғысы жалпы Герат қақтығысымен байланысты болғаны анық. Ирандықтар Гератты қоршауға алған қызған шақта Кабулға ағылшын өкілі Александр Бернс жіберілді, ол мұнда баракзай билеушісі Дост-Мұхаммед пен келіссөздер жүргізді. Келіссөздердің мақсаты Гератқа көмек көрсету, сондай-ақ Кабул мен Британдық Үндістанның одақтастық қатынастарын ұстану болды. Бірақ Дост-Мұхаммед бұрын сикхтардың бақылауына өткен Пешауарды қайтару шартын алға қойды. Үндістандағы Британдық өкіл лорд Окленд белгілі себептермен осы Шартпен келіспеді, бұл Дост-Мұхаммед пен ағылшындар арасындағы қарым-қатынастардың салқындауына әкелді.

Бұл жерде мәселе – ағылшындардың Пешауардың Дост-Мұхаммедке берілуімен келіспеуі. Бұл Ранджит Сингхтің сикхтарымен қақтығысқа түсуді білдіріп, Иранмен қақтығыс, сондай-ақ Ресеймен қақтығыс қатерінің өсуі жағдайында қолайсыз еді. «Ранджит Сингх, егер оны азғырса, британдықтарға оның аумағы арқылы Кабулға қарай өтуге кедергі келтіруі мүмкін және бұл тіпті оны антибритандық лагерьге әкелуі мүмкін».¹³ Сонымен қатар, ауғандық Дост-Мұхаммед Үндістандағы ағылшын иеліктеріне тікелей қауіп төндіре алмайды, оларды сикх мемлекеті бөліп тұрды. Сондықтан ағылшындар Герат айналасындағы қақтығыстың аяқталуын күтуді жөн көрді. Олар бір мезгілде Пешауавар және Хайбер өткелін бақылауында ұстап отырған Ранджит Сингхпен келіссөздер жүргізді. 1838 жылдың маусымында

Шуджа, Ранджит Сингх және Үндістандағы ағылшын биліктері арасында үш жақты келісім-шарт жасалды. Бұл келісім-шарт тарихта Симла деген атаумен қалды. Сингх Пешауарға Шуджаны қолдау үшін 5 мың сарбаз қоюға міндеттенді, оларды күтіп-ұстауды ағылшындар төледі. Оның орнына ағылшындар сикхтарды Үнді ағысы бойымен төмен, сикх иеліктерінен оңтүстікке қарай орналасқан Синд аумағы әмірлерімен қарым-қатынасты реттеуде қолдау көрсетті. Әмірлер Сингхке алынбаған салықтарды өтеу ретінде 30 жылда 2,5 млн. рупийді, сондай-ақ Шикарпур қаласы үшін 1,5 млн. рупий төлеуге міндеттенді.¹⁴ Иран 1838 жылдың қыркүйек айында әскерді Гераттан шығарды, ал сол жылдың қазан айында лорд Окленд Ауғанстанға қарсы соғысты ақтайтын манифест шығарды.¹⁵ Орынбор генерал-губернаторының адъютанты, ресейлік поручик Ян Виткевичтің Бернспен бір мезгілде Кабулда пайда болуы соғыс үшін тікелей себеп болды.

Әдетте, ағылшындар Дост-Мұхаммед пен Виткевичтің келіссөздерін Баракзайлық билеуші Кабулдың Ресей жағына өту қаупі ретінде қабылдап, оларды шұғыл шаралар қабылдауға мәжбүр етті деген пікір айтылады. Дегенмен, Кабулдағы ресейлік поручиктің пайда болуы Англияға соғыс бастауына тамаша себеп берді деп айтуға болады. Ресей тарапы Виткевичті өзінің ресми өкілі болғанын жоққа шығарды. Ағылшын мәліметтері бойынша Виткевич әмір Дост-Мұхаммедке патшадан хат әкелді. Бұл хаттың көшірмесін Ауған әмірі ағылшын өкілі Бернске берді. Сондай-ақ, Бернс ауғандықтардың куәлігімен Виткевич әмірге жыл сайынғы көмекқаржыны қолма-қол ақшалай ұсынғанын көрсетті.¹⁶ Бірақ орыс өкілі Кабул әмірімен келісімге қол жеткізсе де, 1838 жылы Ресей әлі де сол қалпында Дост-Мұхаммедке қандай да бір пәрменді көмек көрсете алмады.

Ресей әскерлері сол уақыт кезеңінде Орта Азиядан алыс болған және Ауғанстанға солтүстік бағыт арқылы жете алмады. Мысалы, келесі 1839 жылы генерал Перовский өзінің бірінші, сәтсіз аяқталған, Орынбор қаласынан Хивинск хандығына жорыққа шыққан. Сонымен қатар, Ресей тек Англия мен Герат төңірегіндегі қақтығысқа тікелей тартылудан құтылып, Ираннан Британдық қысым арқылы өз уәкілін қайтарып алды.

Сондықтан, Кабулдағы Орынбор губернаторы адъютантының пайда болуы белгілі бір нәтижелерге әкелуі мүмкін еді. Бірақ Ауғанстанға қарсы соғысқа себеп ретінде Виткевичпен болған оқиға өте орынды болды. Санкт-Петербургке оралғаннан кейін ол алдымен сыртқы істер министрлігіне келіп, содан кейін қағазды өртеп, Петербург қонақ үйінде өзін атып өлтірді.¹⁷ Егер конспирологиялық нұсқаларды алып тастаса, онда Виткевичтің өзін-өзі өлтіруі оның миссиясын құлаудан болған жеке қайғылы оқиғамен және оның сапары Ауғанстанға қарсы соғыстың басталуын еріксіз тудырғанмен байланысты болуы әбден мүмкін.

Бірінші ағылшын-ауған соғысына ағылшындар сикх әскерімен бірге қатысты. Бірақ одақтастар арасындағы қарым-қатынас өте күрделі болды. Нәтижесінде ағылшын-үнді әскеріне Қандағар арқылы Ауғанстанның Орталық таулы аудандарына айналып өтуіне тура келді. Бұл Ранджит Сингх одақтастарын өз иеліктері арқылы жібермеуімен байланысты болды. Сондықтан Пешауар мен Хайбер асуы арқылы ең қарапайым жол ағылшын армиясы үшін қол жетімді болды. Сонымен қатар, оларға Синд әмірлерінің иеліктері арқылы, Үндінің төменгі ағымымен өтуге тура келді.¹⁸ Дегенмен, ағылшын әскерлерінің Қандағарға бастапқы қозғалысы осы ауданда негізінен попользай руынан шыққан пуштундардың – Дуррани тайпасының құрылымында баракзайлардың негізгі бәсекелесінің тұруымен түсіндіріледі. Әрине, ағылшындар садозайлардың попользай әулетінен шыққан, өздерінің тайпа көсемі Шуджаның адалдығына сенім артты. Ағылшын әскері Кабулды 1839 жылдың тамыз айында алды, сол жылдың қараша айында Мұхаммед кенеттен биліктен кетіп, Шуджа Ауғанстанның билеушісі болды.

Бұл соғыс Англия үшін кейінгі тарихта жиі болған кез келген бәсекелестің пайда болуынан қауіптенудің қажеті болмағанымен ерекшеленді. Ресей тым алыс болды. Бұл ретте Иранға қарағанда Санкт-Петербургте Ауғанстандағы ағылшындармен сауда, саяси мәселелерде де бәсекелесу мүмкіндігіне ие болған жоқ. Егер ағылшындар Герат қақтығысы кезінде осы қаланың садозай билеушілеріне, сондай-ақ бірінші ағылшын-ауған соғысы кезінде Ресей билеушілеріне пәрменді

қолдау көрсете алмаса, тіпті мұндай ниеттер болса да, Дост-Мұхаммед пен қарым-қатынасты қолдау қиын болды.

Шын мәнінде, аталмыш баракзай билеушісі қалыптасқан жағдайды толық түсіне білді. Оның ағылшын-үнді әскерлерінің, сикхтардың, сондай-ақ садозайлар/попользайлар қатарынан дұшпандық пуштундардың әсерлі коалициясына қарсы күреске мүмкіндігі болмады. Оның үстіне, попользай билеушілері Дост-Мұхаммедке қарсы оңтүстіктен – Қандағардан, батыстан – Гераттан бір мезгілде әрекет ете алды. Күш теңсіздігі кезінде, сондай-ақ, Дост-Мұхаммед басқа пуштун тайпаларының жасақтарына толық сене алмауы да маңызды болды, ол үшін оның ақша ресурстары жеткілікті болмады. Сондықтан Кабул әмірі, әлбетте, ауғандық мемлекет жүйесіндегі баракзай тайпасының орнын сақтап қалу үшін ағылшындармен келісуге ұмтылды. Бұл негізінен оның тұтқынға берілуін түсіндіреді.

Өз кезегінде ағылшындар Ауғанстанда оккупациялық әскерлерді қалдыруды жөн деп шешті. Алайда, Ұлыбритания Үндістан ресурстарынан көмекқаржылар жүйесі арқылы, сондай-ақ оған тағайындалған кеңесшілердің бақылауына алатын Шуджа билігінің толық берілуі қисынды шешім болып табылды. Ағылшын ақшасы Шуджаның басқа тайпаларға қарағанда артықшылығын қамтамасыз етер еді. Атап айтқанда, Үндістанда бұл әдеттегі тәжірибе болды, мұнда сыртқы саясаты ағылшынның қолында болған ресми түрде тәуелсіз иеліктер көп болды. Елдің тікелей оккупациясы тиімсіз болды, бұл кезде ағылшындар Үнді алқабын бақылауда ұстамады, оның жоғарғы бөлігі сикхтардың қолында болды, төменгі бөлігі тәуелсіз Синд әмірлерінің бақылауында болды. Тиісінше, Ауғанстан аумағында болған әскердің коммуникациясын қамтамасыз ету мәселесі туындады.

Ең алдымен, ағылшындардың садозайларға негізгі мөлшерлемені жасамау және Ауғанстандағы оккупациялық әскерлерді қалдыру шешімі олардың Ирандағы жағдайды қайталағысы келмеуімен байланысты болды. Бұл елде олар ресми түрде Тегерандағы жергілікті биліктің тәуелсіздігін сақтап қалған ықпалы үшін Ресеймен бәсекелесуге тура келді. Ауғанстанның стратегиялық маңызы мен Үндістанға Ресей тарапынан төнген ықтимал қатерін ескере отырып, олар осы

елдегі жағдайды жергілікті ақсүйектер әрекеттерінен тәуелсіз, өздері бақылағысы келді. Осылайша, мұнда кез келген сыртқы қысымға қарсы форпост құрғысы келді. Яғни, олар Үндістанның қорғаныс желісін оның шекарасынан мүмкіндігінше алыстатуға тырысты. Сонымен қатар, Үндістанда алынған тәжірибе ағылшындарды барлық шығындарға қарамастан, бірқатар жағдайларда тікелей басқару неғұрлым тиімді болуы мүмкін деп сендіре алды.

Алайда олар Ауғанстандағы қоғам құрылымының ерекшеліктерін ескермеді. Бұл жерде мәселе Үндістан, сондай-ақ Иранмен, олардың отырықшы халқының басым көпшілігімен салыстырғанда, ауған мемлекетінің құрылымында ұйымның басым түрі пуштун, хазарей және басқа да тайпалар болды. Олардың көпшілігі, атап айтқанда, барлық пуштундар, әдетте мемлекетке міндетті әскери қызметтің орнына салық төлемеген. Дуррани бақылауы астындағы аумақтардың салық төлеуші халық саны аз және тек бірнеше қалалық орталықтарда, бірінші кезекте Кабулда және аз құнарлы алқаптарда шоғырланған. Сонымен қатар бұл тайпалар Шығыстағы кез келген мемлекет үшін қарым-қатынас құруға қиындық тудыратын, дайын қарулы әскери құрылымдарға біріккен.

Ағылшындардың алдында олардың адалдығын қамтамасыз ету мәселесі тұрды. Шуджа пуштундардың бір бөлігінің адалдығына кепілдік бере алды, мысалы, оған жақын попользайлардың, бірақ басқа тайпалар, мысалы, баракзайлар немесе дурранилік емес гильзайлар, момандтар және т.б. тайпалар ықтималды күрделі мәселе болды. Үндістанда орын алған сияқты, негізгі функциясы тарихи салық төлеу болатын, егіншілік және қалалық қолөнер халқы бар қоғамды бақылау едәуір оңайырақ болды. Ал ауған қоғамында керісінше, халықтың басым бөлігін тайпалар бойынша ұйымдастырылған әскери тап құраған.

1841 жылдың күзінде Кабулдағы ағылшын оккупациялық әскерлері мен пуштун тайпалары арасындағы шиеленісті қарым-қатынастардың нәтижесінде, Дост-Мұхаммедтің ұлы Ақбардың басшылығымен ұлы көтеріліс болды. 1842 жылдың қаңтарында ағылшын гарнизоны қаланы тастап, Жалалабатқа

барар жол бойында пуштундық жасақтармен жойылды. Шуджа-шахты баракзайлар өлтірді, Ауғанстандағы садозай/попользай билігі құлады. Сонымен қатар ағылшындар Қандағарда және Жалалабатта өзінің орнын сақтап, 1842 жылдың күзінде олар Ақбарды талқандап, қайтадан Кабулды басып алды. Алайда, оқиға күтпеген сценарий бойынша дами бастады. Үндістанда тұтқыннан бүлікші Ақбардың әкесі Дост-Мұхаммед босатылды, оған Ауғанстанға билік ету тапсырылды.

Мұндай шешім, ең алдымен, Кабулда ағылшындардың талқандалуы Ауғанстанның мәселесін шешудің неғұрлым тиімді жолы билікті көптеген жергілікті тайпаларды дербес бақылай алатын билеушіге беру қажеттілігін көрсетті. Дост-Мұхаммедті ағылшындар саясаткер ретінде қабылдағаны белгілі, ол бұған толығымен қабілетті еді. Оның босатылуы онымен белгілі бір уағдаластықтарға қол жеткізуін білдіретіні сөзсіз, олар, атап айтқанда, баракзайлардың Ауғанстандағы билікке құқығын мойындауды көздеген. Демек, бұл елдегі Англияның іс-қимыл тактикасының түбегейлі өзгеруін білдіреді, яғни садозай/попользайлардың қолдауынан бас тарту және баракзайлардың күші мен әсерін тану. Сонымен қатар, Ақбардың әскерін талқандау, Кабулды басып алу және оның тұрғындарына қарсы қуғын-сүргін жүргізу Англияның зардап шеккен беделін қалпына келтіру үшін қажет болды. Осыдан кейін баракзайлармен келісімге келуге болатын еді.

Бұл мәселеге айрықша прагматикалық көзқарасты көрсетті. Баракзай басшылығымен ағылшын гарнизоны жойылғанына қарамастан, олар нақты күшке ие болды. Демек, Үндістанның шекарасындағы Тау ауданында Иран тарапынан да, сол кезде Ресей тарапынан да мүмкін болатын гипотетикалық тұрғыдан да табандылыққа қарсы тұра алатын тиімді мемлекет құру міндетін шешу үшін ең жақсы жол болды. Тиісінше, Ауғанстанға қатысты Англияның іс-қимылының жаңа тактикасы осы елдегі істің жағдайын тікелей бақылау идеясынан бас тартуды және мұнда тәуелді мемлекетті құру тұжырымдамасына көшуді білдірді.

Сондай-ақ, ағылшындар Ауғанстанда оккупациялық әскерді ұстауға және олардың Үндістандағы иелігіне солтүстіктен тікелей қауіп жоқ болған жағдайда пуштун тайпаларының

адалдығын төлеуге тым үлкен шығын шығындаудың қажеті жоқ деп шешкені мүмкін. Естеріңізге сала кетейік, 1839 жылы ресей генералы Перовский Хивин жорығында сәтсіздікке ұшырап, ал Азиядағы Ресей империясының шекаралық қаласы әлі де Орынбор болды.

Сонымен қатар, Үндістанда ағылшын иеліктерін қорғау жөніндегі стратегиялық жоспарды жүзеге асыру кезінде Үнді өзені алқабының мәртебесі туралы мәселе көтерілді. Бірінші ағылшын-ауған соғысы барысында бұл Ауғанстандағы ағылшын әскерлерімен байланыс желілерін қолдау үшін белгілі бір қиындықтар туғызды. Бірінші ағылшын-ауған соғысы аяқталғаннан кейін ағылшындар үшін Үндістанның сыртқы шекарасына шығу өте өзекті болды. Сонымен қатар, Үнді алқабында Ауғанстанның таулы аудандарында, сондай-ақ тайпалардың елді мекендеріндегі сияқты әскери сипаттағы қиындықтар тудырмауы тиіс болды. Бұл жерде Үнді алқабы бір жағынан географиялық тұрғыдан оңай қол жетімді болғанын, екінші жағынан оның халқының негізгі бөлігін тәуелді халық құрағанын атап өту керек. Соңғысы жай ғана бақылау болды, өйткені ол әскери тайпаларға қарағанда салық төлеушілердің рөлін тарихи түрде орындады. Сол әскери тайпалар дәстүрлі түрде Азия мемлекеттерінде, Үндістанда әскери топ өкілдерінің орнын алды. Сонымен қатар, Үндістандағы кез келген басымдыққа ие күш үшін сыртқы басып кірулерден қорғану мақсатында Үнді алқабында орналасқан түбектің батысындағы аумақты алу тарихи маңызды болды. Сондықтан бірінші ағылшын-ауған соғысы аяқталғаннан кейін Тәуелсіз Синд пен Пенджабтың одан арғы тағдыры туралы мәселе шешілді.

1843 жылы ағылшындар Синдті басып алды, 1845-1846 жылдары сикхтарға қарсы бірінші соғысты жеңіп алды. 1849 жылы табысты болған екінші сикх соғысынан кейін Пенджабты аннексияланды.¹⁹ Карл Маркс бұл туралы былай деп жазды: «1838 жылдан 1849 жылға дейінгі кезеңде сикхтар мен ауғандықтары бар соғыстарда британдық билік Пенджаб пен Синдтың күштеп қосылуының нәтижесінде бүкіл ост-Үнді құрлығының этнографиялық, саяси және әскери шекараларының шегінде түпкілікті орнады. Бұл иеліктер

Орта Азиядан кез келген басып кіруді көрсету үшін, сондай-ақ парсы шекарасына жылжитын Ресейге қарсы тұру үшін қажет болды... Тек 1849 жылдан бастап бірыңғай ұлы ағылшын-үнді империясы пайда болды».²⁰ Осылайша, Үндістандағы ағылшын иеліктерінің шекарасы пуштун тайпалары мекендеген аудандарға жақындады. Соңғысымен ұзақ болашаққа қарым-қатынас Үндістанның солтүстік-батыс шекарасындағы ағылшын саясатының маңызды бөлігі болды. Бұл саясат Ауғанстанның пуштун мемлекетіне қатысты саясатқа әрдайым сәйкес келмегенін атап өткен жөн.

Азиядағы «Үлкен ойын»: Ұлыбритания мен Ресей

Осылайша, 1837-1838 жылдардағы Герат айналасындағы оқиғалар Азиядағы Англия мен Ресей мүдделерінің шиеленіскен қақтығысында күш сынауға айналды. Бұл британдық офицер Коннолдың ұсынуымен тарихи әдебиетте «The Great Game» (Үлкен ойын) атауын алған өте ауқымды, айтарлықтай ұзақ және кей кездерде өте шиеленіскен қақтығыс болды және ол XX ғасырдың басына дейін жалғасты.

Ресей империясы шешуші рөл атқарған Наполеон соғыстары аяқталғаннан кейін, ол Еуропадағы өзінің әскери күші мен ықпалының шыңында болды. Сол кезде Еуропада Вена конгресінен кейін 1815 жылы бейбітшілік орнап, оның кепілі Ресей болды. Атап айтқанда, 1848-1849 жылдары Ресей әскерлері австриялық империяның өтінішімен Венгрияда көтерілісті тоқтатты. Бұл Санкт-Петербургтің Венаға, яғни жалпы Еуропаға деген ықпалын күшейтті. Осыған сәйкес, Ресей енді өзі үшін өте өзекті, мәні әлсіреген Осман империясының мұрасын бөлуден тұратын «шығыс мәселесін» шешуде Австрияның қолдауына сене алды. Бұл ретте Ресей Осман империясының барлық православ тұрғындарының қамқорлығына үміт артты. Сонымен қатар, ол түрік Қара теңіз бұғаздары мен Константинопольды басып алу ниетін жасырмады. Осыған байланысты Ресей мен Англияның арасындағы мүдделер қақтығысы белгіленіп, ол өз күшіне ие бола бастады.

Карл Маркстың «Түркияны бөлу туралы құжаттар» мақаласында 1853 жылдың 14 қаңтарында ресейлік император Николаймен әңгіме туралы Ресейдегі британ елшісі Сэймурдың есебі келтірілген. «Егер Англия жақын арада Константинопольде орнығуды ойласа, мен бұған жол бермеймін. Мен Сіздерде мұндай ниет нақты бар деп айтқым келіп отырған жоқ, алайда мұндай жағдайларда турасын айтқан жөн. Өз тарапымнан, мен сол жердің тұрақты иесі ретінде орнықтауға дайынмын, – ал уақытша қорғаушы рөліне қатысты айтатын болсақ, мен одан жасқанбаймын. Егер алдын ала шаралар қабылданбаса, егер бәрі өз ағынымен жүрсе, онда жағдай мені Константинопольді алуға мәжбүр етуі мүмкін».²¹ Жауап ретінде сол жылдың 9 ақпанында министрлік Сэймурға хат жіберді, онда «Англия, Франция, бәлкім, Австрия да Константинопольдің Ресей қолында мәңгі қалуымен келісе алмас еді» деп тұжырымдалған.²² Ресейдің түрік мұрасын бөлу ниетіне қарсы тұруға ұмтылуында Англия Азиядағы ресейлік күшеюге жол бермеудің ортақ стратегиялық міндетін негізге алды.

Тактикалық тұрғыдан Лондон бөлінуге жол бермеу үшін Түркияның ұстанымын қолдауға ниетті болды. Шын мәнінде, осы сәтте Англия өзінің экономикалық және әскери күшінің негізі болып табылған Азиядағы монополиялық жағдайды қорғауға ұмтыла отырып, тежеу саясатын ұстанды. Керісінше, Ресей өзінің стратегиялық мүддесінде қалыптасқан қолайлы жағдайды, бірінші кезекте жинақталған әскери қуатты барынша пайдалануға тырысты.

1853 жылы орыс-түрік соғысы басталды, содан кейін 1854 жылы соғыс қимылдарына Англия мен Франция араласқан Қырым соғысына айналды. Олардың мақсаты Осман империясының түпкілікті қирауына және Ресейдің бақылауына Балқан мен Қара теңіз бұғаздарының өтуіне кедергі болу болды. Бір мезгілде қарсыластық Кавказда да жүрді, онда Ресей жағы XIX ғасырдың қырқыншы жылдарынан бастап Кавказ таулықтары көтеріліс қозғалыстарын қолдады деп Түркия мен Англияны айыптаған болатын.

Иранда да жағдай қиын болды. 1853 жылы Иран үкіметі Ресеймен әскери одақты құру туралы келіссөздер жүргізді.

Келесі 1854 жылы Тегеран Қырым соғысында өзінің бейтараптығын жариялады. Дегенмен, 1856 жылдың басында Иран Гератқа жорыққа шығып, жылдың соңында жаулап алды. Жауап ретінде Англия 1856 жылдың қараша айында Иранға соғыс жариялап, оның әскерлері Харк аралы және Парсы шығанағындағы Бушер портына ие болды. Парижде 1857 жылдың 4 наурызында бейбіт келісімге қол қойылды, оның шарттары бойынша Иран әскерлерді Гераттан шығарылды, сондай-ақ Ауғанстанның тәуелсіздігін мойындады.²³ Дост-Мұхаммедтің Гератты қорғауды қолдағаны белгілі. «Ауғандықтардың парсыларға қарсы көмегі бізге ай сайынғы көмекқаржыны өтеуді қамтамасыз етті».²⁴ Ауған билігіне тұрақты ақшалай төлемдер Англия мен Дост-Мұхаммед арасындағы келісім шарттарының бірі болды.

Одан бөлек, ауған әмірі 1857 жылы Үндістандағы сипай көтерілісі басталғаннан кейін де ұстамдылық танытып, бұл ағылшындарды айтарлықтай күрделі жағдайға түсірді. Герат айналасындағы дағдарыс кезеңінде, одан кейін Үндістандағы ағылшын иелігіндегі ішкі проблемалардың шиеленісуі кезінде Кабулға көмекқаржы төлеу тәжірибесі өзін ақтады және сол кезден бастап Ауғанстанға қатысты сыртқы күштер саясатының өзгермейтін элементі болып табылады.

Ағылшын-Иран соғысы Англияның Үндістанды кез келген құралдармен қорғауға дайындығын тағы бір мәрте көрсетті. Сонымен қатар, 1854-1856 жылдары, Қырым соғысы жүріп жатқан ең күрделі сәтте ағылшындар Ирандағы дипломатиялық өрісте Ресейді жеңе алды. Ирандықтардың Гератқа жорығы Ресей мен Англияның тікелей әскери қақтығысының нәтижесі айқын болған кезде басталғанын байқауға болады. Ағылшындар Иранға қарсы соғысты әлдеқайда ыңғайлы жағдайларда жүргізді.

Қырым соғысының Ресей үшін сәтсіз қорытындысы бойынша ол үшін өте тиімсіз Париждік шартқа қол қойылып, оның тармақтарының бірінде Қара теңіздегі әскери флотты ұстауға тыйым салынды. Тиісінше, түрік бағыты Ресей үшін біраз уақытқа жабық болды. Ресейлік әскери-саяси элита Қырым соғысындағы жеңіліс нәтижелерін өтеу тәсілін табуға тырысты. Оның назары еріксізден азиялық бағытқа түсті.

«Біздің Жерорта теңізі флотының жойылуы Царьградқа және бұғаздарға байланысты біздің жаугершілік қарқынымызды ұзаққа түбегейлі тоқтатты. Англияға қатысты біздің дәрежемізді түсірген бұл жеңіліс оған ықпал етудің, немесе, дәлірек айтқанда, оны бізге тәуелді етудің жаңа жолдарын іздестіруге мәжбүр етті. Қырым соғысы, ең алдымен, Үндістанға болашақ сапарымыздың мағынасын анықтап, ортаазиялық проблеманың мәнін ашты».²⁵

Қырым соғысы басталған сәтте, әскери-теңіз күштері теңізде үстемдік еткен Ұлыбритания мүдделеріне зақым келтіру жолдарын табу Ресей үшін өте өзекті мәселе болды. Әрине, бұл жағдайда Үндістанда ағылшын иелігіне қысым жасау жолын табу шешімі бірінші кезекте тұрды. Нәтижесінде, Ресей Үндістанға шабуыл жасауды ұйымдастырудың бірқатар жобаларын дайындады. Сонымен, «Тегерандағы бұрынғы елші, кейінен Омбы губернаторы болған А.И. Дюгамель, сондай-ақ географ және саяхатшы П.А. Чихачев 1854 жылы бір біріне тәуелсіз түрде Үндістанға шабуыл жоспарларын негіздеуге тырысқан алғашқы ресейлік офицерлер болды».²⁶ 1856 жылы Қырым соғысында жеңіліс тауып және Париж бейбітшілігіне қол қойылғаннан кейін, бірден бірнеше ірі ресейлік генералдар кек қайтаруға ниеттеніп, Үндістанға шабуыл жобасы туралы жазбалар дайындады.

Ең егжей-тегжейлі әзірленген Севастополь қорғанысының батыры, генерал Хрулевтің жобасы болды, оған сәйкес 109 күн ішінде 35 мың адамнан құралған әскер Каспий теңізінен Пешауарға дейін жетеді деп болжанды. Басқа бағыт бойынша Астраханьнан Кашмирге дейін 82 күндік әскер жорығы көзделген. Хрулев әскери кампанияның құнын 25 млн. алтын рубльге бағалаған, бірақ жергілікті үнді билеушілері шығындарды төлеуге тиіс деп болжаған.²⁷ Үнді ресурстары есебінен әскери жорыққа арналған шығындарды төлеу идеясы үнділердің ағылшын билігімен тартылатыны және әскери жорықты ұйымдастырған жағдайда үнді халқының қолдауына сенуге болады деген ақпараттан шыққан болар. Естеріңізге сала кетейік, 1857 жылдың көктемінде Үндістанда сипайлардың ауқымды көтерілісі басталды, ол 1858 жылдың ортасына дейін жалғасты.

Бұл көтеріліс, әрине, Ресейдің әскери топтарының жоспарларына өз түзетулерін енгізді. 1857 жылдың соңында, Үндістандағы көтеріліс әлі де болса қызып тұрған кезде, Лондондағы ресейлік әскери атташе капитан Н. Игнатьев меморандум ұсынды, онда «парсы армиясының көмегімен Үндістанға жаппай орыс шабуылының жоспарын сипаттады».²⁸ Осы жоспарға сәйкес үш бағыт бойынша шабуыл жоспарланған. 27,5 мың сарбаздан тұратын басты күштер Кабул арқылы, Шығыс Түркістан арқылы Кашмирге 10,5 мың адамнан тұратын казактардың қосалқы корпусы арқылы жүруі, және тағы бір корпус парсы армиясымен бірге Қандағарға қозғалуы тиіс болатын. Игнатьевтің ойынша, «Үндістанға орыстардың басып кіруінің мақсаты британдық үкіметті орасан зор әскери шығынға батыру және субконтиненттегі азаттық соғыстың жалынын жағып, Лондонға Ресейдің пайдасына Париж шартын қайта қарауға келісім беруге мәжбүрлеу болды».²⁹ Дегенмен, Қырым соғысындағы жеңілістен кейін жылдам кек қайтару идеялары қаншалықты қызықтырған болса да, олар іске асырылмайтыны айқын болды.

Қырым соғысы болып жатқан кезде, 1856 жылдан бастап Үндістанға жорықтың ұсынылған жоспарлары туралы құпия жазбада былайша тікелей көрсетілді: «Егер осы соғыс көптеген жылдар бойы жалғасатын болса, онда біз осы уақыттың жалғасы ретінде Каспий теңізіндегі кеме қатынасын айтарлықтай жоғары деңгейге дейін дамытып, Бакуде үлкен қор қоймаларын құрып үлгереміз, және өз уақытында Үндістандағы Британдық иеліктерге қарсы қандай да бір іс-шараларды жүзеге асыра алатын боламыз. Бірақ осы ержүрек іс-шараларға көптеген жылдар бойы дайындалу қажет болады. Сонымен қатар, дайындық барысын қатаң құпияда сақтау қажет. Қазіргі уақытта мұндай ұсыныс мүлдем орындалмауы мүмкін».³⁰ Үндістанға жақын маңдағы кіреберістерде сенімді базалар болмаса, осындай күрделі географиялық жағдайларда осындай алыс қашықтыққа әскери жорықты ұйымдастыру мүмкін емес еді. Мұндай базаларға ие болу қажеттілігі көп жағдайда Ресейдің 1860-шы жылдардағы Орта Азия аумағына қарқынды ілгерілеуінің басты себептерінің бірі болды. Әлбетте, бұл аймақ Үндістандағы Британдық иеліктерге қарсы

кез келген мүмкін болатын іс-әрекеттер үшін басты мәнге ие болды. Сонымен қатар, 1859 жылы имам Шамилді тұтқынға алумен Кавказ соғысы аяқталып, сәйкесінше ұзақ соғыста шындалған әскерлер босатылды.

Бұл жерде экономикалық тұрғыдан Орта Азиядағы аумақтарды басып алу негізінен Ресей империясы үшін өте шығынды іс-шара болған жағдайға назар аудару керек. Естеріңізге сала кетейік, жаулап алу жорықтары барысында тікелей әскери олжаны қоспағанда, еуропалық отарлық басып алушылар үшін бастапқы экономикалық негіз жергілікті сыртқы сауданы бақылау болып табылды. Келесі кезең жергілікті халықты тұрақты пайдалану жүйесімен байланысты болды. Кез келген жағдайда Еуропалық державаларға арналған отарлық басып алулар елеулі экономикалық база болды.

Сол уақытта, XIX ғасырдың ортасында, Орта Азия Ресей үшін, мысалы, Англия үшін Үндістан сияқты экономикалық қызығушылық таныта алмады. Тіпті Азиямен ресейлік сауда тұтас алғанда елеусіз және шығынды болды. Атап айтқанда, «1850-ші жылдары Хиуамен саудадағы Ресейдің жыл сайынғы тапшылығы 100 мың рубль күміспен, ал Бұхарамен – 300 мың рубльге жетті.³¹ XIX ғасырға қарай Орта Азия ауданы, негізінен, Ұлы Жібек жолы бойынша Еуропа мен Азия арасындағы құрлықтағы сауда жүйесі әлі де жұмыс істеп тұрған ерте кезеңдер сияқты экономикалық маңызы болмады. Жергілікті сауда және қолөнер өндірісі мөлшері бойынша қысқарды, бағыныңқы халықтың саны төмендеді. Тиісінше, халықты пайдалану жүйесін қоса алғанда, мемлекеттік ұйымның деңгейі төмендеп, жеңілдеді. Жергілікті ресурстар есебінен метрополитеннің қажеттілігін ғана емес, сонымен қатар маңызды әскерді ұстауға қабілетті Орта Азияны Үндістанмен салыстыруға болмайды.

Одан басқа, Ресейден Азияға өнеркәсіптік экспорттың ағылшын-үнді тауарларымен бәсекелесуге және отарлық әкімшілікті кірістермен қамтамасыз етуге мүмкіндігі болмады. Ирандағы жағдай өте көрнекі, мұнда ресейлік тауарлардың британдық тауарлармен тікелей бәсекелесуге түсуіне тура келген. Иранмен тікелей көршілес болу сияқты бәсекелестік артықшылығы болған жағдайдың өзінде Ресей британдық

тауарларға бәсекеден ұтылды. «Парсы нарығын жақсы білетін орыс шенеунігі Ф. Бакулин 1870-1871 жж. парсы импортының басты пәні мақта-мата тауарлары болып, олардың көпшілігі Англиядан келген деп жазды. Ресей бәсекелес болған жоқ, өйткені ағылшын мақта-мата материалдары арзан және тұтынушылардың талғамын жақсы қанағаттандырды, – деп жазды Бакулин».³² Дәл осындай жағдай Ауғанстанмен жасаған саудада да орын алды. Атап айтқанда, егер 1895 жылы Ресейден Ауғанстанға экспорт 702 мың 304 рубль, ал Ауғанстаннан импорт 842 мың 302 рубль болса, онда 1898 жылы экспорт 727 мың 637 рубль, ал импорт 2 млн.208 мың 974 рубль болды. Келесі 1899 жылы Ресей 981 мың 836 рубльге тауар экспорттап, 1 млн.594 мың 606 рубльге импорттады.³³ Бұл ресейлік саудагерлердің осы сәтте Ресей империясының бақылауындағы Орта Азияда ғана емес, ресми түрде тәуелсіз Бұхар әмірлігінде да елеулі преференциялары болған жағдайдың өзіндегі көрсеткіштер. Бұдан басқа, олардың ағылшын-үнді импорты тарапынан бәсекелестікке қарсы мүдделері Орта Азиядағы орыс иеліктерінің сыртқы шекараларындағы кедендік жүйемен қорғалды.

Ресейдің алдымен Орта Азиямен, содан кейін оны жаулап алғаннан кейін – Ауғанстанмен және Иранмен саудасындағы созылмалы тапшылық, сондай-ақ бастапқыда өңірдің экономикалық маңызының құлдырауына байланысты Орта Азиялық аумақтардағы салық салынатын базаның төмендігі метрополияның алдына ресейлік қатысуды қамтамасыз ету бойынша елеулі шығыстарды көтеру қажеттігін алға қойды. Атап айтқанда, Ресейге Орта Азиядағы барлық қамтылған аумақтағы әскерді қаржыландыруына тура келді. Өйткені оларды жергілікті ресурстар есебінен толық қамтамасыз ету мүмкін болмады. 1868 жылы «бірінші Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның оппоненттері Түркістан бюджетінің жыл сайынғы орташа тапшылығын 3 млн. 300 мың рубльмен анықтады».³⁴ Ресей империясының басқа отарлық шеті – Кавказ және Закавказье бойынша сандар өте айқын. Жыл сайынғы бюджет тапшылығы мұнда 29 млн.160 мың рубльді құрады.³⁵

Бұл Орта Азиядағы және басқа да аумақтардағы Ресейдің отаршылдық жаулап алу саясаты экономикалық мүдделерсіз

жүзеге асырылғанын көрсететін маңызды жағдай. Ресей саясаты дәл осы көрсеткішпен Үндістандағы британдықтардың отарлық басып алу саясатынан ерекшеленді. Тиісінше, 1860–1870-ші жылдардағы орыс әскерлерінің Орта Азияға белсенді жылжуы негізінен геосаяси мақсаттарға байланысты болды деп болжау орынды болып табылады, және оның басты мақсаты Үндістандағы ағылшын иеліктеріне жақындау мүмкіндігі және оларға шабуыл жасамаса да, ең құрмағанда, Лондонды күйзелісте ұстап тұру болды. «Ағылшындар үшін Үндістанның көпқырлы және сан жетпес байлығы оны өз билігі астында ұстап отыру және басқа басқыншылардың жолын бөгеу ниетін тудырса, Ресей үшін Үндістанның айналасындағы мемлекеттер тартымды болып көрінеді. Ресейге оларды басып алғаннан ешқандай пайда жоқ, мұндағы басты мақсат – Үндістанға ықпал ете алу, немесе, мүмкін болған жағдайда, оны жаулап алу әлеуеті болып табылады. Англия мен Ресей Орта Азияда текетіреске тап болды және олардың жүз елу жылдық қарсыластығы Орта Шығыстың барлық проблемасының басты түйіні болып табылады».³⁶ Шын мәнінде, Ресейдің экономикалық мүдделері тікелей геосаяси мүдделерден кейін жүрді.

Дегенмен, XIX ғасырда Ресейде өте танымал, Азиядағы өркениеттік миссияны орындауға байланысты басқа да көзқарас болды. Мысалы, Ресейдің Сыртқы істер министрі Горчаков 1864 жылы циркулярды шығарды, онда «көшпенділердің басқыншылығын тоқтату, құл саудасын аяқтау және «жергілікті» пұтқа табынушы халықты христиандық діннің шапағатына бөлеу мақсатында жүзеге асырылатын шығыстағы (Ресейдің) ұлы цивилизаторлық миссиясын жариялады».³⁷ Мұндай міндет еуропалық елдердің Шығыстағы отарлық саясатты негіздеуінің жалпыидеологиялық желісінде орын алғандықтан Ресей Сыртқы істер министрлігіне Орта Азияға орыс әскерлерін белсенді жылжыту себептерінің Еуропа үшін өз нұсқасын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Көшпелі тайпалар, осы тарихи кезеңде Иранды дүрбелең күйде ұстаған түркмен тайпалары тарапынан шабуылдарды және құл саудасын тоқтату идеясы, сондай-ақ еуропалық тәртіпті орнату туралы мәселе сол кездегі батыс қоғамының пікіріне толықтай қолайлы болды. Бұл Ресей мемлекеттік саясаты үшін

маңызды болды, себебі ол Англияны арандатпауға мүдделі болды. Англия Ресейдің Үндістан шекарасына жылжуын аса алаңдаушылықпен бақылады. Орта Азияда орыс әскерлерінің алға жылжуы Санкт-Петербургтің Үндістанмен көршілес стратегиялық тиімді позицияларды алуға ниет білдіргенін, оның қауіпсіздігіне ерекше сезімтал екенін көрсетті.

Орта Азиядағы белсенді шабуыл 1859 жылы Кавказ соғысы аяқталған соң басталды. 1861 жылы орыс әскерлері Яны-Қорған, 1863 жылы – Созақ және Әулие-атаны, 1864 жылы – Яссыны (Түркістан) және Шымкентті алды, 1865 жылы Ташкент алынды, 1864-1868 жылдары олар Бұхараға қарсы сәтті соғыс жүргізді, нәтижесінде Бұхар әмірі Ресейге тәуелділігін мойындады және оған Самарқанды берді. 1869 жылдың 5 қарашасында генерал Столеттер Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс түрікмендік жағалауында десант түсіріп, мұнда Красноводск қаласын құрды.

Жалпы алғанда, Орта Азияда Ресей әскерлерінің ілгерілеуі Англияда аса маңызды алаңдаушылық тудырды. Бұл кезеңде Ресейдің Англиямен қарқынды келіссөздері тұрақты өтті, онда ресейлік билік өз сұхбаттастарына агрессивті ниеттерінің жоқтығына сендіруге тырысты. Сонымен, 1869 жылдың 3 қыркүйегінде, Красноводск ауданына орыс әскерлерінің келгеніне дейін, немістің Гейдельберг қаласында ағылшын Сыртқы істер министрі Лорд Кларендон ресейлік әріптесі Горчакпен кездесті, сол кезде соңғысы Орта Азиядағы ресейлік әскерлердің оңтүстікке жылжуының басты себебі генералдардың өз өкілеттігін асыра пайдаланып, өз бетінше әрекет етуі болып табылады деп мәлімдеді.³⁸ Осы нұсқа Ресейдің орталық үкіметін бұрын жасалған ресми мәлімдемелерге қарамастан, белгілі бір ортаазиялық аумақтарды басып алу бойынша тактикалық шешімдер қабылдаудың формальды жауапкершілігінен босатуға мүмкіндік берді. Осыған байланысты Англияда Ташкентті басып алу жағдайына жиі назар аударылды.

Горчаков Санкт-Петербургте, 1865 жылдың 10 маусымында Бьюкененге «Ресей үкіметі қаланы (Ташкент. – *авт.ескерт.*) қоршауға алмайды» деп мәлімдеді». Ташкент осы мәлімдемеде жасалғаннан бір апта уақыт өткеннен кейін – 1865 жылғы 15-

17 маусымында шабуылмен алынды.³⁹ Бұл іс-әрекеттің белгілі бір тактикасы болғаны анық, оның мақсаты стратегиялық маңызды аудандарға жылжу болды, бірақ бұл ретте Ресей Англиямен қарым-қатынасты шиеленістіруге, оған қатаң мәлімдемелер, немесе қарсы әрекеттер жасау үшін себеп бергісі келмеді. Сондықтан, Орта Азияда еуропалық тәртіпті орнату, көшпелі тайпалардың шабуылдарын тоқтату идеясы сияқты генералдардың өз бетімен шешім қабылдағандығы туралы нұсқа Ресей тарапы үшін өте ыңғайлы болды.

Әскери топтар, әрине, айтарлықтай жаугершілік күйде болды. Лондандағы ресейлік әскери-теңіз агенті полковник П. Кутайсов өзінің жазбасында былай деп жазған: «Англияның бұзылмайтын күші тек қана сондай болып көрінеді, және онымен соғыс жағдайы орын алатын болса, онда осы шындықты дәлелдеу және олардың біздің істерімізге үнемі әрі өрескел түрде араласуға деген құлшынысын қайтару, және оны жеңу тек орыс үкіметінің энергиясына байланысты болады».⁴⁰ Сонымен қатар, Ресейде ағылшын алаңдаушылығы одан да үлкен оқиғаға өрбіп кетпеуі үшін, оның орнына басқа нәрсе ұсыну қажеттілігі туды. Англияда Ресейдің Азияға ілгерілеуіне қатысты қатаң желінің жақтаушылары да болғаны сөзсіз. Мысалы, Үндістандағы британ әскерлерінің Бас қолбасшысы Напьер Магдала «бұл саясатта ауытқудың үлкен қаупі бар, ол оның ескіруіне қарай ұлғайып, Ресей әскери базалары Үндістанның айналасындағы негізгі пункттерде орнатылғанша, бізді әрекет етпеуге мәжбүр етеді» деп жазды.⁴¹ Сондықтан, Англия мен Ресей арасындағы тікелей қақтығысқа жол бермеу үшін бейтарап мемлекеттер – Иран мен Ауғанстанның сыртқы шекараларын мойындау туралы мәселе туындады.

Атап айтқанда, «Санкт-Петербургте патша британдық елші Бьюкененмен жүргізген әңгімесінде Красноводск оккупациясы тақырыбын қозғады. Ол жаулап алу фактісін жоққа шығарды, өйткені аумақта айтарлықтай дерлік билеуші болмады, және Бьюкененге Атрек өзенінің бойындағы шекара танылатынын және Парсылардың тиісті кепілдік бергенін хабарлады».⁴² Сол 1869 жылы Ресей мен Англияның арасында келісімге қол жеткізілді, онда Ресей Ауғанстанды бейтарап аумақ деп таныды. «1869 жылдың келіссөздері екі

Үкіметті де олардың арасында жақсы қарым-қатынастарды сақтау үшін олардың Орта Азиядағы иеліктерінің тікелей жанасуының алдын алған жөн болар еді деген сенімге алып келді және екі жаққа бірдей иеліктер арасында екі держава үшін қол сұғылмаушылық міндетті болып келетін бейтарап аймақтар белгілеу ең жақсы құралды болды. Императорлық үкімет Ауғанстанның бейтарап аумағын мойындауға және оның тәуелсіздігімен сыйыспайтын елдің ісіне кез келген араласудан бас тарту міндетін өз мойнына алуға дайын екендіктерін білдірді».⁴³ Ресейдің Иран мен Ауғанстанның бейтарап мәртебесін мойындауға және олардың Солтүстік шекараларының өзгермейтіндігіне кепілдік беруге әзірлігі сөзсіз Лондон мен Санкт-Петербург мүдделерінің арасындағы ымыраның нәтижесі болды. Бұл ымыраласу Ресей үшін оған қарсылықсыз Орта Азияда орнығуға және осылайша жағдайдың дамуына байланысты одан әрі пайдалануға болатын стратегиялық позицияның артықшылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беруімен ақталды.

Сонымен қатар, мұндай келісімнің шарттары Англияға да ұтымды болды, себебі Ресейдің оңтүстік бағытта одан әрі жылжу шектерін заңды түрде ресімдеді. Тиісінше, Англия буферлік мемлекеттер шекарасында Ресейді ұстауға тырысуға сене алады. Алайда, екі ел үшін келісімге қол жеткізу ортақ қарама-қайшылықтың аяқталуын білдірмеді. Енді Иран мен Ауғанстандағы ең буферлік мемлекеттердегі шиеленіс үшін бұл жаңа мүмкіндіктер ашқан тактикалық шешім болды.

Бұл ретте Ресей жоғарыда көрсетілген бейтарап елдердің шегінен шықпаған аумақтарды, яғни қалған барлық Орта Азияны иелену құқығын өзіне қалдыра отырып, өңірдегі ықпал ету аймағын Англиямен бөлуге келісті. Шын мәнінде, мұндай ұстаным Иран мен Ауғанстан арасындағы шекара сызығы, бір жағынан, Орта Азия арасында екінші жағынан өтуі тиіс мәселе бойынша Ресей мен Британ империялары арасында кейінгі саудаласу үшін жағдай жасады. Англияның мүддесі оларды солтүстікке барынша ығыстырып, Ресейге негізгі пункттерді бермеу болды. Сондықтан ол келіссөздерді қатаң жүргізіп, іс жүзінде Ауғанстан мен Иранның солтүстік шекараларының өту жолын айқындады. Өз кезегінде, Ресей,

керісінше, оның көзқарасы тұрғысынан теңдей аумақты алуға ұмтылды, атап айтқанда, түркмендермен Ақал оазисі және Иранмен шекарадағы Мерв, сондай-ақ Бадахшанның және Ауғанстанмен солтүстік шекарадағы басқа да бірқатар аумақтардың қатыстылығы үшін тактикалық күрес жүргізді.

Шын мәнінде, Ауғанстанның солтүстік шекараларының қазіргі сызығымен өтуі сол тарихи сәтте болған ағылшындардың осы мәселедегі өткір мүдделілігінің арқасында жүзеге асқаны анық. Ресейдің оңтүстікке қарай жылжуына жол бермеу талпынысында ағылшындар Ауғанстанның мүддесін барынша тиімді қорғап тұрды. Ресей Сыртқы істер министрлігінің құжаттарында британдықтар «аталған аумақтардың (Ауғанстанға қосылуға тиіс болған – *авт.ескерт.*) шектерін солтүстікке қарай айтарлықтай кеңейтуді ұсынды».⁴⁴ 1872 жылғы 17 қазандағы лорд Грэнвиллдің лорд Лофтусқа жазған жеделхатын атап өтуге болады, онда Гиндукуштен солтүстікке қарай аумақтардың тиесілілігі туралы мәселе талқыланған. «Мен Кабул әміріне толығымен тиесілі деп танылатын аумақтар мен шекаралар туралы Ұлы мәртебелі патшайымның үкімет ұстанымын баяндаймын: 1. Бадахшан, және оған қатысты Шығыстағы Уахан ауданынан бастап Кокча өзенінің Окспен (немесе Пянджемен) қосылуына дейін. 2. Кундуз, Құлм және Балх аудандарын қамтитын Ауғандық Түркістан. 3. Ақша, Серіпұл, Меймене, Шибберджан және Андкой ішкі аудандары, соңғысы Ауғанның солтүстік-батыстағы шеткі шекаралық иелігі болады».⁴⁵ Осы дәйексөзден ағылшындар тәжіктер, өзбектер мен хазарейлер мекендеген елді мекендер, Гиндукуштан солтүстікке қарай орналасқан аумақтар пуштундық Ауғанстан мемлекетінің бір бөлігіне айналуы үшін көп күш жұмсағанын анық көруге болады. Оқырман үшін бүгінгі күні осы атаулардың көпшілігі жақсы таныс: Мазари-Шариф, Меймене, Балх, Бамиан, Бадахшан және басқалар. XX ғасырдың соңында Ауғанстандағы азаматтық соғыстың көптеген негізгі оқиғалары дәл осы жерлерде орын алды.

Жалпы 1870-ші жылдардың басында Ресей мен Англия Орта Азиядағы негізгі мәселелер бойынша келісімге келді. Уағдаластықтарға қол жеткізу халықаралық жағдайда болған өзгерістер жағдайында орын алды. Атап айтқанда, 1869 жылы

Суэц каналын пайдалану үшін ашылған. Бұл үнді отарларымен Британдық метрополия арасындағы байланысты жеңілдетеді. Бір жағынан, бұл олардың арасындағы сауда көлемін, демек, қазынаның табыстарын арттырды, бұл Англия үшін Үндістанның мәнін одан әрі арттырды. Екінші жағынан, бұл әскерлерді Үндістанға көшіруді жеңілдетті, егер мұндай қажеттілік пайда болуы мүмкін болса, бұл Лондонға сенімді сезінуге мүмкіндік берді.

Ресей өз кезегінде Германияға қарсы соғыстағы 1870 жылы Францияны жеңгеннен кейін бірден бір жақты тәртіпте оған Қырым соғысынан кейін сәтсіз жасалған Париж шартының ережелерінен бас тартты. Бір жағынан, бұл 1857 жылы Парижде қол жеткізілген келісімдердің кепілдерінің бірі ретінде Англияның алаңдаушылығын тудырды. Екінші жағынан, Англия Париж шартын бұзуына байланысты Ресейге қарсы соғысты бастауға ниеттенбеді. Алайда ол Азияда Ресеймен келісу үшін Еуропадағы кво мәртебесін өзгертуге өзінің бейресми келісімін пайдалана алды. Мысалы, Ауғанстан мен Иран шекараларының өту жолдарын талқылау кезінде одан артықшылық алу. Грэнвиллдің 1872 жылдың 17 қазанындағы жоғарыда көрсетілген хаты Ауғанстанның солтүстік шекарасы бойынша ағылшын позициясы жеткілікті сенімді болғанын және ол іс жүзінде жүзеге асырылғанын көрсетеді. Бұл Ресей Англиямен ортақ уағдаластықтарға өте мүдделі болғанын және шекаралық мәселелерде белгілі бір кемшіліктерге жол бергенін көрсетеді. Алайда, оның орнына Орта Азияның ішкі бөлігінде қалған аумақтарды алуға тырысты.

1873 жылдың маусымында Кауфманның қолбасшылығымен орыс әскерлері Хиуаны алды. Бұл жағдайда Ресейдің іс-қимылында өте түсінікті логика байқалды. Егер Санкт-Петербург пен Лондон Ауғанстан шекаралары бойынша келіссе, онда осы шекаралардан солтүстікке қарай орналасқанның барлығы қалай болса да Орта Азиядағы басым күш ретінде Ресейдің ықпал ету аймағында қалды. Сондықтан Хиуаны алу Англияда құлшыныспен қарсы алынбаса да, кейінгі 1876 жылы Қоқан хандығының аннексиясы сияқты қатаң реакция тудырмады. Ағылшындар Иран мен Ауғанстанда өз мүдделерін қорғауға ден қоюды айқын шешті. Дәл осы Орта Азиямен

Ауғанстан шекарасында кейінірек олардың Ресеймен қарым-қатынасының шиеленісуі орын алды.

*«Үлкен ойын» контекстіндегі Ауғанстан:
екінші ағылшын-ауған соғысы*

Англияға арналған істердің жағдайы Орта Азиядағы жағдай бойынша және Ауғанстанның сыртқы шекаралары бойынша Ресеймен күрделі келіссөздерді жүргізу кезінде осы елдің ішінде Лондонның ықпалына бірнеше рет қауіп төндірген елеулі күйзелістер орын алып отырғандығымен күрделенді.

Бірінші ағылшын-ауған соғысынан кейін парақорлық билеуші Дост-Мұхаммед Англияның Ауғанстанды басқаруға келісімін алды және сонымен қатар пуштун тайпалары арасында өз позициясын нығайтуға мүмкіндік беретін қомақты ақшалай дотация алды. Әлбетте, 1857 жылы прагматикалық пайымдаулардан Дост-Мұхаммед сипайлардың ауқымды көтерілісі басталған Үндістандағы күрделі жағдайды пайдаланбады. Сонымен қатар, оңтүстік-батыс шекараларындағы проблемалардың болмауы Дост-Мұхаммедке солтүстік бағытқа шоғырлануға мүмкіндік берді. 1858 жылы Талукан қаласы ауданында Дост-Мұхаммедтің немересі Абдуррахманның басқаруымен ауған әскерлері куляб, бадахшан және қатағандықтардың біріккен күштеріне соққы жасады. 1859 жылы Бұхар әмірлігімен соғыс қорытындысы бойынша Амудария өзені бойымен шекара туралы шарт жасалды. Сонымен қатар Бадахшан да ауған мемлекетінің ықпалына түсті.⁴⁶ 1863 жылы Дост-Мұхаммед оған дейін дербестікті сақтап қалған Гератты алды, ол осында қайтыс болды.

Ол қайтыс болғаннан кейін Ауғанстанда мұра үшін соғыс басталды. Бұл күресте бастапқыда өз бауырлары – Мұхаммед-Афзал-ханды, содан кейін Мұхаммед-Амин-ханды және Мұхаммед-Азам-ханды талқандаған Шер-Әли жеңіске жетті. 1866 жылы Мұхаммед-Афзал-ханның ұлы Абдуррахман-хан өзінің бауыры Мұхаммед-Азам-ханмен бірге Кабулды алды, Шер-Әли Гератқа кетті. Ауғанстанның шахы Мұхаммед-Афзал-

хан деп жарияланды, алайда ол 1867 жылы қайтыс болды. 1868 жылы Шер-Әли қайтадан Кабулға ие болды, ал 1869 жылғы қаңтарда Зурматта Абдуррахман хан мен Мұхаммед - Азамат ханды талқандады.⁴⁷ Жеңілістен кейін Абдуррахман хан Бұхараға қашты, 1870-ші жылы ол орыс әскері басып алған Самарқанда болды. Түркістандағы орыс иеліктерінде ол жергілікті биліктің қолдауын пайдалана отырып, 10 жыл өмір сүрді. Абдуррахман-хан өз өмірбаянында былай деп жазған: «Генерал-губернатор (Кауфман) маған орыс әскері Ауғанстанға шығуға дайын екенін жеткізді; бұл ретте ол менен сен де барасың ба деп сұрады? Егер орыстар өзі үшін Ауғанстанға иелік етуге ниет білдірсе, онда менің қатысуымның қандай пайдасы бар, бірақ егер олар бұл елді маған қайтарғысы келсе, онда оларға тек бұйырық беру тұр», – деп жауап берді.⁴⁸ Абдуррахман хан ұсынған оның орыс иеліктерінде болуына қатысты нұсқа өте сауатты жасалған. Ресей билігі оны Ауғанстанда саяси ойын жүргізу үшін ықтимал нұсқа ретінде қарастырғаны түсінікті. Әйтпесе оған материалдық көмек көрсетудің мағынасы болмады. Сондықтан Абдуррахман-хан бұл фактіні жоққа шығармай, өз позициясының дербестігін атап көрсетеді.

Жалпы алғанда, Ауғанстандағы өзара шиеленіскен соғыс барысында Англия билікке үміткерлердің ең мықтысы ретінде Шер-Әлиге баса назар аударды. Бұл тактикалық шешім болды, өйткені Лондон үшін Кабулдағы билікте кім болатыны маңызды емес еді. Ең бастысы, ол Британдық қарсылық пен қаржылық көмекті қабылдады. Соңғы жағдай үлкен мәнге ие болды, өйткені сыртқы қаржылық қолдау кез келген ауған үкіметі табысының маңызды бөлігі еді. Үндістандағы иеліктерді жоғалтқаннан кейін құрылымында көп тайпалар болған мемлекет үшін, әсіресе салық төлемеген пуштундық мемлекет үшін сырттан қаржыландыру алу мүмкіндігі оның тұрақты өмір сүруі үшін өте маңызды болды. Атап айтқанда, «соғыс кезінде ақша мен қару-жарақпен материалдық қолдау Шер-Әлиді 1869 жылдың наурыз айында ағылшын-үнді Үкіметімен шарт жасауға көндірді».⁴⁹ Оның үстіне, Шер-Әли негізінен Ауғанстан үшін тиімді солтүстік шекараны анықтау бойынша ағылшындардың дипломатиялық күш-жігерін бағалай алмады және қолдамай алмады.

Алайда Ресей мен Англияның арасындағы жақсы қарым-қатынас ұзаққа созылмады. Париж шартының шарттарынан бір жақты шығу Санкт-Петербургке Балкандарда белсенді саясатты жүргізуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде 1877 жылғы 27 сәуірде Түркияның кезекті орыс-түрік соғысы басталды, оның барысында түпкілікті жеңіліс шегіне болды, орыс әскерлері Константинопольға жақындады. Оған жауап ретінде 1878 жылғы 13 ақпанда Британдық флот Қара теңіз бұғазына кірді және Лондон Ресейге қарсы соғыстың басталуымен қорқыта бастады, содан кейін Санкт-Петербург Түркиямен Сан-Стефан бейбітшілігіне қол қоюға барды.

Көп ұзамай Түркиямен бейбітшілікке қол қойылғаннан кейін Ирандағы Астрабад және Ауғанстандағы Герат арқылы Үндістанға басып кіру жоспары талқыланған ресейлік әскери-саяси элита өкілдерімен II Александрдың кеңесі өтті. Ресей басшылығы орыс әскерлеріне Константинопольді алуға кедергі болатын Қара теңіз бұғаздарында Англияның әскери демаршынан әсерде болғаны сөзсіз, тиісінше жиналыс тақырыбын таңдау да осыдан болды. Әскери министр Милютин отырыста «Үндістанға орыс әскерлерінің қозғалысы ағылшынды оның аумағын қорғауға әскери күштің елеулі бөлігін жіберуге мәжбүр етеді, осылайша оның Еуропадағы қуаты әлсірейді» деп мәлімдеді.⁵⁰ 1878 жылдың 25 сәуірінде Милютин Үндістанға жорыққа дайындықты жеделдетуді талап ете отырып, Кауфманға директиваны Түркістанға жіберді. Жоспар генерал В.Троцкийдің қолбасшылығымен негізгі күштерді Бұхараға, Самарқанға және одан әрі Кабул мен Хайбер бұғазына бағыттауды көздеді. Генерал А. Абрамовтың басшылығымен қосалқы топ Самарқаннан Чирталға және одан кейін Кашмирге қарай шабуыл жасауы тиіс еді. Бұдан басқа, Кауфманға өкілетті елшілікті әмір Шер-Әлиге Кабулға жіберуге мәжбүр болды.⁵¹ Мұндай әскери операция ауғандықтардың қолдауынсыз мүмкін болмас еді. «Кауфман мен Шер-Әли арасындағы парсы тіліндегі хат жазысудың он жылға жуық – 1870 жылдың наурыз айынан бастап 1879 жылдың ақпан айына дейін, екінші ағылшын-ауған соғысы барысында Кабулды басып алғаннан кейін ағылшындар басып алған мамандарға патша үкіметінің шынайы ниетін

ашуға мүмкіндік берді. Столетов арқылы ресми Петербург оны түрік сұлтанының орнына барлық мұсылмандардың рухани басшысы деп жариялауды ұсынды – ресейлік эмиссардың айтуынша «бұл қуыршақ марионеткалар британдықтардың қолында» делінген.⁵² Шер-Әли орыс әскерлерінің Үндістанға өтуін қамтамасыз ету үшін де ақша ұсынды.

Генерал Столетовтың миссиясы үлкен әскери эскортпен 1878 жылдың 29 шілдесінде Кабулға келді. Түркістан генерал-губернаторы Кауфман Столетовтің нұсқауына сәйкес «Жоғары мәртебелінің Ауған Әмірлігіндегі миссиясының басты мақсаты әмірлікте ағылшындардың іс-әрекетіне сенімсіздік таныту және оларды Ауғанстанда орнықтыру әрекеттеріне одан әрі қарсылық көрсету болып табылады. Жоғары мәртебелі Шер-Әли ханға императорлық үкімет әрқашан Ауғанстанға Орта Азия иеліктерінің тәуелсіздігіне ағылшын саясатының қол сұғушылықтарына қарсы шабуыл ретінде қарайтынын және ол өз тарапынан әмірдің осындай қол сұғушылықтарға қарсы тұру ұмтылыстарына қолдау көрсетуге ниетін түсіндіре алады. Бейбіт уақытта бұл қолдау біздің тарапымыздың лондондық кабинетке ауғандық иеліктің тәуелсіздігін сақтау қажеттілігі туралы болды, ал біздің Англиямен қарулы қақтығыс жағдайында біз бұл қолдауды іс жүзінде көрсете аламыз».⁵³

Бұдан басқа, Столетов 9 тамызда Шер-Әлимен Ресей империясы мен Ауғанстанның арасындағы конвенция жобасын құрады, ол 11 баптан тұрды. Конвенцияның ең қызықты тармағы бесінші тармақ болды. «Егер де Ауғанстанға кез келген шет ел қарулы күшпен кіріп, аумағын басып алатын болса, құдай сақтасын, онда Ауғанстанның әмірі патшалық үкіметтен қарулы көмек сұрап, жүгінеді, патшалық үкімет, өз кезегінде, бейбітшілік кеңестер мен сенімдердің жәрдемімен оларға келіп түскен сұранысты кері қайтармай, Ресей мен Ауғанстан арасындағы достық қарым-қатынасты ескере отырып, қарулы көмек көрсетеді. Сол кезде, егер де соғыс жағдайы орын алып жатса, онда бүкіл әлемді жаратушы құдайға сыйына отырып, Ауғанстан мен Ресейдің достығы аясында, патшалық Ресей үкіметінің қарулы көмегі аясында, жеңістер мен шапқыншылықтардың көмегімен ауған әмірінің билігіне бұрындары жаулап алу арқылы басқа мемлекеттің

аумағына енген ауғандық аумақтарды қайтара алады».⁵⁴ Ресей-Ауған конвенциясы жобасының бұл тармағы Санкт-Петербург Ауғанстанның әміріне әскери көмек ұсынумен ғана емес, сонымен қатар басқа мемлекет басып алған жерлерді қайтаруға уәде беруімен қызықты. Бұл жағдайда Англия және Британдық Үндістанның солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан аумақ көзделіп отыр.

Түркістандағы әскери дайындық аясында Столетов миссиясына үлкен мән берілді. Шер-Әлимен келісусіз барлық операцияның еш маңыздылығы болмады, сондықтан Столетовте өте маңызды өкілеттілік болды. Ресейде ең батыл іс-әрекеттер жоспары болғаны анық. Сондықтан Шер-Әли әскери қолдауға және аумақты қайтаруға ашық уәде берді. Демек, жоспар Британдық Үндістан аумағының тереңінен шабуыл операцияларын көздеді. 1978 жылдың 11 тамызында Столетов Кабулдан шығып, Ауған Елшілігімен Ташкентке аттанды. 9 қыркүйек Столетов Ливадияға императорлық аулаға бағыттауға бұйрық алды. 27 қазанда Әскери министр Милютин генерал-губернатор Кауфманға хат жолдап, онда ауған мәселесі бойынша Ресейдің саясатындағы өзгерістерді түсіндірді. Хатта Ресей императоры Александр II қатысқан кеңестің нәтижелері туралы хабарланды. «Ауғанстанның біздің шекаралардан алыстығын назарға ала отырып, жақын арада Түркістанға ашық араласу үшін күш салу мүмкін еместігін, Ауғанстандағы маңызды әскери экспедицияларды дайындау үшін қажетті орасан зор ақшалай шығыстарды, сондай-ақ Үндістандағы ағылшындарға қарсы көтеріліске әмірдің Жүз жылдық генералы үмітін бөлісетін, онда істің басқа да айналымын және мүмкіндігін жоққа шығармайтын ықтималдықтар ғана бар, ақырында, Еуропадағы біздің нақты қиындықтарымыз – кеңес бізге Англияға тікелей баруға болмайды деген қорытындыға келді».⁵⁵ Бұл шешім Шер-Әлимен тығыз байланыс орнату, Түркістандағы әскерлердің шоғырлануы және ресейлік әскери шешуші позицияны қоса алғанда, ұзақ дайындыққа қарамастан қабылданды.

Соңғылардың позициясы 1876 жылы генерал-губернатор Кауфманның атына жазған хатында анық көрсетілген. «Англия соғысын жариялай отырып, Түркістан өзінің ұтымды

көзқарасынан бас тартып, өзін Ресейдің ең қымбат мүдделеріне құрбан етуге міндетті. Біз Үндістандағы ағылшындарға қарсылығымызды көрсетуге бел буып, тәуекелге баруымызды сәтті болған жағдайда бейбіт салдарлармен салыстыруға болмайды».⁵⁶ Кауфман 23 қазанда Милютинге былай деп жазды: «Мен істі былайша түсінемін: біз тек ауғандықтармен достықта болғанда ғана Англияға қауіп төндіре аламыз. Әйтпесе, Үндістан бізге қол жетімсіз; мен оны Шер-Әли бізбен дос болуға ғана емес, тіпті біздің протекторатымызды сұрауға дайын екенмін деп санадым. Бұл протекторат өте тартымды екенін мойындаймын – онымен бірге біз бәрін жасай аламыз және мұнда жеткілікті күш-жігерді, кем дегенде екі дивизиялы жаяу әскер арқылы Англияны иелене аламыз. Әрине, күштің қолдауынсыз протектораттың пайдалы маңызы жоқ және бірінші қолайлы жағдайда бізді ымыраластырады және өзі ыдырайды. Мен бір нәрседен ғана қорқамын: егер, Ауғанстанның Англияның ықпалына бағынуы осы жерде орындалса болса, онда біз Орта Азияда қол жеткізілген сенімділікті жоғалтып, осы жерде қоршаған халықтар мен үкіметтердің бізге деген сенімін жоғалтамыз».⁵⁷ Бірақ Ресейдегі орталық билік әлі де Ауғанстандағы кез келген әскери операцияның салдары болатын Англиямен толық масштабты соғысқа дайын емес еді. Оны өткізу үшін ресейлік басшылық шешім қабылдаған жоқ.

Ресей саясатында болған өзгерістердің құрбандардың бірі ауғандық әмір Шер-Әли болды. Ол Британдық Үндістаннан ақша көмекқаржысын алғанына қарамастан, Англиямен қарым-қатынасы өте күрделі болды. 1876 жылы ағылшындар стратегиялық маңызды Болан өткелінде орналасқан Кветтаны алды. «Әмір (Шер-Әли. – *авт.ескерт.*), бәлкім, Кветтаны алуды ағылшындардың Қандағарға шабуылының алғашқы қадамы деп түсінген. 1877 жылы қаңтарда Пешаурда өткен ағылшын-ауған конференциясы нәтижесіз аяқталды; Гератқа ағылшын резидентін тағайындау туралы қандай да бір келісім жасау мүмкін болмады».⁵⁸ Шын мәнінде Шер-Әли Англияға Ресейді қарсы қоюға және олардың арасында қайшылықтар жасауға әрекет жасады. Ресей оларға ауыртпалықты ағылшын ықпалының пәрменді баламасы ретінде қарастырды. Сондықтан да Кабулдағы миссияда Столетовтың пайда болуы

және әсіресе Түркістанда әскери дайындықтар Ауған әмірі Ресейдің Англияға қарсы белсенді іс-қимылының басталуына белгі ретінде қабылдаған шығар. Алайда оның Ресейге қойған ұтымдылығы жеңіліс тапты.

Столетов өз миссиясымен әлі де болса Кабулда болған кезде Санкт-Петербуркте әскери операцияны бұруға шешім қабылдады. Осылайша, 1878 жылдың шілде айының ортасында Самарқантан 45 шақырым жерде Джам қалашығында жиналған пунктте 9 мың 600 жаяу әскер және 3 мың 560 кавалерист жиналды, бірақ 1 тамызда әскер өз гарнизондарына қайтуға бұйрық алды.⁵⁹ Әскери операциядан бас тартудың негізгі себебі әдетте 1878 жылдың шілде айында Берлиндегі конгресте орыс-түрік бейбітшілігіне қол қою болып табылды. Сол уақытта Е. Сергеев әскерлердің жетіспеуімен, сенімді коммуникация желілерінің болмауымен қатар «операцияны үзудің басты факторлары Англияның теріс реакциясынан қауіптенуі және Ауғанстанның әмірімен қандай да бір уағдаластықтардың сенімділігіне күмән болды» деп ойлады.⁶⁰ Дегенмен, Шер-Әли, керісінше, өте батыл болды, атап айтқанда, Үндістанның вице-королі Лорд Литтонмен жіберілген ағылшын миссиясын қабылдаудан бас тартты. Әрине, ол Ресейдің Англияға қарсы қолдауына, соның ішінде әскери қолдауға сенді. Сонымен қатар, ол Ташкентке Ауғанстанды Ресейдің қамқорлығына алу туралы өтінішімен және Кабулдағы ағылшынды Кауфманның рұқсатынсыз қабылдамайтынын мәлімдеу елші жіберді.⁶¹ 1878 жылғы 21 тамызда Шер-Әли және Столетов келісімге қол қойды, соған сәйкес Ресей Ауғанстанға шетелдік державаның тарапынан шабуылға ұшыраған жағдайда әскери көмек көрсетуге міндеттелді.⁶² Бұл келісім Шер-Әлидің Англиямен қарым-қатынасындағы одан арғы саясатын анықтауда маңызды рөл атқарды.

Алайда, Шер-Әлидің дайындығына қарамастан, Ресейде Англиямен қақтығысты болдырмау туралы шешім қабылдады. «Мұның бәрі Петербург өзінің әлеуетті одақтасы – Ауған әмірінің Үндістанға марштың сәтсіз әрекетінен кейін тағдырына тастағанын білдіреді».⁶³ Әскери министр Милютин 1878 жылдың қарашасында екінші ағылшын-ауған соғысы басталғаннан кейін бірден жазылған Кауфманға жазған хатында Ауғанстанға көмек көрсету туралы оның табанды өтініштеріне

жауап ретінде: «Біздің Англиямен қақтығысымыз біз үшін өте қолайсыз жағдайларда үлкен және табанды соғысқа әкеп соқтырар еді. Ауған Әмірінің қолдауы Ұлыбританиямен сөзсіз үзіліс кезінде мүмкін болар еді. Осы жылдың басында соғысқа дайындалғанда біз осылай ойладық. Қазір біздің тарапымыздан кез келген белсенді әрекеттер туралы сөз бола алмайды».⁶⁴ Орта Азиядағы Ресей генералитеті үшін, оның жарқын өкілдері Кауфман мен Столетов болды, Англияның әскеріне қарсы тұру идеяларынан бас тарту оңай емес еді. Дәл осы Ташкенттегі жергілікті билік Шер-Әлидің Англиядағы қарсыластарына ресейлік көмек көрсетуге үмітін қолдаған шығар.

Сол уақытта Англияның өзі үшін Ауғанстандағы әсердің жоғалуы және оның Ресейдің қамқорлығына өту перспективасы Үндістандағы оның иеліктерінің қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндірді. Бұл жерде мәселе Лондонның стратегиялық маңызды буферлік аумақты жоғалтқаны ғана емес, сонымен қатар Ресей империясының әскери күштерінің және Британдық Үндістанның шекараларына тікелей жақын орналасқан көптеген пуштун тайпаларының қосылуының аса қажетсіз перспективасына байланысты болды. Бұл Британдық мүдделер үшін өте жағымсыз салдар болуы мүмкін. Әрине, мұндай жағдайда Англия әлсіздік көрсете алмады. Сонымен қатар, ағылшындар Ресейдің Ауған ісіне араласпайтынына да толық сенімді болған жоқ және Шер-Әлидің табандылығы Санкт-Петербургпен құпия келісімдермен байланысты болуы мүмкін деп болжаған шығар. Себебі олар үшін мәселенің бағасы өте үлкен болғандықтан, олар ең шешуші шараларға барды. 1878 жылдың 2 қарашасында ағылшындар Шер-Әлиге Кабулдағы Британдық миссияны қабылдаудан бас тартқаны үшін, сондай-ақ Ауғанстандағы тұрақты миссияны орналастырғаны үшін кешірім талап ететін ультиматумды ұсынды. Ауған әмірі бас тартып, нәтижесінде Лондон екінші ағылшын-ауған соғысын бастады.

Үндістандағы британдықтардың иеліктері Ауғанстаннан сикх мемлекетін бөліп алған бірінші ағылшын-ауған соғысына қарағанда, екінші соғыс басталар алдында ағылшын әскерлері Кабулға тікелей жолды Хайбер асуы арқылы пайдалана алды. Ауған әскері өте маңызды тайпалық жасақ туралы айтпағанның

өзінде, ресми түрде 50 мыңға дейін солдаттар мен офицерлерді есептесе де, қарсылық көрсеткен жоқ. Атап айтқанда, Столетов миссиясының құрамына кірген ресейлік полковник Гродеков ауған әскерін жаяу әскердің 50-60 батальонына (30-35 мың солдат), кавалерия 20 полкіне (8 мың) және 200 қаруға бағалады.⁶⁵ Дегенмен, қорғаныстық соғыстарды жүргізуге мүмкіндік беретін жердің өте әсерлі күші мен таулы сипатына қарамастан, Шер-Әли Кабулдан кетті және орыс миссиясынан кейін солтүстікке, Мазари-Шарифке бет алды, онда 1879 жылдың 9 ақпанында қайтыс болды, қайтыс болар алдында ауған мәселесі бойынша халықаралық конференцияны өткізу үшін Петербургке баруға ниет білдірді.⁶⁶ Шын мәнінде, Шер-Әлидің Ресей тарапы ұсынған көмектен бас тартуы оның тағдырында өз рөлін атқарды.

Алайда, Ресейде Ауған ішкі саясатына қатысу үшін тағы бір салмақты дәлел қалды. Оның Түркістан аумағында бақылауда Шер-Әлидің жиені Абдуррахман-хан болды. Шер-Әли қайтыс болғаннан кейін пайда болған билік вакуумында ол Ауғанстан билеушісінің орнына ең ықтимал кандидаттардың бірі болды. Алайда, Ресей билігі Шер-Әлимен болған жағдайды айқын жеңгеннен кейін және Англиямен қақтығысқа белсенді қатысудан бас тартқаннан кейін жаңа үміткерге ашық қолдау көрсетуге бел буған жоқ. Абдуррахман-ханның айтуынша, «көптеген талқылаулардан кейін мен орыс үкіметінен өз еліме оралуға рұқсат алдым».⁶⁷ Бұл ретте губернатор Кауфман Абдуррахман-хан шетелге қашып кеткені туралы Петербургке жеделхат жолдады.⁶⁸ Абдуррахман-хан Ресей билігінің рұқсатынсыз кете алмайтыны түсінікті еді.

Оның үстіне, ол жалғыз кетіп қалды, жолда Ауғанстаннан адамдарды жинап, азын-аулақ қару алды. Кез келген жағдайда кетіп қалу кейбір ұйымдастыруды талап етті. Бұл қашып кетуге ұқсамады. Бірақ Ресей билігін де түсінуге болады. Шер-Әлимен болған оқиғадан және Англиямен соғыс бастауды бас тартқаннан кейін оларға Ауғанстанда жаңа үміткердің пайда болуына ықпал ете отырып, оған ашық дұшпандық қарым-қатынасты көрсетуге болмайтыны түсінікті болды. Мүмкін, Кауфманның хаты ағылшындардың Ресейдің атына айыптауын алдын алу мақсатында жазылған болар.

Ромодиннің пікірінше, «жаңа үміткердің саяси сахнаға шығуына ықпал ете отырып, патшалық билік, егер Абдуррахман-ханға тек Оңтүстік Түркістанда ғана бекітілуге рұқсат берсе, онда ол тәуелсіз иелік жасайды, ал егер ол бүкіл Ауғанстанның әмірі болған жағдайда, оны өзінің достық көршісін жасауға үміттенді».⁶⁹ Алайда, Абдуррахман-ханға ашық қолдау көрсетуде бас тартылған сияқты. Абдуррахман-ханнан «жол шығындарына орыстар қанша ақша берді» деп сұрағанда, ол былай деп жауап берген: «орыстар маған елге оралуға рұқсат бере отырып, үлкен ықыластарын көрсетті: одан артық маған ештеңе қажет емес».⁷⁰ Сонымен қатар, ауған әмірі оның оралуын Ресей қаржыландырмағанын атап өтті. Ол Англиямен ең тығыз қарым-қатынасты қолдаған кезеңде өмірбаян жазғанын ескерумен, бұған таң қалуға болмайды. Оның үстіне ол өзінің тәуелсіздігін атап өту керек еді, өйткені оның Ауғанстандағы билікке келуі қандай да бір сыртқы қолдаудың нәтижесі емес, оның жеке күш-жігерінің нәтижесі ретінде көрінеді. Алайда, Абдуррахман-хан Ауғанстанда болған алғашқы кезеңде ұсыныстар үшін ашық болды және ешқандай нұсқаларды жоққа шығармады. Бірақ, Кауфманның хаты бар оқиға оның қолын босатқаны анық. 1879 жылы 30 қарашада Абдуррахман-хан Ташкенттен кетіп, 1880-ші жылдардың басында ол 1860-шы жылдары орын алған Ауған Түркістанын алды.

Ауғанстандағы оқиғалар да қарқынды дамыды. Шер-Әли әмір қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Мұхаммед Якуб хан болды. Ол 1879 жылғы 26 мамырда ағылшын тілінде тең құқылы Гандамак бейбіт келісім-шартқа қол қойды, соған сәйкес ел сыртқы саясатты дербес жүргізуге құқығын жоғалтқан. Сол жылдың 3 қыркүйегінде Кабулда көтеріліс болды, оның барысында британдық миссияның басшысы Луи Каваньяри өлтірілді. 12 қазанда генерал Фредерик Робертстің британдық әскері Кабулды алды, 28 қазанда Мұхаммед Якуб-хан тақтан тайды және Үндістанға жіберілді.⁷¹ Болған оқиғалардың қорытындысы бойынша ағылшындарда әрекет етудің нұсқалары көп болған жоқ. Оның үстіне Ауғанстанды басып алу олардан тым көп шығын талап етті, ал жағдай тұтастай алғанда өте тұрақсыз болды. Тағы да, алғашқы

ағылшын-ауған соғысы сияқты, осы елде пуштундық және басқа да тайпалардың үлкен санының болу факторы әсер етті. Сонымен қатар, Лондон мен Калькутта Орта Азиядағы Ресейдің әскери белсенділігін бақылап отырған шығар. Атап айтқанда, 1879 жылғы 8-10 қыркүйекте Кабулдағы көтерілістен кейін бір аптадан кейін генерал Ломакиннің қолбасшылығымен Ресей әскерлері Ақал оазисіне басып кірді, онда түркмен тайпасының ағысымен Геок-тепе ауылының шайқасынан кейін шегінуге мәжбүр болды.⁷² Орыс әскерлерінің Ақалға шабуылы, әрине, Англияда елеулі алаңдаушылық тудыруы керек еді.

Ақал Мерв пен Гератқа дейін өте жақын орналасқан. Ауғанстандағы хаосты ескере отырып, соғыс кезінде және мұнда заңды билік болмаған кезде Герат осал жағдайда болды. Ағылшындар Қандағарды бақылауына алғанымен, олардың Герат жағына қарай әрі қарай жылжуы бір жағынан Ауғанстандағы дұшпандық жағдайда британ әскерлерінің коммуникациясын қамтамасыз ету проблемасын тудырғанымен, екінші жағынан Орта Азиядағы Ресей және ағылшын әскерлерінің позицияларын қауіпті жақындату жағдайын туғызды. Соңғы жағдай өте маңызды болды, өйткені ол буферлік аумақтардың барлық жүйесін бұзды.

Сонымен қатар, 1880 жылдың көктемінде Ауғанстан аудандарында Гиндукуштен солтүстікке қарай Абдуррахман-хан бекіді, ол билеуші отбасынан шыққан ең ықпалды саясаткер және билікке нақты үміткер болды. Оның үстіне, оны пуштунның оңтүстігінде де қолдады. 1880 жылдың 23 ақпанында Абдуррахман-хан «Гильзайлық және момандық тайпалар арасында өте ықпалды Мулла Дин Мұхаммед, Саид Мушк-и Алан ахунд, сондай-ақ генерал Хайдар-хан мен Гулям Мұхаммед -хан» деген лақап атпен танымал болған.⁷³ Бұл Абдуррахман-хан Ресей аумағынан келіп, бастапқыда онымен байланыста болғанын ескере отырып, Англия үшін қиындықтар туғызды. Файзабад бекеттеріне ең болмағанда, өзінің алғашқы үндеуінде ресейлік иеліктерден қайтып оралғаннан кейін ол антианглиялық позициялардан әрекет етті. «Мен елге оны ағылшынның қолынан босату үшін келдім».⁷⁴ Әрине, бұл ағылшын билігінде алаңдаушылық тудырмауы мүмкін емес еді.

Бұл жағдайда ағылшындар үшін ең қысқа мерзімде елдегі істің жағдайын дербес бақылауға және сонымен бірге 1873 жылы Англия мен Ресейдің келісімдерімен анықталған Солтүстік шекараларды қамтамасыз етуге қабілетті жауапты Үкімет болу үшін Ауғанстанның буферлік мәртебесін қалпына келтіру маңызды болды. Нәтижесінде олар Ресей мүддесімен байланысты болғанына қарамастан, Абдуррахман-ханмен келісуді жөн көрді.

1880 жылдың 20 шілдесінде оны Ауғанстанның әмірі деп таныды, Кабулға бақылау жасауды, қару және жыл сайынғы көмекқаржы берді. Жаңа Әмірдің орнына басқа мемлекеттермен өз бетінше қарым-қатынас жасау құқығынан айыруға және Хайберді қоса алғанда, бірқатар аумақтарды беруге келісті.⁷⁵ Билікті жаңа әмірге берер алдында әмір мен ағылшындар арасында келіссөздер өтіп, белгілі бір уағдаластықтарға қол жеткізілді.

Сонымен қатар, ағылшындар үшін Абдуррахман-ханның Ауғанстанда ресейлік саясатты жүргізбеуі маңызды еді. Осы мақсатта олар, бір жағынан, Ресейді ескере отырып, үшінші елдермен дербес дипломатиялық қарым-қатынас жасау құқығын шектеді. Екінші жағынан, Абдуррахман-ханға елеулі қаржылық дотациялар берілді. Кейінірек 1883 жылы Үндістанның вице-королі маркиз Рипон ауған әміршісіне былай деп жазды: «Мен жеке өзім Ұлы мәртебеліге жылына 12 лег (1.200.000 рупий) көлемінде жәрдемақы ұсынуды шештім. Бұл қаражат Сізге ай сайын төленіп, Сіздің әскеріңізге төлеуге және Сіздің солтүстік-батыс шекараңызды қорғауға арналады».⁷⁶ Шер-Әли басқармасының басында Ауғанстандағы мемлекеттің табысы шамамен 10 млн. рупийді құрағанын есепке ала отырып,⁷⁷ 1883 жылғы қосымша дотация мен 1880 жылғы келісімдерде көзделген әдеттегі көмекқаржыларға, әрине, Ауған қазынасы кірісінің қомақты бөлігін құрады. Бұл ретте Ауғанстандағы салықтардың едәуір бөлігі заттай түрде, қандай да бір өнімдермен немесе қызметтермен жиналғанын ескеру қажет. Тиісінше, Англия тарапынан қолма-қол ақша төлемдерінің мәні мемлекеттік қазына үшін үлкен маңыздылыққа ие болды.

Бұл жағдайда Ресей он жылға жуық Ресей аумағында қуғынға ұшыраған және теориялық жағынан оның

өкілдерімен тығыз байланыста болуы тиіс Абдуррахман-хан картасын ойнай алмауы маңызды мәселе болып табылады. Сонымен қатар, Ромодиннің жоғарыда айтылған пікірін ескере отырып, осы фигураны Ауған саяси сахнасына енгізу арқылы Санкт-Петербург пен Ташкент екінші ағылшын-ауған соғысы кезінде Ауғанстанда орын алған саяси хаос жағдайын өз пайдасына пайдалануға тырысты. Алайда, Абдуррахман-хан ағылшындармен келісім жасауды талап етті, тіпті ол дербес сыртқы саясаттан бас тартуға мәжбүр болды. Оның ағылшындарға мөлшерлеме жасау шешімі екі мән-жайға негізделеді.

Біріншіден, Ресей көмек беруден бас тартқан Шер-Әлидің оқиғасы Абдуррахман-ханға терең әсер етті. Әсіресе ағылшындар көрсеткен батыл және олардың әскери мүмкіндіктерін көрсету аясында. Екіншіден, ағылшындар үлкен қаржы ресурстарына ие болды. Сонымен қатар, қаражат бөлу туралы шешімді Ауған бағытында саясатты жүргізудің барлық тактикалық сұрақтары сияқты Калькутта Британдық Үндістан үкіметі қабылдады. Сонымен қатар Ташкенттегі билік үшін аймақтағы Ресей саясатының маңызды мәселелерін қабылдау Санкт-Петербургпен алдын ала келісуді талап етті. Әсіресе, бұл қаражат бөлу мәселесіне қатысты болды. Бұл бір жағынан, Түркістандағы Ресей билігінің Британдық Үндістан үкіметінен айырмашылығы, колонияны пайдаланудан түскен жергілікті табыстың айтарлықтай көздері болмағандығымен байланысты болды. Түркістанда ресейлік қатысу метрополиядан елеулі дотацияларды талап етті. Басқа жағынан алып қарағанда, Ресей империясында шешім қабылдауды орталықтандыру деңгейі Британ Империясына қарағанда, сөзсіз жоғары болды.

Абдуррахман-хан Англияның әскери және қаржылық мүмкіндіктері Ресейге қарағанда жоғары және бұрын ағылшындар көрсеткен батыл іс-қимылдарға дайындық дәрежесі туралы жақсы түсінді. Сонымен қатар, ауған мемлекетінің өзі сыртқы қаржыландырудың тұрақты көздеріне, оның ішінде пуштун тайпаларымен қарым-қатынас құру қажеттілігінің болуын ескере отырып, мұқтаж болды. Ауған әміршісі өз ұстанымын айқындады. «Мен Ресей аумағында болған кезімдегі маған орыстардың көрсеткен

достығын ешқашан ұмытпаймын. Бірақ бұның барлығына қарамастан мен екі себеппен ағылшындармен дос болуға міндеттімін: біріншіден, мен олармен келісім жасасқандықтан, екіншіден, бұл маған өте қолайлы және менің мүдделеріме сай келгендіктен».⁷⁸

Абдуррахман-хан өз басқаруының басынан бастап күрделі қиындықтарға тап болды. Ол Ауғанстанның әмірі болып билік еткеннен кейін бар-жоғы бір аптадан кейін 27 шілдеде, оның билікке тікелей бәсекелесі Шер-Әлидің ұлы, Мұхаммед Аюб-хан, Қандағарға жақын, Майванд тұсында генерал Берроуздың ағылшын жасағына жеңіліс әкелді. Бұл оқиға жаңа ғана ағылшындармен келісімге келген Абдуррахман-ханды өте қиын жағдайға қалдырды. Ал, ағылшындарды жеңген Аюб-хан патриоттық көңіл-күйдегі Ауған қоғамының көз алдында теориялық жағынан тиімді жағдайға ие болды.

Дегенмен, бұл оқиға бұрын ағылшындардың Абдуррахман-ханмен қол жеткізілген келісіміне әсер еткен жоқ. Генерал Робертс Аюб-ханды талқандады, ол жеңілістен кейін Гератқа шегінді, содан кейін ағылшын әскерлері Ауғанстаннан шығарылды. Алайда, Абдуррахман-хан өз билігін заңдастыру үшін Аюб-ханмен елдегі билікке өзінің басты бәсекелестік мәселесін шешуі тиіс екені түсінікті болды. 1881 жылғы 21 сәуірде ағылшындар Қандағарды Абдуррахман-ханға тапсырды. Алайда сол жылдың жазында оның әскері Гиришке қарсы Аюб-ханнан жеңіліске ұшырады. Бұл ретте әскердің бір бөлігі жеңімпаз жаққа көшті. Жағдай қиын болды, бұл әмірдің жеке араласуын талап етті. 1881 жылдың күзінде Абдуррахман-хан Қандағарға жорыққа шығып, Аюб-хан әскерін жеңіліске ұшыратты. Бір мезгілде оның адамдары Гератты басып алды.

Нәтижесінде жаңа әмір өзінің тікелей бәсекелесінен басым түсіп, елдегі өз билігін нығайтты. Қақтығыс негізінен пуштун тайпалары қоныстанған елдің оңтүстігінде орын алуына байланысты елдегі билікке үміткерлердің бірі қолдау көрсететін жағдайлар маңызды мәнге ие болды. Аюб-хан Майвандтың жеңісімен танымал болса да, Абдуррахман-хан керісінше Англиямен келісім жасады, алайда соңғысының мүмкіншілігі әлі де жоғары болды. Оның ағылшындардан көмекқаржы түрінде алынған қомақты ақшалай қаражатына

ие болғаны да өз рөлін атқарды. Ұзаққа созылған соғыс елде бұл тайпалардың көп бөлігі жағынан адалдықты сатып алу үшін өте маңызды дәлел болды. Атап айтқанда, оның өмірбаянында Қандағарға жорыққа теки мен аңдардан 10 мың жауынгер қатысқандығы көрсетіледі.⁷⁹ Бұл кландар Гильзай тайпасына тиесілі, оның жауынгерлері, мысалы, Майвандтағы шайқаста үлкен рөл атқарды. Гильзайдың сайып келгенде бәсекелесі Аюб-ханды емес, Абдуррахман-ханды қолдауы жаңа ауған әмірінің үлкен қаржылық мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін, ол өз кезегінде Англияның тарапынан қолдауға байланысты болды.

Осылайша, екінші ағылшын-ауған соғысы Англияға айқын дивидендтер әкелді. Ең маңыздысы Ауғанстанның сыртқы саясатты өз бетінше жүргізу құқығын жоғалтқаны, ал бұл белгілі бір дәрежеде Шер-Әлимен оқиғаны қайталауда ағылшын мүдделеріне кепілдік берді. Англияға тәуелді Ауғанстан мемлекетінің өзінің жаңа мәртебесінде буферлік мемлекеттің рөлін толық көлемде атқара алды және Үндістанға қарай бағыт бойынша Ресейдің ілгерілеуіне кедергі жасай алды.

Ауғанстандағы Англиямен геосаяси қарсыластықтың осы раундында Ресей жалпы жеңіліске ұшырағанына қарамастан, Орта Азия аймағында оның айтарлықтай мүмкіндіктері болды. 1881 жылдың қаңтарында Ресей әскері генерал Скобелев шабуылымен Геок-тепті басып алды, түркмен тайпасының жасағын талқандап, осылайша стратегиялық маңызды Ақал оазисін алды. Бұл туралы ресейлік билік тиісті ресми мәлімдеме жасады: «Бетпақ далада тәртіп пен қауіпсіздік орнату үшін біз Орта Азия қарақшы халқына қатысты жалғыз ғана мүмкін болатын құрал – олардың елдерін түпкілікті жұмыспен қамтамасыз ету қажеттігіне көз жеткіздік».⁸⁰ 1884 жылдың ақпанында Геок-тептегі олардың қарсыластарының жеңілуінен әсер еткен, Ресейдің билігін мойындаған, теке тайпасының түркмендері мекендеген Мерв қосылды.

Мервтің сабағы Азиядағы ресейлік иеліктерді Гератқа жақындатты, ол Англиямен дәстүрлі түрде Үндістанға жақын маңда орналасқан басты және стратегиялық маңызды тармақ ретінде қаралған. Бұл ретте ағылшындардың өздері осы аймақта белсенді саясат жүргізу мүмкіндіктерімен шектелді.

Осы уақытта олардың назары Суданға аударылды, онда 1883 жылдың қарашасында ағылшын генералы Хикстың басшылығымен Мысыр әскерлері өзін жариялаған махди Мұхаммед Ахмадтың басшылығымен шыққан көтерілісшілерін талқандады.⁸¹ Дегенмен 1884 жылдың жазында, көп ұзамай Ресейге Мерв қосылғаннан кейін, ауған әскерлері Кушкиден алыс емес Пенде оазисін алды. Бұдан басқа, ауғандықтар бұрын ресми түрде Бұхара Әміріне бағынатын Уахан, Шұғылан және Рохан припамир князьдерінің аумағына кірді. Ауған күштерінің солтүстікке қарай ілгерілеуі және олардың Пенде мен припамир князьдіктеріне бақылау орнатуы оларды Ресейдің басып алуына кедергі жасау мақсатымен жасалды. Шын мәнінде, бұл Үндістанды қорғау жөніндегі Британ стратегиясының бір бөлігі болып көрінді, ол өзінің бақылауындағы Ауғанстан мемлекетінің шекарасын солтүстікке қарай барынша жылжытуды көздеді. Нәтижесінде Ауғанстан Ресеймен мүдделердің геосаяси күресінде Англия жағында ойнады. Бұл Ресеймен тікелей әскери қақтығысқа әкелді.

1884 жылдың шілдесінде Ауған және Ресей аумақтарын шектеу бойынша екі жақты шекара комиссиясы құрылды. 1885 жылғы наурызда Пендеде әскери қақтығыс болды, онда ауғандықтар ресей әскерінен жеңіліс тапты. Әрине, оқиғаның нұсқалары бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленді. Атап айтқанда, Сыртқы істер министрі (статс-хатшы) Гирс Англиядағы ресейлік елші кеңесші Стаалға хат жазды: «Біздің әскерлеріміз ауғандықтардың ұстанымдарына тек соңғылардың тарапынан туындаған, әдепсіз іс-әрекеттердің салдарынан ғана шабуыл жасады».⁸² Тегерандағы ағылшын елшісі Сыртқы істер министрі Лорд Грэнвиллға «ауғандықтар қақтығысты болдырмау үшін қолдарынан келгеннің барлығын жасады, және тек екі ай бойы үздіксіз табанды шыдамдылығы мен ұстамдылығының арқасында бейбітшілік осылай ұзақ сақталды» деп хабарлаған сол кезде.⁸³ Пендедегі әскери қақтығыс Англия мен Ресейді қайтадан соғыс шегіне қойды.

Ағылшын Премьер-министрі Гладстон 11 млн. фунт несие талап етті және әкімшілік пен әскери министрлікке жұмылуға дайындалуға өкім берді. Үндістанның Вице-королі

Дофферин Ауған әмірі Абдуррахман-ханмен әңгімелескенде Пенде маңындағы оқиғадан кейін көп ұзамай «Ресейдің Ауғанстанға келешекте жасайтын кез келген шабуылы ағылшындармен casus belle ретінде қабылданатынын, және соғысқа дайындық басталғанын мәлімдеді.⁸⁴ Ауғанстанға 1.000.000 рупий, 20 000 мылтық және 12 қару берілді. Жауап ретінде 1885 жылғы 8 сәуірде Абдуррахман-хан былай деп мәлімдеді: «Ағылшын үкіметі маған кез келген сыртқы жауды тойтаруға көмектесетінін жариялағандықтан, әділ болғанда, Ауғанстанның Англиямен байланысын одан әрі күшейтуді және жауларға иін тіресе қарсылық көрсетуді жөн санаймын».⁸⁵ Ресей әскери министрі П. Ванновский 1885 жылғы 27 сәуірде 85 әскери министрлікке Каспий әскери флотилиясының соттарымен Ортаазиялық әскери іс-қимыл театрына қосымша қарулы күштерді тасымалдау мүмкіндігі туралы сұраныспен жүгінді.⁸⁶ Алайда, нәтижесінде тараптар стратегиялық шешімі жоқ ашық әскери қақтығысқа шығуға бармады. Сондықтан 1885 жылдың күзінде Пенде бойынша уағдаластыққа қол жеткізілді, ол нәтижесінде Ресейге көшті, ал сол кездегі маңызды Гератқа қарай Зульфикарлық өткел Ауғанстанда қалды. «Азиядағы Ресей мен Англия арасындағы 1880-ші жылдардың ортасында қалыптасқан тепе-теңдік *Үлкен ойынның* стратегиялық тұйығы болды».⁸⁷ Сонымен қатар Гераттан солтүстікке қарай ауданда ауған шекарасын орнатуда ұстанымдарды келісу Ресей мен Англия арасындағы қарсыластықтың өткір фазасының аяқталуын білдірді.

Ресей Орта Азиядағы барлық «иесіз» аумақтарды алды және егер Англияның сателлиті болмаса да, онда оған тәуелді буферлік аумақтың функциясын орындайтын Ауғанстан мемлекетінің шекарасына шықты. 1886 жылы Ресей Англияның Ауғанстанмен қарым-қатынасына өте ұқсас Бұхарамен шарт жасады, ол ресейлік саяси агенттіктің орналасуын қарастырды. Бұл ретте әмір Абдұл-Ахад басқа мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасты қолдамауға міндеттенді.⁸⁸ Яғни Бұхар әмірлігі Ресей мен Англияның мүдделері арасындағы Азиядағы тағы бір буферлік аумақ жағдайында болды. Қарсылас мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар тепе-теңдікке енді.

Абдуррахман-хан билігі кезіндегі Ауғанстан

Пендедегі қақтығыстан кейін және Ресей мен Англияның арасындағы қарым-қатынастарды кезекті реттеуден кейін Солтүстік шекараларда Ауғанстан үшін сыртқы саяси белсенділік кезеңі аяқталды. 1887 жылы Лондон және Санкт-Петербург Солтүстік Ауған шекарасының өту сызығын түпкілікті анықтады. Абдуррахман-хан ішкі саясатқа баса назар аударар алды.

Ең басты қиындық XIX ғасырдың аяғында бастапқы Дуррани державасының шарттарына сәйкес келген ауған мемлекетінің ұйымдастыру принциптерін қайта қарау қажеттілігі болды. Бұрынғы құрылым сыртқы экспансияға бағдарланған мемлекеттің әскери қуатын қолдауға толық бағытталған. Ауғанстан мемлекетінің әскери ұйымының негізін пуштун тайпалары құруына байланысты, тиісінше олар салық салуға ұшырамаған, тайпалар облыстары іс жүзінде автономды аумақтық құрылымдарды құрады, көп жағдайда орталық биліктің бақылауында болмады. Сонымен қатар, мемлекет олардың адалдығын қолдауға айырбас ретінде тайпалардың пайдасына ақшалай төлемдерді қамтамасыз етуі тиіс еді.

Дурранилік держава солтүстік-батыс Үндістанды бақылаған және оны пайдаланудан айтарлықтай табыс алған кезде Кабулдағы билікте үлкен проблемалар болған жоқ. Алайда, Үнді иеліктерінің жоғалуы мемлекеттің қаржылық қиындықтарының пайда болуына және садозай әулетінің құлдырауына алып келген қалған иеліктерден түскен табыстар үшін өзара күресудің басталуына әкеп соқты. Шығыс пуштун тайпаларының бір бөлігі Кабулмен байланысты жоғалтты, ол осылайша тайпалық адалдықты қолдауға сөзсіз шығындарды қысқартты.

Бұл жағдайда Ауғанстанды орталықтандыру факторларының бірі Дост-Мұхаммед кезінде бірінші ағылшын-ауған соғысының қорытындысы бойынша келісілген тұрақты ағылшын көмекқаржысы болды. Алынған қаражат Ауғанстанда қалған барлық аумақтарды (Кабул, Қандағар, Жалалабат) біріктірумен қатар, оған қажетті шығындарды қамтамасыз етуге, оның ішінде тайпалық ымыраға келуді қолдауға да мүмкіндік берді.

Дост-Мұхаммед сондай-ақ Гиндукуштен солтүстікке қарай аумақта сыртқы экспансияны аша алды. Бірақ мемлекет құрылымында ештеңе өзгерген жоқ.

Бұрынғысынша халықтың басым бөлігін салық төлемеген және мемлекеттен қосымша қаржыландыруды талап еткен пуштун тайпалары құрады. Бұл дегеніміз, мемлекетте, кем дегенде, халықтың жартысын әскери тап өкілдері құрайғанмен бірдей болды. Орталық, таулы Ауғанстанның ресурстары мемлекет қажеттілігі үшін жетіспеді. Оның үстіне, Дост-Мұхаммедтің өлімінен кейін оның ұлдары арасында өзара күрес көп жағдайда елде көптеген дербес тайпалардың болуына байланысты мүмкін болды, олардың әрқайсысы таққа өз үміткерін қойып, бұдан айтарлықтай дивиденттер алуға үміттенді.

Шер-Әлидің билікке келуі мемлекеттегі қатынастар жүйесін өзгерткен жоқ. Жаңа әмір орталық институттарды, атап айтқанда, әскерді күшейтуге тырысты, бірақ онда қарым-қатынастардың бұрынғы жүйесін сақтау үшін және жаңа орталықтандырылған мемлекеттің құрылысы үшін бір уақытта жеткілікті қаражат болған жоқ. Оның Англиядан Ресейге сыртқы саяси бағдарын өзгертуге талпынысы күрделі тұйық жағдайдан шығу жолын табуға талпыныспен байланысты болды деп болжауға болады. Үндістанға қатысты өз ниеттерін жасырмай, Ресеймен теориялық одақ Ауғанстанға қаражат беріп қана қоймай, Үндістандағы соғыс үшін пуштун жасақтарын пайдалануға ықпал ете алды. Үндістанға ресейлік әскерлердің басып кіруі мүмкін деген ақпарат қана Шер-Әлидің Англиямен байланысты үзуіне әкелуі мүмкін. Бай Үндістанға сыртқы экспансия идеясы өте тартымды болар еді.

Екінші ағылшын-ауған соғысы кезінде ағылшындар Ауғанстанға басып кірген кезде Шер-Әли солтүстікке қашуды көздегені белгілі жағдай. Ауған әскері әлі де болса әлсіз болды, ал тайпалар жеңіліс болары айқын жағдайда соғысқысы келмеді. Сондай-ақ, оларды ағылшындардың сатып алу мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды. Кез келген жағдайда соғыстың бастапқы кезеңінде пуштун тайпалары соғыспады.

Абдурахман-хан өз басқаруының бас кезінде Шер-Әли бастан өткізген жағдайға тап болды. Оның алдында орталық

билікті күшейту міндеті тұрды. Бірақ оның ресурстары Шер-Элидегі сияқты аз болды, және оған сенімді қызмет атқару үшін тайпаларға төлеуге тура келді. Сондықтан ағылшын көмекқаржылары (1,2 млн. рупий) мәселені ішінара ғана шешті. Шын мәнінде, Абдурахман-ханның жалғыз жолы – мемлекеттің табысын арттыру болды. Мұны тек халықты қанаудан қайтарымды арттыру және қысқарту, шартты түрде салалық емес шығыстар есебінен ғана жасауға болады. Әрине, бұл міндетті пуштун тайпалары есебінен шешуге болады, егер бір жағынан оларға төлемдерді қысқарту, екінші жағынан оларға тұрақты салық салу жүйесін таратар болса. Өйткені, ауған билігі дәстүрлі бағынушы халықты пайдалануды күшейтуге сенім артқаны екіталай, сондай-ақ Англия тарапынан қаржыландыруды елеулі арттыруға сене алмады.

Айта кететіні, XIX ғасырдың ішінде пуштун тайпаларының жағдайында да өзгерістер болды. Бір жағынан, олар меншікке, атап айтқанда жер меншігіне иелене бастады. Екінші жағынан, пуштундар біртіндеп қалалар мен ауылдық жерлерде тұрды. Олар ішінара седентеризациялау үдерісін бастан өткізді (көшпенділердің жерге орнығуы). Алайда тайпалар өзінің тайпалық ұқсастығын сақтап қалды. Бұған көп жағдайда ауған мемлекетінің құрылымындағы олардың сақталған артықшылықты мәртебесі ықпал етті. Мысалы, Дурранилік державаның ерте кезеңдерінде, Қандағар әлі де астана болып, оны салу кезінде «Дуррани тайпасының әрбір руы (нурзайлар, ачакзайлар, ализайлар, попользайлар, алкозайлар, баракзайлар және т.б.) жеке тұрақ салып, сол жерге қоныстанды. Юсуфзайлар, момандтар, хаттактар, гильзайлар және басқа да ауған тайпалары үшін ерекше кварталдар салынды».⁸⁹ Шын мәнінде, саяси мәртебе тайпалардың мемлекеттегі ерекше жағдайын қамтамасыз етті. Бірақ бұл мемлекет үшін үлкен проблемалар тудырды, өйткені бұл іс жүзінде тәуелсіз мәртебе оларға тиесілі меншікке де таралды, бұл мемлекеттің ауқымында салық салынатын базаны автоматты түрде қысқартты. Тиісінше, мемлекеттің өз билігін Ауғанстан үшін ұзақ ағылшын-ресейлік бәсекелестік барысында анықталған аумақ ауқымында нығайту үшін мүмкіндіктері жеткіліксіз болды.

Демек, күн тәртібіндегі мәселе мемлекет құру үдерістері туралы болды, өйткені 1880 жылдары Орталық үкімет Ауғанстан ішіндегі көптеген аумақтар мен жекелеген тайпаларды бақылаған жоқ. Барлық этникалық топтарды бір тұтас байланыстырған жалғыз ғана Ауған әмірлерінің әлсіз орталық билігі болды. 1880-ші жылдары пуштундар негізінен Абдуррахман-ханның бақылауындағы аумақтардың оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарын мекендеді. Елдің қалған бөлігінде олар тек қана бюрократия мен әскери элитаның өкілдері болды. «Қалалардағы ауғандықтар негізінен тайпалар мен оның жанындағылардан, сондай-ақ рухани және әскери адамдардан құралды».⁹⁰ 1876 жылы Шер-Әли жанында жүргізілген Кабул халқының бірінші санағының нәтижелері өте айқын болды. Қалада «103 мың кабулдықтар, 12 мың тәжіктер, 9 мың пуштундар (Дуррани, гильзайлар, сафилер), 4 мың үндістер, 3 мың кашмирлер өмір сүрді».⁹¹ Кабулдықтар деп саудамен, қолөнермен айналысқан даритілді қала тұрғындарын атады.

Белгілі бір жерге, көбінесе қандай да бір қалаға тиесілілігі бойынша бірегейлендіру жалпы Шығыс пен Орталық Азияға тән үрдіс болды. Осыдан Гераттың даритілді тұрғындарына деген гераттықтардың қатысы, Лағман провинциясының даритілді тұрғындарына Лағмандықтардың қатысы ұқсас мысалдар келтіруге болады. Алайда, Кабулмен болған жағдайда дәл сондай даритілді тәжіктердің жеке топқа бөлінуі көзге түседі. Қазіргі уақытта тәжіктерді бірегейлендіру кабулдықтар мен гераттықтар арасында да таралған. Бірақ ХІХ ғасырдың соңында кабулдықтарды тәжіктерден ажыратуға мүмкіндік беретін бірегейлендіруде өзіндік ерекшеліктер болғаны анық.

Ең алдымен, бұл ерекшелік тәжіктер деп Панджшерлік сияқты тау алқаптарынан шыққан даритілді халықты атағанымен байланысты болды. Алқап тұрғындары Кабулдық және гераттық қала тұрғындарынан, әлеуметтік ұйымның әртүрлі формасымен ерекшеленді және тиісінше әртүрлі бірегейленеді. Айырмашылық салық салу мәселесінде де болды. Кабулдықтар мен гераттықтар, жалпы алғанда Азиядағы отырықшы халық сияқты, табынды сословияға қатысты болды. Қол жетімділігі қиын аудандарда тұрған

даритілді таулықтар, әсіресе өзара соғысулар кезеңдерінде, көбінесе мемлекеттік пайдалану жүйесінен тыс қалып отырды. Бұл жерде олар салық төлемеген және әдетте әскери тектік функциясын орындайтын көшпелі тайпаларға жақын болды. Этникалық шығу тегіне қарамастан, таулықтар отырықшы халыққа қарағанда әскери қызметке бейімделген болды. Саманидтер құлағаннан кейін, мұнда Иранды империялық мемлекеттілік құрылған аймақтағы жалғыз жағдай Орталық Ауғанстан аумағындағы Гур ауданынан келген таулықтарға сүйенген гуридтердің қызметімен байланысты болды. Бұл маңызды анықтама, біз оған кейінірек ораламыз.

Бірақ Кабулдағы 1876 жылдың халық санағы нәтижесіндегі ең бастысы саяси басым пуштундар оның халқының 7%-дан кемін құрады. Осыған ұқсас жағдай Гератта болды, оның гарнизонында Кабул мен Қандағардан пуштундар қызмет етті, бақылаушылар жергілікті гераттықтар жауынгершілік қасиеттен жұрдай болғанын атап өтті.⁹² Абдуррахман-хан басқаруының басында пуштундар тек Ауғанстанның солтүстігінде, Гиндукушта ғана болған. Сонымен қатар, ауған билігі Ауғанстанның орталық таулы аудандарын, хазарейлер мен чараймақтар қоныстанған елді мекендерді нашар бақылап отырды. Сондай-ақ Кабулға Кафиристан атымен белгілі таулы аудандар да бағынбаған, оның тұрғындары (кафирлер) мұсылман емес және бұрынғы діни табынушылықтарды ұстанған. Яғни, Ауғанстан шекарасының шегінде орналасқан аумақ халқының көп бөлігі Кабулға мүлдем бағынбады, немесе оған ресми түрде ғана тәуелді болды.

Осыған сәйкес Абдуррахман-ханның алдында мемлекеттік құрылыс үдерісін бастау, елдегі орталық билікті нығайту міндеті тұрды. Ол өзінің өмірбаянында былай деп жазды: «Түркістан және хазарей бектері, гильзай көсемдері – бәрі өз әмірінен күшті болды, және олар өз иелігінде болған кезде әмір елде әділдікті құра алмады».⁹³ Сәйкесінше, Абдуррахман-хан тек Ауған Түркістанының немесе хазарейлердің тұрғындары арасында мемлекет билігін нығайтып қана қоймай, ел билігін нығайтуы тиіс еді. Ол сондай-ақ орталықтандырылған мемлекет үшін пуштун тайпаларының шектен тыс дербестігін еңсеруі қажет болды.

Абдуррахман-хан мемлекетті басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған бірқатар реформалар жүргізді. Пошта қызметі құрылды, орталықтандырылған басқару аппараты күшейтілді, 1897 жылы барлық ішкі кедендік кедергілер жойылды. Бірақ басты реформалар пуштун тайпаларына қатысты жүргізілді. 1880 жылдардың ортасында Абдуррахман-хан салық салуды енгізді. Атап айтқанда, тайпаларды ақшалай қаражаттандыру алынып, суармалы жерлердегі егіннің үшінші бөлігіне салық енгізілді. Сондай-ақ көптеген діни қайраткерлерге тұрақты ақшалай қаражаттандыру алынып тасталды.⁹⁵ «Абдуррахман-хан қазынаға барлық вакуфтарды тартып алды, соның салдарынан көптеген дін өкілдері Бұхар Әмірлігіне қашып кетті». Сонымен қатар, орталық билік болмаған жылдары жиналған салықтар бойынша барлық бересілерді жинау туралы бұйрық берілді.⁹⁷ Әрине, барлық осы шаралар айтарлықтай наразылық тудыруы тиіс еді.

Сайып келгенде, бұл пуштун тайпалары арасындағы көтерілістер сериясына әкелді, олардың ең үлкені гильзай көтерілісі болды. Гильзайлар Ауғанстанның халқы саны бойынша ең ірі тайпасы болған. Олар Абдуррахман-хан тиесілі дуррани тайпасының тарихи бәсекелесі болды. Айта кетерлігі, гильзайларды қолдау оның Аюб-ханмен билік үшін күрескен кезде Абдуррахман-ханның жеңіске жетуінде үлкен рөл атқарды. Олар саяси элитада кеңінен таралған болатын. Атап айтқанда, Ауғанстанның әскери министрі гильзайлардан шыққан Темір-шах болды. Алайда, бұл жерде тайпалық ынтымақтастық деңгейі үлкен рөл атқарды. Сондықтан гильзайлар көтерілісі басталғанда, ол жаппай сипатқа ие болды, соның салдарынан Абдуррахман-хан гильзайлық көшбасшылар арасында бірқатар тұтқындау жүргізді.

Көтеріліс бастамашыларының бірі болған діни беделділерге қатысты Абдуррахман-хан былай деп жазды: «Мен олардың қастандықтарына тойтарыс берген кезде, олар маған мазасыздық жасай бастады, өздері де тиесілі сенімсіз және дәрежесіз гильзайлар тұрғындарына өз әсерін пайдалана бастады».⁹⁸ Көтеріліс 1886 жылы Қандағарда құрылған, дурраниден жасақталған батальонға гильзайлардың шабуылынан басталды. 1887 жылы хотаки, андра, тараки

гильзай тайпалары көтеріліске шықты. 1888 жылы пуштундық оңтүстікте көтеріліс басылды. «Қазынаның пайдасына лохани, хароти, андари (гильзай тайпасының) тайпаларының жерлері тәркіленген».⁹⁹ Осылайша, Абдуррахман-хан мемлекеттік билікті орталықтандыруға ең маңызды қадам жасады.

Сонымен қатар, Абдуррахман-хан өз халқының басым бөлігін басқа этностық топ өкілдері құрағанын, және, осы тұрғыда пуштундар мемлекеттің негізгі тірегі болып табылатынын түсінді. Пуштун тайпалары аумағында салық салудың таралуы биліктің орталықтандырылуын нығайтуда алғашқы қадам жасауға мүмкіндік беретін тактикалық шешім болды. Келесі қадам мемлекеттік институттарды – орталықтандырылған армияны, салықтарды жинау және оларды бөлу жүйесін және басқаларды құрумен байланысты болды, бұл мемлекет әулеттің жеке иелігі болып табылатын тұжырымдамадан бас тартуға сөзсіз алып келді. Осыдан, әмір Ауғанстандағы басым этникалық топ ретіндегі барлық пуштундардың өкілі, ал олар өз кезегінде оның тірегі болып табылатыны туралы идея да алыс емес.

Сондықтан Ауған мемлекеті үшін пуштундарға қатысты саясат айқындаушы болады. Тиісінше, ол Британдық Үндістан аумағында болған пуштундарға да назар аударады, бұл нәтижесінде Англиямен мүдделердің қақтығысына әкеледі. Бұл жерде XIX ғасырдың басында Кабулдағы билік пен Шығыс пуштун тайпалары арасындағы байланыстың Дуррани мемлекеті Үндістанда өз иеліктерін жоғалтқаннан кейін айтарлықтай әлсіреткенін еске салу маңызды. Батыс аумақтарынан қалған табыстар тек батыс пуштун тайпаларының бір бөлігінің адалдығын қамтамасыз ету үшін жеткілікті болды. Алайда, Ауғанстанда мемлекеттік Құрылыс және мемлекеттік институттарды қалыптастыру үдерістері басталғаннан кейін Ауған әмірі өзін барлық пуштундардың көшбасшысы ретінде қабылдады. «Ауғанстанның әміріне айналған Аюб-хан өзін Шығыс пуштундарының рухани және зайырлы көсемі, ал олардың барлық аумағын Ауған падишаларының дәстүрлі иеленуі деп жариялады».¹⁰⁰ Ауғанстанның билігі тарапынан мұндай мәселе Англия үшін ең маңызды проблеманы құрғаны анық.

Сүлеймен тауларының ауданын қоса алғанда, Үнді өзенінің батыс жағалауындағы жалпы ауданы 120 мың шаршы шақырым аумақты алып жатқан Шығыс пуштун тайпалары Пенджабтағы сикх мемлекетін жаулап алған сәттен бастап ағылшындардың бақылауына өтті. 1861 жылы Үндінің оң жақ жағасы бойынша елді мекендер оларды тікелей басқаруды жүзеге асырған Пенджабтың Әкімшілік кеңесінің билігінен шығып, төрт округке бөлінген. Округтерді Пешауарда және Дарисмаил-ханда штаб-пәтерлері бар екі ағылшын комиссары басқарды. Округтар тахсилдар басқарған тайпалардың маликтері, хандары және сардарлары болып табылған тахсилдарға бөлінді.¹⁰¹ Соңғылары толығымен немесе ішінара салықтан босатылды, оларға ақшалай жалақы төленді. Бұрынғы моғолдар, сикхтар, Нәдіршах, дуррани әмірлері берген жәгірлер ірі жер иеленушілердің жеке меншігі деп танылды. Сонымен қатар ормандар, жайылымдар, бос жерлер, жер қойнауы қорлары мемлекеттік меншік болып танылды. Барлық жер қорына салықтар салынды.¹⁰² Жазықтықтағы пуштундар осылайша отырықшы мемлекет аясындағы қатынастардың әдеттегі жүйесіне енгізілді, олар едәуір дәрежеде егіншілер-салық төлеушілер қатарына көшті.

Алайда, таулық пуштун тайпаларымен жалпы қарым-қатынастар шарттық негізде құрылды. Олардың ағылшын ықпалынан тәуелсіздік деңгейі жазықтықтағы пуштундарға қарағанда айтарлықтай жоғары болды. Ағылшындар олармен жолдарды қорғау бойынша келісімдер жасады. Оның ішінде африди тайпаларына жылына 87 540 рупи, шинвари тайпаларына 9 960 рупий төледі.¹⁰³ Екінші ағылшын-ауған соғысы аяқталғаннан кейін, Ауғанстанға жақын орналасқан таулы аудандар британдықтардың қызығушылығына ие болды. Мәселе Ауғанстанмен шекараға жақын стратегиялық маңызды аумақтарды тікелей бақылау мүмкіндігіне ие болу болды. Қолжетімділігі қиын жерде тұрған таулы пуштун тайпалары өте дербес халық болып саналатын. Тиісінше, 1880 жылдардың соңында ағылшындар оларға қатысты белсенді шабуыл саясатын жүргізуге ұмтылды.

1889-1890 жылдары ағылшындар Зхоб алқабында және Гомал өткелінде уәзірлер тайпасына қарсы, сондай-ақ таулы

юсуфзайларға қарсы соғыс жүргізген. 1890-1891 жылдары Курраммен шекарадағы орақзайларға қарсы, 1893 жылы Куррамдағы тури тайпасына қарсы соғысты.¹⁰⁴ Дегенмен, бұл соғыстар тым көп күш-жігерді талап етіп, ағылшындарға айтарлықтай қаражат жұмсауға мәжбүрледі. Сонымен қатар, дәл осы сәтте Ауғанстан Шығыс пуштундарына қатысты өзінің белсенді саясатын жүргізіп келеді. 1890 жылы Абдуррахман-хан Баджаура пуштундарына көмектесу үшін Жалалабатта әскер жинады. 1892 жылдың жазына қарай бүкіл Уәзірістан Абдуррахман-ханның бақылауына өтіп, мұнда оның шенеуніктері орналасты. 1892 жылы Хайбер қаласында африди тайпасының көтерілісі болды. Барлық оқиғалар нәтижесінде Ауғанстан мен Англия арасындағы қатынастар күрт нашарлады.

Жауап ретінде Британиялық Үндістан үкіметі Абдуррахман-ханға жыл сайынғы көмекқаржы төлеуді тоқтатты, қару-жарақ пен металл шығаруға тыйым салды.¹⁰⁵ Дегенмен шиеленіс қарулы қақтығысқа дейін жетпеді. Ауған билігі Британдық қолдауға деген тәуелділік деңгейін толық түсінді. Сонымен қатар, Абдуррахман-хан ағылшындардың тікелей әскери қақтығысы жағдайында оған тек олармен ғана емес, сондай-ақ пуштун тайпалары, әсіресе гильзайлармен, сондай-ақ діни беделділер жағынан ішкі оппозициямен де, оның билікті орталықтандыру саясатына көңілі толмайтындардың барлығымен де іс жүргізуге тура келетіндігі туралы жақсы түсінді. Оның үстіне Британдық Үндістанда оның ескі бәсекелесі Мұхаммед Аюб-хан болды.

Ауғанстан мен Англияның арасындағы ұзақ пікірталастардан кейін 1893 жылдың 12 желтоқсанында Кабулда Ауғанстан мен Британдық Үндістан арасындағы аумақтарды шектеу туралы шарттың қол қоюына әкелген уағдаластықтарға қол жеткізілді. Пікірталас барысында Абдуррахман-хан 1893 жылы ағылшындарға былай жазған: «Егер сіздер менің ұлтқа және дініме тиесілі осы шекаралық тайпаларды тартып алсаңыз, онда сіз менің бодандарымның алдында менің беделімді түсіресіз және мені әлсіз қыласыз, ал менің әлсіздігім сіздің үкіметіңіз үшін тиімсіз». Бұл мәселе ауғандық әмір позициясының жалпы әлсіздігін атап өтті. Ол 50%-ға, яғни 1,2-ден 1,8 млн. рупиге дейін ұлғайтылған көмекқаржыны алып, ағылшын талаптарымен

келісуге мәжбүр болды. Бұдан басқа, Уахан дәлізінде жатқан жерлер әмірдің иеліктері деп танылды. Басқаша айтқанда, ені 19-дан 300 км-ге дейін созылған, Ресейлік Түркістан мен Британдық Үндістанды бөліп жатқан таулы жердің тар жолағы түрінде буферлік аумақ құрылды.¹⁰⁸ Ағылшындар Кабулымен шартқа қол қоюмен бір уақытта пуштун таулы тайпаларын қоныстандыру мәселесінде өз іс-қимылдарының тактикасын өзгертті. 1892 жылдан бастап пуштундық тайпалы жасақтардан шекара полициясын құру үдерісі басталды. Милиция бір тайпаның мүшелерінен құрылып, тек соның аумағында қызмет атқарды. Бұл ретте британдық Үндістан үкіметі милицияға жалақы төлеп, жабдықтармен қамтамасыз етті. Мысалы, Хайберде афридиден екі батальон, Уәзірістанда уәзірден 2897 жауынгер, Куррамда тури тайпасынан 900 жауынгер құрылды.¹⁰⁹ Бұл таулы аудандарда әскер санын қысқартуға мүмкіндік берді. Таулы пуштун тайпаларының көтерілістері мерзімді жүріп тұрса да, олармен қарым-қатынастың басты қағидасы Британдық отарлық империяның құлауына дейін өзгеріссіз қалды.

1893 жылы қол қойылған келісімдердің нәтижесінде Ауғанстанның Британ Индиясымен шекаралары анықталды. Қазіргі уақытта бұл шекара Ауғанстан мен Пәкістанды бөліп жатыр. Келісім-шартқа қол қойған Британдық шенеунік Мортимер Дюрандтың аты бойынша ол Дюранд сызығы деп аталды және қазіргі уақытқа дейін ауған және Пәкістан үкіметтері арасындағы өткір пікірталастардың мәні болып табылады. Англия 1880-ші жылдары Солтүстік Ауған шекараларының өту желісі бойынша Ресеймен уағдаластыққа қол жеткізді. Ауғанстанның батысындағы шекаралар, сондай-ақ, Британ жәрдемдесуімен өткізілді. Нәтижесінде Ауғанстанды мемлекеттік дамыту Лондон мен Санкт-Петербургте белгіленген логикаға сәйкес жүріп өтті.

Ауғанстан үшін сыртқы мемлекеттік шекаралар анықталды, оның ішінде ол мемлекеттік құрылыс үдерістерін игеріп, оларды аяқтауға тиісті болды. Тиісінше елдің мемлекеттік даму идеологиясы өзгерді. Ағылшындар Британдық Үндістан құрамында Дюранд сызығынан тыс қалған пуштун аумақтарының едәуір бөлігінен Ауғанстанды жасанды кесіп

тастады. Оның орнына, негізінен сол ағылшындардың арқасында Ауғанстан елдің солтүстігінде орналасқан, пуштундық емес көптеген этникалық топтар мекендеген елді мекендерін алды. Нәтижесінде Ауғанстан пуштун «тайпалы» мемлекеті барлық пуштундар үшін мемлекет ретінде этникалық мемлекеттің қалыптасуы бағытында дами алмады және мемлекеттік құрылыстың барлық энергиясын солтүстік және орталық аумақтардың халқын ауған мемлекетінің құрамына бағындыруға және бейімдеуге бағыттауы тиіс еді. Геосаяси мағынада Кабул саясатының негізгі векторы оңтүстіктен солтүстікке ауыстырылды. Нәтижесінде бұл пуштундық мәселенің пайда болуына себепкер болды, дегенмен бұл XIX ғасырдың екінші жартысында Ұлыбритания алдында тұрған тактикалық тапсырма – Британдық Үндістанның қауіпсіздігін қамтамасыз етуді шешуге мүмкіндік берді.

Ауғанстанның үкіметі XIX ғасырдың соңында оның құрамындағы ресей-ағылшын келісімдерінің арқасында пайда болған барлық аумақтарды жаулап алу және оларды бекіту үшін күш-жігерді шоғырландырды. Елдің орталық және солтүстік бөліктерінің кейбір провинциялары тек XIX ғасырдың соңында, ағылшын-ресейлік келісімдерге қол қойылғаннан кейін Ауғанстанға түпкілікті қосылды. Осы жаулап алу нәтижесінде солтүстік және орталық Ауғанстанның этникалық картасы айтарлықтай өзгерді.

Біріншіден, мемлекет Ауғанстанға бөлінген аумақтың ішінде, атап айтқанда Хазаржат пен Кафиристанда жаулап алу соғыстарын жүргізді. Осылайша, Кабулдың солтүстік-батысына қарай орналасқан Хазаржат 1893 жылы, ал Кафиристан 1896 жылы түпкілікті басып алынды.¹¹¹ Екіншіден, Кабул пуштундарды қайта басып алынған жерлерге, сондай-ақ олар бұрын тұрмаған Ауғанстан аумағына мысалы, Гиндукуштің солтүстігіне көшіруді ынталандырады. Абдуррахман-хан «Кафиристанда ауған жауынгерлері мен ауғандық әскери тайпаларын көп қоныстандырдым» деп көрсеткен.¹¹² Жер Британдық Үндістан аумағынан қоныс аударған пуштундарға да берілді. «1902 жылы Британдық Үндістанның солтүстік-батыс шекаралық провинциясынан какар тайпасының пуштундарды Ауғанстан әмірі Хабибулла-ханмен таулы

Хазарджатта қоныстандырылды.¹¹³ Жалпы, ХІХ ғасырдың ішінде орталық және Солтүстік Ауғанстандағы хазарейлер бақылайтын аумақтар пуштундар тарапынан көрсетілген қысым нәтижесінде 150 мың шаршы шақырымнан 100 мыңға кеміді.¹¹⁴ ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жалпы алғанда этникалық пуштундардың 62 мың отбасы Ауғандық Түркістанға қоныс аударды.¹¹⁵ 1907 жылы Ауғанстанның солтүстігінде 11 мың дуррани-пуштундар отбасы және басқа пуштун тайпаларынан 9 мың отбасы тұрды.¹¹⁶ Пуштундарды солтүстікке көшіру сол уақыт кезеңінде Ауғанстанның мемлекеттік құрылысы саясатының маңызды бағыты болды. Бір жағынан, бұл елдің солтүстігіндегі азшық ұлттылықтарды бақылауға мүмкіндік берді, екінші жағынан солтүстікке қоныс аударған пуштундар достық емес ортада бола отырып, елдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы пуштун тайпаларына қарағанда, тұтастай алғанда, Ауғанстан мемлекетіне адалдықтың анағұрлым үлкен дәрежесін көрсетті.

Сонымен қатар, Ауғанстанның барлық аумағы бойынша пуштундардың ауқымды орын ауыстыруы олардың елдің оңтүстігіндегі дәстүрлі тұру аймақтарында біртіндеп отырықшылыққа үйренуі (седентеризация) үдерісімен қатар бұрынғы тайпалық ынтымақтастықтың ішінара бұзылуына ықпал етті. Оның маңызы пуштундардың отырықшы өмірге көшуіне және олардың салық төлеуден иммунитеттен айырылуына байланысты төмендеді. Рейснер «баяу және біртіндеп отырықшылыққа бейімделу көшпелі және отырықшы халық арасындағы туыстық байланыстардың бұзылуына ықпал етті, олардың тайпалық ұйымын әлсіретті» деп атап көрсеткен болатын. Абдуррахман-хан басқармасының маңызды қорытындыларының бірі Ауғанстанның екі негізгі пуштун тайпасының – дуррани мен гильзайлардың дербес мәнінің төмендеуі болды.

Үлкен ойынның соңғы аккордтары

Егер Пенде оазисінде болған оқиғадан кейін көп ұзамай қалған үлкен ойынға оралсақ, онда ол бірте-бірте өзінің

логикалық аяқталуына жақын болды. Ең алдымен, Англия мен Ресей арасында Ауғанстанға солтүстік және оңтүстік бағандардағы аумақтарды бөлу аяқталып, ал оларды игеру қызып жатты. Сондықтан әрі қарай тек екі нұсқа – тікелей қарулы қақтығыс немесе тараптар күштерінің тұрақсыз тепе-теңдігі болуы мүмкін.

Англия мен Ресей Ауғанстанның солтүстік шекарасының басым бөлігін Орта Азиямен өту мәселесі бойынша уағдаластыққа қол жеткізгендіктен, үлкен ойынның соңғы аккордтары Памир ауданындағы аумақтың бөлінбеген учаскесімен байланысты болды. Бұл тау алқабы арқылы Кашмир бағытында теориялық түрде қарулы құрылымдар өте алды, бұған Ағылшындар Үндістанға соққы беру мүмкіндігі ретінде қарады. Нәтижесінде 1880-ші жылдардың соңында – 1890-ші жылдардың басында Памир ауданына британдық және ресейлік экспедициялар жол тартты.

1885-1886 жылдары полковник У. Локкарттың экспедициясы Памир-Үнді шекарасындағы алқапты зерттеді. Тағы бір британдық зерттеуші Ней Илайэс Шығыс Түркістаннан Памир арқылы Үндістанға бағыт-бағдарды зерттеді. 1889 жылы Памирге капитан Б. Громбчевскийдің ресейлік экспедициясы бағытталды, мұнда ол капитан Янгхазбендтың тағы бір ағылшын экспедициясымен кездесті. Басқа да ресейлік саяхатшылар, атап айтқанда Потанин мен Грум-Гржимайло 1890-ші жылдары Памир ауданына сапар жасады. Ресейде әскери ведомствода Ресей Памирді басып алуы керек деп ойлаған. Белгілі бір «штаб-капитан Скерский Үкіметке екі басты себептерге байланысты облысты аннексиялауды ұсынды: біріншіден, Бадахшанға қауіп төндіру арқылы ауған-британдық қарулы күштерді оны қорғауға мәжбүрлеу және екіншіден, орыс-ағылшын қақтығысы орын алған жағдайда Ауғанстанды Британдық Үндістаннан бөліп алу».¹¹⁸ Памирде 1891 жылдың жазында полковник М. Ионов басқарған орыс отряды Янгхазбендтың басшылығындағы британдық экспедицияны күшпен алып, оларды алып жатқан аумақтардан кетуге мәжбүр еткен оқиға болды.¹¹⁹ Бұл даулы аумақтарға байланысты Англия мен Ресей арасындағы қатынастардың кезекті шиеленісуіне әкелді. Бұл жолы келісімге 1895 жылдың

11 наурызында қол жеткізілді, Ресей және Англия Памирде шекараның өту мәселесі бойынша ноталармен алмасып, Ауғанстанның солтүстік шекарасын түпкілікті анықтады.

Англия мен Ресей арасындағы қарым-қатынас тағы бір рет ағылшын-бурлық соғыс кезінде сынаққа ұшырады, ол Британдық Империяның әскери күштерінің барынша кернеуін талап етті. 1901 жылы Абдурахман-хан қайтыс болды. Британ империясының қиындықтарынан айқын көрінген «Кабул тағына ие болған және Түркістанның патша билігімен көтермелеген, қайтыс болған әмірдің ұлы, Хабибулла-хан әкесінің ағылшындармен бұрынғы келісімдерінен құтылуға шешім қабылдады».¹²⁰ Дегенмен, британдықтар өз кезегінде Хабибулла-ханға қысым көрсетті, келіссөздер орыс-жапон соғысындағы Ресей сәтсіздіктері Ауған әмірінің позициясына әсер еткенге дейін жеткілікті түрде ұзақ жүрді. 1905 жылдың 21 наурызы Хабибулла-хан мен Англияның арасында бұрынғы уағдаластықтарды растаған жаңа келісімге қол қойылды, соның ішінде Британдық Үндістанның үкіметі тарапынан ақшалай көмекқаржыларды төлеу де болды.

Орыс-жапон соғысындағы Ресейдің жеңілуі әлемдегі геосаяси үдерістердегі жаһандық өзгерістерге ықпал етті. Бір жағынан, бұл соғыс Ресей империясын одан әрі кеңейту саясатына шек қойды. Екінші жағынан, 1905 жылы Ресейде басталған бірінші орыс революциясы елдің ішінде жинақталған проблемалар кезінде экстенсивті сыртқы экспансияның жалғастыру қаупін көрсетті. Үшінші жағынан, жеңіліс Ресейдің негізгі әлемдік державалардан техникалық артта қалуы проблемасын айқындады және осы артта қалуды еңсеру мақсатында жедел жаңғыртуды өткізу міндетін күн тәртібіне қойды.

Ресейдің соңғы проблемасын шешу үшін тек сырттан ғана тартуға болатын ауқымды инвестициялар қажет болды. Бұл ретте барлық әлемдік державалар арасынан Санкт-Петербург тек Англия мен Франция тарапынан ғана қаржыландыруға сене алады. Дәл осы екі ел ресейлік жаңғыртуға жәрдемдесу үшін айтарлықтай қаржылық және техникалық мүмкіндіктерге ие болды. Бұл жерде олардың маңызды отаршылдық иелігіне ие болуы маңызды рөл атқарды. Англиядан және

Франциядан айырмашылығы, әскери өнеркәсіпті қоса алғанда, өз өнеркәсібін белсенді дамытқан Германияның еркін ресурстары, оның ішінде бай отарлары болмады.

Сонымен қатар Англия мен Франция Германияның әскери қуаты күшейуінен үрейленді. Себебі, Германия сол қуатты колонияларды басып алуға да бағыттай алар еді. Еуропада Берлинге қарсы тұруды, Лондон мен Парижге Санкт-Петербургтің қолдауы арқылы қол жеткізу қажет болды. Мүдделер ортақтығы ақырында Англия, Франция және Ресей арасында тығыз қарым-қатынас орнатуға әкелді. Аталған үш елдің мүдделерін жақындастырудың салдарының бірі Азияда олардың арасындағы қарама-қайшылықты аяқтағаннан кейін Англия мен Ресейдің уағдаластықтарына қол жеткізу болды. 1907 жылдың 31 тамызы Санкт-Петербуркте Тибет, Парсы және Ауғанстан бойынша келісімдерге қол қойылды. «Конвенция Парсыдан Тынық мұхитқа дейін тұрақсыздық доғасының бойымен Ресей мен Ұлыбритания арасындағы ымырасыз қайшылықтарды реттеп, немесе, кем дегенде, айтарлықтай жеңілдетеді».¹²¹ Сәйкесінше, XIX ғасыр бойы жалғасқан Ауғанстан төңірегіндегі ұлы державалардың мүдделерінің күресі аяқталды. Бұл күрестің жанама нәтижесі Ауғанстан мемлекетінің қазіргі шекарасындағы құрылуы болды.

Сол уақытта ұлы державалардың арасындағы ұзақ күрес барысында жинақталған инерция сақталып қалды. Атап айтқанда, Британдық Үндістан үкіметі Ауғанстанға жыл сайынғы 1,8 млн. рупий көмекқаржысын төлеуді жалғастырды. Бұл ақшаны алу ауғандық билік үшін өте маңызды болды, өйткені оның ішінде жаңғырту үшін жағдай жасады.

3-тарау.

Дәстүрлі қоғамды жаңғыртудың мәселелері

Азияның ішкі аудандарындағы Англия мен Ресей арасындағы ұзақ және күрделі геосаяси қарама-қайшылықтың маңызды нәтижелерінің бірі мұнда жаңғыртудың ауқымды үдерістерінің басталуы болды. Ресей мен Британ империясының құрамына кіру көптеген Азия халықтарының әдеттегі өмір салты мен қоғамдық құрылымының принциптерін күрт өзгертті, сондай-ақ олардың даму бағытын да өзгертеді. Сонымен қатар буферлік мемлекеттер ретінде тәуелсіздігін сақтап қалған Ауғанстан мен Иран сияқты елдер үшін де өзінің еуропалық елдерден қалуын жеңу мақсатында жаңғыртуға ұмтылу тән болды.

Іс жүзінде осы өңірде жаңғыртудың үш түрлі түрін байқай аламыз. Бір түрі Ресей империясының құрамына кірген аумақтарға тән болды, екіншісі – Британ империясының билігінде болған, және, ақырында, үшінші түрі формальды қалған тәуелсіз Иран мен Ауғанстан болды. Дегенмен, ресейлік және британдық қарым-қатынас Азиядағы жалпыеуропалық отарлық саясаттың бір бөлігі болып табылады. Олардың дәстүрлі Азия қоғамдарына әсері көп ортақ сәттерге ие болды. Атап айтқанда, британдықтар мен ресейліктер қазіргі заманғы көлік инфрақұрылымын құрды, мысалы, темір жолдар салды, телеграф хабарламаларын ашты, ішкі сауданың өсуіне ықпал етті. Олар еуропалық білім беру жүйесін құрды. Олардың қызметі ішкі соғыстардың тоқтатылуына ықпал етті, еуропалық қоғам үшін ең қолайсыз кейбір дәстүрлерге, мысалы құлдыққа тыйым салынды.

Әрине, бұл Азиядағы Британ және Ресей империясының отаршылдық жүргізу тарихының бір бөлігі ғана. Олар

колониялардың экономикалық тонауы, дәстүрлі өмір салтының күрт өзгеруі, жергілікті дәстүрлерге сенбеушілік, отарлық әкімшіліктер өкілдерінің тәкәппарлығы және басқа да көптеген жағдайлар орын алған кезде жиі өте қатал болды. Олар жиі Азиядағы еуропалық мемлекеттердің отарлық тәжірибесін сынау контекстінде айтылады. Сондықтан таразылардың бір жағында отарлық қатысудың теріс қабылдауы, ал екінші жағында – орасан зор қайта құру үдерісі бар.

Өйткені еуропалық қатысу дәстүрлі өмір салтының өзгеруіне және еуропа стандарттарына жақындаудың белгілі бір дәрежесіне алып келді. Тағы бір мәселе, бұл сыртқы басқарумен жүргізілген зорлық-зомбылық жолы болды. Бірақ бұл біз үшін жүргізілген өзгерістердің ауқымын, аймақ халықтарының тағдырына әсер ету дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бізде британдық және ресейлік отарлық басқару моделін салыстырудың бірегей мүмкіндігі бар, сондай-ақ қабылдау тазалығы үшін Ауғанстанда өз бетінше жаңғыртуды жүргізудің жеке жағдайына назар аудару мүмкіндігі бар. Сондықтан бұл бізге Ресей-Британ қарсы тұру аймағында орналасқан ішкі Азияның үш жаңғырту түрі туралы айтуға негіз береді.

Ауған билігі өз бетінше жүргізген Ауғанстандағы жаңғырту үдерістерімен жағдай айқын. Ресми түрде тәуелсіз Азия мемлекеттерінде жаңғыртуға басты түрткі болатын себептердің бірі (Ауғанстанның екінші ағылшын-ауған соғысынан кейін сыртқы саясатты өз бетінше жүргізу құқығынан айырылып қалғанын еске саламыз) олардың батыстан қалуды жеңуге ұмтылуы болды. Бірінші кезекте бұл әскери салаға қатысты болды. Еуропалықтардың басым әскери және технологиялық басымдылығы Азиядағы тәуелсіз мемлекеттер басшылығына тиісті әсер еткендігі сөзсіз. Сондықтан бастапқыда жаңғырту жөніндегі негізгі бағыттар негізінен әскери құрылыспен байланысты болды.

Бұл мағынада Абдурахман-ханның Ауғанстанда қазіргі заманғы қару-жарақ өндірісін ұйымдастыруға ұмтылысы айқын. Жалпы, әскердің күшеюі елдегі билікті орталықтандыру саясатының маңызды бөлігі болып табылады. Күшті армия сыртқы және ішкі белсенді саясатты жүргізудің маңызды

құралдарының бірі болды. Сондықтан да, орталық ауған билігі үшін армия сияқты мемлекеттік институт олардың билігін әртүрлі халқы бар елде қамтамасыз етудің негізгі құралы болды.

Атап айтқанда, Ауғанстандағы Абдуррахман-хан жанында үдерісті ұйымдастыру үшін үнді шеберлерін пайдаланған ағылшын инженерлерінің көмегімен қару өндіру үшін кәсіпорындар құрылды.¹ Мұндай өндірісті қаржыландыру үшін Британдық Үндістан үкіметімен тығыз байланыстар, сондай-ақ соңғысының тарапынан ішінара және жыл сайынғы көмекқаржы пайдаланылғандығы анық. Бұған Абдуррахман-хан Ислам дінінің және тайпалық элитаның кейбір өкілдеріне мемлекет тарапынан төлемдерді қысқартуды, сондай-ақ кейбір дербес тайпалардың жерлеріне салық салуды қамтитын билікті орталықтандыру бойынша қабылдаған шаралар ықпал етті. Сонымен қатар, Ауғанстанда негізгі экспорттық тауарларға – Қаракөл, күріш, бидай және т. б. сауда монополиясы енгізілді.² Нәтижесінде Абдуррахман-хан жанындағы мемлекеттің табысы өсіп, ол британдық көмекқаржыдан әскерді жаңғыртуға қаржы жұмсай алды.

Алайда, Ауған мемлекеттік кәсіпорындарында өнім өндіру өте тиімсіз болды. Ағылшын инженері А. Джуэтт былай деп жазды: «қазыналық шеберханаларда өндірілетін барлық өнімдерді Үкімет ашық нарықтан сатып алса оның құны 3-4 есеге арзан түсер еді. Қазандықта жағылатын отын кем дегенде 130 мың доллар тұрады. Бұл кедей ел үшін үлкен сома, мұнда негізінен заттай түсетін жылдық табыстың жалпы сомасы, егер британдық 600 мың АҚШ доллар көмекқаржысын есептемейтін болсақ, барлық ықтималдығы бойынша 4 млн. АҚШ доллардан аспайды».³ Ауғанстанның көліктік оқшаулануын да атап өтпеуге болмайды.

Күрделі жабдықтар мен шикізаттың кез келген жеткізілімі өте қымбат болды. Бұған темір жолдың болмауы ықпал етті. Бірақ ауған билігі әскери-саяси пайымдаулардан кейін оның құрылысын бастаудан бас тартты. Абдуррахман-ханның осы мәселе бойынша пайымдаулары жақсы мәлім: «Мен темір жолдардың көмегімен әскерді орнынан орнына жылжыту ыңғайлы және оңай деген ойды үнемі естимін. Бірақ мен ұлдарыма және мұрагерлеріме қазіргі уақытта көптеген

мемлекеттер өз іс-әрекеттерінде құқықты емес, күш-жігерді басшылыққа алатындығын естен шығармауларын сұраймын; ал Ауғанстанның Қарулы күштері үлкен шабуылдаушы күштерге қарсы күресу үшін жеткіліксіз болғандықтан, менің елде рельстер салуым ақымақтық болар еді».⁴ Бұл сөз Абдуррахман-хан бірінші кезекте әскери сипаттағы пайымдауларға негізделгенін айқын көрсетеді. Ол еуропалықтардың өз елін басып алу перспективасынан қауіптенді, бұл XIX ғасырдың соңында, еуропалық елдердің отарлық экспансиясы өзінің шыңына жеткенде таңқаларлық емес еді. Сондықтан да ол жаңғыртуды әскерді нығайту және оның бақылауындағы аумақты сыртқы экспансиядан қорғауды қамтамасыз ету тактикалық тұрғысынан өте тар қарастырды. Қазіргі заманғы армиялардың жүріп-тұруы үшін Ауғанстан аумағының қиын болуы осындай тактиканың бір бөлігі болды.

Ауғанстандағы алғашқы темір жол тек XXI ғасырдың басында ғана елдің солтүстігінде, Хайратон қаласынан Мазари-Шарифке дейін салынған. XIX ғасырдың соңында әскери-саяси оқшаулау саясаты Ауғанстанның өмірін жаңғыртудың мүмкін нұсқалары мен әдістерін объективті түрде қысқартты. Бұл мағынада Абдуррахман-ханның нұсқауы өте айқын. Ол былай деп жазды: «Мен ұлдарыма және мұрагерлерге ешқандай жағдайда шетелдіктерді кеніштерді әзірлеуге жібермеуді және шетелдік компанияларға монополияны бермеуді ұсынамын».⁵ Ауғандық өмір Азия елдерінде еуропалықтардың концессияларды алуының белгілі теріс тәжірибесін негізге алды. Әдетте бұл алдымен экстерриториалдық ережеге, содан кейін ішкі істердегі мемлекеттік тәуелсіздікті жоғалтуға бағытталған. Сонымен қатар, Абдуррахман-хан елдегі билікті орталықтандыру идеясының жақтаушысы болды, мемлекет ішінде өзінің бақылауындағы дербес құрылымдардың болуы оны қанағаттандырмады. Ресурстарды әзірлеуге монополияны ұсыну олардың пайда болуына сөзсіз алып келді.

XIX ғасырдың соңында Ауғанстанның Орталық билігі саясатының тікелей салдары ішкі саясатта өз тәуелсіздігін қорғауға деген ұмтылыста Ауғанстанның өзін оқшаулау ғана емес, сонымен қатар Ресей, Орта Азия мен британдық Үндістан арасындағы сауда және жалпы экономикалық байланыстарды

күрт қысқарту болды. Әрине, бұл жерде сауда толық тоқтаған жоқ, алайда жоғары кедендік баждар және темір жолдардың болмауы Англия мен Ресейдің бақылауындағы және осыған байланысты отарлық жаңғырту үдерістерін бастан кешірген Ауғанстанмен көршілес екі өңірлер арасындағы тиісті байланыс деңгейінің дамуына кедергі келтірді. Атап айтқанда, Үндістаннан Орта Азияға Ауғанстан арқылы ағылшын-үнді тауарларының транзитіне 76% баж салынса, ал Ауғанстанға импортына 36% баж салса керек.⁶

Бұл жағдайда Ауғанстанды жаңғырту үдерістері британдық және ресейлік отарлық иеліктегі ұқсас үдерістерден объективті түрде артта қалды. Бір жағынан, Кабулда отарлық империяларға қарағанда, ауқымды жаңғырту үшін мысалы, темір жолдар салуға ресурстар аз болды. Екінші жағынан, Орта Азия мен Британдық Үндістанда жүргізіліп жатқан сыртқы жаңғырту қоғам өмірінің әртүрлі қырларын, экономика мен инфрақұрылымды ғана емес, жергілікті қоғамдардағы әлеуметтік-саяси қатынастар жүйесін қозғаған. Сондықтан отарлық жаңғырту өзі бақылайтын Азия аумақтарының қоғамдық-экономикалық жүйелеріне кешенді ықпал етті. Ол өз араларында орналасқан Ауғанстандағы модернизациялаудың тәуелсіз жағдайында жүргізіліп жатқан өзгерістерінен ерекшеленді.

Ресейлік және британдық үлгідегі тәуелді Азия аумақтарының модернизациялары арасында ортақ ұқсастықтар көп болды. Екі жақ та темір жолдарды негізінен олар үшін стратегиялық маңызы бар өңірлердегі жағдайды әскери-саяси бақылауды қамтамасыз ету мақсатында салды. Темір жолдар оларға әскерлердің жылдам маневрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар олар бақылаудағы аумақтарда экономикалық байланыстарды дамыту құралы ретінде қызмет етті. Олар сондай-ақ жергілікті соғыстар мен тонаушылық шабуылдардың тоқтатылуына ықпал ете отырып, тәуелді аумақтар арасындағы қатынастарды реттеуге тырысты. Бұл, сөзсіз, жергілікті сауданы дамыту үшін жағдай жасады, нарық субъектілері үшін шаруашылық қызметті жүргізу тәуекелдерін төмендетті. Екі империя үшін жергілікті дәстүрлі қоғамдардың басқару жүйесін ішінара жаңғырту

үшін үлгі ретінде өз басқару тәжірибесін пайдалануға ұмтылу тән болды. Ақырында, еуропалық білім беру және денсаулық сақтау жүйесі элементтерін енгізу үлкен маңызға ие болды.

Сол уақытта британдық және Ресей империяларына да дәстүрлі салық төлеушілер болып табылатын отырықшы қоғамдармен де, бұрын осында әскери тектік құрған көшпелі тайпалармен де Азияда іс жүргізуге тура келді. Екі империя үшін ортақ тау қауымдарымен қарым-қатынас құру қажеттілігі де болды. Ресей үшін бұл Кавказ таулы тұрғындары, ал Англия үшін – Ауғанстанмен шекарадағы тау аудандары тұрғындары болды.

Алайда, барлық ортақ қасиеттерге қарамастан, екі империяның отарларына қатысты саясаты тек тетіктермен айырмашылық жасап қана қойған жоқ. Негізгі ерекшелік метрополияның өзін ұйымдастыру ұстанымындағы айырмашылыққа байланысты болды. Сондықтан Британ және Ресей саясаты Азиядағы өзінің қатысуын қамтамасыз ету стратегиясы мәселелерінде және өз саясатын жүргізудің тактикалық сәттерінде түрлі басымдықтарды ұстанды. Тиісінше, олардың Азиядағы дәстүрлі қоғамдардың өміріне ықпал еткен нәтижелері де ерекшеленді.

Бұл жағдай Орта Азияда, Үндістанда және олардың арасында орналасқан Ауғанстанда болған үдерістердің мәнін түсіну үшін үлкен маңызға ие болды. Осы өңірдегі қазіргі заманғы қоғамдарды дамытудың көптеген нақты мәселелері жоғарыда көрсетілген үш түрі арасындағы жаңғырту үдерістеріндегі айырмашылыққа байланысты.

Әрине, Ресей мен Ұлыбритания ұйым принциптері бойынша бір-бірінен ерекшеленді. Ресей империясы орталықтандырылған бюрократия билігіне сүйенген Шығыс типті абсолюттік мемлекет болды. Бұл оған бірінші кезекте әскери қуатты қамтамасыз ету мәселесінде елеулі артықшылықтарды қамтамасыз етті, өйткені орталық ресейлік билік өз мүддесінде мемлекеттің елеулі ресурстарын шоғырландыруға қабілетті болды. Алайда еуропалық үлгімен салыстырғанда мұндай жүйенің кемшілігі тұтастай алғанда қоғамның жұмыс істеу тиімділігінің төмендігі болды. Негізінен ауылдық жерлерде шоғырланған ішкі (1861 жылғы реформаға дейін) халықтың едәуір массалары өте әсерлі салық салынатын

базаны құрады, бірақ мемлекеттік кіріс деңгейі негізінен басқару жүйесі мен армияның өз қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қызмет етті.

Ұлыбритания болса керісінше, ХІХ ғасырдың ортасына қарай өте дамыған капиталистік ел болды. Саяси тұрғыдан оны ұйымдастыру негізінде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі жатты, жергілікті қауымдастықтар пирамидасының жоғарғы жағында парламент болды. Қоғам ішіндегі қатынастар заң жүйесімен реттелді. Қоғам деңгейінде өзін-өзі басқарудың үйлесімі, заң жүйесі және жеке кәсіпкерліктің үстемдігі, шын мәнінде, британдық модельдің ресейлік бүкіл билігі орталықтандырылған бюрократиялық үлгісінен елеулі айырмашылықтарын қамтамасыз етті. Бұл жағдай Ресей империясымен салыстырғанда жалпы экономикалық тиімділіктегі Ұлыбританияның айқын артықшылығын тудырды, соның салдарынан 1853-1856 жылдардағы Қырым соғысының белгілі нәтижесіне әкелген технологиялық артықшылық болды.

II Александрдың реформалары Ресейге жаңа динамика беруге тиіс болды. Маңызды реформалардың ішінде бекініс құқығын жою, жергілікті өзін-өзі басқару реформасын бастау, бәсекелі заң жүйесін құру, нарықтық қатынастарды жандандыру және басқа да бірқатар мәселелер болды. Алайда, Ресейде түбегейлі өзгерістер болған жоқ. Оның әлеуметтік ұйымының негізінде бұрынғысынша шаруа қоғамы болды, оның функцияларының арасында ортақ жауапкершілік негізінде салық тәртібін қамтамасыз ету де болды. Бекініс құқығының күшін жою іс жүзінде помещиктер тұлғасындағы делдалдар жүйесін жойды, енді мемлекет қауымдармен қарым-қатынасты тікелей реттеді. Бұл ретте орталықтандырылған бюрократия тұтастай алғанда мемлекеттік басқару жүйесінің негізі болды. Ресей империясының барлық осы сипатты ерекшеліктері, әрине, ол жүргізіп отырған Азиядағы жаңғырту саясатына да әсер етті.

Азиядағы Британ және Ресей империяларының отаршылдық саясатындағы бірнеше маңызды айырмашылықтарға назар аудару керек.

Біріншісі – әкімшілік басқару институттары саласындағы саясат. Ресей империясы үшін дәстүрлі басқару жүйелерін,

атап айтқанда, Ресей әкімшілігімен немесе орыс халқымен қақтығыстар туралы сөз болған жағдайларды қоспағанда, адаттың жергілікті құқық жүйесін сақтау тән болды. Басқару жүйесін жаңғырту әрекеттері орыс губернияларында орын алған логика бойынша дамыды. Мысалы, қазақ даласында болыстылардың сайлануын енгізу Ресейдегі жер институтының енгізілуімен қисынды байланысты болды. Теориялық тұрғыдан бұл өзін-өзі басқару жүйесі сияқты нәрсе болуы керек еді. Бірақ іс жүзінде Ресейде де, қазақ болысында да сайлау, негізінен, қоғам тарапынан Ресей орталықтандырылған бюрократиялық жүйемен өзара іс-қимылды жүзеге асыратындарға байланысты болды. Сайлау органдарының нақты өкілеттіктері болған жоқ. Қазақ болысында сот ісін жүргізу жүйесі адат тәжірибесін негізге алды.

Жалпы, Ресей империясындағы отарлық әкімшілік жергілікті қоғамдастықтарды басқару жүйесін өзгертпеді, оларды Ресей үлгілерімен қайта құруға тырысқан жоқ. Ол сыртқы басқаруды жүзеге асырды. Ресей белсенді қоныс аудару саясатын жүргізгендіктен, Азияда басқарудың екі жүйесі болды – біреуі орыс халқы үшін, екіншісі Азия халқы үшін.

Ағылшындар керісінше, Үндістандағы өздерінің тікелей басқаруындағы аумақтарда біртіндеп британдық үлгідегі заң жүйесін құрды. Өзінің отарлық басқаруының бірінші кезеңінде олар Ресейдегі сияқты жергілікті заң жүйелерін пайдаланған, бірақ билік органдарынан тәуелсіз және онымен байланысты заңды сословия құру, әрине, Британ Империясы саясатының бір бөлігі болды. Біз осы жүйені Үндістан мен Пәкістанның қазіргі заманғы мемлекеттерінде іс-жүзінде көре аламыз.

Сонымен қатар, жеке басқару қажеттілігі үшін ағылшындар өздеріне бағынысты Азияның әртүрлі тұрғындары арасынан шенеуніктердің әлеуметтік бөлігін құрды. Тиісінше, британдық әкімшілік басқару дәстүрі жергілікті халыққа да таралған болды. Сондай-ақ, ағылшындар азиялық қоғамдарды сырттан басқарды, бірақ оны ұйымдастыру қағидаларын өзгерте алатын жерлерде өзгертіп отырды. Өзгертуге мүмкіндік болмағанда олар ережені өзгеріссіз қалдырды.

Екінші – Британ иелігіндегі колонияларды басқарудың маңызды бөлігі британдық үлгі бойынша жергілікті

тұрғындардан армия және полиция институтын құру болды. Бұл колонияларда әскерлерді ұстауға жұмсалатын шығындарды азайтуға, оларды ұстауды жергілікті ресурстарға аударуға мүмкіндік берді. Бұл бір мезгілде бүкіл әлем бойынша ағылшын отарлық саясатын жүргізу үшін сарқылмайтын әскер резервін құрды, мысалы, сол үнді әскерлерін де белсенді қолданған. Осы жолда 1857 жылғы сипайлар көтерілісі сияқты айқын шығындар болса да, дегенмен, бұл институт Британ империясының ыдырауына дейін сәтті жұмыс істеді.

Керісінше, Ресей саясаты жергілікті халықтан әскер институтын құруды көздеген жоқ. Ресей билігі Ресейдің ішкі губернияларында қалыптасқан өз армиясына сүйеніп отырды. Әскерлердегі қызмет ету үшін Азия отарларының тұрғындарын тарту мезгіл-мезгіл сайын орын алды, бірақ Британдық Үндістанда өмір сүргендерге ұқсас жүйе болған жоқ. Кавказдықтардың жекелеген бөліктерін немесе кейінгі кезеңдердегі, бірінші дүниежүзілік соғыстағы, мысалы, теке тайпасынан шыққан түркмендердің Теке полкін еске түсіруге болады. Бірақ британдық үлгі бойынша ұйымдастырылған отарлық әскердің дамыған институтына ұқсас ештеңе Орта Азияда құрылған жоқ. Осы британдық үлгі кейіннен Үндістан мен Пәкістанда мемлекеттік жүйенің маңызды бөлігін құрады.

Үшінші – білім беру жүйесі Азиядағы Британ саясатының маңызды құрамдас бөлігі болды. «1835 жылы генерал-губернатор Маколей Үндістанда білім беру реформасын жүргізді, оның мағынасы үндістердің өзінен отарлық әкімшілік кадрларын даярлауды бастау, олардың ішінен «қабығы, қан және тері түсі бойынша үнді, бірақ талдамы, моралі және ақыл қоймасы бойынша ағылшындарды» қалыптастыру болып табылды. Осы бағытта белсенді әрекет ете отырып, ағылшындар 1857 жылы Үндістанда алғашқы үш университет – Калькут, Бомбей және Мадрас университеттерін ашты».⁷ Әрбір осындай университет британдық университеттің дәл көшірмесі болды. Сонымен қатар бастауыш және орта білім берудің тиісті жүйесі құрылды. Құрылған білім беру құрылымдары басқару элитасының қабаттарын қалыптастыруға бағытталған, бірақ ол тұтастай алғанда Азия колонияларында білім беру жүйесін ұйымдастырудың негізгі принциптерін қалыптастырды.

Сонымен қатар, Азияның ресейлік бөлігінде тиісті мектептер пайда болды, олардың жекелеген түлектері Ресейде жоғары білімге қол жеткізді. Бірақ бұл ретте міндет мүлдем басқаша шешілді – жаңа еуропалық негіздерде басқару элитасын қалыптастыру емес, жергілікті халықтың бір бөлігін Ресей моделі бойынша қарапайым білім беру. Айырмашылық британдық білім беру мекемелерінің түлектері басқару жүйесінде, тек колониялар әкімшілігінде ғана емес, ең төменгі позицияда болсын, әскерде, полицияда, юриспруденцияда, яғни басқарудың барлық деңгейлерінде орын алған. Кейіннен бұл оларға тәуелсіздікті алған кезде басқарудың дайын моделі мен жаңғыртылған мемлекеттің барлық қажетті институттары – армия мен шенеуніктерден бастап білім беру жүйесіне дейін болуына мүмкіндік берді.

Ресейдің Азиялық отарларында жергілікті халықтан мұндай жүйе болмағандықтан, ресейлік оқу орындарында білім алған жергілікті азиялық халықтың өкілдері Ресей жүйесінде жекелеген дәрігерлер, заңгерлер және т.б. позицияларында көрсетілген. Мысалы, Санкт-Петербург әскери-медициналық Академиясының түлегі, қазақ қоғамдық-саяси қайраткері Халел ДосМұхаммедов оны аяқтағаннан кейін Орал казак әскерінде әскери дәрігер болып қызмет етті.

Ресей империясындағы бұл саясат Азия халықтарының ең көрнекті өкілдерінің Ресей әскери-саяси элитасына кірігуіне бағытталған. Генерал Фадеев «орыс-азиялық иелігінде жоғары класс бірте-бірте орыстанған адамдардан пайда болуы тиіс» деп жазды.⁸ Орта Азияда Ресей империясының құрамында болған жылдары бірде-бір еуропалық университет ашылмаған. Керісінше, 1913 жылы Пешауар қаласында, негізінен этникалық пуштундар мекендеген Солтүстік-Батыс Шекара провинциясының (СБШП) әкімшілік орталығында Ислам колледжі құрылды, ол кейіннен Пешауар университеті болып қайта құрылды.

Төртінші – ресейлік және британдық саясат экономика саласында да ерекшеленді. Британдық Үндістанда Англиядан өнеркәсіптік тауарлар импорты жергілікті қолөнер өндірісін жойды. Сонымен қатар, келесі кезеңде Үндістанның өз аумағында өндірісті дамытудың белсенді үдерісі басталды.

Жеке меншікті қорғаудың британдық заң жүйесі, сондай-ақ биржалық сауда және несие мекемелерінің пайда болуы ағылшын-үнді өнеркәсібін құруға ықпал етті.

Ресейдегі экономикалық жүйе Англиядан объективті түрде артта қалды. Мемлекет кірістері бұрынғысынша ауыл шаруашылығы халқына салық салуға байланысты болды. Экспорттың негізгі өнімдері азық-түлік тауарлары – астық, сары май және жұмыртқа болды. XIX ғасырдың соңында қарқынды өнеркәсіптік даму шетелдік қарыздар есебінен жүзеге асырылды, дайын өнімнің төмен тиімділігі мен жоғары құнымен ерекшеленді, соңғысы әлемдік нарықта бәсекеге қабілетсіздік тудырды. Атап айтқанда, темір жол құрылысына елеулі мемлекеттік инвестицияларға қарамастан, бұл көбінесе экономикалық белсенділіктің жандануына әкеп соқпады.

СБШП-дағы пуштундар мен Орта Азиядағы қазақтардың жер мәселесіне қатысты ерекше айырмашылық болды. Ресей империясындағы көшпелі тайпалардың барлық жерлері мемлекеттік меншік деп танылды. Ал, британдықтар СБШП жазықтық бөлігіндегі бұрынғы мұсылман билеушілері жәгір құқығы бойынша берген тайпа ақсүйектерінің барлық иеліктерін жеке меншік деп мойындады. Нәтижесінде ірі жер иелерінің қабаттары ғана емес, сонымен қатар бұрынғы пуштун көшпелі тайпаларының жерлерінде жеке жер меншік институтының өзі де құрылды.

Керісінше, қазақ даласында жерге мемлекеттік меншік Ресей мемлекетінің мүддесінде жерді алып қоюға жағдай жасады. Бір жағынан, казактардың әскери жағдайын қамтамасыз ету үшін, екінші жағынан – Ресей империясының ішкі аудандарынан жерсіз шаруаларды қоныс аударудың қарқынды саясаты үшін. Бұл ретте қазақ көшпелі тайпалары Ресей саясатының ықпалымен салыстырмалы түрде аздап өзгерген бұрынғы өмір сүру тәртібін сақтап қалды. Нәтижесінде жерді үнемі алып қою көшпелі өмір салтын сақтау үшін кеңістіктің қысқаруына алып келді және қазақ даласындағы көшпенділер – қазақ пен орыс ауыл шаруашылығы қоғамдастығы арасындағы қарым-қатынастарда қайшылықтардың қалыптасуына ықпал етті.

Бұл жағдай Азиядағы Ресей және Британ империясының қатысуымен айырмашылықты түсіну тұрғысында өте айқын.

XIX ғасырдың соңында Ресейдегі қоғамдық-экономикалық өмірді жаңғыртудың барлық талпыныстарына қарамастан, оның ұйымының негізінде шаруа қоғамдастығы болды. Осы қоғамдастық бюджетке тікелей салықтар төлеу арқылы ғана емес, сонымен қатар жанама салықтар, атап айтқанда алкогольге салынған салық төлей отырып, негізгі салық төлеуші ретінде рөл атқарды. Сонымен қатар, шаруа қауымы әскерді толықтыратын негізгі көз ретінде қызмет атқарды.

Жалпы, орыс шаруа қауымының көрсетілген барлық қасиеттері оны мемлекеттің қоғамдық-саяси және экономикалық жүйесінің негізгі элементін жасады. Осы жерден Азиядағы жаулап алынған жерлерді игерудің ең қисынды тәсілі де ығыстырылды, ол оларға ресейлік мемлекеттің ұйымдастыру принциптерін таратуда болды. Демек, шаруа қауымдарының қоныс аудару саясаты Ресейде мемлекеттілікті ұйымдастырудың қаңқасы ретінде, бір жағынан, салық төлеушілер санының артуы есебінен салық салынатын базаны кеңейтуге, екінші жағынан – әскерде қызмет етуге қабілетті адал халықтың санын арттыру арқылы жаңадан қосылған жерлерде мемлекеттің ұстанымын нығайтуға мүмкіндік берді. «Халық байлығын өндіруге қатысты он орыс шаруалары жүз таулы тұрғындардан көп өндіреді; прикубан жерлерін орыстармен қоныстандыру әлдеқайда тиімді болды».⁹

Егер ағылшындар Азия қоғамдары халқының кем дегенде бір бөлігін ұйымдастыру принциптерін өзгертуге ұмтылса, бір жағынан, оларды басқаруды жеңілдету мақсатында, ал екінші жағынан – жаңа салық төлеушілер мен өнім тұтынушыларын алуға ұмтылса, Ресей империясында ештеңе өзгертпеуге ұмтылды. Бұл жерде Азиядағы дәстүрлі қоғамдардың жағдайын, мүмкін болған жерді кеңейте отырып, ресейлік қоғам ұйымының принциптеріне ұйымдық сәйкес келетін аумақтарды консервациялауды жөн көрді. Ал бұл шаруа қауымдарын жаңа аумақтарға көшіру саясатымен байланысты болды.

Осыдан Ресей империясының саясатындағы басқа да басым үрдіс – орыс шаруа қауымдарын орналастыру үшін жергілікті халықтың бір бөлігін біртіндеп ығыстыру болып табылады. Оны ашық дала кеңістіктеріндегі көшпенділер арасында

ұйымдастыру оңай болды. Таулы жерлерде қиын болды. Бірақ Кавказда өз иеліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Ресей империясының үкіметі тікелей көшіру саясатын жүргізді. Сол генерал Фадеев былай деп жазды: «Үкіметтің Батыс Кавказ соғысында бір мақсаты болды: Қара теңіздің шығыс жағалауынан таулы тұрғындарды жылжыту және ол жерлерге орыстарды қоныстандыру; бұл шара біздің иелігіміздің қауіпсіздігі үшін өте қажет болды».¹⁰ Бұл сөздердің мағынасы – өз шекараларынан тікелей көршілес Азия территориясын отарлық басып алуды жүргізген Ресей империясы үшін патша халқының біртектілігін қамтамасыз ету маңызды болды.

Бұл саясат бас Ресейге Азиядағы қайта басып алынған жерлерді бекітуге, сыртқы қатерден қорғау міндетін жеңілдетуге және ауыл шаруашылығы аумақтарының салық салынатын салығын үлкейту есебінен мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік берді. Осы жерден Азиядағы екі негізгі жүріс-тұрыс желісі пайда болды. Бір жағынан, шаруа және казак қауымдастықтарының қоныс аудару саясатын жүргізу. Екінші жағынан, жергілікті тұрғындар арасында еуропалық білім беру стандарттарын енгізу жергілікті элита өкілдерінің білім беру саясатына және олардың ресейлік қоғамға кірігуіне бағытталған.

Азиядағы ресейлік иеліктердің Британдық Үндістаннан айырмашылығы жергілікті аймақтарда қоғамды ұйымдастыру және оны басқару құрылымдары еуропалық үлгілер бойынша құрылмаған. Сондықтан ресейлік Азияда университеттер, сондай-ақ жергілікті халық үшін еуропалық соттар болған жоқ, олар тек соңғы отарлық әкімшілікпен және орыс халқымен дау туындаған жағдайда ғана қолданылған. Тиісінше, жергілікті халық үшін құрылған институттар – армия, полиция, жалпы алғанда, жеке меншік нарығындағы қатынастарды реттеуге бағытталған заң жүйесі болған жоқ.

Ресей империясы ұйымының Еуропаға қатысты артта қалушылығын тудырған ерекшеліктері Азиядағы отарлық иелігіндегі жаңғырту үдерістерінің даму бағыттары мен қарқынына да әсер етті. Әрине, Ресей империясының отарлық басқармасы жанындағы Азияның ішкі аудандарының

қоғамдық-экономикалық өміріне енгізілген өзгерістерді жоққа шығармау керек. «Британдық басқаруды бағалаған жағдайдай, олардың өркениеттік ұмтылыстарын жүзеге асыру жолында ресейлік биліктің айқын жетістіктерін елемей айқын қателік болар еді. Бұл жетістіктерге шекараларды тұрақтандыруды, қоғамдық қатынастарға тыныштық пен тәртіпті енгізуді, ішкі өзара байланысты едәуір қысқартуды, қазіргі заманғы көлік инфрақұрылымы мен байланыс желілерін салуды, зайырлы мектептер, кітапханалар мен ауруханалар құруды жатқызуға болады».¹¹ Сонымен қатар, егер Ресей және Британ империяларының жаңғырту саясатын салыстырсақ, олардың нәтижелері бойынша айтарлықтай ерекшеленетіні анық. Бұл айырмашылық Ұлыбритания мен Ресейдің қоғамдық-экономикалық жүйелерін ұйымдастыру ұстанымындағы айырмашылықтармен байланысты.

Осылайша, Азияның ішкі аудандарында біз жаңғыртудың үш түрін байқай аламыз. Бірінші түрі тәуелсіз Ауғанстанға тән болды, ол өзінің Еуропа мемлекеттерінен артта қалуын жеңуге тырысты. Бұл ретте мемлекеттің негізгі күш-жігері оның орталық билігін күшейтуге және әскерді оның негізі ретінде нығайтуға бағытталған. Сондықтан жаңғыртудың негізгі бағыттары әскери өндірістерді құруға, бірінші кезекте армия мен басқарудың жоғары аппаратының қажеттіліктері үшін қазіргі заманғы білім беру элементтерін енгізуге бағытталған. Сонымен қатар Ауғанстандағы жалпы саяси жағдай өзгерген жоқ. Билік жүйесінің негізінде оны қатаң орталықтандыру және негізгі экспорттық тауарларға сауда монополиясын қоса алғанда, ресурстарды саяси орталықтың қолында шоғырландыру болды.

Жаңғыртудың екінші түрі Ресей империясының құрамына кірген Азия аудандарына тән болды. Жергілікті қоғамдардың өмірі орыс халқының және империялық әкімшіліктің өмірімен жанасатын аспектілерде ішінара жаңғыртылды. Шаруашылық қызметтің жандануы темір жолдардың құрылысы мен инфрақұрылымның жақсаруына, ауыл шаруашылығы жұмыстарының жаңа тәсілдерінің таратылуына және жаңа тауар нарықтарының ашылуына байланысты болды. Алайда, Ресей әкімшілігі аймақтың дәстүрлі қоғамдастықтарының

қоғамдық-саяси өміріне жүйелі ықпал еткен жоқ. Ол бар қарым-қатынастарды, атап айтқанда, әділ сот жүйесін, адатқа немесе шарифатқа негізделген консервациялауды қалады. Еуропалық білім берудің таралуы жеке сипатқа ие болды және халықтың көпшілігін қозғамады. Нәтижесінде Ресей империясының азиялық бөлігінде жергілікті қоғамдар мен қоныс аударатын орыс халқының арасындағы басқару жүйесі мен өмір салтының айқын айырмашылығы болды, олар бір-біріне қатысты қатар болды.

Үшінші түрі Британ империясындағы жаңғырту практикасымен байланысты болды. Бұл түр үшін жергілікті негізде әскер мен полициядан білім беру жүйесі мен заң жүйесіне дейінгі Батыс үлгідегі тиісті институттарды құру тән болды. Олардың барлығы жергілікті халықты басқарудың тиімді жүйесін ғана емес, сонымен қатар Батыс үлгілеріне бағытталған қоғамдық-саяси құрылыстың жаңа түрін де құрады. Бұл институттар бір-бірімен өзара байланысты болды, өзара жұмыс істеуін қамтамасыз етті және негізінен жергілікті тумалардан тұрды.

Бұл орыс халқына бағдарланған дәстүрлі қоғамдардың өмірін жаңғыртудың ресейлік үлгісінен қатты ерекшеленді, ал жергілікті қоғамдастықтардың өмірі тек ішінара ғана қозғалды. Егер британдықтар жергілікті аймақтарда тұтас ұйымдастыру жүйесін жасаса, онда ресейліктер Азияда өздерінің үйреншікті өмір сүру ортасының болуын кеңейтуге ықпал етті. Соңғы жағдай оларды қоныс аударудың белсенді саясатына және бір мезгілде жергілікті халықтың бір бөлігін орыстандыруға әкелді. Себебі, жергілікті тумалардың білім алуы Британдық Үндістандағы сияқты әскердегі, әкімшілік аппаратта және білім беру мен құқықтану жүйелеріндегі жергілікті еуропалық үлгіде білім алған қауымдастықтардың өсіміне алып келмей, халықтың ресейлік басымдық тобына қосылуға алып келді.

Біздің зерттеуіміздің контекстінде Азияның осы ауданында жаңғырту түрлеріндегі айырмашылық, ол көп жағдайда аймақ халықтарының одан әрі даму бағытын айқындады. Бұдан басқа, отарлық кезең мен жаңғыртудың әртүрлі бағыттары аймақ елдерінің дамуында кедергінің пайда болуына ықпал еткенін атап өту маңызды. Тарихи ретроспективада олардың

арасындағы болған байланыстар әлсіреген. Азияның Ресей бөлігі Ресейге, Британдық Үндістан – Британ империясының қалған аумақтарымен өзара іс-қимылға бағдарланды. Ағылшын-үнді және Ресей темір жолдарының өту желілері бір-бірімен байланысты емес. Бұған қауіпсіздік тұрғысынан, өзінің ресми тәуелсіз мәртебесін сақтауға ұмтыла отырып, темір жол салудан бас тартқан Ауғанстан кедергі жасады.

Сондықтан Үндістан мен Орта Азия арасындағы саяси өзара іс-қимылды жүзеге асыру дәстүрі ғана үзілді, сонымен қатар осы аймақтар арасындағы дәстүрлі дамыған экономикалық байланыстар да зардап шекті. Ауғанстан Азиядағы Ресей мен Британ империясының иеліктері арасындағы геосаяси кедергі рөлінде және оқшауланған мемлекет рөлінде бір мезгілде болды. Ауғанстанның Орталық таулы аудандары Лондон мен Санкт-Петербургтің сыртқы саясатының күш-жігері арқасында тәуелсіз мәртебесі болды, оған Иран мен Орта Азияның кейбір көршілес аудандары қосылды. Нәтижесінде аталған аудандарға қатысты тарихи периферия болып табылатын Ауғанстан аумағы Еуропа державаларының отарларына айналған оларға қатысты басым саяси жағдайда болды.

Алайда, жаңғырту үдерістері шеңберіндегі өзгерістер Орта Азия мен Британдық Үндістанның дамудың жаңа сапалы деңгейіне шығуын қамтамасыз етті. Олардың арасында орналасқан Ауғанстан дәстүрлі қоғам өмірінің қоғамдық-саяси жағдайларының осындай терең өзгерістерінен аулақ болуға тырысқан. Сондықтан да, көршілес аумақтар деңгейіне шығу үшін өзгерістер енгізу міндеті бүкіл ХХ ғасыр бойы Кабулдың барлық режимдерінің алдында тұрды. Сәтсіздіктің басты себебі жаңғырту үшін ресурстардың жетіспеушілігімен және қажетті өзгерістер тұжырымдамасының жоқтығымен байланысты болды.

Айта кету керек, Орта Азияда да, Үндістанда да жергілікті қоғамдар жаңғырту үлгілері мен бағыттарын таңдамады. Олар сырттан келген ұйымдастыру сәттерін пайдаланды. Ауғанстанға қиын болды, оның басшылығы жаңғыртылуы тиіс еді, бірақ таңдалған бағыттарға сенімсіз болды. Сонымен қатар, бағыт та таңдалып алынған жағдайда, тым жаһандық міндеттерді шешу үшін ресурстар әрдайым жетіспеді.

4-тарау.

Ауғанстан: Хабибулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін

Хабибулла-хан: жаңғырту және реформа талпыныстары

Хабибулла-хан 1901 жылы Абдуррахман-хан қайтыс болғаннан кейін Ауғанстандағы билікке келді. XIX ғасырдың Ауған әулеттерінің барлық төңкерістері мен азаматтық соғыстары бар дауыл тарихына қарағанда, бұл биліктің бейбіт берілуі болды, бірінші кезекте, Абдуррахман-хан алдын ала елдегі биліктің қатаң вертикалін құрды. Тиісінше, ешкім ресми мұрагердің билігін даулай алмады, ол орталықтандырылған бюрократия мен оның әскерін қолдайтын күшке сүйенді. Абдуррахман-хан басқа да шаралар арасында мемлекет тарапынан бұрын дербес пуштун тайпаларының көсемдеріне, сондай-ақ ислам дінінің өкілдеріне бақылау орнатқанын атап өткен жөн. Бұл олардың елдегі саяси үдерістерге, соның ішінде билікті ауыстыру кезіндегі ықпал ету мүмкіндігін күрт қысқартты.

Абдуррахман-хан жанындағы билікті орталықтандыру саясаты бірінші кезекте оның әскери қуатын нығайту есебінен мемлекетті күшейтуге бағытталған болатын. Яғни, мемлекет жүргізіп отырған жоғарыдан жаңғырту екі мақсатты көздеді – бір жағынан, оның ел ішіндегі билігін күшейту, екінші жағынан – жетекші батыс елдерінен артта қалуды еңсеру, негізінен әмір билігін сыртқы күштік әсерден қорғау мақсатында. Қоғамның әдеттегі өмірін реформалау жөніндегі қалған барлық ықтимал шаралар қосалқы және ілеспе сипатқа ие болды.

Сонымен қатар, Еуропа елдерінен дамудағы артта қалу проблемасы Ауғанстан, Иран және Түркия сияқты тәуелсіз

мемлекеттердегі сияқты бүкіл Шығыс бойынша мұсылман жұртшылығын, сондай-ақ еуропалық мемлекеттердің отарларына айналған қоғамдарды да қатты алаңдатып отырды. Бұл жерде халық өзіне нақты сұрақ қойды: неліктен осынша көп мұсылмандар христиандардың билік астында қалды? Неге бұл мүмкін болды, Еуропаның мұсылман Азиясынан әскери және ұйымдастырушылық басымдығының себебі неде және даму айырмашылығын жеңу үшін не істеу керек?

Осы қиын мәселелер бүкіл мұсылман әлемінде аса маңызды идеологиялық қозғалыстардың пайда болуына алып келді, олар батыстан қалуды жеңу мақсатында ауқымды өзгерістерге бас ұрды. Ауғанстанда бұл қозғалыстың жақтастары түріктердің жас түріктеріне ұқсас жас ауғандықтар деп аталды. Көрші ресейлік Орта Азияда олардың жақтастарын жадидтер деп атаған, кейінірек, ресми түрде тәуелсіз Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығында жас хиуалықтар мен жас бұхаралықар деп атаған.

Барлық осы қозғалыстар үшін ортақ екі маңызды сәтпен байланысты болатын ауқымды өзгерістерге ұмтылу болды. Біріншісі – білім беру реформасы, соның ішінде діни реформа, ол заманауи талаптарға жауап беретін жаңа пәндерді енгізуді және білім берудің жаңа әдістемесін енгізуді көздеді. Осы жерден сол Ресейде қоғамның білімдігін арттыру мақсатында реформатор – жадидтер құрған оқу құрылымдарына қатысты жаңа әдістемелік мектептердің атауларын пайдалану.

Екінші маңызды жағдай ислам пайда болған жылдар ішінде жинақталған барлық енгізулерден бас тартуды болжайтын діни практикадағы өзгерістерге шақырумен байланысты болды, олар шын мәнінде ішкі Азияда ислам дәстүрін қалыптастырды. Яғни, жадидтер сияқты жас ауғандықтар Мұхаммед пайғамбардың заманындағы алғашқы мұсылман қауымының құндылықтарына қайта оралуын және бида (бидат) деп аталатын қарсы сөз сөйледі, бұл араб тілінен аударғанда жол берілмейтін жаңалықтарды білдіреді. Бірақ, осындай талаптарды бүгінгі таңда «таза исламның» радикалды жақтастары алға шығарып отыр, оларды уаһабшылар немесе салафиттер деп атайды. Олар аталған реформаторларға қарағанда батыстан қандай да бір жаңалық енгізуді жүзеге асыруға қарсы болды. XIX ғасырдың

басында өмір сүрген және уаһһабиттер атауына негіз болған Мухаммед ибн абд әл-Уаһһабтың идеялары жас ауғандықтар мен жадидтер заманында ислам әлемінде танымал болған. Ол болса, өз кезегінде, ислам теориясы мен тәжірибесіне енетін кез келген жаңалықтар мен кірмелерге қарсы болған. Осыған орай логикалық сұрақ туындайды: неліктен жас ауғандықтар (сонымен қатар жадидтер) қазіргі таңдағы таза исламның жақтастары, уаһһабшылар мен салафиттер сияқты жергілікті исламдағы басымдықты дәстүрлерге қарсы, жол бергісіз жаңалықтарға қарсы шықты?

Бәлкім, себебі, қазіргі уаһһабшылар мен салафиттер (араб тілінен салафийя бабалар деп аударылады) Батысқа және оның ықпалына қарсы шықса, жас ауғандықтар мен жадидтер, керісінше, мұсылман мемлекеттерінің Батыстан қалуын еңсеруге тырысты. Бұл мәселеде өте маңызды айырмашылықтар бар. Қазіргі радикалдар, Мухаммед ибн абд әл-Уаһһаб сияқты, исламдық қауымдастықтың бастапқы құндылықтарына қайта оралу оларға барлық мұсылман қоғамының мәселелерін шешіп, бұрыңғы уақыттарға, исламның алтын ғасырына қайта әкеледі деп сенеді. Осыдан бастапқы табысқа ықпал еткен барлық шарттарды қайталауды талап ету де шығып отыр. Бұл өз кезегінде ислам дініне ғасырлар бойы енген салафиттер мен уаһһабшылар тұрғысынан мойынсұну концепциясы болып табылады, және де олардың пікірінше, оны әлсіретіп, бастапқы артықшылықтан айырды. Олардың көзқарасы бойынша, беттік деп аталатын Батыс мәдениетінің барлық жетістіктері, оның ішінде білім беру жүйесі де бар.

Сонымен қатар Орта Азияда, Түркияда, Британдық Үндістанда жас ауғандықтар мен оларға ұқсас қозғалыстар үшін олардың бастапқы құндылықтарға қайтып келуі үшін күресі ең алдымен қазіргі қоғамдарда басым дәстүрлерге қарсы күресті білдірді. Бұл дәстүрлер тұтас жүйені қалыптастырып, оның тұтастығын жергілікті «діни» – улама (улемдер) өкілдері қорғаған, олар тиісінше, кез келген өзгерістерге кедергі келтірген. Олар мұсылман қоғамдарындағы барлық қоғамдық қатынастарды, соның ішінде білім мен заң тәжірибесін бақылап отырды. Олар өздерінің бағалауларында мұсылман қоғамында ұзақ уақыт бойы жинақталған барлық тәжірибені негізге алды.

Олар дін мәселелеріндегі делдал рөліне, мәтіндерді түсіндіру құқығына, тек Құран мен хадистерді ғана емес, өткеннің көптеген мұсылман ғалымдарының шығармаларына да құқығын қорғап, діни дәстүр құрды. Олардың ықпалы алған рухани білімдеріне негізделді, ол белгілі бір касталықтың пайда болуына жағдай жасады.

Бұл классикалық еуропалық (христиан) түсінігіндегі дін емес еді. Дегенмен, исламда институт ретінде діндарлық жоқ. Әрбір мұсылман теориялық тұрғыдан қандай да бір діни мәселе бойынша өз пікірін білдіре алады. Алайда, тиісті діни білім алу күрделілігі, әсіресе өткен уақыт авторларының көптеген жұмыстарын зерттеу, уламаның (үлемдердің) табандылығы мен жабықтығы үшін жағдай жасады. Сонымен қатар, олардың тұйықталуы мешіттердің, оқу орындарының (медресе) және улемдердің өз қажеттіліктерін қамтамасыз етудің басты көзі болған дәстүрлі вакуфтар (вакфтар) жүйесімен байланысты болды. Яғни, улемдер шын мәнінде өз мүдделерімен, табыс көздерімен, білім беру жүйесімен және көп ғасырлық дәстүрге негізделген діни тәжірибені түсінумен жақсы ұйымдастырылған тап болды.

Жас ауғандықтар, жадидтер және басқа реформаторлар үшін консервативті ұстанымдары бар, өзгерістерге теріс қарайтын, билеуші дегдарлармен тығыз қарым-қатынаста болған және қуатты экономикалық негізге ие болған дәстүрлі улемдер білім беру жүйесін қоса алғандағы, өрлеу жолында ең басты кедергі болып табылды. Сондықтан да, олар үшін бастапқы ислам қауымдастығының құндылықтарына қайта оралу салафиттер мен уаһһабшыларға қарағанда аса үлкен маңызға ие болмады. Керісінше, олар жергілікті көпғасырлық салт-дәстүрлерден бас тартуды барлығын жаңадан бастау, еш шектеулерге назар аудармаудың және өрлеудің бірден бір мүмкіндігі ретінде қарастырды. Бұл жерде мәселе күрес жүргізудің тактикасында, мұсылмандық қоғамдардың бәсекеге қабілеттіліктерін арттыруда, еуропалық елдерден артта қалушылықты еңсеруде болды.

Алайда Ауғанстан, ресейлік Орта Азия және Британдық Үндістан кіретін аумақтағы елдердің исламдық дәстүрі ислам дінінің ықпал етуін күшейту барысында біріктірілген,

көптеген жергілікті дәстүрлерден құралған болатын. Олар бида деп аталатын жол берілмеуі тиіс кірме ретінде бастапқы құндылықтарға қайтарудың жақтастарымен бағаланған. Атап айтқанда, бұл әулиелер культы мен олардың зиратына тағзым жасау, адатты шарифатпен қатар, ал кейде оның орнына құқықтық жүйе ретінде пайдалану. Негізінен, бұл суфилердің қызметымен байланысты болды, олардың қатарында Орта Азия мен Ауғанстанның барлық улемдері де болды. Консервативті молдалар аймақтағы барлық мұсылман дәстүрлерін, соның ішінде қасиетті сопылық табынуды, мұсылман білімінің қолданыстағы жүйесін және т.б. сақтап қалуға тырысты. Ал үдемелі молдалар Еуропадан артта қалуды жеңуге көмектесетін жаңа білімге жол ашу мақсатында исламның басымдықты нұсқасының реформаларына шақырды.

Мұндағы қарама-қайшылық XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында аумақтың мұсылмандық қауымдастықтары арасындағы ажырау жолағы әлі де басымдықты сопылық дәстүр мен исламдық қауымдастықтың бастапқы құндылықтарына оралуды жақтайтын уаһабшылар мен салафиттер арасында өтетіні болып табылады. Мысалы, Орта Азияда улемдер мемлекет жағында салафиттерге қарсы, яғни зайырлы діни дәстүрлерді сақтау үшін қызмет жасайды. Бұл мәселеге біз кейінірек ораламыз. Аумақтағы XX ғасырдың басындағы жағдайға оралатын болсақ, исламдағы жаңашылдық қозғалыстар жергілікті дәстүрлерді жоюмен, яғни ислам әлемінің перифериясында үстемдік еткен сопылық дәстүрге қарсы болды.

Осыдан соң жас ауғандықтар (жадидтер) мен Мұхаммед ибн абд әл-Уаһһаб жақтастары арасында исламды тазарту табиғатын түсінуде айырмашылық пайда болды. Біріншілері ислам әлемін білім беру арқылы дамудың сапалы жаңа деңгейіне шығарғысы келген, Еуропаның Азиядағы жетістіктерінен әсер алған, тәуелсіз және тәуелді мемлекеттер ішінде құрылған мұсылман қауымдастықтары болды. Ал уаһабшылар болса XIX ғасырдың бірінші жартысында алғашқы жетістіктен кейін, олар Недждің көшпенді арабтарымен бірге Саудтың басшылығымен Меккені басып алып, Мұхаммед пайғамбардың барлық сыбайластарының

қабірлерін қиратып, XX ғасырдың басында Ислам зияткерлік ортасының шеткері болған. Олардың әсері Недж аумағымен ғана шектелді. Олар Сауд Арабиясы құрылғаннан кейін ғана мұсылман әлемінің саяси картасына қайта шығады.

Жалпы ислам әлеміндегі, оның Батыстан артта қалу мәселесінен туындаған қарқынды зияткерлік өсім мұсылмандық қауымдастықтардың қоғамдық-саяси өміріндегі ұйымдастыру жүйесінде және діни дәстүрлерде ауқымды өзгерістерге тұрақты сұраныс қалыптастырды. Әрбір мұсылман мемлекетінде немесе еуропалықтарға тәуелді қоғамда жағдай өзінің даму логикасына негізделгені айқын. Алайда жаңғырту үдерістерінің тереңдеуіне аса қуатты ынталандырғыш болған өзгерістерге деген құлшыныс ортақ болды.

Сондықтан Хабибулла-хан билікке келген соң, ол Абдуррахман-хан жанынан басталған жаңғырту үдерістерін одан әрі дамытуға тырысты. Оның жанында олар жаңа динамика алды, бірақ бір мезгілде Абдуррахман-хан жанынан құрылған қоғам мен элиталарды қатаң бақылау жүйесінің әлсіреуіне ықпал етті. Сонымен, Хабибулла-хан Пешауарда тұрған Дост-Мұхаммедтің бауырлары мен отбасы мүшелерін қоса алғанда, көптеген эмигранттарға елге оралуға рұқсат берді. Мысалы, Мусахибин ретінде белгілі, оның бір бауырының Сұлтан Мұхаммед-ханның ұрпақтарының отбасы Кабулда аулада үлкен рөл атқара бастады.

Сондай-ақ, Хабибулла-хан жергілікті билік өкілдері, тайпа көшбасшыларын қоса, дәстүрлі діни қайраткерлердің рөлін жоғарылатып, Абдуррахман-хан құрған шпиондық желіні таратты. Ол сондай-ақ бірнеше еуропалық мектептерді, оның ішінде «Хабибие» атақты лицейін құрды, бірқатар кәсіпорындарды құрды, оның жанында бірінші электр станциясы мен телефон пайда болды, ол жолдар салды. Сонымен қатар, ол Рамдел-хан отбасынан шыққан, Дост-Мұхаммедтің тағы бір бауыры, Британдық Үндістанның эмигранты Махмуд-бек Тарзиге «Сирадж әл-Ахбар» атты жас ауғандықтардың алғашқы газетін негіздеуге рұқсат берді.¹ Хабибулла-хан жүргізген саясат нәтижелерінің бірі Абдуррахман-хан кезінде қол жеткізілген мемлекеттік билікті орталықтандыру деңгейінің әлсіреуі болды.

Атап айтқанда, Хабибулла-хан кезінде түрлі кландар арасында оған әсер ету үшін белсенді күрес жүргізіп, осы арқылы өз ықпалын күшейтті. Мысалы, өткір қарама-қайшылықтар аса ауқымды реформалардың жақтастары – тақ мұрагері Аманулла-ханды (оның мұғалімі жас ауғандықтардың идеологы Тарзи болған) жақтаған жас ауғандықтар және консерваторлар арасында болды. Ауған элитасындағы консервативтік көңіл-күйдің білдірушісі әмірдің бауыры Насрулла-хан болды, ол дәстүрлі діни элитаға жақын болды, сондай-ақ Хабибулла-ханның басқа ұлы Иноятуллаға әсер етті. Оның жақтастары ескі ауғандықтар деп аталды.

Хабибулла-хан осы екі айқын идеологиялық позициялардың арасында ауытқыды. Мысалы, 1909 жылдың наурыз айында ол жас ауғандықтарға қарсы қуғын-сүргіндерді жүзеге асырды, соның ішінде тұтқындар мен айыптаулар болды. Бұған себеп 1906 жылы құрылған, Конституцияны (машрутты) енгізу үшін сөз сөйлеген ұйымның қызметі болды.² Ұйым «Хабибие» лицейінде жұмыс істеді және басқару элитасының кейбір өкілдерін қамтыды. Олар «Жамиат-и сери-йе мели» (жасырын ұлттық қоғам) заңсыз саяси партиясын құрды. Оның бағдарламасы абсолюттік режимді Конституциялық режиммен ауыстыруды көздеді.³ Конституцияны енгізу талабы жалпы алғанда өте прогрессивті Хабибулла-хан үшін тым түбегейлі болды. Алайда қуғын-сүргін ауқымды болған жоқ. Өйткені, мысалы, «Хабибие» лицейі оқытушыларының арасында көптеген конституционалистер болған, өзінің артықшылықты мекеме жағдайын сақтап қалды. Сондай-ақ, мұрагер Аманулла-хан тарапынан жас ауғандықтарға деген ықыласы да ешқайда кеткен жоқ.

Осы кезеңде Ауғанстандағы оқиғалардың дамуына 1907 жылы Британ мен Ресей империялары арасындағы геосаяси бәсекелестіктің аяқталуы сөзсіз әсер етті. Нәтижесінде Ауғанстан екі отарлық империяның мүдделері арасындағы стратегиялық маңызды аумақтың бұрынғы жағдайын жоғалтты. Хабибулла-хан өз тарапынан осы Келісімге қол қоюды ұсынған кезде олармен келіспейтіндігін айтты. Сонымен қатар, ол Британдық Үндістанның солтүстік-батыс шекаралық провинциясының (СБШП) аумағында пуштун тайпаларының антибритандық

қозғалыстарын ұйымдастыруға тырысты. Мәселен, 1907 жылдың 6 қарашасында ол «Шығыспуштун тайпаларының өкілдерін Кабулға шақырып, оларға 1908 жылдың наурызынан кейін ол жихадты бастайтынын жариялады».⁴ 1908 жылы СБШП-да ағылшынға қарсы бағытталған африди мен моманд пуштун тайпаларының көтерілісі басталды, олар Хабибулла-ханның қолдауын пайдаланды. Ауған истеблишментінің кейбірі, атап айтқанда, Насрулла-хан британдықтарға қарсы әскери іс-қимылдарды жандандыруды қолдады.

Алайда, ақыр соңында ауғандық әмір Англиямен ашық қарсы тұруға шешім қабылдамады. Сондай-ақ, ағылшындар 1,8 млн. рупий мөлшеріндегі Кабулға жыл сайынғы ақшалай көмекқаржыны төлеуді жалғастыра бергені де әсер еткен шығар. Бұл көмекқаржы Ауған мемлекеттілігі үшін өте маңызды болды. Ол кірістерінің едәуір бөлігі табиғи түрде жиналған орталықтандырылған мемлекеттің базалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, сондай-ақ оны жаңғырту саясатын жүргізуге мүмкіндік берді. Оның үстіне, Ауғанстанда Ресей мен Ұлыбритания мүдделері арасында маневр жасау мүмкіндігі көп болған жоқ. Олардың арасындағы келісімге қол жеткізгеннен кейін ауғандықтар оларды қақтығыс жағдайында бір-біріне қарсы қоя алмады, соның ішінде Англиямен қарым-қатынастың алшақтығы және көмекқаржының тиісті болмай қоймайтын жоғалуы жағдайында ағылшындардың орнына Ресейден ақшалай өтемақы ала алмады.

Бірақ Еуропада бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін Ауғанстанда еуропалық державалармен ықтималынтымақтастық мәселесі бойынша балама ұсыныс пайда болды. Кабулға 1915 жылда Ұлыбритания мен Ресейге қарсы бағытталған Ауған билігіне одақты ұсынған Оскар Нидермайор басшылығымен Біріккен Герман-австро-түрік миссиясы келді.⁵ Мұндай ұсынысты жүзеге асыру өте қиын болар еді. Ресей әскерлері Иранда, ал Британдық әскер Иракта болды, бұл Ауғанстанның Түркия мен Германиямен қандай да бір келісімдерін іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Бір мезгілде 1916 жылы Ауғанстанға британ үкіметі тарапынан берілетін көмекқаржы жылына 1,8 млн.-нан 2,4 млн. рупиге дейін артты.⁶ Ауғанстан билігінің Англия мен

Ресейдің баламасын немістер мен түріктердің атынан табуға талпыныстары сол кезде аяқталды.

Жалпы алғанда, Ресей мен Британ империяларының арасындағы одақтастық қатынастар болған кезде олардың иеліктерінің арасында орналасқан Ауғанстанға дербес сыртқы саясатты жүргізу үшін объективті мүмкіндіктер болған жоқ. Абдуррахман-хан және Хабибулла-хан кезінде басталған жаңғырту үдерістерінен кейін ауған мемлекетінің сыртқы қаржылық қолдаудан тәуелділігі одан да маңызды болды. Өйткені XIX ғасырдың ішінде Ресей мен Англия арасындағы геосаяси күрес барысында Ауғанстан құрамында Біріккен аумақтың ішкі ресурстары олардың дамуы үшін, әсіресе, жаңғырту саясатын жүргізу үшін жеткіліксіз болды. Ауғанстанға сыртқы ресурстар өте қажет болды.

Сонымен қатар, негізгі порттардан алыста болған Ауғанстанды бір уақытта темір жолдар болмаған жағдайда, оның экономикалық дамуына кедергі келтіргенін атап өткен жөн. Мысалы, темір жолдардың жоқтығынан Ауғанстан Британдық Үндістан мен Ресей империясының құрамына кірген Орта Азия арасындағы сауданы дамытуды қамтамасыз ету мақсатында елдің транзиттік әлеуетін пайдалана алмады. Жалпы, экономикалық және геосаяси тұрғыдан жағдай өте күрделі болды. Ауғанстанның ұлы империяларға қатысты перифериялық жағдайы, оның олардың біріне тәуелділігі, сондай-ақ сол кездегі заманауи мемлекет құру міндеттеріне сәйкес келмейтін архаикалық ішкі құрылымы оның дамуына кедергі келтірді, бұл элитаның прогрессивті көңіл-күйдегі өкілдерінің наразылығын тудырды.

Ауғанстан үшін жағдай 1917 жылы, Ресейде төңкеріс болған кезде айтарлықтай өзгерді. 1918 жылы басталған азаматтық соғыстың барысында Мәскеудегі жаңа билікке адал болып қалған, Ташкентте орталығы бар бұрынғы ресейлік Орта Азия аумағы территориялары метрополиядан бөлініп қалды. Англия өз тарапынан ресейлік қақтығысқа ең тікелей қатысты. Атап айтқанда, ағылшындар солтүстік Иранға бақылау орнатты, ол 1907 жылдың уағдаластықтарына сәйкес Ресейдің ықпал ету аймағына қатысты болған. «1919 жылдың 9 тамызы Иран үкіметі Восуга-эд-Доуле «Персияның

прогресі мен әл-ауқатына жәрдемдесу үшін Британдық көмек» туралы келісімге қол қойды. Келісім ағылшын кеңесшілерін Персияның мемлекеттік аппаратының әртүрлі органдарына жіберуді және оның Қарулы Күштерін қайта ұйымдастыру үшін аралас комиссиялар құруды, тас және темір жолдарды салуды және елге әкелінетін ағылшын тауарлары үшін баж салығын төмендету жағына кедендік тарифті қайта қарауды көздеді». ⁷ Иран мәжіліспен ешқашан ратификацияланбаған осы Келісімнің мақсаты Иранға бақылау орнату болды. Ағылшындар Ресей империясының құлауынан және Иран аумағынан Ресей әскерлері мен кеңесшілерін шығарғаннан кейін осы елде пайда болған вакуумды толтырғысы келді.

Сонымен қатар, ағылшындар өз әскерлерін Орта Азия аумағына, сондай-ақ Кавказ-Баку ауданына енгізді. Олардың Ресей империясының бұрынғы аумақтарына жылжуы, Кавказда және Орта Азияда әскери қатысуы Азияның ішкі аудандарында Британ империясының гегемониясын объективті түрде күшейтті. Ирандағы ағылшындардың басым әсері, Кавказ облысындағы британ әскерлерінің болуы, Бұхара әмірлігімен тығыз байланыс, сондай-ақ олардың Түркістандағы антибольшевистік қозғалыстарды астыртын ұйымдастыруда белсенді рөл атқаруға ұмтылуы Кабулдағы ең ауыр мазасыздық тудырғаны мүмкін. Іс жүзінде Ауғанстан стратегиялық ортада болды. Егер ағылшындар ресейлік Орта Азияда табысқа жетсе, онда Ауған мемлекеті теориялық жағынан Британ империясының иеліктеріне айнала алар еді. Кем дегенде, ағылшындардың белсенділігі Британ Империясына тәуелділікпен тәуелді болған Ауған элитасының бір бөлігінде алаңдаушылық тудырмауы мүмкін емес екені анық.

Бұл ретте Хабибулла-хан өте сақ болды. Ол Германиямен және Түркиямен одақты жасауды ұсынған кезде Бірінші дүниежүзілік соғыстың қызуында Англиямен қақтығысқа бел буған жоқ. Бірінші дүниежүзілік соғыс Англия мен оның одақтастарының жеңісімен аяқталған жағдайда 1918 жылда қандай да бір белсенділікті күтуге ыңғайсыз болар еді. Сонымен қатар, ағылшындар Ауғанстан шекарасынан солтүстікке қарай орналасып, большевиктермен күрес жүргізген. Атап айтқанда,

1918 жылдың қазан айында кеңестік Түркістандағы билік кеңестік билікке қарсы қастандық жасауды қолдау үшін айып тағылған Ресеймен одақтас мемлекеттердің барлығының бейтараптау туралы бұйрық шығарды. Ағылшын миссиясының басшысы Бейли заңсыз жағдайға көшті.⁸ Нәтижесінде саяси қастандық сәтсіздікке ұшырап кетті. Дегенмен, 1919 жылдың қысында Ресейде Ұлыбританиядан қолдау тапқан ақтар қозғалысының жалпы табысқа жетуі әлі де мүмкін болды. Мысалы, 1919 жылдың наурызында адмирал Колчак Мәскеуге өзінің шабуылында ең үлкен табысқа жетті, оның әскерлері Урал алды, Деникин әскері Ресейдің оңтүстігінде шабуыл жасады. Сондықтан осы уақытта ағылшындар өз мақсаттарына жете алмайды деп ойлауға ешқандай негіз болған жоқ. Әрине, Хабибулла-хан өз тағдырын тәуекелге салмады.

Алайда 1919 жылдың 20 ақпанынан 21 ақпанына қараған түні Хабибулла-хан кенеттен қаза тапты, бұл Ауғанстандағы жағдайды түбегейлі өзгертті. 27 ақпанда мүдделер қақтығысынан кейін әмір Аманулла-хан болды. Ол Хабибулла-ханның жанында болған ағасы Насрулланы оның қаза болған күні түрмеге қамап, әкесін өлтірді деп айыптады.⁹ Аманулла-ханның тақ үшін күресінде шешуші фактор Ауған армиясының қолдауы болды. Абдуррахман-хан құрған орталықтандырылған билік жүйесі тағы да маңызды рөл атқарды. Ауғанстанда XIX ғасырдан айырмашылығы онда үміткерлер жеке тайпалардың күштеріне сүйенетін, мұрагерлердің арасындағы ашық қарулы күресті бастау үшін жағдай болған жоқ.

Аманулла-хан: Ауғанстанның тәуелсіздігі және үшінші ағылшын-ауған соғысы

Нәтижесінде Аманулла-хан бүкіл билікке ие болды және енді оның елде ауқымды реформаларды жүзеге асыру үшін барлық мүмкіндіктері болды. Реформалау бағыттары әмірге жақын жас ауғандықтар қозғалыс өкілдерімен, ең алдымен оның мұғалімі Тарзи және «Хабибие» мектебіне жақын оқытушылармен ұсынылды. Мұнда Ауғанстан мен ресейлік Орта Азиядағы прогрессивті жөнге салынған реформаторлар

жағдайындағы елеулі айырмашылыққа назар аудару қажет.

Ресей революциясынан кейін 1917 және 1918 жылдардағы жас ауғандықтарға жақын жадидтердің қозғалысы ең белсенді түрде Орта Азиядағы саяси күреске қатысты. Мысалы, 1917 жылы жадидтер Ташкенттің өкілді органына демократиялық сайлауда дәстүрлі жөнге салынған улемдермен күресіп, жеңіліс тапты. Содан кейін жадидтер көп ұзамай большевиктермен жойылған Қоқан автономиясын құруға қатысты. Сонымен қатар, Бұхар Әмірлігіндегі жадидтердің жақтастары және Хиуа хандығындағы жас бұхаралықар мен жас хивиндер дәстүрлі улемдерге сүйенген жергілікті билікке қарсы шықты. Дәстүршілер мен жадидтер арасындағы қақтығыс бүкіл ресейлік Орта Азияда орын алды. Бұл ретте, дәстүрлі діндарлар суннит исламының ханафиттік нұсқасының ғасырлар бойы жинаған дәстүрлерін, соның ішінде әулиелерге табыну, олардың бейіттеріне табыну, және тағы басқа көптеген дәстүрлерін сақтап қалу үшін күресті.

Алайда, Орта Азиядағы жадидтер тиісті мемлекеттік институттарға – әскерге, полицияға, салық салу жүйесіне, заң және білім беруге ұмтыла алмады, бұл бұрын өңірде жүргізілген Ресей империясы саясатының тікелей салдары болды. Өйткені, тіпті Ресей әкімшілігінің тікелей басқаруындағы Орта Азия аумақтарында отарлық басқару жылдарында Британдық Үндістанда өмір сүргендерге ұқсас институттар құрылмаған. Сондықтан да, жадидтер өз басым көпшілігінде ресейлік большевиктерге, олардың көмегімен аймақтың дәстүрлі өміріндегі өзгерістерді жүзеге асыра алады деп пайымдайды.

Сонымен қатар, 1919 жылы Аманулла-хан жанындағы Ауғанстанда жадидтерге идеологиялық жақын жас ауғандықтар орталықтандырылған басқару жүйесі бар тәуелсіз мемлекетте өзінің барлық идеяларын іс жүзінде іске асыруға мүмкіндік алды. Бұл реформаторларға тиісті мемлекеттік институттарға – бірінші кезекте армия мен бюрократияға сүйенуге мүмкіндік берді. Сондықтан Аманулла-хан жанындағы Ауғанстанның тәжірибесі сыртқы отаршылдық басқаруда болмаған және тікелей еуропалық әсер етпеген тәуелсіз азиялық мемлекетте жаңғырту саясатын іске асыру тұрғысынан өте айқын көрінеді.

1919 жылдың қысында билікке Аманулла-ханның келуі,

еш күмәнсіз, британдықтар үшін күтпеген жағдай болды. Дегенмен, оларға қауіп болмады және Кабул саясатындағы өзгерістер үшін ешқандай негіз жоқ. Атап айтқанда, Ұлыбритания Ауғанстанға жыл сайынғы қомақты көмекқаржы төледі. Сонымен қатар, ағылшын әскерлері тек оңтүстікке ғана емес, ауған шекараларынан солтүстікке, Орта Азия аумағында болған. Оған қоса, ағылшындар Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жетті. Алайда бұл есептер барлығы дұрыс емес болып шықты.

1919 жылы 27 наурызда, Аманулла-ханды коронациялағаннан кейін бір айдан соң Мәскеудегі большевиктер Үкіметі Ауғанстанның егемендігін мойындады. Олардың тарапынан бұл өте өткір саяси қадам болды. Ресейдегі азаматтық соғыстың нәтижесі әлі шешілмеген, ал Орталықтың Түркістанмен байланысы қиын болған жағдайда, бұл шешім большевиктерден ерекше күш-жігерді талап етпеді. Үлкен есеппен, бұл тек декларация ғана болды, алайда, сол кезде кеңестік Ресейдің ең маңызды қарсыласы – ағылшын үкіметіне проблемалар жасауға бағытталған.

Сонымен қатар Ауғанстанның жаңа билігі үшін оның егемендігін Ресей тарапынан мойындау үлкен қызығушылық тудырды. Естеріңізге сала кетейік, Ауғанстан сыртқы саясатты дербес жүргізуге құқығы жоқ, бұл Ауған билігіне ауыртпашылық жасағаны анық. Бұл жағдайда азаматтық соғыстың жалғасып жатқанына қарамастан, ұлы держава болып қалған Ресей тарабынан декларацияны қабылдау Кабулға Англиямен қақтығыс туындаған жағдайда сыртқы қолдауға сенуге мүмкіндік берді.

13 сәуірде Британдық Үндістанда Амритсарлық қырғын атауымен белгілі оқиға орын алып, британ әскері Амритсар қаласында демонстрацияны атып, Үндістанда жаппай наразылық қозғалысын тудырған. Сонымен қатар, Үндістаннан келген әскерлердің едәуір бөлігі Еуропада, Таяу Шығыста, жалпы алғанда, өңірден тыс жерде болды. Нәтижесінде Кабулдағы ауғандық билік қолайлы сәт туындады деп есептеді.

1919 жылдың 21 сәуірінде Аманулла-хан Мәскеуге одақ пен достықтың ұсынысымен хат жолдады. Бұл Кеңестік Ресеймен соғыс жағдайында іс жүзінде болған Англияға қатысты достық

емес қадам ретінде көрінді. Осыдан кейін Кабулда дурбарда (Ассамблея) Тәуелсіздік жарияланды. Үндістанның Вице-королі Чемсфорд Аманулла-ханның осы туралы ақпараты бар хатына өте тәкаппар мәнерде жауап берді. Осыдан кейін Ауған әмірі ағылшындарға жихад жариялады және 3 мамыр күні Хайбер өткелі маңындағы Торкхам ауылына әскер жіберіп, оны басып алды.¹⁰ Нәтижесінде үшінші ағылшын-ауған соғысы басталды.

Тегінде, ұрыс қимылдары өте ұзақ жүрмеді, басталғаннан бір айдан кейін (9 маусым) бітімге қол қойылды. Соғыс барысында ағылшындар Кабул ұшақтарынан бомбалады және шекарадағы ауған әскерлері, өз кезегінде Ауған соғысына шекарадағы Британ бекеттерінің бірқатарын алуға мүмкіндік алды, бірақ олар одан әрі жылжи алмады. Алайда, аса маңызды оқиғалар Ауған шекараларынан солтүстікке қарай орын алды. Бұл жерде 1919 жылдың көктемінде Каспий сырты Республикасы құлады, британ әскерлері оның аумағынан кетті. Мамыр айының басында Кеңес әскерлері Түркістан әскерін талқандап, Ашхабадты басып алды.¹¹ 23 мамырда Қызыл армия Мерв пен Кушканы алды. Мамыр айының соңында Кабулға Англияға қарсы соғыста Ауғанстанға көмек көрсету ұсынысымен кеңес Түркістанның делегациясы келді.¹² Орта Азиядағы оқиғалар Ұлыбританияға өте күрделі жағдайға айналды.

Ағылшын-ауған соғысы басталғаннан кейін барлық аймақтағы стратегиялық жағдай күрт өзгерді. Бұрынғы Ресей империясының Оңтүстік аумақтарындағы кеңестік Ресейден бұрынғы тактикалық артықшылық күтпеген жерден Үндістандағы Британдық иеліктердің қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіруге айналды. Түркістан большевиктерінің мүмкіндіктерін Ауғанстан ресурстарымен біріктіру соғыс қимылдарын Үндістан аумағына көшіруге әкеп соқтыруы мүмкін еді. Естеріңізге сала кетейік, осы уақытта Амритсарлық атудан кейін мұнда антибритандық көңіл-күй айтарлықтай өсті. Мұндай жағдайда Ауғанстанмен тікелей қақтығысты жалғастыру Ұлыбритания мүдделеріне жауап бермеді.

Соның салдарынан Ұлыбритания шегінуге бел буды, алдымен 9 маусымда ауғандықтармен бітім жасады, 8 тамызда Равалпиндиде жаңа ағылшын-ауғандық шартқа қол қойылды,

онда Ауғанстанның сыртқы саясатты дербес жүргізуге құқығы мойындалды. Кабул үшін бұл үлкен жетістік болды, бұл нақты тәуелсіздікті алуды білдірді. Алайда, бұл жағдайда өте маңызды минус болды – ағылшындар жыл сайынғы көмекқаржыны 2,4 млн. рупий төлеуді тоқтатты. Ауғанстан үшін бұл бюджеттің барлық кіріс бөлігінің кемінде төрттен бір бөлігін жоғалтуды білдірді, бұл кейіннен жағдайдың жалпы дамуына әсер етті. Ауған билігі бұл мәселеде Кеңестік Ресейдің қолдауына үміттенген шығар.

Үшінші ағылшын-ауған соғысын, әрине, Ресейге қатысты Ұлыбритания саясатының контекстінде қарастыру керек. Іс жүзінде бұл соғыс ішкіресейлік азаматтық қақтығыстың барысын өзгертті. Лондонда оның ықпалымен көбінесе Ресейдегі азаматтық соғысқа тікелей қатысудан бас тартуды шешті. 1919 жылдың шілде айында британдық әскерлер Бакудан кетті, одан ертерек олар Каспий сырты аймағынан эвакуацияланды. Сол жылдың тамыз айында олар Кабулмен келісімге қолқойды. Ауғанстанға әсер етудің бұрынғы арналары жоғалған жағдайда, ағылшындар Үндістанда өз иеліктерін қорғау жүйесін қайта құруға мәжбүр болды. Сондықтан олар Каспийдегі ирандық Энзели портындағы базаны сақтап қалды. Бұл ретте олар Кеңестік Ресейге қарсы күресті жалғастырудан бас тартпады, бірақ түрлі ақ қозғалыстарға материалдық көмек көрсетуге көңіл бөлуді қалай отырып, осы қақтығысқа тікелей қатысудан бас тартты.

Бірақ 1919 жылдың күзі – 1920 жылдың қысында Сібірдегі ақ күштер талқандалды, бұл Ресейдің орталық аудандарын Түркістанмен толық қалпына келтіруге әкелді. Сонымен қатар, 1920 жылдың 18 мамырында Кеңес десанты Солтүстік Ирандағы Энзели қаласында ағылшын әскери-теңіз базасын басып алды. Сол жылдың 29 тамызы бұрын Ресей империясына байланысты болған Бұхар Әмірлігіне қарсы кеңес әскерлерінің операциясы басталды. Ұлыбритания үшін аталған оқиғалар Ресеймен төңкеріс қозғалысының идеялары мен тәжірибесін пайдалана отырып, басқа сапалы негізде Азиядағы қарама-қарсы тұрудың жаңа кезеңі қайта басталатынын білдіреді. Ал бұл өз қызметінде антиколониалды күресті жандандыру міндетін қойған ресейлік большевиктер қызметінің

революциялық құраушысын есепке ала отырып, Үндістандағы Британдық мүдделерге төніп тұрған қауіп-қатердің принципті басқа деңгейі болды.

Жаңа Кеңестік Ресейдің басшылығы үшін Азияда Англиямен қарсы тұру да ерекше маңызға ие болды. Өйткені Лондон үлкен әскери және экономикалық мүмкіндіктерге ие болған большевиктердің ең ауыр қарсыластарының бірі болды. Ағылшындар үшін Ресейдегі ақтар қозғалыстарын белсенді қолдау азаматтық соғысты жалғастырудың маңызды көздерінің бірі болды. Англияны Азиядағы ең осал орынға елеулі зиян келтіру идеясы әбден орынды көрінді. Мысалы, 1920 жылы шығыста интернационалдық насихат кеңесінің жетекшісі Л. Геллер былай деп жазды: «Ресей мен Англияның арасындағы келіссөздердің жағдайы қандай болса да, Антантамен уақытша келісімге ұмтылу, дем алуға ұмтылу Британдық империализмнің осы сезімтал тылында Шығыстағы революциялық қызметтің тоқтатылуын талап етпейді. Азияда біздің алдымызда бір үнді, дәлірек айтқанда, анти-британдық фронт, парсы арқылы ауған-үнді шекарасынан Анатолияға созылатын фронт, және осы үш жерде біз ұрысқа түсуіміз керек немесе ұрысқа көмектесуге тиіспіз», – деп ойлаған жөн.¹³ Әскери жоспарда Азиядағы большевиктердің күштері Британдық мүмкіндіктермен салыстыруға келмейтіні түсінікті. Алайда, олардың революциялық және ұлтшыл қозғалыстары әртүрлі антиколониалды қозғалыстарға қолдау көрсетуі Англия үшін проблемалардың тұтас кешенін құра алды. Дәл осындай жағдай, шын мәнінде, 1919 жылы Ауғанстанда болған.

Жалпы, большевиктердің арасында шығыстағы бұдан арғы іс-әрекеттерге қатысты кем дегенде екі көзқарас болған. Біріншісін шартты түрде революциялық-романтикалық деп атауға болады, Азия аумағында әлемдік төңкерісті жалғастыру қажеттігіне негіз болды. Сонымен қатар, Шығыстағы революциялық қозғалыстардың таралу қаупін Ұлыбританияға қысым құралы ретінде пайдалану қажет деген басқа көзқарас болды. 1920 жылдың 3 қыркүйегіндегі Чичериннің жеделхатында Лев Троцкий былай деп жазды: «билеуші Англия бізбен күрескенге дейін Азияның барлық контрреволюциялық элементтері бізбен шекаралас Азия мемлекеттерінде

топтастырылады және осылайша біздің барлық күштерді қазіргі кеңес Федерациясының шегінде шаруашылық міндеттерге шоғырландыруға ұмтылысымызға қарамастан, бізді белсенді түрде босатуға мәжбүр етеді. Ағылшын үкіметінің бізге қарсы агрессивті саясатын толық тоқтату ғана біз үшін Азияда өз еркімізге қарсы қозғалуға мәжбүр болатындай жағдай жасай алады».¹⁴ Осы үзіндіде Кеңестік Ресей тарапынан Азиядағы революциялық қозғалыстарды қолдауды тоқтату шарттары нақты тұжырымдалған.

Іс жүзінде, Троцкий Кеңестік Ресей Ұлыбритания тарапынан кепілдік болған жағдайда бұрынғы Ресей империясының шекарасындағы Азияда қалуға дайын екенін мәлімдеген. Демек, жаңа Ресей Англиямен шарттық қатынастарға ұмтылатындығы анықталды. Кеңес басшылығындағы екі көрсетілген көзқарас нүктелерінің арасындағы күрес әлі де ұзақ созылғанымен, 1920 жылы, негізінен, Англия тарапынан мойындау алған жағдайда кеңестік Ресей өзінің Азиядағы революциялық қызметін тоқтатуға дайын екені анық болды.

Кеңес басшылығындағы екі үрдістің күресін Иранның Гилян провинциясында құрылған Парсы Кеңестік Социалистік Республикасының мысалында көруге болады. Солтүстік Иранда 1920 жылы «Революциялық Әскери кеңес құрылды, Халық Комиссарларының Кеңесі деп аталған Уақытша революциялық үкімет құрылды, Парсы Қызыл әскері құрылды, яғни биліктің ресейлік ұйымдық құрылымы көшірілді».¹⁵ Мамыр айында Энзелге түскен Ресей десанты 6 маусымда Парсы Қызыл армиясының құрамына толығымен қабылданды.¹⁶ 22-24 маусым аралығында Энзелде Иран Коммунистік партиясының бірінші съезі өтті. Съезд қарар қабылдады, оның басты тармағы: «Біздің ұран қазіргі уақытта ағылшын империализмімен, Шах Үкіметімен және оны қолдайтындардың барлығымен күрес болуы мүмкін».¹⁷

Бұл ретте Ресейдің Шығыстағы іс-әрекетіне қатысты ең радикалды позициялар жергілікті жерлерде басшылық етті. Бұл ең алдымен Иранда Гилян Республикасының қолдауы, сондай-ақ Ташкенттегі орталығы бар Түркістан Республикасының басшылығы туының астында болған Әзірбайжан билігі. «Жергілікті партиялық функционерлер

өздерінің есептегі көсемдерінен анағұрлым тікжек болды, өйткені, оқ-дәріні түсініп, мемлекетаралық мәселелерді қоса алғанда, кез келген проблемаларды күшпен шешудің әмбебаптығына және революция экспорты арқылы адамзатты танытудың өзінің қабілетіне сендірді». Сонымен қатар, Азиядағы жергілікті кеңестік басшылардың радикалды іс-әрекеттерге дайындық жағдайында және ирандық Энзелге кеңес десантын түсіргеннен кейін екі аптадан соң 1920 жылдың 31 мамырында Лондонда Кеңестік Ресей мен Ұлыбритания арасында келіссөздер басталды.

Мәскеу мен Лондон арасындағы келіссөздер жас Кеңестік Ресей үшін өте маңызды болды. Олар Ресейге деген халықаралық қоғамдастық тарапынан қойылған экономикалық қоршауды бұзуға және оның дипломатиялық мойындауына қол жеткізуге мүмкіндік берді. РКФСР экономикалық блокадасын алып тастау ағылшындар үшін Мәскеудің Шах Персиясына қарсы әскери операциялардан, Түркияда кемалистерді қолдауынан және жалпы Кіші Азияда, Ауғанстанда және Үндістанда «бүлік жасау» міндеттемелерінен ресми түрде бас тарту тәуелділігімен тікелей байланысты болды.¹⁹ Сол уақытта «Бакуда да, Ташкентте де Мәскеудің Лондонмен қызықсыз дипломатиялық сауда-саттық ойынына қосылуға ниет білдірмеді, олар Закавказ республикаларын дереу кеңестендіруге және Бұхара әмірлігі мен Шах Персиясына қарулы жорыққа шығып, кейін большевистік романтиктерге ертеден жетекші мақсат болған – ағылшындарға тәуелді көпмиллионды Үндістанға жету болды».²⁰ Лондонда келіссөздер өте ұзақ және қиын болды. Мәскеу Ұлыбританиямен келісімге және Азиядағы революция экспортына стратегиялық сызыққа қол жеткізу қажеттілігі арасында үнемі теңгеруге тура келді.

Ауғанстанда 1920 жылы екі көзқарас арасында күрес жүрді. «Әскери министр Нәдір-хан кабинеттің ағылшындармен келіссөздерге қарсы болған бөлігін басқарды және шекарадағы белсенді антианглиялық саясатты Кеңес үкіметінің көмегімен жалғастыру үшін Ресеймен тез арада келісім-шарт жасауды талап етті. Сыртқы істер министрі М. Тарзи Кеңестік Ресеймен тығыз қарым-қатынас Ауған тәуелсіздігіне қауіп төндіреді деп санады».²¹ Өз кезегінде Аманулла-хан Ресеймен Англияға

қарсы әскери одақ идеясын қолдады. 1920 жылы 27 наурызда Аманулла-ханның кеңес өкілі Я. Сурицпен кездесуі барысында, соңғысына «Кабул Үндістандағы революциялық қозғалысты және үнді-ауған шекарасындағы ағылшынға қарсы құпия әскери операцияларды қолдауға дайын» деп ресми мәлімделді.²² Революциялық романтизмнің жақтаушылары үшін азғырушылық үлкен болды.

Ресей басшылығында қандай жүріс-тұрыс желісін таңдау керек деген пікір бірлігі болған жоқ. Сыртқы істер наркомы (халық комиссары) Чичерин 1920 жылдың 20 маусымында Лондондағы келіссөздерде делегацияның басшысы Красинге былай деп жазды: «Шығыстағы революцияның өсуі келісімнің қажеттілігін бізге қарағанда Англия үшін көбірек қажеттілік тудыратыны бәріне анық».²³ Алайда 30 маусым күні Лондон өте қатаң сұрақ қойды. «Ресей, оның үкіметі әскери іс-қимылдар немесе насихаттау арқылы Британ мүдделеріне қарсы немесе Британ империясына қарсы бағытталған дұшпандық іс-қимылдарға Азия халқын итермелеуге тырысатын кез келген әрекеттерден бас тарту шартымен сауда келісімін жасасуға дайын ба?».²⁴ Шарттарды қабылдамаған жағдайда, Лондон келіссөздерді тоқтатумен қорқытты. 7 шілдеде Мәскеу Лондонның шарттарын қабылдады. Осылайша, Кеңестік Ресейдің Ұлыбританиямен келісіміне қол жеткізуге стратегиялық шешім қабылданды.

1920 жылдың 20 қыркүйегі Лениннің, Троцкийдің, Сталиннің, Зиновьевтің, Каменевтің, Бухариннің қатысуымен Мәскеудегі РК(б)П ОК пленумында Ирандағы әскери операцияны бұруға және Иран шахының Үкіметімен келіссөздерге кірісуге шешім қабылданды. Осы сәтте Бұхара әмірлігінің қирауы аяқталды. 1921 жылдың 26 ақпаны Мәскеуде РКФСР мен Иранның арасындағы шартқа қол қойылды. 2 күннен кейін, 28 Ақпанда сол жерде Ауғанстанмен шартқа қол қойылды.²⁵ Осылайша, Ресей Ұлыбританиямен алдына қойылған шарттарды орындады. Лондон Мәскеумен келісімге қол қою алдында кепілдік алғысы келді, ал ол үшін Кеңестік Ресейді халықаралық шарттар жүйесімен байланыстыру қажет болды.

Ауғанстанмен және Иранмен заңды қарым-қатынасты ресімдей отырып, Кеңестік Ресей Лондонға оны 1917 жылдың

революциясына дейін Ресей бақылаған территорияның шегіндегі Орталық Азия аймағындағы Ресей империясының мұрагері ретінде мойындауға негіз берді. Сонымен қатар, бұл жағдайда Иран мен Ауғанстан Ресей мен Ұлыбританияның Азия иеліктерінің арасында буферлік мәртебеге қайта ие болды. 1921 жылдың 16 наурызында Мәскеу жоғарыда көрсетілген барлық шарттарды орындағаннан кейін, Ресей мен Ұлыбритания арасында уақытша сауда келісіміне қол қойылды. Кеңестік Ресейдің Иранмен және Ауғанстанмен келісім-шартына қол қою ағылшын-кеңестік сауда келісіміне қол қоюмен тығыз байланысты болғаны түсінікті.

Сонымен қатар, Иран мәжілісі Энзели мен Решт қаласынан Кеңес әскерлерін шығаруға тәуелділік шартын бекіту туралы мәселені қарастырды. Мәскеу Ираннан әскерін шығаруға дайын болғанымен, әзірбайжандық Компартияның Орталық комитетінің басшылығы 1921 жылдың 10 сәуірінде С. Орджоникидзе мен Н. Наримановтың қатысуымен Бакудегі кеңесте Гилян Республикасына қолдау көрсетуге өзінің дайын екендігін мәлімдеген. Мәскеудің тыйым салғанына қарамастан, Әзірбайжаннан Иранға Кеңес Әскери кемелеріне әскерлер мен қару жөнелтілді. 1921 жылдың 1 маусымында Гилян Республикасы басшыларының бірі Эхсанолла-хан Кеңестік Әзірбайжаннан жіберілген бөлімдердің қолдауымен Тегеранға екінші жорық бастады. Эхсанолла-хан армиясының командалық құрамының тізімі қызықты. «Әскер басшысы болып Саад-эд-Доуле, оның көмекшісі Т. Мұғуев тағайындалды. Отрядтардың қолбасшылығын Смирнов, Елисеев, Дублинский, Шахтактинский қабылдайды».²⁶ Бұл Иранмен қол қойылған келісімдердің айқын бұзылуы болды. Жағдайды түзету үшін Саяси бюро Чичериннің талабы бойынша Әзірбайжан Республикасының билігін Гилян көтерілісшілеріне көмек көрсету фактісін ресми теріске шығару туралы шешім қабылдады.²⁷ Нәтижесінде Эхсанолла-ханның жорығы толық құлаумен аяқталды және 1921 жылдың қарашасында Шах әскерлері Гилян провинциясын алды.

Осылайша, Кеңестік Ресей 1920 жылы Орталық Азияға қайтып оралуына және Кеңес әскерлері бұрынғы Ресей империясының оңтүстік шекарасына шыққанына байланысты,

іс жүзінде күштердің аймақтық теңгерімінде Ресейдегі 1917 жылдың революциясына дейін болған статус-кво қалпына келтірілді. Жаңа Кеңестік Ресей Британ отарлық империясының мүдделеріне қарсы тұрған аймақтың геосаяси картасында Ресей империясының ескі ұстанымдарында орнады.

Сәйкесінше, Кеңестік Ресейдің Иранмен және Ауғанстанмен келісім-шартына, сондай-ақ Ұлыбританиямен келісім-шартқа қол қою нәтижесінде 1917 жылы Ресейде төңкеріске дейін болған Орталық Азиядағы геосаяси тепе-теңдіктің нақты қалпына келуі орын алды. Кеңес-ауған шарты бір уақытта әлемді әлеуметтік қайта құру бойынша кеңестік Ресейде жеңіске жеткен жаңа идеяларды жылжытудың сыртқы шектерін белгіледі. Бұл, әрине, Британдық Үндістан кеңес ықпалынан буферлік Ауғанстан мемлекетімен бөлінген, салыстырмалы қауіпсіздікке ие екенін білдірді. Осылайша, Ауғанстан жиырмамыншы жылдардың басында Британ Империясы және енді Кеңестік Ресей бақылайтын аумақтар арасындағы өзінің буферлік мәртебесін қалпына келтірді.

Мұнда Кеңестік Ресей Ресей империясының логикалық жалғасы болғанын атап өту керек. Кеңестік Ресейдегі империя басы революциялық романтизм дәуірінің өтуіне қарай нығай бастаған шағы еді. Кеңестік Ресейді жиі Ресей империясының істерінің жалғастырушысы ретінде қарастырған. Бұл ескі саяси элитаның көптеген өкілдерін большевиктермен татуластырды. Мысалы, бұрынғы патша генералы Снесаревтің 1920 жылы Кеңестік Ресейде оқыған дәрістерінде былай деген: «Мен, әрине, Үндістанмен соғысудың мүмкіндігі немесе ықтималдығы ғана бар деп ойламаймын... Менің пайымдауымша, Орталық Шығысты ағылшындардың Түркістанға шабуыл жасауы тұрғысынан, яғни біздің Түркістанды ағылшындардан қорғау тұрғысынан мүлдем қарастыруға болмайды. Осы елдерді Үндістанға бағытталған үлкен операцияны жүзеге асыру мүмкіндігі тұрғысынан қарастыру ғана қалып отыр. Осының негізінде мен Орталық Шығыс елдерін болашақта Үндістанға үлкен әскери операциялар жасау мүмкіндігі ретінде қарастырамын».²⁸ Бір қарағанда, Орталық Азияда ештеңе өзгерген жоқ. Жиырмамыншы жылдары, 1917 жылға дейінгі сияқты, Кеңес және британдық екі империяның ықпал ету

аймағын тәуелсіз Ауғанстан бөліп жатты. Алайда, сол уақытта Ресейде 1917 жылдың революциясына дейін болған ұқсас жағдайдан елеулі айырмашылықтар болды.

Басты айырмашылық Орталық Азиядағы жаңа кеңестік Ресей мен Орта Азия басшылығы қоғамдарын ұйымдастырудың дәстүрлі жүйесін әлеуметтік қайта құруды жүзеге асыра бастады. Ресей империясына қарағанда Орталық Азиядағы кеңестік Ресей Орталық Азия қоғамдарының тіршілік әрекетін жүйеден тыс бақылау қағидаттарынан бас тартты. Кеңестік Орта Азияда өмір сүру принциптерін түбегейлі қайта құру және ішкі істерге араласу әрекеттері басталды. Бұл жергілікті халықтың қатты қарсыластығын тудырды. Кеңестік Орта Азияның дәстүрлі қоғамының ішкі жүйелі байланыстардың сипатын өзгерту жолымен жаңғырту әрекеттеріне қарсылық көрсетуі (басмаштардың қозғалысы) отызыншы жылдардың басына дейін жалғасты және Кеңестік Ресей тарапынан оны басу бойынша үлкен күш-жігерді талап етті. «Дәстүрлі қоғамның әдеттегі өмір салты мен құндылықтар жүйесін күштеп сындыру, атеизм режимі, «әскери коммунизм» саясатын соғыстыратын жиынтық реакциясы басмашылықтың басты қозғаушы күші болды».²⁹ Орта Азиядағы қарсылықтың нәтижесі этникалық өзбек, тәжік, түркмендердің көп бөлігінің көрші Ауғанстан аумағына мәжбүрлі түрде кетуі болды.

Ресей империясының бұрынғы шекаралары шегінде Орталық Азиядағы Кеңес өкіметінің түпкілікті нығаюы аймақтың соты үшін басқа да маңызды зардаптарға ие болды. Ең алдымен, Орталық Азияның дәстүрлі мұсылман қоғамдарының жүйелі байланыстарының сипатын өзгерту бойынша Мәскеуге жергілікті халықтың туындаған қарсылығын тікелей басу үшін күш-жігерді шоғырландыруды талап етті.

Ауғанстан аумағында Орталық Азиядан босқындардың едәуір саны кез келген қолайлы жағдайда шекараларға қарулы қысым көрсетті. Сондықтан Мәскеудің кеңес-ауған шекарасын бақылауды қамтамасыз ету қабілеті Орталық Азия аймағы ішінде дәстүрлі қоғамдастықтарды қайта құру бойынша әлеуметтік эксперименттер жүргізудің маңызды шарты болды. Бірте-бірте КСРО шекарасы оңтүстік бағытта, Ауғанстанмен және Иранмен, кеңестік Орта Азияның бүкіл Кеңес Одағының

ортақ жүйелік бірлігіне тиістілігін анықтайтын факторға айналды.

Орталық Азия өңірінің әлеуметтік, саяси және экономикалық тыныс-тіршілігінің салаларында елеулі өзгерістерді табысты өткізу үшін кеңестік Орта Азия мен көрші мұсылман елдері – Иран мен Ауғанстанның арасындағы мүмкін болатын байланыстарды барынша азайта түсу әбден қисынды болды. Бұл ретте өңірдің дәстүрлі қоғамдастықтары арасындағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени байланыстарды шектеу түбегейлі сипат алды. Кеңес тарихының барлық кезеңінде Ауғанстан мен КСРО өзара тиімді ынтымақтастық пен аймақтық қауіпсіздік жүйесін қолдауға мүдделі мемлекеттік жүйелер ретінде тығыз экономикалық, саяси және мәдени байланыстарды қолдады. Ауғанстанның, Иранның және кеңестік Орта Азияның дәстүрлі қоғамдары бұл алмасуға іс жүзінде қатысқан жоқ.

Осылайша, КСРО басшылығының кеңестік Орта Азияда өмір сүруді түбегейлі жаңғыртуды жүргізуге талпыныстары Орталық Азия-Үндістан желісі бойындағы аймақтың дәстүрлі қоғамдастықтары арасындағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени байланыстарды толық тоқтатуға алып келді. КСРО-ның Ауғанстанмен және Иранмен шекарасы өзара алмасу мен іс-қимыл үшін онжылдыққа жабық болды. Бұл кейіннен Орталық Азияның ЖТМ (Жаңа тәуелсіз мемлекеттер) Кеңестік Одақ ыдыраған кездегі сыртқы мұсылман әлемінен жаһандық жүйелі айырмашылықтарын анықтады.

5-тарау.

Ауғанстан: Аманулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін

Аманулла-хан реформаларының сәтсіздігі

1919 жылы Ұлыбританиядан толық тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Ауғанстанның жаңа әмірі елді жас ауғандықтардың бағдарламасы рухында жаңғырту саясатын жүргізу үшін барлық мүмкіндіктерге ие болды. Ол үшінші ағылшын-ауған соғысының табысты аяқталуына байланысты ең кең қоғамдық қолдау, сондай-ақ оның құрамы мен әскерін қоса алғанда, басқарудың әлі де қуатты орталықтандырылған әкімшілік аппаратына ие болды. Хабибулла-хан кезінде билікті орталықтандыру деңгейі бірнеше әлсізденгенімен, бірақ армия мен бюрократия жекелеген пуштун тайпаларын қоса алғанда, барлық Ауған қоғамында әлі де басым болды. Соңғылары ішкі істерде белгілі бір дербестікті сақтап қалды, бірақ орталықтандырылған мемлекеттің күштеріне қарсы тұра алмады. Әскер мен бюрократия Аманулла-хан жүзеге асыруға ниеттенген Ауғанстандағы батыл жаңғырту саясатын күштік тәсілмен жүргізуді қамтамасыз етуге қабілетті болды.

Ауғанстандағы ауқымды реформалар 1923 жылдың 9 сәуірінде басталды, онда құлдық жойылған, әйелдер мен мұсылман емес адамдардың құқығына кепілдік берілген, діни соттардың әсері қысқартылған алғашқы Ауған Конституциясы жарияланды. Сонымен қатар тәуелсіз сот жүйесі енгізілді, сондай-ақ қылмыстық, коммерциялық және азаматтық кодекстер қабылданды, орталықтандырылған бюрократиялық салық жүйесі құрылды, корольдік туыстар мен тайпалар көсемдерінің пайдасына төлемдер тоқтатылды. Сонымен қатар, бірыңғай білім беру жүйесін қалыптастыру

туралы жарияланды, Батыс үлгілері бойынша бастауыш және жоғары мектеп құрылды.¹ Бұл дәстүрлі ауған қоғамы үшін өте маңызды реформалар болды. Оның үстіне олар әскердің барлық күш-қуатына сүйенген орталықтандырылған мемлекеттік аппараттың көмегімен жүргізілді. Тиісінше, Ауғанстанда ешкімнің жүргізіліп жатқан реформаларға қарсы әрекет етуге мүмкіндігі болмады. Аманулла-ханның және оған идеологиялық жағынан жақын жас ауғандықтардың алға қойған міндеттерін жүзеге асыру үшін барынша қолайлы жағдай болғанына күмән жоқ, мысалы, дәл солай Орта Азиядағы оларға идеологиялық тұрғыдан жақын жадидтер туралы айтуға келмейтін еді.

Сонымен қатар, Аманулла-хан әбден ықтимал болған қиындықтарға тап болды. Ең басты мәселе Ауғанстан 1919 жылғы соғыс қорытындысы бойынша британдық көмекқаржыдан айырылған жағдайда барлық мәлімделген реформаларды қаржыландыруды қамтамасыз ету қажеттігінде болды. Аманулла-ханның Кеңес одағынан ақша алу әрекеті сәтсіз аяқталды. Мәскеу Кабулға бір реттік көмек көрсетті, атап айтқанда, ұшақтар, қару-жарақ жеткізді, бірақ жүз жыл бойы қаржыландырған ағылшындар сияқты ауғандық қазынаны тұрақты қаржыландырумен қамтамасыз ете алмады.

Біріншіден, кеңестік Ресейде британдық Үндістан сияқты қамтамасыз ететін тұрақты табыс көздері болған жоқ. Екіншіден, Азаматтық соғыстан кейінгі күйзелістегі Орталық Ресей, негізінен, бұрынғы отаршылдық елдерге елеулі ақша қаражатын бөлуге қабілетті емес еді. Үшіншіден, большевиктер экономикалық блокадада болды, оларда валютада бос қаражат болмады. Төртіншіден, большевиктердің солшыл-радикалды бағытталған бөлігі тұрғысынан олардың миссиясы пролетар революциясы идеяларын таратуда болды. Тиісінше, осы тұрғыдан сыртқы ортамен барлық одақтар – капиталистік және әсіресе архаикалық азиялық монархиялық мемлекеттер тек уақытша сипатта бола алады. Ақырында, бесіншіден, Кеңестік Ресей мен оның Азия аумақтарына қатысты Ауған сыртқы саясаты өте қарама-қайшы болды.

Бір жағынан, Кабул мен Мәскеу арасында бейбіт келісімге қол қойылды және олар бір-біріне достық қарым-қатынасты көрсетті. Екінші жағынан, Ауғанстан мен Кеңестік Ресей бір-

біріне қатысты дұшпандық күйге түскен ұйымдардың қызметін қолдады. Мысалы, Аманулла-хан Бұхара әмірінің өтінішіне жауап ретінде Бұхараға төрт пушкамен және екі пілмен шағын отряд жіберді. Ауған жауынгерлері кеңес әскерлерінің Бұхараға шабуылы кезінде, 1920 жылдың тамыз айында тұтқындалды.² Сонымен қатар, ауғандықтар Ферғанадағы антикеңестік көтерілісшілердің көшбасшысы Мадамин-бекпен байланыс орнатты. 1920 жылдардың басында Аманулла-хан түрік генералы Энвер-пашидің Бұхараға шыққан кезінде ортаазиялық көтеріліске қолдау көрсетті.³

Өз кезегінде Түркістандағы кеңес билігі 1919 жылдың аяғында Шығыста интернационалдық насихат кеңесін (ИНК) құрды. ИНК арқылы Ауғанстанды қоса алғанда, Шығыстағы революциялық партиялар мен қозғалыстар қаржыландырылды және ұйымдастырылды. «Мүдделі кеңес ведомстволары мен Коминтерн Орта Азиядағы Ауған эмиграциясының ортасында, сондай-ақ Ауғанстанның өзінде революциялық жағдай ошақтарын құруға бірнеше рет тырысты.⁴ Және, ақырында, Кабул өз аумағында Орта Азиядан қоныс аударған антикеңестік көтерілісшілердің отбасыларымен бірге басмашы деп аталады. Атап айтқанда, Кабулда Бұхара әмірі орнады. Мұның бәрі Мәскеу мен Кабулдың өзара сенімсіздігінің белгілі бір деңгейіне негіз салды. Кез келген жағдайда Кеңестік Ресей Ауғанстанды қаржыландыра алмады және қаржыландырғысы келмеді.

Ауғанстан мемлекетке тек жаңғыртуға ғана емес, оның ағымдағы мұқтажын қаржыландыруға да қаражат бөлінбеген жағдайда болды. 1919 жылдан кейін Кабулда қаржыландырудың сыртқы көздері болған жоқ. Сондықтан Аманулла-хан ел ішінде ғана жаңғыртуға қосымша қаражат таба алды. Осы жерден салықтардың артуы, тайпалар көсемдері, мұсылман діни беделдері (улемдер) мен кейбір жоғары саншыларға көмекқаржылардың жойылуы пайда болды. «Аманулла-хан басқармасының онжылдығы ішінде салық үш-төрт есе өсті, оның жартысына жуығы шаруа қожалықтарының иығына түсті. Халық басқа да міндеттерге (еңбек, жол және т.б.) ие болды, сондай-ақ вакуфты жерлер бөлігінің қазынаға көшуіне байланысты қосымша кірістерден айырылды. Олар бес рупий мөлшерінде жан басына шаққандағы табыс салығы

қосылған мал салығын төледі».⁵ Оның ішінде бюджетке негізгі кірістер жер салығы (80 млн. рупий), мал салығы (25 млн.), кедендік алымдар (40 млн.) әкелді. Негізгі шығындар әскерге (40 млн.), ішкі істерге (12 млн.), ауланың мұқтаждарына (20 млн.), ағартушылыққа (15 млн.), құрылысқа (10 млн.) жүзеге асырылды. Шығындардың көп үлесі «әртүрлі» айдары шеңберінде жүзеге асырылды.⁶ Аманулла-хан өз елін жаңғырту үдерісін жеделдетуге тырысты, ол үшін оған көп ақша қажет болды. Сонымен қатар, оның қызметі Кабулдың жанында жаңа еуропалық қаланың құрылысы сияқты өршіл жобалардың едәуір санымен сүйемелденді. Сондықтан өз басқармасының соңында ол жаңа салықтарды енгізе берді. Әрине, мұндай саясат биліктің қоғамдағы модернизациялық күш-жігеріне қолдау көрсетуді қысқартып қана қоймай, сонымен қатар оның Орталық мемлекеттің – бюрократия мен армияның басты институттары арасындағы ұстанымын әлсіретті.

Мүмкін, Аманулла-ханның ең үлкен қателігі әскер мөлшерінің қысқаруымен және әскери қызметкерлердің төлемімен байланысты болған шығар. «Аманулла-хан әскер көлемін, сондай-ақ әскери ақы төлеуді қысқартқан кезде, ол өзінің жауларына революциялық басқару қауіпсіздігін қамтамасыз ете алатын жалғыз күшке айналды. Әскери қызметкерлердің еңбекақысы қысқарған кезде, айырмашылық тегін азық-түлікпен және киіммен өтелетін болды, бірақ сыбайлас жемқорлық пен тиісті қорлардың тиімсіз жұмысы әскерлердің аштықпен және суыққа жиі ұшырауына алып келді».⁷ Әрине, бұл жағдайда Аманулла-хан Ауғанстандағы реформалар сипатының барынша радикалдануына байланысты қиын сәтте әскерге қолдау көрсете алмады. «Әскери бюджет жойылып, әскер саны екі есе қысқарды, әскердегі парақорлық әдеттегі құбылыс болды. Феодалдар, аристократтар мен улемдер оппозициялық күйге түскен елде жүргізіліп жатқан реформаларды қорғаудың жалғыз құралы болып табылатын әскердің әлсіреуі, мемлекеттік шенеуніктер парақорлыққа ұшырап, шетелдік агентураның бүлікшілік жұмысы жүргізілді, мұның барлығын ақылсыздық деп санаған жөн».⁸ 1924 жылы армия жергілікті дәстүрлі діни қайраткерлер ұйымдастырған Хост округінен шыққан мангал пуштун тайпасының көтерілісін

басуда өз рөлін атқарды. Бірақ кейін ол Аманулла-ханға қиын сәтте қажетті қолдау көрсеткен жоқ.

Сонымен қатар, Ауғанстандағы реформалар түбегейлі сипатқа ие болды. 1927 жылы Аманулла-хан Азия елдері бойынша Еуропаға, сондай-ақ КСРО-ға ұзақ шетелдік сапардан оралды. Көргеннің әсерімен ол Ауған қоғамын реформалаудың жаңа кезеңіне кірісті. Кабулда 1928 жылдың 28 тамызы онымен Лойя Джирга шақырылды, онда жаңа реформалардың басталуы туралы жарияланды. Джирганың барлық қатысушыларына сақалды қырып, еуропалық киім киюге бұйрық берілді. Аманулла-хан жорыққа қатысушыларға мемлекеттік қызметкерлер үшін моногамияны енгізбекші, балалар арасындағы некелесуге, чадраны киюге, Кабулдың барлық тұрғындарын ерлер мен әйелдер үшін, еуропалық киім киюге міндеттегісі келетіндігін жариялады. Бұл ереже астанаға келетін провинция тұрғындарына да таралуы керек еді. Бұдан басқа, Аманулла-хан діни беделділердің әсерін одан әрі шектеуді көздеді.⁹ Сонымен қатар, Аманулла-хан Ұлттық банк құруды, кәсіпорындар мен темір жолдар салу үшін шетелдік капиталды тартуды мақұлдауды ұсынды.

Бірақ жаңғырту жөніндегі осы ұсыныстар үлкен маңызға ие болған жоқ. Аманулла-ханның идеяларына қарсы бірқатар діни қайраткерлер сөз сөйледі. Олардың арасында Моджадеддидің беделді отбасының өкілдері Мұхаммед Садек және оның немере інісі Мұхаммед Маусум, сондай-ақ сот Абдуррахман сияқты тұлғалар болды. Улемдердің бүкіл тобы Кабулдан шығып, Пактияға бет алды, мұнда олар көтеріліске шақырды, бірақ қолдау таппай, билікке тапсырылды. Моджадедди класының мүшелерінен басқа, барлық басқа діни қайраткерлер жазаланды.¹⁰ Билік әлі де қатаң шараларға қабілетті болды. Нәтижесінде билікті жақтаушы Ауған элитасының өкілдері дурбарға жиналды, онда Аманулла-ханның ұсыныстарын мақұлдады, сондай-ақ, 5 ауғаниді құраған барлық тұрғындардан жаңа төтенше салық, сондай-ақ әскери қызметкерлерді қоса алғанда, барлық мемлекеттік қызметшілердің айлық жалақысын құрайтын салық енгізілді.¹¹ Төтенше салықтарды енгізу қоғамда наразылық тудырғаны өте түсінікті. Бірақ орталықтандырылған мемлекет үшін аса

қауіпті жағдай – басқару әкімшілік аппаратының әлсіреуі, әсіресе әскери қызметшілер арасында наразылықтың өсуі болды.

Ауған қоғамындағы Аманулла-ханның реформаларына қарсы наразылық өте маңызды болды. Наразылықты діни қайраткерлер белсенді қолдады. Улемдердің басым бөлігі билікке қарсы шықты. Олардың өкілдері «ханафи іліміне қарсы әрекет ететін және дінге жататын мұсылмандар арасында заңсыздықты тудыратын адам – мұсылмандықты өлтіруші адам» деген мағынада сөз айтқан. Қазір орын алып жатқан ашулану Аманулланың қолының ісі бар». ¹² Аманулла-ханға наразылықтардың арасында, мынандайдың болғаны да белгілі: «ол көне сұлтандар дәуірінен бастап тағайындалған және мемлекеттік қаражаттан шағым алған мешіттер жанындағы молдаларды, муэдзиндерді және қызметшілерді жойды». ¹³ Соңғы ескерту өте көрнекі. Улемдердің табыстарын жоғалтуы олардың наразылығының маңызды себебі болды.

Бірақ улемдер өз бетінше қуатты орталықтандырылған мемлекетке қарсы тұра алмады. Бұл Мұхаммед Саддек Моджадедди мен сот Абдуррахманның Пактияда көтерілісті ұйымдастырудағы сәтсіз талпынысынан айқын көрінді. Бірақ олар қоғам мен элита арасындағы наразылықтың катализаторы болды. Мемлекеттік билік әлсіз бола бастады, бұл кейінгі оқиғалар барысында көріне бастады.

1928 жылдың қарашасында Нангархар провинциясында көтеріліс болды. Кабулға қарсы шинвари тайпасы шықты, оларды дзадрандар, джадждер, хугиандер мен гильзайлар қолдады. Бұл ретте моманд тайпасы үкіметке адалдықты сақтап қалды. Көтеріліске себеп төтенше салықты енгізу, ол пуштундарға, сонымен қатар жалпыға бірдей әскери міндеттілікті енгізу туралы хабарландыру болды. Нангархарда Кабулдан үкіметтік әскерлердің маңызды контингенттерін көшіруді талап еткен шайқастар басталды. Алайда олар табысқа жете алмады.

Биліктің қатаң вертикалін орнатқан және пуштун тайпаларының дербестігін ең маңызды түрде шектеген Абдуррахман-хан кезінде, соңғылары орталықтандырылған мемлекеттің қуаттығына қарсы күресте мүмкіндіктері

болмады. Хабибулла-хан, содан кейін Аманулла-хан кезінде билікті орталықтандырудың әлсіреуі мемлекеттің әскерге деген назарының төмендеуімен қатар пуштун тайпаларының бұрынғы мәнін қалпына келтіру үшін жағдай жасады. Атап айтқанда, мемлекет Ауғанстандағы билік дағдарысын тудырған тайпалардың көтерілісін тез жеңе алмады.

1928 жылы 13 желтоқсанда Нангархарда шайқастардың қызған сәтінде Кабулға солтүстіктен Бачаи Сакао отряды шабуыл жасады. Елордада әскерлердің жеткілікті саны болмады, олар тайпалардың көтерілісін басу үшін оңтүстікке аударылған болатын. «Мемлекеттік машинаның, ал одан кейін мемлекеттің қирауы былай болды: артиллериясыз және ұшақтарсыз, 300 қарулы адамдардың басшылығындағы қайдағы бір ұры Кабулға шабуыл жасай алды, ал Қорғаныс министрлігі оған қарсы тек мемлекеттік қоймаларды күзеткен 80 сарбазды ғана қоя алды».¹⁴ Алайда, бұл жолы Бачаи Сакао Кабулды ала алмады.

*Пуштун әулетінің құлдырауы:
бірініші тәжік әмірі Хабибулла-хан (Бачаи Сакао)*

Бачаи Сакао жергілікті көтерілісшілердің көшбасшысы, дала командирі болды. Ол оны әмір деп жариялаған Кухистанның діни беделділерінің қолдауына ие болды. Кухистанның таулы ауданы Кабулдан солтүстікке қарай орналасқан, оның халқы дари тілінде сөйлеген. Кабулдағы орталық билікке қарсы кухистандық таулы тұрғындар көтерілісшілер жасағының іс-әрекеттері орталық билік пен әскердің күрт әлсіреуіне байланысты ғана табысты болуы мүмкін еді. Соңғылары Аманулла-ханның реформалауының тікелей салдары болды, оның реформаға және әскерге қаражаты жетіспеді. Нәтижесінде Кабул қорғанысына тәжік таулықтарына қарсы әскери мектеп курсанттары қатысты, тіпті лицей оқушылары да жұмылдырылған.¹⁵ Кабул астындағы шайқас билік дағдарысын күшейтті. Үкімет пен оның реформаларына қарсы, сондай-ақ Оңтүстік пуштун аудандарының діни беделділері қарсы шыға бастады. 1929 жылы 9 қаңтарда Аманулла-хан

жағдайды құтқаруға тырысып, өз реформаларын тоқтатты. 14 қаңтарда ол бауыры Иноятулла-ханның пайдасына өзінің отставкасын жариялады. 19 қаңтарда Астананы Бачаи Сакао отряды жаулап алды.

Бұл билік пуштун әулеттерінен тәжікке көшкен Ауғанстанның тарихындағы алғашқы оқиға болды. Әмір Хабибулла болған Бачаи Сакао феномені өте көрнекті. Ауғанстандағы орталық биліктің әлсіреуі азшық ұлттылықтар қатарынан сәтті авантюристің іс-әрекеті үшін жағдай жасады. Әрине, оның жеңісінің басты шарты елдің барлық аумағы бойынша Аманулла-хан режиміне қарсы шыққан консервативті улемдердің қолдауы болды. Олар үшін оның режимін құлату ең басты стратегиялық мақсат болды, ол үшін олар барлық наразылықтарын, соның ішінде кухистандық көтерілісшілерді де жұмылдырды. Тактикалық тұрғыдан қорғалмаған Кабулға пуштундардың оңтүстіктен шабуыл жасауға қарағанда солтүстіктен соққы беру табысқа көп мүмкіндік алды, бұл шын мәнінде, 1929 жылдың қаңтар оқиғасымен расталды.

Бірақ, улемдер, Бачаи Сакао өзі Ауғанстанның әміріне болғысы келетіні туралы әңгіме болуы мүмкін деп ойлаған жоқ. Кабулдың құлау қарсаңында онымен осы мәселе бойынша Шур Базар Моджадеддидің ұлы, Мұхаммед-Сиддик-хан келіссөздер жүргізгені белгілі. Дәл осы ықпалды накшбандийя тарикаты Лойя Джиргада Аманулла-ханға қарсы шығып, түрмеге қамалған болатын. Моджадеддидің ықпалды отбасы, оның өкілдерінің бірінің мюриді Бачаи Сакао болған, бастапқыда Аманулланың інісі Иноятулла-ханның әмірлікке кандидатурасын қолдады. Оның бас тартуынан кейін Мұхаммед-Сиддик-хан Моджадедди отбасының басқа мүшесі Мұхаммед-Осман-ханды әмір орнына ұсынды.¹⁶ Белгілі клан өкілдерінің амбицияларынан басқа Бачаи Сакао тәжік болғаны маңызды. Тіпті Ауғанстандағы хаос жағдайында ауғандық әмірдің позициясындағы тәжік пуштундардың, әсіресе оңтүстік және Шығыс провинциялардың жақсы ұйымдастырылған пуштун тайпаларының қолдауына сене алмады.

Алайда, Бачаи Сакао және Кабул провинциясының солтүстік бөлігіндегі тәжік элитасы – Кухистан және Кухдаман үшін Кабулды басып алу жаңа мүмкіндіктерді білдірді. Олар алғаш

рет билікке келіп, пуштундарды артқы орынға ығыстыра алды. Этникалық ынтымақтастық пен жеке кеудемсоқтық, Хабибулла әмір болған Бачаи Сакао үшін беделді накшбандий тарикатын басқарған, пуштундық Моджадеди отбасынан шыққан, өзінің муршедіне (ұстаз) деген адалдықтан артық болды.

Бұл тарикат Ауғанстанда және Орта Азияда, әсіресе оның рухани орталығы орналасқан Бұхарада кеңінен таралған болатын. Осы жағдай Моджадеди отбасы Солтүстік азшылықтармен, соның ішінде Орта Азиядан келген көптеген эмигранттармен – негізінен тәжіктер, өзбектер және түркмендермен ең кең байланыста болды. Соңғылары Хабибулла-ханның жаңа режимінің тағы бір тірегін құрады.

Сонымен қатар Моджадеди Хабибуллаға, тіпті пуштундардың көп бөлігі қарсы шыққан сәттерде де қолдау көрсетуді жалғастырды. Жекелеп алғанда, Моджадеди отбасының үлкені, Сулейменхел тайпасынан шыққан гильзай-пуштундардың рухани көшбасшысы болған Шер-аға бар.¹⁷ Соңғылары Хабибулланы құлағанға дейін қолдады, бұл олардың рухани көшбасшысының позициясына негізделген.

Тағы бір жағдайды атап өту керек. Хабибулла-хан (Бачаи Сакао) тәжік деп есептелсе де, ол Кухистанның таулықтарына қатысты болды. Тарихи тұрғыдан Кабул маңындағы тау алқабының тұрғындары Кабулдың, Гераттың және басқа да отырықшы аудандардың отырықшы тұрғындарынан ерекшеленді. Олар үшін ортақ тіл дари болды, бірақ қоғамдық ұйым бойынша олар бір-бірінен ерекшеленді. Төменгі және мәдени орталықтардың отырықшы халқы тарихи салықтар төледі және әскери дәреженің төмен дәрежесімен ерекшеленді. Ал, бірегейліктері белгілі бір таулы ауданмен айқындалған таулы тұрғындар бір-бірімен байланысты болған қауымдастықтар бойынша ұйымдастырылса, олар салықты сирек төледі және жауынгерлігімен ерекшеленді. Бұл көбінесе оларға Шығыс мемлекеттеріндегі әскери сословия орны үшін түрік және иран тектес көшпелі тайпалармен бәсекелесуге мүмкіндік берді. Газневидтердің билігін талқандаған Гура ауданының таулы тұрғындарын еске алуға болады.

Замандастар Кабул, Герат және сол тілде сөйлейтін Панджшер, Кухистан және басқа да аудандардың тұрғындары

арасындағы айырмашылықты мойындады. Замандастар үшін, әсіресе билеушілер арасындағы, халықтың бұл бөлігінің салық төлейтіні немесе төлемейтіндігі маңызды болды. Бабыр заманында бұл айырмашылық сарттар мен тәжіктер атауында бейнеленген. Бірінші атау бағыныңқы халыққа қатысты, екіншісі – ирантілді таулы адамдарға қатысты қолданылды. Жоғарыда айтылғандай, 1870-ші жылдары Кабулда Шер-Әлихан ұйымдастырған санақ кезінде Кабулда кабулдықтар мен тәжіктер жеке-жеке белгіленді.

Кухистандықтар таулы аймақ тұрғындары болды, олар өздерінің мүмкіндіктері бойынша елдегі билік үшін пуштундармен бәсекелесе алды. Ол үшін Кабул, Герат және басқа да аудандардың көптеген даритілді халықтарына қарағанда олардың мүмкіндіктері көп болды. Қазіргі уақытта жағдайдың қайталанып отырғаны қызықты. Панджшердің салыстырмалы түрде шағын аңғарынан шыққан даритілді таулықтары және оларға жақын Бадахшаннан шыққан адамдар қазіргі Ауғанстанның әскери-саяси элитасының қомақты бөлігін құрайды.

Хабибулла-хан басқарған мемлекет тек Солтүстік Ауғанстан мен Кабул провинциясын сенімді бақылап отырды. Тақтан тайған Аманулла-хан Қандағарда болды. Гератта билік саяси конъюнктураға байланысты бірнеше рет өзгерді. Шығыс провинциясының пуштун тайпалары негізінен Кабулға бағынбайтын болды. Жаңа мемлекет Кабулистан деп өзгертілді, бұл жаңа биліктің пуштундық саяси үстемдік кезеңінен бас тартуға ұмтылысын көрсетеді. Тиісінше, Ауғанстанды белгілі бір азшылықтардың басымдыққа ие болатын жекелеген аумақтарға бөлінуі үшін барлық жағдай жасалды.

Аманулла-хан режимінің тез құлдырауы және жаңа билеуші Хабибулла-ханның (Бачаи Сакао) билікке келуі Ауғанстанның негізгі сыртқы саяси серіктестері – Кеңестік Ресей мен Ұлыбритания үшін күтпеген жағдай болды. Жауапты орталық үкіметтің болмауы және елдің жекелеген аумақтарға бөлінуінің ықтимал перспективасы екі ұлы державаның мүдделеріне объективті жауап бермеді. Бірыңғай Ауғанстан Лондон мен Мәскеудің мүдделері арасындағы буфердің рөлін атқарды, ыдыраған жағдайда бақылау қиын болар еді. Ауғанстанмен

көршілес ұлы державалар бір жағынан Үндістандағы Британдық иеліктер үшін, екінші жағынан Кеңестік Орта Азия аумағы үшін проблемалар пайда болу мүмкіндігінен қорықпауы мүмкін. Кабулдағы орталық билік дәстүрлі түрде оңтүстікте мазасыз пуштун тайпаларын және Ауғанстанның солтүстігінде мазасыз ортаазиялық эмигранттарды бақылап отырды.

Соңғы жағдай ресейлік большевиктерде ең маңызды алаңдаушылық тудырды. Оның үстіне, 1920-шы жылдардың соңында Ауғанстан аумағынан эмигранттар белсенді қолдау көрсеткен Орта Азиядағы кең көтеріліс қозғалысы әлі де жалғасты. Сонымен қатар, аталған эмигранттар мен Бачаи Сакао Үкіметі арасындағы тығыз байланыстар, атап айтқанда, Орта Азиядан шыққан адамдардың көпшілігі оның армиясына қызметке түсті, бұл өз кезегінде Кеңестік Ресейдің билігінде алаңдаушылық туғызды. 1929 жылдың көктемінде Бачаи Сакао Орта Азияға басып кіруді ұйымдастыру үшін басмашылардың көшбасшыларын жинағаны белгілі.¹⁸

Тағы бір маңызды сәт, Аманулла-ханның құлауы жас ауғандықтардың бір мезгілде құлауын және реформалардың тоқтатылуын білдіруімен байланысты болды. Осы кезде Орта Азияда жергілікті халық элитасын негізін жас ауғандықтарға жақын болған жергілікті жадидтер (жас хивиндер мен жас бұхаралықтар) құрады. Кеңес өкіметінің қарсыластары Бачаи Сакаоны қолдаған сияқты консервативті улемдер болды. Сондықтан Мәскеудің қалауы тактикалық тұрғыдан түсінікті болды. Екінші сұрақ Бачаи Сакао қарапайым отбасынан шыққан, демек, кеңестік идеологиялық тұрғыдан оның билікке келуі халық массаларының табысқа жетуі ретінде түсіндірілуі мүмкін еді. Бұл өте шатасқан жағдайды жасады. Алайда Кабулдағы жаңа биліктердің ортаазиялық эмигранттармен тығыз байланыстары Ауғанстанға қатысты КСРО саясатын анықтауда маңызды рөл атқарды. Бұл жерде Аманулла-ханды қолдау туралы шешім қабылданды.

1929 жылдың 20 наурызында РК(б)П ОК Саяси бюросының отырысында Ауғанстандағы бұрыннан орын алған жағдайды қалпына келтіру бойынша бірлескен кеңес-ауған операциясын ұйымдастыру туралы мәселе талқыланды.¹⁹ Сәуір айының

ортасында Аманулла-ханның жақтасы Гулам Наби-хан басқарған ауған отряды, В. Примаковтың басқаруындағы кеңес әскери жасағының қолдауымен Солтүстік Ауғанстанға кірді және 22 сәуір күні Мазари-Шариф қаласын алды. Мамыр айында қаланың айналасында ауыр шайқастар жүрді, оған ортаазиялық эмигранттардың жасақтары да қатысты. Соңғы жағдай кеңес солдаттарының қосымша күштерін жұмылдыруды талап етті. Бұл ретте Мәскеу өзінің операцияға қатысуын барынша жасыруға тырысты. Осы мақсатпен РК(б) П ОК Саяси бюросы 1929 жылдың мамыр айының басында бірқатар шаралар әзірледі. Атап айтқанда, «1. Ибраһим-бектің бандасы КСРО аумағына кіріп, халықты тонағаны туралы бірқатар хабарламаларды баспаға беру... 4. Орыс қолдарының радио бойынша жеделхаттарында болмайтындай етіп орнату қажет (тиісінше Дыбенко, Ворошилов, Сокольский және т. б. сияқты аттардың орынына тиісті ауған немесе түрік аттары (Асан, Ибраһим, Садық және т. б.) болуы керек. 5. Ислам, тәуелсіздік, Англия агенттерімен күрес, сауданы дамыту, шаруаларды (уақытша) салықтардан босату және т. б. туралы Гулям Садық немесе Аманулланың атынан үндеу».²⁰ Алайда, Ауғанстанның солтүстігіндегі операция сәтсіз аяқталды.

Бір жағынан, бұл 1929 жылы 23 мамырда Аманулла-хан билік үшін күресті жалғастырудан бас тартып, Ауғанстаннан кетіп қалғандықтан болды. Екінші жағынан, оқиғалардың осы дамуындағы өз рөлін Мәскеу операцияның басынан бастап толыққанды әскери араласудан құтылуға ұмтылғандығы ойнады. Мүмкін, бұл Кеңестік Ресейде басымдықтарды анықтай алмауына байланысты болған да шығар. Мысалы, Солтүстік Ауғанстанды алып, оны КСРО құрамына қосуға ұмтылу керек пе? Ауғанстанға революциялық тәжірибені таратуға тырысу қаншалықты қажет? Мәскеуде Ауғанстанның ыдырауы қаншалықты тиімді немесе оның буферлік мәртебесін сақтаған жөн бе? Барлық сұрақтар бойынша әртүрлі пікірлер болды. Бірақ Аманулла-ханның қарсыласудан бас тартуы Мәскеу үшін таңдау қалдырмады және операция мерзімінен тыс аяқталды.

Сол уақытта Хабибулла-ханның жағдайы барған сайын қиынға түсе берді. 1929 жылдың көктемінде Ауғанстанның солтүстігінде Аманулла-хан мен Кеңес әскерлерінің жақтау-

шыларына қарсы әскери әрекеттер оның КСРО-мен қарым-қатынасын күрделендіргені анық. Сонымен қатар, Солтүстік Ауғанстанда осы соғыстың қорытындысы бойынша, Мазари-Шарифтың маңындағы көктемгі оқиғаларда елеулі рөл атқарған Орта Азиялық эмигранттардың ықпалы артты. Олардың Кеңес өкіметіне қатысты дұшпандық көңіл-күйде болғандығы айдан анық болды. Нәтижесінде Хабибулла-хан КСРО-мен достық қарым-қатынас орната алмады. Тиісінше, оның Ұлыбританияға Кеңестік Ресейді қарсы қоюға және олардың арасындағы қайшылықтардан өзін ұтымды жағдайға қоюына мүмкіндігі болмады. Аманулла-ханды жақтаушылардың кеңес әскерлерімен одақтаса отырып кек алуға қол жеткізу әрекеті Кабулдағы жаңа билік пен Мәскеу арасындағы келісімге, тіпті, теориялық тұрғыдан да қол жеткізуге жол жапты.

Нәдір-шах: пуштундық реставрация

Ауғанстанның оңтүстік-шығысында Британдық Үндістанмен шекарада Хабибулла-ханға қарсы күреске арналған пуштундық тайпалық жасақтардың күштері мен оны қолдайтын азшық ұлттылықтардың шоғырлануы басталды. Пуштундық реставрацияның көшбасшысы-Мұсахибин отбасының бес ағайындыларының бірі, әмір Дост-Мұхаммедтің ұрпағы Нәдір-хан болды. Оның жасақтарының негізін Британдық Үндістанның солтүстік-батыс шекаралық провинциясынан шыққан уәзірлер мен масудтардың тайпалық бірлестіктері құрғаны тән. Бұл жағдай британ билігінің Нәдір-ханның қызметімен байланысты деген күдіктің пайда болуына себеп болды.

Кез келген жағдайда Хабибулла-хан сыртқы саяси оқшаулауда болды, және бұл оның кейінгі жеңілістігінде маңызды рөл атқарды. 1929 жылдың күзінде пуштундық жасақтар Кабулға жақындап, 15 қазанда Нәдір-хан Ауғанстанның әмірі болып жарияланды. Бұл шешімді Мәскеу және Лондон бір уақытта қолдады. Нәдір-ханның бауырларының бірі КСРО-дағы елшілікке жіберілгені белгілі. 1 қарашада Хабибулла-хан өлім жазасына кесілді.

Кеңестік Ресей мен Ұлыбритания үшін ішкі ауған қақтығысын аяқтау және статус-квоны қалпына келтіру тиімді болғанында еш күмән жоқ. Ауғанстандағы азаматтық соғыс және оның бірқатар ұсақ құрылымдарға бөлінуі олардың мүдделеріне жауап бермеді. Елдегі істің жағдайын бақылауға және халықаралық міндеттемелерге жауап беруге қабілетті жауапты орталық үкіметтің пайда болуы неғұрлым тиімді болды. Атап айтқанда, КСРО үшін Кабулдағы билік Солтүстік Ауғанстандағы ортаазиялық көтерілісшілердің отрядтарының дербес қызметін тоқтатуы маңызды болды.

Сондықтан Мәскеуге Нәдір-Хан үшін пуштундық жасақтар шекараның Британдық жағында да қалыптасты деген фактіге көз жұмуына тура келді. Сонымен қатар, Нәдір-хан Ауғанстанға Еуропадағы эмиграциядан КСРО аумағы арқылы қарапайым жолмен емес, Британдық Үндістан арқылы оралды, бұл өз кезегінде оның Ұлыбританияға деген сыртқы саяси бағдарының контекстінде көрініс тапты. Бірақ Мәскеу үшін Орта Азиямен шекаралас аумақтарда тәртіпті қалпына келтіру маңызды болды. Бұл Коминтернге тән болған прагматикалық көзқарас Ауғанстандағы оқиғалардың дамуына деген революциялық-романтикалық көзқарасты жеңді.

Нәдір-шах әмір болып сайланғаннан кейін солтүстік аудандарда тәртіп орнатуға ден қойды. 1930 жылы ол Кабул облысының солтүстігіндегі Кухдамандағы көтерілісті басты. 1931 жылдың көктемінде Ауғанстанның солтүстігінде Ибраһимбек Локайдың басшылығымен Бұхара эмигранттарының көтерілісі талқандалды. Осы көтерілістерді басудағы шешуші рөлді елдің оңтүстігінен шыққан пуштун тайпаларының жасақтары атқарды. Ортаазиялық босқындардың талқандалу салдарының бірі Солтүстік Ауғанстандағы азшық ұлттылықтар санының айтарлықтай төмендеуі болды. «1930 және шамамен 1980 жылдар арасында мемлекеттік саяси өмірде Орталық Азиядан келген эмигранттардың, сондай-ақ оларға жақын солтүстік азшылықтардың – өзбек және тәжіктердің бірегейлігі, әлеуметтік және мәдени маңыздылығы төмендеді».²¹ Нәтижесінде Ауғанстанда пуштундық реставрация іс жүзінде орын алды. Хазарейлер қолдаған Аманулла-ханмен немесе Бачаи Сакаомен (Кабул облысының тәжіктері), немесе Орта

Азиядан (өзбектер мен Солтүстік Ауғанстанның тәжіктері) эмигранттарымен байланысты азшылық ұлттар жеңілгендер қатарында болды.

Сонымен қатар, Нәдір-шах мемлекетінде билікті орталықтандыруды қалпына келтірілгеннен кейін, негізінен Аманулла-ханның жақтаушыларынан тұратын ішкі оппозицияға тап болды. Баракзайлық әмірлердің бүйірлік тармағының өкілі Нәдір-шах формалді түрде, обзырлықпен басып алушы Бачаи Сакаомен тақтан тайдырылған, бұрынғы әмір Аманулла-ханнан заңды тұрғыда төмен болды. Сонымен қатар, Нәдір-шах өзінің ішкі саясатында консервативті болды, бұл Аманулла-ханның реформаларын жақтаушылардың көңілінен шықпады. Өз билігін, оның ішінде оның заңды болуын нығайту үшін Нәдір-шах Аманулла-ханның жақтаушыларына қарсы қуғын-сүргін ұйымдастыра бастады. Соңғылары жауап ретінде террор ұйымдастырды. 1933 жылы 8 қарашада «Истикляль» және «Неджат» лицейлері түлектерінің салтанатты түрде бітіруі кезінде Нәдір-шах қаза тапты. Оны 1929 жылғы Мазари-Шарифке жорықтың қатысушысы, Аманулла-ханның беделді жақтаушыларының бірі, Нәдір-шахтың өзі ертеректе өлім жазасына кескен Гулам Наби Чархидің ұлы өлтірді.²² Жаңа Әмір – Ауғанстан тарихындағы соңғы монарх болуына тиіс болған, Нәдір-шахтың ұлы Захир-шах болды.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы Ауғанстан тарихының кезеңі, атап айтқанда Хабибулла-ханның басқаруынан бастап Нәдір-шахтың, содан кейін оның ұлы Захир-шахтың билікке келу кезеңі бірінші кезекте жаңғырту үдерістерінің дамуына байланысты қызықты болып табылады. Жоғарыда аталып кеткендей, Ауғанстанның ресми тәуелсіз мәртебесі (1919 жылға дейін Кабул дербес сыртқы саясатты жүргізуге құқығы болмады) жаңғыртуды өз бетінше жүргізуге әрекет ету үшін жағдай жасады. Бұл Орта Азия мен Үндістанның көршілес аумақтарынан өте қатты ерекшеленді, мұнда жаңғырту сыртқы отаршылдық басқарманың астында жүргізілді.

Абдуррахман-хан артына орталықтандырылған вертикалімен, шоғырланған билік жүйесі бар ел қалдырған. Оны жаңғырту үдерістерін түсіну мемлекет тәуелсіздігі мен ондағы

билік жағдайын нығайту үшін әскери күштің күшеюімен байланысты болды. Тиісінше, мемлекеттік құрылыстың басты институттары орталықтандырылған бюрократия мен армия болды. Бұл ретте бюрократияның қалыптасуы жоғары ұлттық және жоғары тайпалық негізде болды. «Ауғандық халқы бар провинциялардағы жоғары посттарға ауғандық емес ұлт өкілдерін тағайындай отырып, әмір Абдурахман ол адамдарды заңға қарсы әрекет жасалған жағдайда ерекше қиындықсыз ауыстырып, жазалауға болатын, орталық билікке адал адамдарды алуға ұмтылды».²³ Абдурахман-хан бір мезгілде пуштун тайпалары мен діни қайраткерлерді (улемдер) елдегі өмірдің саяси перифериясына ығыстыра алды. Сонымен қатар олар ауған мемлекетінің ұйымдық құрылымының құрамдас бөлігі болып қала отырып, ешқайда кетпеді. Күшті шоғырланған билік кезінде олар оған қатысты бағынышты жағдайға ие болды.

Сонымен қатар, Абдурахман-хан билігі мемлекеттің көрші елдерде болған үдерістерден оқшаулануының белгілі бір дәрежесін болжады. Сондықтан Абдурахман-хан темір жол салғысы келмеді және өз мұрагерлерін елге шетелдік капитал енгізбеуге шақырды. Бұдан басқа, мемлекеттегі жаңғыртудың негізгі желісі бюрократияға, әскерге және соңғысы үшін қару-жарақты өндіруге бағытталғандықтан, бұл елдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастардың барлық жүйесін консервациялауды көздеді. Яғни барлық дәстүрлі институттар, соның ішінде соттар, қоғамдағы меншік қатынастары, діннің рөлі және т.б. іс жүзінде өзгеріссіз қалды.

Әлбетте, Ауғанстан Еуропалық отаршыл державалардың тікелей немесе жанама ықпал астында болған мұсылман әлемінде орын алған жаңғырту үрдістерінің ықпалында болды.

Ресей империясының протектораты астында болған көрші Бұхара Әмірлігінде өте ұқсас жағдай болды. Бұл жерде әмір әлеуметтік-экономикалық қатынастарды консервациялау желісін ұстанды, бірақ Ресей империясының тікелей басқаруына түскен көршілес аумақтарда болып жатқан жаңғырту үдерістері көрсеткен ықпалынан құтыла алмады.

Алдымен Хабибулла-ханды, содан кейін Аманулла-ханды да Абдурахман-ханнан мұраға қалған билікті қатаң вертикалін

әлсіретуге ынталандырған дәл осы сыртқы ықпал болып табылады. Бұл реформалар орталық биліктің әлсіреуіне алып келді, бірақ олардың бастамашылары әдетте жағдайды үнемі бақылауда ұстай алады деп санады. Осылайша, Аманулла-хан да оны еуропалық стандарттарға сәйкес жасауға ниеттеніп, қоғамдағы реформаларды жеделдетуге ұмтылды.

Алайда, реформалар барысында ол азиялық мемлекеттегі орталықтандырылған биліктің жұмыс істеуі үшін өмірлік маңызы бар барлық мемлекеттік институттардың рөлін әлсіретті. Бірінші кезекте бұл армия мен бюрократияға қатысты болды. Егер оның атасы Абдуррахман-хан осы институттарға сүйене отырып, консервативті улемдерге қарсылық көрсетіп, пуштун тайпаларының дербестік деңгейін төмендетсе, онда Аманулла-хан улемдерге, сондай-ақ ұлттық қауымдастықтар мен пуштун тайпаларынан тұратын ауғандық қоғамның жекелеген құрылымдық элементтеріне қарсы тұру үшін орталықтандырылған мемлекеттің мүмкіндіктерін пайдалана алмады.

Реформа басталар алдында Ауған қоғамының жай-күйін жете бағаламау және бір уақытта орталықтандырылған мемлекет институттары тарапынан жағдайды бақылау мүмкіндіктерін қайта бағалау Аманулла-хан реформаларының сәтсіздігінің басты себебі болды. Екінші себеп жаңғыртудың ауқымды жобаларын қаржыландыру үшін Ауғанстанның ішкі ресурстарының өткір жетіспеушілігі болды.

Ауғанстанның буферлік мәртебесі оған Англия мен Ресей белгілеген шекараларда оның өмір сүруін қамтамасыз етті. Бірақ ұлттық қауымдардан және жекелеген пуштун тайпаларынан тұратын күрделі ұйымдастырылған қоғам жағдайында билікті тігінен ұстап тұру, әскердің және бюрократияның орталықтандырылған басқару аппаратын ұстауға тым үлкен ресурстарды талап етті. Қоғамның біртектілігінің болмауы маңызды мәселе болды. Пуштун тайпаларының құрамына кірген Ауғанстан халқының едәуір бөлігі салық төлеу қажеттігінен құтылуға ұмтылып қана қоймай, өз кезегінде мемлекет тарапынан төлем алуға үмітті болды.

Мұндай жағдай елді басқару сапасына тым үлкен талаптар қойды. Абдуррахман-хан кезінде мұндай сапа салыстырмалы

түрде жоғары болды, бірақ Аманулла-хан реформалары Ауған мемлекеті мен қоғамын ұйымдастырудағы ішкі тепе-теңдіктің бұзылуына алып келді. Нәтижесінде бірінші кезекте басқарудың орталықтандырылған вертикалінен – бюрократия мен армия зардап шекті, өңірлік элиталар мен жекелеген ұлттық қауымдастықтар жандандырылды. Сондықтан Нәдір-шах орталық билікті қалпына келтіру үдерісінде дербес пуштун тайпаларына сенім артуы қажет болды.

Сонымен қатар, Нәдір-шахтың соңғы жетістігінің маңызды шарты Ауғанстанның бірлігін қалпына келтіру пайда болған ахуалдан шығудың ең жақсы жолы болып табылады деген КСРО мен Ұлыбританияның біріккен пікірі болды. Аталған елдер үшін Кабулдағы орталық билік хаос пен анархияның жай-күйінен артық болғаны анық, онымен келісуге болады. Мысалы, бір жағынан, КСРО-ны алаңдатқан ортаазиялық эмигранттардың Ауғанстан аумағынан белсенділікті тоқтату туралы, ал екінші жағынан – солтүстік-батыс шекаралық провинциядағы пуштун тайпаларының әрекеттерін қолдамау туралы, бұл Ұлыбританияның алаңдаушылығын тудыратын әрекеттер болып табылды.

Жалпы, КСРО да, Ұлыбритания да Ауғанстан үшін өзара күрес жүргізуге мүдделі емес еді. Олар осы елдің буферлік мәртебесін қанағаттандырды. Сонымен қатар, КСРО Орта Азияда да болып жатқан социалистік жаңғырту үдерістері шеңберінде ел ішіндегі ауқымды өзгерістермен тым белсенді шұғылданды. Бұл аймақтың аумағын игеру Мәскеу үшін үлкен проблема болды және өте маңызды күш-жігерді талап етті. 1929 жылы Аманулла-ханды жақтаушылардың әскери қолдауының сәтсіз тәжірибесі, егер Кеңес билігі Ауғанстандағы ішкі қақтығысқа араласуды шешкен жағдайда мүмкін болатын қиындықтарды айқын көрсете білді. Сонымен қатар, Мәскеу өзінің ортаазиялық иеліктерін қорғауға ұмтылды, онда сыртқы қысым салдарынан көптеген көтеріліс қозғалыстары пайда болды. Сондықтан британдықтар сол уақыт аралығында КСРО тарапынан Үндістандағы өз иеліктеріне тікелей қауіп төнген жоқ деп санады. Іс жүзінде, тараптар Ауған мәселесінде ымыраға келді, бұл ретте ағымдағы геосаяси жағдай мен ішкі міндеттерге сүйене отырып, және бұл 1929 жылғы хаос

кезеңінен кейін Ауғанстандағы мемлекеттің бірлігін қалпына келтірудің басты шарты болды.

Нәтижесінде Кабулдағы Нәдір-шах билігі кезінде жалпы алғанда, реформаторлар мен азшық ұлттылықтардың дербестігіне үміткер адамдардың қозғалысын басып, қуғын-сүргіннің көмегімен басқарудың орталықтандырылған вертикалін қалпына келтірді. Алайда олар пуштун тайпаларының мемлекеттегі рөлінің кейбір көтерілуімен, соның ішінде мемлекет тарапынан олардың атына төленетін төлемдермен келісулері керек еді.

Жалпы, жаңа орталықтандырылған Ауған мемлекеті өзінің өмір сүруін қолдау үшін маңызды қаражатты қажет етті. Абдуррахман-хан дәуірімен салыстырғанда Нәдір-шахта және оның мұрагері, Захир-шахта Британдық Үндістан үкіметі тарапынан жыл сайынғы дотация болған жоқ. Бұл олардың алдында тұрған міндетті өте күрделі қылды. Бірақ сонымен бірге консервативтік құндылықтарға оралу Аманулла-хан жоспарлаған ауқымды жаңғырту жүргізу үшін қаражатқа деген қажеттілікті төмендетті. Сондықтан қаражат жеткілікті болуы керек еді. Алайда, Ауғанстанның айналасында, Орта Азияда болып жатқан өзгерістер, оның ішінде 1930-шы жылдары дәстүрлі өмір салтының социалистік жаңғыртуы жүргізіліп жатқанда, Британдық Үндістандағы жағдай туралы айтпағанда, Кабулдағы билікке үнемі қысым жасалды, олар мұндай жағдайда өз елінің толық оқшаулануын сақтай алмады. Тиісінше, олардың алдына жаңғырту жүргізу үшін Ауғанстанға тартуға болатын қаражат туралы мәселе қойылды. Өз кезегінде, осындай қаражатты іздеу Кабул үшін сыртқы саяси бағдар проблемасын тудырды. Ауғанстанның айналасындағы геосаяси жағдайдың өзгеруіне қарай бұл фактор одан әрі маңызды болып, алдағы оқиғалардың барысына үлкен ықпал етті.

6-тарау.

Ауғанстан: Захир-шахтан Дәуітке дейін

Консервативтік саясат

1929-1930 жылдардағы ішкі саяси дағдарыс аяқталғаннан кейін Ауғанстан осы ел үшін өте сирек болып табылатын жағдай, оның айналасында ұлы державалардың мүдделерінің ашық күресі жүргізілмеген жағдайға тап болды. Мысалы, отызыншы жылдары олар Иранда айқын көрінді, бірақ дәл Ауғанстан бағытында тараптар өзара шиеленіске түсуге мүдделі емес еді. Мұнда олар бір-бірімен қарым-қатынаста кво мәртебесін сақтауды жөн көрді.

Әрине, 1929-1930 жылдары Ауғанстанда болған саяси хаос оларға үлкен әсер етті. Сонымен қатар, Ауғанстанның күшті орталық билігі кезінде онымен көршілес ұлы державалардың мүдделері үшін маңызды проблемалар тудырмады. Мұндай билік тұтастай алғанда ел ішіндегі жағдайды бақылауға және сыртқы саяси серіктестердің алдында жауапты болуға қабілетті болды.

1930-шы жылдардағы сыртқы саяси тепе-теңдік жағдайында Ауғанстан оның болжамды саясатымен КСРО мен Ұлыбританияның мүдделерін бөлісетін тамаша буферлік мемлекет болды. Атап айтқанда, Кеңестік Ресей үшін «ауған мәселесі бірте-бірте (және ұзаққа) екінші дәрежеге жылжыды, ал кеңес-ауған қатынастары көрші мемлекеттердің түрлі қоғамдық-экономикалық құрылыммен пассивті өзара іс-қимыл режиміне көшті».¹ Соңғы жағдай өте маңызды болды, себебі Мәскеу үшін Орта Азиядағы оның аумағының қауіпсіздігі басты басымдық болды. Отызыншы жылдары Кеңес билігі

мұнда жергілікті дәстүрлі қоғамдардың өмірін жаңғыртудың ауқымды бағдарламасын жүзеге асырды. Оны табысты өткізу шарттарының бірі Ортаазиялық аймақты сыртқы мұсылман әлемінен оқшаулауды қамтамасыз ету болды. Сондықтан КСРО Ауғанстанда бір жағынан ортаазиялық эмигранттардың қызметін бақылауға қабілетті, екінші жағынан – өз кезегінде кеңестік Орта Азиямен байланыс деңгейін төмендетуге мүдделі, атап айтқанда, коммунистік идеологияның таралу мүмкіндігіне байланысты қауіптерге байланысты жауапты орталық биліктің болуы әбден қолайлы болды.

Өз кезегінде Ұлыбритания үшін 1930-шы жылдары КСРО-ның Ауғанстанға деген айқын қызығушылығының жоқтығы Британдық Үндістан үшін қандай да бір сыртқы қауіп-қатерді осы жағынан күтпейтіндігінің ең жақсы дәлелі болып табылды. Бұдан басқа, Кабулдағы режим Ауғанстанның солтүстігіндегі КСРО-мен шекараның нақты жабылуына байланысты Ұлыбританияға экономикалық және сауда тәуелдігінде болды. Енді Британдық Үндістан арқылы Ауғанстан үшін негізгі жүк ағыны жүрді.

Нәтижесінде Ауғанстан өз өзіне берілді. Бір жағынан, негізгі сыртқы ойыншылар – КСРО мен Ұлыбритания Ауған саясатына ашық араласпады, екінші жағынан олар оған көмектеспеді. Соңғы жағдай үлкен мәнге ие болды, өйткені Ауғанстанның айналасында ұлы державалардың қарым-қатынасының кез келген шиеленісуі осы ел үшін әрдайым проблемалар тудырғанымен, бірақ бір мезгілде олағымдағы қажеттіліктерге ғана емес, сондай-ақ жаңғыртуға пайдаланылған елеулі ресурстарға толы болды. 1919 жылға дейін жалғасқан ауған үкіметіне жыл сайынғы ағылшын дотацияларын немесе 1979-1989 жылдары оккупация кезеңінде Кеңес Одағы тарапынан Ауғанстанды тікелей қаржыландыруды еске түсірген жеткілікті. Тиісінше, геосаяси дағдарыстың және Ауғанстанның айналасындағы мүдделерге қарсы күрестің болмауы объективті түрде бұл елге сыртқы ресурстардың түспеуін білдірді. Ал бұл Кабулдың ел ішінде саясат жүргізу мүмкіндігін айтарлықтай шектеді.

Осы сыртқы саяси фонда елдің ішкі саясаты өте консервативті және өте қатал болды. Бұл 1929-1930 жылдардағы ішкі

саяси хаостың тікелей салдары болып табылады. Жаңа билік тәртіп орнату және өз жағдайын нығайту бойынша қуғын-сүргін шараларын жүргізді. Әрине, бұл үдеріс ертеректе Ауғанстанды дір сілкіндірген Аманулла-хан реформаларының күшін жойумен, сондай-ақ оның жақтастарының жүйелі қудалануымен байланысты болды. Біріншіден, соңғылары Нәдір-шахтың отбасы өкілдерінің билікке келуінің заңдылығын үнемі даулап отырды. Екіншіден, олар мен билік арасында Ауғанстандағы жаңғырту мәселесіне қатысты елеулі идеологиялық қайшылықтар болған.

Осы кезеңдегі Ауғанстандағы жағдайдың ерекшелігі тек бір билеуші әулеттің басқаға ауысуында ғана болған жоқ. Қарама-қайшылықтар айқын идеологиялық сипатқа ие болды және елді жаңғырту үдерісіне қатысты шоғырланды. Кабулдағы жаңа билік үшін Аманулла-ханды жақтаушылармен қақтығыс ішкі саясатта барынша консервативтік стратегияны ұстануға қосымша ынталандыру болды.

Нәдір-шахты өлтіргеннен кейін елдегі нақты билік оның ағасы – премьер-Министр Мұхаммед Хашим-ханға көшті. Жаңа әмір Захир-шах, өлтірілген Нәдір-шахтың ұлы, өкілдік қызметтерді көбірек орындады. Мұхаммед Хашим-хан кезінде Кабулдың ішкі саясаты Нәдір-шах кезіндегіге қарағанда да консервативті болды. Биліктің әмірді өлтіруге деген қарсы әрекеті осындай болды. Сонымен қатар ішкі саясаттың пуштундық бағыты күшейе түсті. Соңғы жағдай Солтүстік азшылықтардың өкілдері Кабулдағы билікке біраз уақытқа келген кезде, яғни 1929-1930 жылдардағы оқиғаларға жауап болып табылатыны анық. Тиісінше, Нәдір-шахтың билікке келуі пуштундық реставрация ретінде қабылданған. Сондықтан, Нәдір-шахтың, содан кейін Хашим-ханның ішкі саясатының негізгі бағыттары бір жағынан азшық ұлттылықтардың әсерін әлсіретуге ұмтылып, екінші жағынан – ел ішінде пуштундар позициясының күшеюіне байланысты болды.

1937 жылы пушту жалғыз ұлттық тіл деп жарияланғаны, және мектептерде тек пушту тілінде сабақ беруге болатындығы өте көріністі жағдай болып табылады.² Мұндай қадам ел өміріндегі пуштундар үшін артықшылықтар жасауы керек

еді, өйткені даритілді халықтың мүмкіндіктерін объективті түрде шектелді. Ауғанстанда дари тек этникалық тәжіктер мен хазарейлардың ғана емес, сонымен қатар елдің солтүстік бөлігіндегі кейбір пуштундардың да қолданысында болған. Әсіресе, бұл Кабул мен оның төңірегіне қатысты. Сонымен қатар дари тілі Кабулда, яғни, білім беру мен мемлекеттік басқару жүйесінде тарихи тұрғыда басым тіл болды.

Хашим-хан үкіметінің мақсаттарының бірі елдің бас қаласындағы тілдік жағдайды өзгертуге ұмтылу болып табылады. Бұл Ауғанстанның барлық білім беру жүйесі дәл осы жерде шоғырланғанына байланысты болды. Мысалы, 1951 жылы Ауғанстанның барлық орта мектептерінің 74% кейіннен елордада болғаны белгілі.³

Демек, Ауғанстанның барлық элитасы тарихи тұрғыдан дари тілі басым қалада бастауыш білім алды. Әрине, бүкіл мектеп білімін пуштуге аудару әрекеті дариге тілінде сөйлеген адамдардың мүдделерін қозғап қана қоймай, демек, кабулдықтардың көп бөлігін қозғап қана қоймай, Ауғанстанның оңтүстігі мен шығысынан шыққан пуштутілді пуштундар үшін бір мезгілде белгілі бір преференциялар жасады. Пушту тілін меңгергендер теориялық тұрғыда даритілді кабулдықтарды (кейбір пуштундарды қоса алғанда), әсіресе мемлекеттік басқару құрылымындағыларды ығыстыру мүмкіндігіне ие болды. Хашим-ханның саясаты негізінен тәжік және хазарей халқы бар Кабулға пуштундардың ағынын күшейте түскені сөзсіз.

Ауған билігі, сондай-ақ пуштун тайпаларының билікке келуі міндетті болған елеулі жол берді. 1931 жылдың Конституциясына сәйкес «тайпалар аймағындағы әскерге шақыру жергілікті хандар мен джиргтердің қарауына берілді, тайпалардың хандары үкіметке көмек көрсетуге, оның билігіне өздерінің жасағын ұсына отырып, бірақ өздері басшылық етуге шақырылды».⁴ Іс жүзінде тайпалар мемлекеттің саяси үдерісінің субъектілері ретінде мойындалды, атап айтқанда, ол мемлекеттік басқару жүйесінің әскери құрамдастарының жекелеген бөліктерін қалыптастыру функциясын олардың артынан қалдырды. Естеріңізге сала кетейік, Аманулла-хан, керісінше, тайпалардың әскерді қалыптастыру кезінде бас

делдал қызметін айыру есебінен басқаруды орталықтандыруды күшейтуге тырысты.

Айта кету керек, Ауғанстанның ерекше жағдайында да тайпалар дәстүрлі түрде маңызды рөл атқарды, ішінара бейтрайбалдандыру үдерісі үнемі жүрді. Бұл үдеріс седентеризациялаумен – бұрынғы көшпенді пуштундарды отырықшы өмір салтына мәжбүрлеумен, олардың кейбір бөлігін қалаға, әсіресе Кабулға көшірумен және пуштундардың бір бөлігін жергілікті тәжік және түрік халқымен араласа қоныстанған елдің солтүстік аймақтарына бағыттаумен байланысты болды. Әрине, мұндай жағдайда бұрынғы тайпалық ұйым өз тұрақтылығын азырақ жоғалтты.

Атап айтқанда, елдегі билеуші әулеттің өкілдері тиесілі дуррани тайпасының мысалы өте тән. Дурранидің едәуір саны мемлекеттік құрылыс үдерістеріне – армиядағы қызметке (оның ішінде тайпалық жасақтың шекарасынан тыс), мемлекеттік басқару аппаратында, білім беру жүйесінде және т.б. тартылды, бұл олардың тайпалық ұйым деңгейінің төмендеуіне әкеп соқтырды. «Дурранидің тайпалық құрылымы ешқашан елдің шығыс бөлігіндегі тайпалар сияқты немесе сол гильзайлар сияқты қатаң болған жоқ».⁵ Дуррани ұзақ уақыт Ауғанстанның мемлекет құраушы тайпасы болды және мемлекеттік саясатпен байланыстырылды, бұл олардың тайпалы бастауын біртіндеп шайуылуының себептерінің бірі болды. Алайда, тайпалық ұйым елдің шығыс аудандарында, Британдық Үндістанның пуштун тайпалары тұратын аймағымен шекарада сақталды және Нәдір-шах пен Хашим-хан кезіндегі мемлекеттік саясаты оны консервациялауға ықпал етті.

Нәтижесінде Ауғанстанда пуштун халқының көпшілігі ұйымның әртүрлі деңгейлерінде – ұжымдық негізде жер алған тайпалардан бастап,⁶ қалалық және ауылдық қауымдарға дейін, әдеттегі Шығыс қоғамы үшін дәстүрлі болды. Бұл ретте пуштундар әртүрлі тілде сөйлеген, олардың көпшілігі даритілді болған. Мұндай пуштундардың әртүрлілігі, әрине, келесі оқиғаларда өз рөлін атқарды. Атап айтқанда, Нәдір-шах пен Хашим-хан жасаған пуштун тайпаларына жасаған жеңілдіктер елдегі жағдайды консервациялауға ғана емес,

сонымен қатар көп жағдайда да орталықтандырылған мемлекеттің іргетасына баяу әрекет ететін бомбаны салды.

Бұл ретте, тіпті Кабулдағы биліктің консервативті режимі жағдайында да дербестікті тым асыра сезінген пуштун тайпалары көтерілісті кез келген себеп бойынша көтерді. Мысалы, 1935 жылы Кунара ауданында сафи мен моманд тайпалары көтеріліс жасады, Майданда өзінің мүридтері бар жергілікті молдалар көтеріліс жасады, соңғы көтеріліске Кабулдағы бірінші кинотеатрдың ашылуына қарсы наразылық болды. Нәтижесінде билік оның ашылуын кейінге қалдыруға мәжбүр болды. 1937 жылы гильзайдың Сулейменхел тайпалары Британдық Үндістандағы уәзірлер тайпасының көтерілісіне қолдау көрсетпеген билікке наразылық себебімен көтеріліске шықты. 1938 жылы шинвари, 1939 жылы наурызда – дуррани, 1939 жылы күзде – африди көтеріліс жасады.⁷ Тайпалардың мезгіл-мезгіл пайда болған толқындарының басты себептерінің бірі олардың мемлекеттен дербестігі, сондай-ақ тайпалық жасақ түрінде өз қарулы күштерінің болуы болды. Бұл жағдайда көтеріліске шығу үшін нақты себептер маңызды емес, олар әртүрлі болуы мүмкін. Мемлекет тайпалар үшін ерекше жағдай жасады, осының салдарынан олардың дербестігіне және мезгіл-мезгіл пайда болған наразылыққа төзуге тиіс болды.

Дәстүрлі Ауған әмірлері үнемі тайпаны өз бақылауымен ұстап тұруға ұмтылды. Әскери тайпаларды бақылау Ауғанстандағы мемлекеттік басқару стратегиясының бір бөлігі болды. Абдуррахман-хан басқарудың бюрократиялық вертикалінен орталықтандырылған мемлекетті құрды, мұнда пуштун тайпалары, соның ішінде дуррани көмекші рөл атқарды. Бұл ретте шенеуніктер осы вертикальде кез келген ұлттардан сайлана алды, басты белгісі саяси орталыққа адалдық болды. Өз кезегінде Аманулла-хан еуропалық негізде орталықтандырылған мемлекет құруға, атап айтқанда әскерге шақыру жүйесін өзгертуге тырысты.

Нәдір-шах пен Хашим-хан кезінде Кабулдағы билік пуштун ұлттық идеясына сүйеніп, оның азшық ұлттылықтарына қарсы қойылды. Алайда, пуштундар тайпалары биліктің басты әскери және ұйымдастырушылық тірегі ретінде болған

артықшылықтарға байланысты пуштундық ұлттық идея нақты олармен байланысты болды. Бұл Ауғанстандағы саяси қатынастарды консервациялаудың маңызды себебі болды, өйткені заманауи мемлекеттің жағдайы үшін тайпалар ұйымның аса күрделі нысаны болды және сонымен қатар, өзінің осындай мәртебесін сақтауға тікелей мүдделі болды. Сонымен қатар, негізінен Кабулда және солтүстіктің ірі қалаларында тұрған бейтрайбалданған пуштундар (олардың ішінде Аманулла-ханның реформаларын жақтаушылар көп болды) көп жағдайда осы үдерістен шығарылды. Нәтижесінде Ауғанстандағы саяси үдерістің басты субъектілері – пуштун тайпалары, дәстүрлі өрлеулер, сондай-ақ Кабулдағы билік осы кезеңде жаңғыртуға мүдделі емес еді. Олардың басты басымдығы жағдайды қарапайым консервациялауда болды.

Пуштун ұлтшылдығы тайпалық негізде жүзеге асырылғандықтан, бұл мемлекеттің архаикалық сипатын күшейтті. Өйткені, тайпалық пуштундарға бағытталған тілдік саясат пен преференциялар азшық ұлттылықтардың ғана емес, сондай-ақ тайпалармен байланысы жоқ пуштундардың да позицияларын әлсіретті. Хашим-хан үкіметі себептердің тұтас кешені бойынша азшық ұлттылықтардың өкілдерін де, сондай-ақ ерте уақыт кезеңінде білім алған пуштундарды да, яғни ауғандықтардың басым бөлігін белсенді қоғамдық-саяси өмірден, сондай-ақ жаңғырту үдерістерінен алып тастады.

Ауғанстан үшін сәттің қиындығы нәтижесінде мемлекет Шығыс пуштун тайпаларының мүдделерімен тығыз байланысты болған пуштун ұлтшылығының өзі жариялаған саясатына байланысты болды. Бұл әсіресе Британдық Үндістан ыдыраған кезеңде айқын көрінді.

Оқшаулану кезеңі және Екінші дүниежүзілік соғыс

1930-шы жылдардың ортасында Ауғанстан сыртқы саяси және экономикалық оқшаулану жағдайында болды. Сыртқы саяси оқшаулану оның Үндістандағы КСРО мен британдық иеліктер арасындағы орнымен байланысты болды. Сондай-ақ, Ауғанстанның көліктік оқшаулануда болғанын атап өткен

жөн, өйткені қазіргі заманғы көлік дәліздерімен Британдық Үндістанмен де, кеңестік Орта Азиямен де байланысты емес. Тиісінше, ол өзінің әлеуетті жоғары транзиттік мүмкіндіктерін пайдалана алмады. Естеріңізге сала кетейік, Ауғанстанның өңір тарихында Үндістан, Орта Азия және Иран арасындағы сауда бағыттарындағы транзиттік аумақ ретінде әрқашан үлкен маңызға ие болды.

Сонымен қатар, кеңестік Орта Азиядағы жаңғырту үдерістерінің ерекшелігі бірте-бірте Ауғанстаннан соңғысының оқшаулануына алып келді. Алдымен бұл ортаазиялық көтерілісшілермен Кеңес әскерлерінің күресімен байланысты болды. Содан кейін КСРО-да жүргізіліп жатқан дәстүрлі өмір салтын түбегейлі жаңғырту үдерістері өз әсерін тигізе бастады. Осы ауқымды эксперимент шарттарының бірі мемлекеттің экономика мен қоғамды жаппай бақылауды қамтамасыз етуі болды. Нәтижесінде 1930-шы жылдардың ортасында Ауғанстан халқы мен онымен көршілес кеңес аумақтары арасындағы дербес сауда және басқа да қатынастар іс жүзінде тоқтатылды, шекара өткізбейтін болды.

Бұл жағдай Ауғанстанның оқшаулануын күшейтті, сондай-ақ осы уақытта жаңғыртудың белсенді үдерістері жалғасқан көрші аумақтардан артта қалу дәрежесін арттырды. Әрине, Британдық Үндістан мен кеңестік Орта Азияда олар мүлдем әртүрлі сипатқа ие болды. Бірақ ортақ жағдай, бұл жерде жаңғырту сыртқы басқарумен және осы өңірден тыс әзірленген дайын үлгілерге сәйкес жүргізілді. Сыртқы басқару жаңғыртудың маңызды шарты болды.

Әрине, тәуелді аумақтарды дамыту үшін қажетті ресурстарды бөлу туралы мәселе сыртқы басқару орталықтарында – Мәскеу мен Лондонда шешілді. Бұл ретте бөлінетін ресурстар кеңестік жаңғырту жағдайында қалай болғаны өте маңызды болуы мүмкін. Сонымен қатар, ауған мемлекетінде жаңғырту үшін ресурстар да, тиісті саяси шешімдер де, сондай-ақ дайын модельдер де болған жоқ. Сондықтан Орта Азиядағы қарқынды өзгерістер мен Британдық Үндістанда жалғасып келе жатқан жаңғырту аясында, осы үдеріске және ұлт-азаттық қозғалыстың көтерілуін қоса алғанда, Ауғанстан одан да артта қалған мемлекет болды.

Осылайша, ел ішіндегі қоғамдық-экономикалық қатынастарды консервациялау, сондай-ақ сыртқы әлемдегі үдерістерден оқшаулану кезеңінде елдің жалпы артта қалу үрдісі, оның ішінде оның тікелей көршілерінен тек қана күшейе түсті. Әлбетте, Кабулдағы билік ішкі саясатта ойын ережелерін өзгертпеді, бірақ олар, әрине, өз мұқтаждары үшін сыртқы қаржыландыру алуға мүдделі болды. Оның ішінде саяси биліктің тұрақтылығының негізі ретінде армияны нығайту да бар. Елдің ішкі ресурстары негізінен мемлекеттік басқару қажеттіліктеріне, негізінен, пуштун тайпаларына дотация жасау, сондай-ақ молдаларға төлеуді қоса алғанда, әскерге жұмсады (жалпы алғанда бюджеттің барлық шығыстарының жартысына дейін). Кабулдың қаржыландырудағы қажеттіліктері Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында және кезінде Германия өз тарапынан Ауғанстанмен байланыс орнатуға белгілі бір әрекет жасаған сыртқы саяси шиеленістің пайда болу себептерінің бірі болды.

Ауғанстан Германия үшін Үндістандағы Ұлыбританияның отарлық иеліктеріне жақын орналасуымен байланысты маңызды болды. Үндістан әскери-стратегиялық тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдағы сияқты, Британ империясы үшін аса маңызды колония болды. Германияның Еуропадағы Ұлыбританиямен елеулі қарама-қайшылықтары болуына байланысты, ол үшін ағылшын мүддесі үшін стратегиялық маңызды колонияға қысым көрсетуге мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Отызыншы жылдары Берлин мен Кабул бірнеше сауда келісімдерін жасады, бірлескен компаниялар құрылды, Ауғанстанға бірқатар неміс мамандары жіберілді. 1937 жылы «Люфтганза» компаниясы Берлин-Кабул бағыты бойынша авиажелі ашты. Бұл ретте «Ауғанстанмен, Иранмен және Түркиямен ұшу еркіндігін пайдалана отырып, «Люфтганзаның» ұшқыштары осы елдің қалаларын, жолдарын, тау жоталарын, көлдерін және басқа да объектілеріне мұқият аэрофотүсірілімдер жүргізді, бұл Германияның ӘӘК бас штабының осы елдер арқылы Қараши мен Солтүстік Қытайға дейінгі толық ұшу маршруттарын сипаттай отырып құпия атласты шығаруға мүмкіндік берді».⁸ Германия, сондай-ақ,

Кабулда «Амани» («Неджат») ерлер лицейін ашты, онда жоғары сыныптарда неміс тілінде білім беріліп, ал көптеген түлектер Германияда жоғары оқу орындарын бітірген.

Белгілі бір мағынада Ауғанстандағы неміс әсерін нығайтуға КСРО мен Ұлыбритания арасындағы соғыс алдындағы кезеңде өте бір мағыналы қарым-қатынас ықпал етті. Бұл қатынастар өз дамуындағы әртүрлі кезеңдерден өтіп, Мәскеу мен Берлин 1939 жылдың тамыз айында Шығыс Еуропада ықпал ету салаларын бөлу туралы құпия қосымша қоса берілген шабуыл жасамау туралы пактіге қол қойғанға дейін өтті. Сол жылдың қыркүйегінде екінші дүниежүзілік соғыс басталды, ал 1940 жылы Кеңес Одағы Финляндияға шабуыл жасады. Соңғы жағдай Мәскеу мен Лондон арасындағы қарым-қатынасты қиындатты.

Әрине, бұл жағдай Ауған билігін қатты алаңдатты, олар әлемдік державалардың ықпалына бәсекелес елдердің мүдделері тоғысқан қиын жағдайда болып, олардың кейбірі соғыс жағдайында болған. 1939 жылдың қыркүйегінде Британдық Үндістанның солтүстік-батысындағы пуштун тайпаларының британдықтарға қарсы бағытталған қарулы қарсылық көрсетуі орын алды.⁹ Оны германиялық барлау ұйымдастырды деген күдік пайда болды. Яғни, теориялық тұрғыдан Ауғанстан әлемдік соғысқа қарсы тұру жолында болуы мүмкін. Бұл ретте 1939-шы жылдардың соңында Германия мен КСРО арасындағы Шығыс Еуропаның нақты бөлімі және олардың алдағы ықтимал бірлескен жоспарларының түсініксіз болуы Ауғанстан мен Британдық Үндістан үшін мүлдем жаңа жағдай жасағанын атап өту маңызды.

Ауған үкіметі 1940 жылдың маусым айында соғыстағы өзінің бейтараптығын растады, дегенмен Германия Үндістанға қатысты әскери жоспарларды құруды жалғастырды, бұл Лондон мен Берлин арасындағы жаһандық қарама-қайшылықты ескерсек, өте қисынды жағдай болды. «Германдық және италяндық барлау Үндістанға Вермахттың басталуының басында пуштун тайпаларының кең ауқымды антибритан көтерілісін арандатуды жоспарлады» деген пікір бар.¹⁰ Кабулда, әрине, кейбір прогермандық көңіл-күй орын алды. «Ауған соғысына қатысқандарды Германия жағына

тарту үшін неміс насихаты Германия жеңіске жеткен жағдайда Ауғанстанға бір кездері Британдық Үндістанға кеткен барлық аумақтар қайтарылатынын айтты».¹¹ Мұндай уәде Ауған истеблишментінің бір бөлігін қызықтырмауы мүмкін емес еді. Алайда, Хашим-хан үкіметі сақ болуды жөн көрді.

Бұдан басқа, Герман-Ауған қатынастарының дамуына әсер ететін тағы бір маңызды жағдай болды. Германиядағы эмиграцияда тақтан тайған әмір Аманулла-ханның жақтастары көп болған, олардың қатысуы Берлиннің Ауған саясатына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Аманулла-ханды жақтаушылар Аманулланы билікке қайтару жоспарын қарастырды деген пікір бар. Атап айтқанда Берлин, Германияның аумағында бұрынғы Сыртқы істер министрі Гулам Сиддик Чархидің басшылығымен Аманулла-ханды жақтаушылар тобын ресми түрде қолдады.¹² Әрине, Германиядағы бұрынғы әмірдің көптеген жақтаушылары Ауғанстандағы билеуші отбасында белгілі бір мазасыздық туғызды.

Жалпы, Кабулдағы билік Екінші дүниежүзілік соғыстағы жағдайды толық түсінгенге дейін Ұлыбританияға бағдарлануды жалғастыруды жөн көрді. Жағдайдың толық анықтығы 1941 жылдың 22 маусымында Германияның КСРО-ға шабуылынан кейін болды. Осы сәтте Мәскеу мен Лондон соғыста Одақтастар болып, келісілген саясатты, соның ішінде ауған бағытында да жүргізуі тиіс екені анық болды. Әрине, КСРО мен Ұлыбритания арасындағы Одақтастық қатынастар Ауғанстанға олардың жалпы саясаты арнасында жүруден басқа ешқандай басқа таңдау қалдырмады.

Атап айтқанда, 1941 жылдың шілде айында Кабулдағы билік жаңадан тағайындалған Герман елшісіне Отто фон Гентигке ағреманды берген жоқ.¹³ 1941 жылдың тамызында Кеңес және ағылшын әскерлері Иранға кірді. Осы жылдың қазан айының басында Мәскеу мен Лондон Ауғанстанның басшылығына дипломатиялық өкілдіктердің құрамына кірмейтін Германия, Италия және Жапонияның барлық азаматтарын елден жіберу туралы талап қойып, бірлескен ультиматум ұсынды. 12 қазанда ауған билігі осы талаппен келісті, ал 5-6 қарашада үлкен Джирга елдің толық

бейтараптығын жариялады.¹⁴ Ауған басшылығының Кеңес Одағы мен Ұлыбритания тарапынан бірлескен талаптарға қарсы тұруға ешқандай мүмкіндігі болмағаны түсінікті.

Кабулға бұрын болған одақтастардың әскерлерін Иранға енгізу және осы елді тез жаулап алуы үлкен әсер қалдырған болар. Сонымен қатар, Ауғанстанда одақтастар әскерлерін Иранға енгізу қарсаңында Мәскеу мен Лондон дәл Кабулға қойған сияқты, Тегеранға да неміс мамандарын жіберу туралы талаптарды бірнеше рет қойғанын ескергені анық. Алғаш рет бұл 1941 жылдың маусым айында, Германияның КСРО-ға шабуылынан кейін жасалды. Иранның билеушісі Реза шах уақытты созу тактикасын таңдады. Атап айтқанда, тамыз айында кезекті талапқа жауап ретінде ол алдымен 100 маманды, одан кейін қалғандарын жіберуге уәде берді.¹⁵ Иран шахымен таңдалған тактика сәтсіз болды, себебі одақтастар кеңес-герман майданындағы жағдайы тез нашарлайтын сәтті ұзақ күте алмады, және КСРО тұрақтылығын арттыру үшін әскери жүктерді жеткізуді ретке келтіру қажет болды. Бұл тұрғыда Иран арқылы жеткізу бағыты өте ыңғайлы болды. Сондықтан одақтастар Тегеранның неміс мамандары туралы сұрақтың созылуымен жағдайды пайдаланып, Иран армиясына қарсылық көрсетіп, әскерді Иранға енгізді.

Кабулда оқиғалардың осындай дамуына жол бере алмады, соның ішінде бұл автоматты түрде Ауғанстанның солтүстігінде орналасқан азшық ұлттылықтар Мәскеудің тікелей басқаруында болады дегенді білдіретін еді. Мұндай ықтимал перспектива Кабулдағы ең маңызды алаңдаушылық тудыруы тиіс еді. Әсіресе, жергілікті халық негізінен кеңестік ортаазиялық республикалардың халқына туыстық болғанын есепке алатын болса. Сонымен қатар, солтүстік азшық ұлттылықтар пуштундардың мүддесінде Хашим-хан үкіметі жүргізіп отырған ұлттық саясаттың қатаң сипатына көңілі толмады. Мұндай жағдайда Солтүстік Ауғанстанның Кеңес әскерлерімен басып алынуы, оның ішінде осы аумақтың жоғалуына әкелуі мүмкін еді.

Бұл қауіптену негізсіз болған жоқ, себебі, Иранның солтүстігін кеңестік басып алу кезеңінде оның аумағында Мехабад күрд және Әзірбайжан республикасы құрылды. Бұл

ретте КСРО Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін де Иранда өзінің әскери қатысуын сақтауға тырысты.

Сондықтан Кабул жол беруге мәжбүр болды. Ауған элитасының арасындағы аздаған ауытқулар 1942 жылы Кавказда және Солтүстік Африкада Герман әскерлерінің ең жоғары жетістіктері кезінде теориялық тұрғыдан орын алғанымен, бірақ олар да болса, қысқа болды. Сталинград түбіндегі немістерді жеңгеннен кейін соғыстың нәтижесі барлығына айқын болды.

Екінші дүниежүзілік соғыс Ауған мүдделеріне елеулі зиян келтірді. Ел Германияда, Италия мен Жапонияда дәстүрлі өткізу нарықтарын жоғалтты, өнеркәсіптік тауарлардың импорттық жеткізілімдері күрт қысқарды, олардың тапшылығы пайда болды. Бұл жағдайда Ауғанстан нарығына АҚШ алғаш рет белсенді шығып, қажетті тауарларды жеткізу басталады. Сонымен қатар, американдықтар Ауған экспортының барлық көлемін сатып алады. Соғыс кезінде Ауғанстанға АҚШ мүдделерінің себебі КСРО-ға жеткізуді жүзеге асыру үшін Азияда қосалқы маршрут болу қажеттілігімен түсіндірілуі мүмкін. Мысалы, 1942 жылы Кабулдағы америкалық елшіліктің атына құпия нұсқаулар жіберілді. Оларда Таяу Шығысқа немістер шабуыл жасаған жағдайда, ал жапондар – Бирмада болған жағдайда, Ауғанстан арқылы КСРО-ға және Қытайға жүк жеткізудің қосымша бағытын ашу үшін негіз дайындау міндеті қойылды.¹⁶ Ең алдымен, АҚШ-тың ресурстары Германиямен соғысты жүргізуге бағытталған өзінің одақтасы, Ұлыбританияға көмектесті деп болжауға болады. Өйткені, ауған үкіметінің экономикалық қиындықтары оның позициясын әлсіретіп, соның ішінде Британдық Үндістанмен шекаралас пуштун тайпаларының көтерілістеріне әкелуі мүмкін еді. Бұл 1942 жылы Үндістан шекарасына шығыстан Жапон әскері келген кезде, Солтүстік Африкада неміс әскерлері Мысыр қақпасы алдында тұрып, ал Солтүстік Кавказда олар Иран шекарасына жақын болған жағдайда өте жағымсыз сипатқа ие болды.

Кез-келген жағдайда Ауғанстан Екінші дүниежүзілік соғысқа тікелей қатысудан құтылды, ол Иран көршісі ретінде басып алуға ұшырамады. Яғни, Хашим-хан үкіметінің консервативті

сыртқы саясаты жалпы өзін ақтады. Ел ішінде жағдай өте қиын болғанымен, ауыр экономикалық жағдайға наразы халық саны көп болды. 1943-1944 жылдары құрғақшылық болды, ал 1944-45 жылдың қысы өте қатал болды. Мемлекет шаруалардан астық сатып алуды төмен бағамен жүзеге асырды.¹⁷ Наразылық тіпті пуштун тайпаларын да қамтыды. 1944 жылы Хост ауданында дзадран тайпасы, 1945 жылы мангал, пактия мен Нангархардағы сафи, сондай-ақ шинвари мен моманд тайпалары көтеріліс жасады.¹⁸ Ішкі жағдай саяси элитаның ішінде шиеленіс туғызбауы мүмкін емес, күрделі болды. Сонымен қатар, сыртқы себептерге – елдің оқшаулануына, сондай-ақ ішкі – Хашим-хан үкіметінің тым қатаң және консервативтік саясатына байланысты Ауғанстанның артта қалуы айқын болды.

Ауғанстан Кеңестік Орта Азия мен Британдық Үндістанның Ауғанстанмен көршілес аймақтарындағы жағдайдың дамуы аясында аса маңызды және артта қалған болып көрінді. Соғыс кезеңінің барлық қиындықтарына қарамастан, мұнда соғыс жылдары елеулі өзгерістер болды. Атап айтқанда, Орта Азияға соғыс барысында Орталық Ресей мен Украинадан бірқатар кәсіпорындар, сондай-ақ көптеген мамандар эвакуацияланды, осының барлығы жаңғырту үдерістеріне қосымша серпін берді. Бір уақытта Британдық Үндістанда әскери уақыттың мұқтаждықтары үшін жаңа өндіріс өрістетілді. Үндістандағы Британ империясының әлсіреуі мен соғыс барысында ұлт-азаттық қозғалыс күшейе түсті.

Ауғанстан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін солтүстіктен және оңтүстіктен өз көршілерінің арасында ең аз дамыған аумақ болып шықты. Мысалы, 1946 жылы елде 93 544 оқушымен 359 мектеп болды. 1948 жылы Ауғанстанның тек 8% ғана сауатты болды. Бірінші университет 1946 жылы құрылды, 1952 жылы оның бес факультетінде барлығы 200 студент оқыды. Осы уақытқа қарай көрші Пәкістанда 30 мың студенттен тұратын 5 университет болды. 1946 жылы Ауғанстанда тек бір ғана әскери зауыт, бірнеше тоқыма өндірісі болды, бар болғаны 22 мың кВт-сағ. электр энергиясы, тас көмірдің 20 мың тоннасы өндіріліп, шаруалардың ортағасырлық еңбек жолы қолданылды.²⁰ Елде, әсіресе басқарушы элитада қалыптасқан

жағдайдың қазіргі наразылығы 1946 жылы мамырда Хашим-хан үкіметінің отставкаға кетуіне алып келді. Жаңа премьер-министр оның бауыры, Шах-Махмуд болды. Оның тұсында елде ішінара ырықтандыру басталды.

1946-1952 жж. ырықтандыру жүргізу әрекеті

Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқанда, ел басшылығындағы Хашим-ханның ұстанымы өте берік болды. Ең маңыздысы Хашим-хан үкіметі КСРО-мен және Ұлыбританиямен тең қарым-қатынас жасап, әлемдік соғыста бейтараптықты сақтап, Иранда орын алған тікелей басқыншылықтан құтылғандығы болды. Сонымен қатар, Хашим-ханға соғыстың ең қызған кезінде сол кездегі басты экспорттық өнім – Ауған қаракөлі үшін өткізу нарығымен проблеманы жедел шешуге қол жеткізілді. 1942 жылдан бастап оның негізгі жеткізілімдері АҚШ-та жүрді, бұл Ауғанстанды валюталық түсімдермен қамтамасыз етті.

Осындай айтарлықтай тұрақты жағдайда Хашим-хан саяси элитаның ішінде, әсіресе оның жас өкілдері арасында керең наразылыққа назар аудармауы мүмкін еді. Соңғылары елді қарқынды жаңғырту үдерістерін жүргізу үшін міндетті шарт ретінде ішінара ырықтандыру үдерістерін бастауға бейім болды. Әрине, Хашим-ханның қатаң режимі жаңғырту жолындағы басты кедергі болып көрінді.

Бірақ екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Хашим-ханның бұрынғы қатаң және консервативтік саясатын жалғастыру үшін елеулі дәлелдер болған жоқ. Ел үшін тікелей сыртқы қауіп болған жоқ, соғыс аяқталды және Ұлыбритания мен КСРО арасындағы қарым-қатынас біртіндеп бұзыла бастады. Бұл Ауғанстан үшін жаңа мүмкіндіктерді ашты, ол осы екі ұлы державалардың арасындағы қайшылықтар ойынының қайта жаңғыруына сене алды. Мысалы, 1944 жылдың соңында ауған әскері үшін әскери құрал-жабдықтарды жеткізу және кадрларды даярлау туралы Ауғанстан мен Ұлыбритания үкіметі арасында келісімге қол қойылды. Бұл Ауғанстандағы британ әскери атташесінің атымен «Ланкастердің жоспары»

деп аталған. Осы жоспар бойынша Кабул жеңілдік несиесі жағдайында 30 млн. рупий сомасына құрал-жабдықтар алуы тиіс еді, ал Ауған әскерлеріне британдық әскери нұсқаушылар жіберілді. Екінші дүниежүзілік соғыстың осы кезеңіне Еуропадағы Ұлыбритания мен КСРО арасындағы елеулі қайшылықтар белгіленді. Әрине, Лондон Үндістан шекарасындағы жағдай туралы ойлауы керек еді.

Сонымен қатар, Аманулла-ханды жақтаушылар басқару тәртібіне қауіп төндіруді тоқтатты. Ақыр соңында, батыста білім алған Ауған элитасының жас ұрпағының өкілдері (Мұхаммед Дәуіт) батыс стандарттары бойынша жаңғырту ел дамуының міндетті шарты болып табылатынына сенімді болды. Сонымен қатар, ішінара ырықтандыру олар үшін қосымша мүмкіндіктер ашып, сондай-ақ Хашим-хан басқарған тәртіп орнату жөніндегі қатаң шарасыз елдегі істің жағдайын бақылауға болады деп санады.

Сондықтан Шах-Махмудтың жаңа үкіметінің алғашқы қадамдары ішкі саясатты ырықтандыруға бағытталған. Атап айтқанда, көптеген саяси тұтқындар босатылып, білім беруді пуштундандыру бойынша жүзеге асыру кампаниясы тоқтатылды. Енді пушту міндетті түрде пуштутілді аудандарда оқытылуы тиіс еді, ал дари даритілді ауғандықтар арасында басты тіл болды. Түрік тілдес халықтың өкілдері (өзбектер мен түрікмендер) жалғыз ерекшелік болды, олар әлі де пушту тілінде білім алуды жалғастыруы керек еді. Тілдік ырықтандыру оларға таралмады.²² Бұл реформаторлар үшін тек этникалық тажіктер мен хазарейлерден ғана емес, сонымен қатар кейбір білімді пуштундардан тұратын халықтың айрықша даритілді бөлігімен келісу қажеттігіне байланысты болды. Бұл ауғандық истеблишменттің даритілді бөлігіне тікелей жол берді. Сол кезде халықтың түріктілді бөлігі реформаға неге қатысы жоқ деген сұрақ туындайды?

Әрине, бұл елдің бас қаласы Кабулдың халқы дари тілін тарихи тұрғыдан қолданғанына байланысты болды. Жаңа Шах-Махмуд үкіметі мен жас реформаторлардың алдында Ауғанстанды жаңғырту міндеті тұрғандықтан, бұл үдеріске елдің білімді адамдарын тарту қажет болды. Олардың басым бөлігі дари тілінде білім алып, осы тілді қолданғанына

байланысты, олармен ынтымақтастық мүмкіндігі тілдік кемсітушіліктен бас тарту қажеттігін болжады. Сонымен қатар Кабул және оның белсенді халқы Ауғанстанда ырықтандыру жүргізу кезінде үлкен маңызға ие болды.

Сонымен қатар, түрік тілдес халық тарихи түрде Ауғанстандағы саяси үдерістерде дариде сөйлеген ауғандықтар сияқты рөлді ойнаған жоқ. Сондай-ақ өзбектер мен түркмендер соғыстан кейінгі кезеңде негізінен елдің шеткері аймақтарында, Кабулдан алыс орналасқан солтүстік шекара аумақтарында тұрып, іс жүзінде елорданың өзінде болмаған. Тиісінше, олардың мүдделерін ескеру қажет емес еді. Осы жағдай, ең алдымен, түрік тілдес халықтардың мүдделері мемлекеттің негізгі білім беру тіліне қатысты саясатын жеңілдету кезінде ескерілмеуінің басты себебі болды.

Бірақ Шах-Махмуд үкіметінің басты қадамы саяси жүйені ішінара ырықтандыру болды. 1947 жылы қала мэрлерінің еркін сайлауын қарастыратын муниципалитеттер туралы заң қабылданды. Билік сайлауға араласпады. Кабулда мэр болып белгілі Аманулла-ханды жақтаушы инженер Гулам Мұхаммед Фархад сайланды, ал Қандағарда мэр түрмеден енді шыққан Конституциялық қозғалыстың жақтасы Әзиз-хан болды.²³ Бірқатар либералды саясаткерлер Кабулдың Заңнамалық жиналысына сайланды. Осылайша, Ауған тарихында алғаш рет басты қалалардағы жергілікті билік либералды оппозиция өкілдерінің қолына өтті, олардың көпшілігі бұған дейін түрмеде отырды.

1949 жылы парламентке сайлау өткізілді, бұл ретте Үкімет дауыс беру барысына араласпады. Нәтижесінде оның құрамында оппозиция қайраткерлерінің айтарлықтай саны болды. Мысалы, Кабулдан екі мандатты үкіметке сыни көзқарас ұстанған либералдар – тәжіктер А. Махмуди мен М. Губар алған болатын. Оппозициялық депутаттар «Біріккен Ұлттық майдан» фракциясын құрды. Олар барлық негізгі парламенттік комиссияларды басқарып, депутаттардың талқылауына жаңа заңдардың, соның ішінде сайлау туралы, Конституцияға өзгерістер енгізу туралы, биліктің үш тармағын бөлу туралы, Үкіметтің Парламент алдындағы жауапкершілігі туралы демократиялық жобаларды ұсына алды. Оппозиция

қысымымен мәжбүрлі тегін жұмыс – бегар, астықты төмен бағамен мәжбүрлеп сатып алу және қосымша заңсыз салықтар жойылды. 1949 жылы сайланған Парламенттің қызметі елдегі саяси өмірдің айтарлықтай жандануына алып келді. Ырықтандыру басталуының маңызды қорытындыларының бірі әртүрлі деңгейдегі саяси партиялардың құрылуы болды.

1947 жылы «Виш Замильян» либералды қозғалысы құрылды. Бірақ ол көбінесе пуштундық болды, оның құрамында азшық ұлттылықтардың өкілдері болмады. Андхой қаласы, Фарьяб Солтүстік провинциясынан парламентке сайланған өзбек Абдұл Кәрім Назехи, «Виш Замильянға» ұзақ мерзімге қалған жалғыз пуштун емес қайраткер болды. Бұл ретте ол осы Ұйымның парламенттік фракциясының құрамына кірмегені тән. 1951 жылдың басында «Ватан» партиясы ұйымдастырылды. Сол жылы А. Махмудидің басшылығымен «Хальк» партиясы құрылды. 1951 жылы парламент либералды-демократиялық бағыттағы газеттер шығаруға негіз болған баспасөз туралы заңды қабылдады. «Газеттер либералды-демократиялық оппозицияның заңды мінбесі болатын тіл болды. Жеке баспасөздің пайда болуы оппозициялық бағыттағы жаңа қоғамдық ойдың рәсімделуіне ықпал етті».²⁶ Сондай-ақ дербес студенттік ұйым – 1950 жылдың соңында тыйым салынған Кабул университетінің студенттер одағы пайда болды. Сол жылы С. Балхи және Х. Наим бастаған «Иттехад» ислам партиясы ұйымдастырған төңкеріс әрекетінің алды алынды.²⁷ Негізінен хазарейлер мен тәжіктерге сүйенген исламшылардың мақсаты ислам республикасы болды.

Өз тарапынан билік негізінен ірі шенеуніктер – бірінші кезекте қорғаныс министрі Мұхаммед Дәуіт кірген «Ұлттық демократия» жеке саяси партиясын құруға тырысты. «Жаңа партияны құру үкімет бағытын ырықтандыру нәтижесінде пайда болған оппозициялық идеялармен тез толтырылған идеологиялық вакуумды толтыру керек еді».²⁸ Іс жүзінде, мемлекеттік партиясын құру 1952 жылы өтуі тиіс келесі парламенттік сайлауға дайындықтың бір бөлігі болды. Нәтижесінде билік 1949 жылы Парламентке сайлауға араласпағандағы секілді экспериментті қайталауды жөн көрген жоқ.

Ауғанстандағы саяси ырықтандыру өте ауқымды сипатқа ие болды және биліктің бақылауынан бірте-бірте шыға бастады. Саяси аренада өте солшыл «Хальк» партиясынан бастап, «Иттехад» – діни экстремистерге дейін әртүрлі саяси күштер пайда болды. Билік бұл үдерісте қауіп көрді. Олар жаңа саяси күштермен, әсіресе идеологиялық майданда ашық бәсекелестікке дайын емес болды. Премьер-Министр Шах-Махмуд бастаған үкіметтен келген жас реформаторлар өз мүмкіндіктерін асыра бағалады.

Ырықтандыру өзі елді жаңғырту үшін жағдайды қамтамасыз ете алмады, бұған шын мәнінде, биліктегі реформаторлар ұмтылды, бірақ ол түрлі саяси күштердің белсенділігін арттыруға әкелді. Соның салдарынан бұл Ауғанстанда билік тарапынан жауап берілмеген, соншалықты өткір сұрақтар қойылған бәсекелі саяси күрестің басталуына алып келді. Либералды, солшыл және діни қозғалыстары бар мемлекеттік партия ашық бәсекелестік жағдайында оның зақымдану қаупі болды. Нәтижесінде 1952 жылы билік жағдайды бақылауды жоғалтудан қауіптеніп, 1947-1949 жылдардағы демократиялық эксперименттің қайталануына жол бермеді. Репрессия басталды. Либералды партиялар таратылып, оппозициялық газеттерге тыйым салынды. 1952 жылғы парламенттік сайлау әкімшілік ресурсты пайдаланумен өтті, Парламентке либералды оппозицияның бірде-бір өкілі өтпеді.

Кабулда сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін оппозиция ұйымдастырған наразылық көрсету орын алды. Бұл биліктің қатаң реакциясын тудырды, «Ватан», «Хальк», «Виш Замильян» Қандағар бөлімшесінің көшбасшылары, Студенттер Одағының басшылары, атап айтқанда, солармен қоса Ауғанстанның болашақ көшбасшысы Бабрак Кармаль тұтқындалды. Осылайша, биліктің Ауғанстанды саяси ырықтандыру арқылы жаңғыртудың кезекті кезеңін бастау әрекеті сәтсіз аяқталды. Ресми Кабул жағдайды бақылауды жоғалту қаупіне тап болған соң, ырықтандыру үдерістері тоқтатылды. Дәуіттің басшылығымен реформаторлар құрған саяси партияда ашық саяси бәсекелестік жағдайында либералды және солшыл қозғалыстарға тең қарсы тұру

мүмкіндігі өте аз болды. Сондықтан билік тәуекелге баруды жөн көрген жоқ.

Бірақ 1947-1952 жылдардағы Ауғанстанның ішкі саясатындағы либералдық кезең елдің саяси өміріндегі кейінгі өзгерістер үшін жағдай жасады. Бұл кезең барлық негізгі саяси қозғалыстарға сахнаға шығуға мүмкіндік беріп қана қоймай, олардың негізгі идеологиялық бағдарламаларын тұжырымдады. Ырықтандырудың тағы бір маңызды нәтижесі – өкілдері саясатқа белсенді кіріскен азшық ұлттылықтардың айтарлықтай белсенділігі болды. Бұл ретте олардың көпшілігі пуштундардан бөлек әрекет етуді жөн көрді.

Пуштундық билеуші элита ырықтандыру үдерісін бастағанда, ол азшық ұлттылықтардың рөлінің артуымен бетпе-бет келді, атап айтқанда, кейбір қалалардағы билік олардың өкілдерінің қолына өтті. Ауғанстанда қоғамдық және этникалық ынтымақтастық идеологиялық артықшылықтармен салыстырғында әлдеқайда үлкен рөл атқарды. Әсіресе, Хашим-ханның азшық ұлттылықтарға қатысты өте қатаң басқару кезеңінен кейін. Сондықтан да тәжіктер Губар мен Махмуди 1949 жылы даритілді Кабулдағы сайлауда жеңіске жетті, ал исламшылар хазарейлік Балхи мен тәжік Наим 1950 жылы өз көтерілісін Кабулдан солтүстікке қарай көтеруге тырысты. Ырықтандыру Нәдір-шах пен Хашим-хан дәуіріндегі қатты пуштундық ұлттық саясаттың кезеңімен шектелді.

Сонымен қатар, билеуші элитаның проблемаларының бірі – ырықтандыру биліктің тайпаларға тәуелділік деңгейін автоматты түрде арттыра түскені болып табылады, өйткені пуштун халқының едәуір бөлігі, әсіресе елдің оңтүстік-шығысында бұрынғысынша тайпалар бойынша ұйымдастырылған. Демек, ырықтандыру үдерісінде сайлаушылардың ұйымдасқан топтарының рөлін арттыру автоматты түрде тайпа көсемдерінің мәнін күшейтті, олар алдымен сайлауда, содан кейін Парламентте жұмыс істеу кезінде оларды қолдауды қамтамасыз етуге қабілетті болды. Орталық биліктің тайпаларды электоралды қолдауға деген айқын қажеттілігі соңғылардың ішкі саясатта маңызының өсуіне алып келді. Осылайша, орталық биліктің әлсіреуі

кезінде, ырықтандыру үдерісінде сөзсіз болған, тайпалар дербес рөл атқара бастады. Оларды қолдауды қамтамасыз ету орталық биліктен елеулі күш-жігер мен материалдық шығындарды талап етті.

Ауған мемлекетінің бұрынғы заманында тайпалардан мылтықтар, ал ырықтандыру жағдайында – сайлаушылардың дауыстары талап етілді. Бұл жағдайда Ауғанстандағы билеуші клан яхьяхельдің тайпалар арасында позициялары әлсіз болды. Бұл отбасы дуррани тайпасының баракзай кланы, мохамадзай руының бір тармағы болған. Тіпті дуррани арасында корольдік отбасы үшін маңызды электоралды қолдау болған жоқ. Бұл мағынада 1947 жылы дурранидің басты қызметі – Қандағардың мәрін сайлау нәтижесінде Аманулла-ханды жақтаушысы Әзиз-ханның жеңісі айқын.

Сондықтан 1947-1952 жылдардағы ырықтандыру үдерісі Ауған қоғамында жинақталған барлық қайшылықтар кешенін көрсетті. Нәтижесінде билік саяси өмірдегі өзгерістердің әлеуетті үрдісінен әуреленіп, ырықтандыру реформаларынан бас тартты. Алайда, өзгерістер үшін идеологиялық негіз сақталды. 1952 жылдан кейін режимнің қатаңдығы нәтижесінде, Яхьяхель (Нәдір-шах, Хашим-хан) отбасымен құрылған орталықтандырылған мемлекеттің әлсіреу үдерісінің басталуын Аманулла-хан қабылдаған Ауғанстанды жаңғыртудың бұрынғы сәтсіз әрекеттерінен кейін тоқтата алмады.

Ауғанстанда 1947 жылы саяси ырықтандырудың басталуы неліктен орын алды деген сұраққа жауап бере алатын тағы бір маңызды жағдай британдықтардың Үндістаннан кетуімен байланысты болуы мүмкін. Осы жағдайға байланысты Ауған биліктері Британдық Үндістанның бұрынғы солтүстік-батыс шекаралық провинциясының (СБШП) пуштундарына ықпал ету үшін жаңадан құрылған Пәкістан мемлекетінің элитасымен бәсекелесуге мәжбүр болды.

Бұл бәсекелестіктің тең емес екені алдын ала белгілі болған, себебі британдықтар тиісті институттар түрінде айтарлықтай едәуір мұра қалдырды. Олардың ішінде білім беру жүйесі, құқық, нарықты реттеу тетіктері, армия, сондай-ақ сайлау жүйесі бар. Британдық институттардың әрекеті

жеті тайпалық агенттіктің аумағына таралмаса да, олар солтүстік-батыс шекаралық провинцияның пуштундары мекендеген қалған бөлігінде әрекет етті. Әрине, оның қатаң консервативті билігімен және архаикалық институттарымен артта қалған Ауғанстан бұрынғы Британдық Үндістанның пуштун элитасы үшін тым тартымды емес көрінді. Сондықтан 1947 жылы ырықтандырудың басы Британдық Үндістанның орнында пайда болған Пәкістанның пуштундарын өз жағына тарту жөніндегі бағдарламаның бір бөлігі болуы әбден мүмкін еді. Бірақ 1952 жылға қарай Кабул Пәкістанның солтүстік-батыс шекаралық провинциясының пуштундарына сене алмайтыны белгілі болды. Тиісінше, ауған билігі кезекті сайлауда тәуекелге барудың мағынасын көрген жоқ.

7-тарау.

Ауғанстан: сыртқы саясат және Британ империясының ыдырауы

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы әлемдегі елеулі өзгерістерге алып келді. Ең маңызды салдардың бірі Ұлыбритания және КСРО статустарындағы өзгерістер болды. Бұл екі ел де дәстүрлі түрде Ауған саясатында үлкен рөл атқарды. Алайда, егер Кеңес Одағы соғыстан әлдеқайда күшті болып шықса және Шығыс Еуропада өзінің гегемониясын орнатып, сондай-ақ Азиядағы, атап айтқанда Қытай мен Кореядағы әсерін күшейте бастаса, онда Ұлыбритания керісінше, қатты әлсіреді. Оның әлемдегі әсері төмендеді, экономикалық әлеуеті қысқарды, сыртқы қарыздарының ауқымы өте үлкен болды. Атап айтқанда, Ұлыбританияның басқа қарыздарының арасында бір ғана Үндістанның өзіне, соғыс кезінде оның ресурстарын пайдаланғаны үшін 1 млрд. 375 млн. фунт қарыз болды.¹ Оны аяқтағаннан кейін Ұлыбритания әлі де инерция бойынша, атап айтқанда, Шығыс Еуропаның кейбір елдерінде және Иранда КСРО-ға геосаяси бәсекелестік орнатуға тырысты. Жоғарыда келтірілген мысалда көрсетілгендей, мұндай әрекет Ауғанстанда да жасалды (Ланкастердің миссиясы). Бірақ Британдық империяның нақты мүмкіндіктері оның бұрынғы империялық амбицияларына сәйкес келмеді.

Екінші дүниежүзілік соғыс барысында жұмсалған барлық орасан шығындарынан және осыған байланысты пайда болған үлкен қарыздардан кейін мұндай үлкен аумақты отарлық саясатты басқаруды жалғастыру Лондоннан тым үлкен ұйымдастырушылық және қаржылық күш-жігерді талап етті. Өз тарапынан, Үндістан метрополияның бұрынғы табысын

әкелмеді, сонымен қатар әкімшілік аппаратты ұстауға айтарлықтай шығындарды талап етті. Сонымен қатар, соғыс барысында Ұлыбритания Үндістанның саяси қозғалыстарына байланысты бірқатар мәселелерге жол беруіне мәжбүр болды. Бұл Лондонның соғыс жылдарында Үндістаннан пайдаланған үлкен ауқымды адам және материалдық ресурстары үшін төлеуге тиіс болатын баға болды.

Жол берулер арасында колонияның мәртебесін арттыруға, оған өзін-өзі басқаруды ұсынуға уәде де болды. Мәселен, 1942 жылдың наурыз айында Ұлыбританияның жабдықтау істері жөніндегі министрі Стаффорд Крипс Үндістанға арнайы сапармен келіп, Үнді ұлттық конгресінің (ҰҰК) көшбасшыларына Британдық Үндістанның соғыс аяқталғаннан кейін доминион мәртебесінде болуы үшін, оның соғыс кезеңіне кво-статусын сақтауға деген Лондонның ресми ұсынысын әкелді. Бұл колонияның мәртебесін арттыруға мүмкіндік берер еді. Осы жоспарға сәйкес соғыстан кейін бірден провинциялардың заңнамалық жиналысына сайлау өткізілуі тиіс еді, және онда депутаттар Құрылтай жиналысына сайланып, оларға Үнді княздіктерінен тағайындалған өкілдер қосылатын еді. Бұл ретте кейбір провинциялар мен князьдіктер дербес доминиондар құқығында Британ империясының құрамында қалуы мүмкін еді.² Дегенмен, бұл ұсыныс ҰҰК көшбасшыларымен қабылданбады. Негізінен, ол Үндістанда Британдық қатысудың, оның аумағындағы жеке иеліктерге ықпал етуді сақтау арқылы жалғасуын білдіргендіктен болды. ҰҰК бүкіл Үндістанның дербестігіне ұмтылып, оның құрамына князьдіктер мен барлық провинцияларды кіргізуге тырысқан еді. Британдық билік пен ҰҰК өкілдері арасындағы Үндістанның өзін-өзі анықтау мәселесі бойынша туындаған қарама-қайшылықтардың нәтижесінде соңғылары соғыстың соңына дейін репрессияға ұшырады. Атап айтқанда, бұған себеп «Августов революциясы» деп аталатын британ қатынасына қарсы ұйымдастырылған наразылық акциялары болды. Соғыс уақытында бұл биліктің қатаң іс-әрекеттері үшін жеткілікті негіз болды.

Дегенмен, соғыс аяқталғаннан кейін Лондонда Крипстің бұрынғы жоспарына қайта оралды. 1945 жылдың 19 қыркүйегі

Ұлыбританияның жаңа лейбористік Үкіметі жоғарыда көрсетілген жоспар бойынша Үндістанда әрекет ету ниеті туралы мәлімдеген бірінші Үнді декларациясы деп аталатын мағлұмдаманы жариялады.

Үндістандағы жағдай бірте-бірте күйреп, мұнда толқулар басталды, олар ағылшын-үнді армиясының жекелеген бөліктерін, атап айтқанда флотты қамтыды. Үнді әскерлеріндегі толқулар британдықтарға әскери күшке толық сене алмайтындығы туралы барлық жағдайды көрсетті. Сонымен қатар Үндістан ішіндегі күштердің арақатынасы олардың пайдасына қалыптаспады. Егер 1930-шы жылдары Үндістанда еуропалық бөліктерде 152 мың үнділерге қарсы 81 мың британ жауынгері болса, соғыстан кейін арақатынас 389 мың үнділерге қарсы 64 мың еуропалық болды. 1946 жылға қарай Британдық Үндістанда тек 500 Британдық азаматтық қызметкер мен 500 полицей қалды.³ Колония негізінен британдықтар құрған мемлекеттік институттарға сүйенген үндістердің өздерімен едәуір дәрежеде басқарылды.

«Тальвар» оқу кемесінің бортындағы Бомбейде 1946 жылдың 18 ақпаны дұрыс тамақтанбау себебінен толқулар басталды, оларға 20 басқа әскери кемелердің экипаждары қосылды. Келесі күні қалада барлық саяси қамаудағыларды босату және Үндістаннан барлық ағылшын әскерлерін шығару деген саяси талаптар қойылған саяси ереуілдер өткізілді. 20 ақпанда Бомбейде артиллерияны пайдалана отырып, көтерілісшілер мен жіберілген әскерлер арасындағы әскери қақтығыстар орын алып, олар белгілі бір нәтижеге әкелмеді. Нәтижесінде бітім жасалды. Бомбейдегі оқиғалардан кейін Карачи, Калькутта, Мадраста және басқа қалаларда Үнді флотының басқа бөліктерінде, сондай-ақ Калькутта және Бомбейде әскери-әуе базаларында ұшқыштар арасында толқулар басталды. 22 ақпанда Бомбейде жаппай ереуіл басталды. Көтерілісті басу барысында 300 адам қаза тапты. Тәртіпсіздік ҰҰК және Мұсылман лигасы басшылығының араласуынан кейін ғана аяқталды.⁴ Бұл аталған ұйымдардың саяси мәнінің артуының алғышарты болды.

Лондон үшін бұл үрейлі белгі болды. Бомбей көтерілісі Үнді армиясының қолдауынсыз шағын ағылшын әскерлері

Британдық Үндістанның үлкен аумағын қажетті бақылаумен қамтамасыз ете алмайтынын көрсетті. «1857-1859 жылдардағы оқиғалардың ұйымшылдықтың басқа дәрежесімен, жедел тәжірибе мен техникалық жарақтандырудың көмегімен еселеніп қайталануынан қорқу – егер британ үкіметінің билікті үнді халқына беру туралы шешім қабылдауының басты себебі болмаса, негізгілердің бірі болды».⁵ Жағдайдың салдарынан ағылшындар тактиканы ауыстыруға мәжбүр болды. Мәселе жекелеген провинциялар мен князьдықтарға доминион мәртебесін беру туралы болған жоқ, бұл ағылшындарға олардың арасындағы қарым-қатынаста арбитр қызметін орындауға және сол арқылы Үндістанда ішінара ықпал етуді сақтауға мүмкіндік бергін еді. Мәселе күтім туралы, яғни биліктің әкімшілік жүйесін беруге болатын жауапты күш іздеу туралы болды.

Бомбей оқиғаларынан кейін екі аптадан кейін 1946 жылдың 15 наурызы, Ұлыбританияның премьер-министрі Эттли Парламентте екінші Үнді декларациясын оқыды, онда Үндістанға доминион мәртебесін беру туралы жариялады. 1946 жылдың қыркүйегінде Үндістанның Уақытша үкіметі құрылды. Оған ҮҰК-ің жеті өкілі, екі тәуелсіз мұсылман, бір сикх, бір парсы және «кесапаттылар» кастасының бірі кірді. Мұсылман лигасы оның құрамына кіруден бас тартты. 1947 жылдың 6 ақпанында премьер Эттли Үндістандағы саясат туралы үшінші декларацияны жариялады, онда британдықтар 1948 жылдың шілдесінен кешіктірмей кетеді және осы уақытқа орталық үкімет құрылмаса, онда билік провинцияларға берілетін болады делінген.⁷ Үндістандағы барлық ауқымды қауымаралық және басқа да қарама-қайшылықтарды ескере отырып, жауапты үкіметті құру үдерісі мұнда өте күрделі міндет ретінде ұсынылды.

Британдық басқару жылдарында дәстүрлі Үндістан қатты өзгерді. Халықтың едәуір бөлігі жаңғырту үдерістеріне тартылды. Британдықтар Ұлыбританияда өмір сүрген барлық қажетті мемлекеттік институттарды – армияны, полицияны, заң жүйесін, нарықты реттеу тетіктерін, өзін-өзі басқару жүйесін, базалық сайлау институттарын құрды. Үндістанды басқару жүйесінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету еуропалық

білімнің кең таралуына әкелді. Дәл осындай білімі бар адамдардан Тәуелсіздікке белсенді қатысқан Үндістанның саяси қозғалыстары да, сондай-ақ үнді бюрократиясы да болды. Бұл жағдайда ҰҰК, Мұсылман лигасының және басқа да ұйымдардың Үнді саясаткерлерінің мүдделері отарлық әкімшіліктің үндістандық шенеуніктерінің мүдделерімен тұспа-тұс сәйкес келуі уақыт еншісіндегі ғана мәселе болды. Үнді провинцияларында сайлау өткізу билікті жергілікті халықтың қолына берудің алғашқы қадамы болды. Бұл ретте институционалдық тұрғыдан Үндістан мемлекеттік дербестікке әбден дайын болды.

Әрине, Британдық әкімшілік мұра «князь» деп аталатын архаикалық Үндістанның үстінде жаңғырту үдерістерінің нәтижесінде пайда болған Үндістанның жаңа элитасының ұйымдық артықшылығын қамтамасыз етті. Соңғысы Ұлыбританияның тікелей қамқорлығындағы және онымен байланысты шарттар жүйесінің астында болған көптеген жекелеген Үнді мемлекеттерінен тұрды. «Үндістанда 565 мемлекеттің әрқайсысы Үкіметпен жеке келісімге ие болды».⁸ Олардың ішінде өте ірі, атап айтқанда 20 млн. тұрғыны бар Хайдарабат князьдігі немесе Кашмир болды. Оларды басқару жергілікті саяси дәстүр негізінде жүзеге асырылды. Мысалы, Хайдарабатта оның негізінен индуистік халқы бар билікте мұсылман әулеті болған, ал Кашмирде, керісінше, раджа, сикх шыққан жері бойынша мұсылман көпшілігін басқарған.

Сонымен қатар, Британдық Үндістанда өзіндік ұқсастығы бар әртүрлі этникалық топтар өте көп болды, атап айтқанда, олардың арасында солтүстік-батыс шекаралық провинциядан пуштундар да болды. Әрине, мұндай топтар да этникалық бірегейліктің негізінде дербестікке үміттеніп алды. «Сикх ұлтшылдығы, төменгі касталардың («кесапаттылар») дербес діни қауым идеясында оқшаулану идеясы, пуштундардың бір бөлігінің өз мемлекетін, Пуштунистанды құруға ұмтылуы, Хинду Махасабхидің үнді ұлтшылдығы...»⁹ Әрине, жоғарыда көрсетілген үрдістер Үндістанның тәуелсіздігін ұсыну туралы мәселені талқылау барысында ескерілмеуі мүмкін емес еді. Жекелеген ірі князьдіктер мен күшті ұлттық қозғалыстар осы үдеріске өзінің жеке қатысуына үміткер бола алады. Біріншісі

өз дербестігін сақтағысы келеді. Екіншілері өз этникалық аумақтары үшін мемлекеттік алғысы келді. Бұл жағдайда Британдық Үндістан тәуелсіздікке үміткер бірқатар жекелеген аумақтарға бөлінуі мүмкін болды.

Әртүрлі дербес ұқсастықтарға қарама-қайшы, Үндістанда бір мемлекет шеңберінде барлық Үнді қауымдастықтарын біріктірудің саяси идеясы болды, бұл идеяны Үнді ұлттық конгресі қорғап қалды. Мұндай идея этникалық және аймақтық ұқсастықтарға қарсы қойылған жалпыүнділік бірегейлікке негізделген. Бұдан басқа, жалпымұсылмандық бірегейлікке негізделген Үндістанның барлық мұсылмандарын біріктіру жөніндегі саяси идеяның болғаны белгілі. Бұл идеяны Мұсылман лигасы ұсынды. Үндістандағы ұлттық-азаттық қозғалыстағы осы екі ұйымның әсері өте үлкен болды. Алайда, Үндістан мен Пәкістанның жаңа мемлекеттерін құруда басты рөлді таза түрде идея емес, Британдық Үндістанды басқару жүйесімен Британдықтар құрған ұйымдастыру мүмкіндіктері ойнады.

Себебі, оларды өз қолына алатын саяси күш кез келген дәстүрлі князьдіктер мен барлық мүмкін болатын дербес ұлттық қозғалыстардан әскери-әкімшілік және қаржылық артықшылыққа ие болуы тиіс. Алайда, ағылшын-үнді бюрократия институттары негізінде тәуелсіз мемлекет құру үшін этникалық немесе аймақтық бірегейлікпен байланысты болмайтын тиісті жаңа идеология қажет болды. Мұндай идеология бір жағынан, жалпыүнділік, ал екінші жағынан – жалпымұсылмандық бірегейлік болды. Халықтың жаңа жаңғыртылған топтары Британдық басқару жүйесін ауыртпалықсыз сақтауға және мұра қылуға мүмкіндік беретін жаңа мемлекеттік бірегейлікті қажет етті. Ол дегеніміз, яғни, барлық қажетті институттармен заманауи мемлекет құруды білдірді.

Осыған байланысты Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстың дамуы барысында үнді қоғамының модернизацияланған топтарының жаңа идеологиясын қалыптастыру үдерісінде жүзеге асырылғаны өте маңызды.

Үнді мұсылмандарының жаңғыртылған шеңбері, сондай-ақ еуропалық тұрғыда қалыптасқан үндістер де Британдық

ұйымдастыру негізінде қазіргі заманғы мемлекеттің стандарттарына ұмтылды. Сонымен қатар, олар өздерінің мүдделері дәстүрлі демократиялық рәсім шеңберінде ескерілмейтіндіктен қауіптенді. Өйткені, жаңа Үндістанда мұсылмандар үндістерден аз болды, бұл сайлау өткізу үдерісіне әсер етуі тиіс еді. Тиісінше олар мемлекеттік басқару аппаратына қол жеткізе алмайды және олардың жаңа мемлекеттің өміріндегі мәні автоматты түрде төмендейді.

Осыған байланысты, Ұлыбритания 1946 жылдың ортасында провинцияларға автономия беру жоспарын ұсынды, бұл орталық биліктің тек қорғаныс, сыртқы байланыстар және коммуникация салаларында ғана өкілеттіктер қалуы үшін жасалған қадам болды.¹⁰ Бұл жалпы Үндістандағы мұсылман азшылығының мүдделеріне жауап берді, өйткені жекелеген провинцияларда халықтың мұсылман көпшілігіне ықпал етті. Сондықтан Мұсылман лигасының көшбасшысы Әли Жинна осы жоспармен келісті, бірақ ҰҰК басшысы Джавахарлал Неру орталық биліктің әлсіреуімен келіспей, бұл жоспарды қабылдамады. «Конгресс (ҰҰК) ақыр соңында мықты орталығы және әлсіз провинциялары бар федеративті республика орнатуға ұмтылды.¹¹ Осы келіссөздер сәтсіз болғаннан кейін жаңғыртылған, еуропалық білімді халықтың екі тобы бұрынғы Британдық Үндістанның әкімшілік мұрасын бөлуге кірісті.

Жаңа идеология мен британдық қоғамдық-саяси институттар жиынтығы қазіргі заманғы мемлекет құрылысы үшін барлық жағдай жасады. Нәтижесінде Үндістан мен Пәкістанның жаңа мемлекеттері Хайдарабад сияқты дәстүрлі түрде ұйымдастырылған князьдіктерден және пуштундық сияқты кез келген мүмкін болатын ұлттық қозғалыстардан басымдыққа ие болды. Бұған бұрынғы Британдық Үндістан институттары, атап айтқанда армия, қауіпсіздік жүйесі, білім беру және т. б. басты рөл атқарды, жаңа мемлекеттік бірегейліктердің этникалық ынтымақтастық пен жергілікті монархияның артықшылығын қамтамасыз етті. Жалпы алғанда, осы ұқсастықтардың пайда болуы британдық ұйымдастыру негізінде жаңа мемлекеттердің болуын негіздеу қажеттігіне халықтың жаңғыртылған топтарының реакциясы болды.

Нәтижесінде екі жаңа бірегейлік өте ұқсас ұйымдық негізі бар екі жаңа мемлекеттің пайда болуына алып келді. Бұл мемлекеттер ұлттық шеңберден тыс және Үндістанның дәстүрлі қоғамдарынан тыс жерлерде мемлекеттік құрылыстың идеологиясын қалыптастыруға қабілетті бұрынғы Британдық Үндістанның құрылған элитасының жаңғыртылған қабаттарымен құрылды. Бұл оларға Британдық институционалдық жүйені сақтауға мүмкіндік берді, бұл дәстүрлі қоғамдар мен ұлттық топтардан басымдықты қамтамасыз етті. Олар британдықтардан қалған институттарды өзара бөліп, дербестікке үміткер дәстүрлі князьдіктер мен түрлі этникалық топтарды іске асырды. Мұндай топтардың бірі Ауғанстанның шекараларынан Үнді өзеніне дейінгі аумақ шегінде дербестікке үміткер, СБШП-дан алынған пуштундар болды.

1947 жылдың 14-15 тамызында билік ауысуы мен екі жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің – Үндістан мен Пәкістанның пайда болу үдерісі өтті. Содан кейін олар аумақты демаркациялауға кірісті, атап айтқанда екі маңызды провинция – Пенджаба және Бенгалия бөлінді. Бөлім үдерісі жаппай тәртіпсіздіктермен, мәжбүрлі қоныс аударушылардың орын ауыстырумен және кісі өлтірумен сүйемелденді. Осыған байланысты ең үлкен мәселелердің бірі – Британдық Үндістанның бұрынғы қуатты әскери-әкімшілік жүйесі бөлім барысындағы қайғылы оқиғалардың алдын ала алмауы болды. Ең алдымен, мәселе билік институттарының уақытша әлсіреуі әкімшілік мұраны бөлу қажеттілігімен және осыған байланысты тұрақты емес шешімдер қабылдауға жауаптылардың жоқтығымен байланысты болды. Әсіресе, бұл әскерге қатысты болды, ол теориялық жағынан тәртіпті қамтамасыз етуге тиіс еді. «Үндістанның діни белгісі бойынша бөлімі тікелей ешқандай таза мұсылман немесе үндіс бөлімшесі жоқ әскерді қозғады».¹²

Британдық билік енді жауапкершілікті өз мойнына алғысы келмеді, ал Үндістан мен Пәкістанның жаңа билігі бұған дайын болған жоқ. «Темір жолдағы жылжымалы құрамдардан кітапханалардағы кітаптарға дейін, қоймалардағы қару-жарақтан кеңседегі жиһазға дейін, жағдандағы алтын құймалардан жындыханадағы жындыларға дейін барлығын

бөліп алу талап етілді. Әскер, әскери-теңіз флоты және әскери-әуе флоты да бөлінді». ¹³ Бұл британдық басқару жүйесін ұйымдастырудың күрделілік деңгейін ескере отырып, өте ауқымды міндет болды. Қоғамда жүріп жатқан бірегейлік үшін күреспен қатар, оның ішінде жаппай кісі өлтірулерде де, осындай күрес әкімшілік бюрократиялық машинаның тыныштығында да жүргізіліп жатты.

Алайда әкімшілікті екі бөлікке бөлу аяқталған соң екі жаңа мемлекет – Үндістан мен Пәкістан бірден тұрақтанып, зорлық-зомбылық толқынын жойды. Содан кейін олар біртіндеп өз құрамына өз дербестігін сақтап қалған жеке князьдіктерді біріктіре бастады. Мысалы, Үндістан 1948 жылдың қыркүйегінде Хайдарабадты күшпен алып, ондағы телугу, каннара және маратхи халықтарынан шыққан үнді халқының жергілікті билеуші, саяси үстемдікке ие мұсылман халқына тірек жасаған Низам Мир Осман Әли Ханның билігіне қарсы көтерілісті басты. ¹⁴

Пәкістанның пайда болуы кезінде өз қиындықтары болды, проблемалардың бірі СБШП-мен байланысты жағдай болды. Мұнда Абдұл Гаффар-хан бастаған ықпалды пуштун қозғалысы болды. Британдық Үндістанда саяси тұрғыдан жергілікті пуштундардың ең ықпалды көшбасшылары Мұсылман Лигасына емес, ҰҰК-ке бағдарланды. Абдұл Гаффар-хан СБШП конгрессистік ұйымының басшысы, оның бауыры Хан Сахиб – СБШП-ның үкімет басшысы болды. Алайда британдық мұраның бөлімінің басы провинциядағы антиүнділік көңіл-күйдің өсуіне алып келді. Абдұл Гаффар-хан мен оның жақтастары қиын жағдайға тап болды. Пуштундардың көшбасшысы ҰҰК кеңесінің отырысында Үндістанның бөліміне қарсы шықты. Егер бұл мәселе шарасыз болса, ол СБШП-да плебисцит өткізуді талап етіп, бюллетеньге провинцияның тәуелсіздігі туралы және Пуштунистанды құру туралы мәселені енгізуді талап етті. Оның пікірінше, тек қана тәуелсіздік туралы мәселені бюллетенге енгізу Пәкістанға қосылу идеясынан дауысты алаңдатуы мүмкін. ¹⁵ Дегенмен британдықтар мен Мұсылман Лигасы осындай шешімге қарсы шықты.

Мұндай қарсылық орынды болды, себебі бұл жағдайда жағымсыз жағдай орын алуы мүмкін еді. Британдық

Үндістанда этникалық және діни топтардың көп санының болуын ескере отырып, бұл ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін еді. Ал британдықтар үшін өзінің әкімшілік аппаратын басқарудың жауапкершілігін басым партиялардың – ҰҰК және Мұсылман Лигасының біріне беру барынша қолайлы болды. Жаңа ұлттық мемлекет – Пуштунистанды құру – теориялық тұрғыда Пәкістанды әлсіретіп, мұндай жағдай ҰҰК-ке тиімді болуы мүмкін еді. Алайда, іс жүзінде ҰҰК Мұсылман Лигасымен Британдық Үндістанды пакеттік келісімге сәйкес бөліскен. Олардың ортақ мүдделері болды, яғни олар этникалық белгілері бойынша бөлімді бастауға мүмкіндік бермеуді көздеді. Сондықтан британдық тарап мүдделі делдал ретінде және екі басты партия да таңдау Үндістан мен Пәкістан арасында жасалатынын анықтады.

Нәтижесінде Абдұл Гаффар-хан мен оның ұйымы 1947 жылдың 4-20 шілде аралығында плебисцитке бойкот жасауға шешім қабылдады. Плебисцитке сайлаушылардың жалпы санының 51% 572 798 адам қатысты, оның 289 244 адамы Пәкістан үшін және 2874 адамы Үндістан үшін дауыс берді.¹⁶ Бұл провинцияның тағдырын шешті. Плебисцитте Ауғанстанмен шекараның бойымен жеті агенттіктен тұратын пуштун тайпалары қатыспағаны белгілі.

Соңғы жағдай үлкен маңызға ие. Плебисцит Британдық Үндістандағы жаңғырту үдерістеріне тартылған, жазықтықта тұратын пуштундарға қатысты болды. Мысалы, СБШП-да ХІХ ғасырдың ортасынан бастап Пешауар университеті жұмыс істеді. Әрине, британдық үлгідегі әкімшілік жүйенің құрамдас бөлігі болған (әскердегі қызмет, шенеунік аппаратта, заң корпусында және т.б. арқылы) СБШП жазықтық пуштундары үшін, жалпы жаңа мемлекет – Пәкістан жақын болды. Жер туралы мәселе де маңызды рөл атқарды. Жерге меншік Британдық Үндістанның заңдарымен қамтамасыз етілді. Жер иелері үшін нарықтық тетіктердің, сондай-ақ тиісті заң жүйесінің жұмыс істеуі маңызды болды.

Жалпы алғанда, СБШП жазықтық бөлігіндегі пуштун элитасының мүдделері, оның ішінде экономикалық мүдделері Ауғанстанның мүдделеріне қарағанда Британдық Үндістанның бюрократиясы мен буржуазиясының шығу тегі

бойынша мұсылмандардың мүдделеріне көбірек сәйкес келді. Сондықтан олар Пәкістан мемлекетін құруға негіз болған жалпымұсылмандық бірегейліктің идеяларын бөлісіп отырды.

Пуштундық ұлтшылдар СБШП-да Пуштунистан үшін сөз сөйлегенде, олар ұлттық (этникалық) негізде дербес мемлекет туралы идеалды ұғымдарға негізделді. Әрине, мұндай мемлекет халықтың пуштундық көпшілігімен және дуррани тайпасынан династиясы бар ел ретінде көрші тәуелсіз Ауғанстанға бағдарлануы тиіс еді. Әлбетте, Кабул өз тарапынан бұл идеяны белсенді қолдап, Британ империясының мұрасын бөлуге ұмтылды. Сонымен қатар, СБШП жерлері бір кездері Ахмад-шахтың және оның мұрагерлерінің бастапқы ауған мемлекетінің құрамына кірген.

Ауған билігінде бұрынғы Британдық Үндістанның пуштундарымен этникалық ынтымақтастық негізінде бұл жолы кек алуға қол жеткізуге тырысу идеясының пайда болуы әбден мүмкін еді. Кабулдағы билік үшін пайда айқын болды. Бұл жағдайда Ауғанстан өз аумағының мөлшерін, СБШП жазығы мен жергілікті буржуазиясы бар жер меншік иелерінің есебінен салық төлеушілердің санын айтарлықтай ұлғайтты. Сонымен қатар, Кабул бұрынғы британдық басқару инфрақұрылымының (әкімшілік, білім беру, әскери) бөлігін сатып алды. Бұл жағдайда Ауғанстанның мемлекеттік мәртебесі айтарлықтай өсер еді. Кабул үшін бұл Британдық мұраның есебінен өзінің мемлекеттік дамуында сапалы серпіліс жасауға тырысу мүмкіндігі болды.

Алайда, ұлттық ынтымақтастық идеясы әрдайым үлкен әлеуетке ие болса да, нақты жағдайда объективті қиындықтар туындады. Мәселе тек қана СБШП-дағы әкімшілік бұрынғы Британдық Үндістанның истеблишментінің бір бөлігі болуында және ұйымдастыру тұрғысынан оған Пуштунистан жеке мемлекетінен гөрі Пәкістанның идеясы жақын болғанында ғана емес. Сондай-ақ, Пәкістанның жаңа мемлекетінің саяси элитасы үшін, негізінен, қандай да бір аумақтық жол беру мүмкіндігі туралы мәселе болған жоқ. Мұсылман Лигасы Британдық Үндістан аумағында тұрған барлық мұсылмандардың мүдделерін, соның ішінде олардың саны мен СҚПП-дан пуштундарды да білдіруге үмітті болды.

Сондықтан Британдық Үндістанның сыртқы шекаралары Жаңа Пәкістан саяси элитасының көз алдында қосымша заңдылық алды, өйткені жаңа бірлестік – Пәкістан мемлекетіне Британ империясының саяси мұрасы ретінде қарастырылды. Тиісінше, басқа да ұлттық (этникалық) қозғалыстар сияқты СБШП-дағы пуштун ұлттық қозғалысы үшін британдық әкімшілік жүйесінің барлық қуатына сүйенген елеулі жауы болды. Пәкістан мен Үндістан мемлекеттік құрылымды біріздендіруге ұмтылды және осы негізде өз құрамына бұрынғы дербес князьдіктерді енгізді және этникалық сепаратизмнің ықтимал дамуына жол бермеді.

Жазықтықтағы бейтрайбалданған пуштундар Пуштунистанның жобасы жүзеге асырылмауында маңызды рөл атқарды. Тәуелсіз Ауғанстан қырқыншы жылдардың соңында СБШП-дан пуштундарға бұрынғы Британдық Үндістан шекарасындағы әдеттегі өзара қарым-қатынас жүйесін өзгертуге тырысатын ештеңе ұсына алмады.

Алайда Британдық Үндістанда Ауғанстанмен шекаралас тайпалардың аймақтарынан тайпалы пуштундар да болды. Олар тарихи түрде Ауғанстан билігімен тығыз байланыста болды. Атап айтқанда, билеуші династия 1930-шы жылдардың басында СБШП-дан шыққан бірқатар тайпалардың негізінен уәзірлер мен масудтардың қолдауымен билікке келді. Теориялық тұрғыдан тайпалар Пуштунистан идеясын қолдауда үлкен рөл атқара алар еді. Алайда, Пәкістан британдықтардан пуштун тайпаларымен тұрақты қарым-қатынасты қолдау механизмін қоса алғанда, басқарудың барлық жүйесін мұра етті. Сонымен қатар, Пәкістан билігі осы қатынастарды дамыта алды. Мысалы, олар Кашмирге шабуыл жасау үшін пуштундық тайпалық жасақтарды пайдаланды, жергілікті раджа Хари Сингх Үндістанның мұсылмандық халқымен бұл князьдікті бергеннен кейін, бұл бірінші Үнді-Пәкістан соғысының басталуына себеп болды.

1947 жылдың 23 қазанында пуштун тайпалары африди, масудтардың және уәзірлердің жасақтары Кашмирге басып кірді, осы уақытта кашмирлік раджи әскерлері мен провинцияның батыстық бөлігінен шыққан мұсылмандар арасында шайқас жүріп жатты. Пәкістан билігі бұл мұсылман еріктілерінің

көтерілісі болды деп мәлімдеді. 27 қазанда Кашмирге Үнді әскерлері жіберіліп, жергілікті билеуші князьдіктің Үндістан құрамына кіруі туралы шартқа қол қойды.¹⁷ Пуштун тайпаларының Кашмирге жорығының басында Пәкістан билігі тұрғаны сөзсіз. Олар шетін миссияны орындауға пуштундарды тарту үшін СБШП әкімшілігімен бұрынғы байланыстарын пайдаланғаны әбден ықтимал. Сол арқылы олар еркін пуштун тайпалары аймағындағы жеті пуштун агенттіктеріне қатысты жаңа мемлекеттің сабақтастығын растады. 1947 жылы Кашмир операциясына ауған-пәкістан шекарасының ең маңызды тайпалары – африди, уәзір және масуда қатысуы кездейсоқ жағдай емес.

Алайда, пуштун тайпаларына қатысты британдықтар мен Пәкістанның саясатындағы айырмашылық болды. Британдықтар үшін ең бастысы тәуелсіз тайпаларды ұстау болды, пәкістандықтар оларды өз мақсаттары үшін пайдалану тәжірибесіне көшті. Кашмирге шабуыл ауған шекарасындағы пуштун тайпаларын осылай пайдаланудың бірінші, бірақ соңғы емес үлгісі болды.

Жалпы Британ империясының ыдырауы және Үндістаннан британдықтардың кетуі өте ауқымды үдеріс болды. Ағылшындардың кетуі өңірдегі саяси жағдайды түбегейлі өзгертті. Бүкіл әлем бойынша өз мүдделері болған үлкен отарлық империяның орнына тікелей Ауғанстан шекараларында жаңа мемлекет – Пәкістан құрылды. Бұл мемлекет Үнді өзенінің алқабын толығымен алып, Үндістанның осы бөлігімен қарым-қатынас Ауғанстан мен пуштун тайпалары үшін тарихи тұрғыдан үлкен мәнге ие болды. Алайда жаңа тәуелсіз мемлекет Британдық мұраның есебінен Ауғанстан алдында ұйымдастырушылық артықшылыққа ие болғаны аса маңызды болды. Бұл ретте оның мүдделері соңғысының мүдделеріне қайшы келді.

Бірінші кезекте екі мемлекет арасындағы шекара туралы мәселе болды. Осы ауданда Британдық Үндістанның мұрагері ретінде қалыптасқан Пәкістан шекараның өту сызығының өзгермейтіндігін мәлімдеді. Өз кезегінде, Ауғанстанда британдықтардың кетуі олармен жасалған келісімдердің күшін жояды деп ойлады, себебі ол келісімдерге отарлық империя

тарапынан күштеп қысым жасау арқылы қол қойылған болатын. Мемлекетаралық қарым-қатынастағы басқа проблема пуштундық мәселемен байланысты болды. Дәлірек айтқанда, Пәкістан аумағында этникалық пуштундардың едәуір саны тұрғанына байланысты болды.

Пәкістанның мемлекет ретінде қалыптасуы жаңа геосаяси шындықтың пайда болуына да ықпал етті. Британдық Үндістанның бөлімі кезінде екінші дүниежүзілік соғыс бойынша бұрынғы одақтастар – батыс елдері мен КСРО арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуі орын алып, қырғи-қабақ соғыс басталды. Пәкістанның Үндістанмен қақтығысы көп жағдайда екі елдің геосаяси бағдарының түрлі бағыттарын анықтады. Мұсылман лигасының көшбасшысы «Жинна, оның жаңа ұлтын: коммунистік Ресей мен тербелмелі Үндістан арасындағы буферлік аймақ, сондай-ақ Қытай мен Таяу Шығыс арасындағы маңызды пункт ретінде маңызды стратегиялық одақтас ретінде көрсетуге ұмтылды».¹⁸ Тиісінше, Пәкістан АҚШ-қа қарай бағдар ала бастады. Үндістан жалпы бейтараптық жағдайда КСРО-мен тығыз қарым-қатынас орнатты.

Бұл жағдайда Ауғанстан өте қиын жағдайға тап болды. Біріншіден, ол Британдық Үндістанның ыдырауымен байланысты пайда болған ыңғайлы мүмкіндікті пайдалана алмады. Екіншіден, Пәкістанның құрылуы осы елмен қарама-қайшылықтардың жаңа кешенін (пуштун мәселесі мен Дюранд желісі) қалыптастыруға алып келді. 1947 жылы қыркүйекте Ауғанстан Пәкістанның БҰҰ-ға кіруіне қарсы дауыс берді.¹⁹ Бұл ретте Пәкістан Ауғанстан үшін іс жүзінде өте маңызды сауда серіктесі және теңіз порттары арқылы сыртқы нарықтарға шығудың жалғыз мүмкін жолы болған еді. Үшіншіден, КСРО мен Батыс елдері арасындағы қырғи-қабақ соғыстың басталуы Ауғанстанды қиын геосаяси жағдайға қойды. Ол бүкіл әлем ауқымында кеңінен тараған ұлы державалардың мүдделерінің өшпенділік күресінің шеткері болып шықты.

Бір жағынан, Ауғанстан жаһандық қарсы тұру ауқымында үлкен маңызға ие болған жоқ. Екінші жағынан, қырғи-қабақ соғыс оның ең қатаң қақтығыстарына қатысқан тәуелсіз мемлекеттердің нақты анықтығын талап етті. Кабул мұндай

анықтамаға объективті дайын емес еді. XIX ғасырдағы екі ұлы держава – Ресей мен Ұлыбританияның арасында өмір сүріп, бар жинаған тәжірибесі оның қақтығысқа тікелей қатысуды қаламайтындығын айқын көрсетті. Үшінші жағынан, Ауғанстан КСРО аумағына тым жақын болды.

Тиісінше, бұл ел Кеңес Одағына тікелей қол жетімді болды. Сондықтан да қырғи-қабақ соғыс барысында, Мәскеу өз мүдделеріне аз ғана қауіп төнетін болса, ол Ауғанстандағы жағдайға араласуы әбден мүмкін еді. «Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Ауғанстанның стратегиялық маңызын мойындау біраз уақыт сақталған. Содан кейін, 1947 жылы Британдық Үндістанды екі мемлекетке бөлгеннен кейін АҚШ үшін стратегиялық серіктес және одақтас Пәкістан болды және Ауғанстан Иран мен Пәкістанмен бірге аймақтық әскери топтарға қатысудан бас тартқаннан кейін АҚШ үшін өзінің тартымдылығын жоғалтты. Осындай ұстанымның негіздемесі де әзірленген болатын. Ол негіздемеде АҚШ-тың Ауғанстанмен жақындасуы КСРО-ның наразылығын, Ауғанстанның тікелей бағынуы бойынша оның іс-қимылдарын, соның ішінде әскери жолмен қарсы әрекетін тудыруы мүмкін деп мәлімделген. Бұған Батыс та, Ауғанстанның өзі де кедергі бола алмайды. Сондықтан Ауғанстанға кең мағынадағы америкалық көмек тек зиян келтіруі мүмкін еді».²⁰

Бұл жағдайлардың барлығы Ауғанстанның өзінің тікелей көршілерінен, оның ішінде – тәуелсіз Пәкістаннан, кеңестік Орта Азиядан, сондай-ақ Ираннан жалпы артта қалуының жай-күйін консервациялауға әкеп соқтырды. Ол дамымаған мемлекет жағдайында қалып отырды. Кабулда бұрынғысынша жаңғыртудың жалпы стратегиясы да, оны өткізуге арналған ресурстар да болған жоқ. Сонымен бірге оның сыртқы саяси оқшаулануы және жалпы бейтарап мемлекет статусы жаңғырту үдерісін жүргізуге қажетті қаражатты алу үшін ұлы державалардың біріне арқа сүйеуге мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар қырғи-қабақ соғыс әдеттегі аймақаралық сауда байланыстарын дамытуға кедергі жасады, бұл транзитте табыс табуға мүмкіндік бермеді. Біріншіден, КСРО шекарасы жабық болды. Екіншіден, Ауғанстанда тиісті көлік инфрақұрылымы, атап айтқанда темір жолдар болмады.

Бұл жағдай Ауған билігінің алдына қиын мәселе қойды: мұндай қиын жағдайда не істеу керек. Бірінші орынға жаңғырту идеясы, оны жүргізу әрекеті әбден қисынды болып шықты және ХХ ғасырдың екінші жартысында Ауғанстанның одан әрі дамуын айқындай бастады. Жаңғырту саясатын жүргізудің кезекті талпынысы әмір Захир-шахтың немере ағасы Дәуітпен жасалды.

8-тарау.

Ауғанстан: Дәуіттің он жылы

Осылайша, 1952 жылы ауған билігі 1946 жылы өздері бастаған ырықтандыру үдерістерін тоқтатты. Олар үшін саяси тәуекелдер тым үлкен болды және нәтижесінде олар тәуекелге бармауды жөн көрді. Алайда, әмірдің ағасы, премьер-министр Шах Махмуд үшін бұл, әрине, Ауғанстандағы билеуші отбасының ішіндегі бәсекелестермен бәсекелестікте оның жеке позицияларының әлсіреуін білдірді. Әрине, елдің 1946-1952 жылдардағы мемлекеттік саясаты және оның барлық сәтсіздіктері бірінші кезекте премьердің есімімен байланысты болды. Шах Махмудқа наразылықтардың арасында ол басқарған ауған билігінің Британдық Үндістанның ыдырау жағдайын өз мүдделеріне сәйкес пайдалана алмауы, сондай-ақ ел ішінде ырықтандыру жүргізу жобасының сәтсіздігін атап өтуге болады.

Сол уақытта басқа әмір Захир-шахтың ағасы, бұрынғы премьер Хашим-хан заманының бұрынғы, аса қатаң консервативті саясатына қарапайым оралу, 1950-ші жылдардың бірінші жартысында мүмкін болмады. Ауғанстанның күн тәртібінде жаңғырту жүргізу міндеті өткір мәселе болып тұрды. Елдің артта қалуы тым елеулі және осыған байланысты Ауған элитасы үшін қолайсыз болды. Бұл әсіресе Ауғанстанмен көршілес болған жаңа Пәкістан мемлекетімен салыстырғанда үлкен проблема болып отырды.

Британдықтардан алынған мұра Пәкістанды еуропалық институттармен, әсіресе Азияның осы ауданының өлшемі бойынша өте дамыған мемлекет жасады. Кем дегенде, Пәкістан Ауғанстанмен салыстырғанда экономикалық тұрғыдан

неғұрлым дамыған және әскери тұрғыдан неғұрлым күшті болып көрінді. Ауған элитасы үшін бұл өте жағымсыз тосын сый болды. Кабул Британдық Үндістан бөлімі барысында ештеңе істей алмағаны өте көрнекті жағдай. Оған себеп, сол кезде Ауғанстан СБШП пуштундық халқының, оның екі бөлігінен де – жазықтық пуштундар мен таулы тайпалар көзайымы үшін күресте жеңілгенінде ғана емес. Дегенмен, бұл Кабулдағы билікке ауыр тимеуі мүмкін емес еді. Ауған элитасына ең жағымсыз әсер еткен жағдай – Ауғанстанның бұрынғы британдық отарымен әскери қуатта да салыстыруға келмейтіндігі болған шығар.

Британдық Үндістанның ыдырауынан кейін Пәкістан бұрынғы ағылшын-үнді армиясының жалпы санының кем дегенде үштен бір бөлігін алды. Жоғарыда аталғандай, Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін бірден соңғысының құрамында Үндістаннан шыққан – екінші дүниежүзілік соғыс майдандарында әскери іс-қимыл тәжірибесі бар 400 мыңға жуық үндістер мен мұсылмандар болды. Сонымен қатар, армия авиация, танктер, артиллерия сияқты тиісті заманауи техникалық жабдықтарға ие болды. Әскердің Пәкістандағы мемлекеттік құрылыстың маңызды институттарының бірі болғаны анық.

Пәкістанда қуатты әскердің болуы Кабулдың британдық мұра үшін күресте неліктен дипломатиялық әрекеттерден басқа ешқандай белсенді іс-әрекеттер жасамағанын түсіндіретін себептердің бірі болуы мүмкін. Және бұл, СБШП-да Абдұл Гаффар-хан бастаған, негізінен пуштун халқы құраған және оның өкілдерінен осы провинцияның үкіметі құрылған тәуелсіз Пуштунистанды жақтаушылардың күшті қозғалысының болуына қарамастан орын алды.

XIX және XX ғасырдың басында ауған билігі Солтүстік-батыс шекаралық провинциядағы жағдайға әсер етуге тырыса отырып, уақыт өте белсенді тұрғыда араласып отырған атап өткен жөн. Алайда, 1947 жылы олар ештеңе істей алмады, артта қалған Ауғанстан мен заманауи Пәкістан арасындағы айырмашылық тым айқын болды. Пәкістанмен шекара маңындағы негізгі пуштун тайпалары – африди, масудтар және уәзірлер Кашмирге қарсы жасалған әскери операцияда

Пәкістан жағында болды. Олардың уәждемесі әртүрлі болуы мүмкін – тікелей қаржылық мүдделіліктен бастап, мұсылман халқымен күрескен идеологиялық уәждемеге дейін. Алайда бұл жерде маңыздысы басқада – шекара маңындағы пуштун тайпалары үшін Пәкістан Ауғанстанға қарағанда қамқоршы ретінде тартымды болды.

Бұл ретте аграрлық Ауғанстанның жалпы артта қалуы және осыған байланысты оның қаржы ресурстарының жетіспеушілігі маңызды рөл атқарғаны сөзсіз. Естеріңізге сала кетейік, 1919 жылдан бастап Кабул Британдық үкіметтен көмекқаржы алған жоқ. Бұл ретте, үкіметтің барлық мүмкіндіктері аграрлық елдің ішінен жинай алатын ресурстарымен шектеліп, оларды жинау әрекеттері жиі ортағасырлық әдістермен іске асатын. Сонымен қатар, пуштун тайпалары Нәдір-шахтың билікке келуі кезінде көрсеткен көмегіне байланысты олардың рөлі қатты өсті. Бұл жағдайдың дербес пуштун тайпалары Ауғанстандағы ерекше орынға үміткер болуына байланысты салық салынатын негіздің қысқаруына әсер етпеуі мүмкін емес еді. Нәдір-шах, оның бауырлары Хашим-хан мен Шах Махмуд, және оның ұлы Захир-шах тиесілі Мусахибин отбасы, әмірлер Абдуррахман, Хабибулла және Аманулла кезінде орын алған тайпалардың дербестігін шектеу жөніндегі саясатты одан әрі жалғастыра алмады.

Кабулға 1946-1952 жылдардағы ырықтандыру саясаты да көмектескен жоқ. Ол мемлекетке күтілген күшеюді жүзеге асырмады және нәтижесінде жалпы жүйенің әлсіреу тәуекелдерінің пайда болуына байланысты саяси реформаларды бұруға мәжбүр етті. Бұл саясат сондай-ақ жаңғыртуды жүргізуге бағытталған болатын. Ауған билігі осылайша елді неғұрлым заманауи етіп жасауға, соның ішінде британдық үлгідегі өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесімен Пәкістанға бәсекелестік жасауға ұмтылған көрінеді.

Осылайша, Пәкістанның құрылуы Ауғанстан үшін ең үлкен сын-тегеурін болды. Сондықтан 1950-ші жылдардың басында, либералды реформалардың құлдырауынан кейін, Кабул үшін басты проблема Ауғанстанды жаңғыртуды саяси жүйе үшін ең аз тәуекелдермен жүзеге асыру болды. Бұл сұраққа жауапты әмір Захир-шахтың немере ағасы және оның әпкесінің күйеуі Мұхаммед Дәуіт табуы тиіс еді.

1953 жылы қыркүйекте премьер-министр Шах Махмуд лауазымынан босатылды. Дәуіт үкіметтің жаңа басшысы болды. Жігерге толы Дәуіттің кандидатурасы, өзінің ағасы Шах Махмуд сәтсіздікке ұшыраған жерлерде оңтайлы нәтижеге қол жеткізе алатын тиімді кандидатура болып көрінді. Өз қызметін саяси ырықтандырудан бастаған ағасынан айырмашылығы, Дәуіт жоғарыдан ұйымдасқан авторитарлы жаңғыртуды жақтаушылардың бірі болған. Сондықтан ол премьер-министр лауазымында болған кезеңде ырықтандыру жылдарында (1946-1952) пайда болған либералдық қозғалыстарға қатысты елдің ішкі саясаты жеткілікті дәрежеде қатаң болды. Жаңа премьер-министрдің тұсында мемлекеттік саясаттың басты басымдықтары армияны, экономиканы және білім беру жүйесін жаңғырту болды.

Сонымен қатар осындай ауқымды міндеттерді шешу қомақты ресурстарды талап етті. Артта қалған Ауғанстанның ішінде жаңғырту жүргізу үшін қажетті қаржыландыру көздерін табу мүмкін емес еді. «1952 жылы мемлекеттің ішкі кірісінің тек 18%-ын ғана жер мен жануарларға салынған салық қамтамасыз етті, ал 40%-ы сыртқы саудадан, 13%-ы корпоративтік салықтардан және 10%-ы импорттық тауарларға (мұнай мен темекі) үкіметтік монополиядан алынды. Ішкі кірістер барлық мемлекеттік шығыстардың 74%-ын жабатын, шетелдік көмек барлық шығыстардың 18%-ын қамтамасыз ете отырып, салыстырмалы түрде аз болды».¹ Демек, жаңа үкімет елді негізгі бағыттар бойынша жаңғыртуды қаржыландыруға тырысу үшін ауқымды сыртқы қолдау алу тәсілін табу қажет болды.

1950 жылдардың ортасындағы нақты жағдайларда сыртқы ресурстарды алудың ең қисынды тәсілі қырғи-қабақ соғыс барысында КСРО мен АҚШ арасында орын алған бәсекелі күресті пайдаланумен байланысты болды. Естеріңізге сала кетейік, Ауғанстан тарихында Кабул британдық көмек есебінен мемлекеттік шығыстардың едәуір бөлігін қаржыландырған кездер ертеректе орын алған. Бұл көмек, өз кезегінде, үлкен ойын кезінде Ресей және британдық империялар арасындағы мүдделер күресіне байланысты болды. Теориялық тұрғыдан, жаңа геосаяси жағдайда Кабул қарсылас ұлы державалардың

біреуі тарапынан, мәселен, оның Ауғанстандағы басымдықты жағдайын мойындау арқылы қолдау алуға әбден сене алды.

Алайда, XX ғасырдың ортасындағы жағдай Ауғанстанның ертедегі ағылшын-ресейлік қарсыластық аясындағы тек Ұлыбритания мен Ресей мүдделерінің арасындағы жалғыз буферлік мемлекет болған кездегі жағдайдан біршама ерекшеленді. Енді Британдық Үндістанның орнында Пәкістан мен Үндістан пайда болды. Мемлекеттік шекарадан өту проблемасына, сондай-ақ пуштун мәселесін шешуге байланысты Ауғанстан мен Пәкістан арасындағы мүдделер қақтығысы Кабулдың сыртқы саяси маневр жасау мүмкіндігін объективті түрде шектеді. Осыған байланысты қарсылас әлемдік державалар осы сәтті ескеруі тиіс еді.

Сонымен қатар, Ауғанстан КСРО-ға тым жақын орналасқан. Сәйкесінше, қырғи-қабақ соғыс жағдайында Мәскеу үшін ерекше құнды болды. Ауғанстанның АҚШ-пен тым тығыз байланысы КСРО тарапынан теріс реакция тудыруы мүмкін болғаны айдан анық. Бұл ретте, Мәскеу мен Вашингтон арасындағы жағдайдың Ауғанстан үшін қандай-да бір шиеленісуі жағдайында американдықтар осы елдің көлік қол жетімділігінің әлсіздігінен, сондай-ақ ауған-пәкістандық қатынастардағы проблемаларға байланысты ауған бағытында әрекет ете алматын еді. Соңғы жағдай Ауған аумағына кіруді өте қиындататын еді.

Сондықтан Вашингтон Мәскеуді арандатқысы келмеді. Нәтижесінде АҚШ та, КСРО да өз қарсыластығын ауған аумағына таратуға ұмтылған жоқ. Олардың басқа аудандарда, мысалы, Еуропада да қарама-қайшылықтары жеткілікті болды. Сонымен қатар, АҚШ тарапынан да, КСРО тарапынан да айтарлықтай күш жұмсауды талап еткен Кореядағы соғыс тек 1953 жылдың шілдесінде ғана аяқталды.

АҚШ үшін Пәкістан үлкен қызығушылық тудырды. Біріншіден, ол Иран, Пәкістан және Ауғанстан арасындағы Оңтүстік Азия аймағында маңызды стратегиялық орынға ие болды. Екіншіден, Пәкістан мен Үндістан арасындағы қарама-қайшылықтар осы елдің ауқымының айқын өлшемсіздігіне байланысты Пәкістан элитасы үшін ықпалды сыртқы саяси әріптес іздестіруіне негіз болды. Сонымен қатар, үнді билігі

жалпы қырғи-қабақ соғыстан тыс қалуға тырысты. АҚШ үшін америкалық одақтастық ретінде Пәкістанды таңдау оның даулы мәселелер бойынша, соның ішінде Дюранд желісінің өту мәселесі бойынша ұстанымына қолдау көрсететін тарап ретінде маңызды болды.

Осыған орай, Вашингтон өңірдегі барлық жағдайды ескере отырып, өзінің басымдықтарын айқындауы тиіс болатын. 1954 жылдың басында шешім қабылданды. «1954 жылдың ақпанында президент Эйзенхауэр Пәкістанға АҚШ-тың әскери көмегін мақұлдады, ал желтоқсанда Мемлекеттік хатшы Джон Фостер Даллес Ауғанстанның әскери көмек туралы өтінішін қабылдамады. Бір айдан кейін Дәуіт Кеңес одағы тарапынан қолдау туралы ұсынысын қабылдады».² Осылайша, Ауғанстан негізгі серіктесі және доноры ретінде КСРО-ны таңдады.

Айта кету керек, бұл шешім көп жағдайда мәжбүрлі болды, себебі Дәуіт та, корольдік отбасы да коммунистік қозғалыстарды қолдауға бағытталған КСРО саясатын ұнатпады. Сонымен қатар, дәл осы кезеңде, 1954 жылы Иракта және Мысырда жергілікті монархиялар құлдырап, билікке солшыл-радикалды офицерлер келді. Ирак және Мысыр революционерлері социалистік бағдар ұстанғаны көріністі жағдай болып табылады. Бірақ 1954 жылы Ауғанстан билігінің басқа таңдауы болған жоқ. Олар геосаяси шындыққа негізделуі тиіс еді.

Американың Пәкістанды аймақтағы басты одақтас ретінде таңдауы Ауғанстанның әскерді жаңғыртуда АҚШ-тың көмегіне бұдан былай сене алмайтынын білдіреді. КСРО ғана енді Ауғанстанды жаңғыртудың жоспарланған бағдарламаларына кең қолдау көрсете алатыны аса маңызды болды. Сонымен қатар, Ауғанстанның КСРО-ны таңдауы оның бұрын артта қалған қоғамдарды, соның ішінде азиялық қоғамдарды жедел кешенді жаңғыртудың бай тәжірибесін пайдалануды да білдірді. 1950 жылға қарай Орта Азияны жаңғырту нәтижелері толығымен көрініс тапты. Ақыр соңында, сол кезде кеңестік жаңғырту тәжірибесі өте тиімді болды. Атап айтқанда, мемлекеттік жоспарлау жүйесі өте тартымды болды. Нәтижесінде 1956 жылы Дәуіт үкіметі Ауғанстанның бірінші бес жылдық даму жоспарын қабылдады, оның шеңберінде

бірқатар ауқымды бағдарламаларды жүзеге асыру басталды. Әрине, бұл кеңес ықпалының тікелей салдары болды.

Айта кету керек, 1954 жылдан кейін КСРО мен АҚШ арасындағы Ауғанстан төңірегіндегі геосаяси бәсекелестіктің жалпы жағдайы ХІХ ғасырдың үлкен ойыны кезіндегі бәсекелестік жағдайынан ерекшеленді. Басты айырмашылық, егер ХІХ ғасырда Ұлыбритания Үндістандағы өзінің стратегиялық маңызды иеліктерін қорғауға ұмтылса, онда КСРО ХХ ғасырдың ортасында Орта Азияға қатысты ұқсас позицияға ие болды. Тиісінше, бірінші жағдайда Лондон Ауғанстанды британдық мүдделерге адал буфер ретінде пайдалана отырып, экономикалық жағынан қолдады. Екінші жағдайда Мәскеу Кабулды кеңестік мүдделерді қорғайтын буфер рөлін атқаруы үшін ауған үкіметінің негізгі экономикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етті.

Бұл жағдайда ауған үкіметі сыртқы саяси маневр жасау өнерін көрсеткені көрнекі болып табылады. Кабул Мәскеумен тығыз байланысты болса да, дегенмен ол маневрдің белгілі бір еркіндігін сақтап қалды және сол арқылы экономикалық өрісте ұлы державалардың арасындағы бәсекелестік үшін жағдай жасады. «1956 жылдан кейін Құрама Штаттар Кеңес Одағымен даму үшін көмек көрсетуге қарсыласты. Осы сәттен бастап 1973 жылға дейін шетел гранттары мен қарыздары Ауғанстанның инвестицияларға және дамуға кеткен шығындарының 80%-ын құрады».³ Екі ұлы державадан бөлек Ауғанстанға Франция, Германия, Ұлыбритания және Шығыс Еуропаның басқа да социалистік елдері көмек көрсетті.

Дәуіттің Ауғанстан мүддесі үшін ұлы державалардың арасындағы қарсылықты пайдалану тәсілін тапқаны мақтауға тұрарлық жағдай. Әрине, КСРО көмектің қомақты бөлігімен қамтамасыз еткенімен, алайда ол Ауғанстанның жалғыз доноры болмағаны маңызды болды. «Ауғанстанның бірінші бес жылдық жоспарын жүзеге асыру үшін (1956-1961 жж.) Кеңес Одағы ауған үкіметінің сыртқы көздерден алған барлық қаражатының 54%-ын ұсынды».⁴ Бұл ретте Дәуіт үкіметі әртүрлі сыртқы көздерден даму бағдарламаларына ақша алу мүмкіндігіне ие болды. «Қырғи-қабақ соғыс жағдайы, оның американдық-кеңестік бәсекелестігі Ауғанстанды көмек

тарту ниетіне ықпал етті».⁵ Ауғанстандағы КСРО мен АҚШ арасындағы бәсекелестік орын алғаны сөзсіз, бірақ ол белгілі бір жарияланбай белгіленген шекаралардан аспады.

Атап айтқанда, американдықтар өз саясатында КСРО-ны Ауғанстандағы әскери мәселелерде арандатпауға дәйекті болды. «Пәкістан АҚШ-тың заманауи қару-жарағы мен көмегін алғанымен, ауғандықтардың АҚШ-қа әскери құрал-жабдықтарды жеткізу туралы өтініштері үнемі қабылданбады».⁶ АҚШ Кабулдың Мәскеуге деген бір жақты бағдарының туындауына жағдай жасамау үшін экономика саласында КСРО-мен бәсекелесуді жалғастыруды жөн көрді. Нәтижесінде ауған үкіметі үшін стратегиялық өте тиімді жағдай қалыптасты. Дәуіттің «би-тарафи» деп аталатын, «тараптардың ешқайсысын жақтамайтын» қосылмау саясаты екі тараппен де оң қабылданғандай көрінді.⁷ Кабул ұлы державалардың қақтығысының эпицентрінде қалудан қауіптенбей, екі қарсылас жақтан да қолдау ала алды.

Дәуіт тұсындағы Ауғанстан ауқымды сыртқы көмек алу есебінен елді жаңғыртуға арналған шығындарды күрт арттырды. Егер 1952 жылы ел бюджетінің әдеттегі шығыстары 660 млн. ауғаниды құраса, оның 38%-ы әскерге жұмсалды, ал 1960 жылы бұл шығыстар 1,558 млрд. ауғаниды құрады, олардың 41%-ы әскерге кетті. Алайда, даму бағдарламасына жұмсалған шығындар өте көрнекі болып табылады. 1952 жылы оларға 170 млн. ауғани жұмсалды. Оның ішінде білім беруге 15%-ы, көлік, байланыс, ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау, индустрияға ештеңе бөлінген жоқ. Сәйкесінше, 1960 жылы 1,550 млрд. Ауғани бөлініп, оның ішінде 61%-ы көлік және коммуникацияға, 7%-ы ауыл шаруашылығына, 12%-ы индустрияға, 10%-ы білім беру саласына және 4%-ы денсаулық сақтау саласына жұмсалды.⁸ Дәуіт билігі кезіндегі Ауған үкіметі шығындарының өсуі шынымен әсерлі болды. Бұл ретте, 1952 жылы барлық даму бағдарламаларына жұмсалған қаражат 1960 жылы тек білім алуға ғана жұмсалғанын атап өткен жеткілікті болар.

Әрине, білім беруге жұмсалатын шығыстардың өсуі жаңғыртуға жұмсалатын шығындардың ұлғаюымен тікелей байланысты болды. Жаңғырту жөніндегі жобаларды іске асыру

үшін бірінші кезекте тиісті түрде дайындалған кадрлар талап етілді. Егер 1952 жылы білім алуға шамамен 25 млн. ауғани жұмсалған болса, сәйкесінше 1960 жылы 155 млн. ауғани жұмсалды. Бұл дегеніміз, білім беру халықтың кең жіктеріне қол жетімді болды, және ол негізінен элитарлық сипатқа ие болуын тоқтатқанын білдірді. «Дәуіттің премьерлігінің соңғы сегіз жылында (1955-1963), шет елдік көмек көп мөлшерде түскен кезде, бастауыш және қайталама мектептердегі оқушылар саны үш есеге, ал студенттер саны, негізінен Кабул университетінде төрт есеге өсті».⁹ Осымен бір уақытта, елде әскери білім алатын адамдардың саны артты.

Дәуіт кезінде Кабул әскерді нығайтуға үлкен көңіл бөлді. Ауған әскерін жаңғыртудың ауқымды бағдарламалары, оны заманауи техникамен толықтыру даярланған кадрлардың үлкен санын талап етті. Ауғанстанның негізінен КСРО-дан қару алуына байланысты, сәйкесінше, ауған жауынгерлерінің көп бөлігі Кеңес Одағында білім алды. «1961 жылға қарай 7000 кіші офицер КСРО мен Чехословакияда дайындалды және тек 600 ғана АҚШ-қа және одан да азырақ саны Түркияға, Британияға және Үндістанға жіберілді».¹⁰ Әрине, КСРО-да және басқа да социалистік елдерде ауған жауынгерлерінің мұндай санын оқыту салдары болмауы мүмкін емес еді. Сонымен қатар, кеңестік идеология тарапынан ықпал ету мәселесінде ғана емес, бір елде білім алған әскери мамандардың бір тілде және бірыңғай даярлау бағдарламалары бойынша бірлескен ынтымақтастығы пайда болуы да мүмкін болды. Келесі әскерде қызмет ету барысында білім алатын ел бойынша осындай ынтымақтастық өз маңызына ие болды.

Бұл ретте мүмкін болатын сыртқы идеологиялық ықпал ету мәселелерін тұтастай жаңғырту үдерістері контекстінде қарау қажет. Кез келген жағдайда бұл үдерістер қоғамда жаңа білімді халықтың пайда болуына әкелді. Бұл, әрине, дәстүрлі қоғамдарды ұйымдастырудың элеуметтік құрылымындағы өзгерістерге алып келді. Жаңа қабаттар негізінен жаңғыртуға бағытталған, білім беру оларға өз елдерінде бар шындыққа қатысты мәселелерді қалыптастыруға мүмкіндік берді. Оның ішінде олардың наразылығы мемлекеттік құрылысты ұйымдастырудың дәстүрлі нысандарын тудырды.

Монархиялық мемлекеттер үшін жаңғырту бірінші кезекте мемлекеттік қуатты арттыру құралы болды. Олар көптеген адамдардың білім алуына байланысты қоғамдық санадағы өзгерістердің әсерін тиісінше бағаламауға бейім болды.

Алайда әскери қызметшілер қоғамның жаңа білімді қабаттарынан бірінші кезекте өзінің ұйымшылдығымен және таптық ынтымақтастығының жоғары дәрежесімен ерекшеленді. Бұл оларға ортақ мүдделерді қалыптастыруға мүмкіндік берді. Әскери қызметшілер өздерінің корпоративтік іс-қимыл бағдарламасын тұжырымдауға қабілетті болған соң, олар билеуші монархиялық режимдер үшін проблема тудыра бастады. Бұл жергілікті монархиялар жаңғырту үдерісін жоғарыдан бастаған барлық шығыс мұсылман елдері үшін ортақ үрдіс болып табылды. Осындай үрдістер Иракта, Мысырда, Либияда, кейінірек Иран мен Ауғанстанда болды.

Бұл жағдайда сыртқы идеологиялық ықпал ету мәселесі әскери элита білім алған ел сияқты маңызды, бірақ шешуші емес рөл атқарды. Мысалы, Мысырда, Иракта және Либияда әскерилер алғашында социалистік құндылықтарға бағдарланды, бірақ олардың ешқайсысы КСРО-да оқымаған еді. Сондай-ақ, Иранда шах Реза Пехлеви жанында әскери білім негізінен батыс елдерінде алған, бұл әскери мамандарға 1979 жылғы Ислам революциясында маңызды рөл атқаруға кедергі келтірмеді. Бұл ретте олардың көпшілігі солшыл-радикалды көзқарастарды ұстанды.

Әскери таптың корпоративтік ынтымақтастығы үлкен мәнге ие болды. Бұл білім алу елінің басым идеологиясына қарағанда аса маңызды фактор болды. Мысалы, Гамал Насер кезінде Мысырдағы әскерилер КСРО-ға және социалистік идеологияға бағдарланды, содан кейін Анвар Садат кезінде АҚШ-қа бағдарланып, және капиталистік принциптерді алға қойды. Бұл ретте Мысыр әскері ішкі корпоративтік ынтымақтастықты сақтап қалды.

Сол сияқты Дәуіт тұсындағы Ауғанстанда КСРО-дағы осындай әскери қызметкерлерді оқыту олардың Мәскеуге және социализм принциптеріне дереу бағдарлануын білдірмеген. «Кеңестік блок елдерінде оқыған кіші офицерлер марксизмге Кеңес Одағында алған тәжірибенің салдарынан

ғана жүгіне алмады. Ауғанстанға қайтып оралғаннан кейін олардың басым бөлігі оқуға кеткен сәттегімен салыстырғанда радикалды емес еді. Алайда парламентпен, содан кейін Дәуіт режимінің реформасын жүргізу уәделерімен байланысты сәтсіздіктері көптеген офицерлердің марксистік әдістерге қызығушылық танытуына алып келді.¹¹ Сол уақытта осындай әскери қызметшілердің арасында топтық ынтымақтастық пайда болып, мұндай ынтымақтастық олардың арасында ортақ мүдделерді қалыптастырды. Идеология келесі қадам болды, оған деген қажеттілік әскерилердің өз мүдделерін қалыптастырғаннан кейін пайда болды. Сондықтан, кейін ауған әскері арасында елдегі жағдайға, соның ішінде жаңғырту қарқынына жалпы наразылық таралып, олардың КСРО-да алған тәжірибесі сұранысқа ие болды. Ауғанстанмен болған жағдайда топтық ынтымақтастық пен идеологиялық бағдар көбіне офицерлік корпусының көп бөлігі КСРО-да білім алуына байланысты сәйкес келді.

Ауғандық билік осындай қиын жағдайда тәуекелдердің болуын жоққа шығармауы тиіс еді. Бірақ Дәуіт үкіметі КСРО-дан әскери техниканы жеткізумен байланысты болды, сондықтан да әскери құрылыс негізінен кеңес стандарттары бойынша жүзеге асырылды. Сонымен қатар, КСРО-да Ауғанстанның әскери білімі Ауғанстанға көмек аясында жүзеге асырылды, бұл артық қаражаты болмаған Кабул үшін өте тиімді болды.

Тағы бір маңызды жағдай офицерлік корпусы жасақтаумен байланысты болды. Әскерді жаңғырту білімді офицерлердің санын арттыруды талап етті. Бұл ретте олар негізінен шығыс пуштундар санынан алынды. «Сондай-ақ премьер-министр Дәуіттің үкіметі әскери жабық мектептер құрды, онда кейінгі офицерлік корпуста мансап жасауға арналған негізінен шығыс тайпалары мен гильзайлардан шыққан пуштундар оқыды».¹² Офицерлік корпусы қалыптастыру кезінде пуштундарға берілетін басымдық көп ұлтты Ауғанстандағы билеуші пуштун элитасы үшін өте орынды болды. Шығыс қоғамдарында әскер дәстүрлі түрде мемлекеттік биліктің табиғи негіздерінің бірін құрайды. Оның үстіне, пуштундық бірлік идеясы ресми Кабул саясатындағы негізгі идеяның бірі болды.

Сонымен қатар, офицерлік корпусты жинақтау негізінен Пәкістан шекарасына жақын орналасқан провинцияларда тұрған шығыс пуштундар санынан жүзеге асырылды. Олардың ерекшелігі бұл аудандарда тайпалы ұйымдастықты сақтау болды. Олар көптеген басқа пуштундардан, атап айтқанда Кабул облысындағы, сондай-ақ батыстағы және солтүстіктегі ірі қала орталықтары бар, басқа аудандарда тұрған пуштундардан ерекшеленді. Мұнда пуштундар бейтрайбалданған болды, олардың тайпалық құрылымдармен байланысы тайпалардың шығыс аймағындағы пуштундарға қарағанда төмен болды. Сонымен қатар, олар ірі экономикалық орталықтардың айналасында шаруашылық қызметке тартылды. Олар үшін әскери мансап басты басымдық болған жоқ. Керісінше, тайпалар аймағынан шыққандарға әскери қызмет өте тартымды болды. Бұл жерде мәселе тек қана әлеуметтік мәртебені арттыруға мүмкіндік алу ғана емес, сондай-ақ, Ауғанстанға тән ерекшелігі тайпалы жасақтар базасында құрылған милициялық құрылымдардың болуы болды. Олардың саны бойынша олар тұрақты әскерден асып түсті. Тиісінше, тайпалық пуштундар үшін әскери мансап олардың ортасында әдеттегі дәстүрдің жалғасы болды.

Сондықтан офицерлік корпус елдің шығысындағы тайпалық пуштун аудандарынан шыққандығы таңқаларлық жайт емес. Олар Ауғанстандағы әскери мансап аясында қойылатын талаптарға сәйкес келеді. Дегенмен, офицерлердің арасында гильзайлар тайпасының түрлі бөлімшелерінен шыққан көптеген адамдар болды. Бұл негізінен Шығыс пуштундарының арасында олар халықтың өте әсерлі бөлігін құрғанына байланысты. Сәйкесінше, олар Ауған армиясының жаңадан оқитын кіші офицерлерінің арасында да көп болды.

Бұл осы елдің екі ірі пуштун тайпалары – гильзайлар мен дуррани арасындағы Ауғанстан тарихында белгілі тарихи қайшылықтарды ескере отырып, өте қызықты үрдіс болды. Бұл ретте Ауған армиясының командалық құрамы негізінен дурранидан тұрды. Әсіресе, дуррани тайпасының билеуші кланы Мұхаммед зайлардың сардарлары ерекше орын алды.

Ауғанстанның билеуші элитасы гильзайлар мен басқа да тайпалы пуштундарды әскери қызметке жаппай тарту

мәселесінде ерекше қиындық көрген емес сияқты. Керісінше, жалпы мемлекеттік ауғандық, жалпымектептік бастауды күшейту және осылайша оны жекелеген тайпалардың мүдделеріне қарсы қою жоспарланған. Естеріңізге сала кетейік, тайпалар Кабулдағы орталық билікке қарсы көтерілісті ХХ ғасырдың ортасында да көтерген болатын. Күшті әскер, маңызды мемлекеттік институт ретінде Кабул мен өте дербес пуштун тайпалары арасындағы қарым-қатынаста тұрақтандырушы фактор бола алар еді. Сонымен қатар, Дюранд желісі мен пуштун мәселесінің төңірегіндегі Пәкістанмен қақтығыс жалпыұлттық идеяның пайда болуы үшін объективті түрде негіз құрды.

Шығыс пуштундарын әскерге жаппай тарту Ауғанстанның сол кездегі тағы бір проблемасын шешуге ықпал етті. Әлбетте, жаңғырту үдерістерін дамыту және білім алу мүмкіндіктерін кеңейту дари тілінің таралуына объективті тұрғыда ықпал етті. Ауғанстанның көптеген солтүстік, орталық және батыс аудандарында, әсіресе астанасы – Кабулда даритілді ауғандықтар басым болды. Және дари тілінде көптеген пуштундар да сөйлеген. Соғысқа дейінгі кезеңде Хашим-хан дари тілінде сабақ беруге тыйым салуға тырысты, бірақ 1946 жылы тыйым алынып тасталды. Тиісінше, білім берудің кең таралуы дари тілінде сөйлеген білімді халық санының артуына алып келді. «1950 жылдардың ортасынан кейін мектепте білім беру жүйесі шетелдік, көп бөлігі американдық көмекпен құрылды. Үкімет ауылдарда және аудан орталықтарында алғашқы (primary) мектептер, негізгі провинциялық орталықтарда екінші (secondary) мектептер және Кабулдағы провинциялық бастауыш мектептерді аяқтағандар үшін secondary boarding schools құрды.¹³ Кабулдағы дари тілінің басымдығын ескере отырып, мектеп білімінің соңғы сатысы осы топтың негізінен осы тілді пайдалануын болжады. Кез келген жағдайда дари тілі Ауғанстанның зияткерлік ортасындағы өз позициясын жаңғырту үдерістерінің дамуына және білімді халық санының артуына қарай күшейді. «Мусахибан отбасы көбінесе даритілді азаматтық қызметті пуштундандырудың келісілген болғанымен, сәтсіз талпынысын жасаған болатын».¹⁴

Осы орайда әскери мектептер жаңғыртуға бағытталған білімді пуштутілді офицерлердің әсерлі тобын дайындаумен ерекшеленді. Дәуіт жаңа әскерді және оның офицерлік корпусын Ауғанстан ішінде де, одан тыс жерлерде де ұлттық пуштундық жобаларды іске асыру үшін маңызды институт ретінде қарастырғаны әбден мүмкін.

Білім берудің алғашқы және екінші мектеп білімі англосаксондық модель бойынша құрылғаны белгілі жайт болып табылады. Білім беру саласындағы Кабулдың мұндай саясаты ауғандық билік үшін сыртқы қарсыластықты өз мүддесінде пайдалануға және қарсылас сыртқы державалардың біріне тәуелділікті болдырмауға ұмтылу басты нысан екенін айқын көрсетті.

Дегенмен, білім берудің ағылшынсаксондық моделіне бағдарлану, сондай-ақ Ауғанстанның алдында тұрған Пәкістанның пуштундарына ықпал ету үшін күрес міндетімен байланысты болуы мүмкін. Пәкістанда білім беру британдық білім беру жүйесінің стандарттары бойынша құрылды. Егер ауған билігі пәкістандық пуштундарға қатысты өз жоспарларын іске асыруға ниет білдірсе, онда оларға СБШП жазықтық пуштундары үшін үйреншікті болған сияқты өз мемлекетінің заманауи мәртебесін көрсету қажет болды.

Осылайша, Дәуіттің тұсындағы Ауғанстан мемлекеттің жалпы дамуында әсерлі серпіліс жасады. Әсіресе, мемлекеттік даму ауқымдылығы ұлы державалардың арасындағы жасырын бәсекелестікке негізделген сыртқы көмек есебінен жүзеге асырылды. Бұл ретте тараптар бір-бірімен ашық қарсыластық жағдайына түскісі келмеді, сондықтан бәсекелестік экономика саласында болды. КСРО әскерді жаңғыртуды қамтамасыз етті, ал АҚШ өз кезегінде білім беру жүйесінің дамуын едәуір дәрежеде қолдады. Басқа елдермен бірге олар экономикалық даму бағдарламаларын қаржыландырды. Бұл жағдайда Дәуіт үкіметі державалардың біріне тәуелді болған жоқ. Дәуіт толық дәрежеде дербес ойыншы болды, ол оны 1950-ші жылдардың ортасындағы Пәкістанмен шиеленіс жағдайында көрсете алды.

Ауғанстан мен Пәкістан арасындағы қарым-қатынас соңғысының құрылған сәтінен бастап шиеленіскен. Атап

айтқанда, Ауғанстан Пәкістанның БҰҰ-ға қабылдануына қарсы дауыс берді. Пуштундық мәселе және екі ел арасындағы шекараның өту желісі олардың арасындағы қарым-қатынастың басты нүктелері болды. Әрине, ауған билігі өз елін жаңғыртуды Пәкістанға қарсы тұрудағы ұстанымды күшейтудің құралы ретінде қарастырған. Осыған орай, Пәкістан оған қатысты аса достық емес көзқараспен қараған Ауғанстанды өз мүдделеріне ықтимал қауіп ретінде, сыртқы саясаттың факторы ретінде ескеруі тиіс еді. Осыған байланысты екі ел өзінің сыртқы саяси байланыстарын өз ұстанымын күшейту немесе өз мүдделерін қорғау тәсілі ретінде бағалады. Сондықтан 1954 жылы Пәкістанға әскери көмек туралы американо-пәкістандық шартқа қол қойылғанда, бұл жағдай Ауғанстанда алаңдаушылық тудырды. Бір жағынан, Пәкістанның оңтүстік Азиядағы АҚШ-тың бас одақтасына айналуы Ауған билігіне сыртқы саяси маневрге арналған кеңістікті тарылтқан, себебі оларда КСРО-мен жақындасудан басқа амал болған жоқ. Екінші жағынан, бұл Пәкістанның мүмкіндіктерін нығайтуға ықпал етті, бұл пуштун мәселесін, сондай-ақ Дюранд сызығының бойындағы мемлекеттік шекараның өту сызығын таяу перспективада шешу ықтималдығын төмендетті.

Алайда, Дәуіт үкіметі КСРО тарапынан әскери көмек туралы ұсынысты қабылдағаннан кейін, ол өзін сенімді сезінді. Кем дегенде, Пәкістанға қысым жасау үшін сенімдік пайда болды. Атап айтқанда, 1954 жылдың жазында шекараның екі жағынан пуштун тайпалары өкілдерінің джиргасы өткізілді. Сонымен қатар Кабул Пәкістан қатысқан аймақтық ұйымдарға қатысудан бас тартты, атап айтқанда бұл Бағдад пактісіне қатысты болды.

Өз кезегінде Пәкістанда Ауғанстанның пәкістандық пуштундарды қолдауға қатысты белсенділігін арттыруына байланысты алаңдаушылық туындамауы мүмкін емес еді. Британдық империяның мұрагері бола отырып, Пәкістан шекара маңындағы пуштун тайпаларымен қарым-қатынасын да мұра етті. Исламабадта Кабулды пуштун бағытында белсендіруге байланысты ықтимал қауіп-қатерлерге есеп бере алмады. Әсіресе, ауған билігі 1950 жылдардың ортасында КСРО-ның қолдауын пайдаланғанына байланысты. Қырғи-

қабақ соғыс жағдайында бұл АҚШ-та ресімделген бағдарымен Пәкістан үшін өте маңызды мәселе болды.

Қырғи-қабақ соғысқа байланысты жағдайлар Кабул мен Исламабад арасындағы қайшылықтарға жаңа серпін берді. 1950 жылдардың ортасындағы бұл жағдай он жыл бұрынғы істердің жағдайынан ерекшеленді. Дәуіт үкіметі Шах Махмуд үкіметінен гөрі батыл болды. Әрине, ресми Кабулға қосымша ынталандыру КСРО-мен тығыз байланысты қамтамасыз етті.

Нәтижесінде 1955 жылы Ауғанстанның Пәкістанмен қарым-қатынасы күрт ушығып кетті. Оның құрамына елдің сол кездегі батыс бөлігінің барлық провинциялары – Пенджаб, Синд, Белуджистан және СБШП кірді. Мұндай шешімнің қисыны Ауғанстанда СБШП-ға оның басым бөлігі пуштундық халық құрағандықтан дербестік беру туралы мәселені қоюға мүмкіндік бермеу болғаны анық.

Дәуіт үкіметі дереу наразылық білдірді. 1955 жылдың мамырында Пәкістан Ауғанстанмен қарым-қатынасты үзді, соңғысының барлық өкілдіктері жабылды және ең маңыздысы Пәкістан аумағы арқылы Ауғанстан үшін жүктердің транзиті тоқтатылды. Іс жүзінде бұл құрлықтың тереңдігінде оқшауланған елдің тікелей блокадасы болды. Кабул өз тарапынан төтенше жағдай мен жұмылдыру жариялады. Алайда, іс ашық қақтығысқа жеткен жоқ. Маусым айында екі елдің аумағы арқылы тауарлар транзиті туралы кеңес-ауған келісіміне қол қойылды. Қыркүйек айында қақтығыс реттелді, блокада тоқтатылды.¹⁵ Ауғанстанда Пәкістанмен ашық қақтығыста жеңіске жету үшін ешқандай мүмкіндік болмағаны анық. Оның үстіне, 1955 жылы Ауған экономикасы мен армияны жаңғырту бағдарламасы әлі іске асырылмаған еді.

Бірақ Дәуіт пайда болған мәселеге барынша қатаңдығын көрсеті білді және АҚШ сияқты қуатты серіктесі бар, әлдеқайда күшті қарсыласына сын айта білді. Ауған премьер-министрі нақты соғысқа сенбеген шығар. Ең алдымен, жағдайдың күрт шиеленісуі, Пәкістанға Кабулдың табандылығын көрсетуге мүмкіндік берді, бұл табандылық өткен жылдардағы Ауғанстанның әлдеқайда сақ саясатының фонында өте әсерлі көрінді. Сонымен қатар, Дәуіт, әрине, ықпалды бәсекелестері

болған Ауғанстанның билеуші әмірінің отбасын КСРО-мен тығыз өзара қарыс-қатынас жасауға баруға келістіру үшін осындай қадам жасауы әбден мүмкін еді.

Осы қақтығыстың нәтижесінде Кабулдың Мәскеумен тығыз байланысы орнады. Ауған биліктері Кеңес Одағына және оларға берілген ресурстарға басым бағытпен жедел жаңғыртуды жүргізе бастады. 1955 жылдың желтоқсанында Ауғанстанға Кеңес үкіметі делегациясы келді. Келіссөздер барысында бейтараптандыру және өзара шабуыл жасамау туралы 1931 жылғы кеңес-ауған шартының қолданылу мерзімін ұзарту, сондай-ақ ынтымақтастықты кеңейту туралы шешім қабылданды.¹⁶ Келесі 1956 жылда бірінші бес жылдық жоспарды іске асыру басталды.

Жалпы, 1955 жылы Пәкістанмен болған осы қақтығыс Ауғанстан ішіндегі дау ұстанымдарын күшейтудегі маңызды сәтке айналды және бір мезгілде жаңғырту үдерістерін жеделдетуге ықпал етті. Өйткені КСРО-да ауған үкіметінің Пәкістанға, АҚШ-тың аймақтағы ең маңызды одақтастарына қарсы тұрудағы табандылығын көрді. Бұл КСРО тарапынан Ауғанстанға көмек көрсетудің одан әрі ұлғаюына ықпал еткен шығар.

Әрине, елдің ішкі және сыртқы саясатын одан әрі анықтаған Дәуітті күшейту билік элитасында наразылықты туғызбауы мүмкін емес еді. Атап айтқанда, Дәуіттің билік жүйесінде қарсыластар болғанының жанама куәсі, оның жақтастарының бірі – экономика және қаржы министрі Абдурахимзайдың 1957 жылы қамауға алынуы мүмкін.¹⁷ Бір жағынан, бұл әмір Захир-шахтың төңірегіндегі тікелей бәсекелестердің арасында алаңдаушылық тудырды. Екінші жағынан, елдің дәстүрлі өмір салтының күрт өзгеруі оны жаңғыртуға байланысты истеблишменттің консервативті бөлігінің мүдделерін қозғаған. Алайда, Дәуіт кезінде ішкі саясаттың қатаңдығы қоғамдық наразылықтың кең көрінуіне мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, елді жаңғыртудың жалпы тиімділігі оның ұстанымдарын нығайтуға объективті тұрғыда ықпал етті. Бұл қысқа мерзімде жүргізілген авторитарлық жаңғыртудың үлгісі болды.

Жалпы алғанда, бірінші бес жылдық жоспардың табысты аяқталуы елді жаңғырту жөніндегі жоспарларды кеңейту

туралы мәселені алға қойды. Бұл үшін сыртқы қаржыландыру көлемін ұлғайту қажет болды. Ал сыртқы қаржыландырудың маңызды көздердің бірі КСРО болды. 1961 жылдың қазанында, екінші бес жылдық жоспарды жүзеге асыру кезеңінде экономикалық және техникалық ынтымақтастық туралы кеңес-ауған келісіміне қол қойылды. 1962-1963 жылдары кеңестік экономикалық көмек Ауған экономикасына барлық күрделі салымдардың 50%-ын және шетелдік көмектің 75%-ын құрады.¹⁸

Сол 1961 жылы Пәкістанмен жаңа қақтығыс басталды. Ауғанстан кезекті рет көлік қоршауына түсіп, Пәкістан аумағы арқылы жүк транзиті тоқтатылды. Жанжал Кабулдың СЕАТО (Оңтүстік-Шығыс Азия Келісім Ұйымы) мен СЕНТО (Орталық Келісім Ұйымы) аймақтық ұйымдарына кіруден бас тартуымен байланысты болды. Дәуіт Пәкістанға қатысты өте қатаң позиция ұстанды болды. Мүмкін, бұндай қатаңдық кеңес-ауған келісіміне қол қоюмен тұспа-тұс келуі кездейсоқтық емес шығар. Ресми Кабулдың және жеке Дәуіттің Пәкістанға дәстүрлі теріс қарым-қатынасынан басқа, Ауған премьеры осылайша Мәскеуде өзінің сыртқы саяси басымдықтарын көрсетті. Оның мақсаты ауғанды жаңғырту үдерістеріне кеңестік қолдауды арттыру болды.

Алайда, Дәуіт қалыптасып жатқан жаңа жағдайларда Пуштунистан туралы мәселені шешуге мүмкіндік бар деп есептеуі мүмкін. «1962-1963 жылдары оның нұсқауы бойынша осында (Пәкістанда – авт.ескерт.) бірқатар диверсиялық топтар түсірілген болатын, олардың бірін ауғандық әскери шеңберде танымал, табиғи авантюрист, майор-десантшы Сафи басқарды. Бұл топтар «Пуштунистанның ұлттық моджахедтері» («моджахедин-е мелли-йе Пуштунистан») түрінде әрекет ете отырып, көпірлерді, коммуникациялар желілерін және маңызды шаруашылық объектілерді басып, шекара бекеттері мен полиция учаскелеріне қарулы шабуыл жасады, мемлекеттік қызметшілерді өлтірді, жергілікті тұрғындар – пуштундар мен т.б. өз отрядтарына тартты. Алайда, олардың барлық күш салулары айтарлықтай жетістікке әкелмеді».¹⁹ Бұл ретте, Кеңес жағынан Дәуітпен келіссөздерге қатысушы М. Солинкин, Мәскеу әрқашан партизан соғысын жүргізу бойынша

мамандарды дайындау туралы Дәуіттің өтінішін орындаудан үзілді-кесілді бас тартты деп айтқан.

«М. Дәуіттің осы авантюрадан айныту мақсатында 1961 жылдың қазан айында Кабулға Кеңес Одағының Маршалы В.Д. Соколовскийдің басшылығымен жоғары шенді кеңес әскери делегациясы келді. М. Дәуітке оның пуштундық мәселені күшпен шешуге деген ұмтылысы әлеуетсіз және СЕАТО әскери-саяси одағының мүшесі Пәкістан аумағында партизандық соғысты өршіту талпыныстары бірден Кеңес Одағын үшінші дүниежүзілік соғысқа өршу қауіпі бар, кең ауқымды соғысқа әкеп соқтыратыны туралы тура айтылған болатын».²⁰ Дегенмен Дәуіт Пәкістанға қатысты қатаң саясатын жалғастырды, бұл өз кезегінде қырғи-қабақ соғысы жалғасып жатқаны туралы факторды ескере отырып, тек аймақта ғана емес, жалпы халықаралық қарым-қатынастарда өте мазасыздық жағдайын туғызып отырды.

Егер 1955 жылы қақтығыс тез аяқталса, онда 1961 жылы ол біразға созылды. Ауғанстан толық қоршауда болмаса да, транзит кеңес шекарасы арқылы әрекет етті, бірақ Пәкістан теңіз порттарына кіру Ауған экономикасы үшін стратегиялық маңызды болды. КСРО-ның бүкіл аумағына қарағанда жүктерді Пәкістан арқылы жеткізу экономикалық жағынан анағұрлым орынды болғаны анық. Сонымен қатар, алшақтық шекара маңындағы саудаға да теріс әсер етті, демек, Ауғанстанда да, Пәкістанда да халықтың қалың жігінің мүдделерін қозғады. Иранмен жүк транзиті туралы келісімге қол қою Кабул үшін проблеманы ішінара шешуге мүмкіндік туғызды. Көп жағдайда Иран бағытында тиісті көлік инфрақұрылымы болған жоқ.

Жалпы, дау созылып және уақыт өте Ауғанстандағы қоғамдық көңіл-күйге әсер ете бастады. Бірақ ең маңыздысы, оның аясында билеуші элитаның ішінде Дәуіттің позицияларының біртіндеп әлсіреуі орын алды. Ауғанстанда Пәкістан қоршауына байланысты туындаған проблемалар премьер-министрдің бәсекелестері тарапынан іс-қимылдарын сынауға тамаша себеп болды. Олардың арасында билеуші отбасының мүшелері Шах Уали мен Абдұл Уали ерекше көзге түсті.

Дәуіт билік жүйесіндегі өз позицияларының әлсіреуін жақсы түсінген болар. Оның билік жүйесіндегі әмірі

тағайындаған премьер-министр ретіндегі жағдайы тым осал болды. Елде жүргізіліп жатқан жаңғырту нәтижесінде Дәуіт Ауғанстанның саяси истеблишментіндегі ең ықпалды тұлға болды. Сонымен бірге, өзі басқаратын үкіметтің ішкі және сыртқы саяси курстарының қаттылығы нақты саяси шешімдерді қабылдау тетігін, демек, билікті премьер-министрдің қолына шоғырландыруға алып келгені сөзсіз. Бұл жағдайда әмір Захир-шах пен оның жақтастары жеткілікті деңгейде ықпал жасай алмады. Олар өздері үшін тиімсіз жағдайға тап болды. Бірақ әмірдің кез келген уақытта премьер-министрді отставкаға жіберуге ресми құқығы болды.

Дәуіт жаңғырту бағдарламаларында өзінің ықпалы мен табыстарының шыңында болғанда, Захир-шах және ауладағы табысты премьер-министрдің бәсекелестерінде де оны биліктен шеттетуге мүмкіндіктері аз болды. Оның үстіне Дәуіт әскерде үлкен ықпалға ие болды, оның позициясын күшейту жаңғыртудың маңызды нәтижесі болды. Алайда, Пәкістанмен ұзақ қақтығыс премьер-министрдің қарсыластарына жақсы себеп болды.

Өз тарапынан Дәуіт саяси жүйенің шамалы ырықтануы ол үшін мәселенің шешімі болуы мүмкін деген қорытындыға келді. Оған өкілеттілік жетіспеді және ол оларды ырықтандыру барысында алуға үмітті еді. «Дәуіт елді саяси партияның көшбасшысы ретінде басқаруға ниетті болды. Ол сайлауда өз партиясының жеңіске жетуіне және жаңа үкіметті қалыптастыру құқығын алуға сенімді болды. Сондықтан да, өз хаттарында, негізінен, екі партиялы жүйе туралы айтылса да, алғашқы 4-жылдық кезеңде ол бір партиялы жүйемен шектеуді ұсынды».²¹ Осылайша, Дәуіт әмір мен оның ортасының тәуелділігінен құтыла алады деп ойлады.

Дәуіт тарапынан либералды реформалардың талаптары елді басқаруға заңды мандатты алу мақсатында тактикалық әрекет болуы мүмкін. Бұл ретте ол тәуекелге барғысы келмеді, сондықтан оның ұсыныстарының бірі бойынша қазіргі үкімет сайлаудан, жаңа Парламент шақырылғаннан және жаңа Парламент құрылғаннан (бір немесе екі партиялы негізде) кейін ғана отставкаға беруге тиіс еді.²² Әрине, Дәуіт

оған үкіметті бақылауды ұсынған әкімшілік ресурсқа сүйене отырып, жеңіске жетуді меңзеді.

Билікті орталықтандыру деңгейі жоғары қоғамдар үшін ішінара бақыланатын ырықтандыруды басқару элитасының ықпалды өкілдері қоғамдағы өз жағдайын заңдастырудың құралы ретінде жиі қабылдады. Бұл жағдайда ырықтандыру өз жағдайын нығайту тәсілі ретінде қабылданады, атап айтқанда биліктегі бәсекелестер тарапынан қауіп-қатерден қорғау үшін. Осыған байланысты «Дәуіттің саяси реформаларды өткізудің бастамашысы болуға ұмтылуы ең алдымен Ауғанстанның қоғамдық даму барысы салдарынан олардың сөзсіз болуына негізделген» деген баға ақталмауы екіталай.²³ Дәуітпен болған жағдайда оның мемлекетте үстемдік ете алуы, сондай-ақ оны әмір мен оның ортасы жағынан биліктен шеттетудің кез келген әрекетін бейтараптандыру мақсатында жаңа ережелерді белгілеуге ұмтылғандығы анық.

Пәкістанмен қақтығыстың ұзақтығы және ымыраға келе алмаған Дәуіттің қаттылығы, әмір Захир-шах пен оның айналасындағы қайраткерлердің алаңдаушылығын тудырды. Бұл Ауғанстанның экономикалық қиындықтарымен ғана байланысты емес. Мәселе, сондай-ақ, Пәкістанмен жалғасып жатқан қақтығыс Кабулдың Мәскеуден тәуелділік дәрежесін күшейтті. Әмір Захир-шах пен оның ортасы Ирактағы (1958) және Йемендегі (1962) соңғы қанды республикалық революцияларға байланысты алаңдаушылық тудырып, Дәуіттің жоғарыда аталған екі революцияны қолдаған Кеңес Одағынан тәуелділігінің өсіп келе жатқанына алаңдады.²⁴ Сондай-ақ, Пәкістанда да Дәуітке теріс қарады. Исламабадта Ауғанстан басшылығында болжалды саясаткердің болғанын қалар еді. Әрине, олар қарым-қатынастардың шиеленісуін және шекаралардың жабылуын Ауған басшылығына қысым жасау құралы ретінде пайдалана алды.

Жалпы, барлық аталған жағдайлар Дәуіттің саяси сахнадан кетуі үшін жағдай жасады. 3 наурызда Дәуіт отставкаға кету туралы арыз жазды, 9 наурызда Захир-шах оны қабылдады. Дәуіттің орнына премьер-министр болып Мұхаммед Юсуф тағайындалды. Үкімет басшысына Германияда білім алған адам қойылды. Осылайша, Кабул жаңғырту курсының

сабақтастығын атап, бірақ бір мезгілде оған белгілі бір түзетулер енгізу мүмкіндігіне ие болды.

1963 жылдың мамырында Ауғанстанның жаңа үкіметі Пәкістанмен қарым-қатынасты реттеп, транзит қайта жанданды, елшіліктер мен консулдықтар ашылды.²⁵ Дәуіттің кетуі пәкістандық-ауғандық қарым-қатынастарындағы жағдайды бәсеңдетіп, қақтығыстың өткір фазасын аяқтауға мүмкіндік берді.

Өз басқармасының он жыл ішінде Дәуіт әсерлі нәтижелерге қол жеткізді. Оның тұсында Ауғанстан өзінің дамуында серпіліс жасады. Бұрын артта қалған архаикалық саяси-экономикалық жүйесі бар ел он жыл ішінде қатты өзгерді. Елде экономиканы, білім беру жүйесін жаңғырту жөніндегі ауқымды бағдарламалар іске асырылды, мықты әскер құрылды. Жаңа өзгерген Ауғанстан Пәкістан үшін күрделі мәселе тудырды, бұл көп жағдайда 1961-1963 жылдардағы бұрын-соңды болмаған ұзақ қоршаудың себебі болды. Дәуіт жаңғырту жөніндегі жобаларды қаржыландыру үшін ұлы державалардың бәсекелестігін пайдалана алды. Бұл ретте олардың ешқайсысына толықтай тәуелді болған жоқ.

Сонымен қатар, Дәуіттің ауқымды жобалары болашақ күйзелістер үшін негіз қалады. Оның басты жобаларының бірі офицерлік корпусты жасақтау үшін әскерге байланысты болды, ол негізінен ауылдық жерлерден шыққан этникалық пуштундарды қолданды. Негізгі жиынтық шығыс пуштундар деп аталатын тайпалардан жүзеге асырылды, олардың арасында гильзай тайпасынан шыққан көптеген адамдар болды. Нәтижесінде КСРО-да білім алған осы әскери топ, алдымен монархияға қарсы, содан кейін Дәуіттің өзіне қарсы бағытталған қозғалыстың негізін құрады.

9-тарау.

Ауғанстан: «Жаңа демократия» (1963-1973)

Ырықтандырудың жаңа әрекеті

Дәуіттің отставкасы Ауғанстандағы жаңғырту үдерістерінің жалпы барысына әсер етпеді, атап айтқанда, 1961 жылы басталған екінші бес жылдық жоспардың орындалуы жалғастырылды. Кабулдың негізгі сыртқы саяси серіктестері, атап айтқанда, жалғасып жатқан қырғи-қабақ соғыс жағдайындағы бәсекелес ұлы державалар, оның даму бағдарламаларын қаржыландыруды жалғастырды. Жағдай іс жүзінде өзгерген жоқ, және бұл таңқаларлық емес, себебі әмір де, жаңа премьер-министр де Дәуіт саясатына күрт өзгерістер енгізуді қажет көрмеді.

Бұл елді жаңғыртуды жалғастыруға және ол үшін осы уақытқа дейін ретке келтірілген сыртқы қаржыландыру жүйесі шеңберінде қаражат алуға деген ұмтылыспен ғана байланысты емес болды. Бәлкім, Дәуіттің жеке тұлғасы да маңызды болды. Тіпті отставкадан кейін де ол елдің ішкі саясатының маңызды факторларының бірі болып қала берді. Он жыл билік пен оларға қол жеткізген нәтижелер Дәуітті ауған саясатындағы ең салмақты тұлға қылды. Тиісінше, әмір мен оның ортасы оған қызметінің тиімсіздігіне және жаңғырту бағдарламаларының бұзылуына байланысты айып тағуға себеп бергісі келмеді. Сонымен қатар, Дәуіт жаңа үкіметтің іс-қимылдарын сынау үшін ғана емес, жаңғыртумен байланысты проблемаларды пайдалана алды. Оның батылдығы армиядағы, сондай-ақ пуштун ұлтшылдарының арасындағы беделімен қатар, ішкі саясатта дербес рөл атқаруға тырысуға ұмтылуға әкелуі мүмкін еді.

Жалпы Дәуіттің отставкасы әмірдің алдына қиын міндет қойды. Дәуіт кезінде премьер-министрдің сыртқы және ішкі саясатты жүргізу жөніндегі өкілеттіктері айтарлықтай артты. Мұндай өкілеттілігі бар кез келген жаңа премьер-министр әмір билігі үшін проблема болуы мүмкін. Дәуіттің отставкасының мәні керісінше, билік құрылымының қосындылығынан арылу, әмірге үкімет пен күшті премьер-министрге тәуелді болмау қажеттігінен болды. Сонымен қатар, Дәуіттің авторитарлық жаңғыртудағы бағытын қарапайым жалғастыру жаңа премьер-министрдің жауапкершілігінің жоғары деңгейін талап етті. Ауғанстанда осы функцияларды тиімді орындауға қабілетті беделді саясаткерді табу оңай болған жоқ. Әсіресе, елдің сыртқы саяси жағдайының барлық күрделілігін, сондай-ақ ішкі саяси жағдайды есепке алатын болсақ. Егер осындай саясаткер табылса, онда тым дербес Дәуітпен болған жағдай қайталануы мүмкін еді.

Бұл жағдайда әмір мен оның ортасының алдында авторитарлы жаңғыртуға және билікті орталықсыздандыру бағытын жалғастыру арасында таңдау тұрды. Бір жағынан, билік мемлекеттің даму қарқынынан айырылып қалғысы келмеді. Екінші жағынан, оларға әмірдің орталық билігінің бәсекелестігін құруға қабілетті кезекті күшті саясаткер қажет емес еді. Билік ағымдағы саясатты жүргізу жауапкершілігін өз мойнына алғысы келмеді, бірақ атқарушы органдарға толық бақылау мүмкіндігін сақтауға ұмтылды. Нәтижесінде Кабулда ішінара орталықсыздандыру жолын таңдады. Бұл өте қисынды болды, өйткені билік те, истеблишмент те жаңа Дәуіттің пайда болуына жол бермеуге тырысты. Нәтижесінде елдің саяси өміріндегі ырықтандырудың жаңа кезеңі басталды.

Жаңа премьер-министр Мұхаммед Юсуф технократ болды. Ол Германияда білім алып, жаңғыртудың батыс үлгісіне бағытталған. «Оның министрлер кабинеті көп жағдайда Кабулдың құрылған элитасының өкілдерінен тұрды. Министрлер кабинетінің 12 мүшесі PhD ғылыми дәрежесіне ие болды».¹ Оның ішкі саясатының басты басымдықтарының бірі Ауғанстанда саяси ырықтандыруды өткізудің кезекті әрекеті болды. Кейіннен бұл кезең «Жаңа демократия» деп аталды.² Мұхаммед Юсуф Дәуіт сияқты қатаң саясаткер болған жоқ.

Оның ел өмірінде осындай елеулі өзгерістер жасау үшін өз өкілеттігі болған жоқ. Оның өкілеттігі, әрине, әмір және оның ортасымен берілген болатын. Осыған байланысты әмір Захир-шахтың ықтимал уәждемесі қызықты.

Еске салайық, ішінара ырықтандырудың алдыңғы талпынысы 1946-1952 жылдары Захир-шахтың ағасы Махмуд шахтың тұсында жасалды. Ол сәтсіз және реформалардың үзілуімен аяқталды. Одан кейін 1961-1963 жылдары ішінара, жоғарыдан бақыланатын саяси реформалар туралы идеяларымен Дәуіт шықты. Бірақ оның мүдделері премьер-министр ретінде елдегі билікті алуға және осылайша Захир-шахтың өзіне тәуелділіктен құтылуға байланысты болды. Тиісінше, келесі сұрақ туындайды: неліктен әмір ырықтандырудың жаңа талпынысын іске асыруға мүдделі болды? Оның үстіне, бұл үйірімпаз Дәуіттің билікке деген жолын ашуы мүмкін еді. Іс жүзінде Захир-шах өзгертілген шарттармен Дәуіттің ұсынысымен келісті.

Себебі, Дәуіт өзі басқаратын үкіметті реформалаудың негізгі элементіне айналдыруды ұсынды. Ол конституцияны өзгерту жөніндегі кәсіпқойлардан, заңгерлерден және басқа да мамандардан тұратын комиссияның жұмысына жетекшілік етуі тиіс еді. Жаңа заңның төңірегіндегі барлық пікірталастар комиссия мен үкімет арасында өтуі тиіс болатын. Содан кейін Лойя Джирга шақырылып, ол жаңа конституцияны бекітуі керек еді. Содан кейін бір немесе екі партиялы негізде сайлау өткізіліп, жаңа үкімет құрылуы болжанған.³ Бұл сызбада кең қоғамдық пікірталас қарастырылмағандығын атап өткен жөн. Лойя Джирга қабылданған шешімді мақұлдау керек еді. Іс жүзінде, билік сол кездегі үкімет басшысы Дәуітке ауысатыны туралы сөз болды. Яғни, елді басқару жүйесінде биліктің қатаң орталықтандырылуы сақталды. Дәуіттің көзқарасы тұрғысынан оның авторитарлық курсы елді басқаруды сапалы жаңа деңгейге көшіруі керек еді. Өйткені ол әмірге және оның айналасына тәуелді болмайтын еді.

Дәуіт идеясына қарағанда жаңа премьер-министр Мұхаммед Юсуф ұсынған саяси реформа жобасы либералдық жұртшылықтың қатысуын, демек, либералдық іс-қимыл бағдарламасын да қарастырды. 1963 жылдың наурыз айының

ортасында, Дәуіттің отставкасынан кейін, бірден жаңа конституциямен жұмыс басталғаны туралы жарияланды. Жоба бойынша жұмыс істеу үшін комиссия құрамына кәсіби заңгерлер ғана емес, 1940-жылдардың соңы – 1950-жылдардың басында либералды оппозицияның кейбір көшбасшылары да шақырылды. Атап айтқанда, комиссияға либерал Мир Мұхаммед Фарханг кірді, басқа да белгілі либерал Губар шақырылды, бірақ ол шақырудан бас тартты.⁴ Комиссия жұмысының нәтижесінде 1964 жылдың 19 қыркүйегінде Лойя Джиргада қабылданған конституцияның либералды жобасы пайда болды. Содан кейін 1 қазанда ол әмір Захир-шахпен бекітілді.

Жаңа конституция Ауғанстан тарихындағы ең либералды болса керек. Парламенттің рөлі күшейе түсті, ол үкіметке сенімсіздік білдіру құқығын алды. Бұдан басқа, сондай-ақ, биліктің үш тармағын бөлу және улемдер табының соттық тәжірибеге араласу құқығын шектеу жүргізілді. Сонымен қатар, ресми дін ретінде исламның ханафи мазхабы жарияланды. Қоғамдық ұйымдар мен саяси партияларды құру құқығын қоса алғанда, азаматтық бостандықтар жарияланды. Сайлауға әйелдер жіберілді. Нәтижесінде Ауғанстан де-юре конституциялық монархия болды. Дегенмен, әмір үлкен өкілеттікті сақтап қалды. Атап айтқанда, ол сот билігін бақылады, оған жоғарғы сот бағынды. Ол сондай-ақ парламенттің жоғарғы палатасы – ақсақалдар Кеңесі депутаттарының үштен бірін тағайындай алады. Бұл ретте елдегі нақты билік әмірдің және оның ортасының қолында қалды.

Жаңа конституцияның басты ерекшелігі оның Дәуітке қарсы бағытталған баптарымен байланысты болды. Атап айтқанда, конституцияның өте қызықты 24 бабы монархтың туыстарына мемлекеттік қызмет атқаруға тыйым салумен байланысты болды. Бұл тыйым Захир-шахтың және оның ортасының Дәуіттің ықтимал саяси белсенділігімен байланысты қауіптерін айқын көрсетті. Сонымен қатар, Лойя Джирганың жұмысы кезінде 24 бабқа маңызды толықтырулар енгізілді. Олардың бірі әмірдің туыстарына саяси партияларды құруға немесе оларға кіруге тыйым салынды. Басқа пункт монархтың отбасынан бас тартуға тыйым салды. Билік Дәуіт

отбасынан шығып, белсенді саяси қызметке араласуынан қорықты.⁵ Осы шешімдер Дәуіттің белсенді саясатқа оралуын болдырмауы тиіс еді. Сонымен қатар, оның кеудемсоқтығын жүзеге асыру үшін барлық заңды арналарын жауып, билеуші отбасы, кейінірек, 1973 жылы болған монархияға қарсы төңкеріс үшін жағдай жасады.

Ауғанстанда ішінара ырықтандыру саясатын жүргізудің айқын мәселелерінің бірі ұлттық мәселе болды. Жалпы алғанда, елде пуштундар саны басым болғанымен, азшық ұлттылықтар халықтың едәуір бөлігін құрады. Атап айтқанда, олар Кабул қаласында, сондай-ақ Гератта көп болды, олар Солтүстік Ауғанстанда да басым болды. Тиісінше, елде либералдық негізде сайлау өткізу жаңа парламентте азшық ұлттылықтардың елеулі өкілдігінің пайда болуын болжады. Бұл елдің саяси өміріндегі пуштундық үстемдіктің, тіпті билік бақылайтын сайлау өткізу кезінде де біршама қысқаруы тиіс екенін білдірді.

Жаңа Парламентте пуштундық көпшілікті сақтауға ұмтыла отырып, билік, атап айтқанда, округ өлшемдерімен айла-шарғы жасады. «Пуштундық халқы бар аймақтарда уездер 8-12 мың адам, ал пуштундық емес халық тұратын өңірлерде, кейде 100 мың және одан да көп адам болды».⁶ Мұндай саясат билік үшін екі түрлі әсер етті. Бір жағынан, олар парламентте кепілдік берілген пуштун көпшілігін ала алды. Екінші жағынан, патриархалдық қауымдық дәстүрлері бар өңірлердің өкілдері, әсіресе пуштундар, парламентте белгілі бір қала либералдарының пайда болуына қарсы әрекет етуі тиіс еді. Мысалы, Кабул либералды саясаткерлерді таңдайтыны анық еді.

Парламент сайлауы 1965 жылдың тамыз-қыркүйек айларында өткізіліп, 216 депутат сайланды.⁷ Кабулдан сайланған депутаттар арасында оппозициялық жөнге салынған саясаткерлер пайда болып, олардың ішінде Ауғанстан коммунистерінің болашақ көшбасшысы Бабрак Кармаль болды. 1965 жылдың 24 қазаны парламенттің бірінші отырысында депутаттар Мұхаммед Юсуф үкіметіне сенім білдіру үшін дауыс беруге тиіс болды. Бірақ сол күні Кабулда оқитын жастар, негізінен Кабул университетінің студенттері арасында тәртіпсіздік басталды. Олар келесі күні жалғасты және

қауіпсіздік күштерімен басылды. 3 адам қаза тауып, көпшілігі тұтқындалды.⁸ Дегенмен, 26 қазанда үкімет сенім вотумын алды және әмір Захир-шахпен бекітілді. Бірақ тәртіпсіздіктер жалғасып жатты. Олар күтпеген нәтижеге әкелді. 29 қазанда премьер-министр Мұхаммед Юсуф отставкаға кетті. Жаңа премьер Мұхаммед Хашим Майвандаль болды. Ол Юсуф үкіметінде ақпарат және баспасөз министрі болған.

Тәртіпсіздік елорда тұрғындарының тек белгілі бір бөлігін ғана қамтығаны, негізінен студент жастарды қамтығаны және іс жүзінде елдің қалған бөлігіндегі істің жағдайына әсер етпегендігі белгілі. Сонымен қатар, билік тәртіп орнатуда шешім қабылдады, толқулар басылды, үкімет бекітілді. Дегенмен, премьер-министр отставкаға кетті.

Бұл жерде мәселе Мұхаммед Юсуф либерал болғаны және оның қызметі Ауғанстандағы саяси өмірді ырықтандыруға бағытталғандығында ғана емес. Сондықтан ол студенттік наразылықтарды басуға сыни қарайды. Мәселе билік ішінара ырықтандыруды жоғарыдан нақты мақсатпен жүргізгенінде болды. Олар бір жағынан, Дәуіт сияқты қатаң саясаткердің қолында шоғырлануын болдырмау үшін билікті орталықсыздандыруды жүргізуге ниеттенген. Екінші жағынан, ішінара либералды реформалар елді одан әрі жаңғыртудың, ол туралы халықаралық аренадағы пайымды жақсартудың маңызды бағыты болуы тиіс еді. Белгілі бір дәрежеде бұл сыртқы саяси бағытты ауыстыру ретінде көрінуі мүмкін.

Өйткені Ауғанстанның көпвекторлы саясаты шеңберінде Дәуіттің қатаң режимі прагматикалық пайымдаулардан әлі де көп дәрежеде КСРО-ға бағдарланды. Тиісінше, ішінара саяси ырықтандыру Кабул енді батысқа қарай бағдарлануы мүмкін дегенді білдіруі мүмкін еді. Сонымен қатар, 1965 жылдың 24-25 қазанындағы митингтерді АХДП адамдары ұйымдастырды деген пікір бар. Атап айтқанда, Сұлтан Әли Кештманд пен Тахер Бадахши есімдері аталған болатын.⁹ Егер ауған коммунистерінің Мәскеумен байланысын ескерсек, негізінен, бұл Кабулдағы билікке қысым көрсету тәсілі болуы мүмкін деп болжауға болады.

Алайда орталықсыздандыру міндеті, дегенмен, маңыздырақ болды. Әмір Захир-шахтың ортасы, сондай-ақ басқа да

ықпалды ауғандық саясаткерлер бір күшті саясаткерге, бұл жағдайда Дәуітке тәуелді болғысы келмеді. Оның орнында басқа біреу де болуы мүмкін еді. Мәселе биліктің орталық вертикалінде өкілеттілікті қажетсіз шоғырлануында болды. Орталықсыздандыру кейбір жағдайда дәстүрлі билік құрылымындағы ықпал етудің түрлі топтарына өздерін жайлы сезінуге және өзінің экономикалық және саяси мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Алайда билік елдегі өмірді нақты ырықтандыруға дайын емес еді. Мәселе жоғарыдан бақыланатын үдеріс туралы болды. Сондықтан да студенттердің саяси талаптары бар манифестациялары басылды. Бірақ Мұхаммед Юсуф бұған келіспеді. Билік премьердің отставкасын бастамашылық етуі екіталай. Жаппай толқулар аясында бұл қысым астында қабылданған шешім ретінде, митингке қатысушылардың талабын орындау ретінде көрінуі мүмкін еді.

1965 жылғы қазан толқулары көп жағдайда елде бұрын жүргізілген жаңғырту үдерістерінің, содан кейін ырықтандырудың салдары болғанын атап өткен жөн. Оларды іске асыру нәтижесінде халықтың белсенді бөлігі қозғалысқа келіп, өз талаптарын қоя бастады. Биліктің көтерілістерді басуы студенттік қозғалыстардың, сондай-ақ елді жаңғыртуды жалғастыруға мүдделі халықтың әлеуметтік топтарының одан әрі радикалдануына алып келді.

Қарама-қайшылық билеуші элита мен жаңғырту үдерістерін дамыту нәтижесінде Ауғанстанда пайда болған халықтың бір бөлігінің арасындағы ырықтандыруды түсінудің әртүрлілігінде болды. Элита үшін бұл елдегі билікті бөлу барысында елеулі өзгерістер көзделмеген тактикалық қадам болды. Сондықтан мұнда ырықтандыруға формальды түрде қарады. Билік жариялаған ырықтандыру салдарынан қозғалысқа келген қоғамның белсенді бөлігі үшін жаңа конституцияда мәлімделген либералдық бағдарламаны орындау мәселесі өткір тұрды. «Елдегі саяси өмірді реттейтін жаңа негізгі заңның баптары, сол конституцияның кең құқықтық және әлеуметтік декларацияларын іске асыру үшін ашық сөз сөйлеуге белгілі бір конституциялық мүмкіндік туғаны сөзсіз. Осы бағытта Ауғанстанда кейінгі жылдары ішкі саяси күрес

басталды».¹⁰ Жоғарыда аталған билік жүргізген ішінара ырықтандыру саяси пікірталасты жандандыруға, түрлі саяси күштердің іс-қимыл бағдарламаларын тұжырымдауға, елдің болашақ даму жоспарларына қатысты олардың арасындағы қарама-қайшылықтарды белгілеуге мүмкіндік берді. Және де бұл әрекеттер жаңа саяси күштердің билікпен қарым-қатынастарындағы қайшылықтардың шиеленісуіне әкеп соқты. Нәтижесінде соңғылары жаңғырту жолында кедергі ретінде қабылдана бастады.

Белгілі бір дәрежеде 1965 жылғы қазан оқиғалары және Мұхаммед Юсуфтың отставкасы символикалық аралық болды, одан кейін билік пен қоғамның белсенді бөлігі арасындағы ашық жанжал басталды. Бұл ретте жаңа премьер-министр Майвандальдің басты міндеттерінің бірі студенттермен болған қақтығысты реттеу әрекеті болды. «Жаңа премьер-министр үкіметтің жұмысшылар мен ұсақ жер иеленушілердің жағдайын, партиялар мен басылымдардың еркін қызметі үшін жағдай жасау мәселелерімен шындап айналысу ниетін атап өтті».¹¹ Яғни, билік ырықтандырудан бас тартқан жоқ. Олар үшін ырықтандыру орталықсыздандырудың қажетті шарты болды. Олар қоғамдағы жағдайды бақылауда ұстай аламыз және жүргізіп отырған саясаттың салдарынан пайда болған қозғалыстардан қауіп күтпеуге болады деп пайымдады.

Сонымен қатар, әмір мен оның ортасы жаңадан сайланған парламентті де бақылай алады деп ойлады. Депутаттардың басым бөлігін провинциялық элита өкілдері құрады. «Парламент діни, тайпалық және ауылдық көшбасшылары және азғана қалалық зияткерлер ұсынған ескі билік үшін жаңа форумға айналды».¹² Олар әмірдің орталық билігінің консервативті саясатының сенімді тірегі ретінде шығып, либералды депутаттарға қарсы тұру керек еді. Алайда парламенттегі жағдай билік үшін күтпеген сценарий бойынша дами бастады.

Себебі, қалыптасқан жағдайда шет аймақтық депутаттардың нақты мүмкіндіктері пайда болды. Ол мүмкіндіктерді өздері ұсынған қауымдардың мүдделерін қолдау мақсатында қолданды. Парламенттің жаңа рөлін ескере отырып, билік депутаттардың қолдауына, атап айтқанда, оппозициялық

көңіл-күйдегі депутаттарға қарсы тұру мақсатында теориялық тұрғыдан мұқтаж болды. Сонымен қатар, жалғасып келе жатқан ырықтандыру үрдісі, тіпті билік бақылауында болса да, ымыраға келуді көздеген.

Шығыс қоғам жағдайында бұл мемлекет позициясының салыстырмалы әлсіздігі ретінде қабылданды. Мәселен, қызметтегі депутаттар өздерінің билікке деген белгілі бір деңгейдегі қажеттілігін сезініп отырды. Бұл тәуелділік ретінде қабылданды. Нәтижесінде депутаттар өз тараптарынан билікке деген қолдаудың орнына, өздерінің мүдделерін білдірген қауымдар үшін артықшылықтар талап етті. «Шет аймақ депутаттары артықшылықтар мен көмекқаржылар алу үшін өз қауымдарының (qauim) өкілдері ретінде сөз сөйледі».¹³ Билік үшін бұл өте тиімсіз жағдай болды. Оларға шет аймақтық қауымдардың көп өкілдерімен іс жүргізуге тура келді.

Сондай-ақ, мәселе ресми Кабул дәстүрлі түрде қарым-қатынас жасауға мәжбүр болған пуштун тайпалары туралы ғана емес, сонымен қатар жергілікті жерлердегі басқа да қауымдастықтар туралы да болды. Бұл ретте соңғылары елдегі саяси өмірге бұрын қатыспаған. Парламент сайлауы оларға осындай мүмкіндік берді. «70-ші жылдардың басында заң шығарушы және атқарушы билік арасындағы қарым-қатынас созылмалы қарама-қайшылыққа айналды, бұл кезде үкімет парламентпен бекітілген іс-шараларды жиі орындамай отырды, ал заң шығарушылар тіпті бюджеттік мәселелерді талқылауды елемеді».¹⁴ Парламент пен үкімет арасындағы мұндай жанжал елдегі жағдайға тікелей әсер еткен жоқ. Билік әмір мен үкіметтің қолында болды, және олардың парламентті елемеуге барлық мүмкіндіктері болды. Бірақ мұндай жағдай биліктің тұрақтылығының дәстүрлі негізін бұзды, оның десакрализациясына ықпал етті. Дегенмен, 1965 жылғы сайлау бүкіл елден қауым өкілдерін парламентке әкелді. Және де қауым алғаш рет өздерін саяси үдерістердің тікелей қатысушысы ретінде сезіне алды.

Этникалық, діни және тайпалық қауымдардың ықпалының өсуі Ауғанстандағы «Жаңа демократия» кезеңінің маңызды нәтижелерінің бірі болды. Сонымен қатар, бұл батыс демократиялық үлгісін енгізу әрекеті батыс

демократиясына көшуге кепілдік бермейтінін көрсетті. «Демократиялық эксперимент мазмұны жоқ құрылыс болды. Батыс демократиясы белгілі бір жағдайлар: азаматтық қоғамның мемлекетпен бірегейленуі және саяси театрдан бөлек болып табылатын саяси сананың эволюциясы болған кезде ғана маңызды».¹⁵ Осы үзіндіде көрсетілген азаматтық қоғам мен саяси сана идеяларының бәсекелестігі негізінде индивидтердің батыс үшін тән саналы өзара іс-қимылына қатысы бар. 1965 жылғы Ауғанстан мысалында демократияға алғашқы жақындау осы елде қауымдастықтардың күшеюіне және олардың артықшылықтар үшін күресінде бәсекелестікке алып келгенін көрсетті. Кабулдағы орталық билік қауымдарға парламент шеңберінде де, одан тыс жерлерде де ашық бәсекелестік күрес жүргізуге рұқсат берген жоқ, бірақ олар үшін мұндай мүмкіндікті белгілеген болатын.

Партиялық құрылыс: АХДП құрылуы

Сонымен қатар Ауғанстандағы ырықтандыру үдерісінің маңызды салдарының бірі партиялық құрылыстың басталуы болды. 1965 жылдың 1 қаңтары Кабулда парламентке сайлау өткізгенге дейін Нұр Мұхаммед Таракидың пәтерінде Ауғанстан халық демократиялық партиясының (АХДП) құрылтай съезі өтті. Съезге сайланған 30 делегаттан 27 делегат қатысты. Олардың арасында 13 пуштун, 8 тәжік, 3 хазарей және 3 өзбек болды. Бұл жаңа ұйым 1940-1950 жылдардағы либералдық қозғалыстардан ерекшеленді.¹⁶ Жоғарыда либералдар сол кезеңде негізінен этникалық негізде саяси қозғалыстарды қалыптастырғаны көрсетілген. Мүмкін, АХДП жаңа партиясының көп ұлтты құрамының себептерінің бірі ол интернационализм принципі табиғи болатын марксистік идеология негізінде құрылуымен байланысты болды. Партия төрағасы болып Тараки, оның орынбасары болып Бабрак Кармаль сайланды.

Жаңа партияның өкілдері жеке негізде 1965 жылғы сайлауға қатысты. Парламентке партияның төрт мүшесі таңдалды, олардың ішінде Кабулдан Кармаль болды. Қазан айындағы

студенттер толқулары басылғаннан кейін де олар парламенттегі жұмысын жалғастырды. Сонымен қатар, Кармаль әмірмен және оның ортасымен үнемі кездесіп отырды.¹⁷ Бұл бір жағынан, билік бұрынғысынша бақыланатын ырықтандыруға арналған бағытты жалғастыруға бағдарланғанын көрсетеді. Сондықтан елде ауқымды қуғын-сүргін болған жоқ, сондықтан да АХДП мүшелерінің де парламенттік қызметі мүмкін болды. Оливье Руаның пікірінше, Кармальмен болған жағдайда шығыс қоғамы үшін орынды болып табылатын патронаж және дербес байланыс қарым-қатынастары өз рөлін атқарды. ««Парчам» коммунистері (оларды сондай-ақ «корольдік коммунистік партия» деп атайтын) корольдік истеблишментпен тығыз байланысты болды».¹⁸ Екінші жағынан, биліктің мұндай саясаты АХДП ішіндегі ішкі қайшылықтардың өсуіне ықпал етті. Партияда бірқалыпты да, одан да қатаң саясат жүргізудің жақтаушылары болды. Соңғылары өздерін 1965 жылғы қазан толқулары кезінде көрсетті.

1967 жылы АХДП ішіндегі қарама-қайшылықтар партияның бөлінуіне алып келді. 1967 жылдың 4 мамырында Кармаль өз жақтастарымен партия басшылығынан шығып, өз фракциясын қалыптастырды. Ол «Парчам» («Знамя») деп аталатын газеттің атын алды, оның редакторы 1968 жылдан Кармаль болды. Партияда қалған Тараки мен оның жақтастары «Хальк» («халық») фракциясын құрды.¹⁹ Партия «Хальк» газетін 1966 жылдың сәуірінен бастап кейбір үзілістермен шығарған. Кеңес уақытында АХДП-ның ыдырауы өте байсалды қабылданды. 1982 жылы шығарылған Ауғанстан тарихында оны ауған коммунистік қозғалысының «өсу ауруы» түрінің көрінісі ретінде қарастырды. «Партия қызметінің сипатына оның қатарларының әртүрлілігі әсер етті. Онда зиялы қауым өкілдері, негізінен мұғалімдер, студенттер, ұсақ шенеуніктер және кіші офицерлер басым орын алды. Барлық осы объективті және субъективті факторлар АХДП қалыптасуының бірінші кезеңінде өсу ауруларынан құтылмауына алып келді».²⁰ Классикалық кеңестік идеологиялық көзқарас тұрғысынан АХДП-ның партиялық құрылымында жұмыс сыныбы өкілдерінің жеткілікті санының болмауы партияның тұрақсыздығын, оның классикалық теорияның сәйкессіздігін түсіндіре алды. КСРО

дәстүрлі түрде Ауған коммунистік қозғалысының ішіндегі қарама-қайшылықтарды өте жағымсыз деп қарастырды және әдетте АХДП екі фракциясын біріктіруді талап етті.

Сонымен қатар, АХДП-ның ыдырау себептері туралы мәселе ел дамуының негізгі үрдістерін түсіну үшін үлкен қызығушылық тудырады. Әрине, екі жарқын көшбасшылар – Тараки мен Кармаль арасындағы тұлғааралық бәсекелестік белгілі рөл атқарды. Бірақ әлі де жүйелі айырмашылықтар үлкен мәнге ие болды. Бірінші кезекте, Кармаль және оның «Парчам» ұйымындағы серіктестерінің көпшілігі Кабулдың тумалары болғанын атап өткен жөн. ««Парчам» фракциясының өкілдері барлық революциялық топтардың арасындағы өз құрамына Кабулдан шығушылардың (кабули) едәуір санын қосқан бірден-бір топ болып табылады».²¹ Ауғанстанда оларды этникалық қатыстылығы жоқ кабули деп атаған. Бұл ретте көптеген кабулдық пуштундар дари тілін белсенді қолданды, олардың кейбіреулері пуштуды мүлдем иеленбеген. «Көпшілік «Хальк» фракциясының өкілдері пушту тілінде сөйлеген, ал «Парчам» фракциясының өкілдерінің көпшілігі тек дариде сөйлеген».²² Бұл Ауғанстан үшін ескі мәселе болған, оның өзектілігі туралы Махмуд-бек Тарзи Хабибулла және Аманолла әмірлердің тұсында айтқан болатын. Сондай-ақ, Кабул мен маңайдағы халықтың көпшілігін азшылық ұлттардың өкілдері – негізінен дәритілді тәжіктер мен хазарлар құрғаны да маңызды. Әрине, Кабулдағы жалдамалы қызметкерлер арасында да тәжіктер мен хазарейлер басым болды.

«Парчам» тобының ұйымдастырушылық ерекшеліктері осыған байланысты болды. Оның бір бөлігін жалдамалы жұмысшылар құрады, олар негізінен азшылық ұлттардан шыққан адамдар болды. Бұл партиялық құрылыстың марксистік принциптеріне сәйкес келді. Фракцияның басқа бөлігіне білімді кабулилер кірді, олардың көпшілігі даритілді пуштундар болды. «Азшылық ұлттар «Парчам» фракциясының өкілдері арасында маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, «пуштундардың» көпшілігі қалаланған және парсы тілінде сөйлеген».²³ Кармальдің кабулиге жалпы тиістілігі, оның билеуші элитамен тығыз байланыстарын түсінуге мүмкіндік береді. Соңғылары негізінен білімді кабулилерден тұрды,

олардың арасында дуррани тайпасынан шыққан даритілді пуштундар көп болды.

Керісінше, «Хальк» фракциясы «Парчамға» қарағанда көбінесе пуштундық болды. «Хальк» пуштундары негізінен Ауғанстанның оңтүстік-шығыс провинцияларының ауылдық аудандарынан шыққан. Олар пушту тілінде сөйлеген және басымдықты дуррани тайпасына тиесілі емес болған. «Хальк» фракциясының өкілдері дуррани тайпаларына жатпайтын, пуштун халқы басым орналасқан провинциялардың тумалары болған». ²⁴ Халькистер арасында кіші әскери офицерлер мен ұсақ шенеуніктер көп болғандықтан, олар елді жаңғырту нәтижесінде пайда болған халық топтарын ұсынды. Жоғарыда аталғандай, Дәуіттің тұсында әскерде қызмет ету үшін шығыс тайпалардан пуштутілді адамдарды белсенді жинаған. Әрине, олардың кабулилер мен азшылық ұлттар қатарынан шыққан қалалық даритілді пуштундармен қарама-қайшылықтары болғандығы анық. Мысалы, бұл соңғылардың дари тілін пайдалануымен байланысты болуы мүмкін. АХДП-ның бірінші бағдарламасы алдымен дари тілінде жазылған, содан кейін пуштуге аударылған. ²⁵ Мұндай жағдай шеткері аймақтардағы ұлтшылдық көңіл-күйде болған пуштутілді халықтың көңілінен шықпағаны түсінікті. Сонымен қатар, олардың ауылдан шыққанына байланысты, олар білімді кабулилерге деген зияткерлік тәуелділікті ұнатпады.

Барнетт Рубин 1978 жылғы революцияға дейінгі кезеңде «Хальк» және «Парчам» басқарушы органдарының мүшелерін санауды жүргізді. Оның мәліметтері бойынша, «Парчам» Орталық Комитетінің 24 мүшесінен 14 пуштундар (5 дуррани, 9 басқа тайпалардан), 8 тәжік және 2 хазарей болды. Тізімнің жартысы, яғни 12 адам кабули болды. «Хальк» Орталық Комитетінің 31 мүшесінің 24-і пуштундар (тек 4 дуррани, 19 басқа тайпалар), 4 тәжік және 2 хазарей болды. Барлық халькистер арасында тек 2 адам ғана кабули болды. ²⁶ «Хальктың» шеткерлік сипаты, пуштун тайпалық ортасынан шыққандардың халькистер арасында басым болуы оқиғалардың одан әрі дамуында өз рөлін атқарды.

Атап айтқанда, «Хальк» өз құрамы бойынша шығыс тайпалық пуштундар қатарынан әскерді жаңғырту барысында жинаған

кіші офицерлердің массасына жақын болғаны өте маңызды жағдай болды. Тайпалардан шыққан адамдар бір-бірімен тығыз ішкі байланыстарды қалыптастырған. «Хальк» партиясының ішінде тайпалық және кландық байланыстар кеңінен таралған болатын. Халькистер дәстүрлі тайпалық ұстанымдарға сәйкес өз ауылдарынан шыққан әйелдерге үйленген». ²⁷ Тайпалық байланыс әскердің кіші командалық құрамы арасында, сондай-ақ пуштутілді кіші шенеуніктер мен білім беру саласы қызметкерлерінің арасында халькистердің ықпалының таралуына едәуір дәрежеде көмектесті. «Хальк» әскердегі әсерінің өсуі де КСРО-дағы ауған офицерлерінің едәуір санын жаппай оқытумен байланысты болды. Пуштундық офицерлер арасында тайпалық қарым-қатынас болған жағдайда КСРО-дағы оқыту олардың арасындағы байланыстарды нығайтуға ықпал етті.

Осылайша, Ауғанстанда «Жаңа демократия» кезеңінде марксистік толқудың екі негізгі саяси ұйымы – «Хальк» және «Парчам» ресімделді, олар одан арғы оқиғаларда елеулі рөл атқарады. Олардың татуласуы мен бірігуінің барлық әрекеттеріне қарамастан, олардың арасындағы қайшылықтар тым терең сипатқа ие болды.

Бірақ марксисттер ырықтандыру басталғаннан кейін пайда болған елдегі жалғыз саяси күш емес еді. Атап айтқанда, премьер-министр Майвандаль 1966 жылы Прогрессивті демократтар партиясын құрды. 1967 жылы осы премьердің отставкаға шығуымен бұл жоба бірте-бірте өз қызметін тоқтатты. Іс жүзінде бұл салыстырмалы түрде бәсекеге қабілетті басқару партиясын жасауға талпыныс болды, оның идеологиясы экономикалық тұрғыдан социализм, либерализм, ислам және монархизм идеяларын біріктірді. Орташа консервативті басқару партиясын құру тұрғысынан, мүмкін, бұл әрекетті ақтауға болатын шығар. Алайда, бұл жоба Майвандальдің өзі және оған жақын зияткерлер тобының ісі болып қалды. Атап айтқанда, «Моссават» партиялық газеті Ауғанстанның Майвандальден кейінгі премьер-министрлер – Эттемади мен Мұса Шафиктің әрекеттерін сынға алды. ²⁸ Бұл ұйымның кең қолдауы болған жоқ, себебі ол тікелей мағынада билеуші партия болған жоқ, биліктің вертикалын ұсынған

жоқ. Бұл басым көпшілігі сол Кабулдың тұрғындарының, либералды көңіл-күйдегі қалалықтардың партиясы болды.

Сонымен қатар, Ауғанстанда «Ұлттық Одақ», немесе басқаша айтқанда, «Ұлттық бірлік» деп аталатын өкіметтің де өз партиясы болды, оны әмірдің мәдениет жөніндегі кеңесшісі Халилулла Халили құрған.²⁹ Партияға Кабул мэрі, ішкі істер министрі, кітапхана директоры, ақпараттық агенттік басшысы сияқты ірі шенеуніктер мүше болды.³⁰ Билік партиясы ретіндегі өз ұйымының ерекшелігіне байланысты ол айтарлықтай ықпалды емес еді. Көп жағдайда, ол либералды орта болған жерде әрекет еткенінен және идеология тұрғысынан өте қуатты қарсыластармен бәсекелесуге тура келгендігінен шығар. Бұл ретте партия әкімшілік басқару жүйесінің бір бөлігі болған жоқ, ол бәсекелік саяси ортада орналасты. Яғни Халилидің партиясы бөлек, ал әкімшілік жүйе бөлек болды. Естеріңізге сала кетейік, Дәуіт 1960-шы жылдардың басындағы әмірге жасаған ұсыныстарында мемлекеттік басқару вертикалінің бір бөлігі ретінде биліктің жалғыз партиясын қарастырған болатын.

Саяси исламның қалыптасуы

Алайда Ауғанстанды ырықтандыру мен жаңғыртудың ең маңызды салдары сахнада саяси исламды жақтаушылардың қозғалыстарының пайда болуы болды. Ауғанстан тарихының алдыңғы кезеңдерінде біз улемдердің елдің саяси өмірінде жиі маңызды рөл атқарғанын көрдік. Мысалы, олар Аманулла-хан реформаларының саясатына діни оппозиция жасады. Жеке улемдер узурпатор Хабибулла-ханға (Бачаи Сакао) қолдау көрсетті.

Бірақ бұл жерде Ауғанстанда улемдердің жандануы осы елде орталық биліктің әлсіреуі кезеңінде болғанын атап өту маңызды. Ал күшті билік кезінде діни қайраткерлер әдетте мемлекеттің бақылауында болған. Атап айтқанда, XIX ғасырда Абдуррахман-хан оларға қатысты қатаң саясат жүргізіп, оларды қаржыландыруды қысқартты, араларындағы ең дербестерін қудалады. «Ол улемдерді медресе, вакфтар мен олардың

табысын бақылау арқылы мемлекет институттарымен біріктіруге тырысты».³¹ Негізінде кез келген мұсылман мемлекеті улемдердің адалдығын қажет етеді. «Бірақ улемдердің артық дербестігі жағдайында мемлекет олардың қолдауына байланысты болуы мүмкін. Сондықтан улемдерді бақылай білу кез-келген орталықтандырылған мемлекеттің негізгі міндеті болып табылады».³² Оның үстіне улемдер елдің истеблишментінің бір бөлігі болып табылады.

Алайда, XX ғасырдың ортасында исламдық саяси қозғалыстар жаңа ұйымдық негізде пайда болады. Олар ислам әлемінің көптеген елдерінде өтіп жатқан жаңғыртуға жауап болып табылады. Бұл ретте дәстүрлі қоғамдарды жаңғырту салдарынан пайда болған халықтың топтарынан шыққан адамдар осындай қозғалыстардың жақтаушылары болып табылады. Атап айтқанда, алғашқы ауған «исламшылдары дәстүрлі қоғам ішіндегі жабық жаңғыртушы топтардың өнімі және зияткерлер болды. Олардың әлеуметтік мәртебесі мемлекеттік буржуазия – мемлекеттік аппаратта ғана жұмыспен қамтуды қамтамасыз еткен мемлекеттік білім беру жүйесінің өнімдері ретінде анықтаумен байланысты болды. Теология факультетіндегі «профессорлар» тобынан басқалары өздерін ғалым (scholars) (улама) деп емес, зияткерлер (goshanfikr) деп анықтаған».³³ Олардың арасында зайырлы білім алған адамдар да болған.

Қалыптасқан дәстүрді консервациялауға бағытталған улемдерге қарағанда, 1960-шы ауған исламшылары мұсылмандық қоғамның бұрынғы бірегейлігін жоғалтуға төнген қауіп алдында бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында исламды жаңғыртуды қолдады. Бұл ретте исламға қауіп-қатерді бір мезгілде коммунистік идеология және батыс құндылықтары көрсетті. Исламшылдар тұрғысынан бұл сын-қатерлерге қарсы тұру үшін бастапқы ислам қауымдастығына оралу қажет еді. Діни теория тұрғысынан, олар исламға ұзақ уақыт ішінде енгізілген артық дүниелерден тазартуға ұмтылуы керек болды. Осы арқылы олар бұрынғы Ресей империясы аумағындағы джадидтердің және Аманулла-хан дәуіріндегі Ауғанстандағы кіші феодалдардың қозғалыстарын еске түсірді. Идеологиялық тұрғыда ауғандық исламшылдар мысырлық

Сайид Кутбтың және Үндістанның Әбу әл-Аласынан шыққан Маудидидің идеяларына бағдарланғандығы қызықты жайт болып табылады.

Мәселенің мұндай мәнге ие болуы исламшылдар мен көптеген улемдер арасындағы қарым-қатынастарда қақтығыстық жағдай туғызбауы мүмкін емес еді. Өйткені, исламшылдар теорияда улемдердің таптық ықпалының негізін құрайтын діни дәстүрден бас тартуға шақырды. Ауғанстанда олардың айтарлықтай саны болды, олар пуштун аумағында, сондай-ақ азшылық ұлттар тұратын жерлерде де таралған. Сондықтан, ислам құндылықтары үшін күрескен кезде, олар аймақтағы исламның көптеген жүзжылдықтарында жинақталған барлық әдеттегі діни тәжірибені де атап өтті. Ал исламшылар мұндай тәжірибеден бас тартуға шақырды.

Бұл теориялық тұрғыдан улемдер мен исламшылдар арасындағы мүдделер қақтығысына әкелуі тиіс еді. Олар қандай да бір тактикалық мәселелер бойынша одақтас бола алды, мысалы, зайырлы билікке қарсы тұру үшін. Бірақ Ауғанстанда олардың арасындағы айырмашылық соншалықты үлкен болған жоқ. «Ауғанстан улемдер мен исламшылдар арасындағы кооперацияның сирек мысалын көрсетеді. Бұған себеп, мүмкін, ауған исламшылдары дәстүрлі қоғамнан ажырамағандығында шығар».³⁴ Алайда, бұл біріншілерінің және екіншілерінің де жергілікті коммунистермен, содан кейін Кеңес Одағымен күрестерге қатысуымен байланысты болуы мүмкін.

Сонымен қатар, себептердің бірі ретінде келесі жағдай болуы мүмкін еді: Ауғанстанның жаңғырту үдерісінің деңгейі, оның барлық ауқымын ескергеннің өзінде, мұсылман әлемінің басқа елдеріндегі деңгейге жете алмады. Мұнда жаңғырту негізінен ел астанасы Кабул мен оның халқын ғана қамтыды. Исламшылдар пайда болуының бірінші кезеңінде қалалық феномен болып, ауылдық жерлерде негізінен жергілікті улемдер басым болды.

Алайда, ақыр соңында бастама исламшылдарға көшті. Улемдер өз бетінше әрекет етуге тырысты, алайда ынталандыру мен ұйымдастыру жағына келгенде, исламшылдардың саяси қозғалыстарынан жеңіліп отырды. Улемдердің уәждемесі заттардың бұрынғы тәртібін қалпына келтірумен, демек, мемлекеттің бұрынғы дәстүрі мен рөлін қалпына келтірумен

байланысты болды. Аманулла-ханға қарсы тұрудағы талпыныстары туралы, содан кейін узурпатор Хабибулла-хан (Бачаи Сакао) мен үміткер Нәдір-хан арасындағы күресте олардың қатысуын еске алуға болады. Ал исламшылар болса, негізінен зайырлы адамдар болған және саяси мақсаттарды көздеген. Олар Ауғанстанның саяси өмірінде бастаманы бірте-бірте өз қолдарына алып, улемдерді тек көмекші рөл атқаратындай қылып, екінші орынға ысырып тастайды.

Исламшылдардың ең белсенді көшбасшылары Кабул студенттері мен оқытушылары қатарынан шықты. 1969 жылы Кабул университетінде «мұсылман жастары» ұйымы құрылды. Оның идеологы дін мамандығы факультетінің деканы Гулам Мұхаммед Ниязи болды.³⁵ Кабул университеті мен политехникалық институтта және бірқатар колледждерде исламшылдар марксистерден кейінгі ең ықпалды топ болды. Олардың қатарынан болашақ исламдық саяси қозғалыстардың бірқатар қайраткерлері шыққан, олар: Гүлбеддин Хекматиар, Абдұл Расул Сайяф, Бурхануддин Раббани, Ахмад Шах Масуд және басқалар.

Брықтандыру жағдайында олар саяси өмірге белсенді қатысты, оның ішінде өздерінің одан арғы іс-қимылдарының бағыттары мен бағдарламасын анықтады. 1972 жылдың 19 маусымында, «Мұсылман жастарынан» келген исламшылдар мен «Шоала-йе джавид» солшыл-экстремистік ұйымының мүшелері арасындағы студенттік қақтығыстар барысында соңғысының жақтаушылары қатарынан студент қаза тапты. Кабул университетінің Жоғары студенттер одағының отырысында исламшылдар көпшілік дауыспен оқу орнынан шығарылды.³⁶ Ауғанстандағы либералдық орта жас студенттердің саяси белсенділігінің артуына ықпал еткені сөзсіз.

Бұл жағдайда жоғары оқу орындары бәсекеге қабілетті саяси ортаны қалыптастырудың басты орталығына, елдің ықтимал саяси дамуының үлгісіне айналды. Университеттердегі әртүрлі топтар арасындағы ішкі бәсекелестік ымыраға келмей, керісінше қарсыластық жағдайна ауысқаны үлкен мәселе болып табылады. Мәселе ең белсенді студенттер солшыл-экстремистік, немесе радикалды ислам ұрандарына бағдарланғандығында

ғана емес. Мәселе шығыс жағдайындағы ырықтандыру өзі батыс типті тұрақты демократиялық қоғамның қалыптасуына алып келмейтіндігінде. Шығыста либералды орта күшті бірлескен топтарға өзін көрсетуге мүмкіндік береді.

1960-1970 жылдардағы Ауғанстанның ерекшелігі мұнда айқын идеологиялық ұстанымдары бар топтар – марксисттер мен исламшылдар болды. Олар негізінен Кабулда және кейбір басқа да ірі қалаларда шоғырланса да, олардың арасындағы қайшылықтардың тереңділігі, тіпті, ұзақ перспективадағы ішкіауғандық қақтығыстың негізін құрады. Егер идеологиялық қарама-қайшылықтар аз болса немесе жоқ болса, шығыстағы ырықтандыру этникалық, діни, тайпалық және басқа қауымдастықтар арасындағы бәсекелестікке алып келер еді.

Сондықтан Ауғанстандағы «Жаңа демократия» кезеңі осы елдің тарихындағы ең қызықты кезең болды. Биліктің орталықтандырылған вертикалі жоғарыдан бақыланатын саяси жаңғыртуды жүргізу мақсатында уақыт бойынша өте ұзақ либералды экспериментке барды. Ырықтандыру бастамашылары Ауғанстанды заманауи мемлекет етіп жасауға ұмтылған елдің жоғары истеблишментінің құрылған шеңберлері болды. Олар шағын марксистік және ислам топтарының қызметінде биліктің орталық вертикалі үшін қауіп көрген жоқ. Сол сияқты олар 1965 және 1969 жылдары сайланған парламент тарапынан билікті оппоненттеу саясатында үлкен қиындықтарды көрген жоқ. Жоғарыда аталған аймақтардағы парламент депутаттары өз қауымдарының мүдделерін қолдау үшін оның мүмкіндіктерін пайдаланды, олар іс жүзінде Кабулдағы орталық билікті қолдауға айырбасқа преференцияларды талап ете отырып, пұрсаттады.

Жалпы алғанда, билік елдегі либералды реформаларға бастама жасаса да, бұл ретте жеткілікті дәрежеде ұстамды ұстанымға ие болды. Олардың одан әрі реформалауға қатысты іс-қимыл бағдарламасы болған жоқ. Әлбетте, олар бұдан да көп ырықтандыруға, мысалы, 1965 жылғы Конституцияда көзделген муниципалдық және өңірлік сайлауды өткізуге дайын емес еді.³⁷ Себебі, бұл орталық биліктің әлсіреуіне алып

келер еді, бірақ, сонымен қатар, билікте реформаларды бұруға да ниет болған жоқ.

Мұндай жағдай билікті тығырыққа әкеп соқтырды. Әрине, наразылық саны тез өсті. Жалпы алғанда, наразылықтар Кабулда қоғамның құрылған бөлігінің арасында, билеуші элита өкілдерінің арасында, сондай-ақ марксистер мен исламшылдардың жаңа саяси қозғалыстары арасында шоғырланды. Ауған истеблишментінің арасында бір жағынан, ресми Кабулдың саясатын оның тиімсіздігі мен биліктің жалпы әлсіздігіне байланысты мақұлдамаған қатаң шаралардың жақтаушылары болды. Екінші жағынан, либералдар болды, олар реформалар жүргізудің төмен қарқынына наразылық білдірді.

Бүгін Ауғанстанды ырықтандырудың одан да ауқымды бағдарламасы нәтижесінде қандай нәтижелерге алып келуі мүмкін болғанын айту қиын. Қазір жергілікті және жалпы мемлекеттік деңгейдегі еркін сайлау, партиялар туралы заң, парламент алдында жауапты үкіметті қалыптастыру және басқа да либералдық сипаттағы шаралар Ауғанстанға жағдайды дамытудың ең жақсы нұсқасын қамтамасыз ете алады деп айтуға бола ма? Алайда, ырықтандыру салдары ретінде билікті одан әрі орталықсыздандыру жергілікті қауымдардың ықпалының өсуіне алып келуі мүмкін деп болжауға болады. Өңірлік сайлау 1965 жылдан бастап парламент жұмысының барысында айқын көрсетілген бұл үрдісті күшейте түсер еді. Қауымның ықпалының өсуі пуштундар мен азшылық ұлттар арасындағы, мысалы, тілдік мәселе бойынша мүдделер қақтығысына әкеп соқтырар еді. Сонымен қатар, ырықтандыру марксистер мен исламшылдар ұйымдарының қызметін жандандыруға ықпал етер еді. 1970-ші жылдардың басында олар ұйым ретінде қалыптасып, өз саяси мақсаттарын белгіледі.

Бұл жағдайда тек Захир-шах және оның ортасының өз мақсаттары болған жоқ. Олар ішінара саяси ырықтандыруды көздеген жаңғырту бағытын ұстануды жөн көрді. Назылыққа еш назар аудармады. Егер 1970-ші жылдардың басында Ауғанстанда проблемалар туындамаса, мүмкін, мұндай тұрақсыз жағдайды салыстырмалы түрде ұзақ ұстап тұруға болар еді.

10-тарау.

Күйзелістің басталуы

Либералдық саясат дағдарысы және Дәуіттің төңкерісі

1970-ші жылдардың басында Ауғанстандағы жағдай күрделене түсті. Біріншіден, құрғақшылыққа байланысты объективті қиындықтар пайда болды, ол үш жыл қатарынан жалғасты (1969-1972). Екіншіден, сыртқы саяси жағдай өзгерді, бұл шетел мемлекеттері тарапынан Ауғанстанға көмек көрсету бағдарламаларына әсер етті. Үшіншіден, Ауғанстандағы «Жаңа демократия» кезінде ішінара ырықтандыру саясатының ұзақ кезеңі жалпы наразылықтың туындауына ықпал етті. Мемлекет саясатына қарсы тек идеологиялық дәлелді топтар – марксистер мен исламшылдар ғана шыққан жоқ. Сондай-ақ, ырықтандыруды жалғастыруға қатысты билік саясатымен қанағаттанбаған либералдар да өз наразылығын білдірді. Мемлекеттік билік қызметінің төмен тиімділігі, оның әлсіздігі Дәуіттің жақтаушыларына да ұнамады болды. Соңғыларды шартты түрде авторитарлық жаңғыртуды қолдаушылар деп атауға болады. Бұл ретте мемлекеттің шет аймақтық элиталармен қарым-қатынасында да өз қиындықтары болды. Естеріңізге сала кетейік, 1965 және 1969 жылдардағы парламентке сайлау Кабулға шет аймақтық истеблишменттің көптеген өкілдерін әкелген болатын. Олар Кабулдан өз қауымдары үшін артықшылықтарды алуға тырысып баққан болатын.

Жалпы, экономикалық және саяси тұрғыдан алғанда жағдай билік үшін тым қиын болып көрінген жоқ. Мемлекет саясатына наразылықтың әрбір факторы өте маңызды болған

жоқ. Негізгі саяси үдерістер негізінен Кабулда болғанын, демек, бақылауға алынғанын ескеру қажет. Шет аймақтар патриархтық болды және оларға жаңғырту және саясаттандыру үдерістері аз дәрежеде әсер етті. Басты проблемалар елдегі ресурстардың жетіспеушілігіне байланысты болды, сондықтан билік жаңғырту саясатын қаржыландыру және мемлекеттік шығыстар деңгейін қолдау үшін үнемі сыртқы қаражат көздерін іздеді.

Бірақ, сонымен қатар, билік үшін жағымсыз наразылық факторларының саны өте маңызды болды. Олардың барлығы бірге елдің ішкі саяси өміріндегі тұрақсыз тепе-теңдік жағдайын құрды. Бұл ретте, билік үшін жағдай тұйық болды. Бір жағынан, олар жаңғырту бағдарламасын тоқтатқысы келмеді, бірақ оны жалғастыру үшін жеткілікті ресурстар болмады. Екінші жағынан, олар бақыланатын ырықтандыру саясатын жалғастырды, бірақ оның тиянақсыздығына деген наразылықтың сыни массасының туындауына назар аудармады. Сонымен қатар, олар көпвекторлы саясатты жалғастырды, бірақ оның басым бағытын айтарлықтай өзгертті – Дәуіт кезіндегі КСРО-ға басым бағытталудан батысқа көбірек бағытталуға ауысты.

Атап айтқанда, Дәуіттің отставкасынан кейін Кабул Пәкістанмен болған қарсыластық саясатынан бас тартып, оған 1965 және 1971 жылдардағы Үнді-Пәкістан соғыстары барысында жанама қолдау көрсетті (мысалы, логистика мәселелерінде). Бұл Ауғанстанның сыртқы саяси басымдықтарын ішінара өзгертті деп айтуға маңызды негіз болды. Бұған дейін Дәуіт белсенді антипәкістандық саясатын жүргізіп, бұл жалпы КСРО-ның сыртқы саяси бағытымен бір арнада болды. Қырғи-қабақ соғыс кезінде, Пәкістан мен Үндістан арасындағы қақтығыста Мәскеу дәстүрлі түрде үнді жағын қолдады. Сонымен қатар, Захир-шахтың батыстық либералдарға сенім артуы және олар бастаған ырықтандыру ресми Кабулдың сыртқы саяси артықшылықтарына қатысты Мәскеуді мазаламауы мүмкін емес еді. «Захир-шахтың демократияландыру жөніндегі бағдарламасы және оның ұлы державалар арасындағы бейтараптықтың саясатына қайта оралуы Мәскеуде Кеңес Одағы Ауғанстандағы өз

инвестицияларын жоғалтады деген қауіп тудырды».¹ Соңғы жағдай өте тәжірибелік мәнге ие болды, себебі Дәуіт кезінде КСРО ауған даму бағдарламаларының ең ірі доноры болды.

Дәуіттің отставкасынан кейін де Ауғанстанды жаңғыртуға және оның әскерін дайындауға деген кеңестік қолдау өте маңызды болып қала берді. «1970 жылы 2000 кеңесшілердің жартысы КСРО-дан, 200 Қытайдан, 200 – БҰҰ өкілдері, 152 – Батыс Германиядан, 105 – АҚШ-тан, 85 – Франциядан, 59 – Үндістаннан, 46 – Чехословакиядан және Болгариядан болған».² КСРО-ның мұндай үстемдігі таңқаларлық емес еді. Әсіресе, Ауғанстанды жаңғырту негізінен Мәскеу ұсынған қаражатқа жүзеге асырылғанын ескерсек. Кеңесшілер бес жылдық жоспарларды іске асыру үшін де қажет болды. Кезекті үшінші жоспар 1967 жылы әзірленді.

Алайда, басты проблема Ауғанстан дамытудың барлық бағдарламаларын іске асыру кезінде сыртқы көмекке өте қатты мұқтаж болды. «1973 жылға дейін шетелдік гранттар мен көмек Ауғанстанның инвестиция мен дамуға кеткен шығынының 80%-ын құрады».³ Кабул саясатының ішінара өзгеруі сыртқы көмекке әсер етуі мүмкін еді. «Ауғанстан 1966 жылдан кейін күрт қысқарып, артынан мемлекеттік қаржы дағдарысын туғызған, шетел көмегінің түсуін бақылауға мүмкіндігі болмады».⁴ Көмек екі бағыт бойынша бір уақытта қысқарды. КСРО көмекті елдің сыртқы саяси бағдарындағы өзгерістерге реакция ретінде қысқартты. Ал өз кезегінде, «американдықтар Вьетнам соғысына кеткен шығындар себебімен көмек деңгейін төмендетті».⁵ Тиісінше, Ауғанстанды жаңғырту бағдарламалары мен оның экономикалық жағдайы тұтастай алғанда тым құбылмалы негізге сүйенді. Үш жыл бойы созылған күйзеліс істің жағдайын күрделендірді. Бұл тұрақсыз жағдайда, 1973 жылдың шілде айында Дәуіт басшылығымен мемлекеттік төңкеріс орын алды.

Еуропадағы ресми сапарда болған Захир-шахтың болмауын пайдаланып, Дәуіт 1973 жылдың 16 шілдесінен 17 шілдесіне қараған түні әскердің қолдауымен елдегі билікті басып алды. Ол монархияны жойып, республиканы жариялады. Мемлекеттік биліктің жоғары органы Мемлекет басшысы мен премьер-министр ретінде Дәуіттің басшылығымен Республиканың

Орталық Комитеті болды. 27 шілдеде Парламентті тарататын жарлықтар шығарылды, 1964 жылғы конституцияның күші тоқтатылды, барлық саяси партиялардың қызметіне тыйым салынды, жеке газеттер жабылды.

Дәуіт төңкерісінің тән ерекшелігі коммунистік ұйымдар тарапынан қолдау болды. Олардың бірі – «Парчам» мүшелері жаңа басшылықта кеңінен ұсынылды. «Кабинеттің М.Дәуіттен басқа 11 мүшесінен 5 адам АХДП өкілдері, немесе оның жақтаушылары болды». ⁶ «Парчамның» жақтаушылары провинциялық деңгейде, сондай-ақ полицияда бірқатар лауазымдарды алды. Сонымен қатар, АХДП-ның басқа бөлігі – «Хальк» төңкерісті қолдағанымен, бірақ жаңа билікпен өзара іс-әрекет жасай алмады. «М. Дәуіт Н. М. Таракидің ынтымақтастық туралы барлық ұсыныстарын қабылдамады». ⁷ Дегенмен, кейбір халькистердің жанашырлары ел басшылығының құрамына кірді. Бұл өте қызықты жағдай болды.

Атап айтқанда, неліктен Дәуіт АХДП-ның басқа бөлігі – «Хальктың» орнына «Парчамға» сенім артты? Дәуіттің пуштун мәселесі бойынша белгілі позициясын ескере отырып, ол теориялық тұрғыдан халькистерге жақынырақ болуы керек деп ойлауға болады. Атап айтқанда, олардың арасында елдің шығыс провинциясынан шыққан пуштутілді пуштундар көп болды. Парчамистер негізінен даритілді қалалық пуштундар мен азшылық ұлттардың өкілдерінен тұрды. Сонымен қатар, халькистер әскерде үлкен әсер етті, онда шығыс пуштундар санынан кіші офицерлер көп болды. Олар 1953-1963 жылдары әскерді жаңғырту бойынша Дәуіт саясатының салдарынан әскери болды. Армияның пуштун бөлігі Дәуіттің табиғи одақтасы болуы керек еді. Бұдан басқа, келесі сұрақ туындайды: төңкерісті ұйымдастыру кезінде Дәуітке ауған коммунистерінің көмегі неге қажет болды және болған оқиғаларға кеңестік ықпал ету туралы айтуға бола ма?

Дәуіттің билікке келуі жалпы Кеңес Одағының мүдделеріне жауап берді. Біріншіден, 1953-1963 жылдары билікте болған кезде ол КСРО-ға көбірек бағдарланды. Екіншіден, Дәуіт күшті орталық билік пен бір мезгілде жаңғырту саясатының жақтаушысы болды. Тиісінше, ол оны КСРО одақтасымен мойындау үшін прогрессивті болды, сонымен қатар оның

антилибералды саясаты батысқа деген бағдарды өзгертуден белгілі бір кепілдік берді. Үшіншіден, кеңестік идеология тұрғысынан монархияны құлату және республикаға көшу, әрине, прогрессивті қадам болды. Төртіншіден, Ауғанстанда жақсы ұйымдастырылған коммунистік қозғалыс болды. Оның өкілдері 1973 жылғы шілде төңкерісінде үлкен рөл атқарды және Ауғанстан басшылығының құрамына кірді. Сонымен қатар, Дәуіт 1974 жылдың маусымында өзінің алғашқы ресми сапарын дәл КСРО-ға жасады.

Осы ойлардың барлығы Мәскеуде Ауғанстандағы төңкерісті өзінің жергілікті табысы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Қырғи-қабақ соғыс жағдайында бұл кеңес басшылығы үшін маңызды болды. Ұлы державалар үшінші әлемнің түрлі елдерінде әсер ету үшін қатал күрес жүргізді. Бұл жаһандық қарсы тұру барысында тайталасушы тараптардың қандай да бір стратегиялық позициясының артықшылығы үшін күрес болды.

Бірақ Дәуіт төңкерісіне Мәскеудің тікелей қатысуы туралы мәселе ашық қалды. Алайда, әрине, Мәскеуде өздерінің коммунистік фракциялармен тығыз байланыстары салдарынан жоспарланған төңкеріс туралы білмеуі мүмкін емес, олардың өкілдері төңкерістерде басты рөл атқарды. Атап айтқанда, бұл халькист капитан Аслам Уатанджар және парчамист, танк әскерінің майоры Фаиз Мұхаммед және ӘӘК-нің подполковнигі Абдұл Қадыр болды. Соңғысы «Халькқа» да, «Парчамға» да кірмеді, ол әскердегі ықпалды құпия коммунистік ұйымды басқарды. Төңкерісті дайындау сол әскерилердің арасында алдын ала ұйымдастыруды талап еткендігі анық.

Бұл Дәуіт төңкерістен кейін парчамистер мен кейбір халькистердің өз үкіметінің құрамына неге қосылғанын түсіндіреді. Бұл, әрине, олар мен коммунистер арасындағы алдын ала келісімдердің салдары болған шығар. Соңғыларымен салыстырғанда, Дәуіттің әскерінде оған жанашырлары болды, алайда ұйымдық құрылымдары болған жоқ. Сондықтан ол осындай құрылымы бар коммунистердің қолдауын қажет етті. Коммунистер өз кезегінде КСРО-да білім алған офицерлерге сүйенді. Ауған армиясында осындай көптеген адамдар болды және бұл Дәуіт саясатының тікелей салдары болды.

Бұл жағдайда Дәуіттің неліктен, теориялық жағынан пуштундық басымдығы бар халькистерге жақын болуы тиіс екеніне қарамастан, артықшылықты парчамистерге бергендігі түсінікті болады. Бірақ Дәуіт үшін «Парчам» «Халькке» қарағанда жеңіл проблема болды. Мәселе тек қана «Парчамның» «Халькке» қарағанда кем радикалды болғанында ғана емес. Естеріңізге сала кетейік, «Жаңа демократия» кезінде «Парчамды» әмір Захир-шахпен сенімді қарым-қатынас орнатқаны үшін «корольдік партия» деп те атаған болатын. Жоғарыда көрсетілгендей, «Парчам» негізінен кабули деп аталатын Кабулдың білімді тұрғындарынан құралғандығы туралы жағдай аса маңызды болып табылады. Әрине, олар елдің истеблишментінің құрамына кірген басқа кабулилермен тығыз байланысты болды. Сәйкесінше, халькистер пушту тілінде, ал кабулидің көпшілігі дари тілінде сөйлегеніне қарамастан, Дәуіт үшін шет аймақтардан және төменгі әлеуметтік топтардан шыққан «Хальк» өкілдеріне қарағанда, кабулилермен ортақ тіл табу жеңілрек болды. Пуштун ұлтшылы Дәуіт үшін оның контрагенті қолданған тіл, бұл жағдайда оның әлеуметтік мәртебесіне қарағанда аз мәнге ие болды.

Сонымен қатар, Дәуіт үшін кабулилердің арасында дәстүрлі дурраниден шыққан көптеген адамдар болғаны ерекше маңызға ие болды. Жалпы қала тұрғындары үшін тайпалық ынтымақтастық уақыт өте келе бұрынғы мәнінен айырылады. Қалаларда саяси мүдделердің маңызы молырақ болды. Мысалы, Бабрак Кармаль гильзай тайпасының моллахель кланының пуштуны деп саналды. Бұл ретте, ол қала тұрғыны болған, тайпалық құрылымдармен байланысы болмаған, оның негізгі тілі дари болды.⁸ Бірақ ауылдық жерлерден шыққан халькистердің арасында тайпалық ынтымақтастық әлі де маңызды болды. Сондай-ақ, олардың арасында дуррани тайпасының бұрынғы бәсекелестері – гильзайлардан шыққан көптеген адамдар болды.

Гильзайларды күшейтудің болашағы Дәуіттің мүдделеріне және оның қоршаған ортасына жауап бермеді, олар сол билеуші клан Мұхаммед зай дуррани тайпасының атынан өкілдік етті. Олар Ауғанстанда биліктің тарихи көзі болған дуррани

монархиясын тақтан тайдырғанына қарамастан, Дәуіт және оның серіктестері өз тайпасының өкілдері болып қала берді. Оның үстіне, бұл жолы тайпалық гильзайлар коммунистік идеологиясы және КСРО-да байланысы бар «Хальк» саяси ұйымы шеңберінде біріктірілді. Тиісінше «Хальк» шеңберінде саяси құрылым тайпалық ынтымақтастыққа ие болды. Бұл халькистерді барлық ауған истеблишменті және Дәуіт пен оның қоршаған ортасы үшін аса қауіпті қарсылас жасады. Парчамистер әлдеқайда ыңғайлы серіктес болды.

Жалпы, Дәуіт үшін жаңа жағдай оның премьерлік кезеңіне қарағанда қиын болды. Бір жағынан, ол әмір Захир-шахтың бақылауынан құтылды. Бірақ, екінші жағынан, енді елде санасуды қажет ететін ықпалды күштер болды. Мысалы, 1953-1963 жылдары оның КСРО-мен қарым-қатынасы ел ішіндегі кеңес беру ұйымдарымен келісу қажеттілігімен күрделенбеген. Сонда ол Захир-шахтың факторына қарамастан, сыртқы саясатқа қатысты еркін сезінді. Енді Ауғанстанда КСРО-ның қатысуы өте маңызды болды. Тіпті 1973 жылдың төңкеріс жағдайы Дәуітке Кеңес Одағында оның бастамасы бойынша оқытылған ауған армиясының көптеген офицерлері уақыт өте келе алған маңызын көрсетуі тиіс еді.

Дәуіт үшін «Парчаммен» одақ құру оған билікке келуге мүмкіндік беретін тактикалық маневр болды. Дәл сол сияқты, прагматикалық тұрғыда ол КСРО-мен қарым-қатынас жасады. Дәуіт Мәскеуді бірінші кезекте Ауғанстанды жаңғырту үдерістері үшін маңызды донор ретінде және Пәкістанға қысым көрсету үшін қолдау алудың ықтимал нұсқаларының бірі ретінде қарастырды. Мүмкін, ол бұрынғы премьер-министр кезіндегі жағдайға оралуға ниеттенген болар.

КСРО мен АҚШ арасындағы Дәуіт

Алайда әлемдегі жалпы жағдай өзгерді. Атап айтқанда, мұны КСРО-ның Мәскеу бұрын өздерінің табиғи одақтастары ретінде қараған Шығыстағы билік саясатына қатысты айтуға болады. «Үшінші әлемге қатысты кеңестік саясат 1970 жылы прагматикалық және идеологиялық себептерге

байланысты өзгерді. Индонезиядағы Сукарноның биліктен кетуі және Садат тұсындағы Мысырдан кеңес кеңесшілерінің босатылуы коммунистік бағдар ұстамаған ұлтшылармен КСРО одақтарының тұрақсыздығының белгісі ретінде қабылданды. Сонымен қатар, Кеңес Одағының қолдауын тауып, Вьетнамдағы, Анголадағы, Мозамбиктегі, Оңтүстік Йемендегі және Эфиопиядағы марксист-ленинистердің жеңістері Кеңес Одағы қолдайтын марксист-ленинистердің партиялары басқаратын режимдер КСРО-ның үшінші әлем елдеріндегі сенімді серіктестері болып табылады деп ойлағандарға дәлелдер берді.⁹ 1973 жылға қарай КСРО жалпы сыртқы саяси аренада айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді деп айтуға болады.

Мәскеу Мысырдағы ықпалын да қалпына келтіруді бастады. Мұнда Анвар Садат, 1973 жылы қазан айында басталған Израилмен соғысқа дайындалып, КСРО тарапынан қару-жарақтың жеткізілімін қажет етті. Аталған оқиғалардан екі жыл өткен соң, 1975 жылы Сайгондағы қуыршақ режим құлдырап, АҚШ коммунистермен жүргізген жаһандық қарсыластықта ең жойқын жеңіліс тапты. Әрине, Ауғанстан үшін жағдай Дәуіт премьер-министр болған кезден, 1950-ші жылдардағы және 1960-шы жылдардың басындағы істер жағдайынан ерекшеленді. 1974 жылы Мәскеуге сапары барысында Дәуіт айырмашылықты сезінгені мүмкін.

Дәуіттің қалыптасқан жағдайды ескермеуі мүмкін емес еді. Сапар алдында ол өз жағдайының тәуелсіздігін Мәскеуде көрсетуге тырысты және барлық халькистер мен көптеген парчамистерді отставкаға жіберді. 1974 жылдың көктемінде халькистердің өкілдері – шекара министрі Пача Голь Вафадар және байланыс министрі Абдұл Хамид Мохдад отставкаға жіберілді.¹⁰ КСРО-ға іс-сапарына дейін бір ай қалғанда, 1974 жылдың мамырында, «М. Дәуіттің «әскери үкіметінің» билігі кезеңінде «Парчам» мен «Хальк» саяси партия атауынан айырылып, оларға саяси қызметпен айналысуына тыйым салынады», деп жарияланған болатын.¹¹ Осылайша Дәуіт ең қауіпті қарсыластардың қызметін шектей отырып, ел ішінде өз билігін нығайтуға ұмтылып қана қоймай, КСРО басшылығына тікелей белгі жіберді.

Айта кету керек, Мәскеу үшін бұл өте қиын жағдай болды. Оған Дәуіт пен оған адал ауған коммунистік ұйымдардың арасында таңдау жасауына тура келді. Бір жағынан, Кеңес Одағы Дәуіттің билікке келуін құптады. Екінші жағынан, Ауғанстандағы билік тарапынан кеңестік бағытталған ұйымдарға қысым ең қолайсыз түрде тек ауғандықтар арасында ғана емес, барлық халықаралық коммунистік қозғалыста да КСРО имиджіне әсер етті. Сонымен қатар, Дәуіт тым тәуелсіз бола бастады. Мәскеу үшін Мысыр және Индонезияда болған сияқты сыртқы саяси вектордың өзгеруіне жол бермеу үшін Ауғанстандағы істің жағдайын белгілі бір дәрежеде бақылау маңызды болды. Қырғи-қабақ соғыс жағдайында қарсылас державалар үшін әрбір елдегі бақылауды жоғалту үлкен мәнге ие болды.

Нәтижесінде Кеңес Одағында, біріншіден, «Хальк» пен «Парчамға» деген қарым-қатынасты өзгертуге мәжбүр ету мақсатында Дәуітке қысым көрсетуді жүзеге асыру туралы шешім қабылдады. Екіншіден, даму бағдарламаларын қаржыландыру көмегімен Ауған көшбасшысын қолдау және осылайша 1953-1963 жылдары оның премьерлік ахуалына қайта оралу. КСРО СІМ Леонид Брежневтің атынан Дәуітке «республикалық режимнің сенімді тірегі болып табылатын прогрессивті күштерге қатысты репрессивті шараларды қабылдауға қарсы алдын ала ескертуі» бар үндеу жіберді. Бұл Кеңес Одағының оңтүстіктегі достас көршісінің ішкі істеріне ресми араласуының алғашқы оқиғасы болды.¹² 1974 жылдың маусым айында КСРО-ға сапары барысында Дәуітке «Хальк» және «Парчамға» қарсы әрекеттер бойынша кезекті жоғарғы деңгейдегі ескертулер айтылды. Сонымен қатар, Мәскеу Ауғанстанның қарызын төлеуге мораторийге келісті және Кабулға экономикалық көмек ретінде 428 млн.доллар берді.¹³ Сонымен қатар, Ауғанстанмен сауда қатынастарын кеңейту туралы келісімге қол қойылды, соның нәтижесінде екі ел арасындағы тауар айналымы артты.

Сонымен қатар, Кеңес басшылығы «Хальк» және «Парчам» басшылықтарына осы екі ұйымды біріктіруге және өзара айыптауды тоқтатуға ұсынымдарымен құпия жеделхат жіберді.¹⁴ КСРО Ауғанстанға экономикалық көмек көрсетіп, оның орнына кеңестік сыртқы саяси бағдарлануды талап ете

отыра, Дәуітке қатысты бұрынғы саясатты жалғастыруды дұрыс деп ұйғарды. Алайда, КСРО-да Дәуітке толықтай сенім білдіре алмады. Сондықтан оған көмек көрсетумен бір мезгілде өзара қарсыласқан коммунистік фракцияларды біріктіруге сенім білдірді. Мұндай бірлестіктің мақсаты Ауғанстанның ішінде осы ел үкіметінің саясатына әсер етудің пәрменді құралының пайда болуы болды. 1973 жылдың төңкерісі Ауған коммунистерінің мүмкіндіктерін көрсетті. Ол сондай-ақ Ауған армиясының офицерлік корпусының рөлін көрсетті, оның басым бөлігі КСРО-да білім алды.

Әрине, Мәскеуге сапар Дәуіт үшін алаңдаушылық туғызбағаны мүмкін емес. Ол кеңес басшылығының үні сияқты жағдайдың да өзгергенін түсінген болар. Сонымен қатар, КСРО-ның ауған коммунистеріне қарсы іс-қимылдарға жол берілмейтіндігі туралы табанды нұсқаулар, олар Ауғанстандағы Мәскеудің негізгі одақтастары ретінде қарастырылатынын көрсетті. Сондықтан Дәуіт кеңес көмегінің айырбасы ретінде бұл фактімен келісуі немесе Мәскеудің «бесінші бағанасы» ретінде қаралған ауған коммунистерін бейтараптандыруға тырысуы керек болды.

АХДП өкілдерін бейтараптандыру саясаты Дәуіттің Кеңес Одағына сапарынан кейін бірден басталды. Мәскеудің барлық ескертулеріне қарамастан, 1974 жылда КСРО-да білім алған 200 офицер отставкаға жіберілді. 1973 жылғы төңкерістің негізгі фигураларының бірі, аталған оқиғадан кейін ӘӘК қолбасшысының орынбасары болып тағайындалған Абдұл Қадыр әскери қасапханалардың директоры қызметіне ауыстырылды. 1975 жылы көптеген парчамистер – ішкі істер министрі Файз Мұхаммед, Ауыл шаруашылығы министрі Джелани Бахтари және басқалар жұмыстан босатылды. 1975 жылдың аяғында билікте маңызды қызметтерде АХДП-ның бірде-бір өкілі қалған жоқ.¹⁵ Дәуіт осы оқиғаларға КСРО-ның қалай жауап беретінін жақсы түсінді. Бұл жағдайда оған Мәскеу позициясына тәуелді болмауы үшін сыртқы саяси балама қажет болғаны әбден қисынды.

Қырғи-қабақ соғыс жағдайында сыртқы саясаттағы кез келген балама ұлы державалармен байланысты болды. Сондықтан Дәуіт АҚШ-тан қолдау сұраса, бұл КСРО тарапынан

жауап реакциясын тудыруы мүмкін және керісінше. Дәуіт 1950-ші және 1960-шы жылдардағы екі жақтан да қаржыландыру алған жағдайды 1970-ші жылдардың басында қайталау мүмкін емес еді. Сол кезде ұлы державалар Ауғанстанды дамыту бағдарламасын қолдады, оны бейтараптандыру олардың мүдделеріне қисынды болды. Кабулда сыртқы саяси маневр үшін мүмкіндіктер көп болды.

Алайда, Дәуіт билікке келгеннен кейін әлемде Ауғанстан үшін жаңа балама жасаған маңызды өзгерістер болды. Араб елдерінің коалициясы мен Израиль арасындағы 1973 жылғы қазан айындағы соғыс маңызды рөл атқарды, ол мұнай бағасының өсуіне алып келді. Баға Парсы шығанағының мұнай өндіру елдері іске қосқан, оны Израильді қолдаған Батыс елдеріне жеткізу үшін эмбаргоның нәтижесінде өсті. Нәтижесінде Шығанақта жаңа аймақтық державалар пайда болды. Олардың арасында Сауд Арабиясы мен Иран болды. Олардың табысы олардың сыртқы саяси мүмкіндіктері сияқты қатты өсті. Бұл елдермен байланыс Дәуітке сыртқы қаржылық көмек алу мәселелерінде балама ұсынды.

Дәуіт Кеңес Одағына қатысы жоқ елдердің сыртқы қолдауын белсенді іздей бастады. 1974 жылы ол Иран мен Сауд Арабиясына сапар жасады. «1974 жылы Ауғанстан Иранмен экономикалық көмек ретінде 2 млрд. доллар беру туралы (бұл соманың өте аз бөлігі пайдаланылғанына қарамастан) 10 жылдық келісімге қол жеткізді.¹⁶ Иранның шахы Дәуіт Пәкістанмен қарым-қатынасты реттеп, Пуштунистанның идеяларынан бас тартқан жағдайда қаражат беруге келісті.

Дәуіттің ағасы Мұхаммед Наим Қытайға іс-сапар жасады. Дәуіт өзі Мысыр, Түркия, Кувейтке барды. АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Генри Киссинджер 1974 және 1975 жылдары Кабулға екі рет барып, Дәуіттің Пәкістанмен қарым-қатынасын ретке келтіруге сендірді. Президент Джими Картер Дәуітті 1978 жылдың қыркүйегінде АҚШ-қа ресми сапармен келуге шақырды. 1976 жылдың соңында кеңес әскери кеңесшілердің саны 1000-нан 200-ге дейін қысқарды.¹⁷

КСРО үшін Дәуіт өз елінің сыртқы саяси даму бағытын өзгертуге ұмтылғандығы түсінікті болды. Оның Иран, Сауд Арабиясы және басқа елдермен байланыстарына деген

кеңестік бағалау тиісті болды. Мысалы, жоғарыда аталған Иран кредитіне қатысты Ауғанстанның кеңестік тарихында былай деп жазылған: «Батыспен байланысты ирандық топтардың маневрлерінің мақсаты айқын болды: дәстүрлі ауған-кеңестік ынтымақтастықты бұзып, Ауғанстанды империализм мен оның одақтастарының аймақтағы ықпалының орбитасына тарту».¹⁸ Қырғи-қабақ соғыс аясында бұл Кеңес Одағымен шекаралардың жанында орналасқан стратегиялық маңызды елдегі кеңестік ықпалдың жоғалу ықтималдығы ретінде көрінді.

КСРО бұл жағдайда 1976 жылдан бастап АХДП-ға қарсылас фракцияларды біріктіру үдерісін жандандырды. Мәскеу нәтижесінде ауған коммунистерінің билікті басып алуға қатысуын жоспарлады ма деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр. Бұл мәселе бойынша, тіпті, батыстық сарапшылар да өте сақ болды. «Орта мерзімді перспективада Мәскеу Дәуіт өлсе немесе биліктен шеттетілген жағдайда біріккен сайлау ұйымына ие болуға ұмтылды».¹⁹ КСРО АХДП-ны Дәуітке қысым көрсетудің мүмкін құралы ретінде пайдалануға ниетті болды деп болжауға болады. Дәуіт бұл жағдайды жақсы түсінді және жауап ретінде кеңестік коммунистерге қысымын күшейтті.

Нәтижесінде тығырықты жағдай пайда болды. Бір жағынан, Дәуіттің АХДП-ға қатысты КСРО саясатына сенімсіздігі оны осы ұйымға қатысты қатаң саясат жүргізуге мәжбүр етті. Екінші жағынан, КСРО-ның Дәуітке сенімсіздігі оны АХДП қолдауын күшейтуге мәжбүр етті. Тиісінше АХДП Дәуіт пен Кеңес Одағы арасындағы мүдделер қақтығысының эпицентрінде көрсетілді. АХДП-ны заңды алаңнан ығыстырып, Дәуіт оның тарапынан күш қолдану іс-әрекеттері үшін жағдай жасады. 1960 жылы Захир-шах Дәуіттің өзін заңды саяси өрістен ығыстырып, сонымен 1973 жылдың төңкерісіне объективті жағдай жасағандығы қызықты жайт болып табылады.

1977 жылы Дәуіт елдің ішкі саясатында өзінің үстемдігін бекітуді жөн деп шешті. Лойя Джиргада жаңа конституция қабылданды, ол бір партиялы жүйені бекітті. Билеуші партия болып Ұлттық революция партиясы жарияланды.²⁰ Бұл шешім негізінен АХДП-ға қарсы бағытталған. Дәуіт осылайша, ел ішінде баламалы саяси күштің болуын қабылдамайтынын мәлімдеді.

КСРО-да тиісті қорытындылар жасалды. 1977 жылдың сәуір айында Дәуіт Мәскеуге сапар жасады, оның барысында Дәуіт пен Бас хатшы Брежневтің арасында қақтығыс болды. Соңғысы Дәуіттен Ауғанстандағы «империалистік кеңесшілердің» көзін құртуды талап етті. Дәуіт былай деп мәлімдеді: «Бізге өз елімізді қалай басқару керектігін және жұмысқа кімді шақыру керектігі туралы ешкімнен рұқсат сұрамаймыз. Шетелдік сарапшыларды қалай және қайда жалдауымыз туралы мәселе ауғандық мемлекеттің айрықша ерекшелігі болып табылады».²¹ Кеңес басшылығы Дәуіттің саясатынан бас тартуға осылайша қол жеткізуге ұмтылғаны екіталай. Дәуіттің осы сәтте сыртқы саясатта балама мүмкіндіктері болды. КСРО-да оның позициясын айқын анықтағысы келді. Осыдан кейін «Парчам» мен «Халькті» біріктіру үдерісі жылдамдатылды.

1977 жылдың мамыр айында Тараки мен Кармальдің кездесуі өтті, онда біріккен партиялық конференцияны өткізу туралы шешім қабылданды. Ол 1977 жылдың 3 шілдесінде өтті. Бас хатшы болып Тараки, хатшы болып Кармаль сайланды. Алайда «Парчам» мен «Хальк» өздерінің әскери құрылымдарын біріктіре алмады.²² АХДП фракцияларының бірігуі Дәуіт үшін маңызды оқиға болды. Бұл оған дұшпандық саяси күштің шоғырлануы болды, бұл бір партиялы жүйені бекіткен елдің қабылданған конституциясының қағидаттарына қайшы келді. Сонымен қатар АХДП КСРО қолдауын пайдаланды және кеңес білімін алған әскери қызметшілердің арасында күшті позицияға ие болды. Соңғы жағдай Ауғанстандағы барлық үлкен саясат Кабулға шоғырланғанын, ал 1973 жылғы төңкеріс жинақталған қайшылықтардың күштік шешімінің прецедентін құрғанын ескере отырып, маңызды мәнге ие болды.

1978 жылғы сәуір төңкерісі

1978 жылдың сәуірінде болған оқиғалар Ауғанстандағы жағдайды күрт өзгертті. 17 сәуірде Кабулда «Парчам» фракциясының әскери қанаты үшін жауап берген АХДП мүшесі М. Хайбар өлтірілді. 19 сәуірде АХДП жаппай демонстрацияға айналған жерлеу кезінде партия көшбасшылары Хайбардың

өліміне Дәуітті жауапты деп, айыптады. Дәуіт жауап ретінде АХДП көшбасшыларын тұтқындау туралы бұйрық берді. Сәуірдің 25-нен 26-на қараған түні Тараки мен Кармаль және олардың бірқатар жақтастары тұтқындалды. 27 сәуірде Кабулда АХДП-мен байланысты әскерилердің басшылығымен төңкеріс орын алды. Президенттік сарай шабуылмен алынды, Дәуіт, оның отбасы мүшелері және үкіметтің кейбір шенеуніктері өлтірілді.

1973 жылдағыдай, 1978 жылғы төңкерісте екі офицер – Абдұл Қадыр және Аслам Уатанджар маңызды рөл атқарды. Кем дегенде, олар Дәуіттің құлдырауы және Әскери-революциялық комитеттің құрылу туралы жариялады. Бұл жолы олар АХДП мүддесінде тікелей әрекет етті. 29 сәуірде полковник Қадыр, Тараки бастаған Ауғанстанның революциялық Кеңесіне Әскери-революциялық комитеттің өкілеттігін тапсырды және қорғаныс министрі лауазымын алды.²³ Төңкерістің табысты аяқталуы көптеген оқиғалардың қатысушылары үшін күтпеген жағдай болды. Оның үстіне, 1973 жылы дәл осындай әскери төңкеріс нәтижесінде билікке келген Дәуіт тиісті қорытынды жасауы тиіс еді.

Дегенмен, Дәуіт белгілі бір іс-әрекеттер жасады. Жоғарыда көрсетілгендей, ол коммунистермен байланысқан көптеген офицерлерді, атап айтқанда Абдұл Қадырды отставкаға жіберді. Ол күтпеген шабуылдан қорғауды қамтамасыз етуге тиіс болатын өзінің президенттік гвардиясын қалыптастырды. Бірақ Дәуіт үшін проблема екі коммунистік ұйымда да болды – «Хальк» және «Парчамда» әскердің ішінде КСРО-да білім алған адамдар санынан әлеуетті жақтаушылар тым көп болды. «1978 жылы Кеңес Одағында даярланған персонал мемлекеттік бюрократияда кәсіби және техникалық позициялардың көп бөлігін алып, әскери-әуе күштерінің көпшілігін қоса алғанда, әскердегі офицерлердің үштен бір бөлігін құрады».²⁴ Коммунистердің әсерін түбегейлі қысқартуға кез келген әрекеттер офицерлік корпустың тым көп бөлігін қозғауы тиіс еді.

Сонымен қатар, бұл кеңес басшылығы тарапынан қосымша наразылық тудыруы мүмкін еді. Ал Дәуіт өз кезегінде Мәскеумен дұрыс қарым-қатынасты сақтауға мүдделі болды. Алайда, 1977-

1978 жылдары ол көрші Пәкістан мен Иранмен жақындастыру үдерісін жылдамдатқан болатын, және 1978 жылы Пәкістан Президенті Зияуль-Хак пен АҚШ президенті Джимми Картердің Ауғанстанға сапары жоспарланған. Бірақ бұл Кабул КСРО-мен қарым-қатынасты бұзуға ынталы дегенді білдірген жоқ. Дәуіт 1950 және 1960 жылдармен салыстырғанда жаңа сапалы деңгейде көпвекторлы саясатта теңгерімді қалпына келтіруге ұмтылды. Өйткені ол Ауғанстанды жаңғырту саясатын жалғасқан қырғи-қабақ соғыстың екі жағынан бір уақытта көмекті пайдалана отырып жалғастыруды жоспарлаған шығар.

Мұндай нұсқа келесі сұраққа жауап беру мүмкін: билік неге ауған коммунистеріне қарсы одан да қатаң шараларды қабылдамады? Оның үстіне Ауғанстанда бір партиялы жүйе енгізілгеннен кейін олардың қызметі мүлдем заңсыз болды. Бұл жағдайда АХДП-ның біріккен съезі 1977 жылы партия құрылымына қысым жасауға жеткілікті себеп берді. Сонымен қатар, неге астаналық гарнизонда, тікелей Кабулда немесе Бағрам авиабазасында орамдалған бөлімдерде тазалау жүргізілмеді деген сұрақ қызығушылық тудырады. Ықтимал адал емес коммунист-офицерлер, мысалы, шет аймақтық бөлімшелерге ауыстырылуы мүмкін еді.

Бірақ, мұнда ауған билігінің АХДП-ға қарсы кез келген ықтимал әрекеттері Мәскеудің позициясын ескеруі тиіс болғандығын түсіну қажет. Соңғымен қарым-қатынастың нашарлауы ресми Кабулдың жоспарына енбеген. 1977 жылы Брежневпен кездескендегі екі ел арасындағы қарым-қатынас тең негізде құрылатыны туралы айтқан Дәуіттің сөздері оның кеңес-ауған қатынастарына нақты көзқарасын толық бейнелейтіндігі әбден мүмкін. Тиісінше, Кабулдың Мәскеуден белгілі бір тәуелділігі АХДП үшін іс-қимылдардың салыстырмалы еркіндігін қамтамасыз етті. Нәтижесінде коммунистер әскерде өзінің заңсыз құрылымдарын, сондай-ақ мемлекеттік аппаратта жақтастардың көп санын белгілі бір дәрежеде сақтай алды. Ақыр соңында, олар 19 сәуірде Хайбардың өліміне байланысты үкіметке қарсы көп мыңдаған митингті ұйымдастыруға және оны өткізуге қабілетті болды.

Сонымен қатар, 19 сәуірдегі митинг пен Дәуіт үкіметінің құлауына үндеулер айтылып, 26 сәуірде АХДП көшбасшыларын

тұтқындау аралығында көп уақыт өткенін атап кету керек. Осы митингте айтылған мәлімдемелердің қаттылығын ескере отырып, биліктің реакциясы күштірек болуы тиіс еді. Билік түпкілікті шешімді салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы қабылдай алмаған сияқты. Мұның жалғыз себебі тек биліктің коммунистерге қарсы қуғын-сүргініне Мәскеудің ықтимал реакциясы туралы қауіптерінен ғана туындауы мүмкін. Дәуіттің АХДП-дан қорықуы екіталай, әйтпесе бірден қатал әрекеттерге барар еді. Бірақ ол КСРО-мен қарым-қатынастың толық үзілуіне дайын емес болды.

Бір жағынан, бұл Кеңес Одағының Ауғанстанды жаңғыртуды қолдауға деген көмектің автоматты түрде тоқтатылуына әкеп соқтырар еді. Екінші жағынан, бұл Кабул көпвекторлық саясатты жүргізу мүмкіндігін жоғалту салдарынан нашар жағдайға тап болатындығын білдірді. Ауғанстан ұлы державалар арасындағы геосаяси қарсыластықтың субъектісі болуды тоқтатып, олардың арасындағы бәсекелестік объектісіне айналар еді. Әрине, бұл оның қырғи-қабақ соғыстың екінші жағы – Пәкістан, Иран, Парсы шығанағы елдері және АҚШ-пен өзара іс-қимылдағы ұстанымын әлсіретер еді. Бұл әсіресе Пәкістанға қатысты үлкен мәнге ие болды. Тараптар ұстанымдарының тактикалық жақындасуына қарамастан, Дәуіт пуштун ұлтшылы болып қала берді және Пәкістан саясатына тікелей тәуелді болғысы келмеді. Дәуіт үшін Пәкістанды қоса алғанда, олардың барлық одақтастарымен КСРО мен АҚШ арасындағы қайшылықтарға ойнауды жалғастыру тиімдірек болар еді.

Мүмкін, 19 және 26 сәуір аралығындағы жағдайды бағалаудағы Дәуіттің қатесі, ол бірінші кезекте Кеңес Одағының реакциясын бақылап отырғанында болар. Ол жағдайды Ауғанстан мен Мәскеу позициясының стратегиялық орналасуын ескере отырып бағалады. Бірақ бұл жағдайда АХДП сөзсіз Кабулдағы билік үшін Кеңес Одағының қуыршақ ұйымы ретінде қарастырылды. 19 сәуірдегі митингте Дәуітті құлатуға шақыруды естігеннен кейін, ауған коммунистерінің осындай мәлімдемесінің артында КСРО тұрмағанын анықтау үшін біраз уақыт қажет болды. Бір мезгілде Дәуітке оқиғалардың ықтимал дамуына қатысты негізгі сыртқы ойыншылардың

позициясын анықтау қажет болды. АХДП көшбасшыларын тұтқындау туралы бұйрық жағдай түсінікті болған кезде ғана берілуі мүмкін еді.

Дәуіт стратегиялық тұрғыдан ойлады, бірақ ол тактикалық жағдайды ойластырмағандығы анық. АХДП бұл сөздің тікелей мағынасында кеңестік марионетка болған жоқ. Алайда, Кеңес Одағында сәуір төңкерісі қарсаңында АХДП-ны негізінен Дәуіт үкіметіне қысым құралы ретінде қарастырған болатын. Мәскеу екі қарсылас фракцияны – «Хальк» және «Парчамды» бірлестікке шақырғаны белгілі. Кеңес жағы екі коммунистік топта да әскерде құпия құрылымдардың бар болғанын білсе керек. Мүмкін, Мәскеуде әскери төңкеріс жоспарларының болуы туралы да білген шығар. Бірақ КСРО-да халькистер мен парчамистер арасындағы қайшылықтар туралы да, олардың бірігуінен кейін де АХДП ішіндегі әрбір топ өздерінің астыртын әскери құрылымдарын сақтағаны туралы да хабардар болды. Бұл жағдай екі бәсекелес фракцияның келісілген, бірлескен іс-қимылдарының мүмкіндігін жоққа шығарды, бұл кез келген ықтимал жолды әлсіретті. Нәтижесінде билік жоспарланған іс-қимыл туралы уақытында біліп және оны тез басуға мүмкіндігі болар еді.

Сонымен қатар, Мәскеуде Дәуіт теориялық тұрғыдан 1973 жылдың төңкеріс тәжірибесін ескеріп, өз билігін қорғау үшін тиісті шараларды қабылдауы тиіс болғандығын жақсы түсінді. Сондықтан, әскери коммунистердің қарулы көтерілісі, олардың жеңіліске ұшырауына, артынан кеңестік ұйымдардың ауқымды қуғын-сүргініне әкеп соқтыруы мүмкін еді. Әрине, бұл ауған саясатындағы КСРО жағдайын автоматты түрде нашарлатар еді. Сонымен қатар, 1978 жылға қарай Ауғанстандағы кеңес көмегінің бағдарламалары, әсіресе ел ішінде ықпалды коммунистік ұйымдардың болуы Кабулмен Мәскеудің қарым-қатынасындағы тактикалық маневрлер үшін қолайлы жағдай жасады. Сонымен қатар, Ауғанстанда кеңес әскери мамандарының белгілі бір саны қалды. «Дәуіт коммунистік төңкеріс қарсаңында кеңестік әскери кеңесшілердің санын 200-ге дейін қысқартты».²⁵ Дегенмен, олар Ауғанстанда әлі де бар болды. Бұл 1977 жылы орын алған кеңестік басшылықпен кездесудегі осы мәселе бойынша жанжалға қарамастан, Дәуіттің

КСРО-мен әріптестікті толығымен тоқтатпайтыны туралы белгі болды. Жалпы, КСРО көпвекторлы саясат шеңберінде Дәуітті ұстап тұруға мүмкіндік алды, және бұл салыстырмалы ұзақ уақыт бойы жалғасты.

Тиісінше, КСРО-да кейіннен «сәуір төңкерісі» деп аталатын төңкерісті жоспарламаған болар. Бұл туралы кеңес дереккөздері де айтады, және де мұны батыстық зерттеушілер де мақұлдайды. КСРО жағынан ең лайықты позиция келесідей болды: «1978 жылғы сәуір төңкерісі Кеңес Одағы тарапынан қандай да бір бастаманың және қолдаудың болғанын жоққа шығарады, сонымен қатар, бұл оқиға оның позициясына қарамастан пайда болды. Ауғандық революционерлер КСРО-ны болар іс болып қойған соң хабардар етті».²⁶ Мұнымен келісуге болады, себебі Мәскеу өзіне стратегиялық маңызды бағытта ұтылу қаупі жоғары кепілсіз нәтижеге басымдық бермес еді.

Нәтижесінде, неліктен бәрі осылай болды деген сұрақ туындайды. Өйткені, егер АХДП Дәуіт үкіметіне қысым ретінде әрекет етсе, онда оның қызметі билікке қажетті әсер ету мақсатында тиімді болуы тиіс еді. Сондықтан әскери ұйымдар мен халькистер мен парчамистер тиісті нақты іс-қимыл жоспарларына ие болды. Бұл жоспарлар 1973 жылдың белгілі оқиғаларының тәжірибесінен туындады. Яғни, ауған коммунистерінің өздері төңкеріске дайындалғаны анық.

Алайда, егер де астыртын әскери құрылым дайын болса, оған тиісті шешім бар болса, онда ол кез-келген уақытта қозғалысқа келтірілуі мүмкін. Мұнда оның тікелей басшылығы маңызды. Нәтижесінде мұндай шешімді Тараки мен Кармаль тұтқынға алынғаннан кейін Хафизулла Амин қабылдады. Аминнің өзін тұтқындауға келген болатын, алайда ол төңкеріске шығу туралы бұйрық беріп үлгерді. Оған бұл шешімді келістірудің қажеті болған жоқ, себебі, екі фракцияның басшылары қамауға алынды. Осылайша, іс жүзінде бір адам – Амин, пайда болған қауіпке қарсы әрекет етіп, екі коммунистік жасырын әскери ұйымдардың бірін іске қосты.

Осы оқиғалардың ішіндегі ең қызықтысы – ауған билігінің іс-қимылдары болып табылады. Алдымен Дәуіт және оның ортасы Хайбарды жерлеу кезіндегі арандатушылық пікірлерге реакция туралы ұзақ шешім қабылдайды. Содан кейін ол АХДП

басшылығын тұтқындау туралы бұйрық береді, бірақ әскердегі және мемлекеттік аппараттағы коммунистердің көптеген жақтаушыларына қарсы қажетті шараларды қабылдамайды. Сонымен қатар, үйінен қару мен құжаттарды тауып алған Аминді қамауға алу орындаушылардың тиісті ынта-ықыласынсыз өткізілді. Өз кезегінде бұл жағдай өте қисынсыз көрінеді. Себебі, Дәуіттің арнайы қызметі әскерде көптеген жақсы ұйымдасқан жақтаушылары бар ұйым басшылығын қамауға алып жатқанын білмеуі мүмкін емес жайт. Сондықтан, АХДП көшбасшыларын тұтқындау туралы бұйрық бере отырып, әрине, коммунистердің, әсіресе әскерилердің қарсы реакцияларына дайындалу қисынды болар еді.

Дегенмен, 27 сәуірдегі төңкеріс билік үшін аңдаусызда орын алған жағдай болды. Көтерілісшілер басты факторды – күтпеген жағдайды пайдалана алды, ал Дәуіт қабылдаған шаралар төңкеріс табысының алдын алу үшін жеткіліксіз болды. Осылайша, президенттік гвардия қорғанысты біраз уақыт ұстай алды, бірақ 4-ші танк бригадасының танкілері және Бағрам авиабазасының авиациясы оның қарсылығын баса алды. Қорғаныс министрі Расули үкіметке адал әскерлерді, атап айтқанда 7-ші және 8-ші жаяу әскер дивизиялары және кейбір басқа да бөлімдерді көтеруге тырысты, алайда көтерілісшілердің әуедегі үстемдігі Кабулдағы қарулы қақтығыстардың нәтижесін алдын ала анықтады.

Кабулдағы билік проблемасы тек қана ауған коммунистерінің шешімін жете бағаламағандығында болды деп болжау қате болар. Мүмкін, Дәуіт АХДП көшбасшыларын ғана тұтқындап, бірақ жалпы коммунистерге қарсы ауқымды қуғын-сүргіндерді өткізгісі келмеген шығар. Яғни, ол коммунистік көшбасшылардың оған қатысты дұшпандық пікірлеріне жауап беруі керек еді, бірақ олардың қозғалысын толығымен талқандауға ниет етпеді. Мүмкін, ол Мәскеудің тыныштығына сеніп, мүмкін, 19-25 сәуір аралығында ол өз іс-әрекетіне деген Мәскеудің реакциясын тексерген болар. Кез келген жағдайда, өзінің ойлары оған билікті көрсету үшін АХДП басшылығын уақытша оқшаулауымен шектелуге сендірді.

Сонымен қатар, қамауға алынғандардың арасында кабулидің қатарына жататын және әрдайым билеуші элитаға жақын

деп саналған Кармаль да болды. Дәуіт қамауға алынғандарға қатысты тым қатаң шараларды жоспарлағаны екіталай. Сол Кармаль билікке коммунистер тым радикалды болмауы үшін қажет болды. Сонымен қатар, 1973 жылғы төңкеріс қансыз болғанын еске саламыз. Дәуіттің басқару кезіндегі жалғыз оқиға 1973 жылғы желтоқсан айында, қастандық үшін тұтқындалған бұрынғы премьер-министр Майвандальдің түрмеде қаза болуына байланысты болды. Сондықтан АХДП басшылығын тұтқынға алу тек ескерту шарасы болды деп болжауға болады.

Алайда жергілікті жерлердегі партия өкілдері өз басшылығын тұтқындаудан не күтетінін білмеген. Олар сондай-ақ үлкен саясаттың барлық мән-жайларынан хабардар болған жоқ, әсіресе Дәуіттің КСРО-мен күрделі қарым-қатынасына қатысты. Бұл әсіресе «Хальк» өкілдері үшін лайықты тұжырым болды. Халькистер негізінен шығыс провинцияларынан шыққан ауылдық пуштундар болды, және де олардың дуррани тайпасына қатысы болмады. Олардың өзара байланыстары тайпалық ынтымақтастық арқылы қолдау тапты. Сонымен қатар, ауыл тұрғындары Кабулдың білімді қала тұрғындарына сенімсіздікпен қарады. Ақыр соңында, тайпалық ортадан шыққан халькистер шешуші әрекеттерге дайын болды, және мұндай дайындық деңгейін келесі оқиғаларда көрсетті.

«Хальк» фракциясының билігі

Төңкеріс шын мәнінде халькистермен ұйымдастырылған. Аминнен төңкеріске шығуға бұйрық алып, олар батылдық пен қатыгездік көрсетті. Мысалы, Бағрам авиабазасында капитан Тарун төңкеріске қосылудан бас тартқан бірнеше ондаған офицерлерді атып тастады. Халькистер қала жағдайында авиацияны кеңінен қолданған. Ақыр соңында, олар Дәуітті балаларымен қосып, бүкіл отбасын өлтірді.

«Парчам» және оның әскери ұйымы төңкеріске іс жүзінде қатысқан жоқ. 30 сәуірде халькистер төңкерісті «Хальк» фракциясы ұйымдастырғанын мәлімдеп, үкіметтегі қызметке «Парчам» өкілдерін тағайындауға қарсы шықты.

«Ықтималдығы бойынша «Парчам» фракциясы өте тиімсіз жағдайда болды және өз ұсыныстарын талап ете алмады. Шынында да, көптеген сарапшылардың пікірінше, өз позицияларын айқындап, көтерілісшілердің жағына қосылған М. Рафи мен майор Дәуіттен басқа «Парчам» әскери ұйымының мүшелері басшылықтың нұсқауынсыз қандай да бір қадам жасай алмады. Сондықтан Х. Амин «Парчам» басшылығын әрекетсіз деп, оның әскери ұйымы М. Дәуітке деген адалдығын сақтауда, деп айыптады «.²⁷ Бұл АХДП-дағы екі топтың 1977 жылы партияның бірігуіне қарамастан, әскердегі астыртын құрылымдарының дербестігін сақтау шешімімен туындағаны анық. Сондықтан АХДП-ның бір құрылымдық бөлімшесінің, яғни «Хальктің» бұйрықтары, әрине, «Парчамға» адал офицерлерге жете алмады.

Сонымен қатар, «Парчам» басшылығы негізінен төңкерісті мүлдем жоспарламауы мүмкін. Мүмкін, Кармаль және оның ортасы «Хальк» адамдарына қарағанда Кабул мен Мәскеу арасындағы үлкен саяси ойынның мән-жайлары туралы хабардар болған шығар. Мүмкін, олар сақ болып, Мәскеуден бұйрық алмай немесе онымен келіспей әрекет етуге бел бұмаған шығар. Сонымен қатар, олар төңкерістің жетістігіне сенімді болмады, өйткені Дәуіттің дайындықтары (президенттік гвардия және т.б.) туралы білген және өз мүмкіндіктерін сын тұрғысынан бағалаған деп пайымдауға болады. Сондай-ақ, әскердегі «Парчамның» астыртын ұйымы өзінің ауқымы бойынша «Хальк» ұйымынан аз болғандығы тағы бір маңызды түрткі жайт болып табылады. «Негізінен шығу тегі тайпалық болып табылатын шет аймақтық пуштундардан құралған «Хальктің» офицерлік корпусының орта және кіші командалық құрамының әлеуметтік құрылымы жақтастарды тартуда «Парчамға» қарағанда артықшылыққа ие болды».²⁸ Тиісінше, бұйрық та болмады. Сондықтан, парчамистер 1978 жылғы төңкерістің белсенді қатысушылары болған жоқ.

Сондықтан, төңкерістен кейін «Хальк» өкілдері өздерін жеңімпаз деп сезінгені таңқаларлық емес. Бұл бірден «Парчаммен» қарама-қайшылықтардың шиеленісуіне алып келді. Сонымен қатар, үдеріске КСРО араласты. Кабулға МҚК-нің жоғары лауазымды өкілі Крючков бастаған Кеңес делегациясы

шұғыл түрде келді. Мәскеудің қысымы астында халькистер билікті парчамистермен бөлісуге келісті. Кармаль Таракидің екі лауазымындағы – революциялық кеңестің төрағасы және премьер-министр орынбасары болды.

Алайда маусым айында Кармальді қоса алғандағы «Парчам» басшыларының көпшілігі, барлық қызметтерінен алынып, шетелге елшілікке жіберілді. Бір уақытта парчамистерге қарсы қуғын-сүргін басталды. 1978 жылдың тамыз айында «Парчам» тарапынан қастандықтың әшкерленуі туралы жарияланды. Қорғаныс министрі Қадыр, бас штаб бастығы Шапур Ахмадзай, жоспарлау министрі Сулеймен Кештманд, қоғамдық жұмыстар министрі Рафи тұтқындалды. Нәтижесінде Қадыр мен Кештманд өлім жазасына кесіліп, Рафи 20 жылға түрмеге қамалды. КСРО-ның қысымымен өлім жазасын түрмеге қамаумен алмастырды.²⁹ Осылайша, төңкерістен бірнеше ай өткеннен кейін халькистер шын мәнінде коммунистік қозғалыс бойынша өздерінің бұрынғы бәсекелестерін талқандап, Ауғанстандағы басым күшке айналды.

Халькистердің әрекеттері олар КСРО мүдделерін ескермей әрекет еткенін айқын көрсетеді. Әлбетте, Мәскеу «Парчамның» талқандалуына мүдделілік таныта алмады. Біріншіден, АХДП-да бұл фракция тежеуші рөлді орындай отырып, тым радикалды халькистерге қарсы болды. Екіншіден, парчамистер арасында елді басқару үшін қажет болған елордадан шыққан білімді адамдар көп болды. Үшіншіден, «Парчам» құрамында КСРО-да кеңінен ұсынылған азшылық ұлттардың, әсіресе даритілді тәжіктер, хазарейлер және басқалардың өкілдері көп болды. Тиісінше, Кеңес Одағында парсы тілінің (фарси), яғни тәжік тілінің нұсқасы болған даритілді мамандар көп болды. Бірақ көптеген халькистер пайдалануды қалайтын пушту тілі бойынша мамандар аз болды. Сонымен қатар, «Хальк» жалпы алғанда, азшылық ұлттарға, дуррани тайпасынан шыққан үстем элитаға қарсы және Кабул астанасының қалыптасқан халқына қарсы болды.

Екі төңкерістің қаһарманы полковник Қадырмен орын алған жағдай өте көрнекі болды. Әртүрлі дереккөздер оның саяси қатыстылығын әртүрлі қылып көрсетеді. Кейбіреулері оны халькист болды деп санайды, басқалары ол әскерде

дербес жасырын коммунистік ұйымды басқарды және жалпы АХДП-ға тиесілі болмаған деп пайымдайды. Бірақ, ол парчамист болмағаны шындыққа жақын. 1978 жылдың сәуір айында ол офицер-халькистермен бірге жұмыс істеді. Алайда, 1978 жылдың тамызында оны «Парчамның» қастандығына қатысты деп айыптап, өлім жазасына кесті. Мүмкін, бұл Қадырдың чаар-аймақтың даритілді азшылығының өкілі болғанына байланысты болған шығар. Пуштундық офицерлердің көпшілігі үшін чаар-аймақ өкілінің Қорғаныс министрінің негізгі позициясында болуы, әрине, сұрақтар тудырды. Сондықтан «Хальк» басшылығы парчамистердің сөз байласуымен жағдайды пайдаланды және Қадырды да сөз байласты деп айыптады.

Бірақ Мәскеу үшін ең үлкен мәселе оның ауған бағытындағы саясаты сәуір төңкерісінен кейін бір ғана топ – «Хальктің» іс-әрекетіне тәуелді болды. Бұл ретте КСРО оның іс-әрекетін толық бақылай алмады, бірақ Ауғанстанның стратегиялық маңызына байланысты оған барынша қолдау көрсетуге міндетті болды. Бұл өте күрделі жағдай жасап, оның дамуы нәтижесінде кеңес әскерлерін осы елге енгізуге әкелді. Бір жағынан, халькистер өзін өте қатаң және сонымен қатар өте тиімді басқарушылар ретінде көрсете білді. Екінші жағынан, Ауғанстан ішіндегі шиеленістің өсуі геосаяси үдерістердегі жағдайдың біртіндеп нашарлауы үшін жағдай жасады. Ауғанстан қырғи-қабақ соғыстың шеткері аймақ рөлінен оның эпицентріне айналды.

Осы бөлімнің соңында 1978 жылғы сәуір төңкерісінің тағы бір қызықты жағдайын атап өткен жөн болар. Жоғарыда көрсетілгендей, Ауғанстан үшін жаңа екі саяси күш – коммунистер мен исламшылдар жаңғырту үдерістерінің дамуы салдарынан пайда болып, негізінен Кабулда шоғырланды. «Жаңа демократия» кезеңінде олардың негізгі қызметі астанамен байланысты болды. Бұл ретте исламшылдар мен коммунистер бір саяси алаңда, атап айтқанда Кабул жоғары оқу орындарында бәсекеге түсті. Бұл екі күш елдегі билікті басып алуға және оны жаңа стандарттар бойынша қайта құруға бағытталған. Әр қозғалыстың өз стандарттары болды.

Исламшылдар бірінші болып 1975 жылы көтерілісті көтеруге тырысты. Олар ауылдық жерлерден бастағаны белгілі. Атап

айтқанда, Ахмад Шах Масуд Панджшер аңғарында көтеріліске шығып, кейіннен атақты дала командирі болып танылды. Бірақ бұл жергілікті көтерілістерді үкіметтік күштер оңай басып алды. Бұлай болудың себебі жергілікті халықтың, әсіресе элита өкілдерінің өте консервативті болуында жатыр. Өздерінің, көп жағдайда абстрактілі болған, саяси мақсаттары үшін билікпен ашық қақтығысқа түсу, исламшылдардың мүдделеріне жауап бермеді. Сонымен қатар, көптеген мақсаттар ауыл халқына түсініксіз болды, өйткені Ауғанстандағы саяси ислам сыртқы әлемнен, Мысырдан және Британдық Үндістаннан әкелінген жаңа идеяларға сүйенді. Осы орайда, діни мәселелер бойынша жергілікті тұрғындар дәстүрлі түрде улемдерге бағдарланды, және олардың көбі сопылық тарикаттарға тиесілі болды.

Исламшылдарға қарағанда коммунистердің әлеуметтік базасы кең болды. Ең бастысы, олар армия мен мемлекеттік аппаратта кеңінен таралды. Сондай-ақ, олардың әлеуметтік базасы Ауғанстандағы жаңғырту үдерістерінде маңызды рөл атқарған Кабулда шоғырланғаны маңызды. Ауған қоғамының аса маңызды әлеуметтік құрылымы жағдайында астана саяси қызметтің басты орталығы болды. Шын мәнінде, барлық саяси белсенділік осында болды. Сонымен қатар, реформалар жылдарында қол жеткізілген билікті қатаң орталықтандыру оны бір соққымен басып алу үшін барлық жағдайды жасады. Бұған астаналық гарнизонның әсерлі өлшемдері де ықпал етті.

Сондықтан да Дәуіттің тұсында исламшылдар үшін Ауғанстандағы билікті басып алуға қажетті ресурстар болған жоқ. Олардың армияда да, мемлекеттік аппаратта да, ауылдық жерде де жақтаушылары болған жоқ. Коммунистердің мүмкіндіктері көп болды, және осы мүмкіндіктерді елорда билігін басып алу үшін пайдаланды. Алайда, ауған әлеуметтік-экономикалық ақиқатын түбегейлі өзгертуге ұмтыла отырып, коммунистер қоғам ішіндегі тепе-теңдікті бұзды. Олар шеткері аймақтардың саяси белсенділігін белсендірді, сондай-ақ жергілікті қоғамда орын алған барлық қайшылықтардың пайда болуына ықпал етті. Нәтижесінде, 1978 жылдан кейін маргиналды топ белсенділерінен антикоммунистік қарсылық көшбасшыларына айналған исламшылдар өз мүмкіндігін алды.

Кеңестік басып кіру қарсаңында: Таракиден Аминге дейін

АХДП-ның Ауғанстандағы билікке келуі Кабулда орналасқан ел басқару саяси орталығының ауған коммунистерімен күштеп басып алуына байланысты болды. Кабулды басып алу автоматты түрде оларға барлық мемлекетте билік берді. Бұл ретте ауған коммунистері аз, бірақ жақсы ұйымдастырылған топ болды. Бірінші кезеңде олар, мысалы, пуштун тайпалары тарапынан айтарлықтай қарсылықты кездестірмегені тән. Бұл елді басқару жүйесін орталықтандыру бойынша бұрын қабылданған күш-жігердің тікелей салдары болды. Осындай орталықтандырудың маңызды элементтерінің бірі ең ықпалды мемлекеттік институт – армияны нығайту болды.

Ауғанстанды 1950 жылдардың басынан бастап жаңғырту барысында армия сөзсіз елдің басым әскери күшіне айналды. Бұл мемлекеттің және дербес пуштун тайпаларының өзара қарым-қатынасына негізделген күштердің ішкі балансының өзгеруіне әкелді. 1930-шы жылдары Нәдір-шахтың және Мұсахибин отбасының билікке келгеннен кейін пуштун тайпалары едәуір автономияға ие болды. Естеріңізге сала кетейік, 1930-шы – 1940 жылдары әртүрлі себептер бойынша жекелеген тайпалардың көтерілістері болды. Заманауи қару-жарақпен күшті әскерді өз билігіне алып, мемлекет тайпаларға үстемдік ете бастады. 1950-ші және 1960-шы жылдары көтерілістер іс жүзінде болған жоқ. Сонымен қатар, мемлекет дәстүрлі улемдерден де артықшылық алды.

Мемлекет жалпы күшті болды. Бұл Дәуітке оның бірінші премьерлігі кезінде елді жаңғырту бойынша белсенді саясат жүргізуге, улемдердің әсерін шектеуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, Дәуіттің отставкасынан кейін орталық биліктің жинақталған қуаты Захир-шахқа «Жаңа демократия» (1963-1973 жылдар) жылдары либералдық саясатты он жылға жуық жүргізуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, орталық билік өкілдері Парламентке кірген дәстүрлі қоғам тарапынан бәсекелестіктен қорықпады. Соңғылары жергілікті жерлерде – тайпалық, діни және басқа да өз қауымдарының мүдделерін білдірді, бірақ орталық билікке қарсылық көрсете алмады. Мысалы, әмір елдің премьер-министрі лауазымына либералды

саясаткерлерді тағайындай алатын. Жергілікті жерлердегі депутаттар парламентті қауымдық мүдделерді қолдау құралы ретінде ғана пайдалана алды.

АХДП Кабулдағы билікті жаулап алған кезде, әскерді бақылауға алды, демек, Дәуіттен елді басқарудың орталықтандырылған жүйесін мұра етіп алды. Бұл республикалық билік болды, монархиялық жүйе осы сәтте талқандалды. 1978 жылы бұл билік толығымен «Хальк» тобына өтті. Жүйенің инерциясы өте жоғары болды, сондықтан Кабулдағы биліктің ауысуы әлі де жаһандық күйзелістерге әкелуі мүмкін емес болды. Алайда халькистер дәстүрлі қоғамның өмірін қайта құру бойынша ауқымды реформалар жүргізе бастады, олар ауғандық шеткері аймақтарды тікелей қозғап, оны қозғалысқа алып келді.

Реформалар Революциялық кеңестің декреттерімен жүргізілді. № 6 декрет (1978 жылғы шілде) кепіл беру процедурасын реттеп, жалпы өсімқорлықты кепілге салынған жерлердің бір бөлігін меншік иелеріне қайтарумен, сондай-ақ ауыл халқының кедей жіктерінің борыштарының көптеген санаттарын алып тастады. № 7 декрет ерлер мен әйелдердің тең құқылығын орнатты, № 8 (1978 жылдың қараша айы) жер реформасын жүргізу туралы жариялады.

Сегізінші декретте жерді қайта бөлу қарастырылған. Декретке сәйкес бір қарапайым (нуклеарлық) отбасы жақсы Ауыл шаруашылығы жерінің алты гектар (30 жеріб) баламасынан артық жерге ие бола алмады. Бұл ретте олардың сапасына байланысты ауыл шаруашылығы жерлерінің бірнеше санаты анықталды.³⁰ Күйеуі, әйелі және 18 жасқа дейінгі балалары бар нуклеарлық отбасы жер иелігінің басты субъектісі болуы тиіс еді. Артық жерлер өтемсіз алынып, ауыл тұрғындарының кедей топтарына берілді.

Әрине, алтыншы және сегізінші декрет елдегі істің жағдайына ең қатты әсер еткені сөзсіз. Негізінен, олардың ел халқының басым көпшілігі тұрған Ауғанстанның ауылдық қоғамын ұйымдастыру негіздерін қозғауына байланысты болды. Сонымен қатар, ауған коммунистері бірінші кезекте Кеңес Одағының тәжірибесін негізге алды. Сондықтан теориялық тұрғыдан бұл шаралар АХДП-ға ауыл халқының

кедей топтарының барынша қолдау көрсетуін қамтамасыз етуі тиіс еді. Бұл өзі жоғарғы төңкеріс арқылы билікке келген партия үшін өте маңызды саяси міндет болды.

Алайда, коммунистер, сонымен қатар, ішкі саяси қарым-қатынаста ойын ережелерін өзгертуге тырысты. Олар қоғамдағы үдерістерге мемлекеттің тікелей бақылауын орнатқысы келді. Ол үшін мемлекеттік аппарат пен ауылдық халық арасындағы делдалды – дәстүрлі жергілікті элитаны алып тастау қажет болды. Реформаның негізгі соққысы қауым мен мемлекет арасындағы қарым-қатынаста дәстүрлі байланыстырушы буын болып қызмет еткен жергілікті элитаның ұстанымдарына жасалды.

Ауғанстан үшін Шығыс елдеріне тән патрон-клиенттік қатынастар жүйесі тән болды, олардың шеңберінде ықпалды хандар, маликтер олардың клиенттері болып табылатын шаруалардың массасына қатысты патрон рөлінде болды. Сондықтан да, жергілікті қауымдастықтар ұйымшылдықтың үлкен дәрежесіне ие болды. Мемлекет халықтың негізгі бөлігі өзінің патроны мен қауымына емес, мемлекеттен байланысты болу үшін ішкі қауымдық байланыстарды бұзуы қажет болды. «Отбасын бірге ұстап, оларды қауымға біріктірген клиенттік байланыстар нуклеарлық отбасылардың партияға және үкіметтік бюрократияға тікелей тәуелділігімен ауыстырылуы тиіс. Ұжымдық күш-жігер қажет болған жерде олар хандар тарапынан патронажға қарағанда мемлекетпен байланысты кооперативтер түрінде ұйымдастырылуы тиіс».³¹ Ауған коммунистерінің логикасы оған жергілікті жерлерде элитамен қарым-қатынас орнатуды талап етпейтіндей, жалпы алғанда, мемлекеттің билігін орталықтандыруды күшейтумен байланысты болды.

Негізінен бұл Шығыс мемлекеттегі орталық биліктің оны нығайту, орталықтандыруды күшейту, ірі қауымдастықтармен және олардың көшбасшыларымен уағдаластыққа қол жеткізу саясатын бюрократия көмегімен тікелей басқару саясатына ауыстыру жөніндегі іс-қимылының әдеттегі қисынына сай келді. Парадокстық болса да, бірақ дәл осындай жағдай ежелгі Қытайдағы Цинь империясында да болды. Шан Янның реформасы барысында, бірінші кезекте қауымдардың дербестігі

жойылды. Бір уақытта бірнеше ұрпақ кірген үлкен отбасылар мәжбүрлі түрде қирады. Соңғысы салық салу мақсаттары үшін ғана жасалды. Есепке алудың негізгі бірлігі қарапайым отбасы болуы тиіс еді. Мұндай реформалардың мақсаты әрбір адамды бақылауға рұқсаты бар мықты бюрократиясы бар мемлекетті құру болып табылады.

Белгілі бір дәрежеде мұндай саясатты Ауғанстанның бұрынғы билігі де жүргізді. Олар сондай-ақ елдегі орталық билікті күшейтуге тырысты. Алайда олар мемлекеттің жекелеген институттарын, мысалы, армия мен білім беру жүйесін күшейтті. Ал қауыммен және олардың көшбасшыларымен қарым-қатынас өзгеріссіз қалды. Бір жағынан, мықты әскер қауымға сыртқы бақылауды қамтамасыз етті. Екінші жағынан, Захир-шахтың «Жаңа демократия» дәуіріндегі ырықтандыру парламенттегі олардың өкілдерінің ықпалының өсуі арқылы қауымдардың маңызын күшейтті.

Дәуіт та, және ол 1963 жылы отставкаға шыққаннан кейін Ауғанстанның басқа да премьер-министрлері елді жаңғыртуды негізінен сыртқы көмек есебінен қаржыландырғандығы белгілі жағдай. Олар ішкі табыс көздеріне сене алмады, өйткені бұған жергілікті қауымдардың едәуір дербестігі кедергі жасады. Атап айтқанда, бұл дәстүрлі дербес пуштун тайпаларына қатысты болды. Алайда, қалған қауымдар да дәстүрлі экономикалық қатынастарға көбірек тұйықталған болды. Ауылдық жердің табыстарының басым бөлігі жалға алушыларға, өсім алушыларға, сондай-ақ улемдерге жеткізілді. Дәстүрлі ауған қоғамындағы экономикалық қатынастар жүйесі ақшалай да, заттай да элементтерді, атап айтқанда несие түрінде тұқым беруді ұштастырды.

Алайда Дәуіт та, Захир-шах та жағдайды түбегейлі өзгертуге шешім қабылдаған жоқ. Олар қоғамды сыртқы бақылауды күшейтуді және сыртқы қаржыландыруға сүйене отырып, олар жүргізген жаңғырту арқылы өзгерістерге ықпал етуді жөн көрді. Бір жағынан, бұл жаңғыртуды сыртқы көздерден тәуелді етіп, және негізінен қалалардағы қоғамның бір бөлігін ғана қамтып отырғанына әкелді. Екінші жағынан, оларға ауылдық аудандардағы кең мемлекетке қарсы көтерілістерден қорықпауға мүмкіндік берді. «Мұсылман жастарының»

1975 жылы ауылдық аудандарда қарулы көтерілісті ұйымдастырудағы сәтсіз әрекеттері өте жақсы мысал болды.

Ауған коммунистері батылырақ болды. Олар ауқымды өзгерістерге бағытталып, олардың мақсаттарының бірі дәстүрлі ауыл қоғамы болды. «Реформаның мақсаты Ауғанстанның ауылдық жерлерінің әлеуметтік-экономикалық құрылымын бұзу болды».³² Халькистер ерекше радикалды ұстанымды ұстанған. Бұл ауған тарихындағы өте қызықты сәт. Парчамистерге қарағанда ауылдық жерлерден шыққан өкілдері көп болған халькистер, неге ауылдағы осындай радикалды өзгерістерге барды? Теориялық тұрғыдан, олар реформалардың осындай қатаң сценарийін пайдаланудың барлық ықтимал тәуекелдерін және өз билігіне әсер ететін салдарларын түсінуге тиіс еді.

Мүмкін, себептердің бірі халькистердің көпшілігі пуштун тайпалық ортадан шыққандығына қарамастан, оның дәстүрлі элитасына тиесілі емес болғанында жатқан шығар. Олар білім алып, соның арқасында әскерде және басқа да мемлекеттік институттарда орын алды, бірақ бұл олардың өз тайпаларының ішінде мәртебесінің артуына алып келген жоқ. Олар жергілікті жерлерде дәстүрлі патрон-клиенттік байланыстарға қосыла алмады. Өз тарапынан тайпалық көшбасшылар оларды мемлекеттегі өз өкілдері ретінде қабылдай алды. Шығыс тайпаларының көпшілігі, мысалы, гильзайлар, бұны, әрине, қолдады. «Кейбір гильзай аймақтары «Халькке» адал болып қалды. Олардың көсемі, Амин, дуррани билік еткен жүз жылдан кейін осы тайпадан бірінші болып ел басқарған».³³ Бірақ нақты тайпалық құрылымның ішінде ықпал ету көзі әлі де жергілікті дәстүрлі элитаға тиесілі болды. Егер монархия мен Дәуіт заманының тәжірибелерін ұстанса, мемлекет басшысындағы халькистер жергілікті қауымдардың көшбасшыларымен келісулері керек еді.

Тиісінше, халькистер ауылда дәстүрлі элитаның билігін әлсірету мақсатында өте қатаң реформаларға барды деп болжауға болады. Біріншіден, бұл жағдайда оларға азшылық ұлттар тұратын аудандардағы қауым көшбасшыларымен келісудің қажеті жоқ еді. Жергілікті шаруалар тікелей мемлекеттік басқару ықпалына түсті. Екіншіден, олар бұрынғы

дурранийлік элитаның өкілдері қатарынан жер ақсүйектерінің әсерін жойды. Үшіншіден, олар өз тайпаларында – гильзайлар мен басқа да шығыс пуштундар арасында маликтер мен хандар арасынан бәсекелестерді алып тастауға ұмтылған. Бұл оларға дәстүрлі патрон-клиенттік қатынастарда патрондардың орнын алуға мүмкіндік берер еді. Сонымен қатар, мемлекеттік бюрократия өкілдері ретінде тайпалар арасында өз мәртебесін арттыруға мүмкіндік беретін еді.

Алайда реформалар сәтсіз аяқталды және мүлдем қарама-қарсы нәтижеге алып келді. Ауылда барлық ауғандық провинцияларды қамтыған ауқымды көтерілістер басталды. Бұл ауған коммунистерінің Ауғанстанның ауылдық қоғамын ұйымдастырудың ішкі құрылымына түбегейлі араласуының тікелей салдары болды. Мұндай араласу елдің барлық ауыл тұрғындарының мүдделеріне тікелей әсер етті және ол үшін өте үлкен мәселелер туындады.

Атап айтқанда, алтыншы декретке сәйкес борыштардың бір бөлігінің күшін жою, сондай-ақ кепілдіктерді қайтару ауыл өндірісін ақшалай және заттай нысанда несиелермен қамтамасыз етудің бұрынғы жүйесін бұзды. Бұл ретте шаруашылық қызметті қаржыландырудың жаңа нысандары құрылмаған болатын. Тиісінше шаруашылық қызметі бұзылды, өйткені бұл шешімге реакция ретінде өсім алушылар мен жер иелері қарызға ақша мен тұқым беруді мүлдем тоқтатты. Әрине, бүкіл ел бойынша көптеген шаруа қожалықтары айналым қаражаттарынсыз қалды.

Тағы бір мәселе коммунистер Ауғанстан жағдайында ауыл шаруашылығын жүргізу ерекшеліктерін ескермеуімен байланысты болды. «Жер емес, су Ауғанстандағы ауыл шаруашылығы өндірісінің басты құрамдас бөлігі болды, бірақ реформалар жерді ирригация үшін жағдайсыз бөлді».³⁴ Бұдан басқа, реформалар ауған ауылдық қауымдарының мүдделерін тікелей қозғаған. Ауылда ұйымның қауымдық формасы тайпалардың маликтерінен қарапайым шаруаларға дейінгі қауымның барлық мүшелері енгізілген қатынастар жүйесінің болуын болжады. Мұндай қарым-қатынастар бірінші кезекте дәстүрлерге негізделген жергілікті құқықты реттейтін өзара тәуелділікті болжады. Атап айтқанда, «маликтер мен хандар

әлеуметтік функцияны мемлекетпен қарым-қатынаста делдал ретінде және шаруаларға қорғау мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін «босс» ретінде орындады». ³⁵ Сондықтан да, коммунистердің ауылдағы халықтың бай және кедей қабаттарының арасында, қанаушылар мен Ауғанстан жағдайында пайдаланылатын адамдардың арасында қарама-қайшылықтардың болуы туралы классикалық түсінігі қате болды. Коммунистер реформаның көмегімен кедей шаруаларға сенім артуға және оларды ауыл халқының бай топтарына қарсы қоюға тырысты. Іс жүзінде, олар ауылдық қауымдардың ішкі құрылымына араласуды жүзеге асырды, олардың дәстүрлі ішкі ынтымақтастығын бұзуға тырысты.

Сонымен қатар, артық жерлерді алу саясаты да ауылдық қауымдардың мүдделерін тікелей қозғаған. «Монархия кезінде жергілікті қауым мемлекеттік шенеуніктердің талаптарына жауап ретінде ортақ меншіктің болуын мойындамаған және жер бір жеке тұлғаға тіркелуді талап еткен, клан немесе тайпаның басшысының атына қауымдық жерлерді тіркеуді талап еткен. Нәтижесінде қағазда үлкен жер иеліктері болған, бірақ шын мәнінде олар мүлдем болмаған». ³⁶ Сәйкесінше қауым маликтер мен хандардың жерді тәркілеуді өз мүдделері бойынша соққы ретінде қабылдады. Сондай-ақ, алып қойылған жер учаскелерін билік кімге берді деген сұрақ өте өзекті болды. Жерді шаруаларға елдің басқа аудандарынан берген жағдайда, ол бүкіл жергілікті қауымның мүддесіне қастандық ретінде қабылданды. Бұл ел ішіндегі күрделі этникааралық, тайпааралық және қауымаралық қатынастарды ескере отырып, саяси мәнге ие болды.

Жалпы алғанда, реформалар асығыс жүргізілді, халькистер оларға өте нашар дайындалды. Олар абстрактілі теориядан шығып, ауылдағы дәстүрлі қарым-қатынастарға араласудың ықтимал салдарын зерттемеген. Нәтижесінде ауылдық жерлерде көтеріліске ұласқан толқулар басталды. «2% пайдаланушы класына халықтың 98% арасалмағына қарамастан, бұл «реформалар» ауылдық жердің 75%-ын жалпы көтеріліске алып келді». ³⁷ Ауғанстандағы ауыл көтерілісі тек «Халькті» ғана емес, Кеңес Одағын да ауыр жағдайға ұшыратты.

Іс жүзінде, 1978 жылы Мәскеу «Парчам» фракциясының

талқандалуына көзді жабуға мәжбүр болды. Өйткені КСРО халькистерді қолдауды жалғастырудан басқа амалы болған жоқ. Соңғылары коммунистік ұрандарды ұстанды, бұл өз кезегінде оларды Кеңес Одағының табиғи одақтастары жасады. Сонымен қатар, «Хальк» көшбасшыларының социалистік теория рухында реформаларды жылдам өткізуге ұмтылысы, оларды өткізу кезінде олардың артық қатаңдығы қарсылықтың өсуін тудырды, бұл Мәскеуді күрделі жағдайға қойды. Халькистер өз әрекеттерімен бір кездері тыныш, артта қалған елді КСРО үшін проблемалардың көзіне айналдырған. Нәтижесінде КСРО ауған бағытында «Хальк» саясатына байланысты болды.

Бұл ретте Мәскеуде ауған коммунистерінің ішкі саясатына ықпал етудің ерекше мүмкіндіктері болған жоқ. Жанама түрде бұл бірнеше жағдайды растайды. Біріншіден, Кеңес Одағы алдын ала алмаған парчамистердің саяси талқандалуы. Екіншіден, қарулы қарсылық бастауына себеп болған ауылдағы жеткілікті деңгейде ойластырылмаған реформалар. Үшіншіден, КСРО-ға адал болғандарды да қозғаған кең ауқымды қуғын-сүргіннің басы.

Нәтижесінде парадокстық жағдай орын алды. КСРО геосаяси пайымдауларға сүйене отырып, халькистерді қолдады, Ауғанстанға кеңесшілерді жіберді, қару-жарақ жіберді, материалдық көмек көрсетті. 1978 жылдың 5 желтоқсаны Кеңес Одағы мен Ауғанстанның арасындағы достық пен ынтымақтастық туралы шартқа қол қойылды. Сол арқылы Мәскеу ауған коммунистерінің бір радикалды тобының саясатына үлкен тәуелділікке ие болып, жағдайға ықпал ете алмады. КСРО үшін бұл стратегиялық тығырық болды.

Аминнің тақтан кетуінен кейін ғана, КСРО-да 1978-1979 жылдардағы Ауғанстанда қалыптасқан жағдай үшін ақталуға тырысты. Сол уақыттардың тиесілі бағасы келесідей болды: «кешігу, икемділіктің болмауы, даму кезеңдерінің аралықтарында әрекет ету маңызды реформаларды жүргізу кезінде байқалды».³⁸ Мұнда негізгі фраза «даму кезеңдерінің аралықтарында әрекет ету» болып табылады. Марксистік теория тұрғысынан, белгілі бір қоғамдық-экономикалық формациялармен байланысты белгілі бір даму кезеңдерінен өту маңызды болды. Ауғанстанмен болған жағдайда «даму

кезеңдерінің аралықтарында әрекет ету» деп феодалдықтан капиталистик кезеңді ескермей, бірден социалистик формацияға көшу тұспалданды. Бұл әмбебап формула дамудың кеңестік моделін ұстануға тырысқан елдердің тәжірибесіне социализмнің классикалық теориясын қолдана отырып, барлық сәтсіздіктерді түсіндіруге мүмкіндік берді.

Сол «Ауғанстан тарихынан» алынған дәйексөздің жалғасында 1982 жылғы кеңестік Орта Азиядағы түбегейлі өзгерістерге салыстыру жасалған, яғни «1918 жылы тек патша тегіне тиесілі, отаршылдық билік шенеуніктерінің және жекелеген помещиктердің жерлері ғана тәркіленсе, АДР-да тіпті әскери қызметкерлер үшін де жерді тәркілеу бойынша өтемақылар ескерілмеген болатын, бұл жағдай өз кезегінде олардың көпшілігін үкіметке қарсы насихатқа сезімтал қылды».³⁹ Кеңестік Орта Азияның кейінгі тарихында жерге деген жеке меншік және барлық жергілікті тәртіптер толығымен жойылғандығын ескере отырып, осы «Ауғанстан тарихының» авторлары халькистерді жер реформасының өзі үшін емес, оны жүргізудің аса жоғары қарқыны үшін сынға алды.

Салыстыру ретінде 1918 жылғы Орта Азиядағы Кеңес өкіметінің орнауының басы келтірілгені кездейсоқтық емес. Мұндағы құбылыстарды қатарластыра салыстыру айқын болды. КСРО-да кеңестік Орта Азия үлгісі бойынша азиялық қоғамның толық өзгеруін қарастыратын теориядан бас тартқан жоқ. Кеңес Одағында болған оқиғалардың қорытындысы бойынша халькистердің кінәсі, олар «революция» өз дамуының бастапқы кезеңінде болғанын ескермегенінде деп қорытынды жасады... Тиісінше, олар қоғамды қайта құру жөніндегі кеңестік теорияны іске асыруға толық дайын емес еді.

Алайда, халькисттер өте батыл болуына байланысты, олар өздерінің саясатына көңілі толмағандарға қатысты қатаң шараларды қолдануға үміт білдірді. Қуғын-сүргін нәтижесінде, Ауғанстанда бұрын-соңды болмаған жағдай орын алды. Саяси халькистердің қарсыластары (парчамистер, исламистер, монархистер және солшыл-радикалды ұйымдардың өкілдері), сондай-ақ дәстүрлі элита өкілдері де қуғын-сүргінге ұшырады. Оның ішінде, 1979 жылдың қаңтар айында сопылық

накшбандийя тарикатының беделді басшысы Хазрат Шур Базар (Моджадедди), отбасының 70 мүшелерімен бірге атылды.⁴⁰ Ауған тарихында дәстүрлі түрде Моджадедди отбасы мен накшбандийя тарикаты ойнаған рөлді есепке ала отырып, осы отбасы басшысының жазасы халькистердің дәстүрлі қоғаммен байланысты ұзу туралы демонстрациялы акт болды. Әлбетте, халькистер үшін өз билігіне деген қарсылықтың өсімін басу маңызды болды.

Моджадеддидің өлім жазасы дәстүрлі үлемдер тарапынан діни оппозицияны бейтараптандыруға бағытталған болатын. Сонымен қатар, накшбандийя тарикаты тарихи Орта Азиямен тығыз байланысты болды. Атап айтқанда, ол Ауғанстанның азшылық ұлттарының – тәжіктер мен өзбектердің арасында ықпал етті. Ауғанстанның ауылдық оңтүстігінен келген халькист-пуштундар үшін соңғы жағдай белгілі бір мәнге ие болды.

Моджадеддидің өлім жазасынан кейін Гул Джан Сахиб атты бір молда, 1979 жылдың 26 қаңтарында АХДП режиміне қарсы джихад жариялады.⁴¹ Улемдердің мұндай реакциясы болжауға келерлік болды, алайда, нәтижесінде АХДП билігіне қарсылықты олар емес, сол уақытта Пәкістан аумағында эмиграцияда болған саяси ислам өкілдері бастады. Әлбетте, халькистердің дәстүрлі улемдерге қарсы қуғын-сүргіндері белгілі бір дәрежеде исламшылдарға оңтайлы жағдай жасады. Атап айтқанда, сол Моджадедди отбасындағы басшылық позицияны болашақтағы моджахедтердің көшбасшысы және 1992 жылғы Ауғанстанның уақытша президенті – Сибгатулла Моджадедди иеленді. «Хазрат Сахиб (Хазрат Шур Базар Моджадедди – авт.ескерт.) дәстүрлі улемдердің өкілі және суфизммен тығыз байланысты болды, ал Сибгатулла суфизмді жоққа шығаратын жаңа буын өкілі болып, кейіннен саяси партия құрды».⁴² Сибгатулла Моджадеддидің саяси ислам өкілдерінің жаңа толқынының жақтаушысы болғанына қарамастан, ол 1979 жылдың қаңтарынан кейін накшбандийя тарикатының жақтаушыларынан қолдау ала алды. Мұндай қолдауға Хазрат Шур Базардың өлім жазасы жеткілікті негіз болды.

Сондай-ақ, өлім жазасына кесілген адамдар арасында аймақтардың этникалық топтары арасында үлкен ықпалға

ие болған, Фарах провинциясынан шыққан накшбандийя тарикатының беделді пирі Қажы Бахауддин Жан мен оның екі ұлы болған. Меймене провинциясында 1979 жылдың жазында маулави Алауддин бірнеше ондаған шәкірттерімен қоса өлім жазасына кесілді. Гор мен Қандағар провинцияларында бірқатар діни қайраткерлер ізсіз жоғалып кетті. 1979 жылы ақпан айында Мухамадийя медресесінің шииттік дін қайраткерлері жоғалып кетті.⁴³ 1979 жылдың маусым айында Кабулдағы Пул-и Чахри қалалық түрмесінде 1975 жылы Дәуіттің тұсында тұтқындалған Кабул университетінің профессоры, Аминнің бөлесі – Абдұл Расул Сайяфтан¹ басқа, 200 жас исламшылдар өлім жазасына кесілді.⁴⁴ 1980 жылдың ақпанында Кармаль Бабрактың үкіметі ресми түрде 12 мың адам қаза болғанын мойындады. «Бұлардың ішіне тек Пул-и Чахри түрмесінде жоғалып кеткендер ғана енгізілген (провинциядағы өлім жазасына кесілген және жоғалған адамдардың саны да өте ауқымды болды, бірақ бұл құрбандар туралы Кабулда қаза болғандарға қарағанда аз белгілі болды). Жалпы, халькисттердің басқару жылдарында жоғалғандар саны 50 және 100 мың адам арасында болды.⁴⁵ Қуғын-сүргіндердің ауқымы өте үлкен болды, ол ауған қоғамына өте ауыр әсер қалдырды.

Өз кезегінде, қуғын-сүргіндер қарсыласудың өсуіне алып келді. Бұл жерде жалпы ынтымақтастық деңгейі жоғары және көптеген ауғандық қауымдарда, атап айтқанда пуштун тайпаларында қарудың болуы өз рөлін атқарды. Сонымен қатар аграрлық реформаның сәтсіз барысы ауыл халқының

---

¹ Абдұл Расул Сайяфтың тарихы өте қызықты. Кеңес мәліметтері бойынша, ол Аминнің бөлесі емес, оның немере әпкесімен некелі болған. Қараңыз: Ежов Г. П. Афганистан: краткий биографический - справочник. – М.:Ключ С, 2002. С. 277-278. Ол дәл Амин сияқты гильзай тайпасының харути рулық қауымына тиесілі болғаны маңыздырақ болып табылады. Тайпалық ынтымақтастық факторы Сайяфтың қуғын-сүргіннен құтылуында өз рөлін атқарған шығар. Жоғарыда кейбір гильзайлар жер реформасы мен қуғын-сүргінге қарамастан, Амин режиміне адал болғандығы көрсетілген болатын. Сондай-ақ, провинциядағы көптеген қуғын-сүргіндер солтүстік және батыс провинцияларының азшылық ұлттар өкілдеріне қарсы жүргізілгендігі тән. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың арасында - шиит беделділері, өзбектер мен тәжіктер мекендеген Меймене провинциясының беделді діни қайраткерлері болды.

қозғалысына және оның наразылығының өсуіне алып келді. Нәтижесінде Ауғанстанда ішкі жанжал басталды, ол мемлекет тарапынан қуғын-сүргіннің ауқымын ескере отырып, бірден қатал формаға ие болды.

Осы тұста Ауғанстанның айналасындағы сыртқы саяси ахуалдың өзгеруі орын алды. 1978 жылы – 1979 жылдың басында Иранда кейін ислам революциясы деп аталатын оқиғалар жалғасты. 1979 жылдың 1 ақпаны аятолла Хомейни эмиграциядан оралды. 9-11 ақпан аралығында Иранда көтеріліс нәтижесінде шах Реза Пехлеви тақтан тайды. АҚШ дәстүрлі түрде шах режимін қолдағанын ескере отырып, оның тақтан құлауы аймақтағы Америка саясатына айтарлықтай жеңіліс туғызды. Бір мезгілде бұрын болған тежемелік пен тепе-теңдіктің өңірлік жүйесі іс жүзінде жойылды. Жалпы алғанда, Ауғанстандағы өкіметтің 1978 жылы кеңестік коммунистік күштердің қолына көшуімен қатар американдықтардың Иранды жоғалтуы қырғи-қабақ соғыс шеңберінде аймақта бұрын болған тепе-теңдікті бұзды.

Бұл жағдайда 1979 жылдың 14 ақпанында Кабулдағы солшыл-радикалды Ауғанстан фedayлар еңбекшілерінің ұйымының (АФЕҰ) жауынгерлері Ауғанстандағы АҚШ елшісі Адольф Даббсты тұтқынға алды. Олар ұйым көшбасшысы Бахруддин Баэсты босатуды талап етті.⁴⁶ Сол күні америкалық елші оны босату бойынша полицияның іс-әрекеті нәтижесінде қаза табады. АҚШ сияқты елеулі шетел мемлекетінің елшісін тұтқынға алу – өте қатты оқиға, бірақ оның өлімі әлдеқайда күштірек болды. Оның үстіне, бұл ұлы державалардың мүдделер күресі жүріп жатқан өңірдегі жаһандық дағдарыс жағдайында орын алды. Әрине, бұл оқиғаны бағалауда кеңестік және американдық көзқарастар әртүрлі болды.

Осылайша, дәстүрлі кеңес нұсқасына сәйкес «Даббс босату бойынша сәтсіз операция нәтижесінде қаза тапты, өйткені Амин АҚШ елшілігінің өтініші мен Кеңес кеңесшілерінің уақытты созу ұсынымдарын елемеді».⁴⁷ Кеңес нұсқасында болған оқиға үшін кінә Аминге жүктелді. Сонымен қатар, Батыс көзқарастарына сәйкес – «кеңес мамандарының кеңестеріне сүйене отырып, халькистердің полициясы барлығы қаза тапқан қонақ үйді шабуылдады».⁴⁸ Іс жүзінде батыс зерттеушілері негізгі кінәні

кеңестік кеңесшілерге жүктеді. «Ауған полицейлері кеңестік кеңесшінің басшылығымен тұтқынға алынған елші болған бөлмеге қарама-қарсы тұрған шатырға жайғасып, бөлмеге бір дүркін атты. Ауған полицейлері мен сарбаздары нөмірді шабуылмен жаулап алды. Көптеген жарақат алған Даббс көп ұзамай қайтыс болды».⁴⁹ Даббс денесінде табылған 20 оқтың 9-ы 22 калибрлі қарудан шығарылды, лаңкестерде мұндай қару болған жоқ. «Даббстің өліміне кеңестік араласуға қатысты жақсы негізделген күдік бүгінгі күнге дейін жоққа шығарылмайды».⁵⁰

Бүгінгі күні операция халькистік полицияның бастамасы болды ма немесе кеңестік кеңесшілер өз рөлін ойнады ма деген баға қаншалықты әділ екенін айту қиын. Кез келген жағдайда америкалық елшінің қаза болуы Ауғанстанға АҚШ тарапынан көмек көрсетудің қалған бағдарламаларының жойылуына себеп болды. Сондай-ақ, Ауғанстандағы елшімен болған оқиға Ирандағы оқиғалармен қатар, нәтижесінде АҚШ-ты аймақтағы белсенді саясатқа көшу қажеттігіне итермелеген себептердің арасында болған шығар.

Дегенмен, әйтеуір біреу Даббсты ұстап тұрған қонақүйдегі нөмірді шабуылдау туралы шешім қабылдады. Қабылданған шешімнің бір салдары жаңа ауған билігінің АҚШ-пен қарым-қатынасының нашарлауы және соңғыларының Ауғанстандағы өз қатысуын тоқтатуы болды. Бұл мағынада операция КСРО мүдделеріне теориялық түрде жауап бере алды. Ауғанстанда американдықтардың қатысуы ауған элитасы үшін олармен формальды және формальды емес қарым-қатынас жасауға мүмкіндік берді. Бұл Кабулдағы биліктің сыртқы саяси бағдарды ауыстыру мүмкіндігімен байланысты Мәскеуді алаңдатты. Бұл мағынада елшінің өлімі КСРО-ға халькистердің бағытын күшейтуге және олардың американдықтармен байланысын үзуге ықпал етті. Сонымен қатар, оқиға үшін жауапкершілік сол кезде Сыртқы істер министрі болған Аминге жүктелді, себебі ол американдық өкілдерді істің мән-жайын тергеуге жіберуден бас тартты. Ақырында, 14 ақпан күні болған оқиғалар 9-11 ақпанда Ислам революциясы аясында болды. Бұл жалпы аймақтағы АҚШ позициясы бойынша тағы бір ауыр соққы болды.

Сонымен қатар халькисттер тарапынан қуғын-сүргіндер елде батыл қарсылық тудыра бастады. 1979 жылдың 15 наурызы Гератта 17-ші жаяу әскер дивизиясының көтерілісі болды. Сәуір айында Хазарджатта көтеріліс орын алды, содан кейін Бадгис және Фарьяб солтүстік-батыс провинциялары көтеріліс жасады, маусым айында көтеріліс Мейменені қамтыды. Бастапқыда толқулар парсы тілінде сөйлейтін провинцияларды қамтыды, пуштун аумақтары толқуларға аз әсер етті. Осыған байланысты Оливье Руа екі фактор бөледі. Бір жағынан, халькистер пуштундар болды, және бұл оларға пуштун халқының арасында қосымша заңдылық дәрежесін берді. Екінші жағынан, тайпалық аймақта исламшылдардың ықпалы басқа аудандарға қарағанда айтарлықтай аз болды, үкіметке тайпалармен қарым-қатынасты қолдау оңайырақ болды.⁵¹ Сонымен қатар, халькистер азшылықтарға қарсы тайпаларды бағыттауға ұмтыла отырып, ауған әмірлерінің бұрынғы саясатын ұстануға тырысты.

Мысалы, кеңес шекарашы-генералы Юрий Нешумовтың кітабында КСРО МҚК Аминге пуштундардың күшімен Гор, Бамиан және Урузган провинцияларындағы хазарейлерге қарсы жазалау операциясын ұйымдастыруға жол бермеу үшін қысым көрсеткеніне мысал келтірілген. Еріктілерге қуғын-сүргінге ұшырағандардың мүлкі уәде етілді.⁵² Тағы бір мысал, ауған үкіметінің 1979 жылдың сәуірінде уардак пуштун тайпасына Хазарджатқа жазалау экспедициясына қатысу туралы ұсынысымен байланысты.⁵³ Бұл хазарейлер мен кейіннен Нуристан деп аталған Кафиристанға қарсы жорықтарды ұйымдастырған кездегі, XIX ғасырдың соңында әмір Абдуррахман-хан дәуірінің тәжірибесін еске түсіреді. Бірақ әмірге қарағанда халькистерде кеңес кеңесшілері атынан елеулі шектеулер болды. КСРО үшін «Хальк» тарапынан ауқымды саяси қуғын-сүргіндер үлкен проблеманы тудырды. Егер «Хальк» XIX ғасырдың рухында шиит-хазарейлерге қарсы пуштун тайпаларының жазалаушы экспедицияларын да ұйымдастырса, онда бұл ел ішіндегі жағдайдың шиеленісуінен басқа сыртқы саясаттағы қиындықтарға әкелуі мүмкін еді. Әлбетте, Иран тарапынан өте теріс реакция болатын еді. Сондықтан КСРО үшін ауған билігінің әрекеттері үлкен қиындықтарды тудыра бастады.

Гераттағы наурыз көтерілісі Мәскеу алдында ерекше күрделі мәселе болды. Халькистер Кеңес әскерлерін Ауғанстанға енгізуге дейін көмек сұрап, КСРО-ға жүгінді. 17 наурызда КОКП ОК Саяси бюросының бірінші отырысы өтті. «Отырыста келіп түскен өтінішті дұрыс қарау мүмкіндігі туралы пікір айтылады. Осыған байланысты Қорғаныс министрі Д. Ф. Устиновқа Ауғанстанның аумағына ерекше команда бойынша кіру үшін қажетті әскери бөлімдерді алдын ала бөліп, дайындау ұсынылады».⁵⁴ 18 наурыз күні А. Косыгин мен Н.Тараки телефон арқылы сөйлесті. Әңгіме барысында соңғысы былай деп мәлімдеді: «Өз танктеріңізге және ұшақтарыңызға ауғандық белгілер қойюыңызды ұсынамын, осылай ешкім ештеңеге күдіктенбейді. Сіздің әскерлеріңіз Кушки мен Кабул жағынан жүре алар еді».⁵⁵ Осы әңгімеден кейін 18 наурызда Саяси бюроның жаңа отырысы өтті.

Әскерлерді енгізуге қарсы МҚК төрағасы Юрий Андропов, Сыртқы істер министрі Анатолий Громыко және Саяси бюроның бірқатар мүшелері сөз сөйледі. Қорытынды сөзінде отырысқа төрағалық етуші Андрей Кириленко: «Біз әскерді енгізуге ешқандай негіз жоқ деген көзқарасты ұстанамыз», – деді.⁵⁶ Келесі күні, 19 наурызда, отырысқа Бас хатшы Леонид Брежнев қатысты. Ол жалпы пікірді қолдады: «Менің ойымша, Саяси бюро мүшелері біздің қазіргі уақытта осы соғысқа қатысуымызға ешқандай себеп жоқ деп дұрыс анықтады».⁵⁷ Сонымен қатар, ауған мәселесі бойынша ұзақ пікірталастар барысында әскерлерді енгізудің теориялық мүмкіндігі талқыланып, тиісті өкімдер берілді. Саяси бюро мүшелерінің барлығы әскерлерді енгізуге қарсы шыққан болса да, олар осы елді бақылауды сақтау қажет деген қорытындыға келді. «Наурыз айы кеңес басшылығының Кабул режимі танымалдығының төмендеуі туралы нақты түсінумен және Ауғанстандағы жалпы жағдайдың нашарлауының ішкі көздерімен қатар «Ауғанстанды бермеу» деген қатты нұсқамасын көрсетті».⁵⁸ Ауғанстан КСРО үшін әлі де маңызды геосаяси мәнге ие болды, Мәскеу оны жоғалтпау үшін барлығына дайын еді. Бұның мәні Ирандағы ислам революциясынан кейін тек күшейе түсті, ол аймақтағы күш конфигурациясын және ұлы державалар арасындағы қарым-қатынастардағы тепе-теңдікті өзгертті.

Ауғанстанның ықтимал жоғалуы КСРО-ны оның аса осал оңтүстік шекараларында тікелей өте ауыр жағдайға қоятын еді. Сонымен қатар, Кеңес Одағында теориялық тұрғыдан Ауғанстандағы орталық биліктің әлсіздігімен АҚШ-тың қолдану ықтималдығы қатты алаңдатты. Вашингтон Ауғанстанның саяси эмигранттары дәстүрлі түрде бағытталған Пәкістанда айтарлықтай әсер етті. 1979 жылдың көктемінде олардың саны айтарлықтай артты. Кеңес тұрғысынан американдықтар Ауғанстанда Ирандағы геосаяси ысыраптарын өтеуге тырысуы әбден мүмкін еді. Сонымен қатар, елші Даббстың қазаға ұшырауына байланысты ақпан оқиғасы және осыдан кейін Ауғанстанға америкалық көмек көрсету бағдарламаларынан бас тарту Мәскеудегілерге АҚШ белсенді іс-қимылға көшуі мүмкін деп пайымдауға негіз болды.

Өте әдеттегі кеңестік көзқарас келесі дәйексөзде көрсетілді. «Егер АҚШ Ауғанстанды өз ықпалы астына қойса, онда КСРО үшін дұшпандық режимді орнатса, олар Кеңес Одағы үшін аса маңызды және ұзақ мерзімді қауіп туғызуға мүмкіндік алар еді».⁵⁹ Мұндай қауіптер қырғи-қабақ соғыс жылдарында ұлы державалардың арасындағы қарама-қарсы тұру логикасына толық сәйкес келді. Алайда 1979 жылдың көктемінде американдықтар ауған мәселесі бойынша әлі белгілі бір позицияға ие болған жоқ. «1979 жылдың 3 шілдесінде Ұлттық қауіпсіздік жөніндегі көмекші Збигнев Бжезинский АҚШ президенті Джими Картерді заңсыз қаражатпен, 500 мың доллар көлеміндегі ауған босқындарына көмек көрсету бағдарламасын бастауға сендірді. Кеңес Одағын арандатпау үшін көмек пакеті дәрі-дәрмектермен, байланыс құралдарымен және насихаттық материалдармен шектелді. Бұл бағдарлама 1980 жылдарға миллиардтаған долларға дейін өсті».⁶⁰ 1979 жылдың ортасында АҚШ бұдан көбіне әлі дайын емес еді. Себебі, Мәскеу мен Вашингтон арасындағы аймақтағы ресми тепе-теңдік әлі бұзылған жоқ болатын. Ирандағы ислам төңкерісі осы елдегі америкалық әсердің тоқтауына алып келді, бірақ ол Тегеран КСРО-ның ықпал ету саласына түскенін де білдірмеді. Өңірде ұлы державалардың арасындағы ашық конфронтацияға себеп болған жоқ. Дегенмен, американдық «қаршығалар» АҚШ-тың бұрынғы Вьетнамда малтығып

қалғаны сияқты КСРО-ның да Ауғанстанда малтығуын қалар еді.⁶¹

Сонымен қатар, Гераттағы, содан кейін Жалалабаттағы, Ауғанстанның басқа аудандарындағы көтерілістер кеңес басшылығын осы елдегі істің жағдайы үшін қатты алаңдатты. Іс жүзінде елде азаматтық соғыс басталды, өте белсенді жауынгерлік әрекеттер жүргізілді. Орталық билік кейбір алыс таулы аудандарды, атап айтқанда, Нуристанда және Хазарджатта бақылауды жоғалтты. Әскер саны да шығынға ұшырады. «1979 жылдың бірінші жарты жылдығында (әскери қарсы барлау мәліметтері бойынша) 6 батальон жоғалды (бір бөлігі қирады, бір бөлігі бүлікшілерге қосылды), 3,5 мыңнан астам әскери қызметші тұтқынға түсті немесе жауға қосылды, оның ішінде 200-ге жуық офицер кетті. Осы уақыт ішінде бүлікшілердің қолына 8 танк, 30 БТР және БРДМ, екі жүзден астам пулеметтер, 2000-ға жуық автоматтар түскен».⁶² 1979 жылғы көктемге қарай қуғын-сүргін, қашу және қызметтен босатылуына байланысты «елдің әскери-әуе күштеріндегі екі мың адамнан тұрған ұшқыштар құрамынан 500 ғана қалды».⁶³ Осындай қиын жағдайда халькистердің билікті ұстап қалмау ықтималдығы КСРО үшін басты мәселе болды. Сол уақытта КСРО-да ауған коммунистерінің ішкі саясатына ықпал ету мүмкіндігі болған жоқ, тек оларды қолдау ғана қалды. Осы жерден Ауғанстанға әскери және материалдық көмектің қосымша көлемін жіберу туралы шешім қабылданды.

Кеңес әскерлерін Ауғанстанға жіберуден жүйелі түрде бас тартуына қарамастан, 5 шілде күні полковник Бояринов бастаған «Зенит» МҚК арнайы тобы Кабулға ұшып келеді. 7 шілде күні Бағрам әуеайлағын күзету үшін Ферғанадан ауғандық формаға киінген әуе-десант батальоны келеді.⁶⁴ Мамыр айында Орта Азия әскери округінде Орта Азияда туған әскери қызметшілерден тұратын 154-ші арнайы жасақтың құрылысы басталды. Кейіннен ол «мұсылман батальоны» деп аталды. Бір жағынан, бұл шаралардың барлығы халькистерге КСРО-да көмек көрсету туралы олардың сұрауларына түсіністікпен қарайтынын көрсетуі тиіс еді. Естеріңізге сала кетейік, Тараки наурыз айында кеңестік өзбек, тәжік және түрікмендерді ауған формасына киіндіруді ұсынған болатын. Екінші жағынан,

Ауғанстанның ішінде кеңестік арнайы бөлімшелерінің болуы осы елдегі жағдайға ықпал ету бойынша Мәскеудің мүмкіндігін едәуір кеңейтер еді. Содан кейін бұл мүмкіндіктер 1979 жылғы желтоқсан оқиғасында көрсетілді. Әрине, ауған астанасында арнайы күштердің болуы Кеңес басшылығында осындай қажеттілік туындаған жағдайда оны қолдану туралы қызығушылығы болмады деп айтуға келмейді.

Сонымен қатар, Ауғанстандағы жағдай тым тұрақсыз болып бара жатты. 5 тамызда Кабулдағы Бала-Хисар бекінісіндегі ауған арнайы жасақ күштерінің бүліктері орын алды. 6 тамызда Кунар провинциясында оппозиция жағына 9-шы тау-кен ату дивизиясының 2 мың әскери қызметшісі өтеді. 11 тамызда Пактия провинциясында 12-ші жаяу әскер дивизиясы жеке құрамының бір бөлігі әскерден қашады.⁶⁵ Соңғы жағдай халькистерді өте қиын жағдайға қойды. Пактиядағы көтеріліс бірте-бірте аудандардан, азшылық ұлттар – тәжіктер, хазарейлер, аймақтар, нуристандықтар, «Хальк» офицерлері шыққан пуштун тайпалық аумақтарға тарайтынын көрсетті. Осыған байланысты Пактия провинциясындағы көтеріліс халькистерге өте маңызды жаумен – пуштун тайпаларының ұйымдасқан жасағымен қарсыласуға тура келетінін білдірді. Қыркүйек айында тайпалардың тарихи аймағындағы бірқатар провинцияларда – Заболь, Газни, Кунарда көтеріліс басталды.⁶⁶ Халькистер үшін бұл өте қауіпті белгі болды. Олардың билігі тіпті туысқан халық арасында да тірегін жоғалта бастады.

Билік тайпалық аймақтағы көтерілістерге өте байыпты қарады. Тарихи тұрғыдан алғанда Кабулдағы орталығы бар кез-келген ауған мемлекеті үшін тайпалармен қарым-қатынас әрқашан ерекше маңызға ие болды. Қарулы тайпалар орталық биліктің мүдделеріне жиі қауіп төндірді. Оливье Руаның көзқарасы бойынша, «тайпалардың мықтылығы туралы аңыздың тамырлану деңгейі өте жоғары болған, тіпті Амин қыркүйек айынан қазан айына дейін созылған Пактиядағы толық ауқымды әскери операцияны жүргізуге шешім қабылдады. Ол қираумен аяқталып, Гардезден Хостқа дейінгі жол жүздеген жанып кеткен көліктер мен бронетехникамен толтырылды. Бұл жеңіліс қыркүйектегі Аминнің Таракиді биліктен тайдыруымен қатар Кеңес Одағының мемлекет

аумағына әскер енгізу туралы шешімді қабылдаудағы маңызды факторлардың бірі болды».⁶⁷ Пактиядағы ауған әскерінің сәтсіздігі пуштун тайпаларына мемлекеттің әлсіздігін көрсетті. Мұның алысқа апарар салдары болды. Адал емес тайпалар мемлекетке деген қысымын күшейтті. Сонымен қатар, билікке адал болып қалған адамдар үкіметтің күш-жігерін қолдау үшін көбірек қаражат талап етті, бұл мемлекет үшін үлкен қаржылық жүктеме құрды.

1979 жылдың күзіндегі ауған әскерінің қызметтен қашушылығы, бүліктері және жеңілістері халькистердің билік негіздерінің қирауына әкелді. Дәуіттің 1950-1960 жылдардағы еңбегінің нәтижесінде күшті әскер Ауғанстандағы орталықтандырылған мемлекеттің басты институты болды. Ол жалпы үстемдік етуді, сонымен қатар, пуштун тайпаларына да үстемдік етуді қамтамасыз етті. Ел аумағының басым бөлігінде көптеген жергілікті қауым өкілдеріне қарсы соғыс жүргізу қажеттілігі әскер рөлінің әлсіреуіне алып келді. Жалпы, ол тәртіп орнатуға қабілетті емес еді. Бұл үдерісті Кеңес Одағында мазасыздықпен бақылап отырды.

Амин төңкерісі:

Ауғанстандағы кеңес саясатының дағдарысы

Әрине, КСРО қалыптасқан қиын жағдайдан шығуға тырысты. Нәтижесінде Мәскеуде АХДП-дағы партияаралық күреске араласу туралы шешім қабылданды. Күрес 1979 жылдың көктемінен бастап халькистердің екі басшысы – Тараки мен Амин арасында, сондай-ақ олардың жақтастары арасында жүргізілді. Олардың арасындағы мүдделер қақтығысы, ең алдымен, партия мен елдегі жеке билікті жүзеге асыру мәселесімен байланысты болды. Әрбір тарап үстемдікке ұмтылды. Белгілі бір дәрежеде бұл қоғам ұйымының шығыс жүйесінің көрінісі болды. Сонымен қатар, «Хальктің» екі көшбасшысы да оңтүстік-шығыс провинциясынан шығып, пуштунның гильзайлар тайпасына тиесілі болды. Олар алдымен бірігіп, бәсекелестері – дуррани тайпасын жеңіп, Дәуітті биліктен тайдырды. Содан кейін, негізінен кабулилерден –

Кабул қаласының тұрғындарынан құралған парчамистерді жеңді, олардың ішінде көптеген даритілді пуштундар болды. Одан кейін исламшылдармен, сондай-ақ азшылық ұлттардың өкілдерімен күрес жүргізді. Тайпалық пуштундардан шыққан адамдарға тән үстемдік пен қатаңдық үшін күрес логикасы алдымен Тараки мен Аминді өзара сенімсіздікке, содан кейін жеке-дара үстемдік үшін партияшілік күреске алып келді. «1979 жылдың шілдесінде Амин Таракиды үкіметтің қателіктері үшін айыптады. Тамыз айында Тараки Аминді өз туыстарын қызмет бабында қамқорлыққа алды деп айыптады».⁶⁸ Екі көшбасшының арасындағы қарым-қатынас айтарлықтай шиеленісті.

КСРО-да Тараки Мәскеудің мүддесі үшін ыңғайлы тұлға болып табылады деп шешті. Аминге қарсы, біріншіден, оның АҚШ-та алған білімі болды. Екіншіден, ауқымды қуғын-сүргін барысында көрнекі түрде көрсетілген оның тым қатты қатаңдығы. Ол Кеңес басшыларына Сталиннің заманы туралы еске салды. Сонымен қатар, қуғын-сүргін тиімді емес болды. Олар көптеген аудандарды қамтыған кедергінің өсуіне ғана әкелді. Үшіншіден, оның дербестігі, Мәскеудің кеңесін алғысы келмегендігі.

Сонымен қатар, Тараки неғұрлым қолайлы кандидатура көрінді. Бір жағынан, ол зияткер болды. Екінші жағынан, Аминге қарағанда жұмсақ саясаткер болды. Тиісінше, АХДП ішкі саясатына түзетулер енгізу үміті болды. Сонымен қатар, ол орыс тілінде сөйледі. Мәскеуде Ауғанстандағы басты проблемалар ауған коммунистерінің жалпы біліксіздігімен, олардың мемлекетті басқаруға дайын еместігімен байланысты деген ойға көбірек келді. Осы жерден қалыптасқан ауған тығырығынан шығудың жалғыз жолы елді басқаруға кеңестік қатысу дәрежесін арттыру болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Демек, КСРО-дағы халькистердің екі көшбасшыларынан нәтижесінде сыртқы әсерге бейімдісін таңдау керек болды.

1979 жылдың 1 қыркүйегінде КСРО МҚК төрағасы Андропов және оның орынбасары Крючков Саяси бюроға меморандум ұсынды. Онда Амин биліктен шеттетілуі тиіс, ал Таракиді парчамистердің қатысуымен коалиция құру қажеттілігі

туралы сендіру керек деп тұжырымдалды.⁶⁹ КСРО-да Аминге қарсы Таракиді ғана қолдауды дұрыс емес деп қабылдады. Бұл жағдайда Тараки елде жеке билік алар еді. Әрине, мұндай нұсқа Ауғанстанға қатысты кеңес саясатының басты міндетін – ауған коммунистерінің іс-қимылдарын неғұрлым жоғары дәрежеде басқаруды шешуге ықпал етпеді. Хасан Какардың пікірінше, КСРО-да «Аминді шетелге елші етіп жіберу және екі фракция өкілдерінен («Хальк» және «Парчам»). – Авт.ескерт.)» жаңа үкіметті құру үшін негіз дайындау жоспарланған.⁷⁰ Мәскеуде халькистерді парчамистермен татуласуға мәжбүрлеуге және осылайша олардың арасындағы қайшылықтарды пайдалануға мүмкіндік алуға ұмтылды.

Тараки 1979 жылдың 10 қыркүйегінде Кубадан Мәскеу арқылы Ауғанстанға оралды. Мұнда ол Жоғары кеңес басшылығымен бірқатар кездесулер өткізді. Жеке кездесу кезінде КОКП ОК Бас хатшысы Брежнев Таракиге Мәскеудің пікірінше, Амин өз қолында шексіз билікті шоғырландырғанын және бұл ауған революциясы үшін және жеке Таракидің өзіне қауіп төндіретінін хабарлады.⁷¹ Мәскеуде Тараки, сондай-ақ, партия бірлігін қалпына келтіру туралы мәселені талқылау үшін қуғынға ұшыраған Кармальмен кездесті.⁷² Кеңес басшылығында Тараки Аминді жеңе алады деп ойлауға барлық негіздер болды. Біріншіден, ол мемлекет басшысының рөлін атқарды. Екіншіден, оның жақтаушылары арасында қауіпсіздік қызметі мен ішкі істер министрлігінің басшылары болды. Үшіншіден, КСРО оған қолдау білдірді. Сонымен қатар, Тараки Мәскеудегі келіссөздерден кейін бірінші болып әрекет жасауы керек еді, бұл оған Аминнен стратегиялық артықшылық берер еді.

Алайда, барлығы жоспар бойынша жүзеге аспады. Мәскеудегі Таракидің кездесулері Аминнің байқауынсыз қалмады. Атап айтқанда, ауған делегациясының құрамында оның сенімді адамдары болды.⁷³ Демек, күтпеген әсер бірден жоғалды. Тараки 11 қыркүйекте Кабулға оралып, сол сәтте бас штабтың бастығы Якуб әуеайлақтың күзетін Аминнің сенімді адамдарына ауыстырды.⁷⁴ Нәтижесінде тұйық жағдай пайда болды. Тараки Аминді тұтқынға ала алмады, өз кезегінде, соңғысы Таракиге қарсы төңкеріске баруға дайын емес еді.

Қарсы күресуші тараптардың әрқайсысы қауіпсіздік, армия және милиция күштерінде өздерінің қарулы қолдау топтарына ие болған жағдайда, ашық жанжал нәтижесі тым болжалсыз болар еді. Сонымен қатар, Аминді КСРО-ның Таракиді айқын қолдауы алаңдатпауы мүмкін емес еді.

Кеңес Одағында делдалдық күш қолдану туралы шешім қабылдады. 12 қыркүйекте Мәскеуден Ауғанстандағы кеңес елшісі Пузанов, әскери кеңесшілер тобының жетекшісі Павловский және МҚК өкілі Иванов Тараки мен Аминді сыртқы татуластырумен аяқталған кездесу өткізуге мәжбүр етті. Алайда, 13 қыркүйек күні Амин Таракиден оған жақын төрт министр – ішкі істер министрі Ватаджар, байланыс министрі Гулябзой, қауіпсіздік министрі Сарвари және шекара істері министрі Маздурьярды босатуды талап етті. Аталған министрлер сол күні кеңес елшілігіне келіп, Амин сөз байласуды жоспарлайтынын және ол ОББ агенті болып табылатынын мәлімдеген. 14 қыркүйекте елші Пузанов үш кеңес генералымен бірге Таракиге келді. Тараки Пузановтың талабы бойынша Аминге қоңырау шалып, оны кездесуге шақырды. Амин ғимаратқа кірген кезде атыс басталып, Таракидің адъютанты подполковник Сайид Дәуіт Тарун қаза тапты. Атыстан аман қалған Амин 7-ші және 8-ші жаяу әскер дивизияларына, 4-ші және 15-ші танк бригадаларына қалада позиция алып, Таракидың резиденциясын қоршауға бұйрық берді. Радио арқылы Бас хатшының отставкаға кетуі туралы хабарлады. Сол күні Тараки тұтқындалды.⁷⁵ Амин билікті өз қолына алды.

Әрине, қабылдау барысында Таракидің Аминге қастандық жасау тарихы өте қызықты көрінеді. Біріншіден, егер КСРО-да Аминді өлтіру жөніндегі жоспар құрылған болса, онда оны орындау неғұрлым тиімді болар еді, және Амин, ең алдымен, өлтірілетін болар еді. Екіншіден, қарқынды атыстың нәтижесінде жалғыз қайтыс болған Таракидің адъютанты Тарун болды. Бір мезгілде ол ауған коммунистерінің көшбасшысының тұсында Аминнің сенімді тұлғасы болды. Үшіншіден, Тараки кабинетінде атыс кезінде кеңес өкілдерінің болуы олардың қауіпсіздік кепілдіктерімен қатар, КСРО-ны ақталушы тараптың жағдайына қою үшін өте ыңғайлы болды.

Төртіншіден, қастандық Таракидің ығысуына тамаша себеп берді, ол Аминге әскерге жүгінуге мүмкіндік берді. Әскердің пуштундық бөлігі қонақжайлылық заңының бұзылғандығына және қонақты өлтіруге деген әрекетке қатысты түсіністікпен қарар еді. «Елшіліктегі (КСРО елшілігіндегі – Авт.ескерт.) кеңесшілер, шамасы, қастандықты Амин өзі жасады деген қорытындыға келді. Мұндай болжамның пайдасына кейбір фактілер айтылды. Неліктен Тараки қастандықты өз үйінде ұйымдастырды, бұған басқа да жерлер бар емес пе? Таракиге күдік ешқандай жағдайда түспес еді, ол қастандық жасауды басқа біреуге тапсыруы мүмкін еді. Қастандық жасаушылар Аминге тимей, тек Тарунды өлтіргені қалай болды? Баспалдақпен екеуі де көтеріліп келе жатыр еді ғой».⁷⁶ 1979 жылы Ауғанстандағы КСРО Қорғаныс министрлігінің жедел тобы бастығының орынбасары, генерал Виктор Меримский былай деп жазды: «Біз Аминге қастандық жасау фактісін бірнеше рет талқыладық және қастандық Аминнің өзімен ұйымдастырылғаны туралы қорытындыға келдік... Біреуді өлтіріп не керек? Басшылықтың құлауына себеп беру үшін қастандық жасау әрекетін боямалау жеткілікті болар еді. Мүмкін, подполковник Тарун көп білген шығар. Мүмкін, ол осы қастандық көрінісінің ұйымдастырушысы болған шығар, ал саяси ойындарда көп білетін куәгерлер қажет емес».⁷⁷

Ақыр соңында, егер КСРО-да Таракидің резиденциясындағы Аминді өлтіруді жоспарласа, онда бұл туралы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін белгілі болар еді. Себебі оқиғалардың көптеген қатысушылары болған оқиғалардың барлық бөлшектерінің сипаттамасын қалдырды. Атап айтқанда, 1979 жылдың жазынан бастап Кабулда болған «Зенит» МҚК арнайы топ өкілдерінің бірі Курилов елшілікті қорғауды формальды түрде қамтамасыз ете отырып, қыркүйек оқиғалары туралы өз айғақтарын қалдырды. «Мәскеуден шифрлеу келді. «Зенит» арнайы мақсаттағы жасағының күшімен Аминді ұрлау және оны КСРО аумағына жеткізу бойынша іс-шара өткізу ұсынылды. Егер ұрлау іске аспаған жағдайда, Аминді өлтіру керек. Операцияны ойластырып, бұйрықты күту ұсынылды».⁷⁸ 15 қыркүйекте отряд жауынгерлік дайындыққа келтірілді, бірақ бұйрық берілмеді. Әлбетте, бұл Таракидің осы кезде

тұтқындалғанына байланысты болды. Жаңа жағдайда операция сәтсіз аяқталуы мүмкін еді.

15 қыркүйекте Мәскеуде Саяси бюро отырысы өтіп, қалыптасқан жағдайға баға берілді және шешім қабылданды – «Аминмен және ол басқаратын басшылықпен, оның тұлғасы мен ниеттері түпкілікті анықталмайынша іс жүргізуден бас тартпауға тиістіміз».⁷⁹ Шын мәнінде, Мәскеудің басқа таңдауы болмады. Аминді шеттетудің жоспары құлап кетті, Мәскеудің қолшоқпары Тараки жеңіліске ұшырады және қамауға алынды. Алайда Ауғанстан КСРО үшін әлі де стратегиялық мәнге ие болды. Сонымен қатар, Ауғанстан кеңес көмегіне тәуелді болды. Бұл ынтымақтастықты жалғастыруға мүмкіндік берді. Мәскеу бұл жағдайда қолынан келетін жалғыз іс-әрекет: Ауғанстаннан қуғынға ұшыраған министрлерді – Ватаджар, Сарвари және Гулябзойды алып шығу болды.

8 қазан күні, кешке, Таракиді Амнинің жеке гвардиясының офицерлері өлтірді. Бұл кеңес басшылығына ауыр әсер қалдырды, себебі бір ай бұрын онымен ең жоғары деңгейде құпия әңгімелесулер өткізген болатын. Сонымен қатар, Амнинің билік үшін күресте КСРО-ны жеңгені және оларды өз ережесі бойынша ойнауға мәжбүр қылғаны Мәскеуді қатты алаңдатқаны түсінікті. Бұл тұрғыда ең бастысы, Мәскеудің ауған басшылығының саясатына ықпал ету мүмкіндігін жоғалтқандығы болып табылады. Ол тиімсіз және басқарылмайтын режимді қолдауы тиіс еді. Яғни, Кеңес Одағының халықаралық аренадағы мүдделері кеңес басшылығы сенім білдірмеген саясаткерге тәуелді болды. «Ауғанстан Кеңес Одағының өңірдегі дәстүрлі достық мемлекеттен шиеленістің қауіпті ошағы мен тұрақты тұрақсыздық көзіне айналды».⁸⁰ КСРО ұлы державасының басшылығы үшін бұл өте кемсітушілік жағдай болды, ол сондай-ақ қысқа мерзімді перспективада Ауғанстанның ішінде де, оның айналасында да маңызды проблемалар туғызуға қауіп төндірді.

КСРО-да Ауғанстандағы жағдайды бағалауда МҚК мен армия арасында бәсекелестік орын алған. Әскер өкілдері Амин мен халькистерге жақын болды. Өз кезегінде, МҚК парчамистерді қолдады. Атап айтқанда, Амнинің ығысуы жөніндегі стратегияны МҚК басшылары Андропов пен Крючков ұсынған

болатын. Аминді оқшаулауда шешуші рөл атқаруы тиіс болған «Зенит» тобы да Кеңес Одағының арнайы қызметтеріне қатысты болды.

Осыған байланысты генерал-шекарашы Юрий Нешумов, өз кітабында келтірген әскерилермен орын алған қарама-қайшылықтар туралы мысалдар өте маңызды. Ведомстволық бағыныстылығы бойынша ол МҚК-ға қатысты болды. Таракидың Мәскеуге сапары қарсаңында, 10 қыркүйек күні Кеңес елшісі Пузановтың жиналысында Мәскеуге жеделхат жіберу туралы шешім қабылданды, онда Аминнің билікті басып алуға дайындығы туралы сенімді ақпараттың болуы туралы және қарсы әрекет ету шаралары ұсынылды. Алайда Қорғаныс министрлігінің өкілі генерал Павловский бұл жеделхатқа қол қоюдан бас тартты. Ол Мәскеуге басқа жеделхат жіберді, онда Аминнің қастандық жасау туралы қауесетке сенбеуді ұсынды, оны өзінің досы және мықты тұлға деп атады.⁸¹

КСРО ыдырағаннан кейін де бұрынғы қайшылықтар мен пікірталастардың өзектілігі сақталғаны қызықты жағдай болып табылады. Мысалы, генерал Махмуд Гареев 1990 жылдары «АХДП-да Тараки мен Амин кезінде, мемлекеттік аппаратта «халькистер» басым болды», деп жазған. «Олар халықтың еңбек қабатына жақын болды және әскердің офицерлік құрамы арасында, әсіресе орта және төменгі буында көпшілікті құрады. Б. Кармалдың билікке келуімен «парчамистер» үстемдік жағдайда болды. Көптеген адамдар үшін, оның ішінде мен үшін де, МҚК талабы бойынша жасалған мұндай өзгеріс күтілмеген еді».⁸² Тағы бір генерал Виктор Меримский былай деп жазды: «Біздің МҚК ертеден бері оларды либералды деп, солшыл ойлары жоқ деп, келісімге келуге қабілетті деп санай отырып, парчамистермен қарым-қатынасты қолдаған. Олардың ұсыныстарын басшылыққа ала отырып, КОКП ОК Саяси бюросы қайта бағдарлап, парчамистер мен олардың көшбасшысы Б. Кармальға баса назар аударды. Халькистер қоғамдағы барлық негізгі ұстанымдарды атқарды. Мемлекетті басқаруда белгілі бір тәжірибе жинақтап, халыққа жақын болды. «Өткелдегі жылқыны ауыстырмайды» деген жақсы сөз бар. Ал біз ауыстырдық».⁸³ Кеңестік әскерилердің мұндай позициясы толықтай ойға қонымды.

Олар басым бөлігі КСРО әскери училищелерінде оқыған ауған офицерлерімен жұмыс істеді. Тиісінше, оларда корпоративтік ынтымақтастықтың дәрежесі жоғары болды. Сонымен қатар, халькист офицерлері, көбінесе ауылдық жерлерден шыққан адамдар болды, көпшілігі қаладан шыққан парчамистерге қарағанда, олар әскери міндеттерді шешу үшін икемді болды. Сондай-ақ, парчамистер негізінен даритілді пуштундар мен тәжіктер болды, бұл олардың негізгі жауынгерлік іс-қимылдар орын алған оңтүстік-шығыс Ауғанстанның пуштун аудандарындағы іс-қимылдарын қиындатты.

Сонымен қатар, МҚК жағдайға Қорғаныс министрлігінің өкілдеріне қарағанда біршама кең қарады. Олар жағдайды тек әскери ғана емес, кең ауқымды міндеттер шеңберінен бағалауға тиіс еді. Сонымен қатар, МҚК-да дари, сондай-ақ осы тілге қатысты тәжік және парсылді адамдар көп болды. КСРО арнайы қызметтері дәстүрлі түрде Ауғанстанның солтүстігінде және елдің саяси орталығы Кабулда жұмыс істеді. Әрине, оларда халькистерге қарағанда парчамистермен тығыз байланыс болды. Амин АҚШ-та оқыған, сонымен қатар орыс тілінде сөйлеген жоқ. Қырғи-қабақ соғыс жағдайында бұл сенімсіздік үшін елеулі себеп болды.

Жалпы, 1979 жылдың қыркүйек-қазан оқиғаларынан кейін Мәскеудегі Аминге деген сенімсіздік қатты өсті. Оның үстіне Амин өз тарапынан АҚШ-пен қарым-қатынас орнатуға әрекет ете бастады. 17 қыркүйекте ол АҚШ-тың Уақытша сенімді өкілі Брюс Амстютцті қабылдады. БҰҰ Бас Ассамблеясы сессиясының кулуарларында Сыртқы істер министрі Шах Уали Мемлекеттік хатшының орынбасары Эрик Джеймс Ньюспен кездесу өткізді. Қазан айының басында Кабулға АҚШ-тың Делидегі миссия басшысының орынбасары Арчер Блад келді.⁸⁴ Заманауи американдық бағалау бойынша «Аминнің Кеңес Одағына тәуелділік деңгейін төмендету әрекеті сәтсіз болды. Ауғандық деспотқа деген сенімсіздік және оның ауғандықтар арасында өсіп келе жатқан наразылығы шетелде жаңа патрондарды табу әрекеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді».⁸⁵ Бірақ КСРО-да бұл туралы білмеген.

Мәскеуде Амин сыртқы күштермен, Кеңес Одағы мүдделеріне дұшпандық мемлекеттермен байланыс орната

алады деп күдіктенген. «КОКП ОК Саяси бюро мен Кеңес үкіметі Ауғанстандағы контрреволюцияның жеңісін немесе Аминнің батысқа саяси бағдарлануын болдырмау үшін барлық мүмкіндіктерді жасауға тырысты».⁸⁶ Атап айтқанда, Мәскеу өзінің Ауғанстандағы елшісі Пузановты кері шақырып алды, оны Амин Таракидың резиденциясындағы оқиғаға, Тарунның өліміне кінәлі деп санады. Оның орнына елші болып Фикрят Табеев тағайындалды. Сонымен қатар, діни бірегейлігі мұсылман және этникалық татардың, жоғары лауазымды партия функционерінің елші болып тағайындалуы Аминді тыныштандыруға, онымен қарым-қатынасты реттеуге талпыныс болды. 28 қарашада Ауғанстанға Ішкі істер министрінің орынбасары В. Папутин жіберілді. Ол ауғандық билік өкілдерімен, Аминнің өзімен бірқатар кездесулер өткізді.⁸⁷ 30 қарашада КОКП ОК Саяси бюросы Ауғанстан бойынша Қаулы қабылдайды. Ондағы мәлімдеде: «Аминмен іс жүргізгенде, оның билікқұмарлығын, ерекше қатыгез және залым қайраткер екенін ескеруіміз қажет. АХДП-ның ұйымдық әлсіздігі және оның мүшелерінің идеялық бейхабарлығы жағдайында Амин жеке билігін сақтау үшін тәртіптің саяси бағдарын өзгертуге бара алады деген қауіпті жоққа шығармау керек», деп айтылған.⁸⁸ Бір уақытта, «Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясында және Ауған армиясында елдегі қалыптасқан жағдайға елеулі алаңдаушылық білдіретін сау күштер сақталғандығы аталды. Алайда, бұл күштер бытыраңқы және іс жүзінде заңсыз жағдайда болды».⁸⁹ Жағдайдың мұндай мән алуы Аминді «дені сау күштерге» алмастырудан басқа, оқиғаларды дамытудың басқа нұсқаларын қалдырмады. Бұған басты себеп, кеңес мүдделеріне тікелей қауіп төндірген Аминнің Ауғанстанның сыртқы саяси бағдарын ауыстыру қаупі болды.

Сол уақытта Амин Мәскеуге әскери көмек туралы жаңа өтініштерді бірінен соң бірін жіберіп отырды. Ол маневр жасауға, қалыптасқан қиын жағдайдан шығу жолын табуға тырысты. Атап айтқанда, желтоқсан айының басында Амин Пәкістан Президенті Зия уль-хакпен байланысты іздеді, 22 желтоқсанда Кабулға Пәкістан Сыртқы істер министрі Ага Шахи ұшып келуі тиіс еді, қар салдарынан ұшып келмеді. 31 желтоқсанға жаңа

кездесу тағайындалды.⁹⁰ Бұл ретте Амин кеңестік қолдаудан бас тарта алмады, өйткені режимнің әлсіреуі ол үшін тым ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін еді.

Қараша айының соңына қарай бұл қолдау белгілі бір кейіп ала бастады. 29 қарашада Бағрам әуеайлағында әуедесанттық әскерлер күшейтілді. 4 желтоқсанда Амин күзетіне 500 адамнан жасақталған батальон жіберілді. 6 желтоқсанда Бағрамда жалпы саны 2,5 мың адам болатын үш батальон орналастырылды. 8 және 10 желтоқсанда олардың күш-жігері тағы 600 адамға есейді. 9-12 желтоқсан аралығында Бояринов басқарған арнайы топ және «мұсылман батальоны» жіберілді. 8 желтоқсанға қараған түні Бағрамға 105-ші әуе-десанттық дивизияның полкі жіберілді.⁹¹ Осылайша, Мәскеу Ауғанстан ішінде әсерлі әскери топ құрды және, тиісінше, оперативтік араласуға мүмкіндік алды.

10 желтоқсанда Қорғаныс министрі Дмитрий Устинов министрлік алқасын өткізеді, онда «таяу күндері КОКП ОК Саяси бюросының әскерлерді АДР-да қолдану туралы шешімі күтілуде және осыған байланысты КСРО ҚМ Бас штабының бастығы жаңа жалпы әскери армияны қалыптастыруға кірісуге тиіс. Алайда, Бас штабтың басшылығы өз министрін осындай әрекеттердің орынсыздығына сендіруге тырысады».⁹² Басып кіру туралы саяси шешім 12 желтоқсанда Бас хатшы Леонид Брежнев, Сыртқы істер министрі Андрей Громыко, Қорғаныс министрі Дмитрий Устинов, КОКП ОК идеология жөніндегі хатшысы Суслов, МҚК төрағасы Юрий Андропов кірген Саяси бюро мүшелерінің тар шеңберімен қабылданды.⁹³ Ауғанстан тарихы үшін кеңес басшылығының бұл шешімі қатерлі нәтижеге алып келді. Алайда, КСРО тарихы үшін де бұл шешімнің салдары өте қайғылы болды. Ауғанстанға Кеңес Одағы жасаған экспедиция, оның құлдырау себептерінің бірі болған соңғы ірі іс-әрекет болды.

11-тарау.

Кеңес Одағының басып кіруі: Кармальдан Наджибуллаға дейін

Кеңес басшылығы үшін ауған дилеммасы

Кеңес Одағы үшін Ауғанстанға басып кіру туралы мәселе оқиғаның жағымсыз дамуымен байланысты болғаны анық, Мәскеудің 1979 жылдың бірінші жартысында әскерлерді енгізуден бас тартқаны кездейсоқ емес. Сонымен қатар, жоғары кеңес басшылығы әскерлерді енгізу идеясында ерекше үлкен проблеманы көрмеді. Біріншіден, сол кезде КСРО бірінші дәрежелі әскери держава болды және социалистік елдердің әскери блогын басқарды. Олардың жиынтық қуаты қырғи-қабақ соғыс барысында Батыс елдерінің блогына қарсы тұру үшін жеткілікті болды. Сондықтан артта қалған Ауғанстанда операция жүргізу осындай әскери машина үшін үлкен проблема болмауы тиіс еді. Бұл ақпаратты жанама түрде басып кіруге арналған әскерлердің Түркістан әскери округінің кадрленген дивизиялары² базасында құрылғандығы және негізінен жергілікті резервшілермен жасақталғандығы туралы түрткіжайт растайды.¹

² Кеңес әскерінде кадрленген дивизиялар әскери техниканы сақтайтын базалар болды деп айтуға болады, олардың жанында тиісті командалық және техникалық құрам болған. Соғыс жағдайында мұндай дивизиялардың құрамы жергілікті халық арасындағы резервтегі қызметшілермен толықтырылатын. Бұл КСРО-ға әскерді қысқа мерзімде жұмылдыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, мұндай жүйені қамтамасыз ету үшін айтарлықтай қаражат қажет болды.

Екіншіден, КСРО-ның 1920-шы жылдары Орта Азияда жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу және осы өңірді одан әрі кеңестендіру бойынша тәжірибесі мол болды. Аймақ тыныштығын сақтау жөніндегі операцияларға жергілікті көтерілістердің бүкіл ұзақтығы мен мезгіл-мезгіл қатаңдығы кезінде біраз кеңес әскерлері қатысты. Үшіншіден, Мәскеу Аминді шеттеткеннен кейін оның АХДП ішіндегі саяси қарсыластары кеңестік қолдау арқылы елді бақылауды қалпына келтіре алады деп есептей алды. Бұл біртіндеп әскерлердің көп бөлігін шығарып, Кабулмен бұрынғы қарым-қатынас жүйесін орнатуға мүмкіндік берер еді.

Сондай-ақ, КСРО-ның әскер енгізуіне қатысты оңтайлы дәлелдер жиынтығы сыртқы саяси мәселенамамен байланысты болды. Біріншіден, Ауғанстанның ықтимал жоғалуы оңтүстік кеңес шекарасына КСРО-ның дұшпандық күштерінің шығу ықтималдығын білдірді. Бұл жерде мәселе тек Кеңес Одағының стратегиялық жағдайын нашарлататын, КСРО үшін кез келген жағдайдағы американдық қатысудың жағымсыздығында ғана емес еді. Мәселе исламшыл қозғалыстарда да болды, егер олар шекараға жақындаса, олардың ықпалы мұсылман халқы көп кеңестік Орта Азияға қауіпті болар еді. Екіншіден, жалғасып жатқан қырғи-қабақ соғыс жағдайында Ауғанстанның жоғалуы КСРО беделіне, әсіресе үшінші әлемдегі беделіне аса теріс әсер етуі мүмкін еді. КСРО осы сәтке Мысырда (1978-1979) және Сомалиде (1977) әсерін жоғалтты. 1975 жылы американдық режим құлаған Вьетнамдағы кеңес саясатының айқын табыстарынан кейін, Мысырдағы және Сомалидегі жеңіліс КСРО үшін жағымсыз тосын сый болды. Үшіншіден, 1979 жылы АҚШ-та пайда болған Ирандағы проблемалар жалпы алғанда оңтүстік стратегиялық бағытта кеңестік мүдделер үшін өте тиімді жағдай жасады. Алайда КСРО Ауғанстандағы өз позицияларын жоғалтқан жағдайда бұл артықшылық жоғалуы мүмкін еді. Сонымен қатар, мұндай перспектива кеңес шекараларына тікелей жақын жерде тәртіпсіздіктің пайда болуына қауіп төндірді, себебі тек Ауғанстанда ғана емес, 1979 жылдың соңында Иранда да жағдай өте тұрақсыз болды. Нәтижесінде КСРО үшін стратегиялық маңызды ауданда тұрақсыздық аймағы пайда болуы мүмкін еді.

Ақырында, Батыстан ғана емес, үшінші әлем елдерінен басып кіруге мүмкін болатын реакцияны жете бағаламау да өз рөлін ойнады. Атап айтқанда, Кеңес басшылары АҚШ президенті Джими Картердің қызметін жоғары бағаламады. Бұған Картер әкімшілігінің 1978-1979 жылдардағы Ирандағы оқиғаларға қатысты саясаты объективті түрде ықпал етті. КСРО-да Вашингтон аймақтың ең ірі еліндегі – Ирандағы ықпалының жоғалуымен келіссе, соңында Ауғанстанға кеңестік басып кірумен де бітісуі мүмкін деген қорытындыға келді. Бұл ой Тегерандағы 1979 жылдың 4 қарашасында американдық елшіліктегі қызметкерлерді ирандық студенттер тұтқынға алған соң тек нығая түсті. Бір жағынан, АҚШ тұтқындармен байланысты дағдарыста болды, теориялық жағынан олар үшін Ауғанстанға назар аударуға уақыт болмады. Екінші жағынан, тұтқындармен жағдайдың созылуы Мәскеуді американдық әкімшіліктің жалпы шешім қабылдай алмауы туралы артық рет сендірді.

Осыған байланысты КСРО әскерлерін Ауғанстанға енгізу жағдайында Картер әкімшілігінің қызметіне американдық баға беру өте көрнекі болып табылады. Леон Поулада Картердің доктринасынан дәйексөз келтіреді. «Парсы шығанағына бақылау жасауға кез келген сыртқы күштің әрекеті АҚШ-тың өмірлік мүдделеріне шабуыл ретінде бағаланады және осындай шабуыл әскери күштерді қоса алғанда, кез келген қажетті құралдармен тойтарылады», және «мұндай белгісіз тұжырым КСРО-ны Парсы шығанағына қарай жылжуды шешкенге дейін Ауғанстанда қалуға шақырды» деп көрсетеді.²

Сондықтан кеңес басшылығы қырғи-қабақ соғыстың логикасына байланысты әрекет етті. Осы тұрғыда Мәскеудің аймақтағы стратегиялық жағдайды және КСРО мүмкіндіктерін, сондай-ақ оның ықтимал қарсыластарының әрекеттерін бағалауы әбден қисынды болды. КСРО-да Ауғанстан ісіне тікелей араласудан үлкен қауіп көрмеді. «Орыстардың пікірінше, американдықтар көп жылдар бойы өте тұрақты қарсылық шеңберін қамтамасыз еткен тепе-теңдікті бұзуға тырысады деп ойлады. Кеңес өкіметі аянатын ешнәрсе жоқ деп сенді».³ Кеңес Одағы үшін стратегиялық маңызды осы елдегі жағдайды бақылауды қалпына келтіру

әлдеқайда маңызды болды. Барлық мүмкін шығындар елеулі емес деп саналды.

Бұл жолы Кеңес тарапының Аминге қарсы іс-қимылы Ауғанстан ішіндегі адамдарды кеңінен тартпай жоспарланғаны белгілі жағдай. Дайындалып жатқан оқиғалардан хабардар болған аздаған ауғандықтар саяси эмигранттар – парчамистер, Кармаль, Ратебзад, сондай-ақ сарвари халькистері, Уатанджар болды. Желтоқсан айының басында оларды Бағрам базасына жасырын жеткізіп, содан кейін Кеңес Одағына қайта әкеткен. Олар 1979 жылдың желтоқсан айының жиырмамыншы күнінде қайтып келді. Мүмкін, мұндай сақ болу Кеңес басшылығының 1979 жылдың қыркүйек оқиғасынан сабақ алуына байланысты болған шығар. Енді барлық жұмысты кеңес мамандары жасауы керек еді. Төңкеріс кезінде, Ауғанстанда олардың саны көп болды, бұл белсенді іс-қимылдарды жүргізу үшін кең мүмкіндіктер ашты.

Әскерлерді енгізу Кабулдың өтініші бойынша жүзеге асырылды. Демек, бұл Кеңес армиясының бөлімшелерін Ауғанстанға ресми түрде жіберуге, соның ішінде төңкерісті тікелей қамтамасыз ету үшін мүмкіндік берді. Осыған орай келесідей сұрақ туындайды: Кеңес Одағы неліктен әскерлерді енгізу мен Амінді құлату үрдістерін біріктіруді шешті? Неге бұл Мәскеу үшін маңызды болды? Теориялық тұрғыдан алдымен әскерлерді енгізуге болар еді, сол арқылы олардың Ауғанстанда болу үшін заңды негіз алып, содан кейін «биліктік» төңкеріс жасауға болар еді. Мұндай ресмилендіру Кеңес әскерлерінің басып кіруіне байланысты әлемдегі шиеленісті бірнеше төмендетуі мүмкін еді. Кем дегенде, Ауғанстан аумағына әскерлерді енгізу осы елдің үкіметінің құлауымен тұспа-тұс болуына байланысты ақталуға тура келмеді.

Бірақ КСРО-да Аминге Кеңес әскерлерінің Ауғанстанға кіруі туралы жариялауға жол бермеуге ұмтылды. Мысалы, оның осы мәселе бойынша ресми сөз сөйлеуінің мәтіні Мәскеуде келісуге алынды. Мәтін Сыртқы істер министрі Андрей Громыконың басшылығымен ең жоғары деңгейде талқыланды, және төңкеріліс басталған сәтке дейін жалғасты.

Мүмкін, Кеңес Одағында Аминнің әскерлерді енгізу туралы хабарлауын қаламаған себебі, бұл Мәскеу үшін маңызды оқиғаның онымен байланысты болуынан шығар. Өйткені, бұл Аминді заңдастыруды қамтамасыз етеді және белгілі бір мағынада КСРО-ны оның атымен байланыстырар еді. Кез келген кейінгі төңкеріс Мәскеудің имиджіне, мысалы, КСРО-ның үшінші әлемдегі әртүрлі одақтастарының арасында жағымсыз әсер етеді. Сонымен қатар, егер Амин әскерді енгізу туралы жарияласа, онда кеңес биліктеріне біраз уақыт оны билікте табумен бейбіт өмір сүруге тура келер еді. Атап айтқанда, сол заңды қамтамасыз ету үшін. Кеңес әскерлері Аминнің жеке режимін қолдап, ол Кеңес Одағын өз мүддесінде пайдаланатын еді.

Сонымен қатар, әскери жағдайлар да маңызды болды. Бірінші кезекте ауған әскерлерімен қақтығыстың басталу қатерін болдырмау қажет болды. Сондықтан Ауғанстан билігі тарапынан ресми шақыру қажет болды. Бұл заңды негізде төңкеріс басталғанға дейін әскерлерді енгізуге мүмкіндік берді. Себебі КСРО-да Кабулдағы арнайы топтың Аминге қарсы операцияны орындау кезінде асқынулар болмайтынына кепілдік болған жоқ.

Әрине, ауған астанасында осы уақытқа дейін бірнеше мың десантшы, «мұсылман батальонының» жауынгерлері және МҚК-ның арнайы жасағы болған. Алайда, егер кенеттен Кабулдың барлық гарнизонымен соғысуға тура келген жағдайда олар жеткіліксіз болар еді. Егер арнайы күштерде Амин мен Ауғанстан басшылығына қарсы акция болмаса, мұндай мүмкіндікті жоққа шығаруға болмады. Сондықтан кеңес өкіметі сақтануға ұмтылды. Демек, биліктің әскерлерді енгізуге келісімі төңкеріс пен басып кіруді табыстың қажетті шарты болды. Бірақ бұл тактикалық мәселелерді шешуден туындаған жағдай Мәскеуді күрделі стратегиялық жағдайға қойды, себебі әскерлерді енгізу және Үкіметтің құлату уақыты бойынша сәйкес келуі тым айқын болды. Бірақ басып кірудің тиімділігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты тактикалық пайымдаулар үлкен басымдыққа ие болды.

*Кеңес одағының араласуы
және Аминнің биліктен шеттетілуі*

Операция 25 желтоқсанда басталды. Осы күннің екінші жартысында Ауғанстан аумағына Хайратон ауданында 108-ші мотоатқыштар дивизиясы енгізілді. Бір уақытта Кабулға ауамен 103-ші әуе-десанттық дивизиясының бөлімшелерін лақтыра бастады. Сонымен қатар, жеке 860-ші полк Ош қаласынан Памир арқылы ауғандық Бадахшан провинциясына шығарылды. 27 желтоқсанда 108-ші дивизия Ауғанстанның солтүстігінен Кабулға аттануға бұйрық алды, онда ол келесі күні таңертең болған. Сол күні Кеңес Кушкасынан ауған аумағына 5-ші мотоатқыштар дивизиясы кіріп, Герат пен Қандағарға бет алды.⁴ 108-ші дивизияның мотоатқыштар бөлімдері Кабулда ауған әскері бөлімдерінің қарсыласуы басталған жағдайда десантшыларды сақтандыруы тиіс еді. Сондықтан да Аминге қарсы акция басталғанға дейін ауған аумағына толық дивизияны енгізу маңызды болды.

Егер КСРО-да әскерлерді енгізуге шешім қабылданса, онда жағдайды барлық басқаруды өз қолына алу қажет болды. Ауған ішкі және сыртқы саясатын бақылау басып кірудің қажетті шарты болды. Сондықтан да Ауғанстанның жаңа билігін жариялау үшін Кеңес әскерлерінің ресми кіруіне дейін Аминді саяси сахнадан алып тастау маңызды болды. Келесі оқиғалардың ресми кеңестік нұсқасы келесі түрде айтылды: «1979 жылдың 27 желтоқсанында АХДП патриоттық, сау көпшілігі, революциялық Кеңес және АДР Қарулы Күштері Х. Аминнің құрылысын биліктен шеттетті».⁵ Мұндай тұжырым КСРО-ға басып кіру үшін формальді ақталуды қамтамасыз етті. Осылайша, Мәскеуде басқа мемлекеттің аумағына деген агрессия туралы айыптауларды болдырмауға ұмтылды.

Кеңес өкілдері 25 және 26 желтоқсанда әскерлердің енгізілуіне байланысты Амин және ауған ресми тұлғаларымен тұрақты байланыста болды. Осы оқиғаның құрметіне әртүрлі кеңес өкілдері, атап айтқанда Кабулда болған КСРО байланыс министрі Николай Талызин 27 желтоқсанда бірқатар іс-шаралар ұйымдастырды. Олардың нәтижесінде шақырылған ауғандық жоғары шендік қонақтар тұтқындалды. Осындай жағдай кейбір

маңызды гарнизондарда қайталанды. 27 желтоқсан күні Кеңес арнайы жасағы ішкі істер министрлігін, ӘӘК штабын басып алды, байланыстың бас торабы үзілді. Қалада Бағрамнан келген кеңес десанттары негізгі позицияларды алды. Кабулдағы ауған армиясы мен полицияның негізгі бөлімдері бұғатталды.⁶ 4-ші танк бригадасын бейтараптандыруға белгілі халькис Уатанджар қатысты.⁷ Дәл осы Уатанджар бригаданы басқарып, 1973 және 1978 жылдардағы төңкерістерде маңызды рөл атқарды.

Сондай-ақ, Кабулға бақылау жасау операциясын жүргізудің табыстылығы арнайы операция нәтижесінде елдің саяси басшылығының көп бөлігін істен шығаруға ықпал еткендігі сөзсіз. 27 желтоқсан күні Амин ештеңеден күдіксіз бола тұрып, АХДП ОК хатшысы Панджширидін Мәскеуден қайтуына арналған түскі ас береді. Түскі асқа арнайы қызметтер мен армияның басшыларын қоса алғанда, мемлекеттің барлық басшылығы қатысады. Түскі ас кезінде барлық қатысушылар өздерін нашар сезініп, есінен танып қалады. Бүгін бұл МҚК арнайы операциясы болғаны белгілі. Шамамен қатысушыларды аспазшы ретінде енгізілген Михаил Талыбов уландырды.⁸ Кейіннен МҚК өкілдері тамаққа күшті ұйықтататын зат қосылғанын айтты. Бұл шындыққа жанасады, өйткені, Кеңес билігінің жоспарына Ауғанстан партиясы мен үкіметінің барлық басшылығын жоғалту кірмегені анық. Оларды бейтараптандыру қисынды болды. Алайда, Аминге қатысты сенімді болу мүмкін болмады, оны уландырғылары келгені әбден мүмкін.

Аминнің әйелі мен оның күзет бастығы майор Джандад әскери госпитальдан, жүргізіліп жатқан арнайы операция туралы хабарсыз болған кеңес дәрігер полковниктерін, Анатолий Алексеев пен Виктор Кузнеченковты шақырған. Дәрігерлер улануды анықтап, Аминді оңалтуды жүргізді. Нәтижесінде кешкілік сағат алты шамасында пайда болған күтпеген жағдайларға байланысты Бас әскери кеңесші С. Магомедов «Дауыл-333» операциясының бастауына бұйрық берді, содан кейін Тадж-бек сарайында Амин резиденциясының шабуылы басталды. Шабуыл барысында Амин өлтірілді. Сонымен қатар, медицина қызметінің полковнигі Кузнеченков та қаза тапты.⁹

Тадж-бек сарайында жоғары ауған басшылығының улануына байланысты өз орындарында болмауы ауған армиясы мен қауіпсіздік күштерін бейтараптандыруда өз рөлін атқарды.

Кеңес әскері Бағрам әскери-әуе базасын, демек Кабул үстіндегі әуе кеңістігін бақылағанын ескере отырып, тіпті олар мүмкіндік алған болса да, ауған билігі ешқандай қарсылық көрсете алмас еді. Тек Аминнің жеке күзеті қарсылық көрсетті. Дегенмен, армия мен полицияның бейтараптандырылуына байланысты қалада Кеңес десанттары болды (8 мыңға дейін), қалаға жақындауда 108-ші мотоатқыштар дивизиясы болды, сондай-ақ толық үстемдік жағдайында президенттік сарайдың қорғаушылары сырттан қолдау ала алмады.

Жалпы, әскери жоспарда операция шабуылшылар үшін ең аз шығындармен сәтті өтті, олар шабуыл жетекшісі полковник Бояриновтан айырылып қалды. «Мұсылман батальоны» мен десантшылардың 9-шы ротасының 5 солдаты, сондай-ақ Бояриновты қоса алғанда, МҚК 5 қызметкері қаза болды. 35 ауыр жарақат алды.¹⁰ Сондай-ақ, ел ауқымында жағдайды тез бақылауға алуға қол жеткізілді. Кабул астында 1980 жылдың 5 қаңтарына дейін 8-ші ауған жаяу әскер дивизиясының қарсылығы жалғасты. Қандағарда 15-ші жаяу әскер дивизиясы көтеріліс жасады. Қақтығыстар Герат пен Жалалабатта да байқалды.¹¹ Бірақ Ауғанстандағы саяси билік орталығын бейтараптандыру және шабуылдың күтпеген факторы, және КСРО-ның маңызды әскери қуаты Мәскеуге қажетті нәтижені қамтамасыз етті.

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуының басы

Сол сәтте, Кеңес Одағының Ауғанстанға басып кіруіне байланысты халықаралық реакция өте теріс болды. БҰҰ Бас Ассамблеясында 1980 жылдың 14 қаңтары Ауғанстанға интервенцияны айыптайтын қарарға 104 ел дауыс берді. Үндістан қалыс қалған делегациялар арасында болды. 18 мемлекет қарарға қарсы дауыс берді. Олардың арасында КСРО өзі, Ауғанстан, үш кеңес республикасы және Шығыс Еуропа мен үшінші әлем елдеріндегі КСРО одақтастары болды. Кеңес

Одағы басып кіргеннен кейін бір апта өткен соң АҚШ Қорғаныс министрі Гарольд Браун әскери саладағы қытай-американдық ынтымақтастықты күшейту мақсатында Қытайға сапар жасады. 1980 жылы 28 қаңтарда Ислам ынтымақтастық ұйымының 35 мүшесі Кармаль режимін мойындамайтынын және Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығаруға шақырды. Басып кіруден екі күн өткен соң, исламдық Иран үкіметі Кеңес Одағының Ауғанстанға басып кіруін мұсылман әлеміне қатысты жаушылық әрекет деп бағалады.¹² Мәскеу үшін мұндай реакция күтпеген болуы мүмкін емес. Бұл КСРО орналасқан «дұшпандық орта» тұжырымдамасына әбден сай келді. Мысалы, қытай-американдық байланыстар көптеген мұсылман елдерінің кеңестік саясатына деген қарым-қатынас сияқты үлкен құпия емес. Алайда, Кеңес Одағында бұл, әсіресе ислам әлеміне қатысты үлкен қауіп төндірмейді деп ойлаған. Дегенмен, сайып келгенде, мұсылман әлемінің дәл осы реакциясы ауған оқиғаларында шешуші рөл атқарды.

КСРО-да 1970 жылдары Ислам әлемінде болған өзгерістерді ескермеді. Жағдай 1973 жылғы қазан соғысынан кейін,³ және мұнай өндіруші араб елдерінің Батыс елдеріне мұнай жеткізуге эмбарго енгізгеннен кейін өзгерді. Бір жағынан, нәтижесінде мұнай бағасы қатты өсті, бұл араб мемлекеттерінің мүмкіндіктерін арттырды. Екінші жағынан, мұсылман мемлекеттері Батыспен қарым-қатынаста өз дербестігін көрсетті, бұл олардың жаңа сыртқы саяси мәртебеге ие болуының көрінісі болды. Бір мезгілде жаңғырту жүргізген мұсылман мемлекеттерінде ішкі саяси үдерістер қарқынды болды.

Осы тұста алғашқы мұсылман қауымының құндылықтарына қайта оралуды сөз еткен саяси исламның жақтастарын жандандыру басталды. Олардың біреуі үшін исламды өткен

---

³ 1973 жылдың қазан айында Мысыр пен Сирия бастаған араб мемлекеттерінің одағы Израильді жеңуге тырысты. Бұл қақтығыс Израильде «Қиямет күнінің соғысы» атауымен белгілі. Мысыр әскерлері Синай түбегінде жергілікті табыстарға қол жеткізе алды. Бұл жолы Израиль араб әскерлерін жеңу үшін үлкен күш жұмсады, олардың дайындық деңгейі айтарлықтай өсті. Қазан айындағы жеңіліс Египет президенті Анвар Садаттың Израильмен Кэмп-Дэвид бейбіт келісімдерін жасау себептерінің бірі болды.

жүзжылдықтар үшінде жиналғанның барлығынан тазарту, оның қазіргі әлемдегі бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру мақсат болды. Басқа адамдар үшін кез келген қарыз алудан бас тарту және дін тазалығына қайтару аса маңызды болды. Саяси исламның барлық бағыттарының өкілдері зайырлы, сондай-ақ рухани да өз мемлекеттерінің дәстүрлі элитасына қарсы шықты. Бұл саяси белсенділікке, соның ішінде Ислам мүдделерін қорғауға ықпал етті. Өйткені биліктің ішкі ислам саяси оппозициясымен қарсы тұрудағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік берді. Әрине, Кеңес әскерлерінің Ауғанстанға кіруі ислам мемлекеттерінің элиталарына айтарлықтай мүмкіндіктер берді. Бір жағынан, олар өзінің атеистік идеологиясымен КСРО тарапынан агрессияға қарсы Ислам мүдделерінің қорғаушысы ретінде әрекет ете отырып, ел ішіндегі ұстанымдарын нығайта алды. Екінші жағынан, олар өз Ислам белсенділерінің қуатын Ауғанстандағы КСРО-ға қарсы тұруға жұмсай алады.

Мысалы, «Ауғанстанға кеңес шабуылы Сауд королі Халед пен оның бауырлары үшін ең жақсы уақытта орын алды. Жохайман және оның тобы ұлы мешіттің жертөлелерінде жатты ^{4*}, ал шиит көтерілісі, Кеңес әскері ауған шекарасынан өткен кезде, Хаса провинциясында жалғасып жатты. Сауд монархиясы өзінің Ислам қорғаушысының имиджін жақсарту, Иранды ұстау, Сауд діни истеблишментімен қарым-қатынасты қалпына келтіру және Сауд-Америка ынтымақтастығын күшейту үшін тез әрекет етті».¹³ Басқа мұсылман елдерінде де билік өздерін Ислам қорғаушылары ретінде белсенді түрде көрсетті. Сонымен қатар, АҚШ пен батыс елдері қырғи-қабақ соғыс шеңберінде Ауғанстандағы КСРО-ға қарсы тұрғанына байланысты, нәтижесінде олардың және ислам әлемі арасындағы өзара іс-қимыл айтарлықтай нығая түсті. Осылайша, Ауғанстанға кеңестік басып кіру Батыс пен Ислам

⁴ 1979 жылы 20 қарашада Жухайман әл-Утайби бастаған «Әл-Мәсжид әл-Харам» ұйымының содырлары Меккедегі Ұлы мешітті басып алды. Ұлы мешітте дауыс зорайтқыш арқылы өз сөздерінде олар Сауд Арабиясының билігін қатаң сынға алып, оларды құлатуға шақырды. 1979 жылдың 4 желтоқсанында Сауд қауіпсіздік күштері Пәкістан мен Француз арнайы күштерінің қолдауымен мешітке шабуылды бастады.

елдерінің мүдделерін жақындастыруға ықпал етті. Сонымен бір мезгілде бұл олардың Батыспен ынтымақтастық саясатының қажетті заңдылығын қамтамасыз етті.

Шын мәнінде, осы жағдайларда Батыстың ұстанымы Ауғанстандағы жағдайды дамыту үшін маңызды мәнге ие болды. 1979 жылдың желтоқсанына қарай елде кең ауқымды соғыс жүріп жатқанын ескере отырып, билік өте маңызды халқы бар кең аумақты бақыламаған, жергілікті көтерілушілерге қолдау көрсету қырғи-қабақ соғыс контекстінде өте қисынды қадам болды. Ауғанстанға Кеңес әскерлерін енгізу туралы шешім сияқты дәл сол екі жүйе арасындағы қарама-қарсы тұрудың дәл сол логикасымен үстемдік етті. Әрине, КСРО-да әскерлерді енгізгенге дейін АҚШ-ты ауған оппозициясын қолдайды деп күдіктенген. Сол кездегі типтік тұжырымдардың бірі «КСРО-ға қарсы «жарияланбаған соғысты» жүргізу үшін басты плацдарм Пәкістан болды, онда Ирандағы шах режимінің күйреуінен кейін Орталық Барлау Басқармасының (ОББ) орталық-шығыс штаб-пәтері орналасты. Онда антиауғандық бандаларын дайындау бойынша 30-дан астам арнайы базалар мен лагерьлер құрылды».¹⁴ Сонымен қатар, егер кейбір қолдаулар орын алса да, ол Кеңес Одағының басып кіргеннен кейін ауқымды сипатқа ие болды.

28 желтоқсанда Президент Джимми Картер Леонид Брежневке Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығаруға шақырған хат жолдады. Жауап хат 31 Желтоқсанда жіберілді. Екі сәт өте қызықты болып табылады. Біріншіден, Брежнев Кабулдағы үкіметті құлатуға КСРО-ның қатысуын жоққа шығарды. «Кеңес Одағы Ауғанстан үкіметін құлату үшін бірдеңе қолданған сияқты, Сіздің жолдауыңызда айтылған тұжырым мүлдем қолайсыз және шындыққа жауап бермейтін болып табылады. Ауған Үкіметіндегі өзгерістер ауғандықтардың өздерімен ғана жасалғанын айқын атап өту керек».¹⁵ Екіншіден, Брежнев АҚШ-тың оппозиция әрекеттерінің артында тұрғанын түспалдайды. «Ал біздің Сізге кеңесіміз. Америкалық тарап Ауғанстан аумағына сырттан қарулы басып кіруді тоқтатуға өз үлесін қосуы мүмкін еді».¹⁶ Бұл хат КСРО Ауғанстандағы тактикалық мәселені шешу тәсіліне-Аминді құлатуға байланысты қиын стратегиялық жағдайға тап болғанын көрсетеді, енді кеңестік

басып кіру осы елдің үкіметінің құлауына сәйкес келетін айқын жағдайды жоққа шығаруға мәжбүр болды. Осыған байланысты басшылықта кез келген сыртқы сынға қатысты қатаң ұстанымды алудан басқа балама болған жоқ. Демек, КСРО ауған мәселесі бойынша өзінің қарсыласымен, АҚШ-пен уағдаластыққа қол жеткізуден бас тартты, себебі бұл ұтылуды білдіретін еді. Мәскеу бұған жол бермеуге ынталы болды және сол арқылы қарсыластыққа жол ашты.

1980 жылдың басында Батыс елдері Кеңес Одағы әскерлерді шығарған жағдайда Ауғанстанды бейтараптандыруға кепілдік бере алады деген ұсыныстарды КСРО-ға ұсынғаны тән. Президент Картер бұл туралы Югославияның Президенті Иосип Броз Титоға жазды, ол Мәскеу мен Вашингтон арасындағы делдал рөлінде сөз сөйлеуі тиіс еді. АҚШ-тағы Кеңес елшісі Анатолий Добрынин Мәскеуге АҚШ президентінің ұлттық қауіпсіздік жөніндегі көмекшісі Збигнев Бжезинскийдің АҚШ-тың Финляндияда сияқты мәртебеге ие бейтарап Ауғанстанның Достық КСРО үшін әрекет ететіні туралы бейресми ұсынысын берді. Бұл ұсыныс КОКП ОК Саяси бюросының отырысында 1980 жылдың сәуірінде талқыланды, бірақ ол қабылданбады.¹⁷ 1980 жылы Мәскеудің барлық осындай ұсыныстарға бас тартуы әбден қисынды болды.

Бір жағынан, кеңес басшылығы Ауғанстандағы соғыс кезінде проблемалар көрген жоқ. Оның үстіне барлық әскери міндеттер өте тиімді орындалды. Екінші жағынан, әскерлерді шығаруға байланысты кез келген уағдаластықтар әлсіздік және халықаралық қоғамдастық тарапынан қысымға жауап ретінде қабылдануы мүмкін болды. 1980 жылдың 14 қаңтарында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының тиісті қарарларына және ауған мәселесі бойынша түрлі елдердің басқа да осыған ұқсас көпшілік мәлімдемелеріне сәйкес келетін дауыс бергеннен кейін Мәскеу жол бере алмады.

Жағдайдың парадоксы Ауғанстанның қырғи-қабақ соғыс кезінде қарсылас державалардың арасындағы жасырын уағдаластықтардың салдарынан бейтарап аумақ болып табылатыны болды. Бұл ретте АҚШ осы елдің көмегінен бас тартпай, КСРО-ның Ауғанстандағы басым әсерін мойындады. Жоғарыда көрсетілген, 1950-1960 жылдары Вашингтонда

қажет болған жағдайда олар логистикамен қиындықтарға байланысты Кабулға қолдау көрсете алмады. Сондықтан АҚШ үшін ең бастысы – Ауғанстандағы араласуға КСРО-ны арандатпау, бұл өз кезегінде Мәскеу кенеттен өз мүдделеріне қауіп төнгенін сезген жағдайда орын алуы мүмкін еді.

Ауғанстан бейтарап мәртебені сақтағанша, АҚШ кейіннен мұсылман әлемі елдеріне шығатын оңтүстік бағытта КСРО белсенділігінің артуынан қорықпауы мүмкін. Сонымен қатар, Ауғанстанға кеңес бақылауын орнату өңірдегі барлық стратегиялық жағдайды өзгертті. Оның үстіне, 1973 жылғы қазан соғысынан туындаған мұнай дағдарысынан кейін Парсы шығанағының мұнай өндіруші елдерінің рөлі мен маңызы айтарлықтай өсті. Бұл Батыс елдері үшін осы кезеңде мұнай жеткізудің басты көзі болды. Сондықтан күн тәртібіне Кеңес Одағын Ауғанстанға басып кіруге қатаң реакция туралы мәселе қойылды.

Нәтижесінде тайталас державалар біраз уақытқа жасырын уағдаластықтардан бас тартты, бұл олардың бір-біріне қатысты белсенді саясатты жүргізу үшін кең мүмкіндіктер ашты. Батыс елдері мен бірқатар мұсылман мемлекеттері нәтижесінде ауғандық көтерілісшілерді қолдау үшін айтарлықтай қаражат жұмсады. Өз кезегінде, КСРО-да өте батыл болды. Мысалы, генерал Юрий Нешумов былай деп жазды: «1980 жылдың қаңтарында КСРО МҚК басшы құрамының кеңесінде Ю.В. Андропов АҚШ пен олардың одақтастарының агрессивтілігінің артқанын атап көрсете отырып, МҚК органдары мен әскерлерінің басшыларынан жұмыста белсенділік пен шабуылдаушылықтың артуын талап етті. Ол АҚШ арнайы қызметтері мен олардың одақтастарына қатысты біздің іс-әрекетіміз адекватты болуы тиіс деп көрсетті».¹⁸ Бірақ, Мәскеу үшін мәселе – бұл қақтығыс қырғи-қабақ соғыстың басты майданына айналған Ауғанстанға шоғырланған. Демек, КСРО тек осы елде иеленген позицияларды қорғауға тырысып баға алады.

Ауғанстанның өзі, Дәуіттің кезінде би-тарафи деп аталған, көпвекторлы саясатты жүргізуге қабілетті сыртқы саясат субъектісінен ұлы державалардың күрес объектісіне айналды. Ел жаулаушы тараптар жаһандық деңгейде жүргізе алмаған

ашық қарсы тұрудың эпицентрінде болды. Ауғанстан бұл үшін үлкен мүмкіндіктер ашты. КСРО-ның бастапқы жоспары қандай болғанына қарамастан, бұл туралы кеңес басшылығының өзі айтқандай, тек жергілікті болса да, немесе қырғи-қабақ соғыс бойынша қарсыластары айтқандай, Парсы шығанағы бағытындағы экспансионистік жоспарлар болса да, бірақ Ауғанстанға басып кіру Кеңес Одағын өте осал жағдайға қойғанын атап өткен жөн.

Нәтижесінде оған стратегиялық маңызы бар ауданда өз мүдделерін қорғау үшін қомақты ресурстарды жұмсауға тура келді. Сонымен қатар, өзіне қарсы тұратын күштер: батыс елдері, мұсылман әлемінің көп бөлігі, Қытай кедергісіз қысымын арттыра алатын тактикалық тиімсіз жағдайда КСРО-ны іс жүзінде сарқылуға қарсы күрес жүргізу қажеттігіне алып келді. Мәскеу кез-келген жағдайда Ауғанстанда өзінің қатысуын қолдауға, оның қарсыластарына проблемалар жасауға қарағанда көбірек ресурстарды жұмсауға тура келді. Бұл мағынада Ауғанстанға басып кіру тек имидждік ғана емес, материалдық шығын әкелді. Егер 1979 жылы басып кірудің басында елдің ресурстары әлі де елеулі болды, бұған Иран-Ирак соғысына байланысты 1980 жылдары жалғасқан мұнай бағасының өсуі ықпал еткен болса, содан кейін олар азая бастады. Бұған 1980 жылдардың ортасына қарай ең жоғарғы деңгейге жеткен мұнай бағасының құлдырауы ықпал етті.

«Парчам» фракциясының билігі және елдегі жағдайды тұрақтандыру әрекеттері

Бірақ 1980 жылдың бірінші жартысында Мәскеуде Ауғанстандағы жағдайды жеңе алады деп ойлады. Кеңес көмегі жағдайды тұрақтандыруға көмектесуі тиіс еді, бұл кейіннен әскерлерді шығару үшін жағдай жасайды. Осыған сәйкес қырғи-қабақ соғыс бойынша өз қарсыластарымен келісудің де қажеттілігі болмады.

Сонымен қатар, авторлар жағдайды, әсіресе жер мәселесін жеңілдетуге тырысты. Жерге жеке меншік туралы баптың пайда болуы және оны өтемсіз алып қою мүмкін еместігі

көрініп тұр. Бұл мақала ауылдық жерлердегі халықты тыныштандыруға арналған. 1978 жылы сәуір төңкерісінен кейін басталған Жер реформасы провинциялардағы ауқымды көтерілістердің басты себептерінің бірі болды. Сонымен қатар, ұлттық Отандық майдан ұғымы енгізілді. Іс жүзінде бұл ымыралы құжат болды, ол Ауғанстанның ішінде кең ауқымды диалог үшін негіз құруы және сайып келгенде елдегі қарсыластық деңгейінің төмендеуіне әкелуі тиіс еді.

Теория тұрғысынан бұл белгілі бір мағына болды. Қалай болғанда да, жер реформасы басталған Амин заманымен және тіпті Таракидің басқару кезеңімен салыстырғанда, режимнің жеңілдегені айқын көрінді. Сонымен қатар, қуғын-сүргін тоқтатылды. Сондай-ақ, Кеңес әскерлері көтерілісшілерге қарсы операцияларға әлі қатыспағандығы және өз гарнизондарында қалғандығын атап өткен жөн. Кем дегенде, Мәскеу елдегі жағдайды жақсартуға, оны ауған коммунистері радикалды тобының іс-әрекеттерінен құтқаруға ұмтылды. Бұл саясаттың жанама әсері Ауғанстанды кеңестендіру болды, ол тиісті институттарды – Комсомол ұйымдарынан кәсіподақтарға дейін құруды қамтитын кеңес моделі бойынша қайта құруды көздеді. Соңғы мағына ауған билігін тығыз бақылауға қою, кеңес үлгісінің тиімді үлгісін жасау болып табылады.

Алайда, Мәскеудің іс-әрекеттері белгілі бір салдарға ие болды. Біріншіден, ауған армиясының әскери бөлімдерін бейтараптандыру, оны жүргізу барысында болған басып кірудің өзі, әрине, Кеңес Одағына оның өкілдерінің қатынасына әсер етті. Бірақ кеңес әскерінің басып кіру салдарынан әскердің, 1979 жылдың желтоқсанына дейін осы елде нақты саяси күш болған, Ауғанстандағы жалғыз мемлекеттік институттың жағдайы нашарлады. Кабулдың кейінгі саясаты оның одан әрі әлсіреуіне ғана ықпал етті.

Екіншіден, Кеңес Одағы де-факто билікке «Парчам» фракциясын әкелді. Алайда, «Хальк» өкілдері Таракидың бұрынғы жақтастарының арасынан да мемлекеттік аппаратқа кірді. Бұл жерде Амин және Тараки дәуірінде болған бір фракцияның үстемдігіне байланысты жағдайды қайталамағысы келмеген Мәскеудің ықпалы әсер етті. Атап айтқанда, Барнетт Рубиннің мәліметтері бойынша Аминнің

тұсында АХДП Орталық Комитетінде 50 халькис және бірде-бір парчамис болмаған. Кармальдің тұсында 37 парчамис және 19 халькис болды.²¹ Сонымен қатар, көптеген халькистермен, әсіресе армия құрамында жаңа билік қақтығыстарын болдырмау қажет болды.

КСРО үшін проблема тіпті Мәскеу реттеуі тиіс халькистер мен парчамистердің күрделі қарым-қатынасында емес еді. Басты қиындық екі негізгі кеңестік қондырғы – «Парчамға» сенім білдіру, сондай-ақ Кабул саясатын толық бақылауды қамтамасыз етуге ұмтылу ауғандық билік қызметінің жалпы тиімділігін төмендетуге алып келді. Өйткені, халькистер Амин кезінде өте қатаң әрекет еткенімен, олар әлі де елдегі өз билігі үшін өз бетінше күресу қабілетін сақтап қалды. Бұған олардың көпшілігі ауылдық пуштун аудандарынан шыққандығы ықпалдасты. Парчамистер негізінен қала тұрғындары болды. Сонымен қатар, олардың көбі пушту тілінде сөйлемегені белгілі. Оларда саяси үдерістерге қатысуға бағытталған мүлдем басқа тәжірибе болды. Тиісінше, сол Кармаль Парламент қабырғаларында және Кабул қаласының шегінде өзін жақсы сезінген.

Үшіншіден, шеткері аймақтарға қатысты мемлекет саясатында түбегейлі өзгерістер орын алды. Ауғанстандағы Кабул мен шет аймақтар әртүрлі әлемде өмір сүргендей болды. Елордада жаңғыртуға бағытталған халық басым болды, мұнда саяси белсенділік жоғары және жеке құндылықтарға ие болды. Шет аймақтарда адамдар қауымдарда ұйымдастырылған, олар үшін топтық құндылықтар үлкен мәнге ие болды. Астана әрдайым шет аймақтарды басқарды, соның ішінде жаңғырту үдерісін ынталандырды. Жоғарыда аталғандай, халькистер билікке келіп, іс жүзінде астана мен шеткері аймақтар арасындағы ашық жанжалды тудырды және соңғысының саяси белсенділігінің басталуына ықпал етті. «Халькистер ауылдық жерлерде билікті жүзеге асырған қарсыластарын жою үшін шетелдік көмекті пайдалануға тырысты».²² Бұл ел өмірін жаңғыртуға бағытталған күштің бірі ауыл халқының ұйымдасқан бөлігін ойынның жаңа ережелеріне дәстүрлі түрде мәжбүрлеуге күшпен әрекет еткен жағдай болды. «Хальк» сияқты күш КСРО-ның сыртқы көзінен материалдық

және идеологиялық қолдауға сүйенді, бірақ өз бетінше әрекет етті.

Халькистерге дейін көптеген ауған билеушілері табыстың әртүрлі дәрежесімен жоғарыдан жаңғырту саясатын жүргізуге тырысты, соның ішінде бұл үшін дәстүрлі қоғамды мәжбүрлеу үшін күш қолдану арқылы да әрекет етті. Бірақ «Хальк» өкілдері кеңес тұрғысынан тым радикалды болды. Алайда, олар шет аймақтарды жаңа талаптарға күшпен мәжбүрлеу саясатын жалғастыруға дайын болды. Мұнда КСРО үшін проблемалар пайда болды. «Халькті» «Парчамға» ауыстыру шет аймақтарға қатысты бұрынғы саясатты жалғастыру мүмкін емес болуына алып келді. Парчамистер провинцияны мәжбүр ету міндетін орындай алмады. Бір жағынан, олар негізінен астаналық тұрғындар болғандықтан, халькистерге қарағанда, Кабулдан тыс жерлерде қалай әрекет ету керектігін нашар түсінген. Екінші жағынан, «Парчам» фракциясы кеңестік басып кірудің басынан бастап КСРО-ға қатаң тәуелділікте болды және дербес саясатты жүргізуге мүмкіндігі болмады.

Төртіншіден, кеңес қорғанысының нәтижесі ауған билігінің дәрменсіздік деңгейінің артуы болды. Кеңес өкіметі жалпы ауған коммунистеріне, парчамистерге, халькистерге сенбей, жаңа биліктің қызметін қатаң бақылауға алды. Хасан Какардың пікірінше, «Кармаль Кабулға әкелінген сәттен бастап, ол ешқашан өз қалпының иесі болған жоқ, ол Ауғанстанның билеушісі болды».²³ Нәтижесінде Кармаль және оның айналасы де-факто кеңестік қуыршақтарға айналды. «Кеңестік кеңесшілер үкіметтік және партиялық ресми өкілдерге – тіпті Кармаль мен оның ағасы Барьялайға, әсіресе сыртқы саясатқа байланысты мәселелерде өз мәлімдемелерін жасауға рұқсат бермеді».²⁴ Бұл жағдайды кеңес өкілдері де атап өтті. Генерал Виктор Меримский Кармальмен кездесу туралы айтты. «Ол бізбен толықтай келісті, бірақ ештеңе жасамады. Міне, оған белгілі бір сипаттама беретін қызықты жайт. Әңгімелердің бірінде, С.Л. Соколов халықпен тығыз байланыста болу керектігін, оған сүйеніп, оның алдында кезең-кезеңімен сөз сөйлеу керек деген ой айтты. Бұған Кармаль былай деп жауап берді: «Мен не туралы айтамын? Егер сіз талап етсеңіз, онда мен айтуға тиіс нәрсені жазып беріңіз».²⁵ Ауғанстандағы

орталық биліктің тиімсіздігі дәл кеңестік әскерилер үшін үлкен проблеманы тудырғаны тән.

Өйткені, бұл Кеңес әскері көп оккупациялық функцияларды өзіне алуға тура келетіндігін білдірді. Тиісінше, әскерлерді шығару одан әрі кейінге қалдырылады. Бұл жағдай КСРО-ның әскері Амінді құлату және «Хальк» әсерінің қысқаруы бойынша Мәскеумен жүргізілген операцияға соншалықты сыни көңіл-күйді түсіндіреді. Халькистер әскери тұрғыдан, әсіресе шет аймақтардағы әскери іс-қимылдарды ұйымдастырудың батылдық дәрежесі бойынша неғұрлым тиімді болды.

Нәтижесінде Кабулдағы билікке КСРО-ға толықтай тәуелді Кармальдің өте әлсіз үкіметі келді. «Ешбір маңызды шешім тиісті кеңесшілердің санкциясынсыз қабылданған жоқ, олар шын мәнінде, ауғандық лауазымды тұлғаларды алмастырды... АХДП басшылығы қуыршақ үкімет жағдайын толықтай қабылдады».²⁶ Бұл Ауғанстандағы саясат үшін Мәскеудің жауапкершілік деңгейін автоматты түрде көтерді. Тактикалық тұрғыдан Мәскеу және оның бақылауындағы «Парчам» халькистердің саясатын жеңілдетуге әрекет жасады. Олар қарсыластық деңгейін бірнеше төмендетуге тырысты, бұл тактикалық желінің кейбір өзгеруін білдірді. «Парчамның» билік кезіндегі Барнет Рубиннің анықтамасы бойынша «әлсіз рантье-мемлекет мемлекеттік аппарат пен осы аппаратқа тәуелді қоғам құру үшін, қарсыластықсыз және ауылдық жерлердегі жергілікті элиталардың билігін әлсіретуге талпыныссыз шетелдік ресурстарды пайдаланды».²⁷ Яғни, ауған билігі өз мүмкіндіктерінің шегінде әрекет етті.

Олар мүмкін болған жерде кеңес басқару жүйесінің ұйымдастырушылық ұқсастығын құруды көздейтін Мәскеудің ұсыныстарына сүйенді. Сонымен қатар, олар «Хальк» саясатының ауған қауымдастықтарын ұйымдастырудың дәстүрлі негіздерін бұзудан және оларды құдалаудан бас тартты. «Парчам» және оның кеңесшілері жалпы келісімге келуге дайын болды. Теориялық тұрғыдан бұл көтерілісші провинциямен және негізгі қауымдастықтармен татуласуға әрекет жасау үшін негіз құруы керек еді. Кеңестік қатысудың бірінші кезеңінде бірінші орынға тәртіп орнату міндеті шықты, бұл көтерілісшілерге қарсы белсенді іс-қимылдарды

білдірді. Бірақ алдағы уақытта уағдаластықтарға қол жеткізу мәселесі келесі президент Наджибулланың «ұлттық татуласу» саясатына дейін біртіндеп үлкен мәнге ие бола бастады.

Дегенмен, тактиканың өзгеруі қажетті нәтиже бере алмады. Бір жағынан, жағдай Кеңес өкіметінің қатысуы мен Ауғанстандағы және шет елдегі көпшілік қуыршақтық деп санаған биліктің әлсіздігімен күрделенді. Екінші жағынан, Кеңестік басып кіру Ауғанстанда қарсылық көрсете бастаған елдердің сыртқы коалициясының құрылуына алып келді. Тиісінше, ауған шеткері аймақтары мен жергілікті қауым өздері үшін жаңа жағдайға тап болды. Егер бұрын олардың Кабулмен күресі жергілікті сипатқа ие болса және негізінен өкілеттікті бөлу үшін жүрсе, онда 1979 жылдың желтоқсанында, Кеңес әскерлерін енгізгеннен кейін олар Ауғанстан ішіндегі шетел мемлекеттерінің мүдделерінің қақтығыс эпицентріне тап болды. Әрине, бұл жағдайда шеткері аймақ қауымдары өз мүдделерін негізге ала отырып, өз басымдықтарын өз бетінше қалыптастырды.

Осылайша, Ауғанстанда 1979 жылдың желтоқсанынан кейін «Парчам» фракциясы бастаған ауған коммунистерінің жаңа билігі КСРО-ға тәуелді болып қана қойған жоқ. Оның әлеуметтік базасы бірқатар ірі қалалардың, негізінен Кабулдың халқымен шектеле отырып, ең төменгі деңгейге дейін таралды. Осы жерден ел биліктері мен Кеңес әскерлерінің алдында елдің негізгі орталықтары арасындағы коммуникацияларды қолдау, көтеріліске шыққан шеткері аймақтарға қарсы күрес және соңғысының сыртқы күштермен байланысын шектеу міндеті тұрды. Соңғы міндет Ауғанстанда 3 мың шақырым Иран мен Пәкістанмен мемлекеттік шекараның болуына байланысты үлкен мәнге ие болды.

Кеңестік әскери араласу

1980 жылдың басында Кеңес әскерлері әскери іс-қимылдарға тікелей қатысудан қашуға тырысты, олардың басшылығы бұл ауғандық қауіпсіздік күштерінің міндеті деп санайды.²⁸ Өз тарапынан КСРО Қарулы Күштерінің 40-

шы әскері барлық шеткері аймақ орталықтары мен негізгі магистральдарды өз бақылауына алды. Ауғанстан аумағында бастапқыда екі мотоатқыштар және бір әуе-десанттық дивизия, сондай-ақ жалпы саны 52 мың адам болатын жеке бөлімшелер өрістетілді.²⁹ Содан кейін оларға қаңтар айында тағы екі дивизия қосылды, бүкіл топтың саны 85 мың адамға жетті.³⁰ 1980 жылдың қаңтарында Кеңес авиациялық тобы 60 жауынгерлік және 19 әскери-көлік ұшақтарын, 253 жауынгерлік және көлік-жауынгерлік тікұшақтарды есептеді. Авиация Бағрам, Шинданд және Қандағар әуеайлақтарында негізделді.³¹ Ауғанстанның солтүстігіне сондай-ақ Орта Азиялық шекаралық округінің жиынтық әскери жасақтары деп аталатын, 1200 адамнан құралған әскер енгізілді.³² Нәтижесінде Ауғанстанға бағытталған кеңес тобы өз саны бойынша едәуір дәрежеде деморализацияланған ауған қарулы күштерінен асып түсті.

Осыған байланысты кеңес басшылығы үлкен проблемалар көрген жоқ. Саяси шараларды қолданумен қатар, мұндай әскерлер саны елде тәртіп орнату үшін жеткілікті болады деген әсер пайда болды. 1980 жылдың 7 ақпанында КОКП ОК Саяси бюросының отырысында баяндаманы Кабулдан енді қайтып келген, МҚК төрағасы Юрий Андропов жасады. Ол ішкі саяси жағдайды шиеленіскен деп бағалап, әскерлерді шығару мәселесін белгіледі. Бұл мәселе бойынша Қорғаныс министрі Дмитрий Устиновтың сөзі тән. «Менің ойымша, Ауғанстандағы жағдай тұрақтанғанша бір жыл, немесе бір жарым жыл қажет болады, ал бұған дейін біз әскерді шығару туралы ойлай алмаймыз».³³ Мұндай бағалар өте оптимистік болды.

1980 жылдың ақпан айының соңында Кабулдағы жағдайдың күрт шиеленісуі орын алды, ол кеңес әскери тобын өте қиын жағдайға қойды. 1980 жылдың 22 ақпанында елордада Кеңес әскерлерінің қатысуына қарсы бағытталған жаппай үкіметке қарсы наразылық әрекеті өтті. Кейбір бағалар бойынша оған 400 мың адам қатысты. Бұл сан шамадан тыс көрінсе де, Кабул үшін наразылық ауқымы айтарлықтай едәуір болды. Ауған билігі жағдайды ретке келтіре алмады. Генерал Виктор Меримскийдің кітабында келесідей қисынды оқиға келтірілген: «С.Л. Соколов, С.Ф. Ахромеев және мен өз

резиденциямыздан Қорғаныс министрлігіне бет алдық, онда министр М. Рафимен кездестік. Біздің елордада не болып жатқаны туралы сұрағымызға ол жауап бере алмады және кейбір кедергілерден кейін, Сергей Леонидовичке ауған әскеріне өзі қажетті деп есептейтін басшылық етуі туралы өтініш білдірді».³⁴ Кеңес генералдары қалаға апаратын негізгі жолдарды, сондай-ақ Кабулдың негізгі нүктелерін бұғаттауға бұйрық берді. Меримскийдің естеліктеріне сәйкес, әрбір жолға кеңес мотоатқыштар ротасы мен танк взводы қойылды, соңынан оларға ауған бөлімшелері келіп қосылды. Бір қызығы, Меримский арнайы атап өткендей, ауған үкіметінің өтінішіне қарамастан, «кеңес әскерлері оқ жаудырмайды деп айтылды. Ауған әскеріне де оқ ату ұсынылмады».³⁵ Сонымен қатар, ол шерушілердің күннің соңына қарай бірден тарап кеткенін, және ату естілгенін көрсетеді. Оның айтуынша, келесі күні шерушілер қайтадан жиналды, бірақ ондай белсенді емес еді. «Бұл күннің ортасына қарай тынышталған, сәтсіз көтерілістің соңғы ағымы болды».³⁶ Әрине, кеңестік генерал аздап мекерсінген болатын. Өйткені, оның бұйрығы бойынша қаладағы барлық негізгі позицияларды алған кеңес әскерлерінің қатысуынсыз, осындай жаппай шерудің екпінін тарқату екіталай болар еді.

Батыс әдебиетінде, әдетте, генерал Соколов әскерлерге көтерілісті басу туралы бұйрық бергені туралы көрсетіледі, оның барысында Кабулда 337-ден 800-ге дейін адам өлтірілді.³⁸ Кеңес әскерлерінсіз оңтайлы нәтижеге қол жеткізу мүмкін болмады деп болжауға болады. Мүмкін, бұл жағдайдың себепсалдары болған шығар. Бірақ, Ауғанстандағы Кеңес Одағының қатысуы үшін Кабулдағы ақпан оқиғасының салдары өте ауыр болды. Сонымен қатар, мәселе тек Петер Томпсонның пікірінше, «қалалардағы азаматтарға қарсы бағытталған кеңестік қатыгездік ауылдық жерлерде жаппай көтеріліс отына май құйғанында» ғана емес.³⁹ Мүмкін, ауған коммунистері Кабулда да кең ауқымды әлеуметтік қолдауға ие болмағанында шығар. Жергілікті халық – кабули дәстүрлі түрде Ауғанстандағы барлық жаңғыртылатын жобаларды қолдайтын ең үлкен және маңызды топтардың бірі болды. Кабулдағы ақпан көтерілісі кеңестік жаңғырту жобасы кабулидің қолдауына ие емес екенін көрсетті. Іс жүзінде, осы сәттен бастап КСРО әскерлерінің

қатысуы оккупацияға айналатыны айқын болды. Сонымен қатар, кеңес үлгісі бойынша жаңғырту ауған жобасын сыртқы басқаруға көшкен Мәскеудің жеке ісіне айналып отыр.

1980 жылдың көктемінен бастап Кеңес әскерлеріне жауынгерлік іс-қимылдарға белсенді қатысуға тура келді. Елдегі қарсылық біртіндеп өсті. Бұған бірқатар факторлар ықпал етті. Біріншіден, орталық ауған билігінің әлсіреуі, сондай-ақ оның тиімсіздігінің өсуі Ауғанстан үшін дәстүрлі орталық пен периферия қатынастарының бұзылуына әкеп соқты. Атап айтқанда, бұл шекараларды қорғау жөніндегі функцияларды орындауға айырбастау үшін әдетте төлем алған пуштун тайпаларына қатысты болды.

Екіншіден, АҚШ пен олардың одақтастары біртіндеп жанданды, бұл ауған оппозициясын қаржыландырудың ұлғаюына алып келді. АҚШ-та 1980 жылдың қарашасында өткен президенттік сайлауда Рональд Рейган жеңіске жетті, ол КСРО-ға қатысты қатаң саясат жүргізетіні туралы жариялады. «Рейганның «Жаңа доктринасы» Пәкістан, Ауғанстандағы моджахедтер, Никарагуадағы контрастар, Ангола мен Эфиопиядағы кеңес үкіметтерімен күресетін көтерілісшілер, вьетнамдықтарға қарсы соғысатын камбоджиялық көтерілісшілер сияқты кеңес экспансионизмге қарсы болған үшінші әлемдегі мемлекеттер мен қозғалыстарға қолдау көрсетуді қамтамасыз етті. 1981 жылы Рейган әкімшілігі Зия уль-Хакке алты жылдық кезеңге көмек ретінде 3,2 млрд. доллар берді, 1984 жылы тағы қосымша 4,02 млрд. доллар берген болатын».⁴⁰

Үшіншіден, Кеңес әскерінің шабуылға өтуі ауыр қару мен бомбалау авиациясының жаппай қолдануымен қатар жүрді, бұл тек көтерілісшілер арасында ғана емес, сонымен қатар қарапайым халықтың да шығынының өсуіне алып келді. Мысалы, мынадай американдық көзқарас бар, «Қунар аңғарында жаппай кеңес шабуылы жаппай бомбалаумен жүргізіліп, нәтижесінде көптеген бейбіт тұрғындар қаза тапты, ауылдар құлдырады, ал мыңдаған отбасылар Пәкістанға қашты».⁴¹ Алайда, әскерлерді енгізгеннен кейінгі Ауғанстандағы бірінші ауқымды шабуылды – Қунар аңғарындағы операцияны кеңестік бағалау, әрине, америкалықтан ерекшеленді.

Мысалы, генерал Виктор Меримский Қунар операциясын былай деп сипаттады: «Он күндік ұрыс қимылдары нәтижесінде Қунар провинциясында оппозицияның қарулы жасақтарының негізгі тобы талқандалды. Оның шығыны жеке құрамның 50% – дан астамын құрады, ал қалғандары Пәкістанға қашып кетті».⁴² Бірақ мұнда автор өте ерекше ескерту жасайды. «Асмардың шетіне жақындап, батальон үйлер мен бекіністерден жауды отпен қарсы алды. Кенттегі тұрғындар жоқ екенін біле отырып, полк командирі ЗСУ-23 зениттік қондырғылар мен артиллерия отымен жауға қарсылық білдіріп, кейін мотоатқыштар шабуылымен елді мекенді бүлікшілерден толық тазартты».⁴³ Кеңес командирлері өз шығынын төмендетуге ұмтылды, сондықтан ауыр қару-жарақты белсенді пайдаланды. «Тіпті кіші офицер-лейтенанттар мен заставаларды басқарған капитандар артиллериялық қолдауды сұрай алды. Нәтижесінде бейбіт тұрғындар арасындағы шығындар және олардың тұрғын үйлерінің қирауы сөзсіз болды».⁴⁴ Бұл ретте офицерлер елді мекендерде тұрғындардың бар-жоғына назар аудармаған.

Кез келген жағдайда Кеңес әскерлерінің белсенді жауынгерлік іс-қимылдары басталғаннан кейін босқындар саны айтарлықтай артты. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда кеңес қолбасшылығы КСРО аумағынан әрекет еткен ауыр бомбалаушылар, атап айтқанда Ту-16 белсенді қолданғаны белгілі.⁴⁵ 1978 жылдың соңына қарай Пәкістандағы ауғандық босқындардың саны 30 мың адамды құрады, 1979 жылдың желтоқсанына қарай – 500 мың адамды құрады, 1980 жылдың сәуірінде олардың саны 700 мың адамнан артық болып, ал 1988 жылдың деректері бойынша босқындардың саны шамамен 3 млн. адамға жетті. Тағы 2,2 млн. босқын Иранда тұрақтанды. Бұған шамамен, тікелей АДР шекарасындағы 3 млн. босқынды қосу керек.⁴⁶ Ауған шеткері аймақтарындағы халықты ұйымдастырудың қауымдық формасы соғыс көтерілісшілер жасақтарымен емес, іс жүзінде сол немесе басқа қауымдардың милициялық құрылымдарымен жүрді. Сондықтан көп жағдайда Кеңес әскерлерінің жаппай шабуылдары кеңестік шабуылдар жүргізілген провинциялардан босқындар санының күрт көбеюіне алып келді.

Жалпы Кеңес әскерлерінің шабуыл операциялары белгілі бір нәтижеге әкелмеді. Көтерілісшілер жасақтары әдетте авиация мен артиллерияның жаппай соққысынан аман қалған. Сондықтан тау шатқалындағы операцияларды қайтадан қайталауға тура келді. Мысалы, Панджшер шатқалында, Ауғанстанда кеңес әскерлері болған кезде 12 ірі шабуыл ұйымдастырылды.⁴⁷ Сонымен қатар, көтерілісшілердің тірек пункттеріне қысымды әлсіретуге болмайды, себебі олай болмаған жағдайда соққы астында ірі қалалар арасындағы коммуникация желісі қалатын еді. «Мысалы, Панджшерлік алқап маңызды болды, себебі оны бақылау Бағрам авиабазасының және Саланг асуының қауіпсіздігімен байланысты болды».⁴⁸ Ұқсас жағдай елдердің басқа аудандарында, әсіресе Пәкістанмен шекарада болды, одан Ауғанстанға көтерілісшілер үшін бекітулер, қару-жарақ пен оқ-дәрілер келіп түсті.

Нәтижесінде амалсыз тең ойын жағдайы орын алды. Кеңес әскерлері Ауғанстанның барлық аумағын өз бақылауына ала алмады және тірек пункттер арасындағы коммуникация желілерін қорғаумен және ауған көтерілістерін бейтараптандыру әрекеттерімен шектелуге мәжбүр болды. «Бүкіл ел бойынша 862 заставалар салынды, оларға жиырма мыңнан астам адам қызмет етті – 40-шы армия күштерінің елеулі үлесі».⁴⁹ Ол үшін оларда жеткілікті күш пен құралдар болған жоқ. «40-шы әскер құрамында 55 мотоатқыштар мен парашют-десанттық батальондар болды. Осы саннан коммуникацияларды қорғауға, маңызды халық шаруашылығы объектілерін, бөлімдердің тұрақты орналасу пункттерін күзетуге және уездер мен провинциялық орталықтарда мемлекеттік билікті бекіту үшін 32 батальон жұмылдырылды. Осылайша, жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу үшін тек 23 батальонды пайдалануға мүмкіндік болды, бұл тіпті елдің негізгі аудандарында да жауынгерлік іс-қимылдарды қолдауды қамтамасыз етпеді».⁵⁰ Генерал Махмұд Гареев жағдайды өте жақсы бағалады. «Егер кеңестік саяси басшылық Ауғанстанды кез келген амалмен жаулап алу үшін қажетті күш пен құралдарды бөле отырып, өз мақсатын қойса, онда бұл міндетті уақыт өте келе шешуге болар еді. Бірақ мұндай міндет 10 жыл бойы іс жүзінде болмаған».⁵¹ КСРО-ның саяси

басшылығы үшін мәселенің бағасы үлкен маңызға ие болды. Және тек материалдық тұрғыдағы баға ғана емес.

Үлкен топтастықты қамтамасыз ету үлкен шығындарды талап ететіні сөзсіз. Мәселені әскери жолмен шешу мүмкін болған жоқ, себебі екі маңызды фактор кеңес саясатына қарсы ойнады. Біріншіден, Ауғанстанда халықтың көп бөлігі, көптеген пуштун тайпалары сияқты қаруланған болды, немесе Кабулдың айналасындағы таулы аймақ тәжіктері, хазарейлер және т.б. сияқты орталық билікке қарсы көтерілістерді ұйымдастырудың ұзақ дәстүріне ие болған. Олардың көптеген шығыс елдеріндегі бағыныңқы халыққа қарағанда басқа да дағдылары болды. Осымен Ауғанстан Батыстағы да, Шығыстағы да басқа мемлекеттерден ерекшеленді. Екіншіден, АҚШ, сондай-ақ олардың батыс елдердегі одақтастары, көптеген мұсылман мемлекеттері, тіпті антагонисттер – Иран мен Сауд Арабиясы, сондай-ақ Қытай кіретін сыртқы күштердің кең коалициясының болуы. Олар ауғандық көтерілісшілерді қару-жарақпен және материалдық құралдармен қамтамасыз етіп, оған қажетті тұрақтылықты қажетті ауқымда бере алды.

Сонымен қатар көтерілісшілер ашық шайқаста кеңес әскерлерін және олардың ауған жақтаушыларын жеңе алмады, бірақ сырттан кең қолдаумен оларға ауқымды қарулы қысым көрсетуге қабілетті болды. Сондықтан ауған көтерілісшілері соғысты ұзақ уақыт бойы жүргізуге қабілетті болды. КСРО болса адам шығынының өсуіне, сондай-ақ жалпы шығындардың өсуіне байланысты елеулі қысымда болған еді.

Сондықтан кеңес басшылығы ауған коммунистерінің іс-әрекетінің тиімділігін қалпына келтіру мақсатында елеулі күш-жігер жұмсады. Мұнда басты міндеттер ауған армиясы мен қауіпсіздік күштерінің нығаюына, олардың қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жауапкершілікті мойнына алуымен байланысты болды.

Алайда бұл жерде де белгілі бір қиындықтар болды. 1980 жылдың басында ауған әскері қатты әлсіреді. Оның құрамында 40 мыңға жуық адам болды, бөліктері өте толық жинақталмады, қашқындық кеңінен таралды. Сонымен қатар, билік ауылдық жерлерде кең аумақты бақыламағандықтан, әскерге шақыру мүмкіндіктері өте азайды. Осыған байланысты келесі мағлұмат

тән: «1983 жылы 81 мың адам, немесе қажетті толықтырудың 60% ғана әскерге шақырылды. Осы кезеңде әскерден 34 мың әскери қызметшілер қашқан».⁵² Қашқындар қарумен кетіп, көтерілісшілердің қосымша күшеюіне алып келді.

Тағы бір жағдай халькистер мен парчамистер арасындағы әскердегі сақталып отырған қайшылықтарға байланысты болды, олар, әрине, соңғысына теріс әсер етті. «АХДП саясаткерлері өздері фракциялық күреске шоғырланған кезде, кеңес әскеріне моджахедтерді талқандауға құқық берді».⁵³ 1979 жылдың төңкерісінен кейін Қорғаныс министрі болып парчамис генерал Мухаммад Рафи тағайындалды. Әскердің Бас штабының бастығы парчамис генерал Баба Джан болды. Бұл ретте, осы екі «Парчам» өкілі де пуштун-гильзайлардан шыққан.⁵⁴ Мұндай тағайындау әскердің офицерлік корпусы халькистерден тұрғанын объективті ескереді, олардың көпшілігі пуштун-гильзайлар болды. Алайда, Рафи, жоғарыда көрсетілгендей, тым құзыретті емес еді, ол Кабулдағы 1980 жылғы ақпан көтерілісі кезіндегі жағдайдың биіктігінде болмады. 1982 жылдың қаңтарында КСРО-ның айқын қысымымен генерал Абдұл Қадыр жаңа Қорғаныс министрі болды, ол Герат провинциясынан шыққан даритілді чайраймакрузи болды.⁵⁵ Қадыр 1973 жылы Дәуіт төңкерісінің белсенді қатысушысы, сондай-ақ 1978 жылғы сәуір төңкерісінің қатысушысы болды. Бірақ ол пуштун емес және «Хальк» фракциясына тиесілі емес еді. Әрине, оның пуштун офицерлік корпусымен қарым-қатынасы қарапайым болған жоқ. Бұл сондай-ақ елдің пуштун провинцияларымен жаңа биліктің қарым-қатынасына ықпал еткен жоқ.

1984 жылы кеңес басшылығы көтерілісшілермен күресте олардың тиімділігін арттыру мақсатында ауған билігіне тағы да қысым көрсетті. Сол себепті 1984 жылдың қаңтарында парчамис Баба Джанның орнына Бас штабтың бастығы болып әскери-әуе күштерінің бұрынғы қолбасшысы халькис, пуштун Назар Мұхаммед тағайындалды. Сол жылдың желтоқсанында ол Қорғаныс министрі лауазымын алды.⁵⁶ Осыдан кейін «Парчамның» әскерге деген сенімсіздігі тек күшейе түсті. Нәтижесінде ресми билік мемлекеттік қауіпсіздік және полиция органдарын күшейтуге көп көңіл бөле бастады. «Армияның

баламасы ретінде ол (Кармаль – авт.ескерт.) полиция және мемлекеттік қауіпсіздік бөлімдерін тез жасақтау үшін күш салды. Себебі, онда парчамистер саны көп болды, ал бұл жайт, өз кезегінде Кармальға адалдықты білдірді». ⁵⁷ Мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту полициямен салыстырғанда озық қарқынмен жүргізілді. 1980 жылдың қаңтар айынан бастап Ішкі істер министрі халькис Гулябзой болды.

Ауған мемлекеттік қауіпсіздігін күшейтуді, әрине, Кеңес МҚК өкілдері қолдады. Генерал Юрий Нешумовтың пікірі өте айқын: «(кейбір біздің әскери қызметкерлеріміз жақтайтын) Аминге қарағанда Б. Кармаль («МҚК адамы») Ауғанстандағы 1980 жылдың басында орын алған жағдайда ауыр, баяу қозғалатын әскери құрылымдар емес, кәсіби және мобилді қауіпсіздік күштері қажет болғанын жақсы түсінген». ⁵⁸ Мемлекеттік ақпараттық қызмет (ХАД) белгілі бір сәтте «жаңа режимнің ең маңызды және табысты институтына айналды». ⁵⁹ Барнетт Рубин есебі бойынша 1981-1982 жылдары шамамен 14 мың адам ХАД қызметкерлері болды. ⁶⁰ Кейіннен құрамалар саны 20-30 мың адамға жетті. Осылайша, қауіпсіздік күштерінің, сондай-ақ полицияның күшеюі екі жауласушы фракцияның АХДП-ға әсер ету аймақтарының бөлінуіне әкеп соқты.

Енді елде өз қарулы құрылымы бар кемінде үш ведомство – әскер, полиция және мемлекеттік қауіпсіздік қызметі болды. Естеріңізге сала кетейік, 1979 жылы Ішкі істер министрі Гулябзой мен қауіпсіздік министрі Сарвари Аминді қолдаған армияға қарсы тұра алмаған және кеңес елшілігіне қашуға мәжбүр болған. 1982 жылдан кейін полиция мен қауіпсіздік күштерінің осындай мүмкіндігі пайда болды. Мәскеу тарапынан мұқият бақылау астында болған халькистер мен парчамистер, әрине, ашық қарсыластыққа түсуге мүмкіндігі болмады. Бірақ олар қарым-қатынасты одан әрі анықтау үшін барлық жағдайды қалыптастырды.

Ауған оппозициясының күшеюі

Ауғанстанның өзінде де, оның айналасында да күшейіп келе жатқан қарсы тұру аясында ауған оппозициясының саяси

ұйымдарын қалыптастыру үдерісі басталды. Негізінен олар Ауғанстан аумағынан тыс – Пәкістан мен Иранда қалыптасты. Оливье Руаның пікірінше, бұл «жергілікті қарсылық мүшелері қару-жарақ пен көмек алу мақсатында Пәкістан мен Иранға делегацияны жіберді. Ол үшін олар негізінен шетелден сыртқы көмек алу туралы келіссөздер жүргізу үшін, сондай-ақ оны жеткізуді ұйымдастыру үшін қандай да бір партияға тиесілі болуы қажет еді. Сондай-ақ, егер қарсылық соғысушы майдандардың жиынтығынан артық нәрсе білдірмесе, сыртқы әлемде саяси өкілдік ету қажет болды».⁶¹ Бұл жағдайда коммунистер билігіне және кеңес құрамына қарсы шыққан Ауғанстан аумағындағы жергілікті қауым делдалдардың қызметіне мұқтаж болды.

Делдал рөлін Пәкістан аумағында болған саяси эмигранттар атқарды. Олар Дәуіт үкіметіне қарсы көтерілістерден кейін, жетпісінші жылдардың ортасында сол жақта қалып, сол жерде болған кезде саяси байланыстарын өсіріп үлгерген. Сонымен қатар, эмигранттардың көпшілігі Кабулдың жоғары оқу орындарында білім алған исламшылдар болды. Олар шет мемлекеттер өкілдерімен қарым-қатынасты қолдау үшін қажетті білімге ие болды. Соңғылары Кеңес Одағы үшін проблемалар жасауға мүдделі болды және осы мақсатта елеулі қаражат бөлінді, оларды бөлу үшін эмиграцияда болған ауғандықтар көмектесті.

Сондай-ақ, Пәкістан ауған эмиграция арасында қаражатты бөлуде үлкен ықпалға ие болғанын атап өткен жөн. Әрине, пәкістандық элитада осы елдің ислам әлемінде болып жатқан үдерістерге байланысты өзінің идеологиялық және саяси көзқарастары болған. Пәкістан үшін саяси тұрғыдан екі ел арасындағы шекара желісін өткізу мәселесі бойынша Исламабад үшін проблемалар тудырмайтын Ауғанстандағы күштерге қолдау көрсету маңызды болды. Тиісінше, Пәкістан үшін монархия мен пуштун ұлтшылдарының жақтаушыларын қолдау тиімсіз болды. «1981 жылдың қыркүйегінде басым бөлігі Қандағардан келген дуррани тайпаларының өкілдері болған үш мыңнан астам «ықпалды тұлғалар», Кветтаға жиналды, бірақ Пәкістан тарапынан қысым оларды ассамблеяны аз Пишин қаласына көшіруге мәжбүр етті».⁶² Әлбетте, дурранилік

беделділер ауғандық тайпалар үстем позицияға ие болған бұрынғы мемлекеттілікті қалпына келтіру үшін әрекет етті.

Исламабадқа саяси тұрғыдан салт-дәстүршілерден гөрі саяси исламшылдар жақын болды. Исламшылдар үшін ұлттық мәселелер теориялық тұрғыдан дәстүрлі діндерге қарағанда аз мәнге ие болуы тиіс еді. Сонымен қатар, соңғылары Ауғанстанда монархияны құлатқанға дейін болған саяси және діни тәртіптермен тығыз байланысты болды. Дәстүршілер оларды қалпына келтіруге тырысқандығы өте қисынды болып табылады. Сонымен қатар, Пәкістанның өзінде ықпалды ислам қозғалыстары болды, бұл олардың және ауғандық жақтаушылары арасында тығыз байланыс жасау мүмкіндігіне сенуге мүмкіндік берді. Демек, Пәкістанның таңдауы айқын болды. Исламабад ауғандық қарсыластармен қарым-қатынаста бас делдал ретінде исламшылдық қозғалыстарды таңдады. Бұл олардың саяси ықпалының ұлғаюын анықтады. Іс жүзінде ислам ұйымдары Кабулдағы режиммен және кеңестік қатысумен күреске шет мемлекеттер бөлген қаражаттың басты таратушылары болды.

Оливье Руа Ауғанстан ішіндегі саяси ұйымдардың үш негізгі аймағын бөледі. «Елдің оңтүстігінде тайпалық пуштундар тұратын аумақта негізінен Наби, Гейлани және Моджадедди дәстүрлі партиялары ұсынылды. Қандай да бір партияның таңдауы әлеуметтік байланыстармен анықталды. Бұл аймақ батыстағы Фарах пен шығыстағы Құнарды қосты. Шиит-хазарейлер тұратын орталықта шиит ұйымдары басым болды. Парсы және түрік тілдерінде сөйлеген солтүстікте, негізінен Жамиатта исламшылдар басым болды».⁶³ Себгатулла Моджадедди жағдайында бұл сопылық накшбандийя тарикатының дәстүрлі байланысы болды. Оның «Джабха-е Ниджат-е Милли Афганистан» (Ауғанстанды азат етудің ұлттық майданы) партиясының әсері солтүстікте, азшылық ұлттар арасында да, оңтүстік-шығыста, пуштундар, атап айтқанда гильзайлар арасында да маңызды болды. Пир Сайед Гейланидің «Махаз-и Милли-е Ислами Афганистан» (Ауғанстанның ұлттық ислам майданы) партиясы негізінен басқа да ықпалды сопылық кадирий тарикатының ізбасарларына сүйенді. Нәби Мұхаммед идің «Харакат-и Инкилаб-и Ислам Афганистан» (Ауғанстанның

Ислам революциясының қозғалысы) партиясы негізінен дәстүрлі улемдерден тұрды, олардың көпшілігі диуана болды.

Сопылық тарикаттары дәстүрлі түрде мұғалім мен оқушы (муршид және мурид) арасындағы байланыстарға негізделген ұйымның дамыған құрылымына ие болса да, Моджадедди, Гейлани және Нәби Мұхаммеди партиялары нәтижесінде ауған қарсылығының саяси ұйымдары арасында ең ірілерінің бірі болмай шықты. Бұл жерде жоғарыда көрсетілген себептер бойынша накшбандий мен кадирий тарикаттарының басшылары (Моджадедди және Гейлани) сыртқы қаржылық көмектің басты басқарушысы ретінде Пәкістанмен қарым-қатынаста делдалдардың қызметін толық көлемде орындай алмайтындығы да әсер етті. Сонымен қатар, араб елдерінің өкілдері, сондай-ақ ауған оппозициясын қаржыландырудың маңызды көзі дәстүрлі қозғалыстарға қатысты, соның ішінде көбінесе діни қозғалыстарға қатысты, тұтастай алғанда, сыншыл болды. Сондықтан Моджадедди, Гейлани және Нәби Мұхаммеди дәстүрлі партияларына қаражат айтарлықтай аз түсті.

Керісінше, Абдул Расул Сайяфтың «Иттихад-е Исламами Барае Азади Афганистан» (Ауғанстан еркіндігі үшін Ислам одағы) партиясының күшеюімен мысал қисынды болып табылады. Сайяф 1979 жылы қабулдық түрмеде өзінің Хафизулла Аминмен туыс болуына байланысты өлім жазасына кесілген болатын, алайда жазадан құтыла алды. Сайяф ауғандық қарсылықтың ең ірі демеушілерінің бірі болған Сауд Арабиясы басшылығына жақын болды. Идеологиялық тұрғыдан Сайяф суфизмге қарсы шығып, исламды барлық жаңадан енген нәрселерден тазарту үшін, бастапқы ислам қауымының құндылықтарына қайта оралу үшін күресті. Тиісінше, ол өзінің көзқарастары бойынша XIX ғасырдан бастап уаһһабшылар қозғалысы ұсынылған Сауд Арабиясының ресми идеологиясына жақын болды. 1981 жылдан бастап бұл Ауғанстанның ішіндегі әртүрлі топтарды қаржыландыруға бағытталған елеулі ресурстармен қамтамасыз етті. «Оның саясаты айқын болды: халық арасында ерекше қолдауға ие болмаған қарулы топтардың көмегімен өз ықпалын тарату».⁶⁴ Нәтижесінде, оның Ауғанстан ішіндегі әсері өсті. Алайда, әртүрлі топтардың Сайяф партиясымен

де, Ауғанстанның ішіндегі өзара қарым-қатынастары да айтарлықтай тұрақты болған жоқ. Адалдық қаржыландыру көлеміне тікелей байланысты болды.

Жергілікті қарсылық топтарының сол немесе басқа саяси партиясының адалдық факторы ерекше үлкен мәнге ие болды. Жергілікті көтерілісшілер құралдарға, қаруға мұқтаж болды. Олар ағымдағы міндеттерге сүйене отырып, өздерінің партиялық артықшылықтарын өзгерте алды. Партия, өз кезегінде, жергілікті жерлердегі жекелеген топтардың қолдауы үшін күрескен, себебі бұл оларға Пешаурда өз саяси капиталын ұлғайтуға мүмкіндік берер еді. Сонымен қатар, партиялық коалицияларды қалыптастыру кезінде ауғаншілік қайшылықтар да маңызды рөл атқарды.

Атап айтқанда, Нәби Мұхаммеди партиясымен өте көрнекі жағдай болды. Бұл ұйым дәстүрлі улемдерге сүйенді. Әрине, олардың көпшілігі осы аймаққа тән болатын диуаналар болып табылды. «Ауғанстандағы медресе мен суфизм жүйесі арасындағы тығыз өзара іс-қимылға байланысты көптеген әлималар немесе маулавилер сол уақытта пирлер болып табылды». ⁶⁵ Дәстүрлі түрде олар түрлі ауған орталық үкіметтері өткізуге тырысқан жаңғырту үдерістеріне қарсылық білдірген. Коммунистердің билікке келуі және кеңестік басып кіруді олар өте теріс қабылдады. Улемдер жергілікті қоғамдастықтарға үлкен әсер етті, сондықтан қарсылықтың бірінші кезеңінде олар коммунистік үкіметке қарсы жергілікті көтерілістерді басқарды.

Алайда, ХХ ғасырдың бірінші жартысына қарағанда, 1980-ші жылдары ауған улемдерінде күшті қарсылас – саяси исламды жақтаушылар (исламшылдар) болды. Сонымен қатар, соңғылары Пәкістанның қолдауына сүйенген. Ұйымның қабілеті де үлкен мәнге ие болды. Нәби Мұхаммеди партиясы ұйымдастыру тұрғысынан «саяси тәжірибесіз маулави айналасында құрылған жергілікті майдандардың жиынтығынан артық ештеңе емес» деп сипатталады. ⁶⁶ Ислам мемлекеті үшін күрескен исламшылдарға қарағанда, улемдер зайырлы билік кезінде рухани табынушылық орнаған заттардың бұрынғы тәртібін қалпына келтіру үшін күресті. Әрине, саяси исламшылардың уәждемесі күшті болды.

Сонымен қатар, исламшылдар партиялық құрылымдарды болашақ ислам мемлекеттік құрылымының бір бөлігі ретінде қарастырды. Ал улемдер үшін партия жергілікті биліктің ресми бірлестігі болды. Исламшылдарда саяси ұйымның деңгейі улемдерге қарағанда жоғары болды.

Сайып келгенде, Пәкістан мен Сауд Арабиясының саясаты, сонымен қатар исламшыл партиялар ұйымшылдығының және уәждемесінің жоғары деңгейі ауғандық қарсылықты ұйымдастыруда улемдер мен сопылық пирлерді артқы планға ығыстырып тастады. Осындай жағдай Моджадедди, Гейлани және Нәби Мұхаммеди дәстүрлі партияларымен де болды. Моджахедтердің арасында ислам партиялары басым бола бастады, олар әсерлі сыртқы көмектің басты алушылары болды. «АҚШ тарапынан көмек 1980 жылғы 30 млн.доллардан 1986-1989 жылдары жылына 600 млн. долларға дейін өсті. Сауд Арабиясы мен басқа да араб елдері тарапынан көмек дәл осындай немесе сәл американдықтан асып түсті».⁶⁷ Ал, Ауғанстанның ішінде мұндай қомақты қаражатты бөлу Пешауарадағы эмигранттық партияларға үлкен әсер етті.

Сайяф партиясынан басқа, исламшыл деп саналған партиялар арасында ауғандық қарсылықтың қозғалысындағы басты рөлді Гүлбеддин Хекматиардың басшылығындағы «Хезбе-и ислами» (Ауғанстан Ислам партиясы) және Бурхануддин Раббани басқарған «Жамиат-и ислами Ауғанстан» (Ауғанстан Ислам қоғамы) ойнады. Олар екеуі де Кабул университетінде құрылған «Мұсылман жастары» ұйымынан шыққан. 1970 жылдың ортасынан бастап олар Пәкістанға көшіп кеткен.

Олардың екеуі де Ауғанстанның солтүстігінен шыққандығы да маңызды болып табылады. Раббани Бадахшан провинциясының тәжігі, ал Хекматиар – гильзай тайпасының харути рулық қауымынан шыққан пуштун болған. Хекматиардың отбасы Ауғанстанның солтүстігіне қоныс аударған пуштундар санынан болды. Мұндай саясатты XIX – XX ғасырдың басында ауған әмірлері белсенді жүргізді. Бір жағынан, Хекматиар Ауғанстанның оңтүстік және оңтүстік-шығысындағы пуштундар үшін тән дәстүрлі тайпалық құрылымның бір бөлігі болған жоқ. Екінші жағынан, оның азшылық ұлттар ортасында өмір сүруіне байланысты

күшті жалпыпуштундық бірегейлігі болды. Сонымен қатар, Хекматиардан Ауғанстан исламшылдары арасында көшбасшы ретінде ең қолайлы кандидатураны жақсы зайырлы біліммен қатар жалпы ислам құндылықтарына бағыттау жасады.

Хекматиар Пәкістанды өте қанағаттандырды, өйткені Гейлани сияқты дәстүрлі пуштун элитасымен байланысты емес еді. Сонымен қатар, коммунистер билікке келгенге дейін мұндай элитаға қарсылық көрсеткен. Ол, сондай-ақ, моджахедтердің кейбір басқа көшбасшылары, мысалы Нәби Мұхаммеди сияқты тайпалармен байланысты емес еді. Демек, теориялық тұрғыдан жалпыауған көшбасшысының рөліне үміткер еді. Сонымен қатар, ол елдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы пуштутілді тұрғындарын ғана емес, сонымен қатар Кабулдың даритілді бейтралбанданған пуштундарын да және Ауғанстанның солтүстік провинцияларын да қоса, жалпыға ортақ туыстық ұстанымдарын қорғады. Ислам дініне деген өзінің жалпы саяси көзқарастарына байланысты ол әртүрлі адамдарды, олардың ұлттарын және қандай да бір қауымға қатыстылығын шақыра алды. Сондықтан да «Хезбе-и ислами» – де пуштундардан басқа тәжіктер мен өзбектер де болған.

Сонымен қатар, оңтүстік-шығыстағы тайпалық пуштундар үшін Хекматиарға деген көзқарас әртүрлі болды. Бір жағынан, тайпалардың арасында исламшылдардың ықпалы айтарлықтай болған жоқ. Жергілікті дәстүрлі тайпалық элита әлі де өз маңыздылығын сақтап қалды. Олар үшін Хекматиар бөтен адам болды. Екінші жағынан, Хекматиар Пәкістан мен оның әскери және діни элиталарымен тығыз байланысты болды. Осыған байланысты Ауғанстанда пуштун элитасының бөлігі үшін белгілі бір қиындықтар туындады. Өйткені олар теориялық тұрғыдан пуштун ұлтшылдығы үшін, тарихи тұрғыда осы елмен шекараның өту сызығына қатысты Пәкістанға қарсы бағытталған. Сондықтан Пәкістанмен одақ олар үшін коммунистермен және кеңеспен күресу үдерісінде тактикалық қадам болды. Бұл тұрғыда Хекматиар Пәкістанға тым тәуелді болды.

Хекматиар партиясының құрамынан Халес басқарған «Хезбе-и ислами» деген атаумен тағы бір ислам партиясының

бөлініп шығуы ықпалды тайпалық пуштундардың бір бөлігін ұстанумен байланысты болды. Халес Ауғанстандағы ислам қозғалысы ұйымдастырушыларының бірі болды, ол Деобандтағы медресені бітірді. Бір мезгілде ол Нангархар провинциясындағы хугиани тайпасының дәстүрлі көшбасшыларының бірі болды. Дәл осы хугиани пуштундары Халес партиясының бастапқы ұйымдастырушылық негізін құрады. Кейін оларға Пактия провинциясында дзадран тайпасының жетекшісі болған, ислам қозғалысының ықпалды қайраткері Жалалуддин Хаккани қосылды. Оливье Руа Нангархарда Халес партиясының әсері хугиани аумағынан батысқа қарай гильзайларға, шығысқа қарай шинвари және солтүстікке қарай Лағманиге дейін қысқарғанын атап өтті.⁶⁸ Мүмкін, бұл хугианидің негізінен гильзайлар аумағында тұратын дурранилік тайпалардың бірі болуымен байланысты болған шығар.⁶⁹ Сонымен бірге, Халес партиясының маңызды құрамдас бөлігі жабакхелль рулық қауымынан шыққан гильзайлық ахмадзай тайпасының өкілдері болды. Олар Нангархар провинциясында хугианидің көршілері болды. Рулық қауымының көшбасшылары ағайынды Қажы Дін Мұхаммед, Абдұл Хак және Қажы Абдұл Қадыр ауған оқиғаларында үлкен рөл атқарған.⁷⁰ Кабулдан Жалалабадқа баратын жолдағы Халес партиясының стратегиялық жағдайы оны ауғандық қарсылық саяси құрылымының маңызды элементі жасады.

Ауған қарсылығының барлық партияларының арасында тек «Жамиатта» (Ауғанстанның Ислам қоғамы) пуштундар саны басым болған жоқ. Барнетт Рубиннің бағалауы бойынша, «Жамиат» эмиграциядағы партияның штаб-пәтерінде көшбасшыларының 75%-ы даритілді, қалғандары пуштун-гильзайлар болды.⁷¹ Раббани партиясы нәтижесінде Ауғанстанның солтүстігі мен батысындағы азшылық ұлттардың түрлі қауымдастықтарымен ауғандық қарсыласудың басты сыртқы демеушілерінің қарым-қатынасындағы басты делдал болды. Негізінен бұл даритілді суннит халқына, яғни тәжіктерге қатысты болды. Сонымен қатар, «Жамиатқа» даритілді халықтың басқа да топтары, сондай-ақ кейбір пуштундар, мысалы, Қандағардың пуштундары қосылды. Сондай-ақ, 1981 жылы негізінен азшылық ұлттар тұратын

Герат және Фарьяб провинцияларындағы Нәби Мұхаммедидің «Харакат» партиясынан шыққан жергілікті ұйымдар «Жамиат» жағына көшкендігі қызықты жағдай болып табылады. Сол уақытта, Фарах провинциясындағы жергілікті нурзайлар пуштун тайпасы тілдік ұстаным бойынша екі топқа бөлінді. Олардың ішіндегі пуштутілді бөлігі «Харакат» құрамында қалды. Ал, даритілді нурзайлар, тиісінше «Жамиатқа» қосылды.⁷² Сәйкесінше, Ауғанстанның түрлі қауымдастықтары арасындағы тілдік, діни және басқа да ішкі қарама-қайшылықтар ауған моджахедтерінің қандай да бір партияларына олардың адалдығын анықтау үдерісінде де өз көрінісін тапты.

Атап айтқанда, «Жамиатты» қолдайтын ауған оппозициясының ең ықпалды дала командирлері – Ахмад Шах Масуд пен Исмаил-хан даритілді тәжіктер болды. Біріншісі, Панджшер шатқалына сүйене отырып, Кабулдан солтүстікке қарай тау аудандарында басымдыққа ие болды. Екіншісі, Герат провинциясында үлкен ықпалға ие болды. Осы екі ауданда негізінен даритілді халық қоныстанған болатын. Кабул провинциясының таулы тұрғындары мен Гераттың жазық халқы ұйым бойынша бір-бірінен ерекшеленсе де, оларда тілдік және мәдени қауымдастық болған. Масуд пен Исмаил-хан үшін, Ауғанстанның солтүстігі мен батысындағы даритілді қауымдардың басқа да көптеген көшбасшылары сияқты, Бадахшаннан келген даритілді тәжік Раббани бастаған «Жамиатқа» бағдарлануға қисынды болды. Бұл Хекматиардың «Хезбе-и ислами» партиясынан дәстүрлі пуштун партияларының бірін немесе көбінесе пуштун исламшылдарын қолдауға қарағанда қисынды болды. Бұл жағдайда саяси исламның қозғалысы елдегі этносаралық және қоғамдық қайшылықтарды айналып өте алмады. Саяси ислам олардың өмір сүруін жоққа шығара алмады.

Осылайша, екі басты «исламшыл» партия: «Хезбе-и ислами» және «Жамиат» Пәкістан және басқа да сыртқы демеушілер мен жергілікті қарсылыққа қатысқан Ауғанстанның сунниттік қоғамдастықтары арасындағы басты делдалдардың қызметін атқара бастады. Оларға сыртқы көмектің едәуір бөлігі жеткізілді. Бұл ретте «Хезбе-и ислами» қаржыландыруда басымдыққа

ие болды. Себебі, Пәкістанның көзқарасы бойынша бұл ұйым пуштундық ұйымдар арасында басты болуға тиіс болатын. Демек, оның дәстүрлі партиялармен, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде тайпалармен бәсекелесу мүмкіндігі болуы тиіс. Пәкістанның сыртқы көмегі мен қолдауы «Хезбе-и исламиге» осындай мүмкіндікті уақытша қамтамасыз етті.

Сонымен қатар, «Жамиат» әскери-стратегиялық тұрғыдан маңызды болды. Осы ұйымның көмегімен Пәкістан, АҚШ және араб елдері азшылық ұлттар тұратын елдің солтүстік және батыс аудандарында ауған қарсылығының белсенділігін қолдады. Бұл Ауғанстандағы кеңестік араласуға қиындықтар тудыру тактикалық міндеті тұрғысынан маңызды болды. Мысалы, Ауғанстанның солтүстігі арқылы кеңес әскерлерінің негізгі коммуникациялары өтті.

Ауғандық қарсылықта шиит халқының ұйымдары жеке орынға ие болды. Негізінен бұл хазарейлер болды. Шиит-исмаилшылдардың тағы бір шағын тобы Кабулдан солтүстікке қарай таулы аудандарда тұрды. Олардың қауымдары дербес позицияны алып, Кабулмен қарым-қатынасты қолдады. Ал, хазарейлер негізінен ресми билікке деген оппозицияда болған. 1979 жылдың соңынан, Ауғанстанның бірнеше шеткері аймақтарын қамтыған Хазаржат тарихи таулы ауданында «Шура-е инкилаби-е иттифах-и ислами» (Ауғанстан ислам одағының революциялық кеңесі) жұмыс істеді. Шураның жетекшісі сайед Бехешти болды.⁷³ Шура «бейбітшілік пен жас зияткерлер басым болған зайырлы қанаттан, сейидтер ұсынған діни дәстүршілерден, сондай-ақ 1973 жылғы революциялық Иранда жүз мыңдаған хазарейлер мұнай жағдайына байланыста қызмет жасап, елге оралған исламшылдардан құралған үш саяси элементтен тұрды».⁷⁴ Соңғылары 1983 жылы Шураға қарсы сәтсіз аяқталған төңкеріс ұйымдастыруға тырысқан ирандық «Наср» партиясын қолдаған.⁷⁵ Алайда, хазарей саясаткерлерінің арасындағы қарама-қайшылық жалғаса берді.

Хазаржатта жаңа партиялар мен қозғалыстар пайда болды, олардың кейбіреулері Ираннан қолдау тапты, басқалары хазарей қауымдарының ішіндегі дәстүрлі байланыстарға сүйенді. Бірақ, Иранның әсері айтарлықтай түрткіжайтқа

айнала бастады. Атап айтқанда, «Наср» партиясында 1990-шы жылдардың басындағы хазарей саяси қозғалысының болашақ көшбасшылары, Абдұл Әли Мазари мен Кәрім Халили мүше болды.⁷⁶ Иран да хазарейлерді біріктіру үшін айтарлықтай күш-жігер жұмсады. Хазаржат 1979 жылдың соңынан Ауғанстанның орталық билігінен тәуелсіз болды, олар оның аумағын іс жүзінде бақыламады. Бірақ сол уақытта хазарейлер билік пен кеңес әскерлеріне қарсы шамадан тыс белсенді жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізген жоқ.

Жалпы, Пәкістаннан ұйымдастырылған саяси партиялар арқылы ауған қарсылығын қаржыландыру жүйесі кеңестік қатыстылыққа қарсы күресті ұйымдастыру үшін өте тиімді болды. Сонымен қатар, оның нәтижесі ұзақ жылдар бойы сыртқы қолдау алған және ауған коммунистеріне қарсы күреске қатысқан әртүрлі қауымдастықтардың күшеюі болды. «Әр партияның саяси элитасы көшбасшыдан, штаб-пәтер қызметкерлерінен және командирлерден тұрды. Командирлер әдетте партияларға тиесілі болды, бірақ моджахедтер жергілікті әлеуметтік желілер негізінде өз командирлеріне адалдықты сақтап қалды. Саяси бағдарын өзгерткен командирлер өз ізбасарларын өздерімен алып шықты. Тек «Хезбе-и ислами» партиясы (Гүлбеддин Хекматиар) Ауғанстанның ішінде мүшелік карточкаларын тарата отырып, жеке партиялық мүшелікті орнатуға тырысты. Ал дәстүршілдік партиялар ауған қоғамының түрлі әлеуметтік сегменттерінің коалициясы ретінде жұмыс істеді».⁷⁷ Осылайша, Пәкістандағы моджахед партиялары емес, жергілікті жерлердегі саяси ұйымдар қарулы қауымдастықтар және олардың мүдделерін білдіретін саяси ұйымдар ұзақ перспективада ауған саясатының басты субъектілері болды. Бұл үрдіс ресми Кабул саясатымен күшейтілді, ол да жеке қауымдардың нығаюын қолдады. Біз бұған толығырақ тоқталамыз.

Кармальдан Наджибуллаға дейін

Ауғанстандағы Кеңес Одағы қатысуының бірінші кезеңінде Мәскеу үшін жағдай ерекше қиын болған жоқ. Кеңес әскері

жергілікті қарсыласудан басым әскери артықшылыққа ие болды. Сонымен қатар Ауғанстанға алғашқы жылдары АҚШ, Пәкістан, араб елдері тарапынан ауқымды әскери көмек түскен жоқ. Демек, ауған көтерілістерінің әскери мүмкіндіктері жергілікті ресурстармен шектелді. Бұл оптимизм үшін белгілі бір себеп болды. Юрий Нешумов 1980 жылдың маусым айында Ауғанстандағы МҚК басшылығымен кездесуде генерал Ахромеевтің айтқан сөздерін келтіреді: «Әскер өз миссиясын орындады. Қазір АДР-да ірі бандформациялар жоқ. Бадахшанда жүргізілген операция соңғы болып табылады. Әскер шешуші рөлді ойнаған кезең аяқталды. Бүлікшілер жаңа тактикаға көшті: диверсиялар, террор, қалалардағы ұсақ топтардың әрекеттері. Онда әскердің іс-қимылының тиімділігі төмендейді, онда қауіпсіздік күштері қызметінің өрісі бар».⁷⁸ Кеңес генералының бұл сөзі Кеңес әскері мен арнайы қызметтер арасындағы күрделі қарым-қатынасты одан әрі бейнелесе де, Ауғанстанға әскерлерді енгізуге қарсы болған әскер, арнайы қызметтерге соғысты одан әрі жүргізу үшін жауапкершілікті жүктегісі келді. Бірақ сонымен қатар бұл 1980 жылдың ортасына қарай қауіпсіздік жағдайы өте қиын емес екенін көрсетеді.

КСРО-ның экономикалық жағдайы өте тұрақты болды, өйткені мұнай бағасы салыстырмалы түрде жоғары болды. Ауғанстанға байланысты халықаралық қатынастардағы асқынулар тым үлкен проблема тудырмады. Оның үстіне, қырғи-қабақ соғыс жағдайында бұл өте қисынды болды. Ауғанстанға басып кіруіне байланысты Мәскеу Олимпиадасына Батыс елдері жариялаған бойкот жағымсыз тосын болды, бірақ ол КСРО-ның халықаралық жағдайына тым қатты әсер еткен жоқ. Мәскеу үшін бұл жалғасып жатқан қырғи-қабақ соғыстың тағы бір эпизоды болды.

Мәскеудің басты күш-жігері Ауғанстанда тәртіп орнатуға және КСРО үлгісі бойынша басқару құрылымын құруға бағытталған. Сондықтан 1980-1983 жылдары Кеңес әскерлері өз күш-жігерін оппозицияны талқандау бойынша ұлғайтты. Сонымен қатар КСРО-ға тән тиісті институттарды құру үрдістері жүрді. Бұл ауған комсомолы – Жастар одағы, Ауған кәсіподақтары бірлестігі, Әйелдер одағы және т. б. сияқты

ұйымдар болды. Атап айтқанда, «АХДП-ның КОКП-ға толықтай еліктегенінің куәсі 1981 жылдың 19 наурызында болған АХДП ОК V пленумының шешімі болды. Онда КОКП XXVI съезінің қорытындылары талқыланды».⁷⁹ Сонымен қатар, ауған әскері мен қауіпсіздік күштерінің жауынгерлік қабілетін қалпына келтіру бойынша әрекеттер жүзеге асырылды.

Әрине, кеңес өкілдері елді тікелей басқаруды де-факто жүзеге асырды. Ауған билігі бағынышты рөл атқарды. Айта кету керек, АХДП басшысы Кармаль мен Кабулдан шыққан, қала тұрғындары болған (кабули) көптеген парчамистер үшін шеткері аймақтардағы дербес ішкі саяси қызметке қарағанда, кеңестік үлгідегі институттарды құруға қатысу анағұрлым ыңғайлы болды. Әсіресе, бұл Ауғанстанның пуштундық оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы үшін әділ болды. Бұл жерде тілдік фактор да өз рөлін ойнады. Көптеген парчамистер – даритілді солтүстік адамдары мен Кабул тұрғындары болып, елдің оңтүстігінде сөйлеген пушту тілін иеленбеген. Кабулдың парчамистік билігі ішкі саясатта Мәскеудің басымдығы жағдайында пуштун мәселесіндегі жалпы бастаманы және осы бағыттағы жауапкершілікті Кеңес өкілдеріне беруді жөн көрді.

1980 жылдың 3 маусымында КСРО елшісі Табеевтің Мәскеуге жазған жеделхатында^{5*} көрсетілген ақпарат өте көрнекі болып табылады: «Кармальдің тайпалар өкілдерімен бірде-бір кездесуі өткен жоқ. Тайпалармен байланыс негізінен шекара және тайпалар істері министрлігімен, сондай-ақ жекелеген жағдайларда әскери қолбасшылықпен жүзеге асады».⁸⁰ 1984 жылдың қаңтарында Владимир Басов жазған аналитикалық жазбада былай делінген: «белгілі деңгейде бүгінгі күнге дейін сақталып отырған негізгі саяси мәселелер қатарына, бірінші кезекте, бірқатар жоғары шендегі ауғандық билеушілердің антипуштундық көңіл-күйін жатқызуға болады. Олар ТІМ-ің (тайпалар істері жөніндегі министрлігі. – авт.ескерт.) «аумақтағы» (пуштун тайпалары өмір сүретін аумақ. – авт.ескерт.) тайпалармен жұмысын тежеп отырады. Пуштун тайпаларымен достық ынтымақтастықты орнату туралы мәселенің маңыздылығын түсінбеумен қатар,

⁵ Бұл жеделхатты елшіліктің қызметкері Владимир Басов дайындаған және оның Ауғанстанда болған кезеңі туралы еңбектерінің жинағында келтірілген.

партиялық басшылықтың кейбір мүшелері арасында пуштун гегемониясын тоқтату және «тайпаларға қажет болған жағдайда, осы мақсатта қару күшін пайдалана отырып, олардың жаңа революциялық мемлекеттегі орнын көрсету» керек деген пікір де болды. Мұндай ұлтшыл көзқарастың түбінде анық «антихалькизм», АХДП-дағы жалпы релін әлсірету мақсатында халькистердің «тайпалар аумағындағы» беделін жою идеясы жатты». ⁸¹ Бұл ретте «Парчам» мен «Хальк» арасындағы фракциялық күрес белгілі бір дәрежеде шартты даритілді солтүстік пен пуштутілді оңтүстік арасында орын алған қарама-қайшылықтарды білдіргені анық.

КСРО мен Кабулдың тайпалық пуштундарға қатысты саясаты жаңа биліктің іс-қимылындағы әлсіз орындардың бірі болды. Тән мысал пуштундық шекаралық тайпалардың бақылау астындағы аумақтардағы және Пәкістанмен шекаралардағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметіне ақы төлеудің белгілі практикасымен байланысты. Бұл тәжірибені кез келген ауған биліктері кеңінен пайдаланды, олар тайпалардың адалдығы үшін қаражат төледі. Елші Табеевтің 1980 жылғы 3 маусымдағы Мәскеуге жолдаған жеделхатында «тайпалардың өкілдерінен милиция жасақтарын құруды жылдамдату» қажеттілігі көрсетілген. ⁸² Бұл, өз кезегінде, ауған саяси дәстүріне толықтай сәйкес келді. Алайда, Ауғанстанда Кеңес Одағы болуының ерте кезеңінде Мәскеуде мұндай қадамның қажеттілігін нақты түсінген жоқ. Сондықтан өтініштер жиі жағдайда қанағаттандырылмады. Шекара және тайпалар істері жөніндегі министрлігінің деректеріне сәйкес, «Файз Мұхаммедтің бағалауы бойынша, 1980 жылы елдің төрт провинциясында жалпы саны 6 390 адамды құрайтын үш милиция полкын құру үшін, сондай-ақ 1000 молданы қамтамасыз ету үшін 244 млн. 956 мың ауғани (3 млн. 698 мың рубльге шаққандағы шетел валютасы, немесе 5 млн. 443 мың 466 АҚШ доллары) бөлу қажет». ⁸³ Осыған байланысты Ауғанстанның шекарасын қорғауға жауап берген, Ауғанстандағы шекара қолбасшылығының өкілі Юрий Нешумов былай деп жазған: «Пәкістанмен шекараны қорғау мақсатындағы 6 мың адамнан тұратын пуштун тайпаларының жасақтарын қамтамасыз ету үшін 5 млн. доллардан астам қаражат талап етілген.

Бірақ Кабулда мұндай ақша болмады, ал Мәскеуде осындай шаралардың орындылығына күмән келтірді». ⁸⁴ 1980 жылдың қыркүйегінде шекара және тайпалар істері жөніндегі министрі Файз Мұхаммед Пактия провинциясында қаза тапты. ⁸⁵ Ол тайпалармен келіссөздерге қабілетті, пуштундық тайпалық аймақтан (уәзір тайпасы) шыққан аздаған парчамистердің бірі болды.

Бір жағынан, осындай құзыретті министрдің өлімі Кабулдың пуштун тайпалары арасында жұмыс істеу мүмкіндігін біршама әлсіреткендігі сөзсіз. Бірақ, екінші жағынан, Кабул билігі үшін оларға қатысты қатаң саясат жүргізуге қосымша себеп болды. Осы мағынада, дзадран тайпасының өкілі Жалалудин Хаккани адамдарының Файз Мұхаммед пен оның екі жақтаушысын өлтіруі маңызды оқиға болды. ⁸⁶ Сонымен қатар, Файз Мұхаммед Пактия провинциясында билікке емес, дәстүрлі пуштун заңдарына сүйенгені маңызды жағдай болып табылады. Оған қоса, АХДП мүшелерінің арасында Пактия провинциясынан көптеген адамдар болды. Хаккани дзадран тайпасының тайпалық құрылымдарына сүйенгенімен, ислам қозғалысының қатысушысы болғаны белгілі. Жоғарыда аталғандай, ол Юнус Халестің «Хезбе-и ислами» ислам партиясы құрамында болған. Кейін 2000 жылдары оны «Талибан» қозғалысының негізгі құрылымдық бөлімшесі – «Хаккани желісінің» негізін қалаушы деп санаған.

Белгілі бір дәрежеде жалпыисламдық құндылықтары бар исламшылдар және дәстүрлі тайпалық ұйымы бар тайпалар бір-біріне антипод болды. Сондықтан, ресми Кабул теориялық тұрғыдан ауған әмірлерінің тайпаларға қатысты саясатын жалғастыра алатынына сене алды. Атап айтқанда, олардың бір бөлігін ислам партияларына қарсы қоюға тырысты. Бірақ, бірқатар факторлардың үйлесуі, олардың арасында жалпы пуштун тайпаларына деген қаланың бейтрайбалданған пуштундары мен солтүстіктегі даритілді халықтың тысқары пікірлері, сондай-ақ көп жағдайда осы пікірлердің салдары болған күштік қысым саясаты тайпалардың ауған қарсылығының маңызды бөлігіне айналуына алып келді. Сонымен қатар, күштік қысым саясаты Кеңес әскерлерінің күшімен жүзеге асырылды, бұл Ауғанстанның оңтүстігі

мен оңтүстік-шығысындағы пуштундардың наразылығын күшейтті. Кәдімгі жағдайда Кабулдағы күшті орталық билік, мысалы, бір тайпаны басқаларға қарсы қоя алар еді. Бұл фактіні Кабулдағы билік және кеңес басшылығы кейінірек келіп бірақ түсінді.

Жалпы алғанда, парчамистердің Ауғанстанның билік органдарында қызмет жасаған кезінде азшылық ұлттар өкілдігі айтарлықтай өсті. Мысалы, 1986 жылдың қаңтарына АХДП-ның 150 мың мүшесінің 43%-ы пуштундар, тәжіктер – 44%, өзбектер – 7%, хазарейлер – 3% құрады. «Ресми статистика бойынша АХДП-да ұлттар өкілдігінің нормалары олардың ел тұрғындарының үлесіне пропорционалды болды. Тәжіктермен жағдай ерекше болды. Олардың АХДП-дағы пайызы жалпы халыққа қарағанда 2 есе жоғары болды, өйткені АХДП қатарын толықтырудың басты негізі тәжіктердің үлесі әрдайым маңызды болған қалалық қабаттар болды».⁸⁷ Ұқсас үдерістер әскерде де көрініс тапты. Мысалы, 1987 жылдың мәліметтері бойынша ішкі істер министрлігінің бөлімшелерінде пуштундар – 46,9%, тәжіктер – 40,9, өзбектер – 5,7%, хазарейлер – 4,5% құраған.⁸⁸ Белгілі бір дәрежеде, бұл ауған үкіметінің бақылауындағы аумақтардың қысқаруының салдары болды. Сондықтан әскерлерге рекруттарды жинау негізінен тәжіктер тұратын солтүстік провинцияларда және Кабул ауданында жүзеге асырылды.

Алайда, қатарында даритілді пуштундар да болған, негізгі бекеттерде «Парчам» құрамындағы кабулидің басым болуы өз рөлін атқарғаны сөзсіз. Даритілді пуштундарға объективті түрде оңтүстіктегі пуштутілді халыққа қарағанда, солтүстіктегі даритілді халықпен өзара іс-қимыл жасау оңайырақ болды. Осылайша, Кеңес Одағының қатысуы мен «Парчам» басқармасы биліктің негізгі институттарының құрамындағы маңызды өзгерістерге алып келді. Монархияның, сондай-ақ «Хальк» басқармасының заманымен салыстырғанда мемлекет пуштундық емес және сонымен бірге тайпалық емес бола бастады. АХДП-дағы пуштундар арасында Кармальмен байланысты Кабулдың тумалары көп ықпалға ие болды. Алайда, Кеңес үстемдігіне байланысты АХДП ішіндегі барлық көрсетілген үдерістер және «Хальк» пен «Парчам» арасындағы

жалғасып келе жатқан бәсекелестік маңыздылығы бойынша екінші орында болды. Олардың ауған саясатына әсері Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығарғаннан кейін ғана күшейеді.

Жалпы 1980 жыл Кабулдағы кеңестік билік пен КСРО үшін ең шиеленісті емес еді. Жаһандық өзгерістер 1981 жылы басталды. АҚШ-та 1981 жылдың қаңтарында Рейган президент болды, көктемде ол ауған көтерілістерінің қолдауын жариялады. АҚШ пен олардың одақтастары Ауғанстандағы қарсылықты қару-жарақ пен жабдықтарды жеткізуге қаржыландыра бастағаннан кейін, КСРО үшін жағдай күрт күрделенді. Ауғанстанның ерекше жағдайларында ауқымды сыртқы қаржыландыру кез келген ішкі қарсылықты күшейтуге қабілетті болды. Оның үстіне сыртқы шекараларға толық бақылау орнату мүмкін болмады.

Кеңес әскерлері жергілікті қарсылықты талқандау және елде бақылау орнату үшін үлкен күш-жігер жұмсады. Бұл ретте кеңес әскері өзінің тактикасы мен қару-жарағын үнемі жетілдіріп отырды. Олар кең ауқымды шабуылдарды жүргізіп, басты ұстанымдарды, сондай-ақ елге қару жеткізудің негізгі арналарын бақылауға алуға тырысты. Алайда, әскери күш жеткіліксіз болды. Қарсыласу тоқтатылмады, КСРО жағынан әскери және материалдық шығындар тек өсіп отырды.

Іс жүзінде, Мәскеу үшін Ауғанстандағы соғыс едәуір ауыртпалыққа айналды. Алайда, мұнай бағасының төмендеуі басталған кезде, 1980 жылдардың ортасында жағдай айтарлықтай нашарлады. «Сауд Арабиясының өндіруді үш еседен астамға ұлғайту туралы шешімінен кейін, 1981-1984 жылдары басталған мұнайдың нақты құнының баяу төмендеуі сала тарихында теңдесі жоқ баға құлдырауына алып келді. 1985-1986 жылдары Кеңес Одағының бюджеті, оның сыртқы сауда балансы, тұтыну нарығының тұрақтылығы, жылына ондаған миллион доллар астық сатып алу мүмкіндігі, сыртқы борышқа қызмет көрсету қабілеті, армия мен ӘӨК қаржыландыру қабілеті тәуелді болған ресурстар бағасы бірнеше есе төмендеді».⁸⁹ Кейінірек бұл КСРО-ға қатысты «мұнай қаруын» қолдану деп аталады. Оның үстіне, бағаның құлдырауына себеп болған нарыққа мұнай шығаруды Сауд Арабиясы жүзеге асырды.

Осы сәтте бұл ел ауғандық қарсылықтың басты демеушілерінің бірі болды. Сондықтан оның мүдделері айқын болды. Сауд Арабиясының мұндай шешімі өзінің экономикалық мүдделеріне соққы жасағанымен, бірақ оның Ауғанстандағы саяси мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сауд Арабиясының КСРО-ға тудырған проблемалар ауқымдығы өте үлкен болып, нәтижесінде осы мемлекеттің құлдырауына бірақ әкеп соқты. АҚШ президенті Рейган 1986 жылы, мұнай дағдарысының алдында ұлттық қауіпсіздік жөніндегі №166 директиваға қол қойғаны тән. Бұл директива КСРО-ны Ауғанстаннан әскерді шығаруға мәжбүр ету үшін барлық шараларды қабылдауды көздеді. Бұл ауған көтерілісшілеріне америкалық көмек көрсетудің күрт артуына әкелді. 1984 жылы АҚШ пен Сауд Арабиясы тарапынан көмек 250 млн.долларды, 1986 жылы – 470 млн. долларды және 1987 жылы 610 млн. құрады.⁹⁰ Бұл ретте Кеңес Одағы тарапынан ауған билігінің қызметін қолдауға және өз әскери тобын қамтамасыз етуге жұмсаған жиынтық шығындары, әрине, аталған соммалардан айтарлықтай көп болды.

Бұл жағдайда КСРО-да ауған тығырығынан шығуды іздеуге мәжбүр болды. 1985 жылдың наурызында КОКП ОК Жаңа хатшысы Михаил Горбачев болды. Басқа шаралар арасында ол «Ауғанстан бойынша Саяси бюро комиссиясын қайта жасақтап, Шеварднадзені МҚК басшысы мен Қорғаныс министрінің әсерін теңдестіру мақсатында оның төрағасы етіп тағайындады. Добрынин (Анатолий Добрынин – КСРО-ның АҚШ-тағы бұрынғы елшісі, Горбачевжанындағы КОКПОК Саяси бюросының құрамына енгізілді. – Авт.ескерт.) осы комиссияда төртінші орын алды. Рыжковтың көмегімен (Николай Рыжков – КСРО үкіметінің төрағасы, Горбачевпен тағайындалған. – Авт.ескерт.) Горбачев, Шеварднадзе және Добрынин Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығару үшін негіз құру мақсатында маневр жасады».⁹¹ КСРО билігі үшін ауған проблемасын шешу және әскерлерді шығару қажеттілігі Горбачевке дейін айқын болған, алайда дәл осы Горбачев мәселені тәжірибелік тұрғыда іске асыруды бастады. Мәскеу әскерін бірден шығара алмайтыны анық болды. Мұнда 1979 жылы әскерлерді енгізу үшін негіз болған себептер әрекет етті.

Өйткені қырғи-қабақ соғыс жалғасып жатты және Ауғанстанды жоғалту КСРО-ның геосаяси тұрғыда жеңілуін білдіретін еді. Елдің оңтүстік шекарасы жабылмай, Кеңес Одағының стратегиялық жағдайы күрт нашарлайтын еді. Тағы бір маңызды жағдай болды. Жалпы алғанда, әскер елдің жаңа басшылығының экономикаға түсетін жүктемені қорғанысқа арналған шығындар есебінен төмендету талпыныстарына күдікпен қарады. Сондықтан, ол Кеңес Одағының орасан зор әскери бюджетін қысқартудың кез келген талпынысына қарсылық білдірді. «Экономиканы әскери жүктемелеу, КСРО экономикасын осал етуші факторлардың бірі болды».⁹² Ауғанстандағы соғыс жалғасып жатқанда, әскерилер мен арнайы қызметтерде, әрине, КСРО-ның дұшпандық ортада болуына байланысты бұрынғы саясаттың жалғасуы үшін елеулі дәлелдер болды. Сонымен қатар, олар елдің саяси басшылығының Ауғанстандағы іс-қимыл тиімділігін арттыру талаптарын елемеуге мүмкіндіктері болмады.

1985 жылдың маусымында Ауғанстанға МҚК төрағасының орынбасары Крючков келді. Оның сапарының мақсаты жағдайды бағалау болды. 1985 жылдың 8 қазанында Мәскеуде жоғары деңгейде кездесу өтті. Ауған жағынан оған Бабрак Кармаль, Сұлтан Али Кештманд, Зерай, Наджиб, Назар Мұхаммед, Сүлеймен Лаек қатысты. Кеңес Одағы жағынан – Михаил Горбачев, Министрлер кеңесінің төрағасы Николай Рыжков, МҚК төрағасы Виктор Чебриков, Сыртқы істер министрі Эдуард Шеварднадзе, Қорғаныс министрі Сергей Соколов қатысты. Кездесу барысында ауған өкілдеріне саясатты қайта қарау, әлеуметтік базаны кеңейту және мәселені бейбіт шешу жолдарын іздеу ұсынылды. Сонымен қатар, кеңес тарабы Ауғанстаннан әскерлерді шығару ниеті туралы мәлімдеген болатын, бірақ қару-жарақ пен материалдық ресурстарды жеткізуді жалғастыратынын растады.⁹³ Нәтижесінде Ауғанстанға қатысты Мәскеу саясатындағы өзгерістердің басталуы туралы жарияланды. Тиісінше, ауған билігі қорытынды жасауы тиіс еді.

Қараша айында Кабулда АХДП ОК XVI пленумы өтті, онда саяси бюро және партия ОК құрамына әскер мен қауіпсіздік күштерінің бірқатар өкілдері енгізілді. Жаңадан

тағайындалғандар пуштундар болғаны тән. Осылайша, ОК хатшысы болып Мемлекеттік ақпарат қызметінің (ХАД) басшысы Наджиб тағайындалды. Оның орынбасары Голям Фарук Якуби, Кабул царандойының (полиция) қолбасшысы Сайфулламен бірге ОК мүшесі болды. Саяси бюро мүшелігіне Қорғаныс министрі Назар Мұхаммед пен Тайпалар мен халықтар істері жөніндегі министр Сулеймен Лаек үміткер болды. Бір мезгілде, бұрынғы чараймақтың Қорғаныс министрі Абдұл Қадыр Саяси бюро мүшелігіне үміткер міндетінен босатылды.⁹⁴ Сонымен қатар, Нажиб, Лаек және Якуби парчамистер, ал Назар Мұхаммед және Сайфулла – халькистер болды.

Олардың партия сатысымен жылжуы Мәскеу қойған жаңа міндеттермен байланысты болған шығар. Арнайы қызметтер мен әскерден шыққандар, көп жағдайда, Кеңес әскерін шығарған жағдайда тәртіпті сақтау үшін жауапкершілікті өзіне алуға қабілетті болды. Сонымен қатар, олар пуштундар, оның ішінде тайпалық аумақтан шыққандығы (Лаек, Назар Мұхаммед, Сайфулла) ауғандық қарсылықтың пуштундық бөлігімен қарым-қатынасты реттеу жолдарын іздеу үшін қажетті шарт болды.

Владимир Басов 1984 жылдың қаңтар айында жазылған хатта былай деп жазды: «1979 жылдың ортасында партия, мемлекет, үкімет және армия басшылығында тек пуштун-гильзайлар (Н.М. Тараки, Х.Амин, М.А. Уатанджар) болды, ал 1982 жылдан бастап бұл посттарда бірде-бір «таза» пуштун болған жоқ».⁹⁵ Бұл жерде Басов «таза» пуштундар деп тайпалық аумақтан шыққан адамдарды меңзеп тұр. Өйткені, Кабул мен солтүстіктен шыққан көптеген пуштундар бейтрайбалданған және пушту тілін меңгермеген болатын. Негізгі жауынгерлік іс-қимылдар көбінесе пуштундық оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарында болған. Яғни 1984 жылы Кеңес басшылығында қалыптасқан жағдайға тиісті баға берілді.

Егер Мәскеудің орын алған оқиғалардағы рөлі өте маңызды болса, онда Ауғанстан басшысы лауазымында Кармальді ауыстырған ХАД басшысы Наджибтің жоғарылығы әбден қисынды болды. Біріншіден, ол парчамис болды, демек, оның тағайындалуы АХДП ішінде күштерді орналастырудағы өзгерістерді білдірмеді. Сонымен қатар, «Парчам» мүшесі бұл

фракцияны дәстүрлі түрде қолдайтын азшылық ұлттардың өкілдерін қабылдамауы тиіс емес еді. Екіншіден, ол Кабулда дүниеге келді, яғни кабули болды. Демек, ол Кармаль қоршауын құрған адамдар үшін бөтен болған жоқ. Үшіншіден, ол гильзай тайпасының ахмадзай рулық қауымының пуштуны болды. Оның атасы Гаусуддин Жандад Пактия провинциясындағы ахмадзайлар тайпасы көсемдерінің бірі болды.⁶ Тиісінше, ол елдің басшысы ретінде, сондай-ақ келіссөздердегі серіктес ретінде пуштундар үшін де, атап айтқанда, гильзайлар үшін де қолайлы болды. Оның ізашары Кармальға ⁶ қарағанда тиімді басшы болды. Естеріңізге сала кетейік, ауғандық қарсылық арасында гильзайлар саны көп болды, атап айтқанда, «Хезбе-и ислами» көшбасшысы Гүлбеддин Хекматиар.

Кеңес мүдделері үшін Наджибтің кеңес МҚК қолшоқпары болғаны маңызды екенін атап өткен жөн. 1979 жылдан бері МҚК Ауғанстанға қатысты саясатты анықтауда басты рөл атқарғанын ескере отырып, кеңес стандарттары бойынша құрылған ауғандық ХАД арнайы қызметінің басшысы Мәскеу үшін өте ыңғайлы фигура болды. МҚК тарапынан Наджибтің кандидатурасын ұсыну КСРО-ның жаңа басшылығы ауған үкіметінің тиімділігін арттыру міндетін қойғанына байланысты табиғи шешім болды. Дегенмен, Кармаль бас хатшылар Леонид Брежнев, Юрий Андропов және Константин Черненко дәуіріне, яғни идеология басты рөл ойнаған, ал Кеңес Одағы Ауғанстандағы жағдайды тікелей басқарған кезеңге жақын болды. Кармаль коммунистік риториканы толық игеріп, дәуірдің талаптарына сәйкес келді. Өзінің жұмысының ерекшелігіне байланысты Наджиб үлкен прагматик болды және МҚК тұрғысынан 1985 жылы КСРО басшылығы ауысқаннан кейін пайда болған жаңа міндеттерге жақсы үйлесті.

Виктор Коргунның пікірінше, Наджиб, «өзінің тәлімгері, МҚК министрі Ю. Андропов сияқты, 1981 жылы Саяси бюро

---

⁶ Бабрак Кармаль да өзін гильзайларға жатқызды. Оның әкесі Пактия провинциясының бұрынғы губернаторы, генерал-майор Мұхамед Хусейн болды. Ол гильзайлардың құрамына кіретін моллахель тайпасынан шыққан. Моллахейль тайпасы Кабулдан шығысқа қарай қоныстанып, дари тілін пайдаланды. Кармальдің анасы тәжік болды. Қараңыз: Ежов Г. П. Афганистан: краткий биографический -справочник. – М.:Ключ С, 2002. С. 131.

мүшесі болып, жоғары партиялық қызметке қадамды кезең-кезеңімен жүргізді. Және тағы да, Андроповтың ізімен жүріп, 1985 жылдың қазан айында мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің (ХАД) бастығы қызметін тастап, ОК хатшысы болып «сайланады». Ақырында, жарты жылдан кейін ол жоғары партиялық орында Б. Кармальді алмастырды». ⁹⁷ Бұдан басқа, Ауғанстан сияқты соғысушы елдегі арнайы қызметтің көпжылдық басшысы кез келген басқа жергілікті саясаткерге қарағанда Мәскеуден көп тәуелді болды.

Соғыс жағдайында ХАД өте қатаң әрекет еткендігі анық. Демек, Мәскеу Наджибке оппозициямен диалог орнатуға мүмкіндік бере алды, өйткені оған басқа ауған саясаткерлеріне қарағанда көбірек сенім білдірді және оның сыртқы саяси бағдарды өзгертуінен қорықпады. Біріншіден, МҚК-мен тығыз байланыстарға байланысты, екіншіден, ХАД-ты басқару жылдарында жинақталған іс-әрекеттерге деген жеке жауапкершілігі үшін және оның көптеген жеке жауларының болуына байланысты сенім білдірді.

1986 жылдың ақпан айының соңында КОКП ОК XXVII съезі өтті. Өз сөзінде Михаил Горбачев саяси реттеуге қол жеткізгеннен кейін Ауғанстаннан әскерді шығаруға ұмтылу туралы мәлімдеді. Сол жылдың сәуірінде Кармаль Мәскеуге емделуге келді. 30 сәуірде Горбачевпен кездесті. 1986 жылдың 4 мамырында, Кабулда АХДП Орталық Комитетінің кезекті пленумы өтті, онда Кармальдің денсаулық жағдайы бойынша оның отставкаға кетуі туралы мәлімдемесі жария етілді. Оған Ауғанстанның барлық әскери және саяси басшылығы қолдау көрсетті, содан кейін ауған коммунистерінің Бас хатшысы болып Наджиб тағайындалды. ⁹⁸ 1986 жылы КСРО-ның жаңа басшылығы бүкіл Кеңес Одағы бойынша жүйе жұмысының тиімділігін арттыруға тырыса отырып, бұрынғы басшыларды белсенді түрде ауыстыра бастады. Кармальдің тұсында ұйымдастырудың ауғандық партиялық құрылымының кеңестік үлгіге сәйкес барынша бірегейлендіру деңгейіне қол жеткендіктен, биліктің ауысуы да КСРО-ның тиісті риторикасы және формальды қажетті іс-әрекеттері бойынша жүзеге асты.

Наджибті тағайындау кезінде кеңес басшылығында, елдің саяси басшылығы, сондай-ақ МҚК және әскер арасында

арнайы қызметтің бұрынғы басшысының кандидатурасы оппозициямен уағдаластықтарға қол жеткізу міндетін орындауға қаншалықты сәйкес келетіндігі туралы мәселе бойынша қызу пікірталастар туындады. Мысалы, Сыртқы істер министрі Шеварднадзе Наджибке қарсы сөз сөйледі, алайда Қорғаныс министрі Язов пен МҚК төрағасы Крючков оның кандидатурасын қолдады.⁹⁹ Бүгінгі таңда бұл таңдау Ауғанстандағы өтпелі кезеңді ұйымдастыру үшін қаншалықты сәтті болғаны туралы ұзақ айтуға болады. Мүмкін, бұл лауазымда азаматтық саясаткер оппозиция үшін неғұрлым қолайлы болар еді және нәтижесінде Ауғанстандағы мемлекеттік институттардың қорытынды сақталуын жақсы қамтамасыз ете алар еді. Бірақ кеңес басшылығының консервативтік бөлігі үшін ауған билігінің іс-әрекетінің жалпы тиімділігін арттыру аса маңызды болды. Мұнда қауіпсіздік қызметінің бұрынғы басшысы кез келген ықтимал азаматтық саясаткерге қарағанда қолайлы кандидатура болып көрінді. Сонымен қатар, Наджиб ауғандық қарсылықтың ірі фигураларымен келісе алмағандығы анық. ХАД басшысы ретінде оның өткені осы маңызды рөл атқарды.

Ауғанстанның жаңа басшылығының келуі Кабулдың іс-қимыл тактикасының ауысуын білдіреді. 1986 жылдың 11-14 желтоқсаны Наджиб Мәскеуге сапар жасады. 30 желтоқсанда ол бітім туралы жариялады, бірнеше мың саяси тұтқындар босатылды. 1987 жылы 3 қаңтарда Кабулда ұлттық татуласу жөніндегі комиссияның құрылтай отырысы өтті. Сондай-ақ алдағы сайлау туралы да жарияланды.¹⁰⁰ 1987 жылы 30 қараша – 1 желтоқсанда Кабулда Лойя Джирга ашылды. Ауғанстанның жаңа Конституциясы бекітілді, бұрынғы Ауғанстан Демократиялық Республикасы орнына Ауғанстан Республикасы жаңа атауы бекітілді.

Лойя Джиргада Наджиб Президент болып сайланды және Наджибулла деп аталды. Сол кезде ол оппозициямен бейбітшілік туралы келіссөздер жүргізуге дайын екенін жариялады. 1987 жылдың 8 ақпаны Горбачев әскерлердің 1988 жылдың 15 мамырынан бастап шығарылатыны туралы мәлімдеді. 7 сәуір күні Ташкентте Наджибулланың Горбачевпен кездесуі өтті, онда тараптар аталған күні әскерлерді шығарудың басталғанын

растады. Сәуір айында Ауғанстанда парламентке сайлау өтті. 1978 жылы құрылған революциялық Кеңес Парламентке өкілеттікті берді және таратылды. 1987 жылдың мамырында Мұхаммед Дәуіт басқарған Ауғанстан үкіметінің бұрынғы вице-премьері, тәуелсіз саясаткер Мұхаммед Хасан Шарк, құрылған жаңа үкіметтің басшысы болды.¹⁰¹ Ол «Парчаммен» тығыз байланысты болды деп саналады, соның салдарынан Дәуіттің кабинетін тастап кетуге мәжбүр болды, өйткені соңғысының парчамистермен қарым-қатынасы нашар болатын.

Негізінде, теориялық жағынан, бұл шаралардың барлығы жағдайды өзгерте алды. Көп жағдайда Кабул саясатындағы өзгерістер кеңестік әскерлерді елден шығару туралы хабарлаумен қатар жүрді. Кеңес Одағының әскери қатысуының тоқтатылуы Ауғанстанның жаңа Президентінің елеулі дәлелі бола алды. Сонымен қатар, ұлттық татуласу саясаты кейбір жергілікті қауымдастықтармен өзара әрекеттесуді жолға қоюға мүмкіндік берді.

Жоғарыда көрсетілгендей, Пәкістанда болған оппозициялық партиялар негізінен жергілікті қауымдастықтармен қарым-қатынаста делдалдардың рөлін атқарды. Олардың басты рөлі АҚШ пен араб елдерінен келіп түсетін қаражатты КСРО мен ауған коммунистеріне қарсы соғысқан қарсылық өкілдері арасында бөлуде болды. Кеңес әскерлерінің кетуі және ұлттық татуласу саясаты қауымдар бөлігінің Кабулдағы орталық билік жағына өтуі үшін жағдай жасады. Бұл ретте КСРО-дан материалдық және әскери ресурстардың ауқымды жеткізілімдерінің сақталуы Наджибуллаға қажетті тұрақтылық берді. Бұдан басқа, олар оны ұлттық татуласу саясатының нәтижелерін пайдалануды шешкендердің барлығын қаржыландыру үшін қаражатпен қамтамасыз етті.

АХДП парламенттік сайлауда тек 22,6% дауыс, басқа партиялар тағы 9% жинады. Қалған дауыстар тәуелсіз үміткерлерге бұйырды. Барлығы 64 сенатор және ұлттық кеңестің 184 депутаты – Парламенттің төменгі палатасының депутаттары таңдалды. Сенаттағы 13 орын, және ұлттық кеңесте 48 орын оппозиция өкілдері үшін сақталды.¹⁰² Негізінде бұл ұлттық татуласу саясатына толық сәйкес келді. Кем дегенде жергілікті қауым өкілдерінің кейбір бөлігі билік орталығында

орын алып, олардың мүдделерін білдіруге мүмкіндік алды. Бұл билік үшін олармен байланыс орнату үшін кең мүмкіндіктер ашты. Және Наджибулла үкіметі бұл үшін айтарлықтай күш-жігер жұмсады.

1985-1987 жылдары оңтүстік-шығыс пуштун тайпалары аймағында жергілікті әкімшіліктің жанында 88 «кеңестік тайпалық джиргалар» құрылды. Тайпалардың кейбір өкілдері мемлекеттік аппараттың құрамына енгізілді, оларға мемлекеттік бюджеттен қаражат төленеді. 1986 жылдың қарашасында Наджибулла 1987 жылы тайпалардың экономикалық даму қажеттіліктеріне екі есе көп қаражат бөлінетінін мәлімдеді – 650 млн. ауғани.¹⁰³ 1987 жылдың қыркүйегінде хазарейлердің бірінші бүкілауғандық джиргасы өткізілді.¹⁰⁴ Мұнда, сондай-ақ мәмілеге негіз бола алатын хазарей қауымына өте маңызды ұсыныстар жасалды.

Осылайша, ұлттық татуласу саясаты көптеген қауымдастықтармен тікелей келісімдерге қол жеткізуге бағытталған. Де-факто Кабул оппозициямен жергілікті қауымдастықтар көшбасшыларына әсері үшін белсенді бәсекелесе бастады. Мұндай саясат бұрын да жүргізілді, бірақ ол жүйелі сипатқа ие емес еді. Мәселен, 1981 жылдың басында Гератта Ауғанстанның батысындағы ең тиімді билік милициясын қалыптастырған маулави Шир Ага билік жағына көшті. Бұған дейін ол улемдер кеңесінің басшысы болды.¹⁰⁵ 1984 жылы ресми Кабул жағына өз адамдарымен бірге Қандағар мен Пәкістан шекарасы арасындағы аумақты бақылайтын дуррани тайпасының дәстүрлі көсемі Исматулла Мүслім көшті.¹⁰⁶ Әлбетте, Кармаль тұсында мұндай саясатты ұстану өз шектеуіне ие болды.

Атап айтқанда, 1988 жылы жазған Владимир Басовтың жазбасында: «АДР билігінің пуштундық емес бөлігінің қарсылығымен тұрақты әскерге «аумақ» жастарын шақырмай, оларды жергілікті беделділердің басшылығымен тайпалық милиция (малиштер) ретінде жасақтауды дұрыс деп танылды. (1986 жылға мұндай әскери құрылымдардағы адам саны 20 мыңға жетті)».¹⁰⁷ Мәселе мұнда тек қана Кармальдің даритілді ортасы асыл тұқымды пуштундар мен пуштун тайпаларының ниеттестігін қолдаудың дәстүрлі институттарының маңызын

төмендетуге ұмтылды. Бұл жерде мәселе тек Кармальдің даритілді жақтастарының тайпалық пуштундардың және пуштундық тайпалардың адалдығын қолдайтын дәстүрлі институттардың мағынасын төмендетуге ғана емес еді. Мәселе, сонымен қатар, «Парчамда» өкілдерінің көбі мүшелік еткен, Кабулдың қалалық жаңғырған зияткерлері, жалпы алғанда, Исмадулла Мүслім немесе маулави Шир Ага, немесе оңтүстік-шығыстағы пуштундық беделділер сияқты тайпа көсемдеріне сыни тұрғыдағы көзқараспен қараған. Олар үшін бұл заманауи жаңғыртылған мемлекет туралы пікірлерге сәйкес келмейтін ескі мемлекеттік құрылым элементтері болды.

Алайда, айтарлықтай үлкен прагматик Наджибуллада мұндай күмән болған жоқ. Оның алдында нақты саяси міндет тұрды және оны орындау үшін барлық құралдар мен кез келген одақтастар жарап жатты. Сондықтан ұлттық татуласу саясаты этникалық азшылықтар арасында және пуштундық тайпалық жасақтар арасында да мүмкін одақтастарды іздеуге бағытталған. Атап айтқанда, Наджибулла 1987 жылдың 1 желтоқсанында Лойя Джиргада сөз сөйлеу кезінде Ахмад Шах Масуд, Жалалуддин Хаккани және басқа да бірқатар оппозицияның ең ықпалды дала командирлерінің аттарын атап, оларға отты тоқтату туралы келісімге қол қоюды ұсынды.¹⁰⁸ Оппозициямен келісімге қол жеткізілмеуіне байланысты, Наджибулла кезінде үкімет жергілікті жерлердегі қарулы құрылымдармен тікелей келісімдер жасасуға шоғырланды.

Әрине, мұндай саясат азшылық ұлттардың қоныстанған аудандарында аса белсенді түрде жүргізілді. «Наджибулла тұсында ұлттық саясат «орталық билік – этникалық қауымдастықтар» схемасы бойынша тікелей диалог негізінде құрылып, соңғыларын контрреволюциялық қозғалысқа тойтарыс беру үшін жұмылдыра бастады».¹⁰⁹ Біріншіден, азшылық ұлттар Пәкістаннан алыс болды, онда ауғандық қарсылықтың негізгі базасы және оның ресурстарының негізгі көздері орналасқан. Тиісінше, Пәкістанның әсері аз болды. Екіншіден, ауған оппозициясының көшбасшылары, «Жамиат» партиясынан (Ауғанстанның Ислам қоғамы) басқалары, негізінен пуштундар болды. Бұл азшылық ұлттардың өкілдері үшін елеулі дәлел болды. Үшіншіден, Солтүстік азшылықтар

КСРО-ның шекарасына жақын орналасқан. Бұл, бір жағынан, Кабулдағы билік көз алдында олардың мәртебесін арттырды. Екінші жағынан, оларды ресурстармен қамтамасыз етуді жеңілдетті, өйткені мұндай жеткізілімдер Кабулдағы жергілікті милицияның билікке адалдығын қамтамасыз етудің маңызды бөлігі болды.

Елдегі ұлттық мәселе өте өткір тұрғандығы туралы түрткіжайт 1987 жылы сайланған ауғандық Парламенттің жұмысы барысында қосымша растама алды. Мысалы, Премьер-министр Мұхаммед Шарк ұсынған Министрлер кабинетінің құрамы оның ұлттық құрамына байланысты депутаттар тарапынан өткір сын тудырды. Кабул провинциясынан келген Фазль Ахмад Сагейан өз сөзінде «өзбектер, түркмендер және тәжіктер Ауғанстан экономикасында үлкен рөл атқарады. Елдің қарулы күштерін жасақтау үшін олардың мәні кем емес. Дегенмен, Министрлер кабинетінің ұсынылған құрамында Ауғанстанның солтүстігінен өзбек және түрікмен халықтарының бірде-бір өкілі жоқ, ал Пактия провинциясынан 8 адам, Қандағардан 3 адам бар. Кабинетте белуджи, нуристандықтар, пашаилар, көшпенділер ұсынылмаған. Сондай-ақ, тәжіктер (5) мен пуштундардың (19) арақатынасы әділетсіз. Бұл ретте Үкіметтің 8 мүшесі Кабул қаласынан таңдап алынды. Үкіметтің құрылымын талдай келе, біріншіден, пуштундар үшін, екіншіден, Кабул қаласы үшін, үшіншіден, Пактия провинциясы үшін басымдықтар құрылатынын атап өтуге болады», деп тұжырым жасаған.¹¹⁰ Бұл сөз азаматтық соғыс жылдарында болған өзгерістерді көрсетті. Шарктың үкіметі сол кезде, пуштундар Ауғанстанның саяси өмірінде мүлдем басым болған күштердің бұрынғы арақатынасына сүйене отырып қалыптасты.

Бұл жерде Дәуіт төңкерісі, сәуір төңкерісі және кейіннен АХДП-дағы мүдделер күресі жаңғыртылған пуштун элитасының қызметімен байланысты болғанын еске салу керек. Бір жағынан, бұл Кабул (кабулилер) тұрғындары болды. Екінші жағынан, жаңғырту үдерістерінің нәтижесінде пайда болған, шет аймақтардан келген пуштун элитасының жаңа қабаттары болды. Осы жерден депутат Сагейанның баяндамасында Пактияның аталу себебі де бар. Бұл пуштундық провинциядан

АХДП көшбасшылары, әсіресе ауған әскери элитасының өкілдері шықты. Кабулдан шығушылардың үкіметте осындай үлкен қатысу себебі де осыдан. Онда пуштундар неліктен көп болғаны да түсінікті. Өйткені Наджибулланың билікке келуі «Парчам» саясатындағы пуштундық бағытты және АХДП-ны да күшейтуді білдірді. Әрине, Кабулдағы пуштундық жаңғыртылған элитаның көрнекті өкілі Мұхаммед Шарк бұл көңіл-күйге толығымен қосылған.

Бірақ пуштундар АХДП басшылығында азшылық ұлтсыз бола алмады. Ауғанстандағы соңғылардың мәні қатты өсті. Ауған оппозициясына қарсы күресті жалғастыру қажеттілігі Наджибулланы этникалық азшылықтардың әскерилендірілген құрылымдарына көбірек сүйенуге мәжбүр қылды. Жергілікті этникалық негізде құрылған көптеген әскери бөлімдердің пайда болуы да осыдан.

Билік жанындағы күштер құрылымындағы ең маңызды құралым – генерал Абдұл Рашид Дустумның қолбасшылығындағы, Жаузжан провинциясының өзбек милициясы болған. 1988 жылы оның базасында 53-ші дивизия құрылды, ол Президент Наджибулланың тікелей қолбасшылығында болды және Қорғаныс министрлігіне бағынбады.¹¹¹ 1987 жылы өзбек дала командирі Расул Пахлаван үкімет жағына көшті, ол өзінің ағалары Абдұл Мәлік пен Голь Пахлаванмен бірге алдымен тайпалық өзбек батальонын құрды. Содан кейін оның негізінде Фарьяб провинциясын бақылауға алған 511-ші бригада құрылды.¹¹² Бағлан провинциясында шииттік ислам бағыттарының бірі болған, жергілікті исмаилиттер қауымы өкілдерінен, Саид Жафар Надеридің басшылығымен 80-ші дивизия құрылды. Ол ауғандық исмаилиттер қауымының басшысы Саид Мансұр Надеридің ұлы болды. Бұл дивизия Бағлан провинциясын бақылап, Хайратоннан Кабулға дейінгі жол бөлігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті.¹¹³

Жергілікті жерлердегі қауіпсіздік мәселелерін шешу және қосымша әскери құрылымдарын алуға талпыну барысында Кабулдағы билік, іс жүзінде, жергілікті жерлердегі ұлттық және діни қауымдастықтарды қаруландыруға және нығайтуға ықпал етті. Азшылық ұлттардың әрбір қалыптасуы, өз кезегінде,

КСРО-дан бұл үшін қаражат алған орталық биліктің көмегімен қамтамасыз етілген әсерлі әскери әлеуетке ие болды.

Мұндай саясат азшылық ұлттарға ғана қатысты емес болғандықтан, Наджибулланың тұсында мемлекет қызметіндегі дербес әскери құрылымдардың жалпы саны айтарлықтай артты. Олардың санының артуы тұрақты әскерге нұқсан келтірді. Мысалы, 1989 жылы Герат провинциясында «17-ші жаяу әскер дивизиясында (Герат) тұрақты әскерлер саны 3400 адамы және оларға жедел бағыныңқы тайпалық бөлімдердің 14 мың адамы болды. 21-ші жаяу әскер дивизиясында (Шиндант) барлығы 1645 адам және тайпалық бөлімдерде 14 мың адам болды. Бірніші және екінші дивизияда 500-700 адам офицерлер, 20-40 сержант және 1 мыңнан 2 мыңға дейін солдат болды. Тұрақты әскерлердің үлес салмағының біртіндеп қысқаруы орын алды».¹¹⁴ Әскери жоспарда әскердің маңызы айтарлықтай қысқарды.

1988 жылы Нангархар провинциясының губернаторы болып оппозиция өкілі, Вакиль Азам Шинвари тағайындалды. Бұл тағайындау шинваридің пуштундық тайпасының провинциясында ықпал етуді қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты болды, оның көшбасшыларының бірі жаңа губернатор болды. Ол Кеңес әскерлерін шығару жағдайында осы маңызды провинцияны ұстап тұру тұрғысынан үлкен мәнге ие болды.

Алайда кеңес кеңесшілері мұндай саясаттың өз шектеулері бар деп түсінді. Василий Христофоров Нангархардағы тайпалық құрылымдармен қалыптасқан жағдайға қатысты айтқан пікірі тән. 1988 жылдың тамыз айында провинцияға сапары кезінде, сол кездегі МҚК төрағасы Крючковтың тайпалық полкінің командирі Жахангирмен кездесуі өтті. Соңғысы «Наджибулла режимін жан-жақты мақтап, оған азық-түлікпен, киім-кешекпен, қарумен және оқ-дәрілермен көмек көрсетуді сұрады. Бұл ретте, тайпалық полк шайқаста ерекше жетістіктерімен ерекшеленбеген. Алайда, оны үкіметтік билік тарапынан ұстап тұру үшін уәде беріп қана қоймай, сондай-ақ осындай бөлімдер мен бөлімшелерді қолдауға тура келді».¹¹⁵

Мұндай саясатты бүкіл Ауғанстанның ауқымында жүргізу КСРО-дан айтарлықтай қосымша шығындарды талап

еткендігі сөзсіз. Батыс бағалаулары бойынша, Наджибулла режиміне кеңестік көмек 1991 жылдың соңына дейін жылына 3-4 млрд. долларды құрады.¹¹⁶ Бұл сан КСРО-дан әскери және азаматтық мүлікті, бірінші кезекте әскери мүлікті жеткізудің барлық ауқымды көлемін нарықтық бағалауды қамтитынын ескеру қажет. Мысалы, 1989 жылы Ауғанстанға 2,6 млрд. рубль сомасына әскери техника қойылды. Келесі жылы кемінде 1,4 млрд. рубль жұмсалды.¹¹⁷ Сол кездегі бағам бойынша рубльдерді долларға аудару дұрыс емес еді. Мысалы, жинақталған үлкен кеңес резервтерінен жүзеге асырылған сол әскери авиацияның жеткізулері бойынша. Кез келген жағдайда КСРО үшін мәселенің бағасы өте маңызды болды.

Бірақ Мәскеуде ерекше таңдау болған жоқ, ол Ауғанстаннан әскерді шығарып, режимнің құлдырауына жол бермеуі керек еді. Сондықтан Кеңес Одағы Ауғанстанның орталықтандырылған мемлекеттік құрылымының негізін бұзса да, әртүрлі милициялық құрылымдардың адалдығы үшін ақша төлеуге дайын болды. Өйткені жеткізілімдердің кез келген тоқтатылуы немесе олардың төмендеуі орталық биліктің тұрақтылығына қауіп төндірді. Әрине, егер әртүрлі қауымдастықтар мен тайпалардың артық дербес құрамаларын ұстауды одан әрі қамтамасыз ете алмаса, Кабул үлкен қиындықтарға тап болады. Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген Герат мысалында біз тұрақты әскерлер, бірқатар жағдайларда, милициялық құрылымдардан сан көрсеткіші бойынша ерекше төмен болғанын байқадық.

Жалпы тактикалық тұрғыдан ұлттық татуласу саясаты режимнің жалпы тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік берді. Стратегия тұрғысынан алғанда, орталық биліктің мұндай әлсіреуі тергеусіз өтуі мүмкін емес, себебі мемлекеттік институттардың әлсіреуімен қатар жүрді. Шын мәнінде, бұл кейіннен әсер етті.

Кеңес кеңесшілері мен Наджибулланың үкімет өкілдері де қалыптасқан жағдайдың барлық күрделілігін түсінгені анық. Алайда, ауған билігі маңызды мемлекеттік институттардың бірі – әскерді саналы түрде әлсіреткендігі белгілі. «Хальк» фракциясының өкілдері басым болған әскерге сенімсіздік «Парчам» фракциясы мүшелерінің саясатының басты қозғаушы

себебі болып қала берді. Мұндай ұстанымды ауған бағытына жетекшілік еткен МҚК өкілдері де бөлісті.

Мысалы, 1989 жылы Ауғанстанға жедел топтың жетекшісі болып жіберілген генерал Махмуд Гареев сапар алдындағы өзінің МҚК төрағасы Крючковпен әңгімесін сипаттап берді. «Мен (М. Гареев – авт.ескерт.) кеңес басшылығына Ауғанстан Президентінің ауған әскеріне деген сенімсіздігінен бас тартуға кеңес беру керектігін түсіндіруге тырыстым... Осының барлығына МҚК төрағасы еш ынтықпай, салқын жауап берді: «Егер сіз осындай көңіл-күймен Ауғанстанға барсаңыз, онда сізге табысты жұмыс істеуге сенім артуға болмайды». Одан кейін ол Кабулда жұмыс істейтін кейбір кеңестік әскери кеңесшілердің дұрыс емес ұстанымына наразылығын білдірді... Кейін әскерге деген қарым-қатынас біздің президентімізбен жұмысымыздың және біздің МҚК өкілдерімен ынтымақтастықтың ең қиын мәселелерінің бірі болғанын түсіндім».¹¹⁸ Әскер мен халькистерге сенімсіздік бірнеше параллель әскери құрылымдардың бір мезгілде болуына себеп болды.

Бұл тек қана, әскер басшылығына емес, Президентке тікелей бағынатын этникалық милицияның жаңа құрылымдары туралы емес. Қауіпсіздік күші (ХАД) және царандоядан (милиция) басқа, 1988 жылдың мамырында, Наджибулланың өзі жеке басқарған, ерекше мақсаттағы Гвардия құрылды. 1989 жылдың басында оның құрамында 17,5 мың әскери қызметші болды. Дәл осы гвардияға Кеңес әскерлерін шығару кезінде Кабул маңындағы барлық негізгі қауіпсіздік бекеттері берілді.¹¹⁹ Осылайша, әскер орталық биліктің қарамағында болған әскери құрылымдардың бірі ғана болды. Оның мәні айтарлықтай азайды. Мұндай жағдай, өз кезегінде, көбінесе халькистік болып қалған офицерлік корпус арасында наразылық тудырды.

Кеңес әскерін Ауғанстаннан шығару және Наджибулла режимінің тұрақтылығы үшін күрес

Осындай қиын жағдайда Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығару орын алады. 1988 жылдың 14 сәуірінде Женева

келісіміне қол қойылды. Негізгі келісімдерге Ауғанстан мен Пәкістан арасында қол қойылды. Біріншіден, олар өзара қарым-қатынас қағидаттары, араласпау және интервенциядан бас тарту туралы екіжақты келісімді қамтыды. Екіншіден, Ауғанстанға қатысты жағдайды реттеу үшін өзара байланыс туралы келісім. Оған Ауғанстан, Пәкістан, сондай-ақ КСРО және АҚШ сыртқы істер министрлері кепілгер елдер ретінде қол қойды. Үшіншіден, жасалған келісімдерді «түсіну меморандумына» қол қойылды. Төртіншіден, АҚШ пен КСРО қол қойған халықаралық кепілдіктер туралы декларация.¹²⁰ 1988 жылғы 15 мамырда келісімдер күшіне енді.

7 сәуірде, оларға қол қойғанға дейін, КСРО Қорғаныс министрі Дмитрий Язов әскерлерді шығару туралы жалпы директиваға қол қойды. 15 мамырдан тамызға дейін әскерлердің 50% шығарылуы тиіс болатын. Екінші кезең 1988 жылдың 15 қарашасынан 1989 жылдың 15 ақпанына дейін өтуі керек еді. Ауғанстан аумағында әскерлерді шығару туралы шешім қабылдау қарсаңында 672 танкімен, 1574 бронетранспортерлермен, 2862 бронемашинамен, 2136 минометпен, 326 тікұшақтармен, 160 жауынгерлік және көліктік ұшақтармен және 18 автомобильдермен қарулы 110 мың адамнан тұратын кеңес тобы болды.¹²¹ Кеңес әскерлерін шығару еш қиындықсыз өткен жоқ. Алайда, жалпы міндет мерзімінде, 1989 жылдың 15 ақпанына дейін орындалды. Үлкен шығындарды болдырмау мүмкін болды. Тиісінше тактикалық мақсаттарға қол жеткізілді.

Бірақ Мәскеу үшін ең бастысы Кабулдағы режим әскерлерді шығарғаннан кейін өз позицияларын ұстап тұруы болды. Бұл ретте, әрине, ұлттық татуласу саясаты маңызды рөл атқарды. Атап айтқанда, Кабул және кеңес кеңесшілері, соның ішінде этникалық милициялық құрылымдарды құру көмегімен Ауғанстаннан әскерлерді шығарудың негізгі бағыттарында солтүстіктегі қарсылық күштерін бейтараптандыра алды. Үкімет әскерлері бас тірек пункттерін де ұстап тұрды.

1989 жылы Жалалабатты қорғау режимнің тұрақтылығын демонстрациялаудағы маңызды сәттің бірі болды. Кабулдан Пәкістанға созылып жатқан жол бойында орналасқан Нангархар провинциясы және оның орталығы Жалалабат

маңызды стратегиялық мәнге ие болды. Бұл қаланы жоғалту Ауғанстан аумағына Пәкістаннан оппозиция құрған үкіметті көшіруге әкеп соқтыруы мүмкін еді. 1989 жылы АҚШ пен Пәкістанның стратегиясы мынадай болды: «сунниттік Пешауар альянсының негізінде ауғандық өтпелі үкімет қалыптастыру, содан кейін бұл үкіметті әскери шабуыл арқылы билікке келтіру».¹²² Кабул, мысалы, хазарейлер қоныстанған Бамиан елді мекенін жоғалтуға көне алды, бірақ Жалалабат тым маңызды болды. Бұл Кабулдың бақылауындағы пуштун аумақтарының санының қысқаруына алып келеді және орталық үкіметтің азшылық ұлттарға тәуелділігін күшейтеді. Сондықтан Жалалабат ерекше маңызға ие болды. Дәл осы жерде ұлттық татуласу саясаты өз нәтижелерін көрсетті.

Жалалабатты ұстау тек қана үкіметтік әскерлердің күш-жігерінің көп шоғырлануының арқасында ғана мүмкін болды. Атап айтқанда, Нангархар провинциясында Кабулдан көшірілген бірінші әскери корпус, шекара бригадалары, қауіпсіздік күштері мен ішкі істер құрылымдары орналастырылды. Провинциядағы үкіметтік әскерлердің барлық тобы 33 танкіге, 107 бронетранспортерге, жүзден астам артиллериялық зеңбірекке ие болған 20 мың адамды санады. Авиациялық қолдау Бағрамнан көрсетілді.¹²³ Бірақ, мүмкін, осы провинциядағы Кабул билігі тұрақтылығының маңызды себебі жергілікті губернатор болған шинвари провинциясының үш ірі тайпасының бірімен келісімге қол жеткізу болған шығар.

Нангархарда барлығы үш пуштун тайпалары – момандтар, шинвари және хугиани провинция халқының 61%-ын және оның пуштун бөлігінің 76%-ын құрады.¹²⁴ Хугиани тайпасы ауған оппозициясы қатарында болған «Хезбе-и ислами» партиясын (Ауғанстан Ислам партиясы) басқарған, осы тайпадан шыққан Юнус Халеспен тығыз байланысты болды. Бұл партия Кеңес Одағының басып кіруіне қарсы күрестің бастапқы кезеңінде Гүлбеддин Хекматиардың «Хезбе-и ислами» партиясынан бөлініп шықты. Алайда, мұнда да жағдай бірқалыпты емес еді. Мысалы, хугианидің көпшілігі Халеске Жалалабатқа шабуыл жасау үшін көмек көрсетуден бас тартқаны туралы пікір болды.¹²⁵ Теориялық тұрғыдан, бұған себеп, біріншіден, ұлттық татуласу саясаты билікке хугианиді

де тарта алғандығында. Екінші жағынан, шинвари мен басқа да бірқатар қауымдастықтардың қолдауын пайдаланатын ауған армиясының жалпы басымдығын ескере отырып, Жалалабатқа тікелей шабуыл жасау өте қауіпті іс-шара болды.

Жергілікті тайпаларды нығайтылған позицияларды шабуылға көтеру өте қиын болды. Мысалы, Пактия провинциясындағы басқа Хост қаласының айналасындағы жағдайды атап көрсетуге болады. Оған Юнус Халестің Ауғанстан ислам партиясына тиесілі, дзадран тайпасынан шыққан Жалалуддин Хаккани жасақтары шабуыл жасаған. Хаккани мен дзадрандарда ірі гильзай тайпасы – ахмадзайлармен күрделі қатынастар болды. «Сибгатулла Моджадедди партиясы командирлерінің бірі Наим Кучи, Хаккани Пактияның солтүстік бөлігінің ахмадзайы болған Наджибке қарағанда, оның тайпасының мүддесі үшін үлкен қауіп төндіреді деп санады».¹²⁶ Сондықтан, Жалалабат пен Хост шабуылдарға тойтарыс бере алды. Демек, Пәкістанда болған суннит және пуштун оппозициясы үшін Ауғанстан аумағында қоныстануға мүмкіндік болмады. Наджибулла режимі негізгі қалалық орталықтар мен олардың арасындағы коммуникациялар желілерін берік ұстап тұрды. Яғни, 1989 жылы Кабулдағы режим жағдайы тұрақты болды.

Сол уақытта Мәскеу халькистер мен парчамистер арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін күш салды. 1988 жылдың 26 мамырында Владимир Басовтың жазған «Ауғанстаннан КӘШК шығару жағдайында АХДП мен мемлекеттік билікті одан әрі нығайту жөніндегі ұсыныстар» жазбасында «КӘШК әскерлерін шығаруға дейін қалған қысқа уақыт кезеңінде АХДП-ның органикалық идеялық және ұйымдастырушылық-кадрлық бірлігін қамтамасыз ету мүмкін емес», – деп көрсетілген. «Сондықтан қазір бар шындықты мойындау, сырттан партиялық күрестің күрделі мәселелерін шешуге тырыспау, ең алдымен партияның әскери қанаты шеңберінде бірлескен іс-қимыл бірлігіне қол жеткізуге баса назар аудару маңызды».¹²⁷ Бұдан әрі тәжірибелік ұсыныстар берілді: «Президент (Наджибулла – авт.ескерт.) тек МҚМ мен гвардияны, ал Зерай – әскер мен царандойды бақылауында болсын. Танай Қорғаныс министрі болып, ал АХДП ОК Қарулы күштері бөлімінің меңгерушісі

болып генерал Назар Мұхаммед тағайындалсын». ¹²⁸ Яғни, КСРО үшін әскери іс-қимылдарды табысты жүргізу халькистердің мәртебесін біршама жоғарылатуды көздегені айқын болды. Жоғарыда көрсетілген тұлғалардың ішінде «Хальк» мүшелері Зерай, Танай және Назар Мұхаммед болды. Айта кететін жайт, Таңай нәтижесінде 1988 жылдың жазында Қорғаныс министрі болды.

Халькистер Мәскеуге, әсіресе пуштундық аудандарда үкіметтің іс-қимылының тиімділігін арттыру мақсатында қажет болды. Мысалы, Жалалабатты қорғау кезінде 1-ші әскери корпусты пушту тілін білмеген, «Парчам» фракциясының генералы Мұхаммед Асеф Делавар басқарды. ¹²⁹ Бұл елдің пуштундық оңтүстігінде Кабул саясатының тиімділігіне ықпал етпегендігі анық.

Сонымен қатар, ресми Кабулдың КСРО-ға тәуелділігінің сақталуына қарамастан, Мәскеудің Ауғанстандағы жағдайға әсер ету мүмкіндігі әскерлерін шығарғаннан кейін біраз төмендеді. Бір жағынан, бұл Мәскеу үшін ауған элитасының ішінде тепе-теңдікті ұстап тұру қиындық туғызды. Тікелей кеңес бақылауынсыз АХДП ішіндегі топтар арасындағы қарама-қарсы тұру логикасы, сөзсіз, тараптардың бірінің елде үстемдік етуге деген ұмтылысына әкелуі тиіс еді. Екінші жағынан, Кеңес әскерлерінің кетуіне байланысты, ауған элитасының алдында өз өмір сүруі туралы мәселе өткір тұрды. Демек, жағдайдан шығу жолдарын іздеу керек болды. Өйткені, режимді нығайту бойынша КСРО-ның барлық күш-жігеріне қарамастан, Мәскеу Ауғанстаннан кетіп бара жатқандығы анық болды, және бұл факт көптеген ауғандықтардың көз алдында ұлы державалардың жаһандық қарсы тұруында оның айқын жеңілісі ретінде көрінді.

Әрине, президент Наджибулла өзінің жеке ұстанымын нығайту үшін күш-жігер жұмсады. Ұлттық татуласу саясаты шеңберінде ол кеңес көмегінің бас басқарушысы ретінде, соның ішінде билік өкілдері арасында сөз сөйледі. Бұл соғысушы елде әсер етудің қуатты тетігі болды. Сондай-ақ, Наджибулла ауған партиялық элитасының ішіндегі өз ұстанымын нығайтты. Бұл жерде оған халькистермен және парчамистермен, Кармальдің отставкаға жіберілгендерінің

жақтаушыларымен бір уақытта да іс жасауға тура келді. Сонымен қатар, төңкерістерді ұйымдастырудың белгілі ауған дәстүрлерін есепке ала отырып, істің мұндай жағдайы Наджибулла билігі үшін өте қауіпті болып көрінді. Бұл жағдайда ол Шығыс саясатының қарапайым логикасы бойынша жүріп, өзіне адал адамдарға бойұсынды.

Белгілі бір мағынада Наджибулла Аминнің іс-қимыл логикасын қайталады. «Хальк» көшбасшысы сияқты, ол билікке тек оған қарсы тұратын фракцияның өкілдерімен ғана емес, сонымен қатар өз фракциясының ішінде күрес жүргізді. «Халькте» Аминнің қарсыласы Тараки мен оның жақтастары болды, «Парчамда» Наджибулланың қарсыласы Кармаль мен оның қолдау тобы болды. Маңызды айырмашылық: Амин пуштундық ынтымақтастыққа сүйене отырып, өзінің жеке билігін нығайтуға ұмтылды. Ал Наджибулла пуштун бола тұрып, оның билігінің маңызды тірегі азшылық ұлттардың қалыптасуы болған жағдайда әрекет етті. Сондай-ақ, Наджибулла кеңес МҚК үлгісі бойынша құрылған арнайы қызмет қызметкерлерінің өкілі болды. Олар корпоративтік ынтымақтастықтың жоғары дәрежесіне ие болды және олардың арасында тек пуштундар ғана емес, сонымен қатар азшылық ұлттардан шыққан көптеген адамдар да болды.

Сондықтан Наджибулла Ауғанстанның басқа да саяси күштерінің өкілдеріне қарағанда, өз билігін кеңірек негізде құрды. Бұдан басқа, оның билігінің тірегі өте ұйымшыл арнайы қызметтер болды. 1989 жылы бұл жүйе өзінің тұрақтылығын көрсетті. Кеңестік қолдау арқылы ол өз тұрақтылығын әлі ұзақ сақтай алды. Әрине, мұнда негізгі рөл КСРО тарапынан кең ауқымды көмек ойнады. Бірақ, ішкі саяси факторлар да үлкен маңызға ие болды.

Әсіресе этникалық фактор үлкен мәнге ие болды. Ауғанстанның барлық этникалық қауымдары жақсы қаруланған жағдайда болды, өйткені көп жылдық қақтығыстың сол немесе басқа жағында соғысып, олардың арасындағы тарихи қалыптасқан қайшылықтар жаңа деңгейге шықты. Бұл 1987 жылы Парламентке (Ұлттық кеңес) сайлау жағдайында айқын көрініс тапты. Сайлауға қатысты либералдық жағдай делегаттардың ұлттық мәселе бойынша өте қатаң сөйлеуіне

алып келді. «Даритілді депутаттар аудиторияның назарын елдің ұлттық мәселелеріне аударуға тырысты. Олар негізінен өзбек, түркмен, тәжіктер, хазарейлер мен пашаилардың өкілдері болған».¹³⁰ Бұл ретте, премьер-министр Шарктың баяндамасы бойынша жарыссөз кезінде даритілді баяндамалар саны (65%), негізінен пушту тіліндегі баяндамалар санынан (35%) көп болды.¹³¹ Әрине, өз қарулы құрылымдарына ие бола отырып, ұлттық қауымдастықтардың өз мүдделерін қорғау үшін көп себептері болды.

Мұндай жағдай ауған элитасының пуштундық бөлігін алаңдатпауы мүмкін емес еді. Азаматтық қарсы тұру жылдарында пуштундардың бұрынғы саяси үстемдігі қатты қысқарды. Сонымен қатар, азаматтық соғыс жағдайында жекелеген қауымдастықтардың күшеюі пуштутілдік ортада жергілікті жерлерде бірігулердің үлкен маңызы бар екендігіне әкелді. Бірінші кезекте бұл тайпалар болды, бірақ үдеріс бейтрайбалданған пуштундардың, соның ішінде солтүстіктегі қауымдарды да қамтыды. Олар өздерінің жергілікті мүдделері, атап айтқанда өзінің автономды мәртебесін қорғауға тырысты. Кейбір қауымдар, оның ішінде пуштундық қауымдар үшін, Наджиболла үкіметімен болсын, немесе оппозициямен болсын, өзара іс-қимыл жасау қажет еді. Әсіресе, кеңес әскерлері кеткеннен кейін.

Бұл жағдайда негізгі күрес мемлекеттік институттар үшін жүрді. Тек орталықтандырылған мемлекет қана қауымдарды бағынуға мәжбүрлеуі мүмкін. Сондықтан сунниттік ислам оппозициясы кеңес әскерлері кеткеннен кейін, бірден ауған коммунистерінің режиміне жеңіліс келтіруге және билікке келуге тырысты. Осы мақсатта 1989 жылы Пәкістанда Пешауар альянсының жеті партиясынан үкімет құрылды. Оппозицияның біріккен күштерінің бірінші әрекеті Жалалабаттың ісі болуы керек еді.

Алайда, сунниттік оппозиция үшін Жалалабатты басып алу мүмкін болмады. Бірақ олар үшін басты мәселе оппозицияның жаңадан құрған үкіметінің Ауғанстандағы қолдаудың өте аз базасы болды. «Этникалық факторлар соғыстың идеологиялық аспектілерінен асып түскен кезде, кең этникалық базаның жетіспеушілігі ауғандық уақытша үкіметінің кез келген

жетістігіне кедергі жасады».¹³² Әрине, сунниттік партияларда күшті дәлел болды – жергілікті жерлердегі ауған қарсылық өкілдері арасында сыртқы көмекті бөлу. Бірақ Кеңес әскерлері кеткеннен кейін, оның ішінде Женевалық келісімдерге қол қойылғаннан кейін, көмек сөзсіз қысқартылуы тиіс еді. Бұл оппозицияның саяси партияларының түрлі Ауған қауымдарына ықпал ету мүмкіндігін төмендетті.

Сондықтан 1989 жылғы оқиғалардан кейін пуштун эмиграциясы үшін сұрақ өте нақты болды: елдегі билікке қалай келуге ғана емес, сондай-ақ пуштундық үстемдікті қалпына келтіруге болады? Әскери жоспарда оппозиция әскерлері үкімет әскерлерін ашық қарсы тұруда жеңе алмады. Сонымен қатар, ауған коммунистері жекелеген қауымдастықтарды қолдау үшін күресте оппозицияны сәл асыра бастады. Ақырында, Кабул әлі де ымыраға келу үшін түрлі құралдарды қолдануға тырысты – Лойя Джиргадан Парламентке сайлауға дейін. Яғни, режим Ауғанстан үшін типтік мемлекеттік институттарды пайдалануға ұмтылды. Олар тіпті формальды сипатқа ие болды, өйткені АХДП саяси өмірде өз рөлін сақтап қалды, бірақ бұл әлі де институционалдық маневрлер болды.

Оппозиция мәселелерді қоғамның тек белгілі бір бөлігін ғана ұсынған өз ортасында жабық есіктің ар жағында шешкен. «Оппозицияның жеті партиялық көшбасшысының төртеуі пуштун-гильзайлар болғандықтан, 1989 жылдың ақпан айында Равалпиндиге шақырылған Шураның қатысушылары негізінен гильзайлар болды, бірақ гильзайлар халықтың 20%-дан азын құраған болатын. 420 делегаттың 38-і ғана пуштун-дурранилер тұратын батыс және Оңтүстік Ауғанстаннан келді».¹³³ Тиісінше, «үкіметте негізінен пуштун-гильзайлар басым болды, солтүстіктен парсылық және оңтүстіктен пуштун-дурранилер жеткіліксіз болды».¹³⁴ Соңғы жағдай үлкен мәнге ие болды, себебі дуррани монархияны қалпына келтіру және әмір Захир-шахты қайтару үшін күрес жүргізді. Оппозициядағы көптеген адамдар бұған қарсы болды.

Бір жағынан, оппозицияда гильзайлар басым болғандықтан, олар үшін монархияны қайтару дурранидің бұрынғы билігін қалпына келтіруді білдіреді. Алайда, Гейлани және Моджадедди сияқты дәстүрлі партиялар монархияның қайта

орнауын қолдады, немесе оған қарсы емес болды. Екінші жағынан, оппозицияда исламшыл партиялар басым болды. Олар Ауғанстанда ислам мемлекетін құруға бағытталған. Дәуіт пен ауған коммунистерінің төңкерісіне дейін болған бұрынғы тәртіптің жай оралуы бұл міндетті шешуге ықпал етпеді. Тағы бір жағдай ауған оппозициясының исламшыл бөлігінде тұрған Пәкістанның ұстанымымен байланысты болды. Өйткені, дуррани қатарынан Ауғанстанның бұрынғы элитасы дәстүрлі түрде Пәкістанмен шекара ретінде Дюранд сызығының заңды болуына қарсы шықты.

Нәтижесінде 1989 жылдың қорытындысы бойынша тұйық жағдай қалыптасты. Тараптардың ешқайсысы толық табысқа жете алмады. Бұл ретте олар негізгі шетелдік демеушілердің мінез-құлқына алаңдаушылық танытып отырған шығар. Біріншіден, КСРО мен АҚШ біртіндеп бұрынғы конфронтация деңгейін төмендетті. Екіншіден, саяси тұрғыдан Кеңес Одағы әлсіз болды. Ел ішінде ортадан тепкіш үрдістер дамыды. Сонымен қатар, Шығыс Еуропада бұрынғы социалистік блоктың ыдырауы орын алды. КСРО мен АҚШ-тың жақын арада келісімге келу мүмкіндігі олардың Ауғанстандағы қарсылас күштеріне қолдау көрсету деңгейін төмендетті.

Бұл ретте елдегі күштердің орналасуын түбегейлі өзгертуге әрекет жасалды. 1990 жылдың 6 наурызында Кабулда Қорғаныс министрі Шахнаваз Танай төңкеріс жасауға әрекет жасады. Таңай сол күні таңертең Бағрам әуеайлағына келіп, оның бұйрығы бойынша авиация үкімет ғимараттарына соққы жасады. Сонымен қатар, қалада және оның айналасында 1973 және 1978 жылдардағы өзге жолдар бойынша 15-ші танк бригадасын, сондай-ақ 8-ші және 60-шы жаяу әскер дивизияларының, 37-ші әуе-десант бригадасының бөлімдерін қоса алғанда, әскери бөлімдер іске қосылды. Көтерілісшілерге қарсы гвардия бөлімдері, ішкі істер министрлігінің 3-ші жаяу әскер дивизиясы қатысты. Бір уақытта қалаға генерал Дустумның 53-ші «өзбек» жаяу әскер дивизиясының құрамалары енгізілді. Бағрам бойынша «Ураган» зымырандарымен оны істен шығару және бомбалау мүмкіндігін бермеу үшін соққы жасалды. 6 және 7 наурызда болған ұрыс барысында бүлік басылды.¹³⁵ Төңкеріс бұрын парчамистер әскердің едәуір әлсіреуіне және қауіпсіздік

және ішкі істер министрлігінің базасында параллель әскери құрылымдарды құруға байланысты сәтсіз аяқталды. 1973 және 1978 жылдардағы төңкерістер кезінде әскердегі көтеріліс шешуші жеңісті қамтамасыз етті. 1990 жылы бұл жеткіліксіз болды. Сонымен қатар, көтерілісшілер мен қабулдық үкіметке адал әскерлер арасындағы ұрыстарда ұлтаралық қарама-қайшылықтар айқын көрінді. «Пуштундар-халькистер басқаратын әскери бөлімдер тәжік парчамистері басқарған, Наджибке адал ХАД бөліністерімен шайқасты».¹³⁶

Танайдың бүлік шығаруына себеп болғаны: көптеген офицерлердің, негізінен халькистердің қауіпсіздік күштерімен адалсыздық күдігімен тұтқынға алынғандығы. Алайда, оқиғаның себептері әлдеқайда терең болды. Бұл тек Кеңес әскерлерін шығарғаннан кейін тек шиеленіскен «Парчам» мен «Хальк» арасындағы белгілі қайшылықтар ғана емес. Мәселе, сондай-ақ, елдің болашағын және осы үдерістегі әрбір саяси күштің орнын анықтауда болды. Бұл жерде барлық халькистер бүлікті қолдамағанын атап өткен жөн. Мысалы, 1973 және 1978 жылдардағы төңкерістер бойынша, сондай-ақ 1979 жылы Ауғанстанға Кеңес Одағының басып кіру күндері әскер бөлімдерін бейтараптандыру бойынша кеңінен танымал, ішкі істер министрі Аслан Уатанджар Танайды қолдамаған және осы министрліктің бөлімдері бүлікшіл әскерлерді басуда маңызды рөл атқарды.

Халькистер қарулы көтеріліс кезінде неліктен біртұтас болмағандығы өте маңызды мәселе болып табылады. КСРО Ауғанстаннан кеткеннен кейін тек шиеленіскен, «Парчаммен» фракцияаралық қарама-қайшылықтарға қарамастан бірлік мәселесі орын алды. Өйткені, Таңайдың бүлігі ауғандық саяси кеңістікті жаһандық қайта құрудың түбегейлі мақсатын көздеді. Бұл ретте, мәселе ислам оппозициясынан шыққан пуштундық радикалдар мен пуштундық армия элитасының одағы туралы болды. Махмуд Гареев бұл мәселе бойынша былай деп жазды: «қастандық жасаудың негізгі мақсаты Наджибулла бастаған ауған басшылығын жою, билікті басып алу және оппозицияның белгілі бір топтарымен (ең алдымен Ауғанстанның Ислам партиясымен) елдегі билік пен ықпал ету салаларын бөлу туралы келісу болды. Бұл Танайдың кейбір сөздері АИП

өкілдерінің Ливиядағы кеңес өкілдерімен кездесуінде айтқан пікірімен, олар АР басшылығына оппозициядағы ауған әскер күштері мен моджахедтердің дала командирлері бірігіп және Ауғанстан аумағында сайлау өткізу үшін жағдай туғызғанымен толықтай сәйкес келгенімен дәлелденді».¹³⁷ Мұндай келісімдер орын алуы әбден мүмкін.

Ауған коммунистері мен исламшылдарының арасынан пуштундарды біріктіру идеясы тек бір қарағанда орынсыз болып көрінеді. Жаңа жағдайда пуштундық радикалдардың қақтығыстың екі жағынан да ортақ мүдделері айқын болды. Танай және оған жақын халькистер дәстүрлі түрде Ауғанстандағы ең ықпалды мемлекеттік институтын ұсынды. Хекматиар және оның партиясы – ислам оппозициясындағы ең ұйымдасқан күш. Сонымен қатар, Хекматиар Пәкістан тарапынан қолдау тапты.

Егер олар біріксе, онда кез келген мүмкін қарсыласынан шешуші артықшылыққа ие болар еді. Тиісінше, олар елдегі пуштундық үстемдікті қалпына келтіре алар еді. Исламшылдардың Ливиядағы кеңестік өкілдерімен кездесуінде айтылған сайлау туралы тезиске назар аудару қажет. Пуштундардың әскери-саяси үстемдігі сайлаудың қажетті нәтижесін қамтамасыз етер еді.

Сонымен қатар, Танай мен Хекматиар да шағын пуштун тайпаларынан шыққан. Танай Пактия провинциясының Хост округінен тани тайпасынан шыққан. Хекматиар Ауғанстан солтүстігіне қоныс аударған және бейтрайбалданған гильзайлық харути тайпасынан шыққан. Олардың мансабы олардың қауымдары мен тайпаларымен байланысты емес еді. Сондықтан олар жалпыпуштундық мүдделер үшін іс жүргізді. Танай пуштундық ұлтшыл болса, Хекматиар ұлтшыл да, исламшыл да болды. Аста Ольсеннің пікірінше, «одақ (Ауғанстан Ислам партиясының көшбасшысы Хекматиар мен Қорғаныс министрі Танай арасындағы – авт.ескерт.) көрсеткендей, тіпті ауған исламшылдары арасында да этникалық және жеке артықшылықтар идеологиялық айырмашылықтарға қарағанда үлкен мағынаға ие болып табылады».¹³⁸ Тиісінше, ресми Кабулдың ұлттық татуласу саясаты, сондай-ақ жекелеген пуштун тайпаларының әрекеті

де екі жақ үшін де қолайсыз болды. Өйткені, біріншіден, Наджибулла саясаты азшылық ұлттардың ықпалының күшеюіне алып келді. Екіншіден, ірі пуштун тайпалары үшін пуштундық басым идеяларға қарағанда олардың өз мүдделері маңызды болды.

Осы тұрғыда біз неліктен барлық халькистер Танайдың бүлігін қолдаған жоқ деген сұраққа жауап таба аламыз. Өйткені, бұл КСРО әлсіздігін сезініп, жағдайдан өз жолын табуға тырысқан халькистердің радикалды бөлігінің шешімі болды. Осыған байланысты Махмуд Гареевпен сөйлескен Танайдың сөзі өте қызықты. «Халық пен әскер бүкіл ел мемлекеттік қауіпсіздік органдары арқылы ғана басқарылуына одан әрі төзе алмайды. Румыниядағы соңғы оқиғалар, бір қуғын-сүргінге негізделген режимін халық бұзуы мүмкін екенін және бұзуы керек екенін көрсетті».¹³⁹ Николае Чаушеску режимі талқандалған Румынияға тұспал өте айқын болды.

Танай және оның ортасы өзінің саяси бағдарын өзгертіп, КСРО-мен байланыстан бас тартты. Бірақ, көптеген бұрынғы халькистер мұндай қадам жасауға дайын емес еді. Атап айтқанда, бұл сол Уатанджарға қатысты. Өз уақытында ол КСРО-ға қоныс аударып, онда Аминнің қуғын-сүргінінен аман қалды, содан кейін Кеңес әскерлерімен Ауғанстанға оралды. Әрине, оның Мәскеумен байланысы Танайға қарағанда күшті болды. Сонымен қатар, Наджибулла әлі де Амин болған жоқ және әлі де Мәскеумен тығыз байланыста болды, демек, оның ұстанымын ескеру керек еді. Мәскеу болса «Хальк» және «Парчамді» өзара іс-қимылға шақырды. Сондықтан да Уатанджар және басқа да халькистер ауған билігі құрылымдарындағы өз ұстанымдарын сақтауға сенім арта алды. Тиісінше, олар Танайды қолдаған жоқ. Уатанджар нәтижесінде жаңа қорғаныс министрі болып тағайындалды.

Бүліктің нәтижесінде көптеген халькистер зардап шекті. Танайдың өзі бұрынғы Қорғаныс министрі Назир Мұхаммед пен бірге Пәкістанға қашып кетті, онда олар Хекматиарға қосылды. Сонымен қатар, Панджшири және Зерай ОК мүшелері қамауға алынды. Барлығы 623 адам қамауға алынды.¹⁴⁰ Халькистердің пікірлері, басқалардан басқа, режим азшылық ұлттардың қолдауына неғұрлым тәуелді болады дегенді

білдірді. Кабулдағы билеуші элитаның құрамында пуштундар айтарлықтай аз болды.

Бірақ, Наджибулланың жеке билігі халькистердің көп бөлігін талқандағаннан кейін жалпы нығайды. Оның үстіне, КСРО ауқымды көмек көрсетуді жалғастырды. 1990 жылы «Астана әуежайына күн сайын 25-тен 40-қа дейін Ил-76 әскери-көлік ұшақтары қонды».¹⁴¹ Мәскеу бұл жеткізілімдерді жалғастырғанына қарай, Наджибулла режимі өзі бақылайтын Ауғанстанның сол бөлігінде сенімді сезінуі мүмкін еді, бірақ одан артығына үміттені алмады. Нәтижесінде, елде сыртқы жағдайдың өзгеруі салдарынан ғана бұзылуы мүмкін патологиялық жағдай сақталды.

12-тарау.

Наджибулланың құлдырауы: мемлекеттік институттардың дағдарысы

*Режимнің құлдырауы қарсаңында:
тығырықтан шығу әрекеттерін іздеу*

Наджибулла билігінің салыстырмалы тұрақтылығына қарамастан, оның КСРО-ға тәуелділігі оның режимінің жалпы тұрақтылығының аса маңызды факторы болып қала берді. Осыған байланысты, 1989 жылдан бастап Кеңес Одағының өзінде және социалистік лагерь деп аталатын елдерде болған қарқынды үдерістер ресми Кабулдың мүдделерін тікелей қозғаған. Олар оның тұрақтылығы мен одан әрі өмір сүрудің болашағы үшін өте маңызды болды.

Бұл ретте КСРО-да жалпы үрдіс Мәскеумен басталған саяси ырықтандырудың саясаты орталық биліктің біртіндеп әлсіреуіне ықпал еткенімен байланысты болды. Атап айтқанда, 1989 жылы ақпан айында Ауғанстаннан Кеңес әскерлері шығарылды, мамыр-маусым айларында Мәскеуде КСРО Халық депутаттарының бірінші съезі өтті. Бұл саяси жүйені ырықтандырудың маңызды кезеңдерінің бірі болды. Ол Кеңес Одағындағы барлық қайшылықтарды, соның ішінде ұлтаралық қайшылықтарды ашық талқылаудың басталуына әкелді. «Демократияландыру КСРО ыдырау ықтималдығын күрт арттырды, неғұрлым терең трансформациялық дағдарыс жасады».¹

КСРО-дағы либералдық өзгерістер социалистік лагерь елдерін де қозғағаны анық. 1989 жылдың ортасында Польшадағы сайлау нәтижесінде билікке «Ынтымақтастық» қозғалысы

келді. Сол жылдың 9 қарашасы Берлинде жаппай наразылық барысында Берлин қабырғасы құлады. Чехословакияда қараша-желтоқсан айларында жергілікті коммунистік партия билігін жоғалтты. Мальтада 1989 жылдың қараша айында Михаил Горбачев пен Джордж Буштың кездесуі өтті, онда Кеңес басшысы американдық президентті, Кеңес әскерлері Шығыс Еуропадағы оқиғаларға қатыспайтындығына бейресми тұрғыда сендірді.² Шын мәнінде, Мальтадағы кездесу тек Еуропадағы кеңестік режимдерінің құлдырау үдерісін тездетті.

Сонымен қатар, 1989 жылы КСРО шетел мемлекеттері тарапынан көмекке қатты тәуелді болды. Бұдан басқа, мұнайдың төмен бағасы аясында мұнай өндірудің құлдырауы да орын алды. «Егер 1988 жылы өндіру 569 млн. тоннаны құраса, 1991 жылы 461 млн. тонна ғана өндірілді. Осылайша, үш жылда өндіру шамамен 20%-ға төмендеді... Бұл ретте шикі мұнай экспорты екі есеге қысқарды».³ Мұның бәрі КСРО экономикасында апатты жағдайдың құрылуына әкелді.

Әрине, мұндай қиын жағдайларда Ауғанстанда да кеңес тәртібін ұстау қажеттілігін кеңес өкіметтері үлкен ауыртпалық ретінде қабылдады. Бірақ Мәскеуде Наджибулланың тәртіп мүдделерін әскер мен арнайы қызметтер дәстүрлі түрде ұсынды. Ауғанстанды жабдықтау шығындары КСРО-ның жалпы қорғанысына арналған шығыстардың бір бөлігі болды. Әрине, әуелетті қызметкерлер олардың қысқартылуына қарсы болды. 1990 жылдың жазында КСРО-да Одақ басшылығымен келісілген «500 күн» бағдарламасы пайда болады. Бағдарламада өзге де шаралар арасында 1990 жылдың IV тоқсанында әскери шығыстарды (әскери техниканы сатып алуға) 50-70%-ға қысқартуды көздеді, басқа елдерге көмек және кредиттерді қатыру ұсынылды. Әрине, бағдарламаның соңғы тармағы Ауғанстанның мүддесін тікелей қозғаған. «Мұндай бағдарлама барлық одақтық жоғарғы, Қарулы Күштер, МҚК үшін мүлдем қолайсыз еді. Мәскеу түбіндегі әскери оқу-жаттығулар дәлелдерінің бірі болған ел басшылығындағы ұзақ пікірталастардан кейін Горбачев шегінеді».⁴ Тиісінше, 1990 жылы Наджибулла кейінге шегеріледі. Кеңес әскері мен МҚК өз еліндегі айқын дағдарыс жағдайында да Кабулдағы режимді қолдауды жалғастырды.

Алайда, КСРО ішінде біртіндеп ішкі саяси қайшылықтардың өршуі орын алды. Олар 1991 жылдың 19 тамызында партиялық басшылықтың, әскердің және МҚК консервативті бөлігі ұйымдастырған, үш күннен кейін сәтсіз аяқталған бүлігімен көрініс тапты. Наджибулла үшін бұл өте жаман жаңалық болды. «АР (Ауғанстан Республикасы. – Авт.ескерт.) басшылығы ТЖМК іс-қимылдарын бағалаудан, толық түсінікті себептер бойынша бас тартты: режим КОКП және МҚК басшылығының креатурасы болды».⁵ Әрине, Мәскеудегі бүлікшілердің жеңілісі Кабулдағы режимді автоматты түрде өте ауыр жағдайға қойды. КСРО мен АҚШ-тың арасында 1991 жылдың қыркүйегінде Ауғанстандағы соғысушы тараптарға қару-жарақты жеткізуді 1991 жылдың 1 қаңтарынан бастап тоқтату туралы келісімге қол қойылды. 1991 жылдың қарашасында Мәскеуге ресейлік басшылықпен келіссөздер жүргізу үшін «Жамиат» көшбасшысы Бурхануддин Раббани келді.⁶ Бұл сапар жаңа ресейлік билік өзін Кеңес Одағының бұрынғы міндеттемелеріне байланысты деп есептемейтінін көрсетті.

КСРО 1991 жылдың желтоқсанында ыдырап, Кабулдағы билік ешқандай қолдаусыз қалды. Бірақ, Ауғанстанда билеуші режим әлі де өте қуатты күш болды, КСРО-ның алдыңғы жылдардағы ұстанымдарын нығайту бойынша орасан күш-жігері әсер етті. Наджибулланың иелігінде көптеген қарулы құрылымдар, сондай-ақ бұрын жиналған қару-жарақ пен материалдық ресурстардың айтарлықтай қорлары болды. Атап айтқанда, 1992 жылғы 1 сәуірде Ауғанстан аумағында 30 жедел-тактикалық және тактикалық зымырандардың іске қосу қондырғылары, 930 Танк (Т-54-55, Т-62, ПТ-76), 550 БМП-1, 250 БРМД, 1100 БТР, 76, 85, 100, 122, 130 және 152 мм калибрлердің сүйретілетін артиллериясының 1000 астам қаруы, жүзіп отының 185 реактивті жүйелері, 1000 миномет (82, 107 және 120 мм.) болды. Авиация құрамында 30 МиГ-23, 80 Су-17 және Су-20 және Су-22, 12 Су-25, 80 Миг-21, 24 Л-39, 24 Л-29, 12 АН-12, АН-24, 15 АН-26, 6 АН-32, Ил-18, 12 АН-2, 15 Як-11 және Як-18, 30 Ми-24, 25 Ми-8, 35 Ми-17.7 болды.⁷ Мұндай қуаттылыққа ие болу Наджибулланы және оның айналасын елдің болашағы және оның жеке перспективалары туралы оппозициямен саяси саудаласу үшін елеулі дәлелдерді қамтамасыз етті.

Ауған билігінің алдында бұрынғы саясатты жалғастыру туралы мәселе тұрмағандығы түсінікті. КСРО ыдырағаннан кейін бұл идеологиялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да өзекті емес еді. Наджибулла режимі сезімтал жеңіліске ұшырады. 1991 жылдың наурыз айында Пактия провинциясында Хост қаласы құлады. Хаккани қолбасшылығы астындағы дзадран тайпасының жасақтары және Хекматиар партиясы құрылымынан бөлек шыққан, гильзайлық ахмадзай тайпасының тайпалық жасағы Хостты шабуылдау барысында маңызды рөлге ие болды. Шабуыл кезінде қаза болған 160 моджахедтердің 121 ахмадзайлар болған.⁸ Бұл тайпалар саяси үдерістің маңызды субъектісі болып қала отырып, бұл ретте олар партиялық құрылымдарға кірмейтіндігінің айқын көрінісі болып табылады. Оның үстіне, бірқатар жағдайларда олар партиялық құрылымдардың тікелей бәсекелестері болып табылады.

1991 жылдың жазында Масуд кеңес-ауған шекарасының шығыс учаскесіндегі бірқатар елді мекендерді, атап айтқанда Ишкашим және Уаханды басып алды. Оның күші пәкістан шекарасына шыға алды. Бұл жағдайда Кабулдағы билік алдында, егер билікті бөлу туралы мәселе болмаса, өтпелі кезең туралы саяси оппозициямен келісу тәсілін табу міндеті тұрды. Бұл ретте Наджибулла режимі әлі де әсерлі қару-жарақ пен көптеген әскерлерге ие болды. Оның иелігінде мемлекеттік институттар да болды. Мәселе орталықтандырылған мемлекеттің барлық институттарын бақылау, нәтижесінде, кімге бұйыратыны туралы болды. Бұл билік пен оппозиция арасындағы саудаласудың мәні болуы әбден мүмкін.

Бірақ жағдайдың күрделілігі биліктің де, оппозицияның да біртұтас болмауында жатты. Олар соғыс жылдары әртүрлі ауған қауымдарының негізінде құрылған жекелеген және өте көп әскери-саяси топтардан – тайпалар мен діни қауымдастықтардан жергілікті қауымдастықтарға дейін тұрды. Бұл ретте, мәселе тек оппозиция құралымдары ғана туралы емес, бірақ басқару режимі туралы да болды. Ұлттық татуласу саясаты режимнің бірқатар дербес әскери-саяси құрылымдарды, негізінен азшылық ұлттардың қатарынан қолдауға сүйенуіне алып келді. Әрине, олардың барлығы Кабул

мен оппозицияның кез-келген ықтимал уағдаластықтары кезінде олардың мүдделерін ескеруге ұмтылды. Бұл саяси реттеу туралы келіссөздерге өз шектеулерін қойды.

Бұл жағдайда ең күрделі мәселе туындады: Ауғанстанның мемлекеттік құрылысында елдің саяси күштерінің барлық алуан түрлілігінің мүдделері қалай ескерілуі мүмкін? Немесе мемлекеттің болашақ құрылысын анықтау кезінде олардың пікірін ескерместен мүлдем орын алуы мүмкін бе? Шын мәнінде, бұл жағдайды реттеудің ықтимал нұсқаларын іздеу үшін басты қиындықтар туғызды. Өйткені 1992 жылдың басында Ауғанстанда саяси үдерістің ықтимал дербес қатысушыларының саны тым көп болды. Бұл билік пен оппозицияға қатысты болды.

Бұдан басқа, 1990-1991 жылдары әлемде маңызды оқиғалар болды, олар ауған оппозициясына тікелей әсер етті және алдағы оқиғалардың барысына әсер етті. Бірінші кезекте, Кувейтке Ирактың 1990 жылғы 2 тамызда жасаған басқыншылығымен байланысты Парсы шығанағындағы дағдарысты атап өту керек. Бұл жерде Кувейтті басып алу қырғи-қабақ соғыс аяқталған жағдайда болды, бұл ұлы державалардың бірі, КСРО-ның әлсіреуіне тікелей байланысты болды. Нәтижесінде белгілі геосаяси вакуум пайда болды және оны Саддам Хусейннің басшылығымен Ирак пайдалануға тырысты.

Кувейтті басып алу – Ирак үкіметінің өзіндік қызметі болды. Ирак өз мүдделерін жеке түсінуге сүйене отырып, Кувейтті басып алды. Бағдад Иран-Ирак соғысы барысында айтарлықтай әскери ресурстарды жинақтады, бірақ көп мемлекеттерге, негізінен араб елдеріне айтарлықтай қаражат қарыз болды. Нәтижесінде Саддам Хусейн әлемдік геосаясатта пайда болған вакуумды пайдаланып, Ирак жинаған әскери қуатты Кувейтке қарсы қолданды. Ирак басшылығы, бәлкім, КСРО ұлы держава ретіндегі өз миссиясын аяқтаса, онда АҚШ үшін де әлемдегі әрбір аумақ үшін күресті жалғастырудың ерекше мәні жоқ деп пайымдаған болар. Демек, Кувейтке қатысты күшті құқықты Ирактың іске асыруы ұлы державалар тарапынан қандай да бір қарсылық тудырмауы тиіс еді. Дәлірек айтқанда, бір держава тарапынан – АҚШ. Өйткені КСРО-ны әлемдік геосаясатта ескермеуге болатын еді. Егер Ирак Кувейтті ұзақ уақыт бойы

ұстаса, онда, ақырында, бәрі болған оқиғамен келісер еді.

Алайда, Ирактың Кувейтке жасаған басқыншылығы өңірдің негізгі елі, Сауд Арабиясы үшін қатты күйзеліске айналды, сондай-ақ АҚШ-тың мүдделерін тікелей қозғады. Парсы шығанағы монархияларының бірі аумақтағы қуатты орталықтандырылған әскери державаның құрбаны болып жеңіліс тапты. Ирак, нәтижесінде, кувейттік мұнайға иеленіп, өз қуатын еселеді. Сауд Арабиясы үшін бұл өңірдегі тепе-теңдіктің бұзылуы болып, бұл оның мүдделеріне тікелей қатер төндірді. Сонымен қатар, Ирак теориялық тұрғыдан, тек Кувейтпен шектелмеуі мүмкін еді. Бұл әскери тұрғыдан әлсіз Парсы шығанағы монархиялары үшін үлкен қиындықтар тудыруы мүмкін болды.

Ирактың Кувейтке шабуылы АҚШ-тың да мүдделерін қозғаған. Өйткені Парсы шығанағы монархияларының бірі Иракқа қуатты режиммен басып алу ғаламшардың басты мұнай өндіру аймағындағы қатынастардың тұрақтылығына қауіп төндірді. Бұдан басқа, АҚШ үшін Парсы шығанағының шағын монархиясы Ирак және Иран сияқты ірі амбициозды мемлекеттерге қарағанда әлемдік нарыққа мұнай жеткізушілері ретінде артықшылық болды. Соңғылары билікті орталықтандырудың жоғары дәрежесіне ие болды және монархиялық режимдерге қарағанда идеологиялық тұрғыдан негізделген болды. Иран діни мемлекет болды. Ирак Саддам Хусейннің және «Баас» партиясының жанында Араб ұлтшылдығы мен социализм идеологиясын белсенді қолданды. Парсы шығанағының монархиялары өз саясатында болжамды болып, және сол АҚШ-тан өз қауіпсіздігі мәселелерінде тәуелді болған. Сондықтан, Кувейттің оккупациясы Вашингтон үшін халықаралық қатынастарда өте қажетсіз прецедент құрды. АҚШ қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы ешқандай ережелердің өзгерісіне әрекет етпейтіндігі туралы білдіруі тиіс еді. Іс жүзінде, АҚШ өзінің ұлы держава мәртебесін жаңа жағдайда растауға тиіс болды.

Нәтижесінде, Иракқа қарсы кең халықаралық коалиция құрылып, оған батыс елдері мен ислам әлемі мемлекеттері кірді. Мұнда АҚШ пен Сауд Арабиясының ауған саясаты үшін айқын қиындықтар туындады. Өйткені, ауған оппозициясы

ислам қанатының көшбасшылары – Гүлбеддин Хекматиар, Бурхануддин Раббани және Абдурап Расул Сайяф Иракты қолдап шықты. Атап айтқанда, Хекматиар Иракқа барып, Саддам Хусейнмен кездесіп, Ирак әскері жағындағы шайқастарға қатысу үшін өз жауынгерлерін жіберуді ұсынды. Ирактағы баспасөз мәслихатында Хекматиар КСРО-ның Ауғанстанға кіруі мен Иракқа қарсы батыс елдерінің коалициясын құру арасында параллель өткізді. Раббани, Хекматиар және Сайяф 1991 жылы 15-17 ақпанда Пәкістанның Лахор қаласында «Мұсылман бауырлары» қозғалысы ұйымдастырған конференцияға қатысты. Конференция қарары антиамерикандық және антибатыстық мәнерде өтті.⁹ Бұл ауғандық қарсылықтың ірі демеушілерінің бірі болған Сауд Арабиясы билігі үшін жағымсыз тосын болды. Оның үстіне, Ирактағы саясатқа қарсы шыққандардың арасында ауғандық қарсылықта Эр-Риядтың басты протезесі саналған Сайяф болды.

Бірақ ауған исламшылдарының көшбасшылары демаршының Ауғанстан төңірегіндегі жағдайды реттеу саясатындағы АҚШ стратегиясының айқын мәселелерін көрсеткендігі аса маңызды болды. АҚШ-тың Пәкістанға тым тәуелді болғанын ғана емес, ол іс жүзінде олардың жалпы саясаты ауған бағытына жауап берді. Осы тәуелділік нәтижесінде АҚШ Парсы шығанағындағы қақтығыс кезінде пайда болған бақыламайтын ұйымдарды құруды нақты қаржыландырды.

АҚШ үшін проблема жаһандық сипатқа ие болды. Ол Ауғанстандағы КСРО-ға қарсы күрес нәтижесінде өз дамуында қуатты серпін алған саяси ислам қозғалысының нақты батысқа қарсы және антиамерикандық бағыттылығына ие болды. Сонымен қатар, саяси исламның жақтаушылары ұйымның дәстүрлі ұстанымдары бар барлық мұсылман мемлекеттерін тиісті деңгейде өзгерту мақсатын көздеді. Бұл Сауд Арабиясына да қатысты болды. Бұл ел уаһһабшылар мен оның билігінің отаны деп есептелсе де, дінге деген қатаң көзқарасты ұстанған, дегенмен олар ислам қозғалысы тарапынан қатаң сынға ұшырады. Жоғарыда аталған, 1979 жылы сауд исламшылдарының Меккедегі мешітті жаулап алуымен байланысты оқиғаны еске түсіруге болады.

Іс жүзінде ауған моджахедтерінің бір бөлігін қоса алғанда, саяси исламшылдардың қозғалысы дәстүрлі түрде ұйымдастырылған мұсылман мемлекеттеріне қарсы әрекет ету ниетін көрсетті. Бұл батыс пен дәстүрлі мемлекеттер жаһандық қауіп-қатерге тап екенін білдіреді. Әртүрлі мұсылман мемлекеттерінде, мысалы, Сауд Арабиясында исламшылдардың билікке келуі олардың аздаған ресурстары болашақта Батысқа қарсы күреске бағытталуы мүмкін екенін білдіреді. Батыс елдері үшін бұл жаһандық проблема болды. Сондықтан саяси ислам қозғалысының өсіп келе жатқан ықпалына қатысты жаңа стратегияны әзірлеу қажеттілігі туындады.

Тек ауған исламшылдары ғана емес, Пәкістан да Кувейт дағдарысы бойынша екіұшты позицияға ие болды. 1990 жылдың 2 тамызы Ирак Кувейтке шабуыл жасады, ал 6 тамызда Пәкістанда қарулы күштер сыбайлас жемқорлыққа барды деп айыптап, премьер-министр Беназир Бхуттоны биліктен азат етті. Төңкеріс үшін уақытты таңдау Парсы шығанағында басталған соғыспен, сондай-ақ Ауғанстандағы реттеу айналасында Бхутто басқаруында болған өзгерістермен байланысты болуы мүмкін. Атап айтқанда, Ауғанстанның ішінде дала командирлерінің Шурасы (кеңесі) құрылды, ол Пешауардан шыққан партияларға қарағанда Пәкістанға қатысты анағұрлым дербес болды. АҚШ бір уақытта қуғынға ұшыраған әмір Захир-шахпен диалогты бастады.¹⁰ Соңғысы жағдайды реттеу бойынша Рим жоспарын ұсынды.

Бұл мағынада Петер Томсеннің пікірі қызықты, ол АҚШ саясатында болған белгілі бір өзгерістерді көрсетеді. 1989-1992 жылдары ол ауғандық қарсыласта АҚШ-тың арнайы елшісі болды. Томсен 1989 жылдың шілдесінде Пешауардағы ОББ өкілімен әңгіме барысында ол «неліктен ОББ Масуд, Исмаил-хан және оңтүстік дурранилер сияқты моджахедтердің қалыпты командирлеріне көмек көрсетуді қысқартып, ал Хекматиардың әскери қуатын құруға көп инвестиция салады... Мен оларды ISI-мен бірге, олардың Хекматиарға деген әлпештілігімен қатар жүруінен иландыруға еш мүмкіндік жоқ деп, қатты уайымдадым».¹¹ Кем дегенде, бұл АҚШ басшылығында исламшылдарды қолдайтын жағдайға қатысты күмән туғанын айтады.

Алайда, Пәкістан элитасының бір бөлігі үшін исламшылдарды қолдаудан бас тарту Ауғанстандағы жағдайға ықпалынан айырылып қалу перспективасының пайда болуын білдірді. Олар ислам қозғалыстарын тым ұзақ жасады. Мысалы, Захиршахтың римдік жоспары дуррани тұлғасын бұрынғы элита билігіне қайта әкелуі мүмкін. Бұл Ауғанстанда исламшыл-пуштундардың адал үкіметі болуға ұмтылған Пәкістанның мемлекеттік мүдделеріне қайшы келді. Исламабад үшін бұл Томсен атап өткен бұрынғы монархияға адал «оңтүстік дурраниді» немесе Масуд пен Исмаил-ханның солтүстік тәжіктерін қолдауға қарағанда анағұрлым тиімді болды.

Жоғарыда Пәкістанның неліктен исламшылдарды және олардың ішінде нақты Хекматиарды қолдағындығы туралы дәлелдер келтірілген. Ауғанстанның солтүстігінен шыққан пуштун Хекматиар, пуштун қоғамының дәстүрлі тайпалық байланыстары үстінде тұрды. Пуштун ретінде ол пуштун халқының көпшілігін құра алды, ал гильзай ретінде дурранидің билікке оралуына қарсы болды. Сондай-ақ, ол саяси ислам қозғалысының өкілі ретінде, оны Пәкістанда түсінгендіктен, осындай мемлекеттік бастаманың иесі болғанын атап өткен жөн. Пәкістанда 1980 жылдары қазіргі заманғы ислам мемлекетін құру жобасы белсенді түрде жүзеге асырылды. Әрине, Пәкістан элитасында Ауғанстанда Пәкістан үлгісі бойынша ислам мемлекетін құру күн тәртібінен Пәкістан мен Ауғанстан арасындағы Дюранд сызығының бойымен шекараны өту туралы мәселені алып тастай алады деп сенуі мүмкін. Сонымен қатар, мемлекеттік құрылымға ортақ көзқарас Пәкістан мен Ауғанстанның жақындасуына ықпал ете алды.

Мысалы, Пәкістан президенті генерал Зияя-уль Хак 1987 жылы Пәкістан мен Ауғанстан конфедерациясын құруды ұсынды. Айта кету керек, бұл идея жаңалық емес. АҚШ вице-президенті бола отырып, Р. Никсон 1953 жылы желтоқсанда Ауғанстан және Пәкістан конфедерациясын құру пайдасына сөз сөйледі. Сонымен қатар, бұл идея Вашингтондағы Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесінің мәжілістерінде екі рет (1954 жылғы 9 және 14 желтоқсан) талқыланып, оны Ф. Даллес және вице-адмирал Редфорд қолдаған. Пәкістан,

Ауғанстан және Иран конфедерациясын құру туралы Пәкістан премьер-министрі Мәлік Фероз-хан Нун, ал 1962 жылдың тамызында – президент М. Айюб-хан сөз сөйледі. Осыған ұқсас ұсыныстар Пәкістан тарапынан 1969 және 1970 жылдары ұсынылды.¹² Әрине, мұндай конфедерацияда саяси басшылық Исламабад Пәкістан саяси элитасының толық үстемдігін жүзеге асырар еді. Мысалы, Пәкістанның билік құрылымдарына берік біріктірілген солтүстік-батыс шекара провинциясының пуштун элита бөлігінің делдалдығы арқылы.

Сондықтан 6 тамызда Бхуттоның азаматтық үкіметінің биліктен шеттетілуі пәкістандық әскери және арнайы қызмет өкілдерінің бастаманы қолға алу әрекетін білдіруі мүмкін. Кувейт төңірегіндегі дағдарыс оларға осындай мүмкіндік берді. Өйткені, ауған исламшылдарының Иракты қолдаудағы сөйлеген сөзі, Лахорда ирактық конференциясын өткізу Исламабадтың позициясын да айқындады. Алайда, Пәкістан АҚШ пен Сауд Арабиясымен, оның басты демеушілерімен қарсыластыққа барғысы келмеді. Исламабад 1990 жылдың тамызында халықаралық коалицияның қолдауын мәлімдеп, өз әскерлерін оның билігіне жіберді. Парсы шығанағындағы дағдарыс айналасында Пәкістан ойынының мәні, ең алдымен, Пәкістанның ауған бағытында мүдделерінің басымдығын растау үшін АҚШ-та қысым көрсету үшін Кувейт дағдарысын пайдалану болып табылады. Пәкістан басшылығы үшін сондай-ақ Пәкістан саясатының дербестігін көрсету маңызды болды.

Бірақ АҚШ мұндай дербестік көрінісіне жауап беруге асыққан жоқ. 1990 жылдың 1 қазанында Пәкістанға қатысты осы елде ядролық бағдарламаның дамуына күдікке байланысты Преслер түзетуі қолданылған. Нәтижесінде Пәкістанға ақысы төленген F-16 жойғыштарды қоса алғанда, қару-жарақты жеткізу тоқтатылды және көлемі бойынша сексенінші жылдары Пәкістанға Израиль мен Мысырдан кейін әлемде үшінші орын алған экономикалық және әскери көмек көрсету тоқтатылды. Исламабад үшін бұл өте сезімтал болды. Сонымен қатар, Ауғанстанға қатысты Пәкістан саясатының тағы бір маңызды демеушісі Сауд Арабиясы және Парсы шығанағының басқа монархиялары ауған моджахедтері мен Пәкістан әскери демаршаларына байланысты өз көмегін

қысқартты. «Жергілікті деңгейде Парсы шығанағындағы соғыс Кунар провинциясындағы Хекматиар мен Жамил ал-Рахман (жергілікті сауд уаһһабшыл ұйымының көшбасшысы. – авт.ескерт.) арасындағы одақты бұзды. Олардың арасында 1991 жылдың жазында болған соғыс тамыз айында аяқталды.¹³

Пәкістан өз тарапынан жағдайды жеңілдетуге тырысты. 1991 жылдың 11 ақпанында ISI Пәкістан барлау қызметі Сауд Арабиясына ауған қарсыластарының дәстүрлі партияларынан 308 моджахедты, Моджадедди мен Гейланиді жіберуге рұқсат берді.¹⁴ Бұл халықаралық коалицияға ауғандық қарсылық өкілдерінің қатысуын көрсететін символдық әрекет болды. Бірақ, бұл Преслер түзетуінің әрекетін атап көрсетуге көмектеспеді және АҚШ пен Пәкістан арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір салқындауына кедергі келтірмеді.

Петер Томсен былай деп жазды: «Пәкістан Американың одақтастық мемлекеті деп санаса да, іс-жүзінде, ол Ауғанстанда АҚШ саясатына және олардың мүдделеріне қайшы келген саясатты жүргізді. Сонымен қоса, бұл саясатты Вашингтон да қолдады».¹⁵ Алайда, мұндай баға беру 1992 жылдан кейін Ауғанстандағы істің қалай дамығанын қазіргі заманғы түсініктен шыға алар еді. Дегенмен, ол АҚШ-та бар қайшылықтарды көрсетеді. Томсен бұл мемлекеттік департамент пен ОББ арасында қайшылықтар болды деп санайды. «Агенттік (ОББ. – авт.ескерт.) ISI саясатын қолдауды Наджибты Хекматиармен ауыстыру мақсатында Кабулға әскери шабуыл ұйымдастыруды талап етті».¹⁶ Егер осы нұсқаны қабылдасақ, онда саясаткерлер бір уақытта АҚШ пен КСРО-да Ауғанстандағы соғысқа көбірек тартылғандықтан, екі жағынан да басты рөлді арнайы қызметтердің өкілдері көбірек ойнады. Олар үшін қырғи-қабақ соғысы әлі аяқталған жоқ болатын.

Жалпы алғанда, АҚШ-та КСРО-дағы дағдарыс және Шығыс Еуропадағы социалистік режимдердің құлдырауы жағдайында Ауғанстандағы оқиғаларға деген қызығушылық айқын төмендеді. Парсы шығанағындағы жанжалға және Пәкістан ядролық бағдарламасының дамуына байланысты Вашингтон мен Исламабад арасындағы қарым-қатынастың кейбір проблемаларына қарамастан, ауған саясатындағы жалпы инерция сақталып отырды. Бірақ АҚШ тарапынан

Ауғанстанға деген қызығушылықтың төмендеуіне қарай ауған бағытындағы жалпы бастама Хекматиарды қолдауға үміт артуды жалғастыратын Пәкістанға ауысады. Белгілі бір дәрежеде бұл ауғандық реттеу үдерісінің болашақ дамуын алдын ала анықтады. Бастаманың Пәкістанға көшуі, яғни Хекматиарды күшейту, болашақ ауған мемлекеттілікті үшін үлкен проблемаларды білдірді.

Сондай-ақ, 1991 жылы Парсы шығанағындағы соғыс аясында АҚШ-тың саяси исламшылдардың қозғалысына ортақ қатынасы өзгергенін атап өткен жөн. Осы уақыттан кейін сол батыс дәстүрлі ұйым жүйесі бар мұсылман мемлекеттерін қолдауға үлкен көңіл бөле бастады. Бұл мағынада Алжирде орын алған жағдай өте маңызды.

1980 жылдардың соңында бұл елде саяси ырықтандыру үдерістері болды. Олар авторитарлы режимдер бар көптеген елдер үшін осы уақытта тән жалпы үрдістің көрінісі болып табылады. 1990 жылдың маусым айында Алжирде муниципалдық сайлау өтті, онда 54,3% дауысты Исламдық құтқару фронты (ИҚФ), саяси исламшылдар ұйымы алды. Сондықтан, жергілікті муниципалитеттердің жартысынан көбі исламшылардың бақылауына өтті.¹⁷ ИҚФ Сауд Арабиясы қаржысымен қолданды. Сондай-ақ, сауд әулеті ауғандық қарсылықты қаржыландырғанын және 1985 жылғы мұнай бағасы төмендеуінде үлкен рөл атқарғанын ескеретін болсақ, онда Сауд Арабиясы АҚШ-пен келісілген әрекет етті деп болжауға болады.

Алжирде ырықтандыру социалистік түріктің жергілікті қатаң режимін әлсіретуге шақырылды, исламшылдар осы мақсатқа жетудің бір құралы болды. Алайда, Ирактың Кувейтке басып кіруінен кейін ИҚФ-дағы алжирлік исламшылдар, ауған исламшылдары сияқты, ирактық позицияға иеленді. Бұл Сауд Арабиясы мен ИҚФ арасындағы қарым-қатынастардың салқындауына әкелді. 1991 жылдың 26 желтоқсанында Алжирде парламенттік сайлаудың бірінші кезеңі өтті, онда ИҚФ 47,3% дауыс алды. Бірінші кезеңде күрес 231 депутаттық орынға жүрді. ИҚФ сайлау жүйесінің ерекшеліктері салдарынан 188 орын алды. 1992 жылдың 16 қаңтарында өтуі тиіс екінші кезеңде 199 депутат сайланды. Олардың көпшілігі сондай-

ақ ИҚФ-ға өтуге тиіс еді. Нәтижесінде Алжир исламшылдары билікке келуге тиіс еді. 12 қаңтарда әскери қызметшілер екінші кезеңді алып тастады, жоғары мемлекеттік кеңес құрды және билікті өз қолына алды.¹⁹ Алжирдегі оқиға саяси исламшылдарға деген көзқарас өзгергенін көрсетті. Бұған Кувейт төңірегіндегі қақтығыс пен оның барысында исламшылдар жұмыс істейтін ұстаным сөзсіз ықпал етті. Саяси исламға сенімсіздік барлық кейінгі жылдарға басым беталыс болды.

Алайда, 1991-1992 жылдары ауған қарсылығында исламшылдар әлі де елеулі рөл атқаруды жалғастырды. Пәкістан бұрынғыша оларға, бірінші кезекте Хекматиарға сенім білдірді. Исламабадтың бас желісі Ауғанстанның билігі соның қолына түсуімен байланысты болды.

Әрине, Хекматиардың билікке келуінің болашағы Ауғанстанның басқа да көптеген қауымдарының өкілдерін алаңдатпауы мүмкін емес еді. Біріншіден, Хекматиардың кандидатурасына пуштундық басымдықты қалпына келтіруден қауіптенген азшылық ұлттардың өкілдері қарсы шықты. Екіншіден, саяси исламның жақтасы Хекматиарға бұрынғы тәртіптің қалпына келуін қолдаған монархистер қарсы болды. Үшіншіден, Пәкістан аумағында болған жеті суннит партиясына сенімсіздікпен қарайтын шиит-хазарейлер алаңдаушылық білдірді. Олар бұл партияларды өздері құрған үкіметтің құрамына хазарейлерді енгізбегенін алаңдатты. Сонымен қатар, исламшыл-сунниттер шииттерге сын тұрғысынан қарады. Төртіншіден, Хекматиарда Ауғанстан ішіндегі кейбір дала командирлерімен қарым-қатынаста үлкен проблемалар болды. Атап айтқанда, олардың ішінде ең ықпалдысы Ахмад Шах Масудпен. Алайда, идеологиялық тұрғыда олар бір-біріне жақын болса да, 1970-ші жылдардағы «мұсылман жастары» ұйымынан шығып, елдің солтүстік аудандарында ықпал ету үшін күреске бел бұды. Сонымен қатар, этносаралық қайшылықтар да өз рөлін атқарды. Тәжік Масуд пен пуштун Хекматиар исламшылдар болса да, өздерінің ұлттық қауымдарының мүдделерін одан әрі негізге алды.

Бұл өте қызықты үрдіс болды. Ауғанстанда көп жылдық жанжал жағдайында жалпыэтникалық бірегейлендіру күшейе түсті. Оливье Руаның пікірінше, «соғыс лингвистикалық және

діни (сунниттер/шииттер сияқты) өлшемдерге негізделген «макроэтникалық» ұқсастықтарды күшейтуде үлкен рөл атқарды, жергілікті қоғамдастықтарды «макроэтникалық» топтармен сәйкестендіруге мәжбүр етті, неғұрлым күшті топтармен сәйкестендіру арқылы жалпыұлттық деңгейде өзінің саяси бекітілуіне қол жеткізуге ұмтылды». ²⁰ Жергілікті қауымдар өз мәртебесін арттыруға ұмтылды. Олар елдегі жалпы тұрақсыздық салдарынан өз кепілдігін көрді.

Яғни, шағын этностық топтар үшін жоғары саяси мәртебесі туралы әңгіме болды, ол оларға өз мүдделері үшін күресуге мүмкіндік берді. «Соғыс этникалық кристалдану үдерісін жылдамдатып, этникалық бірегейлікті саяси тұрғыдан түсіну сияқты үрдіс тудырды. Мысалы, парсы тілінде сөйлейтін сунниттер бұған дейін кеңес және Батыс этнологтары қолданатын «тәжік» сөзін қолданбаған. Бірақ бүгін олар өздерін этникалық топ ретінде анықтайды, олардың көпшілігі пуштунмен басқарылмайтын жалғыз «Жамиат» партиясының айналасында біріктірілді. Этнологтар жекелеген этникалық топтар ретінде анықтайтын аймаки, таймани, тимури және басқалары саяси мағынада өздерін басқа парсытілді сунниттерден бөлмейді. Олар тәжіктер сияқты көрінуге тырысады». ²¹ Ұқсас түрде жекелеген түріктік топтар, мысалы қарлұқтар өздерін өзбектер деп атайды. Өйткені, шығыс қоғамында перманенттік жанжал жағдайында тек қандай да бір топ шеңберінде ғана өмір сүруге болады. Сондықтан, мысалы, жеке тұлға мұндай жағдайда қоғам шеңберінен тыс бола алмайды. Сонымен бірге, жекелеген шағын қауымдарға басқа ірі қауымдастықтармен қақтығыс жағдайында оның мүдделерін жалпы мемлекеттік деңгейде жақсы таныта алатын үлкен қауымдастыққа жақындауы қисынды болады.

Сондықтан да, жігерлі өзбек генералы Абдұл Рашид Дустум де-факто Ауғанстанның өзбек қауымдастығын басқарды. Сонымен қатар, жергілікті өзбек қоғамдастықтары мен олардың ықпалды командирлері, Фарьяб провинциясынан ағайынды Пахлаван сияқты, олардың арасындағы қайшылықтарға қарамастан, оның көшбасшылығын мойындады. Осыған ұқсас үдерістер хазарей қауымында да болды. Хазарей саяси ұйымдары мен жекелеген қауымдардың арасындағы ішкі

қайшылықтарға қарамастан, Наджибулла режимінің құлауы қарсаңында олардың «Хезбе-и Вахдат» партиясы шеңберінде шоғырлануы орын алды. Бұл жерде Иранның қысымынсыз қалмады, бірақ хазарейлердің өздері де басқа ауған қоғамдарымен қарсы тұруда олардың саяси мүдделері күшжігерді біріктіруді талап ететіндігі туралы жақсы түсінді.

Нәтижесінде, 1992 жылдың басына қарай өзбектер мен хазарейлер Ауғанстандағы ең шоғырланған екі ірі қауым болды. Біріншісі толығымен Наджибулла режимінің жағында соғысып, екіншісі оппозицияда болды. Кабулдың ресми билігінің жағында исмаилиттердің барлық қауымы да болды. Бірақ елдің негізгі этникалық топтары – пуштундар мен тәжіктер үкімет пен оппозиция арасында бөлінді. Бұрынғы коммунистік режимі және ислам оппозициясы арасындағы қарсыластық логикасы біртіндеп мағынасын жоғалтқан жағдайда қауымдық ынтымақтастық бірінші кезекке шықты. Тиісінше, бұрынғы ауғандық мемлекеттіліктің жалпы дағдарысы жағдайында пуштундар және тәжіктер саяси қарама-қарсы тұрудың екі жағынан да олар өкілдік еткен құрылымдарға қарағанда, өз қауымына адалдық таныта алды. Бұл моджахед партиялары үшін де, мемлекеттік институттар үшін де әділ болды.

Күн тәртібінде орталық мемлекеттік биліктің өкілеттігін өз арасында қалай бөлуге болады деген мәселе болды. Өйткені, билікті орталықтандыруды сақтаудың кез келген нұсқасы қауымдастықтардың басымдығын білдіреді. Атап айтқанда, әмірмен бірге ауған мемлекеттілігінің қарапайым қалпына келуі пуштун-дурранидің басымдығымен заттардың бұрынғы тәртібіне қайтып оралуын білдіреді, бұл ұлттық азшылықтар мен пуштун-гильзайлардың мүдделерінен шыға алмады. Егер орталықтандырылған мемлекеттің басында Пешауар альянсының алты пуштундық партиясының бірі болса, бұл сондай-ақ пуштундардың басым болуына алып келеді, бұл азшылық ұлттардың қазіргі жағдайына қауіп төндіреді. Әсіресе, олар үшін үлкен проблемалар Хекматиардың ықтимал жеңісімен байланысты болды.

Осыған байланысты, әрине, азшылық ұлттар үшін басты қауіп пуштундар азаматтық соғыстың екі жағынан бір сәтте келісімге қол жеткізе алатынымен байланысты

болды. Танайдың бүлігі және оның Хекматиармен келісімге қол жеткізу әрекеттері бұл мүмкін екенін көрсетті. КСРО ыдырағаннан кейін идеологиялық қайшылықтар екінші жоспарға кеткен жағдайда, қауымдық мүдделерге үлкен басымдық берілді. Сондықтан да коммунистік режимнің мемлекеттік аппаратында пуштундар мен азшылық ұлттар өкілдерінің бір-біріне сенімсіздігі өсті.

Хекматиар мен оның артында тұрған Пәкістан үшін ауғандық коммунистердің пуштундық бөлігі бар одақ үлкен қызығушылық танытты. Хекматиар үшін бұл Ауғанстан мемлекеттік институттарын, соның ішінде әскер мен қауіпсіздік күштерін орталық басқару арқылы ұстап алу мүмкіндігі болды. Бұл оған Ауғанстанның саяси кеңістігіндегі барлық ықтимал бәсекелестерден айтарлықтай артықшылық алуға мүмкіндік берер еді. Сондай-ақ, азшылық ұлттарды ғана емес, Пешауар альянсының басқа партияларынан келген бәсекелестерден де, монархистерден де басым түсу әлеуетін берер еді. Бұл жағдайда ауғандық пуштундар-коммунистер Хекматиарға, яғни Пәкістанға тікелей тәуелді болар еді. Нәтижесінде Хекматиарға басқа саяси күштермен келісудің қажеті жоқ еді. Орталықтандырылған мемлекеттік аппараттың барлық қуатының көмегімен ол биліктегі монополияға қол жеткізер еді. Бұл Ауғанстанда исламдық саяси жобаны іске асыру үшін мүмкіндіктер ашар еді.

Қорғаныс министрі, генерал Танайдың бүлігі Ауғанстандағы орталық билікті бақылау жөніндегі жоспардың бір бөлігі болды. Оның сәтсіздігінен кейін Хекматиар және халькистер жасақтарының Нажибулла билігінің әлсіреу сәтіндегі Кабулға жасырын шабуыл жасау туралы мәселе қарастырылды. Бірақ 1990 жылы Танайдың бүлігі кезінде Кеңес Одағы әлі де болды және ауған билігіне кеңес ықпалының инерциясы сақталды. КСРО 1992 жылдың басында саяси сахнадан кетті және Кабулдағы үкімет өзіне берілді. Әрине, билік ішінде оқиғаларды дамытудың әртүрлі нұсқалары қаралды.

Косимшо Искандаровтың «Уатан» партиясының пуштундық басшылығының А.Ш. Масудпен, ал пуштундықтың Хекматиармен формальды және формальды емес байланыстары байқалғаны» туралы пікірі қызықты болып

табылады. Коммунист Наджибулланы ең экстремистік исламшыл Хекматиармен бірігуі не себепті болды? Біздің ойымызша, идеологиялық қайшылықтарға қарамастан, екі көшбасшы да мемлекеттің орталықсыздандырылуына әкелуі мүмкін биліктің жоғары эшелонындағы пуштундардың басым жағдайын жоғалтудан қорқытты». ²³ Идеологияның саяси үдерістерге ықпалының төмендеуіне қарай, бірінші кезекке этникалық қауымдардың мүдделері шығып, тиісінше, этносаралық қайшылықтар үлкен мәнге ие болды. Сондықтан Ауғанстанның ең ірі екі этникалық тобы – пуштундар мен тәжіктер нәтижесінде бұрынғы идеологиялық қақтығыстың мәнін жоғалтатын басқа жағында өз қауымдарының өкілдерімен қарым-қатынас нүктелерін іздестіре бастағаны әбден қисынды болды.

Режимнің құлдырауы және ұлттық мәселе

1992 жылдың басында Ауғанстанда орталықтандырылған мемлекеттіліктің ыдырауы үдерісінің катализаторы азшылық ұлттардың солтүстік құрылымдарының шеруі болды. Ақпан айында Ауғанстандағы Ресей елшілігі Мәскеуге «солтүстік провинцияларда Ауғанстан басшылығы тарапынан әрекет ететін ұлттардың әскери құрамалары мен әскерлердің арасындағы қарулы қақтығыс сақталатынын хабарлады. Ақпан айында Ауғанстандағы Ресей елшілігі Мәскеуге «солтүстік провинцияларда Ауғанстан басшылығы тарапынан әрекет ететін ұлттық құрамалар мен әскерлер арасындағы қарулы қақтығыс сақталатынын хабарлады. 13 ақпан күні таңертеңнен бастап ІІМ 4-бригадасы Жаузжан провинциясының Арч уезінде 53-ші жаяу әскер дивизиясының (өзбек) позициясына шабуыл жасады. Екі жағынан да тірі күш пен техникада шығындар бар. АИҚ дала командирлерінің Пешауардағы штаб-пәтеріне жасаған баяндамасы бойынша Президент жақтастарының бір тобы Хак-тың 70-ші механикаландырылған бригадасының командирі генерал-майор Муминді Хайратонда тұтқындады. Осыған байланысты 53-ші жаяу әскер дивизиясының командирі генерал-полковник Дустом Наджибулламен

ынтымақтастықтың тоқтатылғаны туралы мәлімдеді. 14 ақпан күні таңертең 53-ші жаяу әскер дивизиясы құрамынан 511-ші жаяу әскер бригадасының бөлімшелері Даулатабадта (Фарьяб провинциясы) орналасқан 525-ші пгбр штаб пен әскери қалашыққа оқ атуды бастады». ²⁴

Ұлты тәжік, генерал Абдул Мумин 1970 жылы Өзбекстанмен шекарадағы негізгі Хайратон қаласын бақылайтын 70-ші дивизияны (бригадамен) басқарды. ²⁵ Ол солтүстік топ қолбасшысының, генерал Жума Ацақтың оны басқа бөлімге ауыстыру туралы бұйрығына бағынудан бас тартты. Косимшо Искандаровтың пікірінше, генерал Мумин мұндай қадамға Дустумның, Надеридің және, мүмкін, Масудтың қолдауынсыз шешілмеген болар еді. ²⁶ Азшылық ұлттар қатарынан үкімет әскерінің генералдары оппозицияның далалық командирлерімен, бірінші кезекте Масудпен келіссөздерге кірісуі әбден мүмкін. Бұл оппозиция қатарынан пуштундар-коммунистер мен пуштундар арасындағы байланыстарға реакция болуы мүмкін.

Оппозицияның ең ықпалды дала командирі Масудпен жасалған келісім Кабул билігіне қарсы коммунистік тәртіптің солтүстік құрылымдарының іс-әрекет етуі үшін өте маңызды шарт болды. Бұл Дустумға, Надериге және басқа да көптеген азшылық ұлттардан келген генералдарға қызығушылық өте айқын болды. Басқа мәселе, неге Масуд өзі Пешауарда Пешауарлық альянстың жеті партиясының өкілдері арасында жаңа үкіметті құру туралы келіссөздер жүргізгенде осындай қадамға барды?

Әрине, Масуд Ауғанстанның ішінде өзінің күшті позициясына ие болды, атап айтқанда ол дала командирлерінің шеруін басқарды. Алайда, ол, формальді түрде болса да, Пәкістан аумағында саяси үдерісте белсенді қатысқан Бурхануддин Раббанидің «Жамиат-и ислами» партиясына тиесілі болды. Құрамында тәжіктер басым болған «Жамиат» партиясының мүмкіндіктері негізінен пуштундық партияларға, әсіресе исламшыл және дәстүршілдік партияларға қарағанда кем болды. Сондықтан Раббани партиясы маңызды саяси құрылым болғанымен, бірақ ауған қарсылығының пуштундық партияларына өз мәні бойынша жол берді. Әрине, Пешауарлық

альянс аясындағы кез келген мүмкін болатын саяси комбинациялар кезінде «Жамиат» болашақта Ауғанстандағы көшбасшы орынға үміткер бола алмайды.

Бұл жағдайда Масуд Ауғанстанның солтүстігіндегі азшылық ұлттар қауымдастықтарымен келісімге келуге әбден мүмкін еді. Бұл оған бірқатар артықшылықтарды қамтамасыз етер еді. Біріншіден, осылайша, ол ішкі уағдаластықтардың нәтижесінде елдің барлық мемлекеттік басқару аппаратының пуштундық партиялардың бірінің қолына, мысалы, сол Хекматиардың қолына жасырын беру бойынша жоспардың алдын ала алды. Мұндай жоспарлар туралы Ауғанстандағы Ресей елшілігінің хабарламасында айтылған. «А. ж. ақпан айының бірінші күні Наджибулланың өкілдері мен Майданшахр ауданында (Уардак провинциясы) бірнеше күн бойы болған, АИП көшбасшысы Г. Хекматиармен кездесу өткені байқалды. Мұндай кездесуді ұйымдастыру бастамасы АР президентіне тиесілі болды, ол Г. Хекматиарды барлық қақтығысушы тараптар арасында ымыралы келісім жасау негізінде ауған проблемасын шешуге қатысуға шақырды. Келіссөздер барысында Наджибулла өкілдері АИП басшысының ұлттық көзқарастары мен көңіл-күйлерінде ойнауға тырысты. Олар Хекматиарға Солтүстік провинциялардағы антипуштун қозғалысына қарсы әрекет ету үшін «Ауғанстанның ыдырау қауіп-қатерін жою үшін» АИП қарулы құрылымдарын қоса алғанда пуштундардың күш-жігерін біріктіруді ұсынды».²⁷ Бұдан басқа, бейбіт реттеу бойынша қолданыстағы жоспарлар да (Севанның жоспары, Захир-шахтың римдік жоспары) жүзеге аспады. Осы жасырын да, ашық та келісімдердің барлығы пуштундар үстемдігін қалпына келтіруге және азшылық ұлттардың әсерін төмендетуге әкелді.

Екіншіден, Солтүстік азшылықтардың құрамалары Кабулдағы режимге қарсы шыққан жағдайда оның құлауы сөзсіз болды. Бұл жағдайда Масуд коммунистік үкіметтің жақтастары қатарынан барлық тәжіктерді өз жағына тартуға сене алады. 1992 жылға қарай тәжіктер армияның, милиция мен қауіпсіздік қызметінің барлық құрамының кем дегенде жартысын құрауына байланысты, оқиғалардың мұндай дамуы Масуд күштерінің бірнеше рет ұлғаюын қамтамасыз

етті. Үшіншіден, Масуд Наджибулла режимінде жинақталған әскери және материалдық ресурстардың елеулі бөлігін алды. Ол сондай-ақ Кабулға бақылау жасай алады. Төртіншіден, Ауғанстандағы саяси үдерістердегі тәжіктердің мәні, яғни «Жамиат» – Пешауар жетегінде олардың жалғыз өкілі ретіндегі рөлі күрт өсті.

Сондықтан Масудтың солтүстік азшылықтардың командирлерімен уағдаластыққа қол жеткізуі күшті және оның қарсыластары үшін күтпеген қадам болды. Бұл келісімдер Ауғанстандағы ішкі саяси жағдайды түбегейлі өзгертті. Олар тек тәжіктер мен басқа да азшылық ұлттардың өкілдеріне өздерінің пуштундық қарсыластарын жеңуге мүмкіндік беріп қана қоймай, келісілген бейбіт жоспарды қабылдаудың барлық әрекеттерін де құнсыздандырды. Сондықтан да, сәуір айында Дустумның жауынгерлері Наджибулла елінен кетті, өйткені режим басшысының кетуі БҰҰ өкілі Бен Севанның бейбіт жоспарының бір бөлігі болды. Оған сәйкес Наджибулла қорғаныс министрінің орынбасары және Кабул гарнизонының командирі генерал Мұхаммед Наби Азимидің басшылығымен әскери кеңеске билікті беруі тиіс болатын. Белгілі бір дәрежеде мұны пуштундық үстемдіктің қайтарылуына жол бермеуді қалайтын және орталықтандырылған ауған мемлекетін қалпына келтіру идеясына қарсы үндесуді қалайтын азшылық ұлттар тарапынан алдын алу шаралары ретінде бағалауға болады.

Масуд тарапынан бұл жұқа саяси ойын болды. Ресми түрде ол ислам үкіметінің тез арада құрылуын жақтап, Пешауарда осы партияға шақырды. Теориялық тұрғыдан мұндай үкімет коммунистік Кабулдағы билікті ұстауы керек еді. Сонымен қатар, Масуд өз тарапына мемлекеттік күштерден тәжіктерді тарту есебінен өз ұстанымдарын күшейту мақсатында коммунистік тәртіптің мұрасын бөлуге ұмтылды. Осылайша, ол Ауғанстанның саяси сахнасында ең күшті тұлға болды. Сонымен қатар, ол басқа да азшылық ұлттар арасында әсер етті, олармен де-факто Ауғанстанның солтүстігі мен орталығын ықпал ету аймақтарына бөлді. Масудтың мұндай әрекеттері Пешауарда қалыптасқан кез келген мүмкін болатын ислам үкіметін автоматты түрде өте күрделі жағдайға қойды. Мұндай

үкіметте өз әскері болмас еді, ел аумағының көп бөлігіне бақылау жасамас еді, және ең күрделісі, ол барлық мемлекеттік институттарды бақылай алмас еді.

Пешауарда да күрделі үдерістер болды. Кувейт дағдарысы Пешауар альянсы партияларының ішінде күштерді орналастыруға өз әсерін тигізбеуі мүмкін емес еді. АҚШ пен Сауд Арабиясы Хекматиар мен Сайяф партияларын қолдау деңгейін төмендетті. Сонымен қатар, олар Иракқа қолдау көрсеткен Раббанимен қарым-қатынасты сақтап қалды. Петер Томсен 1991 жылдың наурыз айында Раббанимен кездескені туралы жазды. Әңгіме барысында Раббани «Хекматиар мен Сайяфты бейтараптандырудың әрбір мүмкіндігін қолданғандығы туралы айтты. Бұл маған өтірік сияқты көрінді. Ол Шураға қолдауын дала командирлеріне растады және Моджадедди, Гейлани, Наби, Халес және шииттер өкілдерімен келісімге қол жеткізу мақсатында біріккен «майдан» құруды ұсынды. Бұл жақсы жаңалық болды».²⁸ Мұндай әңгіме, егер ол шынымен болса, өте көрнекі болып табылады.

Әлбетте, халықаралық коалицияның күштерімен Ирактың құлағанынан кейін Раббани үшін бұрынғы желіні ұстаудың ешқандай мағынасы болмады. Сонымен қатар, ол Пәкістанның фавориті Хекматиар болып қала беретіні туралы жақсы түсінді. Ол, сондай-ақ Масудтың Ауғанстан ішінде саяси ұпай жинап жатқанын көрді. Масуд 1990 жылдың мамырында пәкістандықтардан тәуелсіз моджахедтер командирлерінің Ұлттық Шурасын құрды. Қазан айында аталған Шура Пәкістан ISI барлауы әзірлеген Кабулға тікелей шабуылдарды ұйымдастыру стратегиясына қарсы қарар қабылдады.²⁹ АҚШ, Сауд Арабиясы, бір жағынан, екінші жағынан, Пәкістан арасында да қарама-қайшылық болды. Раббани үшін АҚШ-қа белгілі бір қадамдар жасау және Иракты қолдауға коалицияға қатысудан теріс әсерді жою керек болды.

АҚШ үшін де Раббани қызығушылық тудырды, біріншіден, ол Пәкістанның айқын фавориті болған жоқ. Екіншіден, оның «Жамиат» партиясына Масуд және басқа да ықпалды командирлер, мысалы Герат провинциясының Исмаил-хан тиесілі болды. Атап айтқанда, Исмаил-хан 1987 жылы моджахедтер конференциясында «Кабулдағы коммунистік

тәртіптің ұлттық татуласу саясатын және шетелде жүрген моджахедтердің көшбасшылардың ел ішіндегі командирлерге жұмыс істемейтін шешімдерді тағуға талпыныстарынан» бас тартты.³⁰ «Жамиаттың» 30 көрнекті командирлері Пәкістанмен қарым-қатынаста белгілі бір қашықтықты қолдады. Үшіншіден, Раббани ауғандық қарсылық көшбасшыларының қатарында жалғыз пуштун емес адам болды. Төртіншіден, ол Хекматиар мен Сайяф сияқты идеологиялық тұрғыдан уәждемелі болған жоқ, өте икемді болды.

Пәкістан, АҚШ және Сауд Арабиясы арасындағы қайшылықтар үкіметтің қалыптасуына өз әсерін тигізді. Петер Томсен 1991 жылдың наурыз айында өткен Пәкістанның ISI барлау басшысы генерал Дурранимен өз әңгімесін келтіреді. Оның айтуынша, «Ауғанстанда болып жатқан жағдай Пәкістанның өмірлік мүдделеріне қатысты. Мұндайды Құрама Штаттар мен Сауд Арабиясы туралы айтуға болмайды. Оларда кетуге мүмкіндік бар, ал Пәкістанның ондай мүмкіндігі жоқ».³¹ Алайда, Пәкістанның ауған саясатында АҚШ-ты толығымен елемей мүмкін емес еді. Ол, өзінің Сайяф сияқты, АҚШ пен Сауд Арабиясы өз көмек бағдарламаларынан шығарып тастағандарына қарамастан, Хекматиарға қолдау көрсетуді жалғастырды. Әрине, мұндай ұстаным аталған мемлекеттер үшін Хекматиардың болашақта ауған үкіметінде басым күш ретінде қолайсыз кандидатура болып табылады деп болжанған. Дегенмен, Пәкістан осы саясаткерді қолдауды тоқтатпады. Нәтижесінде Пешауар альянсы үкіметті қалыптастыру мәселесінде үлкен қиындықтарға тап болды. Оның қалыптасу үдерісі Ауғанстанның ішінде болған қызу оқиғалар болмаса, өте ұзақ созылуы мүмкін еді.

Ауғанстанның солтүстігінде 1992 жылдың наурыз айына қарай Наджибулла үкіметі Ауғанстанның бүкіл солтүстігін жоғалтты. Бұл жерде Кабулдағы билікке қарсы генерал Дустумның 53-ші өзбек дивизиясы, Саид Надеридің исмаилиттерінің 80-ші дивизиясы, тәжік Муминнің 70-ші дивизиясы қарсылық көрсетті. Мазари-Шариф қаласы бүлікшіл генералдардың бақылауына өтті. Бұл ретте, ұлты бойынша өзбек, АХДП ОК мүшесі, Мазари-Шарифтегі дивизия командирі, Парван провинциясының генерал-губернаторы,

провинция гарнизонының бастығы, генерал-полковник Абдур Рауф Беги үлкен рөл атқарды. Наджибулла режимі құлағаннан кейін ол А. Дустумның әскер штабы бастығы болды.³² Солтүстіктегі қақтығыс ұлтаралық қақтығыс сипатына ие болды. Азшылық ұлттардың құрылымдары негізінен пуштундармен жинақталған бөліктерге қарсы күрес жүргізді. «Балх уездік орталығында орналасқан 588-ші шбр қолбасшылығы (негізінен пуштундармен жасақталған) АИП құрылымдарына көшу туралы мәлімдеді. Ұлтаралық негізде қарулы қарсыластық ауқымын кеңейтуді болдырмау мақсатында генерал-полковник Р. Дустом Жаузжан мен Сари-Пуль (580-ші және 607-ші пп) провинцияларындағы бағынышты бөлімшелерге ИМ (4-ші бр, 34-ші және 53-ші шп, 74-ші полк, 80-ші тау полкі, 3-ші бр, 790-ші полк) және МГБ (44-ші пп) бөлімдерін қарусыздандыруға, сондай-ақ жергілікті басшылық арасындағы пуштун ұлтының адамдарын қамауға алуға бұйрық берді».³³

Наджибулла солтүстік шекарадан шеттетілді, енді бұл Өзбекстанмен шекара болды. Бұл КСРО-ның жұмыс істеуі кезінде, осы елден жүктерді жеткізуді қамтамасыз ету қажеттілігі болған кезде осындай сыни мәнге ие болған жоқ. Дегенмен солтүстікте, атап айтқанда Хайратонда және Мазари-Шарифте қару-жарақ пен материалдық ресурстардың қомақты қоры жинақталған. Олардың жоғалуы Кабулды жабдықтау үшін өте қиын болды.

1992 жылдың наурыз-сәуір айларында Наджибулла үкіметі елдің солтүстігін іс жүзінде күреспей жоғалтты. Бұл, көбінесе, бұрын коммунистік режимнің жүргізген ұлттық татуласу және жергілікті милицияға тірек саясатының салдары болды. Көптеген милициялық құрылымдар ауған әскерінің әскери мүмкіндіктерінен асып түсті. Жоғарыда Гератпен мысал келтіріліп, онда тайпалық жасақтардағы адам саны шет аймақтардағы әскери бөлімшелердегі адамдарға қарағанда көп болғандығы айтылған. Ауғанстанның солтүстігінде әрқайсысы «3 мың адамнан тұратын 2 әскер дивизиясы болған. Полиция шамамен 30 мың адам және 11 гвардиялық бригадаларда ұйымдастырылған 12-ден 13 мың адамға дейін милиция құрылымдарын есептеді. Әскер Кабулдағы тәртіпті

көрсетті, гвардиялық бригадалардың жергілікті бақылауымен болды».³⁴ Бұл деректер 1987 жылы АҚШ-та шығарылған кітапта келтірілген. Бірақ жалпы үрдіс дұрыс белгіленген. Солтүстіктегі әскери бөлімдер өте аз болды. Жағдайды бақылауды Кабулға тікелей бағынатын жергілікті милициялық құрылымдар жүзеге асырды. 1987 жылдан кейін үрдіс күшейе түсті, жаңа милициялық бөлімдер – атап айтқанда, Расул Пахлаван бригадасы және басқалары құрылды. 1992 жылы Дустумның 53-ші дивизиясы ғана 40 мың адамға жетті. Әрине, солтүстік аудандардағы шағын әскери бөлімдер көптеген жергілікті милицияға қарсы тұра алмады.

Жалпы алғанда, наурыз айында елдің солтүстігін жоғалтқаннан кейін Наджибулла үкіметінде келіссөздер үшін де, бейбіт шешім іздеу үшін де көп уақыт қалған жоқ. 1992 жылдың сәуір айының басында Бағрам стратегиялық маңызды әуежайының айналасында қызу оқиғалар орын алды. «Парван провинциясында Бағрам әуеайлағы мен Шарикар және Жабал-Уссараж әкімшілік орталықтары аймағындағы АИП мен АИҚ құрамалары арасындағы шиеленіс орын алды. Қарулы қақтығысқа 2-ші және 40-шы жаяу әскер дивизиясы құрамындағы бөлімшелердің бір бөлігі тартылған. Бұл ретте әскери қызметшілер ұлттық белгі бойынша межелеп бөлінген, сол арқылы бұрын қабылданған бейтараптықтың ұстанымын бұзды».³⁵ Нәтижесінде, Масудтың ықпалды командирлердің бірі тәжік Бисмилла ханның Бағрам әуеайлағы гарнизонымен және 40-шы дивизияның әскери қызметшілерімен келіссөздерінен кейін 15 сәуірде Бағрам мен оның гарнизоны Масуд жағына ауысты. Бисмилла Хан Бағрамадағы базаның қолбасшысы болып тағайындалды.³⁶ Кейіннен, 2001 жылы талибтердің құлауынан кейін Бисмилла Хан жаңа ауған армиясы мен қауіпсіздік күштерінің маңызды элементі болды. Сонымен қатар, пуштундар, қорғаныс министрі Аслан Уатанджар, ӘӘК қолбасшысы генерал Фаттах, вице-президент Рафи Хекматиармен байланыс іздеді. Ал, ықпалды тәжіктер, билеуші партияның Саяси бюросының мүшелері Фарид Маздак пен Дәуіт Кавьяни Масудты қолдады.³⁷ Ауғанстандағы билік жүйесі құрамдас бөліктерге ыдырай бастады. Бұл ретте оның әрбір элементі оның саяси өмір сүруіне кепілдік бере алатын

адамдарға жақындауға ұмтылды. Көбінесе мұндай таңдау этникалық қауымдастықпен байланысты болды.

Бұл жағдайда ауған коммунистері арасында ескі бәсекелестер өздерін қалай ұстағандығы тән. Бір жағынан, «Хальк» пуштундары Хекматиарды қолдады. Екінші жағынан, «Парчам» жақтастары едәуір дәрежеде Масудқа қосылды. Бұл, бірінші кезекте, даритілді кабулиге, оның ішінде пуштундарға қатысты болды. Ифтикар Муршедтың пікірінше, дәл осы парсылды (дариілді) парчамистер сәуір айында төңкеріс ұйымдастырып, нәтижесінде Наджибулла БҰҰ өкілдігінде қашып кетуге мәжбүр болды. Содан кейін олар Масудқа елордаға кіру туралы өтініш білдірді.³⁸ Бұл ретте Масудты қуғынға ұшыраған Ауғанстанның көшбасшысы Бабрак Кармалдың жақтастары қолдады. Кабул тұрғындары (кабули), пуштундар, тәжіктер үшін Хекматиардың билікке келуі тек қана саяси исламды жақтаушылардың осы жерден туындайтын барлық салдарымен жеңіске жетуін ғана білдірмеді. Олар сондай-ақ пуштун ұлтшылдығынан қорқуы керек еді. Даритілді кабулилерге, әсіресе қалалық пуштундар үшін бұл үлкен проблема болуы мүмкін еді.

Сондай-ақ, парчамистер Хекматиардың жақтастары арасында көп болған радикалды халькистердің қайтуына байланысты қатты алаңдады. Олар Танайдың жеңілісінен кейін оған жақындады. Бұл екі фракция өкілдерінің арасындағы күрделі қарым-қатынас Ауғанстанның ауылдық оңтүстігінен шыққан Хекматиар мен пуштутілді халькистердің жеңісі, «Парчамға», әсіресе даритілді кабулилердің жақтастарына жақсы әсер берілмейтініне күмән тудырмады. Сондықтан олар үшін Масуд пен тәжіктер серіктес ретінде анағұрлым қолайлы болды. Атап айтқанда, кабули Масуд пен Панджшерден келген тау тәжіктеріне Кабулдағы мемлекеттік аппараттарды басқару бойынша өз қызметтерін ұсына алды.

1992 жылдың сәуірінде Кабулдағы билікке Кухистан тау ауданынан шыққан тәжік Бачай Сакао келген 1929 жылдың тарихы белгілі бір дәрежеде қайталанды. Ол, сондай-ақ, тау тәжіктеріне сүйенді, бірақ Кабулды басқаруда оған Ауғанстанның бұрынғы билеуші элитасының даритілді кабулилері көмектесті.

Бұл контекстiде тау тәжiктерi туралы еске алу өзiнiң маңызына ие болып табылады. Кiтаптың мәтiнi бойынша жоғарыда аталғандай, бiз Орталық Ауғанстанның бiрқатар таулы аудандарынан шығушылар мен қалалар мен ауылдық жерлердiң тұрғындары арасындағы айырмашылыққа бiрнеше рет назар аудардық. Халықтың осы екi тобы да ирантiлдi болды, кейiннен оларды даритiлдi деп атады. Бiрақ таулы тұрғындар өзiнiң қоғамдық ұйымы бойынша жазықтық халықтан ерекшелендi. Олар әртүрлi мемлекеттерге аз дәрежеде тәуелдi болды, салық төлемедi, қару-жарақ пен iшкi қақтығыстарда топтасқан қарулы күш түрiнде жиi әрекет жасады. Осы ирандық таулы тұрғындар тиiмдi әскери күш ретiнде әртүрлi көшпелi тайпалардың бәсекелестерi болды. Тарихтан Гуридтердiң державасын құрған Гура (Қазiргi Ауғанстандағы Гор провинциясы) тұрғындарын еске алуға болады. Замандастар Иранның таулы және жазықтық тұрғындарының арасындағы айырмашылықты нақты түсiнiп, Кабул провинциясының тұрғындары туралы Бабурдың жұмыстарынан жоғарыда мәтiн бойынша мәлiметтер келтiрiлген. Сәйкесiнше, кухистандық Бачаи Сакао мен панджшерлiк Ахмад Шах Масудтың жақтастары тау тәжiктерi болды. Олар әскери көшбасшылар рөлiнде өнер көрсете алды, бiрақ мемлекеттi басқару үшiн қалалық элита өкiлдерiн талап еттi. Парчамистер арасындағы кабули (пуштундар және тәжiктер) осы орынды иеленуге ұмтылды. Бұл тарихи архаикаға оралу болды, алайда Ауғанстандағы жағдай тым алысқа кетiп қалған болатын. Сондықтан парчамистер мен кабулилер үшiн Хекматиар мен халькистердiң билiгiмен келiскеннен гөрi, олар үшiн Масуд бола алатын жаңа әмiрдi қабылдау қолайлы болды.

Осындай оқиғалардың нәтижесiнде билiк құрылымындағы Ауғанстанның екi iрi этникалық топтарының өкiлдерi – пуштундар мен тәжiктер олар бақылайтын барлық ресурстармен бiрге екi iрi әскери-саяси топтар – Хекматиар мен Масуд арасында бөлiндi. Олардың әрқайсысы бұрынғы үкiмет әскерiнiң ресурстары есебiнен өзiнiң әскери қуатын айтарлықтай арттырды. Салыстырмалы түрде шағын партизан құрамалардан олар ауыр қару-жарақпен, артиллериямен, зымырандармен, танктермен және авиациямен қуатты

әскерилендірілген топтарға айналды. Олардың мүдделерінің қақтығысы уақыт мәселесі болды. Оның үстіне, қалыптасқан жағдайда қандай да бір саяси шешім табу өте қиын болды. Наджибулла режимінің 1992 жылдың сәуір айының ортасында тез құлдырауы оның сынықтарында мүдделері бір-біріне қарама-қарсы болатын өз әскерлері бар бірқатар ірі әскери-саяси топтарды құруға алып келді. «Ауғанстанның ең маңызды мемлекеттік институты – әскер этникалық және фракциялық желілер бойынша бөлінді. Жалғыз саяси ұйымдар этникалық немесе аймақтық қағидаттар бойынша біріккен адамдардың әскерилендірілген желілері болды».³⁹

Бір мезгілде күшті қайшылықтар Пәкістан мен АҚШ арасында байқалды. Олардың нәтижесі, Пешауар альянсының айтарлықтай әлсіреуі, барлық оппозиция партияларының атынан барлық ауғандық қарсылас күштер үшін біріктіруші рөлде бола алатын жалпы саяси фигураның болмауы болды. Хекматиар мен Сайяф АҚШ пен Сауд Арабиясының алдында өзін беделін түсірді, Раббани тәжік болды, Гейлани бұрынғы әмір Захир-шахпен байланысты болды. Нәби Мұхаммеди мен Халес жалпыұлттық ауқымдағы фигуралар болған жоқ. Олар негізінен тайпалық аудандарда әсер етті. Іс жүзінде бұл саяси тығырық болды.

Алайда сәуір айында қандай да бір шешім табу керек екені анық болды. Бұл Кабулдағы оқиғалардың дамуын талап етті. Ақыр соңында ымыралы шешім табылды. 24 сәуірде алты партияның көшбасшылары Пәкістан басшылығының қатысуымен Пешауар келісіміне қол қойды. Жетінші партияның басшысы Хекматиар оған қол қоюға қатысқан жоқ. Келісім бойынша президент болып Себгатулла Моджаддди екі айға сайланды, содан кейін оны Раббани төрт айға ауыстыру керек еді. Алты ай өткеннен кейін екі уақытша президент үкіметті қалыптастыратын үлкен джирганы шақыруы тиіс еді. Бұл ретте қорғаныс министрі болып Масуд тағайындалды.

Оппозиция қатарынан дәстүрлі партияның көшбасшысы Моджаддди, сол кезде барлығының дерлік көңілінен шыға алатын жалғыз кандидатура болды. Сондай-ақ, ол сопылық накшбандия тарикатының беделді басшысы болды. Оның ата-бабалары ХХ ғасырдың саяси үдерістерінде, мысалы, 1920-

шы жылдардағы Аманулла-ханның құлауына байланысты тарихта маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, Сибгатулла Моджаддидің Ауғанстандағы мүмкіндіктері 1992 жылы шектеулі болды. Соғыс жылдарында сопылық тарикаттардың әсері айтарлықтай азайды. Оларды Хекматияр, Сайяф, Раббани, Халес жақтаушылары сияқты исламшылдар ығыстырып тастады. Естеріңізге сала кетейік, соңғылары 1979-1991 жылдары Пәкістан, АҚШ және Сауд Арабиясының қолдауына ие болды.

Бәлкім, Моджаддиді таңдау Батыс саясатындағы жаңа үрдісті көрсеткен болар. 1991 жылдан бастап Кувейт дағдарысынан және Алжирдегі сайлау мәселелерінен кейін исламшыл-модернистердің саяси қозғалыстары қауіп ретінде қабылданды. Ислам әлеміндегі дәстүршілдік қозғалыстарды Батыс көбірек қолдай бастағаны қисынды болып табылады. Мысалы, Батыс Исламдық құтқару майданының жеңісіне және сайлаудың тоқтауына алып келген, Алжирдегі ырықтандыру үдерістерінің тоқталуына көз жұмды. 1970 жылы Кабулда исламшыл болған Моджадди, 1992 жылы дәстүршіл болды.

Алайда, Моджаддиге берілген екі айлық президенттік оған ешқандай ерекше мүмкіндік бермеді. Жалпы, Пешаурда Моджаддиді және оны ауыстырған Раббаниді ауған билігінің шыңында тұрақты фигуралар ретінде қарастырмаған. Олар уақытша саясаткерлер болуы тиіс еді. Әсіресе, бұл Раббаниге тән. Пуштундық саясаткерлер де, Пәкістан да оны Ауғанстанның көшбасшысы ретінде қарастырмаған шығар. Оның тағайындалуы Наджибулланың құлдыраған режимінен қуатты әскери-саяси күш құра білген Масудтың жетістіктеріне реакция болып табылады. Бәлкім, президент Раббани мен қорғаныс министрі Масудтың жанында, соңғысының топтастығының әскери және саяси ресурстары мемлекеттік институттарға біріктіріледі деп болжанған болар. Кейіннен бұл тәжіктерді биліктен, мысалы орталық басқару аппаратының негізгі фигураларын ауыстыру арқылы шеттетуге мүмкіндік берер еді.

Пәкістан бұл сәтте екі жақты ойын өткізді. Барлық Пәкістан басшылығы Пешаурлық келісімге қол қою кезінде қатысып, оның заңдылығын мойындады, дегенмен Хекматиар

Ауғанстанның ішінде белсенді саясат жүргізуді жалғастырды. Ол пуштундық функционерлер мен бұрынғы басқару режимінің сарбаздарын өз жағына тартты. «ИСИ тікелей қолдауына сүйеніп, Хекматиар мен көбінесе ПМ царандой күшінен шыққан бұрынғы халькистер жоспарлаған құпия әскери операция, Кабулды басып алуға және Хекматиарды үкімет басшысының орнына қоюға бағытталған. Бұл жоспар Масуд пен оның одақтастарын Кабулға кіруге мәжбүр етті. БҰҰ бейбіт жоспары қағазда қалды».⁴⁰ Пәкістан тарапынан қолдау болмаса, ол ойдағыдай табысты болмас еді.

Егер Моджададди билікке келсе, Хекматиардың жағдайы нашарлайтыны анық болды. Ол үшін заңдылық мәселесі бойынша қиындықтар пайда болар еді. «Хекматиар Моджадеддидің Кабулға келіп, билікті беру рәсімін өткізуінен бұрын соққы жасауы тиіс еді».⁴¹ Әрекет жасау үшін Кабулда генерал Дустумның өзбек бөлімдерінің болуы себеп болды. Хекматиар оларды қаладан шығаруды талап етті. 25 сәуірде Хекматиар өз әскерлеріне қалаға кіруге бұйрық берді. Оны Дустум бөлімдері қарулы шайқаспен қарсы алды. Осымен бір уақытта, Масуд Бағрамдағы базадан авиацияны ауаға көтерді. 26 және 27 сәуір күндері Масуд қарсы шабуыл жасап, Хекматиар әскерін қаладан шығарды. 28 сәуірде Моджадедди ресми түрде Ауғанстан президенті болып жарияланды.

Бірақ ол әлсіз президент болды, өйткені оның өз әскері болмады және оның сүйенген қандай да бір қауымы болған жоқ. Накшбандия тарикаты Ауғанстанның азшылық ұлттарының барлық дерлік қауымдастықтарын өз әскерлерімен иеленген жағдайда жеткілікті тірек болған жоқ. «Әртүрлі сопылық тарикаттардың ықпал ету деңгейі төмендеуінің басты түрткіжайты өзара соғыс болып табылады. Оның салдарынан экономикалық құлдырау орын алып, арасында сопыларды дәстүрлі түрде қаражатпен қолдаған қоғам қабаттары бар, мемлекет аумағындағы жүз мыңдаған адамдардың көші-қоны орын алды».⁴² Көпшілігі сопылар болған, дәстүрлі улемдер күйзеліс заманының басталуына дейінгі кезеңдегідей билеуші режимнің тіреуі болған жоқ. Олардың орнына саяси исламның жігерлі жақтаушылары келді. Ең бастысы, мемлекеттік институттар өз тұтастығын жоғалтты. Ел дербес анклавтарға

бөлінген, бұл жағдайда мемлекеттің бұрынғы институттары да ықпалды топтар арасында бөлінген. Сондықтан барлық мемлекеттік лауазымдар өзінің бастапқы мазмұнын жоғалтты. Мысалы, Пешауар келісіміне сәйкес оппозиция партиясының көшбасшылары бір-бірімен министрлік портфельдерін бөлді. Нәби Мұхаммеди әділет министрі, ал Юнус Халес білім министрі болды. Бірақ бұл маңызды емес еді. Қандай да бір саясатта немесе топтастықта қарулы күштің болуы ғана маңызды болды.

Осылайша, 1978 жылдың сәуір айында басталған коммунистік эксперименттің ұзақ кезеңі аяқталды. Бұл дәстүрлі ауған қоғамын кеңестік үлгі бойынша жаңғырту үдерістерін жеделдетуге түбегейлі әрекет болды. Алайда ол қоғамдық ұйымда үлкен өзгерістерге алып келді және белгілі бір дәрежеде мемлекеттілік дағдарысы мен оның институттарының қирауы үшін жағдай жасады.

13-тарау.

Ауғанстан: Наджибулланың құлдырауынан «Талибан» қозғалысына дейін

1992 жылдың сәуір айында Хекматиарға қарсы бірнеше әскери-саяси топтар қарсылық көрсетіп, Кабулды шабуылдау сәтсіздікпен аяқталғаннан кейін, Ауғанстанда тараптар күштерінің тұрақсыз тепе-теңдігі пайда болды. Хекматиар өз құзырлығына пуштундар құраған бұрынғы ауған әскерінің едәуір құрылымдарын алғанымен, ол Кабулдың жанындағы өз бәсекелестерінен артықшылыққа ие болмады. «Хезбе-и Вахдат» хазарейлері, Масудтың тәжіктері, Дустумның өзбектерінің күштері оның әскери мүмкіндіктерінен кем түспеді.

Сонымен қатар, Хекматиардың проблемаларының бірі ол Ауғанстанның пуштундарының барлық әскери мүмкіндіктеріне сүйене алмайтыны болды. Әсіресе, Хекматиардың дәстүршілдік пуштундық элита арасында, оңтүстік-шығыс аудандардағы гильзайлар мен басқа шығыс тайпалары арасында да, оңтүстік-батыс аудандардағы дуррани тайпасы арасында да қолдауға ие болмағандығы үлкен мағынаға ие болды. «Хекматиар гильзай болды, бірақ шығыста (Ауғанстанда, пуштун тайпалары, оның ішінде гильзай тұрған. – авт.ескерт.) ешқандай туыстық қатынастары болмады, өйткені оның адамдары ол тұмай тұрып солтүстікке қоныс аударылған болатын. Тиісінше, оған қолдау көрсетуге кепілдік бере алатын шығыстағы гильзайлармен байланысы болмады, бірақ мемлекеттегі билік үшін күресте ол өзін пуштун қозғалысының көшбасшысы деп жариялай алар еді».¹ Хекматиар Раббани мен Масудқа қарсы күресте пуштундық

дәстүршілердің көптеген күштерін пайдалануға сене алмады. Жергілікті дала командирлері мен пуштун тайпаларының өкілдері бейтараптықты сақтауды жөн көрді.

Бұл ретте моджахедтердің көшбасшылары арасындағы ішкі бәсекелестік қана емес, идеологиялық фактор да өз рөлін ойнады. Идеологиялық тұрғыдан Хекматиар заманауи ислам мемлекеті үшін күресті. Ол үшін пуштундардың дәстүрлі құндылықтары және олардың ұйымның әдеттегі формалары архаика болып табылады. «Орталықтандырылған және жаңғыртылған ислам мемлекетін құруға талпынуда жергілікті саяси және мәдени автономияларды құрбандыққа шалуды жоспарлаған Хекматиар сияқты жаңғыртылған исламшылдар».² Әрине, көптеген пуштундық дәстүршілер үшін мұндай тәсіл жөн болмады. Олар үшін пуштундық қауымдар мен тайпалар Ауғанстан мемлекетінің саяси өмірінде ерекше рөл атқаратын дәстүр үлкен мәнге ие болды.

Сондықтан да, Хекматиардың тәжіктер мен басқа да азшылықтарға қарсы жалпыпуштундық қозғалысты басқару әрекеті сәтсіз болды. Алайда, пуштундардың Кабулдағы билікте тәжіктердің болғаны және басқа азшылықтар елдің басқа да солтүстік және батыс провинцияларын бақылайтындығы көңілдерінен шықпаса да, Хекматиардың кандидатурасы да олардың мүдделеріне жауап бермеді. Ауғанстанда Хекматиар, теориялық тұрғыдан, қалалық пуштун халқының жаңғыртылған жіктері тарапынан қолдауға сене алады. Сондықтан оған Кабул қажет болды. Ол, сондай-ақ, түрлі себептермен дәстүрлі қоғаммен байланысы әлсіреген пуштундарға сүйеніп отырды. Біріншіден, бұл «Хальк» партиясының бұрынғы коммунистері болды. Коммунистік идея күйрегенімен, бірақ халькистер әлі де ел жаңғыруының жақтастары болды. Танайдың бүлігі жеңілгеннен кейін, содан кейін кеңестік режим құлағаннан кейін Хекматиарға және оны қолдайтын пәкістандықтарға бағдардан басқа, оларда басқа нұсқалар қалған жоқ. Екіншіден, ауған босқындарының лагерлерінен шыққан адамдар. Олардың көпшілігі пәкістандық діни ұйымдардың көмегімен құрылған медресе желісінде оқудан өтті. Нәтижесінде, олардың пуштун қоғамының дәстүрлі құрылымдарымен байланысы айтарлықтай әлсіреген.

Осылайша, Хекматиар тегі бойынша пуштун болған коммунистер мен исламшылдардың парадоксты одағына сүйеніп, пуштундық басымдығы бар орталықтандырылған ислам мемлекетін құруға мүдделі болды. Бұл кейбір пуштундық ұлтшылдардың көңілінен шыққанымен, көптеген пуштундық дәстүршілдердің мүдделеріне жауап бермеді. Сонымен қатар, Хекматиар Пәкістан мен оның саясатына байланысты болды. Көптеген ықпалды пуштун қайраткерлері Ауғанстандағы пәкістандық саясатқа қатысты өте сыни күйге ұшырады. Бұл қарама-қайшылықтар коммунистік билікке қарсы күрестің соңғы кезеңінде айқын көрінді.

Сондықтан да көптеген жергілікті пуштун көшбасшылары жергілікті автономияны тәжіктер, өзбек және хазарейлер коалициясы бар Кабулға қарсы күрестің айқын келешегін таңдады. Мысалы, Қандағарда билік өңірлік кеңестің қолына өтті, онда жетекші позицияларды Пир Сайед Ахмет Гейлани басқаратын «Махаз-и Милли» партиясының жақтастары атқарды. Елдің оңтүстік-шығысында Жалалабатта, Юнус Халес басшылығымен Ауғанстанның екінші ислам партиясының жақтастары («Хезбе-и ислами») басым болды.³ Қандағарда Гейлани ықпалды кадирий сопы тарикатының шебері және әмір Захир-шахтың отбасына жақын адам ретінде жергілікті пуштун-дурранилердің арасында танымал болды.

Жалалабатта ахмадзай тайпасынан шыққан Қажы Абдұл Қадыр, Нангархар провинциясының негізгі тайпаларының өкілдері кірген Жалалабат Шурасын басқарды. Абдұл Қадырдың отбасы, атап айтқанда, оның ағасы Абдұл Хак Ауғанстандағы Пәкістан саясатына сын-пікір білдірді. Олар, сондай-ақ, Хекматирді қолдамады. Мысалы, Абдұл Хак 1992 жылдың сәуір айында «генерал Гул Раннның тізе бүгуін Саробидегі, Кабул қорғанысының батыс периметрінде тұрған корпустың штаб-пәтерінде қабылдады. Хак пен Ран екеуі де ахмадзай тайпасынан шыққан пуштундар болып, Нангархар провинциясындағы бір ауылдан шыққан».⁴ Тиісінше, бұрынғы коммунистік әскердің барлық пуштундары Хекматиарға көшкен жоқ. Сәуір айында Кабулға шабуыл жасау әрекеті кезінде Абдұл Хак Петер Томсенге хабарлама жіберді, онда «оның Саробидегі муджахединдері Хекматиардың батыстан

Кабулға кіруге деген кез-келген талпыныстарына кедергі келтіретінін» хабарлады.⁵

Тіпті Хекматиардың адамдары әсер еткен аудандарда да, олар оны басқа далалық командирлармен бөлісті. «Фарах Хекматиар, Гейлани және Исмаил хан адамдарының бақылауында, Газниде Хекматиар мен Сайяф партияларының далалық командирлерімен бірге губернатор Кари-баба (Нәби Мұхаммед идің жақтасы) болған. Қундуздағы билікте Масуд, Дустум және Надеридің жақтастарының триумвираты тұрды».⁶ Әрине, мұндай жағдайда азшылық ұлттармен күресу үшін пуштундардың барлық күштерін жұмылдыруды ұйымдастыру мүмкін болмады. Ал тәжіктер, өзбек және хазарейлердің құралымдары Кабулдағы ұрыста өз өңірлерінен қолдау алуға әбден сене алды. Олар Ауғанстанның солтүстігі мен батысының барлық ресурстарына сүйене алды. Олардың сенімді тылдары болды, мұндайды Хекматиар туралы айтуға келмеді.

Атап айтқанда, Ауғанстанның солтүстігінде 1992 жылдың маусымынан бастап «Ауғанстанның солтүстік провинцияларының жоғары әскери кеңесі» деп аталатын базасында құрылған «Ауғанстанның халықтық ислам қозғалысы» (АХИҚ) ең ықпалды күшке айналды. Біріншісі 1992 жылдың сәуір айында құрылды және бұрынғы коммунистік режимнің қалыптасуын да, жергілікті моджахедтерді де біріктірді. Сол жылдың маусым айында Мазари-Шарифте АХИҚ құрылтай съезі өтті, оның басында генерал Абдұл Рашид Дустум болды. Қозғалыс құрамына Дустумның айналасында біріккен ауған өзбектері қауымының өкілдері ғана емес, сонымен қатар тәжіктер мен хазарейлерді қоса алғанда, солтүстік аудандардан келген басқа да этникалық топтардың өкілдері кірді. АХИҚ-қа, сондай-ақ, Кармальдің жақтастары, бұрынғы парчамистер де қосылды. АХИҚ талаптарының арасында Ауғанстанның федеративтік құрылғысы болды.⁷ Сондай-ақ Бағлан провинциясында үлкен ықпалға ие болған исмаилиттер лидері Сайид Надери АХИҚ-қа өте жақын болды.

АХИҚ, «Жамиат» және «Хезбе-и Вахдат» шиит-хазарейлердің қозғалысы елдің солтүстігінде, батысында және орталығында, Кабул астанасын бірлесіп бақылайтын күшті қарулы күштерге ие болғаны анық. Сондай-ақ, Ауғанстанның батысындағы

Гератта, Иранның шекарасындағы осы маңызды провинцияның дербес билеушісі болған Исмаил-хан да «Жамиат»-пен тығыз байланыста болған.

Сонымен қатар, Хекматиарда Пешауарлық келісімге қол қойылғаннан кейін оның іс-әрекетін заңдастыру мәселелері де болды. Өйткені, Пәкістанның билігі Пешауарлық келісімді және Моджаддиді уақытша президент қып сайлауды формальды түрде қолдады. Пешауардағы уағдаластықтарға олардың тікелей қатысуымен қол жеткізілді. Бұл Хекматиардың мүмкіндігін автоматты түрде әлсіретті, бірақ ол пәкістандық ISI барлау жағынан ең кең қолдауын пайдалануды жалғастырды.

Бұл ретте Пәкістан екі жақты саясат жүргізуге мәжбүр болды. Өйткені 1991 жылдан кейін АҚШ-пен қарама-қайшылықтар байқалып, оған қарсы Преслер түзетулерін қолдануға әкелді. АҚШ пен Сауд Арабиясы Ирак кампаниясы кезінде Саддам Хусейннің қолдауымен Хекматиардың кандидатурасына қарсы шықты. Пәкістан Хекматиардан бас тартпаса да, 1992 жылы сәуірде Пешауарда қол жеткізілген уағдаластықтарды қолдауға мәжбүр болды. Мұндай екі жақты саясат көрші елдің Ауғанстан үшін маңызды саяси жағдайы 1992 жылға қарай қалыптасқан Ауғанстандағы айтарлықтай тұйық саяси ахуалдың себептерінің бірі болды.

Нәтижесінде Ауғанстандағы үлкен пуштундық реставрацияға әрекет жасау мүмкін емес болды. Себебі мұндай реставрациядан ұлттық қауымдардың өкілдері қатты қорққан және олардың шоғырлану себептерінің бірі болған. Пуштундар түрлі топтарға бөлінді, олардың күшін біріктіру мүмкін болмады. Бұл жағдайда Сибгатулла Моджаддидің қысқа билігі өте айқын болды.

Кабулда Моджаддидің өз әскери ресурстары болған жоқ. Демек, 1992 жылдың көктеміндегі аса қиын жағдайында, саясаткердің қуаты қол астындағы әскери құрылымдармен анықталған кезде оның әсері өте шектеулі болды. Моджаддиді өзін «Ауғанстанның терең этникалық және діни бөлінуін жеңе алатын жалғыз адам» деп сипаттаған болатын.⁸ Осылайша, ол өзінің кандидатурасы барлық саяси күштерді құра алады деп ойлады. Сонымен қатар, Моджаддидің отбасының дәстүрлі түрде накшбандия тарикатының желісі бойынша пуштун

аудандарында да, солтүстік азшылық ұлттар арасында да берік байланыстары болды. 1919 жылы Ауғанстанның билігін күшпен алған тәжік, Бачаи Сакао Моджадедди руының бір өкілінің мюриді болғанын еске алуға болады. Жоғарыда, тиісті тарауда бұл отбасы Бачаи Сакаоға ұзақ уақыт бойы, оған адал Сулейменхель гильзай тайпасының көмегімен қолдағаны аталған болатын. Сонымен қатар, накшбандия тарикаты Орта Азия өңірімен, әсіресе Бұхарамен байланысты болды.

Моджадеддидің мүмкіндіктері шектеулі болғандықтан, өзінің қысқа басқару кезінде ол өзбек генералы Абдұл Рашид Дустумның күштеріне сүйенуге тырысты. Бұл накшбандияның Орта Азиямен дәстүрлі қарым-қатынасы арнасында болды. Моджадедди Дустумды төрт жұлдызды генералға дейін көтерді және оның өзбек милициясын Кабулдың тоналуының алдын алуға шақырды. Сонымен қатар, ол билікте оған берілген мерзімнен артық қалуға тырысты. Моджадедди азшылық ұлттарға тіреу жасау әрекеттерімен қатар, бұл жағдай Пешауар келісіміне сәйкес жаңа үкіметтің ұлттық қауіпсіздік министрі болған Абдұл Расул Сайяфпен қақтығыс тудырды. Сайяф Кабулдан шығып, Пагман қаласының ауданында орналасып, жергілікті халықты шиит-хазарейлерге қарсы күреске шақырды. Моджадедди жауап ретінде Сайяфты ұлттық қауіпсіздік министрі қызметін алып, оны хазарейлік «Хезбе-и Вахдат» партиясының өкілдеріне берді.⁹ Жалпы, Моджадеддидің іс-әрекеттері әбден қисынды болды. Ол өзбектер мен хазарейлерді пуштундар арасындағы өзінің ықпалды бәсекелестеріне қарсы қоюға тырысты. Тарихта ауған әмірлері мұндай мүмкіндіктерді жиі пайдаланды. Сол Аманулла-хан хазарейлердің қолдауын пайдаланды, ал Ахмад-шах дуррани өзбек құрылымдарын пайдаланды.

Бірақ Моджадеддидің уақыты өте аз болды, тиісінше оның күші өте тұрақсыз болды. Сонымен қатар, ол негізгі мемлекеттік институттарды, атап айтқанда әскерді бақыламады. Мысалы, ол Сайед Ахмет Гейланиді де өз жағына тартуға тырысты. Алайда, Ахмад Шах Масуд Моджадеддидің әскери кеңесшісі Гейлани Рахим Уардақтың қорғаныс министрлігіндегі штаб бастығы қызметіне тағайындалуын мойындаудан бас тартты.¹⁰ Масуд билікті Бурхануддин Раббаниге беруге дайын екені

анық болды. Оның әскери мүмкіндіктері өте маңызды болды, және бұл жаңа уақытша президенттің кезінде Моджадеддиге қарағанда басқа жағдай және саяси тұрақтылықтың басқа деңгейі болады дегенді білдірді. Оған түрлі топтардан қолдау іздеудің қажеті жоқ болар еді. Ауғанстанда 1992 жылы «Жамиат» партиясының әскери әлеуеті ең маңызды болған шығар. Бірақ бұл күштер елде толық үстем болу үшін жеткіліксіз болды, сондықтан Раббани тобы мен басқа саяси күштер арасындағы қатынастардың шиеленісуі әбден күтімді болды. Мұндай шиеленіс тек пуштундар мен қалғандары арасында ғана емес, сондай-ақ, қарама-қайшылықтар азшылық ұлттар қауымдарының арасында да орын алды.

Раббани 1992 жылдың маусымында Пешауар келісіміне сәйкес уақытша президент болды. Осы жылдың тамыз айында Хекматиар Кабулға жаппай ракеталық оқ жаудырды, оның барысында азаматтық халықтан 1800 адам өлтірілген, қаладан жарты миллионға жуық адам қашқан.¹¹ 1992 жылдың желтоқсанында Кабулда Уәкілдер кеңесі (Шура-и халу акд) деп аталатын кеңес өтті, онда Раббани көпшілік дауыспен Ауғанстан президенті болып сайланды.¹² Сайлау нәтижелерін Хекматиар және ауған әскери-саяси топтарының басқа да өкілдері мойындамады. Бұл «Жамиаттың» және тәжіктердің билікті тартып алу ретінде қабылданды. Өйткені шақырылған Раббани уәкілдер Кеңесінің қатысушылары арасында, әрине, оның жақтаушылары басым болды.

Раббаниді Президент деп жариялау және елдегі биліктің «Жамиатқа» ауысуы тәжіктер ұстанымының нығаюын білдірді. Олар Астананы және барлық негізгі мемлекеттік институттарды бақылап отырды. Бұл институттар объективті түрде «Жамиат» бақылауындағы аумақтардан тыс жерде қызмет етпеген болса да, бұл тәжіктерге белгілі бір артықшылықты қамтамасыз етті. Бір мезгілде бұл пуштундардың мемлекеттегі үдерістерге әсер ету әулетінің төмендеуіне ықпал етті. Олар Астананы жоғалтып, олардың әсері елдің оңтүстігі мен шығысындағы перифериялық пуштун провинцияларымен шектелді. Осыған байланысты Ауғанстан үшін дәстүрлі күрделі тіл саласындағы жағдай өте маңызды. «1992 жылдың сәуірінен кейін пушту тілін дамыту бағдарламасы түбегейлі қысқарды және пушту

үшін ресми баспа медиа аз кеңістік бере бастады».¹³ Раббанидің тәжіктер басымдық еткен үкіметі мен азшылық ұлттардың басқа да қозғалыстары үшін пушту тілін дамыту міндеті басымдықтар қатарына жатпағандығы айқын. Тәжіктер, хазарейлер, исмаилиттер, сондай-ақ олардың саны мен қалалық пуштундарды қоса алғанда, кабулилер, тіпті өзбектер жағынан Ауғанстанның солтүстік және орталық бөліктерінің тұрғындары үшін лингва франк ретінде дари тілін пайдалану оңайырақ болды.

Сондықтан да, пуштундық ұлтшылдардың наразылығы үшін өз негізі болды, бірақ де-факто жалпыпуштундық мүдделерді қорғау исламшыл Хекматиарды монополиялады. Оның саяси ұстанымының белгілі ерекшелігіне байланысты бұл жалпыпуштун қозғалысының мүмкіндігін объективті түрде шектеді. Алайда Хекматиар Кабул ауданындағы жағдайды өз пайдасына өзгертуге үнемі әрекет жасады. 1992-1993 жылдың қысында ол қаланың ішінара қоршауын ұйымдастырып, оңтүстіктен Кабулға жолды жауып тастады. Халық үшін қиын жағдай қалыптасты, себебі 1992 жылдан кейін Ресейден жүк түсуді тоқтатқан кезде Пәкістанға оңтүстік бағыт Кабулды жабдықтаудың басты көзі болды. Бірақ бұл Хекматиарға нәтижеге қол жеткізуге және қаланы алуға көмектесті. Нәтижесінде 1993 жылдың басында Ауғанстанда ауыр жағдай қалыптасты.

Бұл жағдайда жағдайды реттеу жөніндегі бастаманы негізгі өңірлік державалар – Пәкістан, Иран және Сауд Арабиясы өзіне алуға тырысты. Олар дұшпан жақтарын татуластыруға әрекет жасады. 1993 жылдың наурыз айында Пәкістан, Иран және Сауд Арабиясы өкілдерінің қатысуымен Раббани Хекматиармен келіссөздер жүргізді. Нәтижесінде келісімге қол қойылды, оған сәйкес Хекматиар премьер-министр лауазымын алды, Раббанидің билікте болған уақыты екі жылдан 18 айға дейін қысқарды, ал президент пен қорғаныс министрі бір партиядан шыға алмады. Содан кейін, бұл келісім Сауд Арабиясына және Иранға жіберілді, оған мемлекет басшылары – әмір Фахд және Хашеми Рафсанджани қол қойды.¹⁴ Осылайша, аймақтық мемлекеттер Ауғанстандағы қақтығысты аяқтауға өз ұмтылысын көрсетті. Ол үшін олар келісімге екі дұшпанды,

бірақ негізінен идеологиялық тұрғыдан жақын болып келетін, этникалық шекаралармен бөлінген топтарды – «Жамиат» және «Хезбе-и ислами» саяси ислам жақтастарын шығарды.

Иранның осы қақтығысты реттеу әрекетіне қатысуына назар аудару керек. Дегенмен, суннит Сауд Арабиясы мен шиит Иран арасында дәстүрлі күрделі қатынастар болды. Сунниттік исламшыл қозғалыстары әдетте антишииттік көзқарастарды ұстанған Иран мен Пәкістан арасындағы қарым-қатынаста осындай ұқсас мәселелер болды. Осыған сәйкес Тегеранның қатысуы иран тарапының Пәкістан мен Сауд Арабиясымен татуласу шарттары туралы уағдаластыққа қол жеткізгенін көрсетті. Демек, Ауғанстандағы келісімге ирандық шиит-хазарейлер және сунниттік исламшыл партиялар сияқты антагонисттер, мысалы, сол Хекматиар қолдау көрсетеді деп сенуге болады.

Алайда бұл келісім Масуд мүдделерін қозғаған. Ол Раббани көшбасшысы болған «Жамиат» партиясының құрамына кірсе де, оның өзінің саяси мүдделері әрдайым болған. Кабулдағы коммунистік үкіметке қарсы соғыстың соңғы кезеңінде ол моджахедтердің Ұлттық Шурасы сияқты дербес саяси ұйымдарды құрған. Теориялық тұрғыда Раббани саяси басшылықты жүзеге асырды, алайда іс жүзінде ол Масудқа тәуелді болды. «Масуд оның (Раббанидің – Авт.ескерт.) әскерін басқарды және де әскер Раббаниге емес, Масудқа адал болды».¹⁵ Әрине, президент пен қорғаныс министрі лауазымдарын бір партияның өкілдеріне атқаруға тыйым салу туралы тезис Масудқа қарсы бағытталған. Сондықтан ол осы идеяға өте теріс қарады. Оның үстіне, Раббани Пәкістан аумағында келісімге қол қойды.

Ықпалды аймақтық державалардың кейпіндегі ықпалды сыртқы күштер Масудты ауғандық реттеудің шешілмеуінің басты мәселесі ретінде көрді және оны саяси үдеріс шеңберінен шығаруға тырысқандай көрінді. Өз кезегінде, Раббани олардың қысымына жол бергендей болды. Мүмкін, ол Масудқа деген тәуелділікті ауыртпашылық ретінде қабылдаған болар. «Жүрексіз Раббани ISI нұсқауларын орындап, Масудты елемеген кездер болған».¹⁶ Сонымен қатар, Раббани Дустуммен қарым-қатынасты да қолдады.¹⁷ Теориялық тұрғыдан, бұған

дейін басқа уақытша президент Моджаддди жасағандай, ол өзбек генералының қолдауын табуға тырысты.

Өз кезегінде Масуд өз ұстанымдарынан кем түспеуге тырысты. Оның иелігінде әлі де коммунистік режимнің әскерінен қалған өте маңызды әскери ресурстар болды. Естеріңізге сала кетейік, Масуд жағына Наджибулла үкіметтің әскери және арнайы қызметтерінен этникалық тәжіктердің көп бөлігі өтті. Бірақ оның жеке әскерінің негізін және оның әскери-саяси топтарының тұрақтылығының негізін Панджшер және Кабулдан солтүстікке қарай басқа таулы аудандардың тумалары құрады. Тау тәжіктер қауымдастығы Ауғанстанның жазығындағы сауда, қолөнер және егіншілікпен айналысатын тәжік халқынан әскери және ұйымдастырушылық қасиеттерімен ерекшеленді. Ауғанстандағы хаос пен соғыс жағдайында өз қауымының болуы саясаткер үшін маңызды артықшылық болды. Масудтың жеке ұйымдастырушылық қасиеттері панджшерліктердің табысты болуын қамтамасыз етті. Олар, өз кезегінде, тіпті ең қиын жағдайларда да оны толығымен қолдады. Бұл Масуд пен панджшерліктерге Ауғанстан жағдайында бұрын-соңды болмаған әскери-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етті. Олар қауымдық аумағы елордаға жақын орналасқан ең ұйымдасқан топ болды.

Масудтың позициясы Раббанимен келісім орындалмауында үлкен рөл атқарды. Хекматиар премьер-министр болса да, астанадан оңтүстікте орналасқан штаб-пәтерінде қалып, Кабулға келмеді. Біраз уақыттан кейін ол қалаға ракеталық оқ жаудыруын қайта бастады. 1992 жылдың аяғында қалыптасқан тұйық жағдай қайта жанданды. Бірақ істердің жалпы жағдайында белгілі бір өзгерістер болды.

Біріншіден, 1993 жылдың басында Ауғанстанда пуштундарды азшылық ұлттарға қарсы олардың билігін қалпына келтірудің жалпы идеясы шеңберінде шоғырландыру қаупі жоқ екендігі айқын болды. Осыған байланысты азшылық ұлттарға өз күш-жігерін біріктірудің қажеті жоқ еді. Тиісінше, олардың қауымдық мүдделері бірінші орынға шығып, бұл олардың барлығының арасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне алып келді. Осыдан кейін қақтығыстар және әртүрлі тактикалық мүдделермен біріккен түрлі коалициялардың қалыптасуы

басталды. Косимшо Искандаровтың пікірінше, «пуштундар үшін өздері басым болған бұрынғы орталықтандырылған мемлекетті қалпына келтіру үшін күреске түсуге дайын емес екендігі айқын болғанда, этносаяси топтар арасында ықпал ету салалары үшін күрес басталып, пуштундық емес этностар арасында этникалық қарама-қайшылықтар күшейе түсті».¹⁸

Екіншіден, өңірдегі сыртқы саяси жағдай өзгерді. Пәкістан, Сауд Арабиясы және Иран 1992 жылдың желтоқсанында Ауғанстанның айналасында өз күштерін біріктіргендігі туралы фактінің өзі назар аударуға тұрарлық. АҚШ-та бір уақытта билікке, 1993 жылдың қаңтарында Билл Клинтонның жаңа президенттік әкімшілігі келді. 1992 жылдың қарашасында АҚШ қауіпсіздік проблемаларына байланысты Ауғанстанда елшілік ашпауға шешім қабылдады. Жалпы, АҚШ-тың жаңа әкімшілігі бұрынғы Рональд Рейган мен Джордж Буш сияқты Ауғанстанға мүдделі емес еді. Стив Коллдың пікірінше, «Клинтон президенттігінің бірінші мерзімінде Ақ үй Ауғанстанға қатысты БҰҰ-ның бейбіт келісімдер өткізу туралы қалшылдаған донкихоттық әрекеттерін екіұшты қолдаудан басқа ешқандай саясат қалыптастырған жоқ».¹⁹ Петер Томсен, Клинтонның әкімшілігі «кейіннен, АҚШ саясатының ауған бағыты үшін жауапкершілікті Пәкістанға берді, және бұл 1990-шы жылдары Ауғанстандағы соғыстардың жалғасуының себебі болды» деген пікір айтты.²⁰

АҚШ-тың моджахедтермен байланыс жөніндегі арнайы елшісінің соңғы пікірі өте қызықты. Өйткені, ол 1990 жылдардың барлық кезеңі туралы айтады, ал осы онжылдықтың екінші жартысынан бастап АҚШ-тың аймақтағы саясаты өте белсенді болғандығы белгілі. Сонымен қатар, ол жауапкершілікті Пәкістанға беру туралы айтады. Осыған байланысты АҚШ-тың осы кезеңде, әрине, толығымен өңірден кетпегенін болжауға болады. Олар мұнда өз мүдделерін алға тартты. Бұл жерде, ауған бағыты үшін жауапкершілік Томсен жұмыс істеген мемлекеттік департаменттен, дәстүрлі түрде, тиісті Пәкістан қызметтерімен байланысты құпия қызметтердің қолына көшуі мүмкін деген мәселе.

Сол Томсеннің айтуынша, ОББ дәстүрлі түрде пәкістандық ISI барлауымен тығыз байланыста болды және бұл байланысты

қисынсыз деп санаған. Ол былай деп жазды: «Менің арнайы елші қызметіндегі үш жыл ішінде, агенттік (ОББ. – Авт. ескерт.) және ISI, моджахедтердің қайсысы жүздеген миллион доллар тұратын американдық көмекті алатыны туралы шешім қабылдаған болатын. Нәтижесінде, американдық қару мен қаражат тікелей немесе жанама түрде, Американың дұшпандарын – Хекматиар мен оның радикалды араб және пәкістандық жақтастарын күшейтіп отырды».²¹ Егер Клинтон кезінде Вашингтонның ауған саясаты үшін жауапкершіліктің көп бөлігі ОББ-ға берілгенімен келісетін болсақ, онда бұл, әрине, осы ұйым қызметінің жабықтығына байланысты оның форматын өзгертті. Атап айтқанда, көптеген бақылаушыларда осы уақытта АҚШ-тың аймақтан кеткені туралы әсер болды, бірақ форматтың өзгеруі олардың Ауғанстандағы саясаттан түбегейлі бас тартуын білдірмеді. Арнайы қызметтер желісі бойынша Пәкістанмен серіктестікке деген бетбұрыс орын алды.

Алайда, былай деп жазған, Стив Коллдың пікірі де бар: «ОББ Ауғанстан мен оның азаматтық соғысын елемеді. Твetten (Томас Твetten, ОББ операциялық директорының басшысы. – Авт. ескерт.) АҚШ ауған қақтығысын реттеу үшін ештеңе істей алмайды деп ойлады».²² Бірақ, бұл ретте ол ОББ өзінің күш-жігерін Украина мен Орталық Азия елдеріне шоғырландырды, онда «жаңа мүмкіндіктер ашылды» деп айтқан сол Твettenге дәйексөз келтірді.²³ Осыған байланысты АҚШ үшін, оның ішінде бұрынғы КСРО аумағында мүмкіндіктерді кеңейту жағдайында және Клинтон әкімшілігінің басымдықтарының бірі болған қаржыландыруды бір мезгілде қысқарту жағдайында Ауғанстан үшін жауапкершілік іс жүзінде Пәкістанға берілді деп болжау қисынды.

Бұл жағдай жаңа әкімшілікке бұрынғы әкімшіліктің басымдықтарының бірі болған, Исламабадтың исламшылдарды қолдауы сияқты қиын тақырыптарды талқылаудан кетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар құпия қызметтер деңгейіндегі байланыс Пәкістан истеблишментімен байланысты сақтауға және АҚШ мүдделерінің есепке алынуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бұл тәсіл Клинтон әкімшілігінен қандай да бір шығындарды талап етпейтіні өте

маңызды жағдай. Бірақ аймаққа деген қызығушылық сөзсіз сақталды. Сонымен қатар, ол Орта Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттеріне таралды. Сондықтан, американдықтардың Ауғанстанға оралу себебі, Ауғанстанның Орта Азия аймағына шығаратын қақпасы болғандығы.

Үшіншіден, 1993 жылдың басында бұрынғы КСРО аумағында Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін белгісіздіктің бірінші, ең күрделі кезеңі аяқталды. Осы кезеңде жаңа тәуелсіз мемлекеттер тиісті мемлекеттік институттарды – әскерді, қауіпсіздік күштерін, сыртқы саясатты жүргізу институттарын қоса алғанда, жедел тәртіппен мемлекеттік құрылыс үдерістерін жүзеге асырды. Бір мезгілде олар бір-бірімен және Ресеймен қауіпсіздік саясатын қамтамасыз етудің жаңа жүйесін құрды. 1992 жылдың мамырында Ташкентте Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қол қойылды. Сол жылдың ішінде Ресей мен Өзбекстан Тәжікстандағы қақтығысқа араласты.

Бұдан басқа, олар ауған бағытында жеке қарым-қатынас жүйесін құра бастады. Бұл Ауғанстан аумағынан тәжік оппозициясының ықтимал іс-қимылдарын бейтараптандыру немесе оны жергілікті ислам қозғалысы өкілдерінің қолдауы мақсатында қажет болды. Осы мақсатта Ресей Кабулдағы Раббани үкіметімен қарым-қатынасты қолдады. «Раббани басқа командирлер үшін үлкен ақша төлеуге мәжбүр болды. Бұл мақсат үшін Ресейдегі үлкен көлемдегі ақша басылды, бұл инфляцияның үлкен өсуіне әкелді».²⁴ Раббаниге адал «Жамиат» партиясының күштері ауған жағынандағы бұрынғы Кеңес шекарасының көптеген шекара маңындағы аумақтарды бақылап отырғандығын ескере отырып, Мәскеудің Кабулдағы тәжік үкіметін қолдауы Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды факторы болды. Сонымен қатар, бұл Мәскеуде шекаралас мемлекеттерге ықпал етуге мүмкіндік берді, атап айтқанда, ресейлік шекарашылар қызмет атқарған Түрікменстан мен Тәжікстан шекараларына.

Ауғанстанда Түрікменстанға қарсы «Жамиатпен» және Кабулдағы үкіметпен тығыз байланысты Исмаил-хан бақылайтын аумақтар болған. Сонымен қатар, солтүстік-

шығыс ауғандық провинциялар, атап айтқанда Бадахшан Раббани мен Масудтың ықпал ету аймағына кірді.

Сонымен қатар, Ресейдің Ауғанстанның ішкі саясатына қатысуы, тіпті 1991 жылдан кейін де ол Орталық Азия аймағын тікелей бақыламаған болса да, әбден үйреншікті фактор болды. Ауған саясатындағы салыстырмалы жаңа сәт жаңа ықпалды ойыншы – Өзбекстанның пайда болуы болды. 1992 жылы Өзбекстан Ресей саясатының фарватерінде болды. Алайда 1993 жылы Ташкент толықтай дербес ойыншы болды. Өзбекстанның ықпалының күшеюі онымен көршілес елдерде өз елдеріндегі ішкі саяси оқиғаларда елеулі рөл атқарған айтарлықтай өзбек диаспораларының болуы болды. Бірінші кезекте, бұл Дустум бастаған ауған өзбектері, екінші кезекте жергілікті азаматтық соғысқа белсенді қатысқан Тәжікстанның өзбектері болды. Әрине, Өзбекстан олар үшін өмір сүру елдеріндегі жағдайын сақтау үшін өте маңызды болды. Сондықтан олар Өзбекстанның қолдауын іздеді. Сонымен қатар, Өзбекстан үшін Ауғанстандағы және Тәжікстандағы өзбек әскери-саяси топтарына әсері оның өңірлік қатынастар жүйесіндегі мәртебесінің артуын қамтамасыз етті.

1992 жылғы желтоқсанда келісімге қол жеткізу талпынысының сәтсіздігі оның кепілгерлері Иран, Пәкістан және Сауд Арабиясына ең қолайсыз әсер қалдырды. Оның үстіне Раббани де-факто үкіметі Ресейдің қолдауын пайдаланды, ол, атап айтқанда, оны қолма-қол ақшамен қамтамасыз етті. Мәскеу мен Кабулдағы тәжік үкіметі арасындағы ынтымақтастық тек ауған ақшасын басып шығарумен шектелмеді деп болжауға болады. Тараптар бір-біріне мүдделі болды. Нәтижесінде, жаңа геосаяси шындық пайда болды, онда Ресей КСРО мұрагері ретінде Ауғанстандағы оқиғаларға өз әсерін сақтап қалды. Тиісінше, ауғаншілік қарама-қарсы тұру сыртқы күштер мүдделерінің геосаяси күресінің сипатына қайта ие бола бастады.

1993 жылы Ауғанстанда осы ел үшін ерекше коалиция пайда болды, оған Әли Мазаридің басшылығымен болған Хекматиар, Дустум, Моджадедди ұйымдары және «Хезбе-и Вахдат» партиясынан шиит-хазарейлердің бір бөлігі кірді. Хекматиардың пуштундары шииттерге қарсы және өзбектерге

қарсы радикалды түрде көңіл-күйде болғанын, атап айтқанда, 1992 жылы олармен Кабул үшін белсенді күрес жүргізгенін ескеретін болсақ, бұл одақ өте қызықты болып көрінді. Алайда, бұл коалицияда ортақ қарсыластар болған, олармен күрес тараптардың одағына мән берген. Мұндай қарсылас Раббани үкіметі болды, ал басты мақсат Масуд болды.

Әрине, 1993 жылға қарай барлық ауған топтары арасында ішкі саяси қайшылықтар деңгейі үлкен болды. Пуштундық реставрация қаупі болмаған жағдайда, теориялық түрде, кез келген коалиция құрылуы мүмкін болды. Сонымен қатар, аталған келісімнің негізінде әртүрлі күштер арасында сыртқы ойыншылардың мүдделері болған шығар.

Біріншіден, шиит-хазарейлердің қатысуына назар аудару керек. Олардың Иранмен тығыз байланысын ескере отырып, Тегеран шииттердің олардың ескі жауы Хекматиармен коалицияға қатысуының артында тұрғанын болжауға болады. Кабулдағы тәжік үкіметі Иранмен туыстық қатынастықта болғандықтан дәстүрлі түрде тығыз байланысты болса да, ауған тәжіктері өздерінің саяси мүдделеріне ие болды. Сондықтан, Иран Пәкістан мен Сауд Арабиясымен 1992 жылдың желтоқсанында Ауғанстандағы реттеу бойынша келіскенде, ауған мәселесі ортақ уағдаластықтардың бір бөлігі ғана болған шығар.

Бір жағынан суннит мемлекеттері – Пәкістан мен Сауд Арабиясы, ал екінші жағынан шииттік Иран арасындағы келісім АҚШ қырғи-қабақ соғыстың аяқталуына байланысты аймақта өз қатысуын қысқартады деген фактіге негізделді деп болжауға болады. Сонымен қатар, Пәкістанда АҚШ-пен күрделі қарым-қатынас қалыптасты, сонымен қатар Пресслер түзетуі әлі де әрекет етті. Пәкістан жаңа сыртқы саяси байланыстарды іздегені қисынды болып табылады. 1992 жыл Хекматиардың Ауғанстанда табысқа жете алмайтынын көрсетті, әрине, Кабулдағы оған қарсы тұратын коалицияны ашу мағынасы бар деп болжауға болды. Өйткені, Масуд астанада Хекматиармен бірге шииттер мен өзбек ұлттарының құрылуы болған жағдайда ұстап тұруы екіталай еді.

Сонымен қатар, Иран үшін Раббани мен Масуд сунниттер болғандығы мағынаға ие болды. Тиісінше, ирандықтар үшін

дәстүрлі түрде Тегеран шиит-хазарейлерге бағытталған. Оған қоса, өз идеологиясы бойынша және Хекматиармен бірге кірген «Мұсылман жастары» ұйымының бұрынғы мүшелері ретінде, олар ислам суннит мемлекетін құру идеясын саяси исламның жақтаушыларына қатысты деп білген.

Екіншіден, Пәкістан шииттер мен өзбектермен келісімге келу үшін Хекматиарға қысым көрсетті. Хекматиар үшін бұл қиын шешім болды, өйткені оның көпшілік мойыншұндық ұлттық көшбасшы болу мүмкіндігін төмендетті. Тек осы опция ғана оған пуштун қоғамындағы дәстүршілдерді айналып өтуге мүмкіндік берді. Бірақ Хекматиар Пәкістанға тәуелді болды, сондықтан ол бас тарта алмады. «Пәкістанның саяси басшылығы дилеммамен қақтығысты. Ол Хекматиарды Пәкістанға қатысты достық көңіл-күйде болуы мүмкін пуштундарды Кабулдағы билікке алып, немесе, мүлдем бағытты өзгертіп, пуштундар үшін осы мәселенің бағасына қарамастан, барлық ауғандық фракциялар (ұлттық және діни азшылықтарды қоса алғанда) арасындағы келісімге қол жеткізу талпынысында қолдауды жалғастыруы мүмкін еді. Осылайша, тұрақты үкімет Орталық Азияға жол ашуы мүмкін болар еді».²⁵ Исламабад үшін өз саяси міндеттерін шешу пуштундар мен оның клиенті – Хекматиар мүдделерінен маңызды болды.

Үшіншіден, коалицияны құруға Өзбекстан тартылды. Атап айтқанда, 1993 жылдың тамызында Ташкентте Дустумның «Хезбе-и ислами» Хекматиар партиясының өкілдерімен бірінші кездесуі өтті.²⁶ Ресми Ташкент үшін бұл сыртқы саяси аренаға алғашқы дербес шығу болды. Өзбекстан үшін Ауғанстандағы саяси биліктің жаңа конфигурациясында Дустум мен ауғандық өзбектердің мәртебесін арттыру объективті түрде тиімді болды. Сондай-ақ, өзбек билігі аймақтық мұсылман державаларының одағына қатысу бұрынғы КСРО-ның жаңа тәуелсіз мемлекеттері аясындағы байланысқа қарағанда, елдің қауіпсіздігі үшін аса маңызды деп есептей алды.

Төртіншіден, Ауғанстанның уақытша президенті болған Моджаддидің қатысуы жаңа одаққа тиісті заңдылық пен жалпы мемлекеттік мән беруге тиіс еді. Сонымен қатар, Моджаддидің накшбандия тарикаты жүйесі арқылы

Орта Азия халықтарымен және пуштундармен бір мезгілде байланыстары қажет болуы мүмкін болды.

Нәтижесінде, «Ислам революциясының жоғары үйлестіру кеңесі» жаңа коалициясы құрылды. Президент Моджаддиди, Хекматиар – премьер-министр, қорғаныс министрі – АХИҚ қозғалысының өкілі, генерал Дустум, сыртқы істер министрі Мазари болуы тиіс еді. 1994 жылдың 1 қаңтарында Дустум, Хекматиар әскерлерінің және Кабулдағы шиит-хазарейлердің бөлімдерінің бірлескен көтерілісі басталды. Алайда, соңғы сәтте шииттер шабуылға қатысудан бас тартты, мүмкін, бұл Иранның ұсынысы бойынша жасалған болар.²⁷ Шииттердің қолдауынсыз қала ішінде ұрыс жүргізу Масуд әскерлерімен тез басылды, Дустум өзбектері үлкен шығындармен Кабулдан ығыстырылды. Сонымен қатар, Ауғанстанның солтүстігінде Масуд Дустумнан Кундузды қайтарып алған шайқастар басталды. Осылайша, жаңа коалицияның Раббани/Масуд билігін тартып алу талпынысы ештеңемен аяқталмады. Шын мәнінде, тіпті азшылық ұлттармен одақта болғанына қарамастан, Пәкістанның Хекматиарды билікке әкелуге кезекті талпынысы сәтсіз аяқталды Масуд Исламабад жоспарының жолында басты кедергі болды.

Сондай-ақ, алдын ала уағдаластықтарға қол жеткізгенімен, шииттер неліктен коалиция жағында әрекет етуден бас тартты деген сұрақ пайда болады. Дегенмен, кейін олар Хекматиар жағында Масудқа қарсы ұрыс қимылдарына қатысты. Тегеран тәжік үкіметінің Ауғанстандағы аққы жеңілісін қаламаған шығар. Иран Пәкістан мен Сауд Арабиясына сенім артпауы және маневр еркіндігін қалдырғысы келгендігі әбден мүмкін.

Сонымен қатар, Раббани мен Масуд Иранға, соңғысы Пәкістанның Ауғанстандағы саясатын қолдаған жағдайда сенген жоқ. Бұл туралы Тегеранның 1992 жылғы желтоқсан келісіміне қатысуы және 1994 жылғы шииттердің бір бөлігін Хекматиардың радикалды суннит исламшыл қозғалысына қосуы дәлел болып табылады. Сондықтан Раббани үкіметі Ресеймен өз байланысын нығайта бастады. Осыған байланысты Масудқа тау маршруттары арқылы оны Тәжікстанмен шекараға шығарған солтүстік аумақтарды ұстап тұру маңызды болды. Өйткені, Мазари-Шариф пен Хайратон арқылы солтүстікке

тікелей жол Дустуммен қақтығыс басталғаннан кейін жабылды. Бұл ретте оңтүстікке, яғни Жалалабат арқылы Пәкістанға жол 1992 жылы Хекматиар әскерлерімен жабылды. Сонымен қатар, шииттердің дұшпандығы батыс бағытын да жапты. Кабул мен Раббани үкіметі толық қоршауда болды.

Тәжік авторы Косимшо Искандаров бұл жөнінде өкінішін білдірді. «Масуд бірте-бірте өзінің әлеуетті одақтастарымен, А. Дустуммен, «Вахдат» шиит партиясымен, Моджадеддимен соғысты бастады».²⁸ Бірақ бұл одақтастар пуштундық реставрацияға қарсы барлық азшылық ұлттар күрескен жағдайда бір-біріне қажет болды. Егер осындай қауіп болмаса, онда әрбір қауым өзара күреске кірісіп, нәтижесінде, 1993 жылдың аяғында құрылған коалиция сияқты, ең күтпеген коалициялардың пайда болуына алып келеді. Бірақ Косимшо Искандаровтың мазасыздығы түсінікті, өйткені Ауғанстанда тәжіктер мен олар құрған үкімет біртіндеп оқшауланып қалды. Тиісінше, олардың жағдайы өте осал болды.

Ауғанстанда коммунистік режимнен кейін көптеген әскери және материалдық ресурстар қалды, алайда екі жылдық соғыс Ауғанстанда болған ресурстардың сарқылуына алып келді. Сонымен қатар, қырғи-қабақ соғыс кезінде КСРО мен АҚШ-тан, сондай-ақ олардың одақтастарынан түскен сыртқы қаржыландыру толығымен дерлік тоқтатылды. Нәтижесінде, бұрынғы ірі әскери топтар бірте-бірте өз көлемінде қысқарған. Әскери қызметшілер үлкен әскерлердің қажеттіліктерін қаржыландыра алмады. Үлкен құралымдардың аз қаражатты талап ететін ұсақ құрылымдарға біртіндеп ыдырауы орын алды.

Мысалы, Гильменд провинциясында өте көрнекті оқиға болды. Бұл жерде, 1992 жылы баракзай тайпасынан шыққан, президент Раббанидің «Жамиат» партиясының мүшесі болған, Абдұлла Жан пуштундық гильзай, нурзай және белуджей тайпаларынан шыққан 700 милиционерді жинады. «Тайпалық милиция үкіметтен жалақы алмауына байланысты Абдұлла Жан тайпалардың ақсақалдарын Шураға жинап, милиционерлерді азық-түлікпен қамтамасыз студі қалай жүзеге асыруға болатынын сұрады. Барлығы астық пен опиум салығына келісті».²⁹ Бұл ретте Абдұлла Жан аудан аумағының

бір бөлігін ғана қорғауды қамтамасыз етті. Басқа жерлерде басқа тайпалардың құралымдары болды. Атап айтқанда, дуррани пуштундарының ализай тайпасының өз милициясы болды.³⁰ Елдегі ресурстар азайып, қалған ресурстарға бәсекелестік бірте-бірте күшейе түсті. Әрине, билікті орталықтандыру туралы сөз бола алмады. Барынша мүмкін автономияға ұмтылған дербес қауым тым көп болды.

Бұл ретте Ауғанстан ішіндегі оқиғаларға сыртқы күштердің қатысуы аз мөлшерде жеткілікті болды. Аймақ елдерінің басым бөлігі жағдайды түбегейлі өзгертуге ұмтылған жоқ. Тиісінше, олардың араласуға жоспарлары болған жоқ. Олар өздеріне жақын ауғандық топтарды патрон-клиенттік байланыстар қағидаты бойынша қолдауға, бұл үшін ең аз ресурстарды тартуға тырысты. Тараптардың әрқайсысы араласу бәсекелестер тарапынан жауап әсеріне әкелетінін түсінді. Оның үстіне өңірдің әрбір елі жаңа геосаяси жағдайда өз мүдделерін қалыптастырды. Сонымен қатар, Ауғанстандағы жағдайдың айтарлықтай өзгеруі тек жігерлі сыртқы араласу жағдайында ғана орын алуы мүмкін екені анық болды. Өйткені ел ішінде тараптардың бірінің үстемдігіне қол жеткізу үшін ресурстар мен қажетті саяси бағдарламалар болмады. Шын мәнінде, мұндай араласу 1994 жылдың көктемінде басталды.

14-тарау.

Ауғанстан мен Орталық Азия үшін Кеңес Одағының ыдырауы

*Тәуелсіздік қарсаңындағы жаңа
Орталық Азия мемлекеттері*

КСРО ыдырауы, сөзсіз, дәуірлік оқиға болды. Біріншіден, ол қырғи-қабақ соғыстың аяқталуын атап өтті, бұл әлемдегі күштердің конфигурациясын толығымен өзгертті. Екіншіден, адамзат тарихындағы ең үлкен империялардың бірі құлады. Оған қоса, егер де социалистік лагердің елдерін (Шығыс блок, батыс терминологиясы бойынша) ескеретін болсақ, онда социализмнің әлемдік жүйесінің қызметін тоқтатумен байланысты оқиғаның ауқымы таңқаларлық болды. Үшіншіден, социалистік жаңғырту бойынша орасан зор эксперимент аяқталды.

Социалистік жаңғыртудың тәжірибелік нәтижелері болса да, олар аз болған жоқ, және КСРО орнында пайда болған барлық Жаңа тәуелсіз мемлекеттер, соның ішінде Орталық Азиядағы мемлекеттер еншісінде қалды. Бұрынғы кеңестік Азия өңірінің, КСРО-да Орта Азия республикалары мен Қазақстан деп анықталған бес мемлекетіне қатысты бұл жаңа термин, 1990-жылдардың басында енгізілген.

Алайда, бастапқы кеңестік үлгінің ыдырауынан кейін оның мұрасын жаңа тарихи жағдайларға бейімдеу қажеттілігі туралы мәселе өткір тұрды. Бір жағынан, Жаңа тәуелсіз мемлекеттерде (ЖТМ) жақсы бастапқы капитал болды, мысалы, халықтың жалпы сауаттылығы, қоғамның әлеуметтік біртектілігі, сондай-ақ дамыған инфрақұрылым. Бұл көрсеткіштер бұрынғы КСРО-

ға арналған шетелдік көптеген мемлекеттердің аясында өте жақсы көрінді. Екінші жағынан, олар социалистік эксперимент аясында құрылды және қалған әлемнің өмір сүру жағдайына объективті түрде аз жақындады.

Қалған әлем үшін типтік жаңа жағдайларға бейімделу қажеттілігі осы үшін қажетті институттарды құру мәселесін де қамтыды. Яғни, барлық Жаңа тәуелсіз мемлекеттер мемлекеттік құрылыс үдерістерін және нарықтық экономиканың жұмыс істеуі үшін институттар құруды біріктіруге тиіс болды. Мысалы, Британдық империяның ыдырауы кезінде жергілікті жаңа тәуелсіз мемлекеттер алдында осындай міндет тұрған жоқ. Олар өз мемлекеттік құрылысында бұрын Британ империясы құрған барлық институттарды пайдалана алды. Олардың арасында сот жүйесі, әскер, полиция, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі, тіпті жекелеген штаттардың заңнамалық жиналыстарын сайлау тетігіне дейін, сондай-ақ британдық үлгіге сәйкес білім беру жүйесі болды. Бұдан басқа, биржалық сауда және акционерлік қоғамдар құру тетіктері де болды.

Жалпы алғанда, тәуелсіздікті алған кезде Британдық Үндістан жалпы білім беру және тиісті инфрақұрылым мәселелерінде бұрынғы кеңестік Азияға қарағанда айтарлықтай озық болған жоқ. Бірақ, бұл ретте, бұрынғы британдық отарларда әлемдік саяси-экономикалық жүйеде дербес өмір сүруге институционалды дайындықтағы сөзсіз артықшылық болды.

Осылайша, КСРО ыдырағаннан кейін басты мәселе жаңадан құрылған мемлекеттер әлемнің қалған стандарттарына сәйкес институттардың болмауы жағдайында қалыптасты. Сондықтан, бұрынғы КСРО аумағында нарықтық жағдайларға көшу жағдайында мемлекеттік құрылыстың көптеген үлгілері болды. Оның үстіне, қандай да бір үлгіні таңдау көбінесе кездейсоқ сипатқа ие болды және әртүрлі мән-жайлардың есебіне, ел басшысының жеке қалауына, орын алған проблемалардың өткірлігіне, мысалы, ұлтаралық қатынастардағы жағдайларға байланысты болды. Тиісінше, жаңа жағдайға бейімделу әдістерін таңдау әртүрлі болды.

Керісінше, Британдық Үндістанда, діни принцип бойынша екі мемлекетке бөлу кезінде қанды діни қақтығыстарға

қарамастан, британдықтардан мұра болып қалған мемлекеттік институттар және олармен байланысты бюрократия мемлекеттерді тұрақтандыруда және олардың одан әрі даму бағытын анықтауда басты рөл атқарды. 1949 жылы Үндістан тәуелсіз Хайдарабад княздығын иеленгені классикалық мысал болып табылады. Жалпы алғанда, үндістандық және пәкістандық бюрократия үшін, британдық отарлық империядан шыққан малайзиялық және сингапурлық бюрократия сияқты, мемлекетке қажетті барлық институттарды жаңадан құрумен айналысудың қажеті жоқ еді. Оларда басқа да проблемалар болды.

Бұл жерде бұрынғы КСРО-да қуатты бюрократиясы бар орталықтандырылған басқару жүйесі болғанын атап өткен жөн. Белгілі бір дәрежеде, бұл бүкіл елді және тіпті елдер тобын қамтыған корпорацияға ұқсайды. Әрине, оның бәсекелестері болмады және ол ойын ережелерін өзі анықтады. КСРО ыдырауы, бірінші кезекте, бірыңғай корпорацияның барлық сегменттері үшін бірыңғай басқару орталығының жоғалуын білдірді. Алайда, ұйым тұрғысынан алғанда, әрбір жаңа тәуелсіз мемлекет бұрынғы орталықтандырылған жүйенің дәлме-дәл көшірмесі болды. Тиісінше, енді олар ойын ережелерін өз бетінше анықтауы керек еді. Жалпы бағыт – жаңа жағдайларға, бірінші кезекте нарықтық экономикаға бейімделу жолын табу түсінікті болғанымен, бұл саясатты іске асыру әрбір нақты жағдайда өзінше ерекшеленді. Бұл ретте, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің элиталарына жиі өткір уақыт жетімсіздігі жағдайында әрекет етуге тура келді, сонымен қатар, оларға суырып салмалық жасауға тура келді, өйткені, іске асырылған социалистік эксперимент қоғамынан капиталистік қатынастарға қалай көшуге болатыны туралы дайын рецептілер болған жоқ.

Сондықтан, нәтижесінде даму бағыттары да көп болды. Мемлекеттік капитализм нысанында кеңестік экономиканы басқару жүйесін ұстап тұру мен биліктің орталықтандырылған вертикалі жанындағы қоғамы бар мемлекеттерден (Өзбекстан, Түрікменстан, Беларусь) бастап, биліктің орталық вертикалін сақтап қалған, алайда, нарықтық реформаларды бастан кешірген мемлекеттерге (Әзірбайжан, Қазақстан, Ресей) дейін.

Сондай-ақ, көптеген аралық үлгілер болды, мысалы, Украина немесе Молдавиядағыдай. Батыс еуропалық координаттар жүйесіне бірден кірген, бұрынғы КСРО-ның Балтық жағалауы республикаларында ғана тиісті батыс институттары тез қалыптасты. Қалған барлық жағдайларда, мәселе басқарудың бұрынғы орталықтандырылған вертикалінен оның бұрынғы әлеуетінің едәуір бөлігін сақтай отырып, өзгерістер енгізу туралы болды.

Әлемдік стандарттарға бейімделудің қажетті шарты ретінде жиі қабылданған ырықтандыру әрекеттері жасалған жерлерде олардың сәтсіздігі әдетте өзгерістер үдерісінде қоғам ішіндегі қатынастарды реттеуді қамтамасыз ете алатын институттардың жоқтығымен байланысты болды. Өзіндік тұйық жағдай қалыптасты. Классикалық батыс үлгісіне сәйкес қоғамдағы қарым-қатынастарды реттейтін дайын мемлекеттік институттарсыз ырықтандыру жүргізу, мысалы, Молдавияда, Грузияда, Әзірбайжанда болған ұлттық топтар арасында бәсекелестіктің шиеленісуіне алып келді. Нәтижесінде азаматтық соғысқа дейін ашық қарсылық жиі пайда болды. Сонымен қатар, теориялық жағынан қажетті институттар ырықтандыру үдерісінде ғана пайда болуы мүмкін еді. Яғни, алдымен сайлау өткізу қажет болды, олар мемлекеттік институттарға заңдылық берер еді. Бірақ, әділ сайлауды тиімді институттарсыз, мысалы соттарсыз өткізуге болмайды, өйткені бұл халықтың тайталас топтары мен олардың өкілдері болған элиталардың арасындағы қатынастардың шиеленісуіне әкеп соқтыруы мүмкін. Қарым-қатынастар шиеленіскен жағдайда институттарды қалыптастыру міндеті мүлдем іске асырылмайтын болады.

Сондықтан, бұрынғы КСРО аумағында пайда болған жаңа тәуелсіз мемлекеттердің әлемдік қоғамдастықтағы өмір жағдайларына бейімделу үдерісі өте қиын болды. Бірақ, ол, әсіресе, бұрынғы кеңестік Азия республикаларында қиын болды. Өйткені, олар көп дәрежеде КСРО-ның еуропалық бөлігінің көптеген республикаларына қарағанда анағұрлым маңызды және аз дербес басқарылатын бірліктер болды.

Шын мәнінде, бұрынғы КСРО-ның Азия республикалары оның басқару жүйесі шеңберіндегі субъектілерге қарағанда, көбірек

басқару объектілері болды. Бұл Азия республикаларының географиялық жағынан Кеңес мемлекетінің шеткі аумағында болғанымен ғана ерекшеленбейді. Мәселе олардың халқы одақ орталығының алдында тұрған міндеттерге аз дәрежеде жауап бергенімен байланысты.¹ Сондықтан орталық билік елдің азиялық бөлігінде жаңғыртуды жүзеге асыру үшін Ресейдің еуропалық бөлігінен кадрлар пайдалануы тиіс еді. Негізінен Азияның кеңестік бөлігіндегі Еуропа қалалары және мұнда орналасқан еуропалық халқы басым өнеркәсіптік орталықтардың болуы осыдан.

Сондай ақ, кеңестік Азиядағы жағдайға Мәскеудің жалпы сыртқы бақылауын жүзеге асыруға ұмтылу осы тұрғыдан пайда болды. Мысалы, Түрікменстанда «бүкіл кеңес кезеңінде Мәскеу негізгі тағайындауларды жүзеге асырды, сыртқы саясатты, экспорт пен импортты анықтады. Оның қолында әскер қолбасшылығы, су ресурстары мен ирригацияны басқару болды, ол мақта егістігін, минералдар, мұнай және газ өндіруді жоспарлады. Кремльдік қызметкерлер 1925 жылдан 1947 жылға дейін ТКП ОК бірінші хатшыларының креслоларында отырды, содан кейін ТКП ОК екінші хатшыларының рөлінде КСРО-ның құлдырауына дейін жергілікті элиталарды бақылап отырды».² Мұндай жағдай негізінен барлық бұрынғы кеңестік республикаларға тән болды. Жергілікті элиталар ыдырауға дейін өз республикаларының саясаты мен экономикасындағы негізгі үдерістерді бақыламады. Басқару орталығы Мәскеуде болды. Бірақ, Азия республикаларының айырмашылығы, олардың элиталары, мысалы, Ресей, Украина және Белоруське, сондай-ақ Кавказ республикаларына қарағанда, орталықтандырылған басқару жүйесіне аз дәрежеде біріктірілді. Сондықтан, кеңестік Азиямен Қазақстанның оңтүстігіне қарай сыртқы басқару туралы сөз жүргізуге болады. Мұнда жергілікті кадрлар мен орталықтан жіберілген мамандар арасындағы айырмашылықтар болды.

КСРО-ның соңғы жылдары кеңестік Орта Азиядағы саяси жағдайдың басты ерекшелігі Мәскеу Азия республикаларындағы үдерістерді бұрынғы әдістермен басқара алмады, ал жергілікті элиталар мұндай мүмкіндікке ие болған жоқ. Іс жүзінде, дихотомия қалыптасты. Орталық

билік әскерді, арнайы қызметтерді, жоспарлы шаруашылықты басқару аппаратын, бюрократияны, яғни орталықтандырылған басқарудың барлық құрылымын бақылауды сақтады. Жергілікті элита өкілдері бірыңғай басқару жүйесінде осы сапада негізінен жергілікті ұлттық қоғамдастықтарда ішкі қатынастарды реттеуге шоғырланды.

КСРО-дағы дағдарыстың даму шамасына қарай кеңестік вертикаль басқаруының дағдарысы да болды, ол ұлттық республикалардағы шиеленіскен жағдайларды шеше алмады. Ырықтандыру толқынында республикаларда ұлттық бағытталған қозғалыстардың көтерілісі басталды. Бұл жағдайда кеңестік бюрократияның жергілікті өкілдері орталыққа адалдық пен өзінің белсенді ұлттық-либералды қозғалыстары арасында көрсетілді. Нәтижесінде, бюрократия Украинадағы сияқты ұлттық қозғалыстарды басқаруы тиіс еді, немесе Грузия, Әзірбайжандағыдай билікті жоғалтуы тиіс еді.

Бұл Азия республикаларына да тән болды. Бірақ, олардың маңызды ерекшелігі бюрократия тарапынан қоғамды бақылау деңгейі Кавказ республикаларын қоса алғанда, КСРО-ның еуропалық бөлігіне қарағанда жоғары болды. Бұл жерде жергілікті бюрократияға қарсы сексенінші жылдардың ортасында орталық билік ұйымдастырған кампаниялар өз рөлін атқарды. Бұл тұрғыда, «өзбек ісі» деп аталатын оқиға, сондай-ақ 1986 жылғы қайғылы желтоқсан оқиғасына әкелген, Қазақстанға одақтық орталық өкілі Геннадий Колбинді тағайындау ерекше көзге түсті.

Бұл науқандардың мағынасы кеңестік Азиядағы басқару вертикалін қалпына келтіруге тырысу болды. Мұнда Брежнев дәуірінде жергілікті саяси көшбасшылар Мәскеу тұрғысынан артық деңгейде тәуелсіз болды. Олардың ауыспауы олардың басқаруындағы жергілікті ерекшелігі айқын болған рулық қауымдарды бекітуге алып келді. «1980-ші жылдардың кадрлық ығысуы топтардың тепе-теңдігін өзгертті және жаңа күштерді алдыңғы орынға шығарды. Орталық Азия республикаларындағы партиялық басшылық билікті өз қолында бұрынғы буынның алдыңғы буынының ізашарлары сияқты сенімді емес еді».³ Мәскеу бүкіл Кеңес жүйесінің басқарылуын қалпына келтіруге тырысты. Бұл мемлекеттік

басқарудың тиімділігін арттыру идеясының бір бөлігі болды.

Маңызды айырмашылық – кеңестік Азия шеткері аймақ болды. Тиісінше, оған ырықтандыру үдерістері аз әсер етті. Сонымен қатар, Азия республикаларында КСРО-ның еуропалық бөлігіне қарағанда, жалпы ұйым деңгейі жоғары болды. Тиісінше, мұнда ырықтандырудың әсері аз болды. Сонымен қатар, кейінгі КСРО-дағы ырықтандыру қоғамда қарама-қайшылықтардың ушығуына жағдай жасады, оларды бұрынғы әдістермен реттеу мүмкін емес еді. Нәтижесінде, мемлекеттік басқарудың біртіндеп таттануы орын алды.

Бірінші кезекте, Азияда орталық биліктің әлсіреуіне жауап ретінде қоғамаралық қайшылықтардың шиеленісуі орын алды. 1989 жылдың мамыр-маусым айларында Өзбек КСР Ферғанадағы өзбектер мен түріктер-месхетиндер арасында, 1989 жылдың маусым айында Қазақ КСР Жаңаөзеніндегі қазақтар мен Кавказ тумалары арасында, 1990 жылдың ақпан айында Тәжік КСР Душанбе қаласында тәжіктер мен армяндар арасында, 1990 жылдың маусым айында Қырғыз КСР Оштағы өзбектер мен қырғыздар арасында жанжал болды. Мемлекет барлық туындаған қайшылықтарды толық көлемде бақылай алмады. Оның үстіне еуропалық бөліктен айырмашылығы – ырықтандыру және онымен байланысты қоғамның мемлекетпен қақтығыстары жалпы сипатқа ие және негізінен саяси реформаларға бағытталған Азияда әртүрлі шығыс қауымдарының арасындағы жергілікті қайшылықтар анағұрлым типтік болды, олар кезең-кезеңімен туындаған қақтығыстарға әкеп соқты. Бұл орталық мемлекеттік биліктің біртіндеп әлсіреуіне реакция болды, ол кеңестік Азиядағы істердің жағдайын жалпы бақылауды әлі де жалғастыра берді.

Бұл жағдайда Азия республикаларында жергілікті бюрократия күрделі жағдайда болды. Ол Мәскеудегі саяси орталыққа Кеңес Одағының құлауына дейін жалпы ниеттестікті сақтап қалды, бірақ оның біртіндеп әлсіреуіне байқалып отырған үрдісті ескермеді. Бұл тұрғыда оның жағдайы тұрақсыз болды. КСРО-ның соңғы жылдары бұл идеологиялық саланы мемлекет тарапынан бақылауды әлсіретуге реакция ретінде ислам мәнінің өсуі жағдайында ерекше байқалады. «Жарты ғасырдан астам уақыт бойы мұсылмандар мұсылман әлемінің

қалған бөлігінен темір перденің көмегімен оқшауланды». ⁴ Енді, КСРО ырықтандыру жағдайында қызығушылық қайта оралды. Мысалы, «1988 жылы Тәжікстанда 17 ресми мешіт және мыңға жуық ресми емес мешіт болған. 1991 жылдың аяғына қарай елде 130 соборлық мешіт, 2800 ұсақ мешіт және намаз үйлері, 150-ден астам құран мектебі жұмыс істеді». ⁵ Исламға қоғамдық қызығушылық түбегейлі жаңа жағдай жасады. Ата-бабалар дінін білуге деген табиғи ниетпен қатар, исламның ренессансы жиі өсіп келе жатқан әлеуметтік наразылық көңіл-күйімен байланысты болды.

Әрине, жағдай барлық жерде әртүрлі болды. Бірақ, Орта Азия республикалары үшін ортақ ислам жаңғыруы уақыт бойынша мемлекет билігінің әлсіреуімен тұспа-тұс келді. Осыған сәйкес, жаңа ислам қозғалысы бірден саяси сипатқа ие болды, себебі олар мемлекетке және оның бюрократиясына қарсылық білдірді. Бұл ретте олар әлеуметтік наразылықты жергілікті жерлерде өз ықпалының көзі ретінде пайдаланды.

Іс жүзінде, олар жергілікті бюрократияға қарсы, яғни кеңестік бюрократиялық жүйенің бір бөлігі болған жергілікті элитаға қарсы шықты. Мәскеу билігі әрбір жаңа қақтығыстан әлсірегендіктен, Азия республикаларындағы жергілікті элиталардың жағдайы да аса қауіпті болды. Олардың жаңа жағдайдағы осалдығы кеңестік бюрократия шеңберінде олар қауіпсіздік күштерін және мемлекеттік басқару аппаратының басқа да маңызды функцияларын бақыламағанымен, жаңа саяси қозғалыстар алдында олар мемлекетпен тікелей аффилирленген болатынымен байланысты болды.

Кеңестік Азияның әр республикасында бюрократия қалыптасқан тұйықтан шығу жолдарын іздеді. Оның әрекеті жекелеген республикалардағы ішкі жағдайдың күрделілігі мен ерекшеліктеріне тікелей байланысты болды. Атап айтқанда, Қазақстандағы жағдай жалпы Орта Азия республикаларынан, әсіресе ислам құндылықтарының әсерін қалпына келтіру мәселесінен ерекшеленді. Бір жағынан, мұнда еуропалық халықтың айтарлықтай үлесі (1991 жылы 55% - ға дейін) болды, бұл, әрине, қоғамның өмірінде исламның қатысуын төмендетті. Ал, қазақ қоғамында ислам Оңтүстік Азия республикаларына қарағанда тарихи тұрғыдан аз әсер етті.

Бұл, көп жағдайда қазақтардың көшпенділік тарихымен байланысты болды. Әсіресе, 1917 жылғы төңкеріске дейін қазақ қоғамы діни мәселеде көп жағдайда Поволжье мен Орта Азиядағы ислам орталықтарына байланысты болды. Сонымен қатар, Орта Азияға қарағанда, революцияға дейінгі кезеңде қазақ көшпенді шаруашылығында ислам дініне (улемдерге) арналған материалдық база (вакфтар) болған жоқ. Кеңес заманында Қазақстандағы исламның әсері өте аз болған. «1980 жылғы есеп бойынша Қазақстанда тіркелген қауымдардың жалпы саны – 229, соның ішінде мұсылман қауымы – 32, РПШ – 49, баптистер – 97. Мешіттер мен мұсылман дін қызметкерлерінің саны 50-ден 80-ші жылдардың соңына дейін 20-дан 29-ға дейін, тіркелген діни қызметкерлердің саны – 25-тен 59-ға дейін, имамдарды, муэдзиндер мен муллдарды қоса алғанда.⁶

Сондай-ақ, 1986 жылғы Алматыдағы қайғылы оқиғадан кейін Мәскеудегі орталық жағынан жергілікті элитаны бақылау өте маңызды болды. Бірақ, бұл жағдай КСРО ыдыраған кездегі жағдайды жергілікті элита үшін объективті түрде жеңілдетті. Орталықтандырылған бюрократия биліктің сабақтастығын және оның шоғырлануын қамтамасыз етті. Бұл ретте бюрократия ырықтандыру үдерістерін бақылауды сақтап қалды.

Қырғызстанда КСРО-ның ыдырауына дейін республика басшылығы ауысты. Партия жетекшісі Масалиевтің орнына ғылыми ортадан шыққан академик Асқар Ақаев президент болды. Ресми түрде бұл саяси ырықтандырудың тікелей салдары болды. Алайда, сонымен қатар, бұл Мәскеу Брежнев дәуірінің бұрынғы саяси элитасымен келісімдерінің нәтижесі болуы әбден мүмкін, оны бұрынғы ұзақ жылдар бойы Қырғызстан Компартиясының бірінші хатшысы Усубалиев басқарған.

Мәскеу тарапынан бұл тәжірибелік шешім болды. Өйткені, Усубалиевтен кейін тағайындалған бірінші хатшы Масалиев республикадағы жағдайды (1990-шы жылдардағы Ош және өзбек оқиғалары) бақылауды қамтамасыз ете алмады. Бірақ ең бастысы Усубалиевтің ұзақ басқаруы кезінде бюрократияның қырғыз бөлігіндегі негізгі позицияларды жергілікті элита

өкілдері ала бастады. Ақаев, Усубалиев сияқты, жергілікті сарыбағыш тайпасынан шыққан. Ақаев ескі қырғыз элитасының қолдауына ие болды, және бұл оның 2005 жылға дейін билікте табысты болуын қамтамасыз етті.

Өзбекстанда жағдай қиын болды. Жергілікті бюрократия 1986 жылдан Мәскеу орталығы тарапынан қатты қысымда болды. Атақты «өзбек ісі» Өзбек КСР-ның көп жылдық билеушісі Шараф Рашидов заманындағы бұрынғы республикалық элитаның нақты ашылуына әкелді. Сонымен қатар, Өзбекстанда дәстүрлі ислам тарату бойынша негізгі тарихи орталықтар – Бұхара, Самарқан болды. Бұл жерде және КСРО кезінде кең ислам дәстүрі өмір сүруді жалғастырды, дінмен байланысты және тиісті білімі бар адамдар саны көп болды. Сонымен қатар Өзбекстанның астанасы Ташкентте Орта Азия мұсылмандарының діни басқармасы (ОАМДБ) орналасқан.

Әрине, КСРО-ны ырықтандыру және онымен байланысты мемлекеттік бақылаудың әлсіреуі Өзбекстандағы ислам діни дәстүрінің күшті өсуіне, оның қоғам өміріндегі маңызын қалпына келтіруге ықпал етті. Сонымен қатар, ислам дәстүрі мен кеңестік Өзбекстанның элитасы бір-біріне қарсы тұрған жағдай жасалды. Өйткені элита 1980-ші жылдардың соңында кеңестік атеистік дәстүрдің инерциясын сақтап қалған кеңестік бюрократиялық жүйенің бір бөлігі болды. Сонымен қатар, ислам жаңғыру қоғамда бұрынғы КСРО-дағы маңызды дағдарысқа байланысты әлеуметтік наразылық көңіл-күйінің өсуімен бір мезгілде орын алды. Кейбір жағдайларда бұл үрдістер жергілікті бюрократия үшін үлкен проблема тудырды.

Түрікменстанда ырықтандырудың әсері аз болды. 1985 жылы Мәскеумен тағайындалған жергілікті Компартияның Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Сапармұрат Ниязов жалпы істің жағдайын сенімді бақылап отырды. Бір жағынан, ол Мәскеуді қолдауды қамтамасыз еткен жергілікті республикалық бюрократияның орыс бөлігіне сүйенді. Екінші жағынан, оның мақсаты түрікмен элитасының ішіндегі күштердің арақатынасының өзгеруіне алып келді.

1960-шы жылдардан бастап Түрікменстанда, ел астанасының, Ашхабадтың ауданын мекендеген елдің ірі ақалтеке тайпасынан шыққан тұлғалар басқарған жоқ. Бұл

орталықтың саясатымен байланысты болды, ол түрікмен элитасының артық дербестігінен құтылғысы келді. Түрікмен КСР-ның соңғы басшысы Мұхаммеджан Гапуров эрсари тайпасынан шыққан. Өз кезегінде, Ниязов ақалтекеден шыққан, бірақ балалар үйінде тәрбиеленген жетім болған. Оның мақсаты Түрікменстанның астаналық аймақтарынан шыққан адамдардың ықпалының өсуіне жағдай жасау болды. КСРО-ның ыдырауы сәтіндегі нәтижеде жергілікті бюрократия елордалық облыс халқының көп бөлігін қолдауға сене алды. Көп жағдайда, бұл КСРО ыдыраған кезде өтпелі кезеңді қамтамасыз етті.

Тәжік пасьянсы

Тәжікстандағы істің жағдайы Орта Азияның барлық республикаларының ішіндегі ең күрделі болып табылатыны сөзсіз. Тәжікстанның проблемалары көп жағдайда ұйымның күрделі ішкі құрылымына байланысты болды. Бұл Тәжік КСР-ның құрылу мән-жайларымен байланысты болды.

Біріншіден, бастапқыда Республика XX ғасырдың басында Бірыңғай Түркістанның идеясында аймақта өте танымал тепе-теңдік ретінде құрылды. Бір жағынан, Тәжік КСР-ы өңірдің басқа халықтарынан тілдік принцип бойынша ерекшеленген жалғыз мемлекет болды. Мұнда ирантілдік тобының тәжік тілінде сөйлеген. Осымен тәжіктер аймақтың басқа да түрік тілдес халықтарынан ерекшеленді. Екінші жағынан, республика құрамына бұрынғы Бұхара әмірлігінің (Шығыс Бұхара деп аталатын) шеткі аумақтары және бұрынғы Ферған облысының бір бөлігі (кейіннен Ленинабад деп аталатын Худжанда тарихи қаласының ауданы) қосылды. Соңғы аудан 1917 жылға дейін Ресейдің отаршыл билігінің тікелей басқаруында болды. Осылайша, ерте КСРО кезінде Мәскеуде билік аймақтың орталық бөлігінің перифериясында жекелеген мемлекеттік құрылымдар қалыптастырды, онда өз кезегінде Өзбекстан республикасы құрылды. Тәжікстан осындай мемлекеттік құрылымдардың бірі болды. Осылайша Мәскеуде бірыңғай Түркістанды құру мүмкіндігін жоққа шығарды.

Алайда, жаңа аймаққа – Тәжікстанға негізінен тәжік халқы мекендеген, неғұрлым дамыған Бұхара мен Самарқан қала аумақтары қосылмаған. Мұндай шешім жаңа республиканың шеткі мәртебесін бекітті. Егер Бұхара мен Самарқан Тәжікстан құрамына кірсе, онда бұл аймақта Өзбекстанмен бәсекелесуге болатын айтарлықтай бірлестік құруға алып келетін еді. Орталық билік үшін Өзбекстан аймағында орналасқан орталық жағдайды әлсірету қисынды болды, бірақ аймақта тым елеулі бәсекелестік тудырмау қажет болды. Сонымен қатар, Тәжікстанның құрамына Бұхара мен Самарқан кіруі бұрынғы Бұхараның Бұхар әмірлігі дәуірінің бұрынғы мемлекеттік дәстүрлерімен ұлттық республиканың жаңа форматында қалпына келетінін білдірді.

Екіншіден, Тәжік КСР-ы өз құрамы бойынша аймақтағы ең біртекті емес болуы. Республикаға, бір жағынан, Ферғана аңғарындағы отырықшы аудандар кірді, олар Орта Азияның басқа да оазистерінің тұрғындарына жақын болды. Екінші жағынан, Тәжік КСР-ы өз құрамына ирантілді Памир халқының елді мекеніндегі таулы Бадахшан ауданын қосты, олар кеңес уақытында тек ресми түрде тәжіктер болып саналды. Үшінші жағынан, республикада Гарма мен Қуляба таулы аудандары, жергілікті таулы қауымдастықтар болды. Өз ұйымдары мен дәстүрлері бойынша олар Қорған алқабы мен қалған Орта Азияның отырықшыл тұрғындарынан ерекшеленді. Төртінші жағынан, Тәжік КСР-да мал шаруашылығына тарихи ыңғайлы Уахш өзені алқабының ауданы және көшпелі тайпалардың дәстүрлі өкілдері, атап айтқанда ірі локай тайпасынан шыққан адамдар болды. Бұл жерде, бұрынғы Шығыс Бұхараның осы ауданында локайлықтар басым күш болды. Локай тайпасының өкілі Ибраһим-бек 1920 жылдардағы Орта Азиядағы көтеріліске қарсы қозғалыстың белсенді қатысушысы болды, ал Ауғанстанға көшіп кеткеннен кейін, сол елдің саяси өміріне қатысты.

Төртіншіден, Тәжік КСР астанасы, Душанбе қаласы Кеңес дәуірінде жасанды түрде құрылды. Бұхара әмірлігі кезінде бұл Шығыс Бұхарадағы шағын кент болды. Қала кеңес уақытында құрылғандықтан, оның халқы өз құрамы бойынша өте алабажақ болды. Бұл жерде Тәжікстанның барлық аймақтарынан

келген адамдар тұрды. Кеңес заманының өзінде Азия республикаларында ұйымның қауымдық принципі өмір сүруді жалғастырғанын ескере отырып, бұл Душанбеде Бадахшан, Гарма, Куляба, Ленинабад және т.б. шығушылардың ұйымшыл қоғамдастықтарының пайда болуына алып келді.

Тиісінше, бұл жерде, мысалы, түрікмендік Ашхабадтағыдай ақалтеке тайпасынан шыққан адамдар басым болған бір басымдықты қоғамдастық болған жоқ. Душанбеде өзбекстандық Ташкенттегі сияқты, әлеуметтік тұрғыдан біркелкі халық та болған жоқ. Сонымен қатар, Душанбеде отырықшы аудандардан да, тау алқаптарынан да шығушылар болды. Егер Қырғыз КСР мен Қазақ КСР астаналары туралы айтсақ, Фрунзе мен Алматы қалаларында, кеңес уақытында орыс халқы басым болды. Қазақ КСР-да Алматы республиканың барлық аудандарынан қазақтарға тарту нүктесі болып қызмет еткенімен, олар елордада негізінен қарапайым нуклеарлық отбасылармен тұрды. Бұл көп жағдайда қазақтар мен қырғыздардың өзбектер, тәжіктер мен түрікмендерге қарағанда кеңестік жаңғырудың ықпалына ұшырағандығына байланысты болды. Тиісінше, мұнда кеңестік Азияның оңтүстік аудандары үшін типтік қауымдық байланыстар аз болды.

Егер Тәжікстандағы кеңес жаңғыртуының салдары туралы айтатын болсақ, Уахш өзені алқабындағы жағдайды бөлек атап өту керек. Бұл КСРО кезінде Тәжікстанда халықты белсенді араластыру орын алған тағы бір аймақ болды. Тарихи тұрғыда бұл көшпелі тайпалардың қоныстанған ауданы болғандықтан, мұнда бос орын көп болды. 1920-шы жылдары Ибраһим-бекпен локайлардың Ауғанстанға кетуі, сондай-ақ Кеңес өкіметінің жанында қалған көшпенділердің отыруы (седентеризация) 1930-шы жылдары мұнда аумақтың бір бөлігін босатты. Сонымен қатар, ирригация бұрынғы шөл жерлерді игеруге мүмкіндік берді.

Нәтижесінде Кеңес өкіметтері таулы аудандардан, атап айтқанда Бадахшаннан, Гармнан және Кулябтан қоныс аударушылардың Уахш алқабына қоныс аударуы бойынша белсенді саясатты бастады. «Өткен ғасырдың (XX ғасыр. – авт.ескерт.) отызыншы-елуінші жылдары мемлекет таулы аудандардың тұрғындарын сол кездегі Уахш алқабына жаппай

мәжбүрлеп қоныс аудартты... Кеңес өкіметінің мұндай саясаты қақтығысты тудырған тағы бір фактор болды».⁷ Мысалы, сексенінші жылдары Уахш алқабының кейбір аудандарының халқы 90% иммигранттардан тұрды.⁸ Уахш ауданында Тәжікстанның таулы да, жазықтық та, бірқатар тарихи қауымдарының өкілдері болды. Атап айтқанда, гармдық-таулы тұрғындар, бадахшандықтар және кулябтықтар халықтың жартысынан астамын құрады. Сонымен қатар, бұл жерде өзбектер, Қорған-Төбе жергілікті отырықшыл тәжіктері және Самарқан ауданынан шығушылар болды. Кеңес уақытында олардың арасында қатынастардың болмағандығы ерекше маңызға ие болып табылады, өйткені барлық қызметшілер бір мемлекеттік корпорация болды. Бірақ кеңестік Азияның осы ауданындағы жалпы ұйым деңгейі жоғары болды, сондықтан әр аудандардан шыққандар өздерінің ортақтығын толық түсінді.

Бесіншіден, Тәжік КСР-дағы басшылықта дәстүрлі түрде Ленинабад облысынан шыққан (бұрынғы Худжанд) адамдар тұрды. Бұл Ферғана алқабында тұрған, олардың Бұхара әмірлігіне қатысты Шығыс Бұхараның әртүрлі таулы аудандарынан шығушыларға қарағанда, тарихи тұрғыдан мемлекеттік құрылыстың үлкен тәжірибесі болғанына байланысты түсінікті болды. Атап айтқанда, бұл білім алуға қатысты болды, бұл элитаның ерте қалыптасу кезеңінде басымдықты қамтамасыз етті.

Осылайша, келесідей қорытындылар жасауға болады.

Бірінші. КСРО кезінде жергілікті бюрократия құрамындағы басым топ – ленинабадтықтар – астанадан едәуір қашықтықта орналасқан өңірден шыққаны сөзсіз маңызды. Яғни, ленинабадтықтардың астаналық округте көптеген қауымы болған жоқ, тиісінше жаппай қолдауы болған жоқ.

Екінші. Тәжік КСР-дағы тау алқабында ұйымшыл қауым болды. Барлық аймақтағы таулы тұрғындар алқап тұрғындарынан тарихи тұрғыда ерекшеленді. Маңызды әлеуметтік айырмашылық аймақтың негізгі отырықшы халқы тарихи тұрғыдан салық төлеушілер ретінде шығып, райя табына жатқызылуымен байланысты болды. Ал таулықтар көшпелі тайпалардың көптеген өкілдері сияқты, уақыт өте

келе салық төлемеген немесе аз мөлшерде төлеген. Бұл тау аудандарына қысым көрсету қиындықтарымен байланысты болды. Тиісінше, таулықтар жауынгер халық болды, топтық тұтастықтың жоғары дәрежесімен ерекшеленді және әскери қызмет үшін дағдыларға ие болды.

Жоғарыда Ауғанстанға қатысты деректер келтірілген, мұнда да олардың барлығы тәжік этникалық тобы ретінде қаралғанына қарамастан, таулықтар мен отырықшылар арасындағы ұқсас айырмашылық тарихи түрде болған. Бұл ретте Ауғанстандағы ирантілді таулықтарға осы мемлекет тарихының күрделі тарихи кезеңдерінде саяси бастамалар тиесілі болды. Ең жарқын мысалдардан, Ахмад Шах Масуд және жалпы Ауғанстандағы «панджшерліктер» рулық қауымы, сондай-ақ Ауғанстан әмірі Хабибулланы еске алуға болады. Хабибулла Кабулдан солтүстікке қарай орналасқан Кухистан тау ауданының тумасы, Бачай Сакао лақап атымен белгілі, 1929 жылы Аманулла-хан кезіндегі монархия дағдарысы кезінде Ауғанстандағы билікке келді. Осыған сәйкес, орталық билік дағдарысы жағдайында кеңестік Тәжікстанда да Бадахшан, Куляб және Гарм тау қоғамдарынан шыққан адамдар белсенді рөл атқарды.

Үшінші. Тәжікстандағы халық жалпы біртекті емес болған. Бұл кейінгі КСРО-дағы орталық билік дағдарысының аясында Азия республикаларында өз мүдделерімен жеке қауымдарды ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлерінде белсенді білім алған жағдайда өз рөлін атқарды. Тәжікстанда көптеген ұйымшыл қауымдардың пайда болуына барлық жағдай болды.

Шын мәнінде, жоғарыда аталған барлық жағдайларға байланысты КСРО ыдырау үдерісінде Тәжікстан кеңестік Азиядағы әлсіз буын болып шықты. Мұнда геосаясат мәселелерінде де, сол немесе басқа елдердің даму жолдарын таңдау контекстінде де барлық өңірдегі жағдайдың дамуына әсер еткен аса ауқымды күйзелістер орын алды.

Аймақтағы негізгі оқиғалар Мәскеуде 1991 жылғы тамыз оқиғасынан кейін бірден дами бастады, онда кеңестік әскери-саяси истеблишменттің өкілдері төңкеріс жасауға әрекет жасады. Төңкерістің сәтсіздігі КСРО-дағы орталық биліктің күрт әлсіреуіне әкелді. Сондықтан Кеңес Одағының соңғы

ыдырауы болған 1991 жылдың тамыз айынан желтоқсан айына дейінгі кезең Кеңес республикаларында бірінші кезекте билік туралы мәселені шешумен байланысты болды.

Аймақтың әрбір республикасында бұл мәселе өзінше шешілді. Өзбекстанда ең өткір қақтығыс Наманган облысында орын алды, онда 1980-1991 жылдары радикалды ислам қозғалысы кеңінен таралды. 1991 жылдың аяғына қарай олар осы аймақта билікті жүзеге асыруға үмітті болды. Өзбек элитасы үшін бұл, әсіресе, намангандық исламшылдардың кейінгі КСРО-дағы экономикалық дағдарыс жағдайында тек күшейе түскен маңызды әлеуметтік наразылық көңіл күйге сүйенгеніне байланысты маңызды қатер болды.

Намангандағы билікті жоғалтуы Өзбекстанның истеблишменті үшін бүкіл елде ықпал етуді жоғалту қаупін білдірді. Бұл ретте 1991 жылдың соңында өзбек элиталары саяси және күштік құралдарда объективті түрде шектеулі болды. Кеңес Одағы әлі де маңызды күш құрылымдары болған, мысалы, әскер мен МҚК сияқты маңызды құрылымдар, Мәскеудегі орталықтың қарамағында болды. Әрине, 1991 жылдың тамызынан кейін олардың мүмкіндіктері, әсіресе ұлттық шеттерде шектеулі болды. Сонымен қатар, КСРО-ның ыдырауы кезінде жалпы коммунистер өкіметінің, оның ішінде олардың өзбек бөлігінің өкілдерінің заңдылығы туралы мәселе өткір тұрды.

1991 жылдың қарашасында жергілікті «Адолат» қозғалысының өкілдері Ислам Кәрімовты Намангандағы митинг алдында сөз сөйлеуге шақырды. Оған ұйымдастырушылар Тахир Юлдашев пен Жұмабай Ходжиев қысым көрсетті. Сонымен қатар, шерушілер Өзбекстанды ислам мемлекеті етіп жариялауды талап етті. Адиб Халидтің пікірінше, «Кәрімов үшін «Адолатпен» соқтығысу, негізінен анықтаушы оқиға болды. Ол кеңестік технократ бола тұрып, республика басшысы ретінде, «ұлт әкесі» ретінде өзінің ауқаттылығын дәлелдеуге тырысты. Дегенмен, оның дін мен оппозицияға деген көзқарасы мүлдем кеңестік болып қалды. Кәрімов «Адолатпен» жанжалды өзі үшін қорлайтын деп таныды және ислам бағыты бойынша оппозицияға қарсы көңіл-күйге түсті. Ол өзінің жеке мақұлдауын алмаған исламның барлық

көріністерінің жауы болды».⁹ Американдық зерттеушінің мұндай көзқарасы батыстық көзқарасты көрсетеді, Осыдан Кәрімовтің дін мен оппозицияға деген көзқарастары кеңестік тұрғыдан қалғанына баса назар аударылады.

Бірақ бұл мәселе Кәрімов кеңестік бюрократ болғанында, және осы тұрғыдан ол үшін кез келген саяси оппозиция проблема болғанында емес. Наманганмен болған жағдайда Кәрімовтың басшылығындағы бұрынғы кеңестік бюрократияның өзбек бөлігі кез келген жағдайда ислам идеологиясына негізделген жергілікті наразылық қозғалыстары тарапынан сын-пікірге жауап беруі тиіс еді. Ол үшін биліктің орталық вертикалінен бюрократия билігін сақтау кепілдігі ретінде қалпына келтіру маңызды болды. Сондықтан олар кеңестік басқару жүйесін мұра етіп жалғыз таныс кеңес моделін қалпына келтірді. Дәл осылай, 1947 жылы Үнді және Пәкістан бюрократтары Британдық басқару жүйесіне ие болды.

1991 жылдың желтоқсанында Кәрімов президент болып сайланды, осылайша өзбек бюрократиясы билігінің заңдылығы және КСРО-ға қатысты оның сабақтастығы мәселесі шешілді. Сайлаудан кейін өзбек билігі Намангандағы дағдарысты жеңе білді, «Адолат» жақтаушылары Өзбекстаннан кетуге мәжбүр болды. Биліктің орталық вертикалін қалпына келтіру Өзбекстанды оның материалдық, әскери және адам ресурстарымен өңірдегі неғұрлым күшті мемлекет жасады. Сонымен қатар, Өзбекстанмен көршілес елдерде көптеген өзбек диаспоралары болуына байланысты, бұл мемлекет автоматты түрде өңірдегі басым күш рөліне үмітті болды. 1992 жылдың басында өзбек қауымы Ауғанстанда үлкен маңызға ие болды, онда генерал Абдұл Рашид Дустумның 53-ші дивизиясы елдің солтүстігінде едәуір әскери күш болды. Осы уақытта Тәжікстанда күрделі саяси үдерістер орын алды, оның барысында жергілікті қауымдардың маңызы артты. Олардың арасында өзбек қауымы да болып, ол осында болған азаматтық соғыста үлкен рөл атқарды.

Сол уақытта Тәжікстанда Мәскеуде тамыздық төңкерістің сәтсіздігінен кейін жергілікті бюрократия ыдыраған Кеңес Одағының орталық билігінде басқару жүйесін ұстап тұруға өз талпынысын жасады. 1991 жылдың 9 қыркүйегінде

Тәжікстанның тәуелсіздігі жарияланды, ал қараша айында алғашқы президент сайлауы тағайындалды. Тәжікстандағы жағдай басқа республикалардағы істердің жағдайынан ерекшеленді. Мұнда КСРО-да ырықтандырудың айтарлықтай әсері болды.

Бір жағынан, Тәжік КСР-ында либералды толқында белсенді мемлекеттік емес саяси қозғалыстар пайда болды. Атап айтқанда, «Растохез» («Жандану») қозғалысы, Демократиялық партия, исламдық қайта өрлеу партиясы, «Лали Бадахшон» қозғалысы болды. Екінші жағынан, жергілікті бюрократия ішінде өңірдің басқа елдеріндегі сияқты шоғырлану дәрежесі болған жоқ. Аз мерзімде (1983-1985 жылдар) Тәжікстан компартиясы Орталық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы болған Рахмон Нәбиев билікке оралуға ұмтылды. 1990 жылдың 30 қарашасында Тәжікстан президенті болып сайланған оның мұрагері Кахкар Махкамов 1991 жылдың 31 тамызы өз еркімен отставкаға түсуге мәжбүр болды.

Сонымен қатар Махкамов та, Нәбиев те Ленинабадтан (Худжанд) шыққан. Сол себепті Нәбиевтің саяси сахнаға шығуы, бірінші кезекте ленинабадшылар Тәжікстанда өзінің бұрынғы әсерін, жергілікті элитаның осы тобының ішіндегі қалдықсыз қарым-қатынасты сақтап қалатынын теориялық тұрғыдан көрсетті. 1991 жылдың 24 қарашасындағы сайлауда Нәбиев 57% дауыс жинап, 30% алған өзінің бас қарсыласы Давлат Худоназаровты жеңді. Бұл жергілікті бюрократия билігінің сабақтастығын қамтамасыз ету үшін жеткілікті болып көрінді. Бірақ сайлау оппозициялық саяси қозғалыстардың әлеуетін көрсетті. Сонымен қатар, дауыс беруге өңірлік фактор елеулі әсер ете бастады. Ленинабад облысы Набиевке дауыс берді, ал Бадахшан памирлік Худоназаровқа дауыс берді. Алайда, басты қиындықтар бұрынғы кеңестік бюрократияның бірлігін сақтау үшін пайда болды.

Мысалы, Душанбе қалалық атқарушы комитетінің төрағасы (қала мэрі) Максуд Икромов 1986 жылдан бері осы қызметті атқарып, оппозицияны қолдады. Бұрын ол Куляб облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болды. Мұндай ауқымдағы партия функционерінің оппозициясына көшуі тәжік бюрократиясының бірлігі туралы айтуға тура

келмейтінін білдіреді. Бұл ретте Икромов Самарқанға жақын жерде Өзбекстанмен шекарадағы Пенджикенттің тумасы болған.

Сонымен қатар, 1992 жылдың наурыз айында Жоғарғы кеңес төрағасы Сафарали Кенджаев пен ішкі істер министрі Мамадаез Навджуванов (1989 жылдан бері бұл қызметті атқарған) арасында жария жанжал орын алды. Кенджаев Ленинабад қауымының өкілі болып саналды, бірақ негізінен Ленинабад облысында тұратын ягнобтықтардың аздаған халықтарынан шыққан. Навджуванов болса, Бадахшандағы Памирден шыққан. Әрине, ленинабадшылар Навджуванов үшін ыңғайлы адам болған жоқ, оның үстіне президенттік сайлауда олардың қарсыласы Худоназаров памирлік болды, ал оппозициялық топтардың арасында «Лали Бадахшон» қозғалысы өз белсенділігімен ерекшеленді.

Бұл жеке мысалдар кеңестік тәжік бюрократиясы ішкі бірлікті сақтап қала алған жоқ деп айтуға мүмкіндік береді. Мұның себептерінің бірі – Өзбекстанда және Түрікменстанда орталық вертикаль билігінің сабақтастығының болмауы. Тиісінше, бюрократияның едәуір бөлігі Нәбиевтің жеңісін бұрынғы билік жүйесін қалпына келтіру ретінде емес, Ленинабадтан шыққан жеке бюрократиялық қауымның жеңісі ретінде қабылдады деп айтуға болады. Бұдан басқа, халықтың жекелеген топтарының, мысалы, сол ленинабадшылар немесе памирліктер мүдделерін бөлу жағдайында бюрократия өкілдері өздері өкілдері болып табылатын халықтың топтарына барды. Яғни 1992 жылдың көктеміне қарай қоғамның жекелеген қауымдарға бөлінуі белгіленді, олардан кейін бюрократия да бөлінді.

1992 жылдың наурызында дағдарыс ашық сатыға өтті. 6 наурызда Душанбе мэрі Икромов тұтқындалып, 11-күні «Растохез» басшыларының бірі жала таққаны үшін екі жылға бас бостандығынан айырылды. 22 наурыз күні Демократиялық партия басшыларының қудалауына қарсы митинг өтті. 25-і телеарнаның тікелей эфирінде Жоғарғы кеңес төрағасы Кенджаев пен ішкі істер министрі Навджуванов арасында жанжал болды. 26 наурыз күні Шохидон алаңында митинг жиналды, оған алғашында Памирлік халық келді, олар жерлестері Навджувановқа қолдау көрсетті. Содан кейін

шерушілер санын Қаратегін тумалары толықтырды. 1 сәуірде Озоди алаңында президент Набиевті қолдау үшін баламалы митинг өтті. 4 сәуірде Шохидон алаңына 50 мың адам жиналды.¹⁰ 1992 жылдың көктемінде тәжік саяси элиталары көшеге жүгіне бастағаны тән, бұл Тәжікстан жағдайында өз қауымдарына қолдау көрсету үшін жүгінуді білдіреді.

Орталық биліктің зорлық-зомбылыққа монополия болмағанын ескере отырып, ішкі істер министрлігі памирлік Навджувановпен бақыланды, Тәжікстанда әскер әлі болмаған жағдайда, қақтығыс тез қауымдастық деңгейінде қарсы тұруға өтті. Әрине, әрбір митинг, Шохидон мен Озодиде, ең алдымен, белгілі бір ұйымшыл қауымдардың өкілдерін жинады. Әсіресе, бұл ауылдық жерлердегі митингтерге келген адамдарға тән болды. Нәтижесінде, елордаға жақын жерде қандай қауымның тұрғанына, астана алаңдарында шерушілер санының көп қатысуын ұйымдастыруға қабілетті болғанына мән берілді. Атап айтқанда, президент Нәбиевтің жерлестері мен жақтастары тұратын Ленинабад облысы Душанбеден алыс болды. Демек, олар елордада көшедегі қақтығыста өз қауымының өкіліне айтарлықтай қолдау көрсете алмады.

Әрине, осы кезеңдегі қарама-қарсы тұрудың қауымдық сипаты, әсіресе бөгде бақылаушыларға айқындаушы болып көрінген жоқ. Ішкі тәжік қақтығысының бетінде идеологиялық концепциялардың күресі болды. Осы тұрғыда 1992 жылы тәжік оппозициясын исламшылдар, сондай-ақ «Растохез» қозғалысынан либералдар немесе демократтар ұсынды. Өз кезегінде оларға қарсы тұратын күштер ескі құрылысты жақтаушылар – коммунистер деп аталды. Нәтижесінде барлық жағынан ескі партиялық номенклатура демократиялық және либералдық түрдің саяси қозғалыстарына қарсы тұратындай болып көрінді.

Алайда, егер қақтығыс идеологиялық ретінде басталса, ол тез қауым қақтығысына айналды. Тәжікстан үшін қарсы тұру Оңтүстік Тәжікстанның екі ірі қауымдастығы арасындағы қарама-қайшылықтардың шиеленісуіне әкеп соқтырғаны маңызды болды. Бір жағынан, бұл Душанбеден шығысқа қарай орналасқан Куляб тау ауданынан шыққан адамдар болды. 1992 жылдың көктемінде олар президент Нәбиевті қолдады. Екінші

жағынан, Душанбеден солтүстік-шығыс бағытта орналасқан Гарма және Қаратегін таулы аудандарының тумалары болды. Олар негізінен демократиялық және ислам оппозициясы жағында әрекет етті.

Неге кулябтықтар Ленинабад қауымын басқарған Набиев жағында әрекет етті? Мүмкін, ең ықтимал себеп бұған дейін гармдықтар мен қаратегіндіктер демократиялық және исламдық оппозицияны қолдағандығымен байланысты болған шығар. Екі таулы аудандардан шыққан халықтың – Куляб пен Гармның басты қарама-қайшылықтары Қорғантөбе облысындағы Уахш алқабына байланысты болды. КСРО ыдырауы бұрынғы мемлекеттік жерлерді бөлу мәселесін алға шығарды. Әрине, Кеңес уақытында жергілікті тұрғындар да, Гармнан, Кулябтан, Бадахшаннан, тіпті Өзбекстаннан қоныс аударушылар да араласқан даладағы қарым-қатынас өте шиеленіскен болды. Осы қиын жағдайда адамдар өз қауымдарының шеңберінде қорғаныс іздеуге мәжбүр болды. Осының салдарынан қауымдық қатынастар мен осыған байланысты ұйымдық құрылымдардың құрылуы мен қалпына келуі өте жылдам болды. Дәл осы құрылымдар негізінен ауылдық жерден Душанбе қаласына Озоди және Шохидон алаңдарындағы митингтерге қатысу үшін адамдардың келуін қамтамасыз етті.

1992 жылдың 5 мамырында президентке адал күштер қақтығысты күшпен шешуге әрекет жасады. Оппозиция жауап ретінде әуежай, теміржол вокзалы және президенттік сарайын басып алды. 7 мамырда президент Нәбиев пен оппозиция арасында келісімге қол қойылды. 11-і күні ұлттық татуласу үкіметі құрылды, онда оппозиция өкілдері орындардың үштен біріне ие болды.¹¹ Нәтижесінде, елдің астанасында тараптар күштерінің тұрақсыз тепе-теңдігі пайда болды. Алайда, ішкі саяси жағдайдың қалыптасқан белгісіздігі саяси күштер мен олардың артында тұрған қауымдардың арасындағы өзара іс-қимылға алып келді. Керісінше, ол үстемдік үшін күресті жалғастыруға ықпал етті.

Осы ретте Тәжікстанда, жалпы Кеңес Одағынан шыққан басқа елдердегі сияқты мемлекеттің де, сондай-ақ нарықтық экономиканың да жұмыс істеуін қамтамасыз ететін тиісті

институттар болмаған жағдай әсер етті. Уахш алқабында жер үшін күрес көп жағдайда қақтығыстың астанадан провинцияға таралуына алып келді және жергілікті қауымдарды шоғырландыруға мәжбүр етті. Жер аз болды, бұрынғы кеңестік мемлекеттік меншік жүйесінің күйреуі болған жағдайда оған құқықтар белгісіз болды. Сондықтан, жергілікті қауымдардың алдында олардың арасында жерді бөлудің күрделі міндеті тұрды. Уахштағы қауым көп болғандықтан, жер мәселесі бойынша қарама-қайшылықтар бірден ортақ сипатқа ие болды. Тәжікстан астанасындағы саяси келіспеушіліктер қауым арасына идеологиялық сипат берді.

Нәтижесінде басты оқиғалар Уахш өзенінің алқабы орналасқан, Қорғантөбе облысында орын алды. Бұл жерде Гарм, Куляб, Бадахшан, сондай-ақ жергілікті өзбектер қауымдары арасында мүдделердің күресі басталды. Тәжік оппозициясының көрнекті қайраткерлерінің бірі Давлат Усмон, кейіннен Уахш алқабындағы жағдай мәнмәтінінде Тәжікстандағы қақтығыс туралы былай деп жазған: «Келесідей ішкі факторларды бөліп көрсетуге болады. 1. Тау аудандарынан қоныс аударушыларға қатысты жергілікті халықтың түрлі реніштері мен қызғаныштары. 2. Жаңа саяси шындықтардағы, әсіресе билік үшін күресте таулықтардың белсенділігі».¹² Елордада саяси қарсы тұру дау-жанжалдағы қандай да бір тараптың таңдауына әсер еткендігі сөзсіз. Сондықтан, жергілікті кулябтықтар Гарм мен Бадахшанның тумаларына қарсы шықты. Мұндай бөлу сол кезде болған Душанбеде саяси күштердің орналасуын айқын көрсетті.

Сонымен қатар, жергілікті өзбектер кулябтықтармен бірге олардың гармдықтармен және бадахшандықтармен қақтығысын қатысты. Мысалы, тәжік демократиялық және ислам оппозициясына қарсы Қорғантөбе облысында соғысқан көптеген көрнекті дала командирлері этникалық өзбектерге жақын болды. Атап айтқанда, бұл локай тайпасынан шыққан адамдар, Файзули Саидов пен Сухроб Қасымов, сондай-ақ Махмұд Худайбердыев болды. Тәжікстанның өзбектерін таңдауға әсер еткен факторлар арасында Өзбекстанның, әсіресе Намангандағы оқиғалардан кейін исламдық саяси қозғалыстардың қызметін теріс қабылдағаннан кейінгі

ұстанымын атап өтуге болады. Әрине, Ташкент үшін Тәжікстанда жергілікті ислам оппозициясына қарсы шыққан адамдарды қолдау қисынды болды.

Жергілікті өзбектер үшін Қорғантөбе ішіндегі қақтығыста жақтардың бірін қолдау әбден қисынды болды. Бұл ретте, бұрынғы билікті жақтаушылар мен демократиялық және ислам оппозициясынан оның оппоненттері арасында емес, тәжік таулы тұрғындарының үш тобы арасында – кулябтықтар, гармдықтар мен бадахшандықтар арасында таңдау жасау керек еді, олар 1992 жылғы саяси үдерістерде басты рөл атқарды. Бұл жағдайда жергілікті өзбектер кулябтықтарды таңдап алды, және бұл қисынды болды, себебі, Куляб Қорғантөбеге жақын орналасқан. Аудандардың гармдық тобы солтүстікке қарай орналасқан.

Осылайша, 1992 жылы Тәжікстан өзбектерінің саяси ұстанымын анықтауда басты рөлді екі фактор ойнады. Бір жағынан, бұл көрші Өзбекстанның ұстанымы болды. Екінші жағынан, қарсы күресуші тараптардың мүмкіндіктерімен байланысты тактикалық ойлардың маңызы болды. Қорғантөбе облысында Кулябтан шыққан адамдар тактикалық артықшылыққа ие болды, олардың өңірі көршілес болған. Бұдан басқа, Куляб пен Қорғантөбе Ауғанстанмен шектесіп, демек, оңтүстіктен кулябтықтар мен жергілікті өзбектердің арасында Ресей шекара әскерлері болған. Ал, батыс өңір Өзбекстанмен шекаралас болды. Өзбекстан мен Ресейдің ұстанымдарын ескере отырып, бұл 1992 жылы қалыптасқан таулық кулябтықтар, сондай-ақ жергілікті өзбек және тәжіктер одағына сыртқы қолдауды қамтамасыз етті.

1992 жылдың жазында Қорғантөбе облысында қарсы күресуші тараптардың қарулы қақтығыстары орын алды, көптеген босқындар пайда болды. Сонымен қатар, Душанбеде саяси қақтығыс жалғасып жатты. Президент Набиев, елдің негізгі саяси институттары сияқты, нақты билікке ие болмады. Билік жергілікті жерлердегі дала командирлерінің қолына тез өтті. 1992 жылдың 24 тамызы Душанбеде тағы бір оқиға болды, Ленинабадтың (Худжанд) тумасы, бас прокурор Нұролла Құбайдуллаев өлтірілді. Бұл Ленинабад және Куляб облыстарының наразылықтарын және Душанбедегі

билік құрылымдарындағы елеулі дағдарысты тудырды. 7 қыркүйекте президент Набиев Ленинабадқа (Худжанд) ұшуға тырысты, алайда тобырмен тоқтатылып, нәтижесінде орнынан түсу туралы мәлімдемеге қол қойды.¹³ Нәтижесінде, Тәжікстанда жалғыз заңды мемлекеттік институт – Жоғарғы Кеңес қалды. Оның төрағасы Бадахшаннан шыққан Акбаршо Искандаров нәтижесінде аса ықпалды фигура болды, бірақ оның заңдылығы, сондай-ақ, Жоғарғы Кеңестің заңдылығы елдегі тәртіпті қалпына келтіру үшін жеткіліксіз болды.

Бұл жағдайда Тәжікстандағы оқиғалардың дамуына Ресей мен Өзбекстан тікелей араласты. Президент Набиевтің биліктен зорлықпен шеттетілуі ішкі тәжік қақтығысының тым алысқа кеткенін көрсетті. Бірінші кезекте, бұл көрші Ауғанстандағы жағдайдың бақылаусыз дамуын ескере отырып, бүкіл өңірдің қауіпсіздігіне қатер төндірді. Бұдан басқа, Өзбекстанды қоса алғанда, Орталық Азияның жаңа тәуелсіз республикалары мемлекеттік құрылыспен қарқынды айналысты және олар үшін Тәжікстандағы тұрақсыздық жағдайы елеулі қауіп төндірді. Сонымен қатар, Ресей мен Өзбекстанда аймақта өте әсерлі әскери мүмкіндіктер болды. Бұл ретте, 1992 жылғы мамырда Ташкентте қол қойылған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі іс-қимылдың қажетті заңдылығын қамтамасыз етті.

Барнетт Рубиннің пікірінше, «Ресей мен Өзбекстан қауіпсіздік мүдделері Тәжікстанда тәртіп орнатуды талап етеді және мұндай тәртіпті қалпына келтіруге қабілетті жалғыз күш бұрынғы коммунистер мен олардың жақтастары болып табылады».¹⁴ Алайда, мұндай тәсіл өте қарапайым болып табылады. Мәскеу мен Ташкент аймақтық тәжік рулық қауымдарға – кулябтықтарға, ленинабадтықтарға, Қорғантөбенің өзбектеріне, гармдықтар мен бадахшандықтарға қарсы қолдау көрсетті. Олардың уәждемелері жоғарыда айтылған. Бірақ, Ташкент позициясы шешуші рөлді ойнаған шығар. Өйткені өзбек элитасы үшін, әсіресе Намангандағы оқиғалардан кейін, кез келген исламдық саяси қозғалыстар, демек, Тәжікстанның исламдық қайта өрлеу партиясы да қолайсыз болды. Сонымен қатар, оппозиция басшылығындағы қақтығыстың бастапқы кезеңінде «Растохез» қозғалысы сияқты жергілікті либералды

қозғалыстар тұрды. Кейінгі КСРО-да болған ырықтандыру үдерістерін талқандауға бағыт алған Ташкент үшін бұл тәжік оппозициясын қабылдамау үшін өте маңызды негіз болды.

Ресейдің уәждемесіне қатысты жағдай қиын болды. Біріншіден, 1992 жылы жаңа Ресей үкіметі, тұтастай алғанда, осы өңірде өзінің қатысуын сақтаудың орындылығына күмән келтірді. Бұл негізінен экономикалық себептерге және мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешуге назар аудару қажеттігіне байланысты болды. Екіншіден, 1992 жылы жаңа ресейлік саяси элитаның едәуір бөлігі демократиялық топтардан шықты және, әрине, жаңа Азия республикаларында өзін демократиялық мемлекет деп жариялаған елдерге көбірек көңіл бөлді. Үшіншіден, 1991 жылғы тамызда төңкеріс жасау әрекеті сәтсіз болғаннан кейін, әскери және арнайы қызметтердің саяси үдерістерге әсері айтарлықтай төмендеді.

Сонымен қатар, жаңа Ресей басшылығының жауапкершілік аймағында болған бұрынғы КСРО мұрасының арасында, бірінші кезекте Ауғанстанмен байланысты өңірдегі қауіпсіздік мәселелері болды. Мәскеудің Наджибулла үкіметіне материалдық қолдаудан бас тартуы оның 1992 жылдың сәуірінде құлауына алып келді. Мамыр айында Ташкентте Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісімге қол қойылды. Өйткені, барлық жаңа тәуелсіз мемлекеттер өкілдеріне ауған қақтығысының бұрынғы кеңестік Азия аумағына таралуына жол берілмейтіні анық болды. Сондай-ақ, бұл жерде Мәскеусіз болу мүмкін емес еді. Өйткені, біріншіден, ЖТМ экономикалық саясаты Мәскеу саясатына, атап айтқанда, ақшалай қамтамасыз ету мәселесіне байланысты болды. Екіншіден, Ресей КСРО ыдыраған кезде аймақ аумағында болған бұрынғы Кеңес әскерінің көптеген әскери әсерлеріне ықпал етуді жалғастырды.

Әрине, бұл ресейлік әскери истеблишмент үшін мүмкіндік болды. Тәжікстандағы қақтығыс қауіпсіздікке, соның ішінде Ресей үшін қауіп-қатерді белгіледі, демек, туындаған проблеманы шешу үшін жауапкершілікті өзіне алуға тиіс ресейлік күштердің рөлі өсті.

1992 жылдың 7 қыркүйегінде, тәжік президенті Набиев күшпен отставкаға шыққаннан кейін, 8 күннен кейін Тәжікстанға әскери бекіністер жіберілді. Қыркүйектің 15-

нен 16-на қараған түні Өзбекстаннан Тәжікстанға бұрын Ауғанстанда соғысқан бұрынғы Кеңес арнайы жасағының 15-ші бригадасының бөлімшелері жіберілді. Операцияға Александр Чубаров басшылық етті. Оның айтуынша, Кокайды ауданындағы өзбек қаласы Термездің жанынан Қорғантөбе қаласына Ми-24-тің қорғауында 28 Ми-8 тікұшағымен әсерлі десанттар жөнелтілді. Чубаровқа бұйрықтарды Өзбекстан қорғаныс министрі беріп отырды.¹⁵ Алайда, шешім, Ресейдің қорғаныс министрлігінде келісілгенімен, жасырын болуы мүмкін. Кейінірек, 28 қыркүйекте Мәскеу әскери округінен Тәжікстанға, Куляб және Қорғантөбе қаласына осы қалаларда орналасқан 201-ші дивизияның мотоатқыштар полктерін толықтыру үшін тағы екі ресейлік арнайы жасағының батальоны жіберілді.¹⁶ Бұл қиын жағдайда қисынды болды, мысалы, 1992 жылдың күзінде Қорғантөбе қаласындағы 201-ші дивизияның полкінде «50 офицер мен прапорщиктер, солдаттар өте аз қалды, бірақ олар 1991 жылдан бастап үнемі қаша бастады, өйткені барлығы дерлік жергілікті болды. Қазіргі уақытта (күз, 1992 жыл. – Авт.ескерт.) шамамен 2,5 мың адамға арналған техниканы, қару-жарақты, азық-түлікті, ЖК, оқ-дәрілерді 15 офицерден тұратын қарауыл күзетеді».¹⁷

Әлбетте, Набиевтің шеттетілуі аймаққа басып кіру үшін жағдай жасады. Сонымен қатар, Ресей және өзбек әскерілері Тәжікстандағы басқа да гарнизондар сияқты Қорғантөбе гарнизонындағы гарнизонның жағдайы сыни болып табылады және олардың саны аз Ресей әскерлерін ұзақ ұстай алмайды. Тәжік тарапының гарнизондарды олардың қару-жарақ қорларымен жаулап алуы міндеттің әскери шешімін күрделендіре түсті. Сондықтан Тәжікстанда араласуға шешім өте жедел қабылданды.

Ресей мен Өзбекстанның араласуы Тәжікстандағы әскери-саяси жағдайды түбегейлі өзгертті. 27 қыркүйекте Қорғантөбе басып алынды. Ислам және демократиялық ұрандар астында әрекет еткен тәжік қауымдары үшін жағдай қиынға соқты. Олар әлі де Душанбе астанасын бақылап отырды, бірақ оңтүстік Қорғантөбе облысында соғысты жеңілді.

1992 жылдың 2 қарашасында Алматыда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан президенттерінің, Тәжікстан прези-

дентінің м.а. Акбаршо Искандаровтың және Ресейдің Сыртқы істер министрі Андрей Козыревтің кездесуі өтті. Алматыда өткен кездесуде Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың сөйлеген сөзінде Орталық Азия мен Ресей мемлекеттері тарапынан дағдарысты реттеу бойынша Тәжікстанға қойылатын талаптар айтылды. «Тәжікстан – егеменді мемлекет, және ол дамудың қай жолы бойынша жүруді өзі таңдауы тиіс. Бірақ, бұл жолда қантөгіс болмауы керек. Біз Тәжікстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің төрағасы Акбаршо Искандаровқа 20 қарашаға дейін халық депутаттарының кезектен тыс сессиясын жинауды ұсындық. Оны өткізу орны Худжанд қаласы – республиканың ең тыныш және тұрақты қаласы деп белгіленген. Депутаттар бұл мәселе бойынша өз көзқарасын білдірсін. Қан төгілуі дереу тоқтатылуы тиіс».¹⁸ Бұл Тәжікстанда елемеуге болмайтын өте нақты ұсыныс болды.

1992 жылдың 9 қарашасында ленинабадтық Әбдімәлік Абдұллажанов басқарған Тәжікстан үкіметі отставкаға кетті. 16 қарашада Ленинабадта (Худжанд) Тәжікстанның Жоғарғы Кеңесінің отырысы өтті. 230 депутаттың 198-І сессияға келді. Акбаршо Искандаровтың орнына Жоғарғы Кеңестің төрағасы болып кулябтық Эмомали Рахмонов сайланды. Гармдықтар және памирліктердің өкілдері, оның ішінде А. Турадзонзода қауіпсіздік кепілдігінің жоқтығына сүйене отырып, Худжандтағы сессияға қатысудан бас тартты.¹⁹ Дегенмен, сессияға депутаттардың көпшілігі келгені тән. Олар кеңес заманында таңдап алынды және оның көпшілігінде кеңес заманының бюрократиясына тиесілі болды.

Тактикалық тұрғыда Жоғарғы Кеңес барлық қарсы күресуші тараптардың ұстанымдарын ескере отырып, ымыралы шешім табуы тиіс еді, бірақ оның отырысы де-факто Ленинабад, Куляб, Гиссар өкілдері және бұрынғы КСРО аумағында құрылған басқа мемлекеттердің қолдауымен Тәжікстанның өзбек қауымдастығы өкілдерінің тәжік мәселесі бойынша жалпы пікір қалыптастырғаны туралы болды. Бұл пікір, кейіннен Біріккен тәжік оппозициясын құратын, олардың қарсыластарының мүдделерін ескермеді. Бірақ, тіпті Худжандта шешім қабылдағаннан кейін де оппозиционерлер Душанбе қаласын бақылап отырды. Олардың жағдайы Ресей мен

Өзбекстанның әскери араласуынан, сондай-ақ Қорғантөбенің жеңілісінен кейін күрт нашарлағанына қарамастан бақылауды жалғастырды.

1992 жылдың 6 желтоқсанында негізінен кулябтықтардан тұратын Халық майданының құрылымдары Душанбеге шабуылды басталды, 11 желтоқсанда қала алынды. Осыдан кейін оппозицияның соңғы қорғандары солтүстік-шығыста Гармның таулы аудандары мен Душанбеден оңтүстік-шығыстағы Бадахшанда қалды, мұнда ұрыс қимылдары 1993 жылдың күзіне дейін жалғасты. Әскери әрекеттер Ресей мен Иранның делдалдығымен тәжікаралық реттеуге қол жеткізілген 1997 жылға дейін кезең-кезеңмен өтті.

Тәжікстандағы азаматтық соғыс салдарының бірі, негізінен Ауғанстанның солтүстік аудандарына бағытталған босқындар санының артуы болды. Қауымаралық қақтығысқа байланысты босқындар негізінен жеңіліс тапқан қауымдардың өкілдері – негізінен Гармнан шыққан адамдар арасынан болды. Тәжік оппозициясының өкілі Давлат Усмонның пікірінше, «таулы аудандардан шыққан халықтың жартысынан астамы, яғни қоныс аударушылар тұрған Қорғантөбе облысында ұлттық татуласу үкіметін қуып шыққаннан кейін, 55 мыңнан астам үй өртелді, тіпті кейбір жерлерде үйлер техника көмегімен, тұрғындар өз туған жерлеріне қайтып келмес үшін, жермен тегістелді».²⁰ Кез келген жағдайда, бұл қақтығыстағы басты жүлде жерді бақылау болды. Егер де жеңіске басқа тарап жеткен болса, жағдай дәлдікпен керісінше қайталануы мүмкін еді.

Әрине, жеңілгендер үшін жағдайдың бағасы өте үлкен болды. Бұл 1997 жылға дейін тәжіккаралық қақтығыстың жалғасуының себебі болды. Алайда, Ауғанстандағы жағдайдың ерекшелігі, Біріккен тәжік оппозициясы іс-әрекеттерінің артында Орталық Азияға айналған бұрынғы кеңестік Азиядағы жағдайды тұрақсыздандыруға мүдделі шет мемлекеттің болмауына алып келді. Бұл рөлге теориялық тұрғыдан неғұрлым нақты кандидатура тек Иран болуы мүмкін, бірақ 1994-1996 жылдары Ауғанстандағы қақтығыс логикасы Тегеран мен Мәскеу арасындағы мүдделердің жақындауына алып келді. Сонымен қатар, тәжік оппозициясы Солтүстік Ауғанстанда болған 1993-1994 жылдары, мұнда Өзбекстанның

әсері қатты болған. Ташкент генерал Дустум арқылы, дәл солай Ресей – Ахмад Шах Масуд арқылы әсер етті. Осы ауған командирлерінің екеуі де Орталық Азияда сенімді тылдың болуына мүдделі болды.

Жалпы Тәжікстанның Солтүстік Ауғанстандағы эмигранттары таныс тілдік ортада болып, ауған тәжіктерінің қонақжайлығына сене алды. Егер, әрине, соңғыларына тым үлкен проблемалар тудырмаса. Бұл ретте, Ауғанстанда шамамен осы уақытта пайда болған Өзбекстаннан келген эмигранттар Ауғанстанның өзбек қауымында осындай қарым-қатынасқа сене алмайтындығы тән. Ол үшін генерал Дустум Ташкентпен тым тығыз байланыста болды.

Бұл жерде Тәжікстандағы қақтығыстың салдарынан Ресей Орталық Азияда әскери қатысуын сақтап қалған жағдай болғанын атап өткен жөн. Тәжікстанда КСРО ыдырауы кезінде күшті орталық билік болған жоқ және тиісінше бұрынғы Кеңес әскерінің қарулы құрылымдарына бақылау жасайтын ешкім болмады. Тәжікстанда бұл 201-ші мотоатқыштар дивизиясы болды, оның полктері Қорғантөбеде, Кулябта және Душанбеде орналасты, сондай-ақ Ауғанстанмен бұрынғы кеңес шекарасындағы шекара әскерлері болды. Содан кейін, тәжікаралық қақтығыс Ресейдің араласуын талап етті. Нәтижесінде, Мәскеу Тәжікстанда Ауғанстанмен шекарада қалды.

«Бір қарағанда, Орталық Азиядағы ресейлік қатысуды сақтаудың өткір қажеттілігі жоқ болып көрінді. Сондай-ақ, 1992 жылы бүкіл Орталық Азия аймағында нақты ресейлік саяси қатысудың түпкілікті тоқтатылуы туралы айтуға болатындай жағдай қалыптасқан секілді көрінді. Алайда, Тәжікстандағы оқиғалар мұндай тұжырымды жоққа шығарды. Бұл Орталық Азия еліндегі азаматтық жанжал 1991-1992 жылдары Ресейді Орталық Азияда ұстап тұрған зәкір рөлін ойнады. Орталық Азия аймағында ресейлік қатысуы сол кездегі ресми ресейлік басшылық саясатының арқасында емес, дәстүрлі тәжік саяси элитасының мемлекеттік құрылыс үдерісін бастауға қабілетсіздігі салдарынан сақталып қалды».²¹ Өз кезегінде, Тәжікстанда ресейлік әскери қатысуды сақтау Ауғанстандағы оқиғаларға да әсер етті. Егер Мәскеу ауған шекарасында өзінің

қатысуын сақтамаса, оның Ауғанстандағы кейінгі оқиғаларда белсенді рөл атқаруы қиын болар еді. Тиісінше, ол ықпалды аймақтық державаның мәртебесін сақтап қалды.

Ауғанстан үшін КСРО-ның ыдырауы оның шекараларымен көршілес ұлы еуропалық державалар болған дәуірдің аяқталуын білдірді. Петер Томсеннің пікірінше, «Наджибтің (Ауғанстан президенті Наджибулланың. – Авт.ескерт.) құлдырауы XVIII ғасырдан басталған Оңтүстік Азиядағы батыс империализм дәуірінің аяқталғанын білдірді».²² 1947 жылдан кейін Ауғанстанның оңтүстік шекарасында Британдық империя емес, Пәкістан болды. 1991 жылдан кейін солтүстік шекарасында Кеңес Одағының орнында Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері орын алды. Алайда, олардың аясында Ауғанстанның өзі жақсы жағдайда болған жоқ. Ал 1992 жылға қарай Ауғанстан бір-бірімен перманенттік соғыс жағдайында болған бірқатар дербес иеліктерге бөлінген. Ауғанстан үшін мәселе, оның негізгі көршілері сыртқы стандарттар бойынша жаңғырту үрдістерінен өтті, олар өз кезегінде әртүрлі үлгілер бойынша, соның ішінде британдық отарлық және кеңестік коммунистік үлгілер арқылы жүзеге асырылды. Бұл мұра Пәкістан мен Орталық Азия елдеріне әлі күнге дейін әсер етеді. Ал барлық ауғандық дамуды қуып жетуші үлгілері сәтсіз болып, нәтижесінде Ауғанстан өзінің бұрынғы мемлекеттілігін жоғалтты.

Ұлы державалар өңірден кетті, бірақ олардың орнына бірінші орынға өте өршіл жаңа азиялық мемлекеттер шықты. Енді Ауғанстан олардың мүдделерінің күрес алаңына айналды. «Ауғанстанның аймақтық көршілері – Пәкістан, Иран және Өзбекстан Наджибтің құлауынан кейін ұлы ойынның алдыңғы жоспарына шықты».²³ Алайда, Пәкістан мен Иран Ауғанстанға қатысты басым күш рөлін атқарды. Олар тіл, мәдени және экономикалық қатынастармен тығыз байланысты болды.

Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері үшін Ауғанстан олардың мүдделеріне қауіп ретінде қабылданған. Олар Ауғанстаннан өз елдеріне тұрақсыздықтың таралуынан қауіптеніп қана қоймай, олардың алдында сыртқы ислам әлемімен қарым-қатынасты қалпына келтіру міндеті тұрды. Соңғылары КСРО құрылған жылдары үзілді. Ауғанстанда

қазіргі ислам әлемінің негізгі қайшылықтарын кездестіруге болады. Сондай-ақ, олардың түбегейлі нұсқасында да қарама-қайшылықтар бар. Тиісінше, бұл елдегі тұрақсыздық оларға барлық жағдай жасады, сондай-ақ осы тұрақсыздықты таратуға ұмтылуы да мүмкін болды. Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің билігі оларға оңтүстіктен қауіп-қатерді күтуге болатынын білмеген, бірақ олар бұл жағдайды өздерінің кез келген іс-әрекеттері кезінде ескеруі тиіс болатын.

15-тарау.

«Талибан» қозғалысы: Қандағардан Гератқа дейін (1994-1996)

Ауғанстан және Пәкістан: аралықта

Бірінші кезекте «Талибан» қозғалысының феномені және оның Ауғанстанда пайда болу жағдайлары туралы сұраққа әлі күнге дейін нақты жауап жоқ екенін атап өткен жөн. Әрине, бұл осы ұйымның тек Ауғанстанда ғана емес, сонымен қатар Пәкістанда да қазіргі уақытқа дейін қандай да бір түрдегі саяси үдерістердің белсенді қатысушысы болып табылатындығымен байланысты. Сонымен қатар, «Талибан» қозғалысы өз уақытында жабық сипатқа ие күрделі ішкі және сыртқы саяси комбинациялардың нәтижесінде пайда болды. Бұл ретте, ауған саясатында және оның айналасында соңғы 20 жыл ішінде оған белсенді қатысқан адамдар мен ұйымдардың көбі осы күнге дейін қатысады. Әрине, бұл «Талибан» қозғалысының пайда болуы туралы көптеген сұрақтарға жауап іздеуге және ол жүргізіп отырған саясаттың көптеген бөлшектеріне ықпал етпейді. Сондай-ақ, Ауғанстанның төңірегіндегі аймақтағы, ұлы және аймақтық державалардың мүдделері арасында қызу күрестің себебі болған, геосаяси қарама-қайшылықтар ешқайда кетпегені сөзсіз. «Талибанның» пайда болуына аталған қарама-қайшылықтардың шиеленісуі негізгі себеп болып табылады. Дәл сол 1990-шы жылдары Ауғанстанға әсер еткен сияқты, белгілі бір дәрежеде, бұл мүдделер күресі әлі де жалғасуда және әлі де Ауғанстандағы жағдайға әсер етеді.

Жалпы, қазіргі заманғы саяси үдерістер «Талибан» қозғалысы тарихының көптеген сұрақтарына объективті

жауап беруге мүмкіндік бермейді. Көп жағдайда, ол ағымдағы саяси шындық сияқты өзінің аяқталуынан алыс. «Талибан» бүгінде ауған саясатының бір субъектісі болып табылады, оның өкілдерімен келіссөздер жүргізілуде, бұл ұйым АҚШ-тың Ауғанстаннан кеткен жағдайда билікке үміткерлердің бірі ретінде жиі қарастырылады. Сондықтан, мұндай перспектива бір кездері Ауғанстанда өзінің өте қатаң бағдарламасын іске асыра жаздаған, радикалды исламшылдар қозғалысының тарихына назар аудартпауы мүмкін емес. Теориялық тұрғыдан, таяу болашақта олар көршілер үшін қиындықтар тудыра алады. Бұл, әсіресе Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері үшін маңызды, олар саяси исламның түрлі қозғалыстары тарапынан болған сын-қатерлердің алдында ерекше осал болып табылады.

1994 жылға қарай, «Талибанның» ауған саяси сахнасында пайда болған уақытында Ауғанстандағы жалпы жағдай тығырыққа тірелді. Ел аумағында тараптар күштерінің тұрақсыз тепе-теңдігі қалыптасты. Ауғанстанның президенті Бурхануддин Раббани болып қала берді, яғни, мұнымен ол 1992 жылғы 24 сәуірдегі Пешауарлық келісімнің шарттарын бұзды. Осы келісімдерге сәйкес Раббани өзінің ізашары Моджаддиді тек алты айлық мерзімге алмастырған болатын. Бірақ оның билігінде Ахмад Шах Масудтың басшылығымен күшті қарулы күштердің болуы оны үкіметке орнықтылықтың қажетті деңгейін қамтамасыз етті.

Атап айтқанда, үкімет Кабулды толығымен бақылап отырды, осыдан кейін 1994 жылғы қаңтар шайқастарынан кейін Дустумның өзбек әскерлері ығыстырылды. Сонымен қатар, ол ауған валютасының эмиссиясына билік етіп, БҰҰ-да Ауғанстанның орнын алды. Алайда, Кабулдан басқа оның әсері тек кейбір провинцияларға ғана таралған. Кабулдағы орталық үкімет үшін Дустуммен қақтығыстан кейін Балх, Жаузжан, Фарьяб және т.б. провинцияларын қоса алғанда, Ауғанстанның солтүстігіндегі оның бақылауындағы аумақтардан айырылған. Сонымен қатар, шиит-хазарейлердің бір бөлігіне қарсы тұру Кабул үшін астанадан батыс бағытта Бамиан провинциясында қиын мәселе тудырды. Қаңтар айының қарсылығы басталмай тұрып, Дустум мен хазарейлер өз аумақтарын бақылауда

ұстағаны, және Раббанидің тәжік үкіметіне оларға назар аударуға тура келмегендігі белгілі. Кабулдағы билік бұл аумақтарды 1992 жылы сияқты сенімді тыл ретінде қарастыра алмады.

Дегенмен, Масудтың тәжік құрылымдары Кабулды және елдің солтүстігі мен орталығында, тіпті басқа да азшылық ұлттармен шиеленіскен және Хекматиармен жалғасып жатқан қарсы тұру жағдайында да өз позицияларын берік ұстап тұрды. Бұл жерде Наджибулланың кеңестік үкіметі қызмет етуінің соңғы жылдары жинақтаған едәуір әскери және материалдық ресурстар үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Сонымен қатар, кабулиден Панджшер мен Бадахшан таулы тұрғындарына дейінгі тәжік қауымы, іс жүзінде, оқшауға түскеніне қарамастан, үкіметті қолдауда ұйымшылдық пен этникалық ынтымақтастықтың жоғары деңгейін көрсетті. Этностық және діни қауымдардың деңгейінде болған шиеленіс жағдайында халықтың жекелеген топтары мен есімнамалардың өз халқына қосылудан басқа амалы болған жоқ. Тәжіктер ауған коммунистері кезінде үлкен рөл атқарғанына байланысты, олардың ұйымшылдығы ең жоғары көрсеткіш болып шықты.

Бұл ретте, Хекматиардың Кабулды басып алуға талпыныстары сәтсіз аяқталды. Алайда, Масуд сияқты ол да ауған коммунистерінен жан-жақты әскери ресурстарды мұраға алды, атап айтқанда, оның жағына әскер мен арнайы қызметтердің пуштундық бөлігі тұрды. Сонымен қатар, ол Пәкістан тарапынан қолдау тапты. Оның Дустум мен шиит-хазарейлер сияқты жаңа одақтастары пайда болды, бұл Пәкістан дипломатиялық күш-жігердің жағдайын реттеуге қатысты қабылдаған тікелей салдары болды. Алайда, барлық жағдайларға қарамастан, Хекматиар екі жыл ішінде елорданы алып, елдегі күш-жігердің орналасуын өзгерте алмады.

Кабулды бақылауға осы эпикалық екі жылдық шайқаста КСРО қолдауымен бір рет құрылған, 1992 жылы шартты түрде этникалық белгілері бойынша екі бөлікке бөлінген, бұрынғы орталықтандырылған ауған әскері жойылды – тәжік және пуштун әскері. Естеріңізге сала кетейік, XX ғасырда әскер Ауғанстандағы ең маңызды мемлекеттік институт болды. Оның екі бөлікке бөлінуімен, содан соң астананы бақылауға арналған

ұрыстарда іс жүзінде қаза болуымен, орталықтандырылған мемлекеттілікті қалпына келтіру үлкен мәселе болды.

Алайда, ең қиын жағдайда Пәкістан болды. 1992 жылдан кейін, ұлы державалардың Ауғанстанға деген қызығушылығы айтарлықтай төмендеді, бұл АҚШ-қа да, жаңа Ресейге де тән болды, Пәкістан ауған саяси сахнасында іс жүзінде жалғыз белсенді сыртқы ойыншы болды. Ауғанстандағы басты оқиғалар Пәкістанның сценарийі бойынша өрбіді. Барлығы Ауғанстандағы 1979-1992 жылдардағы соғыстың соңғы нәтижесінен барынша дивидендтерге ие болған осы мемлекет сияқты болып көрінді. Алайда, Хекматиардың сәтсіздігіне байланысты Ауғанстанға толық пәкістандық бақылау орнату жөніндегі жоспарлар әлі де орындалмады.

Бір жағынан, Пәкістан бір стратегиялық маңызды міндетті шеше алды. Ол 1992 жылы пуштундық дәстүршілдердің Кабулдағы билікке, соның ішінде бұрынғы әмір Захир-шахқа жақындарының келуіне жол бермеді. Тиісінше, Исламабад Дюранд желісі бойынша екі ел арасындағы шекараның өтуі туралы мәселе бойынша ауған биліктерімен пікірталасты қайта жандандырудан қорықпауы мүмкін. Раббанидің тәжік үкіметі үшін бұл мәселе пуштун мәселесіне қарағанда қызықты болғаны түсінікті. Бірақ, екінші жағынан, Ауғанстан ішіндегі азаматтық соғыс Пәкістан үшін айқын проблемалар тудырды. Біріншіден, Ауғанстандағы тұрақсыздық Пәкістаннан шыққан ауған босқындарының отанына оралуына ғана емес, сонымен қатар Кабулға қарсы шайқастардың нәтижесінде жаңа босқындардың пайда болуына себепкер болды. 1992 жылдан кейін Пәкістанның сыртқы қолдауы күрт қысқарды. Ол оны босқындарға көмек көрсету үшін де пайдаланды. Екіншіден, Пәкістанның жалпы экономикалық жағдайы өте күрделі болды. Ол аумақтық түрде Үндістан мен Иран арасында болды. Исламабадта Делимен саяси қарым-қатынас өте қиын болды. Кашмирдегі қақтығыс Үнді-Пәкістан қарым-қатынасы үшін басты мәселе болып қала берді.

Сонымен қатар, Пәкістанда Иранмен де өте қиын қарым-қатынас болды. Себептерінің арасында суннитер және шииттер арасындағы Пәкістан ішінде, сондай-ақ мемлекетаралық деңгейдегі қарама-қайшылықтар болды. Екі

ел ислам мемлекетін салу идеясын жүзеге асыруға тырысты. Бірақ олардың исламның суннит және шиит нұсқаларының арасындағы айырмашылықтарға негізделген әртүрлі тәсілдері болды. Бұл екі ел арасындағы қарым-қатынастарға әсер етті. Екі ел арасындағы ықпал етуге деген бәсекелестікті де атамауға болмайды.

Мұндай жағдайда Орталық Азиядағы солтүстікте, КСРО ыдырағаннан кейін ашылған жаңа мүмкіндіктер Пәкістан үшін өте тартымды болды. Бірінші кезекте бұл, әрине, жаңа өткізу нарықтары мен шикізат көздеріне қол жеткізу. Әрине, бұл Исламабад үшін үлкен қызығушылық тудырды. Бірақ, Пәкістанның ықпалды аймақтық держава ретінде рөлінің артуы үлкен мәнге ие болды. «Орталық Азия аймағындағы энергетика мен оның нарығы Пәкістанға экономикалық тұрғыдан көмектесуі тиіс болатын. Олар сондай-ақ өңірлік күш ойынында Иран мен Үндістанмен бәсекелесу мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс еді».¹ Әрине, Ауғанстандағы тұрақсыздық осы тартымды мүмкіндіктерді жүзеге асыруға кедергі болды. Сондықтан аймақтық саясатта Пәкістан мүдделерін іске асыру үшін ауған проблемасын шешуге қол жеткізу қисынды болды.

1990 жылдың қазанынан бастап Пәкістанда Наваз Шариф бастаған үкімет болды. Бұл үкімет Наджибулла режимінің құлдырауы кезінде және одан кейін Ауғанстанда саясат жүргізуге жауап берді. Сол кезде Наваз Шариф Ислам демократиялық альянсын (ИДА) басқарды. Сондай-ақ, «Жамиат ислами» діни партиясы да осы альянстың құрамына кірді. Бұл діни партияның рөлі Пәкістанда да, Ауғанстанда да өте үлкен болды. Ол Гүлбеддин Хекматиардың «Хезбе-и ислами» партиясының артында тұрды. «Жамиат исламиды» қолдау және Пәкістанның маңызды көшбасшылығын мойындау Хекматиарға ауған босқындарының арасында неғұрлым ұйымдасқан қарулы және саяси топты қалыптастыруға көмектесті».² 1993 жылы премьер-министр Наваз Шариф пен президент Гулам Ысхак Ханның арасындағы жанжал нәтижесінде «Жамиат ислами» өкілдері ИДА құрамынан шығып кетті.³ «Жамиат ислами» өкілдері ИДА құрамында болған кезде, оның ауған істеріне қатысуы жалпы Пәкістан мемлекеттік саясатының бір бөлігі болды. Атап айтқанда, «1993 жылдың наурыз айында Раббани

Хекматиармен келіссөздер жүргізген кезде ISI басшысы генерал Хамид Голь және Пәкістан «Жамиат ислами» партиясының көшбасшысы делдалдар ретінде сөз сөйледі». ⁴ Әрине, Наваз Шарифтен ИДА-нан «Жамиат исламидің» кетуі, содан кейін соңғы үкіметтің құлауы осы ұйымның Пәкістан саясатына, соның ішінде ауған бағытына әсерін әлсіретті.

1993 жылдың қазан айында Пәкістан премьер-министрі Пәкістан халық партиясының (ПХП) көшбасшысы Беназир Бхутто болды. Әрине, жаңа үкімет басқалардың арасында Пәкістанның ауған саясатының тиімділігі туралы мәселе қойды. Ол үшін іс жүзінде жергілікті арнайы қызметтер (ISI), сондай-ақ Ауғанстанда жалпы клиенті және қолшоқпары Хекматиар болған «Жамиат ислами» жауап берді. Жаңа үкімет тұрғысынан Хекматиардың Ауғанстандағы билік үшін күрестегі тұрақты сәтсіздіктері бір мезгілде пәкістандық ISI ведомствоаралық барлаудың және «Жамиат исламидің» сәтсіздігі сияқты айқын көрінді. Сондықтан жаңа үкімет ауған бағытында іс-қимыл тактикасын ауыстыру туралы мәселені қисынды түрде қойды.

Бірінші кезекте Бхутто үкіметі келесідей сұрақты қоюы тиіс еді: неге Пәкістан тарапынан жаппай қолдау көрсету кезінде Хекматиар табысқа жете алмады? «Неліктен Хекматиар босқындардың лагерьлеріндегі және медреселердегі жас ауғандықтарды тартуға айрықша мүмкіндікке, ықпалды таныстарға, сондай-ақ тұрақты қаржыландыруға ие бола тұрып, тұрақты жүйені қалыптастыра алмады?». ⁵ Осы сұраққа жауаппен оқиғалардың одан әрі дамуы байланысты болды, және мұны Исламабад, жағдайды өзгерту үшін жүзеге асыра алды.

Хекматиардың басты қиындықтары оның ауған саяси сахнасында орнығуы болды деп болжауға болады. Мәселе, тіпті оның жеке амбициялары мен үстемдікке наразылықтарында емес, өз кезегінде, бұлар оның көптеген ықпалды дала командирлерімен қарым-қатынасын шиеленістірді. Хекматиар, идеологиялық тұрғыдан, модернистік тұрғыдағы исламшыл болғаны маңызды. Оның Кабулдағы мұғалімдері «Мұсылман бауырлары» қозғалысының идеологиясына жақын болған Мысырдың «Әл-Азхар» университетінен шыққан. Сондықтан,

ол ислам саяси жобасының көрнекті өкілдерінің – әл-Банн, Кутб және Маудуди идеяларына сүйенген «Жамиат-и исламимен» тығыз байланысты. Сондай-ақ, бұрынғы Британдық Индиядағы Хайдарабаттың тумасы, Маудуди «Жамиат-и исламидің» негізін салушы болып табылады.

Жалпы мағынада исламшыл-модернистер ислам мемлекетін құруға кедергі келтіретін кез келген қалыптасқан дәстүрге қарсы шықты, оның аясында олар барлық мұсылмандардың теңдігін мойындады. Мысалы, Маудудидің пікірінше, «қауымда каста да, сыныптар да, діншілдер де жоқ. Ислам мемлекетінде қоғамдастық мүшелері заң шығарушы және атқарушы билікті сайлайды. Әрбір адам, егер ол иджитихад (беделді пікір) үшін қажетті қабілетке ие болса, заң шығару үдерісіне қатыса алады».⁶ Соңғы жағдай модернистер үшін өте маңызды болды, өйткені иджитихад діни және құқықтық мәселелер бойынша түсіндіру мүмкіндігін, Құран мен Сүннетте көрсетілмеген мәселелер бойынша пікір шығару құқығын көздейді.

Мұндай пікірді шығару мүмкіндігі Х–ХІ ғасырларда мұсылмандар үшін жабық болды (иджитихад қақпасы жабық болды. – авт.ескерт.). Оның орнына өткен шақтың беделділеріне сөзсіз мойынсыну – таклид қағидаты бекітілді. Әрине, бұл қағидаттың пайда болуы мұсылман мемлекеттеріндегі рухани тап орнын де-факто алған улемдердің табын күшейтумен және түпкілікті орнықтыруымен тығыз байланысты. Бастапқыда қоғамда зайырлы және рухани билікке бөліну болған жоқ. Улемдер үшін уақыт өте келе қалыптасқан дәстүр мен қоғамдағы өз орнын қорғау басты фактор болды. Таклид қағидаты олардың тұрақтылығының қамтамасыз етілуіне ықпал етті. Ал, «иджитихад тәжірибесін қалпына келтіруге шақыру ортодоксалды руханият беделін жоққа шығарды, яғни исламдағы революцияны білдірді».⁷ Улемдер үшін бұл олардың дәстүрмен қорғалған мәртебесіне деген елеулі қатердің пайда болуын білдірді. Әрине, дәстүрлі улемдер мен ислам модернистерінің түрлі қозғалыстары арасындағы қарым-қатынаста, осыған байланысты шиеленіс болмауы мүмкін емес болды.

Іс жүзінде Хекматиар және оның артында тұрған пәкістандық «Жамиат исламидің» исламшылдары ислам мемлекетін

құруға шақырды, онда шариғат ережелерін қатаң сақтау ғана емес, сонымен қатар сайлау, атқарушы және заң шығарушы билікті бөлу орны болуы тиіс еді. Бірақ бұл дәстүрден бас тарту дегенді білдірді, ол тек улемдердің әсерін ғана емес, сондай-ақ ауған қоғамының тайпалық ұйымының дәстүрлі тәсілдерін де қамтиды. Сондықтан, көп жағдайда Хекматиарда пуштундар арасында, әсіресе тайпалар арасында кең қолдау болмады.

Елдегі билікті басып алуға оның талпыныстарын азшылық ұлттары ғана емес, сонымен қатар, дәстүрлі пуштун тайпалары да, соның ішінде гильзай элитасы және дуррани тайпасы теріс қабылдады. Хекматиарды көптеген улемдер де қолдамады. Сондықтан ол жалпыпуштундық қозғалысты басқара алмады. Тайпалар оның билік үшін күресіне қатысқысы келмеді. Соңғы жағдай маңызды болды. Өйткені тайпалар Хекматиардың идеологиялық тәсілдерімен келісе алмады, ол өйткені олардың өмір сүруінің негізгі дәстүрлерін жоққа шығарды, олар: әдеттегі құқық (пуштунвали), көптеген әдет-ғұрыптар, соның ішінде қасиетті зираттарға табыну. Бұл ретте пуштун-гильзайлардан шығу тегі оған көмектесе алмады. Өйткені, ол ауған солтүстігінен шықты, зайырлы Кабул білімінің өнімі және тайпалармен байланысты емес еді.

Бұл жағдайда Пәкістандағы көптеген ауғандық босқындар, медресе түлектері есебінен Хекматиардың қарапайым күшеюі қажетті нәтижені қамтамасыз етпеді. Хекматиар оның бақылауындағы аумақтардың аздаған ресурстарын пайдалану есебінен олардың қажеттіліктерін қамтамасыз ете алмас еді. Мұны Пәкістанға жасау керек еді. Сонымен қатар, барлық пуштундық аумақтар жергілікті командирлердің бақылауында болған. Олардың көпшілігі жергілікті улемдер сияқты Хекматиарға сын көзбен қарады.

Ауғанстандағы Пәкістанның басты мәселесі тайпаларда болды. Тайпалық байланыстарға ықпал ету тәсілін табу, пуштун қоғамының өміріндегі олардың маңызын төмендету қажет болды. Сонымен қатар, ұлттық бағдарланған пуштун мемлекетін қалпына келтіруге әкеп соқтырмайтындай, жалпыпуштун қозғалысы үшін күреске қажетті олардың айтарлықтай әскери әлеуетін пайдалану қажет болды. Тиісінше, мұнда «Жамиат-и ислами» идеологиясы қисынсыз

болды. Ол пуштун ортасында тым күшті наразылық тудырды. Ол азшылық ұлттар арасында көп қолдау табуы мүмкін еді, олардың көпшілігі, Кабулды де-факто басқарған Раббанидің басшылығындағы, «Жамиат» ауған партиясын қолдады.

Алайда, Пәкістан үшін пуштундар аса қажет болды. Бір жағынан, Исламабадтың Ауғанстанға қарсы күресінің мәні көп жағдайда пуштундық мәселені шешу болды. Ол үшін жергілікті пуштундарды ұйымдастыру және басқару қажет болды. Екінші жағынан, Пәкістанның өзінің истеблишментінде, әсіресе әскер мен арнайы қызметтерде этникалық пуштундар саны көп болды. Тиісінше, олардың мүдделерін ескеру қажет болды. Сонымен қатар, олардың Пәкістан элитасында болуы пуштундық ортада саясат жүргізу үшін кең мүмкіндіктерді қамтамасыз етті. Кейбір мағынада мұнда бұрынғы КСРО-мен параллельді өткізуге болады. Кеңес Одағында парсытілді тәжіктердің болуы бірінші кезекте Ауғанстанның солтүстік азшылықтарымен өзара іс-қимыл жасауға үлкен мүмкіндіктер ашты, олар парсы тіліне өте жақын дари тілінде сөйлеген. Бұл Ауғанстандағы КСРО саясатына өз ізін салды. Мұндай үрдіс қазіргі заманғы Ресейде де сақталды, оның әскери-саяси топтары ауған тәжіктері көзқарастарының призмасы арқылы ауған ахуалына көп көңіл бөледі.

Хекматиардың және «Жамиат-и исламының» күш-жігері Ауғанстанда табысқа жетпегендіктен, Бхутто үкіметінің алдында ықтимал балама іздеу туралы мәселе тұрды. Пәкістанда әртүрлі бағыттағы діни партиялар мен қозғалыстар көп болды, бірақ солардың арасында айрықша беделге екі негізгі партия – «Жамиат-и ислами» және «Жамиат-и улема-и ислами» ие болды. Пәкістанда екі діни партия маңызды рөл атқарды. Бірінші, бұл Кази Хусейн Ахмет басқарған «Жамиат-и ислами Пәкістан» (Jamiat Islami Pakistan – JIP) және екінші – «Жамиат-и улема-и ислами Пәкістан» (Jamiat-i Ulema Islami Pakistan – JUIP), оның көшбасшысы Маулана Фазл-ур Рахман болды. Бірінші партия – JIP идеологиялық тұрғыдан «мұсылман бауырлар» қозғалысымен байланысты болды, ол Хасан әл-Банн, Саид Кутб және Маудуди еңбектеріне сүйенді. Екіншісі – JUIP осы аймақ үшін дәстүрлі көзқарастарды ұстанды. Идеологиялық тұрғыдан ол белгілі Деобанд ислам университетіне жақын

болды. Соңғы партия – JUIP Пәкістан үкіметі оны Awami National Party – ұлттық пуштун сепаратистік партиясын солтүстік-батыс шекара провинциясында қарсы қою үшін қолдады».⁸ Егер «Жамиат-и ислами «Ислам мемлекетін жақтап, осыған байланысты көптеген жергілікті дәстүрлерден бас тартса, «Жамиат-и улема-и ислами» керісінше, дәстүрді қорғауға шақырды.

«Жамиат-и улема-и ислами» Үндістандағы Деобанд қаласындағы белгілі мұсылман діни орталығымен тығыз байланысты болды. Исламшыл-модернистерге қарағанда деобандтықтар исламды қоғамдағы бұрынғы рөліне қайтаруға, ескі діни дәстүрді, өткенді идеализациялауға шақырды. Осы тұрғыдан Ауғанстандағы «Талибанға» тән стилге айналған ортағасырлық дәуірдің аса қатаң діни тәжірибесін ұстануға ұмтылу көрініс алады. «Талибан» кезінде мемлекетті діни қайраткерлер басқарғаны тән, өйткені қозғалыстың барлық басшылары молда мәртебесіне ие болды. Осылайша, олар мемлекетті улемдердің таптық өкілдері басқаратынын көрсетті.

Бір жағынан, мұнда 1979 жылдан бастап теократия басқармасы бар мемлекет құру бағдарламасын жүзеге асырған Иранның ықпалы анық. Бірақ, екінші жағынан, «Талибан» және «Жамиат-и улема-и ислами» идеологтары осылайша мұсылман қоғамының өмірінде алғашқы мұсылман қауымының өміріне тән болған рухани және зайырлы бастауды қалпына келтіруге ұмтыла алды. Себебі, олардың пікірінше, ислам негіздерін тек улемдер ғана түсінді және бірлікті қалпына келтіру улемдер табының басшылығымен жүзеге асуы керек.

Исламдағы реформалар жүргізу бойынша көрсетілген екі ауқымды жоба арасында идеологиялық көзқарастар тұрғысынан айтарлықтай қайшылықтар болған. Жалпы, исламшыл-модернистер мен дәстүршілдер мұсылман әлемінің түрлі бөліктерінде бір-бірімен жиі кездеседі. Бұл XIX ғасырдың басында ислам әлемін батыс үлгісінде жүргізіліп жатқан жаңғыртулар қозғап, осыған байланысты сын-қатерлерге жауап табуға тырысқан кезде басталды. Жоғарыда атап өткендей, ресейлік Орта Азияда, XX ғасырдың басында дәстүрлі улемдер мен жадид-модернистер бір-біріне қарсы тұрды.

Қазіргі таңда, осындай күрес ресейлік Солтүстік Кавказдағы улемдер мен исламшылдар арасында орын алып жатыр.

Радикалды исламшылдар шығыс қоғамдарын жаңғыртуға реакция ретінде пайда болғаны өте маңызды, ал олардың оппоненттері – радикалды ұстанымдағы дәстүршілдер, өз кезегінде, исламшылдарға реакция ретінде пайда болды. Дәстүршілдер қолданыстағы практика шеңберінде қалуға ниеттенген, бірақ, бұл ретте, дәстүрді қатаң сақтауды талап етті. Егер оларға Ауғанстандағы «Талибанмен» болған жағдай сияқты, беделді зайырлы билік атынан шектеулер қойылмаса, онда дәстүршілдер қоғамды ортағасырлық архаикаға әкелуі мүмкін еді. Өз тарапынан радикалды исламшыл-модернистер тайпалардың, дәстүрлі элита мен улемдердің әсерін қамтамасыз еткен дәстүрлерден бас тартуға шақырды. Олар жалпы ислам мемлекетін қолдады. Іс жүзінде, екі тарап үшін қоғам өміріндегі исламның рөлін арттыру ортақ мақсат болды, бірақ, осы мақсатқа жету жолдары әртүрлі болды.

Бұл жерде орын алған үдерістердегі суфизмнің рөліне назар аудару керек. Бұл өте қызықты жағдай, өйткені дәстүршілдер мен исламшыл-модернистер арасында күрес жүріп жатқан аудандарда сопылар дәстүрлі түрде радикалды исламшылдарға (атап айтқанда сәләфилерге) қарсы тұратын күш ретінде қабылданады. Мысалы, Солтүстік Кавказда жергілікті сопылық тарикаттар уаһһабшылар (сәләфилер) деп аталатын адамдардың ықпалымен күресті бастады.⁹ Екінші шешен соғысында Ресей жағына Шешен Республикасының муфтиі Ахмат Кадыровтың өтумен байланысты белгілі оқиға орын алған. Ол кадирий тарикатына қатысты болды. Оның уаһһабшылар (сәләфилермен) байланысты шешен саясаткерлерімен болған қақтығысы Шешен Республикасындағы жергілікті діни дәстүрді әртүрлі түсінумен байланысты болды.

Бұл ретте дәстүршілдер көбінесе сопылық дәстүрлермен тығыз байланысты болды. Бұл «Дар уль-улам Деобанд» деобандтық қозғалысы үшін де әділ, ол өзінің дәстүршілдігіне байланысты белгілі болды және сонымен бірге сопылықпен (негізінен накшбандия мен кадирий) тығыз байланысты болды. Көптеген оқытушылар үшін маулави мен талиб арасындағы

қарым-қатынас пирлер мен мюридтер арасындағы қарым-қатынастарға сәйкес келді.¹⁰ Мұнда Пәкістан, Үндістанның мұсылман аудандары, Ауғанстан, тарихи Орта Азия, Солтүстік Кавказды қосқан үлкен аумақ бастапқыда сопылар болғанын атап өткен жөн. «Біз Ауғанстанға тарихи әсер еткен Үнді субконтинентіне назар аударатын болсақ, фундаменталистік қозғалыстар мен мистикалық ордендердің арасындағы байланыс үзілмегенін байқаймыз. Фундаменталистік түрдің ең үлкен реформаторлары мистикалық ордендердің ықпал астында болды».¹¹ Сондықтан, улемдер аталған кеңістіктегі дәстүрлерді қорғағанда, олар дінге деген сопылық көзқарасты жоққа шығармайтын өзінің түсінігін қорғайды. Дәл осы негізде сопылар әдетте радикалды исламшылдардың түрлі модернистік қозғалыстарына ықтимал балама ретінде қарастырылады. Себебі, сопылар жергілікті салт-дәстүрді қорғайды, яғни теориялық тұрғыдан дәстүрлі элита билігін қолдайды. Осы тұрғыда, олардың дәстүрді әлсіретуге ұмтылатын, яғни тарикаттар мен улемдердің ықпалын әлсіретуге ұсталатын жаңа исламшыл ағымдармен қарама-қайшылықтары пайда болады. Бұл Солтүстік Кавказ үшін де, Орталық Азия үшін де, басқа да мұсылман мемлекеттері үшін де тән жағдай. Мысалы, «Мұсылман-бауырлары» әртүрлі елдерде әртүрлі топтарға сүйенеді, бірақ жалпы олар әрқашан ордендерге дұшпандық болды және олардың құлдырауына көп ықпал етті».¹²

Алайда, дәстүр де орнында тұрмайтыны анық. Исламшылдар тарапынан қоғамда улемдердің жағдайына қауіп төндіретін жаңа сын-қатерлерге тап болған соң, соңғылары өзінің мінез-құлқы мен өз мүдделері үшін күрес тактикасын өзгертеді. Бұл жерде тағы бір айта кету керек жағдай, исламда христиан дініне қарағанда рухани тап жоқ болғанымен, мемлекеттіліктің дамуына қарай зайырлы және рухани биліктің бөлінуі орын алды. Бастапқы мұсылман қауымында зайырлы және рухани билік біртұтас болды. Содан соң, мұсылман мемлекеттерінде де-факто улемдердің рухани табы қалыптасты, ол институттардың тұтас жүйесінің көмегімен қоғамда өз жағдайын қорғады. Мысалы, бұл рухани білім болды, ол сол немесе басқа қауымдастықта улем орын алу үшін шарт болды. Сонымен қатар, вакф институтының болуына байланысты мұндай

орын айтарлықтай материалдық табыс әкелді. Сондай-ақ, ақыр соңында, улемдер қандай да бір мұсылман билеушісінің билігін белгілі бір қауымның мойындауын қамтамасыз етті. Бұл мақсат үшін улемдер мешітте оқыған хутбта билеушінің есімін атаған. Неғұрлым кейінгі уақытта мемлекет улемдерге жалақы төлеген. Естеріңізге сала кетейін, ауған улемдерінің наразылығы себептерінің бірі әмір Аманолла оларға жалақы төлеуден бас тартқаны болды.

Сондықтан дәстүрлі улемдер, әдетте, мемлекетке және үстем дәстүрлерге адал болды. Атап айтқанда, Ауғанстанда «молдалар бұрын бірге өмір сүру мүмкіндігін және пуштунвалидің (пуштундардың дәстүрлі әдеттегі құқығы. – авт.ескерт.) ислам дінінен басым түсуін мойындады».¹³ Бұл, мысалы, жергілікті улемдер наразылық білдіруі мүмкін Пәкістан үшін тән, бірақ олар жалпы мемлекеттік саясат арнасында жүрді. Алайда, саяси ислам қозғалыстарымен (жаңғыртушылармен) бәсекеге түсу қажеттілігі улемдердің дербестігінің өсуіне әкеледі. Олар тек мемлекеттік діни саясаттың қолдаушысы ғана емес, дербес саяси күш болуға ұмтылады. Бірақ мұндай мүмкіндік оларда мемлекет пен оның институттарының әлсіреуі жағдайында ғана пайда болады.

Тиісінше, белгілі бір үрдіс пайда болады. Улемдер мемлекет басшылығына орналаса алады, бірақ, егер бұл мемлекет қандай да бір себептер бойынша айтарлықтай әлсіреген жағдайда ғана. Бұл жерде сопылық улемдер 1979 жылғы төңкерістен кейін Иранды теократиялық басқару тәжірибесін байқамуы мүмкін емес. «Ирандағы ислам революциясы ислам халық дәстүрлерін жаңа революциялық саяси дискурсқа ауыстырудың тамаша үлгісін ұсынды».¹⁴ Көп жағдайда, ирандық тәжірибеден «Талибанның» жеке алынған елде улемдердің билігін жүзеге асыру әрекеті орын алады. «Талибан» деобандтық қозғалысқа жақын болғандықтан, ұйымның радикалдығы көптеген діни дәстүрлерді қозғамады.

Алайда, бұл туралы пікірлер біртекті емес. Бір жағынан, «талибтер Ауғанстан астанасын басып алып, оның бақылауындағы аумаққа Ислам Әмірлігін құрып, сопылыққа деген ең ізгі көзқарасты көрсетті» деген пікір бар.¹⁵ «Деобандтықтар сопылардың жауы болған, қасиетті

табынушылықты қабылдамаған, таклидты мойындамаған» деген тағы бір көзқарас бар.¹⁶ Сондай-ақ, Мулла Омар мен оның жақын жақтастарының алғашқы табыстарын атап өтуі туралы куәгердің сөзінен алынған өте қызықты сипаттама бар. Олар оны «аттанамен, дхол деп аталатын дабылды қағумен қатар орындалатын, өте қарқынды пуштундық әскери бидің көмегімен атап өтті. Ерлер үлкен шеңберге жиналып, жылдам-жылдам қимылдап, мылтықтарымен ауаға ататын».¹⁷ Шын мәнінде, бұл сопылық тәжірибенің құрамдас бөлігі болып табылатын *дауысты* зикрдің көрінісі болып табылады. «Ұжымдық зикр – ритмикалық қозғалыстар, тыныс алуды бақылау және дене жаттығуларының жиынтығы, салтанатты шараның соңғы мақсаты – есерлене желігу болып табылады».¹⁸ Яғни, куәгердің сөзіне сәйкес, «Талибанның» негізін қалаушы өз қызметінің басынан бастап сопылық мистикалық тәжірибелерден жат болған жоқ.

Екінші жағынан, «талибтер Наурызды тойлауға тыйым салынғаны белгілі. «Талибан» радиосы «Шариат дауысы» мейрамдарын Исламға сәйкес емес деп жариялап, полиция ауғандықтарға аруақтарының бейітіне баруға тыйым салды».¹⁹ Соңғы жағдай өте маңызды, өйткені сопылықта аруақтар, мысалы, қазақ дәстүрінде әулие деп аталады, зираттарына ғибадат ету культі кең таралған, өз кезегінде, радикалды исламшылдар мұны көпқұдайлық – ширк күнәсі ретінде таниды. Уаһһабшылар Сауд Арабиясында XIX ғасырдың басында исламның атақты қайраткерлерінің зираттарын қиратқаны белгілі. Сол сияқты Малидегі исламшылдар әрекет етті, онда олар 2013 жылы Тимбукту қаласында әулиелердің мазарын бұзды.

Өз кезегінде, «Талибан» өзінің барлық радикализмі мен тыйым салуларында әулиелердің зираттарын бұзбады. Тіпті, пуштун-талибтер жиі өздерін басып алынған аумақ ретінде жүргізген Ауғанстанның солтүстігінде де, барлық мазарлар Мазари-Шарифтегі белгілі мешітті қоса алғанда, орнында қалды. Бұл жерде аңыз бойынша шииттер қастерлеген Әли пайғамбарының зираты жерленген. Талибтер Бамиандағы Будда мүсіні сияқты тілдік ескерткіштерді бұзды, бірақ мұсылман әулиелерінің мазарларына ештеңе жасамады.

Пәкістанда қасиетті орындарды әскер күзететінін ескере отырып, сопылыққа қатысты талибтер «Жамиат-и улема-и исламидегі» ұстаздарына ілесіп жүргенін түсінуге болады. Алайда, бұл Наурызды тойлауға немесе зираттарға баруға тыйым салуларды жоққа шығармады.

Ал, «Талибаннан» шыққан радикалды улемдер ортағасырлық тәжірибелерге қайта оралуға деген талпынысында исламшылдармен қатар өткен шаққа қарай жылжыды деп болжауға болады. Тиісінше, діни нұсқамаларды қатаң орындауға негізделген қоғамға қойылатын жалпы талаптар болуы мүмкін. Бірақ саяси және діни тәжірибеде айырмашылықтар да сақталды. Мысалы, талибтер ханафи мазһабына жататындығын мойындады. «Көптеген талибтер ханафи мазһабының сунниттері болды және көп жағдайда кадирийдің табына (силсилге) тиесілі болды».²⁰

Пәкістан мен Ауғанстандағы сопылар арасындағы улемдер көзқарасының эволюциясы көрсеткендей, сопылық қозғалыстар да радикалды болуы мүмкін. Өйткені, басқа мұсылмандарға қарағанда толерантты деп саналатын ханафи мазһабына жататындар біздің аймақтың көп бөлігінің мұсылмандары үшін ортақ болып табылады. Атап айтқанда, «Талибан» да осы мазһабқа жатады. Мәселе мынада, сопылар, әдетте, өздерін мемлекеттің әлсіреу сәттерінде көрсетеді. Сондықтан, Пәкістандағы улемдер мемлекеттік саясат арнасында, оған әсер етсе де, Ауғанстанда олар өз оқушыларының (талибтердің) көмегімен теократиялық суннит мемлекетін құрды.

Кез келген сопылық құрылымдардың басты артықшылығы – бұл олардың ұйымы. «Бұдан басқа, талибтердің әскери құрылымын талдауға негізделе отырып, «Талибан» қозғалысының басшылығы өз жауынгерлік бөлімдеріне жоғары тәртіпті ерекшеленген сопылық ордендерін ұйымдастыру принциптерін енгізуге тырысты» деп айтуға болады.²¹ Мемлекеттің әлсіз жағдайында кез келген қатаң ұйымдастырылған құрылымдар үлкен әсер етеді. Әсіресе, олар сыртқы қолдауға ие болған жағдайда. Дәл осылай, 1994 жылдың басында Ауғанстанның саяси сахнасына «Талибан» қозғалысы шықты.

Уаһһабшылармен байланысты жағдай өзгеше дамыды. Оларды «таза ислам» жақтастары деп атайды, олар бастапқы ислам қауымының құндылықтарына қайта оралуға шақырады. Бұл ретте уаһһабшылар Сауд Арабиясының тарихи дәстүрімен байланысты, онда зайырлы және рухани билік де-факто Сауд билеуші отбасылары мен уаһһабшылар қозғалысының негізін қалаушы әл-Уаһһабтың ұрпақтары арасында бөлінген. Сауд әулетіне жергілікті уаһһабшы улемдер шығаратын фетвалар түрінде қолдау қажет болды. Сонымен қатар, уаһһабшылар ханбали мазһабына жатады. Яғни, олар бұрынғы дәстүрден бас тартпайды. Көбінесе мазһабтардың болу қажеттілігін жиі жоққа шығаратын салафиттерге қарағанда. Сауд Арабиясы Ауғанстандағы саяси үрдістерге белсенді қатысқанын ескере отырып, ол мұнда идеологиялық тұрғыдан ықпал етуге тырысты. Ауғанстанда жергілікті сәләфилік қозғалыстар бақылайтын аумақтар ұзақ өмір сүрмеді. Олардың кейбіреулері Сауд Арабиясының қолдауына ие болды. Атап айтқанда, бұл Жамил әл-Рахманның Кунар провинциясындағы әмірлігі, Маулави Афзалдың Нуристандағы «мемлекеті», сондай-ақ Маулави Шариги ізбасарларының Бадахшандағы әмірлігі. Алайда, олар «Талибан» қозғалысы пайда болғанға дейін, Хекматиар исламшылдарының және жергілікті дәстүршілдердің қатысуымен жойылды.²²

Жалпы, 1994 жылы Ауғанстанда саяси бастама саяси модернистік ислам қозғалысының түрлі өкілдеріне тиесілі болды. Егер Хекматиар, Раббани, Сайяф, Масуд Кабулдың жоғары оқу орындарында оқыған жылдары оларға Мысырдың «Әл-Азхар» университетінен келген, «Мұсылман бауырлары» идеяларын қабылдайтынын оқытушылар сабақ бергенін еске алсақ, Хекматиардың пәкістандық «Жамиат исламимен» тығыз байланысты болғаны таңқаларлық емес. Сондай-ақ, Раббани 1993 жылы наурызда Пәкістанмен келісімге келгені де таңқаларлық жағдай емес. Келіссөздерде делдал ретінде «Жамиат ислами» өкілі қатысқаны, осыған себептердің бірі болды.

Бұл ретте, дәстүршілдер – сопылардан бастап тайпалық көсемдерге дейін – саяси үдерістің шеткері бөлігіне айналды. Алайда, жергілікті дәстүрдің инерциясы елдің бытыраңқы

болуын ескере отырып, дәл осы дәстүрлі құндылықтар адамдардың өмірін анықтап, олардың арасындағы қатынастарды реттеді. Сондай-ақ, ұлттық мәселе, тіпті исламшылдарды да бөліп тастағаны белгілі. Алайда, теориялық тұрғыдан, аса маңызға ие болмауы тиіс еді. Сондықтан да, тәжіктер: Раббани мен Масуд, пуштун Хекматиарға қарсы күрес жүргізді, айта кетуге тұратыны, олар 1970 жылдары Кабулда «Мұсылман жастары» атты бір ұйымның құрамында болған.

Осы күрделі жағдайда Пәкістанның жаңа билігі ауған бағытындағы өз іс-қимылының тактикасына өзгерістер енгізді. Премьер-министр Беназир Бхутто ауған мәселесінің тез шешу жолын табуы керек болды. Бірақ, оның мүмкіндіктері объективті түрде шектеулі болды. Наваз Шарифтің алдыңғы үкіметі барлық мүмкін нұсқаларды пайдаланды. Бір жағынан, ол Хекматиарды Кабулдағы билікке келтіруге бірнеше рет тырысты. Екінші жағынан, Сауд Арабиясымен, Иранмен және өңірдің геосаяси аумағындағы жаңа ойыншы – Өзбекстанмен уағдаластыққа қол жеткізу арқылы жағдайды реттеуге әрекет жасады. Бірақ бұл әрекеттер сәтсіз аяқталды. 1994 жылға қарай Пәкістан үшін жалғыз опция қалды – Ауғанстанға тікелей әскери араласу, бірақ бұл тым жоғары шығындарға байланысты Пәкістан басшылығы үшін қолайсыз болды.

Нәтижесінде Бхутто және этникалық пуштун болған ішкі істер министрі, генерал Насрулла Бабар ерекше амал ойлап тапты. Олар ауған саяси сахнасына Ауғанстандағы Пәкістан үшін қолайсыз үрдісті қысқа мерзімде тоқтатуы керек болатын принципті жаңа ойыншыны шығарды. Ауғандықтардың көп бөлігі босқындар лагеріне шоғырландырылуына байланысты, Ауғанстанда соғыс жүргізу үшін айтарлықтай толықтыруды тек осы жерден табуға болады. Босқындар алдыңғы жылдары құрылған ауған-пәкістандық шекарадағы көптеген медреселерде білім алды. Шекара маңындағы діни мекемелерді басқару негізінен аталған екі партияның қолында болды. Олардың ішінде «Жамиат ислами» партиясы Наваз Шариф үкіметімен және ISI-мен тығыз байланысты болды және ауған істеріне белсене қатысты. Бхутто мен Бабар басқа діни партияның, «Жамиат-и улема-и исламидің» мүмкіндіктерін пайдалануға шешім қабылдағандығы әбден қисынды

болды. Оның ықпал ету деңгейі 1999 жылы Пенджабтың бір провинциясында 2512 діни мектептер жұмыс істеген, олардың 928-і Деобандтағы улемдермен бақыланғандығымен көрсетілген.²³ Мұнда деобандтықтар сыртқы көмекке сыни тәуелді исламшылдар алдында басымдыққа ие болды. Дәстүрлі улемдердің де өз табыс көздері болды. «Ауған ислам топтары өздері құрған діни мектептерді қаржыландыра алмады. Осы мектептердің басым бөлігі «Жамиат-и улема-и ислами» бақылауына өтті».²⁴ Сонымен қатар, идеологиялық тұрғыдан бұл партия Ауғанстандағы дәстүршілдер арасында үлкен қолайсыздық туғызбауы тиіс еді. Сонымен қатар, «Жамиат-и улема-и ислами» және Деобанд тәсілдері «Жамиат ислами» модернистерінің дәстүрлері сияқты, жергілікті дәстүрге қайшы келмеді.

Бұл ретте, Бхутто жанұясында «Жамиат-и улем-и ислами»-мен өзіндік қарым-қатынас тарихы болған. «Деобандтықтар пәкістандық саясатта, әсіресе премьер-министр Зульфикар Бхуттоның басқаруынан бері үлкен рөл атқарды. «Жамиат-и улема-и ислами» – деобандтықтардың саяси қанаты және осыған ұқсас топтар тарапынан қысымда пәкістандық әскери диктатура кезінде елді исламдандырып, медресе жүйесінің дамуына ықпал етті».²⁵ Сондықтан, Бхутто үкіметі «Жамиат-и улема-и ислами»-ға жақын болған ауғандықтар арасында Хекматиарға балама табуға тырысты. «Талибанның» көшбасшыларының басым бөлігі JUIP-тің негізін қалаған медреседен шыққан, әсіресе Карачи қаласында болған «Жамиат-ул ул улюм-әл исламийя». «Талибан» кеңесінің алты мүшесінің үшеуі, соның ішінде Мулла Мұхаммед Омар медресені аяқтаған».²⁶ Бұл ретте, Ауғанстандағы «Талибанның» болашақ көшбасшылары бұған дейін ешкімге белгісіз болған. Яғни, қозғалыс таза парақтан басталды және бұл оның пайда болуының жұмбақтарының бірі.

«Талибан» қозғалысы: жолдың басында

Әрине, «Талибан» жаңа қозғалысы өте қысқа мерзімде әсерлі табыстарға жетті, және оның пайда болуы айналасында бірден

көптеген аңыздар пайда болды. Олардың барлығы талибтердің осындай нәтижеге қол жеткізуінің себептерін түсіндіруі керек. Негізгі аңыз бойынша қозғалыс 1994 жылдың көктемінде, сол кезде 31 жастағы соғыс мүгедегі, Нәби Мұхаммедидің дәстүрлі партия жасақтарының бірінің төменгі буынының бұрынғы командирі Мулла Мұхаммед Омардың айналасында пайда болды. Әдетте, қозғалыс бұрынғы моджахедтердің далалық командирлері тарапынан зорлық-зомбылыққа реакция ретінде пайда болды деп саналады. «Омар Робин Гуд ретінде пайда болды, кедей командирлерге қанағатсыздарға қарсы көмектесті».²⁷ Оның алғашқы қарулы әрекеттері бұрынғы моджахедтердің далалық командирлері қатарынан зорлаушылардың жазасына байланысты болды. Бұл оған жаңа ізбасарларды тартты. Бірақ оның жасағы әлі де аз болды және Қандағарда негізгі дала командирлерінің құрамаларын жеңе алмады. Оның үстіне олардың көпшілігі өздеріне тән ынтымағы бар тайпалық милиция өкілдері болды.

«Талибан» туралы аңыздардың негізгі жолағы бұл қозғалыстың жергілікті далалық командирлер жасаған әділетсіздікке қарсы кең халықтық қозғалыс нәтижесінде пайда болуымен байланысты болды. Шын мәнінде, бұл нұсқа «Талибан» тарихында басымдыққа ие. «Орталық биліктің құлдырауымен, ауылдық жерлердің басым бөлігі қанағатсыз бандиттердің бақылауына алынды».²⁸ Яғни, «Талибан» Ауғанстанның оңтүстік провинцияларын басып алған «бандиттік» қауымдармен күресу қажеттігінен, төменнен туындаған қозғалыс ретінде пайда болды. Осы күрестегі табыстар «Талибанға» халық арасында кеңінен танымалдылықты қамтамасыз етті.

Алайда, бұл пікір шын мәнінде өте қарама-қайшы болып келеді. Өйткені, 1994 жылдың қазанына дейін «Талибан» қозғалысы қандай да бір ұйымдасқан күш, әсіресе кең повстанциялық қозғалыс емес еді. 1994 жылдың 12 қазанында Пәкістан шекарасындағы Спинбулдак елді мекеніндегі алғашқы танымал ірі «Талибан» акциясына екі жүз адам қатысты. Жаңа қозғалыстың жауынгерлері Хекматиардың адамдарына формальды түрде тиесілі қару сақтау базасына шабуыл жасады. Бірақ іс жүзінде мұнда Ресей мен АҚШ

арасында келісімге қол қойылған 1990-ші жылдардың басында Пәкістан аумағынан орын алған қару мен оқ-дәрі сақталған. Оларға сәйкес, тараптар 1992 жылдың 1 қаңтарынан бастап Ауғанстандағы соғысушы тараптарға қару жеткізбеуге міндеттенді. Сондықтан, қару қоймасы ауған аумағында болды. Өйткені, одан моджахедтерге қару жеткізілген жағдайда қару-жарақ эмбаргосы бұзылмайтын еді.

Әрине, қару Хекматиар адамдарының бақылауында болса да, оның пәкістандық басшылары бұл қоймаға қол жеткізе алмады. Сондықтан «Талибан» тарихында Спинбулдақты басып алуы өте қызықты факт. Осыдан кейін қозғалыс қуатты әскери күшке айналды. Белгілі пәкістандық автор, Ахмет Рашидтің мәліметтері бойынша, талибтер 18 мың Калашников автоматын, артиллерияны, жауынгерлік техниканы басып алды.²⁹ Басқа пәкістандық автор, Матинуддин Камал 80 мың Калашников автоматтары мен үш мың тонна қару мен оқ-дәрі алынды деп атайды.³⁰ Кез келген жағдайда, бұл салыстырмалы түрде аз адамдар тобы үшін өте маңызды әскери олжалар болды. Ахмет Рашидтың пайымдауынша, бұл шабуылға барлығы «Қандағардан және пәкістандық медреселерден келген 200 талиб қатысты».³⁰ Бұл жерде негізгі ақпарат «пәкістандық медреселерден» сөз тізбегінде көрсетілген.

Спинбулдақтың шабуылында Қандағардың талибтерінен қанша адам қатысты, ал Пәкістанның медреселерінен қанша адам болғанын, біз, әрине, біле алмаймыз. Бірақ, қандағарлықтардың салыстырмалы түрде аз болғаны анық. Аңыз бойынша қозғалыс аймақта 1994 жылдың көктемінен бастап белсенді әрекет еткенде, бірқатар жеңістерге қол жеткізіп, ең кең халық қолдауына ие болды. Басқа Пәкістан авторы Ифтихар Муршед ««Талибан» көмекке мұқтаж емес болды деп жазған. Тұтқынға түскен жергілікті командирлер өзімен бірге қару мен оқ-дәрі алып келді. Талибтер қатары әр жетістікпен ардагерлермен толықтырылып, кеңестерге қарсы соғысқан».³² Бұл тезис Ауғанстандағы талибтерге деген үлкен көлемдегі жергілікті қолдау туралы идеяны тағы бір мәрте жандандырады.

Дегенмен, келесі сұрақ туындайды: бір бөлігі Пәкістаннан келген, салыстырмалы түрде шағын жасақ қару сақтаудың ірі

базасын қалай еш қиындықсыз басып алды? Сонымен қатар, ол пәкістан шекарасына жақын орналасқан және осы елдің арнайы қызметтерінің бақылауында болған шығар.

Әрине, шабуыл пәкістандықтар үшін күтпеген жағдайда болды деп болжауға болады. Бірақ бұл екіталай, олар кем дегенде мазасыздық көрсетер еді, мысалы, бұл ISI барлаудың тікелей міндеті болды. Дегенмен, қару ресми түрде Хекматиардың, Ауғанстандағы адамдардың бақылауында болды. Басқа нұсқаға сәйкес, бұл Пәкістан ішіндегі мүдделер қақтығысына байланысты болуы мүмкін. Мұндай оқиғалардың даму нұсқасы ішкі Пәкістан элитасының күрделі қарым-қатынастарын есепке ала отырып, әбден ықтимал болуы мүмкін. ««Жамиат ислами» (JIP) мен «Жамиат-и улема-и ислами» (JIIP) арасындағы қарым-қатынас – ISI мен Беназир Бхуттоның екінші басқару кезіндегі ішкі істер министрлігі арасындағы шайқас. 1993 жылы Ауғанстандағы ISI саясаты және олардың Кабулдағы үкіметке әсер ете алмауы ішкі істер министрі, генерал Бабардың тарапынан сын тудырды».³³ Бхутто билікке келгеннен кейін жаңа ойыншыға сенім білдіру идеясы теориялық тұрғыдан үкімет пен барлау мүдделерінің қақтығысына әкелуі мүмкін болды. Алайда, олар ашық қақтығысқа жете алмады.

Мұнда тағы бір болжам жасауға болады. Әрине, ISI-де Бабар мен Бхуттоның Хекматиардан бас тартып, ешкімге белгісіз талибтерге баса назар аудару идеясына сыни көзқараспен қарады. Сол кезде премьер-министр мен ішкі істер министрі бастапқы кезеңде өз бетінше әрекет етуге шешім қабылдады. Осы жерден талибтерді қуатты қарулы топқа айналдырған Спинбулдаққа шабуыл да негіз алды. Сонымен қатар, жаңа қозғалыс үшін адамдар Пәкістан тарапынан «Жамиат-и улема-и ислами» бақылауында болған медреседен алынған. Бірақ бұл нұсқа ішкі істер министрі Бабар премьер-министрдің қолдауымен өз елінің арнайы қызметтеріне қарсы шықты деп болжайды. Дегенмен, бұл нұсқаның рас болуы екіталай.

Алайда, басқа жағдай маңызды – талибтер жағдайдың кез келген дамуы кезінде Пәкістанның ресми тұлғаларының біреулерінің келісімінсіз қару-жарақ пен сарбаздарды ала алмаған болар еді. Сондықтан, Спинбулдаққа шабуыл жасау

талибтерге қару-жарақты беру жөніндегі операция үшін жай ғана таса әрекет болуы мүмкін және ISI-де болып жатқан оқиғадан хабарсыз бола алмады деп болжау қисынды. Мүмкін, ISI-де Бхутто мен Барбар тарапынан қысымға ішінара жол беріп, олардың жаңа фавориттері – талибтерге, олар үшін Ауғанстан-Қандағардағы перифериялық бағытта сәттілік жасауға мүмкіндік беруді ұйғарған шығар.

Кез келген жағдайда 1994 жылдың күзіне қарай Пәкістанда «Талибан» жаңа қозғалысын өз мүддесінде пайдалану туралы мәселе ішінара шешілген сияқты. Және бұл Хекматиарға қатысты Пәкістанның бұрынғы саясатын қозғамаған Бхутто мен ISI арасындағы келісім болуы әбден мүмкін. «Бабар мынадай сұрақ қойды: «неге бізге Кабул қажет? Орталық Азияға оңтүстік жолмен, Қандағар мен Герат арқылы жетуге болатын еді. Бхутто бұл идеяны зор деп тапты. Оның үкіметі Орталық Азия бағытында Кабулды айналып өту үшін жолдар, телефон желілері мен басқа да инфрақұрылымдар сала алар еді».³⁴ Бұл мәселе 1994 жылдың күзінде Пәкістанның ауған бағытындағы саясатына күрт өзгерістер енгізу қажеттігінен құтылуға мүмкіндік берді. Бабар мен Бхутто бұл жағдайда ISI-мен ашық қақтығысқа түсу қажеттігінен аулақ болды.

«Талибан» Пәкістанның ауған саясатының тағы бір элементі – Хекматиарға қосымша болды. Нәтижесінде, 1994 жылдың күзінің тән ерекшелігі Хекматиардың ел орталығында Кабул астында, ал «Талибан» – Қандағар ауданында оңтүстік-батыста әрекет етуін жалғастырғанында таң қаларлық ештеңе жоқ. «Пешауардан жұмыс істеген және Хекматиарға көп жылдар бойы жақын болған Пәкістан бригадирлері (ISI өкілдері – авт.ескерт.), олардың көп жылдық клиентін қолдауды жалғастырғысы келген. Бірақ Оңтүстік Ауғанстандағы құпия саясатқа жауапты Кветтадағы және Қандағардағы ISI кеңселері «Талибанға» мүдделі болды».³⁵ 1994 жылы Пәкістан де-факто Ауғанстандағы екі клиентін бір уақытта қолдай бастағандай болып көрінді. Атап айтқанда, Қандағарда Хекматиар «Талибанның» пайда болуы кезінде Кабул астында белсенді күрес жүргізуді жалғастырды және Ауғанстанның шығыс провинциялары арқылы оған бағытталған Пәкістаннан кең қолдау тапты. 1994 жылдың күзінде батыс Ауғанстандағы

талибтердің іс жүзінде қалай әрекет ететіне ешкім сенімді бола алмайды.

Егер «Талибанның» пайда болуына қатысты аңыздарға оралсақ, олар негізінен пәкістандық авторлармен құрылғаны тән. Атап айтқанда, Матинуддин Камалдың жұмысы өте қызықты. Ол 2001 жылдың 11 қыркүйек оқиғаларына дейін 2000 жылы жарияланды. Олардан кейін Пәкістанның талибтермен бұрынғы байланыстары үзілген, ал оларға деген қатынасы қайта қаралғандығы белгілі. Камал кітабында осы қозғалысты құру жағдайлары туралы қызықты деректер келтірілген. «Талибанның» негізін қалаушы Мұхаммед Омар өзінің туған ауылында мешітке барып, жергілікті медреседен 50 адам жинаған. Олардың арасында Халес пен Сайяф партияларынан шыққан адамдар да болды. Сонымен қатар, Халес партиясынан келген Қажы Башар Омарға қару-жарақ пен оқ-дәрі берді. Бір қызығы, «Талибанның» алғашқы қатысушыларының арасында Мулла Борджан да көрсетіледі.³⁶ Сонымен қатар, Камал «Сайед Хамид Гейлани, пир Сайед Ахмад Гейланидің ұлы, Қандағарда NIFA (Ауғанстанның ұлттық ислам фронты) командирлерін талибтерге қосылуға шақырды» деп жазады.³⁷

Айта кету керек, бұл жерде де тағы қоғамдық қолдаудың ең кең әсері байқалады. Мысалы, Гейлани кадирий тарикатының пирі болды, теориялық тұрғыдан ол бастапқы кезеңде талибтердің қолдауын түсіндіре алады. Жоғарыда айтылғандай, талибтер және идеология бойынша оларға жақын деобандтықтар өз негізінде кадирийге жақын болды. Негізінен Гейлани бұл қадамды Пәкістан тарапынан, мысалы, «Жамиат-и улема-и ислами» тарапынан ұсыным бойынша жасай алды. Сондай-ақ, бұл оны ешқандай міндеттемеген жоқ, ол талибтерден өзіне қауіпті көрген жоқ. Сонымен қатар, Гейлани туралы ескерту Қандағардың дуррани тұрғындары арасында «Талибанды» заңдастыруы керек еді. Дурранилер дәстүрлі түрде монархияға бағытталып, оған жақын Гейлани олардың арасында белгілі беделге ие болды.

Сондай-ақ, жаңа қозғалыс пайда болған, Омардың туған ауылы Зангисар туралы тарихты атап өтуге болады. Мысалы, Джеймс Фергюсон 1980-і жылдары Зангисарда моджахедтердің маңызды базасы болғанын жазған. Мұнда Мулла Мұхаммед

Омар болды және «Талибан» қозғалысын құру үшін қырық немесе елу адам жиналды.³⁸ Камал, сондай-ақ, бұл ауылды «Талибан» қозғалысының болашақ командирлері көп болған жер деп атайды. Ал, Стив Колл «Мулла Омар Қандағардан 30 шақырым қашықтықтағы, 25 отбасы тұрған шағын әрі кедей Зангисар ауылында мұғалім болып, намаз оқыған деп жазған болатын.³⁹ Кез келген жағдайда ықпалды дала командирлеріне қарсы күрестің маңызды пункті үшін орын тым аз болды. Әрине, мынадай сұрақ туындайды: мұндай ауылда сонша жігерлі адамдар қалай пайда бола алады? Неге ықпалды тұлғалар кеңестік басып кіруге қарсы соғыс кезінде моджахедтердің кіші командирі болған, штаттан тыс ауылдан шыққан, сол сәтте 31 жасар молдаға кенеттен қолдау көрсетті? Мысалы, ол жерде Мулла Борджан болды. Оның, шын есімі Абдул Рахман болған және ол 1979 жылы Аминнің шеттетілуінен кейін қашқан ауған әскерінің капитаны болды деген ақпарат бар.⁴⁰ Петер Томсен Борджанды «Хальк» фракциясының генералы деп атайды.⁴¹ Әрине, кадр офицері енді құрылған қозғалыстың бастапқы ұйымдастығы үшін қажет болды.

Біз «Талибанның» ыдырауына дейін жазылған, аңызға айналған нұсқаны қарастырып отырғанымыз анық, бірақ бұл нұсқа мозаиканың жекелеген элементтерін, «Талибанды» және мүдделі тұлғаларды құру үдерісі кезеңдерін көрсетеді. Мысалы, Камалдың пікірінше, Қажы Башар Омарға қару-жарақ пен оқ-дәрі берді, сондай-ақ, ол саудагерлердің ықпалды тобының өкілі ретінде жиі айтылады.⁴² Соңғыларының, Қандағардағы көптеген далалық командирлер белсенді шұғылданатын сауда керуендерінен салық жинайтын көптеген пункттердің болуына қатты көңілі толмады. «Чаман (ауған-пәкістандық шекарадағы қала. – авт.ескерт.) мен Герат арасында 71 бақылау нүктесі болды».⁴³ Әрине, мұндай жағдайда осы маршрут бойынша жүк тасымалы тиімсіз кәсіп болған. Ахмет Рашид, Қажы Башар сияқты адамдарды сауда мафиясы деп атаған.⁴⁴ Сондықтан, болып жатқан оқиғалардың егжей-тегжейі бізге жаңа әскери-саяси қозғалыстың құрылу үрдісін және оның пайда болуына мүдделі күштерді көрсетеді. Сондай-ақ, бұл жерде Пәкістанның қатысуынсыз бола алмады. Талибтердің өзін-өзі ұйымдастыруға мүмкіндіктері тым айқын емес болды.

Сондықтан, ауған әскерінің бұрынғы офицерлері, саудагерлер және тіпті сопылық беделділер қажет болды. Бірақ «Талибан» туралы аңыз жасау оның ауғандық шығу тегімен және әділдік үшін күреспен байланысты болды.

Алайда, осы белсенді адамдардың барлығы Спинбулдақты басып алғанға дейін аса белсенділікпен көзге түскен жоқ. Олар Пәкістан шекарасынан Қандағарға дейінгі жолда жеке өткізу пункттеріне шабуыл жасады, және бұл, іс жүзінде олардың атауға тұрарлық жалғыз әрекеттері болып табылады. Мұндай шағын топ Гейлани мен Қандағардағы жағдайды бақылап отырған пуштун тайпаларының назарын өзіне аударуы екіталай.

Дегенмен, 1994 жылдың қазан айына дейін Мулла Омар мен оның сыбайластары Қандағарда көп еріктілерді жинай алмады. Бұл жерде тайпалар мен жергілікті аумақтық қауымдардың адалдығы қоғамдық өмірдің негізі болды, және талибтерде тайпалар алдында ешқандай артықшылық болған жоқ. Сондықтан, 1994 жылдың көктемінен күзіне дейін талибтер Қандағар провинциясында қандай да бір еріктілер санын жинай алмады. Өте қызықты жағдай, Мулла Омардың айналасында жиналған талибтер тобы әртүрлі пуштун тайпаларының шығушыларынан тұрды. Молданың өзі хотаки рулық қауымынан шыққан гильзай болды. Оның ортасында «нурзайлар, баракзайлар, попользайлар, мохаммадзайлар, ализайлар және хотакилер» болды.⁴⁵ Бұл жерде аталғандардың көпшілігі Қандағар провинциясында басым болған дуррани тайпасының рулық қауымдарының атаулары болды. Гильзайлар тайпасынан шыққан хотаки ғана ерекше болды.

Іс жүзінде, Омар өзінің бастапқы ортасында жалғыз дуррани емес еді. Бұл өздігінен ерекше жағдай болды. Осыған байланысты, Нематулла Ноджумидің Омардың шын мәнінде дуррани болып, попользайға немесе нурзайларға тиесілі екені туралы айтқан пікірлері де пайда болды.⁴⁶ Себебі, егер Омар аңыз бойынша халықтан дербес болып шыққан болса, онда гильзайлардан шыққан адам дуррани провинциясында көшбасшы болуы өте қисынсыз болып көрінер еді. Қандағардағы хаос жағдайында және мұнда

орталық мемлекеттік институттар болмаған жағдайда аман қалу шарты қандай да бір тайпаға тиесілі болды. Тиісінше, бөтен адам бастаған, әр түрлі тайпалардан шыққан адамдар тобының, әсіресе гильзайлардың, билікке деген талпынысы сәттілікке жете алмады. Сонымен қатар, Омардың айналасына түрлі дурранилік рулық қауымдардың өкілдері жиналды. Демек, олар тайпалар мен олардың көшкіндеріне тиесілі емес немесе қандай да бір себептермен олардың құрамынан шықты. Тиісінше, бұл Қандағардың дәстүрлі тайпаларының шекарасынан тыс құрылған жасақ болды. Қандағар дурраниінің негізгі массасы үшін олардың барлығы бөтен болды. Сондықтан 1994 жылдың күзіне дейін Омар және оның адамдары шағын маргиналды топ болды.

Бірақ, Ноджумидің пікіріне қарамастан, Омар гильзай болды, бірақ ол тайпалық құрылымдарға қосылмауы мүмкін. Егер «Талибан» қозғалысын Пәкістан құрған болса, онда дурранилік жерлердің ортасында жаңа қозғалыстың көсемі ретінде гильзайды таңдау үлкен ішкі мағынаға ие болды. Өйткені мұндай таңдау болашаққа көзделген болуы мүмкін. Естеріңізге сала кетейік, Пәкістан үшін бұрынғы басқарушы әулеттің өкілі, пуштун-дурранилердің мохаммадзай рулық қауымының өкілі Захир-шахтың жалауы астында пуштундық реставрация тиімсіз болған. Бұл дәстүрлі элита билігін қалпына келтіру және олардың көпшілігінде дуррани болған бұрынғы элитаның саяси эмигранттары массасын елге қайтару дегенді білдірді. Нәтижесінде, Дюранд желісі бойынша екі ел арасындағы шекарадан Ауғанстан мен Пәкістан арасындағы бұрынғы қарама-қайшылықтар сөзсіз қалпына келер еді.

Сондықтан дуррани элитасын үрдістен алып тастау керек еді. Бұл дурранидің тайпалық ақсүйектеріне де қатысты болды, олардың өкілдері арасында Қандағар мен көрші Гильмендті бақылауды жүзеге асырған далалық командирлер болды. Бір жағынан, бұл жергілікті тайпалық қауым бүкіл ел бойынша билік үшін күреске қатысқысы келмеуімен байланысты болды. Екінші жағынан, дурранидің тайпалық элитасы гильзайлардың гегемониясына қарсы болды. Сондықтан, Пәкістанның алдында күрделі міндет тұрды – Ауғанстанның барлық пуштундарының әлеуетін пуштундық реставрация

жалауының астында біріктіру қажет болды, бірақ дуррани қатарынан дәстүрлі элита билігіне келу қатерін болдырмау керек еді. Сондықтан да, дурранилік аумақта пайда болған «Талибан» қозғалысын ұйымдастырудың дәл осындай нысаны пайда болды, бірақ оны гильзайдан шыққан адам басқарды. Дәл осындай форма Ауғанстандағы Пәкістан саясатының табысты болуын қамтамасыз етуі тиіс еді.

Біріншіден, талибтер идеологиясы «Жамиат-и улема-и исламиге» жақын болды, ол өз кезегінде Деобандқа жақын болды. Бұл дәстүрлі улемдердің консервативті исламшылдығы болды, ол Хекматиардың және «Жамиат-и исламидің» модернистік исламшылдығынан айырмашылыққа ие болды. Исламшылдықтың мұндай нұсқасы дәстүршіл көңіл-күйдегі пуштун тайпаларына түсінікті болды. Ол ішінара олардың ұсынымдарына сәйкес келді және ол ұйымдастыру құрылысы сияқты тайпалар мен көптеген жергілікті дәстүрлерді жоймады. Екіншіден, Омар гильзай болды, бұл жайт болашақта Ауғанстанның шығысындағы гильзайлардың жаңа қозғалыс жағына, әсіресе гильзайлардың дурранимен бәсекелестігін ескеретін болсақ, тартылмауын жоққа шығармады. Үшіншіден, «Талибан» қозғалысы дуррани аумағында құрылды және оның басшылығы арасында әртүрлі дурранилік рулық қауымдардан шығушылар көп болды. Бұл жаңа жоба аясында гильзайлар мен дурраниді бір уақытта біріктіруге және осылайша пуштун қауымдастығының тайпалық құрылымына ықпал ету мүмкіндігін берді. Төртіншіден, «Талибанның» көшбасшылары ауыл тұрғындары болды. Қатаң діни ережелерден басқа, бұл бұрынғы қалалық ауған элитасынан саяси эмигранттардың талибтердің арасында пайда болуын жоққа шығарды. Ауылдық дурраниді бұрынғы саяси элита өкілдері болған дурраниден гөрі басқару оңай болды. Бесіншіден, тайпалар мен олардың командирлерін бағындыру және қарусыздандыру арқылы «Талибан», аумақта өзінің тікелей бақылауын орнатты. Бұл қозғалыс Хекматиардан ерекшеленді, ол Ауғанстанның бүкіл оңтүстігі бойынша дербес командирлер мен тайпаларға ештеңе жасай алмады.

Тағы бір қызықты жағдай жаңа қозғалыс өкілдерінің діни мәртебесімен байланысты болды. Монархия заманында ресми

Кабул Ауғанстанның улемдеріне Деобанд университетінде білім алуға тыйым салып отырды. Жергілікті улемдер жүйеде орын алу үшін, атап айтқанда мешіттерде молда қызметін алу үшін тиісті діни білім алулары керек болды. «Тек мемлекеттік медресені және кейін шарифат факультетін бітірген адамдар ғана мемлекетке жұмыс істей алады. Жеке медресе түлектері мұндай жұмысты мемлекеттік медреседен сертификаттау өткеннен кейін ғана ала алады».⁴⁷ Осылайша, улемдердің мемлекетке тәуелділігі қамтамасыз етілді және бір мезгілде осы топтың элитарлығына кепілдік берілді, оған қол жеткізу шектеулі болды.

Мұнда білім беру туралы мәселе маңызды болды. Пәкістанда 1970-1980 жылдары Пәкістан діни партиялары құрған көптеген медреседе түлектер тиісті диплом алған жоқ. «Өз студенттеріне дәреже берген, бөлінбей тұрған кездегі Үндістандағы жақсы белгілі діни мектептерден мұндай семинарийлердің (медреселердің) айырмашылығы, оқу соңында ешқандай басқа институттармен немесе Пәкістандағы болсын, кез келген басқа елдегі болсын мемлекеттік мекемелермен танылмаған, атауы көрсетілмеген сертификаттарды ұсынды».⁴⁸ Кейін Ауғанстанға қарсы соғыс жылдарында Пәкістанда Ауғанстанға шекаралас аймақта ауған босқындары үшін осындай медреселер жаппай құрыла бастады, оларға сол ережелер таратылды.

Сондықтан да медресе түлектерінің барлығы ислам туралы алғашқы білім алды, бірақ діни жүйеде тиісті ұстанымды ұстана алмады. ««Талибан» қатарында өздерін молда деп атаған адамдардың көбі осы ұстанымды орындау үшін білікті бола алмады, себебі олар тек жартылай білім алды».⁴⁹ Дегенмен, олар өздерін молда деп атаған, бұл «Талибанды» теократиялық мемлекетке айналдырды. Алайда, бұл ретте, аталған молдалар «Жамиат-и улем-и исламиге» және Деобандқа деген белгілі бір құрметін сақтаған болар. Өйткені, мәртебесі жағынан олар өз біліміне қарай олардың өкілдеріне жол берді. Сонымен қатар, «Талибанның» Ауғанстандағы билікте болған жылдары олар пәкістандық медреселерден үнемі қолдау тапты.

«Жамиат-и улема-и ислами» «Талибан» басшылығында, кем дегенде моральдық беделге ие болды, ал Пәкістаннан келген медресе түлектері талибтер қатарында ұйымдастырушылық

тәуелділікті қамтамасыз етті. «Белгілі деректер бойынша Маулана (Фазл-ур Рахман – «Жамиат-и улема-и ислами» көшбасшысы. – авт.ескерт.) «Талибан» көшбасшыларымен ешқашан кездеспеген. Оның саяси партиясы осы жас студенттердің санасына әсер етті».⁵⁰ Кез келген жағдайда «Талибан» басшылығының Пәкістанның діни топтарынан идеологиялық және ұйымдастырушылық тәуелділігі туралы сөз болып отыр. Қалай болғанда да, молда атағына ұмтылу, жаңа үлгідегі улемдер табынан орын алуды қалау болып саналды. «Жамиат-и улема-и исламиға» жақын Пәкістан медреселерінде білім алу, «Талибан» молдаларына мәртебені, бауырластыққа тиістілік сезімін және жергілікті улемдерден асып түсуді қамтамасыз етті. Бұл ретте, соңғылардың көпшілігінің жағдайы Ауғанстанда орталықтандырылған мемлекет құлағаннан кейін нашарлады.

Сондықтан 1994 жылы талибтердің оңтүстік Ауғанстанның саяси сахнасына шығуы Пәкістан басшылығының өте нәзік қадамы ретінде көрінді. Исламабад тұрғысынан бұл Пәкістанның мемлекеттік мүдделерін жүзеге асыруға кедергі келтірген Ауғанстандағы көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік берді. Мұндай істе эмоциялар артық болатыны белгілі. Сондықтан, келесі пікір қисынды емес: «Беназир Бхуттоның Пәкістан премьер-министрі лауазымындағы екінші кезеңінде (1993-1996), осы Оксфорд пен Гарвардта білім алған әйел «Талибанның» көмегімен Ауғанстандағы Пәкістан мүдделерін жүзеге асыруға қол жеткізу үшін «Жамиат-и улема-и исламимен» одақ құрғандығы парадоксты жағдай болып табылады».⁵¹ Пәкістан премьеры үшін ең бастысы, сол сәтте оның алдында тұрған саяси міндеттерді шешу болды. Бірақ, ресми түрде Пәкістан «Талибан» қозғалысын құруға өзінің қатысуын жоққа шығарды. Пәкістан дипломаты Ифтикар Муршеда: «Талибанның пайда болуы Пәкістанмен байланысты деген қате пікір. Исламабад осы негізсіз тағылған жаланы түзете алмайды».⁵²

«Талибанның» алғашқы шулы акциясы Пәкістанның әрекеттерімен тікелей байланысты болды. Ол 12 қазанда Спинбулдакты басып алғаннан кейін және көптеген қару-жарақ пен еріктілерді алғаннан кейін көп ұзамай орын алды.

Бір аптадан, кейін 1994 жылдың 20 қазанында министр Бабар Пәкістандағы батыс елдерінің алты елшілерімен, сондай-ақ көптеген техникалық мамандармен бірге Пәкістаннан Қандағар мен Герат арқылы бағыт бойынша жүріп өтті. Сапар барысында Пәкістаннан Орталық Азияға бағыт ашу мәселесі талқыланды. 28 қазанда премьер-министр Бхутто мемлекеттік сапармен Ашхабадқа барып, онда Герат губернаторы Исмаил-ханмен және АХИҚ қозғалысының көшбасшысы генерал Дустуммен кездесуі өтті. Бхутто оларға оңтүстік жолды ашудың маңыздылығы туралы айтты.⁵³ Исмаил-ханмен келіссөздер қисынды сипатқа ие болды, өйткені, ол бағыттың Пәкістан шекарасынан Түрікменстанға дейінгі солтүстік бөлігін бақылап отырды. Бұл ретте, Дустуммен кездесу қызықты болды.

Негізінен, Бхутто үшін өзбек көшбасшысымен кездесу аса қажет болған жоқ. Түрікменстанға бағыт өзі бақылайтын аумақтардың жанынан өтті. Алайда, қаңтар айында Кабулдағы жеңілістен кейін Дустумда Раббани/Масудтың тәжік үкіметімен дұшпандық қарым-қатынас болған. Бұл оның Кабул үкіметінің жауларымен өзара іс-қимылы үшін автоматты түрде жағдай жасады. Сонымен қатар, Дустумның қаңтар айындағы шеруі Пәкістанмен келіссөз жүргізгеннен кейін болды. Ол іс-әрекеттерге, 1992 жылдан бері Дустуммен тығыз байланысты болған Өзбекстан да қатысты. Өзбекстан, сондай-ақ, Ауғанстанмен шекаралас Орталық Азияның жаңа тәуелсіз үш мемлекетінің ішіндегі аса маңызды ел болды. Сондықтан, өзбек өкілдерімен келіссөздер Пәкістанның мүдделері Түрікменстанға ғана емес, бүкіл Орталық Азияға бағытталғанын көрсетеді. Бұл оңтүстік бағытта осы аймақты ашу бойынша жаһандық жоба болды.

Сонымен қатар, Пәкістан үшін Орталық Азиямен көлік жолының ашылуы тек экономикалық маңызға ғана ие болған жоқ. Пәкістанның іс-әрекеттері айқын геосаяси мақсаттарды көздеді. Мұнда біз ең күрделі сұраққа тоқталамыз. Сол кезде Пәкістан өңірлік геосаясат мәселелерінде дербес болды ма? Басқаша айтқанда, Исламабад Ауғанстан арқылы солтүстікке жол ашу бойынша барлық күш-жігер тек Пәкістан мүдделеріне жауап берді ме немесе үшінші елдердің мүддесі туралы

айтуға болады ма? Бұл өте күрделі мәселе және біз оған қайта ораламыз. Бірақ 1994 жылға қарай Орталық Азиядағы жағдай өзгерді деп айтуға болады.

Аймақ мемлекеттері жалпы мемлекеттік құрылыстың бастапқы үдерістерін аяқтады. Ресеймен бірлескен күшпен тәжік қақтығысының өткір фазасы аяқталды. Оппозиция Тәжікстаннан Ауғанстан аумағына ығыстырылды. 1992 жылғы мамырда Ташкентте қол қойылған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт Ауғанстандағы жағдай шиеленіскен жағдайда Ресей мен өңір елдерінің күш-жігерін үйлестіруді қамтамасыз етті. Сонымен қатар, Ресей бұрынғы Түрікменстандағы, Тәжікстандағы және тіпті Қырғызстандағы кеңес шекарасына қатысты тылда да шекара әскерлерін бақылауды жалғастырды. Тәжікстанда Ресейдің бақылауында 201-ші мотоатқыштар дивизиясы, Түрікменстанда жергілікті қарулы күштердің жекелеген бөлімдері, осы елдің үкіметімен жасалған шартқа сәйкес болды. Яғни жағдай тұрақтанды.

Жалпы идея бұрынғы кеңес шекарасындағы істердің жағдайын тоқтатып, мемлекеттік құрылысқа көңіл бөлу болып табылды. Аймақ елдері үшін бұл басты басымдық болды. Сол уақытта тұрақсыз Ауғанстан олардың табиғи қауіптерін тудырған. Сондықтан, Орталық Азия мемлекеттері, әсіресе Ауғанстанмен шекаралық аймақ елдері Ресей жағдайын сақтау үшін жауапкершілікті беруге келісті. Ауғанстанмен шекарада 1992 жылдан бастап дербес саясат құра бастаған Өзбекстан ғана ерекшелік болды. Оның 1994 жылғы қаңтарда Кабулда тәжік үкіметіне қарсы Дустумның өзбек күштерінің көтерілісіне алып келген Пәкістан, Иран және Сауд Арабиясымен келісімге қатысуы айқын көрініс болып табылады. Бұл Ташкенттің Раббани/Масуд үкіметін қолдаған Мәскеумен қарым-қатынасында автоматты түрде қиындықтар тудырды. Өзбек билігі осы кезде Ауғанстандағы өз саясатын Мәскеумен келіспей жүргізген болар.

Жалпы Өзбекстан күрделі жағдайда болды. Бірінші кезекте оның географиялық жағдайына және сыртқы нарықтарға жүктерді тасымалдау мәселелерінде Ресейге тәуелділігіне байланысты. Соған сәйкес, Ташкенттің алдында Ресей арқылы солтүстік бағытқа көлік баламасын құру туралы мәселе

тұрды. Ең қисынды және қысқа жол оңтүстікке бағытпен байланысты болды. Бірақ, Өзбекстан Ауғанстанмен бұрынғы кеңес шекарасының шағын бөлігін ғана бақылаған. Сонымен қатар, Солтүстік Ауғанстандағы өзбек күштері оңтүстік және шығыстағы Масуд құрамалары мен Кабулға адал Герат губернаторы Исмаил-ханның жасақтары арасында болған. Ауғанстандағы Дустумның өзбектері оқшауда болды.

1994 жылы мұндай күштерді орналастыру Пәкістан мен Орталық Азия арасында Иран мен Ресейдің келісімінсіз жол салу жөніндегі жобаны іске асыруға теориялық тұрғыдан мүмкіндік бермеді. Кем дегенде, Иран Гератта әсер еткендіктен. Алайда, Иран 1993-1994 жылдары Пәкістан мен Сауд Арабиясымен коалицияға кірген болатын.

Бұл жерде өте маңызды жағдайды атап өту керек – неге Иран Пәкістан мен Сауд Арабиясымен келісімге келді. Мүмкін, басты себептердің бірі – бұл елдер аймақта дербес саясат жүргізгендей болып көрінгенінде шығар. Олардың артында ресми түрде өткен жылдары тығыз байланысты болған АҚШ-тың көлеңкесі болған жоқ. Сонымен қатар, Пәкістан ядролық бағдарламаға күдіктенуіне байланысты америкалық санкциялардың (Пресслер түзетуі) әсерінде болды. Иран үшін бұл маңызды дәлел болуы мүмкін. Егер АҚШ шын мәнінде аймақтан кеткен болса және басқа да мұсылман елдері өз бетінше әрекет етсе, олармен қарым-қатынас орнатуға болатын еді. Біз Исламабад пен Эр-Рияд қаншалықты дербес болғанына тағы да назар аударамыз.

Жоғарыда қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін Вашингтон Ауғанстанға деген қызығушылықты жоғалтты деп мәлімдеген америкалық өкілдердің пікірлері келтірілген. Бірақ, сол жерде АҚШ бір мезгілде өз күштерін Орталық Азияда шоғырландырды деген пікір айтылды. АҚШ-тағы ауған бағыты үшін мемлекеттік департамент пен ОББ жауап бергенін және олардың арасындағы қарым-қатынас қырғи-қабақ соғыстың соңғы жылдары күрделі болғанын ескере отырып, 1992 жылдан кейін негізгі жауапкершілік ОББ-ға өтті деген болжам жасалды. Бұл ұйым дәстүрлі түрде пәкістандық ISI барлаумен тығыз байланыста болды. Сондықтан, Пәкістанда американдық саясаттың болуы көзге көрінбеді.

Алайда, АҚШ үшін стратегиялық тұрғыдан оқшауланған Орталық Азиядан қосымша көлік жолдарын құру мәселесі өзекті болды. Мұнда өңірдің жаңа тәуелсіз елдері Ресейден тәуелсіз болуы қисынды болды. 1990 жылдардың ортасында Орталық Азиядан барлық көлік жолдары Ресей аумағы арқылы өтті. Шын мәнінде, бұл стратегиялық мақсат АҚШ үшін әлі күнге дейін – 2010 жылдардың ортасына дейін өзектілігін сақтайды. Бірақ, АҚШ-тың «Талибан» қозғалысын құрудың нақты жағдайларына қаншалықты тартылғаны туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр.

Бір жағынан, 2000 жылдың жазында АҚШ конгрес өкілдері палатасының халықаралық істер жөніндегі комитетінде жаһандық терроризм және Оңтүстік Азия жөніндегі арнайы тыңдаулар барысында, президент Клинтон әкімшілігінің жоғары лауазымды тұлғаларының талибтермен ынтымақтастыққа қатыстылығы туралы мәселе талқыланды. Тыңдауларға АҚШ мемлекеттік департаментінің өкілдері, лаңкестікке қарсы күреске жауаптылар және Оңтүстік Азия аймағы өкілдері қатысты. Калифорния штатынан республикалық конгрессмен Дэйна Рохрабахер Клинтон әкімшілігін осы қозғалыстың барлық уақыт бойы «Талибан» қозғалысын жасырын қолдаған деп айыптады. Конгрессмен мемлекеттік департаментінің жабық құжаттарына сілтеме жасай отырып, Клинтонның әкімшілігі талибтерді қолдауда айыптауды қабылдаса да, іс жүзінде ол Ауғанстанға бақылау үшін осы қозғалыспен күресте антиталибтік коалицияның және басқа да талибтердің қарсыластарының күшін әлсірету үшін барлық мүмкіндіктерді жасады деп тұжырымдады. АҚШ әкімшілігінің жоғары лауазымды өкілдері Билл Ричардсон мен Рик Индерфуттың осы науқандағы ерекше рөлге ие болғандығы айтылды. Бұл айыптаулар тыңдау барысында конгрессмен Эд Ройстың қолдауын тапты. Конгрессмендердің айыптарына жауап берген лаңкестікке қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік департамент үйлестірушісі Майкл Шихан мен Оңтүстік Азия бойынша мемлекеттік хатшының көмекшісі Алан Истхэм конгрессмендерге американдық биліктің «Талибан» қозғалысын қолдауға қатыспағандығының айқын дәлелдерін көрсете алмады. Негізінен олар конгрессмендерді

қызықтыратын америкалық дипломатия мен Ауғанстандағы арнайы қызметтердің іс-әрекеттері туралы құпиялылығына сілтеме жасады.⁵⁴

Екінші жағынан, 1994 жылдың күзінде Вашингтонға келіп түскен АҚШ елшілігінің Исламабадтағы хабарламалары бойынша, Стив Колл кітабында келтірілген, америкалық дипломаттар үшін «Талибан» жаңа қозғалысының табиғаты түсініксіз болғанын көруге болады. «Консулат ISI-дің «Талибан» байланыстары туралы хабарлаған, бірақ «қозғалыс табиғаты, оның мақсаттары мен демеушілері белгісіз» деп мәлімдеді.⁵⁵ 1995 жылдың көктемінде Беназир Бхутто АҚШ-қа барып, президент Клинтонмен кездесу кезінде Ауғанстанды тұрақтандыруға көмектесе алатын Пәкістан күші ретінде «Талибанды» ұсынды». ⁵⁶ 2000-шы жылдары Пәкістанға және оның «Талибанмен» байланысына қатысты америкалық бағалар өте қатаң сипатқа ие болды. Стив Колл былай деп жазады: «оның сапарында және одан кейінгі көптеген айларда Бхутто және оның кеңесшілері америка үкіметінің ресми өкілдері мен конгрестің мүшелеріне «Талибанға» Пәкістан әскери және қаржылық көмек ауқымдары туралы үнемі айтып отырды».⁵⁷

2000-шы жылдары, 2001 жылғы қыркүйектегі қайғылы оқиғалардан кейін, АҚШ 1990-шы жылдардың ортасындағы оқиғалармен кез келген мүмкін болатын қауымдастықтан құтылғысы келгені түсінікті. Мұны осы кезеңде жазылған жұмыстардан көруге болады. Бірақ 2000 жылы, АҚШ-та ауған проблемасына әртүрлі көзқарастар арасында күрес жүріп, жоғарыда аталған конгрестегі тыңдаулар сияқты осы мүдделер күресі туралы ақпараттың шығуы мүмкін болды. Егер АҚШ-та пікірталастар болса, Пәкістанда «Талибан» қозғалысы мәселесі бойынша белгілі бір консенсус пайда болды.

Сондықтан 2001 жылға дейін Пәкістан авторлары бұл ұйым туралы жаппай халықтық қозғалыс ретінде әсер етуге тырысты және оның білімі туралы аңыздарды барынша нығайтты. Бұл ретте, олар «Талибанға» және жалпы ислам қозғалыстарына қатысты американдық саясаттағы 1990 жылдардың соңынан басталған өзгерістерді ескермеуі мүмкін емес болды. Әрине, Пәкістан үшін бұл жағымсыз тосын болды, өйткені АҚШ

Пәкістан билігіне қысым көрсетті. Бірақ сол кезде олардың келіспеуге мүмкіндіктері болды. «Талибан» қозғалысының негізін қалаушы ретінде танылған, отставкадағы Пәкістан ішкі істер министрі Насрулла Бабар, 2000 жылдың мамыр айында Frontier Post-қа берген сұхбатында, «ОББ-ның өзі аймақтағы терроризм болып табылады және өзін жауапкершіліктен босату үшін жалған айтып ақталады», деп тұжырымдаған болатын.⁵⁸ Сондай-ақ, 1994-1996 жылдардағы оқиғаларда «АҚШ-тың рөлі әлі күнге дейін анық емес, алайда, ВВС-ге берген сұхбатында Беназир Бхутто американдық қатысуды мойындады деп, оның үкіметі Пәкістандағы «Талибанды» американдық қаржы көмегімен дайындағандығы айтылған».⁵⁹ Бұл өте жұқа мәселеде АҚШ-тың «Талибан» қозғалысын құруға қаншалықты тартылғандығы ғана қызықты емес. 1990 жылдардың ортасында осы қозғалыстың пайда болуы олардың стратегиялық мүдделеріне қаншалықты жауап бергендігі неғұрлым қызықты болды.

1990 -шы жылдардың ортасында Пәкістанның іс-әрекеттері жалпы екі себеп бойынша американдық мүдделерге қайшы келмеді деп болжауға болады. Біріншісі – Орталық Азиядағы көлік дәлізі. Екіншісі – Иранға қатысты саясат. Әрине, АҚШ қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін өңірде оны қолдау қажеттілігі төмендеген жағдайда да Пәкістанмен байланыстан мүлдем бас тартудың ешқандай мағынасы болмады. Дегенмен, Иран 1979 жылы ислам революциясынан кейін, кем дегенде АҚШ үшін тұрақты тітіркендіргіш болып қалды.

Қырғи-қабақ соғыстағы жеңіс ұлы державалардың саясатына әсер еткен көптеген шектеулерді алып тастады. Мысалы, КСРО ыдырағаннан кейін геосаяси қарама-қарсы тұрудың алдыңғы жоспарында болған қандай да бір елдердегі ықпал үшін онымен бәсекеге түсуге бұрынғы қажеттілік болған жоқ. Сондықтан, АҚШ бәсекелес держава – КСРО-ның Вашингтон мен Тегеран арасындағы қарым-қатынас мәселелерін өз мүддесінде пайдалана алады деп алаңдамады. Бірақ, Иран әлі де Америка саясатының күн тәртібінде қалды, ал Иран мәселесі екінші жоспарға шегінді.

АҚШ-тың мүдделілігі туралы негізгі күмән 1995 жылы Unocal американдық компаниясы іске асырмақ болған

Пәкістаннан Түрікменстанға газ құбыры құрылысының ауқымды жобасымен байланысты болды. Құбыр Орталық Азияға жүктерді тасымалдау үшін Бабар таңдап алған бағыт бойынша Қандағар мен Герат арқылы өтуі тиіс болатын. Осы бағытта 1994 жылдан бастап «Талибан» қозғалысы белсенді әрекет етті. Әрине, белгілі бір параллельдер пайда болды. Егер Пәкістан Орталық Азияға көлік дәліздерін ашуды қаласа, АҚШ-та соны қалайтынын болжауға болады. Сонымен қатар, Пәкістан мұндай құбыр салу жобасын өз бетінше жүзеге асыра алмады, ол үшін оның технологиялары мен құралдары болған жоқ.

Өте маңызды сұрақ: Unocal жобасы неге 1995 жылы пайда болды? Мүмкін, мұнда екі жағдайды ескеру керек шығар. Біріншіден, осы уақытқа қарай «Талибан» Ауғанстанда табысқа жету қабілетін дәлелдеді. Осы кезде талибтер Қандағар мен Гильменді басып алды және Гератқа шабуыл жасауға дайындалды. Тиісінше, осындай ауқымды қымбат тұратын жобаны іске асыру үшін жағдай жасалды. Екіншіден, Түрікменстандағы газ экспортының жағдайы күрт нашарлады. 1990 жылы Түрікменстанда 81,9 млрд. текше метр газ, 1993 жылы – 60,9 млрд. текше метр, 1994 жылы – 35,8 млрд. текше метр газ өндірілді.⁶⁰ Өндірістің мұндай құлдырауы төлем қабілеті бар өткізу нарықтарын жоғалтумен тікелей байланысты болды.

«Газпром» ресейлік компаниясы Түрікменстанға еуропалық нарықтарға шығуы мүмкіндік бермегеніне байланысты, Ашхабад үшін қаражат пен сенімді сатып алушылардың өткір жетіспеушілігі сезілген ТМД елдерінің нарығы ғана қалды. 1997 жылдың бірінші тоқсанында Түрікменстанға жеткізілімнің тек 17%-ы ғана төленді.⁶¹ Нәтижесінде, Түрікменстан қиын жағдайға тап болды. Газ өндірісі 1998 жылы 13,3 млрд. текше метрге жеткенше төмендеуді жалғастырды.⁶² Түрікменстан үшін Пәкістанға газ құбырын салу туралы ұсыныс туындаған мәселенің айқын шешімі болды. Сондықтан, Ашхабад «Талибан» қозғалысымен жұмыс қатынастарын орнату, америкалық Unocal компаниясының күшімен құбыр салу сияқты аймақтағы Пәкістан саясатын толық қолдады. Содан кейін,

Түрікменстан Ресей қамқорлығымен құрылған аймақтық қауіпсіздік құрылымдарынан шықты. Бір қызығы, Мәскеу 1990 жылдардың ортасында оның аймақтағы стратегиялық мүдделеріне тікелей қауіп төндірген оқиғалардың дамуына неліктен жол берді?

1994 жылға қарай Орталық Азия Ресей үшін алыс шеткі аймақ болды. Осы кезеңде Мәскеу ішкі реформалармен және олармен байланысты проблемалармен айналысқан. 1993 жылдың қазанында президент Борис Ельцин мен Жоғарғы кеңес арасында Мәскеуде қарулы қақтығыс болды. 1994 жылдың желтоқсанында Шешенстанда соғыс басталды. Осы кезеңнің тән ерекшелігі саяси үдерістер мен экономиканы басқаруды орталықсыздандырудың белгілі бір дәрежесі болып табылады. Бұл елдегі ырықтандыруға тікелей байланысты болды. Экономикалық ырықтандыру жағдайында ірі мемлекеттік корпорациялардың меншікті және ақша ағындарын белсенді қайта бөлу жүргізілді.

Сондықтан «Газпром» басшылығы Түрікменстанды Еуропадағы төлем қабілеті бар нарықтардан кесіп тастағаны әбден қисынды. Оған меншікті сатуды қамтамасыз ету қажет болды. Әрине, ресейлік газ қызметкерлерін аймақтық геосаясаттың мәселелері қызықтырған жоқ. Осыған байланысты ресейлік экономистер Станислав Жуков пен Оксана Резникованың пікірі өте көрнекі: «Біздің ойымызша, «Газпром» мен Түрікменстанның күрделі қарым-қатынасын мемлекетаралық қарым-қатынас жазықтығына аударуға талпыныстар негізден айрылды. «Газпром» және оның капиталына мемлекеттің қатысуының елеулі үлесіне қарамастан, өз мүдделерін ілгерілету мен қорғау үшін жаһандық бәсекелестік күресте жалпы қабылданған құралдар мен әдістер жиынтығын пайдаланатын стандартты нарықтық корпорация болып табылады».⁶³ Бұл ретте, аталған авторлар егер ол «Газпром» газын сататын үшінші елдердің нарықтарына дербес шығатын болса, онда «келесі қадам Түрікменстан тарапынан әлемдік нарықтағы баға демпингі болуы мүмкін» деп есептей отырып, Түрікменстанның ұстанымын сынға алады.⁶⁴ Осылайша, олар негізінен Ашхабадтың Пәкістан саясатын қолдау үшін жағдай жасаған сыртқы нарықтарға

түрікмен газын жеткізуді қоршау жөніндегі «Газпром» саясатын ақтайды.

Осы қадам мемлекеттік құрылыс үрдістеріне шоғырлану үшін Ауғанстанмен шекарадағы жағдайды консервациялау идеясына негізделген Орталық Азиядағы Мәскеу құрған қауіпсіздік жүйесінің тұрақтылығын бұзуға алып келді. Бұл жүйеде 1990-жылдардың ортасында «Газпром» саясатының салдарынан оған мемлекеттік құрылыс үшін аса қажетті қаражатсыз қалған Түрікменстан түріндегі ауыртпалық пайда болды. Бұл Ашхабадтың келіп түскен ұсынысқа келісуіне алып келді. Оның саясатындағы өзгерістер аймақтағы геосаяси қарама-қайшылықтың бірінші қадамы болды, Ол Ауғанстан ішінде де, өңірлік деңгейде де мүдделердің қатал күресінің басталуына әкелді.

Сондықтан Unocal-дың пайда болуы кездейсоқ емес деп ойлауға болады. Шын мәнінде, «Талибан» қозғалысын құруға АҚШ-тың мүмкін болатын мүдделілігі және жанама қатысуы туралы жоғарыда айтылған болжамдар шын сияқты. Ресейдің 1993-1995 жылдардағы айқын дағдарысы аясында Вашингтонда Орталық Азия аймағын оңтүстік бағытта ашу міндетін шешу мүмкіндігін көре алды. Осылайша, АҚШ Мәскеудің осы аймақтың мемлекеттеріне әсер ету деңгейін төмендетуге ұмтыла алды. «Клинтон әкімшілігінің саясаты Ресейдің осы өңірге мұнай тасымалдауды бақылау бойынша монополиясын бұзу және жабдықтау көздерін әртараптандыру арқылы Батыстың энергетикалық қауіпсіздігін адал қамтамасыз ету мақсатында мұнайға бай елдердің тәуелсіздігін қамтамасыз ету болып табылады». Клинтонның жанында Ақ үй Ресей мен Иран аумағы арқылы өтпейтін жолдардың бойындағы Орталық Азиядан «құбыржолдардың көптігі» саясатын қолдады.⁶⁵ Алайда, американдық қатысу айтарлықтай болса да, ол тым көзге түскен жоқ. Ең жақсы дәлел Ресей мен Иранның мінез-құлқы болып табылады, олардың Ауғанстандағы жаңа «Талибан» қозғалысының пайда болуына ерекше алаңдаушылық білдірмегенімен байланысты.

Естеріңізге сала кетейік, Иран 1993 жылдың желтоқсанында Пәкістан, Сауд Арабиясымен және Өзбекстанмен Ауғанстандағы реттеуге байланысты бірлескен келіссөздерге қатысқан

болатын. Сонымен қатар, Ресей 1996 жылдың тамыз айында «Газпром» атынан Unocal-мен Түрікменстаннан Пәкістанға газ құбырын салу үшін консорциум құру туралы меморандумға қол қойды. Бұл Мәскеу де, Тегеран да елеулі геосаяси қарама-қайшылықтың басталуын күтпегенін көрсетеді. Демек, олар Пәкістанның да, Unocal компаниясының да іс-қимылдарынан Ауғанстанда экономикалық жобаларды жүзеге асыруға ұмтылудан және осы жерде тәртіп орнату талпыныстарынан басқа күдікті ештеңе көрген жоқ. Сондықтан, олар «Талибан» қозғалысынан да қауіп-қатерді көрмеді, себебі олай болмаған жағдайда Ресей мен Иранның Гераттағы Исмаил-ханға қолдау көрсетіп, Пәкістанның жоспарын бұзуға мүмкіндіктері болды. Алайда, Тегеран мен Мәскеу арасында осы кезеңде Тәжікстандағы азаматтық соғысқа байланысты қарым-қатынас өте күрделі болғанын атап өткен жөн.

Сондықтан, «Талибанның» пайда болуы кең халық қозғалысының нәтижесі болды. Оның қалыптасуы Пәкістан билігінің тиісті қадамдарымен тығыз байланысты болды және Пәкістан тарапынан кең қолдауынсыз іске асуы мүмкін емес еді. Естеріңізге сала кетейік, 1994 жылдың 28 қазанында Пәкістан премьер-министрі Беназир Бхутто Ашхабадта Дустум және Исмаил Ханмен кездесті. Ахмет Рашидтің ақпараты бойынша, келесі күні, 29 қазан күні пәкістандық Кветтадан Пәкістанның бас консулы полковник Имам, сондай-ақ «Талибанның» екі өкілі еріп жүретін көлік конвойы шықты. Бұл жоғарыда аталған Мулла Борджан мен Мулла Тураби болды. Жүк көліктері Пәкістан әскерінің көлік бөлімшесіне тиесілі болды. Қандағар әуежайының маңында жүк көліктерін Амир Лалай, Мансұр Ачакзай және Устад Халим тоқтатты. Олар ақша, тасымалданатын тауарларды бөлуді және Пәкістанның «Талибан» қозғалысын қолдауды тоқтатуды талап етті. Талибтер 1994 жылдың 3 қарашасы конвойды бұғаттағандарды шабуылдап, талқандады. Мансұр Ачакзай өлім жазасына кесілді. Екі күннен кейін олар Қандағарды алды.⁶⁶

Рашид нұсқасында пәкістандық конвойдан ақша талап еткен жергілікті командирлердің әлсіздігіне тағы да назар аударылады. Сонымен қатар, Матинуддин Камалдың нұсқасында Қандағар әуежайында конвойды тек дала

командирлері ғана емес, сондай-ақ ачакзай дуррани тайпасының милициясы тоқтатты деп айтылған. Олардың көшбасшысы Мансұр Ачакзай болды. Бұл ретте, олардың талабы – талибтер Кветта медресесінен қолдау алмайтынымен байланысты болды.⁶⁷ Рашид пен Камал нұсқасындағы айырмашылықтар айқын. Қандағардағы дурранилік тайпалар талибтердің пайда болуына және олардың артында Пәкістан және ең бастысы, осы елдің діни ұйымдары тұрғаны алаңдатты. Олар талибтерді жеңе алатынын, бірақ Пәкістан медреселерінің көптеген қарулы оқушыларына қарсы тұра алмайтындығын түсінген шығар. Оларды талибтердің Спинбулдақтағы қоймаларды шағын топпен басып алғандығы үрейге түсірген болар. Сондықтан, тайпалар Кветтаның діни мектептерінен талибтерге көмек көрсетуді тоқтату туралы талап қойды.

Жоғарыда аталғандай, Пәкістан үшін пуштун тайпалары проблемасын, олардың шектен тыс дербестігін шешу қажет болды. Сондықтан, ачакзайлардың тайпалық милициясын талқандау көсемнің және оның ортасын халық алдында өлім жазасына кесумен сүйемелденді. Бұл барлық жергілікті тайпаларға ескерту мақсатындағы демонстрациялық қадам болды. Егер Рашидке қайта оралсақ, келесі фразаға назар аудару керек. Талибтердің шабуылы кезінде «бұл Пәкістан әскерінің рейді болды деп ойлап, командирлер қашып кетті».⁶⁸ Бұл іс жүзінде Пәкістан әскери рейді болуы мүмкін деп ойлауға қисынды. Біріншіден, Пәкістан шекарасы жақын болды. Екіншіден, пәкістандықтар «Талибан» клиенттерінің әскери мүмкіндіктеріне толық сенімді бола алмауы мүмкін. Соңғылары тайпалық милицияны жеңе алмады. Барлық кәсіпорынның табысы үшін жылдам нәтиже қажет болса, пәкістандықтар оған қол жеткізді.

Нәтижесінде Қандағардағы дала командирлері ең аз қарсылық көрсетті, 5 қарашада талибтер қаланы алды. Мулла Наджиб, Қандағарда ең үлкен милициясы бар ықпалды аликозай дуррани тайпасының көшбасшысы талибтердің билігін мойындады.⁶⁹ Аликозайлар ачакзайлармен болған оқиғадан өз қорытындыларын жасап, күштің нақты орналасуын есепке алуды шешкендігі анық. Рашид былай деп жазды: «Наджибтің кейбір көмекшілері капитуляция үшін ол

қолбасшылық сақтайды деген уәдемен ISI-ден пара алды деп мәлімдеді. Талибтер өз қатарына оның адамдарын кіргізді, ал өзін Қандағардан тыс орналасқан ауылына жіберілді.⁷⁰ Әрине, Наджибтың сатылғаны туралы пайымдау өте қиын, алайда аликозайлар басым әскери күшке немесе талибтердің өздерінің немесе Пәкістаннан келген күштерге қарсылық көрсете алмады деп болжауға болады. «Талибан» тайпалық көсемді ауылға жіберді. Сол арқылы талибтер тайпалардың автономиясын сақтап қалғысы келмейтінін көрсетті, демек оларға тайпаның көшбасшылары тайпалар мен билік арасындағы делдал ретінде қажет емес болды. Бұл ретте, талибтер тайпалық милицияны өз қатарына қосты.

1990 жылдардың басында қандағарлық дурранилер қалаға Хекматиардың «Хезбе-и ислами» партиясы жауынгерлерін жібермегені тән. Біріншіден, олар исламшылдар болғандықтан, жергілікті діни дәстүрге қарсы шықты. Екіншіден, олар негізінен гильзайлар болды. Үшіншіден, Хекматиар Кабулдағы қала тұрғыны болды және тайпалық дәстүрмен аз байланысты болды. Жоғарыда аталған үш фактордың ішіндегі ең маңыздысы дуррани мен гильзайлар арасындағы тарихи қарама-қайшылықпен байланысты болды. Алайда, 1994 жылы дуррани қысқа уақыт ішінде басқа радикалды ұйым – «Талибанға» өз позицияларын тапсырды, оны гильзай Мулла Омар басқарды.

Мұның себептері: біріншіден, Пәкістанның оқиғаларына тікелей қатысумен, немесе оның армиясының арнайы бөлімдерін қолдану арқылы,⁷¹ немесе тайпалық көсемдерді сатып алу арқылы байланысты болуы мүмкін. Екіншіден, идеологиялық тұрғыдан «Талибан» Деобандтан шыққан «Жамиат-и улема-и ислами» улемдеріне бағдарланып, Хекматиардан айырмашылығы – Қандағар улемдерінің қолдауына сене алды. Мысалы, талибтер жанындағы Қандағардың Жоғарғы сотына дәстүрлі улемдердің өкілі, 80 жасар Маулви Абдул Саттар Санани басшылық етті. Ол Қандағар медресесінде классикалық діни білім алды.⁷² Үшіншіден, талибтердің арасында гильзайлардан басқа пуштун-дурранилер де кеңінен таралған. Оның ішінде, Қандағар губернаторы, ачакзай тайпасының тумасы Мұхаммед Хасан болды. 1997 жылға дейін сыртқы істер министрі болған

нурзайлар тайпасынан шыққан Мұхаммед Гаусс, кеденді попользайлардан шыққан Абдұл Раззак басқарды.⁷³ Мұның бәрі дуррани тайпасындағы бөлек рулық қауымдардың атаулары болды. Жалпы алғанда, «Талибанның» басшылығында әртүрлі пуштун тайпаларынан шыққан адамдардың тек гильзайлар мен дуррани ғана емес, сондай-ақ азшылық ұлттардан шыққан жеке шығушылардың кең палитрасы ұсынылды. Олар негізінен өз қауымдарының өкілдеріне бағытталған Ауғанстандағы басқа ұйымдардан ерекшеленді.

Тайпалық элита «Талибан» жаңа саяси бірлестігінің біліксіз өкілдеріне орын бере отырып, екінші орынға кетуге мәжбүр болды. Тиісінше, бұл бірлестік тайпалық құрылымдардан жоғары тұрды. Тайпалық ұйымның мәні төмендеді, ал барлық тайпалық жасақтар талибтердің билігіне түсті. Егер олар мұны істеуден бас тартса, онда қарусызданулары керек еді. Осылайша, 1994 жылдың күзінде Қандағар Ауғанстанды қайта құру жөніндегі жаһандық жобаны жүзеге асыруға арналған полигонға айналды.

1994 жылдың желтоқсанында талибтер көрші Гильменд провинциясын жаулап алуды бастады. Мұнда билік түрлі дурранилік рулық қауымдар қолында болды. Негізінен бұл нурзайлар, ализайлар және баракзайлар болды. Шын мәнінде, Гильмендтегі қоғам мен билікті ұйымдастыру құрылымы Қандағардағы осыған ұқсас құрылымнан қатты өзгеше болған жоқ. 500 адамнан аспайтын талибтердің пайда болуы жергілікті рулық қауымдар көшбасшыларының арасында не істеуге қатысты ауытқулар тудырды. Провинцияның ресми губернаторы Абдұл Гафар Ахунзада қарсылық көрсетпеуге шешім қабылдады. Қалған көшбасшылар Шура ұйымдастырып, талибтермен қарым-қатынасты талқылады. Командирлердің басым бөлігі келісімге келуді жөн көрді. Алайда, талибтер командирлерге қарусыздану туралы өз талабын білдіргеннен кейін, бұл соңғылардың қарулы қарсылық көрсетуіне әкелді. Талибтер жергілікті тайпалық милицияны жеке-жеке талқандап, аман қалған командирлер Иранға немесе Гераттағы Исмаил-ханға қашқан. Мысалы, баракзай рулық қауымының көшбасшысы Абдұл Жан 1995 жылдан кейін солтүстіктегі Ахмад Шах Масудқа қосылды.⁷⁴

Гильмендтегі тайпалық көшбасшылар бастапқыда билікке жаңа үміткерлермен келісгісі келді, бұл саяси дәстүрдің бір бөлігі болды. Кез келген билік тайпалармен келісімге келді. Тайпалар өз қалпының дербестігін алмастыра алды. Бірақ талибтер тайпаларға қарусыздануды ұсынды. Олар үшін бұл автономдықты жоғалтуды білдірді. Сондықтан, олар талибтерге қарсы шықты. Бірақ, Гильмендтегі тайпалық рулық қауымдар көп болғандықтан, олардың арасындағы қарым-қатынас мезгіл-мезгіл өте шиеленіскен, олар өз күш-жігерін үйлестіре алмады және «Талибанның» бірыңғай қолбасшылық астында болған, алайда салыстырмалы аздаған күштері оларға жеңіліс әкелді. Орталықтандырылған қолбасшылығы бар, жақсы басқарылатын ұйым, үнемі жеке, тіпті өз деңгейінде топтастырылған тайпалық құрылымдарды жеңеді деген тезис кезекті рет расталды. Бұл ретте, ұйым оған қарсы тайпаларды, олардың кейбіреуінің қолдауына сүйеніп, әрқашан жеке сегменттерге бөле алады.

Газни үшін шайқас: талибтер Хекматиарға қарсы

Талибтер Гильмендті басып алғаннан кейін Заболь провинциясын, ал 1995 жылдың қаңтарында Газни провинциясын өз бақылауына алды. Соңғы провинцияда «Талибанның» және басқа да ауған әскери-саяси топтарының мүдделері тоғысты. Атап айтқанда, Хекматиар жасақтары «Талибанды» басып озу мақсатында, Газниге шабуыл жасады. Жауап ретінде, жергілікті губернатор Кари-баба, Газниді осы шабуылдан қорғау үшін талибтермен бірікті. Масуд авиациясы, бір уақытта ауадан Хекматиар адамдарына шабуыл жасады.⁷⁵

Нәтижесінде, парадоксалды жағдай қалыптасты. Бір-бірімен қақтығысқа екі ұйым – «Талибан» және Хекматиардың «Хезбе-и ислами» ұшырады. Ұйымдардың екеуі де Пәкістанның қолшоқпары болғаны өте көрнекі жағдай. Бұл ретте, келесі жылдары «Талибанның» дәйекті жауы болған Масуд, іс жүзінде, Газни үшін шайқаста оларды қолдады. Масуд үшін ең маңыздысы, талибтер оның ескі қарсыласы Хекматиарға қарсы шыққандығы болды. Ол «Талибанның» бұл мәселеде

ISI барлауымен бәсекелесетін пәкістандық әскери қолдауын пайдаланатынын білген шығар. Осыған орай, Масуд Пәкістанның Ауғанстанға қатысты саясаты өзгеруі мүмкін деп есептеді. Барлық оқиғалар арасынан, губернатор Кари-баба мен «Талибан» арасындағы одақты түсіндіру оңай. Кари-баба КСРО-ға қарсы соғыс жылдарында Нәби Мұхаммед и партиясының, яғни, Мулла Омар тиесілі партияның жақтасы болды. Ол Хекматиардың адамдарымен одақта Қандағарды басқарса да, ол исламшыл-модернистерге қарағанда дәстүршілдерге жақын болған шығар.

Газни мен Логар үшін болған қысқы шайқастардан кейін Исламабад қандай да бір шешімге келуі керек еді. Пәкістан үшін саяси және идеологиялық мәселелер бойынша бір-бірімен шиеленіскен жағдайда болған Ауғанстандағы екі күшке бірден сенім арту қисынсыз болған шығар. Сонымен қатар, Заболь және Газни көбінесе гильзайлардың аумақтары болды. Демек, талибтер дуррани тайпасының тұру аймағынан тыс шыққан. Егер «Талибан» Пәкістанның жобасы болатынымен келіссек, онда Қандағар мен Гильменд шегінен шығу осы жобаны іске асырудың жаңа сапалы кезеңі деп түсінуге болады. Талибтер шығыс пуштун тайпаларының аумағына шықты, ол негізінен пәкістандық ISI барлауының жауапкершілік аймағына кірді. Қандағарға қарағанда бұл жерде әскери қызметкерлер өз іс-әрекеттерін ведомствоаралық барлаумен келісулері тиіс болатын.

1995 жылдың басында Пәкістан ішіндегі және сыртқы күштердің қатысуымен жағдайды одан әрі дамытудың нұсқалары туралы осы мәселе бойынша қарқынды консультациялар жүргізілді. Мәселен, 1994-1995 жылдың қысында Сауд Арабиясынан Қандағарға аңшылыққа сауд барлау басшысы, ханзада Турки келді. Мұнда ол Мулла Омармен кездесті. Кездесуді пәкістандық «Жамиат-и улема-и ислами» көшбасшысы Фазл-ур Рахман ұйымдастырды.⁷⁶ Сауд Арабиясы ауған істерінде ойнаған рөлді ескере отырып, сондай-ақ оның айтарлықтай қаржылық мүмкіндіктеріне байланысты бұл кездесу үлкен маңызға ие болды. Айта кету керек, Сауд Арабиясы 1993-1994 жылдары «Талибан» пайда болғанға дейін Раббани мен Масудқа 150 млн. доллар берген.⁷⁷

Теориялық тұрғыдан, бұл Парсы шығанағындағы соғыстан кейін Сауд Арабиясы мен Хекматиар арасындағы күрделі қарым-қатынасқа байланысты орын алуы мүмкін. Сондай-ақ, Хекматиар Ауғанстанның оңтүстігінде, атап айтқанда Кунар провинциясында, сауд әулеті қолдайтын шағын «уаһабит» әмірліктерін талқандауда өз рөлін ойнады. Сондықтан, Сауд Арабиясымен келісім «Талибан» ұстанымын нығайтудағы маңызды қадам болды. Бәрінен бұрын, тараптар өзара түсіністікке қол жеткізді.

Сондай-ақ, 1995 жылдың қаңтарында Пәкістаннан «Жамиат-и улема-и ислами» бақылауындағы медреселерден Қандағарға 12 мың ауған және пәкістандық студенттері келді.⁷⁸ Бір жағынан, мұндай талибтердің күшеюі қозғалыстың Ауғанстандағы өз әсерін одан әрі таратуға дайындалып жатқанын айтты. Екінші жағынан, бұл Пәкістан тарапынан талибтердің барынша айқын қолдауын көрсетті. Егер Пәкістанның ішінде екі ауғандық жоба – «Талибан» және Хекматиар төңірегінде бәсекелестік жүрсе, онда осы пікірталаста «Талибанға» қолдау көрсеткендердің көзқарасы біртіндеп жеңе бастады. Талибтердің жетістіктері олардың позицияларын күшейтті.

Бұл жағдайда кенеттен Хекматиар да белсенділік таныта бастады. 1995 жылдың қаңтарында ол өз одақтастарымен – Дустумның өзбектерімен және Мазаридің хазарейлерімен бірге Кабул астындағы Масуд үкіметі әскерлерінің позицияларына шабуыл жасады. Бұл шайқастар Хекматиар жасақтары Газни мен Логардағы талибтермен соғысты жүргізген жағдайда басталды. Яғни, «Хезбе-и ислами» көшбасшысы, іс жүзінде соғысты екі майданда бастады. Бұл тек Ауғанстандағы «Талибан» ықпалының жылдам таралуы жағдайында Хекматиараға және оған қолдау көрсеткен ISI-дің пәкістандық элита бөлігіне қандай да бір практикалық нәтижелерді көрсету қажет болатынымен ғана байланысты болуы мүмкін. Өйткені олай болмаған жағдайда ол Хекматиарға қолдау көрсетуді жалғастыру үшін дәлел болмас еді. Басымдықты «Талибанға» берер еді. «Бхутто үкіметі «Талибанның» артында тұрса да, ISI оның мүмкіндіктеріне күмәнмен қарауды жалғастырды, олар талибтерді пайдалы, бірақ елдің оңтүстігінде перифериялық

күш болып қалады деп сенді».⁷⁹ Әлбетте, Бхуттоның өз күш құрылымдарының бір бөлігіне тиесілі пікірін толық елемейді дұрыс болмас еді. Сондықтан, Хекматиарға тағы бір мүмкіндік берілді.

Шабуыл үшін ол Пәкістаннан пәкістандық зымырандардың үлкен санын алды.⁸⁰ Алайда, ол нәтижеге қол жеткізе алмады. Сол уақытта, талибтер, ақпан айының басынан бастап Хекматиар позициясына өзінің шабуылын бастап, оған тылдан соққы жасады. 14 ақпанда олар Кабулдан оңтүстікке қарай орналасқан Чарисяб қаласындағы Хекматиардың штаб-пәтеріне ие болды. Хекматиардың жасақтары оңтүстік-шығысқа, Жалалабатқа қарай шегінді.⁸¹ Талибтер, нәтижесінде, Масуд әскерлерімен жанасты. Содан кейін, тараптардың одан арғы іс-қимылдарына қатысты БҰҰ делдалдығы кезінде белсенді консультациялар жүргізілуіне байланысты жедел кідіріс пайда болды. Бұл барлық мүдделі тараптарға қатысты болды.

Мысалы, Пәкістан билігі өз клиенттерінің бірі – «Талибан», екіншіге – Хекматиарға жеңіліс әкелгені қалай орын алды деген мәселені талқылау керек болатын. Сонымен қатар, «Хезбе-и Вахдат» партиясының хазарейлері туралы сұрақ қойылды. Олар Хекматиармен бірге Кабулға шабуыл жасады. Енді оларға жаңа жағдайда не істеу керектігін шешу керек еді. Бұл жерде, хазарейлердің Хекматиармен Масудқа қарсы одақтасуы Пәкістанның делдалдығымен жүзеге асқанын атап өткен жөн. Олардың қатысуы Иранның да осы одақты қолдағандығын білдірді. Иранның мұндай саясаты 1993 жылдың аяғында Пәкістанмен және Сауд Арабиясымен бұрынғы уағдаластықтарына байланысты болды. Хекматиарды талқандағаннан кейін хазарейлер де, олардың артында тұрған Тегеран да енді не істеу керектігін анық түсінбеді.

Пәкістан ауған саяси сахнасында негізгі ойыншыны ауыстырғанымен келісе отырып, Иран мен хазарейлер Пәкістанмен келісімді жалғастыру туралы шешім қабылдады деп болжауға болады. Хекматиардың «Хезбе-и исламидегі» орнын «Талибан» жеңіп алды. Кабулдағы хазарейлерде таңдау болмады. Олар Масуд пен талибтердің арасында қиын жағдайда болды. Сондай-ақ, олар Масудпен соғыс жағдайында болған. Сондықтан, олар үшін пәкістандық өкілдерге сенуден

басқа амал қалмады, өз кезегінде, олар, бәлкім, хазарейлерге талибтерді өз қолшоқпары екені туралы және уағдаластықта ештеңе өзгермегендігі туралы айтқан шығар. Бұл нұсқа хазарейлердің кенеттен қысқа уақытта талибтердің жағында болғанын, неге «Хезбе-и Вахдат» көшбасшысы Али Мазари талибтердің қолына түскенін және оны неге өлтіргенін түсіндіруге мүмкіндік береді.

*«Талибанның» Кабулға алғашқы шабуылы:
талибтер мен Хекматиар арасындағы Пәкістан*

Одан әрі оқиғалар тез өрбіді. Петер Томсеннің болжамы бойынша, Мазари «8 наурызда «Талибан» күштерінің командирі, генерал-халькис Мулла Борджанмен келісім жасады. Ол Борджанды Кабулдың оңтүстік-батыс хазарейлері алып жатқан аудандарына кіруге шақырды. Сондай-ақ, талибтер Масудты жеңе алады деп үміттеніп, оларға барлық ауыр қару-жарақты беруге келісті. Алайда, Масудтың барлау қызметі Мазаридің Борджанмен жасырын сөз байласуын анықтап, ол бірінші болып соққы жасады. Ол Мулла Борджанның қаладан кетуін талап етті. Борджан бас тартқан кезде Масуд «Талибан» әскерлеріне шабуыл жасады. Хазарейлердің бір бөлігі Масуд жағына өтіп, талибтердің қапталына соққы жасады».⁸² Содан кейін, Борджан Мазариді өлтірді. Ахмет Рашидтің болжамы бойынша, Масуд хазарейлерге 1995 жылдың 6 наурызында соққы жасаған. Хазарейлер талибтерден көмек сұрап, олардың жасақтарын Кабулға, өз позицияларына шақырды. Осы сәтте Мазари қайтыс болады. Бұл жағдай хазарейлер мен талибтердің одағын үзеді. Масуд 11 наурызда Кабулдың оңтүстік маңындағы талибтерге шабуыл жасайды және оларды қаладан шығарады.⁸³ Қалай болғанда да, талибтер ауыр жеңіліске ұшырайды. Олар Чарисябтағы Хекматиардың бұрынғы штаб-пәтерін тастап, Уардакқа шегінуге мәжбүр болды.

Мүмкін, Масуд хазарейлердің «Талибанға» қосылатындығын, өйткені соңғыларының артында Пәкістан тұрғанын және олар оның кепілдіктеріне сенім білдіретіндігін түсінген шығар. Сондықтан, ол хазарейлерді бақылап, кейін оза әрекет

етуге шешім қабылдап, нәтижесінде талибтерді жеңді. Масуд жағдайдың жалпы белгісіздік жағдайында соғыста тактикалық артықшылық алып, елорданы және оған жақын маңдағы шегіністерді өзінің толық бақылауына алуды қалады. Осы қадаммен ол «Талибанмен» толық ауқымды соғысты бастады.

Ең үлкен сұрақ – 1995 жылдың басында Пәкістанда не болды? Пәкістан Ауғанстан аумағында, шынымен, бір мезгілде екі науқанды өткізгені және олардың кураторлары бір-бірімен қиын қарым-қатынаста болғаны туралы тұжырым туындайды. Сондықтан, талибтер Хекматиарға шабуылды, ол Кабулға шабуыл жасаған кезде жасай бастады. Егер Пәкістанның ішінде арнайы қызметтер мен әскер арасында қандай да бір уағдаластықтарға қол жеткізілген болса, онда олар бұзылды. Егер мұндай уағдаластықтар болмаса, әрине, егер әрбір тараптың Ауғанстандағы өз клиенті болғанын есепке алатын болсақ, онда бір тарап екіншісін жеңді. Неге бұлай болды?

Пәкістан көрші елде екі науқанды бір уақытта жүргізуді жүзеге асыра алмайтыны түсінікті. Оның үстіне, олардың арасындағы ашық соғысты болдырмау мүмкін емес еді. «Талибан» жобасы өзінің үлкен тиімділігін, әсіресе тайпаларға қатысты саясатты жүргізуде дәлелдеді. Бірақ, Хекматиар шығыс пуштун аудандарын бақылады және ақырында, оның құрамаларының құрамында ауған әскерінің бұрынғы офицерлері көп болды. Бұл ресурстарды біріктіру Ауғанстандағы Пәкістан саясатының үлкен әсерін қамтамасыз етер еді. Алайда, оның жолында Хекматиар және ISI-дің кейбір ықпалды өкілдері тұрды. Олар қаңтар айында Кабулды алудың тағы бір талпынысын іске асыруға тырысты. Сондай-ақ, сол кезде пәкістандық элитаның басқа бөлігі, әскер қатарынан Кабулға шабуыл жасау әрекеті аяқталғаны анық болғанда, тылдан Хекматиарға соққы беруді шешті.

Нәтижесінде 1995 жылдың ақпанынан кейін Пәкістанда тек бір ғана креатура қалды, ол талибтер болды. «Ауғанстандағы «Талибанның» пайда болуы және Пәкістандағы JUIP ықпалының күшеюі кезінде Хекматиар Пәкістан қолдауын жоғалтты».⁸⁴ Алайда, Хекматиар өз күшін ішінара сақтаса да, Кабул астында өз позицияларын жоғалтып, ол Пәкістан саясаты үшін

құндылықты білдіруді тоқтатты. Енді ол бүкіл ел көлемінде жеңіске жете алмады. Сондықтан, оның пәкістандық арнайы қызметтердегі патрондары үшін Исламабадтың жаңа ауған саясатының арнасын ұстанудан және «Талибанды» қолдаудан басқа балама болған жоқ.

Талибтердің Кабулдағы Масуд әскерлерінен жеңілісі оңтүстік-батыс пуштун милициясының жасақтары мен Пәкістан аумағындағы діни мектептердің «студенттері» құрылымдарынан жинақталған ала коалиция әлі де әскерге келмейтіндігін көрсетті. Сондықтан, Хекматиардың жеңілісі талибтерді кадрлық офицер корпусымен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. «Талибтер Хекматиардың күштерін қарусыздандырғаннан кейін, бұл офицерлер (халькистер. – Авт.ескерт.) Танай мен оның тобын қоса алғанда, «Талибан» әскеріне шақырылды. Ауған дереккөздеріне сәйкес 1600 бұрынғы халькистер «Талибанға» жұмыс істеді.⁸⁵

Негізінде бұрынғы тәртіптің бұрынғы офицерлері талибтердің құрамында Хекматиар құлдырағанға дейін де болған. Ең көрнекі мысал сол Мулла Борджан болып табылады. «Талибан», сондай-ақ, Пәкістанда босқын болған бұрынғы әскери офицерлерді, әсіресе, шығу тегі бойынша пуштун болған адамдарды өз құрамына тартуға тырысты. Мулла Борджан сияқты офицерлер «Талибан» әскерінің негізін құрады.⁸⁶ Алайда, пуштундар санынан осындай офицерлердің негізгі массасы Хекматиардың құрылымдарында болды. «Мулла Шахабуддин Кабулдың құлағанына дейін коммунистердің болмағаны туралы мәлідемесімен белгілі бір деңгейде келісуге болады».⁸⁷ Алайда, мұнда келесідей түзету жасауға болады: 1996 жылы Кабул құлағанға дейін емес, 1995 жылы Кабул астындағы Хекматиардың жеңілісіне дейін. Хекматиардың жеңілісі олардың «Талибан» әскеріндегі санының күрт артуын қамтамасыз етті. Сондай-ақ, «Қажы Абдұл Қадыр (Жалалабат Шурасының басшысы. – Авт.ескерт.) «Талибанға» ХАД құпия қызметінің мүшелерін қоса алғанда, коммунистердің қосылғанын және ұйымға еніп, қозғалыстың әскери мүмкіндіктерін қамтамасыз еткенін мәлімдеген».⁸⁸

Осылайша, 1995 жылдың көктеміне қарай Ауғанстандағы стратегиялық жағдай түбегейлі өзгерді. Талибтер Кабулға

шықты, ауғандық пуштундар арасындағы ықпал ету бойынша өзінің бас бәсекелесі – Хекматиарды жеңді, бірден Кабулды басып алуға тырысып, үлкен шығынмен соққы алды, бірақ ішінара қалаға жақын маңдағы позицияларды сақтап қалды. Ахмад Шах Масуд астанаға және одан оңтүстікке қарай орналасқан Хекматиардың бұрынғы қорғаныс бекеттеріне толық бақылау орнатты. Өз кезегінде, Хекматиар оңтүстік-шығысқа қарай кетіп, өз әскерлерін жартылай сақтап қалды, бірақ Пәкістаннан қолдау таба алмай қалды. Талибтердің Кабул астындағы жеңілісі оның өз жағдайын ішінара сақтап қалуының себебі болуы мүмкін еді. Өйткені, талибтер бұрын Хекматиармен болған жерде сәтсіздікке ұшырады. Сондықтан, Пәкістанда ISI мен премьер-министр Бхуттоның кеңсесі арасында бұрынғы пәкістандық клиент Хекматиарды жаңа «Талибанға» ауыстыру қаншалықты тиімді болды деген пікірталастар пайда болды.

Тиісінше, 1995 жылдың көктемінде талибтерге олардың мүмкіндіктерін көрсету үшін айқын табыстар қажет болды. Сондықтан, олар басты назарды солтүстік бағытқа – Гератқа аударды. Оның үстіне, басты міндет бұрынғыдай қалды – Орталық Азияға көлік дәлізін ашу.

Солтүстікте оларға, талибтердің пайда болуына дейін батыстың бірқатар провинцияларына бақылау жүргізген, Гераттың губернаторы Исмаил-ханның күштері қарсы тұрды. Оның ықпалында Гильменд провинциясы да болды. Сондықтан да, жергілікті пуштундық дурранилік тайпалардың талибтерден жеңілуі және олардың көшбасшыларының бір бөлігінің Гератқа қашуы Исмаил-ханның мүддесіне тікелей тиді. Өйткені, олар оның клиенттері болды. Жалпы, Герат губернаторы, 1994 жылдың қазан айында, Пәкістан премьер-министрі Бхуттомен жеке кездесуі кезінде оған ұсынған дәлелдерге қанағатты болмаған секілді.

Бұл Иранның көршілес Гераттағы жағдайға ықпал ете алмауы екіталай болуымен байланысты болған шығар, демек, Исмаил-хан кем дегенде ирандық ұстанымды ескеруі тиіс еді. Өз кезегінде, Тегеран Оңтүстік Ауғанстандағы Пәкістан мен Сауд Арабиясының белсенділігі жөнінде алаңдады. Сондай-ақ, оларға Қандағар мен Герат арқылы газ құбырын салу жоспары

туралы белгілі болған шығар. Әрине, Герат Орталық Азияға көлік дәліздерін ашу идеясы үшін маңызды болды. Исмаил-ханның осы жобаға теріс көзқарасы оның жүзеге асырылуына кедергі келтіруі мүмкін еді.

1995 жылдың ақпан айы соңында, Кабул астындағы талибтердің наурыздық жеңілісіне дейін, «Талибан» әскері Исмаил-ханның ықпал ету аймағына кіретін Нимруз және Фарах провинцияларын басып алды және Герат маңындағы негізгі әскери Шиндандқа қарай жылжыды. Масуд Кабулдан Исмаил-ханды қолдау ретінде 2000 сарбаздарды бағыттады және талибтердің позицияларын бомбалауды бастады. Наурыз айының басында талибтер Шиндандтан кетуге мәжбүр болды.⁸⁹ Бұл бір айда талибтердің екінші ауыр жеңілісі болды. Алайда, бұл қозғалыстың күйреуіне әкеп соқпады, көп жағдайда Пәкістаннан келген көмектің арқасында, атап айтқанда, талибтер діни мектептерден кезекті көмек алды. Сондай-ақ, Хекматиардың жеңілуінің нәтижесінде талибтер бұрынғы коммунистер қатарынан әскери мамандардың үлкен санын өз билігіне алды. Ең бастысы, олар ауған саяси сахнасында Пәкістанның жалғыз клиенті болды. Мүмкін, бұл «Талибан» үшін, олардың Кабулға жасаған қысқы шабуылының ең маңызды нәтижесі болған шығар. Сондықтан, олардың Кабул мен Герат астындағы ауыр жеңілістері айтарлықтай жойқын болмады. Өйткені, Пәкістан жалғыз қалған клиенттің толық жеңілуіне жол бермес еді.

Гераттың құлауы

1995 жылдың тамызында Исмаил-хан оңтүстікке, Гильменд провинциясына басып кірді. Әлбетте, ол дуррани тайпасының жергілікті пуштундарының қолдауына ұмтылды, олардың кейбір көшбасшылары бір жыл бұрын талибтерден Гератқа қашқан болатын. Бірақ тамыз айының соңында талибтер Пәкістан діни мектептерінің қолдауымен Исмаил-хан әскерлеріне қарсы шабуыл жасап, жетістікке жетті. Оның құрылымдары солтүстікке қарай шығарылды, 3 қыркүйекте олар Шиндандтағы әскери-әуе базасын тапсырды,

5 қыркүйекте Герат құлады. Герат губернаторының жеңілу себептерінің арасында ISI делдалдығымен қол жеткізілген талибтердің өзбек генералы Дустуммен келісімі көрсетілді. Оның техниктері Қандағар әуеайлағындағы жауынгерлік ұшақтарды жөндеуден өткізді.⁹⁰ Мұндай түсінік өте қисынды көрінеді, өйткені Исмаил-хан мен оның одақтасы Масудтың авиациясы Герат пен Қандағар арасындағы шөлді жерлердегі ауада толық үстемдік еткен жағдайда талибтердің шабуыл операциялары өте қиын болар еді.

Масуд Бағрамдағы әскери-әуе базасын, ал Исмаил-хан Шиндандтағы базаны бақылағандығын естеріңізге сала кетейік. Сондықтан, Дустумның техниктері талибтерге бірнеше ұшақтарды қатарға енгізуге және осылайша жауынгерлік іс-қимыл барысына ықпал етуге әбден қабілетті болды. Дегенмен, қарсыластың авиациясымен күресу үшін ұшақ саны қаншалықты жеткілікті болды деген мәселе ашық күйінде қалып отыр. 1995 жылдың тамыз айында талибтердің жеңіске жетуінің басты себебі Пәкістанның күш-жігер салуы болды деп болжауға болады. Бұл тек 1995 жылдың жазында талибтерге көмекке келген Пәкістан медресесінің көптеген еріктілері ғана емес. «Талибанның» иелігінде осы уақытта бұрынғы коммунистік режимнің әскерінен офицер-пуштундардың елеулі саны болды. Сонымен қатар, «Талибан» қозғалысына қолдау көрсету үшін ең кең мүмкіндіктер ашты. Исмаил-хан Гильмендқа басып кіріп, Гераттағы базасынан тым алыс болды. Осыған байланысты Энтони Дэвистің қызықты пікірі бар, ол ««Талибанды» жабдықтау мен қайта жарақтандыруда Пәкістанның рөлі дәлелденген деп саналуы мүмкін, алайда, пәкістандық құрлық әскерлері, ауыр қару-жарақ пен ауадан соққы Гератқа блицкригті қамтамасыз етті деген өте шынайы айыптауларды растайтын ешқандай деректер жоқ. Олардың қажет болуы екіталай».⁹¹

Неліктен Исмаил-хан оңтүстікке шабуылды бастағаны қызықты сұрақ болып табылады. Жергілікті маңызы бар әскери қызметкер үшін, тіпті Гераттың және бірқатар көршілес провинциялардың иесі үшін бұл өте ауқымды операция болды. Оның үстіне, Исмаил-ханның даритілді тәжік әскері, кем дегенде, пуштун аумағында әрекет етуі тиіс

болатын. Сондай-ақ, Исмаил-хан өзінің жорығы барысында Пәкістанмен шекараға жақындап келе жатқанын және бұл ел өзінің клиенті – талибтерді жеңіліске ұшыратпайтынын түсінбеуі мүмкін емес еді. Дегенмен, ол жай ғана жеңіліспен ғана емес, Гератты жоғалтумен аяқталған оңтүстікке шабуылын жүзеге асырды.

1998 жылы жазылған Энтони Дэвистің жұмысында: «тамыз айында үкімет жеңіске мұқтаж бола және Кабулға қысымды әлсіретуге ұмтыла отырып, батыс майданда шабуыл ұйымдастырды», деп көрсетілген.⁹² Кейіннен, 2002 жылы жазылған Нематулла Ноджумидің жұмысында Исмаил-хан Гильмендте соғысты жүргізіп жатқан кезде «Раббани үкіметі Исмаил-ханды Герат губернаторы және оңтүстік-батыс қарулы күштерінің қолбасшысы ретіндегі ресми лауазымдарынан шеттеткен. Гератқа жаңа кеңес келіп, ол Исмаил-ханның қарсыластарымен бақыланды», деп жазылған болатын.⁹³ Бұл жағдайда Гератты талибтердің шабуылынан қорғау мүмкін емес болды. Соңғы нұсқа өте қызықты болып табылады. Ол бойынша, Исмаил-ханға қарсы Гератта сыртқы қолдаумен жергілікті элитаның қарсы шығуы ұйымдастырылды, бұл оның тез әрі жаппай жеңілуіне себеп болды.

Ноджумидің нұсқасы шындыққа жақын болуы мүмкін. Исмаил-хан Кабулдағы билікпен келіспей, өзінің оңтүстікке жорығын ұйымдастырған болуы мүмкін. Атап айтқанда, ол Кабул тарапынан талибтердің позициясына параллель шабуыл ұйымдастыра алатын Масуд әскерімен үйлесім тапқан жоқ. Ақпан айында Масуд жауынгерлері Герат түбіндегі талибтерді талқандауда маңызды рөл атқарды. Исмаил-хан мен Масуд әскерінің бірлескен іс-әрекеттері табысқа жете алар еді. Егер Раббанидың Исмаил-ханды қызметтен босату туралы шешімі болған ақпаратпен келіссек, онда ол Гератты жоғалтуда маңызды рөл атқарды және талибтерге осы стратегиялық маңызды провинцияға жол ашты. Бұрын біртұтас «Жамиат» партиясы болған, екі тәжік топтастықтар – кабулдық Раббани мен Масуд және гераттық Исмаил-хан арасындағы қарама-қайшылықтар айқын болды.

Біріншіден, Раббани мен Масуд оңтүстікке, пуштун аумағына келу идеясын қолдамады деп болжауға болады. Олар Пәкістан

тарапынан қуатты қолдау тапқан «Талибан» қозғалысын толығымен талқандау мүмкін емес деп ойлаған шығар. Екіншіден, Исмаил-ханның іс-әрекеті артында Иран тұрды. Бұл нұсқа Гераттың губернаторы неге оңтүстікке жорыққа бет алғанын түсіндіруі мүмкін. Тегеран 1995 жылдың көктемінде Ауғанстандағы оқиғалар барысына риза емес еді. Бір жағынан, талибтер, яғни, Пәкістан Гератты басып алуға тырысты. Екінші жағынан, талибтер Кабул астындағы хазарейлерді талқандап, олардың көшбасшысы Мазариді өлтірді. Бұл Иранның мүддесі мен 1993 жылғы уағдаластықтардың бұзылуы бойынша соққы ретінде бағалануы мүмкін.

Сонымен қатар, Раббани мен Масуд тобында Тегеранмен қиын қарым-қатынас болды. Әсіресе, оларға 1994 жылы, содан кейін 1995 жылдың көктемінде хазарейлер Кабулда қарсы шыққаннан кейін. Тағы бір жағдай, Раббани мен Масуд үкіметінің Ресеймен өте тығыз қарым-қатынасы болуына байланысты болды. Иран Тәжікстандағы ресейлік үкіметке қарсы күрес жүргізген тәжік оппозициясын қолдады.

Кез келген жағдайда, Кабулдағы үкімет Иран саясатын қолдамады. Тиісінше, Исмаил-хан ұйымдастырған оңтүстікке шабуыл оның мүдделеріне жауап бермеді және қолдамады. Раббани мен Масуд Пәкістанмен, тіпті талибтермен келісу мүмкіндігін жоққа шығармағаны мүмкін. Атап айтқанда, Кабул Пәкістанның АҚШ қолдауымен Қандағар мен Герат арқылы Орталық Азияға жол салуды жоспарлап отырғанын білген шығар. Демек, Раббани мен Масуд үкіметі Кабулда және негізінен тәжік аудандарында өз позицияларын сақтағанда, статус-кво сақтау шарттарымен келісе алатын теориялық мүмкіндік болды. Ал талибтер пуштун аудандарын алатын еді. Сонымен қатар, Хекматиардың талқандалуынан кейін талибтер оңтүстіктен Кабулдың көп жылдық қоршауын алып тастады. Сондықтан 1995 жылдың тамыз-қыркүйек айларындағы Кабулдың тәжік үкіметінің іс-қимылдарында өз логикасы болды. «Исмаил-ханға қарсы операция ISI-мен үйлестірілгендігі белгісіз, бірақ оқиғалар «Талибанның» құпия операциялары мен Исмаил-ханның қарсыластарының іс-әрекеттері арасында логикалық байланыс бар екенін көрсетеді».⁹⁴ Егер Исмаил-ханның құлауында Раббани үкіметі өз рөлін атқарған болса,

онда белгілі бір уағдаластықтарға шын мәнінде қол жеткізілді деп болжауға болады.

Кем дегенде, 1995 жылы Дустум өзбектері талибтердің Гератты жаулап алуына белсенді ықпал етті. 4 қыркүйек күні оның авиациясы Гераттағы 17-ші жаяу әскер дивизиясының штаб-пәтерін және әуежайды бомбалады.⁹⁵ Орталық Азияда бір мезгілде аймақ шекарасында талибтердің пайда болуына байыпты қарады. Атап айтқанда, Түрікменстан газ құбырының құрылысын және оңтүстік бағыттағы көлік дәліздерінің ашылуын күту күйінде болды. Талибтердің жетістіктері 1995 жылы Ашхабадпен келісім бойынша Түрікменстанның және Ауғанстанның шекарасындағы шекара әскерлеріне жедел басшылықты жүзеге асырған Ресейде де ерекше алаңдаушылық тудырмады. Мәскеу сондай-ақ Unocal компаниясының жобасы бойынша газ құбырының құрылысына қатысуға ниеттенді. Мұндай жағдай, сөзсіз, Пәкістан дипломатиясы мен арнайы қызметтердің айтарлықтай күш-жігерінің салдары болды. Раббани үкіметі де істің ағымдағы жағдайын талқылауға қатыса алды, соның ішінде Пәкістанмен бір жабық уағдаластыққа сенім арта алды деп санауға болады. Мұндай нұсқа кабулдық тәжіктер неліктен 1995 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Исмаил-ханға көмектеспей ғана қоймай, оның құлдырауына да себеп болғанын түсіндіруге мүмкіндік береді. Кез келген жағдайда, Гератты басып алу талибтерді Орталық Азия шекарасына алып келді және осы стратегиялық маңызды аймаққа Пәкістаннан көлік дәліздерін ашуға ешнәрсе кедергі келтірмеді. Бұл жағдайда Раббани үкіметінде және көптеген мүдделі тараптарда талибтердің одан әрі жылжуы тоқтайды деген пікір пайда болды. Бұрын Исмаил-ханды қолдаған Иран да жағдайға араласпауды жөн көрді. Оның үстіне оған жақын хазарейлер өздері тұратын аудандарында ішкі автономияны сақтап қалды. Алайда, келесі жылы Ауғанстандағы және оның шекараларындағы жағдай түбегейлі өзгерді.

16-тарау.

«Талибан» қозғалысы: Кабулдан Мазари-Шарифке дейін (1996-1997)

«Талибан» және аймақтың геосаясаты

Осылайша, 1995 жылдың аяғына қарай «Талибан» қозғалысы Ауғанстанның барлық батысын – Қандағар, Гильменд, Фарах, Нимруз, Герат және басқаларды бақылап отырды. Сонымен қатар, негізгі Оңтүстік-Шығыс провинциялар – Пактия, Кунар, Лағман, Нангархар және басқалары жергілікті пуштундық күштердің басқаруында қалды. Соңғылардың арасында пуштун тайпаларының қалыптасуы да, сондай-ақ Ауғанстан аумағында өз позицияларын ішінара сақтап қалған Хекматиардың адамдары да болды. Солтүстікте өзбек генералы Дустумның – Балх, Саманган, Жаузжан, Фарьяб провинциялары орналасқан. Елдің орталығында және солтүстік-шығысында бірқатар провинциялар – Кабул, Бадахшан, Тахар және басқалары Раббани/Масуд орталық үкіметінің бақылауында болды. Бамиан провинциясында «Хезбе-и Вахдат» партиясының хазарейлері болған. Бұл жағдайда барлық мүдделі тараптар үшін басты мәселе «Талибан» қозғалысының алдағы жоспарлары қандай болмақ? Бірақ, олар үшін талибтерді белсенді қолдайтын Пәкістанның мақсаттарын түсіну маңызды болды. Өйткені мұндай ықпалды ойыншының ауған саяси сахнасындағы оқиғаларға тікелей қатысуы қалыптасқан ішкі саяси тепе-теңдікті бұзды.

Талибтердің Түрікменстанмен шекараға шығуы негізінен Пәкістан үшін оның минимум-бағдарламасының орындалуын білдірді. Егер, әрине, Орталық Азияға көлік дәлізін ашу

мәселесін шешу осындай деп санаса. Сондықтан, теориялық тұрғыдан, Пәкістан Гераттан кейін талибтермен жұмыс істеп тұрған аумақтар бойынша көлік инфрақұрылымын құру жөніндегі жұмысқа шоғырлана алар еді. Атап айтқанда, Қандағар мен Герат арқылы Түрікменстанға бағытталған сол газ құбырын салумен айналыса алды. Жоғарыда Пәкістанның ішкі істер министрі Насрулла Бабардың осы мақсатқа жету үшін Кабул, шын мәнінде, қажет емес деген сөздері келтірілген. Алайда, Исмаил-хан мен Гератты 1995 жылы басып алғаннан кейін мәселе экономикалық мәселенама шегінен, сондай-ақ Ауғанстанның шекарасынан тыс жерлерге шықты.

Бұл жерде талибтердің пайда болуы Иранның мүдделеріне тікелей әсер еткенін атап өту маңызды. Біріншіден, Гератты талибтердің басып алуы Бамиандағы Иранмен тығыз қарым-қатынас орнатқан хазарейлермен қарым-қатынасты бұзды. Екіншіден, газ құбырын салу жобасына американдық компанияның қатысуы және АҚШ-тың түрлі өкілдері тарапынан осы идеяны кең қолдауы, Вашингтон осы елде ықпалынан айырылған, 1979 жылғы ислам революциясынан кейін басталған осы екі ел арасындағы қарым-қатынастардың дәстүрлі күрделі тарихын ескере отырып, Иранда өте жағымсыз реакция тудырды. Үшіншіден, Қандағар мен Гераттың «Талибан» қозғалысымен басып алынуы Иран билігімен АҚШ-тың Пәкістанның көмегімен Иранды шығыс бағытынан стратегиялық қоршауды жүзеге асыруға ұмтылысы ретінде қабылдануы мүмкін. Төртіншіден, ирандықтар «Талибан» қозғалысында жиі байқалатын суннит радикализміне байланысты мазасызданбауы мүмкін емес еді. 1995 жылға қарай талибтер тек Иран үшін стратегиялық маңызды Гератты ғана алды, оның халқы тіл жағынан ирандықтарға ұқсас болса да, исламның сунниттік нұсқасын ұстанған. Бірақ, Гераттан шығысқа қарай шиит-хазарейлердің елді мекендері болған. Суннит радикалдары дәстүрлі түрде шииттерге теріс қарады.

Қалай болғанда да, Тегеран АҚШ-тың өңірдегі саясатқа белсенді түрде қайта оралуына қатысты қатты алаңдауы тиіс еді. Естеріңізге сала кетейік, 1990 жылдардың басында АҚШ Клинтонның бірінші әкімшілігінің жанында аймаққа деген қызығушылықты жоғалтты. Осыған байланысты,

Пәкістан сол уақытта Ауғанстанда өз мүдделерін негізге ала отырып, дербес саясат жүргізді. Шын мәнінде, дәл осы жағдай Ауғанстан жағдайын реттеу туралы Пәкістан, Иран, Сауд Арабиясы және Өзбекстан арасында 1993-1994 жылдары қол жеткізілген келісімдерге жол ашты. Алайда, 1995 жылы Тегеран тұрғысынан АҚШ-тың аймаққа оралуы, олардың әсері тағы да анықтаушы бола бастағандай көрінді.

Атап айтқанда, 1995 жылдың мамырында АҚШ Иранға қарсы жаңа санкциялар енгізді. Сол жылы «Талибан» жауынгерлері алдымен Кабул астында хазарейлерге соққы беріп, олардың көшбасшысы Әли Мазариді өлтіріп, кейін Исмаил-ханды Гератта талқандады. Осы оқиғалардан кейін американдық Unocal компаниясының күшімен газ құбырын салу идеясын іске асыруды бастау туралы мәселе туындады. Шеткі бақылаушыларда АҚШ-тың «Талибан» қозғалысының артында тікелей тұрмаса, кем дегенде, оның жетістіктерінің нәтижелерін өз мүддесінде пайдаланады деген айқын пікір құрылуы әбден мүмкін. Бұл тұрғыда, Ричард Маккензидің пікірі өте көрнекі болып табылады. Оның пайымдауынша, бірқатар американдық ресми өкілдердің, бірінші кезекте Оңтүстік Азия мәселелері жөніндегі мемлекеттік хатшының көмекшісі болған Робин Райфелдің мәлімдемелері «Ауғанстанда және оның айналасында АҚШ-тың Орталық барлау басқармасы (ОББ) арқылы пәкістандық әскери барлау қызметімен (ISI) «Талибанды» құруда және күшейтуде бірлесіп жұмыс жасағандығы туралы сенімділікті тек арттырды».¹ Кейіннен американдықтар осы тұжырымдарды жоққа шығаруға тырысты.

Мысалы, осыған байланысты Стив Коллдың келесі пікірі қызықты: «Райфел және оның әріптестері ОББ, «Юнокал» және «Талибан» арасындағы қарым-қатынас туралы конспирологиялық әңгімелерді жиі және өте сенімді мәліметтермен естіді, нәтижесінде олар жеке түрде Лэнглиден осы пікірлерде ақиқаттың үлесі бар-жоғы туралы бірнеше рет сұрады. Оларға ОББ-ның еш қатысы жоқ екендігі айтылды».² Әрине, мұндай мәлімдеме толық қатыссыздықтың дәлелі бола алмайды. Оның үстіне, мұндай мәселе бойынша құпия қызметтің растауы априори тым сенімді бола алмайды.

Бірақ, 1995 жылы Тегеранда АҚШ-тың нақты жоспарлары туралы ештеңе біле алмағандығы түсінікті. Ауғанстанда байқаған үдерістер Иранға қарсы бағытталған АҚШ пен Пәкістанның бірлескен құпия іс-әрекеттері туралы конспирологиялық нұсқаға толық жұмыс істеді. 1990-ші жылдардың соңында Ричард Маккензи «құбыржолдарды салу идеясына байланысты АҚШ үшін маңызды мақсат өте қарапайым және Ауғанстанға қатысы жоқ болды. Ауғанстан арқылы өтетін құбырлар Ирандағы энергия ресурстарын өндірушілер мен Пәкістандағы олардың тұтынушылары арасында байланыс орнату мүмкіндігін болдырмауы тиіс болатын. Иранны оқшаулау Мемлекеттік департаменттің арнайы мақсаты болған жоқ, бірақ ол Конгрестегі топтар тарапынан күшті антиирандық қысым астында болып, ол қысым, Америка-Израиль қоғамдық байланыстар жөніндегі комитеті сияқты ықпал ету топтары тарапынан мәселені қолдау арқылы күшейтілді».³ Сондықтан, Тегеранға алаңдау үшін толық негіз болды.

Әрине, осыған байланысты ирандық билік Ауғанстанда болып жатқан оқиғаларға өте теріс тұрғыда қарауы тиіс еді. 1996 жылдың ақпан айында Исмаил-хан Ираннан Ауғанстанға қайтып келді, ол ирандық қолдаумен Гор провинциясында талибтерге қарсы партизан күресін бастады.⁴ Бұл «Талибан» мен Пәкістан үшін белгілі бір қиындықтар тудырды, бірақ теориялық тұрғыдан көлік жобаларын іске асыру үшін маңызды емес еді. Дегенмен, барлығы Тегеранның Пәкістанға, оның жоспарларын іске асыруға кедергі келтіруіне әзір болу дәрежесіне байланысты болды. Дегенмен, кез келген көлік жобасы әрдайым жоспарлы партизан науқаны үшін өте осал, әсіресе оның шетелде қолдауы болған жағдайда. Әрине, Иран үшін Ауғанстанда маңызды мүмкіндіктер болды. Бұл тек Исмаил-хан ғана емес, хазарейлер. Иранның басқа да ауған әскери-саяси топтарымен тығыз байланыста болғанын айта кету керек.

Бұл ретте, Батыс Ауғанстандағы «Талибан» бақылайтын аумақтар 1995-1996 жылдың басында ауған-ирандық шекараның барлық сызығы бойында – солтүстіктегі Гераттан оңтүстіктегі Қандағарға дейін тар жолақта орналасқан.

Теориялық тұрғыдан, бұл оларды Иран тарапынан болуы мүмкін іс-әрекеттер үшін өте осал етті. Батыстан – Иран шекарасынан да, шығыстан – Гор мен Бамиан провинциялары жағынан да. Сондықтан, мұндай жағдайда газ құбырының құрылысы өте қауіпті жұмыс болды. Сонымен қатар, «Юнокал» оны қарызға алынған қаражатпен салғысы келді. Әрине, белсенді жауынгерлік іс-қимылдар аймағында, мысалы ирандық күштер тарапынан кең ауқымды партизандық соғысты өрістету жағдайында осындай ауқымды жобаны іске асыру үшін ешкім ақша бермейтін еді. Сондай-ақ, заңдық тұрғыдан талибаның заңды мәртебесі жоқ екендігі маңызды. Естеріңізге сала кетейік, осы уақытта БҰҰ-да Ауғанстанның орнын Раббани үкіметі алған болатын. Әлбетте, «Юнокал» үшін газ құбырын салу туралы келісімге қол қоятын ешкім жоқ еді.

Сонымен қатар, бұл жобада «Юнокал» компаниясы неге пайда болғаны қызық. Бастапқыда газ құбырын аргентиналық «Бридас» компаниясы салады деп жоспарланды. Оның қатысуы, бәлкім, Иранның тарапынан болған сияқты наразылыққа тап болмас еді. «Бридас» ауған саяси үрдісінің барлық қатысушыларымен келісімге келді. Атап айтқанда, компания Кабулдағы Раббани үкіметімен қарым-қатынасты қолдады. Мұнда «Бридас» орнына «Юнокалдың» пайда болуы құрылыс үшін қаражат тарту тұрғысынан қажет болды деп болжауға болады. Мұны істеу ірі американдық компания үшін аргентиналыққа қарағанда оңайырақ болды. Демек, жоба жылдам іске асырылар еді.

Тағы бір нұсқа АҚШ-та «Юнокалдың» коммерциялық мүдделерінің әдеттегі лоббиленуімен байланысты. Атап айтқанда, 1996 жылдың жазында Колорадо штатының сенаторы Хэнк Браун Ауғанстан бойынша АҚШ сенатында тыңдау ұйымдастырды. Басты презентация «Юнокал» вице-президенті Марти Миллермен жасалды. Миллер компанияның газ және мұнай құбырларын салу бойынша жоспарларын ұсынды. Оның айтуынша, Ауғанстандағы жағдай жақын арада белгілі болады.⁵ Осылайша, Миллер жобаны іске асыруға ықпал ететін Ауғанстандағы кейбір оқиғаларға түспалдау жасады. Сол жылдың күзінде талибтердің Кабулға шабуыл жасауы көрнекі болып табылады.

Ауғанстандағы жобаға «Юнокал» қатысу идеясын жақтаушылардың қаржылық-экономикалық уәждемесі болуы мүмкін деген нұсқа әбден қисынды болды. Белгілі бір дәрежеде, ол тіпті 1990-шы жылдардың ортасындағы Ауғанстандағы оқиғаларға Вашингтонның тікелей қатысуы туралы нұсқаға қарағанда американдықтардың өздерін қоса алғанда, оқиғалардың көптеген қатысушылары үшін неғұрлым қолайлы болып табылды, және нәтижесінде «Талибан» қозғалысы пайда болды. АҚШ-та сол кезеңде Иранның стратегиялық қоршауы бойынша жоспарлар болуы және талибтердің көмегімен Орталық Азияға шығуға ұмтылуы әбден мүмкін.

Кез келген жағдайда, 1995-1996 жылдары айқын көрінген газ құбырын салу жобасында американдықтардың пайда болуы өңірлік геосаясаттағы жағдайды түбегейлі өзгертті. 1995 жылы да, тіпті 1996 жылы да бұл әлі айқын емес еді. Мысалы, Орталық Азияның ішінде Түрікменстан газ құбырын салуға американдық қатысудан, сондай-ақ талибтердің көмегімен Ауғанстанда тәртіп орнату идеясынан тыс болған жоқ. Өз тарапынан, Өзбекстан 1995 жылы осы идеяны қолдады. Атап айтқанда, Өзбекстан «1995 жылдың мамырында енгізілген АҚШ-тың антиирандық санкцияларын батыл қолдаған жалғыз Орталық Азия елі болды, ал Президент И. Кәрімов осы мәселе бойынша: «біз бұл эмбаргоның мақсатын білеміз және оны бір жақты қолдаймыз» деген пікір бар. Сол жылдың шілде айында Өзбекстан СІМ басшысы А. Камилов Иранның Ташкенттегі елшісі С. М. Хашеми-Гольпаеганимен кездесуінде, бұл шешім жоққа шығарылды деп мәлімдеді».⁶ 1995 жылы ресми Ташкент ауған мәселесі бойынша қатты ауытқыған сияқты, ол келесі жылдары мұны тағы да бірнеше рет жасайды. 1995 жылы өзбек генералы Дустум Исмаил-ханның Гераттағы құрылымдарын талқандауда талибтерге көмектескен, яғни тікелей Иран мүдделеріне қарсы әрекет еткендігі көрнекі болып табылады.

Шын мәнінде, Ресей тарапы, егер ресейлік «Газпром» газ құбырын салу жобасына қатысатын болса, американдық қатысуға қарсы емес еді. Дегенмен, Ресей Раббани үкіметін де қолдады. Естеріңізге сала кетейік, Мәскеуде Кабулға ақша басып, қару-жарақ пен амуниция жеткізген болатын. Ресей билігінің көзқарасы бойынша 1996 жылғы жағдайларда

қайшылықтар болған жоқ. Оның үстіне, АҚШ та, Пәкістан да және үдеріске белсенді қатысатын БҰҰ өкілдері де, «Талибан» тек қатысушылардың бірі болатын, тайталас ауғандық фракциялар арасындағы келісімге қол жеткізу қажеттігі туралы сөз қозғады.

Сонымен қатар, АҚШ-тың Ауғанстандағы саясаты, әсіресе Орталық Азияны қамтитын барлық аймақта Пәкістан саясатына ұқсас болмағанын атап өткен жөн. Алайда, АҚШ 1994-1996 жылдары негізінен Пәкістанмен келісілген әрекет етті. Олардың стратегиялық мақсаты, тұтастай алғанда сыртқы әлемінен оқшауланған Орталық Азияның аймағына көлік дәліздерін ашумен байланысты болды. Бұл өңір елдерінің сыртқы әлеммен барлық коммуникациялары өткен Ресейден тәуелділік деңгейін төмендетуге мүмкіндік берер еді. «Клинтон жанындағы Ақ үй Ресей немесе Иранның бақылауында болмайтын аумақтар арқылы Орталық Азиядан өтетін «құбырлардың көптігі» идеясын қолдады».⁷ Алайда, АҚШ-тың ауғанішілік саясатының тактикалық мәселелерінде дәстүрлі түрде, Ауғанстандағы кеңес құрамына қарсы күрескен уақыттан бері Пәкістанға көбірек сенім артты. Естеріңізге сала кетейік, жоғарыда аталғандай, ОББ ауған моджахедтеріне қару-жарақ, ақша және материалдық ресурстармен көмек көрсеткенімен, оны тікелей таратумен пәкістандық арнайы қызметтер айналысты.

Сондықтан, АҚШ әкімшілігі үшін 1994-1996 жылдары Пәкістанның әртүрлі исламшылдық мәнердегі фавориттері – Хекматиар немесе «Талибан» арасында үлкен айырмашылық болған жоқ. Сонымен қатар, Вашингтонда Парсы шығанағындағы соғыс уақытынан бастап Хекматиарға үлкен сенімсіздікпен қарады. Ол кезде американдықтар Ирактың Кувейтке басып кіруін қолдады. Сондай-ақ, 1996 жылдың басында Ауғанстанға, осы сәтке қарай АҚШ-та іздеу салған, белгілі радикал Усама бен Ладен келген кезде, онда оның келуінің бірінші нүктесі талибтермен бақыланатын аумақ емес, шығысауғандық Жалалабат қаласы болды.⁸ Жалалабат Шурасы Хекматиармен байланысты болғанын ескере отырып, өз тарихының ерте кезеңінде талибтер Вашингтон үшін сол Хекматиарға қарағанда анағұрлым қолайлы болуы мүмкін деген әсер тудыруы мүмкін.

1996 жылдың сәуірінде АҚШ мемлекеттік хатшысының көмекшісі Райфел Ауғанстан мен Пәкістанға сапар жасады. Қандағарда, Петер Томсеннің айтуынша,» ол хьюстондық Unocal мұнай компаниясының Түрікменстаннан Батыс және Оңтүстік Ауғанстан арқылы Пәкістанға құбыр салу туралы шындыққа жанаспайтын жоспарларын алға тартты». ⁹ Бұл жоспарлардың шындыққа жанаспайтындығы Томсен кітабы жазылғаннан кейін, қазіргі уақыт ұстанымынан көрініс тапты. 1996 жылы мұны айтуға болмады. Алайда, осы компанияның мүдделерін лоббирлеу кейіннен Вашингтон «Талибан» қозғалысын құруға қатысы бар деп айтуға мүмкіндік берген себеп болды. Содан кейін, бұл американдықтарды ақталуға мәжбүр етті.

Американдық авторлар, кейіннен «Талибан» қозғалысының қалыптасуы кезіндегі АҚШ-тың әрекетінен жағымсыз әсерді жеңілдетуге тырысты. Стив Коллдың өте жақсы пікірі бар. «Талибанға» құпия қолдау көрсете отырып және оны жария түрде жоққа шығара отырып, Пәкістан «Талибанды» халықаралық дипломатияның факторы жасады және американдықтар олардың заңдылығын мойындады. Сонымен қатар, Райфелдің сөздері «Талибанның» болсын немесе Масудтың болсын жеңісі үшін, штаттар ауған қақтығысын әскери шешудің барлық әрекеттеріне қарсы тұратынын айқын көрсетті. ¹⁰ Мұндай түсініктеме шын мәнінде «Талибанмен» байланысты тарихты екі бөлікке бөлуге арналған.

Бірінші бөлігі осы ұйымның елге тарқатылатын қайшылықтарды тәртіпке келтіруге және Орталық Азияға көлік дәліздерін жолға қоюға ұмтылуымен байланысты болуы мүмкін. 1990-шы жылдардың ортасында бұл салыстырмалы түрде қолайлы болып көрінді және осы сәтте Американың ең айқын араласуы байқалады. Ол Райфел мәлімдемелерінде де, америкалық «Юнокал» компаниясының Пәкістаннан Түрікменстанға газ құбырын салу көзделген жоспарында да көрініс тапқан. Мұндай жағдайда «Талибан» Ауғанстанда гегемонияға және терроризмді қолдауға ұмтылатын радикалды ислам ұйымы болған жоқ. Немесе, кем дегенде, американдықтарға бұл туралы белгілі болған жоқ, себебі Пәкістан олардан бұл ақпаратты жасырған. Атап айтқанда, 1996 жылдың ақпан айында Пәкістан Сыртқы істер министрі

Асеф Али мен ISI директоры, генерал Насим Рананың АҚШ мемлекеттік хатшысы Строб Тэлботтпен әңгімелесу барысында талибтерді қолдауын жоққа шығарды.¹¹ Демек, осы оқиға нұсқасына сәйкес Пәкістан, шын мәнінде, орын алған оқиғаға жауапты болып табылады. АҚШ үшін мұндай оқиғалардың нұсқасы өте ыңғайлы болды.

Сонымен қатар, пәкістандық саясаткерлер «Талибанның» пайда болуы үшін жауапкершілікті бір-біріне аударуға тырысты. «Кейін Бхутто айтып өткендей, ISI директоры Насим Рана және оның бірнеше негізгі бригадирлері одан Кабулға соңғы қозғалыс үшін «Талибанды» қару-жарақ, жабдықтау және оқыту үшін рұқсат сұрады. ISI офицерлері, егер «Талибан» ауған астанасына бақылау жасайтын болып жатса, онда Пәкістан генерал Зианың (Пәкістан президенті Зия уль-Хак – авт.ескерт.) арманын – Кабулдағы пуштундармен басқарылатын адал исламшыл үкіметті жүзеге асырады деп сендірді».¹² Алайда, Бхуттоның осы сөздеріне де жағдайға байланысты түзетулер жасау керек. Жоғарыда Бхуттоның және оның адамдарының ISI-ге қарсы болғандығы аталған, өйткені, соңғыларының фавориті Хекматиар болды. Сондықтан, ISI-ге талибтер үшін жауапкершілікті жүктеу, әрине, Бхутто мен оның ортасы үшін сол жауапкершіліктен құтылу міндетімен байланысты болды.

«Талибан» тарихының **екінші бөлігі**, ол Ауғанстанда гегемонияға ұмтылған және өзінің радикалды мәнін көрсеткен сәттен басталды. Бұл АҚШ-тың талибтерге қатысты өз ұстанымын өзгертуіне себеп болды. Мұндай нұсқа Американың саясатындағы жекелеген ықпалды топтары бірінші кезеңде талибтерді қолдағандығын және олардың тарихының екінші кезеңінде олардан неге бас тартқанын түсіндіруге мүмкіндік береді. Бірақ, Пәкістан мұндай нұсқаны ұстана алмады. Олар «Талибанмен», 2001 жылы оның құлауына дейін тығыз байланысты болды.

Кабулға шабуыл

Кез келген жағдайда, 1995 жылдың соңында барлық қатысушыларға шешім қабылдау қажет болды. Әсіресе, бұл

Пәкістан басшылығына қатысты болды. Ол екі мағыналы жағдайға тап болды. Талибтер Ауғанстанның батыс бөлігін берік бақылағанымен, олар Кабул мен елдің шығысын бақылауға ала алмады. Сонымен қатар, ауған пуштундарының негізгі әскери ресурстары Ауғанстанның шығыс провинцияларында болды. Мұнда ұйымдастырылған тайпалар, яғни тайпалық жасақтар көп болды. Сондай-ақ, бұл жерде бұрынғы Пәкістан фавориті Хекматиар да болған. Сонымен қатар, шығыс ауғандық провинциялары солтүстік-батыс шекаралық провинцияда (СБШП) Пәкістандағы пуштун тайпаларының аймағымен тікелей шектесті. Ауғанстанның батыс бөлігі Пәкістанның Белуджистан провинциясымен шекаралас болған. Ауғандық босқындардың негізгі бөлігі мен діни мектептер СБШП-да болды. Олардың арасында гильзайлар мен басқа да шығыс тайпаларынан шыққан адамдар көп болды. 1995 жылы талибтер негізінен Қандағар мен Гильмендтің дурранилік рулық қауымдарынан шыққан пуштундардан жинақталды. Қозғалыстың басшылығында хотаки рулық қауымының гильзайлары (Мұхаммед Омар және оның серіктестері) тұрғанымен, бұл барлық гильзайлардың аз ғана бөлігі болды.

Тиісінше, Исламабад бірнеше тактикалық міндеттерді шешу керек еді. Біріншісі – егер ол «Талибанға» үміт артатын болса, онда өз фавориттерімен қарама-қайшы жағдайды шешуі қажет болды. Сондықтан, пуштундар арасында көшбасшы кім болатынын анықтау керек болды. Демек, Хекматиар мен «Талибан» арасында түпкілікті таңдау жасау керек еді. Хекматиардың Кабул астындағы талибтерден жеңілісінен кейін де, оның Пәкістандағы ISI және «Жамиат-и ислами» қатарларынан қолдау топтары қалыс қалатыны сөзсіз болды. Олар премьер-министр Бхутто мен оның кеңесшілерінің және «Жамиат-и улема-и исламидің» көзқарастарына қарсылық білдіруді жалғастыра алды. Мысалы, Анвар ул-Хак Ахади былай деп жазған: «Пәкістан исламшылдары Иранның күш-жігерін қолдаған, әсіресе «Жамиат-и ислами» партиясының көшбасшысы Гази Хуссайн Ахмад ұзақ уақыт бойы Хекматиарды қолдаған. Гератты талибтер басып алғаннан кейін, Хуссайн Ахмад Иранның – «АҚШ аймақтағы ислам топтарын маргинализациялауға және Иранды оқшаулауға ұмтылғаны

және «Талибан» аймақтағы америкалық мүдделерге қызмет еткені» туралы пікірін қолдаған».¹³

Екіншісі – Ауғанстанға бақылау орнату бойынша кез келген жоспар шығыс пуштундарының әскери мүмкіндіктерін пайдаланбай мүмкін болмады. Өйткені, Қандағардың күшімен ғана бүкіл ел көлемінде табысқа жету өте қиын болды. Шығыс пуштундарының өздері өз аумақтарынан тыс соғысқа қатысуға ұмтылмады. Сонымен қатар, егер «Талибанның» жетістіктеріне Қандағар пуштундарының күшімен ғана қол жеткізілсе, онда бұл болашақта Кабулдағы пуштун үкіметіндегі теңгерімсіздікке әкелуі мүмкін еді.

Үшіншісі – Пәкістан үшін пәкістандық Пешауарынан Кабулға дейінгі ең қысқа жолда СБШП-дан ауғандық босқындар мен діни мектептердің ресурстарын пайдалану мүмкіндігін алу маңызды болды. Босқындар лагерлері мен діни мекемелердің СБШП-ға шоғырлануын ескере отырып, бұл талибтерді күшейтудің ең жылдам тәсілі болды.

Алайда, мұның бәрі тактикалық мәселелер болды. Ең бастысы стратегиямен байланысты болды. Мәселе мынада болды: Пәкістан Ауғанстанның батыс провинцияларымен және Орталық Азияға өтетін көлік дәлізімен ғана тоқтап, шектеле алды ма? Бұлай болуы екіталай деп пайымдауға болады. Пәкістан үшін Ауғанстандағы адал үкімет оның мемлекеттік мүдделерін қамтамасыз ету стратегиясының бір бөлігі болды. Адалдықты қамтамасыз етудің ең жақсы тәсілі – жағдайды бақылау. Сондықтан, Орталық Азияға көлік дәліздерін ашу міндетін шешу барлық Ауғанстанға бақылау орнатумен қатар болды. Оған қол жеткізу үшін елдегі билікке Пәкістанға адал үкіметті орнату қажет болды. Егер бірінші міндет толықтай түсінікті болса және Иран мен Орталық Азия мемлекеттерін қоса алғанда, барлық өңірлік күштермен қабылданса, екіншісімен қиындықтар туындады. Пәкістанның Ауғанстандағы бақылауы аймақта жаңа геосаяси шындық құрды, өз кезегінде, бұл басқа аймақтық державалардың алаңдаушылығын тудырды.

Егер «Талибанның» айналасындағы тарихта бұрылыс сәті болса, онда бұл 1996 жылдың күзінде талибтердің Кабулды басып алғаннан кейін орын алуы мүмкін. Дәл осы сәтте қозғалыстың

өзінің тарихы күрт бұрылды. Бұл оның табыстарының шыңы болды, бірақ үлкен проблемалардың басы да болды. Сондай-ақ, алдыңғы қатарлы елдердің саясаты да, аймақтың өзінде де, Ресей мен АҚШ-ты қоса алғанда, одан тыс жерлерде де өзгерді. Кабулдың шабуылынан кейін Робин Райфелдің «Талибан» мен басқа да ауғандық топтар арасындағы уағдаластықтарға қол жеткізу туралы үндеулері барлық мағынаны жоғалтты. Геосаяси қарсы тұрудың жаңа кезеңі басталды, ол бірте-бірте ауған бағытындағы АҚШ тактикасын өзгертуге алып келді.

1996 жылдың көктемінде талибтер өз билігін заңдастыруға әрекет жасады. 20 наурызда Қандағарда 1200 пуштундық беделді қайраткерлер, соның ішінде көптеген улемдер жиналды. 4 сәуірде олар Мулла Омарға «әмір әл-муминин» (діндарлардың басшысы) атағын берді және Ауғанстанның әмірі деп жариялады.¹⁴ Іс-шараға улемдердің өте ауқымды қатысуы өте көрнекі жағдай болып табылады. Талибтер, өз кезегінде деобандықтарға жақын болған «Жамиат-и улема-и ислами» идеяларына идеологиялық тұрғыдан сүйенгендігін естеріңізге сала кетейік. Олар радикалды улемдердің көзқарастарын көрсетті. Мұнымен олар Хекматиар және «Жамиат-и ислами» секілді исламшыл-модернистерден ерекшеленді.

Сондықтан, Мулла Омарды діндарлардың әмірі деп улемдердің ауқымды өкілдігі қатысқан жиналыста жариялағандығы қызықты жайт болып табылады. Бұл ауған діни қайраткерлері өздерінің пәкістандық әріптестерінің қолдауымен, билік діни тап өкілдерінің қолында болатын діни мемлекет құру ниеті туралы мәлімдегенін білдіреді. Кейбір мағынада бұл Иранда орын алған, билікке діни тап өкілдері келген, ислам мемлекетінің тұжырымдамасын іске асыру ретінде көрінді. Бұл жерде айырмашылық, тек Иранда шииттік діндарлар билікке келсе, ал «Талибанның» бақылауындағы аумақтарда сунниттік діни қайраткерлер билікке иеленді.

«Талибанның» және оның көшбасшысы Мулла Омардың діни қайраткерлер мен пуштундық беделділермен заңдастырылуы оның пуштундар арасында мәртебесін көтерді. Дегенмен, бұл жиналыс пуштун дәстүріне қайшы келді. Әдетте, қиын жағдайларда тайпалардың джиргасы жиналатын. Мулла Омардың «діндарлар әмірі» болып жариялануында дәстүрлі

элита және онымен байланысты тайпалармен елеулі қарама-қайшылық қаланды. Атап айтқанда, XIX ғасырдың басында Пенджабқа жақын жердегі пуштундық аудандарда әрекет еткен, Үндістанның көрнекті діни қайраткерлерінің бірі, Сайид Ахмад Барелви улемдер мен көшбасшылар жиналысында «әмір ул-муминин» деп жарияланды. Бұл Мулла Омарға берілген атақ болды, яғни «діндарлардың басшысы». Барелвидің өзінің пайымдауынша, ол имам болып сайланып, зайырлы билікке үміткер болмады және ислам мемлекетін құруға ғана ұмтылды. Алайда, «Сайид Ахмадтың жариялануын үнді князьдіктерінің феодалдық билеушілері олардың билігіне қастандық ретінде қабылдаған».¹⁵ Өз кезегінде, Мулла Омардың «діндарлардың басшысы» болып сайлануы тайпалық ақсүйектердің теріс әсерін тудыруы тиіс еді. Бірақ, осы уақытта Ауғанстандағы жағдайдың ерекшелігі сол кезде бұрынғы монархия дәуірінің пуштундық ақсүйектері саяси үрдістердегі өз әсерін жоғалтуымен байланысты болды. Пуштун тайпалары бір жағынан өзінің саяси белсенділігін көрсетпеді. Екінші жағынан, олар кеңестік қатысуға қарсы соғыс жылдары құрылған Пәкістанға жоғары тәуелділік дәрежесін сақтап қалды.

Сонымен қатар, пуштундарға діни негіздегі бірлікті, бұл ретте басты дәстүрлерге, оның ішінде тайпалық дәстүрлерге қастандық жасамай ұсыну идеясының өзі олар үшін өте тартымды болуы мүмкін. Жиналысқа тек қана пуштундар қатысты, бұл оған этникалық жұмылдыру сипатын берді. Алайда, ислам қоғамында этникалық белгі бойынша бөліну дұрыс емес екенін ескеретін болсақ, бұл парадоксалды болып көрінді. Бірақ талибтер мұны жүзеге асырды. Олар діни ресімдеуде пуштун ұлтшылдығы туралы мәлімдеді. Бұл құрылымда улемдер дәстүр үшін жауап берді.

Тағы бір маңызды жағдай, пуштун ауданындағы іс-қимыл тактикасының өзгеруіне байланысты болуы мүмкін. Естеріңізге сала кетейік, бастапқыда талибтер тайпалардан қару тапсыруды талап еткен. Мұндай талап Гильмендте және Қандағарда ұсынылды. Бұл осы провинциялардың көптеген тайпалық көшбасшылары талибтерге қарсы шығып, тіпті 1995 жылдың жазында талибтерге қарсы Исмаил-ханның шабуылына қатысқанына әкелді. Талибтердің бұл талабы

туралы ақпарат шығыс пуштун тайпалары үшін жағымсыз болды. Оларға қару тапсыру қолайсыз қадам болды. Мүмкін, бұл Пактияның, Пактиканың, Забольдің, Нангархардың және басқа да шығыс пуштун аудандарының 1995 жылдың күзінде және 1996 жылдың басында талибтерге қосылмағандығының себебі болған шығар. Қандағардағы пуштундық беделділердің көктемгі жиналысы бұл мәселеде «Талибан» саясатына түзетулер енгізе алды. Кем дегенде, 1996 жылдың күзінде орын алған оқиғалар кезінде, Гильмендте болған сияқты тайпалар талибтердің жылжуына қарсылық көрсеткен жоқ. Бұл тұрғыда, Қандағардағы жиналыс маңызды рөл атқарған болар.

Қандағардағы кездесу салдарының бірі – Хекматиар мәртебесінің өзгеруімен байланысты болуы мүмкін. «Талибан» ұйымдастырған іс-шараға пуштун көшбасшыларының едәуір санының қатысуы, Пәкістанның осы жаңа фавориті олардың қолдауына ие екенін көрсетті. Пәкістандық билік Ауғанстанда кімге қолдау көрсететінін анықтады. Тиісінше, Хекматиар өзінің бұрынғы мәнін жоғалтты. Сонымен қатар, талибтер оның Пәкістанмен өзара қарым-қатынас мәселелерінде ғана бәсекелестері болған жоқ, олардың елеулі идеологиялық келіспеушіліктері де болды. Нәтижесінде, 1996 жылдың мамыр айында Хекматиар өзінің бұрынғы қарсыласы – Раббани үкіметімен келісім жасап, оның құрамына премьер-министр ретінде кірді. Маусым айында ол Кабулға кірді.¹⁶

Нәтижесінде, түбегейлі жаңа жағдай қалыптасты. Хекматиардың пуштундары мен Раббани және Масудтың тәжіктері одағы, теориялық тұрғыдан «Талибанға» қарсы бағытталған қуатты одақтың қалыптасу негізі бола алды. Олардың бірлескен иелігінде елдің едәуір бөлігінің ресурстары болды. Мысалы, Хекматиар шығыс пуштун провинцияларының бірқатарында ықпалға ие болды. Талибтердің Кабулды тек Масудтың адамдары қорғаған кезде шабуылмен ала алмағандығын ескеретін болсақ, онда оларға Хекматиар сарбаздары қосылған кезде табысқа жету қиын болар еді. Сонымен қатар, әскери тұрғыда шайқастарда шыңдалған Масуд пен Хекматиардың ардагерлері Ауғанстанның батысынан келген тайпалық милиция өкілдері мен діни мекемелердің

тәжірибесіз студенттеріне қарағанда маңызды артықшылыққа ие болуы тиіс еді. Теориялық тұрғыдан, Раббани мен Масудты Хекматиармен жақындастырған тағы бір жағдай – үшеуінің де 1970 жылдары Кабулдағы «Мұсылман жастары» ұйымына мүшелік етуімен байланысты. Идеологиялық тұрғыдан олар бір-біріне жақын болды және талибтер ұсынған улемдер басшылық ететін теократиялық ислам мемлекетін құру идеясы олардың саяси сенімдеріне сәйкес келмеді.

Алайда, бұл жаңа одақтың көптеген шектеулері болды. Біріншіден, екі ықпалды дала командирлерінің, Масуд пен Хекматиардың жауынгерлері арасында қайшылықтар сақталды. Олар 1992 жылдың көктемінен бастап Кабул майданында бір-бірімен соғысты. Екіншіден, Масуд тәжіктері мен Хекматиардың пуштундары арасындағы этносаралық қайшылықтар ешқайда кеткен жоқ. Үшіншіден, Масуд жағында бұрынғы парчамистер көп болды, ал Хекматиар жағында бұрынғы халькистер болды. Алайда, соңғы жағдай аса маңызды болған жоқ. Бірақ, басты мәселе 1996 жылдың жазында Раббани мен Масуд үшін Хекматиардың пәкістандық элитамен қандай қарым-қатынасы сақталғаны белгісіз болды. Бір жағынан, олар Хекматиардың мұндай іс-әрекеттері пәкістандық биліктегі бөлінумен, яғни, ISI барлау өкілдерінің және «Жамиат-и ислами» партиясы діни қайраткерлерінің бір бөлігі премьер-министр Бхутто мен «Жамиат-и улема-и ислами» партиясындағы қарсыластарына қарсы шыққан кездегі жағдаймен байланысты деп пайымдаулары мүмкін. Екінші жағынан, Хекматиар өзінің жеке бастамасымен әрекет ете алды.

Бұл сұраққа деген жауапқа одақтастардың іс-қимыл тактикасы байланысты болды. Өйткені, егер Хекматиар жалғыз әрекет етсе, шығыс пуштун провинциялары үшін күрес жүргізудің мағынасы болмады. Пәкістансыз және оның қолдауынсыз Хекматиарда Ауғанстанның оңтүстік-шығыс пуштундарының арасында көшбасшы рөлін ойнауды жалғастыруға мүмкіндік болмады. Оның үстіне, қаржылық көмегінсіз оған өз жауынгерлерінің адалдығын қолдау өте қиын болар еді. Бірақ Раббани мен Масуд оны білмеген. Сондықтан олар Хекматиарда өз ресурстары жеткілікті және

оларды талибтермен күресу үшін пайдалануға болады деп есептеді. Бірақ, нәтижесінде Хекматиармен одақ олардың позицияларын әлсіретті. Олар іс жүзінде өздері бақылайтын аумақтардан тысқары шығып, пуштундардың жерінде күреске кірісті.

Талибтер 1996 жылдың тамыз айында Пактия провинциясында Хекматиардың жауынгерлерін талқандап, оның Пәкістан шекарасына жақын орналасқан басты базасы Спин Шигарды алды. Масуд кейінірек «Хезбе-и ислами» базаларын қорғау үшін Лағман және Нангархар провинцияларына күш жұмсау мақсатында оған қысым жасалғанын айтты.¹⁷ Дегенмен, Масудтың араласуы ештеңе өзгерте алмас еді. Шығыс пуштундары жаппай «Талибан» жағына ауысып жатты. Талибтер Пактиядан Нангархарға қарай бет алды, олар Кабул мен Саробиден үкіметтік әскерлердің гарнизонды күшейтуіне қарамастан, Логар мен Нангархар провинцияларының шекарасындағы Азра елді мекенін алды.¹⁸ 11 қыркүйекте талибтер Нангархар провинциясын алды, оның губернаторы Қажы Қадыр Пәкістанға қашты, 13 Қыркүйекте – Лағман провинциясы, 22 қыркүйекте – Кунар провинциясы алынды.¹⁹ Бұл шынайы блицкриг болды және оны жүзеге асыру Пәкістан тарапынан қолдаусыз мүмкін емес еді. Тіпті, Пәкістан тарапынан тікелей әскери араласу орын алды деген пікір де айтылды. «Ауыр қару-жарақты, авиацияны және жаяу әскерді пайдалана отырып, Дюранд желісі арқылы екі апталық, жаппай, жақсы үйлестірілген шабуыл «Талибанның» жалаңаяқ молдаларымен жоспарлануы және орындалуы мүмкін емес. Пәкістанның өз әскери күштері ғана Кабулдың қорғаныс периметріне күшті шабуыл ұйымдастыру мүмкіндігіне ие болды».²⁰

Сонымен қатар, көптеген жергілікті пуштун командирлерінің, негізінен Хекматиар партиясынан «Талибан» жағына көшуі, сондай-ақ, Пәкістанның әсерімен байланысты болды. Әрине, бұл Пәкістан тарапынан елеулі дипломатиялық күш-жігер, сондай-ақ үлкен материалдық шығындарды қажет етті. Атап айтқанда, Нангархар губернаторы Қажы Қадыр Жалалабатты тапсырғаны үшін Пәкістан мен Сауд Арабиясынан 10 млн. доллар пара алғаны туралы мәліметтер

келтірілген.²¹ Шығыс провинцияларының пуштун тайпалары негізінен талибтердің шабуылына қарсы тұра алмады. Бұл, ең алдымен, олардың Пәкістанмен келісімдерінің нәтижесі болды.

Ауғанстанның оңтүстік-шығысында бұрынғы моджахедтар мен тайпалық жасақтардың жасақтарынан көптеген қарулы адамдар болды, олар КСРО-ға қарсы соғыс кезінен бастап дәстүрлі түрде пәкістандық көздерден қамтамасыз етілді. Сондай-ақ, бұл аумақ Пәкістанмен шекарада болған, пәкістандықтардың ықпалы мұнда анықтаушы болды. Бұл, ең алдымен, Хекматиардың бұрынғы пуштундық жасақтарының талибтерге жаппай өтуіне себеп болды. Хекматиар Исламабадтың сенімін, сондай-ақ қаржыландыру мүмкіндігін жоғалтты. Ол үшін Пәкістан енді көмекші болған жоқ және ол өз жауынгерлерін қамтамасыз ету, жекелеген тайпалардың адалдығына ақы төлеу қабілетінен айырылды. Пәкістанда мұндай мүмкіндік болды, оның үстіне оған Сауд Арабиясы жәрдем көрсетті. Кейбір пуштун командирлері үшін Хекматиардың Раббани/Масуд тәжіктерімен одағы теріс әсер еткендігі сөзсіз. Саяси келіспеушіліктер мен тіпті идеологиялық айырмашылықтарға қарағанда, этникалық ынтымақтастық олар үшін үлкен мәнге ие болды.

Өз кезегінде, Масуд Сароби ауданында қорғаныс ұйымдастыруға тырысты. Бірақ мұндағы қорғаныс желісі, Хекматиардың атынан Сароби гарнизонын басқарған, гильзай тайпасынан шыққан ахмадзай Зардадтың талибтерге қосылғанынан кейін құлады. 24 қыркүйек күні Сароби құлады.²² 26 қыркүйекте Масуд Кабулды эвакуациялау туралы бұйрық берді. Оның әскерлері жеңілістерден кейін күйзелісті көңіл-күйде болды, Кабулдың сыртқы қорғаныс периметрін ұстап тұру мүмкін болмады, Бағрамдағы әуеайлақ қарсыластың қолына түсіп, бұл Масудтың әскери мүмкіндіктерін күрт шектетті, енді ол авиацияны пайдалана алмады, ал қаланың ішінде соғыс жүргізгісі келмеді.

Бұл талибтердің толық жеңісі болды. 25 тамыздан бастап, бір ай ішінде олар барлық шығыс пуштун провинцияларын, сондай-ақ, ертеректе 10 ай бойы қоршауға алған ел астанасы – Кабулды алды. Кабулда олар Ауғанстанның бұрынғы

президенті Наджибулланы және оның ағасын қатал түрде өлім жазасына кесті. Бір мезгілде олар елордада аса архаикалық діни тәртіптерді орнату туралы жариялады.

БҰҰ миссиясында өз баспанасын тастап, Масуд әскерлерімен бірге кетуден бас тартқан Наджибулланың көпшілік алдындағы жазасы талибтер тарапынан демонстрациялық акт ретінде көрінді. Наджибулла Кабулда қалып, пуштундық ынтымақтастыққа үміттенген шығар, оның туған руы ахмадзай «Талибан» жағына өтіп, Саробидің құлауында үлкен рөл атқарды. Сонымен қатар, коммунистік режим құлағаннан кейінгі жылдары оның көптеген бұрынғы функционерлері Ауғанстанның түрлі әскери-саяси топтарының қатарында, соның ішінде талибтердің қатарында өздерін тапты. Сондай-ақ, 1996 жылға КСРО мен кеңес режиміне қарсы соғыс көп жағдайда тарихқа айналды. Сондықтан Наджибулла талибтер оған құрметпен қарамайтын болса да, кем дегенде, Масудтың тәжіктерімен бірге Кабулдан кетуден бас тартқанын бағалай алады деп үміттенді.

Қазіргі таңда талибтер тұрғысынан Наджибулланы өлтіру қаншалықты қажет болғанын айту қиын. Олар осылайша ел тарихының кеңестік кезеңін жабу туралы өз шешімін көрсетіп, жаңа мемлекет үшін ең қатал шараларға дайын екендіктерін көрсетті деп болжауға болады. Бұл ретте, олар ахмадзай мен басқа да тайпалық пуштундардың пікірін елемеулері мүмкін болды. Алайда, бұл тайпалық пуштундық элитаны қорқытумен байланысты науқан болған шығар. Дегенмен, талибтердің пуштундық дәстүрлі элита әсерін ескермеуі мүмкін емес еді, оның бір бөлігі Наджибулла болған. Олармен салыстырғанда, талибтер тек құр кеуделер болды. Сондықтан да, тайпалық беделділерге елдегі нақты күш кімге тиесілі екенін көрсету қажет болды.

Алайда, себебі өте қарапайым болуы мүмкін. Наджибулла ұзақ жылдар бойы Ауғанстанның арнайы қызметін басқарды, олардың қатарында көптеген адам шығындары болды. Өз кезегінде бұл, мысалы, талибтер арасында көп болған бұрынғы халькистер тарапынан кек болуы мүмкін. Бірақ, кез келген жағдайда бұрынғы президенттің көпшілік алдында жазасы көптеген ауғандықтарды таң қалдырды, ол Ауғанстаннан тыс

жерде де жағымсыз әсер қалдырды. Әрине, нәтижесінде өлім талибтердің имиджіне ең теріс әсер етті.

Геосаяси бомбаның жарылуы

Кабулды басып алу аймақта жарылған бомба әсерін қалтырды. Біріншіден, Ауғанстанда да, одан тыс жерлерде де ешкім Кабул тез құлайды деп күткен жоқ. Масуд 1992 жылдан бастап астананы ең қолайсыз жағдайларда ұстап тұрды. Қалада Панджшер шатқалынан шыққан бұрынғы моджахедтер, сондай-ақ бұрынғы коммунистік әскердің тәжік жауынгерлері бар қуатты топ болды. Екіншіден, қала құлағаннан кейін барлық мүдделі тараптарға енді талибтер барлық Ауғанстанға билік етуге үмітті екені анық болды. Тиісінше, оларға деген өз көзқарастарын анықтаулары керек еді. Сонымен қатар, талибтерді Пәкістан мен Сауд Арабиясы АҚШ тарапынан айқын көрінбеген, бірақ белгілі бір ықыласы астында қолдап отырғанына байланысты, бұл аталған елдер Ауғанстанға толық бақылау жасауға ұмтылатынын білдірді. Әрине, бұл Ауғанстанның айналасындағы күштердің орналасуын өзгертті. Талибтердің Кабулды басып алуына байланысты АҚШ тарапының реакциясы туралы Стив Коллдің пікірі көрнекі болып табылады: «1996 жылдың соңында АҚШ үшін «Талибан» дос немесе жауға жататыны белгісіз болды. Кабулдың құлауынан кейін апталар бойы орташа деңгейдегі американдық ресми тұлғалар мәлімдемелердің какофониясын берді – кейбіреулер скептикалық болды, басқалары айқын қолдаушы болды – осыдан АҚШ позициясы туралы нақты қорытынды жасау мүмкін емес еді. Исламабадтағы американдық дипломаттар репортерлерге «Талибан» Ауғанстандағы күшті орталық үкіметті қалпына келтіруде пайдалы рөл атқара алады деп айтқан».²³

Жоғарыда аталған елдердің әрқайсысының өз мүдделері болды, бірақ басқа аймақтық державаларда да өз мүдделері де болды. Бірінші кезекте, бұл Иран мен Ресейге қатысты болды. Тегеранда 1995 жылдан бастап «Талибан» және Пәкістан мен АҚШ саясатына қатысты иллюзия болған жоқ. Бір жағынан,

Иран басшылығы талибтердің әрекеттерін Ауғанстан ішіндегі ирандық күштерге қатер ретінде, екінші жағынан, Иранды стратегиялық қоршау бойынша АҚШ саясатын жүзеге асыру ретінде қарастырды.

Алайда, талибтердің Кабулды басып алғанға дейін Ресейде ауған мәселесі бойынша айқын позиция болған жоқ. Мәскеу дәстүрлі түрде Раббани үкіметін қолдады, бірақ бір мезгілде «Талибанның» әрекеттерінде қауіп-қатерді көрмеді. Бұл жерде мәселе, тек ресейлік «Газпромның» «Юнокал» жобасына қатысуында ғана емес, сонымен қатар, 1995 жылдан бастап ресейлік шекарашылар Ашхабадпен келісім бойынша Түрікменстанның Ауғанстанмен шекарасында талибтермен көрші болғандығында. Демек, Ресей талибтерден Орталық Азия аймағының қауіпсіздігіне үлкен қауіп-қатер көрмеді, онда Мәскеу 1992 жылдан бастап Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымында (ҰҚШҰ) басым күшке ие болды. Өңірде Ресей билігін Ауғанстандағы соғысқа қарағанда Тәжікстандағы жалғасып келе жатқан азаматтық қақтығыс көбірек алаңдатты. Сонымен қатар, Мәскеудің осы алыс елден басқа да шаруалары көп болды.

Атап айтқанда, 1996 жылдың тамыз айында Шешенстандағы жергілікті сепаратистер басшылығымен Хасавюрт келісімдеріне қол қойылды. Ресей басшылығы үшін келісімге қол қою ауыр жеңіліс болды. Ресей де-факто өз провинцияларының біріне бақылауды жоғалтты. Яғни, геосаяси тұрғыдан ол мемлекеттің әлсіздігін көрсетті. Тиісінше, егер жағдайға сырт көзбен қарайтын болсақ, онда мұндай қиын жағдайда Мәскеудің алыс Ауғанстандағы оқиғаларға араласуға деген ешқандай құлшынысы болмады.

Әлбетте, Ресей үшін Кабулды басып алу және Раббани үкіметінің жеңілісі жағымсыз жаңалық болды, бұл оқиғалар оның өңірдегі мүдделеріне тікелей ықпал етті. Бірақ Хасавюрттен кейін Ресей оқиғалар барысына араласпаса, қисынды болар еді. Өйткені, егер ол Шешенстанда өз аумағының нақты жоғалуымен келіссе, онда Ауғанстаннан кетуі бұл жағдайда өте орынды болды. Конспирологиялық теориялар тұрғысынан, дәл сол Хасавюрт талибтердің шығыс пуштун провинцияларын жаулап алуымен және Кабулдың құлауымен

аяқталған орасан зор операцияны жоспарлау кезінде есептеу нүктесі болуы әбден мүмкін. Өйткені Ресейдің ұстанымы, оның Раббани топтарымен және Орталық Азиядағы әсермен байланысын ескере отырып, Ауғанстандағы оқиғаларды дамыту үшін маңызды мәнге ие болды.

Егер Ресей 1996 жылдың күзінде Ауғанстандағы оқиғалардан тыс қалса, онда Иран «Талибанға» қарсы Ауғанстанда белсенді саясат жүргізуге теориялық тұрғыдан дайын болған және оны қолдайтын мемлекеттерге қарсы жалғыз сыртқы саяси күш болар еді. Бұл ретте, Иранның мүмкіндіктері өте маңызды болғанымен, бірақ ол Ауғанстанда талибтердің гегемониясын орнату үшін тым үлкен мәселелерді ұйымдастыруға мүмкіндігі болмады. Бұл жерде ең бастысы, Иранның Орталық Азияда ешқандай әсер етпеуі болды. Сонымен қатар, Тегеран Тәжікстандағы азаматтық соғыста оппозицияны қолдады, бұл оның Орталық Азия мемлекеттерімен және Ресеймен қарым-қатынасына теріс әсер етті. Өзі жалғыз ол Ауғанстандағы талибтерге кедергі жасай алмайды.

Орталық Азияда әсер ету мұнда негізгі мәнге ие болды, өйткені тек осы өңір арқылы Солтүстік және Орталық Ауғанстандағы антиталибтік топтардың сыртқы жабдықталуын қамтамасыз етуге болады. Бұл ирандық хазарейлер үшін де әділ айтылған тұжырым. Солтүстіктің қолдауынсыз аталған топтар, хазарейлерді қоса алғанда, Пәкістан мен басқа да елдердің қолдауымен Ауғанстанның пуштундарының біріккен күштерінің қуатына қарсы ұзақ уақыт ұрыс бере алмас еді. Демек, талибтердің Кабулды басып алуы және тіпті бүкіл елге бақылау орнатуы Иран үшін стратегиялық жағдайды түбегейлі өзгертпеді.

Сондықтан 1996 жылдың күзінде барлығы, әлі де Орталық Азияда айтарлықтай ықпалға ие болған және талибтердің Кабулды басып алуы туралы фактінің алдында тұрған Ресейдің қандай позицияны иеленетініне байланысты болды. Сонымен қатар, Орталық Азия мемлекеттерінің ұстанымдары да үлкен мәнге ие болды. Әлбетте, олар Ауғанстанда болып жатқан оқиғаларға қатысты анықталу қажет болған қиын жағдайда болды. Бұл ретте, бір жағынан Пәкістан, Сауд Арабиясы және АҚШ оларға талибтердің қауіп төндірмейтінін сендірді.

Екінші жағынан, 1996 жылдың күзіне дейін тек Иран болды. Сондықтан бәрі Ресейдің қандай шешім қабылдайтынын күтті.

Ауған мәселесін талқылау барысында Орталық Азия өңірінің бес елінен Ауғанстанмен шекарада болған үш мемлекет бөлінеді. Олардың ішінде Түрікменстан 1996 жылдың күзіне қарай газ құбырының құрылысына баса назар аударып, талибтерге қатысты толығымен анықталды. Ал, Өзбекстан 1993-1995 жылдары екі жақты позицияға ие болған кезде, Ташкент біраз ауытқып кетті. Өз кезегінде, Тәжікстан билігі азаматтық соғыстан кейін билікке келуді қамтамасыз еткен Ресейге тәуелділіктің едәуір дәрежеде болғанын көрсетті. Қазақстан мен Қырғызстан Ауғанстаннан салыстырмалы түрде алыс болды. Орталық Азия аймағында Ауғанстанға қатысты «майдан шегіндегі елдер» – Түрікменстан, Тәжікстан және Өзбекстанға қарағанда, олар «тыл мемлекеттері» болды. Сондықтан, 1992-1996 жылдары олар ауғандық мәселеде күту тактикасын ұстануды жөн көрді.

Бұл ретте, талибтердің артында тұрған елдер үшін жалпы алғанда Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынаста проблемалар тудырмау өте маңызды екенін атап өту маңызды. Көлік дәліздерін салудың барлық тұжырымдамасы олармен сауда қатынастарын орнатуға бағытталған. Бірақ геосаясат мәселелері де маңызды мәнге ие болды. Жаһандық аспектіде дәліз құру Орталық Азия мемлекеттері үшін көлік баламасының пайда болуын, олар тек Ресей мен Иран арқылы маршруттарға бағдарланбауын білдірді.

Негізінде, 1996 жылдың тамыз-қыркүйек айларында жоспардың Ресей мен Орталық Азия мемлекеттерін фактінің алдына қоюға бағытталғаны айқын болды. Талибтердің шабуылының керемет тез табысы, Ауғанстандағы ең үздік әскерлердің бірі қорғаған, елдің астанасын қоса алғанда, мемлекеттің едәуір аумағын жаулап алуы бұрынғы КСРО аумағындағы мемлекеттерді уақытша цейтнот ахуалында жедел қиын шешім қабылдауға мәжбүрледі. Бірінші кезекте бұл Ресейге қатысты болды, ол енді ғана Хасавюрт бейбіт келісім-шартымен байланысты қиын сәттерді бастан кешірген еді.

1996 жылдың күзінде Мәскеу болған өзгерістермен келісуге мәжбүр болады, ал оның артынан Орталық Азия мемлекеттері

де келіседі деп болжауға оңай болды. Ресейдің ықпалынсыз олар Түрікменстанның үлгісіне еріп кетер еді. Бірақ ресейлік басшылық қысқа мерзімде басқа шешім қабылдады, және ол өңірдегі жағдайды алдағы бес жылға өзгертті.

26 қыркүйекте талибтер Кабулға ие болды, ал 1996 жылдың 4 қазанында Қазақстанда, Алматыда Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары мен ресейлік премьер-министр Виктор Черномырдин жиналды. Бұл кеңесті шақыру жылдамдығы өте әсерлі болды. Себебі, Мәскеу мен Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары кездесуінің алдында өзара консультациялар өткізіп, нәтижесінде өте қатаң болған жалпы шешімді әзірлеу қажет болды. Геосаяси тұрғыдан қалыптасқан күрделі жағдайды ескере отырып, бұл уақыт пен елеулі дипломатиялық күш-жігерді талап етті. Оның үстіне, Өзбекстан Ауғанстанға қатысты кез келген саясат үшін негізгі елдердің бірі, 1993-1995 жылдары осы елдегі үдерістерге өзі өте белсенді қатысты және болып жатқан оқиғаларға деген өз көзқарасы болды.

4 қазанда Алматыда өткен кездесуге Түрікменстан президенті Сапармұрат Ниязов қатысты. Оның елі үшін Ауғанстандағы билікке келу мәселесі Пәкістандағы газ құбыры құрылысының көптен күткен жобасын іске асырудың басталуын білдірді, бұл Ашхабад саясатының басты басымдығы болып табылды. Бірақ Орталық Азия аймағының қалған мемлекеттері үшін жағдай соншалықты айқын болған жоқ.

Қандай себеппен Ресей және Түрікстанды есептемегендегі барлық дерлік Орталық Азия мемлекеттері 1996 жылдың қазан айында, өте қысқа мерзімде ортақ ұстаным бойынша келісіп, Пәкістан, Сауд Арабиясы және, мүмкін, АҚШ мүдделері тұрған идеяға қарсы шыққандығы өте қызықты. Неліктен Раббани/Масуд исламшылдары билігінің жеңілісі олардың мұндай реакциясын тудырды? Неге Ресей 1996 жылдың қазанында Пәкістанмен, Сауд Арабиясымен және, мүмкін АҚШ-пен қақтығысқа шығарған шешім қабылдады? Өз кезегінде, ол тек бір ай бұрын Хасавюртте ымыраға келген емес пе еді? Осы бір ай ішінде қандай өзгеріс болды? Келесі сұрақтың жауабымен ерекше айқындалу қажет: неліктен Өзбекстан нәтижесінде Ресей ұстанымын қолдап, талибтерге қарсы

шығуды жөн көрді? 1995 жылы оның ұстанымы өте айқынсыз еді, ал Ауғанстанда өзбек генералы Дустум талибтерге қолдау көрсеткен.

Орталық Азия мемлекеттері 1996 жылы бірқатар объективті себептер бойынша Ресейдің ұстанымын ескермегені сөзсіз. Біріншіден, мұнда әлі де мемлекеттік құрылыс үдерістері жалғасып жатты. Осыған байланысты жаңа тәуелсіз мемлекеттердің осалдығының жалпы жоғары дәрежесі орын алды және олар кез келген сыртқы қауіптерге ерекше сезімтал болды. Оның үстіне, Ауғанстан тарапынан ықтимал қауіп болды. Екіншіден, Ресейден көліктік тәуелділік сақталды. Орталық Азия елдерінің барлық көлік ағындары 1990 жылдардың ортасында Ресей аумағы арқылы өтті. Үшіншіден, аймақ елдерінің элиталары КСРО-дан мұраға қалған ресейлік истеблишментпен тығыз байланыста болды. Олар үшін Пәкістан, Сауд Арабиясы және тіпті АҚШ өкілдерінің дәлелдерін қабылдау қиын болды. Жақында ғана қырғи-қабақ соғыс кезінде осы елдердің барлығы әлеуетті қарсыластар болды. Сонымен қатар, Орталық Азия мемлекеттерінің элиталарында халықаралық аренада басқа мемлекеттермен өзара іс-қимыл жасау тәжірибесі болған жоқ. Бұдан басқа, аймақ елдерінің зайырлы элиталары радикалды исламшылдықтың кез келген көріністеріне аса сақтықпен қарады. Әлбетте, талибтердің сөзсіз қабілеті және олар Кабулға өзінің аса архаикалық тәртіптерін орната отырып, оны күтпеген жерден басып алуы Орталық Азияның астаналарында ең маңызды алаңдаушылық тудырды.

Атап айтқанда, соңғы жағдай Өзбекстанның позициясын өзгертуде маңызды рөл атқарған шығар. Өзбек элитасына Өзбекстанның Ферғана облысында орын алған 1990-шы жылдардың басындағы оқиғалар, сондай-ақ көрші Тәжікстандағы соғыс қатты әсер етті. Ең алдымен, Ташкент талибтердің блицкригіне қатты алаңдаушылықпен қараған шығар. Өйткені, талибтердің экспансиясының келесі объектісі Ауғанстанның солтүстігіндегі генерал Дустум бақылайтын аумақтар болуы мүмкін. Ташкент үшін талибтердің Кабулды басып алғаннан кейін қайда бағыт ұстайтындығы үлкен үрей тудырды.

Ресей позициясының өзгеруіне байланысты жағдай неғұрлым қызықты болып табылады. Ресейде, 1996 жылдың маусымында Борис Ельциннің Ресей коммунистерінің кандидатты Геннадий Зюгановты жеңген президенттік сайлау өтті. Сайлау жаңа ресейлік буржуазиядан және Ельциннен зор күш-жігерді талап етті. 1996 жылдың тамызында Хасавюрт келісімдеріне қол қойылды. Ресейдің империялық мәртебесінен және онымен байланысты шығындардан ауыртпашылық көрген Ресейлік элитаның бір бөлігі президенттік сайлау аяқталғаннан кейін, өз аумағының бір бөлігін жоғалтуына қарамастан, қоғамда жағымсыз сипатқа ие болған соғысты аяқтауды жөн көрді деп пайымдауға болады. Сайлауда Ельциннің жеңіске жетуі осы шешімге негіз болды.

Дегенмен, әскери және арнайы қызметтерге байланысты Ресей элитасының басқа бөлігі Хасавюрт келісімдерін өте теріс қабылдады. Сондықтан, Мәскеудегі ресми билік Ресейдің Ауғанстанда да өз позицияларын жоғалтумен келісуіне қарсы шыққан әскери және арнайы қызметтердің өткір сынына тап болған шығар. Олардың көзқарасы бойынша, бұл Орталық Азиядағы да ресейлік позицияларды жоғалтуды білдірді, ал одан әрі шегініс, теориялық тұрғыдан Ресейдің шекарасына дейін де жалғасуы мүмкін еді. Әскер мен арнайы қызметтерде наразылық өте маңызды сипатқа ие болды. Атап айтқанда, президент Ельциннің қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі, генерал Александр Лебедь қазан айында «Ресей «Талибан» қозғалысына қарсылық көрсетіп жатқан президент Раббанидің режиміне батыл қолдау көрсетуі және Ауғанстандағы барлық ұйымдасқан әскери күштерге көмектесуі тиіс. Лебедь өзінің алармистік және өте апокалиптикалық сөзінде Мәскеуге кеңінен таралған үрей туғызды. Ол исламдық фанатизмді атап, домино теориясының жеңілдетілген нұсқасын алға тартты. Бұл нұсқа бойынша, егер Ресей исламдық толқынды тоқтату үшін батыл іс-әрекеттерді жүзеге асырмаса, онда Орталық Азия аумағындағы мемлекеттірдің құлдырауы орын алар еді».²⁴ Ауғанстандағы жағдайды осындай бағалау ықпалды Ресей генералы тарапынан әскери элитаның позициясын тікелей көрсететіні анық.

Хасавюрттен кейін және Шешенстанды жоғалтуынан кейін Ауғанстандағы жаңа жеңіліс қазіргі ресейлік билік үшін орны

толмас қатерге ұласуы мүмкін еді. Сол Лебедь Ауғанстан мен Шешенстан арасындағы оқиғалардың айқын паралелін жүргізді. «Лебедьтің пайымдауынша, Шешенстанның мәселесі, «Талибан» тарапынан қатер бейтараптандырылмайынша, Ауғанстанмен салыстырғанда ештеңе емес».²⁵ Мұндай тұжырым ескерту сияқты көрінді. Сонымен қатар, Мәскеу өкіметі қыркүйек айында Ельциннің ауруы туралы білді, 1996 жылдың қарашасында Ресей президентінің жүрегіне ота жасалды және ол уақытша әрекетке қабілетсіз болды. Демек, жұмыс істеп тұрған билік орындары әскери және арнайы қызметтердің наразылығынан қорқуы тиіс. Сондықтан да, Алматыға Хасавюрт келісімдеріне жауапты болған Черномырдин барды. Ресейде қалыптасқан жағдайда билік жағдайын өз қолына алуға, яғни, табандылық көрсетуге міндетті болды.

Қазан айында Мәскеудің көрсеткен табандылығы өңірлік геосаяси жағдайды түбегейлі өзгертті. Енді Пәкістанның Ауғанстандағы «Талибанды» ілгерілету жөніндегі күш-жігеріне АҚШ-тың мүдделі қатысуымен Ресей мен Орталық Азия мемлекеттеріне қарсы тұруы мүмкін. Әрине, Мәскеу осы одақтың жетекші күші болды, ал Орталық Азия елдері ілесуші рөл атқарды. Бірақ олардың қатысуынсыз Ресейде ауған бағытында белсенді саясат жүргізуге мүмкіндік болмады. Сондықтан, Мәскеудің ауған саясатының жаңа кезеңінің басталуымен Ресей мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынаста өзара тәуелділік жағдайы пайда болды. Енді Орталық Азия елдері үшін Ресей қаншалықты қажет болса, соншалықты Ресей үшін де осы елдер қажет болды.

Естеріңізге сала кетейік, КСРО-ның ыдыраған сәтінен бастап Мәскеу бұрынғы Кеңес империясының Азиялық бөлігіндегі оқиғаларға деген қызығушылығынан айырылған. Ресей Тәжікстандағы азаматтық соғысқа байланысты Орталық Азияда өзінің әскери қатысуын сақтап қалды. Дегенмен, 1996 жылдың қазанында Ресейдің өңірлік геосаясатқа оралуы орын алды және бұл жерде жаңа шындық пайда болды. Бұл ретте, Ауғанстандағы ортақ мүдделердің негізінде Мәскеу мен Тегеранның жақындасуы уақыт мәселесі ғана болғаны анық болды.

Ресей мен Иранның Орталық Азия мен Ауғанстандағы мүмкіндіктерін біріктіре отырып, осы екі ел Пәкістанның күш-жігеріне ресми түрде қарсы, ал іс жүзінде өңірдегі АҚШ саясатына қарсы бағытталған қуатты одақ құрды. Кем дегенде, Мәскеу мен Тегеранда өңірлік қақтығыстың мәнін дәл осылай түсінді. «Енді Ресей мен Иран, Түрікменстаннан басқа, Орталық Азияның барлық мемлекеттерінің үнсіз қолдауымен, Ауғанстан аумағында антиталибтік одақ үшін сенімді тыл құра алды. Сол тарихи сәтте Пәкістан мен АҚШ-тың ауған мәселесіндегі барлық күш-жігері күйреп кетті. Ақыр соңында талибтердің соңғы тағдыры 1996 жылдың қазан айында шешілді. Пәкістанның қолдауымен жүзеге асырылған «Талибан» қозғалысының барлық келесі күш-жігері мен табыстары Ауғанстан аумағындағы кез келген антиталибтік одаққа қажетті қатаңдық бере алатын Ресей мен Иранның мықты одағынан жеңіліс тапты».²⁶

Пәкістан үшін, сондай-ақ АҚШ үшін де 1996 жылдың қазан айында Ресейдің саяси сахнада пайда болуы, әсіресе Орталық Азия мемлекеттерін біріктіру қабілеті өте күтпеген оқиға болды. Оның үстіне, Мәскеудің бұл қадамы оны Тегеранмен жақындастырғаны сөзсіз. Мұндай перспектива Пәкістан мен АҚШ үшін өте қажет емес, себебі Ауғанстанда енді «Талибан» арқылы бірыңғай үкімет билігіне кіруге қолжеткізу қиын болар еді. Жаңа геосаяси одақтың қалыптасуы үлкен проблеманы тудырды, ол антипәкістандық және антиамерикандық платформада құрылуы мүмкін. Соңғы жағдай Вашингтонды қатты алаңдатты.

АҚШ-та «Талибан» қозғалысын қолдау мәселелерінде Пәкістанға жәрдемдесу саясатының артында – «Юнокал» компаниясының лоббистері болсын, арнайы қызметтер, немесе Клинтон әкімшілігінің жекелеген өкілдері болсын, кім тұрғандығы маңызды емес еді. Бұл саясаттың нәтижесінде АҚШ үшін жағымсыз салдарлар пайда болғаны маңызды. Біріншіден, Ауғанстанда «Талибан» радикалды қозғалысы нығая түсті. Екіншіден, Ресей үлкен геосаясатқа қайта оралып, АҚШ саясатына қарсы тұра бастады. Үшіншіден, Ресей мен Иран арасында дәстүрлі антиамерикандық саясат негізінде одақ пайда болды.

Бірақ ең қиын жағдайда Пәкістан болды. Бұл ел «Талибан» қозғалысын қолдау үшін тым көп күш салды, бірақ оны әрдайым жоққа шығарды. Мәскеу мен Орталық Азия мемлекеттері тарапынан қатаң реакция Исламабад үшін ауған науқанын тез аяқтаудың және Пәкістан саясатының барлық міндеттерін орындаудың орнына, ауған әскери-саяси топтастықтарға қарағанда, аса қауіпті қарсыласпен ауыр күрес күтіп тұрғанын білдірді. Бірақ, Пәкістан элитасының басқа амалы болмады. Ол ауған ойынына үміт артып, жаңа жағдайларға қарамастан ойынды жалғастыруы керек еді. Осы орайда, Пәкістанның Ауғанстандағы арнайы өкілі Ифтикар Муршеданың пікірінше, талибтер аймақтың мемлекеттеріне қауіп төндірмейді және олардың қызметі тек Ауғанстан аумағымен шектеледі. «Ауған астанасын басып алғаннан кейін «Талибан» басшылығы күн тәртібінің тек ішкі сипатқа ие екендігін және олар ешқандай елге, әсіресе өз көршілеріне қауіп төндірмейтіндігін үнемі растап отырды. Осы тұрғыдан, олар сыртқы күштер Ауғанстанның ішкі істеріне араласпайды деп күтті».²⁷ Алайда, мұндай мәлімдеме Пәкістан үшін Ауғанстан өзінің ықпал ету аймағы ретінде көрсетті. Өйткені, пәкістандық өкіл сыртқы күш деп, талибтерді қолдауға белсене қатысқан өз елінен басқа, барлық мемлекеттерді тұспалдады.

Пәкістан билігі қолайсыз жағдайға ықпал етуге тырысты. «Алматы кездесуінен кейін көп ұзамай Орталық Азия республикаларының астанасында Пәкістан премьер-министрінің арнайы өкілі С.-И.-Х. Заиди және осы елдің президенті Ф. Легари болды. Исламабад өкілдерінің Ауғанстандағы жағдай аймақтық қауіпсіздікке қауіп төндірмейтініне қатысты дәлелдері Алматы, Бішкек, Душанбе және Ташкент үшін сендірерлік болмады».²⁸ 1996 жылдың қазан айынан кейін және антиталибтік коалициясының қалыптасуынан кейін, Исламабад үшін жағдайға әсер ету қиынға соқты. Орталық Азияда талибтер Кабулды басып алғаннан кейін Пәкістанға сенім білдірмеді.

Осылайша, тұтастай алғанда, 1996 жылдың тамыз-қыркүйек айларында талибтердің блицкригі Ауғанстандағы ахуалға ғана емес, сонымен қатар жаһандық деңгейге шығу перспективасымен өңірлік геосаясаттың ілгерілеуіне алып

келді. Нәтижесінде, жаңа жағдай туындады, бұл Ауғанстандағы оқиғалардың одан әрі дамуына әсер етті.

Кабулды талибтер басып алғаннан кейінгі Ауғанстан

Кабулды талибтердің басып алуының маңызды салдарының бірі, бір одақ шеңберінде бұрын бір-біріне дұшпан болған ауғандық әскери-саяси топтардың бірлестігі болды. Беделді өзбек генералы Дустумның күштердің жаңа антиталибтік альянсына қосылуы негізгі мәнге ие болды. Генерал Дустум және оның «Жумбиш-и Мелли» саяси қозғалысы (АХИҚ – Ауғанстанның халықтық ислам қозғалысы) ауған солтүстігінде айтарлықтай әсерге ие болды. Наджибулла заманынан бері Жаузжан провинциясының өзбек милициясы (53-ші дивизия) әсерлі әскери күшке айналды. Оны жергілікті командирлер, негізінен өзбек және тәжік автономиялық құрамалары да қолдады. 1994 жылдың қаңтарында Дустум Кабулдағы өзінің сәтсіздігінен кейін солтүстікке шегінді. Жоғарыда көрсетілгендей, 1995-1996 жылдары ол талибтерге арналған авиацияны жөндеумен көмектесті. Сондай-ақ, Дустум авиациясы Герат үшін ұрыстарға қатысқандығы мүмкін болып табылады.

Әрине, бұрынғы барлық жағдайларға байланысты Дустумның Масудпен, Исмаил-ханмен және моджахедтердің басқа да бұрынғы командирлерімен қарым-қатынасы өте қиын болды. Бұдан басқа, Дустум бұрынғы режимде ықпалды тұлға болған посткоммунистік Ауғанстандағы барлық ықпалды тұлғалардың арасында жалғыз болған. Сонымен қатар, Дустумның діндарлығы салыстырмалы түрде төмен болды, бұл негізінен әртүрлі саяси ислам қозғалыстарына тиесілі болған моджахедтердің көшбасшылары арасында оны «ақ қарғаға» айналдырды. Бірақ, біріншіден, Дустум ауған халқының 10%-ын құраған ауғандық өзбек қоғамдастығына сүйенді. Оның иелігінде Жаузжан мен Фарьябтағы өзбек милициясы болған елеулі қарулы күштер болды. Екіншіден, 1992 жылы Дустум коммунистік режимнің мұрасын бөлу үдерісінде Хайратоннан Мазари-Шарифке дейінгі жолда Кабулды жабдықтау үшін

негізгі болған барлық әскери және материалдық ресурстарды өз бақылауына алды. Үшіншіден, Дустум Өзбекстан тарапынан қолдау тапты.

Ташкент осы өзбек генералымен және жалпы Ауғанстанның өзбектерімен байланысты әрдайым жоққа шығарғанымен, дегенмен олардың арасындағы белгілі бір байланыстар белгілі болды. Кем дегенде, 1992 жылдан бастап Солтүстік Ауғанстанның өзбектері сыртқы әлеммен байланысты қамтамасыз ету мәселелерінде Өзбекстанға тәуелді болған. Бұл олардың арасындағы тығыз байланыстарды қалыптастыру үшін жеткілікті болды.

Дустум нәтижесінде антиталибтік одаққа қосылуында басты рөлді Ташкенттің әсері атқарғандығы әбден ықтимал. Алайда, ауған қақтығысының қарама-қарсы жағы 1996 жылдың қазан айында Дустуммен белсенді келіссөздер жүргізгендігі белгілі. 1996 жылдың 8 қазанында Дустум «Талибан» өкілі Мулла Раббанимен кездесті, кездесу нәтижесіз аяқталды.²⁹ 1996 жылдың 10 қазанында ресейлік айтарлықтай ақпараттандырылған «Ұлттық жаңалықтар қызметі» сайтында өте қызықты және жаңа ақпарат пайда болды. «Қазан айының алғашқы күндері (1996 жыл – авт.ескерт.) А. Дустум Түркия және Пәкістан сыртқы істер министрлері Тансу Чиллер мен Сардар Асиф Алимен, сондай-ақ АҚШ мемлекеттік департаментінің ауған секторының меңгерушісі Рубен Рафаилмен телефон арқылы сөйлескен. Олардың барлығы генералды талиб үкіметін мойындауға шақырды. Т. Чиллер Анкарада А. Дустум мен «Талибан» қозғалысының өкілдері арасында кездесу өткізуді және А. Дустумның болашақта үкіметке қатысу мәселелерін талқылауды ұсынды. Сонымен бір мезгілде Пәкістан СІМ оның елі А. Дустум мен талибтер арасындағы делдал рөлінде қызмет атқаратынын хабарлады».³⁰

Осы материалдың авторы мемлекеттік департаменттегі ауған бағытына жауап берген Робин Райфелдің есімі мен гендерлік қатыстылығын қате атаса да, алайда оның пайда болуы бірден екі көзқарас тұрғысынан көрінеді. Бір жағынан, материал қарсылас сыртқы күштер арасындағы өзбек генералына әсер ету үшін күрестің айқындығын көрсетеді. Екінші жағынан, материал интернетте 10 қазанда шыққан,

яғни, Алматыдағы кездесуден кейін бірнеше күн өткен соң. Дустумның ықпалды шетелдік мемлекет қайраткерлерімен телефон арқылы келіссөздері туралы ақпарат қайдан пайда болды деген сұрақ туындайды. Ақпарат Дустумның айналасындағы көздерден түсуі мүмкін деп болжауға болады. Оның пайда болуы Өзбекстанның позициясымен байланысты болуы мүмкін.

4 қазанда Ташкент антиталибтік одақ пен Ресеймен одақтың пайдасына таңдау жасады. Осыған байланысты, әрине, Дустумның ұстанымы туралы сұрақ қойды. Егер ол өз бетінше әрекет етсе, онда Пәкістан, Түркия және АҚШ жоғары тұлғалары тарапынан ұсыныстар оған өте тартымды болуы мүмкін. Мұнда Өзбекстанның әсері байқалады. Әрине, Дустум үшін Ташкенттің ұстанымын елемеуге болмайды. Өзбек тарабы үшін Ресейге Ташкент ауған өзбектеріне әсер етуі мүмкін екенін көрсету маңызды болды.

Дустум ұстанымына көп нәрсе тәуелді болғандықтан, басқа да ауған әскери-саяси топтары тарапынан оған барынша тиімді ұсыныс жасалды. Ол жаңадан құрылған жоғарғы қорғаныс кеңесін басқарды. 1996 жылдың қарашасында Ауғанстан Президенті Раббани генерал Дустумды қорғаныс министрлігі мен сыртқы істер министрлігінің министрлері мен шенеуніктерін тағайындау құқығымен елдің вице-президенті қылып жариялады.³¹ Дустум Ауғанстандағы кез келген антиталибтік бірлестік үшін өмірлік қажет болғаны түсінікті. Іс тек оның әскери мүмкіндіктерінде ғана емес. Мәселе қарулар мен амуницияларды жеткізуді қамтамасыз ету үшін Өзбекстанға, Мазари-Шариф және Хайратон арқылы солтүстікке қарай көлік дәліздерін ашуда тұрды. Сонымен қатар, Дустумның антиталибтік коалицияға қосылуы батыстағы Бадгис провинциясынан ортадағы Кабул облысына дейін тұтас фронт құрды. Сонымен қатар, Ауғанстанның солтүстігін оның оңтүстік аудандарынан бөліп тұрған Гиндукуш тау тоғайы жаңа антиталибтік одаққа қосымша тұрақтылық берді.

Солтүстік антиталибтік одақтың бейнесі болған жоғарғы қорғаныс кеңесінің құрылуы әскери жағдайдың өзгеруіне ықпал етті. 18 қазанда Масуд әскерлері Кабул ауданында қарсы

шабуылға өтті, Бағрамды алды, бірақ олар қаланы ала алмады. Дустум әскері де, хазарейлердің жасақтары да елордаға осы шабуылға қатыспағаны да маңызды. Теориялық тұрғыдан өзбек құрамалары Кабул шабуылында шешуші рөл атқара алды. Алайда, бұл Дустумның өз мүдделеріне жауап бермеді.

Егер тәжіктер қаланы алса, онда бұл автоматты түрде олардың үкіметінің ұстанымдарын нығайтуға алып келеді. Бұл ретте, жоғарғы қорғаныс кеңесі екінші жоспарға қалар еді. Ауғанстанның солтүстігінің бейресми билеушісі Дустум үшін Гиндукуштағы өз позицияларын ұстап тұру және стратегиялық қорғаныс желісін ұстану тиімді болды. Бұл жағдайда тәжіктерді қоса алғанда, басқа да әскери-саяси топтар оған және Мазари-Шариф арқылы өткен жабдықтау желілеріне тәуелді болды. Дустум жағдайдың өзгергенін және енді «Талибан», іс жүзінде барлық пуштундарды біріктіретінін түсінген болар. Бұл жағдайда солтүстік азшылық ұлттардың пуштундарға қарсы соғысы, орналасқан аумақтарды қорғанудан және келісу тәсілін іздеуден басқа әлеуетке ие болған жоқ. Дустумның өз өзбек солдаттарын оңтүстікке, Кабул шабуылына жібермеуі, ең алдымен, ол мұны перспективасыз іс деп есептейтінімен байланысты болды. Бірақ ол жағдайды, бірінші кезекте, өзінің ескі қарсыластары Раббани/Масуд тәжіктерінің қиын жағдайын өзінің жеке саяси мәртебесін арттыру үшін толықтай пайдаланды. Іс жүзінде, қысқа мерзімде Дустум Ауғанстанның барлық азшылық ұлттарының ресми көшбасшысы болды.

Сонымен қатар, азшылық ұлттардың қалыптасқан одағы әлі де өте тұрақсыз болды, онда барлық бұрынғы қарама-қайшылықтар сақталған, сонымен қатар оның нақты бірыңғай саяси басқару орталығы болған жоқ. Ауғанстанның пуштундарының көп бөлігі «Талибанның» қатаң билігімен біріктірілді. Нәтижесінде ұлтаралық қақтығыс үшін барлық жағдайлар туындады. Сонымен қатар, көптеген дәстүрлі пуштун көшбасшылары Кабул құлағаннан кейін «Талибанды» қолдады. Атап айтқанда, Моджедадди мен Халес талибтердің қатарына қосылды. Алайда, Хекматиар Иранға қашып кетті, ол Пәкістанды талибтерді қолдады деп айыптады, бірақ оның әсері өте аз болды. 2001 жылы талибтердің құлауына дейін айтылған Энтони Дэвистің пікірі өте қызықты: «Талибанның»

өсуі көп ұлтты мемлекет ретіндегі Ауғанстанның бірлігіне ауыр, тіпті, жойқын соққы болды».³²

1996 жылдың күзінде ұлтаралық қақтығыс одан кейінгі жылдардағы сияқты қатал сипатқа ие болады деп айтуға әлі негіз болған жоқ. Осы сәтте талибтер негізінен пуштун халқы бар аумақтарды бақылаған. Герат пен Кабул негізінен тәжік халқы бар екі маңызды ерекшелік болды, бірақ бұл жерде талибтердің басқаруының ауырлығы негізінен діни шектеулермен байланысты болған. Алайда, әрқайсысы 1980-шы жылдардың соңы – 1990-шы жылдардың басындағы қарқынды оқиғалар барысында дербес мәртебеге ие болған Ауғанстанның солтүстік бөлігінің азшылық ұлттары үшін талибтердің бүкіл елдің ауқымындағы билікке ұмтылуы бұрынғыша пуштундық үстемдікке қайта оралуды білдірді. Әрине, олар оған қарсы шығуға тырысты.

Осылайша, 1996 жыл Ауғанстанда, біріншіден, Кабул мен барлық шығыс провинцияларды жаулап алған талибтердің күрт күшеюімен аяқталды. Екіншіден, Орталық Азия мемлекеттерімен одақтағы Ресей талибтерге қарсы шығып, Ауғанстанның төңірегіндегі геосаяси жағдайды түбегейлі өзгертті. Енді күн тәртібінде Ресей мен Иранның жақындасуы болды. «Талибан» мен Пәкістан үшін жағдай бір жағынан оңайырақ болды. Кабулды басып алумен олар ресми түрде Ауғанстандағы соңғы жеңіске жақындады. Екінші жағынан, олар үшін істердің жағдайы нашарлады. Ресей, Иран және Орталық Азия мемлекеттерінің қолдауын пайдаланатын солтүстік азшылықтардың біріккен күштерін жеңу өте қиынға соқты.

Күштердің жаңа конфигурациясы және өзбек генералы Мәліктің көтерілісі (1997 жылдың көктемі)

1997 жылдың көктемінде Ауғанстандағы әскери-саяси жағдай өте белгісіз болды. Мұнда нағыз тығырық пайда болды. Кабулдан солтүстікке қарай Масуд жасақтары мен талибтер арасындағы позициялық шайқас ауыспалы жетістікпен жүрді. Кабулдан батысқа қарай хазарейлер бақылайтын Бамиан аумағы орналасқан. Бұл жағдайда талибтер өз мүмкіндіктерін

елеулі күшейтпей жағдайды сындыра алмады және солтүстікке бет алды. Жоғарғы қорғаныс кеңесінің әскерлері Гиндукуш таулары арқылы оңтүстіктен кез келген шабуылдарға тойтарыс бере алды. Мұнда қорғау үшін оңай болған бірнеше асулар ғана болды.

Солтүстік Ауғанстанға басып кіруді ұйымдастырудың жалғыз мүмкіндігі солтүстік-батыста, дәлірек айтқанда, Бадгис провинциясында, Гиндукуш таулы жүйесін айналып өту арқылы ғана болды. Алайда, мұнда генерал Дустум және бұрынғы Герат губернаторы Исмаил-хан жасақтарының біріккен тобы болды. Исмаил-ханның 2 мың жауынгерлері Ираннан Солтүстік Ауғанстанға Дустумның көлік ұшақтарымен жеткізілді.³³ Оперативтік тұрғыдан, осы бағыттағы талибтердің шабуылын ұйымдастырудың қиындығы, батыстан Иранмен шектескен Герат провинциясы жағынан шабуыл жасауға тура келгендігімен байланысты болды. Яғни, Иран талибтердің тылында болды. Тегеран антиталибтік коалицияның белсенді қатысушысы болғандықтан, талибтер оның тарапынан достастық емес әрекеттерден қорқуы тиіс болатын. Оның үстіне, Иранда 1996 жылдың күзінен бастап Хекматиар болды. Сыртқы күштер өздерінің протезесін жасырын түрде қолдаумен ерекшеленетін Ауғанстандағы соғысты жүргізу сипатын ескере отырып, Иран өз мүмкіндіктерін толық пайдалана алды. Мысалы, Бадгиске келе жатқан талибтерге хазарейлерді немесе Хекматиардың адамдарын тылдан соққы беру үшін ұйымдастыра алды. Бұдан басқа, Дустум мен Исмаил-ханның Бадгистағы тобы Өзбекстанның қолдауына сүйене алды.

Айта кету керек, Иранның енді Орталық Азия аумағын солтүстік және орталық Ауғанстандағы өз жақтастарын, атап айтқанда Исмаил-хан мен хазарейлерді жабдықтау үшін пайдалануға мүмкіндігі болған. Тегеранда мұндай мүмкіндіктер 1996 жылдың аяғында, Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысына қарсы тұру негізінде Мәскеумен жақындасқаннан кейін пайда болды. Сонымен қатар, Ресей мен Иран Тәжікстандағы азаматтық қақтығысты реттеу үшін бірлескен күш-жігер салды. Жаңа стратегиялық жағдайда бұл қақтығыстың жалғасы антиталибтік одақтың қолдауымен екі елдің жалпы міндеттерін орындауға кедергі келтіруі мүмкін еді.

Мәскеу Тәжікстан президенті Эмомали Рахмоновтың үкіметіне өз әсерін пайдаланды, ал Тегеран Біріккен тәжік оппозициясының (БТО) қалыптасуына әсер етті. Атап айтқанда, 1996 жылғы 11 желтоқсанда Тахар провинциясында Талукан қаласында, сол кездегі Ауғанстан президенті болған Бурхануддин Раббанидің қатысуымен, Тәжікстан президенті Рахмонов пен БТО басшысы Саид Абдұлла Нуридің кездесуі өтті. Мұнда жанжалды реттеуге қатысты негізгі уағдаластықтарға қол жеткізілді. Осы жылдың 23 желтоқсаны Мәскеуде Тәжікстанда бейбіт реттеу туралы келісімге және ұлттық татуласу жөніндегі комиссияны құру туралы хаттамаға қол қойылды.³⁴ Ресми түрде «Тәжікстандағы бейбітшілік пен ұлттық келісім туралы келісімге» келесі 1997 жылдың 27 маусымында Мәскеуде қол қойылды.

Ауғанстандағы антиталибтік одақтың мүддесінде Тәжікстандағы қақтығысты қысқа мерзімде аяқтау қажет екені анық болды. Сондықтан, келісімге қол жеткізуге Раббани қатысты. Алайда, Ресей мен Иран шешуші мәнге ие болды, олардың күш-жігері қол жеткізілген келісімнің одан әрі орындалуын қамтамасыз етті. Өйткені, екі елдің алдында, күн тәртібінде Орталық Азиядағы жергілікті қақтығысқа қарағанда, геосаясат саласындағы аса маңызды мәселелер тұрды. Сонымен қатар, Ресей, Иран және ауғандық тәжіктер делдалдығымен Тәжікстанда келісімге қол жеткізу болашақта антиталибтік коалиция қатарында кернеудің пайда болуына жағдай жасады. Өйткені, Тәжікстанда азаматтық соғысты аяқтау және Ресей мен Иранның коалициясын құру ирантілді халықтың және Ауғанстандағы және барлық өңірдегі әскери-саяси ұстанымды объективті түрде күшейтті. Бұл Өзбекстанды алаңдатпауы мүмкін емес еді.

Өзбекстанның тумасы, ресейлік саясаттанушы Раиля Мукиджанованың пікірінше, «Ауғанстанның ислам қоғамының (Бурхануддин Раббанидің «Жамиат-и ислами» партиясы – авт.ескерт.) ықпалды қайраткерлері Тәжікстанның оңтүстік бөлігі мен этникалық тәжіктер тұратын Солтүстік Ауғанстан аудандарынан «ұлы тәжік мемлекетін» құрудың жақтастары болып табылатындығы туралы жайт Өзбекстан басшылығында үрей туғызбауы мүмкін емес».³⁵ Егер дәл

осындай идеялар болмаса да, 1997 жылы антиталибтік коалиция құрамында Иран мен оған жақын ирантілді тәжіктердің және Ауғанстаннан келген хазарейлер позицияларының күшеюі байқалды. Сонымен қатар, Тегеран тәжік оппозициясына әсер етті, ал Тәжікстандағы қақтығыстың аяқталуы ирандықтар үшін осы туыстық елдің басшылығымен байланыстарды кеңейту мүмкіндігін ашты.

Бұл жағдайда тәжік және Иран ықпалының күшеюі белгілі бір түрде Өзбекстан мен ауғандық өзбектердің мүддесіне қатысты болды. Генерал Дустумның өкілдері 1997 жылғы 25-26 қаңтарда Тегеранда Иран тарапы ұйымдастырған Ауғанстан жөніндегі конференцияға қатыспаған. Осы іс-шараға Бурхануддин Раббани қатысты.³⁶ Бұл белгілі бір дәрежеде антиталибтік одақ ішіндегі қарама-қайшылықтарды көрсете алды. Дустум осы ұйымда көшбасшылық ету туралы ойлады, сондықтан ол реттеу бойынша келіссөздерді өзі жүргізуге тырысты. Мысалы, 1996 жылдың 7 желтоқсанында Дустум Шибергандағы Пәкістан өкілі Ифтикар Муршедпен келіссөздер жүргізді, онда ол антиталибтік одақтың әртүрлі топтарының делегациясын басқарды.³⁷

Егер Дустум Тегерандағы іс-шараға Раббанимен бірге қатысса, оның Жоғарғы қорғаныс кеңесінің басшысы ретіндегі мәртебесі «Жамиаттың» тәжік көшбасшысы болған Ауғанстан президентінің мәртебесінен автоматты төмен болар еді. Дустум қалыптасқан жағдайдың екіжақтылығын және Иранның ауғандық тәжіктерді айқын қолдайтынын түсінбеуі мүмкін емес еді. Бұл ретте, Иранды түсінуге болады. Тегеран Ауғанстанда және өңірлік саясатта да алған артықшылығын бекітуге ұмтылды. Оның тәжіктер мен Ауғанстанның басқа да ирантілді тұрғындарына (хазарейлер, чараймактар, исламшылдар, ирантілді қалалық пуштундар) әсері, әрине, өте маңызды болды. Тегеран автоматты түрде антиталибтік одақтағы бірінші партияны ойнай бастады.

Алайда, Өзбекстан да 1992 жылдан бастап Ауғанстандағы және Тәжікстандағы оқиғалардың белсенді дербес қатысушысы болды. Тәжікстандағы азаматтық соғыс жылдарында Ташкент осы елдегі гиссарлық өзбектерге, сондай-ақ Тұрсынзаде қаласының ықпалды полковнигі Махмуд Худайбердыевке

әсер етті. Ауғанстанда оның ықпалы ауған өзбектеріне және осы елдің өзге де түрік тілді азшылықтарына таралды. Әрине, Иран мен тәжіктердің Ауғанстан мен Тәжікстандағы ықпалының күшеюі өзбек билігін алаңдатпауы мүмкін емес еді. Оның үстіне, Ресей Ауғанстан ішінде Иран сияқты саясат жүргізе алмады. Нәтижесінде, өзбектер мен тәжіктер арасында жасырын шиеленіс пен бәсекелестік пайда болды, бұл одан әрі оқиғаларға әсер етті.

Осылайша, 1996 жылдың аяғында-1997 жылдың басында Ауғанстан ішінде де, оның айналасында да күштердің жаңа конфигурациясы қалыптасты. Бұл ретте, ауғанішілік қақтығыс тараптарының әрқайсысы сыртқы күштердің қолдауына ие болды. Тараптардың қол жеткізілген тепе-теңдігі стратегиялық тығырық жағдайын қалыптастырғанымен, бұл жағдай Ауғанстандағы қақтығысқа түбегейлі жаңа сипат берді. Осындай жағдайда Ауғанстанның солтүстігінде, 1997 жылдың көктемінде ауғандық қақтығыс ахуалын түбегейлі өзгерткен маңызды оқиғалар орын алды.

1997 жылдың мамыр айының ортасында Ауғанстанның солтүстік-батысында өзбек әскерінің жекелеген бөліктеріндегі бүлік басталады. Оның басында Дустумның орынбасары болған өзбек генералы Абдұл Мәлік тұрды. Көтеріліс генерал Мәліктің туған Фарьяб провинциясында, 18-19 мамыр аралығында түнде басталды, содан кейін басқа солтүстік аумақтарға тез тарады. Фарьябтан келген 511-ші дивизия кенеттен өзбек әскерінің шекаралық дивизиясына шабуыл жасап, оның командирі, Дустумның адал жақтасы, Зайнутдин Пахлаванды тұтқынға алды. Сондай-ақ, күтпеген жерден Исмаил-хан мен оның адамдары тұтқынға алынды. Көтерілісті 510-ші дивизияның командирі Гаффар Пахлаван да қолдады. Оған Андхой провинциясындағы 53-ші дивизияның бригада командирі, бөлесі Жума Гуль қосылды. Басқа 511-ші дивизияның командирі Фатхулла, Саманган провинциясындағы Ташкурғанды алды. Олардың барлығы «Талибан» қозғалысының жалауын көтерді.³⁸ Дустумды, астанасы Мазари-Шариф болған, туған Жаузжан мен Балх провинцияларының әскері ғана қолдады. 20 мамыр күні талибтер басшылығы Мәлікке қолдау көрсетті. Бірқатар

жергілікті өзбек командирлері мен талибтердің келісілген іс-әрекеттерінің нәтижесі айқын болды.

Әрине, мұндай көтеріліс алдын ала ұйымдастыруды талап етеді. Ифтикар Муршедтің мәліметтері бойынша, генерал Мәлік 1997 жылдың ақпан айында Пәкістаннан қолдау тауып, осы елдің консулы Әли Шерзаймен байланыс орнатты.³⁹ Қандай да бір уағдаластыққа алдын ала қол жеткізілгеніне ешқандай күмән жоқ. Кем дегенде, «Талибан» қозғалысының жалауын пайдалану, Дустум әскері қатарындағы бүліктер бастапқыда осы ұйыммен келісімге бағдарланғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Мәліктің көтерілісінен кейін «Талибан» қозғалысының солтүстік фронтының қолбасшысы Мулла Абдұл Реззак пен үкіметтегі сыртқы істер министрі Мулла Гаус бастаған талибтердің ірі тобы солтүстікке, Мазари-Шарифке бет алды. Ол үшін Саланг асуынан өту керек еді.

Асуларды Дустум әскерлері бақылаған, олардың арасында Мәліктің жақтастары болуы әбден мүмкін. Бірақ талибтерге асуға дейін Раббани мен Масудтың «Жамиат» адамдары бақылайтын аумақтан өту керек еді. Бұл жерде, сол күндері «Жамиаттың» тәжік командирлерінің бірі, Башир Саланганың талибтердің жағына өткені көмектесті, ол Салангтың қорғанысына жауап берген еді.⁴⁰ Мұндай сәйкестік кездейсоқ болуы екіталай. Сонымен қатар, талибтердің әскері Гиндукуш тауынан солтүстікке қарай өте алмады, ал олар үшін Мәлік осы қаланы алған кезде Мазари-Шарифте болу өте маңызды еді. Командир Башир Саланганың «Талибан» жағына өтуі өте орынды болды.

Жалпы, алдын ала қол жеткізілген уағдаластықтардың жалпы ауқымы өте едәуір болған сияқты. Осы күндері Мәлік пен тәжік Салангадан басқа, бұрын Хекматиар тобының құрамына кірген солтүстік пуштундардың командирлері талибтерге көшкендігі көрнекі жағдай болып табылады. Олар Мазари-Шариф айналасындағы бірнеше ауылды басып алды.⁴¹ Алайда, ең маңыздысы «Талибан» қозғалысының Мазари-Шарифті басып алуынан кейінгі Пәкістан, Сауд Арабиясы және Біріккен Араб Әмірліктері тарапынан мойындауы болды. 1997 жылы 24 мамырда Мәлік Мазари-Шарифке ие болды, ал 25 мамырда пәкістандықтар «Талибанды» мойындады. Келесі

күні (26 мамыр) талибтерді Сауд Арабиясы, ал бір күннен кейін (27 мамыр) – БАӘ мойындады.

Ифтикар Муршед болған оқиғаларды осылай сипаттады. 24 мамыр күні таңертең ол Исламабадта талибтердің өкілі Мулла Гауспен кездесу өткізді, Гаус Мәліктің қосылғанына қарамастан, Пәкістанның неге әлі күнге дейін «Талибанды» мойындамағанын сұрады. Муршедтің айтуынша, ол талибтер алдымен басқа этникалық топтармен келісімге келуі тиіс деп жауап берді. Өз кезегінде, Мулла Гаус, талибтер «Хезбе-и Вахдат» өкілдерімен және Ахмад Шах Масудпен байланыс орнатқанын атап өтті. Сол күні кешкісін генерал Рана, ISI-дің бас директоры, Муршедке талибтер мен генерал Мәліктің біріккен күштері Мазари-Шарифті алынғанын және ол БАӘ-ге сапармен кеткен премьер-министр Наваз Шарифке бұл туралы хабарлағанын айтты. Пәкістан премьер-министрі, генерал Рананың айтуынша, сыртқы істер министрлігімен кеңес өткізгеннен кейін «Талибанды» мойындауға рұқсат берді. Пәкістанның сыртқы істер министрі Гохар Айюб Хан осы уақытта АҚШ-қа ресми сапарынан ұшақпен қайтып келе жатты. 25 мамыр күні ол баспасөз конференциясын өткізіп, «Талибан» қозғалысын мойындады. Министрдің айтуынша, «Талибан» мойындау үшін барлық өлшемдерге жауап берді – Ауғанстан аумағының көп бөлігін бақылады және оны басқа да этникалық топтар қолдады.⁴²

Осы оқиғаларға тікелей қатысушының берген сипаттамасы өте қызықты. Біріншіден, Муршед талибтерді мойындау саясаты үшін жауапкершілікті өзінен алып тастауға тырысқандығы байқалады. Мысалы, Мулла Гаусқа Мәлік өзбектері қолдауының жеткіліксіздігі және мойындау үшін басқа этникалық топтармен келісу қажеттілігі туралы айтқан сөзінде байқалады. Сондай-ақ, ол Масуд пен хазарейлердің берілуге дайын екендігі туралы Гаустың жалған мәліметін келтіреді. Содан кейін оның әңгімесінде ол жоғары тұрған басшы бұйрықтарының қарапайым орындаушысы ретінде әрекет етеді. Екіншіден, пәкістандықтар талибтерді мойындауымен қатты асыққандығы байқалады. Премьер-министр БАӘ-де болды, сыртқы істер министрі Вашингтонда, бірақ бұл ретте шешім барынша қысқа мерзімде қабылданды.

Бәлкім, шешім алдын ала дайын болған шығар және Пәкістанның ресми тұлғалары Мазари-Шарифті алу туралы ақпаратты ғана күтті.

Мұндай асығыстықты тек Ауғанстанның солтүстігіндегі және оның айналасындағы жедел жағдайды дамыту мәселелерімен ғана түсіндіруге болады. Пәкістан қарсыластың жауап қадамын күтпей, жағдайды тіркеуге тырысты, яғни олар табысты бекітуді қалады. Атап айтқанда, бұл, мысалы, Пәкістан талибтерді мойындағаннан кейін, Сауд Арабиясы мен БАӘ қосыла мойындайтыны туралы алдын ала келісімдермен байланысты болуы мүмкін. Осылайша, халықаралық қауымдастықты фактінің алдына қоюға және «Талибанды» заңдастыруға болар еді. Алайда әскери жоспардың басқа да жүзеге асу жолдары болуы мүмкін.

Башир Саланга іс-әрекетінің арқасында талибтердің экспедициялық корпусы солтүстікке қарай Мазари-Шарифке өткеніне қарамастан, Кабул-Саланг бағыты бойынша байланыс желісі өте осал болып қалды. Панджшер шатқалының Ахмад Шах Масуд әскерлері кез келген уақытта соққы беріп, «Талибанның» солтүстік тобы мен Кабул арасындағы байланыстарды үзе алды. Бұл жерде талибтердің әскері Мәлік жасақтарымен бір мезгілде Мазари-Шарифте болуы неге маңызды екенін атап өткен жөн. Бір жағынан, бұл бүлікші өзбек генералын қолдау үшін қажет болды, өйткені оның әскери табысына жүз пайыз кепілдік берілген жоқ. Солтүстікте тәжіктер, хазарейлер, сондай-ақ өзбектер, әлі де Дустумға адал көп әскери құрылымдар болды. Сондықтан, талиб әскерлерінің болуы Мәлік бүлігінің табысын бекітуге мүмкіндік берер еді. Екінші жағынан, әскерлер «Талибанның» өз мүдделерін қамтамасыз ету үшін қажет болды. Өйткені, егер Мәлік тек өз күшімен ғана жеңіске жететін болса, ол тым тәуелсіз бола алар еді, және талибтерге онымен келісуге тура келер еді. Олар жағдайға толық бақылау орнатуға ұмтылды.

Алайда, 1997 жылдың мамыр айында Пәкістан үшін талибтерді мойындау мәселесі, тек олардың заңдастырылуы мен әскери жеңісін ғана білдірген жоқ. Ол бұл елді бүкіл Ауғанстанда пәкістандық элитаның бақылауындағы үкімет билігін орнатумен байланысты стратегиялық мақсаттарды

іске асыруға барынша жақындатты. Ал, Сауд Арабиясы мен Біріккен Араб Әмірліктерінің мүдделері мүлдем бөлек болды. Пәкістан мен Сауд Арабиясының арасында дәстүрлі түрде өте тығыз қарым-қатынас болғаны сөзсіз. Сауд Арабиясы Ауғанстандағы ислам дінінің түрлі ұйымдарын кеңестік қатысуға қарсы соғыстан бастап тікелей және пәкістандық арнайы қызметтер арқылы қаржыландырды. Олар 1990 жылдары да қаржыландыруды жалғастырды. Эр-Рияд үшін Ауғанстандағы билікке «Талибан» сияқты радикалды суннит қозғалысының келуі бірден бірқатар міндеттерді шешті. Біріншіден, идеологиялық тұрғыдан бұлықпал тарату сипаты. Екіншіден, бұл Сауд Арабиясының стратегиялық қарсыласы болған шииттік Иранды әлсіретуге көмектесті. Сонымен қатар, саудтық «Дельта ойл» мұнай өндіру компаниясы Түрікменстаннан Пәкістанға газ құбырын салу жөніндегі консорциумға қатысушы болды. «Ханзада Турки егер Сауд Арабиясы «Талибанды» мойындаса, онда корольдік әсер ету үшін күшті арна алады» деп мәлімдеген болатын.⁴³

1997 жылдың сәуір айының соңында, генерал Мәліктің бүлігінен бір ай бұрын, талибтердің Уақытша басқару кеңесінің төрағасы Мулла Мұхаммед Раббани Сауд Арабиясында әмір Фахдпен кездесті.⁴⁴ Осыған байланысты «Талибан» қозғалысы ақпарат министрінің міндетін атқарушы Әмір Хан Муттаки Кабулдағы баспасөз конференциясында келесідей мәлімдеме жасады: «Сауд Арабиясы халықаралық қоғамдастықтың жалпы желісіне сәйкес «Талибанды» Ауғанстанның заңды үкіметі ретінде ресми түрде мойындамады. Алайда, біз екі көшбасшының келіссөздері Сауд Арабиясы мен Ауғанстан арасындағы қарым-қатынасты одан әрі нығайтуға ықпал ететініне сенімдіміз».⁴⁵ Егер мамырайының екінші жартысында орын алған Мәлік бүлігі, Саланганың опасыздығы, пуштундардың іс-әрекеттері және талибтердің солтүстікке шабуылы жалпы жоспардың бір бөлігі болғанымен келіссе, онда әмір Фахдтың Мулла Раббанимен кездесуі оны іске асыруға дайындықтың бір бөлігі болуы мүмкін. Ауғанстанның солтүстігіндегі оқиғалардың дамуы кезінде Наваз Шарифтің БАӘ-ге сапары Әмірліктердің Талиб режимін мойындауды қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін.

25 мамырда Пәкістанның «Талибанды» мойындауы туралы хабарланғаннан кейін, Ифтикар Муршед түрлі елдердің елшілерімен консультациялар топтамасын өткізіп, талибтердің позициясын ерекше атап өтті. Оның айтуынша, «елдің көп бөлігін бақылаған және кең қолдауға ие болған «Талибанды» мойындаудан бас тарту әділетсіз және біржақты болып табылады. «Талибан» Ауғанстанды қайта қалпына келтіру үдерісін бастады және әлемдік қауымдастық тарапынан шынайы қолдауды күтеді».⁴⁶ Демек, бұл шын мәнінде шешуші сәт болды. Антиталибтік одақ іс жүзінде жұмысын тоқтатты. «Талибан» жағына ауған өзбектерінің, сондай-ақ, кейбір солтүстік пуштундар мен тәжік командирлерінің көшуі Ауғанстандағы күштердің орналасуын түбегейлі өзгертті.

Алайда, басты мәселе өзбектермен байланысты болды. Олардың әскері Ауғанстанның барлық солтүстігін – батыстағы Бадгистен шығыстағы Балхқа дейін бақылап отырды. Талиб әскерлерімен бірге олар солтүстік-батыста қалған провинцияларды Бадахшан және тағы басқа да Раббани мен Масудтың «Жамиат» күштері бақылап отырған елді мекендерді салыстырмалы түрде жылдам басып алатын еді. Сондай-ақ, Бамиандағы хазарейлер толық қоршауда болып, бұл олардың одан әрі қарсыласу болашағын өте тұйық жасады. Бұл ретте Ауғанстанның өзбек қауымдастығы үшін пуштундардан кейінгі ықпал ету бойынша екінші этникалық топ мәртебесі теориялық жағынан қамтамасыз етілуі мүмкін болды.

Бірақ ауған өзбектері пікірлерінің маңыздылығына қарамастан, Өзбекстанның ұстанымы аса қызықты болып табылады. Негізгі сұрақ өзбек қауымында орын алған мамыр айында болған оқиғаларда ресми Ташкенттің қандай рөл атқарғанымен байланысты. Өзбек басшылығы жоспарланған төңкеріс туралы хабардар болды ма, әлде ол Орталық Азияның басқа мемлекеттері сияқты осы оқиғалардың орын алуына дейін ол туралы ештеңе білмеді ма? Әрине, бұл сұраққа нақты жауап алу мүмкін емес. Бірақ жанама белгілер кейбір болжамдар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, сол Муршед Өзбекстанның уақытша сенімді өкілімен 1997 жылдың 25 мамырында болған әңгімеде өзбек дипломаты «мен және Әзиз Хан Ташкентте бірнеше апта бойы сыртқы істер министрі Абдүл Әзиз

Камиловпен өткізген консультацияларды құптады» деп атап өтті.⁴⁷ Өзбекстанға тікелей қатысы бар осындай маңызды оқиғалар қарсаңында мұндай ұзақ консультациялар неге қажет болды? Тағы да қызықты ақпарат бар: «ұзақ уақыт бойы Дустуммен тығыз қарым-қатынаста болған Ислам Кәрімов, біріншісінің Ауғанстаннан қашуынан кейін Өзбекстанда қалуға рұқсат бермеді және ол Түркияға ұшып кетті».⁴⁸

Алайда, Ресей мен Орталық Азияның басқа мемлекеттерінен айырмашылығы, Өзбекстан 19 мамырдан бастап Ауғанстанның солтүстігіндегі оқиғалар туралы өз ұстанымын іс жүзінде айтқан жоқ. Қазақстан, мысалы, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) басшыларының жедел отырысын шақыру идеясымен сөз сөйледі. Ресей Қырғызстан басшылығының өтінішіне жауап ретінде оларға қосымша әскер жібермек болған.⁴⁹ Өз тарапынан, Өзбекстан өз шекараларының қауіпсіздігін күшейту жөніндегі шаралармен шектелді.

Алайда, теориялық тұрғыдан, Дустумның құлдырауы ресми Ташкентте өте жағымсыз реакция тудыруы керек еді. Егер өзбек билігі төңкеріс туралы хабардар болмаса, онда Дустумның құлауы және Мәліктің талибтермен уағдаластығы олар үшін нағыз апат болар еді. Өйткені, бұл Өзбекстан өз шекараларында радикалды ислам қозғалысының пайда болу қаупіне тап болатынын білдіреді. Бұл жағдайда ең қиынды реакция Ресеймен және Орталық Азияның басқа да мемлекеттерімен антиталибтік одақ шеңберінде іс-қимылды барынша жандандыру болып табылады. Бірақ Өзбекстан өзінің мүдделері үшін шешуші сәтте тым пассивті болды. «Негізінен, Өзбекстан үшін 1997 жылдың мамыр айында генерал Мәлік төңкерісі тиімді болды. Бірінші кезекте, «Талибан» қозғалысы елдегі ең ықпалды саяси күштің одақтасы ретінде Солтүстік Ауғанстанның өзбек қауымының ерекше позициясын сақтап қалды. Алайда, Өзбекстан шекараларына жақын «таза исламды» жақтаушылардың радикалды қозғалысының билігін орнату мәселесі орын алды, бұл осы Орталық Азия мемлекеті ішіндегі ахуалдың тұрақсыздануына ықтимал қауіп төндіруі мүмкін. Сонымен қатар, 1994 жылдан бері талибтер Ауғанстандағы шекарасын бақылаған, көрші Түрікменстанның үлгісі Ташкенттің көз алдында болды. Мәселе талибтермен емес,

мәселе осы ұйымды бақылаған, атап айтқанда, Пәкістанмен байланысты болуы мүмкін. Ал Исламабад Ташкентке қажетті кепілдіктерді толықтай бере алды». ⁵⁰ Осы мағынада, жоғарыда аталған Пәкістан дипломаты Муршед пен өзбек министрі Камиловтың Ауғанстанның солтүстігіндегі мамыр оқиғасы қарсаңындағы ұзақ мерзімді кеңестері өте маңызды.

Сондықтан 1997 жылғы 25 мамырда талибтер барлық Ауғанстанға бақылау орнатуға өте жақын болды. Олар үш мемлекет тарапынан дипломатиялық тұрғыдан мойындалды, олардың қарсыластары талқандалды немесе олардың жағына ауысты. Жалпы жағдай өзгеруі мүмкін деп пайымдауға ешқандай негіз болған жоқ. Сондай-ақ, Масудтың тәжік әскерлері, хазарейлер Ауғанстанның солтүстік провинцияларында, яғни Гиндукуш пен Амудария арасындағы жазықтықта қауіпті әскери операция жүргізу үшін Панджшердегі, Бадахшандағы және Бамиандағы өз тау бекіністерін тастап кету қатеріне бара алмады. Бұл жағдайда Орталық Азия мен Ресей мемлекеттерінің бар қолынан келгені – осы өңірдің Ауғанстанмен шекарасын қорғау ғана болды. Тиісінше, Иранның да талибтер мен өзбектердің біріккен күштеріне кедергі жасауға ешқандай мүмкіндігі болмады. Оның үстіне, Мәлік өзбектері Исмаилханды тұтқынға алды.

Бұл жағдайда Солтүстік Ауғанстандағы оқиғалар кезекті бұрылыс жасады, ол оқиғалардың көптеген қатысушылары үшін күтпеген оқиға болды. 25 мамыр талибтер Мазари-Шарифке кірді. 27 мамырда олар генерал Мәлікпен жабық келіссөздер жүргізді. Осы күннің екінші жартысында «Талибан» қозғалысының сыртқы істер министрі Мулла Гаус баспасөз мәслихатында өзбек милициясымен бірлескен қауіпсіздік күштерін құру туралы мәселе қарастырылғанын мәлімдеді. 27 мамыр күні кешке қарай Мазари-Шарифте Мәліктің өзбек құрамалары шиит-хазарейлермен бірге талибтерге шабуыл жасады. ⁵¹ Бұл Мазари-Шарифтегі талибтердің қирауына алып келді, қалада және оның айналасында Талибанның мыңдаған жауынгерлері қаза тапты, олардың үлкен саны тұтқынға түсті. Сондай-ақ, тұтқынға сыртқы істер министрі Мулла Гаус, әскер қолбасшысы Мулла Абдұл Раззак және орталық банктің басқарушысы Мулла Эхсанулла түсті. Сол уақытта Ахмад Шах

Масуд шабуылға өтіп, Салангтың оңтүстік кіреберісіндегі Жабал-ус Сиражды алды.⁵² Осылайша, талибтер Саланг арқылы солтүстікке шығу мүмкіндігін жоғалтты.

Ауғанстанның қазіргі заман тарихының ең үлкен құпияларының бірі өзбек генерал-майоры Мәлік сегіз күн ішінде өз іс-әрекеттерінде екі радикалды бұрылыс жасағандығымен байланысты екені сөзсіз. Ол 19 мамыр басында Дустумға қарсы көтерілісті көтеріп, «Талибан» жағына көшті. Жоғарыда біз бүлікке Ауғанстанның ішінде де, одан тыс жерлерде де көптеген күштердің қатысуымен жақсы жоспарланған операциялар әсер еткенін болжаған болатынбыз. Бұл жерде күштер деп көптеген өзбек генералдарын, тәжік командирі Башир Салангиді және осындай нәтижеге дайын болған Пәкістан, Сауд Арабиясы және БАӘ үкіметтерін, сондай-ақ талибтердің өздерін меңзеп отырмыз. Алайда, 27-28 мамыр аралығында Мәлік қайтадан майдан сызығын өзгертті және соңғы одақтастары – талибтерге шабуыл жасады. Ол мұндай шешімнің барлық тәуекелдеріне қарамастан, оны жүзеге асырды. Осылайша Мәлік Ауғанстандағы басымдықты күшке ие талибтермен ашық қақтығысқа түсіп қана қойған жоқ, сондай-ақ соңғыларды қолдап, олардың халықаралық мәртебесін мойындаған барлық мемлекеттерді қиын жағдайға қойды. Сонымен қатар, Мәлік ауғандық өзбек қауымын да күрделі жағдайға тап қылды. Олардың мәртебесінің төмендеуі сөзсіз болды. Өйткені, басқа да азшылық ұлттар өкілдері арасында жаңа өзбек басшылығының 19 мамырдағы сатқындығына және олардың мүдделеріне төнген қатерге байланысты сенімсіздік туындауы тиіс еді.

Жалпы, мұндай өзгерістің басты дәлелі «Талибанның» өз дәстүріне сәйкес, өзбек милициясын қоса алғанда, Мазари-Шарифтегі адамдарды қарусыздандыра бастаған әрекеттерімен байланысты. Тағы бір дәлел – талибтер бұрын қол жеткізілген Мәлікпен уағдаластықтарды орындамағанына және оны, мәні бойынша төмен, сыртқы істер министрінің орынбасары лауазымына тағайындауымен байланысты.⁵³ Алайда, талибтердің бірден солтүстікке келген бойда Мәлік адамдарын қарусыздандыра бастауы екіталай еді. Біріншіден, талибтер өзбек сарбаздарынан аз болды. Мазари-Шарифтегі

талибтердің жалпы корпусы 2,5 мыңнан 3,5 мыңға дейін сарбаздардан тұрды. Хазарейлер мен тәжіктерді санамағанда, қаладағы және оның айналасындағы тек өзбек әскер саны әлдеқайда көп болуы керек еді. Екіншіден, талибтер сол хазарейлерді қарусыздандыру үшін өзбектердің көмегіне мұқтаж болды, өйткені аз күшпен өзі үшін бөтен аумақта болған.

Бірақ ең бастысы – талибтердің экспедициялық корпусының құрамында сыртқы істер министрі Мулла Гаусты қоса алғанда, «Талибанның» орталық басшылығының өкілдері көп болды. Ол Мәлікпен келіссөз жүргізгеннен кейін баспасөз мәслихатында сөз сөйледі. Жоғарыда, Ифтикар Муршед 24 мамырда Исламабадта Мулла Гауспен кездескені аталды. Осыған сәйкес, талибтер Ауғанстанның солтүстігіндегі өз іс-әрекеттерін әскери операция ретінде емес, ауған мемлекеттілігін қалпына келтіру үдерісі ретінде қабылдады. Сондықтан, олар сыртқы істер министрінің жорығына, орталық банк басшысын және тағы 10-ға жуық жоғарғы басшылықтың өкілдерін алды.

Сонымен қатар, Пәкістанның аталған оқиғалардағы рөлін есепке ала отырып, талибтер алғашқы күннен бастап, азшылық ұлттар арасындағы өзінің жалғыз одақтасы – Мәлікті соншалықты ыза қылуы екіталай. Бұл бүкіл ел бойынша билікті орнату перспективасы тұрған жағдайда тактикалық тұрғыдан дұрыс болмас еді. Сәйкесінше, талибтер өзбектермен қарым-қатынасы туралы мәселені басқа уақытқа, кейінге қалдыра алды. Мысалы, Ауғанстанның солтүстігінде өз сарбаздары көп болған кезге. Алайда, егер «Талибаннан» шыққан радикалды көңіл-күйдегі және аса білімді емес молдалар теориялық түрде Мәлікке қысым көрсете алатын болса, онда Пәкістан өкілдері дәл осындай қателіктерді қайталамайтын еді. Олар үшін мәселенің бағасы тым жоғары болды және олар талибтерге әсер етті.

Алайда, пәкістандық дипломаттар – бас консул Аяз Уәзіри мен сыртқы істер министрлігінің өкілі Әзиз Ханның сөздерінен жазылған, Ифтикар Муршедтің Мазари-Шарифтегі оқиғаларды сипаттауында негізгі тірек талибтердің барабар емес мінез-құлқына жасалады. Муршед мәліметтері бойынша, талибтер жағдайды қиындатып, өзбек милициясын қарусыздандыруға

тырысты және бұрын Мәлікпен қол қойылған келісімді орындаудан бас тартты. Осы мәліметтерге сәйкес, «Мәлік Аяздан Мулла Гаусты бұрын қол жеткізілген келісімді сақтауға сендіруді сұрады».⁵⁴ Мұндай келісімнің шын мәнінде болғаны өте қызықты. Онда оппозицияға қарсы бірлескен операциялар, солтүстіктегі «Талибанмен» әскери кеңес құру, «Талибанның» бүкіл ел бойынша сайлау өткізгеннен кейін орталық үкімет құрылғанға дейін «Жумбиш-и Мелли» (Ауғанстанның халықтық ислам қозғалысы – Дустумның партиясы) бақылауындағы аймақтардың істеріне араласпауы, сондай-ақ пропорционалды өкілдіктің негізінде орталық үкіметтің құрылымын анықтайтын саяси комиссияны белгілеу көзделді.⁵⁵

Ауғанстанның өзбек қауымы осындай немесе ұқсас жағдайларға сене алғандығы әбден ықтимал. Ал талибтердің осымен келісе алатындығы екіталай болды. Өйткені, бұл Мәліктің өзбектеріне нақты автономия мен елдің солтүстігіндегі билікті беруді білдірді. Сонымен қатар, «Талибан» билігі жағдайында қандай сайлау туралы сөз болды? Естеріңізге сала кетейік, 1996 жылы пуштундық рухани көшбасшылардың жиналысында Мулла Омар бастаған әмірлік жарияланған болатын.

Талибтер мен Мәлік арасындағы келісімнің ықтимал мәтінінің барлық терминологиясы заңгерлер дайындайтын құжатқа тән болуы мүмкін. Сонымен қатар, Мәлікте алдыңғы жылдардағы «Талибан» саясаты туралы түсінік болған шығар. Оның талибтер жағына өту шешімі маңызды кепілдіктерге негізделуі тиіс еді. Себебі, кейбір мәліметтерге сәйкес, оның бауыры – Расул Пахлаванды өлтірген Дустуммен жағымсыз қарым-қатынастарына қарамастан, Мәліктің көтерілісінің нәтижесінде талибтердің жағына өту міндетті емес еді. Ақыр соңында, жеке жақтыртпаушылық және өз өмірі үшін қорқыныш аясында ол Дустумға қарсы табысты бүлік жасап, антиталибтік одақта оның орнын алуы мүмкін еді. Тәжіктерді, хазарейлерді және антиталибтік одақтың басқа да қатысушыларын Дустумның тағдыры қатты алаңдатқаны екіталай. Олардың Мәлік өзбек қауымының көшбасшысы ретінде қабылдайтынына күмән жоқ.

Алайда, Мәліктің көтерілісі ауған өзбектері қауымының ішіндегі қарым-қатынасты анықтау шеңберінен шығып кетті. Бұл жерде сыртқы күштердің әсері болған шығар. Ең алдымен, бұл, әрине, Пәкістан. Талибтердің Мазари-Шарифті алғаннан кейін, олардың билігін өте қысқа мерзімде мойындау өте көрнекі болды. Сонымен қатар, Мәліктің, Башир Салангидің, солтүстік пуштундар мен талибтердің әрекеттерін үйлестіретін, келіссөздер жүргізетін, тиісті кепілдіктер беретін біреу болуы керек қой. Өз кітабында Мурshed, талибтердің пәкістандық өкілдерді тыңдамағандығын көрсетуге тырысты. Бірақ, Мулла Гаус жеке өзі 24 мамырда Мурshedтің Исламабадтағы қабылдау бөлмесінде мойындау туралы өтінішімен келгенін, ал 27 мамырда Мазари-Шарифте ол Мурshed ведомствосынан келген Пәкістан өкілдерінің талаптарын елемегенін ескере отырып, өте күмәнді көрінеді.

Егер Мәлік талибтермен қандай да бір келісім жасаған болса, оған бүлік басталғанға дейін қол жеткізілуі тиіс еді. Сондай-ақ бұл келісім Пәкістан тарапының қатысуымен және кепілдіктерімен ғана жасалуы мүмкін болды. Сондықтан да, Мәліктің екінші көтерілісінің себебі осы келісімді орындаудан бас тартқан және өзбек милициясын қарусыздандыруға ұмтылған талибтердің тәкаппарлығымен байланысты деген Мурshedтің пікіріне сыни тұрғыдан қарау керек. Талибтердің тәкаппарлығы мен радикализмі шынымен орын алған шығар, бірақ, Пәкістанда «Талибанға» әсер ету мүмкіндігі көп болғандығы әбден ықтимал. Мурshed өз сөзінде, оған талибтер мен Мәліктің өзбектері Мазари-Шарифті алғандығы туралы хабар берген ISI басшысы, генерал Рананы атайды. Бірақ ол 25-27 мамыр аралығында пәкістандық арнайы қызметтердің қайда болғаны туралы ештеңе айтпайды. Мазари-Шарифтегі мамыр оқиғаларының контекстінде, Мурshed «Пәкістанның «Талибанды» ешқандай әскери көмекпен қамтамасыз етпегендігі туралы, ешқандай пәкістандық сарбаздар әскери операцияларға қатыспағандығы туралы, Ауғанстанда «Талибанға» кеңес беретін ISI қызметкерлері болмағандығы» туралы тағы бір мәрте жазады.⁵⁶

Бұл өте маңызды тезис. Егер талибтер өз бетінше әрекет етсе, онда Пәкістан олардың әрекеттері мен қателіктері үшін

жауапты бола алмады. Егер оқиғаларға Пәкістан кеңесшілері қатысса, онда жағдай мүлдем басқа сипатқа ие болатын еді. Сондықтан, Муршед «біздің Қандағарды саяси шешім бағытында қозғалуына сендіру талпыныстарымыз Мулла Омар үшін ештеңе білдірмеді» деп барынша қолқалады.⁵⁷ Алайда, Пәкістанның аталған оқиғаларға қатысуы өте маңызды болды және Мазари-Шарифте сыртқы істер министрлігінің қызметкерлерінен басқа Пәкістан кеңесшілері де болды деп болжауға болады. Демек, талибтер, егер Мәлікпен барлық уағдаластықтарды сақтамаса да, алайда өзбек әскерімен қарым-қатынас шегінен шықпады. Бұл талибтердің алғашқы қарулы қақтығыстары өзбектермен емес, хазарейлермен болғанын жанама растайды. Оларды талибтер бірінші кезекте қарусыздандыруға ұмтыла алды. Жеткілікті әскер саны болмаған талибтер үшін өзбектерді, хазарейлерді және тәжіктерді бір мезгілде қарусыздандыру өте қиынсыз болар еді.

Хазарейлердің көтеріліске шыққандығы түсінікті. Олар, әрине, шииттерге қатысты өте жағымсыз күйде болған талибтердің билікке келуінен қорықты. Бұл жерде басқа мәселе қызықты болып табылады: неліктен олар мұндай әрекетке дәл 27 мамыр күні барды? Неге олар, мысалы, 24 мамырда Мәліктің адамдары мен талибтер Мазари-Шарифке жақындағанда, Дустум мен оған адал өзбек әскері бөліктерін қолдамады? Хазарейлер ертерек әрекет етпегендігі тек Мәлік пен Дустумның біріккен күштерінен қауіптенгендіктен ғана емес. Мүмкін, мәселе өзбек қауымында не болғанын түсінгісі келген Иран ұстанымында болған шығар. Бірақ, ең бастысы, Тегеран дипломатиялық арналар бойынша Ауғанстандағы антиталибтік коалицияны қолдау жөніндегі одақтастарының, яғни Ташкент және Мәскеудің ұстанымын анықтау керек еді. Әсіресе, Өзбекстанның ұстанымы барлығын қызықтырды.

Жоғарыда айтылған болжам бойынша, Ташкенттегі билік Ауғанстанның өзбек қауымындағы өзгерістерге байланысты тым ұстанымды болды. Өзбекстан Мәліктің жоспарлаған төңкерісі туралы хабардар болуы әбден ықтимал. Өзбекстан іс жүзінде антиталибтік коалициядан шыққан кезде, 1998 жылы орын алған кейінгі оқиғаларға байланысты Ташкент

Пәкістанмен уағдаластыққа қол жеткізгендігі мүмкін болып табылады. Алайда, Мәлік көтерілісінің форматы Ташкентті фактінің алдына қойып, осылайша оған Ресей мен Иранмен қарым-қатынастардың нашарлауын болдырмауға мүмкіндік берді. Әрине, 19 мен 27 мамыр аралығында Мәскеу мен Тегеран болған оқиғаның себептерін анықтауға тырысты. Олар Өзбекстан, кем дегенде, оқиғадан хабардар болуы мүмкін деген қорытындыға келді. Бұл жағдайда Ташкентке қысым жасау қисынды болды. Мәскеу жасай алар еді, ал Өзбекстан онымен қарым-қатынасты бұзуға әлі дайын емес болды.

Сондықтан да, Ташкент өз кезегінде Мәлікке қысым көрсете алды. Сонымен қатар, осы сәтте талибтер келісімді орындамайтыны анық болды. Мәлікке талибтердің тек сыртқы істер министрінің орынбасары қызметін ұсынғаны мүлдем жаққан жоқ. Алайда, Өзбекстан үшін бұл жолы Пәкістанның алдында бетін сақтап қалу қажет болды. Осы жағдайда Мазари-Шарифтің хазарейлері қажет болды. Олар үшін талибтерге қарсы шығудың себебі тек қарусыздандырумен ғана байланысты емес. Талибтер мен өзбектердің біріккен күштерінің жаппай басымдылығы жағдайында бұл өте қауіпті болар еді. Хазарейлер қарулы қақтығысты бастап, оның барысында оларға Мәліктің өзбектері қосылу үшін әрекет жасай алды. Теориялық тұрғыда бұйрық Тегераннан берілуі мүмкін.

Әлбетте, бұл болған оқиғалардың ықтимал нұсқасы ғана. Бірақ ол орын алуы мүмкін. Кез келген жағдайда, Пәкістан мен «Талибан» елеулі шығынға ұшырады. Исламабад негізінен, «Талибанның» саяси мойындауында көрсетілген өз саясатының айқын сәтсіздігіне байланысты имидждік шығынға ұшырады. Өз кезегінде талибтер көптеген адамдарды, соның ішінде жоғары басшылық мүшелерін жоғалтты. Сонымен қатар, бұл Кабул ауданында «Талибан» әскерінің қаңқасын құрайтын, жақсы дайындалған жауынгерлер болды.

1992 жылдан кейінгі ауғанішілік соғысының тарихы үшін мұндай бірнеше мың адамдық бір жолғы жоғалтулар «Талибаннан» басқа, кез келген әскери-саяси топтар үшін жойылуға әкеп соқтыруы мүмкін болды. «Талибанның» Пәкістандағы діни оқу орындары сияқты іс жүзінде

сарқылмайтын толықтыру көздері болды. Мулла Омардың шақыруына Пәкістаннан 5 мың студент ауғандықтар мен пәкістандықтар келді.⁵⁸ Ахмет Рашид өз сөзінде Жалалуддин Хаккани туралы жазған, оның айтуынша, Мазари-Шарифтегі жеңілістен кейін, пуштун-гильзайлар арасынан сарбаздарды тартуға талибтерден ақша алған. Ол Кабул майданына келген 3 мың адамды жинады. Алайда, екі айдан кейін олардың тек 300 адамы ғана қалды, қалғандары жойылды.⁵⁹

Хакканидің өзі пуштундық дзадран тайпасының көшбасшысы болды. Оның қолбасшылығымен дзадрандар кеңес әскерлеріне қарсы соғысты. Кейіннен, 2000 жылдары ол «Талибан» қозғалысының жаңа құрылымының негізі деп аталатын «Хаккани желісінің» басшысы ретінде танымал болды. Алайда, оңтүстік-шығыс пуштундық тайпалық аудандарында талибтердің билігі әлі де шектеулі болғандықтан, олар тайпаларды өз мүддесінде толық пайдалана алмады және олармен жауынгерлік іс-қимылдарға қатысу туралы уағдаласуы тиіс еді. «Талибан» әскерін толықтырудың ең сенімді көзі Пәкістан-Ауғанстан шекарасындағы медреселер болды. Бұл жайт, өз кезегінде, Пәкістанның тағы да Ауғанстан саясатына қатысуының жоғарғы деңгейін меңзеді.

Осылайша, Мәлік бүлігі мен Мазари-Шарифті басып алу тарихы «Талибан» үшін және Пәкістан үшін де сәтсіз аяқталды. Дегенмен, оның маңызды салдары болды. Біріншіден, бұл ең маңыздысы – ұлтаралық қайшылықтар шегіне дейін шиеленісті. Көптеген тұтқынға түскен талиб-пуштундарды өзбектер мен хазарейлер өлім жазасына кесті. Сонымен қатар, мамыр айында «Талибан» қозғалысының жағына өткен солтүстік пуштундар, олардың жеңілісіннен кейін де өз адалдығын сақтап қалды. Соның арқасында «Талибан» қозғалысының ірі жасағы Ауғанстанның солтүстігінде өз позицияларын ұстап тұра алды. 1997 жылдың маусымында антиталибтік одақтың өкілдері Хекматиар партиясының далалық командирі, шығу тегі бойынша этникалық пуштун, Башир Бағланиді өзі бақылаған Бағлан провинциясында талибтерге қолдау көрсеткені үшін тікелей айыптады.⁶⁰ Бағлани ықпалының нәтижесінде талибтер жасағы Бағлан арқылы солтүстікке, Кундуз және Талукан провинциялары бағытында өтті. 1997

жылдың маусым айының соңында «Талибан» қозғалысының жағына жергілікті дала командирі, этникалық пуштун Ариф Хан көшті, ол олардың бақылауына Кундуз қаласын және аттас провинцияның көп бөлігін берді.⁶¹

Екіншіден, антиталибтік одақтың ішінде Мәлікке және өзбек қауымының позициясына сенімсіздіктен туындаған шиеленіс пайда болды. Үшіншіден, осыған ұқсас күмән Ресей, Иран және Орталық Азия мемлекеттерінде Өзбекстанның позициясына қатысты пайда болған шығар. Төртіншіден, бірыңғай антиталибтік фронттың тұтастығы мен тұрақтылығы бұзылды. Өйткені, батыста Бадгис провинциясы мен шығыста Кундуз жоғалды. Кундузда, сондай-ақ, әуежай болды, бұл талибтерге солтүстікке көмек жіберуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, Ахмад Шах Масуд әскерлері басқа майдандардан Кундуздағы талибтерге қарсы күштердің бір бөлігін көшіруге тура келді.

Тағы бір себеп кейінірек әсер етті. Уақыт өте келе Мазари-Шарифте және Балх провинциясында ауғандық Өзбекстанның толық саяси үстемдігі кезеңі аяқталды. Олар мұнда халықтың көпшілігін құрмаған, бірақ Наджибулла режимінің соңғы жылдарында және оның құлауынан кейін генерал Дустумның билігі кезінде өзбектер иеленген үлкен әсер етті. Сонымен қатар, Дустум өзбектерге сүйенсе де, оның билігін «Жумбиш-и Мелли» қозғалысына кірген тәжіктер мен хазарейлердің көптеген өкілдері де мойындады. Мәлік көтерілісінен кейін оның әсері негізінен өзбек қауымынан тыс шықпады, бірақ тіпті мұнда да бұрынғы шоғырландыру болған жоқ.

Жалпы Мәліктің екі бірдей төңкерісі Ауғанстан ішіндегі және өңірлік геосаяси оқиғалар үшін де салдары болды. Бір-біріне қарсы тұратын сыртқы күштер (бір жағынан, Ресей және Иран, екінші жағынан – «Талибанды» мойындаған Пәкістан, Сауд Арабиясы және БАӘ) құпия дипломатия және құпия соғыстар әдістерін қамтитын өздерінің мүмкіндіктерін көрсетті және таяу төрт жылға арналған ауған саясатында негізгі үрдісті орнатты.

17-тарау.

Ауғанстан: Мазари-Шарифтен 2001 жылдың 11 қыркүйегіне дейін

Тығырықтан шығу әрекеттерін іздеу

Мазари-Шарифтегі талибтердің құлдырауы, әрине, осы ұйымның позицияларына өте сезімтал соққы берді. Бірақ, сонымен қатар, жалпы алғанда солтүстіктегі жеңіліс парадоксалды түрде оның оппоненттерімен қарсы тұрудағы «Талибанның» жалпы позициясының күшеюіне ықпал етті. Біріншіден, талибтер Ауғанстанның солтүстігіндегі Кундуз провинциясында әуежайы бар стратегиялық плацдармды алды, бұл оңтүстіктен, сондай-ақ, басқа да бірқатар аумақтардан ауа арқылы көмек жіберуге мүмкіндік берді. Естеріңізге сала кетейік, Ауғанстанның солтүстік аудандары оңтүстіктен Гиндукуш тауымен бөлінген болатын. Сондықтан талибтер үшін солтүстікте әуежайдың болуы маңызды болды. Екіншіден, Мазари-Шарифтегі пуштун-талибтердің жаппай өлім жазасына кесілуі этносаралық қарама-қайшылықтың күшеюіне ықпал етті. Бұл жоғарыда аталған Ариф Хан сияқты көптеген солтүстік пуштундар «Талибан» жағына өтуіне әкелді. Сонымен қатар, талибтер енді этникалық ынтымақтастықты пайдалана алды. Олар, шын мәнінде «пуштундық реставрация» сияқты бірдеңені басқарды. Үшіншіден, Мәліктің екі рет төңкерілісінен кейін олардың қарсыластары қатарында өзара сенімсіздік деңгейі өсті, бұл келісілген іс-қимылдарды жүргізуге, мысалы, солтүстіктегі талибтердің құрылымына қарсы әрекет етуге кедергі жасады. Төртіншіден, «Талибан» халықаралық қоғамдастықтың – Пәкістан, Сауд Арабиясы және БАӘ-ден осындай ықыласты мойындауға ие болды. Осылайша,

тұтастай алғанда, талибтер 1997 жылғы мамыр айындағы оқиғаларға дейінгі ахуалмен салыстырғанда, стратегиялық жақсы жағдайға ие болды.

Алайда, мұндайды Пәкістан туралы айтуға келмеді. «Талибан» қозғалысын асығыс мойындау тарихы Исламабадты біршама ыңғайсыз жағдайға қойды. Біріншіден, бұл артық рет пәкістандықтар талибтердің артында тұрып, құпия операцияларды қоса алғанда, олардың қолдауы соңғы жетістіктердің барлық себептеріне себеп болды деген күдіктің күшеюіне ықпал етті. Екіншіден, Мәліктің екінші төңкерісі мен кейіннен «Талибанның» Мазари-Шарифтегі жеңілісі болған сәтсіздік нәтижесінде өңірлік геосаясатта белгілі бір стратегиялық тығырық пайда болды. Және бұл тығырық Пәкістан пайдасына емес еді.

Себебі, Ресейде, Иранда және Орталық Азияның көптеген мемлекеттерінде Пәкістанның саясатына деген үлкен күдік болды және талибтерге Ауғанстанда табысқа жетуіне кедергі жасау үшін барлық шаралар қолданды. Тиісінше, Исламабад Ауғанстанда өзінің бақылауындағы үкімет билігін орнатумен, сондай-ақ, Орталық Азияға көлік дәліздерін ашумен байланысты өз мақсаттарын жүзеге асыра алмады. Сонымен қатар, 1997 жылғы мамыр оқиғасынан кейін Пәкістанда, оның кейбір сыртқы саяси серіктестерімен қарым-қатынаста белгілі бір қиындықтар пайда болған шығар. Мысалы, Парсы шығанағының монархиясы – Сауд Аравиясы мен БАӘ, Пәкістаннан кейін талибтердің режимін мойындаған. Әрине, Мазари-Шарифте талибтердің құлауынан кейін осы араб мемлекеттерінің бұл шешімі тым асығыс және саяси дәлелді болып көрінеді.

Сонымен бірге, талибтердің жеңілісі оларды қолдаған елдердің имиджіне жанама түрде әсер етті. Бұл белгілі бір дәрежеде олардың жеңілісі ретінде көрінді, және Сауд Аравиясы мен Әмірліктерді ыңғайсыз жағдайға қойды. Олар Пәкістан тарапына өздерінің наразылықтарын ұсынғандығы әбден ықтимал. Жалпы, мәселенің геосаясаты тұрғысынан Мазари-Шарифте болған жағдай Пәкістан мен Парсы шығанағының екі монархиясының елеулі сәтсіздігі ретінде көрінді. Оған наразы адамдар арасында Түрікменстаннан Пәкістанға газ құбырын

салуға «Юнокалдың» қатысу идеясын қолдаған АҚШ-тағы лоббистердің де болуы әбден мүмкін.

Жалпы, 1997 жылдың жазының басында Ауғанстандағы әскери-стратегиялық жағдай тығырыққа түсті. «Талибан» мен антиталибтік коалиция арасындағы қақтығыстың жедел әскери шешімі жоқ екені оқиғалардың барлық қатысушыларына түсінікті болды. Тіпті, Ауғанстанның солтүстігіндегі Кундуз қаласында талибтердің плацдармының болуы да соғыстағы түбегейлі өзгерісті қамтамасыз ете алмады. Осыған байланысты тараптар дипломатиялық маневрлерге кірісті. Мысалы, 1997 жылдың 18 маусымында Дубайда (БАӘ) Пәкістан үкіметі мен антиталибтік одақ өкілдері арасында құпия кездесу өтті. Пәкістан делегациясын Ифтикар Муршед басқарды, ал «солтүстік» делегациясының құрамында Раббани мен Масудтың «Жамиат» партиясының өкілі Юнус Кануни, сондай-ақ «Хезбе-и Вахдат» хазарей партиясының және «Жумбиш-и Мелли» өзбек партиясының өкілдері болды. Кездесуде қарсылас тараптар арасындағы келісімге қол жеткізудің қитимал шарттары талқыланды. Бұл ретте, Пәкістан солтүстіктер мен талибтер арасындағы делдал ретінде әрекет етуі тиіс еді. Дубайдағы кездесуден кейін Муршед Қандағарға жол тартып, талибтердің басшылығымен антиталибтік одақ ұсынған шарттарды талқылады.

Алайда, мәселе қақтығыс халықаралық деңгейге шығып, қарсы күресуші ауған тараптарының әрқайсысы оларға қолдау көрсететін сыртқы күштерге көбірек тәуелді болған жағдайда, оларға соңғылардың пікірін ескеру қажет болды. Атап айтқанда, Муршедтің айтуынша, Дубайдағы кездесу барысында Кануни Пәкістан мен Иран бейбітшілікті қамтамасыз ету мақсатында жаңа стратегия әзірлеуі тиіс және олар бірігіп әрекет етуі тиіс деп мәлімдеді. «Пәкістан мен Иран ауған қақтығысын шешу үшін бірігіп әрекет ету керек деген Канунидің мәлімдемесі, «құпия» кездесудің Тегеранның мақұлдауымен өткеніне күмән қалдырмады. Кануни мәлімдемесін Иран үкіметі дайындағандығы айқын болды».¹ Алайда, бұл жерде Муршед Пәкістан «Талибанға» әсер ете алмайды деген ескерту жасады.² Шын мәнінде Муршед өтірік айтты, өйткені, осы сәтте «Талибанның» Пәкістаннан және антиталибтік одақтың

Ираннан тәуелділігі өте маңызды болды. Демек, осы елдердің өздеріне тәуелді ауған топтарына әсері де тиісті болды.

Сондықтан 1997 жылдың жазында талибтердің Ауғанстандағы оппоненттерімен келіссөздерінің өзі емес, тіпті Пәкістан өкілдерінің делдалдығы арқылы жүзеге асырылса да, Пәкістан мен Иранның ресми тұлғаларының тікелей байланыстары маңызды болды. Бұл жағдайда Иранның ықпалының күшеюі жаңалық болды. Ирандық әсердің өсуі Мазари-Шарифтегі мамыр айында болған оқиғаларда Тегеранға адал хазарейлердің атқарған рөлімен байланысты болды. Олар осы қалада басым күш ретіндегі өзбектерді алмастырды. Бұдан басқа, Иранның мәні 1996 жылдың күзінде «Талибанға» қарсы тұру идеясы және оны сыртқы күштерге қолдау көрсету негізінде Ресеймен тығыз қарым-қатынас орнатуына байланысты айтарлықтай өсті.

Атап айтқанда, осы уағдаластықтардың нәтижесі Тәжікстандағы бейбіт реттеу болды. Оған 1997 жылғы 27 маусымда қол қойылды. Бір жағынан оған Президент Э. Рахмонов бастаған Тәжікстан үкіметінің делегациясы, екінші жағынан – Саид Абдулла Нуридін басшылығымен Біріккен тәжік оппозициясының (БТО) делегациясы қол қойды. Келісімге Ресей президенті Б. Ельцин мен Иран сыртқы істер министрі Камал Харазидін қатысуымен қол қойылды.³ Бірақ Ресеймен уағдаластықтар Иранға Солтүстік Ауғанстандағы антиталибтік одақтың күштеріне қолдау көрсету үшін мүмкіндіктер ашқаны аса маңызды. Енді Тегеран Орталық Азия мемлекеттерінің аумағын пайдалана отырып, мұны жүзеге асыра алды. Әрине, антиталибтік одақ үшін мұндай қолдау ерекше үлкен мәнге ие болды. Иран қару-жарақ пен керек-жарақтарды жеткізу тұрғысынан Ресеймен салыстырғанда көп жасай алды. Өйткені, Иранда идеологиялық (Ауғанстандағы шииттерді қолдау), геосаяси (АҚШ жағынан стратегиялық ортаға қарсы тұру) уәждеме болды. Сондықтан, Канунидін Иранға қатысты мәлімдемесі, ол осы елдің ауғанішілік қайшылықтардағы жаңа рөлін көрсетеді.

Әрине, Пәкістан болған өзгерістерді ескермеуі мүмкін емес еді. 1997 жылдың маусым айының соңында Иранға ресми емес сапармен Ауғанстанның бұрынғы президенті

Сибгатулла Моджадедди келді. Ол Иранның сыртқы істер министрі Али Акбар Велаятимиен кездесті, онда Ауғанстандағы соғысты тоқтату және талибтер мен олардың қарсыластары арасында тұтқындармен алмасу туралы мәселені талқылады.⁴ Моджадедди бұрын талибтерді қолдағанын ескере отырып, сондай-ақ, ол Иранға Пәкістан аумағынан келгеніне байланысты тараптарға олардың Ауғанстанға қатысы бар мәселелер бойынша ұстанымдарын түсіндіру үшін делдал қажет болды. Бұл бір жағынан онымен Иран сыртқы істер министрі кездескенін растайды. Моджадедди келгеннен кейін, 1997 жылдың шілде айының басында Иранға ресми сапармен Пәкістан премьер-министрі Наваз Шариф және сыртқы істер министрі Гохар Айюб Хан бастаған өкілдік ұйым келді.

Келіссөздердің басты тақырыбы Ауғанстандағы жағдай болды. Жоғары лауазымды Пәкістан делегациясының сапары маусым айында Кануни ұсынған Иран мен Пәкістан арасындағы тікелей байланыс қажеттілігі туралы идеяны іске асыру болды. Қандай да бір нақты нәтижелерге қол жеткізілген жоқ, бірақ кездесудің өзі өте үлкен оқиға болды. Тегераннан Пәкістан министрі Гохар Айюб Хан алдымен Алматыға, содан кейін Мәскеуге сапарлады. 1997 жылдың 11 шілдесінде Айюб Хан Мәскеуден қайтып оралғаннан кейін, Ресей мен Пәкістан арасындағы қарым-қатынаста түсініспеушілік кезеңі аяқталды деп мәлімдеді.⁵ Исламабад антиталибтік коалицияны қолдау үшін маңызы бар барлық елдердің, тек Иранның ғана емес, сонымен қатар Ресей мен Қазақстанның да ұстанымын түсіндіргісі келді.

Бір қызығы, ол барлық Орталық Азия мемлекеттерінен Алматыны таңдады, алайда шекара маңындағы маңызды мемлекет ретінде Ташкентті таңдау қисынды болар еді. Бұл Мазари-Шарифтегі мамыр айында болған Ауғанстанның өзбек қауымында болған ауытқулардың мән-жайларына байланысты болуы әбден мүмкін. Бұл мәселе Өзбекстанның, кем дегенде Мәлік төңкерісінен хабардар болғаны туралы идеяны жанама түрде растайды. Осыған сәйкес, Пәкістан өзбек генералының екінші төңкерісін Өзбекстан да қол жеткізген уағдаластықтарды бұзу ретінде теориялық тұрғыдан қабылдай алды.

Гохар Айюб Ханның Иранға, Қазақстан мен Ресейге сапарлары Пәкістан екіжақты негізде келіссөздер жүргізуге ұмтылуына байланысты қызығушылық тудырады. Исламабадта бұл елдерді Ауғанстандағы антиталибтік одақты қолдайтын біртұтас коалиция ретінде қабылдау қажеттігінен аулақ болғысы келді. Мысалы, Ресей мен Иран арасында тактикалық мәселелер бойынша келіспеушіліктер пайда болуы мүмкін деген пайымдаулар жасалды. Сондықтан, Пәкістан министрінің Ресей мен Пәкістан арасында түсініспеушілік жоқ деген мәлідемесі Иранға да жіберілген. Бұл өте қисынды тактика болды – Ауғанстан мен өңірдегі Пәкістан жоспарларын іске асыруға қарсы тұратын мемлекеттер одағын бұзу.

Ирандықтар жағдайды түсінгендігі анық. Ауғандық шиит-хазарейлер мен даритілді азшылықтардың тағдырына мүдделі Тегеранға қарағанда, Мәскеуде Ауғанстанның ішінде өмірлік маңызды мүдделер болған жоқ. Гохар Айюб Ханның артынша Алматыға Иран сыртқы істер министрінің орынбасары Аббас Малекі сапармен барғаны тән. Осы сапардың тақырыбы Каспий теңізінің мәртебесін талқылау болса да, Тегеранның ауған мәселесі бойынша Орталық Азия мемлекеттерінің ұстанымын анықтауға тырысқан.

Сонымен қатар, 1997 жылдың 8 шілдесінде Ифтихар Муршед Қандағардағы «Талибан» қозғалысының басшыларымен кездесіп, оларды Исламабадтың Ауғанстандағы бейбіт келіссөздерді ұйымдастыруға деген талпыныстарына жауап беруге шақырды.⁶ 12 шілдеде Муршед антиталибтік одақтың көшбасшыларымен, Мазари-Шарифте Бурхануддин Раббанимен, сондай-ақ, Тахар провинциясында Ахмад Шах Масудпен кездесті. Алайда, қарсы күресуші ауған тараптары арасында келіссөздерді бастау жолында бірқатар елеулі кедергілер болған. «Талибан» өзінің Мазари-Шарифке басып алынған тұтқындарын босатуды талап етті. Әсіресе, талибтерді сыртқы істер министрі Мулла Гаус пен орталық банктің басшысы Мулла Эхсанулланың тағдыры қызықтырды. Антиталибтік одақ алдын ала талап ретінде Кабулды қарусыздандыруды ұсынды. Шын мәнінде, сол сәтте екі талапты да іске асыру мүмкін емес еді. Өйткені, талибтер үшін Кабулды қарусыздандырумен келісу астананы бақылауды жоғалтуды және өз еркімен оны

қарсыластарына беруді білдірді. Ал Гаус пен Мулла Эхсануллаға келер болсақ, шілде айында олар туралы ештеңе белгісіз болды. Алайда, шілде айында генерал Мәлік олардың тірі екенін және олардың тағдырын антиталибтік коалиция шешуі тиіс екенін айтқан болатын.⁷ Кейінірек, Мулла Гаус тұтқыннан қашып, 1997 жылдың тамыз айына дейін жергілікті тұрғындардың арасында жасырынып жүргендігі белгілі болды. Мулла Эхсанулла 1997 жылы мамыр айында қайтыс болса керек. Бірақ олардан бөлек, Мәліктің тұтқынында көп талибтер болуы керек еді. Олардың көбі мамыр айында өзбек милициясымен өлім жазасына ұшырағаны белгілі.

Қалай болғанда да, Ауғанстанда талибтер мен олардың оппоненттері үшін келісімге келу қиын болды. Ифтикар Муршедтің пікірінше, Кабулды қарусыздандыру талабын қоя отырып, «олар Ираннан қару жеткізу үшін уақыт ұтуға тырысты, сондай-ақ Солтүстік альянстың талаптарымен келісу үшін, Мазари-Шарифтегі жеңілістен кейін Талибанның қаншалықты күйзелгенін анықтауға тырысты».⁸ Муршедтің пікірі шілдеде болған Ауғанстандағы жағдайдың өзгергенін жанама растайды. 1997 жылдың 20 шілдесінде Ахмад Шах Масуд әскері Кабулға қарай шабуылға өтіп, Бағрам әуеайлағын және Шарикар қаласын алды. Нәтижесінде, талибтердің стратегиялық жағдайы нашарлады және, әрине, қарсылас тараптар арасындағы келіссөздерді жалғастыру үшін қиындықтар туындады. Масудтың Кабулды алу әрекеті антиталибтік одақта өзінің басым жағдайын бекіту бойынша маңызды қадам болды.

Айта кету керек, Дустум Ауғанстаннан қуылғаннан кейін Масуд пен ауғандық тәжіктер антиталибтік одақтың жетекші позициясына үміткер бола бастады. Мәселен, Ифтикар Муршедтің айтуынша, оның «Мәлікпен кездесуі қысқа болды, өйткені ол Ахмад Шах Масудтың мақұлдауынсыз бізге ештеңе айта алмады».⁹ Мәлік Дустумға жеке тұлғаның ауқымында жол бергендігі түсінікті, оған бүкіл өзбек қоғамының көшбасшысы рөлін орындау қиын болды, оның үстіне антиталибтік одақтың көшбасшысы рөлін орындау мүлдем мүмкін емес болды. Бұл жағдайда Масуд сияқты күшті саяси фигураны ұстану қиын болды.

Антиталибтік одақтың ішінде күштерді орналастыруда болған өзгерістер 1997 жылдың тамыз айында жүргізілген билік жүйесін қайта құруда өз көрінісін тапты. Естеріңізге сала кетейік, 1996 жылдың күзінен бастап Кабул құлағаннан кейін солтүстікте Дустум басқарған жоғарғы қорғаныс кеңесі болды. Оған барлық антиталибтік күштер кірді. Әрине, Мазари-Шарифтегі мамыр оқиғасынан кейін антиталибтік одақтың мұндай конфигурациясы ешқандай мағынаға ие болған жоқ. 12 тамызда бұл кеңес таратылды, ал оның орнына президент Раббани жаңа үкіметті құрды. Бұл үкіметте өзбек қауымының көшбасшысы Мәлік, сыртқы істер министрі қызметіне тағайындалды, бұл Дустум дәуірімен салыстырғанда оның мәртебесінің айтарлықтай төмендеуі болды. Масуд өзі қорғаныс министрінің позициясын алды. Премьер-министр болып Раббанидің «Жамиат» партиясынан шыққан пуштун Абдур Рахим Гафурзаи тағайындалды. Вице-президент болып шиит-хазарейлердің «Хезбе и-Вахдат» партиясының көшбасшысы Кәрім Халили тағайындалды.

Жаңа үкіметте мұндай күштерді орналастыру өте маңызды болды. Сонымен қатар, ол өзбек қоғамы мен оның сол кездегі көшбасшысы мәртебесінің төмендегенін, сондай-ақ үкіметте «Жамиат» партиясының өкілдері басым болғанын көрсетті. Олар – Масуд, Гафурзаи және Раббани. Сонымен қатар, вице-президенттің маңызды қызметі хазарейге ұсынылды, бұл олардың Мазари-Шарифтегі талибтерді талқандаудағы рөлін ғана емес, сонымен қатар Иранның ықпалының артқанын да көрсетті. Сондай-ақ, Гафурзаидың тағайындалғанын атап өту керек. Ол пуштун, бірақ кабули болды, Раббани атынан БҰҰ-да Ауғанстанды ұсынды. Бұл тағайындау «Жамиат» тәжіктерінің жалпыауған күшінің рөліне деген ұмтылысын көрсетті. Олар «Талибанды» бүкіл ел көлемінде жеңуге үміттенгендігі екіталай. Ең алдымен, олар құрамы негізінен пуштундық болған талибтерге қарсы қою үшін үкіметтің дәл осындай конфигурациясын қалыптастырды. Антиталибтік коалиция Ауғанстанның барлық ұлттық топтарының өкілдігімен әлемдік қоғамдастыққа өз үкіметін көрсете алды, ал талибтер ондайды жасай алмады.

Бұл ретте, егер антиталибтік коалиция Кабулды ала алса, онда ол қалыптастырған үкімет сол Пәкістанмен алдағы келіссөздерде салмақты дәлел болар еді. Яғни, келіссөздер позициясының артықшылығы үшін күрес туралы сөз болды. Масудтың әскери көзқарасы бойынша Кундуз және Талукан астында талибтермен және олардың жергілікті одақтастарымен шайқасудан гөрі өз әскерлерін панджшерлік шатқалдан Кабулға соққысын бағыттау оңайырақ болды. Масуд әскерлері 1997 жылдың 20 тамызында Кабулға шабуыл жасап, ол сәтсіз аяқталды. Келесі күні, 21 тамыз күні таулы Хазаржатта, Ауғанстан үкіметінің қайта сайланған премьер-министрі Абдур Рахим Гафурзаи әуе апатынан қаза тапты.¹⁰ Нәтижесінде, «Жамиат» партиясының бұл жобасы сәтсіздікке ұшырады. Кабулды алуға мүмкіндік болмады, премьер-министрдің өлімі үкіметті ресми басшысыз қалдырды.

Қисынды сұрақ туындайды: антиталибтік коалицияны қолдаған елдер болып жатқан оқиғалар туралы қаншалықты хабардар болды? Бірінші кезекте, әрине, бұл Иран мен Ресейге қатысты айтылған. Егер жазда реттеу туралы келіссөздер жүргізілсе, онда неге Масуд және басқалары осы келіссөздерден іс жүзінде шығып, шабуыл бастады және олар мұны Тегеран мен Мәскеудің келісімінсіз жасай алды ма? Антиталибтік коалиция күштерінің осы екі мемлекеттен қару мен материалдық ресурстарды жеткізуден тәуелділігін ескере отырып, Масуд негізінде олармен өз іс-қимылдарын келісуге тиіс болатын. Егер осы жағдаймен келісетін болсақ, онда Мәскеу мен Тегеран Масудтың жоспарларынан хабардар болды деп болжауға болады. Бұл жағдайда олардың басты дәлелі талибтерге және оны қолдайтын сыртқы күштерге (Пәкістанға) сенуге болмайтындығымен байланысты болуы мүмкін, сондықтан жағдайды өз мүддесінде пайдалану қажет болды. Осы жерден Раббани/Гафурзаи жаңа үкіметінің құрылуы және Кабулға шабуыл туындады. Дегенмен, бұл барлық мүдделі тараптардың біріктірілген шешімі болмағандығы әбден мүмкін. Сондықтан да, Масудтың Кабулға шабуылы табысқа жетуі үшін қажетті күшке ие болмады, атап айтқанда, Мәліктің өзбектері оған қатысқан жоқ.

1997 жылдың жазында болған оқиғалар аясында Ташкент ұстанымы туралы мәселе өте қызықты. Өзбекстан Ауғанстанда антиталибтік коалицияны қолдайтын ел ретінде оның жоспарларынан қаншалықты хабардар болды? Бірінші кезекте бұл жоғары қорғаныс кеңесін таратумен және Мәліктің маңызы төмен сыртқы істер министрі қызметін алған үкіметтің құрылуымен көрініс тапқан өзбек қауымының рөлінің айқын төмендеуінің жағдайына қатысты.

Ташкент бұл жағдайға риза бола алмады деп болжауға болады. Мәлік пен ауғандық өзбектер Масуд пен жергілікті тәжіктерге антиталибтік одақтың жетекші рөлдерін біртіндеп беріп отырды. Бұл Өзбекстан, сондай-ақ, Солтүстік одақ қолдайтын халықаралық коалиция қатарында да өз ықпалын жоғалтады дегенді білдірді. Сол Мәлік 1997 жылдың жазында Иранға сапар жасап, президент Хашеми Рафсанжанимен, сыртқы істер министрі Али Акбар Велаятмен, сондай-ақ Иран әскери қызметшілерімен кездесті.¹¹ Сонымен қатар, 1997 жылы Тәжікстандағы қақтығыстың аяқталуы да Өзбекстанның осы елдегі жағдайға әсер ету мүмкіндігін қысқартты. 1992 жылы Тәжікстанда азаматтық соғыс басталғаннан бері Өзбекстан тәжік өзбектері мен жекелеген командирлері арқылы, мысалы, Тұрсынзаде қаласындағы Махмуд Худайбердыев арқылы ықпал еткен. Әрине, Ресей мен Иранның делдалдығы кезінде қол жеткізілген бейбіт келісім Өзбекстанды Тәжікстанның ішкі саясатында «артық үшінші» ойыншы жасады. Сондықтан, Өзбекстанның оқиғалардың дамуына ықпалы Ауғанстанда да, Тәжікстанда да бір мезгілде қысқарды. Демек, Ташкенттің аймақтық саясатта рөлі де төмендеді. Бұл жағдайда Өзбекстанда әрекет етудің екі ықтимал нұсқасы болды. Бір жағынан, Ташкент Ауғанстан мен Тәжікстандағы ықпалынан айырылып қалумен келісе алады. Екінші жағынан, өзбек билігі жағдайды өзгертуге тырысады.

1997 жылғы 18-19 тамызда өзінің Орталық Азия мемлекеттеріне жасаған сапары барысында Ташкентке БҰҰ жанындағы АҚШ-тың тұрақты өкілі Билл Ричардсон келіп-кеткені тән. Ол Өзбекстан президенті Ислам Кәрімовпен, сыртқы саясат ведомствосының басшысы АбдұлӘзиз Камилловпен, қорғаныс министрі Рустам Ахметовпен

келіссөздер жүргізді. Кездесуде аймақтық қауіпсіздік мәселелері, атап айтқанда Ауғанстандағы, Тәжікстандағы және тәжік-ауған шекарасындағы жағдай талқыланды.¹² Бұл кездесу Ауғанстанның жаңа үкіметін құрғаннан кейін бір аптадан кейін өтті, онда Мәлік сыртқы істер министрі қызметін атқарады. Әрине, бұл тақырып келіссөздер барысында көтерілген шығар.

Осы уақытта Ауғанстанда дипломатиялық белсенділік кезеңін аяқтайтын қызу оқиғалар басталады. Естеріңізге сала кетейік, 1997 жылдың 20 тамызында Масуд Кабулға шабуыл ұйымдастырды. Алайда, 8 қыркүйек күні талибтер Ауғанстанның солтүстігінде Кундуз провинциясындағы өз базасынан басталып, Саманган провинциясындағы Ташкурған қаласын басып алады. Бақылаушылардың тұжырымына сәйкес, Ташкурғанның құлауының негізгі себебі бірқатар жергілікті дала командирлерінің «Талибан» жағына ауысуы болды.¹³ 9 қыркүйекте талибтер Мазари-Шариф әуежайын басып алады және қаланы қоршайды. Бір мезгілде қалада өзбектер мен хазарейлер арасында қақтығыстар болды, оның барысында Мәлік Мазари-Шарифтен кетуге мәжбүр болды.¹⁴ Мазари-Шарифтегі өзбектер мен хазарейлер арасындағы қақтығыс талибтердің пайда болуы жағдайында қисынсыз болды. Оның үстіне, әлгінде және атаулы оқиғалардан кейін де, Мәлік Масуд пен Иран саясатының фарватерін ұстануға дайын болған.

Бірақ өзбек қоғамы тұрғысынан Ауғанстанның солтүстігіндегі саяси бастаманың бес жылынан кейін (1992 жылдан 1997 жылға дейін) тәжіктер мен хазарейлерге көшуі өте жағымсыз деп есептелді. «Шиит-хазарейлер мен өзбектер арасындағы мүдделер қақтығысы Ауғанстанның солтүстігіндегі күштерді орналастырудағы Мазари-Шарифтегі мамыр оқиғасының салдарынан орын алған өзгерістерге байланысты шиеленіскен. Өзбектерді көп жылдар бойы өзбек қауымының бақылауымен болған Мазари-Шариф ауданында хазарейлердің басымдығын ұнатпады. «Талибан» қозғалысының ұстанымды қарсыластары хазарейлерде өзбектердің адалдығына күмәнданудың барлық негізі болды. Өзбек қауымы 1997 жылдың мамыр айында одақтастарына оның талибтерге қарсы күреске деген ұмтылысын есіне

түсіруге бір рет себеп берді».¹⁵ Сондықтан, өзбектер мен хазарейлер арасындағы жанжал, қауымдардың арасында пайда болған шиеленістің салдары ретінде теориялық түрде орын алуы мүмкін.

Бұдан басқа, Балх провинцияларындағы (астанасы Мазари-Шариф) өзбек құрылымдарында және, әсіресе Жаузжанда, дәстүрлі түрде Дустумға адал адамдар көп болды. Ал Мәліктің рулық қауымы негізінен Мазари-Шарифтен батыс аумақтағы Фарьяб провинциясына әсер етті. Сондықтан, 1980-ші жылдардың аяғы мен 1990-шы жылдардың басында Дустумның 53-ші дивизиясының қаңқасын құрайтын жаузжандық өзбектер, тіпті, Мәліктің білуінсіз Мазари-Шарифтегі хазарейлермен қақтығысқа барулары әбден мүмкін болды деп болжауға болады. Алайда, хазарейлер мен өзбектер арасындағы мұндай жанжал Ауғанстанда Дустумның пайда болуымен қаншалықты байланысты болуы мүмкін деген сұрақ бар. 1997 жылдың мамыр айында қуылған өзбек генералы Ауғанстанда 1997 жылдың 12 қыркүйегінде пайда болды. Ол өзбек Термез қаласына, содан кейін ауғандық Шибеганға келді. Осыған байланысты Ахмет Рашидтің қызықты пікірі бар, ол Мәліктің Мазари-Шарифтен кетуі Дустум мен Мәліктің жақтастары арасындағы қақтығыстардың салдарынан болды деп жазған, соңғысының үйін өртеп жіберді.¹⁶ Егер мұндай қақтығыстар шын мәнінде орын алған болса, онда, бұл жағдайда Дустумға адал адамдардың Мәлікке қарсы шығуы, біріншісінің Ауғанстанда пайда болуына жәрдемдесу жөніндегі жоспардың бір бөлігі болуы әбден мүмкін.

Мазари-Шарифте талибтердің шабуылы кезінде кім де кім бір-бірімен соғысса да, өзбек генералының қуғыннан қайтып оралуы Ташкенттің келісімсіз болуы мүмкін емес еді. Бұл өзбек өкіметінің Солтүстік Ауғанстандағы ахуалдың жалпы қолайсыз дамуына реакциясы болған сияқты. Дустум антиталибтік одақтағы өзбек қауымының әсерін қалпына келтіру керек еді, ал ол үшін оған билікті өз қолына алу қажет болды. Тиісінше, осы сәтте оқиғалардың мұндай дамуы, тіпті 1997 жылдың мамыр айында бәрі дәл керісінше болса да, Өзбекстанның мүдделеріне жауап беруі тиіс еді. Өзбекстан антиталибтік коалицияның құрамына кірсе де, оның

аймақтағы саяси процестерге өз көзқарасы болуы мүмкін, және оны Ташкент келесі 1998 жылы көрсетті.

Сондай-ақ, қуғынға ұшыраған Дустум 1997 жылдың мамырынан бастап Түркияда болған. Анкараның саяси мүдделеріне жалпы Тегеранның күшеюі жауап бермегені сөзсіз. Оның үстіне, Иран Ауғанстанның түріктілді халқына әсер ете бастады. 1997 жылдың 9 қазанынан кейін Мәлік Мешхед пен Тегеран арқылы Ашхабадқа келіп, онда Түрікменстанның сыртқы істер министрі Борис Шихмурадовпен кездесті. Кездесу барысында Мәлік «Түркия мен Өзбекстанға Дустумға қолдау көрсеткені үшін наразылық білдірді».¹⁷ Мәлік Тегеран арқылы Ашхабадқа келді, бірақ ол бақылайтын Фарьяб провинциясы Түрікменстанмен тікелей шектескеніндігі қызықты болып табылады.

Жалпы алғанда, Дустумның пайда болуы Ауғанстандағы өзбек қауымының әсерін қалпына келтіру жөніндегі жоспардың бір бөлігі, сондай-ақ, Өзбекстанның аймақтық саясатқа әсері болуы мүмкін. Мәлік ауған тәжіктерінің көшбасшысы Масуд пен Иранға бағдарлануына байланысты бұдан былай Ташкент оны ауғандық өзбектердің басшысы ретінде ұнатпады. Әрине, Дустумның қайтуы 8-9 қыркүйекте Мазари-Шарифтегі оқиғаларға асығыс реакция және бұл жерде талибтермен күрес жағдайын қалпына келтіруге ұмтылу болды деп болжауға болады. Алайда, бұл жерде Өзбекстанның Түркиямен іс-әрекетін үйлестірумен байланысты қиын кезең пайда болды. Анкара теориялық жағынан Дустумды босатпауы мүмкін еді. Негізі, антиталибтік альянстың талибтердің шабуылы барысында әлсіреген ұстанымдарын қалпына келтіру оның мүдделеріне жауап бермеді. Өйткені, түрік билігі 1997 жылы Ауғанстандағы саясатта американдықтар пәкістандықтармен бірлесіп әрекет ете алды деп ойлауға себеп болған АҚШ-тың одақтастары болды. Сонымен қатар, ауған өзбектерінің хазарейлермен, яғни Иранмен қақтығысы Түркияның мүдделеріне сай болуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, Мазари-Шарифте кімнің кіммен соғысқаны туралы мәселе өңірдегі геосаяси маневрлерді түсіну үшін өте маңызды. Біріншіден, Өзбекстанның дербес ойыншы ретінде Ауғанстан мен аймақта өз әсерін қалпына келтіруге ұмтыла отырып, Иранның ауған

өзбектеріне ықпалының күшеюіне қарсы шыққан туыстық Түркияның қолдауын тапты деп болжауға болады. Екіншіден, Түркия Өзбекстанға қолдау көрсетіп, ауған мәселесінде өз бетінше өнер көрсетті деп болжауға болады. Осылайша, қалай болғанда да, бірақ Анкара АҚШ пен Пәкістанның мүдделеріне қарсы әрекет етті, бірақ бұрын 1994-1996 жылдары түріктер «Талибанның» және оны қолдайтын елдердің Ауғанстанда тәртіп орнату жөніндегі күш-жігерін қолдады.

Алайда, егер біз АҚШ мүдделеріне Иранның ықпалының әлсіреуіне байланысты болған барлық сәттер жауап беретінімен келісетін болсақ, онда Дустумның антиталибтік коалицияға оралуы және Түркияның генералды өз елінен шығаруға келісімі америкалық саясат үшін маңызды болуы мүмкін. Ол талибтерге 1997 жылдың күзінде Мазари-Шарифтің шабуылы кезінде тактикалық табысқа қол жеткізуге кедергі келтірді. Өйткені, АҚШ-тың аймақтағы мүдделері «Талибан» қозғалысын қолдауға шоғырланған Пәкістанның саясатына қарағанда тереңірек болды. Дустумның қайта оралуы Өзбекстанның аймақта әсерін күшейтуге ықпал етуді мақсат еткен деп болжауға болады. Бұл жағдай келесі 1998 жылы әсер етті.

Әрине, Дустумның күтпеген жерден оралуы және осыған байланысты жағдайлар тәжіктер, хазарейлер, сондай-ақ Иран мен Ресейдің мүдделеріне жауап бермеді. Себебі, «Ауғанстанда Дустумның пайда болуы өзі әлсіз Солтүстік одақты одан әрі әлсіретіп жіберді. «Жумбиш-и Мелли» қозғалысы маргиналданып, практикалық міндеттерді шешуге көмектесе алмады. Дустумның тұжырымы бойынша, оның қайта оралуын Бурхануддин Раббани, Ахмад Шах Масуд пен Кәрім Халил сұраған болатын. Бірақ мұны Раббани жариялы түрде жоққа шығарды».¹⁸ Іс жүзінде, Өзбекстан Түркияның қолдауымен антиталибтік коалиция бойынша серіктестерін хабардар етпей, өз партиясын ойнағандай болып көрінді.

Кез келген жағдайда, Дустумның оралуы өзбек қауымының ішіндегі билік үшін күрестің басталуын білдірді. 15 қыркүйек күні Мазари-Шарифте Дустум мен Мәлік жақтастарының арасында қақтығыс болды. Соңғысының жақтастары Дустум адамдарының қысымымен қаладан Фарьяб провинциясына,

батысқа қарай кете бастады.¹⁹ 17 қыркүйекте антиталибтік одақ қатарындағы хаос жағдайында талибтер Өзбекстанмен шекарадағы Хайратон портына ие болды. Антиталибтік одақ үшін жағдай өте қиын болды, себебі дәстүрлі түрде Хайратон арқылы Орталық Азиядан негізгі жүк жеткізілімдері жүргізілді. Сонымен қатар, талибтердің өзбек шекарасына шығуы олардың Өзбекстанмен қарым-қатынасындағы қандай да бір проблемаларға әкелмегенін көрсетті. Сондай-ақ, 1994 жылдан бері Түрікменстанда талибтермен қиындықтар болған жоқ.

Бірақ Өзбекстан әлі де антиталибтік коалицияның қатысушысы болған. Егер Ташкент Дустумның қайтарылу жағдайына қатысты болса, онда оның басты мақсаты өзбек жұртшылығын бақылауды қалпына келтіру болды. Әрине, егер Дустум Мәлікпен ғана емес, сонымен қатар хазарейлер мен тәжіктермен күрес жүргізсе, бұл қиын болар еді. Сондықтан, Дустум антиталибтік коалиция шеңберінде өзбек қауымының күштерімен неғұрлым тиімді басқарудың ұраны астында шыққаны қисынды болды. Осыған байланысты Дустумға өзінің тиімділігін көрсету қажет болды. 1997 жылдың 4 қазанында Дустум әскері Мазари-Шарифтің қоршауын алды. Өзбектер мен шииттердің бірлескен күштері «Талибан» қозғалысына адал, жергілікті пуштундармен бақыланатын, Мазари-Шарифтен батысқа қарай орналасқан Жала-и-Жанги фортын басып алды.²⁰ Кейін Хайратон және Ташкурған қалалары алынды. Талибтер Кундуз провинциясындағы өз базасына оралды.

Осылайша, Ауғанстанның солтүстігіндегі жағдай шет мемлекеттердің қатысуы туралы айтуға кезекті себеп болған, кезекті күтпеген бұрылыс жасады. Кез келген жағдайда, 1997 жылдың тамызына қарай қалыптасқан Раббани/Масудтың тәжіктері және Халилидің хазарейлері басым болған антиталибтік одақ күшінің бұрынғы конфигурациясы бұзылды. Олардың артында негізінен Иран тұрды. «Солтүстік одақта Ахмад Шах Масудтың үстемдігі Дустумның қайта оралуына байланысты сәтсіздікке ұшырады. Ертеректе, 12 шілдедегі біздің Мазари-Шарифке жасаған іс-сапарымыз барысында естігеніміздей, Мәлік этникалық өзбектердің қорқынышын тудырған Масудты солтүстіктің көшбасшысы деп мойындаған болатын. Енді Масуд Дустуммен позицияның

артықшылығы үшін күресуі керек еді».²¹ Бұл ретте, Дустум дербес саясат жүргізуге ұмтылды, соның ішінде «Талибанмен» қарым-қатынаста. 1997 жылдың желтоқсанында ол 200 адамды талибтерге беріп, 120 өзбек сарбазын алып, тұтқындармен айырбас өткізді. Дустум, сондай-ақ, Қандагарға келіссөздер жүргізу үшін өз өкілі Мулла Абдұл Баки Түркестаниды жіберді.²² Әрине, бұл Масуд пен хазарейлерді алаңдатпауы мүмкін емес болды. Дустумның дербестігі ешкім ешкімге сенбейтін жағдайда өзбек қауымының мінез-құлқының әртүрлі мүмкіндіктерін ашты.

Дустумның қайтуымен Ауғанстанның ішінде де, оның айналасында да шиеленіске толы, сондай-ақ одақтастардың радикалды ауысуымен ерекшеленген ауған эпопеясының кезекті шеңбері аяқталды. Ол 1997 жылдың мамыр айында басталып, қыркүйекте аяқталды. Және қарсылас тараптар стратегиялық тығырыққа қайта оралды, олардың алдында тағы да мынадай сұрақ тұрды: әрі қарай не істеу керек?

1997 жылдың желтоқсанында ауғандық реттеу мәселесі бойынша келісімге тағы бір әрекет жасалды. Бұл жолы Тегеранда өтетін Ислам Конференциясы Ұйымының (ИКҰ) кезекті саммитінде орын алды. Аталмыш саммит ислам әлемінің басты мемлекеттері – Иран, Түркия, Сауд Арабиясы, Пәкістан, БАӘ қатысқан геосаяси бәсекелестіктің барлық жағдайларын ескере отырып, үлкен қызығушылық танытты. Бұл ретте соңғы үш ел 1997 жылдың мамырында Ауғанстанның заңды үкіметі ретінде «Талибанды» мойындады. Ал қалғандары Раббани үкіметін қолдауды жалғастырды. Сонымен қатар, саммит Иран аумағында өтті.

Дәстүрлі түрде ИКҰ-да басты рөлді ойнаған Сауд Арабиясы делдал ретінде әрекет етуге тырысты. 8 қыркүйекте Жидда қаласында (Сауд Арабиясы) Ислам Конференциясы Ұйымының (ИКҰ) бас хатшысы Азеддин Лараки Ауғанстан 1997 жылдың желтоқсанында Тегерандағы кездесуге шақырылмайтынын жариялады.²³ Осы уақытта Сауд Арабиясында «Талибанның» уақытша басқару кеңесінің төрағасы Мулла Мұхаммед Раббани бастаған делегация болды, ол Сауд ресми тұлғаларымен және БҰҰ Бас хатшысының эмиссары Лахдар Брахимимен келіссөздер жүргізді.²⁴ Алайда, Иранмен ауған мәселесі бойынша диалог

сауд әулеті үшін маңызды болды. Әрине, талибтерді Тегеранда қабылдамас еді. Сол кездегі Сауд Арабиясының мұрагер ханзадасы және болашақ королі Абдалла, саммитте Иранның рухани көшбасшысы Аятолла Хаменеимен келіссөздер жүргізді.

Өз тарапынан, Иран Тегерандағы ИКҰ саммитінен Түркия президенті Сулеймен Демірелінің кетуіне мәжбүр болған жағдайды жасады. Ресми түрде бұл отырыстың қалған қатысушыларының Түркия мен Израильдің стратегиялық альянсына қарсы наразылықтары салдарынан болды. Бірақ, ирандық билік аймақтағы өзінің ескі қарсыласын, сондай-ақ АҚШ-тың стратегиялық әріптесін Түркияны кемсітіп қана қоймай, Дустумның қайтуымен және Мәлік билігінің құлауымен байланысты оқиғаларға жауап беру үшін мұны жасаған болар еді.²⁵ ИКҰ саммитінде ешқандай серпінді шешімдер қабылданған жоқ. Бірақ, АҚШ мемлекеттік хатшысының көмекшісі Карл Индерфут саммиттің өтіп жатқан кезінде, Нью-Йоркте Иран, Қытай, Пәкістан, Түрікменстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Ресейден келген елшілермен ауған проблемасын реттеу мәселесі бойынша келіссөздер жүргізді. Ауғанстанның алты көршісі АҚШ пен Ресеймен бірге «6+2» байланыс тобын құрды, ол «Талибан» қозғалысына да, антиталибтік оппозицияға да қысым көрсетуге шақырды.

Бұл оқиға бірнеше көзқараспен қызығушылық тудырады. Біріншіден, бұл Вашингтон мен Тегеран ресми түрде болсын, бірақ өз күш-жігерін біріктірген 1979 жылы Ирандағы ислам революциясы кезінен бергі алғашқы жағдай болды. Екіншіден, Нью-Йоркте «6+2» тобын құру АҚШ-тың Ауғанстандағы жағдайға қатысты өз позициясын өзгертті. Кем дегенде, келесі 1998 жылы АҚШ-тың «Талибанға» қатынасы айтарлықтай өзгерді.

Жалпы, 1997 жылы Ауғанстандағы оқиғалардың дамуы мұнда ішкі жағдай өте тұрақсыз екенін көрсетті. Алайда, осы ел мен аймаққа жетекші елдердің мүдделері өзгеріссіз қалды. 1997 жыл Ауғанстанда – бұл ұлы және өңірлік державалар бір-бірінің мүдделерін нақты анықтауға және өз мүмкіндіктерін анықтауға тырысқан қаламның сынамасы сияқты еді. Олар болашақ қарсыластыққа дайындалды. Атап айтқанда, Ресей мен Иран Тәжікстандағы қақтығысты реттеп, ауған бағытындағы

жалпы саясатқа кедергі келтірмеу үшін реттеп отырды. Шыны керек, олар Мәлік пен ауғандық өзбектерге тікелей бақылауды жоғалтты, алайда, Өзбекстанның антиталибтік коалиция құрамында болуы Мәскеу мен Тегеранға бұл жағынан қиындықтар болмайды деп сенуге мүмкіндік берді. Тараптар 1998 жылға қарай дайындалды, олар жағдайды түбегейлі өзгерте алатын нұсқалар мен қандай да бір стандартты емес қадамдар жоқ деп ойлады. Алайда олар тағы да қателесті.

Бетбұрысты 1998 жыл

1997 жылдың соңында 1998 жылдың басында Ауғанстанда бейбіт реттеудің жаңа әрекеттері жасалды. 1997 жылы 27 желтоқсанда Пәкістанға Бурхануддин Раббани келді. 28 желтоқсанда Ифтикар Муршед Қандагарға барып, Мулла Омармен кездесті. Талибтердің басшысы екі тараптың өкілдері ислам заңдары негізінде мәселені шеше алатын улемдер кеңесін құруды ұсынды. 30 желтоқсанда Раббани Исламабадтан Иранның Мешхед қаласына кетіп, Мулла Омардың ұсынысын қарауға уәде берді. 23-26 наурызда Исламабадта «Талибан» өкілі Мулла Раббани сапармен болды. Бұл жерде БҰҰ-ның Ауғанстан жөніндегі бас хатшысының арнайы өкілі Лахдар Брахимимен кездесті. Кездесу барысында «Талибан» өкілі қару-жарақ жеткізу үшін эмбаргоны енгізуге шақырды және солтүстік одаққа ықпал етуді сұрады. Исламабадта Мулла Раббани Иран мен Өзбекстанды Солтүстік одаққа қару-жарақтың басты жеткізушісі ретінде айыптаған баспасөз конференциясын берді.²⁶ Әлбетте, улемдер кеңесін шақыру идеясы антиталибтік одақтың саяси қайраткерлері үшін өте сәтті формат емес еді.

Мұндай кеңес қандай да бір шешімге келе алмады, себебі қарсы күресуші тараптар арасында бірінші кезекте елеулі саяси қайшылықтар болды. Пікірталастың діни форматы оларды шешуге көмектеспеді. Бұдан басқа, Солтүстік одақтың көптеген көшбасшылары – Раббани, Масуд, Хекматиар ислам жаңғыртушылары қатарына жатқызылды. Олар үшін, негізінен, талибтер ұсынған улемдердің билігі қолайсыз болды. Талибтер өз жағына азшылық ұлттардан улемдерді

тартуға және осылайша өзінің қарсыластары – исламшылдар мен зайырлы саясаткерлерден артықшылық алуға үміттенген. Сондай-ақ, антиталибтік коалицияның құрамында шииттер болғандығын атап өткен жөн. Олардың суннит-улемдер кеңесіне қатысуы қарама-қайшылық тудыратыны айдан анық болды.

Дегенмен, БҰҰ мен Пәкістанның делдалдығы кезінде ұзақ кеңестерден кейін 1998 жылдың 26 сәуірінде Исламабадта «Талибан» мен Солтүстік одақтың өкілдері алғаш рет бетпесті. Тұтқындармен алмасу және қарулы қақтығысты тоқтату туралы алғашқы келіссөздер барысында антиталибтік оппозиция Бамианның қоршауын алып тастау туралы талабын ұсынды. Мулла Омар онымен келісті.²⁷ Алайда, ешқандай нақты нәтижеге қол жеткізілген жоқ. Ифтикар Муршедтің ақпаратына сәйкес, Солтүстік одақтың өкілдері келіссөздердің бұзылуы «Хезбе-и Вахдат» хазарейлерінің кінәсінен орын алғанын хабарлады.²⁸

Пәкістандық өкіл үшін қарсылас елге сыни көзқараспен қарау қисынды болды. Бірақ Иран тек қана ауғандық реттеу призмасы арқылы ғана емес, мәселеге кеңінен қарауы әбден мүмкін. Мысалы, Тегеранның алдында АҚШ-пен қарсыластықты жалғастыру және соңғылары тарапынан геосаяси қоршаудың қаупі туралы мәселе тұрды. Ал мұнда, 1998 жылдың басында, Иран тарапы үшін алаңдайтын себептер көп болды. Атап айтқанда, Тегеран мен Өзбекстан антиталибтік коалицияның құрамына кіргенін ескере отырып, 1998 жылғы наурызда қабылданған Өзбекстанның Иранға қатысты өзінің барлық қадамдарын АҚШ-тың мемлекеттік департаментімен келісуге міндеттенгендігінен тұратын ынтымақтастық жөніндегі бірлескен американдық-өзбек комиссиясының шешімі Тегеранның наразылығын одан да қатты күшейтті».²⁹ Аймақтағы геосаяси қарама-қайшылық тұрғысынан Тегеран үшін ауғандық мәселеде тым кем түспеу маңызды болды. Өйткені оның Ауғанстандағы саяси мүмкіндіктері аймақтық геосаясатқа қатысу тәсілі болып табылады.

Сол уақытта өңірдегі геосаяси жағдай айтарлықтай өзгерді. 1998 жылдың 11 және 13 мамырында Үндістан ядролық сынақтарды өткізді, 28 және 31 мамырда Пәкістан өз кезегінде

атом жарылыстарының сериясымен жауап берді. Дели мен Исламабадтың бұл әрекеттері ядролық қаруды таратпау туралы шарттың (ЯҚТШ) бұзылуын білдірді және АҚШ-ты қоса алғанда, жетекші елдер тарапынан өткір сын тудырды. Үндістан мен Пәкістанға қарсы Вашингтон экономикалық көмекті қатыруды қоса алғанда, кейбір санкцияларды енгізді. Сынақтар халықаралық қауымдастықтың назарын Оңтүстік Азия аймағындағы жағдайға аударғаны сөзсіз. Демек, АҚШ әкімшілігі енді Пәкістан мен оның аймақтағы саясатына қатысты нақты анықталуы қажет болды. Түрлі американдық саясаткерлер мен лоббистер 1994 жылдан 1997 жылға дейінгі кезеңде болған «Талибан» қозғалысына қатысты мүлдем әртүрлі белгілер бере алатын бұрынғы жағдай мүмкін емес еді.

Сонымен қатар, АҚШ талибтердің астанасы Қандағарда Усама бен Ладеннің болуына байланысты жағдайға назар аударуы тиіс болатын. 1998 жылдың 23 ақпанында ол «еврейлер мен кірескерлерге қарсы жиһад үшін Ислам фронтының» құрылуы туралы манифест шығарды. Бұл манифестке Мысырдағы, Пәкістандағы, Бангладештегі және Кашмирдегі радикалды исламшылдар қол қойды.³⁰ Вашингтон үшін бұл қиын жағдай болды. Бір жағынан, Бен Ладен әлбетте, қауіп ретінде, екінші жағынан, өңірлік геосаясаттың проблемаларымен салыстырғанда тым үлкен емес қауіп ретінде қабылданды. Осыған байланысты Стив Колл «американдық дипломат Бен Ладеннің қауіп-қатеріне байланысты Пәкістанның наразылығын 9 наурызда ресми түрде мәлімдеген кезде, ол «Талибанға» әскери құрал-жабдықтарды жеткізуді және Пәкістан билігінің талибтерге өздерінің ұшақтарын пәкістандық әскери-әуе базаларына құюға рұқсат ету шешімін талқылаған. Бірақ, Бен Ладен өте жоғары деңгейдегі емес проблеманың құрамдас бөлігі ретінде анықталды. Сондықтан оның мәлімдемесі кертартпалық демарш болды».³¹ Сонымен қатар, оқиғаны мұндай түсіндіру АҚШ-тың Пәкістанды неге қолдап отырғандығын түсіндіруге немесе ақтауға мүмкіндік береді, ол өз кезегінде АҚШ-тың ең радикалды қарсыласына баспана берген «Талибанды» қолдады.

Сонымен қатар, АҚШ-тың өңірдегі геосаясатының негізгі басымдықтары бұрынғыдай қалды – бұл Орталық Азияға

өңірдің ашылуын білдіретін көлік дәліздері, сондай-ақ Иранға қарсы саясат. Бұл жерде Вашингтонда Пәкістанмен кем дегенде ортақ мүдделер болды. АҚШ-тың 1998 жылдың көктемінде Өзбекстанмен қарым-қатынас құрғанына қарағанда, жалпы саясат ерекше өзгерістерге ұшыраған жоқ. Тағы бір мәселе, Үндістан мен Пәкістандағы ядролық сынақтарға, сондай-ақ сол Бен Ладеннің жандануына байланысты өңірдегі жағдайдың жалпы нашарлауының әсерінен жағдай бірте-бірте өзгерді.

1998 жылдың маусым айының ортасында Қандағарға Сауд Арабиясының барлау қызметінің басшысы ықпалды ханзада Турки келді. Ол «Талибан» көшбасшыларын Сауд Арабиясына қарсы іс-қимылдарға байланысты Бен Ладеннің қолдауынан бас тартуға шақырды. Талибтер жауап ретінде ислам заңдарына сәйкес Бен Ладеннің кінәлілігі туралы мәселені талқылайтын улемдердің кеңесін құруды ұсынды. Туркидің пікірі бойынша, «Талибан» осылайша өзіндік «болмысын сақтағысы» келді.³² Алайда, Сауд Арабиясының қолдауы «Талибанның» өмір сүруінің маңызды факторы болды. Тіпті, бұл қолдаудың материалдық бөлігі Пәкістан арқылы жүзеге асырылғанына қарамастан. Бұл талибтердің Пәкістаннан да, Сауд Арабиясынан да тәуелділігін қалыптастырған шығар. Алайда, аталған елдердің өкілдері барлық уақытта талибтердің дербестігін және бақылаусыздығын көрсетті, олар осы ұйымға әсер ете алмады. Атап айтқанда, бұл сауд әулетіне талибтермен Бен Ладен туралы мәселенің шешілмейтінін түсіруге мүмкіндік берді. Дегенмен, ол 1996 жылдың күзінен бастап «Талибанның» бақылауындағы аумақта болғанын еске түсіруге болады. Бұл Сауд Арабиясының 1997 жылдың мамыр айында талибтерді мойындауына кедергі болған жоқ.

Сонымен қатар, 1998 жылдың маусым-шілде айларында Ауғанстандағы жағдайды реттеу үшін Иран мен Пәкістанның бірлескен комиссиясын құруға әрекет жасалды. Мұндай шешім осы екі елдің ауған қақтығысындағы рөліне байланысты өте қисынды болды. Ифтикар Муршед Иран сыртқы істер министрінің орынбасары Броурджеримен өз келісімдерін сипаттағаны қызықты болып табылады. «Ирандықтар Солтүстік одақпен ақылдасады, ал пәкістандықтар өздеріне тиімді ұсыныстарды алу үшін «Талибанды» тыңдайды», – деп

мәлімдеді.³³ Екі жақ та ауған топтарымен өз байланыстарын көрсетпеуге тырысты. Осылайша, олар маневр үшін мүмкіндік қалдырды.

Ақыр соңында, бұл келіссөздер ешқандай нәтиже бермеді. Муршедтің пікірінше, «Тегеран нәтижесінде пәкістандық-ирандық бірлескен комиссияны құру туралы идеяны мақұлдауға келгенімен, ирандықтар шииттік «Хезбе-и Вахдатқа» теңсіз қолдау көрсету бойынша олардың тактикалық іс-әрекеттері олардың стратегиялық мақсатына – Ауғанстанда үстемдік алуға жетуді қамтамасыз ете алмайтынын түсінді».³⁴ Алайда, мұндай сынға тек қана пуштундарға сүйенген «Талибанға» қолдау көрсеткен Пәкістанның саясатын да ұшыратуға болады. Әрбір ел өз мүдделерін қорғауға ұмтылды, ал Иран саясаты идеологиялық (діни) дәлелді болды. Сондықтан да, Тегеран үшін бірінші жоспарда шиит-хазарейлер, екінші даритілді тәжіктер, содан кейін қалғандары болған. Мысалы, Иран тактикалық мақсатта пайдалана алатын Хекматиар да болды.

Иран мен Пәкістан келіссөздер жүргізіп жатқан жағдайда Ауғанстанның солтүстігіндегі жағдай күрт өзгерді. Талибтердің 1998 жылдың 12 шілдесінде Фарьяб батыс провинциясын, оның астанасы Меймене қаласын басып алды. Фарьяб 1997 жылдың күзінде, генерал Дустумға өзбек жұртшылығын бақылауға тағы да жол берген, өзбек генералы Мәліктің руылық қауымы үшін негізгі провинция болды. «Жергілікті командирлердің басым бөлігі өз қаруларын талибтерге өз еркімен тапсырды».³⁵ Фарьябты тапсыру Мәліктің бұрынғы жақтастарының әрекеті болды деп болжауға болады. 1997 жылдың мамыр айында, Дустум қайтып оралғаннан кейін, олардың төңкеріске белсенді қатысуы Дустумның оларға теріс қатынасын тудырды. Сонымен қатар, ресурстар туралы мәселе басты мәнге ие болды. 1998 жылы өз сарбаздарын қамтамасыз ету жөніндегі Дустумның мүмкіндіктері шектеулі болуы әбден мүмкін. Олардың Өзбекстан қолдауына толықтай тәуелді болуы әбден ықтимал.

Ташкенттің 1998 жылдың тамызында болған оқиғаларға деген қатынасы үлкен қызығушылық тудырады. 2 тамызда талибтер, Дустумның отаны, Жаузжан провинциясы алды. Содан кейін, олар Саманган провинциясын және Балх

провинциясының көп бөлігін алды. 8 тамызда олар Мазари-Шарифке кірді. Мұндай жылдам табыс өзбек әскерлерінің «Талибан» жағына көшуімен ғана мүмкін болды. Ал хазарейлер мен тәжіктер талибтер мен өзбектердің біріккен күштеріне қарсы жалғыз тұра алмады. Нематулла Норджумидің «көптеген өзбек командирлері талибтермен сатып алынғандығы» туралы пікірі бар. The Frontier Post Пәкістаннан хабарлағандай, Абдұл Рахим, Абдұл Макан, Тила Мұхаммед сияқты оппозиция командирлері өз жауынгерлерімен бірге «Талибан» жағына ауысқан болатын. Кундузда Дустумның бұрынғы әскер командирі Абдұл Қадыр және оның 500 жауынгері «Талибанға» қосылды.³⁶ Мүмкін, ол солай болған шығар, бірақ барлық өзбек командирлерінің бір мезгілде өтуі келісілген шешімге ұқсайды. Сұрақ, бұл шешімді кім қабылдады және қандай деңгейде?

Мұндай мәселе келесі оқиғаларға байланысты өзекті болып отыр. 1998 жылдың 9 қыркүйегінде Қырғызстандағы Ош бекетінде Қырғызстан ұлттық қауіпсіздік министрлігінің (ҰҚМ) қызметкерлері қару-жарақ, оқ-дәрі және азық-түлік жүгі бар эшелонды ұстады. Бірақ, қырғыз арнайы қызметтері осы жүкті тұтқындау фактісі туралы мәлімдеген жағдай ең үлкен әсер етті. Ошқа келген 16 темір жол вагондарының ішіндегісін жүк көліктеріне ауыстырып, Памир жолы бойынша Тәжікстан аумағындағы Таулы Бадахшанға, содан кейін Масуд құрамаларына Солтүстік Ауғанстанға жөнелтуі тиіс болатын.³⁷ Бұл үлкен дау болды. Ресей мен Иран, шын мәнінде, Пәкістан сияқты, Ауғанстандағы соғысушы тараптарға қару жеткізуін жоққа шығарды, бірақ бұл ретте бір-бірін айыптады. Міне, осындай қолданыстағы арналардың бірі табылды. Бұл Ауғанстандағы антиталибтік коалицияның тағдыры қиын жағдайда болған сәтте, яғни ауған өзбектерінің «Талибан» жағына ауысуына байланысты сәтте болды. Іс жүзінде, Қырғызстан өз әрекеттерімен Масуд әскерін жабдықтау үшін өте маңызды жеткізілімдерді үзді, бұл, әрине, оның жеңілуіне әкелуі тиіс еді.

Мұнда ең басты мәселе – Бішкектің уәждемесі. Қырғыз билігі неге Ауғанстандағы антиталибтік коалицияны қолдау бойынша өз серіктестері – Ресей мен Иранға қатысты осындай

достық емес қадам жасады? Тағы бір маңызды мәселе: Өзбекстан ауған өзбектерінің шешімінен шетте қалып, тағы да майдан сызығын ауыстыра ала ма? Ең бастысы, неге осы әрекеттер бір тізбектің буыны ретінде бір-бірімен анық келісілген болып көрінеді? «Бішкектегі ресми тұлғалар осы уақытта Орталық Азияда өз мүдделерін қамтамасыз ету үшін Ауғанстандағы А. Масудтың тобын сақтап қалуға тырысқан Мәскеумен және Тегеранмен қақтығысқа итермелейтін шешімді өз бетінше қабылдай алды ма? Бұл сұраққа жауап белгілі. Әрине, жоқ. Өзбекстан мен Қырғызстанның 1998 жылдың жаз-күзіндегі іс-әрекеттері басты түрде келісілді деп болжауға болады. Олар Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысының жеңіске жетуін тактикалық мақсатпен қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл ретте стратегиялық мақсат Ресейді Орталық Азиядан ығыстыру екені түсінікті болды. Бірақ, бұл өзбек немесе қырғыз саясатының міндеттеріне қатысты емес. Олардың мақсаты қарапайым – өздерінің өзекті мәселелерін шешу үшін сырттан қолдау алу. 1998 жылы Өзбекстан мен Қырғызстан Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысының мүмкін болатын жеңістерінде үлкен проблеманы көрмегені анық. Мұны тек бір жағдаймен ғана түсіндіруге болады. Олар тиісті кепілдіктер алды. Мұндай кепілдіктердің тек бір ғана түрі болуы мүмкін – Орталық Азия шекарасындағы «Талибан» қозғалысының шабуылдары тоқтатылатын болады. Бұл 1995 жылы Түрікменстанмен шекарада болған. Мұндай кепілдіктерді тек Пәкістан және, мүмкін, АҚШ бере алды. Біз Орталық Азияның стратегиялық маңызды аймағындағы жағдайдың тұрақсыздануы осы мемлекеттердің мүдделеріне жауап бермегенін атап өттік».³⁸

Егер біреу Қырғызстан мен Өзбекстанға кепілдік берсе, онда бұл алдын ала келіссөздерді талап етті, бұл осы елдердің сыртқы саяси бағдарының алдын ала дайындаған ауысуы ретінде көрінді. Естеріңізге сала кетейік, 1998 жылы Өзбекстан Ұжымдық қауіпсіздік келісім-шартынан шыққан болатын. Жоғарыда айтылған болжам бойынша, Өзбекстан 1997 жылдың мамыр айында Мәліктің бүлікшілерімен жағдай туралы хабардар болуы мүмкін, бірақ антиталибтік коалицияны қолдау бойынша одақтастардың қысымымен өз

позициясын өзгертті. Сол жолы Ташкент өз саясатында күрт бұрылуға бел буған жоқ, бірақ 1998 жылдың тамызында ол бұған дайын болды.

Нәтижесінде, Өзбекстан мен Қырғызстанның шешіміне сыртқы саяси векторды түбегейлі өзгертуге Ресейде 1998 жылдың жазында орын алған экономикалық дағдарыс әсер етті деп болжауға болады. 1998 жылдың 17 тамызында Ресей үкіметі техникалық дефолт жариялады, келесі жарты жыл ішінде рубль үш еседен артық төмендеді. Бұл жағдайда Ресей экономикалық және саяси тұрғыда өте әлсіз ел болды. Қырғызстан мен Өзбекстан үшін бұл сыртқы саяси векторды ауыстыру үшін жеткілікті негіз болуы мүмкін. Оның үстіне, олар сол АҚШ-тан немесе халықаралық ұйымдардан алуға оңайырақ болатын қаржылық көмекке мұқтаж еді.

Кез келген жағдайда, 1998 жылы Ташкент пен Бішкек Ресей мен Иран үшін үлкен қиындықтар тудырды. Сондықтан, соңғылары 1998 жылдың қыркүйегінде Ош оқиғасынан кейін, олар үшін қиын болған Ауғанстандағы жағдайды құтқару үшін зор күш салуға тура келді. Өйткені, Өзбекстан мен Қырғызстанның сыртқы саяси бағдарын ауыстыру Орталық Азияның үш мемлекеті, соның ішінде осы қатарға Түрікменстанды қоса алғанда, Ауғанстандағы антиталибтік коалицияға қатысушыларға Ресей мен Иран тарапынан көмек көрсетудің кез келген түрі үшін кедергі жасаған жағдайды жасады. Олар, іс жүзінде, Мәскеу мен Тегеран үшін ауған аумағына, соның ішінде Тәжікстанға еркін қол жеткізуін қиды. Сонымен қатар, Тәжікстан Ауғанстанмен шекаралас жалғыз ел болып қалды, онда Ресей мен Иран өз ықпалын сақтап қалды, бірақ ол Өзбекстан мен Қырғызстан тарапынан оқшауланды.

Ресей үшін мәселе Ауғанстандағы Мәскеу қолдайтын антиталибтік одақтың жеңілу қаупінде ғана емес. Барлық Орталық Азия аймағында ресейлік ықпалынан айырылып қалу әлеуеті едәуір үлкен мәселе тудырды. 1998 жылдың тамызында қызықты жағдай пайда болды. «1998 жылдың күзінде Ауғанстанда қалыптасқан әскери-стратегиялық жағдайда осы елдегі А. Масудтың тобы мен Тәжікстандағы ресейлік әскери топ бір-біріне объективті түрде тәуелді болды. Ауғанстанның солтүстігіндегі талибтерге қарсы күрес жүргізген А. Масудтың

әскерінсіз Тәжікстандағы қуатты ресейлік топ Мәскеудің әсерін тек осы елде ғана қамтамасыз ететін еді, ал оның ешқандай тәжірибелік мағынасы жоқ. Ауғанстандағы А. Масуд әскерінің өмір сүруін жалғастырған кезде Ресей ықпалы Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздіктің кез келген жүйесінің маңызды факторы болып қала бермек». ³⁹

Сондықтан, Мәскеу үшін Ауғанстандағы талибтердің соңғы қарсыласу ошағы – Масуд әскерінің зақымдануына жол бермеу маңызды болды. Тамыздық дағдарыстан кейін Ресейде экономикадағы жағдай қиын болса да, ресейлік арнайы қызметтерден шыққан, Ресейдің сыртқы барлау қызметінің бұрынғы басшысы (СБК) Евгений Примаковтың жаңа үкіметі Масудты қолдау үшін барынша күш-жігерді қолданды.

Осындай мәселе Иран алдында да тұрды. Антиталибтік одақтың толық құлдырауы Тегеранды өте ауыр жағдайға қойды. Оның өңірлік геосаясатта маңызды рөл атқаруға талпыныстары антиталибтік одақтың бір бөлігі болған ауған топтарына әсер етуге негізделген. Соңғыларының жойылуымен Иранның мүмкіндіктері күрт азайды. Сонымен қатар, Иран билігінде олар стратегиялық қоршауда қалады деп ойлаудың барлық негіздері болған. Бұл Пәкістанның, кем дегенде, Түрікменстан мен Ауғанстандағы әсерімен байланысты болды. Иранда Пәкістанның артында АҚШ пен Сауд Арабиясы, оның ескі қарсыластары тұр деп күдіктенгені сөзсіз.

Тиісінше, Тегеран мен Мәскеу талибтердің түпкілікті жеңіске жетуін болдырмау үшін, уақыттың өткір жағдайында, бар мүмкіндіктерді пайдалануы тиіс еді. Демек, олар Масуд әскерін қолдап, талибтерге Ауғанстандағы барлық билікті толығымен алуға жол бермеу керек еді. Бұл ретте, Өзбекстан мен Қырғызстан тарапынан нақты блокада болған жағдайда да, Масуд әскерлеріне қару-жарақ пен құрал-жабдықтарды жеткізу мәселесі Ресей тобының Тәжікстандағы ресурстары есебінен шешілуі мүмкін болды. Мұнда ресейлік 201-ші мотоатқыштар дивизиясы мен Ресейдің шекара әскерлері орналасқан.

1998 жылдың 15 қыркүйегінде Иранда аятолла Хаменеи жұмылдыру туралы жариялады. Мазари-Шарифті алу кезіндегі талибтердің Иранның 10 дипломаты мен ИРНА агенттігінің тілшісін өлтіруі себеп болды. 1998 жылдың қыркүйек-

қазан айларында Тегеран тікелей Ауғанстанмен шекараға жақын 200 мыңға дейін әскери қызметшілердің қатысуымен толық ауқымды әскери оқу-жаттығулар сериясын өткізді. Сонымен қатар, Иранның дәстүрлі оңшыл бұқаралық ақпарат құралдарында науқан өткізілді, ол халықты Ауғанстанмен ықтимал соғысқа дайындауға бағытталған болатын.⁴⁰ Иран әскерінің оқу-жаттығулары талибтерді қатты алаңдатып, солтүстіктегі шайқастардың ең жауапты кезеңінде «Талибан» әскерлерінің бір бөлігі ауған-ирандық шекараға қарай созылды. Талибтердің ирандық қатерге деген қарым-қатынасының деңгейін, ирандық әскери басып кіру орын алатын болса, талибтер Тегерандағы үкіметке қарсы Иранда өмір сүретін сунниттердің көтерілісін ұйымдастыратыны туралы «Талибан» басшылығының мәлімдемесінен байқауға болады.⁴¹ Иран әскері талибтерді талқандауға қабілетті болды. Бірақ, Иран басшылығының басты міндеті ауыр геосаяси салдары болуы мүмкін әскери басып кіруде емес. Тегеран, ең алдымен, талибтердің Масуд әскерлеріне қысым беруін әлсіретуге мәжбүрлегісі келді. Бірақ, талибтер мұны білмеген, сондықтан орын алған жағдайға барынша байыпты қарады.

Осылайша, Иран мен Ресей талибтерге 1998 жылдың тамыз айындағы өз табыстарын пайдаланып, шешуші жеңіске қол жеткізуіне жол бермеді. Бұрынғы антиталибтік одақтың қатысушылары қарсыласуды тоқтатқанына қарамастан, Ахмад Шах Масуд өз позицияларын сақтап қалды. 25 тамызда талибтер негізінен исмаилиттер өмір сүрген Бағлан елді мекенін алды. Қыркүйек айының басында олар хазарейлік Бамианды басып алды.

Алайда, 1998 жылдың тамызында тағы да ауғандық жанжал төңірегінде кезекті күтпеген жағдай орын алды. 20 тамызда АҚШ Усама бен Ладенді өлтіру мақсатында Ауғанстан аумағына зымырандық соққы жасады. Стив Коллдың ақпараты бойынша ОББ терроризмге қарсы орталығы 1998 жылдың көктемінен бастап, Бен Ладен базасы орналасқан, Қандағарға жақын маңдағы Тарнак фермасына қарсы операция дайындады. Атап айтқанда, Бен Ладенді тұтқынға алып, содан кейін американдықтарға беруі тиіс болатын жергілікті тайпалардың өкілдерін пайдалану жоспарланған.⁴² Алайда, бұл жоспарлар

іске асырылмаған немесе 1998 жылдың 7 тамызында Кения мен Танзаниядағы АҚШ елшіліктеріне өлімшілердің шабуылдары болған кезде дайындық процесінде болған. 20 тамызда американдықтар Хостқа жақын жерде орналасқан Завхар Кили деген жерге «Томагавк» зымырандарымен соққы жасады, онда барлау деректері бойынша Усама бен Ладеннің ізбасарларымен кездесуі өтуі тиіс болды.⁴³ Бен Ладен екі ондаған қаза тапқандардың арасында болған жоқ, бірақ Ауғанстан бойынша зымырандық соққы Вашингтонның ауған бағытындағы саясатының өзгеруін көпшілік алдында ресімдеген сәтке айналды.

Бұл жағдайда басты мәселе АҚШ-тың неге өз позициясын өзгертуі қажет болғанында емес. Егер «Талибан» билігі кезіндегі Ауғанстанға қатысты олардың саясаты, кем дегенде, белгісіз болса, ол Вашингтонның Орталық Азияға қол жеткізу үшін осы ұйымды пайдалануға, сондай-ақ Иранды стратегиялық қоршауға алуға ұмтылды деп пайымдауға негіз болды. Мұнда барлығы қисынды көрінеді. Ауғанстанда АҚШ-тың жауы Усама бен Ладен болды. Сондықтан, «Талибан» американдықтарға оны беруден бас тартқан немесе оны бақылаудағы аумақтан шығарып жіберуден бас тартқан жағдайда, бұл ұйымды қолдаудың ешқандай мағынасы болмады. Тіпті, американдық истеблишменттің белгілі бір шеңберінде бұрын талибтерді өз мақсаттарында пайдалану көңіл-күйі болса да, Африкадағы АҚШ елшіліктерінің шабуылы тиісті себеп болды.

Теориялық тұрғыдан, президент Билл Клинтонның Ауғанстанға соққы жасау талпыныстары Ақ үйдің тағылымгері Моника Левинскимен болған жыныстық жанжалдың салдарын жоюға тырысқандығымен байланысты болды деп пайымдауға болады. 1998 жылдың 17 тамызында Клинтон осы іске байланысты өтірік айтқаны туралы жариялы түрде мойындады. «Кейінірек, осы кезеңді сипаттай отырып, Клинтон тамыздық көпшілік спектаклі мен оның жеке уайымдары оның Бен Ладенге қарсы әрекет ету ниетіне ешқандай әсер етпегендігін мәлімдеді».⁴⁴ Дегенмен, соққы үшін уақытты тактикалық таңдау АҚШ-тың қоғамдық пікірін даудан алаңдату мақсатында жасалды. Сондықтан соққы соншалықты тиімсіз болды. Бірақ, қандай да бір тактикалық ойлар болса

да, стратегиялық тұрғыдан жағдай әлдеқайда қиын болды. Клинтонның ешқандай жеке жанжалы Хостқа жасалған соққы сияқты символдық әрекет үшін басты себеп бола алмады, ол ауғандық бағытта бағдарды ауыстыру туралы мәлімдемені білдірді. Клинтон өзінің жеке міндеттерін шешкісі келсе де, ол тек американдық саясаттың өзгеруін көрсету ретінде соққы уақытын таңдауға мүмкіндік бере алды, бірақ соңғысының стратегиялық бағытын емес.

«Талибанға» қатысты американдық саясатта орын алған өзгерістер себептерінің тағы бір ықтимал нұсқасы әйел мәселесіне байланысты. Осыған байланысты 2001 жылы Ахмет Рашид өте қызықты ақпарат ұсынды. Оның айтуынша, «1997 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін (2001 жыл. – Авт.ескерт.) американдық саясатта 180 градусқа бұрылу алғашында американдық феминисттердің «Талибанға» қарсы науқанымен байланысты болды. Бұл әдетте Клинтонмен болған сияқты, ішкі саясат пайымдаулары одақтастардың сыртқы міндеттері мен қалауларынан асып түсті. Клинтон өзі үшін ауған мәселесін американдық әйелдер оның есігін қаққан кезде ғана ашты... 1998-1999 жылдары талибтердің Бен Ладенді қолдауы, олардың «Юнокал» жобасын қолдаудан бас тартуы және Ирандағы бірқалыпты жаңа билік пен өз қарсыластарымен ымыраға келуден бас тартуы «Талибанға» қатал қарым-қатынастың жаңа себептеріне айналды».⁴⁵ Алайда, бұл нұсқа қарапайым болып көрінеді.

Феминисттерді қаншалықты құрметтесек те, бірақ әйелдерге қатысты «Талибанның» қатаң саясаты 1994 жылдан бастап ерекше құпия емес еді. Талибтер ежелгі патриархалдық дәстүрлер негіз болған, оңтүстік-батыс Ауғанстанның шеткі аудандарын басқарған кезде, олардың саясаты батыс елдерінің қоғамдық назарынан тыс болған. Естеріңізге сала кетейік, осы кезеңде талибтер Ауғанстандағы орын алған хаос жағдайында тәртіп орнатуға үлкен назар аударды. Алайда, 1996 жылдың қазан айында талибтер көптеген әйел халқы, студенттер, оқушылар, сондай-ақ көптеген соғыс жесірлері бар зайырлы Кабулға ие болған соң, олардың әйел мәселесіндегі саясаты туралы бүкіл әлем таныды. Дегенмен, бұл американдық ресми тұлғаларға, оның ішінде мемлекеттік департаменттің өкілі

Робин Райфелге талибтер бойынша өздерінің біртекті емес мәлімдемелерін жасауға кедергі келтірген жоқ. «Юнокал» компаниясына да өз жобасын іске асыруға кедергі келтірмеді. «Юнокал» газ құбырын салу идеясынан АҚШ-тың Ауғанстанға соққы жасағанынан кейін ғана бас тартты. Алайда, 1997 жылдың желтоқсанында ғана компания АҚШ-қа талибтер делегациясының сапарын ұйымдастырған болатын.⁴⁶

Талибтердің оппоненттермен уағдаласуына келсек, АҚШ позициясының өзгеру себептерінің бірі, бұл 1990 жылдардың барлық ауған әскери-саяси топтары үшін ортақ сипат болды. Олар уағдаластықтарды жиі бұзды, бұл ретте 1997 жылдың мамыр айындағы өзбек генералы Мәліктің маневрлерінің өзі айтуға тұрарлық болып табылады. Әлбетте, талибтер Ауғанстанда үстемдікке ұмтыла отырып, күш позициясынан әрекет етті. Әрине, олардың азшылық ұлттар қатарындағы қарсыластарға қатысты саясаты өте қатаң болды. Бірақ, елдегі барлық билікті басып алу саясаты Пәкістан тарапынан ауқымды қолдаусыз мүмкін емес еді. Сондай-ақ, Бен Ладен туралы сұрақтарды да АҚШ Пәкістан өкілдеріне де қоя алды. Әсіресе, кейін Бен Ладен Пәкістан әскері орталықтарының бірі болып табылатын пәкістандық Абботабад қаласында американдық арнайы жасақпен өлтірілгендігі туралы түрткіжайтты ескеретін болсақ.

Сонымен қатар, Рашидтің «ішкі саясаттың пайымдаулары сыртқы міндеттерден асып түскені» туралы тезисіне тоқталатын болсақ, 1998 жылдың тамызында Клинтон американдық терминология бойынша «ақсақ үйрек» болғанын атап өткен жөн. Оның екінші президенттік мерзімі аяқталуға жақын болып, Левинскимен дау оның ықпалын одан әрі әлсіреткен. Ауғанстандағы АҚШ бағдарының ауысуын көпшілік алдында жариялау туралы шешім сол бір Клинтонға қатысты шағын ішкі мәселені шешуге қарағанда үлкен стратегиялық тереңдікке ие болды.

Мұнда бірнеше маңызды жағдайларға назар аудару керек. Біріншіден, Ауғанстан бойынша соққы АҚШ-тың радикалды исламшылдармен күрес жөніндегі жаһандық науқанының бір бөлігі ретінде көрінді. Хостқа зымырандық шабуылмен бір мезгілде Судандағы фабрикаға да соққы жасалды. Яғни,

бұл тек Ауғанстанға байланысты оқиға болған жоқ. Судан бойынша соққы және бүкіл іс-шараның жаһандық сипатын көрсету мақсатын көздегені мүмкін, бұл одан әрі маневр жасау үшін мүмкіндік қалдырды.

Екіншіден, Бен Ладеннің Қандағардағы штаб-пәтеріне соққы болған жоқ. Егер АҚШ Қандағардағы оның базасына шабуыл жасаса, онда бұл талибтердің өзіне соққы ретінде қабылдануы мүмкін, бұл қалада олардың саяси орталығы болды, бұл өте сезімтал болуы мүмкін. Үшіншіден, шығыс Ауғанстандағы Хостқа дейін ұшып жетпес бұрын «Томагавк» зымырандарына Пәкістан аумағын кесіп өту керек еді. Зымырандар ұшқан теңізден Хостқа дейін Қандағарға қарағанда алыс болды. Сонымен қатар, Қандағарға дейін зымырандар Белуджистан шөлінен ұшатын еді, ал Хостқа дейін Пәкістанның халқы тығыз қоныстанған аудандарын кесіп өтуге тура келді. Демек, Пәкістан билігі болып жатқан оқиғадан хабардар болуы керек. Немесе, мүмкін, әрекет демонстративті сипатқа ие болды. Төртіншіден, соққы туралы шешім, кем дегенде, Сауд Арабиясымен келісілген болатын. Бұл елдің билігі шабуылдан кейін Кабулдан өз өкілін қайтарып алды. Яғни, өте ойластырылған шешім болды.

Алайда, ең қызықты жағдай 1998 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Өзбекстан мен Қырғызстан саясатының өзгеруіне байланысты болды. Қырғызстан 9 қыркүйек күні, американдықтардың ауғандық Хостқа 20 тамыздағы соққысынан кейін, Масудқа ресейлік және ирандық қару жеткізу арнасын «ашып салды». Ауған өзбектері, исмаилиттер және басқалары Ауғанстанның солтүстігінде 20 тамызға дейін және одан кейін талибтерге көшті. Теориялық тұрғыдан, Бішкек және Ташкент талибтердің, сондай-ақ, Пәкістанның жағында болды деп қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты ресми Бішкек АҚШ-тың Ауғанстанды біріктіруге талпынуда «Талибан» мен Пәкістанды қолдамайтыны анық болған кезде Ресеймен және Иранмен алшақтауға неге барды? Қалай дегенмен, Өзбекстан мен Қырғызстан Пәкістан мен талибтерге тек қана исламды «ортағасырлық» түсінумен сүйенетіндігі күмән тудырады. Ең алдымен, олар АҚШ-пен қарым-қатынасқа түсті. Сондай-ақ, Ауғанстан бойынша америкалық соққы «Юнокал» жобасымен, сондай-ақ Орталық

Азиядан оңтүстік бағытта көлік дәліздерін ашу идеяларымен тарихқа нүкте қойды.

Сонымен қатар, келесі сұрақ қызықты: егер Вашингтон Өзбекстан мен Қырғызстан саясатының өзгеруіне ықпал етсе, онда неге АҚШ дәл тамыз айында Хостқа соққы жасады, неге талибтер антиталибтік коалицияны талқандамайынша соққыны нақты нәтижеге қол жеткізгенге дейін кейінірек өткізуге болмады? Ауған аумағында зымырандық соққының ешқандай әскери немесе тәжірибелік маңызы болмады, бұл таза символдық акция болды.

АҚШ-тың басты міндеті 1998 жылдың жазында аймақтағы өз саясатын Пәкістан саясатынан және әрине, «Талибан» саясатынан бөліп алу болды. Ол үшін, мүмкін, Хостқа символдық соққы қажет болды. Осыдан кейін Вашингтон «Талибан» және Пәкістанның Ауғанстандағы саясатына теориялық тұрғыдан ықпал ете алды деп айтуға болмайтын еді. Сонымен қатар, соққы өте тиянақты болды, ол талибтерге, олардың астанасы Кабулға бағытталған жоқ, оның мақсаты Бен Ладенге жақын исламшыл-шетелдіктердің өкілдері болды. Ең аз дегенде, бұл «Талибанның» жеңісіне деген ұмтылыс жасаған Пәкістанмен қарым-қатынасты сақтап қалуға мүмкіндік берді.

АҚШ үшін Орталық Азия аймағы өте маңызды болды деп болжауға болады. Сондай-ақ, бұл көбінесе АҚШ-тың Өзбекстанға бөлген көңіліне байланысты. 1997 жылы АҚШ-та белгілі саясаткер Збигнев Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы: Америка басқыншылығы және оның геостратегиялық императивтері» атты кітабы жарық көрді. Бұл жерде «Өзбекстан Орта Азиядағы өңірлік көшбасшы рөліне нақты үміткер болып табылады» деп көрсетілген.⁴⁷ Бұдан басқа, Бжезинский «Америка тарапынан күшті геосаяси қолдауға ие болған мемлекеттер Әзірбайжан, Өзбекстан және (осы өңірден тыс) Украина болып табылады: барлық үшеуі – геосаяси орталықтар».⁴⁸

Өзбекстан, шын мәнінде Орталық Азия аймағында стратегиялық маңызды орынға ие болды. Бірақ, 1990-шы жылдардың соңында оның әлсіз жақтары да болды. Атап айтқанда, географиялық жағынан оқшауланған мемлекет Ресей арқылы өтетін көлік дәліздеріне сыни тәуелді болды.

Бұл Ташкент позициясына әсер еткен шығар. Бірақ 1998 жылы Өзбекстан бағдарды ауыстыруға және өз жағдайын тәуекелге түсіруге дайын болды. Егер Ташкентті осы шешімге итермелеген себептердің арасында Ресейдің 1998 жылғы тамыздағы дағдарыстан кейін күрт экономикалық әлсіреуі болды деп келіссе, онда өзбек басшылығы осы жағдайда Өзбекстан үшін жалғыз мүмкін кепіл болатын АҚШ-пен алдын ала байланыс орнату керек еді. Сонымен қатар, Қырғызстан үшін де. Әйтпесе, Ресеймен және Иранмен қатаң қақтығысудың мағынасы жоқ.

Теориялық тұрғыдан кепілдік жалпы қолдаумен, мысалы қаржылық, сондай-ақ Орталық Азияға радикалды исламшылдардың кіруіне жол бермеу міндеттерімен байланысты болуы мүмкін. Бұл тұрғыда ауғандық Хосттағы радикалды исламшылдар лагері бойынша өте ұқыпты соққы Вашингтон позициясының демонстрациясы ретінде көрінеді. Бірақ, АҚШ Өзбекстан мен Қырғызстанның жалпы осал екендігін түсінді. Ресей мен Иранға қарсы соңғы демарш, «Ош инциденті» және ауғандық өзбектердің опасыздығы теориялық тұрғыдан жауапты реакция тудыруы мүмкін. Мүмкін, АҚШ-та 1998 жылғы тамыздық дағдарыстан кейін айтарлықтай әлсіреген Ресей неғұрлым салқын болады деп есептеген шығар. Мысалы, Орталық Азия мен Ауғанстандағы өзінің белсенді саясатын дағдарыстан шығу жөніндегі әрекеттермен алмастырады деп пайымдаулары мүмкін. Бұл жағдайда Ауғанстандағы бұрынғы америкалық саясатпен «Талибанға» қатысты алшақтық өңірдегі Америка-Ресей қарым-қатынасына жол аша алды.

Белгілі бір мағынада «Талибаннан» алшақтану Ресей мен Иранның ықтимал теріс реакциясынан Өзбекстан мен Қырғызстанның мүдделерін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді, және бұдан маңызды не болуы мүмкін? Яғни, АҚШ радикалды исламшылдардың артында тұрмағандығы, соңғыларының Орталық Азияға, содан кейін одан әрі солтүстікке, Ресей шекараларына енуден қорықпауға болатындығы туралы Мәскеу мен Тегеранға белгілі бір белгі жіберген болатын. Американдықтар Орталық Азия аймағында өзін бекітуді қалады. Бұл АҚШ-тың стратегиялық мүдделеріне, тіпті Бжезинский кітабының тұрақты жобаларына жауап берді.

Өйткені, Орталық Азиядағы әсері Ресей үшін және Қытай үшін бір мезгілде ең осал жерлерде стратегиялық тиімді позицияда болуға мүмкіндік берді. 1998 жылға қарай Ауғанстан маңызды емес еді. Орталық Азия маңызды болды. Өзбекстан мен Қырғызстанның сыртқы саяси бағдарын ауыстыру АҚШ-тың Орталық Азиядағы ықпалын қамтамасыз етті. Содан кейін келесі сұрақ тұрды: оны қалай ұстап тұруға болады?

Қалай болғанда да, Мәскеумен және Тегеранмен алшақтық Ташкент пен Бішкектің АҚШ-пен тығыз қарым-қатынас орнатуын білдірді. Осыған байланысты «1998 жылы АҚШ қорғаныс министрлігі Клинтонның құпия өкімі бойынша Өзбекстанмен әскери ынтымақтастықтың шектеулі бағдарламасына кірісті. Бұл бағдарлама талибтер режиміне қарсы әрекет ету бойынша бірлескен американдық-өзбек құпия операцияларын, АҚШ-тың десанттық-диверсиялық бөліктерінде өзбек әскери мамандарын оқытуды және барлау деректерімен алмасуды қамтыды».⁴⁹ 2001 жылғы 11 қыркүйектен кейін осы ақпарат жария етілген кезде, Өзбекстанның АҚШ-пен әскери ынтымақтастығы «Талибанға» қарсы тұрудың жалпы жоспарының бір бөлігі ретінде көрінді. Бірақ, 1998 жылы осындай ынтымақтастық басқа мәнге ие болды – әскери құрамдастарды қоса алғанда, Орталық Азияда Американың қатысуын нығайту ретінде.

Алайда, радикалды исламшылдармен күрес жөніндегі науқанның басталуы да орын алған жұмыстың бір нұсқасы болуы мүмкін. АҚШ Ауғанстанда Ахмад Шах Масудпен байланыс орнатуға ұмтылды. Бір жағынан, олар оны «Талибанға» ықтимал балама ретінде қарастырды. Екінші жағынан, осы беделді тұлға арқылы ауған саясатында Иран мен Ресейде әсер етуге тырысты. Масуд өзі де АҚШ-пен жаңа байланыстарды іздеді. 1998 жылы ол «Құрама Штаттардың адамдарына хат» жазды. Онда ол АҚШ-тан 20 жыл бойы кеңестерге, Пәкістанға, «Талибанға» және «Әл-Каидаға» қарсы күрескенін мәлімдеді.⁵⁰ Масуд жағдайдың өзгергенін жақсы түсінді. Ол, әлбетте, АҚШ пен Пәкістан арасында қайшылықтар пайда болуы мүмкін екенін және ол оған жаңа мүмкіндіктерді ашады деп санады.

Кез келген жағдайда, АҚШ 1998 жылдың тамызында іс жүзінде өзінің «Талибанға» қатысты жаңа саясатының

басталғаны туралы мәлімдеді. Осы арқылы олар Пәкістан саясатынан, оның іс-әрекеттерімен ықтимал қауымдастықтардан біршама алшақтады. Әлбетте, бұл АҚШ-қа өңірлік саясатты жүргізу үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Енді олар Орталық Азия мемлекеттерімен, сондай-ақ, Иран мен Ресеймен қарым-қатынас жасай алды. «Талибан» көлеңкесі оған кедергі келтірмеді. Сонымен қатар, өңірлік геосаясаттың «ойын алаңынан» «Юнокал» компаниясы және АҚШ-та оның артында тұрған лоббистер кетті. Тоқсаныншы жылдардың ортасында олардың әрекеттері Вашингтон атына «Талибанды» қолдаудағы айыптауларға ықпал етті. Бұл Түрікменстаннан Пәкістанға газ құбырын салу идеясының өзі өз қызметін тоқтатқанын білдірмеді, ол идея әлі күнге дейін бар. Өйткені, Орталық Азияның оқшауланған аймақтарынан көлік дәліздерін ашуда АҚШ-тың стратегиялық мүдделері бар.

Осылайша 1998 жыл түбегейлі өзгерістерге әкелді. Ауғанстанда да, Орталық Азияда да жағдай өзгерді, АҚШ саясатының бағыты да өзгерді. Енді басты мәселе Ресей мен Иран тарапынан осындай ауқымды өзгерістерге ықтимал реакцияға байланысты болды.

Орталық Азия үшін шайқас

1999 жылы негізгі оқиғалар Орталық Азия аумағында болды. 1998 жылдың соңында Өзбекстан мен Қырғызстан тамыз-қыркүйек айларында анықталған бағаммен жүрді. Атап айтқанда, 1998 жылы Қырғызстаннан КСРО ыдырағаннан бері үкіметаралық келісім бойынша осы елде болған ресейлік шекарашылар шығарылды. Бірақ маңызды оқиғалар 1998 жылдың қараша айының басында орын алды. Тәжікстанның солтүстік бөлігіне, Худжанд қаласына Өзбекстан аумағынан Тәжікстанның бүлікші полковнигі Махмуд Худайбердыевтің жасақтары шабуыл жасады.

Ол Тәжікстандағы азаматтық соғыс кезіндегі белгілі дала командирлерінің бірі болды, халық майданының жағында исламшылдарға қарсы соғысты, Тұрсынзаде қаласын және жергілікті алюминий комбинатын бақылады, қорғаныс

министрлігінің жедел әрекет ету бригадасын басқарды, Ташкент тарапынан қолдау тапты, соның ішінде жартылай өзбек болды. Тәжікстанда ұлттық татуласу кезінде, 1997 жылы Эмомали Рахмоновқа қарсы шықты, сол жылдың 11 тамызында Гафур Мирзоевтың президенттік гвардиясы мен Сухроб Қасымовтың арнайы мақсаттағы бригадасынан жеңіліс тапты, содан кейін Өзбекстанға қашып кетті. Естеріңізге сала кетейік, 1997 жылдың мамыр айында Ауғанстанда Мазари-Шарифте өзбек генералы Мәліктің бүлігі орын алған. Содан кейін жағдай өзгерді, бірақ Ресей, Иран және Тәжікстандағы билік үшін жаңа жағдайларда Тұрсынзадеда Өзбекстанға бағдарланатын дербес күш орталығының болуы мүмкін емес еді. 1997 жылдың жазында Мәскеу мен Тегеран Тәжікстандағы татуласудан кейін және осы елдегі азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін Душанбе өкіметінің тым дербес Худайбердыевке және оның қарулы құрылымдарына деген қажеттілігі объективті түрде төмендеді. Сондықтан оны елден ығыстырды.

1998 жылдың қараша айының басында Худайбердыев жасақтары солтүстік Тәжікстанда Худжандқа (Ленинабад) шабуыл жасап, сонымен қатар, Ферғана аңғарында орналасқан Тәжікстанның оңтүстік бөлігінен бөлінетін асуын алды. Асуларды басып алу кезінде мақсат елдің оңтүстігінің тәжік құрамаларына оқиға барысына араласуға мүмкіндік бермеумен байланысты екені анық болды. Сонымен қатар, қысқы кезеңде Оңтүстік және Солтүстік Тәжікстан арасындағы асудың қолжетімдігі қиын болады. Сондықтан, шабуыл үшін уақыт таңдау кездейсоқ емес еді. Егер бұл операция сәтті болса, онда Душанбе Ферғана алқабында өз аумақтарын жоғалтатын еді.

Алайда, 6 қарашада Біріккен тәжік оппозициясы (БТО) жасақтарының қолдауымен үкіметтік күштер қарсы шабуылға көшті және 10 қараша Худайбердыев жасақтары талқандалды. 12 қарашада Тәжікстан сыртқы істер министрлігі Өзбекстанға осы шабуылды дайындау мен ұйымдастыруда көмек көрсеткендігі туралы айыптайтын мәлімдеме жасады. Өзбекстан СИМ 13 қарашадағы жауап мәлімдемесінде өз елінің «Худайбердыевтің әрекетіне» қатыстылығын жоққа шығарды.⁵¹ Алайда, факт факт болып қалып отыр, бүлікші тәжік далалық командирінің шабуыл жасауы тек Өзбекстан

аумағынан ғана орын алуы мүмкін болды, және Ташкенттегі билік оның жоспарларынан хабардар болмауы мүмкін емес еді. Сонымен қатар, бұл оқиға Ташкент саясатының жалпы үрдісінің арнасында болды. Естеріңізге сала кетейік, 1998 жылдың жазы мен күзінде Өзбекстан өзінің сыртқы саяси бағытын өзгертіп, АҚШ-қа көбірек бағдар ала бастады.

Тиісінше, Худайбердыевтің Солтүстік Тәжікстанға соққысы осы елді әлсіретудің тәсілі ретінде көрінді, ол осы сәтте Ресей, Иран және ауған тәжіктерінің Орталық Азия бөлігінде қазақстандық шекаралардан оңтүстікке қарай орналасқан жалғыз одақтасы болып қалды. Едәуір экономикалық әлеуеті бар Худжанд (Ленинабад) облысының жоғалуы Тәжікстанның мемлекеттілігі бойынша, сондай-ақ Ресей мен Иранның аймақтық мүдделері бойынша айтарлықтай соққы болар еді. Ресей Худайбердыевті талқандауда шешуші рөл ойнаған сияқты. Тәжік арнайы бөлімшелері ресейлік тікұшақтармен оңтүстіктен солтүстікке қарай тау асуын айналып жеткізілген болатын.

Худайбердыевтің Солтүстік Тәжікстанға шабуыл жасауының тарихы шет мемлекеттің қолдауын айқын пайдаланған Орталық Азия аумағында құпия әскери операцияны жүзеге асырудың алғашқы үлгісі болды. Тәжікстандағы азаматтық соғыстан кейін өзбек және Ресей әскерлері тәжік оппозициясына қарсы күресте бірлесіп қатысқан кезде, тәуелсіз Орталық Азияда мұндай операциялар жүргізілген жоқ. Бұл өңірдегі жанжал шиеленістің жаңа сатысына көшкенін және бұл өте үрейлі үрдіс болғанын көрсетті. Өзбекстанның Тәжікстанмен, яғни Ресеймен және Иранмен қақтығысы шындыққа айналды. 30 қарашада Өзбекстан президенті Ислам Кәрімов Қырғызстан президенті Асқар Ақаевтың сапарына арналған баспасөз мәслихатында, Ресей арнайы қызметтері мен Тәжікстанға бағытталған бірнеше ауыр мәлімдемелер жасады.⁵² 4 желтоқсанда Тәжікстанды Өзбекстан арқылы сыртқы әлеммен байланыстыратын автожолдардың нақты жабылуы туралы хабарлама келіп түсті.⁵³ Ташкент өте бағыл болды.

1999 жылдың 16 ақпанында Өзбекстан астанасы Ташкент орталығында алты жарылыс құрылғысы жарылып, 16 адам қаза тауып, жүзге жуық адам жараланды. Жарылыс үшін

жауапкершілікті Өзбекстанның ислам қозғалысы (ӨИҚ) мойнына алды, бірақ Өзбекстан билігі күдіктілердің кең ауқымдағы адамдар арасынан қамауға алды. Жарылысқа қатысы бар деп ӨИҚ көшбасшылары Тохир Юлдашев пен Джума Намангани, сондай-ақ, «Эрк» партиясының көшбасшысы Мұхаммед Солих айыпталды. Олар сырттай өлім жазасына кесілді. Алты адам лаңкестікке қатысы бар деген айыппен өлім жазасына кесілді.⁵⁴ Осы уақытқа дейін Ташкентте 16 ақпанда болған лаңкестік әрекеттерге кім жауапты екені туралы белгілі бір болжам жоқ. Әртүрлі көзқарастар қарастырылды.

Мысалы, Владимир Месамедтің пікірінше, «көптеген құрбандарға әкелген 1999 жылдың 16 қаңтарында (жарылыс 16 ақпанда болды. – Авт.ескерт.) Ташкенттің орталығындағы жарылыс сериясынан кейін, И. Кәрімов терактілер «Хезболла» қозғалысымен ұйымдастырылғанын ресми түрде мәлімдеді. Мұндай кінә тағу Иранға тікелей жолданбағанымен, бірақ Иран билігінің ашық қолдауына ие және олардың мақұлдамауынсыз қандай да бір маңызды іс-әрекеттерді жасамайтын ұйым тарапынан өз елінің ішкі істеріне араласуды білдіретін осындай айыптау, Иран билігінің атына тікелей айып салу деп түсінген жөн».⁵⁵ Өзбек президентінің мұндай мәлімдемесі өте көрнекі.

Ол Иранды тікелей айыптаған жоқ, бірақ өзінің ирандық ұстанымы бар белгілі ливандық «Хезболла» ұйымын атап өтті. Алайда, шииттік «Хезболла» Өзбекстанның ішкі бақылаудың қатаң жүйесі бар мәселелерінен тым алыс екені анық. Іс жүзінде, бұл тек Иранға ғана емес, сонымен қатар Өзбекстан 1998 жылдың жазынан бастап, әсіресе Худайбердыевтің Худжандқа сәтсіз рейдінен кейін қарсыластық жағдайында болған Ресей мен Тәжікстанға да айып тағылды. Кәрімов «Хезболланы» айыптай отырып, терактіні аймақ бойынша қарсыластарының жауапты әрекеті деп санайды.

1999 жылдың 31 мамырында Өзбекстан сыртқы істер министрі АбдүлӘзиз Камиловтың Пәкістанға сапары барысында оның Ифтикар Муршедпен кездесуі өтті, онда «Ташкенттегі бомба жарылыстары 1999 жылдың ақпан айында Ахмад Шах Масудтың тәжік президентінің өтініші бойынша арандатушылық үшін жасалды» деп бекітілді.⁵⁶ Алайда, әрине,

мұндай мәлімдемелер пайда болған кезде де, оларды жабық келіссөздерге қатысушылардың кейінгі жариялауында да мәнмәтінді әрдайым ескеру қажет. Камитовтың бұлай айтуға дәлелі болды, өйткені, Өзбекстан оның қарсыластары осындай әрекет істей алады деп күтті. Оның үстіне, ол Ресеймен, Иранмен және ауған тәжіктерімен күрделі қарым-қатынаста болған Пәкістанның өкілімен әңгімелесу барысында айтқан болатын. Бірақ, Ташкентте тікелей дәлелдер болған жоқ, ал қалғаны ережесіз соғыстың бір сәті болып қалды.

Мемлекеттер арасында ережесіз соғыс жүріп жатқанда, ешкім құпия операциялар үшін өз жауапкершілігін мойындамайтын анық. Атап айтқанда, Ташкент Худайбердыевтің операциясына қатыстылығын мойындамады, сонымен қатар, Пәкістан «Талибанды» құру мен қолдау көрсетудегі өзінің қатысуын ешқашан мойындамады. Мұндай оқиғалар мүдделер күресінің шиеленісуі кезеңінде кезең-кезеңімен қайталаанады. Шын мәнінде, бұл құпия операциялар мемлекетаралық саясаттың құралына айналғанда тәуекел болып табылады. Нәтижесінде, ресми түрде терактіге радикалды да, бірқалыпты да өзбек оппозициясын айыптады.

Александр Князевтің пікірінше, «ақпандық терактілерге дейін үш күн бұрын ресми Ташкент өзбек тарапы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа (ТМД ҰҚШ) өз қатысуын ұзартпайтынын жариялады... Өзбекстанның шешіміне әсері бойынша басым ресейлік фактор болды. Біріншіден, Ташкенттен жиі мәлімдегендей, өзінің сыртқы саяси бағыты шындықты «империялық» қабылдауға бейілді болып қалған Ресейден өзінің қашықтығын көрсетуге ұмтылу айқын болды. Екіншіден, Өзбекстан мен Ресейдің мүдделері Тәжікстанда қақтығысты».⁵⁷ Әрине, бұл Ресеймен байланысты қауіпсіздік құрылымдарымен Өзбекстанның қарым-қатынасының нақты үзілгенінен кейін үш күннен соң болған жарылыстар кездейсоқ сәйкес келуі мүмкін. Сондай-ақ, кейбіреулер өзбек басшылығында Ташкенттің Ресеймен, Иранмен және Тәжікстанмен қарама-қайшылықтары мен 1999 жылғы ақпанда болған қайғылы оқиғалар арасында өзара тәуелділік туралы арнайы әсер жасауға ұмтылуы мүмкін. Әлбетте, мұндай күрделі сұраққа біржақты жауап алу өте қиын. Алайда, кейінгі

оқиғалар аймақтағы мүдделер қақтығысының даму көрінісін нақты көруге мүмкіндік береді.

1999 жылдың 7 сәуірінде өзбек Термез қаласында «Талибанның» жоғары лауазымды өкілдерінің сыртқы және ішкі істер, сондай-ақ энергетика министрлерінің орынбасарлары деңгейінде өзбек үкіметінің шенеуніктерімен кездесуі өтті. Талибтер тарапынан кездесуге босқындар істері жөніндегі министр өзбек Маулави Раджиб және сыртқы істер министрлігінің өкілдері қатысты. Кездесуде Мазари-Шарифке өзбек электр энергиясын жеткізуді қоса алғанда, жұмыс сәттері талқыланды.⁵⁸ 1999 жылдың маусым айының басында, сыртқы істер министрі Камилов Қандағардағы «Талибан» қозғалысының штаб-пәтеріне барып, оның басшылығымен келіссөздер жүргізді. 19-20 шілдеде Исламабад қысымындағы талибтер «алты плюс екі» тобының кеңесіне қатысу үшін Ташкентке делегацияны ешқандай шартсыз жіберді.⁵⁹ Шын мәнінде, бұл ең қызықты сәт болды. Өзбекстан талибтермен, сондай-ақ пәкістандықтармен жұмыс қарым-қатынас орнатты. Егер Өзбекстанның ҰҚШ-дан шығуын ескерсек, онда Ташкент өзінің аймақтық саясатының бағытын толық өзгертті. Өзбек билігі Ресей мен Иран саясатына қатысудан бас тартты.

Бұл ретте, 1999 жылдың 30 шілдесінде Өзбекстан ислам қозғалысы (ӨИҚ) содырлары Қырғызстан аумағына басып кірді. Олар қырғыз-тәжік шекарасындағы таулы Баткен ауданында пайда болады. Осыған сәйкес, Қырғызстанға тек Баткенімен көрші Тәжікстанның Жырғатал ауданының аумағынан келуі мүмкін болды. Бұл ретте, саны мың адамға жеткен содырлардың шабуылдары 1999 жылдың қазан айының соңына дейін жалғасады, содан кейін әдетте таулы асулар қыста қолжетімсіз болады. Тау аудандарында мұндай ұзақ операция ауыр ұйымды талап еткен. Мәселе, теориялық жағынан батыл көңіл-күйдегі содырлардың тобы Қырғызстанға жете алмауында емес. Бұл мүмкін болды, бірақ бірнеше ай жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу осы жағдайда Тәжікстан аумағынан ғана жүзеге асырылуы мүмкін жүйелі қолдаудың болуын болжады.

Қалай болғанда да, Ташкентте бұған күмән жоқ болды. Келесі 2000 жылы, ӨИҚ содырлары өзбек аумағына шабуыл жасаған кезде, президент Ислам Кәрімов былай деп мәлімдеген:

«егер Тәжікстан әрі қарай да табан тіреп, мойындаудан бас тартып, террористер өзбек және қырғыз жерлеріне Тәжікстан аумағынан кірмегені туралы өтірік айтуды жалғастыратын болса, біз тұтқындардың ресми айғақтарын және басқа да құжаттарды жариялауға мәжбүр боламыз. Тәжікстанның билігінің халықаралық террористер осы республиканың тау бөлігінде – Жырғатал, Тавилдары, Гармская және Матчинская аймақтарында негізделгені туралы фактіні жоққа шығаруы қисынсыз болып табылады. Эмомали Рахмонов бастаған Тәжікстанның басшылығы оның аумағында лаңкестердің негізделгенін, оларды және олардың орталықтарын жою үшін оған қандай көмек қажет екенін ресми түрде мәлімдеуі үшін тағы қандай фактілер қажет. Бұл жағдайда, Өзбекстан ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның басқа да республикалары да Тәжікстанға мұндай көмекті көрсетеді деп сендіремін».⁶⁰

Содырлардың қайдан келгені және оларға кім қолдау көрсеткені бойынша сұрақтар өте өзекті болды. Бір жағынан, содырлар теориялық тұрғыда әрдайым Тәжікстан аумағында бола алды, онда олар Біріккен тәжік оппозициясы (БТО) жағында жергілікті азаматтық соғысқа қатысты. Билік пен оппозиция арасындағы 1997 жылғы бейбіт келісімнен кейін және Тәжікстандағы соғыс аяқталған соң, билік олардың алдына қарусыздану бойынша талап қоя алды. Өйткені, тәжік оппозициясы өкілдеріне қарағанда шетелдік содырлар мемлекеттік билік құрылымындағы ырықтануға сене алмады. Нәтижесінде, олардың Өзбекстанға шығуға әрекет жасаумен байланысты жалғыз мүмкіндік қалғанын болжау қисынды.

Алайда, бұл олардың ұзақ уақыт бойы тәжік аумағын жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу үшін база ретінде пайдалану мүмкіндігі болғанын түсіндірмейді. Бұл жағдай Душанбеде үкімет оларды бақыламағанына келісетін болса, Тәжікстанның таулы аймақтарындағы БТО-ның бұрынғы құрылымдары тарапынан кем дегенде қолдауды талап етті. 1997 жылғы Тәжікстандағы бейбіт келісімдер Ресей мен Иран тарапынан қысым нәтижесінде мүмкін болғанын ескере отырып, Тегеранның БТО командирлеріне, ал Мәскеу тәжік үкіметіне тиісті әсер еткенін болжау қиын емес. Демек, татуласқаннан кейін Иран мен Ресей Тәжікстанның таулы

аудандарындағы БТО-ның бұрынғы дала командирлерін қоса алғанда, барлық тәжік күштеріне бірге ықпал ете алды. Тіпті, содырлардың алғашқы әрекет жасауы жергілікті тәжік дала командирлерінің күшімен болған болса да, 1999 жылдың шілде айынан қазан айына дейін Тегеран мен Мәскеуде жағдайға араласуға уақыт жеткілікті болды.

Екінші жағынан, содырлар теориялық тұрғыдан Ауғанстаннан келе алды. Алғашқыда, Ауғанстанда исламға деген аса радикалды көзқарасы бар «Талибан» үкіметі үстемдікке ие болуына байланысты бұл қисынды болып көрінді. Идеологиялық тұрғыдан, талибтер үшін Өзбекстандағы зайырлы тәртіпке қарсы ӨИҚ ислам қозғалысы әрекетін қолдау өте табиғи болып көрінді. Алайда, мұнда өте маңызды қарсылықтар бар.

Біріншіден, талибтер 1998 жылдың тамыз айынан бастап Ауғанстанның Өзбекстанмен шекарасын толығымен бақылап отырды және мұнда ешқандай оқиға болған жоқ. Бұдан басқа, жоғарыда «Талибан» және өзбек билігі 1999 жылдың сәуірінде Термез қаласында іскерлік келіссөздер жүргізгені көрсетілген. Екіншіден, әрине, талибтер Өзбекстанмен қарым-қатынасты ашық түрде бұзғысы келмеді және осыған байланысты осы елмен шекарада арандатушылық ұйымдастыра алмады деген гипотетикалық болжам жасауға болады. Сондықтан да, олар ӨИҚ жауынгерлерін Тәжікстанның таулы аудандары арқылы Ферғана алқабына шығу үшін жіберуі мүмкін болатын.

Алайда, бұл нұсқа алдымен Ауғанстандағы Ахмад Шах Масудтың ауғандық тәжіктері бақылайтын Тахар және Бадахшан провинцияларымен қиылысуын болжады. Талибтер үшін олар онымен соғыс жағдайында болуына байланысты өте қиын болар еді. Содан кейін, ӨИҚ содырларына ресейлік шекарашылар бақылауда ұстаған, жақсы жабдықталған тәжік-ауған шекарасын кесіп өту керек еді. Содан соң, Оңтүстік Тәжікстан арқылы өту керек еді, онда 201-ші ресейлік мотоатқыштар дивизиясы, сондай-ақ тәжік үкімет әскерінің бөлімдері орналасқан. Ақыр соңында, «Талибанның» ескі жауы Тегеранға адал БТО жасақтары болған тау аудандарын қиып өту керек болды. Радикалды өзбек исламшылдарының үлкен жасағының (егер олар талибпен байланысты болса)

осындай қозғалыстарының әрбір кезеңі олардан ауыр ұрыс қимылдарын жүргізуді талап ететін еді. Сондай-ақ, егер олар бүкіл Тәжікстан арқылы өткен болса да, өз тылында проирандық БТО құралымдары мен ресейлік үкімет әскерін иемденіп, ӨИҚ содырларының бірнеше ай бойы Қырғызстанға қарсы әскери іс-қимылдарын жүргізе алған мән-жайын түсіндірмейді.

Үшіншіден, аймақтағы негізгі геосаяси қайшылықтар 1999 жылы Ресей мен Иранның Пәкістанға қарама-қарсы тұруымен байланысты болды. Жоғарыда біз Қырғызстан мен Өзбекстан 1998 жылдың жазы мен күзінен кейін АҚШ-қа бағыт ала бастады деген қорытындыға келдік, осыған байланысты олардың Ресеймен және Иранмен мүдделер қақтығысы пайда болды. Осыған сәйкес, тәжік-қырғыз шекарасындағы тауларда ӨИҚ содырларының пайда болуы Өзбекстан мен Қырғызстандағы проблемалардың туындауын қаламайтындардың мүдделеріне сай келмеді. Олар Пәкістан мен АҚШ болды деп болжауға болады.

Ал ӨИҚ содырларының пайда болуы, керісінше, Ресей, Иран және ауған тәжіктерінің мүдделеріне жауап берді. Өйткені, олар үшін 1998 жылы Масуд әскерлеріне қару-жарақ пен жабдықтарды жеткізуді тоқтатқан Өзбекстан мен Қырғызстан саясатының нәтижесінде туындаған Тәжікстанның көліктік қоршауы мәселесін шешу маңызды болды.

Әрине, 2000 жылғы тәжік «Чароги руз» газетінің бас редакторы, көрнекті оппозиционер Дододжон Атавуллоның мәлімдемесі сияқты көптеген тұжымдардың тікелей айғақтары жоқ, алайда оның келесідей сөздері көрнекі болып табылады: «Душанбенің содырлар Өзбекстанға Ауғанстан аумағынан кіргені туралы пікірлері күлкілі. Өзбекстанның Сурхандария облысы Тәжікстанмен тікелей шектеседі. Ал Өзбекстанның ислам қозғалысы Жұма Намангандің өзі 1998 жылы Тәжікстандағы полковник Худайбердыевтің рейдіне (Душанбе оны ұйымдастыруда өзбек билігін айыптады) жауап ретінде құрған болатын. Сол кезде Тәжікстан президенті Эмомали Рахмонов елдің оңтүстігіндегі Ислам Кәрімовтың қарсыластарына базалар беру туралы шешім қабылдаған кеңесті шақырды. Сол кезде Жума Намангани кез келген

кабинетке кіріп, оның жақтаушыларын тасымалдау үшін автобустар мен ұшақтар бөлінді. Оларды тұрақты әскердің сарбаздарынан жақсы қаруландырды».⁶¹ Бірақ, егер кімге тиімді екенін іздеу керек деген логиканы негізге алсақ, онда содырлардың Тәжікстанның ішінде қолдауынсыз тәжік-қырғыз шекарасындағы тауларда бір жылдан артық бола алмайтыны туралы белгілі бір қорытынды жасауға болады.

2000 жылдың жазында Орталық Азиядағы жағдай қайтадан шиеленісіп кетті. 28 шілдеде содырлардың бірінші тобы Өзбекстанның Сурхандария облысында пайда болды. 5 тамыз күні мұнда таулы жерлерде бірнеше қыстаулар алынды. 6 тамызда ұрыс Ташкент-Ферғана автомагистралінде болған Камчик асуында жүрді. 11 тамызда жауынгерлік қақтығыстар Қырғызстанның Баткен және Лейлек аудандарында қайта басталды. 21 тамыз күні оқ ату Ташкенттен 80-90 шақырым жердегі Шымған курорт аймағында жүргізілді. Жауынгерлік іс-қимылдар 2000 жылдың қазан айының басына дейін жалғасты.⁶²

2000 жылдың жаз және күз оқиғалары өте көрнекі болды. Біріншіден, содырлардың Тәжікстан аумағында базалар мен жабдықтау көздері болған. Әйтпесе, олардың 2000-шы жылдың бірінші жартысында қалай күн көргенін түсіндіру қиын. Екіншіден, бұл жолы негізгі шабуыл Өзбекстанның Сурхандария облысына жасалды. Сонымен қатар, ӨИҚ жасақтары Тәжікстанның солтүстік-шығыс Жырғатал ауданының аумағынан Қырғызстанның Баткен ауданына шабуыл жасады. Тағы бір шабуыл Ташкент-Ферғана автотрассасындағы Камчик асуына жасалды. Бұл Худжанд облысының солтүстік бөлігі тарапынан іс-қимылды болжады. Яғни, ӨИҚ содырлары тәжік аумағында кең маневр жасап, түрлі стратегиялық бағыттардан шабуыл жасау мүмкіндігіне ие болды. Мұны 1999 жылы Қырғызстанға Шығыс Тәжікстанның таулы аудандарынан шабуыл жасаған жағдайдағы сияқты, бұрынғы БТО жауынгерлерінің өздігінен әрекет етуімен түсіндіруге келмейтіні анық. Әсіресе, бұл Сурхандария аймағына жасалған шабуылға қатысты айтылған. Бұл жерде тәжік тарапының аумағын дәстүрлі түрде мемлекеттік күштер бақылап отырды және Душанбеге жақын болды.

ӨИҚ содырлары Тәжікстаннан Өзбекстан мен Қырғызстанға шабуыл жасап қана қоймай, сонымен қатар қалай ұзақ уақыт бойы мұны жүзеге асырды деген сұрақ тағы да туындады. Бұл ретте олар мезгіл-мезгіл Тәжікстанға шегуге, күш жинауға, елдің барлық аумағы бойынша күштер мен құралдармен күрделі маневр жасауға мүмкіндік алды. Негізінде жағдай айқын болды. Тәжік үкіметінің және бұрынғы БТО күштерінің келісімінсіз мұны істеу мүмкін емес еді. Тиісінше, Ресей мен Иран кем дегенде болып жатқан оқиғадан хабардар болды.

Сурхандария облысының орталығы Ауғанстанмен шекаралас өзбек Термез қаласы болып табылады. Ташкент-Ферғана автожолында Камчик асуына шабуыл жасаумен қатар, 1999 жылмен салыстырғанда ӨИҚ жауынгерлерінің тактикасында жаңа үрдіс пайда болды. Олар Өзбекстан коммуникациясының негізгі желілеріне қауіп төндіре бастады. Біріншіден, бұл Ферғана болды, екіншіден, Ауғанстанмен Өзбекстан шекарасы. Содырлардың шағын жасақтары өзбек әскерін жеңе алуы екіталай болды. Бұл Ташкентке Өзбекстанның позицияларының осалдығын көрсетуі тиіс белгінің бір түрі болды деп болжауға болады.

ӨИҚ содырлары пайда болған кезде Сурхандария облысында Ресей мен АҚШ арасында ауған мәселесі бойынша қарқынды байланыстар жүріп жатқандығы тән. Атап айтқанда, 2000 жылғы 1-2 тамызда Вашингтонда Ауғанстан бойынша ресей-америкалық жұмыс тобының бірінші кездесуі өтті, оның барысында бірлескен мәлімдеме қабылданды: «екі тарап Ауғанстаннан шығатын халықаралық терроризм қаупіне қарсы іс-қимыл, сондай-ақ осы елде кең негізде үкіметті қалыптастыруға мүмкіндік беретін жағдайлар жасау мақсатында заң шеңберінде дипломатиялық, құқық қорғау және басқа да шараларды пайдалана отырып жан-жақты көзқарас қажеттілігін атап өтті».⁶³ Бұл кездесу Мәскеу мен Вашингтон жанасу нүктелерін іздейтіндігін көрсетті.

Бұл 1998-1999 жылдардың барлық оқиғаларынан кейін, АҚШ-тың іс-қимыл тактикасындағы кейбір өзгерістерді ескере отырып, таңқаларлық жағдай емес еді. Халықаралық терроризмге қарсы күресте айқын ортақ мүдделерден басқа, АҚШ Усама бен Ладенді ұстауға мүдделі болды, ал Ресей

«Талибанның» жеңісіне қарсы шықты, сонымен қатар, Ресей 1999 жылдың 30 қарашасынан бастап Шешенстанда белсенді ұрыс қимылдарын жүргізді, әр тараптың басқа да мүдделері болды. Атап айтқанда, жаңа президент Владимир Путиннің жанында Ресей Батыспен қарым-қатынастарды жалпы реттеуге ұмтылды. Бірақ, бұл ретте Мәскеу өз позицияларын, соның ішінде Орталық Азиядағы мүдделерін жоғалтқысы келмеді. АҚШ Ресей-Америка қарым-қатынасындағы жаңа мүмкіндіктерді ескерсе де, бірақ, бір мезгілде Орталық Азияда негізделуді қалағандығы анық.

Алайда, 1999 жылғы содырлардың шабуылымен болған оқиғалар Өзбекстан мен Қырғызстан тарапы Тәжікстан, яғни Ресей мен Иран тарапынан елеулі қысымға ұшырайтынын көрсетті. Әрине, бұл АҚШ-ты алаңдатпауы мүмкін емес, оның үстіне олардың жағдайға әсер ету мүмкіндігі болмады. Бұл жағдайда Вашингтон үшін Мәскеумен келісімге келу қисынды болды және Өзбекстан мен Қырғызстанға қысымды біршама әлсіретуге тырысты. Сонымен қатар, халықаралық лаңкестікке қарсы күрес бойынша жалпы ұстанымға байланысты жақсы себеп болды.

Ресей мен АҚШ-тың уағдаластықтары, әрине, егер олар тамыз айының басында қол жеткізілген болса, Ресейдің Орталық Азиядағы жетекші рөлін мойындауды көздеген болатын. Оған өңір елдері, бірінші кезекте Қырғызстан мен Өзбекстан келісілуі тиіс еді. Осыған байланысты 2000 жылғы 20 тамызда Қырғызстан астанасында Бішкек саммиті өз жұмысын бастады. Оған Ресей президентінің арнайы өкілі – Қауіпсіздік кеңесінің хатшысы Сергей Ивановтың қатысуымен Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан президенттері қатысты. Саммит өз жұмысын өзбек және қырғыз аумақтарындағы ұрыс қимылдарының ең қызу кезінде бастағанын атап өткен жөн. Әрине, саммиттің басты тақырыбы қауіпсіздік мәселелерін талқылау болды. Саммитте осы мәселе бойынша тиісті мәлімдеме қабылданды: «Ұжымдық Қауіпсіздік кеңесінің сессиясында Орталық Азиядағы қалыптасқан жағдайды қарастыру және Орталық Азияның оңтүстік қапталындағы шекараны түбегейлі нығайтуды және олар орналасқан жерлердегі лаңкестерді жоюды қоса алғанда,

оны реттеу бойынша шұғыл шараларды белгілеу қажет деп санаймыз. Тәжік-ауған шекарасында қалыптасқан шиеленісті жағдайды ескере отырып, ТМД-ның Оңтүстік шебі ретінде оны нығайту жөнінде қосымша шаралар қабылдаудың мақсатқа сай екендігіне көз жеткіздік».⁶⁴

Бішкек саммитінің қатысушылары Орталық Азия үшін тәжік-ауған шекарасындағы қауіпсіздік мәселелеріне ерекше көңіл бөлді. Яғни, барлығы лаңкестерге байланысты мәселелердің басты көзі ретінде Ауғанстанмен байланысты деп келісті. Саммитке қатысушылар арасында ымыраға қол жеткізілгендігі айқын. Сондай-ақ, Өзбекстан мен Қырғызстан содырлардың Тәжікстан аумағынан келгеніне көңіл бөлуді бәсеңдетті. Сонымен қатар, олар Ресейдің өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жетекші рөлін мойындады. «Бішкек саммитінің Ресейге лаңкестікке, саяси және діни экстремизмге, трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа және тұрақтылық пен қауіпсіздікке өзге де қауіп-қатерлерге қарсы күрес жөніндегі бірлескен іс-қимыл туралы Өңірлік шартқа қосылу туралы ұсыныс үндеуінің екі түбі болды. Іс жүзінде, ол Бішкек пен Ташкенттің ӨИҚ мәселесін тек Ресей шеше алатындығын мойындауын білдірді».⁶⁵ Өзбектер мен қырғыздар бірінші кезекте саммит күндері өз елдерінің аумағына шабуыл жасаған содырлардың белсенділігін тоқтатуға қол жеткізуге тырысты.

Осыған байланысты Бішкекте осы кезеңде шыққан жұмыстан алынған дәйексөз өте айқын. «Қазірдің өзінде содырлардың тұрақты шабуылына ұшырайтын Қырғызстан енді өздерінің жақын әскери-саяси одақтарынан қауіпсіздіктің жаңа қатаң кепілдігін алады деп айтуға болады».⁶⁶ Жағдайдың келесі бағасы да қызықты. «2000 жылы Өзбекстан аумағына содырлардың басып кіруінің басталуымен және Ауғанстанның ТМД-мен шекаралас Солтүстік провинцияларындағы жағдайдың шиеленісуімен ресми Ташкент толығымен Қырғызстанның, Қазақстан мен Ресейдің топтастырылған ұстанымына қосылды».⁶⁷

Жалпы, қалыптасқан жағдайда аймақ елдері үшін Ауғанстан мен талибтер тұлғасындағы сыртқы жаудың бейнесіне ерекше назар аудару қисынды болды. Бұл олардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы белгілі күрделі сәттерді айналып өтуге

мүмкіндік берді. Алайда, Бішкек саммитінің мәлімдемесінде көрсетілген тәжік-ауған шекарасы сол кезде ауған тарапынан Ахмад Шах Масуд жасақтарымен бақыланған болатын. Әрине, Ауғанстанда талибтер Бішкек саммитінде жасалған жағдайды бағалауға өте сыни көзқараста болды. «Орталық Азияның кейбір елдеріндегі абыржу – бұл елдер басшылығының жалған саясатының нәтижесі және олар өздерінің саяси мақсаттары үшін басқа елдерді айыптайды. Орталық Азияның төрт елінің – Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Қазақстан президенттері және Ресей президентінің арнайы өкілі, Ресей Қауіпсіздік кеңесінің хатшысы Сергей Иванов – кеше (20 тамыз) Бішкекте, Қырғызстан астанасында кездесу ұйымдастырып, өз мәлімдемесінде Ауғанстан Ислам Мемлекеті қарсыластарының саяси және әскери қолдауы туралы тағы да жария етті, сондай-ақ өз елдеріндегі тәртіпсіздіктер мен мәселелері үшін Ауғанстан Ислам Мемлекеті жауапты деп жариялады».⁶⁸

2000 жылғы Бішкек саммитінің шешімдері ішкі пайдалануға арналғаны анық. Бұл Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы, бір жағынан Тәжікстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастардағы проблемаларды шешу болды. Ауғанстан мәселесі мұнда жағдайды түсіндіру және бір мезгілде 1999 және 2000 жылдары Орталық Азияда болған қарсыластықтан кетудің тәсілі ретінде қолданылды. Бұл ретте, Ташкент пен Бішкек үшін олардың содырлармен мәселесін шешу тәсілі болғаны анық. Ол үшін олар Ресейдің аймақтағы рөлін мойындап, өзінің сыртқы саяси бағытын қайта өзгертті. Яғни, Ауғанстандағы антиталибтік одақты қолдауда Ресей мен Иранға бірге қиындықтар тудырған кездегі, 1998 жылғы өз саясатынан бас тарту туралы ресми түрде мәлімдеген болатын.

Алайда, Бішкек саммитінен кейін Қырғызстан мен Өзбекстанға шабуыл тоқтаған жоқ. 24 тамызда соқтығысулар Ташкенттен 80 шақырым жерде болған. 27-29 тамызда ұрыстар Қырғызстанның Баткен және Ляйляк бағыттарында өтті. Түрлі бағыттардағы шабуылдар қыркүйек айында болды. Тәжікстандағы жергілікті билік те, БТО содырлары да, Иран да, Ресей де ӨИҚ содырларына әсер ете алмағандай болып көрінді. Басты тартыс тамыз бен қыркүйек айларында болған қақтығыстар туралы барлық жаңалықтар Қырғызстан мен

Өзбекстаннан келген, бірақ Тәжікстан аумағында содырларға қандай да бір күштік қысым жасау әрекеті туралы ешнәрсе белгілі болған жоқ. Бішкек саммитінен кейін тәжік құрамалары да, мүмкін ресейлік бөлімшелер де тылдағы содырларға қарсы әрекет ете бастағаны қисынды болар еді. Бірақ бұл болған жоқ.

Осы жағдайда Ауғанстандағы талибтер Масуд позициясына жаңа шабуыл жасап, 2000 жылдың 6 қыркүйегінде Тәжікстанмен шекаралас ауғандық Тахар провинциясы мен оның орталығы Талуканды алды. Енді «Талибан» тәжік-ауған шекарасының маңызды бөлігін бақылап отырды. Шекараның бұл учаскесі жазықтықта жатты. Жалпы тәжік-ауған шекарасының көп бөлігі Бадахшан тауларының шығыс беткейінде орналасқан, ол тәжік және ауған бөліктеріне шекарамен бөлінген.

Осылайша, жағдай Ауғанстан мен Орталық Азия үшін де күрт өзгерді. Мәселе талибтер енді Ахмад Шах Масудтың Тәжікстандағы сыртқы жабдықтау көздерінен толығымен кесе алуында ғана емес еді. Ол үшін тек ауғандық Бадахшан провинциясын ғана алу керек. Нәтижесінде Масуд Панджшер шатқалында және оған іргелес аумақтарда толығымен оқшауланар еді. Ол осындай жағдайда өз позициясын қаншалықты ұзақ ұстап тұра алатыны үлкен мәселе болып табылады. Алайда, талибтердің кейбір үзілістерінен кейін Орталық Азияға жақын орналасқан белсенді саясатқа қайта көшкен маңызды мәселе болды. Яғни, іс жүзінде қыркүйек айында талибтердің шабуылы оларды Орталық Азия өңірінің ішкі саясатының маңызды факторына айналдырды. Соңғылары осы сәтте содырлар мен өңірдің жекелеген елдері арасындағы өткір мүдделер қақтығысына байланысты күрделі кезеңді бастан кешірді.

Бішкек саммитінде тәжік-ауған шекарасындағы шиеленіс аймақ ішіндегі жағдайдың ушығуына себеп болатынын айтқан бөлек мәселе болып табылады. 6 қыркүйекке дейін шекараның сол жағында негізінен Душанбе, Мәскеу және Тегеранның одақтастары болған Ахмад Шах Масудтың жасақтары орналасты. Ал шекарада Масуд әскерлерінің орнына «Талибан» қозғалысының жасақтары болған.

Бір жағынан, Қырғызстан мен Өзбекстанға содырлардың шабуылдары, сондай-ақ Тахар провинциясына талибтердің

шабуылдары олардың іс-әрекеттері жалпы үйлестірілген және Орталық Азияны тұрақсыздандыру жөніндегі жалпы жоспардың бір бөлігі болып табылатыны туралы болжамға жұмыс істеді. Осы мағынада Талуканды басып алу талибтердің Орталық Азия ішіндегі өздерінің жақтас-исламшылдарға көмек көрсету формасы ретінде көрінді. Алайда, екінші жағынан, талибтердің пайда болу табысы қазір Тәжікстанға қатысты стратегиялық позицияны алып отырғандығын және осы елге қысым көрсете алатынын білдіреді. Бұл тек тікелей әскери қысым ғана емес, шекарада ресейлік шекарашылар тұрды, ал 201-ші дивизия шекарасынан алыс емес. Талибтер, мысалы, Ауғанстанның солтүстік провинциясынан Тәжікстанға тәжік босқындардың көп санын тудыруы мүмкін.

Яғни, олар Тәжікстанға, сондай-ақ Ауғанстанда антиталибтік күштердің артында тұрған Ресей мен Иранға қиындықтар туғыза алды. Бұл тұрғыда Тахарды басып алу, қанша парадоксалды болса да, бірақ Өзбекстан мен Қырғызстанға содырлардың қысымының әлсіреуіне ықпал етуі мүмкін. Негізінен, Тәжікстанда, сондай-ақ оны қолдағандарда аса өзекті мәселелер пайда болды.

Талибтердің қыркүйек айындағы шабуылдары «Талибан» оқшаулана түскені анық болған жағдайда болғанын айта кету керек. Естеріңізге сала кетейік, 2000 жылдың тамыз айының басында АҚШ пен Ресейдің келіссөздері өткен болатын. 2000-шы жылдардың басынан бері америкалық арнайы қызметтер Масудпен қарқынды байланыс орнатты, ол оларға Усама бен Ладенді ұстап алуға немесе өлтіруге көмектесуі тиіс еді. Бұл ретте АҚШ Масудқа көмек көрсетуден қашқанымен, ол оның «Талибанға» қарсы тұрудағы позициясын күшейте алатын еді.⁶⁹ «Ақ үйді және тіпті ОББ жоғары басшылығын Пәкістанның тұрақтылығы туралы мәселе алаңдатты. Егер олар Пәкістан әскерінің ашуына тисе, талибтердің жауы Масудқа көмектескен болса, олар Клинтон әкімшілігінің Пәкістан ядролық бағдарламасын бақылау мақсатында келіссөздер жүргізуге талпыныстарына кедергі келтіруі мүмкін еді».⁷⁰ АҚШ-тың стратегиялық басымдықтарының арасында өңірде біріншіден, Пәкістанмен қарым-қатынасты сақтау, екіншіден, олардың Орталық Азиядағы ұстанымдарын нығайту, үшіншіден,

Ресеймен қарым-қатынасты құру, төртіншіден, Иранның төңірегіне желіні жалғастыру. Әрине, бұл тұрғыда Бен Ладен мен «Талибанның» Ауғанстандағы радикалды және аса маңызды саясаты бар факторлары американдықтар үшін үлкен маңызға ие болды, бірақ олар стратегиялық маңызды мәселелер қатарына жатқызылмаған. Пәкістан үшін Ауғанстанға бақылау жасау және тиісінше, талибтер осы бақылауды қамтамасыз ету құралы ретінде стратегиялық басымдықтардың бірі болды. Басқа басымдық Үндістан мен Кашмирдегі даулы аумақтар болды.

1999 жылдың қазан айында Пәкістанда әскери төңкеріс болды, оның барысында армия қолбасшысы генерал Первез Мушарраф премьер-министрдің билігінен Наваз Шарифті азат етті. Осы оқиға қарсаңында Шариф пәкістандық ISI ведомствоаралық барлау бастығы генерал Зияуддинді Мушаррафтың орнына тағайындады. Қыркүйек айында Зияуддин АҚШ-қа сапар жасап, соның барысында ОББ лаңкестікке қарсы орталығының директоры Кофер Блэкпен келіссөздер жүргізді. 7 қазанда Зияуддин қайтып оралғаннан кейін Қандағарда Мулла Омармен кездесіп, кездесуде Бен Ладен туралы мәселе талқыланды. Осы уақытта АҚШ-та Наваз Шарифтің ағасы болды. Мемлекеттік департаментінің ресми өкілі Рик Индерферт журналистермен кездесуде Пәкістан армиясы тарапынан «конституциялық емес әрекеттерден» алдын ала ескерту жасады.⁷¹ Осыған байланысты Пәкістандағы төңкеріс АҚШ-тың Пәкістан әскерлерімен қарым-қатынасына ғана емес, сондай-ақ басшысы Зияуддин үй қамауына алынған Пәкістан барлау әрекетінің тиімділігіне де әсер етті деп болжауға болады.

Мүмкін, 2000 жылдың қыркүйегіне дейін талибтер Ауғанстанның солтүстігінде белсенділік танытпаған шығар. Немесе олардың Пәкістанның қолдауынсыз елеулі табысқа жету мүмкіндігі болмады. 2000 жылдың қыркүйек айының басында бәрі өзгерді. Мүмкін, талибтердің Тахарадағы әскери табысы, бірқатар алдыңғы жағдайлардағы сияқты, пәкістандық арнайы қызметтер мен әскери күш-жігерімен байланысты болған шығар. Тиісінше, Пәкістан 1999 және 2000 жылдары Орталық Азия ішінде өткен күрделі ойынға қатысуға

шешім қабылдады. Тәжікстанмен шекарада талибтердің пайда болуы оларды, демек, Пәкістанды да Орталық Азиядағы қатынастардың маңызды элементі жасады.

АҚШ-тың талибтердің пайда болу сәтіндегі әрекеттері өте тән. Бір жағынан, 2 және 3 қыркүйекте эфирге шыққан «Голос Америки» радиостанциясына берген сұхбатында Рик Индерферт «Талибан» «ел ішінде қолдаудан айырыла бастағанын» дәлел ретінде «Талибанға» бейбіт шешім іздеуді бастауға сендіруге болатынын жоққа шығармады. Оның айтуынша, ауған халқы «Талибан» орнатқан тәртіпке барынша қарсы тұрып жатыр. Бұл туралы Ауғанстанның солтүстік аудандарындағы үкімет жүргізіп отырған жауынгерлік іс-қимылдарды ауғандықтардың қолдамауы айқын көрсетеді.⁷² АҚШ 2000 жылдың қыркүйек айының ортасында ӨИҚ-ты шетелдік лаңкестік ұйымдардың қатарына қосты. «Өзбекстанның ислам қозғалысы» халықаралық террорист Усама бен Ладенмен тығыз байланыста болғаны туралы ақпарат осындай шешімге негіз болды. Әдетте белгілі бір террористік ұйымды екі жылда бір рет қайта қарау кезінде «қара тізімге» қосады. Бұл конгресстің мемлекеттік департаментке қоятын талабы. АҚШ-тың мемлекеттік департаментінің лаңкестікпен күрес жөніндегі үйлестірушісі Майкл Шиханның айтуынша, осы жолы американдықтар ӨИҚ-ты лаңкестік топтардың тізіміне кезектен тыс қосуды шешті. Бұл Шиханның айтуынша алғаш рет орын алған жағдай.⁷³

Әлбетте, бұл ӨИҚ-ты лаңкестік ұйымдардың тізіміне соншалықты шұғыл қосу Өзбекстан және Қырғызстанға қолдау көрсету қажеттігіне негізделді. Өйткені, қыркүйек айында бұл ұйымның содырлары өзбек және қырғыз аумақтарына шабуыл жасады. Бірақ, АҚШ ӨИҚ-ты Бен Ладенмен байланыстырғандығы одан да қызықты болып табылады. Іс жүзінде олар ӨИҚ содырлары Бен Ладеннің тапсырмасы бойынша ауған аумағынан келіп, «Талибанмен» байланысты деген белгілі нұсқаны қолдады. Бір жағынан, бұл Ресей мен оның одақтастарына арналған айқын қимыл болды. Өйткені, енді оларға содырлар Өзбекстан мен Қырғызстанға Тәжікстаннан неліктен шабуыл жасағанын түсіндірудің қажеті жоқ еді. Екінші жағынан, Ресей мен тәжік билігіне тәжік аумағынан

әрекет ететін содырларға қарсы шаралар қабылдау қажет болды. Жалпы алғанда, олардың Орталық Азия аумағының ішіндегі белсенділігі Тәжікстанмен шекарада болған жағдайда біршама ыңғайсыз болды. Талибтер тәжік-ауған шекарасында ресейлік әскерлердің тылына қарсылық көрсетті. Бұл ретте талибтердің өздері 2000 жылдың қыркүйегінде Өзбекстан мен Түрікменстанға қатысты Тәжікстан территориясына қатысты ерекше дұшпандық танытпады. Бірақ теориялық тұрғыдан олар мұны істей алды.

Барлық қатысушылар осы жағдайды жақсы түсінді. Сондықтан күн тәртібінде уағдаластыққа қол жеткізу мәселесі тұрды. 2000 жылдың қыркүйек айының ортасында Мәскеуге Пәкістан барлауының жаңа басшысы генерал Махмуд Ахмад келді. Ол ФКҚ директоры Патрушев пен қорғаныс министрі Сергеевпен келіссөздер жүргізді. Осы сәтте Ифтикар Муршед Пәкістанның Ресейдегі елшісі болып тағайындалды. Кездесу қорытындысы бойынша генерал Махмуд 18 қыркүйекте сұхбат берді, онда: «генерал Махмудтың кездесулері өте жақсы болды және біздің үмітімізді растады: Ресейдің сыртқы саясаты шынайы болуы мүмкін. Келіссөздердің мазмұны туралы айта аламын: Ресей-Пәкістан қарым-қатынасы ауған реттеу философиясына қатысты толық өзара түсіністікке жақын. Мұнда біз қарсыластар емес, серіктестерміз. Генерал Махмудтың сапары екі жаққа да бір-бірін жақсы түсінуге көмектесті, сонымен қатар жақын күндері тағы бір ресейлік-пәкістандық кездесу өтеді. Біздің елдерімізде ортақ мүдделер көп. Ресей көпполярлы әлемге ұмтылады, Пәкістан да, Ресей әлемдегі әскери операциялар БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің санкциясынсыз жүргізілмеуін қалайды, Пәкістан да бір жақты әскери акцияларға қарсы. Біз сіздермен барлық жүз пайызға серіктестерміз, бірінші кезекте Ресейдің сыртқы саясатын жүзеге асыру шешуші рөл атқара алатын ауған дағдарысы мәселесінде».⁷⁴

Бұл сұхбатта «БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің санкциясынсыз бір жақты әскери акцияларға» қарсы демаршпен өте маңызды тезис байланысты. 1999 жылдың көктемінде НАТО әскерлері Югославияны бомбалағаны белгілі. Муршед дәл осы жағдайды мензегені анық болды. Демек, Пәкістанның АҚШ-тың

қатысуынсыз өз ойынын жүргізетіні туралы сөз болды. Пәкістан генералдары теориялық тұрғыдан өз бетінше әрекет етуге тырысты. Бірақ, бұл ақпарат келіссөздерді жүргізудің Пәкістан тактикасының бөлігі болуы мүмкін. Өйткені, Пәкістан өкілдері «Талибан» қозғалысы тарапынан қауіп-қатердің жоқтығына Орталық Азия мен Ресейді Ауғанстан арқылы Пәкістанның Орталық Азиямен байланысын орнатуға тырысты. Алайда, талибтердің бүкіл Орталық Азияның шекараларында болу фактісінің өзі қауіп төндірді.

2000 жылдың күзінде Пәкістанның мұндай әрекеттері АҚШ мүдделеріне қаншалықты жауап берді деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр. Алайда, 2000 жылдың қыркүйек айының соңында Орталық Азия мемлекеттері де, Ресей де «Талибанмен» өзара іс-қимыл жасау мүмкіндіктерін байқай бастағаны анық. Мысалы, өзбек президенті Ислам Кәрімов 25 қыркүйек күні Ресей газетіне берген сұхбатында: «мұның барлығы Орталық Азияда сенімсіздік пен үрей туғызуға, ең бастысы, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстанның солтүстігінен қауіп-қатерлерге қарсы тұруға тырысуда дәрменсіздігін көрсетуге тиіс. Жалғыз ғана амал – бірігу, Өзбекстанға осыдан біраз уақыт бұрын шыққан ТМД-ның Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартына қайтадан кіру. Бұл науқан бір мақсатты көздеді – қоғамдық пікірді Ресей әскерлерінің келуіне немесе Ресей базаларын құру қажеттігіне сендіру».⁷⁵

Естеріңізге сала кетейік, бұған дейін бір ай бұрын Бішкек саммитінде Өзбекстан аймақтың басқа елдерімен бірге Ресейге қауіпсіздік мәселелеріне қолдау көрсету, сондай-ақ «ауған мәселесін шешу бағытында трансформациялау» және «талибтерге қатысты қатаң ұстанымдарды» жеңілдету туралы өтініш білдірді. Бұл жерде президент Кәрімов: «ауған мәселесін шешу үшін құрылған ресей-американ комиссиясында да қозғалыстар жүрді, бірақ өкінішке орай, онда қандай мәселелер талқыланды, қандай өзгерістер бар екені әлі белгісіз, бірақ кез келген жағдайда басталған үдеріс міндетті түрде өз нәтижесін беруі тиіс. Сондықтан, «Талибан» қозғалысының ұстанымын ескере отырып, таяу уақытта ауған мәселесін шешуде белгілі бір қозғалыстарды күтуге болады», деп мәлімдеген болатын.⁷⁶ 26 қыркүйекте Мәскеу Ресей президентінің елшілігін

талибтермен келіссөздер жүргізу үшін Пәкістанға жіберу туралы шешім қабылдады. Сонымен қатар, Қазақстан премьер-министрі Қасымжомарт Тоқаев Пәкістан басшысы генерал Первез Мушаррафтың Қазақстанға сапарының қорытындысы бойынша сөйлеген сөзінде талибтерді мойындау мүмкіндігі туралы айтты.⁷⁷

Осыған байланысты, барлық болып жатқан оқиғалар пәкістандық әскери биліктердің азаматтық ізашарларымен салыстырғанда үлкен сенімділігінің салдары болды деп айтуға болады ма деген сұрақ туындайды. Әлде Орталық Азия үшін талибтер тарапынан төнген қауіп аясында аймақ мемлекеттері бұл жағдайды ескеруді шешкені ме? Алайда, бұл Ресей тарапынан талибтерге арналған қимылдарды түсіндірмейді. Мүмкін, орын алған жағдай 2000 жылдың тамыз айында ресей-американ комиссиясының жұмысынан басталған АҚШ пен Ресей арасындағы өсіп келе жатқан өзара іс-қимылды бейнелейді деп болжауға болады. Вашингтон үшін бұл ең алдымен Өзбекстан үшін қауіпті жоюға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, американдықтар Пәкістанға Орталық Азияда және Ресеймен қарым-қатынаста өздерінің өсіп келе жатқан мүмкіндіктерін көрсете алды. Атап айтқанда, «Талибанды» мойындау мәселесінде.

Алайда, американдықтарды талибтерді мойындау емес, Бен Ладенді ұстау және Орталық Азияда ықпал ету қызықтырды. Олар аса маңызды елді – Өзбекстанды қорғап, оның басшылығымен тығыз байланыс жасай отырып, өзі үшін аймақта болуын қамтамасыз етті. «1999 жылы ОББ лаңкестікке қарсы орталығының директоры Кофер Блэк өзбек авиабазасынан іске асырылатын Бен Ладенді басып алу немесе өлтіру жоспарын әзірлеу мақсатында Өзбекстан президенті Ислам Кәрімовпен келіссөздер жүргізді. Пәкістан әскері мен ISI-ге қарағанда Кәрімов пен өзбек қауіпсіздік қызметтері Бен Ладенді өз жауы ретінде қабылдады. Блэк өзбек үкіметімен Бен Ладенді басып алу үшін өзбек командасын дайындау үшін келісім жасады. Ол өзбек авиабазаларынан Predator дрондарын пайдалану туралы келісті».⁷⁸ АҚШ-тың Өзбекстанда болуы 2001 жылдың 11 қыркүйегіне дейін құпия сақталды және бұл 2000 жылдың саясатының маңызды нәтижесі болды.

Пәкістандықтар Бен Ладенді ұстап беруден бас тартты, бірақ АҚШ-пен байланыс деңгейін сақтап қалды. Олар талибтер Ауғанстанның барлық аумағын бақылауға алысымен, олармен әлі де келісілуі тиіс деп үміттенді. Сондықтан, Пәкістанның мақсаты «Талибанның» жеңісін қамтамасыз ету болды. Бұл жағдайда американдықтар Орталық Азия аймағына қатысты агрессивті әрекеттер үшін қорықпай талибтерге қатысты өз саясатын жүзеге асыра алды. Әскери төңкеріске және ядролық проблемаға қарамастан, АҚШ-тың Пәкістанмен жалғасқан байланысын белгілі бір кепілдіктер қамтамасыз етті.

2000 жылғы 21 желтоқсанда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі №1333 қарарды қабылдады. «Талибан» қозғалысының бақылауындағы Ауғанстан аумағына қарсы осы құжатқа сәйкес қару мен ілеспе материалдарды, әскери құралымдарды, қару-жарақты сатуға, жеткізуге және тасымалдауға санкциялар енгізілді. БҰҰ-ға мүше елдерге техникалық көмекке, оқуға, әскери белсенділіктің барлық түрлері бойынша кеңесшілерді жіберуге тыйым салынды. «Талибан» қозғалысына көмек көрсететін барлық шетелдік әскери кеңесшілер, ресми адамдар мен әскери қызметкерлер талибтермен бақыланатын ауған аумағынан шығарылуы тиіс болды. Талибтермен бақыланатын аумақтағы азаматтық авиацияның ұшуына да тыйым салынды. БҰҰ-ға мүше барлық елдерге «Талибан» қозғалысының барлық кеңселерін, сондай-ақ «Ариана» ауған авиакомпаниясын жабу ұсынылды.

Бұл қарар АҚШ пен Ресейдің қарым-қатынастарын дамытудың қисынды жалғасы болды. Ол талибтерге қарсы бағытталғанымен, антиталибтік коалицияның мүдделерін қозғамады. Яғни, талғамдылық айқын көрінді. Әрине, мұндай қарар Пәкістанға ұнай алмады. Өйткені ол Исламабадтың қолшоқпары болған талибтерге қарсы бағытталған. Сонымен қатар, қарар Ауғанстанның Орталық Азиямен шекарасындағы жағдайдың шиеленісуіне алып келген жоқ, онда барлық шекараның бойында «Талибан» қозғалысының қалыптасуы орналасқан. Біріншіден, Пәкістан саяси конъюнктураның өзгеруі үмітін сақтап қалды. Екіншіден, генерал Мушаррафтың жаңа әскери үкіметі АҚШ-пен қарым-қатынасты дамытуды қажет етті.

Жалпы, Пәкістан «Талибан» қозғалысын қолдауға бұрынғы желіні ұстанып, оның Ауғанстандағы соңғы жеңісін қамтамасыз етуге ұмтылды. Алайда, 2001 жылы антиталибтік коалицияның жаңа құрылымына әкелген 2000 жылдың соңында Ауғанстанның айналасындағы жағдайда елеулі өзгерістер байқалды. Бұл жолы бұл коалиция батыс елдерінің қолдауына ие болды, бұл мүлдем жаңа жағдай жасады.

18-тарау.

2001 жылғы 11 қыркүйекке дейінгі және одан кейінгі Ауғанстан

Үлкен өзгерістер алдындағы саяси тәсілдер

2001 жылдың басында Ауғанстандағы антиталибтік күштер жағдайында белгілі бір өзгерістер байқалды. Біріншіден, оларға батыс елдері тарапынан қызығушылық айтарлықтай өсті. Мысалы, 2001 жылдың сәуір айының басында Еуропарламент төрағасы Николь Фонтеннің шақыруымен Парижге және Страсбургке Ахмад Шах Масуд сапар жасады. Ол Францияның сыртқы істер министрі Юбер Ведринмен кездесті. Еуропа антиталибтік одаққа қандай көмек көрсетуі мүмкін деген сұраққа А. Масуд оған «Талибан» қозғалысын қолдаудан бас тартуға сендіру үшін Пәкістанға қысым көрсетуден басқа ешқандай көмек қажет емес деп жауап берді.¹

Екіншіден, Ауғанстан ішіндегі талибтердің түрлі қарсыластарының айтарлықтай белсенділігі орын алды. Атап айтқанда, 2001 жылдың сәуір айының басында өзбек генералы Абдұл Рашид Дустум Ауғанстанға эмиграциядан оралды. Бамиан провинциясында хазарейлер жандана бастады. Бұрынғы Герат губернаторы Исмаил-хан Гор провинциясында, ал Ариф Нурзай Ауғанстанның оңтүстік-батысында белсенді әрекет етті.² Жалалабат Шурасының бұрынғы басшысы Қажы Ахмад Қадыр Ауғанстанның шығысындағы талибтерге қарсы шығуға дайын екендігін мәлімдеді.³ Бұл ретте Нурзай мен Қадыр пуштундарының қатысуы бүкіл ел көлемінде талибтермен күрестің кез келген ықтимал жоспарлары үшін өте маңызды

болды. Өйткені, Масудқа және солтүстік азшылықтардың басқа да көшбасшыларына пуштундар арасындағы ықпалды одақтастар қажет болды. Гильзай тайпасынан шыққан ахмадзай Қадыр осы мағынада дуррани тайпасынан шыққан попользай Хамид Карзай сияқты маңызды тұлға болды. Соңғысы пуштун-роялистер тобымен 2000 жылдың күзінде Масудпен келіссөздер жүргізу үшін Панджшерге барды.⁴ 2001 жылдың 15 наурызында Ташкентте іс-сапармен Раббани үкіметіндегі сыртқы істер министрі доктор Абдұлла Абдұлла болды. Тараптар Өзбекстанның ислам қозғалысымен (ӨИҚ) күрес бойынша күш-жігерді үйлестіру туралы сөз қозғады.⁵ Ауғанстандағы түрлі саяси тұлғалардың мұндай белсенділігі талибтер бүкіл елді дерлік бақылап отырған жағдайда орын алғаны тән.

Ауғанстанның ішіндегі талибтерге қарсы бағытталған іс-әрекет ең кең халықаралық қолдауға ие болған жағдай одан әрі қызықты болды. Бұл ретте талибтерге қарсы қозғалысты дәстүрлі түрде бір-бірімен бәсекелестік жағдайында болған елдер, сол Иран мен АҚШ қолдады. Атап айтқанда, Исмаилхан мен хазарейлердің Иранмен байланысты болғаны сөзсіз. 2001 жылға дейін ирандық Мешхеде эмиграцияға қарсы қозғалыстың басқа да белсенді қатысушылары болды, мысалы, сол Дустум және Гүлбеддин Хекматиар. Ауғанстанның батысынан пуштун роялистері және оның шығыс бөлігінен шыққан кейбір тайпалық көсемдер АҚШ-пен қарым-қатынасты одан әрі қолдады. Американдықтар өз тарапынан әртүрлі ауған әскери-саяси топтарымен, соның ішінде Иран мен Ресейге дәстүрлі бағдарлы қарым-қатынас жасауға әрекет жасады.

Атап айтқанда, 2001 жылдың 24-25 маусымында Душанбеде Ахмад Шах Масудтың қырғи-қабақ соғыс кезіндегі бұрынғы Ауғанстандағы америкалық өкіл Петер Томсенмен кездесуі өтті. Осы кезеңде Томсен АҚШ әкімшілігінде ресми қызметте болған жоқ, ол Небраска университетінде жұмыс істеді. Бірақ, мұндай сапарды ұйымдастыру бұрынғы жоғары лауазымды шенеуніктің өз күшімен бола алмайтыны анық. Масуд пен Томсеннен басқа бұл кездесуге КСРО-мен соғыс кезіндегі моджахедтердің атақты дала командирі, жоғарыда аталған Қажы Абдұл Қадырдың ағасы, Абдұл Хак, сондай-ақ, Масуд

басқаратын Біріккен фронттың құрамынан шиит генерал Саид Хусейн Анвари қатысты. Келіссөздерде Абдұл Хак бұрынғы әмір Захир-шахтың қамқорлығымен өкілдік Лойя Джирга шақыруын және бір мезгілде командирлердің Ұлттық Шура қызметін қалпына келтіруді көздейтін өзінің іс-қимыл стратегиясын ұсынды.⁶ Белгілі болғандай, бұл Шура 1980 жылдардың соңында Масудпен құрылып, Ауғанстан ішіндегі дала командирлерін біріктірді. Бұл ұйымның ерекшелігі Пешауарлық жетілік деп аталатын партияларға және олардың артында тұрған Пәкістанға қарсы жасалған.

Бұл кездесу ресми сипатта болмағаны түсінікті, бірақ белгілі бір дәрежеде америкалық истеблишменттің «Талибан» мәселесін түбегейлі шешудегі қызығушылығын көрсетті. Мысалы, сол Петер Томсен Душанбеде Масудпен болған кездесудің қорытындысы бойынша АҚШ-тың ресми органдарына хат жазды, онда: «Хак пен Масудтың жоспары – Ауғанстаннан Әл-Каида мен «Талибанды» шығарып тастаудың ең жақсы мүмкіндігі екенін көрсетті. Ракеталық шабуылдар «Әл-Каида» немесе «Талибанды» құрта алмайды, мұны «Талибан» мен Пәкістанға Усам бен Ладенді беруге тұрақты өтініш сияқты ауғандық жалдамашыларға төлеу де жасай алмайды».⁷ Белгілі бір дәрежеде бұл ауған бағытындағы АҚШ саясатына қатысты сыртқы сын болды.

Өз кезегінде, америкалық ресми биліктің өз іс-әрекет бағдарламасы болды. ОББ бұрынғы директоры Джордж Тенет өзінің мемуарларында былай деп жазды, 2001 жылдың 10 шілдесінде Ақ үйде өткен, жаңа президент кіші Джордж Буш тағайындаған мемлекеттік хатшы Кондолиза Райстың кеңесінде, ол «бізге ОБЛ-мен (Усама бен Ладен – авт.ескерт.) Ауғанстан аумағында күресу қажет. Біз кейбір ауғандық тайпалардың талибтер режиміне деген наразылығын арттыра түсуіміз керек. Біз ауған қарулы оппозициясын пайдалануымыз керек», деген болатын.⁸ Тенеттің айтуынша, мемлекеттік хатшы бұл ұсынысты мақұлдады.

Жағдайды бағалауда белгілі бір айырмашылық тактикалық сұрақтарда болды. Мысалы, ОББ-да Абдұл Хакқа өте сыни түрде қарады, себебі соңғысы 1980-ші жылдардың соңынан бастап пәкістандық ISI барлауымен қарсыластықта болды. Өз

кезегінде, ОББ дәстүрлі түрде ISI-мен жұмыс қатынастарын қолдады. Естеріңізге сала кетейік, жоғары тарауда ауған мәселесі бойынша 1980-ші жылдардың соңында ОББ мен мемлекеттік департаменттің кейбір өкілдері арасындағы жанжалды қатынастар туралы айтылған болатын, олардың арасында сол кезде Петер Томсен де болды. Мемлекеттік департамент сол кезде ОББ үшін басты басымдық болған Пәкістандық барлауға ерекше сенім артуға қарсы шықты. Бұл қарама-қайшылықтар 2001 жылы орын алғандығы туралы Томсеннің пассажиын Пәкістаннан Бен Ладенді ұстап беру туралы үнемі сұраудың мағынасы жоқ, ал ауған бағытында өз бетінше әрекет ету қажет екендігі туралы айқын көрсетеді.

Өз кезегінде, ОББ негізінен Пәкістан мен ISI-мен қарым-қатынасты сақтап қалуға тырысты, тіпті олардың «Талибанмен» айқын байланысына қарамастан. ОББ үшін басты басымдық пен негізгі мақсат Бен Ладен болды, бірақ бұл жерде, сөзсіз, өздерінің Пәкістандық әріптестерінің мүдделерін мойындады. Атап айтқанда, Джордж Тенет былай деп жазды: «менің жеке пікірім (ОББ шеңберлерінде кең таралған) мынадай болды: Іс жүзінде пәкістандықтар екі майданға күресуден қорықты – бір жағынан, Пәкістанды жоюға және оны Үндістанның бір бөлігі етіп жасауға ұмтылған үнділермен және екінші жағынан, Ауғанстаннан Пәкістанға исламның радикалды нұсқасын экспорттауға тырысқан «Талибан» молдаларымен. Пәкістанда билеуші генералдар тұрғысынан, «Талибан» идеяларының елге енуін болдырмау және оның халқын талибандандыру үшін ең жақсы тәсілі «жауды жаныңда ұстау» болды. Бұл Бен Ладеннің және оның ұйымының қудалауында бізбен ынтымақтастықтан бас тарту дегенді білдірді».⁹

Пәкістандық мүдделерді мұндай түсіну Масудпен және солтүстік антиталибтік одақтың басқа да командирлерімен өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін тиісті бағалауға алып келді. «Солтүстік одақты Пәкістанның өшпес жаулары, үндістер мен орыстар жылдар бойы әлпештеп келді. Масудпен және оның жауынгерлерімен одақтың қорытындысы бізді шайтанның одақтасы жасайтын еді, ал мұндай одақтың әлеуетті пайдасы күмәнді еді. Америкалық күштердің интервенциясыз солтүстік одақ талибтерді ешқашан жеңе алмас еді. Егер біз Солтүстік

одақты тек талибтерге қарсы аса қауіпті күш жасайтын болсақ, онда «Талибанның» «Эл-Каида» тарапынан қолдау табуға деген қажеттілігі арта түсер еді. Сол арқылы Бен Ладеннің Ауғанстандағы позициялары әлсіремей, керісінше нығая түсер еді». ¹⁰ Бір жағынан, жағдайдың осындай бағасы Тенетке кейбір дәрежеде 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғаға дейін Бен Ладенмен күресте қандай да бір нәтижелерге қол жеткізбеген ОББ-ны ақтауға мүмкіндік берді. Екінші жағынан, ОББ мәселеге деген осындай тәсілде «Талибанның» зақымдануына алып келуі мүмкін 2001 жылы жағдайды түбегейлі өзгертуге мүмкіндік өте аз болған. Біріншіден, сол Тенеттің пікірінше, АҚШ-тың тікелей интервенциясыз Солтүстік одақ талибтерді жеңе алмас еді, ал мұндай интервенция 11 қыркүйекке дейін мүмкін болмады. Екіншіден, талибтер туралы мәселені шешудің кез келген ықтимал нұсқасында оларды қолдаушы Пәкістанды айналып өту мүмкін емес болды.

Дегенмен, ОББ ішінде ауған мәселесі бойынша елеулі қайшылықтар болды. Мысалы, 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғалар қарсаңында Пәкістан мен Ауғанстандағы ОББ бөлімшесінің басшысы болған Роберт Гренье, өзінің «Қандағар жолындағы 88 күн» кітабында осы уақытта ОББ лаңкестікке қарсы орталығының ұстанымы туралы өте сыни пікір білдірді. ««Талибан» оңтүстік мәселе болды, оның шешімі оңтүстікте болды. Дегенмен, «Талибанға» қысымды қалай ұйымдастыру мәселесі туындаған кезде, контртеррористік орталықтың жауабы тағы да және тағы да Солтүстік одақты күшейту болды». ¹¹ Гренье, жалпы алғанда Тенеттің позициясын қолдағаны анық, бірақ орындаушы ретінде, 2001 жылы Ауғанстанның оңтүстігінде пуштун тайпаларымен жұмыс нәтижесінде олардың талибтерге қарсы шығуын ұйымдастыруды қамтамасыз ете алады деп ойлады. «Бұрынғы командирлердің кейбірі (пуштундық оңтүстіктегі ауған моджахедтері – авт.ескерт.) қысқа мерзімді перспективада барлау ақпаратының көзі ретінде әлеуетті құндылығы болды, біздің басты мақсатымыз «Талибанға» қарсы қарулы қарсылықты тұтандыруда олармен байланыста болды». ¹² Пәкістан тарапынан қолдауға және «Талибан» қозғалысын ұйымдастырудың қатаң құрылымына қарамастан, ауған

оңтүстігіндегі ауқымды қарулы қарсылықты ұйымдастыру үшін өте ұзақ уақыт кететін еді. Гренъенің жетекшісі Тенет жағдайды бағалауда объективті болды.

Тиісінше, келесі сұрақ туындайды: 2001 жылы Ауғанстандағы оппозиция, тіпті барлық антиталибтік күштерге кең сыртқы қолдаумен кенеттен бірігуге мүмкіндік пайда болса да, Ауғанстандағы талибтерді жеңуге мүмкіндік болды ма? 2001 жылы талибтер Ауғанстанның барлық аумағын дерлік бақылап, оның барлық әскери ресурстарын теориялық тұрғыдан пайдалана алды, ал олар жиырма жылдық соғыстан кейін өте ауқымды болды. Бірақ, ең бастысы, талибтер Пәкістаннан тікелей және жанама түрде пәкістандық діни партиялары мен қаржыландыратын оқу орындары арқылы қолдау таба алады. Қалай болғанда да, 2001 жылы пәкістандықтар қандай да бір себептермен ауған мәселесінде өз ұстанымын өзгерте алады деп пайымдауға ешқандай негіз болған жоқ.

Сонымен қатар, «Талибанның» қарсыластарының арасында көптеген белгілі пуштундар – ағайынды Қажы Қадыр мен Абдұл Хактан басқа, Абдұл Расул Сайяф пен Хамид Карзайдан басқа Гүлбеддин Хекматиар да болған, және олардың ешқайсысы өз бақылауында үлкен қарулы күштерге ие болған жоқ. Олардың кейбіреулері жалпы эмиграцияда болды, басқаларының еншісінде Ауғанстанның ішіндегі жақтастарының шағын топтары болды. Пуштундардың негізгі массасы «Талибан» үкіметіне адалдық сақтады немесе кез келген басқа билікке сияқты оларға қатысты бейтарап болды.

«Талибан» кезінде билікті орталықтандырудың айтарлықтай деңгейі болғанын атап өткен жөн. Кем дегенде, олардың билігі жағдайды жалпы бақылау үшін жеткілікті болды, бірақ, бәлкім, ол бүкіл аумақты бақылауға соншалықты қатаң емес еді. Петер Мардсен айтқан бір көзқарасқа сәйкес, «талибтердің Кабул мен Гератта ұстанған саясаты провинциялар мен ауылдарда жүргізілген саясаттан қатты ерекшеленді, онда халық көп жылдар бойы өзіне беріліп, сырттан әсердің деңгейі өте төмен болды және өзіне ұнағандай өмір сүре алды».¹³

Алайда, Картер Малкасянның басқа көзқарасына сәйкес, жергілікті жерлерде талибтердің саясаты, керісінше, өте тиімді болды. «Гармшердегі (Гильменд провинциясының

ауданы – авт.ескерт.) зорлық-зомбылық деңгейі төмендеп, заң мен тәртіп басым болды... тайпа көшбасшыларынан айырмашылығы, олар (талибтер – авт.ескерт.) бір-бірімен сирек күресіп, оның орнына иерархияны мойындады. Тәртіп оларға қоғамды табысты басқаруға және оны солтүстіктегі соғыстың жеті жылы бойы халықты жұмылдыруға мүмкіндік берді. Бұл оларға қатыгез жаза қолдануға және тайпалардың көшбасшылары сияқты оппоненттерге бермеуге, оларды биліктен шеттетуге мүмкіндік берді».¹⁴ Бәлкім, ақиқат екі пікірдің ортасында жатыр. Талибтер шын мәнінде ел ішіндегі аумақтардың белгілі бір бөлігін қатаң бақылауда ұстай алды. Бірақ сол уақытта жекелеген дала командирлері мен кейбір тайпалардың автономиялығын сақтау мысалдары болды, олар соғыс барысында талибтерге көшті.

Алайда, талибтер негізінен елдегі, оның ішінде пуштун тайпалары тұратын аудандардағы жағдайды сенімді бақылағаны тән. «Елдің оңтүстік аудандарында «Талибан» барлық пуштундық тайпалық оппозицияны басуда табысты болды және ауыр қару-жараққа қатысты кем дегенде, жауынгерлердің көпшілігін тиімді қарусыздандырды. Оңтүстікте пуштундық оппозицияны ұйымдастырудағы кез келген әрекеттер бөлінген тайпалық элементтердің арасында қандай да бір тиімді әскери қарсылық ұйымдастыру үшін бірнеше ай бұрын дайындалу керек еді».¹⁵ ОББ негізінен Пәкістан саясатына түсіністікпен қарағанын ескере отырып, бұл туралы Тенет айтқан болатын, онда американдықтардың Ауғанстандағы «Талибанға» қарсы нақты ауқымды қарсылық ұйымына қатысуы екіталай болды. Ол негізінен Бен Ладенді бейтараптандыру мәселелерімен ғана шектелді, бұл 2001 жылғы Ауғанстан жағдайында жергілікті проблема болды.

Жалпы алғанда, 2001 жылы белсенді қалыптасып келе жатқан жаңа антиталибтік фронт қалыптасқан жағдайда талибтерді жеңуге қол жеткізе алады деп пайымдауға ешқандай негіз болған жоқ. «2001 жылдың басында-ортасында Ресей мен АҚШ басшылығымен халықаралық қоғамдастық ауған қақтығысын реттеу жөніндегі күш-жігердің «Талибан» қозғалысының проблемасын тактикалық және «техникалық» тұрғыда қалай шешетіндігі анық емес еді».¹⁶ Дегенмен, Ауғанстан ішінде де,

одан тыс жерлерде де белсенді консультациялар жалғасты. Американдықтар тіпті Өзбекстандағы Ауғанстанмен шекарада өзінің құпия базасын құрды. «2000 жылы ОББ топтары Орта Азияда орналасқан және Predator ұшқышсыз ұшу аппаратының жаңа прототипін эксперименттік негізде пайдалана бастаған кезде біздің техникалық мүмкіндіктеріміз айтарлықтай өсті. Бұл кішкентай, қашықтықта басқарылатын ұшақ Ауғанстан аумағын аралап, барлау бейнетүсірілімдер жасай бастады».¹⁷

Осыған байланысты мынадай сұрақ туындайды: егер Ауғанстандағы ахуалды өзгерте алатын жағдайлар жоқ екені анық болса, келіссөздер үдерісінің негізгі қатысушылары неге үміттенді? Бірақ, ең көп сұрақтар АҚШ позициясымен байланысты болды. Неге американдықтар Иран мен Ресей жағында әрекет ете бастады? Тіпті олар талибтердің билігін бірге шеттетсе де, бұл бірінші кезекте Иранның Ауғанстандағы ықпалын күшейтуді білдірді. Американдықтардың басты мақсаты Бен Ладен болса да, осы мәселеде АҚШ-тың одақтастары кім болса да маңызды емес еді.

Бен Ладен АҚШ үшін өте жеке мақсат болды. Теориялық тұрғыдан ОББ ерте ме, кеш пе оны тайпадан жалдамалылардың көмегімен алып тастай алды, олар ұшқышсыз зымыранның соққысымен оны өлтіре алды, ақыр соңында, ол аурудан өле алды. Алайда, 2000 жылдан бастап Ауғанстанға қатысты АҚШ саясаты «Талибанға» қарсы санкцияны қоса алғанда, көбінесе осы ұйымға қарсы бағытталған. Бұл саясатқа Ауғанстанның ішінде және одан тыс жерлерде көптеген күштер тартылды. Егер мақсат нәтижесінде Бен Ладенді алу болса, бұл күш-жігердің барлығы артық болды. Мысалы, егер олардың іс-әрекет радиусы Бен Ладен іс жүзінде пайда болған жоқ Ауғанстанның солтүстік аудандарымен шектелген болса, Өзбекстандағы ұшқышсыз ұшақтар неге қажет болды. Вашингтонның ОББ бөлімшелерін орналастыру туралы Ташкентпен құпия келісімі сайып келгенде Орталық Азияның стратегиялық маңызды аймағында болуға қол жеткізу идеясына толығымен сай келді.

Осыған сәйкес сұрақ туындайды: Ауғанстанға, сондай-ақ Орталық Азияға қатысты АҚШ стратегиясының болуы туралы айтуға бола ма, немесе өңірдегі барлық күш-жігер тек тактикалық мақсатқа – Бен Ладенді жою үшін ғана қабылданды

ма? Бұл өте маңызды мәселе, себебі 2001 жылы АҚШ-тың аймақтағы саясаты Орталық Азияда алға жылжу жөніндегі стратегияның бір бөлігі болса, американдықтар тек «Талибан» мәселесін ғана емес, сонымен қатар Ауғанстандағы өзінің бұрынғы тарихи жауы Иранның ықпалының күшеюі әлеуетін де шешпек. Соңғы жағдай талибтерді жеңген жағдайда сөзсіз болды. Егер олар Бен Ладеннің жойылуымен шектесетін болса, онда неге оларға Орталық Азияда тірек пункттері қажет болды (Өзбекстандағы база)? 2000 жылғы желтоқсанда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1333 қарарын бірлесіп ұсынғанға дейін Мәскеумен бастапқыда күрделі қарым-қатынасты орнату не үшін қажет болды? «Әл-Каида» көшбасшысының құрметіне АҚШ-қа ауған бағытында Мәскеумен іс-қимылдарды үйлестіру көмектесе алмады. Бірақ мұндай үйлестіру Солтүстік одақпен қарым-қатынас құруға жол ашты.

Егер 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-та болған қайғылы жағдай болмаса, бүгінгі күні оқиғалар қалай дамығанын айту мүмкін емес, ол Ауғанстан мен оның көршілері үшін жағдайды түбегейлі өзгертті. Бірақ, бұған дейін, Ауғанстанда 9 қыркүйекте лаңкестердің шабуылы нәтижесінде Солтүстік антиталибтік одақтың көшбасшысы Ахмад Шах Масуд өлтірілді. Келесі сұрақ ашық болып қалады: бұл оқиғалардың іс жүзінде бір мезгілде болуы кездейсоқ па және олар бір-бірімен байланысты ма?

Ахмад Шах Масудты Бельгиядан келген тілшілер болып жасырылған екі араб өлтірді. Олар бомбаны теледидар камерасында алып кірді. Олар Кабулдан, «Талибан» бақылауындағы аумақтан Масудқа келді. «2001 жылдың қыркүйек айының басында Масуд барлау Кабулдан келген екі телевизиялық тілшілер – арабтар туралы ОББ лаңкестікке қарсы орталығына әдеттегі хабарлама берді. Масуд пен ОББ барлау арасындағы қатынастар негізінен арабтар мен Ауғанстандағы басқа да шетелдіктерге шоғырланды».¹⁸ Бұл хабарлама ОББ-ға ерекше қызығушылық тудырмады.

Бір қызығы, екі лаңкес – Даман абд-әл-Саттар және Бурави әл-Вахир бұрын ұрланған төлқұжаттарды пайдаланды. Бір төлқұжат 1999 жылы франциялық Страсбургтегі бельгиялық консулаттан ұрланса, екіншісі Гаагадағы (Голландия) Бельгияның елшілігінен ұрланған болатын. 2001 жылдың

шілдесінде олар Лондонға келді, онда Пәкістан елшілігі оларға жылдық визалар берді.¹⁹ Теориялық тұрғыдан ұрланған паспорттар, оның ішінде дипломатиялық өкілдіктерде болса, автоматты түрде «қара тізімге» енгізілуі тиіс. Тиісінше, Пәкістан жалған паспорттар бойынша визаны беруге тиіс емес еді. «ISI олардың (Ахмад Шах Масудты өлтірген арабтардың – авт.ескерт.) саяхаты туралы білгендерінде еш күмән жоқ. Пәкістанның Лондондағы елшілігі жалған бельгиялық паспорттар бойынша саяхаттайтын тунистіктерге бірнеше рет кіру мүмкіндігімен бір жылдық журналистік визаларды берді. Пәкістанға мұндай визаларды алу қиын екені кез келген репортерге белгілі. ISI виза алушыларды әрдайым тексереді».²⁰

Масудтың өлімі антиталибтік одақты өте ауыр жағдайға қойды. Оның әскерлері Ауғанстандағы талибтерге қарсы әрекет ететін жалғыз ұйымдасқан әскери күш құрғанын ескере отырып, олардың бұрынғы тиімділігін өз көшбасшысыз жоғалтуы қаупі бар. Сонымен қатар, Масудтың жеке басының ауқымы мен ол жаулап алған беделі оны «Талибанға» қарсы шыққан барлық күштер үшін, сондай-ақ Ауғанстан шегінен тыс сыртқы күштер үшін біріктіруші фигурамен жасады. Ішкі ауған саясатында ешкім ешкімге сенім білдірмегені белгілі. Ауған топтары арасындағы байланыстар көбінесе Масудтың жеке кепілдіктері мен уағдаластықтарына сүйенді. Тиісінше, оның өлімінен кейін антиталибтік одақ жақында құлап, талибтер өз қарсыластарын жеңіп, Ауғанстанның барлық аумағын алады деген ықтималдығы жоғары болды.

Алайда, екі күннен кейін, 2001 жылдың 11 қыркүйегінде лаңкестер, негізінен Сауд Арабиясынан шыққан адамдар бірнеше азаматтық ұшақтарды басып алып, оларды Нью-Йорктегі Дүниежүзілік сауда орталығының зәулім үйлеріне, сондай-ақ Вашингтондағы Қорғаныс министрлігіне бағыттады. АҚШ-қа шабуыл осы ел мен бүкіл әлем үшін нағыз күйзеліске айналды. Нәтижесінде халықаралық лаңкестікке қарсы күрес мәселелерінде АҚШ саясатының түбегейлі өзгерістері орын алды, бұл оның ішінде Ирак пен Ауғанстандағы кең ауқымды әскери операцияларға әкелді. АҚШ-та терактілерді ұйымдастырудағы басты күдік Ауғанстанда болған, «Талибанның» қамқорлығына алынған Бен Ладенге түсті, бұл

талиберге қарсы белсенді іс-қимыл басталуының басты себебі болды.

Осыған байланысты Масудты өлтіру мен АҚШ-та лаңкестердің шабуылдары арасындағы байланыстың болуы туралы мәселе сұралды. Өте типтік көзқарас келесідей: «2001 жылдың 9 қыркүйегінде болған Масудты өлтіру Нью-Йорк мұнараларына шабуыл жасау үшін белгі болды ма, немесе бұл тек кездейсоқтық па? Белгілі ауған далалық командирінің қаза табуына қатысты тергеу тобы бұл сұраққа оң жауап беруге жақын. Парижде, Брюссельде және Лондонда іс жүзінде бір мезгілде өткізілген қаумалау мен тінту серияларының нәтижелері осы екі оқиға – бір тізбектің буындары деп айтуға мүмкіндік береді. Олар Усама бен Ладеннің «Әл-Каида» ұйымының бір адамдарымен ойластырылған. Соңғысына соғысты бүкіл өркениетті әлемге жариялау қарсаңында Ауғанстандағы ең маңызды қарсыласын жою қажет болды».²¹ Алайда, сұрақ туындайды: неге, шын мәнінде, осы екі оқиғаны үйлестіру керек еді?

Ақыр аяғында, Масудты өлтіру АҚШ-та қырағылықты күшейтуге мүмкіндік беретін америкалық арнайы қызметтердің ерекше алаңдаушылығын туғызбауы тиіс еді. Американдықтар оның харизматикалық көшбасшысының қайғылы өлімінен кейін Солтүстік одақ тұрақтылығының перспективаларына көбірек көңіл бөлуі керек еді. Егер қастандық жасаудың басты міндеті Ауғанстандағы «Талибанның» жеңісін қамтамасыз ету қажеттілігінде болса, онда АҚШ-қа шабуылдармен асығудың ерекше мәні болған жоқ. Ең алдымен талибтерге Масуд әскерін бұзуға мүмкіндік беру, өз командирінің қирауы. Мысалы, 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғалар кезінде талибтер Ауғанстанның барлық аумағын бақыласа, американдықтарға оларға қарсы әскери операцияны ұйымдастыру қиын болар еді. Егер бұл мүмкін болса.

Бірақ болар іс болды. Тек екі күн – 9 және 11 қыркүйек бір-біріне жақын болды, бұл жай ғана сәйкес келуі мүмкін емес. Сондықтан, әдетте, ең көп таралған түсініктеме ауқымды әңгімеге байланысты. Петер Томсеннің пікірінше, «екі тунистік бомбистерде 11 қыркүйекте ұшақтарды басып алғандармен ортақ нәрсе көп болды. Америкалық және еуропалық

тергеушілер кейіннен Усама бен Ладен Масудты өлтіру үшін жіберген деген қорытындыға келді. 2002 жылы кейін «Талибан» барлауының басшысы болған Мулла Абдұл Жамад Хаксар, Бен Ладен тунистіктерге Масудты өлтіру туралы бұйрықты жеке өзі бергенін айтты». ²²

Мұнда бір ғана жағдай бар, бірақ бұл өте маңызды. Өйткені, 2001 жылдың 11 қыркүйегінде АҚШ-та болған терактілер кезінде Масуд тірі болса, онда «Талибанды» құлатқаннан кейін ол Ауғанстанда басым саяси тұлға болар еді деп айтуға болады. Бұл ретте ол Иранмен, Ресеймен және Үндістанмен бұрыннан келе жатқан дербес тұлға еді, ал оның тәжіктері әскерде және қауіпсіздік күшінде мүлдем басым болар еді. Әрине, мұндай перспективалар пуштундар мен Пәкістан үшін жағымсыз жағдай туғызып, 1992 жылғы жағдай қайталануы мүмкін еді. Ол кезде Масуд Кабулды алды, ал пуштундар тәжіктердің басымдығына қарсы шықты.

Сонымен қатар, Оңтүстік пуштундық аудандарда «Талибанға» қарсы күрес 2001 жылдың күзінде болған күреске қарағанда әлдеқайда ауыр болар еді. Масуд болашақта Ауғанстанның саяси құрылымын елемеуге болатын тым қуатты тұлға болды. Бірақ ол Ауғанстанның соғыстан кейінгі құрылымы үшін саяси кеңістікті объективті түрде азат етті.

11 қыркүйектегі оқиғалармен байланыс қандай болуы мүмкін? Мүмкін, байланыс жоқ. «Әл-Каиданың» халықаралық лаңкестері өз міндеттерін шеше отырып, ең қуатты ауған саясаткерін алып тастады. Нәтижесінде олар «Талибан» қозғалысының құлдырауына ықпал етті. Осыған байланысты Ахмет Рашидтің пікірі: «Масудты өлтіруді «Әл-Каида» мұқият жоспарлады. Егер шабуыл бірнеше апта бұрын жоспарланғандай болса, онда Солтүстік одақ «Талибан» шабуылының нәтижесінде жойылып, американдықтардың 11 қыркүйектен кейін бұл жерде одақтастары болмас еді». ²³ Осы көзқарасқа сәйкес, сөз байласудың толық жүзеге асуына уақыт жетпеді. Сондай-ақ, 9 қыркүйекте Масудты өлтіру Рашид санаған мерзімнен кеш емес, керісінше, лаңкестер үшін АҚШ-қа қарсы шабуылын бастау сигналы болды деп болжауға болады. Бірақ мұндай болжам бір қарағанда қисынды емес көрінеді, себебі мұндай жағдайда талибтер қарсыластарына әскери табысқа жету үшін

уақыт жетпей қалады. Мұнда Рашидпен келісуге болады. «Әл-Каида» операциясын жоспарлаушылар неге АҚШ-қа соққы бере алмады деген сұрақ туындайды. Олар өз одақтастарына барлық Ауғанстанға бақылау орнату үшін «Талибанға» уақыт бере алды.

Кез келген жағдайда, 9 қыркүйек оқиғасы Масудқа жаңа Ауғанстандағы ең ықпалды саясаткер болуға, ал оның тәжіктеріне елдің ішкі саясатындағы жалғыз басым күш болуға кедергі жасады. Бұл «Әл-Каида» мен Усама бен Ладенге не үшін қажет болуы мүмкін деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр. Өйткені, олар «Талибан» қозғалысының құлауынан кейін Ауғанстанның саяси құрылымына қызығушылық танытуы екіталай. Керісінше, олар Ауғанстандағы талибтердің гегемониясын қамтамасыз етілуі алаңдатуы керек еді. Сондықтан, олар тек сол сәтте қол жетімді болған мақсаттарға шабуыл жасаған болуы мүмкін. Сонымен қатар, олар АҚШ-тың Ауғанстанға шабуыл жасағанын, содан кейін халықаралық қоғамдастыққа осы елдегі биліктің саяси конфигурациясы туралы мәселені шешу қажет екенін біле алмады. Сондықтан 9 және 11 қыркүйектегі оқиғалар мен олардың өзара байланысы кейде тарихта болатын кездейсоқ сәйкес келуі де, сонымен қатар бір жаһандық қастандық тізбегінің буыны да болуы мүмкін. Дегенмен, мұндай сәйкес келу нәтижесінде 2001 жылдың күзінде жалғыз басым саяси тұлға өлтірілді және бұл, әрине, барлық кейінгі оқиғаларға әсер етті. Сондықтан, бұл кім үшін тиімді болуы мүмкін деген мәселе ашық қалады.

11 қыркүйектен кейін

11 қыркүйекте Вашингтонның алдында лаңкестік шабуылдан кейін АҚШ-та бұрын-соңды болмаған шабуылға жауап реакциясы туралы сұрақ автоматты түрде тұрды. Осыған сәйкес, күн тәртібінде Усама бен Ладен болған Ауғанстан бірден пайда болды. Бірақ Ауғанстанға қатысы болған жауапты әрекеттердің кез келген нұсқасы дәстүрлі түрде «Талибанмен» тығыз қарым-қатынаста болған Пәкістанды бірінші жоспарға автоматты түрде шығарды.

Нью-Йорк және Вашингтондағы лаңкестік әрекеттерден кейінгі келесі күні, 12 қыркүйекте, АҚШ мемлекеттік хатшысының орынбасары Ричард Армитидж Пәкістан ISI барлау директоры генерал Махмуд Ахмадты шақырды, ол осы кезде АҚШ-қа сапармен келді және оған: «сіз біз жақтасыз ба әлде лаңкестер жақтасыз ба?» деген сұрақ қойылды. 13 қыркүйек күні Армитидж Махмудқа АҚШ талаптарының тізімін берді. Біріншіден, Пәкістан өз аумағы арқылы ұшып өтуге рұқсат, сондай-ақ АҚШ әскери ұшақтарын қондыру құқығы болды. Екіншіден, АҚШ-тың «Әл-Каидамен» күресу үшін барлық әуежайларға, әскери базаларға және Ауғанстанмен шекараға қол жеткізу. Үшіншіден, дереу барлау ақпаратымен бөлісіп, арнайы қызметтер арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ету. Төртіншіден, Пәкістан-Ауғанстан шекарасындағы «Әл-Кайданың» барлық белсенділігін тоқтату, талибтерге қару-жарақ, отын жеткізуді тоқтату.²⁴ «Талибанды» қолдаудағы Пәкістанның рөлін есепке ала отырып, мұндай мәселе өте айқын болды. АҚШ мәселені барынша қатаң тұжырымдады, бұл Пәкістан билігін ең қиын жағдайға қойған ультиматум болды.

14 қыркүйекте Пәкістан президенті Первез Мушарраф Пәкістан армиясының генералитетін қоса алғанда, елдің жоғары басшылығының кеңесін жинады. Ұзақ пікірталасдан кейін американдықтардың талаптарымен келісу туралы шешім қабылданды. Бұл қиын шешім болды. Пәкістан армиясының генералдарының бір бөлігі, ISI директоры генерал Махмуд Ахмад, сондай-ақ бұрынғы ISI директоры болып табылатын Лахор корпусының қолбасшысы генерал Мұхаммед Әзиз және Бас штаб бастығының орынбасары болып табылатын генерал Музаффар Усмани «Талибан» мен Кашмир содырларын қолдады.²⁵ Іс жүзінде, американдықтар Пәкістаннан өз саясатының негізгі бағыттарынан бас тартуды талап етті және бұл ретте АҚШ-тың әуежайлар мен әскери базаларға қол жеткізуін ұсына отырып, ішінара егемендікке түсуді талап етті.

Кейбір генералдардың қарсылығына жауап ретінде Мушарраф былай деді: «егер Пәкістан АҚШ-тың талаптарын тек ішінара орындаса, Үндістан дереу пайда болған вакуумды толтырып, АҚШ-қа базаларын және өзінің қолдауын ұсынады.

Үндістан соңғы бес жылын американдықтарға Пәкістанды Кашмир содырларының қолдауы үшін лаңкестікті қолдайтын мемлекет деп жариялауға сендіру үшін жұмсады. Пәкістан АҚШ-пен әскери одақта болатын дұшпандық Үндістанға бетпесті келуі мүмкін, ал Ауғанстандағы дұшпандық америкалық күштер ислам экстремистерінің қолына түсуінің алдын алу мақсатында Пәкістан ядролық қару-жарағын көздеген еді».²⁶

Алайда, мұнда бірден сұрақ туындайды: американдықтар Пәкістанның қолдауы болмаған жағдайда пәкістандық ядролық қаруға қауіп төндіру үшін Ауғанстанға қалай кіре алатын еді? Ауғанстанға жасалған кез келген шабуыл көрші елде әскери базалардың болуын талап етті. Ауғанстанмен шектесетін барлық елдерден 2001 жылы АҚШ-та Өзбекстандағы ОББ құпия базасы ғана болды. Тенет бұл жөнінде былай деп жазды: «Біз президентке қазіргі уақытта Ауғанстанмен шекарада бізде тек бір ғана нағыз одақтасуымыз бар, Өзбекстан, оның аумағында біз барлау деректерін жинаудың маңызды орталығын құрдық және Солтүстік одаққа көмек көрсету үшін арнайы топ дайындадық».²⁷ Бірақ, бұл кең ауқымды әскери операцияны өрістету үшін жеткіліксіз болды. АҚШ әскерлерді шоғырландыру мен оларды жабдықтау шешілмейтін міндетімен тап болады. Оларға Ресей мен Орталық Азия арқылы әскерлерді жүргізуге тура келетін еді. Сонымен қатар, сұрақтың бағасы американдықтар үшін өте жоғары болар еді. Әлбетте, бұл жағдайда АҚШ-қа Үндістанмен одақ көмектеспейтін еді.

Сондықтан АҚШ-пен Үндістанның ескі жауының мүмкін одақ идеясын Мушаррафпен пайдалану Пәкістанда басқа амал жоқ екенін Пәкістан генералитетіне сендіру керек еді. Шын мәнінде, Вашингтонның ультиматумы өте қатаң болса да, АҚШ-та теориялық тұрғыдан Исламабадқа үлкен қиындықтар жасай алмас еді. Естеріңізге сала кетейік, Пәкістан 1999 жылы ядролық қару сынағынан кейін санкцияда болған. Сонымен қатар, американдықтар ядролық державамен соғыс тәуекеліне бара алмады. Сондықтан, 11 қыркүйектен кейін АҚШ үшін жағдайдың барлық қайғы-қасіретіне және олардың шешімдерінің жоғары эмоционалды болуына қарамастан, Исламабад кенеттен бас тартқан жағдайда, қысқа мерзімде Пәкістанды талибтерді қолдаудан бас тартуға мәжбүрлеудің

нақты мүмкіндіктері болған жоқ. Бұл ретте, АҚШ-тың Ауғанстандағы кез-келген ықтимал операциясы Пәкістанның қолдауынсыз бола алмады.

Пәкістандық басшылық мұндай жағдайда АҚШ-тың талаптарымен келісу, оларға Ауғанстандағы науқанды ұйымдастыруға көмектесу, ал оның орнына материалдық дивидендтер алу, сондай-ақ Пәкістанның ядролық мәртебесін тану тиімдірек деп шешті. Оның үстіне, Мушаррафтың әскери үкіметі 2001 жылға қарай күрделі экономикалық қиындықтарға тап болды. Жалпы, Пәкістан билігі АҚШ-тың қолдауымен ядролық сынақтар мен әскери төңкерістен кейін пайда болған олармен қарым-қатынаста қиындықтарды еңсеруге сене алады.

Мушарраф ультиматумды қабылдауға келіскеннен кейін президент кіші Джордж Буш Пәкістанға қарсы барлық америкалық санкцияларды алып тастады, әскери жеткізілімдерді қалпына келтірді, АҚШ пен Дүниежүзілік банктен жаңа несие беруге келісті, АҚШ-қа Пәкістанның 3 млрд. доллар қарызын кешірді.²⁸ Мушарраф үшін бұл көптеген ағымдағы проблемаларды шешу және американдықтардың бір мезгілде әскери төңкеріс пен Пәкістанның ядролық мәртебесінің мәселелері болды.

Тағы бір жағдай ішкі саяси сәттерге байланысты болуы мүмкін. Мушарраф оны билікке әкелген әскери төңкеріс жетістігінде маңызды рөл атқарған генералдардың ықпалынан құтылуға ұмтылуы мүмкін. Мысалы, төңкеріс күндері генерал Махмуд Ахмад Равалпинди қаласындағы корпус қолбасшысы, генерал Мұхаммед Әзиз Бас штаб бастығы болды, ал генерал Музаффар Усмани Карачи қаласындағы корпусты басқарды.²⁹ Жоғарыда барлық үшеуі діни партиялармен тығыз байланыста болғандығы аталған болатын. Әрине, Исламабад пен Вашингтон арасындағы ынтымақтастықтың жаңа жағдайында олар артық болды және кету керек болды.

2001 жылдың 8 қазанында Махмуд жұмыстан босатылды. Тенеттің пікірінше, «оның барлау шефінің жаңа жаһандық шындығында (Махмуд Ахмад, ISI басшысы, Мушаррафтың барлау шефі – авт.ескерт.) жауға тым жақын».³⁰ Сонымен қатар, отставкаға генерал Музаффар Усмани де жіберілді, генерал

Мұхаммед Әзиз хан штабтар бастығы комитеті басшысының ресми қызметіне ауыстырылды. Сонымен қатар, Ауғанстанмен шекаралас екі стратегиялық маңызды провинцияларда – Белуджистан және солтүстік-батыс шекара провинциясындағы Пәкістан армиясының басшылығы ауыстырылды. «Жамиат улама-и-ислам» партиясының көшбасшысы Маулана Фазлур Рахман және «Сипахи-и Сахаб-и Пәкістан» басшысы Маулана Азам Тарик ұйқамаққа алынды.³¹ Осы шаралардың барлығы Пәкістан АҚШ-ты «Талибанмен» күресте қолдайтындығымен байланысты болды, бұл Пәкістан билігі өзінің бұрынғы ауған бағытындағы саясатын қайта форматтауды бастауға мәжбүр етті. Пәкістандық биліктің әрекеттері көп жағдайда ресми болғанымен. Мысалы, «Жамиат-и улама ислами» басшысы Рахманды сол күні ұстады. «Жаиш-и Мұхаммедтің» (Мұхаммед әскері) Маулана Масуд Азхарды және «Лашкар-и Тайбаның» (тазалық әскері) Мұхаммед Сайеді бірнеше аптадан кейін босатылды. 2001 жылдың 11 қыркүйегінен кейін АҚШ мемлекеттік департаменті осы екі ұйымдарды террористік деп жариялады. Мушарраф екеуіне де тыйым салды, бірақ олар Пәкістанда ашық әрекет етуді жалғастырды.³²

Сонымен қатар, Пәкістан АҚШ көмектесу келісімі тек Вашингтон қойған міндеттерді шешу бөлігі болды. Американдықтар енді ауадан, соның ішінде пәкістандық аумақты пайдалана отырып, соққылар түсіре бастады, бірақ бұл оларға «Талибан» мәселесін шешуге көмектесе алмады. Пәкістанның барлық жәрдеміне қарамастан, АҚШ оңтүстіктен Ауғанстанға шабуыл жасауды ұйымдастыра алмады. Олар алдын ала Пәкістан аумағында әскерлердің үлкен тобын шоғырландыруға тура келеді, содан кейін бұрынғы Британ империясының осы елге басып кіруінің ескі бағыттары бойынша Ауғанстанға бетер еді. Егер ауған-пәкістан шекарасындағы «Талибанның» жақтастарының әбден күтілген дұшпандығына назар аудармаса да, бұл өзі өте күрделі міндет болды.

Сонымен қатар, Ауғанстанның оңтүстігінде антиталибтік одақтың қандай да бір ірі күштері болған жоқ. Мұнда пуштун эмигранттарының әсері өте аз болды. Бұл ауған аумағына дуррани руынан Хамид Карзайдың және гильзай тайпасынан Абдұл Хактың келесі рейдтерін көрсетті. Антиталибтік

топтардың барлық негізгі әскери күштері Ауғанстанның солтүстігінде орналасқан. Сондықтан, американдықтар өздерінің назарын солтүстікке аударғаны таңқаларлық емес. Өйткені тек мұнда антиталибтік одақтың құрлықтағы әскерлері болды.

2001 жылдың 13 қыркүйегінің кешке ОББ ардагері Гарри Шроен ОББ террорға қарсы орталығының директоры Кофер Блэктен шақыру алды. Солтүстік одақ АҚШ-пен ынтымақтасуға сендіру, сондай-ақ олар «Талибанмен» тиімді күресу үшін қажетті қадамдарды ұсыну мақсатында Панджшерлік алқапқа бағытталуы тиіс ОББ офицерлерінің тобын басқару ұсынылды.³³ Шроен көп уақыт бойы Пәкістан ОББ өкілдігінде жұмыс істеді. Ол 1978 жылдан бастап ауған бағытында жұмыс істеді, дари тілін меңгерген, Ахмад Шах Масудпен келіссөздер жүргізу үшін Панджшерге бірнеше рет барып, оның көптеген серіктестерімен таныс болды. Шроен бастаған топ Солтүстік Ауғанстанға 26 қыркүйекте Өзбекстан мен Тәжікстан әуе кеңістігін пайдалануға келісім бергеннен кейін келді. Тәжікстанмен келісу тек 2001 жылы панджшерге талибтермен бақыланатын аумақты кесіп өтпестен тек осы елден ғана өтуге болатындықтан ғана маңызды болды. Сондай-ақ, Тәжікстан Ресейдің жақын одақтастары болды, сондықтан Душанбе келісімі Мәскеудің мақұлдауымен ғана алынуы мүмкін.

Сонымен қатар, Өзбекстан, Тәжікстан үшін ОББ құпия миссиясы үшін өз аумағын пайдалануға рұқсат АҚШ-тың атына салыстырмалы түрде аз қимыл болды. Ташкенттің келісімі сияқты 2000 жылы ОББ құпия базасын орналастыру. Ақыр соңында, бұл туралы ешкім білмеді. Алайда, тағы бір мәселе – «Талибанға» қарсы АҚШ-тың әскери операциясына қатысу және оларға өз аумағы үшін беру. Сол Өзбекстан үшін мұнда елеулі тәуекелдер пайда болды. Біріншіден, бұл өзбек-ауған шекарасында әскери іс-қимылдарды бастаудың тікелей қаупі туындайтынын білдіреді. Өйткені талибтер Ташкенттің іс-әрекетіне жауап бере алды. Екіншіден, Орта Азияда америкалық әскери топтардың орналасуы Ресейде, Қытайда және тіпті Иранда теріс реакция тудыруы мүмкін. Мәскеу мен Пекин дәстүрлі түрде Орталық Азия аймағында үшінші елдердің болуына қарсы шығып, бірінші кезекте АҚШ-ты ескергені

белгілі. «Өзбекстанда Орталық Азиядағы американдықтар – бұл өңірдегі мемлекетаралық қатынастар жүйесіндегі төңкеріс және Ресей, Қытай және Иран мүдделеріне төну екенін түсінді, демек, Ташкент үшін осы елдермен қарым-қатынасты бұзуға белгілі бір тәуекел бар болды».³⁴ Алайда, 2001 жылғы 11 қыркүйектегі қайғылы оқиғаларға байланысты болған мән-жайлар көбінесе бұрынғы геосаяси қайшылықтарды әлсіретті.

19 қыркүйекте Ташкентте президент Ислам Кәрімовтың Ресей Қауіпсіздік кеңесінің хатшысы Владимир Рушайломен кездесуі өтті. Қазан айының басында Өзбекстанға мемлекеттік хатшының орынбасары Джон Болтон келген болатын.³⁵ 2001 жылдың қазан айының басында Өзбекстан Республикасына ресми сапармен АҚШ қорғаныс министрі Дональд Рамсфелд келді. Кездесу қорытындысы бойынша ресми Ташкент АҚШ-қа жәрдемдесуге келісті, дегенмен олардың қызметін өз аумағында америкалық әскери ұшақтарға қызмет көрсетумен, гуманитарлық жүктерді жеткізу және құтқару операцияларымен формалды түрде шектеді. Өзбек президенті Ислам Кәрімовтың айтуынша, «Өзбекстан АҚШ ӘӘК үшін әуе кеңістігін ұсынады, америкалық көлік ұшақтары мен тікұшақтарын өздерінің әскери әуеайлақтарының бірінде отырғызуға рұқсат береді және авиатехникаға қызмет көрсететін мамандардың қызметіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, Өзбекстан оның аумағынан бомбалық-шабуылдық соғыстардың жасалуына немесе Ауғанстанға қарсы жер үсті операциясының жүзеге асырылуына жол бермейді. Америкалық әскери қызметшілер тек гуманитарлық жүктерді Ауғанстанға жеткізумен және іздеу-құтқару жұмыстарын орындаумен айналысатын болады. Ислам Кәрімовтың мәлімдеуіндегі жеке пункт оның елі АҚШ қорғаныс министрлігінің толық қарамағына өзінің әскери базасын ұсынбайтыны айтылған».³⁶ Ташкентте қандай да бір жағымсыз реакция тудырмау үшін сақтануға ұмтылды.

Өйткені 7 қазан күні Ауғанстандағы оқиғалар қалай дамיתыны түсінікті болған жоқ, ал талибтер тікелей Өзбекстанмен шекарада болған. Сонымен қатар, өзбек билігі Ресейдің реакция жағдайына да сақталды. 22 қыркүйекте Ресей президенті Владимир Путин АҚШ президенті Джордж

Бушпен телефон арқылы сөйлескенде Ауғанстанға қарсы әскери операцияға, соның ішінде әуе кеңістігін пайдалануға рұқсат беруге толық қолдау көрсетуге уәде берді. Алайда, 25 қыркүйекте Путин лаңкестікке қарсы күресте АҚШ-пен ынтымақтасуға дайын екендігі туралы айтты, бірақ «АҚШ әзірге нақты өтінішпен жүгінбеген». 26 қыркүйек күні Ресей Қорғаныс министрі Сергей Иванов НАТО елдерінің қорғаныс министрлерінің бейресми кеңесінде Ресей мен Орталық Азия республикалары АҚШ әуе дәліздерін ұсынуға және ұшақтарды қондыру мүмкіндігін беруге дайын екенін айтты. Оның айтуынша, бұл тек гуманитарлық көмек арқылы ұшақтардың ұшуы туралы айтылған.³⁷

Путиннің және ресейлік ресми тұлғалардың мәлімдемелері Вашингтон Орталық Азия мемлекеттерімен тікелей келіссөздер жүргізуіне байланысты Мәскеудің белгілі бір алаңдаушылығын көрсетті. Бұл Ивановтың «Ресей және Орталық Азия республикалары АҚШ ұсынуға дайын...» деген сөздері жанама растап отыр. Яғни, Мәскеу осылайша Орталық Азия мемлекеттерімен қалыптасқан жағдай бойынша келісілген ұстаным бар екенін атап өтті. Сонымен қатар, Ресей АҚШ-тың іс-әрекеті үшін маңызды шектеу қойды – тек гуманитарлық жүктерді тасымалдау. Тиісінше, әскери базалар туралы сөз бола алмады. Уақыт өте келе Мәскеудің мазасыздығы күшейе түсті. 7 қазанда Ташкент Рамсфельдке барды, және өзбек тарапының мәлімдемелері формалды түрде Мәскеудің мәлімдемелерінде болса да, Өзбекстан мен АҚШ-тың байланыстары олардың терең өзара ынтымақтастығына әкелуі мүмкін екендігі түсінікті болды.

Ресей Қорғаныс министрі Сергей Иванов Мемлекеттік Думада «Ресей батыстық әскери ұшақтарға Ауғанстанға жол жүру арқылы оның аумағын кесіп өтуге мүмкіндік бермейді, және өз әскерлерін «Ауғанстандағы қандай да бір іс-әрекеттер үшін» беруге ниет білдірмейді» деп айтқан кезде, 10 қазанда Мәскеудің алаңдаушылығы айқын көрініс тапты.³⁸ Мұнда негізгі тезис Мәскеу «Батыс әскери ұшақтарға Ресей аумағын кесіп өтуге мүмкіндік бермейді». Іс жүзінде бұл Орталық Азия аймағында АҚШ-тың әскери қатысуына қарсы Мәскеу позициясының көрінісі болды. Мұндай мәлімдеменің пайда

болу қажеттілігі 10 қазанда Рамсфелдтің сапарымен және оның Ташкенттегі келіссөздерімен байланысты болған шығар.

Ресейдің мұндай реакциясы Өзбекстанды таңдау жағдайына қойғаны сөзсіз. Бірақ АҚШ-тың дәлелдері айқын болды. Нәтижесінде 12 қазанда АҚШ пен Өзбекстанның екі елдің халықаралық лаңкестікке қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы бірлескен мәлімдемесі жарияланды. Тараптар «егер Өзбекстан Республикасының қауіпсіздігіне немесе аумақтық тұтастығына қауіп төнген жағдайда» бірлескен іс-қимылдарға қатысты консультациялар өткізу туралы келісімге келді. Өзбекстан АҚШ-қа әуе кеңістігін, сондай-ақ қажетті әскери және азаматтық инфрақұрылымды беруге дайын екендігін білдірді.³⁹ Іс жүзінде бұл құжатта АҚШ-тың қолдауын алмастыра отырып, Өзбекстанға талибтер өзбек аумағына проблемалар туғызған жағдайға кепілдік бергені туралы айтылды.

Сонымен қатар, АҚШ-тың басқа да міндеттемелері кадрда қалды. Шарттарды талқылауды мензейтіндей АҚШ Өзбекстанмен келісімге келуге мәжбүр болғанын және Ташкент саудаласа алғанын айта кету керек. «Кәрімовтің ресми келісім жасасудан бас тартуы америкалық әскери жоспарлаушылардың арасында алаңдаушылықтың ұлғаюына себеп болды, нәтижесінде 5 қазанда Рамсфельд өзбек президентінің алдында кейбір міндеттемелерді қабылдау үшін Ташкентке өз бетімен сапар жасауға мәжбүр болды. Нәтижесінде 12 қазанда ресми келісімге қол қойылды».⁴⁰ Өткен келіссөздердің нәтижесінде Өзбекстан АҚШ-қа Ханабад қаласында АҚШ-тың 10-шы тау дивизиясының әскери қызметшілері орналасқан әскери базаны берді. Бірақ американдықтар үшін Ташкентпен келісімге қол жеткізу өте қиын болды, сондықтан олар үшін мүмкін болатын кез келген шығындар толығымен ақталды.

Ресей үшін 12 қазандағы Өзбекстан мен АҚШ-тың бірлескен мәлімдемесі және өзбек аумағында әскери базаның пайда болуы жағымсыз тосын болды. Америкалық база Мәскеудің бұрын айқын позициясына қарамастан пайда болды. Бұл Өзбекстанның Ресейдің пікірін елемегенін және онымен аймақта америкалық болуға қатысты ынтымақтастық саясатын жүргізуден бас тартқанын білдіреді. Ал әскери қызметшілер мен әскери жүктердің Өзбекстанға транзитіне келер болсақ,

АҚШ-тың Ресейдің келісімінсіз жұмыс істеу тәсілін таба алады. Бір жағынан, олар Кавказ арқылы транзиттеу үшін пайдалана алады. Рас, бұл Түрікменстанмен келісуді талап етті. Екінші жағынан, олар Өзбекстанға әуе арқылы Пәкістаннан әскерлерді жібере алады. Бұл жерде жойғыш авиацияның белдерін пайдалану қаупі бар, себебі белдерде үлкен биіктіктерге атуға арналған ӘШҚ болған жоқ. Бірақ 7 қазан Талибанның әскери инфрақұрылымына шабуылдар басталды және АҚШ-тың бірінші ісімен талибтердің аздаған жойып, олардың әуеайлақты пайдалану мүмкіндігін төмендетті. Сондықтан 12 қазаннан кейін 10-шы тау дивизиясының әскери қызметшілері Ханабадқа және Пәкістаннан ұшып бара алады.

Орталық Азияның басқа мемлекеттері АҚШ-ты да қолдады, бірақ Өзбекстан операцияның нәтижесі үшін маңызды мәнге ие болды және тек Ташкент Қазан айында американдықтарға әскери операциялар үшін база беруге келісті. Өйткені АҚШ үшін әскери тұрғыдан солтүстік бағытта талибтерге қарсы операцияны жүргізу жақсы болды. Біріншіден, өйткені мұнда «Талибанның» қарсыластарында оңтүстікте болмаған өте әсерлі күш болды. Тиісінше, АҚШ өз әскери көп санын іске қосудың қажеті жоқ еді. Екіншіден, Орталық Азиядағы операция Пәкістанға тәуелділіктен құтылуға мүмкіндік берді. Үшіншіден, АҚШ тарихта алғаш рет Орталық Азия аймағында әскери базаларды ашуға мүмкіндік алды.

Бұдан басқа, Ауғанстанмен шекаралас үш мемлекеттің арасында Өзбекстан АҚШ үшін ең ыңғайлы серіктес болды. Біріншіден, Тәжікстан Ресеймен тығыз байланыста болғандықтан. Демек, тірек бекеттер үшін Мәскеумен уағдаластық жасауға тура келетін еді, яғни бұл өңірдегі америкалық қатысу соңғысының позициясына деген тәуелділікке әкелуі мүмкін еді. Сонымен қатар, қазан айының басында Орталық Азиядағы АҚШ-тың ықпалының нығаюына қатысты Ресейдің позициясы өте сақ болды. Екіншіден, Түрікменстанға қарағанда, Өзбекстан әскери қарым-қатынаста тұрақты болды және, тиісінше, егер олар кенеттен америкалық базалардың пайда болуына әрекет етуді шешсе, талибтерге қарсы тұра алды. Сонымен қатар, Түрікменстан дәстүрлі түрде бейтараптылық саясатын ұстанды, сондықтан

Ашхабадпен келісіп алу қиын болды. «Түрікменстан Орталық Азияның алғашқы мемлекеттерінің бірі болды, Ауғанстандағы әскери операцияны дайындау үдерісінде АҚШ оның әскери нысандарын пайдалануға келісімін алуға тырысты (кейбір деректер бойынша, Пентагон, атап айтқанда, Мары қаласының әуежайына қызығушылық танытты). Түрікмен тарапы тек гуманитарлық көмек көрсетуге уәде берді».⁴¹ Түрікмен билігі тәуекелге барғысы келмеді.

Осылайша, қазан айының ортасына қарай АҚШ әскери операцияны қолдауға Өзбекстанның келісімін ала алды. Бұл оларға Орталық Азияда өзінің алғашқы әскери базасын құруға мүмкіндік берді. Алайда, оны пайдалану Ресей тарапынан қолдау болмағандықтан шектеулі болды. Тиісінше, американдықтар ресейлік әуе кеңістігі арқылы әскери жүктердің транзитін жүзеге асыра алмады. Сонымен қатар, АҚШ Өзбекстан аумағынан талибтерге қарсы белсенді әрекет жүргізе алмады. Біріншіден, тиісті инфрақұрылымды құру үшін уақыт қажет болды. Екіншіден, Ташкент өзбек аумағына соққы беруге талибтерді итермеуін талап еткен шығар. Сонымен қатар, өзбектер жер үсті операциясына қатысқысы келмеді. Айта кету керек, Ресеймен келісім болмаған жағдайда АҚШ-та Солтүстік одақпен байланысты қолдауда қиындықтар болған. Өйткені мұндай байланыстар тек Тәжікстан мен тәжік-ауған шекарасы арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін еді.

Ал Гарри Шроен тобы Панджшерлік шатқалында Солтүстік одақ көшбасшыларымен қарқынды келіссөздер жүргізді. Өз кезегінде, қаза тапқан Ахмад Шах Масудтың «панджшерлік топ» деп аталатын серіктестері американдықтармен ынтымақтастық мәселелерін талқылады, бірақ бір мезгілде олардың ескі одақтастары ирандықтардың бұл туралы білмеуі үшін тырысты. Мысалы, Шроеннің айтуынша, Масудтың мұрагері генерал Фахим Кабул майданында бақылаушылар рөлінде болған Иран Ислам революциясы күзеті корпусы екі өкілінің уақытынан бұрын американдықтардың қатысуы туралы біліп қоюы алаңдатты.⁴² Панджшерліктер үшін американдықтардың ынтымақтастық туралы ұсынысы өте тартымды болды, бірақ олар Иран тарапынан теріс реакция тудыруы мүмкін деген есеп берді. Иран 1990-шы жылдардың

соңында Ресеймен бірге Солтүстік одақты қолдаудың басты көзі болды.

Шроенның жағдайды бағалауы өте маңызды. «Оңтүстікке апаратын жолдарды бұғаттау жөніндегі Солтүстік одақ командирлерінің күштерімен қатар ауадан америкалық соққы беруді пайдалану арқылы солтүстікте «Талибан» әскерлерінің көп бөлігі сынып, тапсырылуы немесе жойылуы тиіс еді. Егер солтүстіктегі Кабул мен бас қалалар Солтүстік одақтың қолында болса, оңтүстікте пуштундық тайпалық көшбасшылар «Талибанға» қарсы шығатын еді».⁴³ Мұндай баға әскери тұрғыдан өте қисынды болды. Егер «Талибанға» қарсы әрекет ететін барлық күштер солтүстікте болса, ал оңтүстікте пуштундар болса немесе талибтерді қолдайтын болса немесе пассивті позицияны иеленсе, онда Солтүстік азшылықтарға сенім арту, содан кейін оңтүстікке бару қисынды болды. Мұндай ұсыныс тәжірибелік тұрғыдан толықтай ақталды. Алайда, ол мәселенің саяси аспектілерін ескермеді.

Бірінші мәселе Ауғанстандағы азшылық ұлттар құрылымдарының әскери табыстары Ресейдің емес, Иранның да ықпалының өсуіне автоматты түрде әкеп соқтыруымен байланысты болды. Нәтижесінде, американдықтар ескі қарсыластың болашақ үстемдігіне көмектесетін еді. Екінші мәселе солтүстіктегі азшылық ұлттардың жеңісі бүкіл елдің ауқымындағы талибтерді жеңуді білдірмейтінімен байланысты. Пуштундар «Талибанның» айналасына бірігуі мүмкін. Олар үшін Солтүстік одақтың жеңісі азшылық ұлттардың реваншын білдіреді. Нәтижесінде соғыс ұзаққа созылып, ұлтаралық қақтығыс сипатына ие болуы мүмкін. Содан кейін пуштундық оңтүстігінде талибтерді жеңу өте қиын болар еді.

Үшінші мәселе Пәкістанмен байланысты болды. Исламабад Вашингтонның ультиматумымен келіссе де, американдықтар пәкістандықтардың мүдделерін ескеруі керек еді. Әйтпесе, соғыс ауған саясатында әртүрлі Пәкістан ұйымдарының өкілдері, ISI-ден діни партияларға дейін, сондай-ақ әскердегі көптеген офицерлер ойнаған рөлді ескере отырып, созылуы мүмкін. Мысалы, «Омар (Мулла Омар – «Талибан» көшбасшысы – авт.ескерт.) үлкен ықпалға ие болған Пәкістан барлау кеңесшілерін тыңдаған болатын. Полковник Имам (ISI

қызметкері – Пәкістанның Гераттағы бұрынғы консулы, 1994 жылы «Талибан» қозғалысының негізін қалаушылардың бірі) оған Қандағарда 11 қыркүйек оқиғасынан кейін бірден қосылды. Ол Омардың Бен Ладенді беру талаптарын елемеуге және америкалық шабуылдарға қарсы тұруға сендірді. Полковник Имам американдықтар елді ұзақ бомбалай алмайды деп және олар құрлықтағы операцияны алыстан ұстап тұра алмайтынына сенді».⁴⁴

Тиісінше, АҚШ алдында бірқатар маңызды саяси міндеттер тұрды. Бір жағынан, Ресеймен, мүмкін, оның делдалдығы арқылы Иранмен де ортақ тіл табу қажет болды. Бұл тактикалық тұрғыдан Ауғанстандағы операцияның табысты болуын қамтамасыз ету үшін қажет болды. Ол үшін Ресейдің Тәжікстандағы қолдауы және оның Орталық Азия аймағына АҚШ-тың қатысуына келісімі қажет болды. Оның ішінде американдықтарға әскери жүктер үшін Ресей арқылы әуе дәлізін ашу маңызды болды. Екінші жағынан, Пәкістанмен мәмілеге келу керек болды.

Біріншіден, талибтердің қарсылық деңгейін төмендету үшін. Екіншіден, Ауғанстанның болашақта саяси құрылысында пуштундардың мүдделерін қамтамасыз ету үшін. Бұл тек Пәкістан үшін ғана емес, ол Ауғанстандағы өз ықпалын ішінара сақтап қалу үшін қажет болды. Егер билікке Масуд топтарынан және азшылық ұлттардың басқа да құралымдарынан оның ескі қарсыластары келсе, оған қол жеткізу қиын болар еді. Бұл АҚШ үшін де қажет болды, өйткені олардың мақсаты тек Бен Ладеннің аты ғана емес, «Талибанның» талқаны болды. Ауғанстанда оларға пуштундар мен азшылық ұлттар арасында тепе-теңдік қажет болды. Бұл ел халқының екі тобы мен олардың артында тұрған сыртқы күштер арасындағы одан әрі қарсыластықты болдырмаудың жалғыз мүмкіндігі болды. Айта кету керек, егер АҚШ Орталық Азияның стратегиялық маңызды ауданында өз қатысуын бекітуге ұмтылса, онда олар үшін Ауғанстанда тек ресейлік немесе ирандық күштер билікте болмауы маңызды еді. Өйткені, Ауғанстан Орталық Азияға табиғи дәліз болды.

2001 жылдың қазан айында, Ауғанстанның бомбалауы басталғаннан кейін, елдің оңтүстігінде пуштундық

қарсылықты ұйымдастыруға кем дегенде екі әрекет жасалды. 9 қазанда Қандағарға жергілікті пуштундарды талибтерге қарсы қарсылық көрсетуге көндіруге тырысқан дурранилік попользай тайпасынан Хамид Карзай келді. Алайда, ол салыстырмалы түрде аз адамдарды жинай алды. Талибтер Карзайды қазан айының соңында тауып, оны қудалауды бастағанда, ол 4 қарашада Пәкістанға америкалық тікұшақпен эвакуацияланды. Өйткені, оның аздаған жақтастары талибтерге қарсы ұрыс қимылдарын жүргізе алуы туралы сөз болуы мүмкін емес. Сонымен қатар, Карзай Ауғанстан аумағына жасаған рейд барысында американдықтар тарапынан кең қолдау тапты. Оған С-130 әскери-көлік ұшақтарынан қару мен жабдықтарды лақтырды, оның қудалаушыларына әуеден соққы жасады. Қауіп пайда болған соң оны арнайы мақсаттағы күштер эвакуациялады.⁴⁵

Басқа талпынысты, 21 қазанда бұрынғы моджахедтердің дала командирі Абдұл Хак қабылдады. Карзайға қарағанда ол Ауғанстанның оңтүстік-шығысына қарай бет алды, мұнда гильзайлар басым болды, соның ішінде Абдұл Хактың туған ахмадзай гильзай тайпасы да болды. Алайда, ол тәлибтермен тұтқынға алынып, 26 қазан күні Ішкі істер министрі Мулла Абдұл Раззактың бұйрығымен Кабулға баратын жолда атылды.⁴⁶

Осы екі талпыныстар екі беделді тайпалық көшбасшыға тиесілі тайпалар тұратын аудандарда да талибтерге қарсы өнер көрсетуді ұйымдастыру қиын екенін көрсетті. Бұл жерде пуштун тайпаларының «Талибан» басқару жылдарында өзін-өзі ұйымдастыруға мүмкіндіктері айтарлықтай төмендеді. Бұл ретте, тайпалар монархия жылдарында болған Ауғанстандағы саяси үдерістің дербес субъектілері болып табылды деп айтуға болмайды.

Еске салайық, ХХ ғасырдың бірінші жартысында пуштун тайпалары үкіметті олармен келіссөздерге мәжбүр етіп, орталық билікке қарсы көтерілісті көтере алды. Кем дегенде, олардың әскери құрамалары дербес әскери құндылыққа ие болды. Кейбір пуштун тайпаларының милиция монархиясының құлауына дейін ауған әскері үшін резерв рөлінде болды. Бірақ бұл барлық тайпалар үшін әділ емес еді. Кеш монархия кезінде

көптеген адамдар тайпалық ұйымның әлсіреуіне, әсіресе олардың өкілдерінің бір бөлігінің қалаға көшуі барысында әкелген жаңғырту үдерістері арқылы өтті. Содан кейін Кеңес құрамына қарсы күрес жылдары және межафган қақтығысы тайпалар ішіндегі байланыстарды әлсіретіп кетті. Ақырында, билікке «Талибанның» келуі, оның дулыға тұсында дәстүрлі тайпалық элитаның әсерін әлсіретпеуі мүмкін емес.

Теориялық тұрғыдан соңғысы антиталибтік қарсылықты ұйымдастыру үшін негіз болуы керек еді, бірақ пуштундық оңтүстікте оның мүмкіндіктері әлі де шектеулі болды. Біріншіден, «Талибан» Ауғанстанның оңтүстігіндегі кез келген мүмкін қарсыласынан әскери және ұйымдастырушылық басымдыққа ие болды. Екіншіден, тайпалардың өзін ұйымдастыру оның жекелеген сегменттерге бөлінуіне байланысты жекелеген ауылдарға дейін әлсіреген. Үшіншіден, оңтүстіктегі талибтерге кез келген ұйымдасқан қарсылық Пәкістанның келісімінсіз мүмкін болмады. Төртіншіден, талибтер жергілікті жерлерде улемдердің қолдауына ие болды, бұл оларға ықпал ету желісін құруға мүмкіндік берді. Бесіншіден, талибтер тайпалық көшбасшылардан дәстүрлі негізде пуштун ұлтшылығының идеясын алып кетті. Сондықтан, АҚШ-тың қолдауымен Ауғанстанның солтүстігінде азшылық ұлттардың біріккен күштері атынан аса маңызды қарсыластың пайда болу болашағы пуштундарда қатты алаңдаушылық туғызбауы мүмкін емес еді.

Бұл жағдайда Абдұл Хактың қаза болуына байланысты маңызды мәселе бар. Оның серіктері талибтер оның ізіне түсу сәтінде америкалық бизнесмен Джеймс Ритчи болған Пешауарға қоңырау шалып, эвакуация үшін тікұшақ сұраған болатын. Ритчи ОББ-ға жүгінді, алайда оған бас тартты. Содан кейін, Ритчи ұлттық қауіпсіздік жөніндегі бұрынғы кеңесші Роберт Макфарлейнге қоңырау шалды, ол Вашингтондағы ОББ-ға барған. Осыдан кейін ОББ ұшқышсыз ұшақ жіберді.⁴⁷ Ұшқышсыз ұшақ Абдұл Хакқа ешқандай көмек көрсете алмады, оған эвакуациялау үшін тікұшақтар қажет болды. Бірақ тікұшақ болған жоқ.

ОББ-да Абдұл Хакты бұрыннан теріс қабылдаған, оны тым тәуелсіз деп санаған. Сондықтан да, директор Тенет АҚШ-

тан осы ауған саясаткерін қолдау ұсынысына сыни қарады.⁴⁸ Бірақ, Абдұл Хактың сәтсіздігі мен оның өлімі саяси сахнадан Ауғанстандағы соғысқа қатысу тәжірибесі болған өте беделді пуштунның кетіп қалғанына әкеп соқты. Осы арқылы ол жетпісінші жылдардың соңынан эмиграцияда болған көптеген пуштун роялистерінен ерекшеленді.

Сонымен қатар, Абдұл Хактың дербестігі, оның Пәкістанның ISI барлауынан тәуелсіздігі, сондай-ақ, маңызды АҚШ-тағы кең байланысы, әрине, оны Пәкістан үшін өте қауіпті жасады. Айта кету керек, оның гильзай тайпасының шығу тегі де маңызды болды. Талибтердің құлдыраған жағдайында тарихи дурранилік-гильзайлық қайшылықтарды ескере отырып, бұл теорияда оны Ауғанстанның саяси сахнасындағы аса маңызды фигураға айналдыра алатын еді. Әрине, бұл ең алдымен Пәкістанның мүдделеріне жауап бермеді. Исламабадқа Ауғанстан билігіндегі пуштун-гильзайдан шыққан, АҚШ-тағы кең байланыстары бар, бақылаусыз және өте батыл саясаткер мүлдем қажет болмады. Әрине, Пәкістан үшін Абдұл Хак оның ағасы Қажы Қадырға қарағанда аса күрделі тұлға болды. Соңғысының пәкістандық ресми тұлғалармен өзара іс-қимылдың кең тәжірибесі болмауы мүмкін емес еді. Дегенмен, ол 1991 жылдан 1996 жылға дейін, оны талибтер қаладан қуып шыққаннан кейін, Жалалабат Шурасының басшысы болған.

Сонымен қатар, 1996 жылдың күзіндегі іс жүзінде блицкриг болған, «Талибан» шабуылының өте жылдам табысы, сол кезде Қажы Қадыр пәкістандықтардан пара алды деген қауесеттің пайда болуына алып келді. Бұл туралы Ахмет Рашид жазды. Қалай болғанда да Пәкістан үшін Қажы Қадыр кез келген болашақ өзара қарым-қатынас үшін тым үлкен проблема болған жоқ. Бірақ, мұндайды Абдұл Хак туралы да айтуға болмайды. Шын мәнінде, осы пуштундық көшбасшының жазасы 2001 жылдың күзінде Ауғанстандағы соғыс барысында талибтердің ең үлкен жетістігі болды. Әрине, Абдұл Хактың өлімі тіпті талибтерге қарағанда Пәкістанның мүдделеріне көп жауап берді. Исламабадтың «Талибанға» ықпалының жалғасуын ескере отырып, бұл Ауғанстандағы жаңа саяси ақиқатқа дайындықтың бір бөлігі болуы мүмкін.

Сонымен қатар, ОББ үшін бұл жағдайда Пәкістанның позициясы әлі де үлкен мәнге ие болды. Себебі, конда Ауғанстанның пуштундық оңтүстігі үшін күрес қаншалықты қатал болады деген мәселе тұрды. Пәкістан америкалық ультиматуммен келіскеніне қарамастан, пәкістандықтар формалды жағдайға тап болуы мүмкін. Бұл жерде пәкістандықтармен тығыз байланыста болған ОББ-дан тәжірибе олардың қолдауынсыз, ресми емес, нақты қолдаусыз бола алмады. Бұл тәжірибе АҚШ-тың көптеген саясаткерлерінен ерекшеленді, олар Пәкістанға және оның Ауғанстандағы байланысына сыни тұрғыдан қарады. Соңғылары үшін Абдұл Хак маңызды фигура болды, бірақ ОББ үшін ондай болған жоқ, себебі ол пәкістандық контрагенттер үшін тітіркендіргіш фактор болды.

Осыған байланысты Пәкістандағы ОББ кеңсесінің басшысы Роберт Гренъенің орын алған оқиғаларға берген бағасы өте қызықты. Оның нұсқасы бойынша 2001 жылдың қыркүйек айының соңында ОББ штаб-пәтерінен Абдұл Хакпен байланыс орнату және оған көмек көрсету туралы нұсқау келіп түсті. Бұл идеяның басты бастамашысы жоғарыда көрсетілген Бад Макфарлайн болды. Гренъенің айтуынша, Грег есімді ОББ офицері бұйрыққа сәйкес Абдұл Хакпен кездесіп, қарулы қолдаумен байланысты жағдай түсінікті болған сәтке дейін оны күтуді сұрады. Грег Хакқа байланыста болу үшін спутниктік телефонды алуын сұрады. Хак оны алып кетуге адам жіберетінін айтты, бірақ жібермеді, ал сөйлескеннен кейін келесі күні ол Ауғанстанға барды.⁴⁹

ОББ бөлімшесінің басшысы баяндаған бұл тарихтағы ең қызықты нәрсе – бұл бұйрық қыркүйек айының соңында келіп түскені. Ал офицер Грег Абдұл Хакпен 23 қазанда басталған Ауғанстанға жорыққа бір күн қалғанда кездесті. Әрине, бұл объективті себептерге байланысты болды ма немесе саботаж орын алды ма деген сұрақтар туындайды. Кем дегенде, кейіннен Гренъе өзінің кітабында, 2001 жылғы 27 қазанда ОББ-да Абдұл Хакпен болған жағдайды анықтай бастағанда, ол және оның қызметкерлері Пәкістандағы кеңседе «Лэнгли сөзсіз достастық емес қолында болды» деген қорытындыға келді.⁵⁰ ОББ директоры Тенеттің Абдұл Хакқа қатысты сыни

тұрғыда көңіл аударғанын ескере отырып, америкалық арнайы қызметтердің ішінде және олардың арасында ғана емес, ауған мәселесін шешу тактикасы мен стратегиясына қатысты айқын қарама-қайшылықтар болуы мүмкін.

Әлбетте, бұл АҚШ-тың Пәкістанмен қарым-қатынасына тікелей байланысты болды. Атап айтқанда, сол Гренье 27 қазанда ISI өкілі генерал Джафармен кездесу туралы әңгімелейді, оның барысында соңғысы пәкістандық тарапты Абдұл Хактың акциясы туралы хабардар етпеген американдықтардың іс-әрекеттерін сынға алды, ол оның кеңсесінің қатысуы барынша аз болғанын жазады, «бұл біздің еркімізге қарсы болды деп айтуға болады».⁵¹ Бірақ оның әңгімесі ауған проблемасын шешу үшін Пәкістан тарапымен қарым-қатынастың маңыздылығына деген сенімін көрсетеді.

Ауғанстанның солтүстігінде ОББ офицері Гарри Шроен өзінің тактикалық міндеттерін шешуге тырысты. Ол ауғанішілік ұлтаралық қарым-қатынастағы сол кездегі мәселелер ауқымын толық түсінді. Оның айтуынша, «Солтүстік одақпен толық айналысқанға дейін оңтүстіктегі пуштун тайпаларын күреске көтеру қажеттігіне байланысты, пәкістандықтардың және Вашингтондағы кейбіреулердің наразылығы орын алды. Пуштундар Ауғанстанның дәстүрлі билеушілері болды, және пәкістандықтар солтүстіктен тәжіктер мен басқа да этникалық азшылықтар елді бақылауды жеңіп алса, орын алуы мүмкін апат туралы дауыстап айтты. Мен өртке май құйғым келмеді».⁵² Сонымен қатар, Шроен Пәкістандағы Гренье сияқты тәжірибе адамы болды, және тәжірибелік тұрғыдан оның пуштун көтерілісін ұйымдастыру саясатының тиімділігіне деген өз күмәні болды. «Оңтүстіктегі талибтерге пуштундық оппозициясын ұйымдастыру үшін АҚШ-тың қандай әрекеті қолданылса да, бұл жерде бытыраңқы тайпалық элементтер арасында тиімді қарсылық ұйымдастырылған болғанға дейін бірнеше ай қажет еді».⁵³

Өз тарапынан Шроен алдымен солтүстікте талибтерді жеңу керек деп ойлады, бұл оңтүстікте көтеріліске жол ашатын еді. «Америкалық әскери-әуе қолдауымен және (Солтүстік. – Авт.ескерт.) командирлердің көмегімен оңтүстікке апаратын жолдарды жабуға болады. Сонымен қатар,

«Талибан» жауынгерлерінің басым бөлігі елдің солтүстігінде талқанданатын еді, кейбіреуі тұтқынға алынар еді, басқалары қаза болар еді. Егер Кабул және басқа да солтүстік қалалар Солтүстік одақтың қолына көшсе, бұл оңтүстіктегі пуштун тайпалық көшбасшыларға «Талибанға» қарсы әрекет етуді бастауға батылдық берер еді». ⁵⁴ Іс жүзінде, Шроен операцияны екі бөлек бөлікке бөлуді ұсынды. Біреуін солтүстікте, екіншісін оңтүстікте өткізілгенін қалады.

Алайда, бұл мәселе Пәкістан өкілдігінде болған ОББ жедел уәкілдерінің нұсқауларына сәйкес келмеді. Сол Шроен 11 қазанда Пәкістандағы кеңсе басшысынан хабарлама алғаны туралы, және ол адам Гренье болды деп жазған. Хабарламада айтылғандай, «ISID (ISI – авт.ескерт.) ауған жағдайымен көп жылдық өзара іс-қимыл тәжірибесі болды және де Пешауарда кең этникалық негізде «қуғындағы Ауған үкіметін» құру жөнінде өте табанды жұмыс істеп жатыр. Шеф біз осы әрекетті іске асыру үшін Пәкістанмен тығыз байланыста жұмыс істеуіміз, оңтүстікте шоғырланып, талибтердің қорғанысының негізгі сызықтарын кідіріссіз қалдыра отырып, келесі бірнеше апта бойы баяу жылжуымыз керек деп жазды. Бірінші кезекте бұл әскери операциядан артық саяси күрес болды». ⁵⁵ Греньенің Шроенге хаты өте көрнекі болды. Сондай-ақ, ол пәкістандық ОББ кеңсесі Абдұл Хакпен кездесуді неге созғанын түсіндіреді. Бірақ, ең бастысы Пәкістанмен өзара іс-қимылға берілген мағынада болды.

Шын мәнінде, 2001 жылдың қазан айының соңында күрес «Талибанмен» қарсыласудың нәтижесі үшін емес еді. Бұл жерде барлығы анық болды. Пәкістанның ерікті-мәжбүрлі келісімі кезінде АҚШ-тың ауқымды араласуы талибтерге ашық әскери қақтығысқа төтеп беру мүмкіндігін қалдырмады. Сонымен қатар, Исламабад талибтерді қолдауды толық тоқтатуға мәжбүр еді. Күрес Ауғанстанда да, оның айналасында да үдеріске қатысушылардың болашақ мүдделері үшін жүргізілді. Әрине, көптеген мүдделер бір-біріне тікелей қайшы келді.

Жағдайдың басты ерекшелігі – Ауғанстанның айналасында айтарлықтай ұзақ қақтығыста жаңа басым ойыншы пайда болуымен және енді барлық конфигурация осы жағдайға бейімделуі тиіс болуымен байланысты болды. Өз кезегінде,

АҚШ тыныштықтың басты «ашуланушысы» ретінде барынша ықтимал факторларды ескеруі тиіс болатын, олардың ішінде пуштундар мен азшылық ұлттар арасындағы ауғанішілік қайшылықтар да, сондай-ақ Ресеймен, Пәкістанмен, Иранмен және басқа да мүдделі тараптармен қарым-қатынастар да болды. Бұл мағынада АҚШ-та қандай да бір шешімдерді мәжбүрлеуде және материалдық ынталандыру бойынша да үлкен мүмкіндіктер болды, бірақ, оларды Ауғанстанның ішінде және оның айналасында күштерді болашақтағы орналастыру қызықтыруы тиіс еді.

Осы тұрғыда 2001 жылдың қазан айының соңына қарай Ауғанстанда және оның айналасында тұтастай алғанда тұйық жағдай қалыптасты. 7 қазаннан бастап, АҚШ талибтердің позициялары бойынша ауадан соққы жасай бастады, олар барлық маңызды әскери нысандарды қиратты. Бірақ, Ауғанстанда олар көп емес еді. Сонымен қатар, талибтермен бақыланатын аумақтарда өнеркәсіптік объектілер, сондай-ақ ауадан қирауы кез келген заманауи мемлекетті қиын жағдайға қойып, оны келіссөздерге шақыра алатын дамыған инфрақұрылым болған жоқ. Мәселен, 1999 жылы Югославиямен болған сияқты, сол кезде бұл ел НАТО-ның бомбалауына төтеп бере алмады. Бірақ талибтермен мұндай нәтижеге жету қиын болды. «Олар дәстүрлі әскер болған жоқ және біздің бомбалау стратегиямыз нәтижесіз болды».⁵⁶

Ауғанстанда қазан айының соңында белсенді жер үсті операцияларына көшу қажеттігі айқын болды. Алайда, осы уақытқа қарай пуштундық оңтүстікте талибтерге қарсылықты ұйымдастыру проблемасының шешімі табылған жоқ. Солтүстік одақтың қолда бар жалғыз ұйымдасқан әскерлері солтүстіктегі талибтердің позициясына қарай топтасқан кезде, Ауғанстанның оңтүстігінде 4 қарашада Пәкістанға көшірілген Хамид Карзайдың шағын жасағы ғана болды. Сонымен қатар, Қандағардың бұрынғы губернаторы, дуррани тайпасының көсемдерінің бірі, баракзайлық Гул Ага Шерзай жасақтарын ғана дайындауға мүмкіндік болды.⁵⁷ Алайда, АҚШ-тың, Пәкістанның, Ресейдің, Иранның мүдделерінен шығатын жалпы саяси шешім табылмағандығы маңызды болды. АҚШ-тың Ресей мен Иранға сүйенгісі келмегені түсінікті, бірақ

олардың қолдауын қажет етті, өйткені оларға Солтүстік одақтың жаяу әскері қажет болды. Сондай-ақ, американдықтар пәкістандықтарға тәуелді болуды қаламады, бірақ олардың көмегінсіз Ауғанстандағы әскери операция ұзаққа созылуы мүмкін еді. Өйткені, пуштундарды өздері алып жатқан қалалардан шеттетіп, жалпы пуштун провинцияларында ауыр шабуыл соғыстарын жүргізуге тура келетін еді.

Бұдан басқа, солтүстіктегі талибтердің позициялары бойынша соққысыз бомбардировкалардың өздері және Солтүстік одақтың кейінгі шабуылдары мағынасыз жұмыс болды. Джордж Тенет бұл туралы былай деп жазды, «жоспар «Талибан» режимі тірегінің негізін құрайтын пуштундарды тарылтпауға есептелген. Солтүстіктегі талибтер мен «Әл-Каида» бойынша қарқынды бомбалық соққылар АҚШ-тың оңтүстігінде тұратын пуштундарға зиян келтіруде Солтүстік одақтың құрамы бойынша Тәжікстанға басым түрде көрсететін қолдау ретінде қабылдануы мүмкін. Мұндай шектеулі науқан арқылы талибтер қатарында жарылу және «Талибанның» лауазымды тұлғаларын бізге Бен Ладенді беруге мәжбүр ету. Мұндай ештеңе болған жоқ. Пуштундар ешқандай әрекет етпеді».⁵⁸ Мұнда Тенет жағдайды біршама жеңілдетеді. 2001 жылдың қазанында Бен Ладен АҚШ үшін маңызды мақсат болуды жалғастырды, бірақ мәселе тереңірек болды. Бен Ладенмен күрес аясында өңірлік геосаясаттың өрісінде ауқымды қарсы тұру өрістетілді. Және мәселені шешу дәл осы жерден табылуы керек еді.

АҚШ үшін қысқа мерзімде шешім табу маңызды болды. Сондықтан олар тиісті күш-жігер жұмсады. Мысалы, 2001 жылдың 14 қазанында АҚШ президентінің ұлттық қауіпсіздік жөніндегі көмекшісі Кондолиза Райс ресейлік «Известия» газетіне арнайы сұхбат берді. «Вашингтон Ресейдің Шешенстанда лаңкестікке қарсы операцияны қалай өткізетініне риза», – деп мәлімдеді К. Райс. Оның пікірінше, Ресей Орта Азия елдерінде америкалық қатысудан қорықпауы мүмкін: «біздің саясатымыз Ресейдің мүдделеріне қарсы бағытталған емес. Біз Ресейді ығыстыруға бағытталған ешқандай жоспар жасамаймыз». К. Райстың айтуынша, АҚШ бұрынғы ортаазиялық кеңестік республикалармен, мысалы,

Мексикамен болғандай, яғни өзара тиімді экономикалық және саяси ынтымақтастық негізінде қарым-қатынас орнатқысы келеді.⁵⁹ Мәскеу үшін бұл мәлімдемеде айқын артықшылықтары бар – оның Шешенстанға қатысты саясатын қолдау, сондай-ақ, кем дегенде, айқын кемшіліктері – американдықтардың Мексика үлгісі бойынша Орталық Азияда қатысу ниеті екені түсінікті. Сондықтан, қыркүйек айының ортасында ауған мәселесі бойынша келіссөздер әлі де жалғасып жатты.

Өз кезегінде Пәкістан «орташа талибтерді» саяси сахнада қалдыруға ұмтылды. Пәкістандықтар үшін бұл Ауғанстандағы бұрынғы әсерінің кем дегенде бір бөлігін сақтауға тырысу үшін маңызды болды. Сонымен қатар, көптеген пуштундар талибтермен байланысты болды және «Талибанның» жеңілісі ауған саясатында пуштундардың жеткіліксіз болуы жағдайына алып келуі әбден мүмкін. Мәселен, АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Колин Пауэлл қысқа дейін Кабул мен Қандағарды алу керек пе деген сұраққа жауап бере отырып, бұрынғы америкалық генерал «бұл коалиция мүддесінде болар еді» деп жауап берді, бірақ мәселе талқылау сатысында тұр және бұл «біздің операцияларымызды едәуір күрделендіреді». Бұл «күрделенудің» себебі Пәкістан, оның пікірінше, «орташа» талибтер де кіруі тиіс өкілетті үкімет құрылғанға дейін Ауғанстан астанасын алуға қарсы.⁶⁰ Исламабад ауған саясатындағы «Талибан» қатарынан пуштундардың бір бөлігін сақтауға тырысты. «ISI «Талибанды» қандай да бір түрде сақтай алатын шешімді табуға тырысты».⁶¹

Кулуарларда тағы да көптеген мәселелер талқыланғандығы ықтимал. Атап айтқанда, АҚШ пен Иранның қарым-қатынасы өте қызықты болды. Тегеран оған адал хазарейлер, сондай-ақ басқа да жақын күштер Ауғанстандағы билікке келген жағдайда да бас бенефициар болып көрінді. Бұл опция автоматты түрде Иранды болашақта Ауғанстанда басым күш жасайтын еді. Бәлкім, Пәкістанда дәл осы жағдайды американдықтарға үнемі көрсеткен шығар. Сол уақытта АҚШ-та 1979 жылдан бері Тегеранмен өз байланысы болған жоқ. Сондықтан, қазан айының соңында мынадай мәселе әлі де өзекті болды: неге американдықтарға Солтүстік одақтан ирандық және ресейлік күштерді билікке алып келу керек?

Алайда, нәтижесінде ымыраға қол жеткізілді. Бұл 2001 жылдың қазан айының соңында Шанхайдағы АТЭЫ саммитінде (Азия-Тынық мұхиты аймағы елдері) орын алған. Бұл саммитте АҚШ президенті кіші Джордж Буш, Ресей президенті Владимир Путин және ҚХР Төрағасы Цзян Цзэминь болды. Келіссөздер қорытындысы бойынша Ресей мен Қытай басшылары жалпы АҚШ-тың «Талибанға» қарсы іс-қимылына қолдау көрсетті және бұл одан әрі іс-қимылдарға жол ашты. Шанхайда президент Путин Душанбеге барып, ол жерде тәжік президенті Эмомали Рахмоновпен және сол кездегі ресми ауған президенті Бурхануддин Раббанимен кездесті. Путиннің айтуынша, талибтер «халықаралық лаңкестікпен ынтымақтастық жасап, өз беделін түсірді. Біз Раббани үкіметінің талибтерді жаңа үкіметке шақырмау туралы ұсынысын қолдаймыз. Мен Шанхайдан ұшып кетер алдында АҚШ президентіне өз позициямды хабардар еттім, менің ойымша, америкалық серіктестер бізді түсінді».⁶² Осылайша Путин Бушпен келісім шарттарының бірін белгіледі.

2001 жылдың 2 қарашасында Душанбеде «Талибан» қозғалысының өкілдеріне болашақта ауған үкіметінде орын жоқ екендігі туралы бірлескен ресейлік-америкалық жұмыс тобының мәлімдемесіне қол қойылды. Ресей тарапынан өтінішке сыртқы істер министрінің орынбасары В. Трубников, АҚШ тарапынан – мемлекеттік хатшының орынбасары Р. Амитейдж қол қойды. 3 қарашада Душанбеде АҚШ қорғаныс министрі Дональд Рамсфельд пен Тәжікстан президенті Эмомали Рахмонов Ауғанстандағы операцияларға қатысатын АҚШ ӘӘК ұшақтарының ұшуы үшін әуе кеңістігін беруге келісім туралы келісімге қол қойды. Құжатқа қол қойылғаннан кейін Рамсфельд Ташкентке, сол жерден Исламабадқа, сосын Үндістанға аттанды.⁶³ Тәжікстанның Америка әскери авиациясының ұшуы үшін әуе кеңістігін беруге келісімі де-факто АҚШ ӘӘК рұқсаты, оның ішінде Ресей арқылы ұшу үшін де алғанын білдіреді.

Алайда, Мәскеудің және Вашингтонның келісімі американдықтар үшін Солтүстік одақтың жаяу әскері мүмкіндіктерін ашқаны маңызды болды. Сонымен қатар, келісімнің артында Иран қалды, бірақ ол да келіссөздердің

қатысушысы болды. Мүмкін, оның мүдделерін Ресей білдірді. Тегеран ауған үкіметіне болашақта орташа талибтердің қатысуына тыйым салумен толық қанағаттануы тиіс еді, бұл жағдайға әсер ету үшін оған автоматты түрде үлкен мүмкіндіктер ашты.

Ең қиын жағдайда Пәкістан болды. Ол үкіметте «Талибаннан» өзіне адал пуштундардың қатысуы арқылы Ауғанстандағы өз ықпалының ең болмағанда бір бөлігін сақтауға келісімге келе алмады. «Қалыптасқан стратегиялық жағдай АҚШ пен аймақтық державалардың мүдделерінің ымыраластығына қол жеткізу қажеттігін талап етті. Оның үстіне АҚШ басты мақсатына қол жеткізді. Ол Өзбекстан мен Қырғызстан аумақтарында база құруға мүмкіндік алды. Сондықтан, АҚШ жол беруге бара алды. Жол беру Пәкістан есебінен жасалды. АҚШ ауған үкіметінің болашақ құрамына орташа талибтерді енгізу идеясынан бас тартумен келісті. Біз үшін бұл мәселе Ресей, Қытай және Иран үшін неге ымырасыз болғанын түсіну маңызды. Өйткені, бұл жағдайда соғыстан кейінгі Ауғанстандағы саяси бастама Ресей мен Иранға жақын азшылық ұлттар ұйымдарына көшер еді. Тиісінше, аймақтағы саяси бәсекелестіктің нәтижесі туралы мәселе ашық болар еді. Мәскеуде, Тегеранда және Пекинде Вашингтон Орталық Азия аймағына енгізу бойынша тамаша жүргізілген операциядан кейін 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғалар аясында осы фактіге ашық қарсы тұру мүмкін емес деген есеп берді. Сонымен қатар, олар үшін американдықтарға аймақта орнығуға жол бермеу маңызды болды».⁶⁴

АҚШ-тың Пәкістанға қуатты қысым жасағандығы сөзсіз. Негізінде Ресеймен келісім американдықтарға солтүстік бағытты ашты. Олар енді Солтүстік одақтың қалыптасуына қолдау көрсетіп, солтүстіктен бастап әрекет ете бастады, және Пәкістан оған ештеңе істей алмады. Нәтижесінде пәкістандықтар шегінді. АҚШ Пәкістанды пуштундар мен азшылық ұлттар арасындағы күрес алаңына айналдыра алмау үшін Оңтүстік Ауғанстанның аумағын талибтерден мүмкіндігінше тезірек босатуы маңызды деп сендіруі әбден мүмкін. Жалпы логика, ең алдымен, әскери операцияның белсенді фазасын мүмкіндігінше тезірек аяқтауға және

болашақта Ауғанстандағы жауапкершілік аймағын бөлуге кірісуге тура келумен байланысты болды.

Бұл жерде біз қазан айының соңында-қараша айының басында қол жеткізілген АҚШ, бір жағынан, Ресей мен Иран арасындағы келісімдердің мүмкін болатын мәніне жақындаймыз. Бұл келісімдер оқиғалардың келесі барысына күмәнсіз әсер етті. Мүмкін, бұл әсер ету салаларын бөлу туралы болды. Мұндай бөлім болашақта ауған үкіметінде позицияларды бөлуді ғана емес, биліктің белгілі бір орталықсыздығын сақтауды да қарастыруы мүмкін. Бұл жағдайда жергілікті жерлердегі ықпалды көшбасшылар, соның ішінде олар дәстүрлі түрде байланысқан сыртқы күштерге бағыттауды жалғастыра алатын еді. Нәтижесінде, Кабулда орталық үкімет болған кезде өңірлік көшбасшылар тәуелсіз болатын еді. Сондай-ақ, бұл Пәкістанға да оңтайлы нұсқа болуы мүмкін еді, өйткені ол үшін елдің пуштундық оңтүстігінде саясат жүргізу мүмкіндігін сақтап қалды.

Кез келген жағдайда, қандай да болмасын, бірақ Қытай делдалдығымен АҚШ-тың Ресеймен уағдаластығы «Талибанға» қарсы соғыстың одан арғы барысын анықтады. Сонымен қатар, Ресей Иранның, ал АҚШ, өз кезегінде Пәкістан мүдделерін жақтады. Бұл 2001 жылдың күзінде ауған саяси сахнасындағы барлық басты ойыншылар болды.

Содан кейін, 2001 жылдың қараша айының басында «Талибанмен» соғыста түбегейлі өзгеріс болды. Бұған дейін әрбір қаланы қатты қорғап отырған, қарсы шабуылға өткен және, әлбетте, бұл тактиканы ұзақ уақыт бойы жалғастыра алған талибтер, кенеттен қарсылық көрсетуді тоқтатты. Бұл бір мезгілде бүкіл жерде болған жоқ, Қандағарда және Кундузда талибтер әлі де шайқасты жалғастырды, бірақ «Талибан» әскері бір сәтте соғыстан кетіп қалғаны факт болып қалады.

2001 жылы 8 қарашада Солтүстік одақтың құралымдары Мазари-Шарифті алды. 10-ы күні солтүстік Тахар провинциясында шабуыл жасап, 11 қараша күні Талуканды басып алды. «Талибанның» мыңдаған жауынгерлері Кундуз қаласына жүгірді. Сондай-ақ, 11 қарашада Халили хазарейлері елдің орталығындағы Бамианға шабуыл жасады. Сол кезде

Исмаил-ханның жасақтары Гератқа шабуыл жасай бастады. Солтүстік одақ әскері 14 қараша күні Кабулға кірді.

Солтүстік одақтың тәжік құрамаларының қолбасшысы, генерал Фахим 4 қараша күні Кабулдың астына 12 мың сарбаз, 20 танкі, 30 бронетранспортер және 50 зеңбірек жинады және бұл ретте Кабул астындағы талибтердің күшті нығайтылған позицияларын америкалық авиациямен қарқынды бомбардировкаларды қажет ететін АҚШ өкілдеріне мәлімдеген. Фахимнің айтуынша, «шабуыл бомбалаусыз сәтсіз аяқталды».⁶⁵ 7 қарашада Солтүстік одақтың маңызды командирлерінің бірі Бисмилла Хан өзінің Кабулға жақын орналасқан, Жабаль-ус-Сираджадағы штаб-пәтерінен американдықтарға, оған үш немесе төрт күн қарқынды бомбалауды қажет ететіні туралы, өйткені талибтердің қорғанысы жақсы нығайтылғандығын хабарлаған болатын.⁶⁶ Алайда, көптеген негізгі пункттердегі талибтердің қорғанысы өз қызметін тоқтатты.

Талибтер қарсылықтан бас тарту туралы бұйрықты орындағандай әсер болды. Қараша айының ортасынан кейін олар өз позицияларын негізінен екі тірек пункттерінде сақтап қалды. Бұл елдің солтүстігінде Кундуз және оңтүстік-батыста Қандағар болды. Қандағар бүкіл «Талибан» басшылығының астанасы және орналасқан жері болды. Кундузда Ауғанстанның солтүстік провинцияларының тумалары болмаған талибтердің көп саны болды. Бұл шетелдік исламшылдар, Ауғанстанның оңтүстігінің пуштундары, Пәкістан медресесінен келген еріктілер және тіпті Пәкістанның кейбір күш құрылымдарының өкілдері болды. Олардың барлығына Мазари-Шариф пен Кабулдың құлауымен оңтүстікке жол кесілді.

Кундузды шоғырлану орны ретінде таңдау, әрине, осы қалада әуежайдың болуымен байланысты болды. Бұл қатардағы жауынгерлер үшін маңызды емес еді, бірақ талибтер мен Пәкістан өкілдері үшін маңызды болды. Тек Кундуз әуежайы арқылы ғана маңызды адамдар мен қажетті адамдарды көшіруге мүмкіндік болды. Алайда, бұл АҚШ-пен келісімді талап етті, олар Ауғанстанның әуе кеңістігін бақылады. Егер біреу талибтерге Солтүстік Ауғанстанның басқа майдандарында қарсыласудан бас тартуға және Кундузға баруды бұйырса, онда ол осындай уағдаластықтарға сенген шығар.

Осыған байланысты Ахмет Рашидтің пікірі қызықты. Оның айтуынша, егер жүздеген ISI офицерлері мен «Талибанға» көмектескен шекара бөлімдерінің сарбаздары тығырықта болса, онда Пәкістан үшін Кундуздегі сәтсіз жағдай апат бола алды. Оларға 11 қыркүйектен кейін Ауғанстаннан екі ай ішінде кетуге бұйрық берілді, бірақ оған қарамастан, олар талибтермен бірге күресу үшін қалды. Мушарраф Бушқа қоңырау шалып, одан америкалық бомбалауда үзіліс ұйымдастыру және Пәкістан өз офицерлерін Кундуздан шығару мүмкіндігіне ие болу үшін әуе дәлізін ашу туралы өтініш сұрады. Буш және вице-президент Чейни келісті, бірақ операция құпияландырылды және кабинет мүшелерінің көп бөлігі ол туралы білмеген». ⁶⁷ Нәтижесінде, 15 қарашадан бастап Пәкістаннан Кундузға әскери-көлік ұшақтарының бірнеше рейсі жасалды. Америкалық әскердің өкілдері мұндай ұшуларға рұқсат бергенін жоққа шығарды. ⁶⁸ «Талибанның» қатарын дәстүрлі түрде Пәкістан медресесінің студенттері толықтырғандықтан барлығын алып шығу мүмкін болмады.

Бір қарағанда, Рашидтың нұсқасы өте қисынды көрінеді. Ол 11 қыркүйектен кейін пәкістандық әскери және арнайы қызмет өкілдері еркін негізде талибтер арасында болғанына баса назар аударады. Сонымен бірге, пәкістандық мамандар олардың іс-қимылдарын бақылауды қамтамасыз ету үшін талибтер қатарында болды деп болжауға болады. Сондай-ақ, бұл «Талибан» қозғалысының барлық уақытында әдеттегі тәжірибе болды деп болжауға болады, бұл туралы Солтүстік одақтың өкілдері бірнеше рет айтқан болатын. Егер бұл шынымен солай болса, онда Пәкістан талибтердің әскери құрылымдарына күресті тоқтату туралы бұйрық берді. Бұл қараша айының басында ауған мәселесі бойынша мүдделі тараптар арасында уағдаластыққа қол жеткізгеннен кейін орын алуы мүмкін. Ал Кундуз гарнизонына келсек, пәкістандықтар Мазари-Шариф пен Кабулдан алыс, Тахар провинциясында Солтүстік одаққа қарсы майданда болуы салдарынан тұзаққа түсе алды. Сондықтан, олар әуежай болған Кундузда болуға ұмтылды, өйткені Исламабадтағы билік Вашингтонмен оларды көшіру туралы келісетінін түсінді. Сонымен қатар, олар талибтердің одан әрі

қарсыласудан бас тартуына жауап беруі мүмкін. Бұл, әрине, болған оқиғалардың бір ғана нұсқасы.

Сондай-ақ, Пәкістан Президенті Мушарраф үш рет өзбек генералы Дустумға Кундуздегі «Талибан» жауынгерлерінің капитуляциясы жөнінде қоңырау шалған. «Мушарраф Ауғанстанда Пәкістанның басым болуына қарсы тұрған Солтүстік одақтағы Масуд ізбасарларына жүгінгісі келмеді. Өз тарапынан талибтер үш жыл бұрын Мазари-Шарифте өлтірген екі мың хазарейлер үшін кек сақтаған шиит-хазарейлерден қорқып, берілгісі келмеді».⁶⁹ Нәтижесінде Кундуз талибтері Дустумның өзбек сарбаздарына берілді. 26 қарашада тұтқындардың бір бөлігі Мазари-Шарифтегі Жала и Жанги бекінісінде көтерілісті көтеріп, ол алты күн созылды. Осыдан кейін 7 мыңға жуық тұтқын контейнерлерге тиеліп, Дустумның туған қаласы Шиберганға жөнелтілді. Олардың басым бөлігі жолда қаза тапты.⁷⁰ Талибтердің құлдырауы Ауғанстанның солтүстігіндегі пуштун халқының үлкен қиындықтарының туындауына әкелді. Олар жеңімпаздың кек алу құрбаны болды. Өзбек және тәжік милициясы пуштундарды үйлерінен қуып шықты. 1 млн. солтүстікте тұратын пуштундардың жартысынан астамы оңтүстікке қашуға мәжбүр болды.⁷¹ Солтүстік Ауғанстандағы пуштун халқының бұл трагедиясы өткен жылдардағы этносаралық қақтығыстардың қатаңдығының салдары болды. Ол үшін Солтүстік одақтың жеңісі азшылық ұлттардың кек қайтаруын білдірді және көп жағдайда меншік пен тіпті өмірдің бағасы тұрды.

Сонымен қатар, Ауғанстанның оңтүстік-батысында негізгі оқиғалар Қандағар айналасында өрбіді. 2001 жылдың 14 қарашасы, Кабул құлаған күні Ауғанстан аумағына Пәкістаннан 350 сарбаздан тұратын Гул Ага Шерзайдың жасағы кірді.⁷² Осы күні Хамид Карзай америкалық командос тобының сүйемелдеуімен және бес тікұшақпен Қандағардан солтүстікке қарай орналасқан Урузган провинциясына келді.⁷³ Солтүстік одақ күштерімен Кабулды алу елдің оңтүстігіндегі талибтерге қарсы бағытталған пуштундарды белсендіруге себеп болды. Мәселе маңызды стратегиялық міндет болған Қандағарды алумен ғана байланысты емес еді. Алайда, пуштундар арасында Солтүстік одақ азшылық ұлттарына

саяси балама құру өте маңызды болды. Сонымен қатар, қараша айының соңында Боннда, Германияда Ауғанстан мәселелері бойынша конференция басталды. АҚШ пен оларды қолдайтын елдер үшін талибтердің құлдырауы тек Солтүстік одақтың жетістігіне айналмауы маңызды болды.

Алайда, Қандағар үшін шайқас ұзаққа созылды. Солтүстік қалаларға, сондай-ақ Кабулға қарағанда, Қандағарда талибтер қызу қарсыластық көрсетті. Бұл олардың өз астанасында шешім табуға, мысалы, жеңімпаздармен келісуге тырысқандығына байланысты болды. Роберт Гренье 18 қарашада Карзай делдал арқылы «Талибанның» қорғаныс министрі Убейдулламен байланыста болғаны туралы жазды. Екі күннен кейін оған сыртқы істер министрінің орынбасары Мулла Жалил қоңырау шалған. 25 қарашада әділет министрі Мулла Нуриддин Тураби Хамид Карзайға берілуді ұсынды. 28 қарашада Карзаймен Пәкістандағы «Талибанның» елшісі Мулла Абдұл Салам Зайеф, сондай-ақ Қандағардағы талибтер күштерінің қолбасшысы Усмани келіссөздер жүргізді.⁷⁴ Талибтердің басшылары үшін әскери шешімнің болуы мүмкін емес екені анық болды, бұл жерде жағдайдан шығу мүмкіндігі туралы сөз болып жатты.

6 желтоқсанда Бонндағы конференцияда Хамид Карзай Ауғанстан уақытша әкімшілігінің басшысы болып танылды. 7 желтоқсанда Қандағар алынды. Қандағарды алу кезінде ескі қайшылықтар шиеленіскендігі көрнекі болып табылады. Бұрын Карзай өз жағына Гул Ага Шерзай мен оның баракзайларымен өте күрделі қарым-қатынаста болған, дурранилік аликозай тайпасының көсемдерінің бірі Мулла Наджибті тартты. Карзай Наджибке Қандағардың губернаторы лауазымын уәде берді. Алайда, Гул Ага Шерзай оған келіспеді.⁷⁵ Нәтижесінде, жағдайдың тұрақтылығына қауіп төндіретін күшті кернеу пайда болды. Мулла Наджиб қаланың солтүстік бөлігін, ал Гул Ага Шерзай оңтүстік бөлігін алды. 9 желтоқсанда тараптар Карзайдың қатысуымен өтпелі кезең туралы, одан кейін Шерзай провинцияның губернаторы болатыны туралы келісті.⁷⁶ Яғни, Карзай жол беруге тиіс еді. Тиісінше, «Талибан» құлағаннан кейін бірден күшті көшбасшылардың үстемдікке ұмтылуына баса назар аударып, тайпааралық қатынастардың дәстүрлі жүйесін қалпына келтіру үрдісі белгіленді.

Бұл жағдайда уақытша әкімшіліктің басшысы ретінде Карзай тұлғасындағы мемлекет дуррани-баракзайлар мен аликозайлар тайпасының ішіндегі күшті рулық қауымдар арасында делдал рөлінде болды. Сонымен қатар, ол дуррани-баракзайлар арасында ең күшті рулық қауым өкілдерінің қысымына жол беруге мәжбүр болды. Әлбетте, оның жеке рулық қауымы попользайдың мүмкіндіктері, тіпті аликозайлар одақта болған күннің өзінде жағдайды бақылау үшін жеткіліксіз болды. «Талибтердің әскери-саяси ұйымының қирауы оның салдарынан дәстүрлі пуштун көшбасшыларының пайда болуы тиіс екенін білдірді. Содан кейін олардың талибтермен ынтымақтасқандығы маңызды емес еді».⁷⁷ Сонымен қатар, талибтердің пуштундық оңтүстіктен кетуі биліктен улемдердің табын шеттеткен дәстүрлі тайпалық элитаның билікке қайта оралуын білдірді.

Осы салыстырмалы қысқа соғыстың соңғы шайқастары Жалалабат пен Пәкістан шекарасының арасында орналасқан аудандағы Тора Бора үңгірінде болды. Бұл жерде араб содырлары Пәкістанға кетер алдында американ авиациясының қолдауымен бірнеше жергілікті дала командирлерінің құрамаларына қарсылық көрсетті. Командирлер арасында пашаи этникалық азшылығының көшбасшысының бірі Хазрат Әли, Қажы Захир, Жалалабат Шурасының бұрынғы басшысы Қажы Абдұл Қадыр және гильзайлық ахмадзай рулық қауымынан шыққан Абдұл Хактың немере інісі болды.⁷⁸ Тағы да біз өз тайпалары мен қауымдастықтарының қалыптасуына сүйенетін дәстүрлі элита өкілдерінің белсенділігін байқай аламыз.

Осылайша, салыстырмалы түрде шағын күштерді пайдалана отырып, АҚШ Ауғанстанда «Талибан» қозғалысының құлауына қол жеткізе алды. ОББ директоры Тенет осыған байланысты былай деп жазды: «ОББ 110 қызметкері, АҚШ қарулы күштерінің 316 арнайы жасағының жауынгері және АҚШ ӘӘК қолдауымен бірнеше апта бойы АҚШ-тың бірнеше ондаған рейнджерлері талибтер мен «Әл-Каиданы» талқандап, Ауғанстаннан қуып шықты».⁷⁹ ОББ директорының мұндай мәлімдемесі, әрине, асыра сілтеушілік болып табылады. Бұл соғыстың негізгі ұрыстарын Солтүстік одақтың жаяу әскері және эмиграциядан

келген Гул Ага Шерзай сияқты түрлі қауымдастықтардың құралымдары, немесе Мулла Наджиб және басқалар сияқты жеңімпаздарға қосылған әскери құрылымдар жүргізді. Алайда, әрине, америкалық авиацияның көмегінсіз көптеген талибтердің қарсыластары табысқа жете алмады. Дегенмен, бір бұрышта АҚШ, екінші бұрышта Ресей және Иран, үшіншісінде – Пәкістан болған үшбұрыштағы саяси келісімдерге қол жеткізу аса маңызды болды. Ахмет Рашид былай деп жазған: «іс жүзінде «Талибанның» құлауы бомбамен емес доллармен қамтамасыз етілді».⁸⁰ Алайда, талибтерді шеттету бомбаларға немесе тіпті долларға қарағанда, көп жағдайда құпия дипломатияның арқасында тез талқандады деп айтуға болар еді. Талибтерді жеңгеннен кейін Ауғанстан тарихындағы жаңа кезең басталды. Бұл жолы АҚШ-тың басшылығындағы халықаралық қоғамдастық азаматтық соғыстан кейін ауған мемлекеттілігін қалпына келтіруге әрекет жасады. Бұл әрекет әлі жалғасып келеді және үдеріс аяқталуға жақын деп ойлауға ешқандай негіз жоқ.

19-тарау.

Ауғанстан: мемлекеттік құрылыс (2001-2008)

Саяси реттеуді іздеу

Ауғанстандағы «Талибанмен» негізгі шайқастардың аяқталуына дейін, 2001 жылдың 27 қарашасында Германиядағы Бонн қаласында ауған мәселесі бойынша конференция өз жұмысын бастады. Халықаралық қауымдастық тарапы үшін Ауғанстандағы жағдайды реттеу мәселесін ауғандық әскери-саяси топтардың қарауына бермеу әбден қисынды болды. Олардың саны мен ішкі қарама-қайшылықтардың үлкен санын, әсіресе жиырма жылдық соғыстың ауыртпашылығын ескере отырып, оң нәтижеге жету қиын болар еді. 1990 жылдардың басындағы азаматтық соғыстың жаңа кезеңінің басталуын және жағдайдың қайталануын күтуге болатын еді. Оның үстіне, жергілікті топтардың немесе қауымдардың көпшілігі, немесе тайпалар Ауғанстанда және оның айналасында көбінесе әртүрлі мүдделері бар шет мемлекеттермен тығыз байланыста болды. Әрине, бұл бейбіт реттеу үдерісіне ерекше із қалдырды.

Ауғанстанда болған оқиғалар Бонндағы конференцияның барысына әсер еткеніне күмән жоқ. Біріншіден, ол Солтүстік одақтың табыстарының аясында өтті, бұл осы ұйым өкілдерінің конференцияда айтарлықтай әсер етуіне, демек, тәжіктер ерекшеленген азшылық ұлттардың мәнінің өсуіне әкеп соқты. Екіншіден, ауғандық пуштундар негізінен саяси эмигранттар болған. Бір жағынан, бұл әмир Захир-шахқа жақын «римдік топ» деп аталатын роялистер қатарынан эмигранттар болды. Екінші жағынан, Пешауардағы саяси партиялардың өкілдері,

сол Захир-шахқа жақын Сейид Ахмад Гейлани болған. Сонымен қатар, конференция жұмысына Иранға бағытталған «Кипр тобының» өкілдері қатысты.

Осылайша, Бонндағы конференция жұмысына қатысқан төрт топтың ішінен Солтүстік одақ өкілдері сөзсіз артықшылыққа ие болды. Олар ел аумағының едәуір бөлігінде істердің жағдайын бақылап, соның ішінде ел астанасы Кабулды ұстап тұрды. Сондай-ақ, Тегеран өкілдерінің де елеулі мүмкіндіктері болды, оған адал күштер Ауғанстанның батысында және оның орталық бөлігінде үлкен әсер етті. Ең әлсіз келісім позициялары пуштундарда болды. Әрине, эмигранттар пуштун халқының мүдделерін жеткілікті дәрежеде көрсете алмады. Бұл ретте «ауылдық оңтүстік және оңтүстік-шығыстың тайпалық пуштундары кездесуден (Бонндағы конференция – Авт.ескерт.) шығарылды, өйткені «Талибан» дәл осы пуштундардың арасында кеңінен таралған, және үдерісті басқарып отырған американдықтар оларға дауыс берілетін болса, «Талибан» жасырын түрде билікке қайта оралуы мүмкін деп ойлаған».¹

Мұндай нұсқаны қабылдауға болады. Дегенмен, эмигрант пуштундардың басым болуы «орташа» талибтер туралы мәселемен байланысты болды деп пайымдауға да болады. Жоғарыда айтылған «орташа» талибтерге саяси үдеріске қатысуға тыйым салу АҚШ пен Ресей (соңғысының артында Иран тұрды) арасындағы ымыраның бір бөлігі болды, негізінде ауған саясатындағы пуштундар санының қысқаруына алып келді деген болжам айтылды. «Талибанмен» байланыста болмаған және ISI назарынан тыс қалған кез келген талибтерге қарсы бапталған ықпалды пуштундарды іздеу нәтиже бермеді».²

Нәтижесінде, дәл осы уағдаластықтар Бонн конференциясында Иран мен Ресеймен тығыз байланысты азшылық ұлттар өкілдерінің үстемдігіне алып келді. Теориялық тұрғыдан Солтүстік одақтың өкілдері өздерін Ауғанстанның саяси сахнасынан «Талибанның» кетуінен басты бенефициарлар ретінде қарауға барлық негіз болды. Олар Кабулға ие болып, елдің бүкіл солтүстігін және оның орталық бөлігін бақылап отырды. Сонымен қатар, Солтүстік одақ қатарында ресми түрде халықаралық қоғамдастық

мойындаған мемлекет басшысы – президент Бурхануддин Раббани болды. Ақырында, олардың артында Иран мен Ресей тұрды. Бұл жағдайда оларда күш тұрғысынан келіссөздер жүргізудің барлық негіздері болған.

Сондықтан, әрине, Солтүстік одақ өзінің артықшылығын бекітуге ұмтылды. Атап айтқанда, оның өкілдері халықаралық әскери контингенттердің қатысуына қарсы шықты. Пуштундар, керісінше, бұл идеяны негізінен қолдады. Пуштундар үшін шетелдіктердің болуы Солтүстік одақтың билігіне шектеу қою және уақыт өте келе күштердің бұрынғы теңгерімін қайтаруға тырысу мүмкіндігін білдірді. Сондай-ақ, Солтүстік одақ өкілдері Ауғанстанда Раббани президент екенін және сайлау өткізгенге дейін оның ауыспайтындығын мәлімдеген болатын.

Соңғы мәлімдеменің өз қисыны болды. Ең алдымен, Ауғанстандағы талибтермен қарсыластық әлі аяқталған жоқ, ал Раббани мен оның үкіметі әлемдік қоғамдастық мойындаған болғандықтан, сайлау өткізгенге дейін күтуге болады. Алайда, пуштундар үшін бұл өте тиімсіз болды. Олар Ауғанстанға ықпал ету құқықтарын кем дегенде ресми түрде мойындауды қажет етті. Сондықтан, өтпелі кезеңде тіпті уақытша болса да, бірақ пуштун басшысы қажет болды.

Алайда, желтоқсанның басында Солтүстік одақ өкілдері барлық қарсылықтарынан бас тартты. Оларға еуропалық көшбасшылар, АҚШ тарапынан күшті қысым көрсетілді. Ахмет Рашидтің келесідей пікірі бар: «ақыр соңында Халилзад Раббаниге қоңырау шалып, американдықтардың «Талибанмен» не жасағанын еске салды. Келесі күні америкалық ұшақтан шығарылған зымыран «байқаусыздан» Раббани үйінің жанына құлап кетті. Раббани президент болуға табандылық көрсетпейтінін айтты».³ Нәтижесінде, басты уағдаластыққа қол жеткізілді. Алты айға уақытша әкімшіліктің басшысы пуштун Хамид Карзай болды. Тараптар алты айдан кейін Лойя Джирганы өткізуге және екі жылдық өтпелі кезеңге мемлекет басшысы мен үкіметті таңдауға уағдаласты. 2001 жылдың 6 желтоқсанында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі Бонн конференциясының нәтижелерін мойындады.

Ауғандық топтар арасындағы уағдаластықтарға сыртқы қысым арқылы қол жеткізілді. Бұл ретте БҰҰ Қауіпсіздік

Кеңесінің 6 желтоқсандағы шешімін қабылдау фактісінің өзі АҚШ-тың Ауғанстан бойынша ҚК-тің басқа мүшелерімен – негізінен Ресеймен және Қытаймен уағдаластықтарға қол жеткізгенін білдіреді. Егер Ресеймен уағдаластыққа қол жеткізілсе, онда тиісінше олар Иранмен де қол жеткізілді.

Сонымен қатар, Солтүстік одақ үшін «Талибанмен» соғыс барысында алынған Ауғанстанның саяси өміріндегі басымдықты бекіту идеясын бүкіл еліктірушілік кезінде қалыптасқан жағдайда оған қол жеткізу мүмкін емес екені түсінікті болды. Біріншіден, Солтүстік одақ өкілдері талибтерді жеңудің бас сәулетшісі Құрама Штаттар болғанын жақсы түсінді. Мәселе тек ауадан бомбалау туралы ғана емес, сондай-ақ Пәкістанды бейтараптандыру туралы болды. Екіншіден, өзінің барлық әскери қуатында Солтүстік одақ тек елдің солтүстік және орталық бөлігін ғана бақылаған, ал пуштундар мекендеген аумақтарды бақылаған жоқ.

Әлбетте, азшылық ұлттарға пуштундармен қарым-қатынас орнату қажет болды, әйтпесе соғыс қайта басталуы мүмкін еді. Ал мұндай соғыс басталған жағдайда Пәкістан тағы да пуштундар жағында қатысатыны түсінікті болды, бұл жалпы жағдайды түбегейлі өзгертетін еді. Үшіншіден, Солтүстік одақ біркелкі болмады, және «Талибан» төндірген жалпы қауіп болмаған жағдайда, ол өзінің құрамдас бөліктеріне тарап кете алды. Мысалы, ауған өзбектернің позициясы тәжіктер мен хазарейлер позициясына сәйкес болуы міндетті емес. Төртіншіден, «панджшерлік топ» өкілдері Ахмад Шах Масудсыз Солтүстік одақта өзінің үстемдігін сақтау және басқа топтарға ықпал ету қиын болатынын түсінді.

Мұндай жағдайда табысқа кепілдіксіз жаңа қарсыластық тәуекеліне баруға қарағанда, Ауғанстанның болашақ саяси өмірінде көшбасшылық позицияны бекіту және келісімге келу қисынды болды. Нәтижесінде «панджшерліктер» вице-президент және қорғаныс министрі (Мұхаммед Фахим), сыртқы істер министрі (Абдулло Абдулло), ішкі істер министрі (Юнус Кануни) лауазымындағы негізгі ұстанымдарына ие болды. Жалпы Солтүстік одақ 29 министрліктің 16-на ие болды. Қалған позициялар негізінен эмигранттарға, негізінен пуштундарға берілді. Бұл ретте, Солтүстік одақ

өкілдері өз мүдделеріне пуштун эмигранттарынан ерекше қауіп күтпеген шығар. Соңғылардың өз әскери құрамалары болған жоқ, олар Ауғанстан ішіндегі қандай да бір аумақтарды бақыламады, оларда табыс көздері болған жоқ. Белгілі бір мағынада, солтүстік топтар үшін пуштундардың мүдделерін эмигранттар ұсынғандығы тиімді болып көрінді. Дегенмен, олар жергілікті жердегі бұрынғы моджахед көшбасшыларына немесе «Талибан» өкілдеріне қарағанда азшылық ұлттар үшін аса әлсіз оппоненттер болды.

Бұл ретте Иран мен Ресейде Бонн конференциясының нәтижелері ауған саяси өміріндегі олардың протезесінің, Солтүстік одақтың үстемдігін бекітуге мүмкіндік береді деп есептеген шығар. Соңғылары орталық үкіметтің негізгі министрліктеріне бақылау жасады. Сонымен қатар, олар елеулі қарулы күштерге сүйенген жергілікті жерлерде билікті сақтап қалды. «Гераттағы Исмаил-хан, Мазари-Шарифтегі генерал Дустум және Тәжікстанмен шекарада генерал Фахим Ханның күштері, сондай-ақ шығыс провинциялардағы шағын өңірлік командирлердің айтарлықтай саны кедендік баждар мен жол алымдарын жинау мүмкіндігі үшін жақсы мүмкіндік болды, олар өздерінің қомақты милицияларын нығайтуға мүмкіндік берді, сондай-ақ олардың Кабулдағы үкіметпен өзара іс-қимылға қарсы тұруын ынталандырды».⁴ Бұдан басқа, АҚШ пен халықаралық қоғамдастық Ауғанстанды қалпына келтіру үшін қаражат бөлу міндетін өзіне алды. Тиісінше, Ауғанстанды қаржыландыру мәселесінде АҚШ пен олардың одақтастарының жауапкершілігін ғана емес, белгілі бір дәрежеде бөлінген қаражатты бөлу Солтүстік одақтың шенеуніктері мен командирлері арқылы жүргізілетін болады деп есептеуге болады. Шығыс ерекшелігін ескере отырып, бұл олардың елдегі ықпалын күшейтуге әсер ететін болады.

Демек, 2002 жылы ізін суытпай шығарылған Ауғанстан бойынша бір ресейлік жинақта көрсетілгендей, «Ресей Ауғанстанға қатысты өзінің геосаяси жоспарларын – «Талибанға» қарсы америкалық операцияны пайдалану арқылы Кабулдағы билікке Ресейге бағдарланған Солтүстік одақты келтіруді жүзеге асыра алмады» деп тұжырымдауға келмейді.⁵ Біріншіден, Солтүстік одақ Ресейге бағдарланғаннан

гөрі әлдеқайда Иранға көбірек бағдарланды, ал Ауғанстандағы Тегеранның мүдделері белгілі бір аумақтардан тыс шықпады. Бұл Иранға дәстүрлі жақын хазарейлер, сондай-ақ тәжіктер, әсіресе Иранға стратегиялық маңызды Герат провинциясында орналасқан аудандар болды. Тегеран оңтүстік және оңтүстік-шығыс аумақтарындағы пуштундар үшін жауапкершілікті өзіне алуға әзір емес еді. Екіншіден, Ауғанстанды қалпына келтіру айтарлықтай қаражат талап етті. 2001-2002 жылдары Ресей Кабулдағы кезекті үкіметті қамтамасыз ету бойынша шығыстарды және оның әсіресе пуштундық оңтүстігінде операциясын өзіне алуға дайын емес еді. Сондықтан, Ауғанстанда қол жеткізілген нәтижелер Мәскеу мен Тегеранның көңілінен шығуы тиіс еді. Олар жалпы жауапкершілік минимумында жағдайды барынша бақылауға алды.

Бонн конференциясы Ауғанстанның жаңа саяси құрылымына қажетті заңдылық берді. Оны өткізу нәтижесінде Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс бойынша іс-қимыл реттілігі анықталды. Конференция қорытындысы бойынша Солтүстік одақ пен азшылық ұлттардың елде үстемдік ықпалы расталса да, уақыт өте келе сайлау процедуралары елдің басым бөлігі болған пуштундарға ауған саясатындағы орнын қайта қайтару керек болды. Мүмкін, американдықтар бұрынғы әмір Захир-шахты біріктіруші тұлға ретінде пайдаланғысы келмеді. Әмірдің кез келген лауазымда оралуы пуштундар арасындағы бұрынғы дурранилік гегемонияның қалпына келуін және Ауғанстандағы мағынасы 1970-ші жылдардың соңынан айтарлықтай өскен гильзайлармен қарым-қатынастың шиеленісуін білдіреді. Карзай да попользай рулық қауымынан шыққан дуррани болса да, бірақ ол сайланған президент болды, демек, теориялық тұрғыдан қайта сайлануы мүмкін. Өз кезегінде, мұндай әуелет саяси маневр жасау үшін айтарлықтай мүмкіндіктер ашты.

Сонымен қатар, «Бонндық жоспар ауған технократтары үшін ескі ауған ақсүйектерінің қайта оралуын қамтамасыз етті».⁶ Бұл 1978 жылдың Сәуір төңкерісімен үзілген, Ауғанстанның жаңғырту және ырықтандыру саясатын жүргізген кездегі, яғни 1960 және 1970 жылдардағы адамдар болды. Яғни, саяси өтінім өте белгілі болды. АҚШ ауған жаңғырту тәжірибесін

пайдалануға ниет білдірген болатын, бірақ монархияның және Мұхаммед Дәуіт болған сияқты кез келген күшті көшбасшының қатысуынсыз жүзеге асырғысы келді. Бұл тұрғыда Солтүстік одақтың үстемдігі Батыс үшін өте қолайлы болды. Өйткені бұл үстемдік тек ішінара ғана болды, ал билік АҚШ-тың өте белсенді қатысуымен түрлі ұйымдар мен ықпал топтары арасында бөлінді. Американдықтар, ықпал етудің басты құралына – ауған мемлекетінің сыртқы қаржыландыруына ие болды. Бірінші қаржы министрі болып Захир-шахқа жақын болған «римдік топтан» шыққан эмигрант-пуштун, 1992 жылғы Сибгатулла Моджаддеди үкіметіндегі бұрынғы сыртқы істер министрі Хедоят Амин Арсала тағайындалды.⁷ Сол кезеңде оның орынбасары Хамид Карзай болды. Кейін қаржы министрі болып 2014 жылдан бастап Ауғанстан президенті болған америкалық Джон Хопкинс университетінің профессоры, басқа эмигрант – Ашраф Ғани Ахмадзай тағайындалды.

Алайда, әрине, Ауғанстанда «панджшерліктердің» өкілдері басым орынға ие болды. Қорғаныс, ішкі және сыртқы істер министрлерінің ұстанымдарынан басқа олар қауіпсіздік күштерін де бақылап отырды. Ахмад Шах Масудтың арнайы қызметінің бұрынғы басшысы, инженер Ареф қауіпсіздік жөніндегі ұлттық директоратты басқарды.⁸ Яғни, «панджшерліктер» Ауғанстанның барлық күш құрылымдарын өз бақылауына алды. Бұл жағдай Ауғанстандағы күштердің болашақ орналасуын анықтады.

Бонн конференциясы аяқталғаннан кейін келесі кезең ауған мемлекеті үшін қаржыландыруды іздестірумен байланысты болды. 2002 жылдың 21-22 қаңтарында Токиода халықаралық конференция өтті, онда Ауғанстан үшін 5 млрд.долларға дейін бөлу туралы шешім қабылданды. Бұл «бес миллиард тек уәде болды деген пікір бар. Көмек қашан және қандай нысанда түсетіндігі туралы ақпарат бөлшектерінің айқын кемшілігі болды».⁹ Алайда, 2002 жылдан бастап сыртқы қаржыландыру Ауғанстанға қайтадан түсе бастады.

Бұл жағдайдағы ең қызықты мәселе АҚШ ұстанымымен байланысты. Американдықтар «панджшерліктердің» басымдығымен келісті, Иранмен байланыс жасауға барды, Ресеймен келісімге келді, Пәкістанды жол беруге мәжбүрледі,

ауған мемлекеті үшін қаржыландыру тапты. Вашингтон үшін жалғыз айқын артықшылығы тек қана Хамид Карзайды уақытша әкімшіліктің басшысы қызметіне тағайындау және пуштун технократ-эмигранттарының мемлекеттік құрылымдарына жылжыту болды. Сол кезде АҚШ үшін Ауғанстандағы барлық операцияның мәні, әрине, ортағасырлық діни тәжірибелері бар «Талибан» билігін жоюдан басқа қандай болды? Тіпті Усама бен Ладен Пәкістан аумағында жасырынуы мүмкін еді. Және бұл америкалық әскери талибтерге қарсы соғыстың соңғы кезеңінде жауынгерлік іс-қимылдарға ең аз қатысқанын ескере отырып, болжалды қорытынды болды.

Теориялық тұрғыдан сұраққа жауап екі бөлікке бөлінеді. Жауаптың бірінші бөлігі Ауғанстанмен байланысты. Американдықтар ішкі ауған саясатына тікелей қол жеткізуге тырысты. Үлкен қаржылық және саяси мүмкіндіктерге ие бола отырып, АҚШ-тың Иран, Ресей және Пәкістан жергілікті аймақтық мемлекеттерімен қарым-қатынастың алдыңғы тәжірибесіне қарамастан, кез келген әскери-саяси топтармен ортақ тіл табуы мүмкін болды. Демек, бұл оларға саяси маневрлер мен әртүрлі комбинациялар үшін кең мүмкіндіктер ашты, бұл келесі жылдары көрсетілді. Сондықтан, 2002 жылдың басында Ауғанстанда қандай күштердің орналасуы белгіленгені маңызды емес еді. Егер жағдай өзгерсе, ол күштер өзгеруі мүмкін еді.

Жауаптың екінші бөлігі жалпы аймақтағы америкалық саясаттың геосаяси мәнімен байланысты. Бұл мағынада Ауғанстан бір жағынан Орталық Азияға көпір болды, ал екінші жағынан АҚШ-тың ескі жауы Иранның шығыс шекарасындағы маңызды өңір болды. Орталық Азияның стратегиялық мәні оның екі ірі мемлекеттің – Ресей мен Қытайдың неғұрлым осал аумақтарымен көршілес орналасуымен айқындалады. Ресей үшін бұл Орталық Азиямен барлық шекара, Қытай үшін Шыңжаң провинциясы.

Сондықтан, Ауғанстанды бақылау АҚШ-тың геосаяси мүдделеріне толық жауап берді. Егер осы елдегі қақтығысты аяқтай алатын болса, онда Оңтүстік Азиядан Орталық Азияға көлік дәлізін ашуға болады. Мұндай дәліз Орталық Азия мемлекеттері үшін сыртқы саяси маневр икемділігінің үлкен

деңгейін қамтамасыз етер еді. Естеріңізге сала кетейік, 2002 жылы осы аймақтан барлық көлік ағыны Ресей аумағы арқылы өткен.

АҚШ-тың Ауғанстанға қатысуы Орталық Азияға да бағдарлануы мүмкін деп болжауға болады. 2001 жылдың желтоқсанында Қырғызстанда «Манас» базасы ашылды, оның болуы оның жабылуына дейін 2014 жылы Ресей тарапынан қатты наразылықтың мәні болды. Ресейлік автор Александр Князевтің келесідей пікірі көрнекі болып табылады: «арасында өте көп зияткерлер болған, өткен шақта Тараки, Кармаль және Наджибулла үкіметтерімен байланысты пуштундық эмигранттардың (Бонндағы – авт.ескерт.) конференцияға шақырылмағандығы өкінішті».¹⁰ АҚШ тарапынан бұл өте саналы шешім болды. Коммунистік үкіметтердің бұрынғы функционерлері КСРО-да оқып, эмиграцияда негізінен Ресей аумағында болды. Әрине, олардың Ауғанстанның ішкі саясатына қатысуы ресейлік әсердің күшеюін білдіреді.

Сонымен қатар, АҚШ өз саясатында Иранды да мензеді. 2002 жылдың 29 қаңтарында Токиодағы конференция аяқталғаннан кейін бірнеше күннен кейін АҚШ президенті кіші Джордж Буш конгреске жыл сайынғы үндеуінде Иранды «зұлымдық шеңбері» деп аталатын елдер арасында атады, оған соңғысынан басқа Ирак пен КХДР да кірді. Бұл елдер, Америка президентінің пікірінше, лаңкестікке демеушілік көрсетіп, жаппай қырып-жою қаруын жасады. «Бонндағы келіссөздер кезінде жақсы және пайдалы әңгімелесуші болған Иранды, АҚШ президенті кенеттен зұлым жасаған болатын».¹¹ Ахмет Рашид 2002 жылдың көктемінде Гератта қалыптасқан өте қызықты жағдайды сипаттады, онда ОББ арнайы күштері мен агенттерінен келген 40 америкалық сарбаз Иран консулаты мен Иранның рухани көшбасшысы Аятолла Әли Хаменеиге адал «Сехаб-и Пасадран» (Құдай Әскері) экстремистік ұйымының штаб-пәтеріне көршілес орналасқан үйде болды.¹² Тиісінше, АҚШ-та «Талибан» қозғалысына қарсы күрестен бөлек Ауғанстанға деген қызығушылықтың терең себептері болды деген қорытынды жасауға болады.

Ауғанстандағы «Талибанға» қарсы науқанның басты салдары американдықтардың Ауғанстанның ішінде және бір

мезгілде бүкіл аймақтың ішінде болғаны болды. Олар енді өз саясатын жүргізу, соның ішінде жергілікті саяси алаңдағы бұрынғы ойыншылардан, мысалы Ираннан саяси бастаманы тартып алу мүмкіндігіне ие болды. Сол Исмаил-хан Ахмет Рашидпен әңгімелескенде былай деді: «Иран көп жылдар бойы бізді «Талибанға» қарсы әскери тұрғыдан қолдады, бірақ бүгінде олар бізді қолдамайды. Және мен Құрама Штаттардың досымын, өйткені олар бізді «Талибанға» қарсы соғыста қолдайды».¹³ Ықпалды ауғандық аймақтық саясаткерлердің бірі жағдайды барынша прагматикалық бағалау арқылы шынайылықты көрсетті. Исмаил-хан үшін американдықтардың қатысуы сыртқы ықпалдың қосымша орталығының пайда болуын білдірді. Мұндай мінез-құлық басқа да ауғандық әскери-саяси күштерге тән болды.

Кез келген жағдайда, АҚШ 2001 жылдан бастап ауған саяси сахнасында бас басқарушы болды. Осыған сәйкес, олар ауған мемлекеттілігін және онымен байланысты барлық институттарды қайта құру бойынша жауапкершілікті өзіне алды. Күн тәртібінде мемлекеттік құрылыс туралы мәселе көтерілді.

Мемлекеттік құрылыс және «әскери лордтар» дәуірі

Ауғанстандағы талибтердің саяси сахнадан кеткеннен кейін саяси биліктің вакуумы пайда болып, оны ең ықпалды саясаткерлер толтырды, олардың басты артықшылығы өзінің қарулы күштерінің болуы және қандай да бір қауым тарапынан қолдауы болды. «Олар провинциялық губернаторлар (Исмаил-хан, Гул Ага Шерзай, Қажы Дін Мұхаммед), әскери генералдар (Абдұл Рашид Дустум, Атта Мұхаммед, Хазрат Әли) немесе басқа да қызметтерді атқарғанымен (вице-президент Абдұл Кәрім Халили), олар өз лауазымдарын орталықтан тағайындаудың арқасында алған жоқ, олар Құрама Штаттар көмектескен қарулы милицияны басқарғанның арқасында алды».¹⁴ Бұл ретте американдықтардың қатысуы өте аз болды, 2002 жылы 5 мыңға жуық әскери қызметші ғана болды. Тиісінше, олар өңірлердегі ішкі саяси үдерістерге елеулі әсер ете алмады.

Бұл мағынада Гильменд провинциясында Гармсер елді мекеніндегі талибтерден жергілікті тайпалық көсемдерге билікті беру жағдайы өте айқын. Пәкістаннан Гармсерге «Талибанның» жергілікті командирлерінің капитуляциясын қабылдаған тайпалық көсемдер келді. Біріншілері, өз кезегінде, Пәкістанға қуылды. Тайпалардың көсемдері жергілікті джирганы өткізді, онда губернатор болып дуррани тайпасының баракзай рулық қауымынан шыққан, бұрынғы губернатор Абдұллах Жан сайланды. Гармсердің қалған дурранилік рулық қауымдары, негізінен нурзайлармен мен ализайлар, оның кандидатурасымен келісті. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Абдұллах Жан 300 адамнан тұратын тайпалық милиция құрды, оларды қамтамасыз етуді жергілікті жер иеленушілердің төлемдеріне жүктеді.¹⁵ Бұл жағдайда барлығы ауған мемлекеті мен оның шетелдік кеңесшілерінің қатысуынсыз болды.

Басқа да аса маңызды аудандарда билік ықпалды командирлер мен бір мезгілде саяси қайраткерлердің қолына өтті. Герат пен көршілес аудандарда Исмаил-хан басымдыққа ие болды, Қандағарда Гул Ага Шерзай, Саманган, Жаузжан, Фарьябта – Дустум, Балхта ол Атта Мұхаммед пен билікті даулаған. Кабулда, Бадахшанда, Парванда және Каписсада «панджшерліктер» үстемдік етті. Нәтижесінде, орталық мемлекеттік әкімшілікпен байланысы аз, өзін-өзі басқаратын аудандар, «шағын-мемлекеттер» пайда болды. Сондай-ақ, қандай да бір маңызды саяси фигуралардың қандай ресми лауазым атқарғаны маңызды емес болды, олар жеке қарулы күштеріне сүйенді. «Гератта Исмаил-хан және Қандағарда Гул Ага Шерзай губернатор лауазымында болып, ресми әскери қызмет атқарған жоқ, алайда, де-факто олар өз әскери күштерін ғана емес, көрші провинцияларда да бір мезгілде басқарды. Абдұл Рашид Дустум және Атта Мұхаммед ресми әкімшілік лауазымсыз әскери генералдар болды, бірақ олар солтүстік провинциялардағы азаматтық әкімшіліктерді де бөлісіп, кейде олар үшін күрескен».¹⁶

Іс жүзінде, ықпалды тұлғалар өзара мемлекеттік функцияларды да бөлісті. Мысалы, олар мемлекеттік салықтарды жинап, олардың бақылауындағы аумақтарға жұмсады. «Ол (Исмаил-хан – авт.ескерт.) иран-ауған

шекарасындағы Ислам Кил өту пунктiнен ай сайын кедендiк алымдардан үш-бес миллион долларға дейiн алым алған... Хан табыспен бөлiсуден бас тартқан». ¹⁷ Герат пен Қандағардағы қаржы шенеунiктерi кедендерде жиналған салықтар ешқашан Кабулға жiберiлмегенiн атап өттi. Ауғанстанның солтүстiгiнде 2003 жылдың басында ауған-өзбек шекарасындағы Хайратон өткiзу пунктiнен кедендiк алымдар командирлер арасында келесi пропорцияда бөлiндi: Атта Мұхаммед ай сайын 50%, Дустум – 37%, «Хезбе-и Вахдат» өкiлi Мохакик – 12%. ¹⁸

Ықпалды тұлғалардың әрқайсысы негiзiнен ортақ ынтымақтастық ұстанымдары бойынша құрылған милицияға сүйенiп отырғандығы түсiнiктi. Мысалы, Кабул гарнизоны Панджшер мен Кабулдан солтүстiкке қарай орналасқан Шомали аңғарының тәжiктерiнен қалыптасқан. Гул Ага Шерзай дуррани тайпаларының тайпалық милициясына сүйенiп, олардың арасында оның тайпасы баракзай ерекшеленген, Дустум – өзбектерге, Атта Мұхаммед – Балх тәжiктерiне, Исмаил-хан – Герат провинциясының герати-тәжiктерiне сүйенген болатын. Сол немесе басқа қауымдардың құрамалары арасында қарулы қақтығыстар кезең-кезеңiмен орын алғаны тән. Мысалы, «Исмаил-хан аудан басшысын тағайындаған Шинданд ауданында жағдай губернатор мен Аманулла-ханның жақтастары болған жергiлiктi пуштундар арасындағы шиеленiс ашық әскери қақтығысқа дейiн көтерiлдi. Аманулла-хан Қандағардың губернаторы Гул Ага Шерзай тарапынан қолдау тапты». ¹⁹ Ауғанстанның шығысында 2002 жылы «АҚШ қолдауына ие болған Паша Хан Дзадран Пактия және Пактика провинцияларында жеке үстемдiгiн құру туралы жариялады. Ол Пактияның жаңа губернаторы Карзайдың тағайындалуын бас тартты және Карзайдың Пактияның астанасы Гарdez қаласынан кетуi үшiн ультиматум ұсынды. Карзай кетуден бас тартқан кезде, Дзадран қаланы милицияның күшiмен шабуылдады». ²⁰ Яғни үрдiс айқын болды. Орталық билiк өте әлсiз болды, бүкiл билiк саяси үдерiстердiң субъектiсi ретiнде әрекет еткен қауым мен тайпалардың дала командирлерi мен көсемдерiне көштi.

2002 жылдың ақпанында АҚШ-та Ұлттық қауiпсiздiк кеңесiнiң ауған мәселесi бойынша кеңесi өттi. Барлығы ауғандық

дала командирлерін тағдырға тастаса, олар өзара соғысты жалғастыратын болады деп келісті. Ұзақ пікірталастардан кейін Ауғанстанда америкалық әскери «Талибан» және «Әл-Каидаға» қарсы операциялар жүргізеді, бірақ бітімгершілік операцияларына араласпайды деген шешім қабылданды. Бұл дебаттарда Ауғанстандағы оқиғаларға қатысатын америкалық әскерлер мен басқа мемлекеттердің әскерлерінің ұранына айналған «ең аз араласу» сөз тіркесі пайда болды.²¹

Сонымен қатар, мұндай жағдай Ауғанстандағы жағдайдың салыстырмалы тұрақтылығын қамтамасыз етті. Әрбір ықпалды командирлер өзінің бақылауындағы аумақтағы жағдайға жауап берді. Басты мәселе олардың арасындағы қатынастарды реттеу болды. Мұнда американдықтар реттеуші рөлді атқара алды. Олардың қолында қаржы ресурстары, сондай-ақ олар теориялық жағынан бәсекелес командирлердің біріне бере алатын әскери күш болды. 2000-шы жылдардың басында АҚШ-тың иелігінде болған Ауғанстандағы әскерлер елдің жаулап алуы үшін жеткіліксіз болды, бірақ тым дербес дала командиріне проблемалар жасау үшін жеткілікті. Әсіресе, егер соңғысы ықпалды жергілікті бәсекелес болса.

2002 жылы Ауғанстанда жекелеген аумақтар немесе тіпті мемлекеттік функциялар, мысалы, салықтар мен кеден түсімдерін жинау, жергілікті жерлердегі ықпалды адамдарға сеніп тапсырылған аумақта адалдық пен қауіпсіздікті қолдауға айырбасқа берілетін дәстүрлі шығыс азықтандыру жүйесі қалыптасты. Соңғылары, өз кезегінде, тәртіпті сақтау үшін қажетті қарулы күштерді өз есебінен ұстап тұрды.

Әрине, жергілікті саясаткерлер өз құзыреттерін бекітуге ұмтылды. Қоғамды ұлттық, діни және тайпалық қауымдарға бөлу жағдайында мұндай саясаткерлердің тек қана олардың басқаруында болатын халқы біртекті аумақтарды құруға ұмтылысы әбден қисынды көрінеді. Осылайша, олар өз қауымдарының субъектілік деңгейін арттыруға ұмтылды. Мысалы, «2003 жылы хазарейлердің көшбасшысында Мұхаммед Мохакіктің Газни, Урузган және Гор провинцияларының хазарейлік аудандарын орталық хазарей аймағын құруға дайындау мүмкіндігі мақсатында бөлу жоспары болды. Ол Президент Карзайға ұсыныс жасады, ол бас тартты, өйткені осы

уақытта мұндай өзгерістер пуштундар үшін тым арандатушылық болар еді».²² Алайда, мұндай шешімдер Ауғанстанның жекелеген қауымдарының мекендейтін аумақтарда бөлінуін бекітті.

2002-2003 жылдары АҚШ тарапынан «ең аз араласу» саясаты жалғыз мүмкін саясат болды, себебі американдықтар Иракпен соғысқа дайындалды. Бұл жағдайда Вашингтон Ауғанстанға үлкен әскери күш жібере алмады. Алайда, мәселе соғыс кезінде болған жоқ. АҚШ-тың Ирак кампаниясы аяқталғаннан кейін Ауғанстандағы әскерлердің саны көбейгені белгілі. Басты мәселе – бұл елді қай американдықтар көріп отыр, оның трансформациясы қандай бағытта болуы тиіс және олар «Талибанға» қарсы АҚШ әскери науқанының басты бенефициарлары болған «әскери лордтар» деп аталатын тым дербес дала командирлерімен не істеу керек деген мәселелер алға шықты.

Бонн конференциясынан кейін Кабулда құрылған орталық билікте күш қолдануға монополияның – орталықтандырылған мемлекет билігінің басты құралы болған жоқ. Орталық билік орындары дала командирлерінің ең ірі командирлеріне қарағанда әлсіз болды. Гарри Шроеннің вице-президенті, қорғаныс министрі және «панджшерлік топ» басшысы Мұхаммед Фахимге қатысты берген бағасы көрнекі болып табылады. «2004 жылы «тұрақтылыққа аса маңызды ықтимал қауіп маршал Фахим және оның «панджшерлік тобы» болды. Фахим және оның қолбасшылығы астында он екі мың жауынгер бар милициясы, елдегі жалғыз ең күшті әскери күш болды (мұнда орналасқан америкалық сарбаздардың жиырма мыңын санамағанда)».²³

Мұндай баға Фахим мен оның милициясы Ауғанстан мен америкалық әскери мемлекет үшін қиындық тудырғанымен байланысты емес еді. Әрине, теориялық жағынан мұндай мүмкіндік болған, бірақ ешқашан іске асырылған жоқ. Шроен мұндай қорытындыны жасау себебі, өйткені «панджшерліктер» және олардың жеке әскері Ауғанстанның күштік мемлекеттік институттары – әскер, қауіпсіздік күштері, полиция ішінде автономды мәртебеге ие болды. Бұл институттар негізінен «панджшерліктерге» адал тәжіктерге тән болатын. Бұл ретте, 2005 жылы Фахимнің 70 мың сарбаз туралы өтініштері

экономикалық себептерге байланысты қабылданбады деген Тим Бердтің деген пікірі бар.²⁴ Солай болған шығар, алайда, АҚШ Фахимнің басшылығымен ауған әскерін күшейтуді қаламады деп болжауға да болады. Өйткені, бұл әскер азшылық ұлттар, негізінен тәжіктер арқылы жасақталатын еді.

Сол уақытта, 2002 жылдан бастап Ауғанстанда мемлекеттік биліктің бірізді заңдастырылуы өтті. 2002 жылдың 6-10 маусымында Кабулда Лояйя Джирга өтті, онда Карзай 2004 жылғы сайлауға дейін басшы болып сайланды. Осы уақытқа дейін елде конституция қабылдануы тиіс болатын. Конституция төңірегінде елеулі пікірталастар орын алды. Мысалы, президенттің рөлі туралы пікірталастар қызу болды. «Басқа этностық топтардың кейбір өкілдері қосылған барлық делегат-пуштундар президенттік басқару үшін сөз сөйледі. Ал пуштундық емес делегаттардың блогы парламенттік жүйені қолдады. Пуштундар мен реформаторлар үшін президенттік басқарма өзінің таңдаған мемлекет басшысының көмегімен – Карзай президент болатынына ешкім күмәнданбады – пуштундық емес қарулы фракциялармен Боннда қол жеткізілген ымырадан шығу жолын табуға мүмкіншілік берді. Басым көпшілігінде президенттік басқаруға қарсы шыққан пуштундық емес делегаттар бұл ретте жеке және этникалық диктатураның пайда болу қаупін көрді. Парламенттік жүйе, олардың пікірінше, коалициялық үкіметтің пайда болуына алып келеді».²⁵ Алайда, нәтижесінде президенттік жүйені енгізу туралы шешім қабылданды.

Бұл жерде жалпы халықаралық қоғамдастық және АҚШ өз рөлін атқарғандығы әбден ықтимал. Олар үшін мемлекеттік құрылыс үдерістерін бастау маңызды болды, ал оны 2000 жылдардың басында Ауғанстан жағдайында жасау оңай болмады. Парламент жүйесі өңірлік көшбасшылардың мемлекеттің орталық институттарына әсерін бекітер еді. Мұны, алғашқы кезеңде тек ресми болса да, орталық басшылық тұсында жүзеге асыру оңайырақ болды. Жалпы мемлекеттік билік институттары америкалық қолдаумен кез келген жағдайда «әскери лордтарға» қарсы тұратын еді.

Соңғыларының, 1992 жылы болған сияқты, әскердің бір бөлігі Ахмад Шах Масудқа, екіншісі Гүлбеддин Хекматиарға

ауысқан кездегідей мемлекеттік институттарды өзара бөлуге мүмкіндіктері болмады. Бұл басқа да мемлекеттік институттарға қатысты болды, олар өз қызметін тоқтатты. Сонымен қатар, халықаралық қоғамдастыққа сыртқы шетелдік көмекті бөлуді қамтамасыз ету үшін орталық кеңсе қажет болды. Бұл кеңсе Ашраф Ғани басшылығындағы қаржы министрлігі болды. Ақыр соңында, президент-пуштун азшылық ұлттардан «әскери лордтардың» күшті әсеріне қарсы тұрды. Бұл уақыт өте келе пуштундар мемлекетінде жалпы мемлекеттік саяси үдерістерге, өз халқының үлесіне және Ауғанстан тарихындағы тарихи маңызына сәйкес белсенді қатысады деп есептеуге мүмкіндік берді. Бұдан басқа, бұл олардың азшылық ұлттардың елдегі үстемдігіне наразылығын төмендетуге мүмкіндік берді.

2004 жылы Ауғанстанда президенттік сайлау өткізілді. Осы сәтке дейін АҚШ-тың қысымымен «әскери лордтар» әсерінің әлсіреуі бойынша бірқатар шаралар қабылдады. Мысалы, «панджшерлік» ішкі істер министрі қызметіндегі Юнус Кануниді эмигранттар арасынан шыққан пуштун Жалилимен алмастырды. 2004 жылдың қаңтарында тағы бір «панджшерлік», инженер Ареф Ұлттық қауіпсіздік директорының басшысы қызметінен босатылды. Алайда, оны басқа «панджшерлік» Амрулла Салех алмастырды, ол бұған дейін Арефпен қауіпсіздік директорынан босатылған болатын.²⁶ Бірақ Салех, Арефке қарағанда, саяси тұрғыдан икемді болып саналды.

Бір жағынан, ол Ұлттық қауіпсіздік директорын тек қана «панджшерлік рулық қауымның» қауіпсіздік қызметінің жалғасы ретінде қарауға тиіс емес еді және, тиісінше, оны әртүрлі этностық қауымдардың өкілдерінен жасақтауды қамтамасыз етуге тиіс еді. Екінші жағынан, ол АҚШ үшін Ареф сияқты ескі мектеп өкілінен гөрі қолайлы болды. Сонымен қатар, ол ағылшын тілінде сөйледі. Ахмет Рашидтің өте көрнекі пікірі бойынша, «Ахмад Шах Масудтың қауіпсіздік жөніндегі бұрынғы көмекшісі және оның ОББ-мен байланыс арнасы 2001 жылдың 9 қыркүйегіне дейін Салех жас панджшерлік тәжік болды, бірақ ол Карзайды қолдау және ОББ мен МИ6 көмегімен Ұлттық қауіпсіздік директорын реформалау мен жаңғыртуды бастау үшін өз тобымен

байланысты үзді».²⁷ Алайда, Салехтің кандидатурасы маршал Фахим мен Ахмад Шах Масудтың отбасы сияқты ықпалды «панджшерліктердің» мүдделеріне қарсы келмегендігі әбден мүмкін. Бұл американдықтармен «панджшерлік рулық қауым» келісімдерінің бір бөлігі болуы мүмкін. «Панджшерліктер» үшін қауіпсіздік құрылымдарындағы позицияны жоғалтпау үшін, негізінен, аздап жол беру қисынды болды. Олар Ауғанстанның саяси жүйесінде өзінің бұрынғы гегемониясын сақтауға сене алмады, бірақ бұрынғы ұстанымдарды барынша сақтауға ұмтылуы тиіс еді.

2004 жылы Кабул мен ықпалды Герат губернаторы Исмаил-ханның қарым-қатынасында елеулі дағдарыс болды. Осы жылдың наурыз айында Гератта Исмаил-хан құрамалары мен генерал Абдұл Захир Найбзадениң ауған әскерінің бөлімдері арасында нағыз шайқас болды. Қақтығыстардың себебі Исмаил-ханның ұлы Мир Вайс Саддықтың өлімі болды. Жағдайды реттеу үшін Кабулдағы әскери контингентімен қорғаныс министрі Мұхаммед Фахим Гератқа барды. 2004 жылдың қыркүйегінде Гератқа Залмай Халилзад келді, ол Исмаил-ханға Ауғанстан үкіметінде қызмет атқаруды ұсынды, ол одан бас тарта алмады.²⁸ Осылайша, Герат губернаторы қызметінен ең ықпалды ауғандық аймақтық саясаткер кетті.

Сонымен қатар, американдықтар 2003 жылы «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» (DDR) бағдарламасының пайда болуын ынталандырды. Сайлауға дейін бұл үдеріс елде пайда болған қауіпсіздік проблемаларына және оның талаптарын орындауға «әскери лордтардың» табиғи ниетіне байланысты қиынға соқты. 2004 жылдың жазында тек 30% ауыр қару-жарақ жиналды және сарбаздардың тек 12% ғана отставкаға жіберілді.²⁹ Іс жүзінде, бұл бағдарлама мемлекетке күш қолдануға монополияны қайтаруы тиіс еді. Өйткені, жергілікті жерлерде дала командирлерінің немесе «әскери лордтардың» әсері Ауғанстанда тиімді мемлекеттік жүйені құру жолында елеулі кедергі болды.

Ауғанстандағы президенттік сайлау қарсаңында президент пен парламент сайлауын бір мезгілде немесе бөлек өткізуге қатысты пікірталастар қайтадан туындады. Бұл белгілі бір дәрежеде парламенттік және президенттік республикалардың

артықшылықтары туралы бұрынғы пікірталастың жалғасы болды. «Реформашылар бір мезгілде өткізілген парламенттік сайлау «әскери лордтар» басым болатын парламенттің пайда болуына алып келеді деп қауіптенді». Сондай-ақ, бұл мәселе бойынша терең этникалық бөлініс болды. Пуштундық тайпалық көшбасшылар күшті президент-пуштунды тезірек сайлағысы келді. Пуштун емес халықтың бөлігі пуштундық гегемонияға кез келген түрде қайтып оралуынан қорғайтын күшті парламентті қалады».³⁰

Көпұлтты мемлекетте мәселе әрқашан мүдделердің тепе-теңдігі туралы болып табылады. Алайда, этникалық қауым 2000 жылдардың басында Ауғанстанда болған сияқты саяси үдерістің субъектілері болып табылғанда, және де өз билігінде өзінің шағын әскері болса, әрине, қажетті тепе-теңдікті табу өте қиын. Мұнда тағы да басты рөлді сыртқы қатысу атқарды. Ауғанстандағы бірде-бір ықпалды саясаткердің, осында саяси үдерістің басты конструкторы ретінде әрекет еткен АҚШ-тың пікірін елемеуге мүмкіндігі болмады. Тим Берд пен Алекс Маршаллдың пікірінше, 2003-2005 жылдары Ауғанстанда Хамид Карзайдың және Залмай Халилзадтың «диархиясы» болған. Соңғысы Ауғанстандағы АҚШ-тың бейресми вице-королі болды.³¹ Петер Томсеннің көзқарасы бойынша Халилзад «Карзай сылбыр болған жерде агрессивті болды, ол өзіне және Ақ үйдің қолдауына сенімді болды».³² Бұл ретте американдықтар ішкі саяси үдерістерге ықпал ету үшін Ауғанстанда олардың тікелей қатысуына байланысты олардың пайда болған мүмкіндіктерін толық көлемде пайдаланды.

Жоғарыда «панджшерлік» Салехтің жергілікті арнайы қызметтер басшысы қызметіне тағайындалуы, оның «панджшерлік» рулық қауымның басқа өкілі, инженер Арефпен орын алған қақтығысының нәтижесінде болғаны аталды. Тағы бір мысал Карзайдың вице-президент лауазымына кандидатураны таңдауымен байланысты болды. Карзай «панджшерліктердің» формалды көшбасшысы маршал Мұхаммед Фахимнің орнына «панджшерлік» рулық қауымның марқұм көшбасшысы Ахмад Шах Масудтың бауыры Ахмад Зия Масудты таңдады. Бұл Фахим Ауғанстандағы ең маңызды әскери күштерді бақылағанын ескере отырып, өте күшті қадам

болды. Естеріңізге сала кетейік, жоғарыда келтірілген Гарри Шроеннің Фахим «тұрақтылыққа қатер» болып табылады деген пікірі дәл осы кезеңге жатады. Алайда, бұл жағдайда Ахмад Шах Масудтың бауырын таңдау «панджшерліктердің» көтеріліске итермелей алатындай тым теріс реакциясын тудырмауы тиіс еді. Оның үстіне олар әскер мен қауіпсіздік күштеріне жалпы бақылауды сақтап қалды. Сондай-ақ, «панджшерліктер» президенттік сайлауға өзінің кандидаты Юнус Кануниді де қойды.

Нәтижесінде, «панджшерліктер» сайлауда бірден екі сайлау командасына ұсынылды. Карзайдың жеңісі күмән тудырмаса да, «панджшерліктерден» үміткер азшылық ұлттардың, тәжіктер мен басқа да азшылықтардың, мысалы, исмаилиттердің дауыстарын жинауы тиіс еді. Бұл елдің болашақ президентімен өзара іс-қимылда осы рулық қауымның мәртебесін арттыруы тиіс еді. Бұл ретте, таулық Панджшер алқабының халқы бойынша салыстырмалы түрде азырақ өкілдері 2001 жылдан кейін Ауғанстанның саяси өмірінде осындай маңызды рөл атқарды. Жалпы ұлттық деңгейде олар іс жүзінде Ауғанстанның көптеген, бірақ өте біркелкі тәжік қауымының және оған іргелес халықтың даритілді топтарына айналды. Бірақ «панджшерліктерге» негізгі саяси ықпалына Кабулдың тәжік халқы және қалаға іргелес аудандары, сондай-ақ Балх, Бадахшан, Тахар және т.б. провинцияларындағы солтүстік аумақтар қолдауды қамтамасыз етті.

Шамамен ұқсас әрекет тактикасын даритілді хазарейлер таңдады. Мәселен, 2004 жылы Карзаймен бір командада вице-президенттердің бірі лауазымына үміткер ретінде хазарейлердің бір көшбасшысы Кәрім Халили сөз сөйледі. Хазарейлердің басқа ықпалды өкілі Мұхаммед Мохаккик президент лауазымына дербес кандидат ретінде сөз сөйледі. Нәтижесінде, хазарейлердің дауысы қандай да бір көшбасшының қолдауына байланысты бөлінуі тиіс еді.

Жалпы, 2004 жылғы сайлаудағы жағдай жаңа жағдайда Ауғанстанның этникалық қауымдастықтарында бұрынғы бірлік жоқ екенін көрсетті. Мұндай бірлік «Талибан» қозғалысы арқылы жалпы қауіптің болуы нәтижесінде орын алды. Бұл жаңа коалицияларды қалыптастыру үшін және сыртқы

күштердің жағдайымен айла-шарғы жасауға тырысу үшін кең мүмкіндіктер ашты.

2014 жылы Ноа Кобурн мен Анна Ларсон былай деп жазды: «этностылық азаматтық соғыс кезінде жұмылдыру құралы ретінде маңызды болып табылады, бірақ жергілікті топтар, кейде сол этностық топтар америкалық басып кіру нәтижесінде пайда болған ресурстар үшін бір-бірімен бәсекелесе бастаған кезде оның мәні төмендейді. Әрине, этностық көшбасшылардың жақтаушыларды жұмылдыруға және көтеріліс қозғалысының өсу қаупі ұлғайған кезде соңғы жылдары өзін қайтадан сөйлеуге талпынуында әлеуетті біріктіруші күш болып қала береді. Жалпы ереже бойынша, егер этникалық бөліністі басқа саяси немесе экономикалық одақтармен қолдамаса, ол көптеген ауғандықтардың күнделікті өміріне саяси тұрғыдан ең аз деңгейде әсер етеді».³³ Бұл жағдайда этностықтың саяси үдерістерге әсерін төмендетудің негізгі шарты шетелдік қатысумен, яғни сыртқы реттеумен тікелей байланысты болды.

Бұрынғы монархиялық уақыттарда Ауғанстанда негізгі реттеуші Кабулдағы орталық билік болды. Ол кезде этникалық қауымдардың дербес субъектілер ретінде саяси өмірге қатысу мүмкіндіктері болмады. Сондықтан да этникалықтың саяси үдерістерге әсері аз болды. 2001 жылдан кейін Ауғанстанда АҚШ атынан сыртқы реттеуіштің болуы да этникалық қауымдардың шоғырлану деңгейінің әлсіреуіне ықпал етті. Бұл қажеттілік болған жоқ. Бірақ, егер АҚШ сыртқы реттеуіш қызметін атқаруды тоқтатса, онда қауымдарды этникалық белгі бойынша шоғырландыру қажеттілігі қайтадан пайда болуы мүмкін.

2004 жылғы президенттік сайлауда хазарейлер мен тәжіктер түрлі командаларда әрекет етуге мүмкіндік алды. Бұл, көп жағдайда, сайлау үдерісінің сыртқы реттеушісі АҚШ болуымен байланысты. Сәйкесінше хазарейлер мен тәжіктер үшін өз қауымдарының жағдайына алаңдаудың қажеті жоқ еді. Тағы бір себеп сайлау нәтижесі алдын ала анықталғанымен байланысты. Ең бастысы, бір ықпалды пуштундық кандидат – Карзай анықталып, онымен бірге тәжіктердің және хазарейлердің өкілдері болды. Пуштундар арасында бәсекелестіктің

болмауы 2004 жылғы сайлауды болжаудың себептерінің бірі болды, ал бұл жасанды жағдай болды. Сондықтан, Карзайдың қарсыластары өз қауымдары өкілдерінің бір бөлігінің дауысын алды, хазарей Мохаккик – 11,7%, тәжік Кануни – 16,3%. Басқа үміткер, өзбек Абдұл Рашид Дустум 10% дауыс алды, бұл барлық ауғандық өзбектердің дауыстары болды. 2004 жылғы сайлауда өзбек қауымы шоғырландырылған болды, бірақ бұл нақты бәсекелестік болмаған кезде маңызды емес еді. Кейінірек, 2014 жылғы президенттік сайлауда салыстырмалы түрде шағын, бірақ топтастырылған өзбек қауымының позициясы айтарлықтай үлкен мәнге ие болды.

2004 жылғы сайлауда Хамид Карзай 55,4% дауыс алды және осылайша жалпы халықтық өткен сайлау арқылы Ауғанстан тарихындағы заңды түрде сайланған тұңғыш президент болды. Бұл, сондай-ақ, Ауғанстандағы АҚШ әсерінің күшейгенін білдірді. Іс жүзінде, Вашингтон саяси үдерістің бас сәулетшісі болды. Сайлаудан кейін құрылған министрлердің жаңа кабинетінде ағылшын тілінде сөйлейтін пуштун эмигранттары көп болды және сол жерде екі әйел пайда болды. Соңғы жағдай қоғамдық құрылым туралы америкалық түсініктерді көрсетті және мемлекеттік құрылыстағы басымдықтарды көрсетті. Американдықтар Ауғанстанда заманауи стандарттар бойынша мемлекет құруға ұмтылды.

Батыстан келген пуштун эмигранттарына басты рөл берілді. Іс жүзінде, мәселе АҚШ тарапынан сыртқы басқарудағы мемлекеттік құрылыс жобасын жүзеге асыру туралы болды. Сондықтан, президент сайлауына осындай көңіл бөлініп, жалпы парламенттік республикаға қарағанда президенттік республикаға басымдық берілді. Өйткені, мемлекеттік құрылыстың жоғарғы жағында заңды орталықтандырылған биліктің болуы болжалды. Ауғанстанда 2001 жылдан бастап нақты билік жергілікті жерлерде ықпалды адамдарға («әскери лордтарға») тиесілі болған жағдайда американдықтар оларға орталық билікті қарсы қоюға тырысты. Яғни, мемлекеттік құрылысты жергілікті қауымдастықтармен және ықпалды командирлермен уағдаластық арқылы жүзеге асыру арқылы төменнен емес, оларға мемлекеттік құрылыстың дайын

заманауи үлгісін ұсына отырып жоғарыдан жүзеге асыруды басымдықты мақсат етті. Негізінен, бұл Ауғанстандағы жаңғыртудың тағы бір талпынысы және тағы бір үлгісі болды, және бұл жолы АҚШ-тың заманауи мемлекеттік құрылыс туралы идеалды ұсынымдарына сәйкес жоғарыдан жаңғыртуға талпыныс болды.

Ауғанстанда жүзеге асырылып жатқан жаңғырту үлгісі партиялар құру туралы мәселені мүлдем қамтымаған. Атап айтқанда, 2005 жылы парламентке сайлау партиялардың қатысуынсыз өтті, алайда 2001 жылға қарай елде кем дегенде Бурхануддин Раббанидің «Жамиат-и ислами», негізінен хазарейлік «Хезбе-и Вахдат» және өзбектердің «Жумбиш-и Мелли» партиялары болған. Бұрынғы моджахедтердің көшбасшылары Сайед Гейлани, Абдурап Расул Сайяф, Сибгатулла Моджаддидің де өз партиялары болды. «Кейіннен Ауғанстандағы америкалық елші болған Залмай Халилзадтың қолдауына ие бола отырып, ол (Хамид Карзай – авт.ескерт.) мемлекеттің жаңа саяси инфрақұрылымына саяси партияларды енгізу халықты бөліп, қақтығыстың одан әрі өрбу қаупін тудыратынына сенді».³⁴

Осы уақытта Карзай саясатына айқындаушы әсер еткен американдықтар бұрынғы 1990-ші жылдардағы үлгілер бойынша партиялық құрылыс ауған тарихының осы кезеңіндегі көшбасшылардың әсерін бекітеді деп ойлады. Мүмкін, олардың көзқарасы бойынша мәселе ескі ауған партияларының көпшілігінің тепе-теңдік сипатымен ғана байланысты болмаған шығар. Ең алдымен, олар этникалық белгісі бойынша партияларды ресімдеуден қашқысы келді. Мысалы, хазарейлер жалғыз «Хезбе-и Вахдат» партиясымен ұсынылған ұйымшыл қауым ретінде әрекет етпей, сол хазарейлердің жекелеген көшбасшылары әртүрлі одақтарға қатысқанын қалаған болар. Оның үстіне, «Хезбе-и Вахдат» ескі партиялық құрылымы Иранның ықпалында болды. Яғни, партиялық тәртіп қоғамдық бөліністі парадоксалды түрде бекітті, ал партиялардың болмауы Ауғанстанның саяси күштерінің кез келген ықтимал комбинацияларын құруға мүмкіндік берді. Шын мәнінде, бұл «әскери лордтар» әсерін әлсіретудің бір жолы болды.

Дегенмен, парламентте соңғылардың қатысуы өте маңызды болды. Мысалы, генерал Дустум, Юнус Кануни және Мұхаммед Мохаккик оларға адал жиырмадан жиырма беске дейін депутаттардың әрқайсысына ие болды.³⁵ Сонымен қатар, парламенттің төменгі палатасында 249 орынның ішінде моджахедтердің бұрынғы командирлерін, діни қайраткерлерді және тіпті «Талибанның» бұрынғы мүшелерін қоса алғанда, елдің барлық провинцияларының ықпалды тұлғаларының кең спектрі ұсынылды. Бұл ретте, парламент спикерінің сайлауы елдің этникалық бөлінуін тағы да көрсетті. «Панджшерлік» тобының тәжігі Юнус Кануни пуштун Расул Сайяфты аздаған артықшылықпен жеңіп алды. Сондай-ақ, парламент спикерінің екінші орынбасарының қызметін Бадахшан провинциясынан сайланған тәжік әйелі Фаузия Куфи жеңді.³⁶ Осылайша, «панджшерліктер» парламент спикері мен оның орынбасары қызметін алды.

Осыған байланысты жаңа президенттің Ауғанстандағы ең қуатты топтармен – «панджшерліктермен» қарым-қатынасы өте қызықты. 2004 жылғы президенттік сайлаудан кейін Карзай «панджшерлік» Маршал Фахимді отставкаға жіберді, оны қорғаныс министрі лауазымында эмигранттардан шыққан пуштун, генерал Рахим Уардак алмастырды. Алайда, ауған әскерінің бас штабының бастығы болып Панджшер шатқалынан шыққан, Ахмад Шах Масуд әскерінің беделді қолбасшыларының бірі болған генерал Бисмилла Хан Мохаммади қалды. Бисмилла Хан Кабул бағытында Масуд әскерлерін басқарды, 1992 жылы Бағрам авиабазасының гарнизонының капитуляциясын қабылдады. Әрине, генерал Уардак белгілі бір дәрежеде бас штабтың бастығына тәуелді болды. Өйткені 2005 жылға қарай ауған әскерінің негізін қалаушылар мен жауынгерлік қабілетті бөліктер негізінен Панджшерден және Солтүстік Ауғанстанның басқа да аудандарынан шыққан тәжіктер құрады.

«Панджшерліктерден» президент Карзай да, американдықтар да бас тарта алмады. Тәжік құрамалары астана мен іргелес аудандардағы жағдайды бақылауды және салыстырмалы қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Ауғанстанды жаңғырту жобасы жоғарыдан тек салыстырмалы түрде тұрақты орталық билікті ғана жүргізе алды. Тиісінше, «панджшерліктер» оларға қажет

болды. Бір уақытта, маршал Фахимнің және одан ертерек инженер Ариф пен Юнус Канунидің отставкаға жіберілуі арқылы пуштундық ұлтшылдарға «сүйек тасталды». Бірақ әскердегі ең ықпалды адам Бисмилла Хан болып қалды, Ұлттық қауіпсіздік директорын тағы бір «панджшерлік» Салех басқарды. БҰҰ-ның жабық баяндамасына сәйкес қорғаныс министрлігінің 33 директорының 30-ы «панджшерліктерге» тиесілі болған, сондай-ақ, осындай баға инженер Ареф басқаратын барлау қызметі үшін де әділ болды.³⁷ Сонымен қатар, 2004 жылы Кабул гарнизоны мен полициясын Парван провинциясынан шыққан тәжік Мұхаммед Айюб Саланги басқарды. Қандағарды қоса алғанда, басқа провинцияларда қызмет еткеннен кейін, 2010 жылы ол осы лауазымға қайта оралды, 2013 жылы ішкі істер министрінің орынбасары болды. Сонықтан, 2002 жылдан бастап, Ахмад Шах Масудтың бұрынғы ұйымынан шыққан адамдардың ықпалы әрдайым өте маңызды болды.

Нәтижесінде, панджшерлік тәжіктер мен пуштун эмигранттарының парадоксалды одағы қалыптасты. Олар бір-біріне қажет болды. Пуштун эмигранттарында Ауғанстанға қаржы ағынын қамтамасыз ететін американдықтармен ресми билік пен байланыс болды. «Панджшерліктер» нақты әскери күшке және әсерлі электоралды қолдауға ие болды. Бұл ретте олар сайлауға тек тәжіктерден ғана емес, Ауғанстанның басқа да азшылықтарынан да қолдау ала алды. Басқа қызықты жағдай пуштун эмигранттарының басым бөлігі дуррани тайпасынан болуымен, себебі олар негізінен бұрынғы ауған монархиясының билеуші элитасына тиесілі болуымен байланысты. Дурраниден шыққан Карзайдың билікке келуі олардың позицияларын күшейтті. Тиісінше, дуррани эмигранттары тәжік «панджшерліктермен» тығыз өзара іс-қимыл жасауы тиіс болатын. Бұл жағдай 2014 жылғы президенттік сайлауға дайындық кезінде кейінірек әсер етеді.

Бірақ, жалпы, 2005 жылғы парламенттік сайлау ресми түрде Ауғанстандағы заңды мемлекеттік билікті ресімдеу үдерісін аяқтады. Енді елде заңды сайланған президент болды, ол негізінен технократтар, шығу тегі бойынша пуштундар, олардың ішінде көптеген бұрынғы эмигранттар болған

билік қалыптастырды. Сонымен қатар, парламенттің төменгі палатасында елдің барлық өңірлерінен және іс жүзінде барлық этностық топтардан келген адамдар ұсынылды. Сондықтан, заманауи мемлекетті құру үшін қажетті барлық формалды жағдайлар орындалды. Жаңа биліктің жалпы заңдылығы күмән тудырмады.

Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыстағы келесі кезең «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» бағдарламасын жалғастыру шеңберінде дала командирлерінің көптеген қарулы милицияларын қарусыздандырумен байланысты болды. Бұл өте қисынды шешім болды, өйткені зорлық-зомбылыққа монополия мемлекеттің маңызды функцияларының бірі болып табылады және оның қолында қалуы тиіс еді. Сондықтан, американдықтар Ауғанстандағы сайлау аяқталғаннан кейін осы үдерісті жеделдетті. Әрине, бұл жерде жылдам нәтижеге жету өте қиын болды. Бүкіл ел бойынша көптеген беделді адамдар бірнеше ондаған мыңнан бірнеше мың адамға дейін өздерінің жеке құрамаларын қамтыды. Олардың қарусыздандыруы қарулы қарсылықтың өсу мүмкіндігіне байланысты үлкен қауіп төндірді.

Әсіресе пуштун аудандарында күрделі жағдай болды. Азшылық ұлттардың шоғырланған солтүстік әскери-саяси топтарына – Дустумның өзбектеріне, панджшерліктерге, Герат тәжіктеріне, Балх, хазарейлеріне қарағанда, пуштундар тайпалық негізде салыстырмалы түрде шағын топтарға бөлінген болатын». Тайпалық өлшем – олардың жеке топтарын қолдау және басқаларын алып тастау, сондай-ақ Пәкістаннан трансшекаралық әсер ету пуштундық «әскери лордтарды» олардың пуштундық емес қарсыластарына қарағанда ыдыраңқы жасады. АҚШ пен халықаралық қауымдастықтың талабы бойынша, мұндай «әскери лордтар» басқа позицияларға жылжып, олардың милицияларымен және оларды бақылайтын патрон-клиенттік желілерімен бірге биліктен жылжытқанда, бұл бүлікшілер қозғалысының көтерілісіне алып келді». ³⁸ Тиісінше, елдің солтүстігінде мемлекет пен АҚШ өкілдері ірі топтардың көшбасшыларымен келіссөздер жүргізе алды. Мысалы, саяси деңгейде «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» бағдарламасын іске асыру кезінде келтірілген

шығындар үшін мүмкін болатын өтемақылар туралы мәселе бойынша келіссөздер жүргізе алды. Пуштундық оңтүстікте бұған қол жеткізу әлдеқайда қиын болды. Бұл жағдай Кабулдағы үкімет тәжіктерге сүйеніп, үкімет әскері мен қауіпсіздік қызметінің негізін құрағаны да қиынға соқты. Оңтүстік және оңтүстік-шығыстағы пуштундар үшін бұл наразылықтың өсуі үшін қосымша фактор болды.

Ноа Кобурн мен Анна Ларсонның ойынша, «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» бағдарламасы тек кейіннен қате деп танылуы мүмкін еді. Менің ойымша, бұл 2003 жылы ирак әскерін дебаасификациялау және демобилизациялау саясаты сияқты елеулі жаңылыс болды. Ауған бағдарламасы Карзайдың қарсыластарын әлсіретті, бірақ сонымен қатар ол өз еліне қызмет етуден талибтерге қарсы бағытталған айтарлықтай күш-жігерді ығыстырды. Бұл билік вакуумын құрып, бүкіл ел бойынша ондаған мың бұрынғы жауынгерлерді наразы және орын алған оқиғалардан шеттетілген қалдырды». ³⁹ Егер «елге қызмет етуге» қатысты осы дәйексөздің кейбір пафосына назар аудармаса, бірақ орын алған оқиғаның мәні дұрыс көрсетілген.

Ауғанстандағы орталық биліктің міндеті саясаттан осы ондаған мың бұрынғы жауынгерлерді алып тастау және оларды әдеттегі өмірге қайтару болып табылды. Кез келген орталық билік осындай жағдайда дәл осылай әрекет етуі тиіс еді. Тіпті, «Талибан» жергілікті жасақтарды қарусыздандыруды талап еткен болатын. Бұл жерде елеулі тәуекел бар екені түсінікті, дегенмен елде көптеген қарулы адамдар болған, бірақ мұндай операцияның табысы орталық биліктің мүмкіндіктеріне байланысты. Ол, бір жағынан, бұрынғы жауынгерлерді басшылықтан айыруы тиіс, олардың командирлерін мемлекеттік қызметке тарта отырып, екінші жағынан – қарулы қарсыластықты мағынасыз етуге тиіс. Яғни, оның кез келген ықтимал қарсыластардан артықшылығы болуы керек.

Жалпы алғанда, орталық ауған билігі американдықтардың көмегімен «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» бағдарламасын жүзеге асыруда көп нәрсеге қол жеткізді. Көптеген жергілікті құрылымдар таратылды. Мысалы, Гильменд провинциясында бір жергілікті дала командирі

Мир Уали 1200 адамнан тұратын құралымды басқарған. Оның адамдары демобилизацияланған алғашқылардың арасында болды. Мир Уалидің өзі парламент депутаты болды.⁴⁰ Мүмкін, бұл саясаттың әсері талибтердің факторы болмаса, үлкен болар еді. 2005-2006 жылдары олар Оңтүстік Ауғанстан аумағына Пәкістаннан еніп өз қызметін жандандыра бастады. Осы кезде мұнда қарусыздандыру және демобилизация саясатын жүзеге асыру салдарынан істерде болмаған жергілікті милиция жауынгерлері көп болды. Яғни, Кабул мен АҚШ-тың объективті саясаты оңтүстік пуштун аумағында билік вакуумының пайда болуына алып келді. Полиция мен жаңа ауған әскерінің аздаған құрылымдары жергілікті беделді көшбасшылардың бұрынғы қарулы милицияларын барабар алмастыра алмады. Олар «Талибан» содырларының инфильтрациясына қарсы тұра алмады. Нәтижесінде, Пәкістан ауған ішкі саясатында тағы да шешуші фактор болды.

Пәкістан таңдауы

2001 жылдың күзінде, «Талибан» қозғалысы соғысты тоқтатып, Ауғанстанның саяси картасынан кенеттен жоғалып кеткен кезде Пәкістан шешуші рөл атқарғанын тағы атап өту қажет. Сонымен қатар, ұзақ жылдар бойы талибтерді қолдаған Пәкістанның өзі үшін мәселе ұйымның басшылығы мен «Талибанның» көптеген қатардағы жауынгерлері оның аумағына көшумен байланысты болды. Сондай-ақ, Пәкістандағы талиб әскерін толықтыру үшін өз медреселерінен оқушыларды жаппай жіберген, «Талибанды» қолдайтын діни ұйымдар да ешқайда кетпеді. Бұл ең алдымен «Жамиат-и улема-и исламиге» қатысы бар. Сондай-ақ, Пәкістан әскері мен барлауда талибтерді жақтаған және 1990 жылдары оларды дайындауға қатысқан адамдар көп қалды. Әрине, Пәкістанда пәкістандық басшылық америкалық қысымға жол берген кездегі жағдай көпшіліктің көңілінен шыққан жоқ.

Сондықтан, ресми Исламабад 2002 жылдан кейін АҚШ пен жеке элитаның белгілі бір бөлігі арасында қалып, айтарлықтай күрделі жағдайға түсті. Әрине, Пәкістан Америка саясатын

қолдаудан белгілі бір дивидендтер алды. Мысалы, «2002 және 2008 жылдар арасында Пәкістан содырларға қарсы күрес үшін әскери көмек түрінде 6,6 млрд. доллар алды. Екі жақты келісімге сәйкес Пәкістан Ауғанстандағы коалиция күштеріне логистикалық және барлау қолдауын қамтамасыз етіп, Ауғанстанмен шекарада 120 мың әскери қызметшілерді орналастырды».⁴¹ Сонымен қатар, соңғы жағдай Пәкістан басшылығы үшін маңызды қиындықтар туғызды.

Бұл қиындықтар Исламабад Ауғанстанмен шекаралардағы Пәкістан жағында орналасқан «тайпалар аймағы» деп аталатын тайпалық агенттіктерді тікелей бақыламағандығымен байланысты болды. Дәстүрлі түрде, Британдық Үндістан дәуірінен бастап, барлығы жетеу болған бұл агенттіктер, ішкі автономияны пайдаланған. Мемлекет арнайы үкіметтік агенттердің көмегімен олармен қарым-қатынасты қолдады. Сондықтан, әсіресе оңтүстік және солтүстік Уәзірістан сияқты тайпалық агенттіктер Ауғанстаннан кетуге ұмтылған талибтерге арналған ашық қақпаға айналды.⁴² Сонымен қатар, көптеген талибтер, пуштундар тек қана тайпалық агенттіктерде ғана емес, сондай-ақ пуштун халқының көпшілігі тұрған пәкістандық аумақтарда негіздеген. Атап айтқанда, ауған-пәкістан шекарасынан 50 шақырым жерде орналасқан Кветта қаласында.

Әрине, талибтердің Ауғанстаннан Пәкістанға жаппай кетуі 2001 жылғы күздің әскери науқанының жетістігіне ықпал етті. Алайда, Пәкістанда талибтердің еркін орналасуы және олардың мұнда Кветт тауы сияқты басқару құрылымдарын құруы Пәкістан басшылығына қисынды мәселелер тудырды. Исламабадта олар талибтерді қолдап, Пәкістанда барлық жағдай жасайды деген айыптауды үнемі жоққа шығарды. Алайда, Пәкістан билігі өз діни ұйымдарын және өз әскері мен арнайы қызметтерінің пуштундық құралымын елемеуге мүмкіндігі жоқ болды. Оның үстіне, 1999 жылғы әскери төңкерістен кейін әскер бір жағынан діни ұйымдар тұлғасындағы одақтастарға мұқтаж болды, екінші жағынан оған өз қатарларында бөлініс қажет емес еді.

Бұл ретте әскери қызметкерлер «Әл-Каидамен» байланысты шетелдіктерді, көбінесе арабтарды қамауға алды. 2002

жылы осы ұйымның кейбір функционерлері тұтқындалып, американдықтарға берілді.⁴³ Бірақ бұл АҚШ-тың халықаралық лаңкестікпен күресу үшін Пәкістанның шешім қабылдайтынын дәлелдеуге бағытталған әрекет болды. Оның үстіне, шетелдік-арабтар әлі де «Талибанның» пуштундары болған жоқ. Алайда, 2011 жылы белгілі болғандай, АҚШ-та іздеуде жүрген «Әл-Кайданың» адамы Усама бен Ладен Пәкістанда, 2005 жылдан бастап Пәкістан әскерінің әскери академиясына жақын Абботобад қаласында тыныш өмір сүрді.

2002 жылдың 10 қазанында Пәкістанда парламенттік сайлау өтті, оның барысында Ұлттық Ассамблеядағы 372 орынның 45-ін алты исламшыл партиядан құралған «Муттахида маджлис-и амал» (ММА) одағы алды. Бұл теріс саяси және діни бағдары бар күтпеген күштер одағы болды. Оның құрамына Деобандқа бағытталған «Жамиат-и улема-и ислами», Барелвиге бағытталған «Жамиат-и улема-и Пәкістан», «Жамиат-и исламидің» дәстүрлі исламшылдары, сондай-ақ «Жамиат ахле хадиттің» уаһһабшылары кірді. Осы суннит партияларына «Техрик-и джафрия Пәкістан» шиит партиясы қосылды.⁴⁴ Жалпы идея барлығы үшін елдің исламизациясы болды.

Бірақ басты нәтиже ММА Ауғанстанмен шекарада орналасқан пуштун халқы бар солтүстік-батыс шекара провинциясында (СБШП) көпшілікті алуымен байланысты болды. ММА құрамында «Талибан» қозғалысының қалыптасуында маңызды рөл атқарған Деобандтқа бағытталған «Жамиат-и улема-и ислами» ерекше көзге түсті. Оның өкілі Акрам Дуррани СБШП премьер-министрі болды. Сонымен қатар, «Жамиат-и улема-и ислами» Ауғанстанмен шекарадағы Белуджистан провинциясында коалициялық үкіметті қалыптастыруға қатысты.⁴⁵ Әрине, 2002 жылы ММА одағының, әсіресе «Жамиат-и улема-и исламидің» СБШП-ға билікке келуі Ауғанстанмен шекаралас Пәкістан провинцияларында олардың бұрынғы протезесі талибтердің жағдайын нығайтуға ықпал ете алмауы мүмкін емес еді. «ММА содырлардың қажеттіліктерін тікелей қамтамасыз етпеді, бірақ осы одақтың саясаты экстремистерге олардың кеңістігін кеңейтуге тамаша мүмкіндік берді және олардың қауіпті күн тәртібін ұйымдастыру және орындау үшін уақытты қамтамасыз етті».⁴⁶

Пәкістандық әскерилер 2002 жылы ММА-ны елдің ішкі саясатындағы өз жағдайын заңдастыру үдерісінде одақтастық ретінде қарастырды. Олар үшін табиғи бәсекелестер Пәкістанның дәстүрлі партиялары, олардың қоғамдағы қалыптасқан байланыстары болды – бірінші кезекте бұл Пәкістан халық партиясы және Мұсылман лигасы болды. Исламшыл партиялар оларға саяси балама құруы тиіс еді. Алайда, діни партиялардың елдің саяси өмірінде және Ауғанстанмен шекарадағы негізгі провинциялардағы ықпалын күшейту мәселенің бағасы болды.

Осылайша, екі маңызды жағдай Пәкістандағы жағдайды бірте-бірте радикалдауда үлкен рөл атқарды. Олар бір жағынан ауған талибтерінің болуымен, екінші жағынан пәкістандық радикалды діни ұйымдардың ықпалының өсуімен байланысты болды. Бірінші жағдайда, Пәкістан СБШП-дағы жеті тайпалық пуштун агенттіктерінің аумағын тікелей бақыламады. Тиісінше, мұнда Ауғанстаннан қашқан талибтер шоғырлана алды. Екінші мәселе СБШП мен Белуджистандағы билікке ММА исламшыл партиялары одағының келуімен байланысты болды, бұл өз кезегінде, осы аймақта ауғандық талибтердің орналасуын жеңілдетті. Соңғылардың болуы, әрине, екі провинциялардағы жағдайдың радикалдануына ықпал етті. Сонымен қатар, талибтердің арасында 1994-2001 жылдары Ауғанстандағы ұрыс қимылдарына белсенді қатысқан Пәкістан медреселерінен шыққан көптеген адамдар болды. Әрине, соңғылары пәкістандық саяси өмірге тек ауған бағытында ғана емес, сонымен қатар, Пәкістандағы жағдайды өзгерту үшін де белсенді іс-қимылдарға ұмтылды.

Әрине, әскери және арнайы қызметтердің офицерлері тарапынан талибтер мен пәкістандық діни ұйымдарға деген ықыласты да жоққа шығаруға болмайды. Америкалық авторлар Пәкістанды екі жақты ойын жүргізгені үшін жиі айыптаған болатын. Мысалы, Петер Томсен былай деп жазды: «Ауғанстанға америкалық интервенциядан кейін алғашқы екі жылда Мушарраф өзінің екі жақты ауған саясатында екі негізгі қағидатты қолдан ұстанды. Бір жағынан, ол Пәкістанға миллиардтаған долларлық америкалық әскери, экономикалық көмек ағынына қолдау көрсетті. Екінші

жағынан, адал емес одақтың әртүрлі бөліктерін қолдап, Пәкістанның Ауғанстандағы және Кашмирдегі соғысын жалғастыру мақсатында олардың пәкістандық, ауғандық және араб исламшыл бөлімдерін жұмылдырды». ⁴⁷ Сонымен қатар, Пәкістанның исламшыл содырларды гипотетикалық жасырын қолдауының қарапайым себептері болуы әбден мүмкін.

Пәкістандық автор Имтаз Гулдің пікірінше, «Мушаррафтың басқару кезінде қауіпсіздік күштерінің көрінетін әрекетсіздігі көптеген адамдар үшін әскери күштердің содырлармен ойынға қатысу мақсаты Құрама Штаттарды жағдайдың қорқынышты екеніне және Пәкістан олармен күресу үшін маңызды қаржылық көмек қажет ететінін сендірумен байланысты болғанын дәлелдеуге қызмет етті». ⁴⁸ Пәкістан үшін қаржылық көмек пен Ауғанстанда және Кашмирде пәкістандық мүдделерді қамтамасыз етуге бағытталған өзінің бұрынғы инфрақұрылымының бір бөлігін сақтауға ұмтылу маңызды болған. Ақыр аяғында, АҚШ іс жүзінде оларды өз саясатының ауған бағытын бұруға мәжбүр етті. Бірақ, 2000 жылдардың басында Пәкістанда әскер мен арнайы қызметтерде АҚШ-тың Ауғанстанда болуы тым ұзақ емес, ал Пәкістан мүддесі Кашмирде және Ауғанстанда әрдайым өзінің өзектілігін сақтап қалады деп ойлауы әбден мүмкін. Сонымен қатар, осыған байланысты пәкістандықтар радикалдарды жасырын түрде қолдай алды. Атап айтқанда, 2002 жылы Пәкістанға Ирандағы қуғыннан Гүлбеддин Хекматиар келді, ол өзінің «Хезбе-и ислами» партиясының штаб-пәтері болған Пешауар маңындағы Шамшатуда ауған босқындарының лагерінде өз кеңсесін ашты. ⁴⁹ Бұл ретте, Хекматиар Ауғанстанда америкалық қатысу туралы өрескел мәлімдемелер жасады.

Бірақ, ресми түрде Пәкістан американдықтармен келісімнің бір бөлігін орындады. Оның әскерлері тікелей тайпалар аймағында пайда болды, бірқатар аудандарда олар тікелей ауған шекарасына шықты. Ең бастысы, Исламабад Ауғанстандағы АҚШ әскерлері үшін кедергісіз жүк транзитін қамтамасыз етті. Атап айтқанда, ISI пәкістандық барлауы Хайбер тайпалық агенттігінде Ауғанстандағы халықаралық коалиция күштеріне қарсы күрес үшін содырларды тартуды жүзеге асырған Қажы Намдармен белсенді жұмыс істеді. Пәкістан барлау жағынан

қысымның, сатып алу мен күш қолдану қаупінің арқасында Намдар Хайбер асуы арқылы Карачиден Кабулға коалиция әскерлерін жабдықтау жолдарын ашық ұстауға көмектесті.⁵⁰ Сондықтан, АҚШ Пәкістанда радикалды исламшылардың ықпалының күшеюіне көз жұмуы мүмкін.

Ақыр соңында, Пәкістанның ішіндегі жағдай оның әскери басшылығының жауапкершілігі аймағына жатқызылды. 2005 жылға дейін жағдай Пәкістан ішінде, сондай-ақ Ауғанстанға қарсы Пәкістан аумағынан талибтердің іс-қимыл белсенділігіне қатысты неғұрлым немесе аз деңгейде тұрақты болып қалды. Шабуылдар кезең-кезеңмен орын алған, бірақ олар жаппай сипатта болмады. Ал Исламабадта, олар Ауғанстанмен барлық шекараны бақылай алмайды деп ақталуға әрдайым мүмкіндік болады.

Яғни, Пәкістан билігі жалпы шекара маңындағы аудандардағы жағдайды бақылаумен айналысқан немесе, кем дегенде, осы бақылаудың дәрежесі американдықтарды қанағаттандырған. 2004 жылдың наурыз айында АҚШ Пәкістанға НАТО-дан тыс жерде өзінің одақтастары мәртебесін берді. Пәкістан әскері 2003 жылы 3,8 млрд. долларға және 2006 жылы 6 млрд. долларға қару алды. 2003 жылы Пәкістанның 38 млрд. доллар құраған сыртқы қарызы екі есе қысқартылды.⁵¹ 2005 жылы АҚШ үшін Пәкістанның мәні одан да артты, себебі, осы жылдың мамыр айында АҚШ-тың одақтасы болған Өзбекстанда Әндіжан оқиғалары орын алды. Американдықтардың Әндіжандағы көтерілісті басудың қатаң шараларын айыптауы нәтижесінде Вашингтон мен Ташкент арасындағы қарым-қатынастар бұзылып, американдықтар өзбек Ханабадтағы өз базасын жабуға мәжбүр болды. Енді халықаралық коалиция әскерлерін барлық жабдықтау Пәкістан арқылы жүрді.

АҚШ Пәкістанға көмек бөлумен қатар, сондай-ақ, пәкістандықтарды шекара маңындағы аймақтағы содырларға қарсы әрекеттерінің белсенділігін арттыру мақсатында Исламабадқа қысым көрсеткен. Нәтижесінде, Пәкістан билігі содырларға қарсы операциялар жүргізуі тиіс еді. Атап айтқанда, 2004 жылдың наурыз айында Пәкістан әскері Уана қаласының маңында Оңтүстік Уәзірістан тайпалық агенттігінде ота жасады.

Алайда, әскердің іс-әрекеттері мұнда исламшыл-содырлар мен жергілікті сарбаздар тарапынан қызу қарсылыққа тап болды. Қарсыласумен бетпе-бет келіп, Пәкістан билігі тайпалық агенттіктердегі содырлармен келісімге келіп, олармен бейбіт келісімге қол қойылды. «Бейбіт келісімдер» тайпалық жүйе бойынша жойқын соққы жасады. Заманауи пуштун тарихында бірінші рет мәміле мешіттегі жария рәсім барысында әскери және содырлар арасында тікелей жасалды. Кәдімгі пуштундар үшін енді нағыз билік маликтерде (тайпалардың дәстүрлі көсемдері. – Авт.ескерт.) емес, содырлардың қолында болғанын білдіретін белгі болды. Маликтерді шеттету тек уақыт мәселесі болды – әскерилер үшін күтпеген жағдай». ⁵²

Пәкістандық әскерилер тайпалық агенттіктер аумағында соғысу қажеттігінен құтылуға тырысқаны түсінікті. Бұл әртүрлі себептермен байланысты болуы мүмкін. Бір жағынан, әскерилер әскердің таулы жерлерде көтерілісшілермен соғыс жүргізуге дайын емес екенін түсінді, себебі оны Үндістанға қарсы соғысқа дайындады. Екінші жағынан, әскерде өз аумағында өз азаматтарымен шайқасуға уәждеме болған жоқ. Үшінші жағынан, әскери қызметшілер исламшылдарға жақсы көңіл бөле алды және олармен соғысты болдырмауды қалады. Уәзірістандағы қарсылық оларға осындай мүмкіндік берді. Сондай-ақ, әскери қызметшілердің содырлармен келіссөздерінде Пәкістанның Ұлттық Ассамблеясының осы аймақтан ММА одағынан сайланған депутаттары делдал болды. Бұл делдалдар өзінің «Талибанға» бағытталған позициясымен белгілі болған Меражуддин Курейши мен Маулана Абдұл Мәлік Уазір болды. «Бұл ММА діни партиясының саяси одағы атқарған мемлекеттік саясаттағы проблемалы рөлін анық көрсетеді». ⁵³ Исламшыл партиялардың блогы мүмкіндігінше өз протезесін қолдауға ұмтылып, әскерилерді мұны істеу қажеттігіне сендірді.

Бірақ, іс жүзінде әскери қызметшілер тайпалық агенттіктердегі исламшылдардың қызметін заңдастырды. 2004 жылдан 2007 жылға дейін бейбіт келісімдер сериясы Пәкістанда өз қызметінде исламшылдардың идеологиясына сүйенген де-факто тәуелсіз құрылымдарды құрды. Бұл ретте мемлекеттің тайпалық көсемдермен және исламшылдардың

көшбасшыларымен келісімдерінде елеулі айырмашылық болды. Тайпалар автономияны сақтауға және мемлекеттен көбінесе ақша түріндегі белгілі бір дивидендтерді алуға ұмтылды, мысалы, жүктерді тасымалдау қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы. Тайпалардың мүдделері олар бақылайтын аумақтардан тыс шықпады. Исламшылдар тайпалық агенттіктерде қоршаған ортаны қайта құруға бағытталған идеологиялық тұжырымдамаға ие болды. Сондай-ақ, олардың артында сол Пәкістанның болашағына өз көзқарастары болған ММА-ның саяси қанаты тұрды. Сондықтан исламшылдармен келісімдер мемлекетке тек уақытша дем алуды қамтамасыз етті. Белгілі бір кезеңде исламшылдар тайпалық агенттіктер аумақтарынан тыс шығуға тырысуы керек болды.

Әскер болса, өз кезегінде, оның қатарында исламшыл қозғалыстарға ықылас білдірген адамдар көп болғанына қарамастан, елдегі ең маңызды зайырлы мемлекеттік институт болып қала берді. Сонымен қатар, әскер Пәкістанды толықтай дерлік басқарды. Оның осы елдің мемлекеттік құрылысына деген көзқарасы, ММА саяси одағының негізін құрайтын, Деобандқа бағытталған «Жамиат-и улема-и ислами» партиясы молдаларының ұсыныстарынан ерекшеленді. Бірақ, бұл жағдайда СБШП-да исламшыл қозғалыстарды нығайту үшін жағдайды қамтамасыз ете отырып, әскер өзіне Пәкістанның ішінде де-факто бәсекелес қалыптастырды. «Исламабад кең таралған көзқарасқа сәйкес исламшыл-содырларды қолдады. Тайпалық агенттіктерде резиденттердің көпшілігі және Пәкістан бойынша көптеген адамдар әскердің содырлармен ымырада әрекет еткеніне сенуді жалғастырды. Бірақ, 2007 жылдан бастап пәкістандық «Талибан» Пәкістан әскерін өз мақсаты жасады».⁵⁴ Бұл ретте исламшылдар шекара маңындағы провинциядан тыс жерге шықты. Іс жүзінде, олар мемлекеттік институт ретіндегі әскерге қарсы шықты.

2007 жылы Исламабадтағы қызыл мешіттің (Лал Масджид) айналасында қақтығыс болды. Бұл жерде екі радикалды діни қайраткер Маулан Абдұл Әзиз және оның бауыры Мулла Абдұл Рашид Гази белсенді әрекет етті. Мешіт айналасында олардың көп ізбасарлары жиналып, өздерін агрессивті ұстады.

Ұзақ келіссөздер мен қоршаудан кейін Пәкістан билігі 2007 жылдың шілде айында исламшылдарға қарсы әскерді жіберіп, қызыл мешітті күшпен азат етті. «Оқиға (қызыл мешіттің айналасында. – Авт.ескерт.) әскери қызметшілер бұрын қолдаған радикалды топтарды бақылай алмайтынын көрсетті. Бұл сондай-ақ, әскери қақтығыстар тым айқын болған жағдайда, әскерилердің пәкістандық діни радикалдарға қарсы тұра алатынын көрсетті».⁵⁵ Осы сәттен бастап Пәкістан әскері мен исламшылдар арасындағы қақтығыс ашық сипатқа ие болды.

2007 жылы Пәкістандағы әскери қызметшілер жалпы ішкі саясатта өз басымдықтарын қайта қарастыра бастады. Біріншіден, шекара маңындағы аудандардағы исламшылдармен бейбіт келісімдер жұмыс істемейтіні түсінікті бола бастады, соңғылары мемлекетке қарсы шыға бастады. Екіншіден, исламшыл партиялардың саяси үдерістерге қатысуы және олардың шекара маңындағы аудандардағы исламшыл-содырлармен тығыз байланыстары мемлекет үшін айқын проблемалар тудырды. Үшіншіден, әскери қызметшілер жалпы елді саяси басқарудағы қиындықтарға тап болды. Сондықтан, күн тәртібіне билікті азаматтық үкіметке қайтару туралы мәселе қойылды. Осыған байланысты қуғында болған бұрынғы Пәкістан халық партиясының көшбасшысы, премьер-министр Беназир Бхуттомен келіссөздер жүргізілді. 2007 жылы қарашада Бхутто Пәкістанға оралды.

Сондай-ақ, әскери қызметшілер шекара маңындағы аудандардағы іс-қимыл тактикасын өзгерте бастады. 2007 жылдың қараша айында әскер СБШП Сват алқабында әскери іс-қимылдар жүргізді. Бастапқыда осы жылдың көктемінде әскери және жергілікті исламшылдар арасында отты тоқтату туралы келісім жасалды, содан кейін жазда ол бұзылды. 2007 жылдың наурыз айында Мулла Назир ахмадзайлық уәзір тайпасының бөлімшесінің тайпалық жасағын (лашкар) жинап, Оңтүстік Уәзірістандағы Өзбекстанға қарсы Пәкістан әскерінің қолдауымен әскери іс-қимылдарды бастады.⁵⁶ 2008 жылдың ақпан айында сол Оңтүстік Уәзірістанда Пәкістан әскері 2004 жылы осы агенттіктегі сәтсіз іс-әрекеттер сабақтарынан қорытынды жасап, жергілікті исламшылдарға қарсы сәтті

шабуыл жасады. 2008 жылдың тамыз айында шабуыл Сват пен Ауғанстанның арасында болған Баджаур агенттігінде ұйымдастырылды.⁵⁷

Жалпы пәкістандық әскери қызметшілер исламшылдарға қарсы белсенді іс-қимылдарға көшті. Әрине, бұл соңғылардың арасында теріс реакция тудырды. Әскери және исламшылдар арасында нағыз соғыс басталды. 2008 жылдың тамыз айында жанкешті-лаңкес 18 адамды өлтіріп, пәкістандық әскери-әуе күштері бар автобуска шабуыл жасады. 2008 жылы пәкістандық қауіпсіздік күштері лаңкестік шабуыл салдарынан 654 адамнан, 2009 жылы 1011 адамнан айрылды.⁵⁸

Пәкістан үшін 2007 жыл өте маңызды болды. Исламабадтағы қызыл мешіттің айналасында болған оқиғадан кейін Пәкістан ішіндегі әскер мен исламшылдар арасындағы ашық қақтығыс басталды. Сол жылы президент Мушарраф Жоғарғы сот басшысының жұмыстан шығуына байланысты көшедегі наразылықтарға тап болды. 2007 жылы елге Бхутто оралды, әскери сайлау өткізуге рұқсат берді. 2007 жылдың желтоқсанында Бхутто сайлау алдындағы митингте лаңкестік шабуыл нәтижесінде қаза тапты.

2008 жылдың ақпан айында Пәкістанда парламенттік сайлау өтті, онда Бхуттоның Пәкістан халық партиясы жеңіске жетті, оның өкілі Юсуф Реза Гейлани премьер-министр болды. Осы уақытта СБШП-да «Авами» пуштундық ұлтшылдық партиясы (ANP, Awami National Party) жеңіске жеткен сайлау өтті. «ANP үкіметі, Пәкістан үкіметі мен әскерге қарағанда, Карзайды, Кабулды қолдауға, ортақ пуштундық мүдделерге, Дюранд сызығына қарсы бағытталған».⁵⁹ ММА одағының СБШП билігінен кетуі Ауғанстанмен шекарада осы стратегиялық маңызды Пәкістан провинциясында исламшылдардың мүмкіндіктерін объективті түрде шектеткендігі анық.

2008 жылдың тамызында Мушаррафтың орнына Бхуттоның күйеуі Азиф Али Зардари елдің жаңа президенті болды. Бірақ, бұл ретте әскер жалпы мемлекеттегі өз позицияларын сақтап қалды. Шілде айында әскери қызметкерлер жаңа президент Зардари мен премьер-министр Гейланидің ISI-ді ішкі істер министрлігінің қарамағына ауыстыруға деген талпынысына төтеп бере алды.⁶⁰ Азаматтық басқармаға оралу ішкі саяси

келісімдердің бір бөлігі болды. Бірақ, Пәкістандағы үдерістер сыртқы саяси өлшемге де ие болды, олар АҚШ-тан қолдау алды, олар жаңа президент Барак Обама жанында Ауғанстанда өзінің белсенді саясатының басталғаны туралы жариялады және тиісінше Пәкістан тарапынан қолдауға үлкен мұқтаждықты бастан кешірді.

Жаңа саяси жағдайларда әскердің өз тиімділігін, соның ішінде исламшылдармен күресте де растау қажет болды. 2009 жылдан бастап әскер белсенді шабуыл саясатын жүргізе бастайды. 2009 жылдың мамыр айында әскерилер Сватта екі дивизияның күштерімен ауқымды шабуыл жасауды ұйымдастырып, оның аумағын өз бақылауына алады. 2000-ға жуық көтерілісшілер мен 300 Пәкістан әскери өлтірілді, жүздеген мың босқындар Сваттан кетті.⁶¹ Сваттағы операциядан кейін Пәкістан әскери қызметшілері тайпалық агенттіктердің аумағын қоса алғанда, исламшылдар алып жатқан барлық аумақтарды мемлекеттің бақылауына ала бастады. 2009 жылдың қазан айында АҚШ Конгресі Массачусетс сенаторы Джон Керри және Индиана сенаторы Ричард Лугар ұсынған Пәкістанға келесі бес жыл бойы әскери емес көмек ретінде 7,5 млрд.доллар бөлу туралы заңды қабылдады.⁶²

АҚШ пен Пәкістан арасындағы қарым-қатынастар кейіннен күрделі кезеңдерді бастан кешкенмен, атап айтқанда, американдықтардың Абботобад қаласында 2011 жылы Усама бен Ладеннің жойылуымен байланысты, алайда Пәкістан өз аумағында исламшылдарға қарсы өз саясатын жалғастырды. Біріншіден, бұл пәкістандықтарды АҚШ-тан қаржылай қолдаумен қамтамасыз етті, бұл ел үшін маңызды болды. Екіншіден, исламшылдар Пәкістан мемлекеті мен әскердің тікелей бәсекелестері ретінде көбірек қабылданды. Үшіншіден, Пәкістан исламшылдармен күрес барысында солтүстік-батыс шекаралық провинцияда тайпалық агенттіктерді мемлекеттің тікелей бақылауына алуға мүмкіндік алды.

Пәкістандағы саяси үдерістер Ауғанстан үшін әрқашан үлкен мәнге ие болғаны анық. Өз кезегінде, Ауғанстан әрқашан Пәкістан үшін үлкен маңызға ие болады. Сондықтан, Пәкістанның шекаралас аудандарында ауған талибтері мен пәкістандық «Талибан» қозғалысынан ММА исламшыл

партиясының саяси одағына дейін түрлі исламшылдардың ықпалына ие болған кезде ауған мемлекеті үшін өте қиын болды. Әрине, Пәкістан мемлекеті исламшылдарға қаншалықты әсер еткен мәселе әрдайым өзекті болады.

Өйткені, 1994 жылдан 2001 жылға дейін Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысын құруда және қолдауда Пәкістанның рөлі белгілі. Әрине, 2001 жылдан кейін Пәкістанға талибтердің қашуы және 2002 жылдан бастап Пәкістан саясатында ММА сияқты исламшыл партиялардың болуы олардың идеологиясын Пәкістан аумағында жүзеге асыруға тырысу үшін негіз құрды. Ислам дінін ұстанушылардың идеологиясына деген ықыласы әрдайым күшті болған пәкістандық әскери және арнайы қызмет өкілдері үшін бұл қиын жағдай болды. Бірақ, исламшылдар Пәкістан мемлекеттік институттарына тікелей бәсекелес бола бастаған кезде, әскер оларға қарсы шықты, бұл олардың арасындағы қатаң қарсыласудың басталуына әкелді. Бұл Пәкістанда діни партиялар мен қозғалыстардың әсері түбегейлі төмендеді дегенді білдірмейді. Жергілікті мемлекет үшін ең бастысы, олардың дербестік танытпауы және бәсекелестері болмауы болды.

Әрине, Пәкістанда ауған шекарасында исламшылдар тікелей бақылайтын аумақтардың болуы Ауғанстандағы жағдай үшін қиындық тудырды. Бұл «Талибанның» Ауғанстандағы билікке қайта оралуы үшін стратегиялық тылды қамтамасыз етті. Сондай-ақ, Пәкістан мемлекетінің осындай аумақтар мен діни ұйымдардың үстінен бақылауын қалпына келтіру Кабулдағы кез келген үкімет үшін қиын жағдай туғызды. Өйткені күшті Пәкістан Ауғанстандағы жағдайға әсер ете алатын ауған саясаты үшін әрқашан маңызды фактор болды. Сондай-ақ, теориялық тұрғыдан шекаралас аудандарда пәкістандықтардың иелігінде тиісті діни инфрақұрылым болды. Мысалы, «Талибан» қозғалысын қолдау үшін Ауғанстанға көптеген студенттер жіберілген медреселер болды.

Алайда, 2001-2008 жылдары Пәкістанда болған үдерістер, нәтижесінде әскердің радикалды исламшылдармен ашық қақтығысына әкеп соқты. Егер осы уақытша кезеңнің басында әскери көшбасшы президент Мушарраф исламшылдарды бұрынғы зайырлы элитаға қарсы пайдалануға тырысса, онда

оны аяқтағанда әскери және Пәкістан элиталары бірлесіп радикалды исламшылдарды елдегі саяси билікке бәсекелес ретінде қарастыра бастады.

Ауғанстан: жаңа шындық

2001 жылдан бастап 2008 жылға дейін Ауғанстанда және әсіресе маңызды, оның айналасында оқиғалардың әртүрлі қатысушылары өте бірдей бағалайтын күрделі үдерістер болды. Ауған ахуалының қиындығы мен ауған мәселесінің мәні Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс үдерістері осы елдің айналасында ауқымды геосаяси қарама-қайшылықтың жалғасуы аясында, осы қарсы тұруға қатысушылар үшін стратегиялық маңызды болып отыр. Олар ішкі саяси жағдайға да әсер етті.

Көптеген ауғандық қауым бір-бірімен ашық конфронтация жағдайында болмаған түрлі елдердің мүдделері арасында болды. Ауғанстандағы жағдай, біріншіден, Кеңес Одағы мен АҚШ басқаратын елдердің екі блоктары арасындағы жанжал алмасы болған кезде, Кеңес Одағы болған кезден ерекшеленді. Екіншіден, 1992 жылдан 2001 жылға дейінгі уақыт кезеңінен бастап, ауғандық қарсылас топтар – «Талибан» және Солтүстік одақтың артында Пәкістан және тиісінше Иран мен Ресей жасырын тұрды.

2001 жылдан бастап 2008 жылға дейінгі уақыт кезеңінің ерекшелігі сол кезде ауған мемлекеттігін қалпына келтіруге АҚШ, Еуроодақ, олар басқаратын халықаралық коалицияның басқа да елдері, сондай-ақ Иран, Ресей, Қытай, түрлі мұсылман елдері тартылған. Бұл ретте үдерістің көптеген қатысушылары арасындағы геосаяси қайшылықтар ешқайда жоғалған жоқ. Сонымен қатар, олар аймақта АҚШ-тың пайда болуына байланысты шиеленісіп кетті деп айтуға болады. Әрине, бұл жерде күш тепе-теңдігін өзгертті.

Кем дегенде, Ресей, Иран және Қытай аумағында АҚШ-тың аймақтағы ықпалын нығайту ең маңызды алаңдаушылық тудырды. Барлық үш ел өз мүдделеріне қауіп көрді. Бір жағынан, Тегеран американдықтардың Шығыс шекараларында пайда

болуына байланысты стратегиялық қоршауда қалудан қорықты. Сондай-ақ, ирандықтар Ауғанстанның ішінде ирандық бағытталған шииттермен байланысты мәселелердің туындауынан және одан әрі әсер етуінен қауіптеніп отырды. Екінші жағынан, Ресей Ауғанстаннан солтүстікке Орталық Азия аймағына америкалық әсерді одан әрі ілгерілеткісі келмеді, бұл теориялық тұрғыдан олардың ресейлік шекараларда пайда болуына әкеп соқтыруы мүмкін еді. Үшінші жағынан, Қытай өзінің проблемалы Батыс Синьцзян провинциясының қауіпсіздігі үшін қауіптенуіне байланысты аймақта америкалық қатысуға қарсы болды. Осыған байланысты Ауғанстанда АҚШ-тың пайда болуына әкелген 2001 жылғы қызу оқиғалар Иран, Ресей және Қытай үшін күтпеген тосынсый болды.

Сонымен қатар, Ауғанстанның саяси сахнасынан «Талибан» қозғалысын жою АҚШ-тың және ауған проблемасын шешу бойынша халықаралық коалиция қабылдаған күш-жігері сияқты барлық үш елдің мүдделеріне жауап берді. Мұндай күш-жігерге Вашингтонның Пәкістандағы қысымын да жатқызуға болады. Бастапқыда ол 2001 жылы Исламабадты «Талибанды» қолдаудан бас тартуға мәжбүр ету мақсатында жасалды, бұл, шын мәнінде, тез жеңіске жетуге мүмкіндік берді. Содан кейін, АҚШ өз исламшылдармен күресін бастау үшін пәкістандық әскерилерге қысым көрсетті. Кейіннен бұл Пәкістанның шекаралас аудандарында Пәкістан әскерінің әскери операциясын бастау себептерінің бірі болды.

Алайда, ең бастысы, бірінші кезекте Иран мен Ресей үшін, олардың Солтүстік антиталибтік одақтағы бұрынғы протезелері Ауғанстанның саяси өміріндегі басты ұстанымдарға ие болуы болды. Тиісінше, Тегеран мен Мәскеу Ауғанстанда әсер етті. Осыған байланысты оларда АҚШ-тың жоспарларына олардың өңірдегі әсерін кеңейтуге кедергі келтірудің теориялық мүмкіндігі қалды.

Жағдайдың айқындығы 2001 жылдан кейін АҚШ-тың Ауғанстандағы Иран мен Ресейдің ықпалын сақтауда үлкен рөл атқарғанымен байланысты. Бір жағынан, Иранға және Ресейге бағытталған Солтүстік одақтың өкілдері ауған билігінің құрылымдарында негізгі қызметтерге ие болды. Екінші

жағынан, АҚШ ауған саяси өмірінен «орташа талибтерді» алып тастау идеясын қолдады.

Көптеген пуштундар «Талибан» қатарында болғанына байланысты, бұл олардың 2001 жылдан кейін Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыстан шығарылғанына әкелді. Нәтижесінде, ауған билігіндегі пуштундардың көпшілігі осы уақытта президент Карзайдың жақтастары немесе бұрынғы заманнан эмигранттар болды. Олардың көпшілігі дуррани тайпасынан шыққан. Ал америкалық қатысудың қарсысында Пәкістанға жақын орналасқан елдің шығыс аудандарынан көбінесе көп пуштундар болды. Мұнда гильзайлар мен басқа да шығыс тайпаларынан шыққан адамдар болды.

Тиісінше, 2001 жылдан кейін Ауғанстанда сыртқы және ішкі күштердің тұрақсыз тепе-теңдігі қалыптасты. Бірақ елде күшті орталық үкімет болған жоқ. Дәлірек айтқанда, Кабулдағы орталық билік АҚШ пен халықаралық коалиция тарапынан қолдау тапты және пайдаланды. Бірақ, ол негізінен бұрынғы эмигранттар мен Солтүстік одақ өкілдерінен тұрды.

Жергілікті билік іс жүзінде «әскери лордтар» деп аталатын дала командирлеріне тиесілі болды. Соңғылары нақты автономияға ғана емес, сондай-ақ түрлі шет мемлекеттермен қарым-қатынасты қолдау мүмкіндігіне ие болды. Яғни, олар саяси үдерістің субъектілері болды. Олар 2001 жылдан кейін Ауғанстандағы саяси өзгерістердің басты бенефициарлары болды. «Орталық биліктің салыстырмалы әлсіздігі жекелеген аймақтар мен қауымдардың дербестігінің жоғары дәрежесінің маңызды себептерінің бірі болып табылады. Бұл ретте халықаралық коалицияның қатысуы этникалық және діни топтар арасындағы мүдделердің тепе-теңдігін қамтамасыз етті».⁶³

Мұндай жағдай жергілікті командирлер үшін де, Ауғанстанда өз мүдделері болған шет мемлекеттер үшін де көптеген мүмкіндіктер қалдырды. Сондықтан, ол барлық мүдделі тараптарды қанағаттандырды. Ауғанстандағы сыртқы және ішкі саяси күштердің осындай конфигурациясының жанама әсері есірткі өндірісінің айтарлықтай өсуі болды. Өйткені, Кабулдағы орталық үкімет те, шетелдік әскери контингенттер де елдің барлық аумағын бақыламады. Бұл бақылау «әскери

лордтардың» қолында болды, олардың тәуелсіз мәртебесі, ең алдымен, Ауғанстандағы есірткі өндірісінің өсуінің негізгі себебі болды.

Істер жағдайы жалпы АҚШ пен халықаралық коалицияның мүдделеріне жауап бермегені анық. Бірақ, ол Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыстың бастапқы кезеңінің үдерістерін қамтамасыз ету қажеттігімен ақталуы мүмкін. «Әскери лордтар» негізгі мемлекеттік институттарды құру кезінде жергілікті жерлердегі қауіпсіздікке жауап берді. Содан, олар құрылғаннан кейін «қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция» бағдарламасы шеңберінде қарулы құрылымдар бөлімін қарусыздандыру әрекеті жасалды. Алайда, бір жағынан, бұл көптеген аудандарды, әсіресе пуштундық оңтүстікті, Пәкістаннан «Талибан» өкілдерін қайтарудан қорғаусыз қалдырды. Бір жағынан, бұл әртүрлі құрылымдардың бұрынғы содырларының жұмыссыз қалғандардың үлкен санының пайда болуына алып келді. «Әртүрлі милициядан демобилизацияланған алпыс мың тәжірибелі жауынгерлер, әскер құрамына кірудің орнына полицияға, жеке күзет фирмаларына немесе ұйымдасқан қылмысқа қосылды. Кейде олар барлық үш нұсқаны қолданды».⁶⁴ Олардың көпшілігі үшін енді «Талибанға» қосыла алатыны, немесе оның атын өз қызметін қамтамасыз ету үшін қолшатыр брендті ретінде пайдалана алатындығы тән.

Жалпы, «әскери лордтар» бөлімі билігінің әлсіреуі орталық биліктің әскери мүмкіндіктерінің тиісті күшеюімен қатар жүрді. Нәтижесінде, бұл 2004 жылдан бастап Ауғанстанда халықаралық коалиция әскерлеріне және ауған билігіне шабуылдардың саны өсе бастағандығының себептерінің бірі болды. Пәкістандағы радикалды исламшылдар қызметінің күрт жандануы да жағдайды шиеленістіруде өз рөлін атқарды. 2008-2009 жылдарға дейін олар солтүстік-батыс шекара провинциясында Ауғанстанмен шекаралас аумақтардың бөлігінде іс жүзінде басым болды. Әрине, бұл содырлардың іс-әрекеттері үшін, соның ішінде шекараның ауған жағында да жағдай жасады.

Алайда, 2007-2008 жылдары Пәкістанда біртіндеп ішкі саясатта елеулі өзгерістер орын алады. Мемлекет және

бірінші кезекте әскер елдегі саяси билікке өте белсенді исламшылдардан бәсекелес көре бастады. Исламабад саясаты өзгергеннен кейін Пәкістан әскері жеті пуштундық агенттікті қоса алғанда, елдің Ауғанстанмен шекаралас аумақтарына бақылау орнату бойынша науқанды бастады.

Сол 2008 жылы АҚШ-та президенттік сайлау өтті. Жаңа президент Барак Обама келесі жылы Ауғанстанға қатысты жаңа саясаттың басталатынын хабарлады. АҚШ-тың Ауғанстандағы белсенділігі Пәкістанның әскері елдің солтүстігінде өз исламшылдарына бір мезгілде келген кезде американдықтарға бірінші кезекте Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Ауғанстанда тәртіп орнатуға мүмкіндік берді. Есеп мұнда белсенді кедергіні тоқтатумен байланысты екені айқын болды, бұл Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс үдерісін жеңілдетуге тиіс еді.

АҚШ Пәкістанның радикалды ислам қозғалыстарына және жалпы елдің ішкі саясатына қатысты өз саясатын өзгертуіне мүдделі болды. Тіпті Вашингтон Исламабадта әскери билікке қысым жасады деп айтуға болады. Ол үшін американдықтардың Пәкістанға көрсететін материалдық көмек түріндегі елеулі дәлелі болды.

Бірақ, Пәкістан элитасы үшін өңірлік саясат мәселелері де маңызды болды. 2001 жылдан кейін Пәкістанда олар Ауғанстанда өз ықпалын жоғалтты деп болжаған шығар. Сонымен қатар, Кабулдағы билікке Пәкістан мүдделеріне, атап айтқанда, Дюранд бағыты бойынша екі ел арасындағы шекараның өтуіне сыни тұрғыдан қарайтын президент Хамид Карзай бастаған бұрынғы дурранилік элита келді. Пәкістан әскери қызметкерлері АҚШ-тың Ауғанстандағы билікке бұрынғы Солтүстік одақ адамдарының келуіне ықпал ету себептерін түсінбеген шығар. Олардың көзқарасы бойынша, бұл нәтижесінде Иран мен Ресей, 1990-шы жылдардағы Ауғанстандағы ауқымды қарсы тұру бойынша ескі пәкістандық қарсыластар жеңімпаз болғанын ғана білдіреді.

Бұл жағдайда Пәкістан элитасы үшін АҚШ-тың материалдық көмегі жеткіліксіз болды. Исламабадта Ауғанстандағы және жалпы аймақтағы ахуалдың одан арғы даму перспективаларын түсінуді айқындады. АҚШ-та президенттің ауысуы

Ауғанстандағы Вашингтон саясатына өзгерістер енгізуге ыңғайлы себеп болды.

Осылайша, 2001 жылдан бастап 2008-2009 жылдар аралығында Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыстың өте күрделі кезеңі жалғасты. Бұл ретте мемлекеттік құрылыс үдерістерінің басты сәулетшілері АҚШ пен олар басқаратын халықаралық коалиция болды, ал бенефициарлар Иран мен ішінара Ресей болды.

Ауғанстанның ішінде жеңген күштер арасында негізінен азшылық ұлттар, негізінен даритілді тәжіктер мен хазарейлер, сондай-ақ ішінара дуррани тайпасынан пуштундар болды. Ал жеңілгендердің арасында шығыс провинцияларынан, атап айтқанда гильзайлар тайпасынан шыққан пуштундар болды. Бірақ ең басты артықшылықтарға жергілікті жерлерде дала командирлері ие болды. Өйткені, халықаралық қоғамдастық Ауғанстанда орталықтандырылған мемлекеттілікті құруға ұмтылды, бірақ бұл үшін қажетті мүмкіндіктер болмады. Атап айтқанда, Ауғанстан билігі де, АҚШ басқаратын халықаралық коалиция күшті мемлекет үшін күш қолдануға қажетті монополияға ие болған жоқ.

Алайда, Ауғанстанда мемлекеттік құрылыс жалғасты. 2009 жылы президенттің екінші сайлауы өтуі тиіс еді, олар мұнда қандай жетістіктерге қол жеткізгендігін көрсетулері тиіс болатын. Бірақ, Пәкістан осы сәтте өз саясатында маңызды өзгерістер жасап, АҚШ Ауғанстандағы іс-қимыл тактикасын өзгертуге дайын екендігін жариялады.

20-тарау.

Ауғанстан: сыртқы басқарудан мемлекеттік дербестілікке ме?

2009 жылғы президенттік сайлау қарсаңындағы Ауғанстан

Ауғанстандағы 2009 жылғы президенттік сайлау ерекше маңызға ие болды. Олар осы елде мемлекеттік институттарды құру жөніндегі халықаралық қоғамдастықтың барлық күш-жігерінің нәтижелерін көрсетуге тиіс болды. Сонымен қатар, бұл АҚШ үшін жағдайды дамытуға кейбір түзетулер енгізу мүмкіндігі болды. Естеріңізге сала кетейік, 2009 жылға дейін осы елдегі АҚШ-тың нақты мүдделері туралы мәселе қисынды болды. Бұл Ауғанстандағы талибтердің құлауынан негізгі дивидендтердің бұрын Солтүстік одақ құрамына кірген және сонымен бірге Иран мен Ресеймен тығыз байланыста болған күшке ие болғандығын ескере отырып, маңызды болды. Осыған байланысты президент Обама жариялаған АҚШ әскерінің күрт ұлғаюын қарастыратын жаңа ауған саясаты Ауғанстандағы жағдайды дамытуға түзетулер енгізу әрекеті ретінде қарастырылуы мүмкін.

Жаңа әкімшілік Ауғанстандағы АҚШ саясатына жоспарланған өзгерістер туралы жариялады. Президент кіші Джордж Буш әкімшілігінің кетуі жалпы мұсылман әлеміндегі америкалық саясатты қайта құруға мүмкіндік берді. 2001 жылдан кейін ол өте батыл болды және шабуыл сипатында болды, соның нәтижесінде АҚШ Ауғанстандағы және Ирактағы режимдерді салыстырмалы түрде тез бұра алды. Алайда, бір мезгілде Вашингтон саясаты идеологиялық көзқараспен діни фундаментализм шегінде радикалды консерватизммен байланысты болған. Осыдан жаңа «кірес жорығы» және

әлемнің демократиялық қайта құру бойынша АҚШ-тың ерекше миссиясы туралы тезистер пайда болды.

АҚШ саясаты мен оның идеологиялық құрамдас бөлігі 2001 жылғы 11 қыркүйектегі қайғылы оқиғалардан эмоционалды фонда негізделгені түсінікті. Бірақ, Ирак пен Ауғанстандағы АҚШ-тың тактикалық мақсаттарын жүзеге асыру барысында американдықтар үшін стратегиялық тұрғыдан бұрынғы бағытты жалғастыру тиімсіз болғаны анық болды. Ол елдің қаражаты мен имиджінің шығындары тұрғысынан да өте шығынды болды. Вашингтондағы әкімшіліктің ауысуы американдықтарға кіші Буш президенттік уақытының идеологиялық радикализмінен қашуға және прагматикалық саясатты Иракта және Ауғанстанда да жүзеге асыруға жақсы мүмкіндік берді.

Алайда, кіші Буш үкіметі кезінде идеологиядан басқа АҚШ-тың нақты мүдделері де болды. Атап айтқанда, Иракта американдықтар саяси биліктің елеулі шоғырлануы мен аймақтық саясатта маңызды субъект болған және үлкен материалдық ресурстары болған саяси режимді жойды. Бұл Таяу Шығысты бір мәнді емес нәтижелермен қайта форматтауға алып келді. Бірақ батыс елдері қолдаған «Араб көктемі» барысында аймақта Тунисте, Ливияда және Сирияда орталықтандырылған режимдер де құлап кетті. 2015 жылы аталған соңғы елде әскери іс-қимылдар жалғасын тапты. Нәтижесінде, бүгінгі күні Таяу Шығыста билік пен ресурстарды бір қолға шоғырландыру деңгейі жоғары орталықтандырылған мемлекеттер саны едәуір азайды. Тиісінше, Саддам Хусейн және Муамар Каддафи режимдерінің стилінде дербес саясатты жүргізуге қабілетті ойыншылар аз.

Сонымен қатар, Ауғанстандағы америкалық қатысу жалпы іргелес аймақтағы жағдайды қайта форматтауға алып келді. АҚШ өзінің қатысуымен осы аймақтағы барлық негізгі ойыншыларды – Пәкістаннан Иран мен Ресейге дейін айтарлықтай күрделі жағдайға қойды. Олардың барлығы үшін Ауғанстандағы америкалық қатысудың ұзақ мерзімді мақсаттарын түсіну ең қиын мәселе болды. Осыған олардың болған жағдайға реакциясы байланысты болды. АҚШ ұзақ уақыт бойы осы елде өзінің қатысуын сақтап, оны солтүстікке,

Орталық Азия аймағына тарата ала ма, немесе соңында олар Ауғанстаннан шығып, олардың көптеген өңіраралық қайшылықтарымен негізгі қатысушыларды тастап кетеді ме?

Орталық Азия мемлекеттері де, атап айтқанда, Өзбекстан мен Қырғызстан да таңдаудың қиын жағдайына тап болды. АҚШ-тың аймақта болуы оларды қарсы тұратын ұлы державалардың арасында таңдау жағдайында үнемі болуға мәжбүр етті. Мысалы, Ташкент алдымен Ауғанстандағы АҚШ-тың негізгі одақтастары болды. Одан кейін, 2005 жылғы Әндіжан оқиғаларынан кейін Ташкент өзінің сыртқы саяси бағытын Ресейге қарай өзгертті. Сонымен қатар, 2000-шы жылдардың ортасында посткеңестік кеңістікте АҚШ саясатымен дәстүрлі байланысты «түсті революциялар» туралы мәселе өткір тұрды. 2005 жылы Қырғызстанда, осындай революцияның нәтижесінде президент Асқар Ақаевтың биліктен шеттетілуі өңір мемлекеттерінде, сондай-ақ Ресейде Орталық Азия аймағына қатысты АҚШ-тың нақты жоспарларына қатысты елеулі алаңдаушылық туғызды.

Бұл сұраққа жауап Ауғанстандағы Америка саясатының нәтижелеріне байланысты болды. Дегенмен, бастама Вашингтонның қолында болды. Қалғандардың барлығы үшін жағдайдың дамуын күту ғана қалды. Сондықтан, жаңа президент әкімшілігі Ауғанстанда әскери қатысуды күшейтуді шешті. Обама 2009 жылдың 27 наурызында Ауғанстанға қатысты алғашқы мәлімдеме жасады, оның барысында осы елге 17 мың америкалық әскери аттанғаны туралы мәлімдеді. 2009 жылдың 1 желтоқсанында ол Вест-Пойнт қаласындағы Академия оқушыларының алдында сөз сөйледі, онда Ауғанстанға қосымша 30 мың сарбазды жөнелтуге қатысты жаңа стратегия туралы жариялады.¹

Ауғанстанда және бір уақытта барлық өңірде америкалық саясатқа елеулі өзгерістер енгізуге әрекет жасалды. Америкалық әскери қатысудың елеулі артуы АҚШ позициясын күшейтіп, оны үстем ойыншыға айналдырды. «2008 жылы Обаманың президенттігі алдында Ауғанстанда НАТО-ның 56 мың жауынгері болған. Сонымен қатар, тағы 71,5 мың адам коалиция әскерлеріне қызмет көрсетуді қамтамасыз етті, ал 40 мың адам жеке күзет компанияларында қызмет етті. 2009

жылдың соңында Ауғанстандағы далалық бөлімдерде НАТО-ның 100 мыңнан астам жауынгері және жеке қызмет көрсету компанияларынан 107 мың адам, солардың ішіндегі 26 мың адам шетел азаматтары болды».² Басқа көзқарасқа сәйкес, «Обама Ауғанстандағы әскерлердің санын, президенттік креслоны алған кезде, оның басқаруындағы алғашқы екі жыл ішінде 32 мыңнан 98 мыңға дейін ұлғайтты. 2010 жылдың қыркүйегінде халықаралық коалиция әскерлерінің жалпы саны 130 мың әскери қызметшіге жетті, олардың 98 мыңы американдықтар болды».³

Әскерлердің мұндай ұлғаюы әскери іс-қимылдарды жандандыруға, халықаралық коалиция әскерлерінің бұрын талибтердің бақылауына түскен аудандарға шабуылға көшуіне жағдай туғызып қана қойған жоқ. Ол сондай-ақ, АҚШ-тың Ауғанстандағы жалпы жағдайға әсерін айтарлықтай күшейтті. Сонымен қатар, ауған әскері мен полиция әскери қызметшілерінің саны да артты. 2009 жылдың наурыз айында әскерде 80 мың әскери қызметші болды, ал 2010 жылдың қараша айында олардың саны 144 мың сарбаз бен офицерге жетті. Сондай-ақ, 2009 жылғы қарашадағы полиция қызметкерлерінің саны 95 мыңнан 2010 жылдың қараша айында 116 мыңға дейін артты.⁴ Әрине, Ауғанстан әскері мен полициясының штаттық құрамының осындай айтарлықтай артуы негізінен АҚШ-ты қамтамасыз ететін қосымша қаржыландыруын талап етті.

Тактикалық тұрғыдан американдықтар бұрын Иракта қолданған үлгіні ұстанғандығы айқын. Бұл елде Ирак сунниттерімен шайқастардың алғашқы жылдарынан кейін АҚШ-тың жергілікті тайпалық құрылымдарынан «Ас-Сахва» сунниттік жасағын құрды. Дәл осы милиция Ирактағы қарулы қарсылық деңгейін төмендетуде маңызды рөл атқарды, бұл содан кейін осы елден америкалық әскерлердің одан әрі немесе одан да аз табысты шығарылуы мүмкін болған себептердің бірі болды.

Американдықтар Ауғанстанда өз қатысуын күшейтуді жариялаған кезде, олар осы елде де сол тактиканы сақтай бастады. Атап айтқанда, ауған әскері мен полициясын қалыптастырудың бастапқы кезеңінде басты мәселе

дезертирлікпен және қаржыландырудың жеткіліксіз деңгейімен байланысты болды. Көп жағдайда әскери бөлімдерді жинақтау өте баяу жүрді. 2002-2006 жылдар аралығында ауған әскерінің 70 мың жауынгерін дайындау жоспарланған. Алайда, 2006 жылға тек 36 мың сарбаз жиналды.⁵ Сонымен қатар, оларда азшылық ұлттардың өкілдері басым болды және пуштундар аз болды. Мұндай жағдайда 2009 жылдан кейін ауған әскері мен полиция санының күрт өсуі қалыптастыру қағидаттарының өзгеруіне немесе қаржыландырудың ұлғаюына байланысты болуы мүмкін еді. Мүмкін, екі нұсқа да дұрыс болған шығар. Әскер мен полицияға көп адамдарды, соның ішінде пуштундық тайпалық жасақтар мен ықпалды тұлғалардың жеке әскерлерінің жауынгерлерін тарта бастады.

2008 жылға дейін Ауғанстандағы халықаралық қоғамдастық қағидатты жаңа құрылымдар ретінде әскер мен полицияны құрды. Олар жаңа мемлекетті бейнелеуге және ықпалды командирлердің («әскери лордтар») жеке әскерлеріне пәрменді балама болуға тиіс еді. Тиісінше, екі мыңыншы жылдардың басында «әскери лордтардың» билігі уақытша құбылыс ретінде қабылданды, олардың орнына әскер және полицияны қоса алғанда, уақыт өте келе жаңа институттар келуі тиіс болды. Әрине, батыс стандарттары бойынша әскер дайындау үшін уақыт қажет болды. Сондықтан Кабул мен халықаралық коалиция жергілікті жерлерде беделді адамдарға тәуелділікпен бейбіт өмір сүруге мәжбүр болды. Сонымен қатар, дербес әскери құрылымдарды қарусыздандыру саясаты жүргізілді. Әлбетте, бұл жаңа әскерді дайындау кезінде ел ішінде басым болуы үшін, ең қуатты әскери күшке айналуы үшін жасалды.

Алайда бұл жоспар жұмыс істемеді немесе, нақтырақ айтқанда, толық көлемде жұмыс істемеді. «Әскери лордтарды» қарусыздандыру жергілікті жерлерде билік вакуумының пайда болуына алып келді. Бұл вакуумды жаңадан құрылған әскер мен полиция толтыра алмады. Бірінші кезекте, бұл оңтүстік провинцияларға қатысты болды. Пәкістандағы талибтердің жандануына қарай, 2004 жылдан бері олар Ауғанстанның оңтүстігіндегі кейбір аумақтарға өте оңай ие болды. Мысалы, бұл Оңтүстік Гильменд провинциясында орын алды, онда 2006 жылдың маусым айында 500 талибтерден тұратын

жасақ Пәкістан аумағынан Гармсер аймағына шабуыл жасап, оны басып алды. Аздаған жергілікті полиция салыстырмалы түрде кіші талибтер тобына қарсылық көрсете алмады. Аймақты шабуылдан қорғай алатын біріккен тайпалық милиция Оңтүстік Гильмендтегі тайпааралық қайшылықтарға байланысты өмір сүруін тоқтатты.⁶

Бұл жағдайда талибтер пәкістандық Белуджистан провинциясын өзінің тірек базасы ретінде қолданғаны тән. Естеріңізге сала кетейік, осы кезде осы провинцияның билігінде ММА Пәкістан діни партиясының одағы болған. Кез келген жағдайда осы ауданда талибтердің ірі қарулы жасақтарының шекарасы арқылы еркін жүріп-тұруы Пәкістанда орналасқан сияқты, Пәкістан әскери және шекара биліктерінің келісімінсіз өте алмады. Өйткені, шығыс провинцияларына қарағанда, олардың таулы сипаты бар, ауғандық Қандағар, Гильменд және пәкістандық Белуджистан провинциялары арасындағы шекара негізінен шөлде өтті.

2008 жылы Гармсерде талибтерді АҚШ-тың теңіз жаяу әскері талқандады. Одан кейін округ аумағына Ұлыбритания әскерлерінің батальонынан, полиция мен шекарашылардан басқа тұрақты ауған әскерінің 200 адамнан тұратын батальоны (2-ші батальон, 1-ші бригада, 215-ші корпус) енгізілді. Батальон штаты бойынша 900 сарбаз болуы тиіс екені көрнекі болып табылады. Сонымен қатар, оның құрамында этникалық азшылық топтардың өкілдері басым болды – өзбектер, тәжіктер, хазарейлер. Шығыс ауғандық Жалалабат қаласының маңындағы аудандардың пуштундары жеке құрамның тек 30%-ын ғана есептеді.⁷ Бұл жаңа ауған әскерінің жалпы мәселесі болды. Ол негізінен елдің солтүстік, тыныш аудандарында жиналған азшылық ұлттар өкілдерімен жасақталған болатын. Бұл тіпті пуштундық оңтүстікте орналасқан бөліктерге де тән болды.

Жалпы, пуштундық оңтүстіктегі мәселелерді шешу 2009 жылдан кейін Ауғанстанда америкалық әскери қатысуды күрт күшейту үдерісінде АҚШ үшін басты міндет болды. Осы уақытта ең үлкен операциялар оңтүстікте, негізінен Қандағар мен Гильменде, екі оңтүстік пуштун провинцияларында жүргізілді. Жағдайдың ерекшелігі – бұл екі провинцияның басым бөлігі

президент Хамид Карзай тумасы болып табылатын дуррани тайпасынан шыққан пуштундар болды.

Сонымен қатар, Карзайдың туыстары осы провинцияларды тікелей басқаруды жүзеге асырды. Мәселен, Қандағардағы ең ықпалды адам, шет аймақтық кеңестің төрағасы болған, президенттің бауыры Ахмет Уали Карзай болды. Гильмендте қызы Хамид Карзайдың жұбайы болған, дурранилік ализай рулық қауымының өкілі Шер Мұхаммед Ахунзада губернаторы болды.⁸ Бұл ретте Гильменд пен Қандағар Ауғанстандағы опиумның басты өндірушілері болды. Әрине, екі провинциядағы ең ықпалды тұлғалар – Уали Карзай және Ахунзада осы бизнеске қатысы болмауы мүмкін емес еді. «Есірткіден жүздеген миллион доллар оңтүстік өңір (Ауғанстан – Авт. ескерт.) арқылы өтті, және Оңтүстік Ауғанстанда аймақтық көшбасшылар бұл туралы білмей, ештеңе болған жоқ».⁹ Бірақ, алдыңғы тарауда көрсетілгендей, опиум өндірісіне жергілікті беделділердің тартылуы 2001 жылдан кейінгі кезеңде Ауғанстанда қалыптасқан ерекше саяси ахуалдың шығасылары болды. Сонымен қатар, «Қандағардағы америкалық және канадалық әскери қызметшілер әскери базалар мен коалиция айдауылдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Уалиге миллиондаған доллар төледі».¹⁰

Сонымен қатар, Гильмендте де, Қандағарда да жергілікті билік қажетті қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз ете алмады. Теориялық тұрғыдан бұл олардың тәуелді аумақтарды басқару бойынша алған барлық өкілеттіктеріне алмастыруға міндеті болуы тиіс еді. Іс жүзінде, бұл шартты шағым берудің (тамақтандыру) типтік шығыс жүйесі болды. Бұл біреулерге аумақ немесе мемлекеттік функция берілгенде, мысалы, тәртіп сақтауға немесе мемлекет үшін басқа да маңызды функцияларды орындауға айырбасқа нақты салықтарды жинау.

Бірақ, Қандағар мен Гильменд 2005-2006 жылдары талибтердің шабуылы үшін басты нысан болды. Бұл ретте түрлі дурранилік рулық қауымдардың жергілікті тайпалары оларға қарсы тұра алмады немесе оған ұмтылмады. Сонымен қатар, халықаралық коалиция күштерінің контингенті талибтерді ұстау үшін жеткіліксіз болды. Мысалы, Қандағарда тұрақты

негізде 2 мың сарбаз бар канадалық әскери контингент ғана болды.¹¹ Гильмендте шамамен сол мөлшердегі британдық әскери қызметшілер болды.

Яғни, Карзай отбасының өкілдері бақылаудағы провинциялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі функцияларды нақты орындамаған. Сонымен қатар, дуррани тайпасының өкілдерінің бір бөлігі Пәкістаннан қайтып оралғаннан кейін және Қандағар мен Гильменд аумағына билік орнатқаннан кейін талибтерді қолдай бастады. Бұл 2009 жылғы президенттік сайлау қарсаңында халықаралық коалиция үшін өте жақсы жаңалық емес еді.

Біріншіден, президент лауазымына үміткер Карзай дуррани тайпасынан туысқан провинцияларға бақылау жасай алмады. Керісінше, тәжік саяси элитасы, мысалы, елдің солтүстігіндегі тәжік провинцияларының – Тахар, Кундуз, Бадахшан, Балх, Парван және басқа елді мекендерін сенімді бақылаған. Сол сияқты хазарейлер, өзбектер және исмаилиттер туралы да айтуға болады.

Екіншіден, екі маңызды дурранилік провинциялардағы қауіпсіздікпен ауыр жағдай пуштундардың президенттік, содан кейін парламенттік сайлауға қатысу деңгейінің төмендеуіне алып келді. Оңтүстік-шығыс пуштундық провинциялардың Пәкістанмен шектесіп, сондай-ақ өте тынымсыз болғандықтан, сайлауға пуштундардың дауысын жинау өте қиын болатын еді. Сонымен қатар, оларды қауіпсіз жағдайға байланысты даулауға болады. Демек, пуштун аудандарында дауыс берудің заңдылық деңгейі сайлау өткізуді қамтамасыз етудің мүмкін еместігіне байланысты жеткіліксіз болады. Бұл президент пен парламенттің тағдырын азшылық ұлттар шешетін жағдайға алып келуі мүмкін еді. Ал бұл Ауғанстандағы дағдарыстың одан әрі тереңдеуін білдіреді, себебі мұндай оқиғалардың дамуы пуштундардың наразылығын және олардың қарулы қарсыласуын жалғастыруын тудыруы мүмкін.

Сондай-ақ, АҚШ үшін, мұндай үрдіс Иран мен Ресейдің Ауғанстандағы саяси үдерістерге әсерін орнықтыруы мүмкін, өйткені бірінші кезекте тәжіктердің саяси үстемдігіне алып келетін еді. Сонымен қатар, бұл 2001 жылы Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысын қолдауға байланысты өзінің белсенді

саясатынан бас тартқан Пәкістан элитасының наразылығының өсуіне жағдай туғызуы сөзсіз.

Ол кезде пәкістандықтардың ауған саясатына қатысудан бас тартуы АҚШ-тың қысымымен байланысты болды. Демек, бұл Пәкістан тұрғысынан осыдан кейін американдықтар Ауғанстанға жауап бергенін білдіреді. Егер олардың саясаты осы елде Иран мен Ресей үстемдігіне, 1990-шы жылдардағы қақтығыс бойынша Пәкістанның ескі қарсыластарына әкелсе, бұл Пәкістан элитасымен теріс қабылдануы мүмкін. Бұл жерде солтүстік-батыс шекаралық провинциядан келген этникалық пуштундардың көп саны пәкістандық әскери-саяси истеблишментте болуы өз рөлін атқаратын еді.

Естеріңізге сала кетейік, 2007-2008 жылдары Пәкістанның ішкі саясатында айтарлықтай өзгерістер болды. Бір жағынан, әскер азаматтық үкіметке билікті берді. Екінші жағынан, Ауғанстанмен шекаралас аудандарда Пәкістан исламшылдарының позициясына әскердің қарулы қысымы басталды. Бұл өзгерістер, сөзсіз, Пәкістанның АҚШ-пен әскери-саяси истеблишментінің қарым-қатынасымен байланысты болды. Атап айтқанда, американдықтар Пәкістанның шекарадағы исламшылдарды бақылауына алып, Ауғанстанға қысым жасауына мүдделі болатын.

Бұл жағдайда, Карзайдың рулық қауымының оңтүстік дурранилік провинциялардағы әлсіздігі, оны Ауғанстандағы америкалық саясаттың әлсіз буыны жасады. Алайда, Қандағарда және Гильмендте пайда болған проблемалар Пәкістан саясатымен байланысты болуы мүмкін деп болжауға болады. Өйткені, 2006 жылы осы екі провинцияда талибтердің пайда болуы Пәкістан аумағынан өтті және ұзақ әрі айқын ұйымдастырылған сипатқа ие болды. Сонымен қатар, Пәкістан Белуджистан провинциясының билігінде «Жамиат-и улема-и ислами» деобандтықтарды қамтитын діни партиялар одағы болғанына қарамастан, жергілікті үкімет әскери және шекара мәселелерін шешуді бақыламады. Сондықтан, Пәкістанда «Талибан» қарулы жасақтарын дайындау және одан кейін олардың шекара арқылы Ауғанстанға өтуі пәкістандық әскерилердің және шекарашылардың келісімінсіз теориялық жағынан мүмкін болмады.

Осылайша, пәкістандықтар Ауғанстандағы Карзайдың, атап айтқанда, дуррани тайпасы пуштундарының әсерін әлсіретуді мензеуі әбден мүмкін. Мұнда логика өте айқын болды. 2001 жылы «Талибанның» құлауынан кейін американдықтармен бірге Ауғанстанға пуштун эмигранттары көп оралады. Олардың арасында ескі элита өкілдері, негізінен дурраниліктер болды. Ел президенті Карзай дуррани болды. Бұл ауған мемлекетінің бұрынғы саясатын қалпына келтіру үшін жағдай жасады, ол Пәкістанмен әрдайым күрделі қарым-қатынаста болды, атап айтқанда, Дюранд сызығын мемлекеттік шекара ретінде мойындамады. Ауғанстанда дуррани үстемдігі бар орталықтандырылған мемлекеттің одан әрі күшеюі Пәкістан үшін оның батыс шекараларындағы жағдайдың нашарлауын білдірді.

Өз кезегінде, Пәкістан өзінің ауған саясатында Кабулда оған тәуелді үкіметті құруға бағдарланды, онда ауған мемлекетінің бұрынғы «империялық» саясатына қатысы жоқ пуштундар басым еді. Ауған монархиясы кезінде, содан кейін, президент Мұхаммед Дәуіттің жанында, және, тіпті, коммунистер кезінде ауған билігі Пәкістан аумағында тұрған адамдарды қоса алғанда, барлық пуштундарға ықпал етуге үмітті болған.

Әрине, бұл Исламабад мүдделеріне жауап бермеді. Керісінше, Пәкістан элитасы Ауғанстандағы жағдайға әсер ету үшін әскерде және қауіпсіздік күшінде дәстүрлі көп болған өз пуштундарын пайдалануға ұмтылды. Сондықтан, Пәкістан көрші елде дурраниден шығушылардың билігін күшейтуге мүдделі емес еді. Оның басымдылығы шығыс провинцияларынан шыққан пуштундармен, біріншіден, бұрынғы дурранилік гильзайлармен, екіншіден, басқа шығыс тайпаларымен байланысты болды, олардың көпшілігінде пәкістандық шекара жағында туыстық тайпалар болды.

Сондықтан, пәкістандық әскерилер Белуджистан провинциясында Қандағар мен Гильменд шекарасындағы талибтердің белсенділігіне көз жұмды деп болжауға болады. Осы провинциялардың қауіпсіздігіне жауап берген Карзай рулық қауымы мәселелерінің пайда болуы жалпы Ауғанстандағы дуррани әсерінің әлсіреуін білдірді. Егер мұндай болжамға

сенетін болсақ, онда Карзайдың Исламабадпен және, тіпті Вашингтонмен кейінгі күрделі қатынастары түсінікті болады.

Бірақ, бір мезгілде бұл американдықтар үшін қиындықтар тудырды. 2009 жылғы ауған президентінің сайлауы олар үшін үлкен маңызға ие болды деп қайталаймын. Бірақ АҚШ-та пуштундар арасында Карзайдан басқа президент лауазымына үміткер болған жоқ. Президент пуштун болуы керек екені түсінікті. Бұл ретте, оларға пуштун деп саналған, бірақ тәжіктермен ғана байланысты болған, панджшерлік рулық қауымның өкілі Абдұлла Абдұлла сияқты адам керек емес еді. Өйткені, бұл биліктің ауғандық тәжіктер мен басқа да даритілді азшылықтарға түпкілікті бекітілетінін және оларға қарсы пуштундардың соғысты жалғастыратынын білдірді.

Бұдан кейін АҚШ, іс жүзінде, әрқашан Иранмен және Ресеймен тығыз байланыста болған тәжіктер мен хазарейлер жағында оңтүстік пуштундарға қарсы күрес жүргізуі немесе Ауғанстанды пуштундық және даритілді екі бөлікке бөлуге келісуі керек болатын еді. Бұл ретте, даритілді бөлігі автоматты түрде Иранның ықпалына түсер еді. Вашингтон үшін бұл қолайсыз болар еді, сондықтан, америкалық мүдделерге бірыңғай Ауғанстанның сақталуы көбірек жауап берді.

Сондықтан, АҚШ-тың Қандағардағы және Гильмендтегі саясатының тиімсіздігіне және оның туыстарының есірткі өндіруге және сатуға қатыстылығына қарамастан, Карзайды қолдады. Бірақ, үлкен қиындықтармен өткен және оларды реттеу үшін үлкен күш-жігерді талап еткен сайлаудан кейін, АҚШ 2009 жылдан кейін, Қандағардағы және Гильмендтегі операциялардан кейін пайда болған елеулі әскери күштерді шоғырландырды.

Бұл тек осы провинцияларда бекітілген талибтердің құлдырауы тұрғысынан ғана маңызды болған жоқ. АҚШ үшін дуррани провинцияларындағы әскери операциялар әлдеқайда үлкен әскери-стратегиялық мағынаға ие болды. Себебі, Ауғанстандағы жағдайды жалпы тұрақтандыру идеясы пуштундармен келісу қажеттігін болжады. Нақтырақ айтқанда, пуштундарды саяси үдеріске енгізу керек болды деп айтуға болады. Бұл ретте мәселе тек дурраниге қатысты болған жоқ, жалпы пуштундарға қатысты болды.

2009 жылғы сайлаудың басты сабағы пуштун провинцияларындағы қауіпсіздік мәселесі пуштундардың дауыстары сайлау үдерісіне тиісті дәрежеде қатыспайтындығымен байланысты болды. Тиісінше, пуштун аумағында салыстырмалы қауіпсіздікті қамтамасыз ету және сол арқылы оларды елдің саяси кеңістігіне енгізу қажет болды. Сондықтан, жаңадан пайда болған америкалық әскерлер Ауғанстанның оңтүстігінде операциялар үшін пайдаланылды. Кейбір мағынада бұл 2014 жылы кейінірек өтетін осы елдегі келесі сайлауға дайындық болды.

2009 жылғы президенттік сайлау

Бұл сайлау 2004 жылғы сайлаудан өзгеше жағдайда өтті. Сол кезде Карзай барлық мүдделі тараптарды қамтыған ымыралы тұлға болды. Сонымен қатар, ол «панджшерліктердің» өкілі тәжік Ахмад Зия Масудпен және хазарейлердің көшбасшыларының бірі Кәрім Халилимен одаққа кірді. Бұл жағдай оны 2004 жылы сайлаудың даусыз фаворитіне айналдырды. Бұл сайлауға ұлттық жетекші қауымдастықтардың басқа да көшбасшылары – өзбек Абдұл Рашид Дустум, тәжік Юнус Кануни және хазарейлік Мұхаммед Мохаккик қатысты. Өйткені, олардың қатысуы негізінен символдық сипатқа ие болды және олар ұсынатын қауымдардың әсерін атап өтуге тиіс еді.

Жалпы сайлау көбінесе формалды болды. Карзайдың фигурасы пуштуннан жалғыз үміткер ретінде алдын ала келісілген болатын. Президент лауазымында пуштун қажет болды, ал жеңімпаздар коалициясының билігінде Абдұл Хак қайтыс болғаннан кейін «Талибан» жылдарында эмиграцияда болмағандар қатарынан ықпалды пуштун саясаткері болған жоқ. Естеріңізге сала кетейік, 2001 жылы қол жеткізілген Ауған саясатынан «орташа талибтерді» алып тастау туралы келісім жалпы мемлекеттік деңгейдегі пуштундық саясаткерлердің шеңберін бірден тарылтқан болатын. Пуштундардың көпшілігі эмигранттар немесе Қандағар губернаторы Гул Ази Шерзай сияқты жергілікті деңгейдегі тайпалық көсемдер болды. Карзай ағылшын тілін меңгерген және халықаралық

ұйымдарда жұмыс тәжірибесі болған, яғни жалпы мемлекеттік деңгейдің қажетті ауқымына ие болған.

Сондай-ақ, Карзай дуррани тайпасының құрылымында тарихи маңызды өкіл болды, бірақ біздің күндерде тым ықпалды попользайлар рулық қауымы үшін ондай ықпалға ие болмады. Қандағарда және Гильмендте дуррани тайпаларының басқа да, атап айтқанда баракзай, нурзай, ализай, аликозай және т.б. ықпалды рулық қауымдары болды. Шын мәнінде, XVIII ғасырдың тарихы қайталанды, онда дуррани тайпасының тоғыз рулық қауымдары (сол кезде олар абдали деп аталған) попользайлар қауымынан шыққан Ахмад-Шахты хан етіп таңдады.

Олардың дәлелдері сол кезде дуррани рулық қауымдарының ең кішкентай және кішігірім жартысына байланысты болды. Сондықтан да басқа да рулық қауымдары үшін Ахмад-шахтың таңдауы ерекше қауіп тудырмады. Өйткені, егер сол кезде көптеген баракзайлардан шыққан хан болса, онда қалған рулық қауымдары жаңа мемлекетте үстемдік ету қауіпіне тап болатын еді. Кішкентай рулық қауым аз қауіпті, себебі оның аз саны оның өкілдеріне билік етудің барлық артықшылықтарын толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Бұл жолы 2004 жылы де-факто XVIII ғасырдан дурранилік рулық қауымдарының рөлін Ауғанстанның түрлі этникалық қауымдастықтары ойнады. Объективті тұрғыдан, олар үшін Карзай қауіп тудырмады. Онымен салыстырғанда «панджшерліктер», хазарейлер, өзбектер және көптеген жеке пуштун көсемдері өз әскерлеріне ие болды, сыртқы күштермен байланысы болды және көптеген қауымдарда әсер етті. Сол кезде Карзай Қандағар және Гильменд дурранилік провинцияларын да бақылаған жоқ. Сол Қандағарда ең ықпалды тұлға дурранилік баракзай рулық қауымынан шыққан Гул Ага Шерзай губернатор болды.

Жалпы, 2004 жылғы сайлау шын мәнінде сайлау болған жоқ. Онда нақты бәсекелестік болған жоқ. 2009 жылғы сайлау мүлдем бөлек мәселе. Осы сәтте Ауғанстандағы және оның айналасындағы жағдай қатты өзгерді. Біріншіден, Карзайдың өзі әлдеқайда ықпалды тұлға болды. Тіпті, шығыс мемлекет үшін әдеттегі биліктің орталық вертикалінің қуаты болмаса да,

ол көп нәрсеге қол жеткізе алды. Ең бастысы, Карзай Қандағар мен Гильмендті өз бақылауына алды. Ол Қандағар губернаторы Гул Ага Шерзайды қызметінен шектете алды. Сонымен қатар, Карзайдың рулық қауымы айтарлықтай қаражатқа ие болды. Дегенмен, өз бауыры мен әйелінің ағасы ауған опиумының көп бөлігін шығарған екі провинцияны басқарған. Тағы бір мәселе халықаралық коалиция тарапынан қаржыландыруды бөлуге байланысты сыбайлас жемқорлықтың жоғары дәрежесімен байланысты болды. Әрине, мұны шындық деп айтуға болмайды, бірақ тиісті жорамал жасауға болады.

Екіншіден, тағы да «Талибан» тарапынан қауіп пайда болды. Талибтердің пуштун оңтүстігінде шабуылға ауысуы Ауғанстандағы барлық мүдделі тараптарды жағдайдың өзгергеніне сендіре алды. Талибтер тағы да ықпалды және ұйымдасқан күшке айналады, олар кейбір аумақтарды өз бақылауына ала бастады. Яғни, олар саяси үдерістің маңызды қатысушыларының бірі болып табылды. Тиісінше, әртүрлі ауғандық қауым бірінші кезекте өздерінің болашақ мүдделері туралы ойлауы тиіс еді. Өйткені, егер талибтер қайтып келсе, халықаралық коалиция жағдайды жеңе алмайтын еді. Мұнда мәселе американдықтар мен олардың одақтастары Ауғанстаннан кету-кетпеуінде болған жоқ. Егер олар кетіп қалмаса да, қандай да бір қауымдастықтардың мүддесін білдіретін әртүрлі саяси күштер жағдайдың кез келген дамуына дайын болу үшін өз мүдделері үшін күреске дайындалуға тиіс еді. Президент сайлауы саяси күреске қатысудың жақсы тәсілі болды.

Үшіншіден, 2001 жылдан бері ауған тәжіктерінің мәні айтарлықтай өсті. Олар Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс үдерістерінің маңызды бөлігі болды. Атап айтқанда, олар әскер, полиция және қауіпсіздік күштері үшін кадрлық құрамды қамтамасыз етті. 2009 жылы ауған әскері бас штабының бастығы панджшерлік тәжік Бисмилла Хан болды. Сонымен қатар, ұлттық қауіпсіздік бас басқармасын тағы бір панджшерлік тәжік Амрулла Салех басқарды. Панджшерлік тәжіктердің мәні қарусыздандыру жөніндегі бағдарламаның әрекет ету кезінде алынған барлық ауыр қару-жарақ (8630 бірлік) 2005 жылы Панджшерлік алқапқа орналастырылған

жағдайды да атап көрсетеді.¹² Сонымен қатар, тәжік Атта Мұхаммед Балх провинциясының губернаторы ретінде Солтүстік Ауғанстанның басты қаласы Мазари-Шарифпен нығайтылды. Бұл жер, оған дейін 1990 жылдары өзбек генералы Абдұл Рашид Дустумның штаб-пәтері болған.

Бірақ тәжіктер Солтүстік Ауғанстанда басым күшке айналғаны маңыздырақ болып табылады. Тәжіктерден басқа даритілді хазарейлер, чараймактар, аймактар, исмаилиттер сөз сөйледі. Мұнда солтүстікте Ауғанстанның басты экономикалық орталықтары – Кабул, Герат және Мазари-Шариф болды.

2009 жылы тәжіктер өз қауымының мүдделері үшін ғана емес, барлық даритілді халықтың мүдделері үшін саяси күреске кіруге дайын болды. Бұл президент сайлауында электоралды жағдайды түбегейлі өзгертті. Себебі, 2004 жылдағыдай, бірінші турда үміткерлердің жеңісі мүмкін емес еді. Екінші турға пуштундық және тәжіктік үміткер шыққан жағдайда тәжік жеңіске жетер еді. Әсіресе, пуштун провинцияларының басым бөлігі қауіпсіз емес болғанын ескерсек, бұл жерде дауыс беру нәтижелерін даулауға мүмкіндік берді.

Егер 2004 жылы «панджшерлік топтан» тәжіктер Юнус Кануниді ұсынса, 2009 жылы олар оңтайлырақ әрекет жасады. Президенттікке үміткер тағы бір ескі «панджшерлік» Абдұлла Абдұлла болды, оның әкесі пуштун болған, ал анасы панджшерлік тәжік болды. Ресми түрде Абдұлла Абдұлла Ауғанстанның президенті тек пуштун болуы мүмкін деген жасырын жағдайға толық жауап берді. Ол Ауғанстандағы барлық тәжіктердің үміткері болғаны анық еді.

Сонымен қатар, 2009 жылы Президент Карзайдың командасында 2004 жылдағыдай вице-президент лауазымына өзінің ықпалды тәжік үміткері болды. Егер 2004 жылы мұндай үміткер Ахмад Шах Масудтың бауыры Ахмад Зия Масуд болса, 2009 жылы ол тағы бір панджшерлік тәжік маршал Мұхаммед Фахим болды. 2004 жылға дейін ол Ауғанстанның қорғаныс министрі, ал бұрынырақ Ахмад Шах Масуд дәуірінің маңызды командирлерінің бірі болды. Сонымен қатар, Карзай 2004 жылдағыдай кезекті рет вице-президенттікке екінші үміткер ретінде хазарейліктердің бірі Кәрім Халилді таңдап алды.

Яғни, Карзай пуштундардың, сондай-ақ тәжіктер мен хазарейлердің бір бөлігінің дауысына сене алады. Теориялық тұрғыдан бұл бірінші турдағы жеңіс үшін жеткілікті болуы керек еді. Ауғанстанда этникалық фактор, ұлттық қауымдастықтар бойынша дауыс беру сайлау үдерісінде үлкен рөл атқарды. «2009 жылғы президенттік сайлау барысында жергілікті және халықаралық баспасөзде ең талқыланатын саяси тақырып этникалық шекаралар бойымен сайлаушылар топтары арасындағы шекаралар жиі өтіп жатқанына байланысты этникалылық болды. Этникалық қағидат бойынша сайлаушылардың дауыс блоктарын бірге жинау мүмкіндігі Карзайдың Фахиммен, Дустуммен және Халилимен келіссөздерінің маңызды аспектісі болды. Бір хазарей ақсақалы хазарейлердің екі ең ықпалды көшбасшысы, Халили мен Мохаккик неге Карзайды қолдайтыны туралы былай деп түсіндірді: «бұл Карзай, Халили мен Мохаккик арасындағы келісім болды. Карзай біздің қауымның ақсақалдарын сатып алды. Бұл отбасындағы қарым-қатынас сияқты. Егер сіз хазарейлер туралы ойласаңыз, Халили мен Мохаккик отбасының ақсақалдарына ұқсайды. Енді барлық хазарейлер Карзайға дауыс бергісі келеді, өйткені көшбасшылар бізге қалай айтса біз солай дауыс береміз».¹³ Алайда, 2009 жылы бұл принцип толық көлемде жұмыс істемеді. Бұрынғы жоспарлау министрі, тәуелсіз хазарейлік Рамзан Башардост сайлаушылардың 10,5% дауысын жинады.¹⁴

Бұл Башардостың нәтижелері өте көрнекі болып табылады. 2009 жылғы Ауғанстанның нақты жағдайларында этникалық қауымдастықтарды жаппай жұмылдырудың қажеттілігі болған жоқ. Өйткені, олардың жағдайына тікелей қауіп төнбеді, бұған халықаралық коалиция әскерлерінің қатысуы кепілдік болды. Сондықтан, этникалық қауымдар мен жекелеген саясаткерлер тактикалық маневр жасауға мүмкіндік алды. Башардостпен алынған дауыстардың көп санын Кабул мен Мазари-Шарифтің қалалық хазарей халқы жағынан түсіндіруге болады. Бұл жерде адамдар өздерінің ақсақалдарымен аз байланыста болды және Башардост назар аударған әлеуметтік мәселелер туралы көбірек алаңдады. Бірақ, бұл жерде басты мәселе – басқа этностық қауымдастықтар тарапынан қауіп-қатердің

болмауы және халықаралық коалиция атынан төрешінің болуымен байланысты.

2009 жылы тактикалық маневрлеу екі сайлау блогында бір уақытта ұсынылған тәжіктер де мүмкіндік алды: бір жағынан Фахим, екінші жағынан-Абдұлла Абдұлла. Дегенмен, күштерді орналастыру 2004 жылғы сайлаудың қайталануы сияқты болды. Бұл тек талибтер тарапынан қауіпсіздік қатері ғана емес, оңтүстік пуштундық аудандарда сайлау өткізу қиынға соқты. Ең бастысы, Кабулда екі ірі саяси топ – Карзай және «панджшерлік» тәжіктер пайда болды, қалғандары олардың шеткерілері болып шықты. Олардың арасындағы қарым-қатынастар саяси шындықты анықтады.

Президенттік сайлау 2009 жылдың 20 тамызында өтті. 12 қыркүйекте Карзай бірінші турда 54% дауыс нәтижесімен сайлау жеңімпазы деп жарияланды, Абдұлла Абдұлла 28% алды. 16 қыркүйекте бұл мәліметтерді тәуелсіз сайлау комиссиясы растады. Бір мезгілде елдің пуштундық аудандарында сайлау өткізу және дауыстарды санау арқылы көптеген бұзушылықтар туралы мәлімдемелер пайда болды.¹⁵ Әрине, әңгіме Карзайдың пайдасына дауыс беру туралы болды, олар оны бірінші турда жеңімпаз деп жариялауға мүмкіндік берді. «Батыс ресми тұлғалары Уали Карзай бауырының президентікке 2009 жылдың тамыз айында қайта сайлануы үшін жүздеген мың жалған бюллетеньдер өндірісін ұйымдастырғанын мәлімдеген».¹⁶ Карзайға сын айтумен халықаралық коалицияның өкілдері сайлау еркін емес деп атай отырып, сөз сөйледі, ал оның негізгі қарсыласы Абдұлла сайлау нәтижелерін танудан бас тарту туралы мәлімдеді және өзін жеңімпаз деп жариялады. Нәтижесінде сыни жағдай туындады.

Егер екі бірдей күш сайлау нәтижелерін мойындамаса, бұл олардың арасындағы қарсыластықтың басталуына әкелуі мүмкін. Халықаралық коалиция үшін бұл жаман жаңалық болды, себебі Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыстың 8 жылы ішінде сайлау өте тиімді өткізе алатын тиісті институттар құру мүмкін емес. Бұл ретте сайлау мұндай институттарды құра алмайды. «Ауғанстанда, барлық жерде сияқты, халықаралық қоғамдастық сайлауға заңды демократиялық режимді жылдам

орнатуға үмітпен басымдық берді. Бірақ сайлау негізінен осы мақсатқа жетуді қамтамасыз ете алмады. Шын мәнінде, сайлаудың тез жылжуы елдің саяси кеңістігіндегі тұрақсыздық тудырды. Көптеген жағдайларда Ауғанстандағы сайлау зорлық-зомбылықты, іркілісті және ресурстарды әділетсіз бөлуді ұлғайтады, мұны көптеген пікір білдірушілер мүлдем демократиялық емес деп санады».¹⁷

Бұдан әрі оқиғалар қарқынды дамыды. Шағымдарды қарау жөніндегі комиссия проблемалық аудандардың кейбір бюллетеньдерін қайта санап, Карзайға берілген бюллетеньдердің 28%-ын, сондай-ақ Абдұллаға берілген бюллетеньдердің 18%-ын жарамсыз деп таныды. Нәтижесінде, Карзай 50%-дан аз дауыс жинады. Батыс көшбасшылары оған қысым көрсетіп, нәтижелерін мойындауға және екінші турға келісуге мәжбүр етті. АҚШ сенатының сыртқы істер жөніндегі комитетінің төрағасы Джон Керри Карзаймен жеке кездесу үшін Кабулға келді. Нәтижесінде ол екінші турға келісті.¹⁸ Дегенмен, 17 қыркүйекте Абдұлла кенеттен екінші турға қатысудан бас тартты, бірақ ол өз жақтаушыларын сайлауға бойкот жасауға шақырмайтынын мәлімдеді. Абдұлланың бас тартуының нәтижесінде Карзай жеңімпаз деп танылып, екінші рет президент болды.

Тараптардың келісім жасағаны анық. Және бұл уағдаластықтарға батыс коалициясы елдерінің делдалдығы кезінде қол жеткізілді. АҚШ пен олардың одақтастарына ашық ауғаншілік қақтығыс қажет емес екені түсінікті. Әсіресе, тәжіктер әскерде және қауіпсіздік күшінде басым екенін, ал пуштундар жаңа мемлекеттегі өз мәртебесіне риза болғандығын ескере отырып, бұл Ауғанстанда жүргізіліп жатқан барлық науқанның фиаскосы болатын еді. Яғни, елде кең қауымаралық қақтығыс үшін дайын негіз болды.

Бірақ, АҚШ пен олардың одақтастары да Карзайдың манипуляциялар мен тәжіктер мен хазарейлермен өзара келісімдерінің арқасында жеңіске жетуіне жол бермеді. Бұл жағдай, сондай-ақ, олардың Ауғанстанды трансформациялау жөніндегі күш-жігерін, мысалы, өз елдерінің қоғамдық пікірінің алдында беделін түсірер еді. Бұған да көзді, мысалы, Гильменд провинциясындағы есірткі өндірісінің өсу мәселесіне де жабуға

болатын еді. Бірақ, Карзай батыс үшін ең қолайлы нұсқа болып көрінбеуі маңызды. Оның қызметі жағдайды қарапайым консервациялауға ықпал етті. Сонымен қатар, бұл консервация пуштундардың тек бір бөлігін ғана білдіретін бір билеуші рулық қауымның билігі шеңберінде орын алды, жеткіліксіз тиімді болды, маңызды емес имиджге ие болды және өсіп келе жатқан қарсылық бар істің жағдайын реттеуге қабілетсіз болды. Соның салдарынан елдегі жағдай үшін барлық жауапкершілік АҚШ-та және олардың одақтастарына жатты.

Белгілі бір мағынада америкалық терминология бойынша Карзай сайлағаннан кейін бірден «ақсақ үйрек» болды. Бұлай келесі мерзімге қайта сайланбайтын және өзінің мансабын аяқтағанға дейін соңғы жылдарды санайтын америкалық президенттер аталады. Мүмкін, сол себепті Карзайдың қарсыласы Абдұлланың бас тартуына байланысты сайлауды өткізбестен екінші турға келісуіне және осылайша жалған дауыс беруді мойындап, оны екінші турға келісуге мәжбүрлеуі мүмкін. Осы екі іс-әрекет Карзайдың имиджіне өте ауыр тиді. Оның екінші президенттік мерзімі алдыңғыдан әлдеқайда нашар жағдайда басталды.

Өз кезегінде, Абдұлланың сайлаудың екінші турынан бас тартуы өз бағасына ие болғаны түсінікті болды. «Панджшерлік» тәжіктер, ең алдымен, қосымшаларға қол жеткізді. Сұрақ тек олардың кіммен келіскенінде ғана болды – Карзаймен бе немесе американдықтармен бе? Американдықтармен келіскені әбден ықтимал, және бұл жаңадан сайланған ауған президенті үшін ең ауыр соққы болды. Өз кезегінде «панджшерліктер» өз күшін көрсетіп, 2001 жылдан кейін Ауғанстанның даритілді халқының нағыз көшбасшысына айналғанын көрсете алды. Бұл ретте олар әскердегі негізгі қызметтерді, қауіпсіздік күштеріндегі, ішінара мемлекеттік аппараттағы басты қызметтерді бақылай отырып, екінші орында қалуға дайын болды. Шын мәнінде, Абдұлламен келісімдер осы лауазымдарға қатысты. Әрине, бұл мәселенің бағасы болды.

2009 жылғы президенттік сайлаудан кейін кейбір қорытындылар жасауға болады.

Біріншіден, 2009 жылғы сайлау шығыс провинцияларының мәселесін көрсетті. Партизандық күрес жағдайында

пуштун халқының арасында сайлауды ұйымдастыру қиын болды. Әрине, бұл неғұрлым тыныш солтүстік және батыс аудандарының, азшылық ұлттардың позициясын күшейтті. Яғни, тәжіктер, өзбек және хазарейлердің саяси ұйымдары тұрақты электорат болды. Бұл ретте олар тынымсыз шығыс пуштун провинцияларындағы сайлауды даулай алды. Демек, Ауғанстан электоратының пуштундық бөлігі өте тұрақсыз болды. Сондықтан да, егер жергілікті элиталармен алдын ала келісім бойынша кең ауқымды мәселелер бойынша күш салмаса, онда Ауғанстанның жаңа президенті даритілді халықтан үміткер болуы мүмкін еді.

Екіншіден, Ауғанстандағы сайлауды қамтамасыз ету институттары тиісті деңгейде жұмыс істемейді. Алғашқы беріктікке тексеру екі кандидатты жақтаушылар арасында ашық қарсылыққа әкелуі мүмкін шиеленіскен жағдайға алып келді. Бірақ, бұл негізгі ауғандық қауымдардың арасындағы қарсы тұру болғандығы маңызды еді.

Үшіншіден, қауымдық ынтымақтастық Ауғанстанның саяси ландшафтының басты сипатты ерекшелігі болды. АҚШ пен халықаралық коалицияның қауымдардың дәстүрлі көшбасшыларымен байланысы жоқ жекелеген жарқын тұлғалардың пайда болуы үшін жағдай жасауға қол жеткізгеніне қарамастан, дегенмен, қауымға адалдық халық үшін басты басымдық болып қала берді. Әрине, мұндай жағдайда батыс үлгісіндегі демократия үшін жағдай жасау қиын болды. Оның негізінде жеке-жеке құндылықтарды ұстанатын халық ортасында идеологиялардың бәсекелестігі жатыр. Ауғанстанда идеология емес, қауымдастықтардың бәсекелестігі туралы айтуға болады. Бұл жағдайды түбегейлі өзгертеді.

Төртіншіден, халықаралық коалицияның Ауғанстанның екі негізгі саяси тобына – панджшерлік тәжіктер мен Карзайдың рулық қауымына тәуелділігі айқын болды. Біріншілері Кабулда және негізгі солтүстік провинцияларда салыстырмалы тыныштықты қамтамасыз етті, әскердің ең сенімді бөліктерінің және қауіпсіздік күштерінің негізін құрады. Екіншілері билік жүйесіндегі пуштундар болды, осылайша бұрынғы Ауғанстанмен сабақтастықты қамтамасыз етті. Бірақ мұндай конфигурация бүкіл ел шеңберінде тұрақтылықты

қамтамасыз ете алмады. Атап айтқанда, Карзайдың рулық қауымы Ауғанстанның барлық пуштундарының, әсіресе шығыс пуштундарының мүдделерін білдірмеді. Оның үстіне, ол, тіпті, өзі шыққан дуррани пуштундары арасында үлкен қолдауға ие болмады. Оның әсері АҚШ әскерлерімен және олардың одақтастарымен қамтамасыз етілген биліктің орталық тігінің мүмкіндіктеріне сүйенді.

Сонымен қатар, панджшерлік тәжіктер өздерінің саяси бағдарларында айтарлықтай дәрежеде тәуелсіз болды. Олар АҚШ пен халықаралық коалиция ұсынған мүмкіндіктерді пайдаланды, бірақ өз күн тәртібін алды. Сонымен қатар, олардың Иран мен Ресеймен бұрынғы қарым-қатынасы болды, бұл олардың тұрақты сыртқы саяси байланыстары бар дербес күші болды. Панджшерлік тәжіктер оқиғалардың дамуын байқай алды. Егер американдықтар қалса, онда «панджшерліктер» олармен өзара тиімді байланыстарды жалғастыратын еді. Егер олар кенеттен кеткен болса, онда «панджшерліктер» үшін ештеңе өзгермейтін еді, олар кез келген сәтте Иран мен Ресеймен бұрынғы байланысын қалпына келтіре алды.

Бұл жағдайда АҚШ пен халықаралық коалиция алдында күрделі дилемма тұрды. Бір жағынан, түбегейлі ештеңе жасамауға болады. Бірақ бұл жағдайда оқиғалардың даму логикасы айқын болды. 2009-2010 жылдары Ауғанстандағы американдықтардың әскери қуатының күшеюіне қарамастан, осы елдегі ауқымды қарсылық қозғалысына қарсы күресте жеңіске жетудің ықтималдығы аз болды. Бұл ретте панджшерлік тәжіктер мен Карзайдың рулық қауымы ішкі саясатта басым күш болар еді. Азшылық ұлттар мен пуштундар арасындағы қайшылықтар соңғыларында қалыптасқан жағдайдың сәтсіздігіне байланысты өсіп-өну үрдісіне ие болуы мүмкін еді.

Сонымен қатар, Пәкістанның саясаты туралы мәселе көтерілер еді. Атап айтқанда, Исламабад 2008 жылдан бері басталған өз исламшылдарына қарсы күресті жалғастыратыны белгісіз болды. Бұл күрес американдықтардың Оңтүстік Ауғанстанға келуімен бірлескен стратегияның бір бөлігі болған. Егер Пәкістан АҚШ-тың Ауғанстаннан ерте немесе кеш кететінін білсе, бұл олардың аймақтағы өз мүдделері үшін қарсы тұрудың жаңа кезеңіне дайындалуы қажет екендігін

білдіретін еді. Бұл жағдайда көптеген пәкістандық діни ұйымдардың исламшылдары Исламабад үшін тағы да пайдалы бола алар еді.

Екінші жағынан, АҚШ Ауғанстандағы өз саясатына түзетулер енгізе алатын еді. Бірақ, бұл өте маңызды өзгерістер өткізудің қажеттілігін білдірді. Атап айтқанда, біріншіден, Ауғанстанның саяси кеңістігіне пуштун аумағын енгізу және пуштун халқының басым бөлігінің болашақ сайлауына қатысуын қамтамасыз ету қажет болды. Екіншіден, дуррани мен шығыстан келген батыс пуштундар арасындағы пуштун ортасындағы қарама-қайшылықтар мәселесін шешу маңызды болды, соңғылардың арасында көптеген гильзайлар болды. Үшіншіден, жергілікті тәжіктердің ауған саясатындағы маңызын бірнеше төмендету, атап айтқанда, олардың айналасында қалыптасқан даритілді азшылық ұлттардың одағын әлсірету қажеттігі туралы қорытынды сұралды. Егер мәселе тұтас ауғандық мемлекет туралы болса, онда азшылық пен пуштундарды бір-бірімен теңестіруге тиіс еді. Бұл жағдайда американдықтар екі бірдей күш арасындағы төреші рөлін атқара алды.

Жоғарыда аталғандардан 2009 жылдан кейін американдықтар ойлайтын кез келген өзгерістер, міндетті түрде Карзайдың рулық қауымының және панджшерлік тәжіктердің мүдделерін бір мезгілде қозғауы тиіс деген қорытынды қисынды болып отыр. Бұл жағдай ауған саясатындағы бұрын бір-біріне қарсы тұратын осы екі элиталы топтың жақындауына ықпал етуі тиіс еді. Карзайдың екінші президенттік мерзімі 2009 жылдан 2014 жылға дейін осы үдерістің иллюстрациясы болды.

Алайда, 2009 жылғы сайлаудан кейін американдықтар жағдайды өзгертуі мүмкін деп пайымдауға ешқандай негіз болған жоқ. Жалпы алғанда, Ауғанстандағы және оның айналасындағы жағдай олар үшін қолайсыз түрде қалыптасты.

2010 жылдың көктемінде Орталық Азия аумағында, Қырғызстанда кезекті мемлекеттік төңкеріс болды. Бұл жерде президент Құрманбек Бакиев биліктен шеттетілді. Ресей посткеңестік кеңістікте қолда бар билікті күштеп құлатуды алғаш рет қарсы алды.¹⁹ Сәттің ерекшелігі президент Бакиев, Мәскеумен қол жеткізген уағдаластықтарға қарамастан,

1,7 млрд. доллар несиемен бекітілген, Бішкекте «Манас» америкалық әскери базасының жабылуынан бас тартты. Сондықтан да Қырғызстандағы төңкеріс Ресейде түсіністікпен қабылданды. Көтеріліс Бішкектегі базаның дереу жабылуына әкелмесе де, ол тек 2014 жылдың жазында жабылды, бірақ жалпы жағдайға әсер еткендігі сөзсіз.

2010 жылғы 18 қыркүйекте Ауғанстанда парламенттік сайлау өтті, олар өткен жылғы президенттік сайлаумен салыстырғанда жағдайдың жалпы нашарлауын көрсетті. Қауіпсіздік мәселелері негізінен пуштун оңтүстігі мен оңтүстік-шығыста болған сайлау учаскелерінің бір бөлігін жабуға мәжбүр етті. Тағы да белсенді электораттың басым бөлігі елдің солтүстігінде, орталығында және батысында тыныш аумақтарда болды. Сайлау комиссиясы бірнеше ай бойы сайлаудың түпкілікті нәтижелерін шығара алмады. Шағымдар мен наразылықтардың қаралу уақыты өте көп болды, олардың қорытындысы бойынша сайлауға қатысқан 3,6 млн. бюллетеньдердің миллионнан астамы жарамсыз деп танылды. Әрине, бұл негізінен пуштун аумағына қатысты. Нәтижесінде парламенттің төменгі палатасында 249 орынның 94-і ғана пуштундарға бұйырды. Мысалы, алдыңғы парламенттің құрамындағы пуштундар саны 120 болды.²⁰

Газни оңтүстік-шығыс провинциясында өте көрнекі жағдай орын алды. Провинция бір-бірінен айқын ерекшеленетін екі бөлікке бөлінді – шығыс және батыс. 1980 жылдары жиналған Владимир Басовтың мәліметі бойынша, провинцияның батыс бөлігінде халықтың көпшілігін хазарейлер құрады. Шығыс бөлігінде андар, тараки, эли-хел рулық қауымдарынан тұратын гильзайлар тайпасының пуштундары басым болды.²¹ 1980-1990 жылдары осы ауданда пуштундар басым болғанын ескеретін болсақ, 2010 жылға қарай жағдай қатты өзгерген жоқ деп пайымдауға болады. Алдымен бұл жерлерде моджахедтердің дала командирлері, содан кейін «Талибан» қозғалысы болды. Алайда, 2010 жылғы парламентке сайлау нәтижелері бойынша Газни провинциясынан барлық 11 орынды хазарейлердің өкілдерімен қамтылған болды.

Бұл жағдай Ауғанстанның оңтүстік-шығысындағы қауіпсіздікпен қатар пуштундардың қалыптасқан жағдайға

наразылығын да көрсетті. Бірінші кезекте бұл шығыс провинцияларының пуштундарының гильзайлық бөлігіне, Ауғанстандағы билік үшін күресте дурранидің ескі қарсыластарына қатысты болды. Егер Заболь, Пактия, Пактика, Лағман, Логар сияқты оңтүстік-шығыс провинцияларының тағы бір қатарының пуштун халқы көбінесе гильзайлық болғанын ескеретін болсақ, Газнидегі жағдай өте көрнекі болды.²² Бұдан басқа, негізінен дурранилік Гильменд провинциясында тараки және харути рулық қауымдарынан шыққан гильзайлардың жергілікті топтары талибтерді тікелей қолдады.²³ Сондықтан, жаңа ауғандық парламентте пуштундардың, әсіресе шығыс және оңтүстік-шығыс провинцияларынан шыққан пуштундардың жеткіліксіз өкілдігі кедергінің одан әрі өсуі үшін жағдай жасады.

Ауғанстан тарихында XVIII ғасырдан бері жалғасып келе жатқан дуррани-гильзайлық қарсыластық 1978 жылғы сәуір төңкерісінен кейінгі кезеңде жаңа сипатқа ие болғандығын тағы бір айта кету керек. Осыдан кейін гильзайлар дурраниден саяси бастаманы басып алды. Гильзайлар арасында коммунистердің көшбасшылары Нұрмұхаммед Тараки (тараки рулық қауымы), Хафизулла Амин (харути), Бабрак Кармаль (кабули – Кабулдың даритілді тұрғыны болғанымен, гильзай және пуштун деп есептелді), Наджибулла (ахмадзай) болды. Моджахедтердің жеті көшбасшысының төртеуі гильзай болды. Атап айтқанда, Гүлбеддин Хекматиар мен Абдұл Расул Сайяф харутидің гильзайлық рулық қауымынан болған. «Талибанның» жетекшісі Мулла Омар гильзайлық хотеки рулық қауымынан шыққан. Ол Карзаймен қатар «Талибан» құлағаннан кейін, Ауғанстан көшбасшысы позициясына үміткерлердің бірі болған. Ол талибтердің билігінің құлауы қарсаңында оғаш жағдайларда қаза тапты.

Газнидегі сайлау мысалында 2010 жылы көрнекі түрде көрсетілген ауған саясатынан гильзайларды алып тастау пуштундар тобының мүдделерін тікелей қозғаған. Оның үстіне гильзайлар дурраниге қарағанда көбірек трайбалданған болды. Демек, олар ұйымшыл болды. Ақыр соңында, Ауғанстанның шығысы мен оңтүстік-шығысындағы гильзайлар басқа шығыс пуштундар сияқты көбінесе пушту тілінде сөйлеген болатын.

Дуррани, әсіресе эмигранттар, сондай-ақ Кабул тұрғындары мен оған жақын жатқан аудандардың арасында даритілді пуштундар аз емес еді.

Осылайша, 2010 жылғы парламенттік сайлау пуштундар, әсіресе оңтүстік-шығыс провинциялары мен азшылық ұлттар, әсіресе даритілді, сондай-ақ Кабулдағы билік арасындағы қарама-қайшылықтарды одан әрі айқындады. Бұл ретте көбінесе пуштундық провинциялар қауіпсіз болып қалыптасты, демек, Ауғанстанның саяси үдерісінен көбірек алыстады. Бұл ауған мемлекеті мен халықаралық коалиция үшін нағыз ішкі саяси тығырық болды.

Бұл жағдайдан шығу жолы жоқ сияқты көрінді. Сонымен қатар, Оңтүстік Ауғанстандағы америка әскерлері санының артуы және мұнда жауынгерлік іс-қимылдардың жандануы жергілікті халық тарапынан наразылықтың қосымша өсуін тудырды. Әсіресе халықаралық коалиция әскерлері тарапынан бомба соққысының құрбандары бейбіт азаматтар болған кезде.

Шын мәнінде, 2010 жылы АҚШ өзінің ауған саясатына түзетулер енгізу тәсілін таба алады деп пайымдауға ешқандай негіз болған жоқ. Әскерлердің қарапайым ұлғаюы саяси қайшылықтарды шешуге ықпал ете алмады. Ауғанстанда үлкен қиындықтары бар жергілікті суннит тайпалық жасақтарды пайдалана отырып, Иракта өзін жақсы танытқан тактиканы қолдану да нәтижесіз болды» Иракта оннан кем тайпа көсемдері Анбар провинциясынан «Әл-Каиданы» қуып шығару үшін, Ирак әскері мен полицияға қосылу үшін өз тайпаларының ондаған мың жауынгерлерін жұмылдырған болатын. Бұл Ирак соғысының барысын өзгертті... Ауғанстанда болса, нақты әсер аздаған тайпалық және сансыз рулық қауым топтарының арасында шашыраған. Бұл өңірлердегі жаппай (тайпалардың. – Авт.ескерт.) жұмылдыруды айтарлықтай деңгейде қиындатады».²⁴ Тиісінше, уағдаластықтарға жету үшін жеткілікті ықпалды серіктес табу қиын.

Осы қиын сәтте, 2010 жылдың күзінде 2014 жылы НАТО елдерінің әскерлері Ауғанстаннан шығарылатыны туралы жарияланды. Бұл барлық мүдделі тараптар үшін үлкен күтпеген жағдай болды. Барлығы АҚШ-тың қысқа мерзімді перспективада Ауғанстаннан, демек, бүкіл аймақтан кетуді түпкілікті

шешкеніндей көрінді. Сәйкесінше, енді үдерістің барлық қатысушыларына американдықтардың кетуінің салдарын және оқиғалардың дамуының ықтимал сценарийлерін есептеу қажет болды. Нәтижесінде, Ауғанстандағы оқиғалардың дамуына және өңірдегі жалпы геосаяси жағдайға үлкен ықпал еткен «2014 мәселесі» пайда болды.

«Мәселе–2014»

2014 жылы Ауғанстаннан әскерлерді шығару туралы шешім 2010 жылдың 20 қарашасында Лиссабонда НАТО-ға қатысушы елдердің саммиті кезінде жарияланды.²⁵ Осы сәтте Ауғанстанда өткен парламенттік сайлау нәтижелерінің айналасында өткір пікірталастар болды. Лиссабон саммитінің шешімі Ауғанстанда және оның айналасында үлкен қызығушылық туғызды. НАТО әскерін шығару туралы мәлімдеме барлығына енді жаңа шындыққа дайындалу керектігін білдірді. «Халықаралық әскерлерді Ауғанстаннан шығару осы елдің ішіндегі және оның айналасындағы жағдайды түбегейлі өзгерте алатынына күмән жоқ. Тиісінше, Лиссабондағы мәлімдемеге байланысты қалыптасқан жағдайдың белгісіздігі барлық мүдделі тараптардың заңды мазасыздығын тудырды. Ауғанстан ішінде бұл түрлі жергілікті ықпалды топтарына, одан тыс – бірінші кезекте, көрші елдер мен өңірлік державаларға қатысты болды. Нәтижесінде, 2010 жылдан кейін ауған мәселесі төңірегінде саяси маневрлеу күрт күшейе түсті. Барлық мүдделі тараптар алдағы уақытта Ауғанстаннан коалиция әскерлерінің шығарылуына және барлық өңірдегі әскери-стратегиялық жағдайдың мүмкін болатын өзгеруіне байланысты өз мүдделерін қорғау мақсатында өз іс-қимылдарын жандандырды».²⁶ Америкалық қатысу мұнда қалыптасқан статус-квоны сақтаудың негізгі факторы болды. Тиісінше, американдықтар мен олардың одақтастарының кетуі автоматты түрде «одан әрі не болады?» деген сұрақ тудырды.

2014 жылы американдықтардың алдағы кетуі Ауғанстандағы және оның айналасындағы күштерді орналастыруда барлығын өзгерте алды. Егер осы уақытта АҚШ Ирактан

кетуге дайын болғанын ескерсек, бұл келесі 2011 жылы орын алды, онда президент Обаманың әкімшілігі оның ізашары бастаған ауқымды және өте шығынды кампанияларды бұруға ниеттенгендігі айқын болды. Өзінің кету уақытын жариялап, американдықтар ол басталғанға дейін нәтижеге қол жеткізу туралы өздеріне уақытша шектеу қойды. Дегенмен, келесідей сұрақ туындады: олар үшін бұл жағдайда табыс немен байланысты болуы мүмкін? Мүмкін, олардың өңірден кетуі осындай табыс болар ма еді. Тиісінше, қалған барлық мәселе АҚШ-тың өздері белгілеген қысқа уақыт ішінде нәтижеге қол жеткізе алмауы болды. Сұрақ келесідей тұрды, олар кез келген жағдайда, тіпті ештеңе істей алмаса да немесе бұрын мәлімделген саясатқа түзетулер енгізсе де кетеді ме?

Бұл сұрақтарға 2010 жылы ешкім нақты жауап бере алған жоқ. Бірақ, барлығы оқиғалардың кез келген дамуына дайындалуы керек еді. Басты мәселе американдықтардың кетуі 2001 жылға дейін Ауғанстанның айналасында болған мемлекетаралық қайшылықтар кешенін қалпына келтіру дегенді білдіретін-білдірмейтіндігімен байланысты болды. Яғни, Пәкістан ауғандық пуштундарды қайта қолдап, ол үшін өздерінің діни ұйымдарын пайдалана ала ма? Тиісінше, Иран мен Ресей Солтүстік антиталибтік одақтың жаңа басылымын тағы да қолдайды ма? Әлбетте, бұл жағдайда Ауғанстан солтүстік және оңтүстік бөліктерге таратылуы тиіс еді.

Иран мен Ресей үшін мұндай перспектива өте қолайлы болды. Бұл жағдайда ауғандық тәжіктер мен басқа да даритілді халықтар Тегеран мен Мәскеудің табиғи одақтастары болар еді. Өйткені, мұндай жағдайда олар тек Иран мен Ресей қамтамасыз ете алатын әскери және материалдық қолдауды қажет етеді. Бұл географиялық жағынан да, идеологиялық жағынан да, геосаяси жағынан да қисынды болар еді.

Иран үшін көбінесе Ауғанстанның солтүстік және орталық даритілді аудандары тілдің және діннің (шиит-хазарейлер) жақындығымен едәуір дәрежеде көзқарас тұрғысынан маңызды мәнге ие болды. Сонымен қатар, олар Тегеранға шығыс бағытта стратегиялық тылды қамтамасыз етті, бұл оның геосаяси тұрақтылығын арттыруға тиіс еді. Ақырында, Ауғанстанның солтүстігі арқылы Иран Орталық Азиядағы тәжік халқы бар

Тәжікстанға қол жеткізе алды. Осы жағдайлардың барлығы Иранды ең ықпалды аймақтық ойыншыға айналдырды. Ал егер Тегеранның Ирактың шиит үкіметіне әсерін ескерсе, ол 2011 жылы осы елден америкалық әскерді шығарғаннан кейін ғана күшеюі тиіс болса, онда Иран Таяу Шығыста және жалпы мұсылман әлемінде ең күшті державаға айналатын еді. Осыған байланысты Иранның Ливандағы «Хезболлах» шиит ұйымымен, Палестинадағы суннит ХАМАС-пен, Бахрейн мен Йемендегі шииттермен байланысын да еске түсіруге болады. Естеріңізге сала кетейік, 2010 жылы Иран президенті өте батыл Махмұд Ахмадинежад болды. Тиісінше, АҚШ-тың кетуі Тегеран үшін сөзсіз табысқа әкелер еді.

Ресей үшін Иранның ықпалымен бұрынғы Солтүстік одақтың сол немесе басқа шамада қалпына келтіру және, тіпті Ауғанстанның екі бөлікке гипотетикалық бөлінуі, нақты аймақта қауіпсіздікті қамтамасыз ету және сонымен бірге геосаяси ықпал ету мәселелері тұрғысынан қызығушылық тудыруы мүмкін. Бұл жағдайда Ауғанстанның екі бөлігі – солтүстік және оңтүстік арасындағы жанжал, сөзсіз, өте ұзақ сипатта болар еді. Тиісінше, АҚШ пен Пәкістан дәстүрлі түрде қолдайтын Ауғанстан арқылы көлік дәліздерін құру жобалары іске асырылмаған болар еді. Сондай-ақ, Орталық Азия аймағын оңтүстік бағытта оқшаулау да сақталар еді. «Ресей бірден екі мақсатқа қол жеткізе алады. Біріншісі, Ауғанстанның ішінде соғысты кез келген түрде бастаған жағдайда, бұл пуштундар мен азшылық ұлттар арасындағы қақтығыс немесе соңғылардың «Талибан» қозғалысына қарсы соғысы болса, Орталық Азияның сыртқы мұсылман әлемінен оқшаулануы сақталады. Әрине, бұл Орталық Азия аймағын оңтүстіктен ашуды көздейтін кез келген жобаларды іске асыруға кедергі болады. Мысалы, Түрікменстан – Ауғанстан – Пәкістан – Үндістан желісі бойынша газ құбырын салу немесе АҚШ-тың «жаңа Жібек жолы» белгілі бастамасын іске асыруда кедергі келтіреді. Екіншісі, Орталық Азия елдері арасында Ресейдің Ауғанстан тарапынан сыртқы қауіп-қатерден Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігіне кепілдік бере алатынына байланысты ықпалының күшеюі орын алады».²⁷ Бұл ретте Солтүстік Ауғанстан орталық және Оңтүстік Азия арасындағы кедергінің ролін атқаратын еді.

2011 жылдың 30 наурызында Мәскеуде өткізілген «Ауғанстандағы жағдайды өзгерту мүмкіндігі» тақырыбындағы «дөңгелек үстелінің» қорытындысы бойынша жасалған ресейлік автор Анатолий Клименконың жағдайды бағалауы өте маңызды. «Қазіргі Кабул тәртібінің өміршеңдігіне ешкім сенбейді, сондықтан американдықтар Ауғанстаннан кеткен жағдайда келесідей сұрақ туындайды: оқиғалар одан әрі қалай дамиды? Көптеген сарапшылар бұл жағдайда Карзай үкіметі, Кеңес Одағы әскері елден кеткеннен кейінгі кездегі Наджибулланың билікте қалған мерзімінен де ұзаққа бармайды деп санады. Ал Карзайдың құлауынан кейін елдің құлдырауы сөзсіз еді. Негізінен тәжіктер мен өзбектердің елді мекендері орналасқан солтүстік провинциялар басым көпшілігі Пәкістаннан шыққан адамдар құраған ультрарадикалды исламшыл-пуштундардың үстемдігін көтере алмайды. Талибтер олармен тіпті елдің солтүстік бөлігінде де билікті бөлісуді қаламайды».²⁸ Мәскеу тарапынан жағдайды түсінуді бейнелейтін саяси жағдайдың белгілі бір бағасы бар.

Талибтер арасында пуштундардың көпшілігі Пәкістаннан шыққан. Бұл тезис ресейлік автор Пәкістанды америкалық әскерлерді шығарғаннан кейін Ресейдің Ауғанстандағы мүдделеріне ықтимал бәсекелес ретінде қабылдайтынын айқын көрсетеді. Яғни, мәселе 2001 жылға дейін бұрынғы жағдайға қайтып келу туралы болып отыр.

Жалпы алғанда, геосаяси тұрғыдан Ресей мен Иранда өңірдегі ортақ мүдделер болды. Екі ел де АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуіне және Вашингтонның өңірлік саясатқа әсерін төмендетуге мүдделі еді. Бірақ, бұл Лиссабонда айтылған АҚШ әскерлері мен олардың одақтастарын шығару жөніндегі жоспар 2014 жылы іске асырылған жағдайда ғана орын алуы мүмкін еді. Бұл жағдайда, әрине, Мәскеу мен Тегеран Ауғанстанның солтүстік ауғандық аумақтарының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін бірлескен күш-жігермен дайындалуы тиіс болды.

Алайда, мұндай қауіп болған жағдайда да Ауғанстанның бөлінуі Ресей мен Иран үшін АҚШ-тың аймақта болуын жалғастыру сияқты проблеманы тудырмады. Сондықтан, НАТО әскерлерін шығару Мәскеуде Ресейдің осы әскери одақпен және, әрине, АҚШ-пен қарым-қатынастарындағы

проблемалық сәттердің бірін шешу мүмкіндігі ретінде қабылдануы мүмкін. Өйткені, мұндай жағдайда Мәскеу үшін стратегиялық маңызды Орталық Азия аймағында америкалық әсер орнайды деп қорықпауы мүмкін еді. Сонымен қатар, 2010 жылғы Қырғызстандағы төңкеріс АҚШ-тың осы елдегі позициясын нашарлатты. Сондай-ақ, 2010 жылы АҚШ-тың Өзбекстанмен қарым-қатынасында әлі де Әндіжандағы оқиғалардың теріс әсер еткендігі де маңызды болды. Ақырында, 2008-2009 жылдардағы экономикалық дағдарыс америкалық қаржы жүйесінің проблемаларын белгіледі. Осының бәрінен Вашингтонның жалпы алғанда, Ауғанстанда және Орталық Азияда бұрынғы империялық саясатты жалғастыруы тым қиынға түседі деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан, Мәскеуде АҚШ аумақтан іс жүзінде кетеді деп есептей алды. Лиссабонда өтетін саммит кезінде Ресей мен НАТО елдері арасында Ресей аумағы арқылы жүк транзиті туралы және ауған әскері үшін МИ-17 тікұшақтарын сатып алу туралы келісімге қол қойылды.²⁹ Мәскеу АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуіне жәрдемдесуге дайын екендіктерін білдірді.

Ауғанстанда алдағы уақытта әскерлерді шығару туралы шешім маңызды алаңдаушылық туғызбауы мүмкін емес еді. «Азшылық ұлттардың әрбір қауымдастығы – тәжіктер, өзбектер, хазарейлер Лиссабонда қабылданған шешімді өз мүдделерінің призмасы арқылы қарастырғаны анық. Басты қауіптер АҚШ пен олардың одақтастарының кетуі Ауғанстанның барлық ұлттық қауымдастықтары арасындағы қарым-қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ететін ықпалды делдалдың жоғалуына алып келуі ықтималдығымен байланысты болды. Әрине, осыған байланысты олар бірінші кезекте пуштундар мен азшылық ұлттар арасында ортақ қарсыласудың басталуын күте алды. Бұл 2001 жылға дейін болған жағдайға әкелуі мүмкін еді. Демек, Ауғанстанның солтүстігі мен ортасындағы ұлттық қауым бұрынғы Солтүстік антиталибтік одақтың құрылымын қалпына келтіруге ұмтылатын болады деп болжауға қисынды болды. Бұл олардың Солтүстік одақтың бұрынғы патрондарымен – Ресеймен және Иранмен байланыстарын қалпына келтіруді көздегені анық».³⁰

Әрине, бұл жағдайда азшылық ұлттар, 1990-шы жылдардағыдай тағы да артында Пәкістанның қуаты тұрған, тек қана пуштундармен ықтимал соқтығысудан қауіптеніп қана қоймады. Олар, сондай-ақ, азшылық ұлттар арасындағы қақтығыстың жаңа өршуінен де қорықпауы мүмкін емес еді. Дәл осы қауым Ауғанстанда саяси үдерістің басты субъектісі болды. Ауғанстанда салыстырмалы түрде тұрақты жағдайда 2001 жылдан бастап 2010 жылға дейін қауым бірігудің бұрынғы деңгейін жоғалтса да, жағдайдың шиеленісуі олардың бұрынғы саяси маңызын қалпына келтіруге әкеп соқтырар еді. Сол кезде азшылық ұлттар мен пуштундар арасында ғана емес, өзбектер мен тәжіктер арасында да, сондай-ақ олардың барлығы мен хазарейлер арасында да қарама-қайшылықтардың пайда болуы туралы қайта айтуға болады.

Бұл жағдайда әрбір қауым өз стратегиясын қайта қарауға тиіс еді. Сонымен қатар, әңгіме бірлескен іс-қимылдар туралы да болды, мысалы, бұл азшылық ұлттар мен жекелеген қауымдардың мүддесі туралы да болды. Атап айтқанда, 2011 жылы бұрынғы Солтүстік антиталибтік одақтың көшбасшылары ұлттық коалицияны құру туралы мәлімдеді. Коалицияның мақсаты «елдегі оң өзгерістерге және демократияны нығайтуға ықпал ету» деп жарияланды.³¹ Осылайша, азшылық ұлттар бір жағынан, Ауғанстанның ішкі саясатында олардың қанағаттандыратын мәртебесін сақтауға өзінің мүдделілігі туралы мәлімдеген. Бірақ, екінші жағынан, олар пуштундармен диалогқа дайын екендіктерін айқындады. Ауғанстандағы демократиялық үдерістің және онымен байланысты институттардың барлық формалдылығында, тіпті формалды демократия саяси үдерістің субъектілері ретінде әртүрлі қауымдардың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етуге мүмкіндік бергеніне қарамастан дайын болды. Оның үстіне, 2010-2011 жылдары демократиялық рәсім де-факто ауған саясатындағы азшылық ұлттардың басым жағдайын бекітті.

Сонымен қатар, ауғандық тәжіктер айтарлықтай жанданды. Олардың өкілдері болашақ жағдайға қатысты нақты мәлімдемелер сериясын жасады.³² Тәжік қауымының «панджшерліктер» басқаратын саяси және әскери салмағын

ескере отырып, олар жаңа саяси шындықта пуштундармен күрес жүргізу немесе олармен келісе алатын азшылық ұлттардың одағын басқаруға тырысады деп болжауға болады.

Әрине, басты ауған саяси күштері өз мүдделері туралы алаңдады. 2010 жылдан кейінгі кезеңдегі қызықты үрдістердің бірі екі негізгі саяси рулық қауымның және жақында қабылданбайтын қарсыластардың – президент Карзай мен «панджшерліктер» ұстанымдарын біртіндеп жақындату болды. Жаңа жағдайда олар бір-біріне объективті түрде қажет болды.

Карзай, сөзсіз, АҚШ-тың оны есептен шығарып тастағаны, олар үшін ол нағыз «ақсақ үйрек» болғанын жақсы түсінді. Сонымен қатар, Карзай 2009 жылы президент сайлауын өткізу процедураларының жеткілікті кемсітушілігін түсінбеуі мүмкін емес еді. Сол кезде американдықтардың қысымымен ол бірінші турдағы жеңістен бас тартып, екінші турға келісуі тиіс еді. Алайда, қарсыласы Абдұлла, Карзайды екі мағыналы жағдайға қойды. Сонымен қатар, Карзай 2014 жылы ол кез келген жағдайда кететінін және оның кетуімен оның рулық қауымының жағдайы тұтастай алғанда елде және оңтүстік дурранилік провинцияларда бірден нашарлайтынын түсінді.

Өз кезегінде «панджшерліктер» Солтүстік антиталибтік одақтың екінші басылымымен нұсқаны ақылда сақтағаны сөзсіз. Бірақ, олар осы жағдайдың барлық шығындарын түсінген шығар. Сол кезде «панджшерліктер», 2001 жылға дейін болғандай, Ауғанстанның солтүстігіндегі көптеген әскери-саяси топтардың бірі ғана болатын еді. 2001 жылдан бастап 2010 жылға дейінгі кезеңде олар елдің барлық даритілді халқының көшбасшыларына маңызды рөл атқарды. Соңғылары Ауғанстанның мемлекеттік билік құрылымдарында «панджшерліктердің» болуының тікелей салдары болды.

Сонымен қатар, «панджшерліктер» өздерінің Иран мен Ресейге деген тәуелділік деңгейі артатынын жақсы түсінді. Өйткені, оларда енді Ахмад Шах Масуд болған жоқ. Демек, оларға артық қорғанудан, атап айтқанда Тегеран тарапынан аулақ болу қиын болады. Ирандықтарға тілдік жақындығына қарамастан, оларға қарағанда діни тұрғыда ауған тәжіктері сунниттер болғанын атап өткен жөн. Жай суннитер емес,

басым көпшілігі, көшбасшысы Бурхануддин Раббани болған «Жамиат-и ислами» партиясының өкілдері болды. Бұл партия 1960-1970 жылдардағы «мұсылман жастары» идеясына жақын модернистік ислам идеологиясын ұстанған, ол өз кезегінде «Мұсылман бауырлары» қозғалысының идеологиясына жақын болған.

Бұл жағдайда «панджшерліктерге» Солтүстік одақтың жаңа басылымының форматына оралғаннан гөрі, олардың ауған мемлекеті жүйесіндегі орнын сақтау объективті түрде тиімді болар еді. Солтүстік одақтың қалпына келуі қосалқы жоспар ретінде қарастырылуы мүмкін. Ақыр соңында, Ресей мен Иран кез келген жағдайда бұл жобаны қолдады. Халықаралық қоғамдастықтың қолдауын пайдаланатын, оның тарапынан қаржыландыруды қоса алғанда, бірыңғай Ауған мемлекетін сақтау басым міндет болуы мүмкін.

Іс жүзінде, 2001-2010 жылдар аралығында Ауғанстанда қалыптасқан статус-кво сақталуы туралы сөз болды. Бұған «панджшерліктер» мен Карзайдың рулық қауымы қызығушылық танытты. Сондықтан, олардың позицияларын жақындастыру әбден қисынды болды. Егер американдықтар іс жүзінде кетіп қалса, онда ауған мемлекетін сақтауды жалғастыру үшін ең алдымен тәжіктер мен пуштундардың бөліктері үшін одақ өте қажет болды.

Бұл одақта тәжіктер Ауғанстанның ең ұйымшыл қауымдастығын білдіреді, ол осы елдің барлық даритілді қауымдастығының бейресми көшбасшысы рөлін атқара алады. Олар әскерде, қауіпсіздік күшінде кеңінен көрсетілген Солтүстік және Орталық Ауғанстанның негізгі экономикалық орталықтары – Кабул, Герат, Мазари-Шарифты бақылайды. Бұл ретте олар шиит-хазарейлерге қарағанда сунниттер болды. Бірақ, тәжіктерге олардың ықпалының заңдылығын алу үшін барлық Ауғанстандағы пуштундарды қажет етті.

Бұл парадоксалды, бірақ Карзайдың рулық қауымы 2010 жылдан кейін Солтүстік азшылықтардың және, бірінші кезекте, тәжіктердің қойған талаптарына пуштундық әріптесі рөліне толық сәйкес келді. Барлық алдыңғы сайлау науқандарында Карзай мен тәжіктер негізгі саяси бәсекелестер болды. Бірақ, біріншіден, Карзай командасында әрдайым

ықпалды тәжіктер болды. Алдымен Ахмад Зия Масуд, содан кейін маршал Мұхаммед Фахим болды. Екіншіден, Карзай өзінің президенттік мерзімі кезінде мемлекеттік билік құрылымдарында тәжіктермен тығыз қарым-қатынаста болды. Үшіншіден, Карзай дуррани тайпасынан пуштундарды ұсынды, ал олардың гильзайдың тарихи жаулары және басқа да шығыс пуштундары американдықтарға қарсы және азшылық ұлттардың ықпалына қарсы шыққан адамдар арасында басым болды. Төртіншіден, 2014 жылдан кейін Карзайдың және оның ортасының әсері автоматты түрде төмендеуге тиіс еді, бұл оны Ауғанстан ішіндегі кез келген мүмкін коалиция үшін әлсіз серіктес жасады.

Карзайдың өзі үшін тәжіктер бар мүмкін коалиция, әрине, қызығушылық танытты. 2009 жылы сайлаудан кейін ол АҚШ пен халықаралық коалицияға бұдан былай сене алмайтынын түсінген шығар. 2014 жылы соңғылары басқа кандидатқа үміт артуға тиіс болатын, бұл Ауғанстанның ішінде күштердің орналасуын өзгертуге тиіс болатын. Өйткені, батыс үшін бұл мәселеде Карзайдың пікірін ескеру үшін ешқандай кепілдік болған жоқ. Сонымен қатар, американдықтар өз күтімін мәлімдеді. Бұл жағдайда Карзайдың жағдайы өте тұрақты емес еді. Ақыр соңында, келесі президент-пуштунның тайпалық тиістілігі тұрғысынан кім болатыны ашық мәселе болды.

Ауғанстан үшін бұл жағдай маңызды болды. Сонымен қатар, 2009 жылғы президенттік сайлауға басқалардың арасында гильзайлық рулық қауымның өкілі Ашраф Ғани Ахмадзай үміткер ретінде қатысқан. Ол ұзақ уақыт бойы АҚШ-та тұрды, америкалық білімі болды, Дүниежүзілік банкте жұмыс істеді, Хиллари Клинтон мен Ричард Холбрукпен тығыз байланыста болды.³³ 2009 жылғы сайлауда ол өте аз дауыс жинады, бірақ 2014 жылы қандай жағдай болатынын ешкім болжай алмады.

Бұл жағдайда Карзай үшін іс-әрекеттің белгілі бір тактикасы сұралды. Біріншіден, ол 2014 жылдан кейінгі кезеңде өз рулық қауымы үшін жағдай бойынша АҚШ-пен сауда үшін өз президенттік уақытын пайдалануға тиіс еді. Екіншіден, оған жалпыпуштун саясатын күшейту қажет болды. Үшіншіден, ол 2014 жылғы президенттік сайлаудағы өз рулық қауымының іс-қимыл тактикасын анықтау қажет болды.

Іс жүзінде, 2010 жылдан 2014 жылға дейін Карзай осы тактиканы жүзеге асырды. Атап айтқанда, бұл тұрғыда АҚШ-пен 2014 жылдан кейін америкалық кеңесшілер мен Ауғанстандағы әскери мәртебесі туралы келісімге қол қоюдан үзілді-кесілді бас тартуды қарастыру керек.³⁴ Сонымен қатар, ол Пәкістанға қатысты, мысалы, Дюранд желісі мәселесінде өте қатал болды.³⁵ Осы арқылы ол жалпыауғандық және жалпыпуштундық саясаткер имиджіне қол жеткізуге ұмтылды. Карзай «Талибан» қозғалысымен ортақ тілді табуға ұмтылды деген пікір де бар. «Өз президенттілігінің соңғы жылында Қарзай талибтерде жағымсыз жағдай тудыруы мүмкін мәселелер туралы сөз қозғамауға тырысқан болатын. Оның АҚШ-пен қауіпсіздік жөніндегі екі жақты келісімдерге қол қоюдан бас тартуы осы стратегияның бір бөлігі болды».³⁶ Себебі, Карзай өзінің саяси өмір сүруі туралы ойлауы керек еді. Дегенмен, келісімге қол қоюдан бас тарту алдағы президенттік сайлаудан кейін Карзай мен оның рулық қауымы үшін шарттарға қатысты АҚШ-пен жалғасқан саудамен байланысты болды. 2014 жылға қарай ол «панджшерлік» тәжіктермен бірлескен іс-қимыл тактикасына келді. Бірақ бұл туралы кейінірек сөз қозғаймыз.

Жалпы, Ауғанстанның ішінде тұрақсыздық байқалды. Айқын емес саяси перспективалар іс жүзінде болмай қоймайтын өзгерістер алдындағы позицияның артықшылығы үшін күрестің шиеленісуіне әкеп соқты. 2011 жылдың шілде айында президенттің бауыры, Ахмет Уали Карзайды өз оққағары өлтірді. Осы жылдың қыркүйек айында «Талибан» қозғалысының өкілдерімен кездесу кезінде Ауғанстанның бұрынғы президенті Бурхануддин Раббани қаза тапты. Бұл өлімдердің уәждемесі әртүрлі болуы мүмкін, бірақ бір жағынан, Карзай рулық қауымы, екінші жағынан, ауғандық тәжіктердің ішкі саяси жағдайдың әлсіреуіне әкелді. Ахмет Уали Карзайға екі оңтүстік провинция, Қандағар мен Гильменд және олармен көршілес аумақтардағы жағдай тәуелді болды. Сонымен қатар, ол осы аудандарда дауыс беруге жауап берді. Бурхануддин Раббани тәжік қоғамының беделді және танымал көшбасшыларының бірі болды. Бұл өлімдер жағдайдың жалпы белгісіздігіне байланысты өршіген кернеудің көрінісі болды.

Сонымен қатар, АҚШ өзінің алдағы кетуі туралы жариялай отырып, Ауғанстанда және оның айналасында өте белсенді саясат жүргізді. Әскери тұрғыдан алғанда 2010-2011 жылдары олар Ауғанстанда өте маңызды әскер тобын шоғырландырып, негізінен Ауғанстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында белсенді әскери іс-қимылдарды жүргізді. Тиісінше, соғыс қимылдарының жандануына байланысты америкалық әскери және бейбіт тұрғындар арасында шығын деңгейі де өсті.

Сонымен бірге, Вашингтон бүкіл өңірдің болашағына тікелей қатысы бар жаңа бастамаларды алға тартуды жалғастырды. Атап айтқанда, 2011 жылғы шілдеде мемлекеттік хатшы Хиллари Клинтон Үндістанға жасаған сапары барысында «жаңа Жібек Жолы» идеясын ұсынды.³⁷ Осы жоспардың негізгі құрауыштарының бірі Түрікменстаннан Пәкістанға трансауған газ құбырын (ТАПУ) салу болды. Естеріңізге сала кетейік, Вашингтонның мұндай идеялары Ресей тарапынан өте сыни қарым-қатынасты дәстүрлі түрде қарсы алды. Осыған байланысты Виктор Коргунның 2012 жылдың сәуірінде америкалық ұсынысқа реакция ретінде айтқан пікірі өте көрнекі. «Шын мәнінде, «Жібек жолы» идеясы Батыстың саяси және өзге де басымдығын, ең алдымен, АҚШ-тың 2014 жылға қарай НАТО әскерін шығарғаннан кейін өңірде бекіту, ШЫҰ-ның өсіп келе жатқан әсерімен алмастыру, Ресей мен Қытайды ығыстыру мақсатын көздеді. «Жаңа Жібек жолы» – бұл Джордж Буш президенттік дәуіріндегі «Үлкен Орталық Азияның» жаңартылған нұсқасы болып табылады. Атауының ауысуына қарамастан, осы идея арқылы АҚШ-тың аймақтағы шынайы мақсаттары айқын көрінеді: Ресей мен Иранды айналып өтуге коммуникация желілерін құру арқылы өңірдің минералдық ресурстарына тікелей қол жеткізу».³⁸

Әлбетте, минералды ресурстарға америкалық қызығушылық туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Ресей мен Иранның аумағынан өтетін Орталық Азия өңірінің жаңа көлік дәліздеріне АҚШ-тың қызығушылығы Орталық Азия мемлекеттері үшін көліктік балама құруға байланысты болды деп болжауға әлі де қисынды. Бұл жерде американдықтардың мағынасы осы мемлекеттердің Ресейге көлік тәуелділігін төмендету және сол арқылы олардың саяси дербестігінің

деңгейін арттыру болып табылады. Бұл Ресейдің әсер ету деңгейін төмендетеді. Мәскеуде мұны өз мүдделеріне тікелей қауіп ретінде қабылдағандығы сөзсіз, себебі Орталық Азия Ресей үшін өте маңызды «жұмсақ айыл» ретінде қабылданды.

Алайда, АҚШ пен НАТО 2014 жылы Ауғанстаннан кетуді ұйғарғанымен, жаңа бастаманың пайда болуы өте қызықты болды. Өйткені, егер американдықтар іс жүзінде осы елден және өңірден кетсе, онда олар Орталық Азия мемлекеттері үшін жаңа көлік дәліздері туралы не үшін алаңдайды? Осыған байланысты екі болжам жасауға болады.

Біріншіден, бұл жағдайда американдықтар үшін Орталық Азия елдерінен бөлек, Ауғанстан мен Пәкістанның да маңызы зор. 1990 жылдардың басынан бастап Пәкістан үшін солтүстікке қарай көлік дәлізінің ашылуы оның басты стратегиялық басымдығы болды. Вашингтон Исламабадқа Пәкістан тарапы Ауғанстанға қатысты өз саясатының бағытын өзгертпеуі үшін осы жобаны жіберуі мүмкін. Яғни, Пәкістан Ауғанстаннан Америка әскерін шығару қарсаңында көрші елдегі белсенді шабуылдарға көшпеуі үшін. Егер пәкістандықтар американдықтар шынымен кететініне сенімді болса, онда олар үшін сол немесе өзге дәрежеде 1990-шы жылдардағы ауған саясатына оралу әбден қисынды болды. Бұл жағдайда олар Ауғанстандағы өз мүдделеріне қамқорлық жасауы керек еді.

Сонымен қатар, Клинтон ресми сапармен болған Үндістанда «Жаңа Жібек жолы» туралы өз мәлімдемесін жасады. Американдықтардың мұндай мәлімдемеге арналған орынды таңдауы Үндістан мен Пәкістан арасындағы дәстүрлі күрделі қарым-қатынастарды есепке ала отырып, өте көрнекі болды. Ол 2011 жылдың мамыр айында Пәкістан аумағында америкалық әскери қызметкерлер Усама бен Ладенді жоюынан кейін орын алған.

Бұл эпизод американдықтар мен Пәкістан әскерилері арасындағы қарым-қатынасты қатты салқындатты. Өйткені, пәкістандықтар американдықтар олардың егемендігін бұзды деп санады. Сонымен қатар, бұл Пәкістанның қарулы күштерінің элиталық әскери академиясы орналасқан және негізінен әскерилер тұратын Аботтабад қаласында болды. Бірақ, бұл жағдай Бен Ладен Пәкістанның әскері мен арнайы

қызметтерінің қамқорлығын пайдалана алды деген сұрақты қойды. Әйтпесе, ол Пәкістан аумағында он жыл бойы қалай жасырынып жүрді.

Сонымен қатар, Ауғанстан үшін «Жаңа Жібек жолы» жобасы оны іске асырған жағдайда Түрікменстаннан Пәкістанға газ транзиттен қосымша кірістерді қамтамасыз ететін еді. Бұл Кабулдың сыртқы қаржылық көмектен тәуелділік деңгейін біршама төмендетуге және бір мезгілде ел ішіндегі тұрақтылықты қолдауға ауған элитасының қызығушылық деңгейін арттыруға мүмкіндік берер еді.

Екінші болжам 2011 жылы Лиссабонда НАТО әскерлерін Ауғанстаннан 2014 жылы шығару туралы жариялаудан кейін келесі жылы Жаңа америкалық жобаны ұсыну АҚШ-тың осы өңірде ұзақ мерзімді стратегиясы бар екенін көрсетуі тиіс болатындығымен байланысты. Демек, американдықтар Ауғанстаннан және жалпы өңірден 2014 жылы кетіп қалмауы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Дегенмен, 2011 жылы сыртқы бақылаушылардың ешқайсысы да осындай болжамның шындығына сенімді бола алмады. Егер Бен Ладеннің жойылуымен байланысты эпизодқа оралсақ, онда ол өз жалғасын тапты. 2011 жылдың қараша айында Ауғанстанмен шекарадағы Пәкістан әскерлеріне америкалық ұшқышсыз ұшағы жасаған соққысынан кейін, нәтижесінде көптеген сарбаз қайтыс болды және Исламабад Хайбер асуы арқылы Америка контингенті үшін жүк транзитін жауып тастады.³⁹ Мұндай шешім, 130 мың әскери қызметші болған, өзінің ең жоғары санына жеткен Ауғанстандағы халықаралық коалицияның әскерін қиын жағдайға қоюға мүмкіндік берді.

Егер АҚШ пен Пәкістан арасындағы қарым-қатынастардың салқиндауы ұзақ болса, халықаралық коалиция әскерлері қиын жағдайда болуы мүмкін. Олар үшін Орталық Азия мен Ресей арқылы қамтамасыз етудің жалғыз бағыты қалатын еді. Сонымен қатар, сол кезде ешкім Ауғанстандағы американдықтар мен олардың одақтастарына исламшылдардың шабуылдары жанданбайтынына кепілдік бере алмады.

Осыған байланысты сұрақ туындайды: егер Бен Ладенді жою осындай салдарға әкелсе және егер АҚШ шын мәнінде

аймақтан кетуді шешсе, және мүмкін болатын залалды азайту туралы ойлау керек болған жағдайда неге олар керісінше осындай операцияға барды? Пәкістанмен қарым-қатынастың нашарлауы теориялық тұрғыдан ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін. Ақыр соңында, Бен Ладенді соңғы әскерлерді шығару кезеңінде, кейінірек жоюға болатын еді.

Американдықтар үшін Бен Ладенді жою ғана емес, сонымен қатар Пәкістанмен қарым-қатынаста өз қарама-қайшылықтарын бір уақытта шешу маңызды болған сияқты. Олар іс жүзінде дағдарысты тудырды. Сонымен қатар, олар мұны Ауғанстанда ең жоғары әскери күш жинақталған жағдайда, осы елдің оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарында белсенді шабуыл операциялары жүріп жатқан кезде жасады. Сондай-ақ, Пәкістан 2009 жылдан бастап шекара, сондай-ақ исламшылдарға қарсы күрес жүргені де маңызды жайт.

Сонымен қатар, Бен Ладеннің жойылуы Пәкістан әскерін өте осал жағдайға жеткізді. Оның үстіне, 2007 жылдан бастап елде азаматтық үкімет болды. Атап айтқанда, президент Әли Зардари әскерилерге қарағанда, Бен Ладеннің өлімін бірден оң тұрғыда қарсы алды. Әскер исламшылдарға қарсы күрес жүргізген және оның діни ұйымдармен бұрынғы байланыстары әлсіреген жағдайда, мемлекет көп жағдайда Пәкістанның азаматтық қоғамына сүйенуі тиіс еді. Ақырында, Пәкістанның АҚШ тарапынан әскери және экономикалық көмекке тәуелділігі.

Сондықтан, Пәкістан әскерінде ерекше таңдау болған жоқ. Пәкістан мен АҚШ қатынастарындағы 2011 жылғы дағдарыс жарты жыл ішінде еңсерілді. Атап айтқанда, Хайбер арқылы жүк транзиті 2012 жылға қайта жаңартылып, содан кейін толық көлемде қалпына келтірілді.⁴⁰ Бірақ, ең маңызды дәлел америкалық «Жаңа Жібек жолы» жобасы болды, оны іске асыру Пәкістан мүдделеріне тікелей жауап берді. Жалпы Пәкістанда американдықтармен қақтығысты жалғастыруға негіз болған жоқ. Әйтпесе, Исламабад дұшпандық исламшылдармен және Үндістанмен АҚШ-тың көмегінсіз қалуға тәуекел етті. Сондай-ақ, Пәкістанның исламшылдармен күрес жүргізу барысында өз тарихында тұңғыш рет мемлекеттің тікелей бақылауына барлық жеті тәуелсіз пуштундық агенттікті алуға

мүмкіндігі болғаны да маңызды. Естеріңізге сала кетейік, бұл аумақтар Британдық Үндістан дәуірінен бастап автономияны пайдаланды, олардың Пәкістанмен қарым-қатынасы саяси агенттер арқылы реттелді.

Жалпы, пәкістандықтар үшін 2011 жылдың барлық оқиғаларының қорытындысы бойынша Ауғанстаннан американдықтар 2014 жылы кетпейді деген қорытындыға келуге әбден болады деген қорытынды жасауға болады. Егер олар тіпті кетіп қалған жағдайда да, олардың өңірде өз әсерін қалай сақтау керектігі туралы және ең бастысы, өзінің стратегиялық жоспарлары, атап айтқанда, солтүстікке көлік дәліздеріне қатысты тұжырымдамалары болды. Соңғы жағдай Пәкістанның әскери және азаматтық истеблишменті үшін үлкен мәнге ие болды. Сондықтан, Бен Ладеннің жойылу тарихы Америка-Пәкістан қарым-қатынасына ұзақ уақыт бойы теріс әсер еткен жоқ. Тіпті, Бен Ладен Пәкістандағы әскери қалада 2011 жылға дейін тыныш өмір сүруі жайдан жай болмағанын, оның мұнда қамқоршылары болғанын елестететін болсақ, онда оның өлімі АҚШ-тың да, Пәкістанның да осымен байланысты тарихтың және екі елдің өзара қарым-қатынастарының аяқталуын білдіреді. Тиісінше, тараптар жаңа қарым-қатынастарды бастай алды.

Осылайша, 2010 жылдың күзінен бастап, НАТО әскерлерін алдағы шығару туралы жарияланған кезде, барлық негізгі қатысушылар үшін және Ауғанстандағы және оның айналасында жалпы белгісіздік жағдайы тән болды. Әрине, әркім «2014 мәселесіне» дайындалу үшін мүмкін болатын шараларды қолдануға тырысты.

Біріншіден, Иран мен Ресей ауған тәжіктерімен және хазарейлермен бірге бұрынғы Солтүстік антиталибтік одақты қайта құру мүмкіндігін қарастырды. Кейбіреулер (тәжіктер мен хазарейлер) пуштундармен күрестің ықтимал жаңа кезеңіне, басқалары (Иран мен Ресей) – Пәкістанмен қарсы тұруға дайындалды.

Екіншіден, ауған президенті Карзай 2014 жылы өз мерзімі аяқталғаннан кейін Ауғанстанға өз әсерін сақтап қалуға қаражат іздеді. Оның тактикасы бір жағынан, пуштун-тәжік коалициясын құру үшін тәжіктермен қарым-қатынас

жасауға негізделген. Екінші жағынан, талибтермен байланыс үшін мүмкіндіктерді іздеуге бағытталды. Үшіншіден, Ауғанстанда болашақта өз рулық қауымы мәртебесін сақтауға американдықтардан қолдау табуға тырысты, сондықтан, ол АҚШ-пен келісімге қол қоюдан бас тартты. Төртінші жағынан, бұрынғы Ауғанстанның Пәкістанмен қарсы тұруға байланысты ескі мемлекеттік саясатына негізделе отырып, ауған пуштундарының көшбасшысы болуға ниеттенді.

Үшіншіден, ауған тәжіктері Ауғанстан мемлекетінде өзінің көшбасшылық ұстанымын сақтауға ұмтылды. Осы мақсатта олар бір жағынан Иран мен Ресейдің қамқорлығымен бұрынғы Солтүстік одағын құру мүмкіндігін қарастырды. Екінші жағынан, мемлекетті 2001 жылдан бері сақтап қалу тәсілін іздеді. Ол үшін олар Карзай және оның пуштун-дурранилер рулық қауымы бар тәжік-пуштун коалициясының идеясымен келісе алады.

Төртіншіден, АҚШ Лиссабон саммитінің мәлімдемесіне қарамастан, Ауғанстан мен Пәкістанға қатысты белсенді саясат жүргізді. Бір жағынан олар «Жаңа Жібек Жолы» идеясын таныстырды. Екінші жағынан, Ауғанстанның пуштундық оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында әскери операциялар жүргізілді. «Талибан» содырларының жойылуынан басқа, осы операциялардың мақсаты пуштун аумағын электоралды алаңға қайтару болды. Үшінші жағынан, олар Ауғанстандағы әскер мен милицияны, оның ішінде олардың құрамына жеке әскер мен жергілікті жасақтардан түрлі жауынгерлерді қосу есебінен ұлғайтты. Төртінші жағынан, талибтермен келіссөздерді ынталандырды. Бесінші жағынан, Бен Ладенді жойып, Пәкістанға қысым жасады.

Бесіншіден, Пәкістан, бір жағынан, Ауғанстанмен шекаралас аудандарда ислам содырларына шабуыл жасауды жалғастырды. Екінші жағынан, Пәкістан «Жаңа Жібек жолының» америкалық идеясына сәйкес келетін, солтүстікке қарай көлік дәлізінің идеясын барынша қолдады. Үшінші жағынан, Пәкістан әскері тұтастай алғанда, Бен Ладеннің ел аумағында жою операциясын ауыртпалықсыз қабылдады және АҚШ-пен одақтастықтың қарым-қатынасын сақтап қалды.

Сондықтан, барлығы Ауғанстан тарихындағы жаңа кезеңге дайындалды, алайда АҚШ пен НАТО 2014 жылдан кейін Ауғанстанда жаңа миссия ашылатынын мәлімдеген 2012 жылы барлығы өзгерді. Оның міндеті ауған әскері мен полицияны оқыту, сондай-ақ лаңкестікке қарсы күреске қатысу болуы тиіс. Барлығы 8-ден 20 мыңға дейін әскери қызметшілерді қалдыру жоспарланған болатын.⁴¹ Бірақ, ең бастысы, АҚШ ауған аумағында тоғыз әскери базаны өз бақылауына қалдыру жоспары туралы мәлімдегендігімен байланысты. Бұл базаларды Кабулда, Бағрамда, Мазари-Шарифте, Жалалабатта, Гардезде, Қандағарда, Шиндандта, Гератта және Гильмендте орналасты.⁴² Осылайша, АҚШ Ауғанстанның барлық стратегиялық маңызды орталықтарын бақылауды қамтамасыз етті.

Ауғанстанда үкімет әскерін қоса алғанда, ешкім де ауыр артиллерия, соққы авиациясына және ӘШҚ құралдарына ие болмағандығын ескере отырып, АҚШ пен НАТО тоғыз бекітілген базаға және авиацияға сүйене отырып, ел ішіндегі кез келген мүмкін қарсыласынан басымдыққа ие болды. Ауадағы үстемдік мұнда маңызды болды. Мысалы, 2015 жылы Ауғанстанның ӘӘК-де 24 ұшақ, олардың барлығы көлік және оқу ұшақтары болды, және 51 тікұшақ – көліктік Ми-17 және жауынгерлік Ми-35 болды, олардың көпшілігі жұмыстан тыс жағдайда болды.⁴³

Естеріңізге сала кетейік, 1992 жылы Наджибулланың ӘӘК-де көлік және оқу-жаттығу ұшақтарын қоспағанда, тек 200-ге жуық жауынгерлік соққы ұшақтары болған. Сондай-ақ, Нажибулада 930 танкілер, 1350 бронетранспортерлер, 2000-ға жуық қару-жарақ пен минометтер, 185 дүркіндетіп ату жүйесі болды. Сонымен қатар, оның 30 жедел-тактикалық зымыраны болды. Бұл үлкен жауынгерлік күш болды. Қазіргі ауған әскерінде тек 50 танк, 200 бронетранспортер, минометтер мен қалдықсыз құралдарды қоса алғанда, 1000 артиллериялық жүйе бар.⁴⁴ Сондықтан, кез келген жағдайда негізгі нүктелерде орналасқан соққы авиациясы бар тоғыз база жағдайды жалпы бақылауды қамтамасыз етуге қабілетті болды. Бұған қоса, АҚШ-тың Ауғанстандағы ахуалға жалпы ықпал ету үшін айтарлықтай қаржылық және ұйымдастырушылық мүмкіндіктері қалып отырды.

Бұл әсер АҚШ пен халықаралық коалиция ауған әскерін, полицияны және жалпы мемлекеттік аппаратты ұстауды қамтамасыз еткенше сөзсіз сақталып отырады. Сонымен қатар, бұл жағдайда АҚШ барлық ауған қауымдастықтарына бір-бірімен аса күрделі қарым-қатынасын реттеу үшін төреші ретінде объективті түрде қажет. Іс жүзінде, Ауғанстандағы Америка әскерлерінің салыстырмалы аздаған контингенті АҚШ-тың аймақта болуын қамтамасыз етуге әбден қабілетті болды.

Алайда, Африкадағы ішкі тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін бір басым күш болмауы үшін негізгі қауымдардың мәртебесін теңестіру қажет болды. Шын мәнінде, мұнымен американдықтар 2010 жылдан бастап айналысты. Олар бір жағынан, пуштундық аудандарды ортақ мемлекеттік алаңға енгізу үшін өз күштерін шоғырландырды. Осылайша, олар пуштундық қауымның мәртебесін арттыруға және оның қарсыласу деңгейін бір уақытта төмендетуге қол жеткізді. Екінші жағынан, олар 2014 жылғы сайлауға дайын болды, олар Ауғанстан элитасы ішіндегі күштердің қалыптасқан арақатынасын өзгертуі тиіс еді.

Естеріңізге сала кетейік, 2011 жылдан кейін Иракта саяси үстемдік шиит қоғамының қолында болған. Сонымен қатар, АҚШ шииттерге қарсы күш ретінде күрд автономиясының пайда болуына және мемлекеттік билік құрылымына сунниттердің кеңінен қосылуына ықпал етті. Бірақ, сыртқы төрелік жоқ жағдайда шииттер ішкі жалпы тепе-теңдікті көп ұзамай бұзды. Өйткені, күрд автономиясының болуы күрдтердің жалпыирақтық мемлекеттік институттарына аз дәрежеде қатысқанын көрсетті. Бұл жерде шииттер де-факто суннит азшылығынан басым болды. Сайып келгенде, бұл Ирак сунниттерінің 2014 жылы «Ирак пен Леванттың ислам мемлекеті» деп аталатын ұйымды жаппай қолдау себептерінің бірі болды.

Ауғанстанда 2001 жылдан 2011 жылға дейінгі кезеңде ортақ теңгерім даритілдік азшылықтар тобының пайдасына бұзылған. Бұл негізінен пәкістандық аумақтан пуштундар арасынан радикалды ислам ұйымдарының қолдауына ие болған пуштундық аудандарда өсіп келе жатқан қарсылық

себептерінің бірі болды. Бір жағынан, Пәкістан әскерінің өз аумағында радикалды қозғалыстарды жоюымен байланысты болған. Екінші жағынан, пуштун провинцияларындағы қарсылық деңгейін төмендетумен байланысты болды. Ол үшін біріншіден, «Талибанмен» тікелей байланысты болған адамдарды жоюды қамтитын әскери әдістер қолданылды. Екіншіден, пуштундық милициядан шығушыларды үкімет жағына, полиция мен әскерде қызмет ету үшін тарту жүзеге асырылды.

Сонымен қатар, мәселенің стратегиялық шешімі мемлекеттік билік институттарындағы пуштундардың саяси мәртебесінің артуымен ғана байланысты болуы мүмкін. Бұл пуштундық қауым саяси деңгейде Ауғанстандағы ортақ қарым-қатынастар теңгерімінің жүйесіне қосылуына байланысты маңызды болды. АҚШ үшін бұл батыс пуштундары бар одақта даритілді азшылықтардың үстемдігі жалпы пуштундармен олардың мүдделерінің тепе-теңдігімен, олардың шығыс бөлігін қоса алғанда, өзгеруі үшін маңызды болды. Бұл жағдайда американдықтар өз төреші рөлін және тиісінше, Ауғанстандағы және жалпы аймақтағы ең ықпалды күш рөлін барынша тиімді атқара алар еді. Бұл міндетті шешу 2014 жылғы президенттік сайлаумен байланысты болды.

2014 жылғы президенттік сайлау

2004 және 2009 жылдардағы алдыңғы президенттік сайлаулардан айырмашылығы 2014 жылғы сайлау қарсаңында Ауғанстанда алғаш рет қақтығыс пайда болды. 2004 жылы Хамид Карзай президенттікке баламасыз кандидат болды. 2009 жылы басты бәсекелестік Карзай мен панджшерлік тәжіктерден үміткер пуштун Абдұлла Абдұлла арасында өтті. Негізгі қарсылас кандидаттар арасындағы күштердің арақатынасы пуштун аудандарындағы әкімшілік ресурстың Карзайын жақтастарының қолдануы мүмкін деп санамаса да, іс жүзінде тең болды. Бірақ сонымен қатар көптеген пуштун аудандарының халқы ең бастысы қауіпсіздік проблемаларына байланысты дауыс беруге қатысқан жоқ.

Жалпы, 2009 жылғы сайлау ауған сайлаушыларының электоралды мінез-құлқы олардың жалпы тиесілігіне негізделетінін көрсетті. Абдұлла даритілді халықтың көп бөлігінің дауысын жинады. Әрине, сол сайлаудың екінші турында Абдұлла азшылық ұлттардан ұжымдық үміткер еді. Оған кейбір хазарейлер кедергі бола алар еді, тіпті Маршал Мұхаммед Фахимді қолдайтын жеке тәжіктер де болуы мүмкін еді.

Бірақ, егер таңдау пуштун мен азшылық ұлттардың өкілдері арасында болса, онда дауыстар ұлттық белгі бойынша бөлінетін еді. Бұрынғы пуштундық басымдықты қалпына келтіруге қатысты азшылық ұлттардың қорқынышы тым үлкен болды және ауған мемлекетінде бұрынғы жағдайын жоғалтқан пуштундардың наразылығы тым елеулі болды. Бұл жағдайлар өзара қауіптерді тудырды.

2014 жылы жағдай сайлау қарсаңында елдің ең ірі қоғамынан, пуштундар арасынан нақты белгілі бір үміткер болмауымен ерекшеленді. Пуштундық үміткерлер арасында Залмай Расул, Ашраф Ғани Ахмадзай, Абдурап Расул Сайаф бөлінді. Олардың арасында пуштундарға тиесілі екінші турдағы жалғыз үміткердің орны үшін негізгі күрес басталды. Өйткені, екінші турға қатысушы даритілді азшылықтардың өкілі алдын ала белгілі болды. Әрине, ол Абдұлла Абдұлла болды.

2014 жылғы сайлаудың өзіндік ерекшелігі тіркелген үміткерлердің арасында пуштундар басым болды. Барлық үміткерлер пуштундар болды, өйткені, Абдұлла Абдұлла да пуштун сияқты сөз сөйледі. Абдұлладан, Расулдан, Ғани мен Сайафтан басқа тағы төрт үміткер тіркелді. Олардың бірі Гул Ага Шерзай (баракзайлар рулық қауымы), Кутбуддин Хилал (Пактия провинциясының пуштуны, Хост қаласы), Дәуіт Сұлтанзой (Газниден гильзай) және Хедаят Амин Арсала (гильзай) болды.⁴⁵

Сайлау командаларының бірінші адамдарының арасында азшылық ұлттардың бірде-бір өкілі болмағаны тән. Естеріңізге сала кетейік, он жыл бұрын 2004 жылы сайлауға өзбек Абдұл Рашид Дустум, тәжік Юнус Кануни және хазарейлік Мұхаммед Мохаккик қатысқан болатын. Олардың әрқайсысы 10% – дан

(Дустум) 16% – ға (Кануни) дейін дауыс жинады. Сол жолы бұл қандай да бір қауымның электоралды мүмкіндіктерін көрсету болды. Сондықтан, барлық өзбектер Дустумға, хазарейлердің басым бөлігі Мохакикге, ал тәжіктердің маңызды бөлігі Кануниге дауыс берді. Бірақ, 2014 жылы жағдай өзгерді. Саяси мөлшерлемелер айтарлықтай өсті, жай демонстрациялар жеткіліксіз болды. Азшылық ұлттар жаңа саяси шындықта өз қауымдарының орны туралы ойлауы тиіс еді.

Бұл ретте пуштундардың саяси белсенділігінің айтарлықтай артуы басым үрдіс болды. Жеті пуштундық үміткерлердің арасында бес гильзайлар және екі дуррани болды. Бұл екі тайпаның өкілдері мен олардың белгілі бір провинцияларда салыстырмалы жинақы тұру арасындағы ескі бәсекелестік есебімен маңызды болды. Бұл жолы пуштундық электорат 2014 жылы 2009 жылғы президенттік сайлауға және 2010 жылғы парламенттік сайлауға қарағанда көп дәрежеде іске қосылатын болды. Әрине, бұл негізінен шығыс пуштун провинцияларының есебінен болуы керек еді.

Азшылық ұлттардың өкілдері үшін бұл жағдайда бір үміткерді қолдау қисынды болды. Мұндай үміткер панджерлік тәжік рулық қауымы Абдұлла болды. Егер тәжіктер, өзбектер, хазарейлер, исмаилиттер, чараймактар барлық дауыстарын біріктірсе, олар екінші турда пуштундық кез келген үміткерге бәсекелестік жасай алатын еді. Сонымен қатар, Абдұлла пуштундардың бір бөлігіне, мысалы, кабулидің дауыстарына да сене алды.

Саяси үдерістің негізгі қатысушылары сайлауға барынша жұмылдырылғаны анық. Сұрақ бағасы тым үлкен болды. Саяси жағдайдың жалпы белгісіздігі ықтимал одақтастарды таңдау мен одақтарды қалыптастырудағы мұқият болуға мәжбүр етті. Мысалы, Абдұлла өз командасына Гүлбеддин Хекматиардың «Хезбе-и ислами» партиясынан шыққан пуштун Мұхаммед Ханды шақырды.⁴⁶ Егер Хекматиар мен «панджшерліктер» Ауғанстандағы кеңеспен күрескеннен бастап ескі қарсыластар болғанын ескерсек, бұл күтпеген жағдай болды. Абдұлланың есебі, әлбетте, бұл азшылық ұлттармен оның тым айқын қауымдастықтарын болдырмау және пуштундар бөлігінің дауысын тартумен байланысты болды. Оның үстіне, Мұхаммед

Хан Залмай Расул мен Ашраф Ғаниге қарағанда, батыста көп уақыт өткізген эмигрант болған жоқ.

Мұхаммед Ханнан басқа Абдұлла командасына Мұхаммед Мохаккик те кірді. 2004 жылы президенттікке бұрынғы үміткер Мохаккик хазарейлер қауымының едәуір бөлігінің дауысын қамтамасыз етуі тиіс еді. Хазарейлік үміткерлер үш сайлау командасы бойынша бөлінгені тән. Мохаккиктен басқа Сарвар Дониш Ғанидің командасына кірді, ал Бамианның бұрынғы губернаторы Хабиба Сараби Расул командасына кірді.

Бұл ретте «панджшерліктер» 2004 және 2009 жылдары көрсеткен бұрынғы тактикаға адалдығын сақтап қалды. Негізгі үміткерден, 2004 жылы Юнус Кануниден, 2009 жылы Абдұлла Абдұлладан басқа, олардың негізгі бәсекелесі Хамид Карзайдың командасына тағы бір өкілін ұсынды. 2004 жылы ол Ахмад Зия Масуд, 2009 жылы маршал Мұхаммед Фахим болды. 2014 жылы «панджшерліктер» өкілі, осы жолы тағы Зия Масуд, Залмай Расулдың командасына кірді.

Бұрынғы Сыртқы істер министрі Залмай Расул бұрынғы әмір Захир-шах және оның корольдік отбасы мүшелері болған дурранилік мохаммадзайлар рулық қауымының пуштуны болды. Захир-шах әмір Хабибулла-ханның немересі және әмір Аманулла-ханның немере інісі болды.⁴⁷ Бұл жағдайдың өзі Расулды өте маңызды тұлға жасады. Бұрынғы династиямен теориялық байланыс оның ұстанымын күшейтуі керек еді. Хамид Карзай Расулды қолдады. Атап айтқанда, президенттің бауыры Уали Карзай өз кандидатурасын оның пайдасына алып тастады. Әрине, дурранилік попользай рулық қауымының тумасы ретінде Карзай үшін, дурранилік Расулдың кандидатурасын басқа үміткерлерден артық қалаулы болуы қисынды болды, себебі, олардың арасында гильзайлар басым болды.

Бұрынғы президент сайлаудан кейінгі кезеңде өзінің қоғамдағы жағдайы туралы ойлауы тиіс еді. Бұл мағынада, тағы бір дурранилік Гул Ага Шерзайдың кандидатурасы, ол Қандағарда билік үшін күрес кезінде Карзайдың рулық қауымының ескі бәсекелесі болғанымен ғана Карзай үшін тиімді болмады. Шерзай аймақтық деңгейдегі тайпалық көсем болды және оның алдында тұрған барлық күрделі міндеттермен

мемлекетті басқару үшін ең аз қолайлы болды. Ақыр соңында, Шерзайдың гипотетикалық жеңісі Карзай үшін Қандағарда әсерін жоғалтуды білдірді. Расул лайықты кандидатура болды. Бұрынғы эмигрант және бұрынғы басқарушы мохаммадзай рулық қауымының мүшесі бола отырып, оның Қандағарда тайпалық мүдделері болған жоқ. Карзайдың әбден ықтимал көзқарасы бойынша, Расул өзі сайланған жағдайда жалпы мемлекеттік істермен айналыса алады, мысалы, халықаралық қауымдастықпен байланысты қолдай алады. Карзай Расулға пайдалы болуды қалағандығы түсінікті.

Негізінде, Расул мен Абдұлла тандемде ойнауға ұмтыла алды. Шын мәнінде тәжіктерге пуштундар арасында серіктес қажет болды. 2014 жылғы сайлауға дейін олармен Карзайдың рулық қауымы дурраниден шыққандар өте жақсы қарсы алынды. Олар барлық басқа пуштундар арасында ең әлсіз буын болып табылды және ең бастысы, олар одаққа кіре алатын серіктестікке өте мұқтаж болды. Расул ыңғайлы серіктес ретінде көрінді. Расул командасында Ахмад Зия Масудтың болуы осындай одақтың болуы мүмкін екенін айқын көрсетті. Бұл жағдайда тәжіктер үшін Абдұлламен екінші турға Расул шығуы тиімді болды. Сонда олар кез келген жағдайда жеңіске жететін еді.

Егер Абдұлла жеңсе, онда бұл Ауғанстан үшін жаңа шындық болар еді. Пуштундар үшін бұл жағымсыз тосын болар еді, бірақ халықаралық коалиция осы фактпен саналмас еді. Дегенмен, пуштундарды Абдұлланың президенттік билігіне қарсы шығулардан, ал тәжіктерді, тиісінше, оны қорғауға қаншалықты қол жеткізуге болатыны үлкен мәселе болып табылды. 2014 жылы халықаралық коалиция әскерінің басым бөлігінің кетуі кезінде оған қол жеткізу қиын болар еді, қақтығыс ықтималдығы өте жоғары болды. Сондықтан да, Расулдың жеңісі тәжіктер үшін де, басқа да азшылық ұлттар үшін де, соның ішінде халықаралық коалиция үшін де ыңғайлы болуы мүмкін. Бұл жағдайда, ол бұрынғы Карзайдың жаңа нұсқасы болар еді. Мұндай жағдайда, Расулдың командасында «панджшерлік» Зия Масудтың болуы мемлекеттік билік құрылымында тәжік әскери-саяси элитасының бұрынғы жоғары жағдайын қамтамасыз етер еді.

Бұл опция әбден мүмкін болды. Ақыр соңында, тәжіктер қажет болған жағдайда, тіпті, тәжік және басқа да даритілді сайлаушылардың қосымша дауыстарын Расулға қамтамасыз ете алды. Бұл бірінші турда екінші орын үшін күресуде Расул жеңіске жету үшін қажет болды. Өйткені, ол пуштундардың дауысы үшін басқа жеті пуштундық үміткерлерге қарсы күресуіне тура келетін еді.

Бірақ, мұндай нұсқа жағдайды консервациялауды ғана білдіреді. Әлбетте, мұны дурранимен одақта болған азшылық ұлттардың басымдығы да, Карзаймен қиын қарым-қатынасы және ауған саясатындағы өз басымдықтары болған Пәкістан да, көптеген пуштундар да ұнатпады. Бұл саяси жағдайды қарапайым консервациялауды қаламаған АҚШ-қа да ұнамағаны анық. Американдықтар өз тарапынан Ауғанстанның түрлі қауымдарының мәртебесін теңестіруге ұмтылды, олардың арасындағы күрделі қарым-қатынаста төреші рөлін атқаруға мүмкіндік алды. Әрине, мәртебелерді теңестіру пуштундар мәртебесінің жоғарылауын ғана емес, панджшерлік рулық қауымнан тәжіктердің әлсіреуін де болжады. Сондай-ақ, АҚШ 2014 жылдан кейін Ауғанстандағы америкалық әскери мәртебесі туралы келісімге қол қоймаған Карзайға теріс көзқарасты болды.

Бұл жағдайда АҚШ Абдұлланың жеңісімен келісуге дайын емес еді, себебі, бұл Ауғанстандағы пуштундардың мәртебесін арттыру тұжырымдамасына сай келмеді. Бірақ, оның Карзаймен тығыз байланыстарын және панджшерлік тәжіктермен нақты одақты ескере отырып, жеңіске қол жеткізуі Вашингтонның мүдделеріне анық жауап бермеді.

Бұл жағдайда, Ашраф Ғани Ахмадзайдың фигурасы бірінші орынға шықты. Ол америкалық истеблишментпен тығыз байланысты және АҚШ-тағы университеттің профессоры болды. Ғани Ахмадзай сайлауға күтпеген коалиция құрамында барды. Оның серіктестері өзбек Дустум және хазарейлік Дониш болды.

Ең алдымен, Ғани командасында ықпалды тәжік болған жоқ. Екінші турға Абдұлла Абдұлла шыққандығын ескере отырып, бұл өте ерекше жағдай болды. Егер Ғани екінші турға шығатын болса, ол пуштун-дурранилердің қолдауының арқасында

даритілді азшылық коалициясына «панджшліктерге» қарсы тұруы тиіс еді. Өйткені, Ғани өз тегінде ахмадзай рулық қауымы атын пайдаланған гильзай болды. Ғаниден басқа сайлауға тағы төрт гильзай қатысты, ол халықтың осы тобының барлық дауысына сене алмады. Бұл жағдайда Ғанидің мүмкіндігі өте күмәнді болып көрінді. Сондай-ақ, хазарей қауымдастығындағы Абдулланың әріптесі, ауған саясатының ардагері Мохаккик Ғанидің әріптесі Донишке қарағанда артық көрінді.

Сондықтан, табиғи түрде екі сұрақ пайда болды. Біріншісі, бұл жағдайда Ғани үшін бірінші турда пуштундар арасындағы қарсыластарын қалай жеңуге болады, ал екіншісі, тәжіктерден, басқа азшылықтардан, сондай-ақ пуштун-дурранилер болуы мүмкін үміткерлерді екінші турда қалай жеңе алады?

Бірақ, бұл жерде бір маңызды жағдай болды – бұл Ғанидің командасында генерал Дустумның қатысуы. Бұл өте күшті тактикалық қадам болды. Сайлауға байланысты ауғандық сайлаушылардың көпшілігі қауымдық белгі бойынша дауыс берді, Дустумның қатысуы өзбек және түрікмендердің дауыстары есебінен сайлаушылардың бірден 10%-ын Ғанидің еншісіне қамтамасыз етті. Өз кезегінде, бұл жағдайды түбегейлі өзгертті.

Пуштундық үміткерлердің ешқайсысында, Расулды қоса алғанда, бір ұйымшыл қауымның дауыстары түрінде мұндай артықшылық болған жоқ. Мысалы, сол хазарейлер бірінші турда Мұхаммед Мохаккик, Сарвар Дониш және Хабиб Сараби арасында таңдау жасауы керек еді. Демек, кейбір хазарейлік дауыстардың бір бөлігі Ашраф Ғаниге де тиісті болуы керек еді. Әрине, ол, сондай-ақ, пуштундардың кейбір дауыстарына, мысалы, гильзайлардың бір бөлігінің, сондай-ақ қалалық пуштундардың да дауыстарына сене алады, мысалы, соңғылары Ғанидің ауған халқының модернистік бөлігін ұсынғанына назар аудара алды. Жалпы, өзбектердің дауыстарымен бірге, осының бәрі Ғаниді екінші турға шығару керек еді. Бірақ, өзбек және түрікмендердің дауыстары (Абдул Рашид Дустум анасы бойынша түрікмен болғанын естеріңізге сала кетейік), бұл маңызды рөлді атқаруға тиіс болатын.

Дустумның Ғаниге қосылуы туралы шешім ауқымды саяси ойынның нәтижесі болды. Біріншіден, Дустум, теориялық

түрде, кез келген үміткерге қосыла алды. Екіншіден, ол пуштундар үшін өте ыңғайсыз серіктес болды. Өйткені, ол 2001 жылы Мазари-Шарифтегі Жала-и Жанги көтерілісінен кейін, негізінен пуштундар болған, талиб тұтқындарының жаппай өлім жазасына кінәлі деп саналған. Сонымен қатар, «Талибанды» жеңгеннен кейін, өзбектер мен тәжіктер Ауғанстанның солтүстік аудандарынан жергілікті пуштун халқын қуып шықты. Дәл осы айыптауларға байланысты оған Ауғанстаннан кетуге тура келді. Үшіншіден, ауғандық өзбектер басқа Солтүстік азшылық ұлттардың табиғи одақтастары болды. Соңғылары сияқты олар пуштундық реставрациядан қорқуы керек еді.

Алайда, ауған өзбектері 2001 жылы «Талибанды» жеңгеннен кейін өздерін осал сезінуі мүмкін. Жалпы үстемдік даритілді халықтарға көшті. Олардың арасында ауған мемлекеті құрылымында, әсіресе әскер мен полицияда ең тиімді орынға ие болған тәжіктер болды. Бұл 1992 жылдан 1998 жылға дейінгі кезеңде өзбектер Ауғанстанның солтүстігінде үстем жағдайға ие болғанымен байланысты. Оның ішінде, олар Мазари-Шарифті бақылады. Бірақ, тәжіктер 2002 жылдан бастап өзбектерді солтүстіктегі бұрынғы позицияларынан айырды. Олар, сондай-ақ, Балх және Мазари-Шариф провинциясын бақылауды жоғалтты. Енді ол тәжік генералы Атта Мұхаммедтің иелігі болды. Тиісінше, егер Ауғанстан кенеттен даритілді халықтар мен пуштундар арасында бөлініп жатса, егер соңғылары келісімге келе алмаса, онда өзбектер азшылықта және гипотетикалық мүмкін болатын Солтүстік Ауғанстанның мемлекеттік бірлестігінде болар еді.

Айта кету керек, Ауғанстанды екі бөлікке бөлу нұсқасы және олардың арасындағы жанжалдың басталуы Өзбекстан мүддесіне де жауап бермеді. Бұл жағдайда Ташкент ирантілді ортада болатын еді. Бір жағынан, оның оңтүстік-шығысында Тәжікстан болар еді, онымен Өзбекстанда Рогундағы су электр станциясы құрылысының тәжік жобасына байланысты өте күрделі қатынастар болған. Екінші жағынан, оңтүстікте даритілді тәжіктер мен хазарейлердің үстемдігі орнаған солтүстік Ауғанстан болатын еді. Бұл ретте, осы екі мемлекет Иранның қолдауын пайдаланар еді, ол өз ауқымы бойынша

өңірлік көшбасшы рөліне үміткер бола алады. Бірақ, саяси қайшылықтардан басқа өзбек билігі мұндай жағдайда оңтүстік бағыттағы көлік жобалары іске асырылмайтын жағдайды да алаңдатпауы мүмкін емес еді. Өйткені, Ауғанстанның солтүстігі мен оңтүстігі арасындағы қақтығыс Орталық Азия аймағын оқшаулау режимін нығайтуға алып келеді. Ташкент және оның қазіргі экономикалық үлгісі үшін оңтүстік теңіз порттарына қол жеткізу маңызды болды.

Сондықтан, Өзбекстан Дустумның Ғанидің сайлау командасына қосылу идеясын қолдады. Бұл жағдайда, өзбек көзқарасынан Ғанидің ықтимал жеңісі, біріншіден, Ауғанстан ішіндегі күштердің арақатынасын өзгертуге мүмкіндік берді, мысалы, тәжіктердің және жалпы ирандық бағытталған күштердің әсерін біршама әлсіретуге және тиісінше, өзбек қауымының әсерін арттыруға мүмкіндік берді. Екіншіден, Ауғанстандағы мемлекеттік құрылыс жобасының одан әрі іске асырылуын ашық қарсы тұру қауіпсіз қамтамасыз етті. Үшіншіден, Оңтүстік және Орталық Азия арасындағы көлік жобаларын іске асыруды бастауға мүмкіндік берді.

Ғаниге Дустумның қосылуында АҚШ та үлкен рөл атқарды және Түркия да қатысты болуы мүмкін. Американдықтар үшін бұл алдымен пуштундар мен солтүстік азшылықтар арасындағы қақтығыстың басталуын және Ауғанстанның кейінгі бөлінуін болдырмау тәсілі болды. Екіншіден, бұл ауған қауымы мен әскери-саяси топтар арасындағы күштердің арақатынасын өзгертуге мүмкіндік болды. Үшіншіден, АҚШ-ты, Өзбекстан сияқты, Орталық Азияға көлік дәліздері қызықтырды. Төртіншіден, пуштундар арасында дурранидің гильзайлары мен басқа да шығыс тайпаларының пайдасына ықпалының төмендеуі Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыруды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарған Пәкістанның мүдделеріне жауап берді.

Айта кету керек, Түркия Дустум мен Ғанидің одағында өз рөлін атқара алды. Мәселе тек Дустумның шетелге кетуге мәжбүр болған кезінде және 1990-шы және 2000-шы жылдары дәл осы Түркияда болғанымен ғана байланысты емес. 2014 жылы Түркия ислам әлеміндегі көшбасшылыққа үміткерлердің бірі болды. Оның бірқалыпты ислам басқармасының түрік

үлгісінің тартымдылығына негізделген «неоосманизм» тұжырымдамасы айтарлықтай жеміс әкелді. Шииттік Иран сунниттік Түркияның табиғи бәсекелесі болды. Анкара үшін ирантілді және түріктілді әлемнің шығыс шекарасында Тегеранның күшеюі тиімсіз болды.

Сондықтан, Дустумның Ғаниге қосылуы 2014 жылғы президенттік сайлау сценарийінде маңызды мәнге ие болды. Бұл ретте ауған тәжіктері мен Карзайдың рулық қауымының осы сайлауға арналған жоспарлары, егер олар болса, іске асырылмаған болып шықты. 2014 жылғы 5 сәуірде сайлаудың бірінші туры кезінде Абдұлла Абдұлла сайлаушылардың 45%-ын, Ашраф Ғани – 31,5%-ын, Залмай Расул – тек 11,5%-ын жинады.⁴⁸ Осылайша, Ашраф Ғани пуштундық үміткерлердің арасында екінші турға өту бәсекелестігінде жеңіске жетті.

Бірінші турда сайлаушылардың басым көпшілігінің таңдаулары болжалды болды. Ғани Дустумның арқасында үлкен артықшылықпен Жаузжан (69,2%) және Фарьяб (65,4%) өзбек провинцияларын жеңіп алды. Ол шығыс пуштундық Нангархар (59,8%), Логар (63,3%), Пактия (62,3%), Пактика (65,2%), Кунар (64,7%) және Лағман (49,8%) провинцияларындағы айқын көпшіліктің дауысын жинады. Ол үшін солтүстік пуштундар дауыс берді. Осы жерден Кундузда 37,9% және Тахарда 38,5% жинады. Бұл жергілікті өзбектер мен түрікмендердің дауыстары болды. Сондай-ақ, Ғани халық тығыз орналасқан Кабулдан 31,2% дауыс жинады. Бұл жерде өзбектер де, сәл хазарейлер де дауыс берді, бірақ негізінен бұл қалалық, жан-жақты пуштундардың дауысы болды.⁴⁹

Абдұлла негізінен тәжік Герат (61%), Каписса (78,8%), Парван (71,8%), Бадахшан (64,8%), Балх (60,1%), Тахар (50,3%), Саманган (61,3%) провинцияларын болжалды жеңіп алды. Ол көбінесе хазарейлік Бамиан (67,9%), Гор (59,1%), Дайкунди (75%) провинцияларының дауысына ие болды.⁵⁰ Бұл жерде Мұхаммед Мохакіктің басқа хазарейлік үміткерлермен салыстырғанда үлкен беделі зор рөл атқарды. Сондай-ақ, Абдұлла да, Ғани де Қандағар мен Гильменд дурранилік провинцияларында артықшылық алған жоқ. Оның ішінде, Қандағарда Абдұлла тек 10,6%, ал Ғани 13,9% жинады. Бұл Залмай Расул аумағы болды.

Ғани екінші турға шығуы тәжіктер мен Карзайдың рулық қауымы үшін қиын жағдай жасады. Енді тәжіктер сайлауды ұтып алу керек еді. Оларда Расулдың жеңісі сияқты қосалқы жоспар болған жоқ. Сонымен қатар, Карзай мен Расулда жағдай біршама қиын болды. Ауғанстандағы пуштундар мен азшылық ұлттардың өзара іс-қимылының болашағы туралы әңгіме болғанын есепке ала отырып, теориялық тұрғыдан олар пуштун Ғаниге қолдау көрсетуге тиіс еді. Бірақ, пуштундар арасындағы қайшылықтар айтарлықтай болды. Нәтижесінде, Расул 2014 жылдың 11 мамырында өз жақтаушыларын сайлаудың екінші туры барысында Абдұллаға дауыс беруге шақырды.⁵¹ Негізінде бұл сайлаудың нәтижесін шеше алды. Абдұлла екінші турда жеңіске жету үшін тек бес-алты пайыз қажет болды. Расулдың мәлімдемесі, егер оның электоратының жартысы Абдұлланы таңдаса, осы мәселені шеше алды. Соңғысы, сондай-ақ, Ғани мен Расулды бірінші турда қолдаған аз ғана хазарейлер, екінші турда «пуштундық реставрацияны» теориялық тұрғыдан бастай алатын үміткердің жеңіске жетпеуі маңызды деп санайды деп есептей алды.

Ғанидің міндеті қиын болды. Ол бірінші турда өзінің негізгі қарсыласына 14 пайыз жол берді. Бірақ қалған үміткерлердің барлығы пуштундық халықтың бөлігін ұсынды, сондықтан Ғани олардың дауысына сене алды. Бірақ, бұл жерде бір өте нәзік сәт болды, Расулдың дурранилік электораты өзін қалай ұстайтыны анық емес еді. Нәтижесінде оңтүстік-батыс пуштундары кім үшін дауыс береді, олар нәсілшілдікке шақыра ма немесе жалпыпуштундық ынтымаққа қарай дауыс бере ме?

Алайда, дурранидің де айтарлықтай бірлігі болған жоқ. Мысалы, кейбір Қандағар дурранилері Гул Ага Шерзайға дауыс берді, бұл оған 2% дауыс берді. Сонымен қатар, Расулдың пікірі пуштун истеблишментінің дурранилік бөлігінің позициясын көрсетті. Соңғылары үшін тәжіктермен де одақты жоққа шығармайтын саяси комбинациялар құру қисынды болды. Бірақ, сайлау науқаны кезінде Ауғанстанда қоғамаралық қатынастар саласында қалыптасқан жағдайда жалпыпуштундық мүдделердің маңызы зор болды. Оның үстіне, пуштундар арасында негізінен мемлекеттегі бұрынғы ұстанымдарын жоғалтуға және азшылық ұлттар өкілдерінің үстемдігіне

елеулі наразылық болды. Сонымен қатар, дуррани ұзақ уақыт бойы топтастырылған тайпалық бірлестік болған жоқ. Әртүрлі рулық қауымдардан басқа, мысалы Гул Ага Шерзайдың баракзайларынан басқа, олардың арасында көп жан-жақты пуштундар болды. Сондықтан, пуштун Ғанимен азшылық ұлттардың өкілі Абдұлланың (пуштунмен) арасында таңдау болған кезде пуштундардың көпшілігі үшін жалпыпуштундық ынтымақтастық үлкен мәнге ие болды.

2015 жылы 14 маусымда сайлаудың екінші туры кезінде Ашраф Ғани 56,44% дауыс жинады, ал Абдұлла Абдұлла 43,56% дауыс жинады. Ал сайлаудың қорытынды нәтижесі тек 7 шілде күні жарияланды.⁵² Абдұлла бірінші турға қарағанда аз дауыс жинады, ал Ғани 25 % артық алды. Бұл Ғаниге бірінші турдағы барлық басқа да үміткерлердің, соның ішінде Залмай Расул үшін дауыс бергендердің дауысы өткенін білдіреді.

Теориялық түрде бұл мүмкін болды. Мысалы, барлық пуштундар Ғани үшін дауыс берді, оларды барлық өзбектер мен түрікмендер қолдады. Хазарейлердің кейбір бөлігі сайлаудан кейін Кабулдағы билік органдарына әсер ету үшін Ғаниге дауыс бергендігі әбден мүмкін. Бірақ, бұрмалау мүмкіндігі туралы күрделі мәселелердің пайда болуы әлі де сөзсіз. Оның үстіне сайлау науқанын жүргізудің алдындағы ауған тәжірибесі осындай ой-пікірлерге мол негіз берді. Нәтижесінде Абдұлла сайлау нәтижелерін танудан бас тартты.⁵³ Бұл ауған сайлау тарихындағы екінші дағдарысты тудырды. Өткен жолы, 2009 жылы Абдұлла екінші турға қатысудан бас тартып, сол кезде Карзай автоматты түрде президент болды. Бұл жолы Абдұлла батыл болды, бірақ тәжіктер мен басқа да даритілді азшылықтар үшін мәселенің бағасы да өте жоғары болды.

Нәтижесінде, өте күрделі мәселені шешу мақсатында АҚШ пен БҰҰ тарапынан айтарлықтай күш-жігер қажет болды. Джон Керри, бұл жолы АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы мәртебесінде кезекті рет президенттікке үміткерлерді татуластыруға тырысты. 2009 жылы ол Карзай мен Абдұлла арасындағы делдал рөлін атқарды. Керри барлық бюллетеньдерге аудит жүргізуді ұсынды. Бұл өте қиын міндет болды. Ол қыркүйек айына дейін созылды. Қарсылас тараптар бұл уақытты шешім табу мақсатында пайдаланды.

Әлбетте, ешкімге ашық жанжалды бастау тиімді болмады. Осы орайда Абдұлла мен оның тобы арасында сайлау нәтижелерін мойындауға келісетін жағдайларға қатысты саяси сауда туралы сөз болды. Бұл жолы, 2009 жылға қарағанда, олардың қарсыласының құрамында өз адамы болмады (сол кезде маршал Мұхаммед Фахим болған), сұрақтың бағасы айтарлықтай жоғары болды. Ауған тәжіктеріне және олар басқаратын Ауғанстанның даритілді азшылықтар коалициясына Ғанидің тағайындалуы ауқымды пуштундық реставрацияға алып келмейтініне кепілдік қажет болды. Сондықтан, шешімді іздеу ұзаққа созылды. Бірақ, нәтижесінде тараптар уағдаласты.

2014 жылдың 19 қыркүйегінде Ашраф Ғани президент болып жарияланды, ал бірнеше сағаттан кейін ол Абдұлла Абдұлламен билікті бөлу туралы келісімге қол қойды. 29 қыркүйекте Абдұлла бірқатар маңызды лауазымдарға тағайындау құқығымен Ауғанстан үкіметінің төрағасы болып тағайындалды.⁵⁴ Оған дейін үкімет басшысы лауазымында, ел президенті Хамид Карзай болған.

Ауғанстан үшін бұл тактикалық шешім болды. Ол басты мәселені шешкен жоқ – батыс коалициясы тиімді жұмыс істейтін демократиялық жүйені құра алмады. Әрбір сайлау саяси шиеленіске алып келеді және одан кейін халықаралық қоғамдастық бұл үшін зор күш-жігер жұмсай отырып шешуі қажет тұйық жағдайлар жасайды.

Мұнда басты мәселе кез келген сайлау идеологиялардың бәсекелестігімен емес, қауымдардың қарсы тұруымен байланысты. Қауым Ауғанстандағы саяси үдерістің басты субъектісі болып табылады. Бұл төрт онжылдыққа созылған ішкі саяси қақтығыстар мен шетелдік араласудың нәтижесі болды. Бұл ретте мемлекеттің зорлық-зомбылыққа монополиясы болған жоқ. Ауғанстанның барлық қауымдары қарулы милицияға ие болды.

Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандырудың басты себебі АҚШ-тың қатысуы және олардың ауған мемлекеттік институттарын қаржыландыруды жалғастыруы болып табылады. Вашингтонның әскери қатысуы барынша аз болса да, оның тарапынан қаржыландыру әлі де ауған

қауымдастықтары үшін тежеуші фактор болып қала береді. Сондықтан, басты мәселе – АҚШ-тың Ауғанстанда өзінің қатысуын жалғастыру ниетімен байланысты. Ал бұл мәселе геосаяси толымдылыққа ие. Тиісінше, Ауғанстанның тарихы мен болашағы бұрынғысынша сыртқы державалардың ықпалына қарсы күреске байланысты екені анық. Тек державалар мезгіл-мезгіл сайын өзгереді, бірақ олардың арасындағы күрес жалғаса береді.

Қорытынды

2014 жылғы президенттік сайлаумен Ауғанстан тарихы кезекті бұрылыс жасады. Алайда, бұл елдің ішкі саясатындағы, сондай-ақ, бүгінгі күні Ауғанстанның айналасында болып жатқан ауқымды геосаяси қарама-қайшылықтардағы соңғы өзгерістер емес екені анық.

Өйткені, осы кітаптың соңғы тарауларында сөз болған шетелдік державалардың арасындағы барлық қайшылықтар әлі де сақталып отыр. Бір жағынан, қазіргі уақытта АҚШ, Пәкістан және осы идеяны қолдайтын Өзбекстан мен Түрікменстан да солтүстікке, Орталық Азияға көлік дәліздерін ашуға ұмтылады. Екінші жағынан, Ресей әлі де осы жоспарларды іске асыруға қарсы. Өйткені, үшінші елдердің өзі үшін стратегиялық маңызы бар Орталық Азия аймағына қатысуы оның мүдделеріне жауап бермейді. 2015 жылы Иран ядролық бағдарламасы туралы шартқа қол қойғаннан кейін Батыспен қарым-қатынастардың жылынуына қарамастан, әлі де АҚШ-тан және олардың шығыс шекараларына жақын орналасуынан қауіптенеді.

Осы күрделі көп деңгейлі геосаяси өзара қатынастар мен қарама-қайшылықтардың барлық жүйесінде Ауғанстан негізгі буын болып табылады. Бұл ретте, мәселе оның маңызды географиялық орналасқан жерінде ғана емес. Сондай-ақ, жергілікті қауымдардың ішкі саяси бәсекелестік күресі бұл үшін барлық жағдай жасайтынында. Ауғанстанның түрлі қауымдастықтары әрқашанда сыртқы ойыншылардың есебінен өзінің ішкі позицияларын күшейту жолын іздейтін болады.

Өйткені, Ауғанстанның ішінде жағдай өте тұрақсыз. Негізінен бұл қауымаралық қайшылықтардың реттелмеуімен байланысты. Бұл қайшылықтар пуштундар мен азшылық ұлттар арасындағы қарым-қатынастарға ғана қатысты емес. Олардың ішінде пуштун тайпалары да, тәжіктер, өзбек,

хазарейлер, чараймактар, исмаилиттер және т.б. қауымдары да бар.

Ұзақ жылдар бойы қарсыласудан және азаматтық соғыстан кейін дәл осы қауымдар Ауғанстандағы саяси үдерістердің басты субъектісі болды. Оның үстіне, жалпы тұрақсыздыққа және өзінің бәсекелестеріне өзара сенімсіздігіне байланысты қауымдар әрқашан өз мүдделерін қорғау қажеттігіне алып келуі мүмкін болатын күйзелістерге және қиындықтарға дайын.

Дәл осындай жағдай, бәлкім, Батыс елдері қабылдаған Ауғанстанда заманауи мемлекет құру әрекеттерінің салыстырмалы сәтсіздігінің басты себебі болып табылады. Өйткені, мұндай барлық әрекеттер кез келген Батыс қоғамы үшін ең үйреншікті демократиялық тәжірибені пайдалануға негізделген. Алайда, кез келген демократиялық жүйенің негізі болып табылатын тиімді институттар болмаған жағдайда, әрбір сайлау – бұл мемлекет пен қоғам үшін стресс.

Өйткені, қауым демократиялық сайлауларды өздерінің топтық мүдделерінің призмасы арқылы қабылдайды. Қауымдардың бір-біріне деген жалпы сенімсіздік жағдайында сайлау батыс елдері үшін үйреншікті қоғамның ортақ игілігі үшін идеялардың бәсекелестігі мағынасында емес, ал қарсыластармен қатаң күрес контекстінде қаралады, онда міндетті түрде жеңімпаздар мен ұтылғандар болуы тиіс. Әрине, ешкім ұтылғысы келмейді. Бұл, әсіресе, Ауғанстанмен болған жағдайдағыдай, мемлекеттің зорлық-зомбылыққа монополиясы жоқ болса, ауқымды қоғамдық қарсыластыққа алып келеді.

Сондықтан да, Ауғанстанның түрлі қоғамдастықтары бүгін америкалық қатысуды қажет етеді. Өйткені, АҚШ қаржыландырудың маңызды көзі ғана емес, сондай-ақ ауғандық қауымдар бәсекелестіктен тікелей қарсыластыққа өтуінен делдалдық күш-жігері ұстап тұратын басты төреші болып табылады. Сондықтан да, мәселе аймақта ауған мемлекетін қаржыландыруды жалғастыруды қамтамасыз ететін АҚШ-тың осындай мүдделері бар-жоғымен байланысты. Бұл Ауғанстанның және бүкіл өңірдің болашағын түсіну үшін маңызды жағдай.

Сондай-ақ, соңғы уақытта өңірдің геосаясатында жаңа үрдістер байқалғанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, Қытай 2014-2015 жылдары «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бағдарламасын белсенді түрде іске асыра бастады, оның басталуы туралы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин өзінің 2013 жылғы Қазақстанға сапары кезінде жариялады.¹

Қытай бастамасы өңірдің геосаясатындағы жалпы жағдайдың өзгеруіне алып келді. Өйткені, Пекин өз бағдарламасының негізіне өз шекарасынан батысқа қарай көлік дәліздерін барынша дамыту идеясын қойды. Бұл ретте Қытайдың жоспарлары Орталық Азия, Ресей, Иран және Пәкістанда түрлі жобаларға таралды.

Пекин үшін «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасы, біріншіден, өз өнімдері үшін жаңа өткізу нарықтарын қамтамасыз ету үшін қызығушылық тудырады. Екіншіден, Қытай басшылығы тиісті қызметтерді экспорттауды ұйымдастыра отырып, өздерінің артық құрылыс қуаттарын жүктеуге ұмтылады. Үшіншіден, Қытай экономикалық дамудың көмегімен үлкен тұрақтылықты, яғни батыстан өз көршілерінің болжамдылығын қамтамасыз етуді қалар еді. Өйткені, мұсылман әлемімен Батыс Қытай шекарасындағы кез келген мүмкін тұрақсыздық Пекин үшін ең күрделі және қажетсіз мәселелердің бірі болып табылады.

Әрине, көлік дәліздері мемлекеттердің бір-бірінен үлкен өзара тәуелділігін қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, олар елдерге пайда әкеледі. Сондықтан, олардың тұрақты жұмыс істеуін қолдау аумағы арқылы осындай дәліздер өтетін барлық мемлекеттер үшін ортақ іс болып табылады.

Осылайша, Қытай өзінің бастамасы және өзінің айтарлықтай беделімен өңірлік геосаясаттың мәнін іс жүзінде өзгертті. Енді көлік дәліздері мен олардың өту желілері мүдделер күресінің мәні болып табылмайды. Қытай мәселені басқаша қойды. Барлық мүмкін болатын дәліздер жалпы мақсатқа жұмыс істейді – Еуразия орталығында өңірдің әлеуетін дамыту және барлық елдер теориялық тұрғыдан өзара тиімді бірыңғай процестің бір бөлігі болуға тиіс.

Пекиннің беделін және оның үлкен экономикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, оның пікірі неғұрлым

маңызды болып келеді. Бұл өзінің «жаңа Шығыс саясатын» қалыптастыруға ұмтылатын Ресей саясатының мысалында байқалады. Бұл үдеріс Ресей мен Батыс арасындағы украиндық мәселе мен Қырымның аннексиясымен байланысты туындаған қақтығыстан кейін қосымша серпін алды. Әрине, мұндай саясаттың негізгі элементі Пекинмен қарым-қатынас құру болып табылады. Бұл жағдай Ресейдің Қытаймен жақындасуына мүдделілігін арттырды. Әрине, бұл жақындасу Ресей оның ұстанымдарын, соның ішінде Еуразиядағы көлік дәліздерін дамыту мәселесі бойынша да ескеруі тиіс дегенді білдіреді.

Бірақ, Қытай бастамасы 2015 жылдың күзіне қарай өз дамуының бастапқы кезеңінде ғана қызмет атқарып отыр. Болашақта «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасының дамуы қандай ауқымдармен немесе нәтижесінде қандай қиындықтарға тап болатынын айту қиын. Қытай өз жобаларын Ауғанстанның солтүстік және оңтүстігінде орналасқан елдерде бір мезгілде іске асыратыны көрнекі жағдай болып табылады. Солтүстікте бұл Орталық Азияның барлық мемлекеттері, оңтүстікте Пәкістан.²

Бұл ретте Ауғанстан арқылы оңтүстік көлік дәлізін ашу осы елдегі тұрақсыздыққа және жаһандық, сондай-ақ өңірлік жетекші ойыншылардың позицияларының белгісіздігіне байланысты әлі де өте қиын болып отыр. Дәл осы жағдайға байланысты АҚШ Ауғанстан арқылы «жаңа Жібек жолын» ашу жобасын жүзеге асыра алмай отыр. Атап айтқанда, 2015 жылдың күзіне дейін Түрікменстаннан Пәкістан мен Үндістанға (ТАПУ) газ құбырының толыққанды құрылысы басталған жоқ. Солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша жергілікті сауданы дамыту да елеулі қиындықтарды бастан кешіріп отыр.

Бұдан басқа, Ауғанстанның айналасындағы тұрақсыздық жаңа жағдайлардың пайда болуы салдарынан күшейіп келеді. Мысалы, 2015 жылы Иранның ядролық мәселесін реттеу Ауғанстанның батыс бөлігіндегі қауіпсіздік деңгейін арттыруға ықпал етуі керек болған еді. Бұл жерде ТАПУ өтуі тиіс еді. Бірақ, 2014 жылы Ирак пен Сирияда «Ислам мемлекеті» проблемасының пайда болуы, сондай-ақ, Иран ең белсенді қатысатын Таяу Шығыстағы суннит-шииттік қарсы тұрудың

жаңа кезеңі Ауғанстандағы америкалық саяси жобаны іске асыру мүмкіндігі туралы мәселені қайтадан қойды. Егер Ресейдің Батыспен қақтығысы да ескерілсе, онда Ауғанстан төңірегіндегі геосаяси қарама-қайшылықты қалпына келтіру үшін барлық жағдайлар бар.

Осыған байланысты 2015 жылы қауіпсіздік мәселелері үнемі туындаған Ауғанстанның солтүстігіндегі жағдай нашарлап кетті. Орталық Азия мемлекеттерімен шекарадағы жағдай ерекше алаңдаушылық тудырды. Атап айтқанда, Түрікменстан Ауғанстанмен шекарасындағы белгісіз содырлардың белсенділігіне тап болды. Сонымен қатар, 2015 жылы Ауғанстанның Тәжікстанмен шекаралас аудандарында талибтерге немесе «Ислам мемлекетіне» жақын содырлардың пайда болуы туралы хабарламалар пайда болды.³

Ауғанстанның солтүстік бөлігі 2001 жылдан бері дәстүрлі түрде салыстырмалы түрде тыныш болғанын ескере отырып, әрине, мұнда жағдай неге тұрақсыз болды деген сұрақ туғызады.

Бір жағынан, бұл талибтердің немесе «Ислам мемлекеті» содырлары белсенділігінің артуы, олардың Ауғанстанның пуштундық оңтүстігінен солтүстікке енуінің салдары болуы мүмкін. Осы тұжырымдаманы дамыту үшін, содырлардың кейбір бөлігі жергілікті тұрғындардан орын алатындығын және олар қандай да бір себептермен талибтерге ілесе алатынын да айтуға болады. Екінші жағынан, бұл 2014 жылы болған ауған саяси өміріндегі өзгерістердің көрінісі болуы мүмкін. Бұған дейін Ашраф Ғанидің 2014 жылғы президенттік сайлаудағы жеңісі ауғандық тәжіктер ықпалының әлсіреуін білдірді. Тәжік әскери-саяси элитасы 2001 жылдан бері Ауғанстанның солтүстік-шығыс аудандарының қауіпсіздігіне жауап берді.

2015 жылдың қыркүйек айында Кундуз провинциясында талибтермен байланыстырған белгісіз содырлар аталмыш қаланы жаулап алуымен байланысты өте көрнекі оқиғалар орын алды.⁴ Сонымен қатар, ауған әскері мен қауіпсіздік күштері шабуылшыларға қарсылық көрсеткен жоқ. Кундуз – солтүстік провинциялардың арасындағы халықтың үштен бір бөлігін пуштундар құрайтын жалғыз провинция болып табылатынын атап өткен жөн.

Провинцияның губернаторы, 2014 жылғы сайлаудан кейін, желтоқсан айында тағайындалған пуштун Мұхаммед Омер Сафи болды. Бұл, ауған саясатында, оның ішінде солтүстік өңірлерде пуштундық факторды күшейту үшін бағытталған жаңа президент Ашраф Ғани саясатының салдары болды. Бірақ, губернатор әскери және арнайы қызметтерге басшылық жасамайды. Естеріңізге сала кетейік, 2001 жылдан бастап әскер мен қауіпсіздік күштері тәжіктердің күшті әсерімен қалыптасты.

Егер әскер мен қауіпсіздік күштері содырларға қаланы басып алуға кедергі келтірместен мүмкіндік берсе, онда бұл жерде тиісті сұрақтардың туындамауы мүмкін емес. Оның үстіне, бұл оқиға пуштун губернаторы Сафи Тәжікстанда іс-сапармен болған жағдайда орын алды.⁵

Содан кейін солтүстіктегі түрлі ықпалды тәжік командирлері, мысалы, Кундузбен көршілес Балх провинциясының губернаторы, Атта Мұхаммед, тәртіпті қалпына келтіру дайындығы туралы мәлімдейді.⁶ Содан кейін, ауған әскері Кундузға бақылауды қайтарады. Әскери операция барысында америкалық авиация «Шекарасыз дәрігерлер» ұйымының ауруханасы бойынша соққы жасап, қақтығыс орын алды.⁷

Бір қарағанда, Кундузді басып алу тарихы ауған мемлекетінің проблемаларын, оның исламшылдардың қарсыласуын жеңе алмауын айқын көрсетеді. Сонымен қатар, америкалық авиацияның ауруханаға жасаған соққысы болған оқиға АҚШ-тың беделіне нұқсан келтіріп, олардың жергілікті әскерлерге тәуелділігін көрсетті. Өйткені, жауынгерлік авиацияның тиімді іс-әрекеттері үшін соққының мақсаттары туралы ақпарат өте маңызды. Сонымен қатар, бұл Ауғанстан, Таяу Шығыс сияқты жағдайларда маңызды, сол немесе басқа адамдардың кімнің жағында тұратынын және объектілер үшін сіздің одақтасыңызды бомбалауға ұсынатынын анықтау өте қиын.

Алайда, Кундузда болған оқиға президент Ғанидің имиджіне кері әсерін көбірек тигізді деп айтуға болады. Ол 2014 жылғы президенттік сайлауда тәжіктердің үміткері Абдұлла Абдұлланы жеңген кезде, бұл тәжік қауымының рөлінің біршама төмендегенін және пуштундар рөлінің артқанын білдірді. Осыған байланысты, 2015 жылы Ауғанстанның солтүстігінде туындаған қауіпсіздікке қатысты барлық проблемалар осы

үдерістің салдары болып табылатыны әбден ықтимал.

Тәжік әскери-саяси элитасы 2001 жылдан бастап 2014 жылға дейін солтүстікте қауіпсіздікті өте тиімді қамтамасыз етті. Оның ішінде бұл Тәжікстан мен Өзбекстанмен шекарадағы Балхтан Тахар мен Бадахшанға дейінгі солтүстік-шығыс провинциялар тобына тән. Кундуз Балх пен Тахар арасында орналасқан және бұл өзбектер мен пуштундармен салыстырғанда тәжіктер азшылығы құрайтын осы аудандағы жалғыз провинция. Осыған сәйкес, осы аудандағы қауіпсіздік мәселесі тәртіпті сақтау үшін жауапкершілік туралы мәселе өткір қойылып отыр. Ең қисынды шешім Ауғанстанның солтүстігі негізінен тәжік әскери-саяси элитасының жауапкершілік аймағы болған 2001 жылдан 2014 жылға дейінгі жағдайға оралу болып табылады.

Бұл мысал Ауғанстанның қазіргі саяси өміріндегі қауым факторының маңызын тағы да атап көрсету мақсатында келтірілген. Бұл жерде мемлекеттік институттар белгілі бір қауымдастықтардың өкілдерінен құрылған, және олардың адалдығы бірінші кезекте өз қауымдастықтарымен, ал екінші кезекте – мемлекетпен және оның жалпы мемлекеттік мүдделерімен байланысты. Мұндай жағдайда Ауғанстандағы кез келген сайлау сондай-ақ ортақ қайшылықтармен байланысты болады.

Әрине, басты сыртқы ойыншылар арасында консенсус болмаған жағдайда, Ауғанстандағы ортақ қайшылықтар өзінің дамуы үшін жаңа серпін ала алады. Өйткені, шет мемлекеттер арасындағы кез келген жанжал басты ауғандық қауымдардың арасындағы қатынастарда автоматты түрде көрініс табады. Егер Ауғанстанда монархия кезінде болған сияқты күшті вертикаль билік болса, немесе жалпы құндылықтармен салыстырмалы шоғырландырылған қоғам болса, ол неғұрлым дербес рөл атқаруға тырысатын еді. Бірақ осы жағдайлар болмаған жағдайда оның мемлекеттілігі Ауғанстан аумағында өз мүдделері бар шет мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың жай-күйіне сыни байланысты болып қала береді.

Сондықтан, Ауғанстанның болашағы үшін тек қарсыластықтың болмауы ғана емес, сондай-ақ, жағдайға әсер етуге және жауапты болуға қабілетті мықты сыртқы

ойыншының болуы да маңызды. Бүгінде жағдай тұрақсыз, себебі, АҚШ сияқты күшті ойыншы шекаралық жағдайда қалып отыр. Олардың Ауғанстандағы әсері әскерлерді шығарудың басталуы туралы хабарланғанға дейінгі кезеңде болған сияқты айтарлықтай айқын емес. Тиісінше, барлығы енді оларға қарсы шығуға мүмкіндік алғандай көрінеді. Теориялық тұрғыдан мұны Иран немесе Ресей жасай алады, егер, әрине, олар мен АҚШ арасындағы қарсыластық кенеттен күн тәртібіне қайта қойылып жататын болса.

Соңғы уақытта өңірлік геосаясатта жаңа үрдіс байқала бастады. Қытай біртіндеп мұнда бірінші рөлге шыға бастады. Бұл «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасымен ғана байланысты емес, алайда, оның аймақтағы тұрақтану үшін маңызы өте зор екенін мойындау керек. Одан 2015 жылдың соңында Шанхай Ынтымақтастық Ұйымын кеңейту аса маңызды жағдай болып табылады. ШЫҰ-ға Үндістан мен Пәкістан кіруге ниет білдіріп отыр. Еуразия өңірі үшін басқа да маңызды салдардан басқа өте қызықты жағдайды атап өту керек. Осы екі ел ШЫҰ-ға кірген жағдайда Шанхай ынтымақтастық ұйымы Иран аумағынан басқа барлық жағынан Ауғанстанды қамтитын болады.

Осыған байланысты Иранның ШЫҰ-ға кіруі туралы мәселені Ресей 2011 жылдан 2013 жылға дейінгі кезеңде бірнеше рет көтергенін еске салуға болады. Қытай сол кезде ШЫҰ-ның кеңеюіне қарсы шықты.⁸ Көп жағдайда бұл АҚШ-пен екіжақты қарым-қатынаста Қытай басшылығы Иран факторына тәуелді болғысы келмеуіне байланысты болды.

Алайда, Иранның ШЫҰ-ға гипотетикалық түрде кіруі бұл ұйымның, яғни Қытай Ауғанстандағы жағдайды жалпы тұрақтандыруға жауапты болады дегенге алып келеді. Егер соңғы 35 жылда Ауғанстандағы ішкі қарсылық әрдайым шетелдік державалардың бәсекелестігімен қоректенсе, онда мұндай бәсекелестіктің болмауы маңызды тұрақтандырушы фактор болады. Іс жүзінде, ШЫҰ аясындағы мұндай бәсекелестіктің тұйықталуы туралы айтуға болады, онда Қытай дамуға қоятын беделді күшті ойыншы болуы мүмкін. Өз кезегінде, даму Ауғанстанның және бүкіл өңірдің тұрақтануын қамтамасыз етеді.

Бұл ретте барлық негізгі мүдделі тараптар бірлесіп әрекет ете алады, өйткені ШЫҰ форматында қатынастарды анықтау үшін негіз болмауы тиіс. Қытай үшін мұндай сұрақ қою – бұл маңызды сын-қатер, бірақ сонымен бірге жаңа мүмкіндіктер болып табылады. Бұл формат Қытай мен ШЫҰ-ның басқа да мүшелерінің ауған мәселесі бойынша АҚШ пен Еуроодақпен өзара іс-қимылын жоққа шығармайды.

Сондықтан, Ауғанстандағы жағдайдың болашақ дамуы қоғамаралық деңгейде жаңа конфронтацияға әкелмейді деген болжам жасауға болады. Егер аймақтық геосаясатта өз мүдделері бар шет мемлекеттер арасында жанжалдар болмаса, бұл болмайды. Соңғы жағдай бүгінгі күні екіталай көрінеді, әсіресе Ресей мен Батыс елдерінің қақтығысы, сондай-ақ Таяу Шығыстағы жағдайдың шиеленісуі кезінде болып жатқан оқиғаларға Иран белсенді қатысады. Дегенмен, бұл әбден мүмкін сценарий, себебі, егер олар идеологиялық сипатқа ие болмаса, қақтығыстардың өткір кезеңі әрдайым аяқталады. Ал Қытай көлік дәліздерін дамыту бойынша батыс бағытта ол үшін ұзақ жылдарға арналған стратегиясы анық есептелген.

Алайда, егер жаһандық проблемалардан бас тартсақ, Ауғанстанның тарихы басқа да ойлар бойынша да өте қызықты. Атап айтқанда, ол Қазақстанды қоса алғанда, көптеген тәуелсіз мемлекеттер үшін өте маңызды. Ауғанстан өзінің мемлекеттік дамуының өте күрделі жолынан өтті және осы елдің алдында тұрған көптеген мәселелер жаңа мемлекеттер үшін де өзекті.

Олардың арасында ұлы державалардың мүдделерінің көпвекторлы саясат жүргізу туралы мәселесі де бар. Атап айтқанда, монархия кезінде Ауғанстан қырғи-қабақ соғыс жылдарында КСРО мен АҚШ арасындағы маневр жасау саясатын сәтті өткізді. Сонымен қатар, Кабул өз елін жаңғырту үшін одан дивидендтер алды. Алайда, бұл саясат өз шектеулеріне ие болды және белгілі бір уақытта Ауғанстанда маневр жасау үшін кеңістік айтарлықтай азайған. Бұл көбінесе халықтың жаңа белсенді топтарының пайда болуына алып келген жаңғыртудың салдары болып табылатыны тән. Бұл кеңес үлгісі бойынша жаңғыртуды жақтаушылар да, «мұсылман бауырлар» сияқты исламдық жаңғыртуды ұстанушылар да, сондай-

ақ батыс үлгісі бойынша ырықтандыруды жақтаушылар да болды.

Өз кезегінде Ауғанстандағы мемлекет XX ғасыр бойы өзінің даму бағытын таңдауда ауытқыды. Ауған истеблишменті барлық уақыттарда жаңғырту мен консервациялау арасында таңдау жасаумен болды. Орталықтандырылған мемлекет шеңберінде барлық мүмкін нұсқалар пайдаланылды – Аманулла-хан кезіндегі түбегейлі жаңғырту реформаларынан Нәдір-шах кезінде және Захир-шахтың басқаруының алғашқы жылдарындағы өте қатаң консервативтік саясатқа дейін. Содан кейін, қайтадан либералды толқын, сосын Дәуіт кезінде қатаң авторитарлық жаңғырту болды. Одан кейін – «Жаңа демократия» заманының либералды саясатына көшу. 1973 жылы төңкерілгеннен кейін тағы да қатаң авторитарлы үлгіге оралды. Бұл үдерістерде нүктені 1978 жылғы сәуір айындағы кеңестік үлгідегі радикалды жаңғырту талпынысы орын алған оқиғалар қойды. Ауғанстанда Кеңес Одағының құлдырауы салдарынан орталықтандырылған мемлекет институттары қирады.

Ауған жағдайының қиындығы жаңғыртудың және консервациялаудың әрбір жаңа әрекеті қоғамда теріс әсер тудырып және сол арқылы бірте-бірте қалыптасқан мемлекеттік механизмнің негізін әлсіретіп отырды. Бұл жерде Ауғанстанның басқа көршілес шығыс мемлекеттерінен тайпалық негізде құрылғанымен ерекшеленді. Тиісінше, бастапқыда Ауғанстанда жер рентасын және тәуелді халықтан салық алу есебінен шығыс ел үшін әдеттегі табыс көздері аз болды.

Шын мәнінде, пуштун тайпалары мемлекет құрғанында ерекше ештеңе жоқ. Мұндай жағдай Иран, Орта Азия үшін, тіпті Үндістан үшін де тән болды. Әсіресе, тайпалардың ауған мемлекетінде өз ықпалын сақтап қалғандығы ерекше болды. Әдеттегі жағдайда орталықтандырылған мемлекет аясындағы тайпалардың рөлі біртіндеп төмендейді. Оның ішінде, тайпалар отырықшы халықты пайдаланудан түскен табысқа сүйенетін мемлекеттің барлық күш-қуатына қарсы тұра алмайды. Бұл ретте шығыс мемлекеті үшін салық төлеушілер саны маңызды болып табылады. Сондықтан, олар бұл санатқа тайпалардың

өкілдерін, тіпті ең туыстық болып табылатын өкілдерін енгізуге тырысады.

Осыған байланысты шығыста кез келген елде салық төлегендердің және мұны жасамайтындардың таптары болады. Ауғанстанда соңғылары тым көп болды. Пуштун тайпалары монархияның құлауына дейін тайпалық жасақтарда қызмет атқару арқылы ішінара салықтық иммунитеттерін сақтап отырды. Олар әскердің қосалқы бөлігі болып саналды. Сонымен қатар, олар мемлекеттің кез-келген әлсіреуі кезінде және тайпаны жаңғыртуға кез-келген әрекеттерде көтерілісті көтерді. Әрине, мұның барлығы мемлекеттің әлсіреуіне ықпал етті.

Сондай-ақ, Ауғанстанның таулары мен шөлдері ауылшаруашылығын жүргізу үшін, жерлерін өңдеу үшін жарамсыз болғаны да маңызды болды. Осының барлығы мемлекеттің өз мәртебесін ұстап тұру үшін де қаражат жеткіліксіз болуына алып келді. Осы тұрғыдан сыртқы көмекке деген тәуелділік, алдымен Британдық Үндістаннан, содан кейін КСРО-дан және ақырында, АҚШ-тан пайда болды.

Сондай-ақ, монархия кезінде Ауғанстанда жергілікті элита реакция кезеңін қоспағанда, уақыттың көп бөлігінде жаңғыртуға мүдделі болды. Бұған Ауғанстанмен көршілес Британдық Үндістан мен алдымен Ресей империясының, содан кейін Кеңес Одағының тәуелді азиялық аумақтарының болуы ықпал етті.

Бұл аумақтар метрополияның басқаруында дәстүрлі өмір салтын жаңғырту үдерісінен өтті. Бұл Ауғанстанның солтүстіктен және оңтүстіктен өз көршілерінен елеулі артта қалуына әкелді. Бұл мәселе, әсіресе, Британдық Үндістан ыдырағаннан және Пәкістанның құрылуынан кейін шиеленіскен. Шын мәнінде, ауған мемлекеті Пәкістанның пуштундарына әсер ету үшін бәсекелес өзінің оңтүстік көршілеріне сәйкес келу мақсатында жаңғырту үдерістерін жеделдетуге тырысты.

Жаңғыртудың әртүрлі бағыттарының арасында 1963 жылдан 1973 жылға дейінгі саяси ырықтандыру кезеңін бөліп көрсетуге болады. Оның бастамашысы батыста немесе батыс үлгілері бойынша құрылған ауған оқу орындарында білім алған

либералды жөнге салынған ауғандық қалалық элита болды. Истеблишменттің бұл бөлігі билеуші монархияға жақын болды және оны либералды саяси реформаларды жүргізу қажеттігіне сендіре алды.

Егер осы уақытқа дейін Ауғанстанда премьер-министр Дәуітпен он жыл бойы шартты түрде авторитарлық жаңғырту деп атауға болатын саясат жүргізілгенін ескерсек, онда саяси ырықтандыру мемлекет үшін елеулі сынаққа айналды. Оның салдарының бірі солшыл (коммунистер) және діни (исламшылдар) толқындар сияқты радикалды жастар қозғалыстарының жандануы болды. Олардың қалыптасуы Кабул университетінде болды, ондағы студенттік кеңестер нағыз саяси шеберлік мектебі болды. Сонымен қатар, сайлау жергілікті қауымдастық өкілдерін парламентке алып келді. Парламент жұмысы барысында өте өткір мәселелер көтеріліп, оларға бір жақты жауап берілмеген.

Мұндай сұрақтардың арасында, мысалы, Ауғанстандағы тілдік жағдай болды. Көптеген пуштундардың наразылығы дари тілінің үстемдігін тудырды, ол Ауғанстанның барлық халықтары үшін тек лингва франка ғана емес, сонымен қатар, іс жүргізу тілі, БАҚ, әдебиет тілі де болды. Сонымен қатар, Ауғанстанда пушту тілінде сөйлемеген қалалық пуштундардың өте маңызды қабаты болды. Әсіресе, олар Кабулда көп болды. Сондай-ақ, Ауғанстанның солтүстігінде және тіпті оңтүстікте кейбір ауылдық даритілді пуштундар да болды. Мохамадзайлардың билеуші әулеті де дари тілін қолданды. Әрине, саяси ырықтандыру кезінде бұл лингвистикалық мәселе бірден саяси мәселеге айналды.

Жалпы ауған тарихы ойға көп ақпарат береді. Оны, ең болмағанда, ауғандықтардың не себепті қателескенін, олар осындай драмалық нәтижеге қалай жеткенін, ақыр соңында, өз мемлекетін қалай жоғалтқанын түсіну үшін зерттеу қажет. Қателіктер үйрену үшін қажет және үнемі басқалардың қателіктерінен үйренген жөн екені жалпыға белгілі.

Ескертулер

Кіріспе

1. Бойко В. С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Мәскеу – Барнаул, 2010. 329 б.

1-тарау. Ауғанстан: аумақ тарихының басталуы және мемлекеттің құрылуы

1. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. I–II. М., 1964–1965. 6–7 б.
2. Снесарев А.Е. Афганистан. М., 2002. 40–45 б.
3. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. М.: Летний сад, 2008. 41 б.
4. Древний Восток. М., 2008. 415–419 б.
5. Сонда. 418 б.
6. Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. Душанбе, 1989. 44 б.
7. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. М.: Летний сад, 2008. 50 б.
8. Древний Восток. 410 б.
9. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 12 б.
10. Синха Н.К., Банерджи А. Ч. История Индии. М., 1954. 56 б.
11. Сонда. 58–60 б.
12. Гафуров Б.Г. Таджики. Душанбе, 1989. 136–138 б.
13. Синха Н.К., Банерджи А. Ч. История Индии. М., 1954. 77 б.
14. Сонда. 78 б.
15. Акимбеков С.М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы, 2011. 68 б.
16. Сонда. 78–79 б.
17. Массон В.М., Ромодин В. А. История Афганистана. Т. I–II. М., 1964–1965. 154 б.
18. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 80 б.
19. Гафуров Б.Г. Таджики. Душанбе, 1989. 261 б.
20. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 2008.
21. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 114 б.
22. Гафуров Б.Г. Таджики. Душанбе, 1989. 318 б.
23. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 33 б.
24. Сонда. 36 б.
25. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 116 б.

26. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. 222 б.
27. Бабур-наме. 151 б.
28. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 140 б.
29. Сонда. 149 б.
30. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. I–II. М., 1964–1965. 271 б.
31. Бабур-наме. 145 б.
32. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 155 б.
33. Сонда. 186–188 б.
34. Бабур-наме. 156 б.
35. Сонда. 145 б.
36. Сонда.
37. Бабур-наме. 142 б.
38. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 213 б.
39. Сонда. 216–222 б.
40. Сонда. 226 б.
41. История Востока. Т. 3. М., 1999. 136 б.
42. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 252 б.
43. Сонда. 133 б.
44. Туманович Н.Н. Герат в XVI–XVIII вв. М., 1989. 150 б.
45. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 247 б.
46. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. М., 1958. 36 б.
47. Сонда. 115 б.
48. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 231–232 б.
49. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 78 б.
50. Сонда. 80–81 б.
51. Туманович Н.Н. Герат в XVI–XVIII вв. М., 1989. 150 б.
52. Сонда. 159 б.
53. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 83–84 б.
54. Сонда. 93 б.
55. Сонда. 97 б.
56. История Востока. 143 б.
57. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 277 б.
58. Сонда. 279 б.
59. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани: очерки административной и военной системы. М., 1958. 36 б.
60. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 287 б.
61. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 107 б.
62. Сонда.
63. Martin Ewans. P. 23.
64. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 107–115 б.
65. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 279–280 б.
66. Сонда. 280 б.
67. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани: очерки административной и военной системы. М., 1958. 75 б.

2-тарау. Ауганстан және Үлкен ойын

1. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани: очерки административной и военной системы. М., 1958. 24–27 б.
2. Сонда. 30 б.
3. Сонда. 108–109 б.
4. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 344 б.
5. Наполеон Бонапарт. Путь к империи. М., 2011. 343 б.
6. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 66 б.
7. Постников А.В. Схватка на «Крыше мира». М., 2001. 50–51 б.
8. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 146 б.
9. Heathcote T. The Afghan wars, 1839–1919. London. 1980. P. 22.
10. Ibid. P. 23.
11. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 150 б.
12. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 2 б.
13. Heathcote T. The Afghan wars, 1839–1919. London. 1980. P. 24.
14. Ibid. P. 30–31.
15. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 356 б.
16. Heathcote T. The Afghan wars, 1839–1919. London. 1980. P. 30–31.
17. Хопкирк П. Большая игра: битва империй за Центральную Азию. Алматы, 2010. 158 б.
18. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. 357 б.
19. Сонда. 358–363 б.
20. Маркс К. Ост-Индская компания, ее история и результаты ее деятельности. Собр. соч., Т. 9. 155 б.
21. Маркс К. Документы о разделе Турции. Собр. соч., Т. 10. 143 б.
22. Сонда. 146 б.
23. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952. 178–179 б.
24. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 4 б.
25. Снесарев А.Е. Афганистан. М., 2002. 211–212 б.
26. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 68 б.
27. Сонда. 75 б.
28. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 73 б.
29. Сонда.
30. Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Начало XIX – начало XX вв. СПб., 2005. 165 б.
31. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 77 б.
32. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 140 б.
33. Бабаходжаев М. А. Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине XVIII – нач. XX в. Ташкент, 1965. 66 б.
34. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 110 б.
35. Фадеев Р.А. Кавказская война. М., 2003. 280 б.

36. Снесарев А.Е. Афганистан. М., 2002. 27 б.
37. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 95 б.
38. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 21 б.
39. Сонда. 16 б.
40. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 119–120 б.
41. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 34 б.
42. Сонда. 24 б.
43. Афганское разграничение: переговоры между Россией и Великобританией. 1872–1885. СПб., 1886. 2 б.
44. Афганское разграничение. 3 б.
45. Сонда. 4–6 б.
46. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в.: официальная история и историография. М., 1990. 57–58 б.
47. Сонда. 59–61 б.
48. Автобиография Абдуррахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 206 б.
49. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 6 б.
50. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 160 б.
51. Сонда. 161 б.
52. Сонда. 163 б.
53. «Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии. Сб. архив. док./ Сост., авт. предисл. и прим. Т. Н. Загородниковой. М.: Новый хронограф, 2014. 116 б.
54. Сонда. 180 б.
55. Сонда. 222 б.
56. Предисловие к Автобиографии Абдуррахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. XXXV б.
57. «Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии. Сб. архив. док./ Сост., авт. предисл. и прим., Т. Н. Загородниковой. М.: Новый хронограф, 2014. 201–202 б.
58. Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии. М., 1954. 382 б.
59. Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012. 161 б.
60. Сонда. 163 б.
61. Сонда. 164 б.
62. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 49 б.
63. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 166 б.
64. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 52 б.
65. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 114 б.
66. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в.: официальная история и историография. М., 1990. 68 б.
67. Автобиография Абдуррахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 221 б.

68. Ромодин В. А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 72 б.
69. Сонда. 72 б.
70. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 222 б.
71. Ромодин В. А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 69–72 б.
72. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 65 б.
73. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 36 б.
74. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 238 б.
75. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 76 б.
76. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 257 б.
77. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 64 б.
78. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 324 б.
79. Сонда. 289 б.
80. Афганское разграничение. 10 б.
81. Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004. 79 б.
82. Афганское разграничение. 219 б.
83. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 181 б.
84. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 258 б.
85. Сонда. 259 б.
86. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 182–183 б.
87. Сонда. 184 б.
88. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 88 б.
89. Ганковский Ю. В. Империя Дуррани: очерки административной и военной системы. М., 1958. 57 б.
90. Сонда. 69 б.
91. Ромодин В.А. Афганистан по второй половине XIX – нач. XX в. 65 б.
92. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 18 б.
93. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 294 б.
94. Ромодин В.А. Афганистан во второй половине XIX – нач. XX в. 96–99 б.
95. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 340 б.
96. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 74 б.
97. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 337 б.
98. Сонда. 337 б.
99. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 74 б.
100. Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. М., 1987. 60 б.
101. Сонда. 16 б.
102. Сонда. 17–18 б.
103. Сонда. 45 б.

104. Сонда. 48–51 б.
105. Сонда. 68–78 б.
106. Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908. 269 б.
107. Сонда. 266 б.
108. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 197 б.
109. Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. М., 1987. 145–146 б.
110. Пуштун мәселесі Ауғанстан мен Британдық Үндістан арасындағы шекара ретінде Дюранд сызығын анықтаудан бастап Кабулдағы кез келген үкімет үшін негізгі проблемалық мәселелердің бірі болып табылады. Ол бір жағынан, этникалық пуштундардың саяси үстемдігі бар мемлекет – Ауғанстанның, ал екінші жағынан, Британдық Үндістан, содан кейін Пәкістан тәуелсіз мемлекетінің аумағында көптеген пуштун халқының болуымен байланысты. Ағылшындар Үндістанға басып кіруге болатын стратегиялық маңызды пункттерді бақылау қажеттігіне байланысты шығыс пуштундарының аумағын Британдық Үндістанның құрамына қосты. Бірінші кезекте бұл Хайбер асуы болды.
111. Зарипов Ш. Кочевники и полукочевники Афганистана – в сб. Афганистан: история, экономика, культура. М. 1989. 119 б.
112. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1. СПб., 1902. 383 б.
113. Темирханов Л. Восточные пуштуны. М., 1987. 172 б.
114. Темирханов Л. Хазарейцы. М., 1972. 34 б.
115. Зарипов Ш. Кочевники и полукочевники Афганистана – в сб. Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989. 119 б.
116. Босин Ю.В. Афганистан: полиэтничное общество и государственная власть в историческом контексте. М., 2002. 94 б.
117. Рейснер И.М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954. 256 б.
118. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 191 б.
119. Сонда. 194–195 б.
120. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 206 б.
121. Сонда. 282 б.

3-тарау. Дәстүрлі қоғамды жанғыртудың мәселелері

1. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 2. СПб., 1902. 44–46 б.
2. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 67 б.
3. Сонда. 61 б.
4. Автобиография Абдурахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 2. СПб., 1902.
5. Сонда. 93 б.
6. Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 69 б.
7. Васильев Л.С. История Востока. М., 1998. 29 б.

8. Фадеев Р.А. Кавказская война. М., 2003. 259 б.
9. Сонда. 196 б.
10. Сонда. 194 б.
11. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907... 285 б.

4-тарау. Ауғанстан: Хабибулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін

1. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 101–104.
2. Очильдиев Д.Я. Младоафганское движение (1900–1929). Ташкент, 1985. 52 б.
3. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987. 43 б.
4. Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. М., 1987. 167 б.
5. Очильдиев Д.Я. Младоафганское движение (1900–1929). Ташкент, 1985. 70 б.
6. Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. М., 1987. 178 б.
7. Генис В.Л. Красная Персия. Большевики в Гиляне. М., 2000. 57 б.
8. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент, 2000. 136 б.
9. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 106.
10. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 106.
11. Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии. СПб., 2003. 356–357 б.
12. Очильдиев Д.Я. Младоафганское движение (1900–1929). Ташкент, 1985. 144–145 б.
13. Генис В.Л. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорских революций. М., 2001. 20 б.
14. Цит. по: Генис В.Л. Красная Персия. 269 б.
15. Скляр Л. Почему провалилась советская попытка «экспорта» революции в Гилян// Азия и Африка сегодня, 1997. № 12. 45 б.
16. Генис В. Л. Красная Персия. 102 б.
17. Сонда. 127 б.
18. Генис В.Л. «С Бухарой надо кончать...» 16 б.
19. Генис В.Л. Красная Персия. 82 б.
20. Генис В.Л. «С Бухарой надо кончать...» 17 б.
21. Панин С.Б. Дипломатическая борьба держав в Афганистане, 1919–1921 гг.// Страницы истории и историографии Индии и Афганистана. М., 2000. 298 б.
22. Сонда. 300 б.
23. Генис В.Л. Красная Персия. 84 б.
24. Сонда. 84 б.
25. Теплинский Л.Б. История советско-афганских отношений. М., 1988. 380 б.
26. Генис В.Л. Красная Персия. 395 б.
27. Сонда. 399 б.
28. Снесарев А.Е. Указ.соч. 28 б.
29. Праззускас А. От Российской империи к Союзу ССР// Вестник Евразии. 1996, № 1(2). 127 б.

5-тарау. Ауғанстан: Аманулла-ханнан Нәдір-шахқа дейін

1. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York, 2010. P. 109–110.
2. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987. 126 б.
3. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 42–43 б.
4. Сонда. 60 б.
5. Сонда. 81 б.
6. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987. 133–134 б.
7. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York, 2010. P. 109.
8. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987. 161–162 б.
9. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 111.
10. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М., Наука. 1987. 169–170 б.
11. Очильдиев Д. Я. Младоафганское движение (1900–1929). Ташкент, 1985. 161 б.
12. Сонда. 166 б.
13. Сонда. 166 б.
14. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987. 165 б.
15. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 101 б.
16. Сонда. 102 б.
17. Сонда. 150 б.
18. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 199 б.
19. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 122 б.
20. Сонда. 129 б.
21. Shahrani M. Nazif. Taliban and Talibanism in historical perspective// The Taliban and the crisis in Afghanistan. ed. by R. Crews an A. Tarzi. Harvard University press. Cambridge, Massachusetts, 2009. P. 173.
22. Бойко В. С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Мәскеу – Барнаул, 2010. 241 б.
23. Бабаходжаев М., А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975. 104 б.

6-тарау. Ауғанстан: Захир шахтан Даудже дейін

1. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 236 б.
2. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 252 б.

3. Сонда. 256 б.
4. Сонда. 228 б.
5. Roy O. Islam and resistance in Afganistan. Cambridge. 1986. P. 12.
6. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 239 б.
7. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 251 б.
8. Ежов Г.П., Кирпенко П. Ф. Афганистан. Тайны дипломатии. История взаимоотношений США и Афганистана. 1919–1955. М., 2012. 84 б.
9. Ахрамович Р.Н. Афганистан после второй мировой войны. М.: Наука, 1961. 7 б.
10. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 273 б.
11. Ежов Г.П., Кирпенко П. Ф. Афганистан. Тайны дипломатии. История взаимоотношений США и Афганистана. 1919–1955. М., 2012. 83 б.
12. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 256 б.
13. Ахрамович Р.Н. Афганистан после второй мировой войны. М.: Наука, 1961. 9 б.
14. Сонда. 10 б.
15. Арабаджян З.А. Иран: противостояние империям. М., 1996. 181 б.
16. Ежов Г.П., Кирпенко П.Ф. Афганистан. Тайны дипломатии. История взаимоотношений США и Афганистана. 1919–1955. М., 2012. 94–95 б.
17. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе, 2004. 42 б.
18. Ахрамович Р.Н. Афганистан после второй мировой войны. М.: Наука. 1961. 23–24 б.
19. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе, 2004. 45 б.
20. Ахрамович Р.Н. Афганистан после второй мировой войны. М.: Наука. 1961. 35 б.
21. Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010. 258 б.
22. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 283 б.
23. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе, 2004. 68 б.
24. Сонда. 68–69, 79–81 б.
25. Сонда. 64–65 б.
26. Сонда. 93 б.
27. Сонда. 106–117 б.
28. Сонда. 115 б.
29. Сонда. 120 б.

7-тарау. Ауғанстан: сыртқы саясат және Британ империясының ыдырауы

1. Брендон, Пирс. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2011. 520 б.
2. Антонова К. А. Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. М., 1979. 461 б.

3. Брендон, Пирс. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2011. 521 б.
4. Антонова К.А. Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. М., 1979. 475–476 б.
5. Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012. 273 б.
6. Сонда. 124 б.
7. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. М., 1979. 482 б.
8. Tunzelmann von A. Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire. London, 2007. P. 214.
9. Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012. 343–344 б.
10. Брендон, Пирс. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2011. 522 б.
11. Ерекешева Л.Г. Религия и политика в Южной Азии: Индийский национальный конгресс и индуско-мусульманская проблема в Британской Индии. Алматы, 2005. 93 б.
12. Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012. 343–282 б.
13. Брендон, Пирс. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2011. 528 б.
14. Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012. 332–333 б.
15. Сонда. 221–224 б.
16. Сонда. 226 б.
17. Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012. 338–339 б.
18. Tunzelmann von A. Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire. London, 2007. P. 279.
19. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 300 б.
20. Езов Г.П. Кирпенко П.Ф. Афганистан. Тайны дипломатии. История взаимоотношений США и Афганистана. 1919–1955. М., 2012. 202–203 б.

8-тарау. Ауғанстан: Даудтің он жылы

1. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University, 2002. P. 59.
2. Ibid. P. 65.
3. Ibid. P. 65.
4. Ахрамович Р.Н. Афганистан в 1961–1966 гг.: политическое положение, конституционная реформа. М.: Наука, 1967. 17 б.
5. HUMAN A. Afghanistan under soviet domination. 1964–1983. Macmillan Press. London. 1984. P. 27.
6. Ibid. P. 29.
7. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. –

- 2nd ed. New York. 2010. P. 126.
8. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 67.
  9. Ibid. P. 70.
  10. Hyman A. Afghanistan under soviet domination. 1964–1983. Macmillan Press. London. 1984. P. 29.
  11. Edwards B. David. Before Taliban. Genealogies of the Afghan Jihad. University of California Press. Berkley and L. A. 2002. P. 49.
  12. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 69.
  13. Ibid. P. 69.
  14. Ibid. P. 66.
  15. История Афганистана с древнейших времен до наших дней. М.: Мысль, 1982. 273–274 б.
  16. Сонда. 274–275 б.
  17. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 316 б.
  18. Ахрамович Р. Н. Афганистан в 1961–1966 гг.: политическое положение, конституционная реформа. М.: Наука, 1967. 29 б.
  19. Слинкин М.Ф. Мохаммад Дауд: политический портрет. [http:// afg-hist.ucoz.ru/publ/8-1-0-12](http://afg-hist.ucoz.ru/publ/8-1-0-12)
  20. Сонда.
  21. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе, 2004. 126 б.
  22. Сонда. 125 б.
  23. Сонда. 126 б.
  24. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 127.
  25. Ахрамович Р.Н. Афганистан в 1961–1966 гг.: политическое положение, конституционная реформа. М.: Наука, 1967. 41 б.

9-гарау. Ауғанстан: «Жана демократия» (1963-1973)

1. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 98.
2. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 128.
3. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 125 б.
4. Сонда. 128–129 б.
5. Сонда. 130–132 б.
6. Сонда. 138 б.
7. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 287 б.
8. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 161 б.
9. Сонда. 160 б.
10. Ахрамович Р.Н. Афганистан в 1961–1966 гг.: политическое положение, конституционная реформа. М.: Наука, 1967. 72 б.

11. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 288 б.
12. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press, 1995. P. 211.
13. Roy O. Islam and resistance in Afganustan. Cambridge univ. press, 1986. P. 24.
14. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004. 342 б.
15. Roy O. Islam and resistance in Afganustan. Cambridge univ. press. 1986. P. 25.
16. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 146 б.
17. Сонда. 160–162 б.
18. Roy O. Islam and resistance in Afganustan. Second ed. Cambridge univ. press. 1990. P. 15–16.
19. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 164 б.
20. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 302 б.
21. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 93.
22. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 127.
23. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 93.
24. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 167 б.
25. Сонда. 151 б.
26. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 91–92.
27. Ibid. P. 93.
28. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 153 б.
29. Сонда. 345 б.
30. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 204 б.
31. Roy O. Islam and resistance in Afganustan. Second ed. Cambridge univ. press. 1990. P. 15–16.
32. Акимбеков С.М. Политический ислам для Казахстана // Казахстан в глобальных процессах, 2013. № 3. 53 б.
33. Roy O. Islam and resistance in Afganustan. Cambridge univ. press. 1986. P. 69.
34. Ibid. P. 8.
35. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 213–216 б.
36. Сонда. 220–221 б.
37. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York, 2010. P. 132.

10-тарау. Күйзелістің басталуы

1. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 99.
2. Hyman A. Afghanistan under soviet domination. 1964–1983. Macmillan Press. London. 1984. P. 30.

3. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 65.
4. Ibid. P. 65.
5. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 104.
6. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 231 б.
7. Сонда. 232–233 б.
8. Ежов Г. П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 131 б.
9. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 99.
10. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 321–322 б.
11. Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 131 б.
12. Сонда. 132 б.
13. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 136.
14. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 134 б.
15. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 250 б.
16. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York, 2010. P. 134.
17. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs, 2011. New York. P. 108.
18. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 324 б.
19. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 100.
20. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 252 б.
21. Сонда. 254 б.
22. Сонда. 255 б.
23. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 332 б.
24. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 138.
25. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 121.
26. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 20 б.
27. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 268 б.
28. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University, 2002. P. 105.
29. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 269–274 б.
30. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 86.
31. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University, 2002. P. 116.
32. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 89.
33. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. –

- 2nd ed. New York. 2010. P. 150.
34. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 119.
35. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge univ. press. Second ed. 1990. P. 89.
36. Ibid. P. 88.
37. Ibid. P. 88.
38. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 335 б.
39. Сонда.
40. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 147.
41. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 280.
42. Ibid. P. 234.
43. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 96–97.
44. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 133.
45. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 95.
46. Афганистан. Краткий биографический справочник. М., 2002. 63 б.
47. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 20 б.
48. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 56
49. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 91 б.
50. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 125–126.
51. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 101.
52. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 49 б.
53. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 101.
54. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 183 б.
55. Запись телефонного разговора между А. Н. Косыгиным и Н. М. Тараки 18 марта 1979 года. Цит. по Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 339 б.
56. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 188 б.
57. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 53 б.
58. Брутенц К. Тридцать лет на Старой площади. М.: Международные отношения, 1998. 467 б.
59. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 47 б.
60. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 143.
61. Ibid. P. 143.
62. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 29 б.

63. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 191 б.
64. Сонда. 206–207 б.
65. Сонда. 212–214 б.
66. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 102.
67. Ibid. P. 102.
68. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 36.
69. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 148.
70. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 36.
71. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 219 б.
72. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 412 б.
73. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 124 б.
74. Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 222 б.
75. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 124–126 б.
76. Сонда. 126 б.
77. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 53 б.
78. Курилов В. Мы были первыми. Альманах «Вымпел». М., 1999. № 3.
79. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 237 б.
80. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 32 б.
81. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 69–70 б.
82. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 51 б.
83. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 117 б.
84. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 34 б.
85. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 159.
86. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 35 б.
87. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 136 б.
88. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 250–251 б.
89. Сонда. 251 б.
90. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 44.
91. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 148–149 б.
92. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 258 б.
93. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 151 б.

11-тарау. Кеңес Одағының басып кіруі: Кармальдан Наджибуллаға дейін

1. Меримский В. А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 76–77 б.
2. Poullada L. The road to crisis. 1919–1980// Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987. P. 59.
3. Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 109 б.
4. Меримский В. А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 89–93 б.
5. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 337–338 б.
6. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 161–162 б.
7. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 176–177.
8. Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 127 б.
9. Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 266–268 б.
10. Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 131 б.
11. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 168 б.
12. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 204–205.
13. Ibid. P. 195.
14. Христофоров В. Афганистан: правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 51 б.
15. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 249 б.
16. Сонда.
17. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 205–206.
18. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 89 б.
19. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 72.
20. История Афганистана. М.: Наука, 1982. 341–345 б.
21. Rubin R. V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 127.
22. Ibid. P. 124.
23. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995. P. 69.
24. Ibid. P. 71.
25. Меримский В. А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 116 б.
26. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 421 б.
27. Rubin R. V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 124.
28. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 255 б.
29. Рунов В. Афганская война: все боевые операции. М.: Яуза: Эксмо, 2014. 22 б.

30. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 252 б.
31. Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. М.: Центрполиграф, 2012. 26 б.
32. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 88 б.
33. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М.: Вече, 2012. 301 б.
34. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 144 б.
35. Сонда.
36. Сонда. 145 б.
37. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 212.
38. Kakar H. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979–1982. Univ. of California Press. Berkeley. 1995. P. 117.
39. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 212.
40. Ibid. P. 207.
41. Ibid. P. 213.
42. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 167 б.
43. Сонда. 164 б.
44. Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 170 б.
45. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 271 б.
46. Иващенко А.С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам// Восток/Oriens, 1993. № 3. 61 б.
47. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 274 б.
48. Сонда. 270 б.
49. Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 179 б.
50. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 171 б.
51. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 82 б.
52. Меримский В. А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 267 б.
53. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 215.
54. Rubin R.V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 131.
55. Ежов Г. П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 12 б.
56. Сонда. 216 б.
57. Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013. 227 б.
58. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 112 б.
59. Rubin R.V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 133.
60. Ibid.
61. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 110.

62. Rubin R.B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 195.
63. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 110–111.
64. Ibid. P. 136.
65. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 42.
66. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 130.
67. Rubin R.B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 196–197.
68. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 128.
69. Rubin R.B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 216.
70. Ibid. P. 216
71. Ibid. P. 219.
72. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 129.
73. Ibid. P. 141.
74. Rubin R.B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 222.
75. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 141–142.
76. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 345 б.
77. Rubin R. B. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 202.
78. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 108 б.
79. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 58 б.
80. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 32 б.
81. Сонда. 125 б.
82. Сонда. 32 б.
83. Сонда. 31 б.
84. Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011. 120 б.
85. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 325–326 б.
86. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 124 б.
87. Босин Ю.В. Афганистан: политическое общество и государственная власть в историческом контексте. М.: Гуманитарий, Академия гуманитарных исследований, 2002. 140 б.
88. Сонда. 141 б.
89. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. 196 б.
90. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 223.
91. Ibid. P. 223.

92. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. 204 б.
93. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 72–74 б.
94. Сонда. 74–75 б.
95. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 161 б.
96. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С., 2002. 214 б.
97. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 428–429 б.
98. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 77–78 б.
99. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 288 б.
100. Сонда. 290 б.
101. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 110–114 б.
102. Сонда. 112 б.
103. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 285–286 б.
104. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 106 б.
105. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 129.
106. Rubin R.V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 158–159.
107. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 282 б.
108. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 111 б.
109. Босин Ю.В. Афганистан: полиэтничное общество и государственная власть в историческом контексте. М.: Гуманитарий, Академия гуманитарных исследований, 2002. 151 б.
110. Цит. по Босин Ю.В. Афганистан: полиэтничное общество и государственная власть в историческом контексте. М.: Гуманитарий, Академия гуманитарных исследований, 2002. 143 б.
111. Rubin R.V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 160.
112. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 246–247 б.
113. Сонда. 213–214 б.
114. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 241 б.
115. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 232 б.
116. Rubin R.V. The Fragmentation of Afghanistan. Second ed. Yale University. 2002. P. 147.
117. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 313 б.
118. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 99–100 б.

119. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 234–235 б.
120. Сонда. 269 б.
121. Аллан П., Клей Д. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М.: Международные отношения, 1999. 301 б.
122. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 211.
123. Христофоров В. С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 226 б.
124. Басов В.В. «Зона племен» Восточного Афганистана (этнодемографический очерк)// Страницы истории и историографии Афганистана. К столетию со дня рождения И. М. Рейснера. М.: Восточная литература РАН, 2000. 255–258 б.
125. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 228 б.
126. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 302.
127. Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию военных итогов афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011. 262 б.
128. Сонда. 263 б.
129. Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М.: Граница, 2009. 230 б.
130. Босин Ю.В. Афганистан: полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. М.: Гуманитарий, Академия гуманитарных исследований, 2002. 146 б.
131. Сонда. 145 б.
132. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 212.
133. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 258.
134. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 212.
135. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 142–143 б.
136. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 362.
137. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 139–140 б.
138. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 268.
139. Гареев М.А. Афганская страда. М.: Инсан, 2002. 133 б.
140. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 442–443 б.
141. Сонда. 443 б.

12-тарау. Наджибулланың құлдырауы: мемлекеттік институттардың дағдарысы

1. Ясин Е.Г. Приживется ли демократия в России. 2-е изд., М.: Фонд «Либеральная миссия». Новое литературное обозрение, 2012. 142 б.

2. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. 295 б.
3. Сонда. 328 б.
4. Сонда. 371–372 б.
5. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 444 б.
6. Сонда. 444 б.
7. Зарубежное военное обозрение. Москва, 1998. № 1.
8. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 432.
9. Ibid. P. 419.
10. Ibid. P. 404.
11. Ibid. P. 336.
12. Ганковский Ю. В бой вступают талибы// Азия и Африка сегодня, 1995. № 7. 32 б.
13. Rubin R. V. Afghanistan from the cold war through the war of terror. Oxford University Press. Oxford. 2013. P. 89.
14. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 419.
15. Ibid. P. 345.
16. Ibid. P. 422.
17. Долгов Б.В. Исламистский вызов и алжирское общество (1970–2004). М.: Институт востоковедения РАН, 2004. 79 б.
18. Сонда. 103 б.
19. Сонда. 101–110 б.
20. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. Second ed. 1990. P. 223–224.
21. Ibid. P. 224.
22. Ibid.
23. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 356 б.
24. http://royallib.ru/book/lyahovskiy_aleksandr/tragediya_i_doblest_afgana.html
25. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 15 б.
26. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 361 б.
27. http://royallib.ru/book/lyahovskiy_aleksandr/tragediya_i_doblest_afgana.html
28. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 431.
29. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 106.
30. Ibid. P. 106.
31. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 428.
32. Ежов Г. П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 64 б.
33. http://royallib.ru/book/lyahovskiy_aleksandr/tragediya_i_doblest_afgana.html
34. Krakowski E. Afghanistan and Soviet global interest// Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987. P. 178.

35. http://royallib.ru/book/lyahovskiy_aleksandr/tragediya_i_doblest_afgana.html
36. Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002. 67 б.
37. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. 445 б.
38. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 37.
39. Rubin V. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 29.
40. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 130.
41. Tomsen P. The wars of Afghanistan: messianic terrorism, tribal conflicts, and the failure of great powers. Public Affairs. 2011. New York. P. 488.
42. Сикоев Р.Р. Суфийские ордены в социально-политической жизни Афганистана// Ислам и общественное развитие в начале XXI века. М.: Крафт+, 2005. 384 б.

13-ғарау. Ауғанстан: Наджибулланың құлдырауынан «Талибан» қозғалысына дейін

1. Barfield T. Afghanistan: a cultural and political history. Princeton University press. Princeton. 2012. P. 254.
2. Sinno A. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 84.
3. Kangas R.D. Scenarios for the Future of the Afgan State// Central Asia. Area Study Centre. University of Peshawar. 1994, №35. P. 99–128.
4. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 6.
5. Ibid. P. 489.
6. Коргун В.Г. Афганистан: политика и политики. М., 1999. 120 б.
7. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 383–384 б.
8. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 492.
9. Ibid. P. 492–493.
10. Ibid. P. 494.
11. Wahab Shaista. A brief history of Afganistan/ Shaista Wahab and Barry Youngerman. – 2nd ed. New York. 2010. P. 208.
12. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 374 б.
13. Nawid S. Language policy in Afghanistan// Language policy and language conflict in Afghanistan and its neighbors. The changing politics of language choice. Ed. by Harold Schiffman. (Brill's Studies in South and Southwest asian languages). Leiden, Boston. 2012. P. 48.
14. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 376–377 б.
15. Barfield T. Afghanistan: a cultural and political history. Princeton University press. Princeton. 2012. P. 254.

16. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 508.
17. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 379 б.
18. Сонда. 382 б.
19. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 263–264
20. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 513.
21. Ibid. P. 511.
22. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 265.
23. Сонда.
24. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 374 б.
25. Rashid A. Taliban. Islam, Oil and the new Great Game in Central Asia. London. 2000. P. 26.
26. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 380 б.
27. Сонда. 381 б.
28. Сонда. 379 б.
29. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 50.
30. Ibid.

14-тарау. Ауғанстан мен Орталық Азия үшін Кеңес Одағынын ыдырауы

1. Акимбеков С.М. Предисловие// Социальный портрет современного казахстанского общества. Сб. ст. Астана – Алматы. ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. 12–14 б.
2. Кадыров Ш. «Нация» племен. Этнические истоки, трансформация, перспективы государственности в Туркменистане. М.: РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований, 2003. 91 б.
3. Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. Пер. с англ. А. Б. Богдановой. М.: Новое литературное обозрение, 2010. 183 б.
4. Benningsen A. The Impact of the Afghan war on Soviet Central Asia// Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987. P. 289.
5. Ниязи А. Таджикистан. Ислам и общество// Азия и Африка сегодня, 1997. № 7. 28 б.
6. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы: КИСИ, 1998. 53 б.
7. Давлат У. Таджикский конфликт и меры доверия// Построение доверия между исламистами и секуляристами – таджикский эксперимент. Душанбе: Деваштич, 2004. 244 б.

8. Akiner S. Tajikistan. Disintegration or Reconciliation? The Royal Institute of International Affairs. London. 2001. P. 23.
9. Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. Пер. с англ. А. Б. Богдановой. М.: Новое литературное обозрение, 2010. 200 б.
10. Жирохов М.А. Семена распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 188–190 б.
11. Сонда. 193–195 б.
12. Давлат У. Таджикиский конфликт и меры доверия// Построение доверия между исламистами и секуляристами – таджикский эксперимент. Душанбе: Деваштич, 2004. 247 б.
13. Жирохов М.А. Семена распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 198–201 б.
14. Rubin V. Tajikistan: From Soviet Republic to Russian – Uzbek Protectorate – in Central Asia & the world. New York, 1994. P. 215
15. Чубаров А. Сто десять боевых выходов// Братишка, 2011. № 1.
16. Колосов С. Указ. соч. 314 б.
17. Сонда. 302 б.
18. Рахматуллаев Э. 57 б.
19. Akiner S. P. 39.
20. Давлат У. Таджикиский конфликт и меры доверия// Построение доверия между исламистами и секуляристами – таджикский эксперимент. Душанбе: Деваштич, 2004. 245 б.
21. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003.
22. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 484.
23. Сонда.

15-тарау. «Талибан» қозғалысы: Қандағардан Гератқа дейін (1994-1996)

1. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 131.
2. Ibid. P. 120.
3. Энциклопедия Пакистана. М., 1998. 228–229 б.
4. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 376 б.
5. Sinno A. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 72.
6. Плешов О.В. Ислам и политическая культура в Пакистане. М., 2005. 26–27 б.
7. Левин З.И. Реформа в исламе. Быть или не быть?: опыт систем. и социокульт. исслед. М., 2005. 68 б.
8. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 119.

9. Дағыстанда 1990 жылдары жергілікті терминология бойынша «сопылар» мен «уаһхабшылар» арасында күрес жекелеген қауымдардың ішінде жүрді. Мысалы, Кванада ауылында «сопылар» уаһхабшылардың мешітін бұзып, оған келушілерді сокқыға жыққан. Хуштада ауылында «сопылар» өз қарсыластарын «уаһхабшыларды» жаңа қонысқа кетуге мәжбүр етті. «Уаһхабшылар» сопылық зикра, жерлеу үстінде садақа тарату, әулиелердің зиратына табыну сияқты жол берілмейтін жаңалықтарға (бида) қарсы шығады. «Сопылар» Мұхаммед әл-Уаһхабтың дінбұзарлығына ергені үшін «уаһхабшыларды» сынға алады. Қараңыз: Бобровников В. О. Изобретение исламских традиций в дагестанском колхозе// Дагестан и мусульманский Восток. Сб. статей. М., 2010. 138–139 б. Ресми тұрғыдан алғанда, уаһхабшыларға көшу ханафи мазхабынан ханбалиттік мазхабқа кетуді білдіреді. Ал, дағыстандық сопылар үшін олардың дәстүрлері ислам құқығы тұрғысынан өте заңды болып табылады.
10. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 50.
11. Ibid. P. 249.
12. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. под ред. и с предисл. О. Ф. Акимушкина. М., 2002. 291 б.
13. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 83.
14. Ibid. P. 7.
15. Сикоев Р.Р. Суфийские ордены в социально-политической жизни Афганистана// Ислам и общественное развитие в начале XXI века. М.: Крафт+, 2005. 381 б.
16. Левин З. И. Реформа в исламе. Быть или не быть?: опыт систем. и социкультур. исслед. М., 2005. 53 б.
17. Fergusson J. Taliban. The unknown enemy. Da Capo Press. Cambridge. 2011. P. 31.
18. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. под ред. и с предисл. О. Ф. Акимушкина. М., 2002. 133 б.
19. Crews R., Tarzi A. Introduction// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 49.
20. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 28.
21. Сикоев Р.Р. Суфийские ордены в социально-политической жизни Афганистана// Ислам и общественное развитие в начале XXI века. М.: Крафт+, 2005. 382 б.
22. Sinno A. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 77.
23. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет. М.: Крафт+, 2004. 59 б.
24. Nojumi N. The rise and fall of the Taliban// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 100.
25. Crews R., Tarzi A. Introduction// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 43.
26. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 120.
27. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 25.

28. Fergusson J. Taliban. The unknown enemy. Da Capo Press. Cambridge. 2011. P. 24.
29. Ibid. P. 28.
30. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 61.
31. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 27.
32. Murshed Iftikar. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 43
33. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 122.
34. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 290–291.
35. Ibid. P. 292.
36. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 26–27.
37. Ibid. P. 27.
38. Fergusson J. Taliban. The unknown enemy. Da Capo Press. Cambridge. 2011. P. 31–33.
39. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 288.
40. Monde Diplomatique. 1997. Janvier.
41. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 536.
42. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 288.
43. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 26.
44. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 26.
45. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 28.
46. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 120.
47. Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995. P. 187.
48. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 15.
49. Ibid. P. 16.
50. Ibid. P. 17.
51. Crews R., Tarzi A. Introduction// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 43–44.
52. Murshed Iftikar. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 45.
53. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 27.
54. [http// www.thomas.loc.gov](http://www.thomas.loc.gov)
55. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 297.
56. Ibid. P. 298.
57. Ibid.

58. Nafeez Mosaddeq Ahmed. The war on freedom. Tree of Life Publication. Joshua Tree. California. 2002. P. 46.
59. Nojumi N. The rise and fall of the Taliban// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 102.
60. Жуков С.В., Резникова О.Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. М.: Московский общественный научный фонд, 2001. 27 б.
61. Сонда. 224 б.
62. Сонда. 27 б.
63. Сонда. 224 б.
64. Сонда. 225 б.
65. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 305.
66. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 28.
67. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 65.
68. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 28.
69. Fergusson J. Taliban. The unknown enemy. Da Capo Press. Cambridge. 2011. P. 36.
70. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 28–29.
71. Негізінде, бұл әбден мүмкін болды, себебі «Талибан» үшін жауапкершілік армия өкілдерінің қолында болды. «Оңтүстік Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысының құрылуымен әскери қызметкерлер ISI-ге қарағанда, Ауғанстандағы Пәкістан саясатына көбірек жауап бере бастады». Қараңыз: Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 132. ISI-ге қарағанда әскери қызметкерлердің иелігінде премьер-министр кеңсесінің міндеті мен қолдауының маңыздылығын ескере отырып, пайдаланылуы әбден мүмкін болатын әскери бөлімдер болды.
72. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 223.
73. Ibid. P. 222–223.
74. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 53–56.
75. Sinno A. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 81.
76. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 132.
77. Sinno A. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009. P. 71.
78. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 29.
79. Ibid. P. 35.

80. Ibid. P. 34.
81. Ibid.
82. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 536.
83. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 35.
84. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 164.
85. Ibid. P. 127.
86. Ibid. P. 127.
87. Kamal M. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994–1997. Oxford University Press. Oxford. 2000. P. 29.
88. Ibid. P. 29.
89. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 36.
90. Ibid. P. 39–40.
91. Davis A. How the Taliban became a military force// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 63.
92. Ibid. P. 61.
93. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 146.
94. Ibid. P. 148
95. Davis A. How the Taliban became a military force// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 62.

16-тарау. «Талибан» қозғалысы: Кабулдан Мазари-Шарифке дейін (1996-1997)

1. Mackenzie R. The United States and the Taliban// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 91.
2. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 330.
3. Mackenzie R. The United States and the Taliban// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 99.
4. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 538.
5. Mackenzie R. The United States and the Taliban// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 96.
6. Месамед В. И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога. М., 2010. 99 б.
7. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to September 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 305.
8. Ibid. P. 328.
9. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 539.
10. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 329.

11. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 538.
12. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 331.
13. Ahady Anwar ul-Haq. Saudi Arabia, Iran and the Conflict in Afghanistan// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 130–131.
14. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 41–42.
15. Гордон-Полонская Л. П. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана. М., 1963. 82 б.
16. Davis A. How the Taliban became a military force// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 65.
17. Ibid.
18. Ibid. P. 66
19. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 146.
20. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 539.
21. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 48.
22. Davis A. How the Taliban became a military force// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 67.
23. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 338.
24. Hyman A. Russia, Central Asia and the Taliban// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 107.
25. Ibid. P. 108.
26. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 232 б.
27. Murshed Ifikar. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 52.
28. Мукимджанова Р.М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. 100 б.
29. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P.52.
30. Цит. по Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 234 б.
31. Хашимбеков Х. Узбеки Северного Афганистана. М.: ИВ РАН, 1998. 60 б.
32. Davis A. How the Taliban became a military force// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001. P. 71.
33. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 53.
34. Мукимджанова Р.М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. 109–110 б.
35. Сонда. 118 б.
36. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 66.
37. Ibid. P. 54–56.

38. Ibid. P. 79.
39. Ibid. P. 78.
40. Maley W. Interpreting the Taliban – in: Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. London. 2001. P. 11.
41. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 79.
42. Ibid. P. 82.
43. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 349.
44. Ibid. P. 344.
45. ИТАР–ТАСС, 22 апреля 1997.
46. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 83.
47. Ibid. P. 84.
48. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004. 388 б.
49. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 60–61.
50. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. С. 252.
51. Reuters. 30 мая 1997.
52. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 59.
53. Ibid. P. 58.
54. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 89.
55. Ibid. P. 88.
56. Ibid. P. 95–96.
57. Ibid. P. 95.
58. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 61.
59. Ibid. P. 95–96.
60. Reuters. 22 June 1997.
61. Reuters. 28 June 1997.

17-тарау. Ауғанстан: Мазари-Шарифтен 2001 жылдың 11 қыркүйегіне дейін

1. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 111.
2. Ibid. P. 117.
3. Akiner S. P. 55.
4. Reuters. 1 July 1997.
5. Reuters. 11 July 1997.
6. Reuters. 8 July 1997.
7. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 125.
8. Ibid. P. 124.
9. Ibid. P. 125.
10. Reuters. 21 August 1997.
11. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 128.

12. Интерфакс, 19 августа 1997.
13. ИТАР–ТАСС, 8 сентября 1997.
14. Reuters. 10 September 1997.
15. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 277 б.
16. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 62.
17. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 130.
18. Ibid. P. 129.
19. Reuters. 20 September 1997.
20. Reuters. 4 October 1997.
21. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 131.
22. Ibid.
23. ИТАР–ТАСС, 8 сентября 1997.
24. ИТАР–ТАСС, 7 сентября 1997.
25. Турция: между Европой и Азией. М., 2001. 256 б.
26. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 133–137.
27. Ibid. P. 145–146.
28. Ibid. P. 147.
29. Месамед В. И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога. М., 2010. 99 б.
30. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 380.
31. Ibid. P. 382.
32. Ibid. P. 400–401.
33. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 149.
34. Ibid. P. 154.
35. Ibid. P. 155.
36. Nojumi N. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002. P. 168.
37. Известия, 15.10.98.
38. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 298 б.
39. Сонда. 296–297 б.
40. Buchta Wilfred. Who rules Iran. The structure of Power in the Islamic Republic. Washington. 2000. P. 147.
41. Ibid. P. 103.
42. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 391.
43. Ibid. P. 411.
44. Ibid. P. 408.
45. Rashid A. Taliban. Militant islam, oil and fundamentalism in Central Asia. New Heaven. London. 2001. P. 176–177.
46. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 464.
47. Бжезинский З. Великая Шахматная доска. М., 157 б.
48. Сонда. 179 б.

49. Цит. по Румер Е. Соединенные Штаты и Центральная Азия: в поисках стратегии// Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. Пер. с англ. Б. Пинскер. М., 2008. 45 б.
50. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 555.
51. Рахматуллаев Э. Указ. соч. 134–135 б.
52. Известия, 2 декабря 1998.
53. Известия, 4 декабря 1998.
54. Халид А. Ислам после коммунизма: религия и политика в Центральной Азии. Пер. с англ. А. Богдановой. М., 2010. 222–223 б.
55. Месамед В. И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога. М., 2010. 100 б.
56. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 238.
57. Князев А. История афганской войны 1990-х годов и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. Бишкек, 2002. 155 б.
58. Murshed I. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006. P. 238.
59. Мукумджанова Р.М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. 109–119 б.
60. <http://www.centrasia.ru>
61. Коммерсант. Москва, 12 августа 2000 г.
62. Mursaliev.narod.ru
63. Независимая газета. Москва, 5 августа 2000 г.
64. <http://www.eurasia.org.ru>, 21 августа 2000 г.
65. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 324 б.
66. Сулова С. Дневник Баткенских событий 2000 г.// Сб. Не перерастет ли локальный конфликт в региональную войну? Бишкек: IWPR, 2001. 59 б.
67. Князев А. История афганской войны 1990-х годов и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. Бишкек, 2002. 156–157 б.
68. Интерфакс, 22 августа 2000 г.
69. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 492–494.
70. Ibid. P. 494.
71. Ibid. P. 481–482.
72. <http://www.usinfo.state.gov>
73. Независимая газета. Москва, 20 сентября 2000 г.
74. Время новостей. Москва, 18 сентября 2000 г.
75. Время новостей. Москва, 25 сентября 2000 г.
76. Время новостей. Москва, 25 сентября 2000 г.
77. Континент. Алматы, 2000. № 22.
78. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 554.

18-гарау. 2001 жылғы 11 қыркүйекке дейінгі және одан кейінгі Ауғанстан

1. Континент. Алматы, 2001. № 8.

2. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 572.
3. Независимая газета. Москва, 6 апреля 2001 г.
4. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 522.
5. Московские новости. Москва, 20 марта 2001 г.
6. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 571–573.
7. Ibid. P. 574.
8. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И. А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 191 б.
9. Сонда. 177 б.
10. Сонда. 179 б.
11. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 66.
12. Ibid. P.60.
13. Мардсен П. Талибан. Война и религия в Афганистане. М., 2002. 79 б.
14. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 69.
15. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 99.
16. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 339 б.
17. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И. А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 164 б.
18. Coll S. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september10. 2001. Penguin Books. 2004. New York. P. 574.
19. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 579.
20. Gall C. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014. P. 53.
21. Итоги. Москва, 19 августа 2002 г.
22. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 578.
23. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 22.
24. Ibid. P. 27–28.
25. Ibid. P. 28–29.
26. Ibid. P. 29.
27. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И.А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 220 б.
28. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 31.
29. Ibid. P. 28–29.
30. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И.А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 224 б.
31. Континент. Алматы, 2001. 24 октября. № 20.

32. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 593.
33. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 15–16.
34. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 348 б.
35. Мукумджанова Р. М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. 135 б.
36. Время МН. Москва, 9 октября 2001 года.
37. Князев А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – нач. XXI вв.). Душанбе, 2004. 309–313 б.
38. The Financial Times (London) 11 October 2001.
39. Reuters. 13 October 2001.
40. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 72.
41. Мукумджанова Р.М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. М., 2005. 140 б.
42. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 112.
43. Ibid. P. 100.
44. Gall C. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014. P. 54.
45. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 192–195.
46. Gall C. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014. P. 23–30.
47. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 600–601.
48. Тенег Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И. А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 261 б.
49. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 160–161.
50. Ibid. P. 161.
51. Ibid. P. 159.
52. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 98–99.
53. Ibid. P. 99.
54. Ibid. P. 100.
55. Ibid. P. 163.
56. Ibid. P. 268.
57. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P.148.
58. Тенег Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И.А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 257 б.
59. Известия. Москва, 14 октября 2001 г.
60. Эксперт. Москва, 2001. 29 октября. № 40.
61. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 77.

62. Эксперт. Москва, 2001. 29 октября. № 40.
63. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003. 360 б.
64. Сонда. 358 б.
65. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 326.
66. Ibid. P. 328.
67. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 91.
68. Ibid.
69. Gall C. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014. P. 6–7.
70. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 93.
71. Ibid. P. 94.
72. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 214.
73. Ibid. P. 224.
74. Ibid. P. 249–253.
75. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 96.
76. Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 285.
77. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003.
78. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 98.
79. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/Пер. с англ. А. А. Калинина и И. А. Калинина. М.: ИД Коммерсант: Эксмо, 2009. 268 б.
80. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 97.

19-тарау. Ауғанстан: мемлекеттік құрылыс (2001–2008)

1. Ansary T. Games without rules. The often interrupted history of Afghanistan. Public Affairs. New York. 2012. P. 267–268.
2. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the West lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 83.
3. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 104.
4. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 356.
5. Афғанстан на переходном этапе (сентябрь 2001 – июнь 2002 г.). М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. М., 2002. 248 б.
6. Ansary T. Games without rules. The often interrupted history of Afghanistan. Public Affairs. New York. 2012. P. 269.

7. Князев А. А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – начало XXI в.). Душанбе: Дониш, 2004. 348 б.
8. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 357.
9. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 102.
10. Князев А. А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – начало XXI в.). Душанбе: Дониш, 2004. 344 б.
11. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 125.
12. Ibid.
13. Ibid. P. 126.
14. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 123.
15. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 72–75.
16. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 124.
17. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 127.
18. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 126.
19. Ibid. P.124.
20. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 632.
21. Джонс С. Война США в Афганистане. На кладбище империй. (Пер. с англ. Витебского). М.: Эксмо, 2013. 149–150 б.
22. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 116.
23. Shroen G.C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 357.
24. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 114.
25. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 156.
26. Shroen G. C. First in: An insider's account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan. New York. 2005. P. 357.
27. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 306.
28. Джонс С. Война США в Афганистане. На кладбище империй. (Пер. с англ. Витебского). М.: Эксмо, 2013. 169–171 б.
29. Rashid A. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin Books. London. 2008. P. 257.
30. Ibid. P. 256.
31. Bird T., Marshall A. Afghanistan. how the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011. P. 112–113.
32. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 641.

33. Coburn N. Larson A. *Derailing democracy in Afghanistan. Elections in unstable political landscape.* Columbia University Press. New York. 2014. P. 38.
34. Ibid. P. 72.
35. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 335.
36. Coburn N. Larson A. *Derailing democracy in Afghanistan. Elections in unstable political landscape.* Columbia University Press. New York. 2014. P. 81–82.
37. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 206.
38. Isby D. *Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands.* New York. Pegasus Books. 2011. P. 216.
39. Coburn N. Larson A. *Derailing democracy in Afghanistan. Elections in unstable political landscape.* Columbia University Press. New York. 2014. P. 124.
40. Ibid. P. 121.
41. Gul I. *The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier.* New York. 2011. P. XXXI
42. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 147–148.
43. Ibid.
44. Abbas H. *The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan–Afghanistan frontier.* Yale University. New Haven. London. 2014. P. 99.
45. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 157–159.
46. Abbas H. *The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan–Afghanistan frontier.* Yale University. New Haven. London. 2014. P. 100.
47. Tomsen P. *The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers.* New York. 2011. P. 648.
48. Gul I. *The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier.* New York. 2011. P. 126–127.
49. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 221.
50. Isby D. *Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands.* New York. Pegasus Books. 2011. P. 258–259.
51. Rashid A. *Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security.* Penguin Books. London. 2008. P. 233.
52. Abbas H. *The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan–Afghanistan frontier.* Yale University. New Haven. London. 2014. P. 107.
53. Ibid. P. 109.
54. Gul I. *The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier.* New York. 2011. P. 127.
55. Isby D. *Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands.* New York. Pegasus Books. 2011. P. 258.
56. Gul I. *The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier.* New York. 2011. P. 56–57.
57. Isby D. *Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands.* New York. Pegasus Books. 2011. P. 259–260.
58. Tomsen P. *The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers.* New York. 2011. P. 650–651.
59. Isby D. *Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands.* New York. Pegasus Books. 2011. P. 259.

60. Gul I. The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier. New York. 2011. P. 181.
61. Isby D. Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands. New York. Pegasus Books. 2011. P. 263.
62. Gul I. The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier. New York. 2011. P. XXXII.
63. Ақимбеков С. М., Пастухов Е. А. Проблемы афганского урегулирования до и после 2014 года. Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. 21 б.
64. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 351.

20-тарау. Ауғанстан: сыртқы басқарудан мемлекеттік дербестілікке ме? (2009–2015)

1. Remarks by the President in Address to the Nation on the Way Forward in Afghanistan and Pakistan. <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-address-nation-way-forward-afghanistan-and-pakistan>
2. Ansary T. Games without rules. The often interrupted history of Afghanistan. Public Affairs. New York. 2012. P. 324, 327.
3. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 658.
4. Ibid.
5. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 91.
6. Ibid. P. 96–100.
7. Ibid. P. 129, 134.
8. Ibid. P. 83.
9. Gall S. War against the Taliban. Why it all went wrong in Afghanistan. Bloomsbery Publishing. London. 2012. P. 133.
10. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 662.
11. Gall C. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014. P. 228.
12. Rubin B. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013. P. 291.
13. Coburn N. Larson A. Derailing democracy in Afghanistan. Elections in unstable political landscape. Columbia University Press. New York. 2014. P. 123.
14. Afghanistan election: Hamid Karzai widens lead over Abdullah Abdullah. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/6096661/Afghanistan-election-Hamid-Karzai-widens-lead-over-Abdullah-Abdullah.html>
15. Пастухов Е. Старые песни о главном// Центр Азии, 2009.
16. Gall S. War against the Taliban. Why it all went wrong in Afghanistan. Bloomsbery Publishing. London. 2012. P. 133.
17. Coburn N. Larson A. Derailing democracy in Afghanistan. Elections in unstable political landscape. Columbia University Press. New York. 2014. P. 16.
18. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 675–676.

19. Орозалиев Б., Габуев А., Сысоев Г. «Мы Бакиева не раз предупреждали». Россия признала свержение президента Киргизии раньше, чем он сам// Газета «Коммерсант». 09.04.2010. Подробнее: <http://www.kommersant.ru/doc/1351184>
20. Викторов С. Парламентские выборы в Афганистане 2010 г. Проведение и результат// Институт Ближнего Востока. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/18-01-11a.htm>
21. Басов В.В. «Зона племен» Восточного Афганистана (этнодемографический очерк)// Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию невоенных истоков афганского кризиса. Сб. ст. под ред. В.Б. Кравцова. М., 2011. 319–320 б.
22. Сонда. 319–323 б.
23. Malkasian C. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013. P. 85–86.
24. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 656.
25. http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_68877.htm
26. Акимбеков С.М., Пастухов Е.А. Проблемы афганского урегулирования до и после 2014 года. Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. 8 б.
27. Сонда. 11 б.
28. Клименко А.Ф. Возможные последствия вывода ВС США и НАТО из Афганистана// Возможность изменения ситуации в Афганистане: проблемы региональной безопасности и потенциал ШОС по ее поддержанию. Тезисы выступлений «круглого стола». М.: ИДВ РАН, 2011. 38 б.
29. Сушенцов А.А. Малые войны США: политическая стратегия США в конфликтах в Афганистане и Ираке в 2000–2010-х годах. М., 2014. 141 б.
30. Акимбеков С.М., Пастухов Е.А. Проблемы афганского урегулирования до и после 2014 года. Астана – Алматы, 2014. 29 б.
31. <http://centralasiaonline.com/ru/articles/caii/newsbriefs/2011/12/23/newsbrief-07>
32. Узбеки и таджики создали оппозиционную коалицию в Афганистане// <http://meta.kz/novosti/world/250408-uzbeki-i-tadzhiki-sozdali-oppozicionnuju.html>; «Афганская легальная оппозиция называет сложившуюся в стране ситуацию кризисной и ожидает наступления «Аль-Каиды» и талибов после того, как войска международной коалиции в 2014 году покинут Афганистан»// http://polpred.com/?ns=1&ns_id=511566; Цилюрник Д. В Афганистане зреет война между севером и югом// http://www.ng.ru/world/2013-01-29/7_afgan.html; Серенко А. Новый «Северный альянс» будет искать союзников в треугольнике Дели – Москва – Анкара// <http://afghanistan.ru/doc/21693.html>
33. Tomsen P. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011. P. 675.
34. Почему Карзай не подписывает с США соглашение о безопасности? <http://www.golos-ameriki.ru/content/afghanistan-us/1815730.html>
35. Kabul will never recognize Durand Line: Karzai.// <http://dunyanews.tv/en/Pakistan/172241-Kabul-will-never-recognize-Durand-Line-Karzai->
36. Abbas H. The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan – Afghanistan frontier. Yale University. New Haven. London. 2014. P. 191.
37. U.S. Support for the New Silk Road// <http://www.state.gov/p/sca/ci/af/newsilkroad/>
38. Коргун В.Г. Вывод войск США/НАТО из Афганистана: проблемы и вызовы// Афганистан и Пакистан: современное состояние и перспективы развития. (По материалам рабочего совещания, состоявшегося в Центре изучения стран Ближнего и Среднего Востока ИВ ПАН 2 апреля 2012). М., 2012. 27 б.

39. Пакистан окончательно закрыл транспортные коридоры для грузов НАТО// Око планеты. <http://oko-planet.su/politik/newsday/91296-pakistan-okonchatelno-zakryl-transportnyye-koridory-dlya-gruzov-nato.html>
40. США: Транзит через Пакистан полностью восстановлен// <http://russian.eurasianet.org/node/60351>
41. НАТО еще не приняла решение по контингенту в Афганистане после 2014 года. 21.02.2013 <http://pda.ria.ru/world/20130221/924050544.html>
42. Маурицио Молинари. «Пакт Обама – Карзай»: в Афганистане останется девять американских баз. <http://www.inopressa.ru/article/10May2013/lastampa/afgan.html>
43. Меньшиков А. Силовые структуры Афганистана и перспективы их развития// Зарубежное военное обозрение. М., 2015. № 7.
44. Сонда.
45. <http://elections.tolonews.com/candidates>
46. Наиболее известные кандидаты в президенты Афганистана// <http://rus.azattyq.org/content/afghanistan-vibory-prezidenta-kandidatury/25130969.html>
47. Koelbl S. Hamid's Shadow: Karzai Confidant Takes Aim at Afghan Presidency. <http://www.spiegel.de/international/world/zalmai-rassoul-seeks-to-emerge-from-karzai-shadow-in-afghan-elections-a-960732.html>
48. <http://iec.org.af/results/en/elections>
49. <http://iec.org.af/results/en/elections>
50. Ibid.
51. Выборы в Афганистане: решающая роль Залмая Расула. https://i-news.kz/news/2014/05/13/7533392-vybory_v_afganistane_reshayuschaya_rol_z.html
52. <http://iec.org.af/results/en/runoff>
53. Кандидат в президенты Афганистана отказался признать итоги выборов. <http://lenta.ru/news/2014/09/08/afghanistan/>
54. В Афганистане подписано соглашение о разделе власти. http://www.bbc.com/russian/international/2014/09/140921_afghan_power_share_deal.shtml; Ghani Sworn Into Office. <http://www.tolonews.com/en/election-2014>

Библиография

Ағылшын тіліндегі әдебиеттер:

- Abbas Hassan. The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan-Afghanistan frontier. Yale University. New Haven. London. 2014.
- Ahady Anwar ul-Haq. Saudi Arabia, Iran and the Conflict in Afghanistan // Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001.
- Akiner Shirin. Tajikistan. Disintegration or Reconciliation? The Royal Institute of International Affairs. London. 2001.
- Amin Saikal. The Rabbani government, 1992-96 – in: Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. Hurst&company. London. Third impression. 2001.
- Ansary Tamim. Games without rules. The often interrupted history of Afghanistan. Public Affairs. New York. 2012.
- Asta Olsen. Islam and politics in Afghanistan. Richmond. Curson Press. 1995.
- Barfield Thomas. Afghanistan: a cultural and political history. Princeton University press. Princeton. 2012.
- Benningsen Alexandr. The Impact of the Afghan war on Soviet Central Asia // Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987.
- Bird Tim, Marshall Alex. Afghanistan. How the west lost its way. Yale Univ. Press. New Haven. London. 2011.
- Buchta Wilfred. Who rules Iran. The structure of Power in the Islamic Republic. Washington. 2000.
- Clark Susan. The Central Asian States: Defining Security Priorities and Developing Military Forces // Central Asia and the world. New York, 1994.
- Coburn Noah. Larson Anna. Derailing democracy in Afghanistan. Election in an unstable political landscape. Columbia University Press. NY. 2014.
- Coll Steve. Ghost wars. The secret history of CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the soviet invasion to september 10. 2001. Penguin Books. 2004. New York.
- Davis Antony. How the Taliban became a military force // Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W. Maley. London. 2001.
- Donini Antonio. The Policies of Mercy: UN Coordination in Afghanistan, Mozambique, and Rwanda. 1996.
- Edwards B. David. Before Taliban. Genealogies of the Afghan Jihad. University of California Press. Berkley and L. A. 2002.
- Ewans Martin. Afghanistan, a new history. Routledge Curson. London – New York. 2002.

- Fergusson James. Taliban. The unknown enemy. Da Capo Press. Cambridge. 2011.
- Gall Carlotta. The wrong enemy. America in Afghanistan, 2001–2014. Boston – New York. 2014.
- Gall Sandy. War against the Taliban. Why it all went wrong in Afghanistan. Bloomsbery Publishing. London. 2012.
- Grenier L. Robert. 88 days to Kandagar. A CIA diary. Simon & Shuster. New York. 2015. P. 285.
- Griffiths C. John. Afghanistan land of conflict and beauty. Andre Deutch. London. Third edition. 2009.
- Gul Imtiaz. The most dangerous place. Pakistan Lawless Frontier. New York. 2011.
- Heathcote Thomas Anthony. The Afghan wars, 1839-1919. London. 1980.
- Hyman Anthony. Afghanistan under soviet domination. 1964-1983. Macmillan Press. London. 1984.
- Hyman Anthony. Afghanistan under soviet domination. 1964-83. second edition. Macmillan Press. London. 1984.
- Invisible history. Afghanistan's untold story. by Fitzgerald Paul & Gould Elizabeth. City lights book. San-Francisko. 2009.
- Isby David. Afghanistan. Graveyard of empires: a new history of the borderlands. New York. Pegasus Books. 2011.
- Johnston Chris. Leslie J. Afghanistan: the mirage of peace. Zed Books. London –New York. 2004.
- Kakar Hassan. Afghanistan: The soviet invasion and the afghan response, 1979-1982. Univ. of California Press. Berkley. 1995.
- Kamal Matinuddin. The Taliban phenomenon. Afghanistan. 1994-1997. Oxford University Press. Oxford. 2000.
- Kangas Robert. Scenarios for the Future of the Afghan State// Central Asia. Area Study Centre. University of Peshawar. 1994.
- Krakowski Elie. Afghanistan and Soviet global interest// Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987.
- Mackenzie Richard. The United States and the Taliban// Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. ed. by W.Maley. London. 2001.
- Maley William. Interpreting the Taliban – in: Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban. London. 2001.
- Malik Iftikhar, Pakistan: democracy, terror and the building of a nation. New Holland. 2010.
- Malkasian Carter. War comes to Garmser. Thirty years of conflict on the afghan frontier. Oxford University Press. Oxford. New York. 2013.
- Martin Mike. An intimate war. An oral history of the Helmand Conflict, 1978-2012. London. 2014. Hurst & Company.
- McCaughey Martin. Afghanistan and Central Asia. A modern history. Pearson education. 2002.
- Murshed Iftikhar. Afghanistan. The Taliban Years. Bennet & Bloom. London. 2006.

- Nafeez Mosaddeq Ahmed. The war on freedom. Tree of Life Publication. Joshua Tree. California. 2002.
- Nawid Senzil. Language policy in Afghanistan// Language policy and language conflict in Afghanistan and its neighbors. The changing politics of language choice. Ed. by Harold Schiffman. (Brill's Studies in South and Southwest asian languages). Leiden, Boston. 2012.
- Nojumi Neamatollah. The rise and fall of the Taliban// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009.
- Nojumi Neamatollah. The rise of the Taliban in Afghanistan: mass mobilization, civil war, and the future of the region. Palgrave. New York. 2002.
- Pauline Jones Luong. A Dangerous Balancing Act: Karimov, Putin and the Taliban. <http://www.afgan-politics.org>
- Poullada B. Leon. The road to crisis. 1919–1980// Afghanistan. The Great game revisited. ed. by Rosanne Klass. Freedom House. New York. 1987.
- Rashid, Ahmed. Descent into chaos. The world's most unstable region and the threat to global security. Penguin. London. 2008.
- Rashid, Ahmed. Jihad. The rise of militant islam in Central Asia. Penguin Books. London.2003.
- Rashid, Ahmed. Pakistan on the brink. The Future of America, Pakistan, and Afghanistan. Penguin Books. New York. 2012.
- Rashid, Ahmed. Taliban. Islam, Oil and the new Great Game in Central Asia. London.2000.
- Roy Olivier. Islam and resistance in Afghanistan. Cambridge university press. 1986.
- Roy Olivier. The new Central Asia: The creation of nation. New York. 2000.
- Rubin Barnett. Afghanistan from the cold war through the war on terror. Oxford University Press. New York. 2013.
- Rubin Barnett. Tajikistan: From Soviet Republic to Russian-Uzbek Protectorate – in Central Asia & the world. New York, 1994.
- Rubin Barnett. The fragmentation of Afghanistan. 2-nd edition. Yale University Press. 2002.
- Schroen Gary.C. First in: an insiders account of how the CIA spearheaded the on terror in Afghanistan. Presidio Press. New York. 2005.
- Sinno Abdulkader. Explaining the Taliban's Ability to mobilize the Pashtuns// The Taliban and the crisis of Afghanistan. ed. by Crews R., Tarzi A. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2009.
- Strategic Survey 1996/97. – London, Oxford Univ. Press for International Institute for Strategic Studies, 1997.
- Tanner Stephen. Afghanistan: A military history from Alexander the Great to the war against Taliban. 2-nd edition. Da Capo Press. 2009.
- Tomsen Peter. The wars of Afghanistan. Messianic terrorism, tribal conflicts, and the failures of great powers. New York. 2011.
- Tunzelmann von Alex. Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire. London. 2007.

Wahab Shaista. A brief history of Afghanistan. 2-nd edition. Infobase Publishing. 2010.

Орыс тіліндегі әдебиеттер:

- Автобиография Абдуррахман-хана эмира афганского, издана султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. полк. М. Грулева. Т. 1-2. СПб., 1902.
- Акаев В. Чечня. Суфийские братства и ваххабиты// Азия и Африка сегодня, 1998. № 6.
- Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003.
- Акимбеков С.М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. Алматы, 2011
- Акимбеков С.М., Пастухов Е.А. Проблемы афганского урегулирования до и после 2014 года. Астана – Алматы. ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014.
- Аллан, Пьер, Клей, Дитер. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. М., 1999.
- Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. М., 1979.
- Арабаджян З.А. Иран: противостояние империям. М., 1996.
- Аристов Л.Б. Социальная инфраструктура Афганистана (системы здравоохранения и просвещения в конце 70 – сер. 80-х годов). – В сб. Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989.
- Арунова М.Р. Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. М., 1958.
- Афганистан на переходном этапе (сентябрь 2001– июнь 2002 г.). М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. М., 2002.
- Афганистан. Краткий биографический справочник. М., 2002.
- Афганистан. Справочник. М., 2000.
- Афганское разграничение: переговоры между Россией и Великобританией. 1872–1885. СПб., 1886.
- Ахрамович Р.Т. Афганистан после второй мировой войны: очерк истории. М.: Наука, 1961.
- Ахрамович Р.Т. Афганистана в 1961–1966 гг.: политическое положение, конституционная реформа. М.: Наука, 1967.
- Ашрафян К.З. Шариат и власть в мусульманских государствах средневековой Индии// Восток/Oriens, 1995. № 1.
- Бабаходжаев М.А. Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана (конец XIX в.). Ташкент, 1975.
- Бабаходжаев М.А. Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине XVIII – нач. XX в. Ташкент, 1965.
- Бабур-наме. Ташкент, 1993.
- Басов В.В. «Зона племен» Восточного Афганистана // Страницы истории и историографии Индии и Афганистана. М., 2000.
- Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане: к пониманию невоенных истоков афганского кризиса. М.: НИЦ ФСКН России, 2011.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. Международные отношения. М., 1998.
- Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919–1953 гг. Москва – Барнаул, 2010.
- «Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии. Сб. архив. док./ Сост., авт. предисл. и прим. Т. Н. Загородникова М.: Новый хронограф, 2014.

- Босин Ю.В. Афганистан: полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. М., 2002.
- Брейтвейт Р. Афган: русские на войне. Пер с англ. А. Ширикова. М.: АСТ: CORPUS, 2013.
- Брендон, Пирс. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2011.
- Васильев Л. История Востока. М., 1998.
- Возникновение и распад Дурранийской державы. М., 1951// Цит. по С. Шумов, А. Андреев. История Афганистана. М., 2002.
- Войнов В. Саудовская Аравия на перепутье// Азия и Африка сегодня, 1997. № 2.
- Выступление председателя КНР Х. Цзиньтао на заседании совета глав государств – членов ШОС в расширенном составе. Арунова М. ШОС и афганская проблема. – М., 2012. С. 149–152.
- Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия, 2007.
- Гамильтон А. Афганистан. Пер с англ. СПб., 1908.
- Ганковский Ю.В. В бой вступают талибы // Азия и Африка сегодня, 1995. № 7.
- Ганковский Ю.В. Империя Дуррани: очерки административной и военной системы. М., 1958.
- Гареев М.А. Афганская страда. Инсан. 3-е изд. М., 2002.
- Гафуров Б.Г. Таджики. Душанбе, 1989.
- Генис В. Л. С Бухарой надо кончать... К истории бутафорских революций. М., 2001.
- Гиленсен В. М. Повстанческое движение в Средней Азии и советско-афганские отношения в 1920-е – начале 1930-х годов// Восток (Oriens), 2002.
- Гордон-Полонская Л. Р. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана. М., 1963.
- Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Пер. с дари, вводная статья и коммент. Муллошо Давлятова. М.: Наука, 1987.
- Давлат У. Таджикский конфликт и меры доверия// Построение доверия между исламистами и секуляристами – таджикский эксперимент. Душанбе: Деваштич, 2004.
- Давыдов А. Афганистан. Талибы стремятся к власти// Азия и Африка сегодня, 1997. № 7.
- Декларация глав государств – членов Шанхайской организации сотрудничества// Проблемы Дальнего Востока (Москва). № 4.
- Джонс С. Война США в Афганистане. На кладбище империй (пер. с англ. Витебского). М.: Эксмо, 2013.
- Долгов Б. В. Исламистский вызов и алжирское общество (1970–2004). М.: Институт востоковедения РАН, 2004. С. 103.
- Дорошенко Е. А. Шиитское духовенство в двух революциях. М., 1998. Древний Восток. М., 2008.
- Ежов Г.П. Афганистан: краткий биографический справочник. М.: Ключ С, 2002.
- Ежов Г.П., Кирпенко П.Ф. Афганистан. Тайны дипломатии. История взаимоотношений США и Афганистана. 1919–1955. М.: ЗАО Издательство Центр полиграф, 2012.
- Ерекешева Л.Г. Религия и политика в Южной Азии: Индийский национальный конгресс и индусско-мусульманская проблема в Британской Индии. Алматы, 2005.

- Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? М., 2012.
- Жирохов М.А. Семена распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб., БХВ-Петербург, 2012.
- Жуков С.В., Резникова О.Б. Центральная Азия в современных-экономических структурах современного мира. М., 2001.
- Зарипов Ш. Кочевники и полукочевники Афганистана. – В сб. Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989.
- Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952.
- Иващенко А.С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам// Восток/Oriens, 1993. № 3.
- Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века. Душанбе: Ирфон, 2004.
- Ислам в современной политике стран Востока. М., 1986.
- История Афганистана с древнейших времен до наших дней. М., 1982.
- История вооруженных сил Афганистана. М., 1985.
- Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Начало XIX – начало XX вв. СПб., 2005.
- Кадыров Ш. «Нация» племен. Этнические истоки, трансформация, перспективы государственности в Туркменистане. М.: РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований, 2003.
- Казем-заде Ф. Борьба за влияние в Персии. М., 2004.
- Катков И.Е. Социальные аспекты племенной структуры пуштунов// Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989.
- Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии. СПб., 2003.
- Климченко А.Ф. Возможные последствия вывода ВС США и НАТО из Афганистана// Возможность изменения ситуации в Афганистане: проблемы региональной безопасности и потенциал ШОС по ее поддержанию. Тезисы выступлений «круглого стола». М.: ИДВ РАН, 2011.
- Князев А.А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – начало XXI в.). Душанбе, 2004.
- Князев А. А. История афганской войны 1990-х и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. Бишкек: КРСУ. Изд. 2-е, перераб. и доп., 2002.
- Колосов С. Восток – дело тонкое. – В кн. Спецназ ГРУ. М., 2002.
- Коргун В.Г. Афганистан: политика и политики. М., 1999.
- Коргун В.Г. Вывод войск США/НАТО из Афганистана: проблемы и вызовы// Афганистан и Пакистан: современное состояние и перспективы развития (по материалам рабочего совещания, состоявшегося в Центре изучения стран Ближнего и Среднего Востока ИВ ПАН 2 апреля 2012. М., 2012.
- Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. М., 2004.
- Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. М.: Летний сад, 2008.
- Лавров А.Ю. Политический ислам в Афганистане. Москва – Бишкек, 2010.
- Левин З. И. Реформа в исламе. Быть или не быть? Опыт систем. и социокульт. исслед. М., 2005.
- Левин С. Ф. Пуштунская фракция крупной мусульманской буржуазии Пакистана// Ислам и социальные структуры стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1990.

- Мардсен, Питер. «Талибан». Война и религия в Афганистане. М., 2002.
- Маркс К. Документы о разделе Турции. Собр. соч. Т. 10. М., 1958.
- Маркс К. Ост-Индская компания, ее история и результаты ее деятельности. Собр. соч., Т. 9. М.
- Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. I–II. М., 1964–1965.
- Махмудов Э.Р. Афганистан: основные этапы эволюции государственной политики в области индустриализации (1919–1978 гг.)// Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989.
- Меньшиков А. Силовые структуры Афганистана и перспективы их развития// Зарубежное военное обозрение. М., 2015. № 7.
- Меримский В.А. Загадки афганской войны. М.: Вече, 2013.
- Месамед В.И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога. М., 2010.
- Микульский Д.В. Исламская партия возрождения Таджикистана (история создания, структура, идеологические установки)// Восток/Oriens, 1994.
- Милославский Г.В. Центральная Азия в евразийской перспективе// Восток/Oriens, 1996, № 5.
- Мукимджанова Р.М. Государства Центральной Азии и их южные соседи// Восток/Oriens, 1996, № 5.
- Мукимджанова Р.М. Страны Центральной Азии: азиатский вектор внешней политики. М., 2005.
- Наполеон Бонапарт.** Путь к империи. М., 2011.
- Нешумов Ю. Границы Афганистана: трагедия и уроки: историко-публицистические исследования. 2-е изд. М.: Граница, 2011.
- Огибенин Е. Графов П.** Трансафганский проект: вопросов больше ответов// Мировая энергетическая политика. Сентябрь 2002.
- Олимов М. Олимова С. Худжанд: между Ферганой и Таджикистаном. Вестник Евразии (Москва), 1998. № 1–2.
- Олимова С.К., Олимов М.А. Независимый Таджикистан: трудный путь перемен// Восток/Oriens, 1995. № 1.
- Олкотт Марта Б. Размышления о политике США в Центральной Азии// Pro et Contra (Москва), 2000. Т. 5, № 3.
- Очильдиев М.А. Младоафганское движение (1900–1929). Ташкент, 1985.
- Панин С.Б.** Дипломатическая борьба держав в Афганистане, 1919–1921 гг// Страницы истории и историографии Индии и Афганистана. М., 2000.
- Плешов О.В. Ислам и политическая культура в Пакистане. М., 2005.
- Постников А.В. Схватка на «Крыше мира». М., 2001.
- Празаускас А. От Российской империи к Союзу ССР// Вестник Евразии, 1996. № 1(2).
- Рейснер И.М.** Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ромодин В. А. Афганистан по второй половине XIX – нач. XX в.: официальная история и историография. М., 1990.
- Руа О. Борьба за Афганистан: Фундаментализм и региональные стратегии власти// Internationale Politik, 1997. № 8.

- Румер Е. Соединенные Штаты и Центральная Азия: в поисках стратегии// Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. Пер. с англ. Б. Пинскер. М., 2008.
- Рунов В. Афганская война: все боевые операции. М. Яуза: ЭКСМО. 2014.
- Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М., 2012.
- Сикоев Р.Р. Суфийские ордены в социально-политической жизни Афганистана// Ислам и общественное развитие в начале XXI века. М.: Крафт+, 2005.
- Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет. М.: Крафт+, 2004.
- Синха Н.К., Банерджи А. Ч. История Индии. М., 1954.
- Скляр Л. Почему провалилась советская попытка «экспорта» революции в Гилан// Азия и Африка сегодня, 1997. № 12.
- Смагулов А. Афганистан. Опыт восстановления и реконструкции, 2001–2009 годы. Кабул, 2010.
- Снесарев А.Е. Афганистан. М., 2002.
- Современная Азия. Справочник. М., 1977.
- Султангалиева А. К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы: КИСИ, 1998.
- Суслова С. Дневник Баткенских событий 2000 г.// Не перерастет ли локальный конфликт в региональную войну? Бишкек: IWPR, 2001.
- Сухолесский А. Перевал Шар-Шар// Спецназ ГРУ. М., 2002.
- Сушенцов А. А. Малые войны США: политическая стратегия США в конфликтах в Афганистане и Ираке в 2000–2010-х годах. М., 2014.
- Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. М., 1987.
- Темирханов Л. Хазарейцы. М., 1972.
- Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ/ Пер. с англ. А.А. Калинина и И.А. Калинина. М.; ИД Коммерсант: ЭКСМО, 2009.
- Теплинский Л.Б. История советско-афганских отношений. М., 1988.
- Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. под ред. и с предисл. О. Ф. Акимущкина. М., 2002.
- Туманович Н.Н. Герат в XVI–XVIII вв. М., 1989.
- Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент: Шарк, 2000.
- Турция: между Европой и Азией. М., 2001.
- Фадеев Р.А. Кавказская война. М., 2003.
- Федорова И.Е. Отношения Ирана и США в середине 90-х гг.// Исламская Республика Иран в 90-е годы. М., 1998.
- Фененко А. «Стратегия сокрушения» в афганской операции Вашингтона// Центральная Азия и Кавказ (Швеция). № 5.
- Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии/ Пер. с англ. А. Б. Богдановой. М., 2010.
- Хашимбеков Х. Узбеки Северного Афганистана. М., ИВ РАН, 1998.
- Христофоров В.С. Афганистан. Правящая партия и армия (1978–1989). М., 2009.
- Черешнева Л.А. Радуга над Красным фортом: раздел колониальной Индии в 1947 году. М., 2012.

Чубаров А. Сто десять боевых выходов// Братишка (Москва), 2011. № 1.

Энциклопедия Пакистана. М., 1998.

Яковлев А. Король Фейсал// Азия и Африка сегодня (Москва), 1995, № 1.

БАҚ-дереккөздері

Reuters (Лондон), Monde Diplomatique (Paris), The Financial Times (London), Время МН (Москва), Интерфакс (Москва), ИТАР-ТАСС (Москва), Итоги (Москва), Коммерсант (Москва), Континент (Алматы), Московские новости (Москва), Независимая газета (Москва), РИА Новости (Москва), Центр Азии (Алматы), Эксперт (Москва),

Галамтор-дереккөздері

«Афганская легальная оппозиция называет сложившуюся в стране ситуацию кризисной и ожидает наступления «Аль-Каиды» и талибов после того, как войска международной коалиции в 2014 году покинут Афганистан»// http://polpred.com/?ns=1&ns_id=511566

«Врачи без границ»: Вашингтон перекаладывает ответственность за удар по больнице на Кабул// <http://pugger.com/2015/10/06/vrachi-bez-granic-vashingto/>

Визит Председателя КНР Си Цзиньпина в РК углубит взаимовыгодное сотрудничество Китая с Казахстаном, придаст новый импульс строительству экономического пояса Шелкового пути (ЭПП) на пространстве Евразии// <http://www.dungane.kz/rus/news/?cid=0&rid=404>

Китай и Пакистан подписали меморандум о сотрудничестве на сумму свыше 10 млрд юаней с целью продвижения строительства китайско-пакистанского экономического коридора// http://m.russian.china.org.cn/russian/doc_1_26355_484928.html

Мендкович Н. Ситуация на Севере Афганистана и угрозы для Средней Азии// <http://afghanistan.ru/doc/85146.html>

Молилари Маурицио. «Пакт Обама – Карзай»: в Афганистане останется девять американских баз// <http://www.inopressa.ru/article/10May2013/lastampa/afgan.html>

Пакистан окончательно закрыл транспортные коридоры для грузов НАТО// Око планеты// <http://oko-planet.su/politik/newsday/91296-pakistan-okonchatelno-zakryl-transportnye-koridory-dlya-gruzov-nato.html>

Почему Карзай не подписывает с США соглашение о безопасности? <http://www.golos-ameriki.ru/content/afghanistan-us/1815730.html>

Серенко А. Новый «Северный альянс» будет искать союзников в треугольнике Дели – Москва – Анкара// <http://afghanistan.ru/doc/21693.html>

Слинкин М.Ф. Мохаммад Дауд: политический портрет// <http://afg-hist.ucoz.ru/publ/8-1-0-12>

Талибы атаковали город Кундуз на севере Афганистана// <http://lenta.ru/news/2015/09/28/kunduz/>,

Талибы полностью захватили Кундуз// http://www.bbc.com/russian/rolling_news/2015/09/150928_rn_kunduz_captured

Узбеки и таджики создали оппозиционную коалицию в Афганистане// <http://meta.kz/novosti/world/250408-uzbeki-i-tadziki-sozdali-oppozicionnuju.html>;

Цилюрик Д. В Афганистане зреет война между севером и югом// http://www.ng.ru/world/2013-01-29/7_afgan.html;

<http://www.centrasia.ru>

<http://www.eurasia.org.ru>

<http://www.usinfo.state.gov>

<http://centralasiaonline.com/ru/articles/caii/newsbriefs/2011/12/23/newsbrief-07>

http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_68877.htm

Kabul will never recognize Durand Line: Karzai// <http://dunyanews.tv/en/Pakistan/172241-Kabul-will-never-recognize-Durand-Line-Karzai->

Mursaliev.narod.ru

U.S. Support for the New Silk Road// <http://www.state.gov/p/sca/ci/af/newsilkroad/>

Индекс

А

- Аббас-шах, Иран, қаджар 44, 47, 70
 Абботабад, қала, Пәкістан 601
 абдали, пуштун тайпасы (қараңыз. дуррани) 43, 47-57, 728
 Абдурахман-хан, Ауғанстан, әмір, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы, Мұхаммедзай әулеті 94-95, 102-108, 110-117, 119, 121-122, 124, 127-129, 142, 147, 150, 152, 170, 179, 180-181, 183, 189, 224, 258, 301,
 Абдұл Ғаффар-хан, Солтүстік-Батыс шекара провинциясы, пуштун тайпасы 214-215, 223
 Абдұл Хак, Ауғанстан, пуштун, гильзай тайпасы, рулық қауым, ахмадзай әулеті 349, 417, 630-631, 634, 675, 654-659, 670, 727
 Абдұлла Абдұлла, Ауғанстан, Сыртқы істер министрі, президенттікке кандидат, «Панджшер клан», пуштун тайпасы 630, 726, 730, 732, 759-760, 762, 764, 768, 770-771, 778,
 Абдұллажанов, Әбдүмәлік, Тәжікстан, премьер-министр 460
 Авами, Авамя ұлттық партиясы, Пәкістан, Солтүстік-Батыс шекара провинциясы 707
 «Адолат», діни қозғалыс, Өзбекстан 449-450
 Ағылшын-ауған соғысы, бірінші 73-74, 76, 80, 94, 103, 111 екінші 94, 96, 100-101, 106, 108, 112, 118, 127 үшінші 152, 155-156, 165,
 Ағылшын-иран соғысы 83
 Азам Тарик, Мәулана, Пәкістан, «Сипахи-и Сахаб-и Пәкістан» 645
 Азими, Мұхаммед Нәби, Ауғанстан, генерал 404
 Айбек, Қутб уд-дин, Дели сұлтандығы 30
 Айюб Хан, Гохар, Пәкістан, сыртқы істер министрі 394, 558, 576-577
 Ақаев, Асқар, Қырғызстан, президент Ақал 104
 ақалтеке, түрікмен тайпасы 443-444, 446
 Ақбар, Ұлы Моғолдар мемлекеті, шах 43
 Ақбар, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы 78-79
 АҚШ 128, 196, 198, 219-220, 225-231, 235-238, 266, 27-271, 273-274, 278-279, 291, 299-300, 303, 307, 313, 317-218, 324-228, 237, 340, 347, 351, 353, 355, 358-359, 365, 373-374, 380, 387, 389-396, 405-406, 408, 411-412, 419, 425-426, 429, 432, 466, 468, 483, 496-502, 518, 521-529, 531, 538, 540, 542-543, 545-546, 549-450, 458, 574-575, 581, 584-585, 588, 590-592, 595-599, 601-606, 608, 614, 616-617, 621-627, 630-631, 633, 635-651, 653, 655-571, 673-681, 683-687, 689, 691-693, 696, 698, 700, 702-703, 708, 710-719, 721, 723-724, 726, 733-737, 740-745, 747, 749-759, 764, 767, 770-774, 776, 778, 780-781, 783
 Александр II, Ресей империясы, император 98
 Али, Асеф, Пәкістан, сыртқы істер министрі 528
 аликозай, дуррани тайпасы 504-505, 669-670, 728
 Амин, Хафизулла, Ауғанстан демокра-

тиялық республикасы, АХДП, фракция «Хальк», пуштун, гильзай тайпасы 248, 253-256, 272, 275-285, 287-289, 297-301, 305-323, 326, 330-331, 333, 342, 345, 361, 377, 383, 739
«Амритсарлық қырғын» 153
Анвар, Саид Хусейн, Ауғанстан, хазарлық 621
Андропов, Юрий, КСРО, бас хатшы 302, 307, 310, 315, 328, 335, 362-363
Андхой, провинция, Ауғанстан 54
Антиох III, Селевкидов мемлекеті 20
Араб халифаты 26-27
Арахосия 19
Ариф Хан, Ауғанстан, пуштун 571-572
Армитидж, Ричард, АҚШ, мемлекет хатшысының орынбасары 642
Арсала, Хедоят Амин, қаржы министрі, Ауғанстан, пуштун 678, 760
Ареф, инженер, тәжік, күзет бастығы, Панджшер альянсы, Ауғанстан 678, 687, 689, 695
Ауғанстан фedayлар еңбекшілерінің ұйымы (АФҰҰ) 299
«Ауғанстан Ислам партиясы», қараңыз. «Хезбе-и ислам» 347, 374-375, 382
африди, пуштун тайпасы 43, 118-1120, 149, 189, 218-219, 223
Ахади, Әнуар ул-Хак, Ауғанстан 529
Ахеменидтер 18
ахмадзай, рулық қауым, гильзай тайпасы 349, 362, 375, 388, 417, 536-537, 630, 654, 670, 706, 739, 765
Ахмад, Гази Хусайн, Пәкістан, «Жамият-и ислами» 529
Ахмад, Махмуд, Пәкістан, ISI директор 624, 642, 643-644, 736
Ахмет шах, мемлекет, абдали/дуррани, әмір, пуштун, дуррани тайпасы, попользай рулық қауымы, садозай руы 43, 51-57, 61-63, 420
Ахмедов, Рұстам, Өзбекстан, қорғаныс министрлігі - 581
Ахунзада, Шер Мұхаммед, Ауғанстан, Гильменд провинциясының губернаторы, пуштун, дуррани тайпасы, ализаи рулық қауымы 722

Ә

Әзірбайжан 49, 51, 158, 161, 195, 436-439, 603
Әзиз, Мұхаммед, Пәкістан, ISI директоры 642-643
Әл Азхар, Мысыр, университет 470, 480
Әл Банна, Хасан, Мысыр 473
«Әл-Каида» 605, 631, 633, 637, 639, 642, 661, 670, 684, 699, 700, 740
Әл-Түркі, Сауд Арабиясы, ханзада, басшы 508, 533, 536, 592

Б

Бабыр, Насыролла, Пәкістан, Ішкі істер министрі 481, 485-486, 494
Бабыр, тимур, шағатай 15, 29, 35, 38, 40, 42, 45, 47, 174
Бағрам, Ауғанстан 278, 282-283, 304, 315-315, 319, 322-323, 335, 339, 374, 380, 407-408, 413, 516, 536, 551, 578, 694, 757
Бағлан, провинция, Ауғанстан 369, 418, 570, 598
Бағлани, Башир, Ауғанстан, «Хезбе-и ислами», пуштун - 570
Бадахшан, провинция, Ауғанстан 13, 44, 54, 92, 94, 123, 174, 321, 347, 350, 353, 428, 445-448, 451-452, 454-455, 457, 461, 467, 480, 520, 561, 563, 594, 613, 620, 682, 690, 694, 723, 768
Бадгис, провинция, Ауғанстан 301, 550, 552-553, 561, 571
Бакиев, Құрманбек, Қырғызстан, президент 737
Бақтрия 6-17, 19-21, 23-24
Балх, провинция, Ауғанстан 13, 19-20, 27, 44, 46, 54, 62, 92, 201, 407, 466, 520, 556, 561, 571, 583, 593, 682, - 683, 690, 696, 723, 730, 766, 768
Бамиан, провинция, Ауғанстан 24, 92, 301, 374, 466, 478, 520-521, 524, 552, 561, 563, 590, 598, 629, 665, 768
баракзай, дуррани тайпасы 63-64, 70-71, 73-79, 94, 113, 179, 204, 432, 489, 506, 660, 669, 682-684, 728, 760
Барелви, Сейіт Ахмет, Пәкістан 532, 700

- Басов, Владимир, КСРО 361, 366, 375, 738
- Баткен, Қырғызстан 611, 615, 619
- Батыс Пәкістан
- Башардост, Рамазан, Ауғанстан, хазар 731
- Бачаи Сакао (қараңыз. Хабиболла-хан), Ауғанстан әмірі, тәжік 171-175, 178-179, 258, 261, 409, 420, 448
- Бәс, Бахроддин, Ауғанстан 229
- Беги, Әбдур Рауф, өзбек, генерал, Ауғанстан Демократиялық республикасы 407
- Белуджистан, провинция, Пәкістан 14, 18-19, 34, 61, 237, 529, 602, 645, 700, 701, 721, 724-725
- Бернс, Александр, Британ империясы 74-75
- Бжезинский, Збигнев, АҚШ 303, 327, 603-604
- Бисмилла Хан, Ауғанстан, қорғаныс министрлігі, «панджшерлер», тәжік 408, 666-667, 694, 695, 720
- Таяу Шығыс 26, 154, 196, 219, 717, 743
- Блэк, Кофер, АҚШ, ОББ лаңкестікке қарсы орталығының директоры 622, 626, 646
- Үлкен Ойын 61, 81, 94, 110, 122-123, 225, 228, 465?
- «Үлкен Орталық Азия» 751
- Болтон, Джон, АҚШ, Бас хатшының орынбасары 647
- Бонапарт, Франция 66
- Бонн конференциясы 677
- Бомбей 208
- Бояринов, Григорий, КСРО 304, 315, 323
- «Братья-мусульмане» («Мұсылман бауырлар»), қозғалыс 391, 470, 473, 476, 480, 748, 781
- Браун, Хэнк, АҚШ, сенатор 524, 324
- Брахими Лахдар, БҰҰ-ның Ауғанстандағы бас хатшысының арнайы өкілі 587
- Брежнев, Леонид, КСРО, бас хатшы 272, 276, 278, 302, 308, 315, 326, 362
- «Бридас», Аргентина, мұнай компаниясы 524
- Британ империясы 9, 60, 61, 91, 106, 124, 126, 133-134, 136, 140-141, 149, 150-151, 160, 162, 192, 197, 205-207, 216-217, 218, 223, 236, 435, 463, 645
- Британдық Үндістан 12, 59, 74, 98, 99, 101, 106, 117, 119-120, 121, 123-125, 128, 129-130, 134-135, 138, 140-141, 144-145, 147-148, 150, 153-154, 162, 166, 177-178, 183, 185, 188-191, 193-194, 196-197, 204-205, 207-208, 209-211, 212-213-220, 222-223, 226, 287, 435-436, 471, 699, 755
- БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесі 327, 624, 627, 637, 674
- Бұхара 27, 36-37, 54, 61, 67, 86, 89, 95-96, 109-110, 143, 151, 153, 159-160, 167, 173, 178, 180, 420, 443-445, 447,
- Бұхар әмірлігі 87, 94, 110, 116, 153, 156,
- Буш, Джордж, АҚШ, президент 386, 425, 631, 644, 648, 663, 680, 716, 751
- Буш, Джордж кіші, АҚШ, президент 631, 644, 663, 680, 716, 717
- Бхутто, Беназир, Пәкістан, премьер-министр 392, 470, 481, 485, 493, 498-499, 503, 706
- Біріккен Араб Әмірліктері (БАӘ) 557, 560
- Біріккен тәжік оппозициясы (БТО) 460-461, 554, 575, 607, 612

В

- «Ватан» (Отан), партия, Ауғанстан 201-202
- Ведрин, Юбер, Франция, сыртқы істер министрлігі 629
- Веляти, Әли Акбар, Иран, сыртқы істер министрлігі 576, 581
- Византия 25-26, 31
- Виткевич, Ян, Ресей империясы, капитан, поляк 75, 76
- «Виш Замильян», политикалық қозғалыс, Ауғанстан 201-202
- Восуг-эд-Доуле, Иран, премьер-министр 150

Г

Газневи, Махмұд 29
 Газневидтер 15, 29, 30, 33, 57, 173
 Гандамак келісімі 103
 Гареев, Махмұд КСРО, генерал 312, 339, 372, 381, 383
 Гарм, Тәжікстан 445-448, 454-457, 460-461
 Гармсер, Гильменд провинциясы, Ауғанстан 721, 682
 Гафурзаи, Абдур Рахим, Ауғанстан, премьер-министр, «Жамиати ислами», пуштун 579-580
 Гейлани, Сейіт Ахмет, Ауғанстан, пуштун 344, 345, 347 – 348, 379, 379, 405, 411, 417-418, 420, 487, 489, 673, 693
 Гейлани, Юсуф Реза, Пәкістан, премьер-министр 707
 Геок-тепе 104, 108
 Герат, провинция, Ауғанстан 13, 19, 36-37, 43, 47-49, 63-64, 67, 70, 71-74, 75-77, 81, 83, 94, 96, 99, 104, 107-108, 110, 114-115, 173-174, 248, 301-302, 304, 321, 323, 341, 350, 366, 370-371, 405, 407, 419, 465, 486,
 Германия 93, 125, 149, 151, 192-196, 228, 242, 245, 266, 669, 672
 фон Гентиг, Отто, Германия 194
 гильзаи, пуштун тайпасы 36, 42, 47-52, 54, 57, 78, 104, 108, 113-117, 119, 122, 170, 173, 188-189, 232-233, 243, 269-270, 292-293, 298, 306, 341, 344, 347, 349, 361-362, 375, 379, 382, 388, 393, 399, 415, 420, 432, 472, 489, 490-491, 505-506, 508, 529, 536, 570, 630, 645, 654, 656, 670, 677, 712, 715, 725, 737-739, 749, 760-762, 765, 767
 Гильменд, провинция, Ауғанстан 432, 490, 500, 506 – 508, 514-517, 520, 529, 532-533, 634, 682, 697, 720-726, 728-729, 733, 739, 750, 757, 768
 Гилян республикасы 158, 161
 Гиндукуш 13-14, 18-20, 27, 29, 36, 42, 44, 46, 53, 61, 68, 92, 104, 112, 115, 121, 550-551, 553, 557, 563, 572
 Гиришк, Ауғанстан 107
 Гиссар, Тәжікстан 460, 555

Гладстон, Уильям, Британ империясы, премьер-министр 109
 Гор, провинция, Ауғанстан 298, 301, 359, 410, 523-524, 629, 684, 784
 Горбачев, Михаил, КСРО, бас хатшы 359-360, 363-364, 386
 Горчаков, Александр, Ресей империясы, сыртқы істер министрі 88-89
 Гренье, Роберт, АҚШ, Пәкістандағы БКБ (ОББ) бөлімшесінің басшысы 633-634, 657-659, 669
 Грибоедов, Александр, Ресей империясы 69-70
 Громько, Анатолий, КСРО, Сыртқы істер министрі 302, 315, 319
 Губар, Мир Мұхаммед, Ауғанстан 200, 203, 247
 Гулам, Ысхақ Хан, Пәкістан 469
 Гүл, Имтаз, Пәкістан 702
 Гулябзой, Сейіт Мұхаммед, Ауғанстан Демократиялық Республикасы 309, 311, 342
 Гуридтер 30, 33, 57, 115, 410
 Грэнвилл, Джордж, Британ империясы, Сыртқы істер министрі 92-93, 109
 Гүлістан келісімі 69

Ғ

Ғани, Ашраф, Ауғанстан, президент, пуштун, ахмадзай рулық қауымы, гильзаи тайпасы 678, 749, 760, 762, 764-765, 770-771, 777-778

Д

Даббс, Адольф, АҚШ, Ауғанстандағы елші 299-300, 303
 Дайкунди, провинция, Ауғанстан 768
 Даллес, Джон, АҚШ 227, 393
 «Дауыл-333» 322,
 Дәуіт, Мұхаммед, Ауғанстан, президент, пуштун, мохаммадзай ұрпағы, баракзай рулық қауымы, дуррани тайпасы, пуштун тайпасы 184, 199, 201-202, 221-222, 224-225, 227-230, 234-250, 256, 258, 264-284, 287-289, 291-292, 298, 306, 309, 328, 341, 343, 365, 368, 380, 678, 725, 782

- Дәуіт, Султанзой, Ауғанстан, президенттікке үміткер, пуштун, гильзай 760
- Дели 39-40, 42, 50, 53, 57, 65, 313, 468, 591,
- Дели сұлтандығы 30, 34, 37-38, 39-40 «Дельта ойл», Сауд Арабиясы, мұнай компаниясы 560
- Демірелі, Сүлеймен, Түркия, президент 588
- «Джабха-е Ниджат-е Милли Ауғанстан» (Ауғанстанды азат етудің ұлттық Майданы) 344
- жәгір (джагир) 40, 43, 45, 64, 118, 136
- Дзадран, Паша Хан, Ауғанстан, пуштун, дзадран рулық қауымы 683
- дзадран, пуштун тайпасы 170, 197, 349, 356, 375, 388, 570, 683
- Диодот, Грек-Бактрия патшалығы 20
- Деметрий, Грек-Бактрий патшасы 20-21
- Деобанд, ислам университеті 473, 492
- Дододжон, Атавулло Тәжікстан 614
- ДосМұхаммедов, Халел, Қазақстан 135
- Дост-Мұхаммед, Ауғанстан, әмір, пуштун 64, 74-75, 77, 78-79, 83, 94, 111-112, 147, 177
- Дониш, Сарвар, Ауғанстан, вице-президент, хазар 762, 764-765
- Дрангиана 19
- Дуррани, Акрам, Пәкістан, «Джамиат-и улема-и ислами», Солтүстік-Батыс шекара провинциясының премьер-министрі, пуштун 700
- дуррани, пуштун тайпасы 55-64, 70, 76, 78, 113-114, 116, 122, 188-189, 204, 216, 233, 256, 269, 283, 285, 292, 306, 343, 379, 399, 415, 417, 433, 472, 487, 489-491, 505, 508, 514-515, 645, 670, 677, 682-683, 695, 712, 715, 722, 725-726, 728, 736-737, 749, 756, 761, 763-765, 769, 770
- Дустум, Абдұл Рашид, НИДА партиясы, өзбек 369, 380, 398, 402, 404, 406-408, 413, 415, 418, 420, 423, 428, 430, 431-432, 450, 462, 466-467, 494-496, 503, 509, 516, 519-520, 525, 543, 548-551, 553, 555-557, 559, 562, 564, 566, 568, 571, 578-579, 583-588, 593-594, 629-630, 668, 676, 681-683, 692, 694, 696, 727, 730-731, 760-761, 764-765, 767-768
- Дэвис, Энтони 516-517, 551
- Дюранд, Моргимер, Британдық Үндістан 120
- Дюранд, бөлу сызығы 120, 219, 227, 234, 236, 380, 393, 468, 490, 535, 707, 714, 725, 750

Е

- Евкратид, Грек-Бактрия патшалығы 21
- Евтидем, Грек-Бактрия патшалығы 20-21
- II Екатерина, Ресей империясы 67
- Ескендір Зұлқарнайын 19, 31

Ж

- Жала-и жанги, қамал, Мазари-Шаріф, Ауғанстан 586, 668, 766,
- Жалалабат Шурасы 417, 513, 526, 629, 656, 670
- Жалили, Әли, Ауғанстан, ішкі істер министрі, пуштун 687
- «Жамиат Ахле Хадит», Пәкістан 700
- «Жамиат-и ислами», Ауғанстан 402, 472, 491, 531, 554, 691, 748
- «Жамиат-и ислами», Пәкістан 472-473, 529, 534, 700
- «Жамиат-и улема-и ислами», Пәкістан 473-474, 479, 482, 485, 487, 491-492, 508, 529, 534, 698, 700, 705, 724
- «Жамиат-ул улұм-әл-исламийя», Пәкістан, медресе 482
- Жан, Абдұллах, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай тайпалық одағы 682
- «Жаңа демократия», Ауғанстан 244, 245, 252, 257, 262, 264, 269, 286, 288, 291, 782
- Жаңаөзен, қала, Қазақстан 440
- «Жаңа Жібек жолы» 743, 751-752, 753-754, 756,
- Жаузжан, провинция, Ауғанстан 369, 401, 407, 466, 520, 548, 556
- Жадид 143-146, 153, 166, 175, 259, 474

Жәлел ад-дин, Хорезм шах мемлекеті
34, 39

Жинна, Мұхаммед Әли, Британдық
Үндістан, Пәкістан 212, 219

З

Заболь, провинция, Ауғанстан 305,
507-508, 533, 739

Заман-шах, дуррани мемлекеті,
пуштун, садозай әулеті, попользай
рулық қауымы, дуррани тайпасы
62-63

Зардари, Азиф Әли, Пәкістан, прези-
дент 707, 754

Захир-шах, Ауғанстан, әмір, пуштун,
мохаммадзай әулеті, баракзай ру-
лық қауымы, дуррани тайпасы 179,
183-184, 221-222, 224, 238, 241-242,
246-247, 249, 263, 265-266, 269-270,
275, 288, 291, 379, 392-393, 403, 411,
417, 468, 490, 631, 672-673, 677-678,
762, 782

Қажы Захир, Ауғанстан, пуштун, гиль-
зай тайпалар одағы, ахмадзай рулық
қауымы 670

зендтер 52, 56

Зияя-уль Хак, Пәкістан, президент 393

Зияуддин, Пәкістан, ISI директоры
622

И

Ибраһим-бек, Бұхар әмірлігі, Ауған-
стан, локай өзбек тайпасы 176, 178,
445-446

Иванов, Сергей, Ресей, қорғаныс мини-
стрі, қауіпсіздік кеңесінің өкілі 617,
619, 648

Икромов, Мақсұд, Тәжікстан 451-452

Имам, полковник, Пәкістан, ISI 503,
652-653

Индерферт, Рик, АҚШ, ұлттық депар-
тамент өкілі 622-623

Индерфут, Карл, АҚШ, мемлекеттік
хатшы көмекшісі 497, 588

Иноятулла-хан, пуштун, мохаммадзай
әулеті, баракзай рулық қауымы, дур-
рани тайпасы 148, 172

Иран 9, 13-20, 25-26, 28-29, 31, 34-39,

41-59, 61, 65, 68-79, 82-83, 86-88, 90-
93, 96, 115, 126, 141-142, 149-151,
156, 158, 160-164, 184, 191-192, 194-
196, 198, 206, 220, 226, 231, 240, 274-
275, 278-279, 299-303, 317-318, 324-
326, 329, 334, 338, 340, 343, 351-352,
389-390, 394, 399, 410, 419, 422-423,
425, 428-429, 431, 461, 463, 468-469,
474, 477, 481, 495-496, 499, 502-503,
506, 510, 514, 518-519, 521-526, 529-
531, 538-541, 546, 551-556, 560, 563,
568-569, 571, 573-582, 584-590, 592-
594, 596-600, 602, 604-612, 614, 616-
617, 619, 621-622, 630, 636-636, 640,
646, 651-653, 660, 662-665, 671, 673-
681, 693, 702, 710-712, 714-717, 723-
724, 726, 736, 742-745, 747-748, 751,
755-756, 766, 768, 773, 775-776, 780-
782

Ирак 149, 227, 231, 242, 329, 389-392,
394, 396, 405, 419, 526, 638, 680, 685,
697, 716-717, 719, 740741, 743, 758,
776

«Ирак пен Левант ислам мемлекеті»
758

Искандаров, Акбаршо Жоғарғы
Кеңестің төрағасы, Тәжікстан 457,
460

Искандаров, Косимшо, Тәжікстан 400,
402, 425, 432

Исламабад, қала, Пәкістан 236-237,
242, 343-344, 393-395, 397, 426, 430-
431, 468-469, 470, 473, 493-494, 496,
498, 508, 513, 529, 536, 538, 547, 558,
563, 565, 567, 569, 573, 576-577, 589-
591, 611, 627, 643-644, 652, 656, 659,
662-663, 667, 698-699, 702-703, 705,
707, 711, 714, 725-726, 736-737, 752-
754

«Ислам демократиялық альянсы», Қа-
зақстан 469

Ислам жаңғыру партиясы, Тәжікстан
451, 457 (қайта өрлеу партиясы)?

Ислам Конференциясы ұйымы (ИКҰ)
587

«Ислам құтқару майданы» (ИҚМ),
қозғалыс, Алжир 396

«Истикляль», Ауғанстан, лицей 179

«Иттихад-е ислами барае азади Ауғанстан» (Ауғанстан бостандығы үшін Ислам Одағы) 345
Ишкашим, қала, Ауғанстан 388

Й

Йемен 242, 271, 743

К

Кабул университеті 201, 230, 248, 261, 298, 347, 784
кабули 174, 255-256, 269, 282, 306, 336, 354, 357, 362, 368, 409-410, 422, 467, 579, 739, 761
Каваньяри, Луи, Британ империясы 103
Кавказ 16-17, 25, 35, 82, 86-87, 89, 131, 138, 151, 196, 438-440, 475-476, 650
қаджар 51, 52, 54, 56
кадирий, сопылық тарикат 344-345, 417, 475, 479, 487
Кадыров, Ахмат, Ресей, шешен 475
Какар, Хасан 308, 332
Камал, Матинуддин 484, 487, 503
Камилов, АбдүлӘзиз, Өзбекстан, сыртқы істер министрі 525, 562-563, 581, 609-610, 611
Камран, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, попользай рулық қауымы, садозай әулеті, Герат өмірі 63, 70, 73
Канишка, құшандар мемлекеті 24
Кануни, Юнус, Ауғанстан, ішкі істер министрі, Панджшер рулық қауымы, тәжік 574-576, 675, 687, 690, 692, 694, 695, 727, 730, 760-762
Каписса, провинция, Ауғанстан 682, 768
Карзай, Ахмет Уали, Ауғанстан, Қандағар провинциясы кеңесінің өкілі пуштун, попользай, дуррани тайпасы 722, 732, 750, 762
Карзай, Хамид, Ауғанстан, президент, пуштун, попользай рулық қауымы, дуррани тайпасы 630, 634, 645, 654, 660, 668-669, 670, 674, 677-679, 683-684, 686-687, 689-697, 712, 714, 722, 759, 762, 771
Кармаль, Бабрак, Ауғанстан Демокра-

тиялық Республикасы, АХДП, «Парчам» фракциясы, пуштун, гильзай 202, 248, 253-255, 269, 276-277, 281, 283-285, 298, 308, 312, 316-317, 319, 323-324, 33-333, 342, 352, 354, 357, 360-363, 365-366, 376-377, 379, 409, 418, 680, 739

Картер, Джимми, АҚШ, президент 274, 278, 303, 318, 326-327, 634

Каспий сырты мемлекеті 155-156
Кауфман, Ресей империясы, Түркістан генерал-губернаторы 87, 93, 95, 96-103

Кафиристан 115, 121, 301

Кашмир 14, 53, 57, 61-62, 64, 67, 84-85, 96, 123, 210, 217, 218, 223, 468, 591, 622, 642-643, 702

Кәрімов, Ислам, Өзбекстан, президент 449-450, 525, 562, 581, 608-609, 611, 614, 625-626, 647, 649

Кветта, қала, Пәкістан 99, 343, 486, 503-504, 699

«Кветтік Шура», қозғалыс «Талибан» 699

Кенджаев, Сафарали, Тәжікстан 452, Кения 599

Керри, Джон, АҚШ, сыртқы істер комитетінің сенат төрағасы 708, 733, 770

Кештманд, Сүлеймен, Ауғанстан Демократиялық республикасы, Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы, «Парчам», хазар 285

«Кипр тобы» 673

Киссинджер, Генри, АҚШ, мемлекеттік хатшы 274

Клименко, Анатолий 744

Клинтон, Билл, АҚШ, президент 425-426, 497-498, 502, 521, 526, 546, 599-601, 605, 621

Клинтон, Хиллари, АҚШ, мемлекеттік хатшы 749, 751-752,

Князев, Александр 610, 680

Козырев, Андрей, Ресей, Сыртқы істер министрі 460

Колл, Стив, АҚШ 425-426, 488, 498, 522, 527, 538, 591, 598

Конноли, Артур, Британ империясы 81

Коргун, Виктор, Ресей 362, 751

Косыгин, Алексей, КСРО 302
 Қызыл мешіт (Лал Масджид), Пәкістан 705-707
 Крипс, Стаффорд, Британдық Үндістан 207
 Крючков, Владимир, КСРО, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің өкілі 284, 307, 311, 360, 364, 370, 372
 КСРО 163-164, 169, 175-178, 182, 184-185, 190-191, 193-196, 198-199, 206, 219-220, 225-232, 235-236, 238-240, 243, 249, 254, 257, 265-268, 270-281, 283-286, 295-296, 300-304, 306-313, 315-321, 323-329, 331-334, 336-341, 353-355, 358-360, 362-363, 365, 368, 370-371, 373, 376-377, 380-381, 383-389, 391, 395, 400, 407, 426-428, 430, 432, 434-440, 442-444, 446-451, 454, 458, 460, 462-463, 467, 469, 473, 499, 508, 536-537, 541, 543, 545, 606, 630, 680, 781, 783
 Кувейт 274, 389-390, 392, 394, 396-397, 405, 412, 526
 Куляб, қала, Тәжікстан 445-446, 448, 451, 453, 454-456, 459, 462
 куляб 94, 447, 454-457, 460-461
 Кундуз, провинция, Ауғанстан 13, 41-42, 54, 92, 431, 570-572, 574, 580, 582, 586, 594, 665-668, 723, 768, 777-779
 Қорған-Төбе, қала, Тәжікстан 447, 456-457, 459, 461-462
 Қухдаман 172, 178
 Қухистан 171-173, 409, 448
 Қушка 109, 155, 302, 321

Қ

Қадыр, Абдул, Демократиялық Ауғанстан республикасы, қорғаныс министрі 277, 285, 341, 361, 594
 Қадыр, Хаджи Абдул, Ауғанстан, вице-президент, Шуры Дже-лалабаданың басшысы, пуштун, гильзай тайпасы, ахмадзай рулық қауымы 349, 417, 513, 535, 629-630, 634, 656, 670
 Қазақстан 22-23, 68, 434, 436, 438-439, 441-442, 459-460, 541-542, 562, 576-577, 617-619, 626, 775, 781

«Қарусыздандыру, демобилизация, реинтеграция», Ауғанстанға арналған бағдарлама 688, 696-697, 713
 Қасымов, Сухроб, Тәжікстан, генерал 455, 607
 Қорғаныс жоғары кеңесі 550-551, 553, 555, 579, 581,
 Қырым соғысы 82-85, 93, 132
 Қытай 12, 22-27, 32, 37, 192, 196, 206, 219, 266, 274, 290, 324, 329, 340, 588, 605, 646-647, 663, 664-665, 675, 679, 710-711, 751, 775-776, 780-781
 Құбайдуллаев, Нұролла, Тәжікстан 456
 қушан 15, 21, 23-24, 31
 қызылбас 44-45, 47-50, 56, 839

Л

Лағман, провинция, Ауғанстан 114, 520, 535, 739, 768
 Лаек, Сүлеймен, Ауғанстан Демократиялық республикасы, Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы, «Парчам», хазарей, тайпалар мен халықтар істері министрі 360-361
 «Лали Бадахшон», саяси қозғалыс, Тәжікстан 451-452
 Ланкастер жоспары 198
 Лараки, Азеддин, Ислам Конференциясы ұйымы (ИКҰ), Бас хатшы 587
 Лахор, қала, Пәкістан 53, 391, 394, 642
 «Лашкар-и Тайба», Пәкістан 645
 Лебедь, Александр, Ресей, Президенттің қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі 544-545
 Легари, Фарук, Пәкістан, президент 547
 Ленинабад, қала, Тәжікстан. қараңыз. Худжанд 444, 446-447, 451-454, 456-457, 460, 607-608
 Лиссабон саммиті 741, 745, 756
 Лоди, пуштун династиясы 40, 42
 Лойя Джирга 169, 172, 246-247, 275, 364, 367, 379, 631, 674
 локай, өзбек тайпасы 445-446, 455
 Лондон 68-69, 71, 82, 85, 88, 91, 93-96, 101, 104, 111, 120, 125, 141, 156-157, 159-160, 174, 177, 191, 193-195, 199,

206-208, 228, 638-639
 Лугар, Ричард, АҚШ, сенатор 708
 «Люфтганза» 192

М

- Мадамин-бек, Орта Азия 167
 Маккензи, Ричард 522-523
 Малеки, Аббас, Иран, Сыртқы істер министрінің орынбасары 577
 Мазари, Али, Ауғанстан, «Хезбе-и Вахдат», хазар
 Мазари-Шариф, қала, Ауғанстан 4, 92, 102, 129, 176-177, 179, 406-407, 418, 431, 478, 520, 548, 550-551, 556-559, 561, 563-565, 567-573, 575-579, 582-586, 594, 597, 607, 611, 665-668, 676, 730-731, 748, 757, 766
 Майванд, Ауғанстан 107-108
 Майвандаль, Мұхаммед Хашем, Ауғанстан, премьер-министр 249, 251, 257, 283
 Макфарлайн, Бад, АҚШ 657
 «Манас», әуебаза, Қырғызстан 680, 738
 мангал, пуштун тайпасы 168, 197
 Малкасян, Картер, АҚШ 634
 маратхи 214
 Маргиана 19
 Мардсен, Петер, АҚШ 634
 Маркс, Карл 80, 82
 Масуд, Ахмад Шах, «Жамиат-и ислами», тәжік 261, 287, 350, 367, 388, 397, 400, 410, 420, 448, 462, 466, 506, 514, 558-559, 571, 577-578, 585-586, 595-596, 598, 605, 609, 613, 619-620, 629-630, 637-638, 646, 651, 675, 678, 686-687, 688-690, 694-695, 730, 747
 Маудуди, Абуль-Ала, Британдық Үндістан, Пәкістан, «Жамиат-и ислами» 260, 471, 473
 Маулана, Абдұл Азиз, Пәкістан 705
 «Махаз-и милли-е ислами Ауғанстан» (Ауғанстанның ұлттық ислам майданы) 344, 417
 Махкамов, Кахкар, Тәжікстан, Коммунистік Партияның бірінші хатшысы 451
 Махмуд-шах, Ауғанстан, пуштун, дурани тайпасы, попользай рулық қауымы, сазодзай әулеті, әмір 70
 Мәлік, Абдұл, Ауғанстан, «Джумбиш-и Мелли» (АҰИҚ), өзбек 369, 552, 556-561, 562-573, 576, 578-586, 588-589, 593, 595, 601, 607, 704
 Меймене, қала, Ауғанстан 54, 92, 298, 301, 593
 Мекке 146, 391
 Мерв 19, 26, 30, 37, 92, 104, 108-109, 155
 Меримский, Виктор, КСРО, генерал 310, 312, 332, 335-336, 338
 Месамед, Владимир, Израиль 609,
 Мехабад республикасы, Иран 195
 Мешхед, қала, Иран 584, 589, 630
 Миллер, Марти, АҚШ, «Юнокал», вице-президент 524
 Милютин, Дмитрий, Ресей империясы, әскери министр 96, 98-100
 Мир Вайс, пуштун, гильзай тайпасы, хотеки рулық қауымы 47-48, 688
 Мир-Махмұд, пуштун, гильзай тайпасы, хотеки рулық қауымы 48-49, 57
 Мир Осман Әли Хан, Хайдарабад 214
 Мирзоев, Ғафур, Тәжікстан, генерал 607
 моғол 36-38, 40-45, 47, 49-50, 53, 118
 Моджадедди, Мұхаммед-Сиддиқ-хан, Ауғанстан, накшбандия тарикаты - 172
 Моджадедди, Сибғатулла, Ауғанстан, президент, накшбандия тарикаты 297, 344, 375, 411-412, 419, 576, 693
 Моджадедди, Хазрат Шур Базар, Ауғанстан, накшбандия тарикаты 297
 «Моджахедтер командирлерінің Ұлттық Шурасы» 297
 моманд, пуштун тайпасы 42, 78, 104, 113, 149, 170, 189, 197, 374
 Мохакик, Мұхаммед, Ауғанстан, вице-президент, хазар 683-684, 690, 692, 694, 727, 731, 760, 762, 765, 768
 Мулла Абдұл Джалил, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, Сыртқы істер министрінің орынбасары, пуштун 669
 Мулла Абдұл Раззак, Ауғанстан, «Тали-

- бан» қозғалысы, пуштун, дуррани тайпасы, попользай рулық қауымы 557-558, 563, 654
- Мулла Абдұл Салам Зайеф, Ауғанстан, Талибан қозғалысы, Пәкістандағы Елші, пуштун 669
- Мулла Гаус, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, Сыртқы істер министрі, пуштун, дуррани тайпасы, нурзай рулық қауымы 557, 563, 565-567, 577-578
- Мулла Мұхаммед Омар, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, пуштун, гильзай тайпалары, хотаки рулық қауымы 478, 482-483, 487-489, 505, 508, 531-532, 568, 570, 587, 589-590, 622, 652, 739
- Мулла Мұхаммед Раббани, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, уақытша басқару кеңесінің төрағасы, пуштун, какар тайпасы 549, 560, 589
- Мулла Нәжіп, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, аликозай рулық қауымы 504, 669, 671
- Мулла Назір, Пәкістан, пуштун, уәзір тайпасы, ахмадзай рулық қауымы 706
- Мулла Нүриддин Тураби, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, Әділет министрі, пуштун, гильзай тайпасы, хотаки рулық қауымы 669
- Мулла Эхсанулла, «Талибан» қозғалысы, орталық банк басшысы, пуштун, дуррани тайпасы 563, 577-578
- Мумин, Абдұл, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, генерал, тәжік 401-402, 406
- Муршед, Ифтикар, Пәкістан, Сыртқы істер министрінің орынбасары 409, 484, 493, 547, 555, 557-558, 561, 563, 565, 567-568, 574, 577-578, 589-590, 592-593, 609, 624
- Муттаки, Әмір Хан, Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, пуштун, үйшік тайпасы
- «Муттахида маджлис-и амал»(ММА), Пәкістан
- Мушарраф, Первез, Пәкістан, президент 622, 626-627, 642-645, 667-668, 701-702, 707, 709
- Мұсахибин 147, 177, 224, 288
- «Мұсылман Лигасы», Британдық Үндістан, Пәкістан 208-212, 214-216, 219, 701
- «Мұсылман жастары», Ауғанстан 261, 291, 347, 397, 430, 481, 534, 748
- «мұсылман батальоны» 304, 315, 320, 323
- Мұхаммед, Файз, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, ХДПА, «парчам», ішкі істер министрі 268, 273, 355-356
- Мұхаммед, Аууб хан, ауған, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы 107-108, 116-117, 119
- Мұхаммед-хан, Сұлтан, ауған, пуштун, дуррани тайпасы, мохаммадзай рулық қауымы 147
- Мұхаммед, Якуб Хан, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы 103, 119
- Мұхаммед, Назар, Ауғанстан Демократиялық республикасы, Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы, «Парчам» 341, 360-361, 376,
- Мұхаммед-шах, Иран, шах, қаджар 50, 52
- Мұхаммеджанова, Раила, Ресей, Өзбекстан 554
- Мұхаммед, Атта, Балх провинциясының губернаторы, Ауғанстан, тәжік 681-683, 766, 778
- Мұхаммеди, Нәби, Ауғанстан 344-348, 350, 411, 414, 418, 483, 508,
- Мүслім, Исмағолла, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, ачакзай рулық қауымы 366-367

Н

- Набиев, Рахман, Тәжікстан, президент 451, 453, 454, 456-459
- Навджуванов, Мамадаез, Тәжікстан, ішкі істер министрі 452-453
- Надери, Саид Мансұр, Ауғанстан, исмаилит 369, 402, 406, 418
- Наджибулла, Ауғанстан Демократия-

- лық Республикасы, АХДП, «Парчам» фракциясы, пуштун, гильзай тайпасы, ахмадзай рулық қауымы 316, 334, 352, 364, 366-367, 369-372, 375-377, 381, 383-388, 399-401, 403-404, 406-409, 411-413, 415, 424, 458, 463, 467, 469, 537, 548, 571, 680, 739, 744, 757
- Назарбаев, Нұрсұлтан, Қазақстан, президент 460
- Назехи, Абдүл Карим, Ауғанстан, узбек, «Виш замилъян» 201
- Наибзаде, Абдүл Захир, Ауғанстан, генерал 688
- накшбандийя, сопылық тарикаты 172, 297-298, 344
- Наманган, қала, Өзбекстан 449-450, 455, 457
- Намангани, Джума (Джумабой Ходжаев), Өзбекстан, Өзбекстанның ислам қозғалысы 609, 614
- Нагархар, провинция, Ауғанстан 170-171, 197, 349, 370, 373-374, 417, 520, 533, 535, 768
- Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы, АХДП 253, 314
- Насрулла-хан, Ауғанстан, пуштун, дуррани, баракзай, мохаммадзай 148-149, 152
- Нәдір-шах, Иран, кызылбастар мемлекеті 49-52, 54-55
- Нәдір-шах, Ауғанстанның әмірі, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай, мохаммадзай руы 118, 142, 165, 177-179, 182-183, 186, 188-189, 203-204, 224, 288, 782
- «Неджат», лицей 179, 193
- Неру, Джавахарлал, Үндістан 212
- Нессельроде, Карл, Ресей империясы, Сыртқы істер министрі 71-72
- Нешумов, Юрий, КСРО, генерал 301, 312, 328, 342, 353, 355
- Нидермайор, Оскар, Германия империясы 149
- Николай I, Ресей империясы, император 82
- никудерлер 35, 38, 41
- Нимруз, провинция, Ауғанстан 515, 520
- Ниязов, Сапармұрат, Түрікменстан, президент 443-444, 542
- Ниязи, Гулам Мұхаммед, Ауғанстан, «Мұсылман жастары» 261
- Норджуми, Нематұлла, Пәкістан 490, 594
- Нурзай, Ариф, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, нурзай рулық қоғамы нурзай, дуррани тайпасы 629
- Нури, Саид Абдүлла, Тәжікстан, Біріккен тәжік оппозициясы (БТО) 554, 575
- Нуристан, Ауғанстан 301, 304, 480

О

- Обама, Барак, АҚШ, президент 708, 714, 716, 718-719, 742
- Орта Азия 9, 13-46, 54-56, 58-59, 61, 63, 65, 68, 75, 81, 85-94, 97, 99, 101, 104, 108, 110, 123, 129-131, 134-136, 141, 143-146, 150-155, 163-164, 166-167, 173, 175, 177-179, 182-185, 191, 197, 220, 227-228, 296-297, 304, 317, 420, 427, 431, 434, 438, 441-445, 474, 476, 603, 636, 646, 661, 782
- Орталық Азия 11-12, 21, 114, 161-164, 178, 426-428, 430, 434, 439, 457, 460-463, 466, 469, 476 486, 494-497, 499, 500-502, 514-515, 518-520, 525-527, 530, 539-547, 552-554, 561-563, 571, 573, 575-577, 581, 586, 591, 595-567, 599, 603-606, 608, 612, 615, 617-622, 624-627, 636-637, 643, 646, 648, 650-651, 652, 653, 662, 664, 679-680, 711, 718, 737, 742-743, 745, 751-753, 767, 773, 775-777
- Осман империясы 68, 81-82
- «Ош оқиғасы» 596, 604
- Ош, қала, Қырғызстан 321, 440, 442, 594

Ө

- «Өзбекстанның ислам қозғалысы» (ӨИҚ) 609, 614, 623, 630
- Өзбектер 40-41, 44-45, 62, 92, 173, 179, 199-200, 297, 348, 357, 368, 398-399, 415, 418, 420, 422, 428, 430-431, 440, 446-447, 455-457, 496, 509, 519, 549-550, 555-556, 558-559, 561, 563, 565-571, 575, 580-586, 589, 594-595, 602,

604, 618, 651, 675, 683, 692-693, 696, 721, 723, 728, 744-746, 761, 765-767, 768, 770, 779

П

Павел I, Ресей империясы 67
 Пактика, провинция, Ауғанстан 533, 683, 739, 768
 Пактия, провинция, Ауғанстан 169-170, 197, 305-306, 349, 356, 362, 368, 375, 382, 388, 520, 533, 535, 683, 739, 760, 768
 Памир 14, 123-124, 321, 445, 452, 594
 Памир трактісі 594
 Панджшер, Ауғанстан 173-174, 287, 339, 350, 409, 424, 467, 538, 559, 563, 620, 630, 646, 683, 690, 694
 «панджшерліктер» 424, 448, 651, 675, 678, 682, 685, 688-690, 694-696, 727-728, 734, 736, 746-748, 761-762
 Панипат 42-43, 53
 Папутин, Виктор, КСРО, ішкі істер министрінің орынбасары 314
 Париж келісімшарты 83, 85, 96
 Парсы империясы 18-19
 Парсы Кеңестік Социалистік Республикасы 158
 Парфян мемлекеті 20
 «Парчам», фракция, АХДП, Ауғанстан 254-257, 267-273, 276-277, 280, 283-286, 294, 308, 329-334, 341-342, 355, 357, 361, 365, 367, 369, 371, 376-377, 381, 383, 409-410
 Пауэлл, Колин, АҚШ, Мемлекеттік хатшы 662
 Пахлаван, Гаффар, Ауғанстан, өзбек 398, 556
 Пахлаван, Зайнутдин, Ауғанстан, өзбек 398, 556
 Пахлаван, Расул, Ауғанстан, өзбек 369, 398, 408, 566
 Пәкістан халық партиясы (ПХП), Пәкістан 470, 701, 706-707
 Пенде 109-111, 122
 Пенджаб, провинция, Пәкістан 21, 50, 53, 57, 61-62, 64, 80, 118, 213, 237, 482, 532
 Пехлеви, Реза, Иран, шах 231, 299

Пешауар, қала, Пәкістан 64, 73-76, 84, 99, 118, 135, 147, 215, 346-347, 374, 378, 392, 399-402, 404-406, 411-412, 414, 419-421, 466, 486, 530, 631, 655, 659, 672, 702
 «Пресслер түзетуі» 429, 496
 Примаков, Виталий, КСРО 176
 Примаков, Евгений, Ресей, премьер-министр 597
 «мәселе-2014» 741, 755
 Пузанов, Александр, КСРО, Ауғанстандағы елші 309, 312, 314
 Путин, Владимир, Ресей, президент 314, 617, 647-648, 663
 Пуштунистан 210, 214-217, 223, 239, 274
 «пуштун реставрациясы» 177-178, 186, 419, 429, 432, 490, 572, 766, 769, 771

Р

Раббани, Мұхаммед, Ауғанстан, президент, «Жамиат-и ислами», тәжік 261, 347, 349-350, 387, 391, 402, 405-406, 411-412, 415, 420-424, 427-429, 431-432, 466-469, 473, 480-481, 494-495, 508, 517-520, 524-525, 533-534, 536, 539-540, 542, 544, 549-551, 554-555, 557, 560-561, 574, 577, 579-580, 585-587, 589, 630, 663, 674, 693, 748, 750
 Райс, Кондолиза, АҚШ, Мемлекеттік хатшы 631, 661
 Райфел, Робин, АҚШ, Мемлекеттік департаменттің өкілі 522, 527, 531, 549, 601
 Рамсфельд, Дональд, АҚШ, қорғаныс министрі 648-649, 663
 Рана, Насим, Пәкістан, ISI директоры 528, 558, 567
 «Растохез», саяси қозғалыс, Тәжікстан 451-453, 457
 Расул, Залмай, Ауғанстан президенттігіне үміткер, пуштун, мохаммадзай әулеті, баракзай рулық қауымы, дуррани тайпасы 760, 762-765, 768-770
 Ратебзад, Анахита, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, АХДП, «Парчам» 319

- Рахмонов, Эмомали, Тәжікстан, президент 319
- Рафсанджани, Хашеми, Иран, президент 422
- Рашид, Ахмед, Пәкістан 484, 488, 503-504, 511, 570, 583, 600-601, 629, 640-641, 656, 667, 671, 674, 680-682, 687, 692, 705, 727, 730, 760, 765
- Рашидов, Шараф, Өзбек Коммунистік партиясының бірінші хатшысы - 443 «Римдік топ» 672, 678
- Рипон, маркиз, Джордж Федерик, Британдық империя, Үндістанның вице-королі -105
- Ритчи, Джеймс, АҚШ 655
- Ричардсон, Билл, АҚШ, БҰҰ жанындағы тұрақты өкіл - 427, 581
- Робертс, Фредерик, Британ империясы, генерал 103, 107
- Ромодин, Вадим 103, 106
- Руа, Оливье, Франция 254, 301, 305, 343-344, 349, 397
- Рушайло, Владимир, Ресей, Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы 647
- С**
- Саддық, Мир Вайс, Ауғанстан, тәжік - 688
- садозай 43, 48, 51, 63-64, 70, 73, 76-77, 79, 111
- Сайед, Мұхаммед, Пәкістан, «Лашкари тайба» 344, 351, 417, 420, 487, 645, 693
- Сайяф, Абдұл Расул, Ауғанстан, пуштун, гильзай тайпалары, харути рулық қауымы 261, 298, 345, 347, 391, 405-406, 411-412, 418, 420, 480, 487, 634, 693-694, 739
- Саланг, Ауғанстан 339, 557, 559, 564
- Саланги, Башир, Ауғанстан, «Жамиат-и Ислами» 557, 559-560, 564, 567
- Саланги, Мұхаммед Айюб, Ауғанстан, Кабул полиция бастығы, тәжік 695
- Салафиттер - 143-146, 480
- Салех, Амрулла, Ұлттық қауіпсіздік директораты, Ауғанстан, тәжік 687-689, 695, 729
- Саманган, провинция, Ауғанстан 13, 520, 556, 582, 593, 682, 768
- Самарқан, қала 19, 27, 34, 36-37, 89, 95-96, 100, 443, 445, 447, 452
- Санкт-Петербург, қала, Ресей империясы 68, 70-71, 76, 81, 89-91, 93, 96, 98, 100-101, 106, 111, 120, 1249125, 135, 141
- Сан-Стефан шарты 96
- Сараби, Хабиба, Ауғанстан, вице-президентке үміткер, хазарей 762, 765
- Сарвари, Асадулла, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, АХДП, «Хальк», қауіпсіздік министрі 309, 311, 319, 342
- Сароби, Ауғанстан 417, 535-537
- Сасанидтер 26
- Сауд Арабиясы 147, 274, 325, 340, 345, 347, 358-359, 390-392, 394-396, 405-406, 411-412, 419, 422-423, 425, 428-429, 431, 478, 480-481, 495-496, 502, 508-510, 514, 522, 535-536, 538, 540, 542-543, 557, 559-560, 564, 571-573, 587-588, 592, 597, 602, 638
- сафи, пуштун тайпасы 114, 189, 197, 239
- Сват, Пәкістан 706-708
- Солтүстік-батыс шекаралық провинция, (СБШП), Пәкістан 121, 148, 177, 182, 204-205, 210, 223, 529, 708, 724
- Селевкидтер 20
- Селжүктер 29-31, 36, 56
- Сехаб-и Пасадран, Иран 680
- Симла, шарт 75
- Симонич, Иван, Ресей империясы, Ирандағы елші 71-72
- Сингх, Ранджит 64, 73-76, 217,
- Синд 27, 53, 57, 61, 75-77, 80, 237, 274
- «Сирадж әл-Ахбар» газеті - 147
- Систан 13, 27
- Скобелев, Михаил, Ресей империясы, генерал 108
- Снесарев, Андрей, Ресей империясы, КСРО, генерал 62
- Соғдиана 19-21
- Солих, Мұхаммед, Өзбекстан, «Эрк» 609

Спинбулдак, Ауғанстан 483-484, 489, 493, 504

Спин Шигар, Ауғанстан 535

Столетов, Николай, Ресей империясы, генерал 97, 102

Судан 109, 601

Сулеймен таулары 13-14, 58

сулейменхель, пуштун тайпасы 420

Суриц, Яков, КСРО 160

Сурхандария облысы, Өзбекстан 614-616

Сырдария 18, 22, 29, 37

Т

Табеев, Фикрят, КСРО, Ауғанстандағы елші 314, 354-355

Танай, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, Қорғаныс министрі, АХДП, «Хальк» фракциясы, пуштун, гильзай тайпасы 375, 380-383, 400, 409, 416, 513

Танзания 599

Тараки, Нұр, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, АХДП, «Хальк», пуштун 253-255, 267, 276-277, 281, 285, 288, 302, 304-312, 314, 330, 361, 377, 680

Тарзи, Махмуд-бек, Ауғанстан, пуштун, Сыртқы істер министрі 147-148, 152, 159, 255

Тарун, Сайид Дәуіт, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, АХДП, «Хальк», пуштун 283, 309-310, 314

Тахар, провинция, Ауғанстан 520, 554, 577, 613, 620-622, 665, 667, 690, 723, 768, 779

Тихмасп-шах, Сефевидтер 49

Ташкент, қала, Өзбекстан 25, 89, 98, 100-101, 103, 106, 150, 153, 158-159, 364, 427-428, 430, 443, 446, 456-458, 462, 495, 525, 541, 543, 547, 549-550, 555, 561-562, 568-569, 576, 581, 583-584, 586, 593, 596, 602, 604-605, 607-611, 615-616, 618-619, 630, 636, 646-651, 663, 703, 718, 766-767

Ташкурған, қала, Ауғанстан 556, 582, 586

тәжіктер 30, 41, 92, 114, 173-174, 178-

179, 187, 200-201, 203, 255, 285, 297-298, 305, 313, 340, 348-350, 357, 368, 378, 393, 398-399, 401-404, 408-410, 412, 415-418, 421-422, 424, 429, 432, 440, 444-447, 456, 462, 467, 473, 481, 519, 533-534, 536-537, 551, 554-556, 559, 565-566, 568, 571, 578-579, 581-582, 584-586, 593-594, 608, 610, 613-614, 640-641, 658, 672, 675, 677, 683, 685, 690-691, 694-697, 715, 721, 723, 726, 729-737, 742, 744-750, 755-756, 759-761, 763-771, 773, 777-779

Темір 31, 35, 39-40, 45-46

Темір-шах, дуррани мемлекеті, әмір, пуштун, садозай, попользай рулық қауымы, дуррани тайпалары 61-62, 116

Тенет, Джордж, АҚШ, ОББ директоры 631-635, 643-644, 655, 657, 661, 670

Термез, қала, Өзбекстан – 459, 583, 611, 613, 616

«Техрик-и-джафрия Пәкістан», Пәкістан, шииттер 700

Тимуридтер 40

Тоқаев, Қасым-Жомарт, Қазақстан, премьер-министр 626

Томсен, Петер, АҚШ 392-393, 395, 405-406, 417, 425, 463, 488, 511, 527, 630-632, 639, 689, 701

Тора Бора, Ауғанстан 670

Троцкий, Лев, КСРО 157-158, 160

Трубников, Вячеслав, Ресей, Сыртқы істер министрінің орынбасары 663

Турадждонзода, Тәжікстан, мүфти 460

Түрікманчай шарты 69

Тұрсынзаде, қала, Тәжікстан 555, 581, 606-607

Түркістан 87, 89, 95-98, 100, 102, 106, 115, 124, 151-152, 154-156, 158, 162, 167, 316, 444

Түркестани, Мулла Абдұл Баки, Ауғанстан, «Жумбиш-и Мелли», өзбек 587

Түркістан республикасы 158

Түркия 68-69, 82, 96, 142, 144, 149, 151, 159, 192, 230, 274, 549-550, 562, 584-585, 587-588, 767-768

Түрік қағанаты 25-27

түрік-месхетиндер 440

Тэлботт, Строб, АҚШ, Мемлекеттік хатшы 528

У

Уана, қала, Пәкістан 703
 Уардак, Рахим, Ауғанстан, қорғаныс министрлігі, пуштун 420, 511, 694
 Уатанджар, Аслан, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, АХДП, фракция «Хальк» (Халық), пуштун, гильзай 268, 277, 319, 322, 361, 381, 383, 408
 Уахан 92, 109, 120, 388
 Уахш, көл, Тәжікстан 445-447
 Уахш алқабы 446-447, 454-455
 Уәзіри, Аяз, Пәкістан, Мазари-Шарифтегі консул 565
 Уәзірстан, Пәкістан 119-120, 699, 703-704, 706
 Уәзір, пуштун тайпасы 118, 120, 177, 189, 217-218, 223, 356, 565, 706
 Уәли, Мир, Ауғанстан, парламент депутаты, пуштун 698
 Уаһнабшы 143-146, 345, 391, 395, 475, 478, 480, 700
 Урузган, провинция, Ауғанстан 301, 668, 684
 Усмон, Давлат, Тәжікстан 455, 461
 Усмани, Мұзаффар, Пәкістан, генерал, Бас штаб бастығының орынбасары 642, 644, 669
 Устинов, Дмитрий, КСРО, қорғаныс министрі 302, 315, 335

Ұ

Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісім 458
 «Ұлттық демократия», саяси партия, Ауғанстан 201
 Ұлттық революция партиясы, Ауғанстан 275
 Ұлы Жібек жолы 15, 31-34, 37, 46, 53, 63, 86
 Ұлы Моғолдар мемлекеті 9, 15, 37, 43, 49, 53-55
 Ұлыбритания 68, 77, 81, 84, 121, 125, 131-132, 139, 149, 152, 154-162, 165, 174, 177-178, 182, 184-185, 192-196,

198-199, 206-210, 212, 220, 226, 228, 721

Ү

Үнді 14, 16, 18-21, 23-24, 34, 42, 50, 54, 58, 64, 66-67, 71, 73, 75-76, 77, 80, 118, 213, 218
 «Үнді ұлттық конгресі» (ҮҰК), Британдық Үндістан, Үндістан 207, 211
 үндіеуропалық 18

Ф

Фазл-ур Рахман, Маулана, «Жамиат-и улема-и ислами» (Пәкістан) 473, 493, 508
 Фарьяб, провинция, Ауғанстан 201, 301, 350, 369, 398, 402, 466, 520, 548, 556, 583-585, 593, 682, 768
 Фатх-Әли-шах, Иран, шах, Қаджар 53, 55, 70
 Фахд, ибн Абдұл-Әзиз әл-Сауд, Сауд Арабиясы 422, 560
 Фахим, Мұхаммед, Ауғанстан, тәжік, вице-президент 651, 666, 675-676, 685-686, 688-690, 694-695, 730-732, 749, 760, 762, 771
 Ферғана алқабы 14, 36-37, 40, 447, 607, 613
 Фонтен, Николь, Франция, Еуропалық Парламенттің төрағасы 629

Х

«Хабибие» 147-148, 152
 Хабибулла-хан, Ауғанстан әмірі, пуштун, мохаммадзай руы, баракзай рулық қауымы, дуррани тайпасы 121, 124, 142, 147-152, 165, 171, 173, 174, 176-177, 179-180, 258, 261, 762
 Хазрат Али, Ауғанстан, пашаи 670, 681
 Ханабад, қала, Өзбекстан, АҚШ әскери базасы 649-650, 703
 Хазарейлер 35, 37-38, 41-42, 62, 92, 115, 122, 178, 199, 201, 255, 285, 301, 305, 340, 344, 351-352, 357, 366, 374, 378, 397, 399, 415, 417-418, 420, 422-423, 428-431, 466-467, 509-511, 518-523, 540, 551-553, 555, 558-559, 561, 563, 565-566, 568-571, 575, 577, 579,

- 582-587, 590, 593-594, 629-630, 662, 665, 668, 675, 677, 684, 690691, 693, 696, 715, 721, 723, 726-728, 730-731, 733, 735, 738, 742, 745-746, 748, 755, 760-762, 765-766, 768-770, 774
- Хайбер, Пәкістан 14, 64, 74, 76, 96, 101, 105, 119-120, 155, 702, 753-754
- Хайдарабат, Британдық Үндістан 50, 210, 212, 214, 436, 471
- Хайратон, қала, Ауғанстан 129, 321, 369, 401-402, 407, 431, 548, 550, 586, 683
- Хаккани, Жалалуддин, Ауғанстан, пуштун, дзадран тайпасы 349, 356, 367, 375, 388, 570
- Халес, Юнус, Ауғанстан, пуштун 348-349, 356, 374-375, 405, 411-412, 414, 417, 487, 551
- Халид, Адиб 449
- Халилзад, Залмай, АҚШ, пуштун 688-689, 693
- Халили, Кәрім, Ауғанстан, вице-президент, «Хезбе и-Вахдат», хазарей 352, 579, 586, 665, 681, 690, 727, 731
- Хаменеи, Али, Иран, аятолла 588, 597, 680
- Ханафи мазхабы 247, 479
- Харази, Камал, Иран, Сыртқы істер министрі
- «Харакат-и инкилаб-и Ислам Афганистан» (Ауғанстан Ислам революциясының қозғалысы) 344
- Хасавюрт, Қала, Ресей 539, 541-542, 544-545
- Хасавюрт келісімдері 539, 544-545
- хаттактар, пуштун тайпасы 45, 113
- Хашеми-Гольпаегани, Иран, Өзбекстандағы елші 525
- Хашим-хан, Ауғанстан, премьер-министр, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы, мохаммадзай руы 186-190, 194-199, 203-204, 222, 224, 234
- «Хезбе-и ислами» 347-348, 350, 352, 356, 362, 374, 417, 423, 430, 469, 505, 507, 509, 535, 702, 761
- «Хезбе-и Вахдат», Ауғанстан Ислам Бірлігі партиясы 399, 415, 418, 420, 428, 510-511, 520, 558, 574, 590, 683, 693
- «Хезболла», Ливан 743
- Хекматиар, Гүлбеддин, «Хезбе-и ислами», пуштун, хоттеки рулық қауымы, гильзай тайпасы 261, 347-348, 350, 352, 362, 374, 382-383, 388, 391-393, 395-397, 399-401, 403, 405-406, 408-413, 415-419, 421-424, 426, 428-432, 467-473, 480-486, 491, 505, 507-515, 518, 520, 526, 528-529, 531, 533-536, 551, 553, 557, 570, 589, 593, 630, 634, 686, 702, 739, 761
- Хивин хандығы 75, 143, 153
- Хилал, Кутбуддин, Ауғанстан, пуштун, президенттікке үміткер 760
- Хомейни, Рухолла Мусави, Иран, аятолла 299
- Хорасан 27, 29, 45, 49-50, 52-54, 61, 70
- Хорезм 34, 37, 39
- Хорезмшах, мемлекет 31, 34, 36, 39, 46
- Хост, Ауғанстан, қала 168, 305, 375, 382, 388, 599-604, 760
- Христофоров, Василий, КСРО 370
- хугиани, пуштун тайпасы 42, 170, 349
- Худайбердыев, Махмуд, Тәжікстан 455, 555, 581, 606-610, 614
- Худжанд, Тәжікстан, қала 444, 447, 451, 456-457, 460, 606-609, 615
- Худоназаров, Давлат, Тәжікстан 451-452
- Хумаюн, Ұлы Моғолдар мемлекеті 42
- Хусейн, Саддам, Ирак 389-391, 419, 717
- Хушхал хан, пуштун, хаттақ тайпалары 43

Ц

Цзэминь, Цзян, Қытай, Төраға 663

Ч

Чаман 14, 488

Чархи, Гулам Наби, Ауғанстан, пуштун 179

Чархи, Гулам Сиддик, Ауғанстан, пуштун 194

Чейни, Дик, АҚШ, вице-президент 667

Чемсфорд, Фредерик, Трезигер, Британдық Үндістанның вице-королі 155

Черномырдин, Виктор, Ресей, премьер-министр 542, 545
 Чиллер, Тансу, Түркия, сыртқы істер министрі, премьер-министр 549
 Чичерин, Георгий, КСРО, сыртқы істер халық комиссары 157, 160-161
 Чубаров, Александр, КСРО, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей 459

Ш

Шарикар, қала, Ауғанстан 408, 578
 Шағатай 35, 37-38
 Шағатайлар 40, 42-43, 45
 Шариф, Наваз, Пәкістан, премьер-министр 469-470, 481, 558, 560, 576, 622
 Шарк, Мұхаммед Хасан, Ауғанстан Демократиялық Республикасы, премьер-министр 365, 368-369, 378
 Шах Вали, Ауғанстан, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы, мохаммадзай руы 240, 313
 Шах Махмуд, ауған, премьер-министр, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы, мохаммадзай руы 222, 224-225, 237, 246
 Шеварднадзе, Эдуард, КСРО, сыртқы істер министрі 359-360, 364
 Шер-Әли-шах, Ауғанстан, әмір, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы, мохаммадзай руы 94-103, 105-108, 112-114, 174
 Шерзай, Әли, Пакстан, Мазари-Шарифтегі консул 557
 Шерзай, Гул Ага, Қашқар губернаторы, пуштун, дуррани тайпасы, баракзай рулық қауымы 660, 668-669, 671, 681-683, 727-729, 760, 762-763, 769-770
 Шешенстан 501, 539, 544, 617, 661-662
 Шиберган, қала, Ауғанстан 46, 54, 555, 583, 668
 шинвари, пуштун тайпасы 118, 170, 189, 197, 349, 370, 374-375

Шихмурадов, Борис, Түрікменстан, сыртқы істер министрі 584
 Шомали, Ауғанстан 683
 «Шоала-йе джавид», Ауғанстан – 261
 Шроен, Гарри, АҚШ, ОББ 646, 651-652, 658-659, 685, 690
 Шуджа-шах, дуррани мемлекеті, әмір, пуштун, дуррани тайпасы, попользай рулық қауымы, сазодзай руы 73, 79
 Шура-е инкилаби-е иттифах-и ислами (Ауғанстан Ислам Одағының Революциялық Кеңесі) 351
 Шығыс Бұхара 444-445, 447
 Шығыс Түркістан 34, 85, 123
 «Шығыстағы интернационалдық насихат кеңесі», Кеңес Одағы 167

Ы

Ысхак Хан, Гулам, Пәкістан, президент 469

Э

Элам 16
 Энвер-паша, Түркия, Орта Азия 167
 эрсари, түрікмен тайпасы 444
 Эфталиттер 24-26, 31

Ю

Юлдашев, Тохир, Өзбекстан, «Өзбекстанның ислам қозғалысы» 449, 609
 «Юнокал», АҚШ, мұнай компаниясы 522, 524-525, 527, 539, 546, 600-602, 606
 Юсуф, Мұхаммед, Ауғанстан, премьер-министр 242, 245-246, 248-251, 707
 Юсуфзай 42, 113, 119
 юэчжи 21-24

Я

Ядролық қаруды таратпау туралы келісім 591
 Янгхазбенд, Британ империясы 123

Сұлтан Әкімбеков Ауғанстан тарихы

Корректор: А. Бакирова
Мұқаба дизайны: Т. Цой
Беттеу: В. Глухов

Форматы 60x90/16.
Офсеттік қағаз. Офсеттік баспа. Бас.таб. 53,25
Таралымы 500 дана.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
010000, Нұр-Сұлтан, Бейбітшілік, 4

«Надежда 2050» ЖШС
баспаханасынан басылып шығарылды
Көкшетау қ., Баймұқанов, 3.